

ગ્રીમાન્ પૂર્વધર આચાર્યવર્ય જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણકૃત
શ્રીમદ્ભધારિ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત વૃત્તિ સહિત

શ્રીવિશેષાવશ્યક ભાષાન્તર.

ભાગ ૧ લો.

[ગાથા ૧ થી ૧૫૪૮ સુધી]

ભાષાન્તર કર્તા,
શાહ ચુનીલાલ હકમચંદ,—અમદાવાદ.

પ્રકાશક,

આગમોદય સમિતિ તરફથી,

શાહ વેણીચંદ સુરચંદ,—મુંબઈ.

આવૃત્તિ ૧ લી.]

સને ૧૯૨૪.

[પ્રત ૧૦૦૦.

વીર સંવત્ ૨૪૫૦.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૮૦.

દરેક મતવાળાઓ જો કે પોતાના ધર્મનો મહિમા જણાવવા માટે કેવળ દંડમુરિજીએ પ્રચલિત કરે છે ને તેનાથીજ પોતાના મતની મહત્ત્વતા સમજવામાં સફલતા માન જી તેથી બાલપણથી તે તે મહિમાને જણાવવા વાલી કથાઓનોજ દરેક મતમાં અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. જો કે બાલજીવો માટે તેવી કથાઓનો ભાગ જરૂરી છે પણ તે કથાઓના અવ-જીથી થયેલ અસર મોટી ઉમ્મરે આવતાં અથવા તત્ત્વ સ્વરૂપમાં ઉતરતાં નિર્મૂલ નહિ તે ઘણી ઝાંખી થઈ જવા પામે છે એ વાતમાં કોઈ જાતની શંકા હોઈ શકે નહિ. અને તેથીજ જે મતો માત્ર કથાના મહિમાથીજ ચાલવાવાલા હોય છે તેમાં અણસમજ સામા-ન્ય સમજવાલા કે બાલકો વધારે પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેઓજ પાછલથી સમજવાલા થતાં યુગોના યુગો સુધી કરેલી ક્રિયાઓ ને ભાવનાઓને વાસના સાથે છોડી દે છે. માટે સચોટ જ્ઞાન શિવાય કોઈપણ પ્રકારે સમજી તથા લાયક ઉમ્મરનો મનુષ્ય પોતાની ક્રિયાઓ ભાવ-નાઓ અને વાસનાને ટકાવી શકતો નથી અને ટકાવી શકે પણ નહિ. એટલા કારણથી ઉમ્મરની લાયકાતથી અથવા સ્વતંત્ર જુદીની લાયકાતથી મનુષ્યને તત્ત્વની ગવેષણા થાય ત્યારે તેઓએ અવશ્યે કરીને આપના આપના મતનું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ. આ એક સર્વ સામાન્ય હકીકત કહ્યા પછી વિશેષને અંગે શ્રીજિનેશ્વરમહારાજ-જના શાસનમાં જે નિયમ કહેલ છે તે ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. કેમકે અસલ જેનશાસ્ત્રનો રીવાજજ એવો હતો કે કોઈપણ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરનારે તે વ્યાખ્યામાં કદિ પણ એકલી કથા કહેવી નહિ. પણ દરેક સૂત્ર ઉપર વ્યાખ્યાને કરતાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે આત્મા કર્મઆદિનું સ્વરૂપ તથા તેમાંના છોડવા લાયક ને આદરવા લાયકના પદાર્થનો છોડવા તથા આદરવાનો વખત વગેરે જણાવવાં ને સાથે સાથે તેમાંથી છોડવા લાયક પદાર્થને છોડનાર અને આદરવા લાયકને આદરનાર પોતાના અકૃત્રિમ સાધ્યને કેવી રીતે સાધી શકે છે તે જણાવવું, એ બધું જણાવવાથી જરૂર એટલીજકે તે શ્રીતાને ઝવેરાતની અમત સમ-જવ થી ઝવેરાતને લેવાની ઇચ્છા થાય તેમ હોયને છોડવાની તથા ઉપાદેયને આદરવાની ઇચ્છા થાય. અને જ્યારે તે શ્રીતાની સ્વતંત્રપણે તે હોયોપાદેયને છોડવા ને આદરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેને તે હોયના ત્યાગની અને ગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર પડે છે. આ સ્થળે કેટલાકો ની એવી સમજ છે કે છોડવા લાયક પદાર્થને છોડીએ અને આદરવા લાયકને આદરીએ એટલે ખસ છે. છોડવા ને આદરવાની ? પ્રતિજ્ઞા લેવાની જરૂર શી પણ આ સમજણ વાસ્તવિક નથી. કારણ કે જેવી રીતે કાયાથી પાપ છોડનાર મનુષ્ય વચન અને મનથી પાપ ન રોકે તો તે જરૂર કર્મબંધનનો ભાગી થાય છે તેવીજ રીતે જે મનુષ્ય વર્તમાનમાં પાપને રોકે છે છતાં ભવિષ્યને માટે પ્રતિજ્ઞા કરતા નથી તે મનુષ્ય ભવિષ્યના વિચારોથી અથવા યોગની સુતકલ્પતાથી જરૂર પાપનો ભાગી થાય છે. વળી જે મનુષ્યો પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેઓ પોતાના આત્માને તે પ્રાપ્તથી જરૂર નિયંત્રિત રાખી બચાવી શકે છે, દરેક મનુષ્ય પોતાના અનુભવથી પણ જોઈ શકશે કે જેની પ્રતિજ્ઞા નથી થય તે પ્રાપ્તને છોડવાના વિચારો છતાં પણ તે છુટતાં નથી અને જેની પ્રતિજ્ઞા થઈ હોય

સ્તાવેજ કરી તેનું

રાત ધર્મમાં પણ અરેખર સમજવાની જરૂર

હાય અથવા જેટલાં પુણ્યના કાર્યોનો નિયમ સમજાવે છે

જરૂર છે. આવા કારણથી શ્રીજિનેશ્વરમાદારાજના શાસ્ત્ર

નાનું પુરૂષને સર્વ ક્રિયાઓમાં અથવા શાસ્ત્રોની શરૂઆતમાં પ્રથમ સા

જ સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારત્રના કાર્યો કરવાનો નિયમ તથા પ

નહિ કરવાનો પ્રતિબંધ કરાવે છે તેજ આપાય છે. તે આપ્યા પછીજ બીજા કોઈ

શાસ્ત્રો કે ક્રિયાઓનો આગલ વધારો થઈ શકે છે. આ સામાયિક સૂત્ર તે આવશ્યક સૂત્ર

તે આવશ્યક સૂત્રના છ અધ્યયનો જે સામાયિક ચતુર્વિંશતિસ્તવ વંદન પ્રતિક્રમણ કાર્યો

અને પ્રત્યાખ્યાન નામે છે તેમાં આ સામાયિક પ્રથમ અધ્યયન છે. તે સામાયિક વગર અર

નવાળું આવશ્યક સૂત્ર લગવાનું પાસેથી મળેલ 'ઉપનેત્ર વા વિગમેત્ર વા કુવેત્ર વા' એ ત્રિ

પામીને રચેલ દ્વાદશાંગમાંથી ગણધરે પૃથક્ કરે છે ને તેથીજ તે તે આવશ્યક સૂત્રને

હરિભદ્ર સૂરિમહારાજે ગણધરકૃત તરીકે જણાવેલ છે. પંચવસ્તુ અધિકાર ચૂર્ણિકાર મ

૧ ખુદ ભાષ્યકાર મહારાજ સામાયિક કોણે કર્યું એ અધિકારમાં જણાવે કે

કયંતિય વચ્ચારઓ જિર્ણિદેણ ગણધરેહિં ચ ॥ તસ્તામિણા ઉ નિચ્છનયસ્ત તત્તો જાંડગ

॥ ૩૩૮૨ ॥ અર્થાત્ સામાયિક જે આવશ્યક સૂત્રનો એક પહેલો ભાગ છે તે અર્થથી

જિનેન્દ્રલગવાને કહ્યું તથા સૂત્રથી ગણધર મહારાજે કર્યું છે. નિર્ચુક્તિકાર શ્રીમદ્ભદ્રપાલુ-

સ્વામીજી પણ 'ગોયમમાઈ સામાઈયં તુ કિકારણં નિસામિતિ ૧૧૨૫ ગાથાના પૂર્વાર્થથી

સામાયિક અધ્યયન જિનેન્દ્રકથિત તથા ગણધરકૃત જણાવે છે, વળી ભાષ્યકાર નિર્ગમને જણાવતાં

જહ ય પસૂયં તત્તો સામઈયં તહ પવક્લામિ ૧૫૬૮ મી ગાથાના ઉત્તરાર્થથી પણ તેજ વાત

જણાવે છે, અને સામાયિકની મુજબજ બીજા અધ્યયનોનો અધિકાર સમજવો, એ માટે તો

નિર્ચુક્તિકાર મહારાજે સાદું જણાવ્યું છે કે સેસેસુવિ અઝમયણેસુ હોઈ પસેવ નિજ્જુત્તી (૨૬૭૪)

અર્થાત્ સામાયિકની જે ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિ છે તેજ બીજા શાસ્ત્રોના અધ્યયનોની પણ ઉપોદ્ધાત

નિર્ચુક્તિ સમજવી, અને આજ કારણથી ઉત્તરાધ્યયનમાં આ અધ્યયનો ક્યાંથી થયાં એ પ્રશ્નના

ઉત્તરમાં 'નભાપિત આદિપણું જણાવ્યું', અને દશવકાલિકને માટે શરયંભવ આચાર્યને

કર્તા તરીકે જણાવ્યા, હવે આ જગોપર એ સવાલ જરૂર થશે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગણધરકૃત છે

અને આવશ્યકાદિક સ્થવિરકૃત છે એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી 'અક્ષરસંતી' એ નિર્ચુક્તિની

ગાથાના વિવેચનમાં કેમ જણાવે છે? તેના જવાબમાં મહારાજે હેમચંદ્રસૂરિ સ્થવિરાસ્તુ

મદ્રવાહુસ્વામ્યાદયસ્તત્કૃતં શ્રુતમાવશ્યકનિર્ચુક્ત્યાદિકમનઙ્ગપ્રવિષ્ટમઙ્ગવાહ્યમુચ્યતે એમ કહીને

સ્થવિરકૃત તરીકે તો આવશ્યકનિર્ચુક્તિ જણાવે છે ને મુત્કલમપ્રશ્નપૂર્વકં એ વચનથી

ખુદ ગણધરકૃત પણ આવશ્યકને અંગબાહ્ય જણાવે છે, અને તેથી શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ

ઈચ્છામિ પુઢિક્કમિડ ઇરિયાવહિયાપ્પ ઇત્યેવમાદિ આકર્ષતિ પઠતિ સૂત્રં ગણધરાભિહિતં

૩૧૭ મી ગાથાની ટીકાથી ઇરિયાવહિયાદિ પણ ગણધરકૃતજ જણાવે છે. આચારાંગવૃત્તિ-

કાર પણ લોકવિજયઅધ્યયનમાં આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિર્ચુક્તિવું ગ્રહણ કરે છે. વળી

ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિકાર થેરાણં સુત્તે અત્તાગમે કહીને તથા કલપસૂત્રમાં થેરસ્સ પં અજ્જસુહમ્મસ્સ

એ વાક્યથી ગણધરેને પણ સ્થવિર તરીકે ગણે છે. તત્ત્વ એ છે કે અંગપ્રવિષ્ટ ગણધરેજ

કરેલું હોય અને અનંગપ્રવિષ્ટ તો ગણધર કે બીજા સ્થવિરેએ કરેલ હોય, ને તેથી

આવશ્યક ગણધરકૃત છે એમ માનવામાંજ શાસ્ત્રની અવિરૂદ્ધતા છે.

રાજ પાંચ પ્રકારનાં પ્રતિક્રમણોમાં પહેલાં દૈવસિકપ્રતિક્રમણ કહેવામાં પણ એજ કારણ
ખતાવે છે કે તીર્થ જપાયા પછી સાંજે પહેલાં દૈવસિકપ્રતિક્રમણ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે.
તેથી પહેલાં દૈવસિકપ્રતિક્રમણ પછી રાત્રિક વગેરે, આ ઉપરથી સાદ્ જણાય છે કે શ્રી-
તીર્થકર મહારાજની હુયાતીમાં શ્રીગણધર મહારાજનો પ્રતિક્રમણ કરતા હતા ને તેથી
છેલ્લા શ્રીતીર્થકર મહારાજનો ધર્મજ સપ્રતિક્રમણ કહેવાય છે, માટે ખુદ ગણધરજેજ દ્વાદ-
શાંતીમાંથી આવશ્યકનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, એમ હોવાથી મલધારી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરિજીએ
અંગખાહની જગોપર આવશ્યકશબ્દથી આવશ્યકનિર્ચુક્તિ લીધી છે. એનિર્ચુક્તિ પ્રથમથી
જે અર્થ મુખપાઠે પ્રકીર્ણ તરિકે ચાલ્યો આવતો હતો તેને ગુંથી ગાથાખદ્ધરૂપે રચવામાં
આવી તે અંથખંધરૂપે રચનાર શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુસ્વામી હતા, તે નિર્ચુક્તિ ઉપર ચૂર્ણિઆદિ
ધણા અંથો થયા છતાં તેના વિવેચનની ધણી જરૂર હતી શ્રીમાન્ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમ-
જીએ તે આખા આવશ્યકની નિર્ચુક્તિમાંથી માત્ર સામાયિકની નિર્ચુક્તિ ઉપર ગાથાખંધ
ભાષ્યની રચના કરી છે. તે ભાષ્યની પહેલાં આવશ્યક ઉપર મૂલભાષ્ય અને ભાષ્યની
રચના બીજા બીજા આચાર્યોએ કરેલ હોવાથી આ ભાષ્યને વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય અર્થાત
આવશ્યક (સામાયિક) ઉપર વિશેષ ભાષ્ય તરીકે ઓળખાવાય છે, આ ભાષ્યમાં ૩૬૦૩
ગાથાઓ છે, તેમાં આખું ભાષાન્તર સાથે આપતાં ધણો મોટો ભાગ થઈ જાય તેથી
અડધા ભાગ સુધીની ૧૫૪૮ ગાથા સુધીનો ભાગ ખુદાર પાડ્યો છે, આ ભાગમાં અનુક્રમે
સ્થૂલ વિષયો આ પ્રમાણે છે.

૧ પ્રસ્તાવના	૧ ગાથા સુધી	૮ કેવલજ્ઞાન	૮૩૬
૨ મંગલ	૭૮	૯ ઉપક્રમ નિર્દેશ અનુગમ નય	૧૦૧૩
૩ મતિજ્ઞાન	૪૪૩	૧૦ ઉપોદ્ધાત મંગલાદિ	૧૦૭૯
૪ શ્રુતજ્ઞાન	૫૬૬	૧૧ ક્ષપક ઉપશમશ્રેણિ વગેરે	૧૪૨૩
૫ અવધિજ્ઞાન	૭૭૮	૧૨ ચોગ્યાચોગ્યપરીક્ષા	૧૪૮૩
૬ લખિયો	૮૦૮	૧૩ ઉદ્દેશ નિર્દેશ ને નિર્ગમદ્વારો	૧૫૪૮
૭ મનઃપર્યાયજ્ઞાન	૮૨૨		

આ ભાષાન્તર સમિતિતરફથી છપાઇને વેચાયલા ગ્રંથોની આવકમાંથી ૧૯૭૮
ની રતલામની સભાના ઠરાવથી ખુદાર પાડવામાં આવ્યું છે આ ગ્રંથનું ભાષાન્તર શા.
સુનીલાલ હકમચંદ કર્યું છે તથા સુધારવાનું કાર્ય સાક્ષર શ્રી કુંવરજી આનંદજી તથા
વિદ્યાપ્રેમી મગનલાલ ઉમેદચંદ કરેલ છે, માટે તેનો આ સ્થળે આંગમોદય સમિતિના
સેક્રેટરી મહેશભાઈ નિવાસી શેઠ. વેણીભાઈ સુરચંદ દ્વારા આ સમિતિ આભાર માને છે.
૧૯૭૯ આવણ શુદિ ૧.

આંગમોદય સમિતિ રતલામ.

શ્રી વિશેષાવશ્યકની અનુક્રમણિકા.

ક્રમાંક.	વિષય.	ક્રમાંક.	વિષય.
	વૃત્તિકારે શાસનાધિપતિ મતાવીર દેવની, સુધર્માદિ ગણધરોની, રામુની જિનમદ-ગણી હામાશ્રમણની અને શાસનાશ્રમણુ-દેવીની કરેલી સ્તુતિ. ૭૫૬ ૧		નામ મંગળના ને અવતરણની પૂર્વપરથી નામમંગળ, શાસ્ત્રના નામ વિમામ કમ-વાથી અવતરણનો અમામ, અને અમમ-શાસ્ત્ર નિર્દેશ માટે હોવાથી અમમંગળનાની અવતરણની અવતરણ. ૧૦૭-૧૮
	ભાષ્યકારે તીથકર સિવાય પ્રગમનની સ્તુતિ કરી તે માટે ગુરુશિષ્યના મંગલન, અભિધેય, પ્રયોજન અને સંગ્રહ	૨૧	મંગળને મંગળવર્ણન મદલ કર-વામા આને, નામ ને અવતરણને મંગળ-રૂપ મામ, તે મંગલ સામ અને મણિના ઉદાહરણથી પ્રતિપાદન, તેમજ ત્રણ મંગ-લા કવચાનું કાવચ. ૧૮
	આવશ્યકના અનુયોગનુ ક્રમ-યોગ-મંગળ વિગેરે નવધારેનો સંગ્રહ. ૨-૪	૨૨-૨૪	અનેક પ્રકારની અવતરણની 'મંગળ' મંગ-નો અર્થ પર્વોમ અને બે. ૧૯.
	૧. કળદાર (૩-૪)	૨૫	નામ નિરૂપણનું લક્ષણ અને પ્રસ્તુત વિષયમા તેનું અવતરણ. ૨૦
	જ્ઞાન-ક્રિયામય આવશ્યક તે મોક્ષનું સાધક છે, તેથી તેનો અનુયોગ પણ મોક્ષ સાધક છે; ઇત્યાદિ પ્રતિપાદન પૂર્વક તેની સુખ્યતાને લીધે સમગ્ર જુનની આદિ-મા પ્રથમ તેનુંજ અધ્યયન કરાવવું. ૫-૬	૨૬	સ્થાપના નિરૂપણનું લક્ષણ અને પ્રસ્તુત વિષયમા તેનું અવતરણ. ૨૧
	૨ યોગદાર ૫-૧૧	૨૭	નામમંગળ અને સ્થાપના મંગળનાં ઉદા-હરણો. ૨૧
	આવશ્યક સૂત્ર અને આવશ્યકનો અનુ-યોગ કેવા શિષ્યને આપવો તેનુ સ્પષ્ટીક-રણુ ૭-૮	૨૮	સાત પ્રકારે દ્રવ્યનું લક્ષણ. ૨૨
	પ્રવચના-શિક્ષાપદ આદિ સાત પ્રકારના સ્થવિરકલ્પનું ક્રમસર. સ્વરૂપ, તથા જિન-કલ્પ અને યથાલન્દિકની સામાચારીનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ ૯-૧૩	૨૯	દ્રવ્યમંગળનું સ્વરૂપ, તદનર્ગત અનુપયોગી જ્ઞાનવાળો દ્રવ્ય મંગળ છે. ૨૨
	આવશ્યકના અનુયોગમાં નમસ્કારા-નુયોગ અન્તર્ભૂત હોવાનું હેતુપૂર્વક પ્રતિ-પાદન, ને તે સંબંધે સૂત્રોનુ પ્રમાણ દર્શન. ૧૩-૧૪	૩૦	અનુપયોગી વક્તા દ્રવ્યમંગળ કેવી રીતે કહેવાય, તે સંબંધી ખુલાસો ૨૩
	૩ મંગળદાર (૧૨-૮૩૬)	૩૧	નૈગમ તથા સંગ્રહ નયના મતે દ્રવ્ય-મંગળની વકનવ્યતા. ૨૩
	૧૪ મંગળ શા-માટે કરવું? ક્યાં ક્યાં કરવું? ૧૫.	૩૨-૩૪	સામાન્યવાદી અને વિશેષવાદીની અપે-ક્ષાએ દ્રવ્યમંગળના નિરૂપણમાં સામાન્ય સ્વપક્ષ સ્થાપન ૨૩-૨૫.
	મંગળ કરવાથી શાસ્ત્રની અમંગળતા અથવા અનવસ્થા દોષનો પૂર્વપક્ષથી આરોપ. ૧૫	૩૫-૩૭	વિશેષવાદી નૈગમ તથા વ્યવહારનય લોક-વ્યવહાર તત્પર હોવાથી ઉદાહરણપૂર્વક સ્વપક્ષરૂપ વિશેષોનું સ્થાપન ૨૬
	અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષનો દીપક તથા મીઠાના ઉદાહરણથી ઉત્તર-પક્ષથી પરિહાર ૧૬.	૩૮-૩૯	નૈગમ તથા વ્યવહારનયના સમાન વિષય માટે શિષ્યગુરુના પ્રશ્નોત્તરો ૨૬.
	શાસ્ત્રગત આદિ-મધ્ય-ને અંતમાં કરેલ	૪૦-૪૧	ઋણુસૂત્ર નયના મતે દ્રવ્યમંગળની મા-ન્યતા. ૨૭.
		૪૨-૪૩	શબ્દાદિ ત્રણ નયોના મતે દ્રવ્ય મંગળ અવસ્તુ છે તેનું હેતુપૂર્વક સ્થાપન. ૨૮

વિષય.

ગાથાંક.

વિષય.

નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં ગણીને નોઆ-
ગમથી સુશરીર ભવ્યશરીરની દ્રવ્યમં-
ગળતા. ૨૯.

નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં ગણીને નોઆ-
ગમથી સુશરીર ભવ્યશરીરની દ્રવ્યમંગ-
ળતા ૨૯

સુશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત ત્રીજા પ્રકારે
નોઆગમથી દ્રવ્ય મંગળ, પ્રકારાન્તરે
નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ. ૩૦

આગમથી અને નોઆગમથી ભાવમં-
ગળનું સ્વરૂપ ૩૧

પ્રકારાન્તરે નોઆગમથી ભાવમંગળ. ૩૨
નામ-સ્થાપના ને દ્રવ્યની પરસ્પર યુક્તિ-
પૂર્વક ભિન્નાભિન્નતા. ૩૩ ૩૪

નામાદિ ત્રણ ભાવમંગળનાં કારણ હો-
વાથી તેઓ ભાવરૂપ છે. ૩૪

નામાદિ ત્રણની અનેકાંતિકતા અને
અનાત્યંતિકતા. ૩૪

સર્વ પદાર્થો નામાદિ ચાર પર્યાય
યુક્ત છે. ૩૫.

નામનયના મતે સર્વ વસ્તુ નામમયજ
છે, એમ ન હોય તો સંશય વિપર્યય આદિ
પ્રાપ્ત થાય. ૩૬

સ્થાપનાનયના મતે સર્વ વસ્તુ આકાર-
વાળીજ છે. ૩૭.

દ્રવ્યનયના મતે ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિ-
કાર કેવળ દ્રવ્યજ વસ્તુ છે. ૩૮

ભાવનયના મતે પર્યાય રૂપ ભાવજ કેવળ
વસ્તુ છે. ૩૯

પરસ્પર વિવાદાત્મક નામાદિ નયોનો વિવાદ
દૂર કરીને ઉપસંહારપૂર્વક સર્વવસ્તુનું નામાદિ
ચતુષ્પર્યાયપણું યુક્ત છે. ૪૨

નામાદિ નિક્ષેપાનું દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયા-
સ્તિકમાં અવતરણ ૪૪

9 સંગ્રહાદિ નયોમાં નામાદિ નિક્ષેપાનું અવ-
તરણ અને તદનુસાર મંગળનો વિચાર ૪૫
નોશબ્દને એકદેશવાચી અર્થમાં ગણીને
નોઆગમથી ભાવમંગળ ૪૬

પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનરૂપ ભાવનંદીનો ના-
મોલ્લેખ. ૪૭

આભિનિષેધિક જ્ઞાનનો વ્યુત્પત્તિ પૂર્વક
અર્થ. ૪૭

૮૧

૮૨

૮૩

૮૪

૮૫

૮૬

૮૭

૮૮

૮૯

૯૦

૯૧-૯૨

૯૩-૯૫

૯૬-૯૭

૯૮-૧૦૪

૧૦૫-૧૧૫

જ્ઞાન-ક્ષયોપશમ-ને આત્મા એવા અ-
ર્થમાં આભિનિષેધિક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ
તથા શ્રુતની શબ્દ-આત્મા ને ક્ષયોપશમનો
અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ. ૪૮

અવધિજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ. ૪૮

મન.પર્યવજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ. ૪૯

કેવળજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ. ૪૯

પાંચ જ્ઞાનોમાં મતિ-શ્રુત પ્રથમ-કહેવાનું
પ્રયોજન. ૫૦

મતિ-શ્રુતમાં પ્રથમ મતિજ્ઞાનનો ઉપન્યાસ
કરવાનું કારણ. ૫૧

મતિ-શ્રુત પછી અવધિ અને મન:પર્યવ
જ્ઞાન કહેવાનું કારણ. ૫૧

કેવળજ્ઞાન સર્વની અન્તે કહેવાનું કારણ
અને પાંચ જ્ઞાનોનો પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ
પ્રમાણમાં વિભાગ. ૫૨

પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ. ૫૨

પરોક્ષનું લક્ષણ. ૫૩

ઇન્દ્રિયદ્વારાએ થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ અને
ઇન્દ્રિયદ્વારાએ જણાએલા પદાર્થથી થતા
જ્ઞાનને પરોક્ષ જોએ માને છે, તેઓનું
યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરીને ઇન્દ્રિયમનોદ્વારાએ
થતા જ્ઞાનનું પરોક્ષપણું પ્રતિપાદન ૫૩.

ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત જ્ઞાનને સામાન્યથી
પરોક્ષપણું સિદ્ધ કરીને વિશેષહેતુવડે મતિ-
શ્રુતજ્ઞાનની પરોક્ષપણું સિદ્ધિ. ૫૫

સ્વામિત્વાદિવડે મતિ-શ્રુતની સમાનતા
છતા લક્ષણાદિવડે પરસ્પર બન્નેનો ભેદ ૫૮

ઉપચારથી શબ્દનું શ્રુતપણું, ભાવ્યુત અને
મતિજ્ઞાનનું સ્પષ્ટીકરણ, તથા ભાષા અને
શ્રોત્રનો અભાવ છતા એકેન્દ્રિયાદિકને મતિ-
શ્રુતની પ્રાપ્તિ હોવાનું કારણ. ૫૯

હેતુ-જ્ઞાન-ભાવથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ,
પૂરણ પાલનાદિભાવથી મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞા-
નનું કારણ, લબ્ધિની અપેક્ષાએ મતિ-
શ્રુતની સમકાળે હયાતી, ઉપયોગની અપે-
ક્ષાએ અનુક્રમે હયાતી મતિથી દ્રવ્યશ્રુતની
ઉત્પત્તિ, શ્રુતના ઉપયોગથી અવેલાને મતિ-
માં અવસ્થાન, દ્રવ્યશ્રુતને મતિપૂર્વક માન-
નારાઓના મતનો નિરાસ, સમ્યગ્દષ્ટિને
મતિ-શ્રુત જ્ઞાનરૂપ અને મિથ્યાદષ્ટિને
અજ્ઞાનરૂપ હોવાનું કારણ. ૬૪

- થાંક. વિષય.
- ૧૨૧ બેદોની સંખ્યાથી તથા મન્દિગના વિચાર-
ગથી મતિ શ્રુતનો ભેદ, તથા શ્રોત્રેન્દ્રિય
ઉપાધિથીજ શ્રુત માનવામાં દોષ. ૭૦
- ૧૨૬ કોઈકના મતે શ્રોત્રોપસંગ્રહથી મતિપાત્રું,
પુસ્તકાદિગત દ્રવ્યશ્રુત, અક્ષર લાભ તે
દ્રવ્યશ્રુત, અક્ષરોને શ્રોત્રોપસંગ્રહની ચો-
ખતા, અને સર્વમતિજ્ઞાનને અનક્ષરતા
ન કહી શકાય. ૭૩
- ૧૨૮ દ્રવ્યશ્રુત-ભાવશ્રુત-ને ઉભયશ્રુતનો વિચાર-
ર, તેની કૃત્તિ તથા ભાવશ્રુતનો કૃત્તિ
અંશ દ્રવ્યશ્રુતાદિશે પરિણમે વિગેરે
શ્રુતનો નિશ્ચિત અર્થ. ૭૫
- ૧૩૪ ઉભયશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનું સક્ષાગ્ર દ્રવ્ય-
શ્રુત કે તા ભાવશ્રુતની વિશેષતા, ઉપસંગ્રહ-
સમાનપદો અર્થ, બુદ્ધિદૃષ્ટ અર્થનો મતાં-
તર પૂર્વક વિચાર, તેમાં બુદ્ધિશબ્દનો
અર્થ મતિ કરનારાના મતનું ખંડન ૭૬
- ૧૩૯ 'ધતર' શબ્દને મતિ કહેનારાના મતનો
નિરાશ, 'બુદ્ધિ' શબ્દથી દ્રવ્યશ્રુતનો અ-
ગીકાર અને મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ બધાએ
પદાર્થો કહી શકાય નહીં એ વિચાર. ૭૮
- ૧૪૪ મતિ-શ્રુતના પર્યાયોનો અનંતમો ભાગ
કહી શકાય તેનો છે, ચોદ પૂર્વધરો છ
સ્થાનગત હોવામાં મતિવિશેષોનું કારણ-
પણું, અક્ષરાનુસારી મતિવિશેષ તે શ્રુત
અને બાકીનું મતિ. ૮૧
- ૧૫૦ ૧૩૨ મી ગાથામાં કહેલા દૂષણો સિવા-
યના શેષ દૂષણો, અભાષ્યમાન શ્રુતાનુસારી
જ્ઞાનને મતિપણાનો અભાવ ૧૨૮ મી
પૂર્વગત ગાથાનો ભાષ્યકારે સ્વાભિમત
કરેલો અર્થ, ધ્વનીપરિણામવાળું તે શ્રુત
અને ધ્વની અધ્વની ઉભય પ્રકારના પરિ-
ણામવાળું મતિજ્ઞાન. ૮૨
- ૧૫૩ ૧૨૮ મી ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન
તેમાં 'ધતર' શબ્દવડે મતિજ્ઞાનનું ગ્રહણ,
અને ઉપસંગ્રહસમાનની અવાચ્યતામાં
કારણ. ૮૫.
- ૧૬૧ વલક અને શુંખના ઉદાહરણથી મતિ-શ્રુત-
નો ભેદ. અન્ય પ્રકારે ઉદાહરણ ઘટાવવામાં
દૂષણ ૮૬
- ૧૭૦ અક્ષર-અનક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો
તફાવત, તેમાં મતિને અનક્ષર તથા શ્રુતને

- ગાથાંક. વિષય.
- માત્ર માનવામાં પ્રત્યક્ષનો અભાવ,
મતિકાળે શુંખનો અભાવ, અક્ષરાનુસારી
શુંખનિશ્ચિનપણાથી મતિજ્ઞાનનો અભાવ
તથા નિશ્ચિન અને અચૂના શિવ મનિનું
વક્ષણ, મતિજ્ઞાનનો ઉદાહરણ. ૮૮.
- ૧૭૧-૧૭૬ મક અને અમકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો
તફાવત, આ તફાવતનો ઉપસંગ્રહ, અને
મતિજ્ઞાનની પ્રકૃતિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા. ૮૮
- ૧૭૭ મતિજ્ઞાનના અનિશ્ચિન અને અશ્રુત-
નિશ્ચિત ભેદો, એ બે ભેદોનું સ્વરૂપ.
- ૧૭૮-૧૭૯ નિશ્ચિનના અવગાહિ ચાર
ભેદોનું સ્વરૂપ અને વ્યાખ્યા. ૧૦૧
- ૧૮૦-૮૨ અવગ્રહમાં સામાન્ય વિશેષભેદનો અ-
ભાવ, તથા દ્વિતી અને સંજ્ઞાનું રૂપ ૧૦૨.
- ૧૮૦ ૧૮૨ અવગ્રહિ બેદોની વિચારારૂપ વ્યાખ્યાનો
પરિહાર ૧૧૬.
- ૧૮૩-૧૮૫ વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ અને તેની જ્ઞાન-
મયતા. ૧૦૭
- ૧૮૬ ૨૦૩ મતેલા પુરૂષની જેમ વ્યંજનાવગ્રહકાળે
પણ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ ૧૦૯
- ૨૦૪-૨૦૮ વ્યંજનાવગ્રહના ભેદો, તથા ચક્ષુ અને
મન સિવાય મન્દિગ ચતુષ્કની પ્રાપ્ત-
કારિતા. ૧૧૨.
- ૨૦૯ ૨૧૨ વિષયકૃત અનુગ્રહાદિના અભાવે ચક્ષુની
અપ્રાપ્તકારિતા. ૧૧૪
- ૨૧૩-૨૨૧ દ્રવ્યમન અને ભાવમન ગતિ કરતું ન
હોવાથી તથા અનુગ્રહાદિના અભાવે જ્ઞેયની
સાથે મનના સંબંધનો અભાવ, કર્તૃત્વા-
દિના અભાવે આત્માને સર્વગતપણાનો
અભાવ, અને દ્રવ્યમન કરણરૂપ હોવાથી
તે ગમન કરતું નથી. ૧૧૭
- ૨૨૨-૨૨૩ દ્રવ્યમન પુદ્ગળમય હોવાથી તત્કૃત
અનુગ્રહ-ઉપધાત થાય છે. ૧૨૧
- ૨૨૪-૨૩૦ સ્વભાવસ્થામાં અનુભવેલ વિષયને લીધેજ
થતા હર્ષ-વિપાદરૂપ અનુગ્રહ-ઉપધાતથી
મનની પ્રાપ્તકારિતાનો પૂર્વપક્ષ. ૧૨૩
- ૨૩૧-૨૩૫ સ્વભાવસ્થામાં થતી ક્રિયા અને ક્રિયાના
ફળનો નિષેધ, સ્વભાવનાં ફળ અને જ્ઞાનનો
અનિષેધ, સ્થાનર્થિ નિદ્રાવાળાને મનના
વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ, અને તે નિદ્રા-
વાળાનાં ઉદાહરણ. ૧૨૫
- ૨૩૬-૨૪૩ " માં મન ચંદ્ર તરફ ગયું, " ઇત્યાદિ

ગાથાંક.

વિષય.

લોકોક્તિ રૂપ રૂઢીઓ અસત્ય, તથા વિષય પ્રાપ્તિથી અને વિષય પ્રાપ્તિ વિના એ ઉભય પ્રકારે મનના વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ. ૧૨૮

૨૪૪-૨૪૯ અસંખ્યસમયાત્મક ઉપયોગ છતાં મનના વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ, મનની પેઠે ચક્ષુના વિષયનો પણ નિયમ હોવાથી ઉભય અપ્રાપ્યકારી, કર્મોદય અને સ્વસ્વ-ભાવ તથા સામર્થ્યના અભાવે ગહન અર્થને ગ્રહણ કરવામાં મનની અશક્તિ, તેમજ પ્રતિબોધક અને સરાવલાના ઉદા-હરણથી વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ. ૧૩૨.

૨૫૦-૨૫૪ નંદીસૂત્રમા કહેલ વ્યંજનાવગ્રહના સ્વરૂપની ભાષ્યકારની વ્યાખ્યા. ૧૩૫

૨૫૫-૨૬૪ અર્થાવગ્રહ અને અપાયના વિષયનો તફાવત, ઇહા વિના અપાયનો અભાવ, સામાન્ય ગ્રહણમાં અર્થાવગ્રહની સિદ્ધિ વ્યંજનકાળે અર્થજ્ઞાનનો અભાવ, અને વ્યંજનાવગ્રહમા અવ્યક્ત જ્ઞાનનો સંભવ. ૧૩૭

૨૬૫-૨૭૨ વ્યંજનાવગ્રહમાં વિષય ગ્રહણ માન-વાથી સાંકર્ષ્યાદિ દોષો, અર્થાવગ્રહ ઇહાનો અભાવ, અપાયનો પ્રસંગ, અવ-ગ્રહાદિના ઉત્કર્ષ-વ્યતિક્રમનો પ્રસંગ ૧૪૧

૨૭૩-૨૭૮ અવગ્રહની પૂર્વે ઇહા માનનારાઓના આભિપ્રાયમા દોષોદ્ભાવન ૧૪૩

૨૭૯-૨૮૮ અર્થાવગ્રહકાળે શબ્દાદિના નિશ્ચય સાથે ઇહા માનનારાઓની ભૂલ, અને નિશ્ચયિક તથા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહનું સ્વરૂપ ૧૪૬

૨૮૯-૨૯૧ ઇહા-અપાય-અને ધારણાનું સ્વરૂપ ૧૫૧

૨૯૨-૨૯૪ રૂપાદિકમાં અવગ્રહ-ઇહા આદિનું નિરૂપણ અને સ્વપ્નાદિકમાં પણ અવગ્રહાદિનું નિરૂપણ. ૧૫૨

૨૯૫-૨૯૯ અવગ્રહાદિ ચાર ઉત્કર્ષ-વ્યતિક્રમથી ન હો-વાનું કારણ, ઇહાદિ ત્રણ-એ-કે એકજ ન હોવાનું કારણ, અને ચારજ પ્રકાર મા-નનાનો હેતુ ૧૫૩

૩૦૦-૩૦૬ મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદ અને અશ્રુત નિશ્ચિતમતિયતુષ્કમાં અવગ્રહાદિનો સદ્-ભાવ. ૧૫૬.

૩૦૭ બહુ-બહુવિધાદિવડે મતિજ્ઞાનના ત્રણસો છત્રીસ ભેદ ૧૫૯

ગાથાંક.

વિષય.

૩૦૮-૩૧૧ શબ્દાદિરૂપ વિષયની અપેક્ષાએ બહુ-બહુ-વિધાદિ અર્થનું નિરૂપણ. ૧૫૯

૩૧૨-૩૧૬ અવગ્રહાદિકમા જ્ઞાનની સિદ્ધિ. ૧૬૧

૩૧૭-૩૨૧ વસ્તુના સમસ્ત સ્વરૂપને જાણનાર તે જ્ઞાન, એકદેશને જાણનાર તે અજ્ઞાન, એમ માનનારાઓના મતનું સમાધાન. ૧૬૩

૩૨૨-૩૨૭ મિથ્યાદષ્ટિને નિર્ણયકાળે પણ મિથ્યા-ભિનિવેશથી વિપર્યયથી અને યથાર્થ-જ્ઞાનના અભાવે અજ્ઞાનપણું તથા સમ્ય-ગ્રદષ્ટિને જ્ઞાનોપયોગથી સંશયાદિ પણ જ્ઞાનરૂપે. ૧૬૭

૩૨૮-૩૨૨ જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપ સામાન્ય મતિનું નિરૂપણ, વિશેષિત અવિશેષિતપણાથી જ્ઞાનાજ્ઞાનતાનું સ્વરૂપ. ૧૬૯

૩૩૩ અવગ્રહ-ઇહા-અપાય ને ધારણાના કા-ળનું નિરૂપણ. ૧૭૨

૩૩૪-૩૩૫

શ્રોત્રાદિની સ્પૃષ્ટાદિ વિષયતા તથા સ્પૃષ્ટ અને બદ્ધની વ્યાખ્યા, સ્પૃષ્ટાદિ ગ્રહણ કરવામાં હેતુ, તેમજ આત્માશુલ પ્રમા-ણથી ચક્ષુના વિષયનું માન. ૧૭૩

૩૭૩-૩૪૦

આત્માશુલ-પ્રમાણશુલ અને ઉત્સેધા-શુલવડે કઈ કઈ વસ્તુઓનું માપ થાય, તેનું નિરૂપણ. ૧૭૪

૩૪૫-૩૪૭ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષય સંબંધી પૂર્વાપર વિસંવાદનો પરિહાર અને તેનું નિરૂપણ ૧૭૬

૩૪૮-૩૫૦ ચક્ષુ વિનાની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષય-પ્રમાણનું નિરૂપણ. ૧૭૭

૩૫૧ સમગ્રેણિ અને વિગ્રેણિમાં રહેલ વ્યક્તિ કેવા પ્રકારના શબ્દ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરેછે, તેનું નિરૂપણ. ૧૭૮

૩૫૨-૩૫૪

ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ-વિસર્જન કેવી રીતે થાય છે? મનોયોગ ને વચનયોગ એ શું છે? એ સર્વનું સવિસ્તર સ્વ-રૂપ. ૧૮૧

૩૫૬-૩૬૪

ગ્રહણ-વિસર્જન અને ભાષાના કાળનું પ્રમાણ, તથા ગ્રહણ-વિસર્જનનું સાન્તર નિરંતરપણું. ૧૮૪

- ગાથાંક. વિષય.
- ૩૭૩ જે ઉપગોગનો અભાવ હોય, પણ એક સમયે ગદ્ય-વિસ્તરણપણે જે કિયાનો અભાવ ન હોય. ૧૮૬
- ૩૭૪-૩૭૫ આદિકાં આદિ અન્ય ગરીબોને બાપા દ્રવ્યનું પદ્ય-ગોચર, તથા સત્ય-સત્ય આદિ બાપાઓનું સ્વરૂપ. ૧૮૭
- ૩૭૬-૩૭૭ ”
- ૩૭૮-૩૭૯ બાર ગોચર કરતા વધારે દરમિયાન બાપા-દ્રવ્યના પુદ્ગળો આવે કે નહીં? આપે તો તેમા પૂર્વોક્ત ગર્માદાન-વર્તિથી આવેલા દ્રવ્યના જેનું વાસના સામર્થ્ય હોય કે ન હોય? વળી કેટલા સમયે બાપા-દ્રવ્યવડે સમગ્ર લોક વાસ થાય? અને લોકના કેટલામા ભાગમા બાપા દ્રવ્યનો કેટલામો ભાગ હોય? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ ૧૯૦
- ૩૮૦-૩૮૦
- ૩૮૧-૩૮૫ કેવળીસસુદધાતની પેઠે બાપાદ્રવ્યથી લોકવ્યાપ્તિનો અભાવ, અચિત્તમહારુદ્ધ વિશ્રસાપરિણામે ચાર સમયે લોક વ્યાપી થાય, અને એકદિશામા દંડ થવાનું માનનારાના મતનું ખંડન ૧૯૩
- ૩૮૬ આભિનિષેધાધિક જ્ઞાનના પર્યાયોનું સ્વરૂપ, મતિ આદિ વચનપર્યાયોનું સ્વરૂપ, અવ-ગ્રહાદિ અર્થપર્યાયોનું સ્વરૂપ ૧૯૬
- ૪૦૭-૪૦૯
- ૪૦૨-૪૦૫ દ્રવ્યાદિ ચાર બેદ આદેશથી આભિનિ-ષેધાધિક જ્ઞાનના વિષય, પ્રમાણ. ૧૯૮
- ૪૧૬ સત્પદાદિ નવ દારોએ આભિનિષેધાધિક જ્ઞાનનો વિચાર અને સત્પદપ્રરૂપણા-શબ્દનો અર્થ ૧૯૯
- ૪૦૭-૪૦૮
- ૪૦૯-૪૧૦ ગતિ આદિ વીસ માર્ગણાઓમાં જ્યાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય પામતા હોય ન પામેલા હોય, તે ન પામે તેનો વિચાર ૨૦૦
- ૪૧૧-૪૧૩ ”
- ૪૧૪-૪૧૭ જ્ઞાનદારમા વ્યવહાર તથા નિશ્ચયનયના મતે જ્ઞાનનો વિચાર, અને વ્યવહારનું સમર્થન. ૨૦૩
- ૪૧૮-૪૨૩ વ્યવહારનયના મતનું નિશ્ચયનયના મતે ખંડન ૨૦૫
- ૪૨૪-૪૨૬ નિશ્ચયનયના મતનું વ્યવહારનયના મતે ખંડન ૨૦૮

- ગાથાંક. વિષય.
- ૪૨૭ બાપાદિકાં દારો અને અન્યપ્રરૂપણા ૨૦૧
- ૪૨૮-૪૩૬ ૬. ૧. હોય-જાણ-ને અન્યનારો નો અભિ-માનનો વિચાર ૨૦૧
- ૪૩૭-૪૪૩ અન્યનારો-અન્યનારો-અન્યનારો-અને અ-ન્યનારો દારોને અભિમાનનો વિચાર અને આભિનિષેધાધિક જ્ઞાનના અભિમા-ની માર્ગાદિ. ૨૦૪
- ૪૪૪ અન્યર અને અન્યરસંગીય પ્રમાણે અન-માનના બેદો, અન્યના માર્ગો અને એકેક અન્યર અન્યના પર્વાગવરો, અભિ-ધ્ય અન્યના રાજાવી સંગોનો અવતા, ૨૦૫
- ૪૪૫ ૪૪૮ અન્ય અન્યતમ અન્ય પર્વાગવરો ૨૧૬
- ૪૪૯ અન્યના સવ બેદો ન કની શકાય માટે ચોં બેદો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા. ૨૧૭
- ૪૫૦-૪૫૩ શ્રુતના સર્વ પ્રકાર ન કની શકવાનું કારણ તથા અન્ય જ્ઞાન-અજ્ઞાન અને ઉભય પ્રકારના શ્રુતનો ચોં પ્રકારે નિષેધ. ૨૧૮
- ૪૫૪ શ્રુતના અક્ષર આદિ ચોં બેદોનું નામે-લીર્ન. ૨૧૯
- ૪૫૫-૪૬૦ “ અક્ષર શ્રુત ” નામે શ્રુતનો પ્રથમબેદ શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ નયના મતે અક્ષરનું સ્વરૂપ, “ અક્ષર ” સંબંધી શંકા-તેનું સમાધાન, શ્રુત રૂપવર્ણની વ્યુત્પત્તિ, ૨૨૦
- ૪૬૧-૪૬૩ વર્ણ-અક્ષરના સ્વર અને વ્યંજનરૂપ જે પ્રકાર, સ્વર તથા વ્યંજનનું સ્વરૂપ. ૨૦૧
- ૪૬૪-૪૬૮ અક્ષરના ત્રણ પ્રકાર, સંજ્ઞાક્ષર-વ્યંજના-ક્ષર ને લબ્ધ્યક્ષરનું સ્વરૂપ, દ્રવ્યશ્રુત તથા ભાવશ્રુતનો તરિક્ત. ૨૨૨
- ૪૬૯-૪૭૨ અક્ષરની ઉપલબ્ધિ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમા-નથી, સાદરયાદિ પાંચ પ્રકારનું અનુમાન ધન્દ્યમનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ વાસ્તવિક રીતે અનુમાનજ છે. અને પાંચ પ્રકારના અનુમાનની અયોગ્યતા. ૨૨૩
- ૪૭૩-૪૭૬ અનુપલબ્ધિના ત્રણ પ્રકાર, અસંજ્ઞિ-વોને અક્ષર લાભ હોવા બાબતની શં-કા તેનું સમાધાન-ઉદાહરણ પૂર્વક. ૨૨૫
- ૪૭૭-૪૮૪ એકેક અક્ષરના સ્વ પર પર્યાયોનું સ્વરૂપ તેનું પ્રમાણ, સ્વ પર પર્યાયો સંબંધી ચર્ચા, તેના ઉદાહરણ, અને સિદ્ધાન્તની સાક્ષી. ૨૨૭
- ૪૮૫-૪૮૮ અક્ષરના પર્યાયોમાં ઘટાદિ પરપયોના સંબંધમાં શિષ્ય-ગુરુના પ્રશ્નોત્તર, અક્ષ-રની અપેક્ષાએ પર્યાયોનું પ્રમાણ કહેવાનું

ગાથાંક.

વિષય.

કારણ અને સ્વપર પર્યાયોની ન્યૂના-
ધિકતા. ૨૩૨

૪૮૯-૪૯૩ ભાષ્યકારના કથનમાં આગમ વિરુદ્ધતાની
શંકા તેનું સમાધાન, પ્રત્યેક પ્રદેશમાં
અગુરુ લઘુ પર્યાયોની અનંતતા અને
શ્રુતાક્ષર તથા કેવલાક્ષરના પર્યાયોની
સમાનતા. ૨૩૩.

૪૯૪-૫૦૦ શ્રુત અને કેવળ જ્ઞાનનો તદ્દાવત અક્ષ-
રનો કેવલજ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ અવશ્ય,
કે એકલા શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમો ભાગ
અવશ્ય ? એ શંકાનું સમાધાન,
તથા જઘન્ય-મધ્યમ ને ઉત્કૃષ્ટ અક્ષ-
રના અનંતમા ભાગનું સ્વરૂપ અને
અક્ષર શ્રુતના વિચારની સમાપ્તિ. ૨૩૬.
અનક્ષરશ્રુતનો વિચાર ૨૩૯

૫૦૧

૫૦૨-૫૦૩ " ૨૪૦

૫૦૪-૫૨૬ સંજિશ્રુત તથા અસંજિશ્રુતનો વિચાર,
દીર્ઘકાલિકી આદિ ત્રણ સંજ્ઞાઓનું સ્વ-
રૂપ, આહારાદિ દશ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ,
એકેદ્રિયાદિને સંજિ ન કહેવાનું કારણ,
કઈ સંજ્ઞાથી સંજિ કહેવાય, તેનો ખુલાસો,
કયા જીવને કઈ સંજ્ઞા હોય તેનું સ્પષ્ટી-
કરણ, અને સંજિ-અસંજિનો વ્યવહાર
કઈ સંજ્ઞાથી થાય, તેનો આગમાનુસારે
ખુલાસો. ૨૪૦

૫૨૭-૫૩૬ સમ્યક્શ્રુત તથા મિથ્યાશ્રુતનો વિચાર,
સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકાર, ત્રણ પુંજનું
સ્વરૂપ, ઉપશમ-સાસ્વાદન-ક્ષયોપશમ-
વેદક અને ક્ષાયિક સમક્રિતનું સ્વરૂપ,
સામાન્યશ્રુતમાં કેટલો ભાગ સમ્યક્શ્રુત
અને કેટલો ભાગ મિથ્યાશ્રુત હોય, તેનો
તથા સમ્યક્ત્વમાં અને શ્રુતમાં શો તદ્દાવત
હોય, તેનો ખુલાસો. ૨૪૫

૫૩૭-૫૩૯ સાદિ સપર્યવસિત અને અનાદિ અપર્ય-
વસિત શ્રુતનો વિચાર, દ્રવ્યાસ્તિકનયના મતે
શ્રુતનું અનાદિ અનંતપણું, અને પર્યાયા-
સ્તિકનયના મતે સાદિ-સાન્તપણું. ૨૫૧

૫૪૦-૫૪૫ શ્રુતનાશનાં કારણો, શ્રુતની ભિન્નાભિ-
ન્નતા, પદાર્થ માત્ર ઉત્પાદાદિ ત્રિધર્માત્મક,
એકાન્ત નિત્યાનિત્ય વસ્તુ માનવામા
દ્વય, તેનું ખંડન. ૨૫૨

ગાથાંક.

વિષય.

૫૪૬-૫૪૮ ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવથી શ્રુતનું સાદિ-સાન્ત-
પણું, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવથી શ્રુતનું
અનાદિ-અનંતપણું. ૨૫૮

૫૪૯-૫૫૫ ગમિક અને અગમિક શ્રુતનું સ્વરૂપ,
અંગ પ્રવિષ્ટ તથા અંગબાહ્ય શ્રુતનું
સ્વરૂપ, ઉત્કાલિક-કાલિક શ્રુતનું સ્વરૂપ,
તે શ્રુતના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં નામ, ધાદ-
શાંગમાં પ્રરૂપિત-વિષયની સૂચિ. ચૌદ
પૂર્વ સિવાયનું શ્રુત રચાવાનું કારણ, સ્ત્રી-
યોને દષ્ટિવાદ શ્રુત ન શીખવવાનું કારણ,
શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય, અને તે સંબંધી
જુદા જુદા અભિપ્રાય. ૨૫૯

૫૫૬-૫૫૭ સત્પદાદિ નવ દ્વારોવડે માર્ગણા સ્થા
નોમા શ્રુત જ્ઞાનનો વિચાર.

૫૫૮ બુદ્ધિના આઠ ગુણોથી આગમનું ગ્રહણ
૫૫૯-૫૬૦ કરવાપણું,

૫૬૧-૫૬૨-૫૬૪ શુશ્રૂપાદિ આઠ ગુણોનું સ્વરૂપ,

૫૬૫-૫૬૬ શાસ્ત્ર શ્રવણનો વિધિ. શાસ્ત્ર
કથનનો વિધિ, અને શ્રુતજ્ઞાનના અધિ-
કારની સમાપ્તિ. ૨૬૫

૫૬૭ અવધિ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેવાનો આરંભ,

૫૬૮-૫૬૯ તેની ભવ પ્રત્યયિક અને ક્ષયોપ-
શમ પ્રત્યયિક અસંખ્ય પ્રકૃતિયો, એ સર્વ

૫૭૦-૫૭૩ કહેવાની અશક્તિને લીધે ચૌદ પ્રકારનો
નિક્ષેપ. ક્ષેત્ર. તથા કાળનો અસંખ્યપ્રત-
પણાથી અને દ્રવ્યભાવના અનંતપણાથી
અવધિના પણ તેટલાજ ભેદોનું પ્રમાણ.
૨૬૯

૫૭૨-૫૭૬ ભવ પ્રત્યયિક અને ગુણ પ્રત્યયિક અવ-
ધિજ્ઞાન, કર્મના ઉદય આદિમા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર
આદિ પાંચ હેતુઓ. ૨૭૦

૫૭૭-૫૭૮ અવધિ. ક્ષેત્ર પરિમાણ-સંસ્થાન
૫૭૯-૫૮૦ આદિ ચૌદ નિક્ષેપો. અને એ ચૌદ
નિક્ષેપો કહેવાનું કારણ. ૨૭૧

૫૮૧ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને
૫૮૨-૫૮૭ ભાવ એ સાત પ્રકારે-અવધિ જ્ઞાનના
નિક્ષેપનું સ્વરૂપ. ૨૭૨

૫૮૮ અવધિ જ્ઞાનના વિપયભૂત ક્ષેત્રનું જઘન્ય
૫૮૯-૫૯૭ પરિમાણ તે સંબંધમાં અનેક પશ્ચોત્તર
અને જુદા જુદા આચાર્યોના અભિપ્રાય
ને તેનું ખંડન. ૨૭૫

ગાથાંક.

વિષય.

- ૫૯૮ અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં જોવાનું નહીં
૫૯૯-૬૦૭ તથા મધ્યમ પગિયાળું અને અગ્રી
જોવાને રૂપી વિષયક અર્થો કેવી રીતે
જાણી શકે એ સંકેત સમાધાન. ૨૦૮
- ૬૦૮-૬૧૦ વિષયમૂલ જોવાની વૃદ્ધિ રૂપા, કાળની
૬૧૧-૬૧૪ પણ વૃદ્ધિ. ૨૮૨
- ૬૧૫ સંખ્યાતા કાળ પ્રમાણ જ્ઞાન એવું જોવા
૬૧૬ પણ સંખ્યાતા કાળ સમુદાય પ્રમાણ જા-
ણાય, પરંતુ અસંખ્યાતા કાળનું જ્ઞાન
થયે જોવા પ્રમાણમાં જાળવતા. ૨૮૩
- ૬૧૭ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ
૬૧૮-૬૨૦ જોવાની વૃદ્ધિમાં જોવાની વૃદ્ધિ યાગ અને જોવાની
ન થાય તે. ૨૮૪
- ૬૨૧ ક્ષેત્રના પ્રદેશ અને કાળના સમયો સં-
૬૨૨-૬૨૬ બંધી ન્યૂનાધિકતા માટે પ્રજોત્તર, કાળ-
ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-અને ભાવની અનુક્રમે સૂક્ષ્મતા
તથા પ્રદેશોની વિશેષતા. ૨૮૫
- ૬૨૭ અવધિજ્ઞાનના આરંભમાં ને અન્તમાં ગુરુ
૬૨૮-૬૩૦ લઘુ અને અગુરુ લઘુ પુદ્ગળ દ્રવ્ય જાણે
તેનું સ્વરૂપ. ૨૮૬
- ૬૩૧ ઔદારિક આદિ આઠ વર્ગજ્ઞાનોનાં નામ,
૬૩૨-૬૩૭ કૃત્તીકર્ણ શેઠની ગાયોના ઉદાહરણથી
વર્ગજ્ઞાનોની સમજાવતી. ગ્રહણ યોગ્ય તથા
અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગજ્ઞાનોનું સ્વરૂપ. દરેક
વર્ગજ્ઞાનોના ત્રણ ત્રણ ભેદ, તે ભેદ શાધી
શકાય? તેના ખુલાસો. ૨૮૭
- ૬૩૮ કાર્મણ પછીની ધ્રુવ-અધ્રુવ આદિ વ-
૬૩૯-૬૪૬ ગર્જણાઓનું સ્વરૂપ, તેમનું પ્રમાણ. અચિત્ત-
મહારકેધનું સ્વરૂપ, તે સંબંધી શંકા
સમાધાન. અને ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોના
એ સંબંધી અભિપ્રાયનું ખડન. ૨૮૮
- ૬૪૭ ૬૫૪ ક્ષેત્રવર્ગજ્ઞા-કાળવર્ગજ્ઞા અને ભાવવર્ગ-
જ્ઞાનું સ્વરૂપ તથા ઉપસંહાર. ૨૮૭
- ૬૫૫-૬૫૭ ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ દ્રવ્યમાં આરં-
ભએલ અવાધજ્ઞાનનું સ્વરૂપ. ૨૮૫
- ૬૫૮ ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ દ્રવ્યનું વિવરણ
એ સંબંધમાં નિશ્ચય તથા વ્યવ-
૬૫૯-૬૬૮ હારનયની અપેક્ષાએ વિચારણા, ૨૮૬
- ૬૬૯ મનોવર્ગજ્ઞા દ્રવ્ય જોનાર અવધિ કેટલા
૬૭૦-૬૭૨ કાળ અને કેટલાક્ષેત્ર પર્યન્ત જુઓ? તથા
૬૭૩ તૈજસ-ભાષા અને કાર્મણ શરીર જોનાર

ગાથાંક.

વિષય.

- ૬૭૪ ૨૪મા અને ૨૫મા જોવા પાત્ર
જોવાને રૂપી અર્થમાં. ૨૦૭
- ૬૭૫ અવધિજ્ઞાનના પ્રમાણ ૬૭૫થી ૬૭૬
૬૭૬-૬૮૪ વિષય રૂપી દ્રવ્યમાં જોવા. ૨૦૭
- ૬૮૫ અવધિજ્ઞાનના પ્રમાણના વિષયનું જોવા
૬૮૬-૬૮૮ તથા કાળની અવધિ પ્રમાણ. ૨૦૭
- ૬૮૯ નિર્વાસ તથા નાર પગિયાના અવધિજ્ઞાનના
૬૯૦-૬૯૨ વિષયનું પ્રમાણ ૩૦૪
- ૬૯૩ જોવાના અવધિજ્ઞાનના વિષયનું જાણ-
૬૯૪ મધ્યમ-તથા બિદ્યુ પ્રમાણ, તથા કયા
૬૯૫-૬૯૮ જોવા કા કય વિષયમાં ન્યૂનાધિક
૭૦૦-૭૦૨ જોવાને રૂપી ખુલાસો અને જીમ્મ
હારની મર્યાદા. ૩૦૬
- ૭૦૩-૭૦૪ જીમ્મું મંસ્થાનદાર જોવા કયા
૭૦૫ જોવાને રૂપી આકારવાળું અવધિજ્ઞાન
૭૦૬ જોવા તેનું સ્વરૂપ. ૩૦૮
- ૭૦૭-૭૧૩ ચોથા અનુગામી અનનુગામી હારનું
૭૧૪ સ્વરૂપ. ૩૦૮
- ૭૧૫-૭૧૬ પાંચમા અવસ્થિતહારનું સ્વરૂપ ક્ષેત્ર-
૭૧૭-૭૧૮ લઘિ-અને ઉપયોગ પૂર્વક, એ-
૭૧૯-૭૨૭ રહે કેટલા ક્ષેત્રમાં કયાંકુધી અવધિજ્ઞાન
રહે તેનો વિચાર. ૩૧૦
- ૭૨૮ જીમ્મું ચલહાર, તેમાં છ પ્રકારની હાની
૭૨૯-૭૩૭ વૃદ્ધિમાથી ક્ષેત્ર અને કાળમાં ચાર પ્રકાર-
ની, દ્રવ્યમાં બે પ્રકારની અને પર્યા-
યમાં છ પ્રકારની હાની-વૃદ્ધિ, અન્તંતમા-
ન વૃદ્ધિ હાની-વૃદ્ધિના ભેદો, તથા ક્ષેત્રાદિ-
કેમાં અસંખ્યાભાગાદિ વૃદ્ધિનું અને બાકી-
નાઓમાં અન્તંતમાગાદિ વૃદ્ધિનું કારણ. ૩૧૨
- ૭૩૮-૭૩૯ મંદહાર, તદન્તર્ગત સ્પર્ધકોનું સ્વરૂપ
૭૪૦-૭૪૭ અને તેની વિચિત્રતા નિયત તથા અનુ-
ગામી અને પ્રતિપાતી તથા અનનુગામી
સ્પર્ધકોનો તથાવત, તથા એ સંબંધી
ખીન્ન આચાર્યોનો અભિપ્રાય. ૩૧૬
- ૭૪૮ આઠમું પ્રતિપાત-ઉત્પાતહાર, સમકાળે
૭૪૯-૭૫૧ ઉત્પાત-પ્રતિપાત થવામાં દાવાનળનું
૭૫૨ ઉદાહરણ, ઉત્પાત-પ્રતિપાતની વિધિ,
૭૫૩-૭૫૬ દ્રવ્યનો ગુણનો સંબંધ, દ્રવ્ય કરતા
૭૫૭ સંખ્યાતઅસંખ્યાત ગુણ પર્થાયેને
૭૫૮-૭૬૨ અવધિજ્ઞાની જાણે. ૩૨૧
- ૭૬૩ ૮ જ્ઞાનદાર ૧૦ દર્શનદાર, ને ૧૧ મું વિ-
૭૬૪-૭૬૫ ભંગદાર તેમાં અનુત્તર સિવાય દેવાને
સાકાર નિરાકાર અવધિની સમાન

ગાથાંક.

વિષય.

- વિભંગ જ્ઞાન-દર્શન. સાકાર-નિરાકારનું
સ્વરૂપ. ૩૨૨
- ૭૬૬ ૧૨ દેશદ્વારનું સ્વરૂપ એટલે અવધિજ્ઞા-
૭૬૭-૭૭૧ નના ક્ષેત્રની અંદરજ નારક-દેવ-આદિ
હોય છે, તેઓનું સર્વ દિશામાં જ્ઞાન,
બાકીનાઓનું દેશદર્શિપણું ૩૨૩
- ૭૭૨ ૧૩ ક્ષેત્રદ્વાર. ૩૨૫
- ૭૭૩-૭૭૫ દીપપ્રભા અને અંધકારમાં જણાતા
દીપકના ઉદાહરણથી અવધિજ્ઞાનનો જીવ-
સાથે સંબંધાસંબધ. ૩૨૬
- ૭૭૬ ૧૪ ગતિદ્વાર. ૩૨૬
- ૭૭૭-૭૭૮ ગતિદ્વારોમાં મતિજ્ઞાનથી અવધિજ્ઞાનની
હયાતીની વિશેષતા. ૩૨૬
- ૭૭૯-૭૮૦ આમર્ષ ઔષધિ વિગેરે ઋદ્ધિઓનું
સ્વરૂપ. ૩૨૭
- ૭૮૧-૭૮૩ આમર્ષ ઔષધિ આદિનું લાભ્યકાર કૃત
વ્યાખ્યાન. ૩૨૮
- ૭૮૪-૭૮૮ વાસુદેવ-ચક્રવર્તિ આદિના બ-
ળનું વર્ણન. ૩૩૧
- ૭૮૯-૮૦૮ ક્ષીરાશ્રવાદિ લઙ્ગિધેઓનું સ્વરૂપ, લઙ્ગિ-
ધેઓની સંખ્યાના સંબંધમાં બીજાઓનો
અભિપ્રાય, તે તેનું ખંડન, કઇ કઇ લઙ્ગિ-
ધેઓ કોને કોને હોય, ચક્રવર્તિની લઙ્ગિ-
ધે ભવ્યતેજ કેમ હોય? તે સંબંધમાં
આગમોક્ત સમાધાન તથા અવધિજ્ઞાનના
વિષયનું પ્રમાણ અને ઉપસંહાર. ૩૩૨
- ૮૦૯ મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવા માટે લાભ્યકારનો
પ્રસ્તાવ. ૩૩૫
- ૮૧૦ મનઃપર્યવજ્ઞાનની નિર્ચુકિતકારકૃત વ્યા-
ખ્યા. ૩૩૫
- ૮૧૧ રૂપીદ્રવ્ય ગ્રહણ કરવારૂપ અવધિજ્ઞાનની
સમાનતા છતાં સ્વાભ્યાદિવડે મનઃપર્યવતી
વિશેષતા. ૩૩૫
- ૮૧૨-૮૧૪ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી મનઃપર્ય-
વજ્ઞાનના વિષયનું પ્રમાણ. ૩૩૫
- ૮૧૫-૮૨૨ “મનઃપર્યવજ્ઞાની અનંત પ્રદેશી અનં-
તા સ્કંધો જાણે છે ને જુએ છે” એ
સંબંધમાં અનેક આચાર્યોના ભિન્ન
ભિન્ન મતના વિવરણ પૂર્વક ખુલાસો
અને ઉપસંહાર. ૩૩૬
- ૮૨૩ કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ. ૩૪૦

ગાથાંક.

વિષય.

- ૮૨૪-૮૨૮ કેવળજ્ઞાનના અનંત શાશ્વત અપ્રતિપાતિ
આદિ વિશેષણોની સાર્થકતા ૩૪૧
- ૮૨૯ કેવળાની વાણી તે કેવળાને દ્રવ્યશ્રુત
નહી પણ વચનયોગરૂપ છે. ૩૪૧
- ૮૩૦-૮૩૬ કેવળાની વાણી શ્રોતાને ભાવશ્રુતનું કાર-
ણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે, હસાદિ જુદા
જુદા અભિપ્રાય પૂર્વક સમાધાન અને
ગતિ આદિ દ્વારોમાં કેવળજ્ઞાનની સત્પદાદિ
પ્રરૂપણા. ૩૪૩
- ચોથું સમુદાયાર્થદ્વાર. ૮૩૭-૮૦૪
- ૮૩૭-૮૪૦ અનુયોગનો ઉપક્રમ, પાંચજાનોમાંથી શ્રુ-
તનો અનુયોગ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા. ૩૪૪
- ૮૪૧-૮૪૩ અનુયોગશબ્દનો અર્થ, આવશ્યક સં-
બંધી અંગાદિ આઠ પ્રશ્નો. ૩૪૫
- ૮૪૪-૮૪૬ ઉપરોક્ત આઠ પ્રશ્નો કરવાનું કારણ, અને
આદિમા નંદીના વ્યાખ્યાનનો અનિ-
યમ. ૩૪૬
- ૮૪૭-૮૪૮ આવશ્યક-શ્રુત-સ્કંધ આદિમા ન્યાસની
પ્રતિજ્ઞા. ૩૪૭
- ૮૪૯-૮૫૦ આવશ્યક આદિ પદોના નામાદિ ચાર
નિક્ષેપા, અને આગમથી દ્રવ્ય આવશ્ય-
કનું સ્વરૂપ. ૩૪૭
- ૮૫૧-૮૫૭ અનુયોગસૂત્રાદિમાં કહેવા મુજબ શિક્ષિ-
તાદિ આઠ વિશેષણોનું સ્વરૂપ ૩૪૮
- ૮૫૮-૮૬૬ દ્રવ્યશ્રુતનું નિશ્ચિતાદિ વિશેષણો લગાડ-
વાનું કારણ, ન્યૂનાધિક અક્ષરવાળું શ્રુત-
બોલવામાં દોષ છે તેની સામીતિમાં કુણાલ
અને વાનરનું ઉદાહરણ, હીનાક્ષરવાળા
શ્રુતના દોષમાં વિદ્યાધર અને ઔષધનું
ઉદાહરણ. ૩૪૯
- ૮૬૭-૮૬૮ રૂશરીરાદિ ત્રિવિધનોઆગમથી દ્રવ્ય-
આવશ્યકનું સ્વરૂપ, અને તે સંબંધમાં
સાધ્વાભાસનું ઉદાહરણ. ૩૫૩
- ૮૬૯-૮૭૦ ભાવઆવશ્યકનું સ્વરૂપ, તેના આગ-
મથી અને નોઆગમથી બે ભેદ, અને
નોઆગમથી ભાવઆવશ્યકના ત્રણ
પ્રકાર. ૩૫૫
- ૮૭૧-૮૭૬ આવશ્યકના જુદા જુદા દશ નામ,
આવશ્યકશબ્દનો અર્થ, અને આવ-
શ્યકના દશ નામોનો અર્થ. ૩૫૫
- ૮૭૭-૮૭૮ શ્રુત શબ્દના નામાદિચાર નિક્ષેપા, આ-
ગમનોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુતનું તથા ભાવશ્રુ-
તનું સ્વરૂપ. ૩૫૭

ગાથાંક.

વિષય.

૮૮૦-૮૮૪ નોઆગમથી ભાવપૂનના સંબંધમાં શિષ્ય-ગુરુના પ્રશ્નોત્તરે, નોઆગમને રંગ-નિષેધાર્થ અને સર્વનિષેધમાં વાપરતાં દોષોદ્ભાવન, જુદાજુદા આગમોના અભિપ્રાયનું ખાંડન અને સમાધાન તથા શ્રુતના પર્યાય નામો. ૩૫૮

૮૮૫-૮૮૭ સ્કંધનો નામાદિ ચાર પ્રકારે નિર્લેપ, આગમથી અને નો આગમથી દ્રવ્ય સ્કંધનું સ્વરૂપ, વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકાર. ૩૬૩

૮૮૮-૯૦૪ ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ, તેના આગમથી અને નોઆગમથી બે પ્રકાર, સ્કંધના એકાર્થવાચી જુદાં જુદાં નામો, સામાયિક અધ્યયનના સાવધ યોગની વિરતિ આદિ છ અર્થાધિકાર અને ઉપસંહાર ૩૬૫

વિષય ૫-૬ દ્વારે અને તેના ભેદો ૯૦૫-૯૦૮ પાંચમું દાર નામે દાર અને છઠ્ઠું તેના ભેદોનું સામાયિક અધ્યયન, સર્વ અધ્યયનોમા પ્રથમ સામાયિક કહેવાતું કારણ, તેના ઉપક્રમાદિ ચાર અનુયોગ દાર. ૩૬૭

૭ નિરુક્તદ્વાર ૯૧૧-૯૧૪

૯૧૧-૯૧૪ સાતમું નિરુક્તિદ્વાર ઉપક્રમ-નિલેપ અનુગમ અને નર્ત્તો વ્યાખ્યા ૩૬૮

૮-૯ ક્રમ, પ્રયોજનદ્વાર.

૯૧૫-૯૧૬ ઉપક્રમાદિ દારોનો જે ક્રમ છે તે ક્રમ તે પ્રમાણે હોવાનું કારણ. ૩૬૯

૯૧૭-૯૨૧ ભાવ-ઉપક્રમના આનુપૂર્વી આદિ છ પ્રકાર ઉપક્રમદ્વાર. ૩૬૯

૯૨૨-૯૨૫ નામાદિ છ પ્રકારે ઉપક્રમ, તેમાના નો-આગમથી સચિત્તાદિ ઉપક્રમના પરિકર્મ, અને વસ્તુનાશરૂપ પ્રકારનું સ્વરૂપ. ૩૭૧

૯૨૬-૯૨૭ કાળઉપક્રમનું સ્વરૂપ. ૩૭૨

૯૨૮-૯૩૯ ભાવઉપક્રમનું સ્વરૂપ, તેમાં અશુભભાવ-ઉપક્રમ ઉપર આહણી-ગણિકા અને અમાત્યનું ઉદાહરણ, શુભભાવોપક્રમનું સ્વરૂપ, ગુરુના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય, તે ઉપર ગંગાનો પ્રવાહ જોનાર સાધુનું ઉદાહરણ. ૩૭૨

ગાથાંક.

વિષય.

૯૩૦-૯૩૩ પદ્યગાનને વર્ણન ત્રણમ, દસ પ્રકારની આનુપૂર્વિક, અન્યાનુપૂર્વિકા ૩૭૩ અધ્યયનના સાધનો અંગેના જોડા પ્રશ્નોની ચીન. ૩૭૩

૯૩૪-૯૪૧ ૨૦ પ્રકારના નામનમા નિર્લેપસમભાવમાં મેલે જાવના સમયનાર. ૩૭૪

૯૪૬-૯૫૦ પમાણનું સ્વરૂપ, પ્રમેયના દગાદિગાર બેદથી પમાણની અનુવિંધના, તેમાના ભાવ-પમાણ અને ટીના ભેદાન્તરેમા સામાયિકનો સમયતાર, પ્રકાગન્તરે ત્રિવિધ આગમમા સમયનાર, નયપમાણમા અવનારનો અભાવ, એ અભાવ હોવાનું કારણ. ૩૮૦

૯૫૧-૯૫૬ સંખ્યાપ્રમાણમા સમયનાર, સ્વસમય-વચનઅનામા સમયનાર, અર્થાધિકારમાં સાવધયોગની વિરતિ અને સમયતાર. ૩૮૧

૯૫૭-૯૬૧ નિલેપના ઓળનિષ્પન્ન આદિ ત્રણ પ્રકાર, ઓધનો અર્થ, તેના અધ્યયનાદિ ચાર ભેદ, એ ચાર ભેદની વ્યુત્પત્તિ. ૩૮૩

૯૬૨-૯૬૭ નામનિષ્પન્ન નિલેપનું સ્વરૂપ, તે સંબંધમા શિષ્ય-ગુરુના પ્રશ્નોત્તર. ૩૮૪

૯૬૮-૯૭૦ સૂત્રાલાપકનિલેપનું સ્વરૂપ. ૩૮૫

૯૭૧-૯૮૦ અનુગમ, અનુગમના બે પ્રકાર, નિર્ધુક્તિઅનુગમના નિલેપ નિર્ધુક્તિ આદિ ત્રણ ભેદ, ઉદેશાદિદારોના નામ, ઉદેશ-નિર્દેશનું સ્વરૂપ, ઉદેશ-નિર્દેશ પુનઃ કહેવાતું કારણ, અને એ સંબંધમાં ખીજ-ઓનો અભિપ્રાય. ૩૮૬

૯૮૧-૯૮૪ નિર્ગમદ્વાર સંબંધી, લક્ષણદ્વાર સંબંધી, નયદ્વાર સંબંધી, કિંદાર સંબંધી, અને કથંદાર સંબંધી આલેપ અને પરિહાર. ૩૮૮

૯૮૫-૯૮૯ સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ધુક્તિનું સામાન્યકથન, સૂત્રાનુગમનું લક્ષણ, સૂત્રોચ્ચારના ન્યૂનાધિકતાદિ બત્રીસ દોષ, અને અસ્ખલિતાદિ ગુણોનું પ્રતિપાદન. ૩૮૯

૧૦૦૦-૧૦૧૩ સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ધુક્તિ કહેવાના અવસરનો નિર્ણય, સંહિતાદિ છ પ્રકારની વ્યાખ્યા, પદ અને પદાર્થનો વિચાર, પદવિચરૂતું સ્વરૂપ, ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનનું સ્વરૂપ,

ગાથાંક.

વિષય.

સંહિતાદિષ્ટથીએ વ્યાખ્યાની પ્રવૃત્તિ ક્યા ક્યા થઈ શકે તેનો વિચાર, તથા સૂત્રાદિ અનુગમમાં એ વ્યાખ્યાનો સમવતાર. અને અનુયોગદારોની સમાપ્તિ. ૩૯૩

ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિ.

૧૦૧૪-૧૦૨૪ તિત્થચરે ભગવન્તે એ ગાથાથી ઉપોદ્ધાતનિર્ચુક્તિ રૂપ શાસ્ત્રનું મંગળ કરવા માટે પ્રસ્તાવના, પૂર્વે મંગળ કરેલું છતાં પુનઃ મંગળ કરવા માટે શિષ્ય ગુરુના પ્રશ્નોત્તર, અને જુદા જુદા આચાર્યોના આનંદપ્રાય. ૩૯૭

૧૦૨૫ ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિરૂપ શાસ્ત્રની આદિમાં મંગળ. ૩૯૯

૧૦૨૬-૧૦૩૧ તીર્થશબ્દનો અર્થ, તેના નામાદિ ચાર પ્રકાર, નદી વિગેરેનું દ્રવ્યતીર્થપણું. એ સંબંધમાં અન્યદર્શનીયોની માન્યતા અને તેનું અયોગ્યપણું. ૪૦૦

૧૦૩૨-૧૦૩૯ ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ, તિત્થ શબ્દના ત્રિસ્થ-ત્રણ અર્થ રૂપ અર્થ, તથા તેની વાસ્તવિક અર્થ સિદ્ધિ. ૪૦૧

૧૦૪૦-૧૦૪૬ પ્રકારાન્તરે દ્રવ્યતીર્થ અને ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ, ભાવતીર્થનું વાસ્તવિક હિત-કારકપણું. ૪૦૩

૧૦૪૭-૧૦૫૬ તીર્થકર-ભગવન્ત-અનુત્તરપરાક્રમી-અમિતજ્ઞાની-તીર્થ-સુગતિગતિગત-સિદ્ધિપથપ્રદેશક-અને વંદે એ વિશેષણ રૂપ શબ્દનો અર્થ. ૪૦૬

૧૦૫૭ તીર્થાધિપતિ મહાવીરદેવને નમસ્કાર ૪૦૮

૧૦૫૮-૧૦૬૧ મહાભાગ. મહામુનિ આદિ વિશેષણોની સાર્થકતા. ૪૦૯

૧૦૬૨ સૂત્રાદિરૂપ આગમ પ્રરૂપક ગણધરો, તેમના વંશજો અને પ્રવચનને નમસ્કાર. ૪૦૯

૧૦૬૩-૧૦૬૮ ગણધરાદિક અને શ્રુતની વાસ્તવિક પૂજ્યતાનું કારણ. ૪૧૦

૧૦૬૯ શ્રુતની નિર્ચુક્તિ કહેવા માટે ઉપક્રમ. ૪૧૦

૧૦૭૦-૧૦૭૩ સૂત્રને અર્થરૂપ શ્રુતની કથંચિત ભિન્નતા, અને અર્થપૃથુત્વનો પ્રકાશંતરે વિચાર. ૪૧૧

ગાથાંક.

વિષય.

૧૦૭૪-૧૦૭૬ આવશ્યક-દશવૈકલિક આદિ દશ ગ્રંથોની હેતુ ઉદાહરણપૂર્વક નિર્ચુક્તિ કહેવા માટે પ્રતિજ્ઞા. ૪૧૧

૧૦૭૭-૧૦૭૯ હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણનું સ્વરૂપ. ૪૧૨

૧૦૮૦ સામાયિકનિર્ચુક્તિ કહેવાનો આરંભ. ૪૧૩

૧૦૮૧-૧૦૮૪ ગુરૂજન અને પરંપરા શબ્દનો અર્થ, તે સંબંધમાં મૃગાવતી અને ચંડપ્રલોતનું ઉદાહરણ. શિષ્ય શંકાનું સમાધાન. ૪૧૩

૧૦૮૫ નિર્ચુક્તિ શબ્દનો અર્થ. ૪૧૬

૧૦૮૬-૧૦૮૩ નિર્ચુક્તિ કહેવાનું કારણ, એ સંબંધમાં મંખનું ઉદાહરણ, શ્રુત પરિપાટીથી અથવા સૂત્રપરિપાટીથી ઉપદેશ કથન. ૪૧૬

૧૦૮૪-૧૦૮૫ સામાયિકયા આરંભીને બિન્દુસાર પર્યંતના શ્રુતની ઉત્પત્તિ ક્યાથી થઈ તે ખુલાસો. ૪૧૮

૧૦૮૬-૧૧૦૧ જિનગણધરથી આવેલ અર્થમાં નિર્ચુક્તિકારે કહેલ અર્થનું વૃક્ષાદિકના રૂપકથી નિરૂપણ. ૪૧૮

૧૧૦૨-૧૧૧૨ ભગવાન કૃતાર્થ છતાં ધર્મોપદેશ શામાટે આપે છે, અને તે પણ ભવ્ય જીવોનેજ, સર્વ શક્તિમાન છતાં અભવ્યને કેમ નહિ? એવા શિષ્યના પ્રશ્નનું સમાધાન, તથા પ્રવચનની રચના કરવાનું કારણ. ૪૧૯

૧૧૧૩ સૂત્રરચનાનું કારણ. ૪૨૦

૧૧૧૪-૧૧૧૮ સુખપૂર્વક ગ્રહણ-ધારણાદિ રૂપ ગણના માટે શ્રુતની રચના. ૪૨૧

૧૧૧૯ સૂત્ર રચના કેવી રીતે થાય છે તેનો ખુલાસો. ૪૨૨

૧૧૨૦-૧૧૨૫ તીર્થકરે કહેલ અને ગણધરોએ કહેલ સૂત્ર અને અર્થમાં શું તફાવત હોય? માતૃકાપદ સૂત્રરૂપ ને અર્થરૂપ કેવી રીતે? એ પ્રશ્નોનો ખુલાસો. ૪૨૨

૧૧૨૬ શ્રુતની આદિ ને અંતમાં શું? તેમજ તેનો સાર શું? પ્રશ્નનો ખુલાસો. ૪૨૩

૧૧૨૭-૧૧૪૨ શ્રુતનો સાર ચારિત્ર, ચારિત્ર જ્ઞાનનો સાર કેવી રીતે? એનો ખુલાસો. જ્ઞાનથી પણ ચારિત્રની મુખ્યતા, જ્ઞાનવાદીના મતે જ્ઞાનની મુખ્યતા, ચારિત્રની ગૌણતા, અનેક પ્રશ્નોત્તરનું વાદસ્થળ. ૪૨૪

૧૧૪૩ વસ્તુનો બોધ અને ચારિત્રરૂપ ક્રિયામાં ૧૧૪૪ જ્ઞાનની સહકારિતા. ૪૨૮

ગાથાંક.

વિષય.

૧૧૪૫-૧૧૪૭ ચારિત્ર વિનાના જ્ઞાનની નિષ્ફળતા, તે ઉપર વ્યાખ્યાનું ઉદાહરણ. ૪૨૮

૧૧૪૮-૧૧૪૯ ચારિત્ર રહિત જ્ઞાનની નિષ્ફળતા માટે ભાષ્યકારોક્ત કાગળાનું ઉદાહરણ. ૪૨૯

૧૧૫૦-૧૧૫૧ હિતાહિત બાણનાર જ્ઞાની સંસારમા કેમ રૂળે ? જ્ઞાનવાદીનો પ્રશ્ન. ૪૩૦

૧૧૫૨ સમ્યક્ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે, તે ઉપર અંધનું ઉદાહરણ. ૪૩૦

૧૧૫૩-૧૧૫૪ જ્ઞાનવાદીએ અંધના ઉદાહરણમાં બતાવેલી વિષમતા. ૪૩૦

૧૧૫૫ જ્ઞાનવાદીએ બતાવેલ વિષમતાનો પરિ-
૧૧૫૬-૧૧૫૭ હાર. ૪૩૧

૧૧૫૮ ક્રિયારહિત જ્ઞાન અને જ્ઞાન રહિત ક્રિયાની નિષ્ફળતા તે ઉપર આંધળા અને પાગળાનું ઉદાહરણ. ૪૩૧

૧૧૫૯ સમુદિત જ્ઞાન-ક્રિયાની સફળતા, પ્રત્યેકમાં ઇષ્ટ સિદ્ધિનો અભાવ સતે સમુદિતમાં તે કેવી રીતે હોય ? એ શંકાનું સમાધાન. ૪૩૧

૧૧૬૫ સમુદિત જ્ઞાનક્રિયાની સફળતામાં રથના
૧૧૬૬-૧૧૬૮ ચક્ષુ અને આંધળા તથા પાગળાનું દર્શાવતું. ૪૩૩

૧૧૬૯ જ્ઞાન-તપ ને સંયમનું મોક્ષસાધકપણું. ૪૩૪
૧૧૭૦-૧૧૭૪ આત્મશુદ્ધિ માટે જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે ? તે સંબંધમાં દીપકાદિનું ઉદાહરણ. અને તપ સંયમનો ક્રિયામાં સમાવેશ ૪૩૪

૧૧૭૫-૧૧૭૯ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન-ચારિત્રમાં મોક્ષનો અભાવ, અને ક્ષાયિક જ્ઞાન-ચારિત્રમાં મોક્ષનો સદ્ભાવ. ૪૩૫

૧૧૮૦ શ્રુત જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે, અને કેવળ-
૧૧૮૧-૧૧૮૨ જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, તેની સાબિતી માટે આગમનું પ્રમાણ. ૪૩૭

૧૧૮૩-૧૧૮૫ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકની પ્રાપ્તિ શાથી થાય ? કેને કેાનું આવરણ હોય છે ? કેના આવરણનો કેવી રીતે ક્ષય-ઉપશમ ને ક્ષયોપશમ થાય છે. ઇત્યાદિ પ્રશ્નોત્તરો. ૪૩૮

૧૧૮૬ સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક પ્રાપ્તિ ન થવાનું કારણ. ૪૩૮

ગાથાંક.

વિષય.

૧૧૮૭-૧૧૮૯ જ્ઞાનશુદ્ધિ માટે કૌંસી જ્ઞાનના તથા અન્ય નિર્ગુણ પદાર્થો, તેમાં કેટલું ક્રિયાનિબંધનો સમ્યક્ત્વાદિની અવગણના કરવાના. ૪૩૯

૧૧૯૩ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ માગ્ય. ૪૪૦
૧૧૯૪-૧૨૦૩ પંચોદયની પ્રાપ્તિ, ચર્ચાનું સ્વરૂપ, જિજ્ઞાસો શંકા, તેનું સમાધાન, મગ્ન પ્રપતિ આદિ નવું કળ્પમાનું કયું કરણ કઈ અવસ્થામાં રોગ, કળ્પમાનું સ્વરૂપ ને તેનો અપાત્તો. ૪૪૧

૧૨૦૪ ત્રણ કરણથી પ્રાપ્ત થના સામાયિકતા
૧૨૦૫-૧૨૨૧ સંયમમાં પડ્યાનું-પરિત નદી પાપાણનું-દીપીઓનું-મુસાકર પ્રાણોનું-માર્ગનું-તાવવાળાનું-કોદરણનું-ગળાનું ને વસ્ત્રનું ઉદાહરણ. ૪૪૩

૧૨૨૨-૧૨૨૩ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આદિ પ્રાપ્તિ થવાનો ક્રમ. ૪૪૭

૧૨૨૪-૧૨૨૫ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ ન થવા દેનાર અથવા થઈ હોય તો નાશ કરનાર આવરણો. ૪૪૮

૧૨૨૬ અનંતાનુબંધી ચાર કપાય, આ કપાય-
૧૨૨૭-૧૨૩૦ અને પ્રથમ કહેવાનું કારણ, અને કપાય-શબ્દનો અર્થ. ૪૪૮

૧૨૩૧ દેશવિરતિના આવરણભૂત બીજા અ-
૧૨૩૨-૧૨૩૩ પ્રત્યાખ્યાનાવરણકપાય. ૪૪૯

૧૨૩૪ સર્વવિરતિના આવરણ ભૂત ત્રીજા
૧૨૩૫-૧૨૩૭ પ્રત્યાખ્યાનાવરણકપાય, પ્રત્યાખ્યાનાવરણશબ્દનો અર્થ, આવરણ વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું હોય કે અવિદ્યમાનનું હોય ? એ શંકાનું ઉદાહરણ પૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ. ૪૫૦

૧૨૩૮ ચતુર્થાખ્યાત ચારિત્રના આવરણભૂત
૧૨૩૯-૧૨૪૫ સંજવલન કપાય, મૂળગુણ-ઉત્તરગુણનો વિભાગ, રાત્રિભોજન વિરમણ મૂળગુણ, ચતિને મૂળગુણરૂપ, અને ગૃહસ્થને ઉત્તર ગુણ રૂપ. ૪૫૧

૧૨૪૬-૧૨૪૮ સંજવલનકપાયનું સ્વરૂપ. ૪૫૩

૧૨૪૯ સંજવલનચતુષ્કતા ઉદ્યયથી અતિચાર-
૧૨૫૦-૧૨૫૩ પ્રાપ્તિ અને શેષ બારકપાયના ઉદ્યયથી મૂળગુણનો ધાત ૪૫૪

૧૨૫૪ બારપ્રકારના કપાયના ક્ષય-ઉપશમ ને

ગાથાંક.

વિષય.

- ૧૨૫૫-૧૨૫૬ ક્ષયોપશમથી ચારિત્ર પ્રાપ્તિ, ક્ષય-ઉપશમ-
ને ક્ષયોપશમનું સ્વરૂપ. ૪૫૫
- ૧૨૬૦-૧૨૬૧ સામાયિકઆદિ પાંચ ચા-
રિત્રનું સામાન્યથી સ્વરૂપ. ૪૫૬
- ૧૨૬૨-૧૨૬૭ સામાયિકચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના ભિન્ન
ભિન્ન પ્રકાર. ૪૫૭
- ૧૨૬૮-૧૨૬૯ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના
સાતિચાર-નિરતિચારરૂપ બે ભેદો. ૪૫૮
- ૧૨૭૦-૧૨૭૬ પરિહારવિશુદ્ધિચારિત્રનું સ્વરૂપ, તેના
નિર્વિષ્ટિકાયિક અને નિર્વિશમાન-
ક ભેદોનું સ્વરૂપ, પરિહારવિશુદ્ધિ
તપની સમજુતી, અનુપરિહારક અને
કલ્પસ્થિત સાધુઓના તપનું સ્વરૂપ
અને કલ્પપૂર્ણ થયા પછીનું કાર્ય. ૪૫૮
- ૧૨૭૭-૧૨૭૮ સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રનું સ્વરૂપ અને
તેના ભેદો. ૪૬૦
- ૧૨૭૯-૧૨૮૦ યથાખ્યાત ચારિત્રનું સ્વરૂપ અને
તેના ભેદો. ૪૬૧
- ૧૨૮૧-૧૨૮૩ ઉપશમ અને ક્ષયથી થતા સમ્યક્ત્વા-
દિના લાભની પ્રસ્તાવના. ૪૬૧
- ૧૨૮૪ ઉપશમશ્રેણિનું સ્વરૂપ. ૪૬૨
- ૧૨૮૫-૧૩૦૧ ઉપશમ શ્રેણિના આરંભમાં ને અંતમાં
કોણુ હોય ? તથા મોહનીયની કષ્ટ કષ્ટ
પ્રકૃતિઓ કયા ક્રમે ઉપશમાવાય તે, તથા
ઉપશમાવ્યા પછી આત્મા કેવો કહે-
વાય, તેનું સ્વરૂપ. ૪૬૩
- ૧૩૦૨ સૂક્ષ્મસંપરાયના સંબંધમા કંઈક
વિશેષતા. ૪૬૩
- ૧૩૦૩-૧૩૦૫ શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછીની સ્થિતિનું
વર્ણન. ૪૬૬
- ૧૩૦૬ કપાયોનું દૂર-તપણું. ૪૬૭
- ૧૩૦૭-૧૩૦૮ ઉદાહરણો પૂર્વક કપાયોનું સામર્થ્ય. ૪૬૭
- ૧૩૦૯ ૧૩૧૦ અલ્પકપાયનો પણ વિશ્વાસ
ન કરવા માટે ઉપદેશ. ૪૬૭
- ૧૩૧૧-૧૩૧૨ અલ્પકપાય પણ અનંત સંસારદાયી
છે, તે સંબંધમાં તેલ લાવનાર બાઈનું
ઉદાહરણ. ૪૬૮
- ૧૩૧૩ ક્ષપકશ્રેણિનું સ્વરૂપ. ૪૬૮
- ૧૩૧૪-૧૩૨૫ ક્ષપકશ્રેણિનો આરંભક કોણુ કોણુ હોય ?
સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્ત્વ કેવી

ગાથાંક.

વિષય.

- રીતે થાય ? તેનું કોદરાના ઉદાહરણથી
સ્પષ્ટીકરણ, ક્ષાપોપશમિક કરતા ક્ષાયિક
સમક્રિત વધારે નિર્મળ શાથી ? ૪૭૦
- ૧૩૨૬-૧૩૪૧ શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરનાર દર્શન સમક્રિતો નાશ
કર્યા પછી શું કરે ? કર્મના ક્ષયથી
જીવને ક્યારે ગુણ થાય ? તે સંબંધમાં નિ-
શ્ચ અને વ્યવહાર નયથી વિચારણા. ૪૭૫
- ૧૩૪૩-૧૩૪૬ કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીની સ્થિતિનું
વર્ણન અને પ્રવચનોત્પત્તિદ્વાર સમાપ્ત. ૪૭૫
- ૧૩૪૭-૧૩૪૯ પ્રવચનના એકાર્થિક નામો આદિ દ્વારો
કહેવાની પ્રસ્તાવના. ૪૭૬
- ૧૩૫૦ પ્રવચનોત્પત્તિ આદિ દ્વારોનાં નામ ૪૭૬
- ૧૩૫૧-૧૩૬૫ દ્વારોના અનુક્રમ. સંબંધમાં શિષ્ય-
ગુરુના પ્રશ્નોત્તર. ૪૭૭
- ૧૩૬૬ પ્રવચનના એકાર્થવાચી નામો. ૪૮૧
- ૧૩૬૭-૧૩૭૩ પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થ એ ત્રણ શ-
બ્દોની વ્યાખ્યા, સૂત્ર અને અર્થના
એકાર્થપણા માટે શંકા-સમાધાન ૪૮૧
- ૧૩૭૪-૧૩૭૭ ખીજ દષ્ટાન્તદ્વારાએ પ્રવચનાદિ ત્રણેનું
એકાર્થપણું તથા નયની અપેક્ષાએ
તેઓની એકતા અને અનેકતા. ૪૮૨
- ૧૩૭૮ પ્રવચન તથા સૂત્રના પર્યાયવાચી પાંચ-
પાંચ નામો. ૪૮૪
- ૧૩૭૯-૧૩૮૪ શ્રુતધર્મ એટલે શું ? તીર્થ એટલે
શું ? માર્ગ એટલે શું ? પ્રવચન એ-
ટલે શું ? તથા સૂત્ર-તંત્ર-ગ્રંથ-પાઠ-
અને શાસ્ત્ર શબ્દના અર્થો. ૪૮૫
- ૧૩૮૬-૧૩૮૭ અનુયોગશબ્દના એકાર્થવાચી પાંચ
નામ તથા તેનો અર્થ. ૪૮૫
- ૧૩૮૮ અનુયોગના નામાદિ સાત પ્રકારના
નિક્ષેપ. ૪૮૫
- ૧૩૮૯-૧૩૯૨ નામઅનુયોગ-સ્થાપનાઅનુયોગ-દ્રવ્યા-
નુયોગ અને ક્ષેત્રાદિઅનુયોગનું સ્વરૂપ. ૪૮૬
- ૧૩૯૩-૧૪૦૧ છ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગનું તથા છ પ્રકારે
ક્ષેત્રાનુયોગનું વર્ણન. ૪૮૭
- ૧૪૦૨-૧૪૦૪ છ પ્રકારે કાળાનુયોગ તથા છ પ્રકારે
વચનાનુયોગનું સ્વરૂપ. ૪૮૮
- ૧૪૦૫-૧૪૧૦ છ પ્રકારે ભાવાનુયોગનું સ્વરૂપ તથા
અનુયોગવિષયભૂત દ્રવ્યાદિનો જ્યા જ્યાં
અવશ્યભાવ તથા ભજના હોય તેનો
વિચાર. ૪૯૦

ગાથાંક.

વિષય.

૧૪૧૧-૧૪૧૨ અનનુયોગના ઉદાહરણની સૂચના. ૪૧૨

૧૪૧૩-૧૪૧૭ દ્રવ્યના અનનુયોગ અને અનયોગ પર વર્ત્ત તથા ગાયનું ઉદાહરણ. ૪૧૩

૧૪૧૮ ક્ષેત્રના અનનુયોગ પર કુખનું ઉદાહરણ. કાળના અનનુયોગ પર અકાળે સ્વાધ્યાયનું, વચનના અનનુયોગમાં બહેરીના આલાપનું તથા ગામડીયાનું અને ભાવના અનનુયોગમાં શ્રાવિકાનું સામપદિક પુરૂષનું-કોંકણકપુત્રનું-નોળીઆનું-કમળામેળાનું-શાંખના સાદ-સનું-ને શ્રેણિકના કોપનું ઉદાહરણ ૪૧૪

૧૪૧૯ ૧૪૨૪ નિયોગનું સ્વરૂપ, લાપાનું સ્વરૂપ, વિલાપકની વિભાયાનું સ્વરૂપ, વાર્તિકનું સ્વરૂપ અને પ્રકારાન્તરે ભાપકાદિ ત્રણનું સ્વરૂપ. ૪૦૪

૧૪૨૫ ભાપકાદિના સ્વરૂપ સંબંધી કાષ્ટકર્માદિનું ઉદાહરણ. ૪૦૬

૧૪૨૬-૧૪૩૩ લેખ્ય વસ્તુનું-ચિત્રનું-ભંગરીનું-ને માર્ગ-દેશકનું ઉદાહરણ. ૪૦૭

૧૪૩૪ વ્યાખ્યાનવિધિનું સ્વરૂપ.

૧૪૩૫-૧૪૩૭ વ્યાખ્યાનવિધિમાં યોગ્યાયોગ્ય સુર-શિષ્ય સંબંધમાં ગાયનું ઉદાહરણ. ૪૦૯

૧૪૩૮-૧૪૩૯ ચંદનકથાનું ઉદાહરણ. ૪૧૦

૧૪૪૦-૧૪૪૧ બે શ્રેણીની પુત્રિઓનું ઉદાહરણ. ૪૧૨

૧૪૪૨-૧૪૪૩ આવકનું તથા બહેરા ગામડીઆનું ઉદાહરણ. ૪૧૩

૧૪૪૪-૧૪૪૫ ટંકણક સાથેના વ્યવહારનું ઉદાહરણ. ૪૧૪

૧૪૪૬ શિષ્યની યોગ્યાયોગ્યતા. ૪૧૫

૧૪૪૭ અનભ્યુગત આદિ શિષ્યના દોષો. ૪૧૫

૧૪૪૮-૧૪૫૦ અનભ્યુગતાદિ દોષોનું સ્વરૂપ. ૪૧૫

૧૪૫૧ વિનયાવનત આદિ શિષ્યના ગુણો. ૪૧૬

૧૪૫૨-૧૪૫૩ વિનયાવનત આદિ ગુણોનું સ્વરૂપ. ૪૧૬

૧૪૫૪ પ્રકારાન્તરે યોગ્યાયોગ્ય શિષ્યનો વિચાર તે સંબંધમાં પાપાણ તથા મેઘ આદિના ઉદાહરણ. ૪૧૬

૧૪૫૫-૧૪૫૮ પાપાણ અને મેઘનું પહેલું ઉદાહરણ. ૪૧૬

૧૪૬૬-૧૪૬૪ ઘડાનું બીજું ઉદાહરણ. ૪૧૮

૧૪૬૩-૧૪૬૪ મગશળિયો પત્થર-છિદ્રવાળો ઘડો અને ચાલણીનો સંવાદ. ૪૧૯

૧૪૬૫ ખડકમઠક અને સુધરીના માળાનું ઉદાહરણ. ૪૨૦

ગાથાંક.

વિષય.

૧૪૬૬ નિર્ગમ નિવનમનમાં રોષે કાંઈને દેખી મરે તે એ નમન સમાધાન. ૪૨૧

૧૪૬૭ મોગ્ય મિત્ર મુગ્ય મનનું ઉદાહરણ. ૪૨૨

૧૪૬૮ કુશિય તપસ પાપાનું ઉદાહરણ. ૪૨૨

૧૪૬૯ સશિય તપસ મેઘનું ઉદાહરણ. ૪૨૨

૧૪૭૦ મુશિય અને કુશિય વેષ બહેરા તથા મુગ્યનું ઉદાહરણ. ૪૨૩

૧૪૭૧ કુશિય તપસ મિત્રાગ્રીનું ઉદાહરણ. ૪૨૩

૧૪૭૨ સશિય પર તપસ કાશનું ઉદાહરણ. ૪૨૩

૧૪૭૩-૧૪૭૫ મુશિય-કુશિય પર મુગ્યનું ઉદાહરણ. ૪૨૪

૧૪૭૬-૧૪૭૮ મુશિય-કુશિય પર બેનનું ઉદાહરણ. ૪૨૫

૧૪૮૦-૧૪૮૧ " " " ગામડીયાગયનનું ઉદાહરણ ને તેનો વિષય. ૪૨૬

૧૪૮૩-૧૪૮૭ અસંહાર તથા ઉપોદ્યાતકારની પ્રસ્તાવના. ૪૨૭

૧૪૮૪-૧૪૮૫ ઉપોદ્યાત નિર્ગમિતના ઉદ્દેશ-નિર્દેશ આદિ પત્રીસ દારોનાં નામ. ૪૨૮

૧૪૮૬ ઉદ્દેશ-નિર્દેશ સંબંધી શંકા સમાધાન. ૪૨૮

૧૪૮૭ ઉદ્દેશના નામ-સ્થાપના આદિ આઠ બેદો સ્વરૂપ. ૪૨૮

૧૪૮૮-૧૪૯૦ નામ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ અને તે સંબંધમાં પ્રત્યોત્તર. ૪૨૯

૧૪૯૧-૧૪૯૬ સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્રકાળ-સમાસ-ઉદ્દેશોદ્દેશ અને ભાવઉદ્દેશનું સ્વરૂપ. ૪૩૦

૧૪૯૭ નિર્દેશનું સ્વરૂપ ને તેનો અર્થ પ્રમાણ. ૪૩૦

૧૪૯૮-૧૫૦૪ નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-સમાસ ઉદ્દેશનિર્દેશને ભાવનિર્દેશનું સ્વરૂપ. ૪૩૧

૧૫૦૫ નિર્દેશક અને નિર્દેશ્ય સંબંધી નયની અપેક્ષાએ વિચારમાળા. ૪૩૩

૧૫૦૬-૧૫૧૦ નેગમ નયના મતે નિર્દેશનો વિચાર. ૪૩૪

૧૫૧૧-૧૫૧૪ વ્યવહાર તથા સંગ્રહનયના મતે નિર્દેશનો વિચાર. ૪૩૫

૧૫૧૫-૧૫૨૨ ઋણુસૂત્રનયના મતે નિર્દેશનો વિચાર. ૪૩૬

૧૫૨૩-૧૫૨૮ શબ્દનયના મતે નિર્દેશનું સ્વરૂપ. ૪૩૮

૧૫૨૯-૧૫૩૦ ભિન્ન ભિન્ન નયોની માન્યતાના સંબંધમાં સત્યાસત્યનો વિભાગ. ૪૩૯

૧૫૩૧-૧૫૩૨ નિર્ગમદ્વાર કહેવા માટે પ્રસ્તાવના. ૪૪૧

૧૫૩૩ નિર્ગમદ્વાર, તેના નામ-સ્થાપના આદિ છ પ્રકાર. ૪૪૨

૧૫૩૪-૧૫૩૬ નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યનિર્ગમનું સ્વરૂપ. ૪૪૨

૧૫૩૭-૧૫૩૮ ક્ષેત્રનિર્ગમનું સ્વરૂપ. ૪૪૩

૧૫૩૯-૧૫૪૨ કાળનિર્ગમ અને ભાવનિર્ગમનું સ્વરૂપ. ૪૪૩

૧૫૪૩-૧૫૪૮ પ્રસ્તુત વિષયમાં પ્રશસ્ત ભાવનિર્ગમનું સ્વરૂપ. ૪૪૪

પરિશિષ્ટ. ૪૪૫

વિશેષાવશ્યક સાધ્ય

તથા

મલધારિ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત શિષ્યહિતા નામની વૃત્તિના
અનુસારે ગુજરાતી અનુવાદ.

શ્રીસિદ્ધાર્થનરેન્દ્રવિશ્રુતકુલવ્યોમપ્રવૃત્તોદયઃ,
સદ્બોધાંશુનિરરતદુસ્તરમહામોહાન્ધકારસ્થિતિઃ ।
દ્વપ્તારોષકુવાદિકૌશિકકુલપ્રોતિપ્રણોદક્ષમો,
જીયાદસ્તલિતપ્રનામતરણિઃ શ્રીવર્ધમાનો જિનઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી સિદ્ધાર્થ નરેન્દ્રના પ્રસિદ્ધ કુળરૂપ જે આકાશ તેમાં ઉદય પામેલ, તથા સદ્બોધ (કેવળ જ્ઞાન) રૂપ કિરણોથી હુએ તરી શકાય એવા મહામોહરૂપ અન્ધકારનો નાશ કરનાર, તથા અભિમાની બધા કુવાદિરૂપ ધુવડોના સમૂહના આનંદનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવા અરુણલિત પ્રતાપી સૂર્ય શ્રી વર્ધમાન જિનેશ્વર જય પામે.

येन क्रमेण कृपया श्रुतधर्म एष, आनीय मादृशजनेऽपि हि सम्पणीतः ।

श्रीमत्सुधर्मगणभृत्प्रमुखं नतोऽस्मि, तं सूरिसंघमनघं स्वगुरुंश्च भक्त्या ॥ २ ॥

આ શ્રુતધર્મ અનુક્રમે લાવીને દયાથી મારા જેવા મનુષ્યને જેઓએ આપ્યો તે શ્રીમાત્ સુધર્મગણધરાદિ પવિત્ર આચાર્યોની પરંપરાને તથા મારા ગુરુને હું ભક્તિથી નમું છું.

आवश्यकतातिनिबद्धगभीरभाष्यपीयूषजन्मजलधिर्गुणरत्नराशिः ।

ख्यातः क्षमाश्रमणतागुणतः क्षितौ यः, साऽयं गणिर्विजयते जिनभद्रनामा ॥ ૩ ॥

આવશ્યક સૂત્રના ગંભીર ભાષ્યરૂપ અમૃતને ઉત્પન્ન કરવામાં સમુદ્રસમાન, ગુણરૂપ-રત્નોના સમૂહને ધારનાર, અને ક્ષમાશ્રમણપણના ગુણથી પૃથ્વીમાં જે પ્રસિદ્ધ થયા તે આ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ મહારાજ ઉત્કર્ષવાનું છે-જયવંતા વર્તે છે.

यस्याः प्रसादपरिवर्धितशुद्धबोधाः, पारं व्रजन्ति सुखियः श्रुततोयराशेः ।

सानुग्रहा मयि समीहितसिद्धयेऽस्तु, सर्वज्ञज्ञासनरता श्रुतदेवताऽसौ ॥ ૪ ॥

જેની પ્રસન્નતાથી શુદ્ધબોધ-વૃદ્ધિ પામવાથી પડિતો શ્રુતસમુદ્રનો પાર પામે છે એવી અને સર્વજ્ઞના શાસનમાં રાગ ધરાવનાર એવી આ શ્રુતદેવતા ઈષ્ટસિદ્ધિ માટે મારાપર કૃપાળુ થાયો.

૧ જેઓ એક અથવા તેથી વધારે પૂર્વના શ્રુતને ધારણ કરનાર હોય તેઓને ક્ષમાશ્રમણ, વાચક, દેવાદર, આદિ વિશેષણો વાળુ પડે છે.

શ્રી વ્યાસચક્ર ગ્રંથ પ્રથમ અર્ધમાં તીર્થસ્થાનના અર્થનો સાર સમજાવે છે. આચાર્યશ્રી અને કૃત્વિનશ્રીના આચાર્ય ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથો વૃક્ષાનું મૂળ છે. અને સામાયિક આદિ ૭ અંગ્યન ગ્રંથોમાં તેના અર્થનો આ ગ્રંથ અતિગંભીર અર્થવાળું તથા અર્થ સાચું અને આચાર્ય પૂર્વે નિવૃત્ત ગુરુઓની જાણીને એના ઉપર આદ્ય પૂર્વેથી શ્રીમાન જિનભદ્રગણિ દ્વિમાશ્રમણ આદિનાં હિંમનાણં સુચનાણં નેત્ર ઓઠિનાણં વ " (૭૬) ક્રિયાદિ આચાર્યનારે કૃત્વિ વ્યાખ્યાન નિર્ગુણિતા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ૭ અંગ્યનાન્મક આચર્યક નિર્ગુણિમાંથી સામાયિક અધ્યયનની નિર્ગુણિતા અર્થ અત્યંત વિચાર કરવાથી પણ જાણી શકાય છે. છતાં એ અતિશય ઉપકારી છે એમ જાણીને અમૃત સ્વના કરુણ અમાન વાળીવાળા શ્રીમાન જિનભદ્રગણિ દ્વિમાશ્રમણ આદિનાં સામાયિક અંગ્યનની નિર્ગુણિ ઉપર ભાષ્ય કર્યું. જેની શરૂઆત " ક્યપદ્યગણ્ણનામો " ક્રિયાદિ (૧) નામથી થાય છે. આ ભાષ્ય ઉપર શ્રીમાન જિનભદ્રગણિ દ્વિમાશ્રમણ આદિનાં પાને. તેમજ શ્રીમાન કોટયાચાર્ય આદિનાં વ્યાખ્યા કરી છે, પરંતુ તે ત્રીકાંજા અતિશય ગંભીર અને કંઈક સંક્ષિપ્ત (ટૂંકી) હોવાથી આ પાંચમા આગના પ્રભાવથી જુદા આદિમાં હીન થયેલા, અને કંઈક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાની રૂચિવાળા શિષ્યોને તે વૃત્તિમાં તેવા પ્રકારના ઉપકાર કરી શકે નહિ એમ માનીને, હું (મહાવારી હિંમવંદ્યારિ) મહાબુદ્ધિવાળા ૭ તોપણ વિશેષ મહાબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને બોધ થવા માટે, અને કૃત્વિના વ્યાખ્યાસ કરવાને માટે, સરળ વાક્યોની રચનાવાદી અને કંઈક વિસ્તારવાળી આ વૃત્તિ (વ્યાખ્યા) આરંભ કરું.

આદિમાં ભાષ્યકાર વિદ્વાની શાન્તિ માટે મંગળ. અને શિષ્યોની પ્રવૃત્તિ માટે અભિધેયાદિ કહે છે.

ક્યપદ્યગણ્ણનામો વોચ્છં ચરણગુણસંગહં સચલં ।

આવરસયાણુઓમં ગુરુવણ્ણસાણુસારેણં ॥ ૧ ॥

પ્રવચનને પ્રણામ કરીને, ચરણ તથા ગુણના સંપૂર્ણ સંગ્રહરૂપ આવરચક્રના અનુચોગને, ગુરુના ઉપદેશને અનુસારે, હું (જિનભદ્રગણિ દ્વિમાશ્રમણ) કહીશ. ૧

૧ જે વડે જેથી અથવા જેને વિષે જીવાદિ પદાર્થો કહેવાય તે પ્રવચન. ૨ અથવા આદિ વચન તે પ્રવચન. શાસ્ત્રનું આદિપણું અમુક તીર્થકરની અપેક્ષાએ જાણવું. કેમકે " નમસ્તીર્થાય " એ વચનથી તીર્થકરે પણ કૃત્વે તીર્થ સ્થાપન કરવા પહેલાં નમસ્કાર કરે છે. ૩ અથવા જીવાદિ તત્ત્વો જે કહે છે તે પ્રવચન. ૪ અથવા ચતુર્વિધ શ્રમણ સંઘ તે પણ પ્રવચન કહેવાય. કારણ કે દ્વાદશાંગ રૂપ તીર્થનો આધાર સંઘ છે. એવા પ્રવચનને નમસ્કાર કરીને, ચરણ-ગુણના સંગ્રહરૂપ આવરચક્રના અનુચોગ-વ્યાખ્યા કહીશ; જેથી સંસાર સમુદ્રનો પાર પમાય. તે ચરણ વ્રત-શ્રમણ ધર્માદિ મૂલગુણો. ૧ અને ગુણ એટલે પિંડ વિશુદ્ધિ આદિ ઉત્તરગુણો. ૨ અથવા ચરણ એટલે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્ર, તથા ગુણ એટલે દર્શન અને જ્ઞાન. તે ત્રણે (દેશ સર્વવિરતિ

૧ ૫ મહાવ્રત ૧૦ ચતુર્ધર્મ ૧૭ સયમ ૧૦ વૈયાવૃથ ૯ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ ૩ જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર ૧૨ તપ ૪ કષાયનિગ્રહ એ ચરણ સિત્તરી ૪ પિંડ વિશુદ્ધિ ૫ સંમિતિ ૧૨ ભાવના ૧૨ સાધુપ્રતિમા ૫ ધૃતિય નિરોધ ૨૫ પહિલેહણા ૩ ગુપ્તિ ૪ અભિગ્રહ એ કરણ સિત્તગી.

દર્શન તથા જ્ઞાન) નો સંગ્રહ કરનાર આ અનુયોગ કહીશ. ૧ અવશ્ય કરવા યોગ્ય તે આવશ્યક. ૨ અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણરહિત આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણે યુક્ત કરે-તે (આવાસક) આવશ્યક. તેના વિધિ-પ્રતિષેધથી અર્થની પ્રરૂપણ કરવા રૂપ અનુયોગને કહીશ.

શિષ્ય:—આવશ્યકનો અનુયોગ એટલે આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન, અને ચરણ ગુણ સંગ્રહ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો સંમુદાય. આ પ્રમાણે ભિન્ન અર્થવાળા બંને શબ્દો હોવાથી જ્ઞાનાદિ ત્રણેની વ્યાખ્યા આવશ્યકના અનુયોગથી કેમ બની શકે ?

ગુરુ:—સમ્યક્ત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક-અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે સામાયિક છે. તેથી એકલા સામાયિકનો અનુયોગ પણ સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણનો સંગ્રહક છે, તો પછી સમસ્ત આવશ્યક કે જે સામાયિક આદિ છ અધ્યયનમય છે, તેના અનુયોગ સંપૂર્ણ ચરણ ગુણનો સંગ્રહક હોય એમાં નવાઈ શી ?, આ પ્રમાણે આવશ્યક સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંગ્રહયુક્ત હોવાથી આવશ્યકનો અનુયોગ પણ તેને સંપૂર્ણ ચરણ ગુણનો સંગ્રહક કહ્યા, જેમકે:—જેના હાથમાં દંડ હોય તે દંડી કહેવાય તેમ અહીં સંપૂર્ણ ચરણગુણનો સંગ્રહ આવશ્યકના અનુયોગમાં રહેલો છે માટે આવશ્યકનો અનુયોગ તે સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંગ્રહક કહી શકાય. અથવા ચારિત્ર અને ગુણનો સંગ્રહ જે આવશ્યકના અનુયોગમાં હોય તે અનુયોગ ચરણગુણ સંગ્રહક કહેવાય. આ પ્રમાણે બહુમીહિ સમાસથી અર્થ કરતાં કંઈ શંકાજ રહેતી નથી. માત્ર “સંકળ” એ વિશેષણ આવશ્યકના અનુયોગનું સમજવું. પણ તે ચરણ-ગુણ સંગ્રહના સંપૂર્ણપણાની અપેક્ષાએ સમજવું. પણ આ બહુમીહિ સમાસ કષ્ટગ્રાહ્ય હોવાથી ઉપેક્ષા પાત્ર છે. એટલે કે ચરણ ગુણ સંગ્રહના સંપૂર્ણપણાને દર્શાવવા માટે આવશ્યકના અનુયોગને સંપૂર્ણપણાનું વિશેષણ આપવું એ ઠીક લાગતું નથી માટે બીજી વ્યાખ્યાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—“સામાયિક ત્રણ પ્રકારનું છે” ઇત્યાદિ વચનથી સામાયિક સંપૂર્ણ ચરણ ગુણ સંગ્રહક છે. પણ તેથી સામાયિકના અનુયોગનું સંપૂર્ણ ચરણગુણ સંગ્રહકપણું કેમ સિદ્ધ થાય ?

ગુરુ:—અહીં સામાયિક એ વ્યાખ્યેય એટલે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય છે. અને અનુયોગ તં વ્યાખ્યાન છે. વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે. અહીં અભેદ વિવક્ષા કરી છે. એટલે સામાયિક અને સામાયિકના અનુયોગનો ભેદ ગણવામાં આવ્યો નથી. આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંગ્રહરૂપ જે સ્વરૂપ વિશેષણ કહ્યું તેનાથી ભાષ્યકાર મહારાજે આવશ્યકના અનુયોગની મહાર્થતા જણાવી.

શિષ્ય:—જો તમે માત્ર યોગતાની કદપનાથી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેશો તો પડિ-તોને તે ગ્રાહ્ય નહિ થાય, કારણ કે માર્ગમાં રખડતા પુરૂષના વચન ઉપર જેમ વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી તેમ છદ્મસ્થે સ્વતંત્રપણે કહેલ વચન ઉપર પણ વિશ્વાસ નહિ બેસે.

ગુરુ:—છદ્મસ્થ છતાં પરમગુરુના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્વતંત્રપણે કંઈ પણ કહેવાય તે વિશ્વાસ યોગ્ય ન થાય એમ અમે પણ માનીએ છીએ, પણ અમે એ પ્રમાણે સ્વતંત્રપણાથી કહેતા નથી. પરંતુ તીર્થંકર-ગણધરાદિના ઉપદેશાનુસારે કહીએ છીએ. જેથી અમે કહેલ આવશ્યકનો અનુયોગ વિદ્વાનેને અગ્રાહ્ય વા અવિશ્વસનીય નહિ થાય.

શિષ્ય:—આ ભાષ્યમાં શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુ સ્વામિ વિરચિત “સામાયિક નિર્ચુક્તિ” ની વ્યાખ્યા કહેવાશે, છતાં આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવાશે, એમ કહો છો તો આમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ કેમ કહો છો ?

આચાર્ય—તહાં એ કથન અમારા અભિપ્રાય અનુસાર નિર્ણયનું છે. કેમકે આમાયિ-
એ પૂર્વિધ આવશ્યકતા એક વિભાગ હોવાથી આવશ્યકરૂપ છે, અને આમાયિક નિર્ગુણિ
તે તેના વ્યાખ્યાન રૂપ છે, વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન હોવા એકજ અભિપ્રાય વાળા હોવા
છે, એમ એમ ઉપર કહી આવ્યા છીએ, માટે આમાયિક અને આમાયિકની નિર્ગુણિ કેમ
આવશ્યક સ્વરૂપ છે, અને તેનું આ અંશમાં વ્યાખ્યાન કરાશે, તેથી “આવશ્યકતા અનુ-
યોગ કહીશું” એમ કહેવું, એ વિરોધાસક્ત નથી.

આ પહેલી ગાથાના ‘કથમવયણુષ્ણમામો’ એ પ્રથમ પાદથી વિનંતા અનુદાયતા
નાશ કરવાને મંગળભૂત ઈષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કર્યો છે, અને એમ ત્રણ પાદથી (૧) અભિ-
ધેય (૨) પ્રયોજન તે (૩) સંબંધ કહ્યા છે. (૧) “આવશ્યકતા અનુયોગ કહીશું” એ પદથી આ અંશમાં આવશ્યકતા અનુયોગને અભિધેય છે.
(૨) સંપૂર્ણ ચરણ-ગુણ સંબાહકપણાથી આ શાસ્ત્ર જ્ઞાન-સ્થાન આરિત્રતા આધાર છે, અને
તદ્રૂપ શાસ્ત્ર તે શ્રવણ-પઠન આદિ વડે સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું કારણ થાય છે. તેથી સ્વર્ગ
અને મોક્ષ એજ આ શાસ્ત્રના પઠનાદિનું પ્રયોજન છે. (૩) આદિ વાચ્ય-વાચકભાવ ના-
મનો સંબંધ છે, એટલે કે આ અંશમાં આવશ્યકતા અનુયોગ એ વાચ્ય છે, અને અદ્વ-
રાત્મક આ અંશ તે વાચક છે. આ પ્રમાણે અભિધેય આદિના કથનથી સારા શ્રવણમાં
શિષ્યની પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ કરી, જે અભિધેયાદિ ન કહ્યા હોય તે “આ શાસ્ત્ર અભિધે-
યાદિ રહિત હોવાથી શ્રવણાદિ થાય નથી.” એમ માનીને કોઈ તેના શ્રવણાદિમાં પ્ર-
વૃત્તિ ન કરે.

શિષ્ય—અર્હન્તઆદિ દેવો દેવપણે પ્રસિદ્ધ છે તો તેમને મરીને વધારે પ્રવચનને
નમસ્કાર શા માટે કર્યો? ગુરુ—“નમસ્તીર્થાય” એવું વચન તીર્થકર મહારાજના પગ
દેશનાની શરૂઆતમાં કહે છે; તેથી અર્હન્તોને પણ તીર્થશબ્દથી કહેવાતું એવું પ્રવચન
નમસ્કાર કરવા થોડું છે, વળી પ્રવચનના ઉપદેશથીજ આપણે અર્હન્તાદિને જાણી શકીએ
છીએ, તેમજ પ્રવચનના આધારથીજ તીર્થ-શાસન પણ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પ્રવર્તે છે, ઈ-
ત્યાદિકારણથી અપેક્ષાયે અર્હન્તો કરતાં પણ પ્રવચન મુખ્ય હોવાથી અને તે પ્રવચન
જ્ઞાનાદિગુણાત્મક હોવાથી તેનું ઈષ્ટદેવપણું કહેવું એ કંઈ વિરૂદ્ધ નથી. વળી પ્રવચનને
નમસ્કાર કરતાં આચાર્યશ્રીએ આગમતત્ત્વના જ્ઞાનરસ વડે રક્તહૃદયથી પ્રવચન ઉપર પો-
તાની અતિશય ભક્તિ જણાવી છે.

મહાશુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ગાથાનું અને આખાઅંશનું ગંભીરવાક્યરચ-
નાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તે વ્યાખ્યાન જે કે શુદ્ધ છે, પરંતુ સાંપ્રતકાળના મન્દશુદ્ધિવાળા
શિષ્યોને તે વ્યાખ્યાન સારી રીતે અર્થજ્ઞાન કરાવી શકે તેમ નથી એમ જાણીને મેં મન્દ-
મતિવાળાએ મારાથી મન્દમતિવાળા શિષ્યો સમજી શકે તેટલા માટે જેવી રીતે આ
ગાથાની સરળ વ્યાખ્યા કરી છે તેવીજ રીતે આ આખાઅંશની સરળ વ્યાખ્યા કરીશ.
અહીં એવી શંકા ન કરવી કે મહાશુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોના વચનથી જેઓને અર્થબોધ
ન થયો તેઓને તમારા જેવાના વચનથી અર્થબોધ કેમ થશે? કારણ કે સમાનશીળ-
વાળાના વચનથીજ સમાનશીળવાળા પુરૂષોને અર્થબોધ થાય છે, ગામડીયાઓને ગા-
મડીયાઓથી અને મ્લેચ્છોને મ્લેચ્છોથી સહેલથી અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, પણ પંડિતોથી
નથી થતું. તેમજ મન્દશુદ્ધિવાળાને મન્દશુદ્ધિવાળાએ કહેલ સરળભાષાથી અર્થજ્ઞાન
થાય છે, પરંતુ વિવિધપ્રકારની સંસ્કારવાળી રચનાથી નથી થતું. ૧.

અહીં આવશ્યકતા અનુયોગ કહેવાનો છે એમ કહું, પરંતુ એનું કળ આદિ શું છે કે જેને જાણીને અમે તે શ્રવણ કરવાને પ્રવૃત્તિ કરીએ ? બુદ્ધિમાન વિનીત શિષ્યની આવી જણાણ તમે કરવાને આચાર્યશ્રી આવશ્યકતા અનુયોગ સંબંધી કળ આદિ કહેવાને માટે સંગ્રહની ગાથા કહે છે.

તસ્સ ફલ-જોગ-મંગલ-સમુદાયત્યા તહેવ દારાઈ ।

તબ્મેય-નિરુત્તિ-કમ-પઓયળાઈ ચ વચ્ચાઈ ॥ ૨ ॥

તેનું (આવશ્યકતા અનુયોગનું) ^૧કળ-^૨યોગ-^૩મંગળ-^૪સમુદાયાર્થ-અનુયોગના દ્વારો^૫-તે દ્વારોના ભેદ^૬-નિરુક્તિ^૭-કમ^૮ અને પ્રયોજન^૯ કહેવાનાં છે. ૨.

આ ગ્રંથમાં બુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ માટે આવશ્યકતા અનુયોગનું મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ કળ કહેવાશે ૧. આવશ્યકતા અનુયોગ શિષ્યને ક્યારે આપવો ? તે રૂપ યોગ એટલે સંબંધ અથવા પ્રસ્તાવ કહેવાશે ૨. આવશ્યકતા અનુયોગ કહેતાં મંગળ કયું છે ? તેનો નિશ્ચય કરાશે ૩. સામાયિકાદિ અધ્યયનોનો “ સાવજ્ઞજોગવિરઈ ઉક્તિત્તળ ગુણવઓ ય પઢિવત્તી ” ઇત્યાદિ ગાથા (૯૦૨) વડે સાવજ્ઞયોગની વિરતિ આદિરૂપ સમુદાયાર્થ કહેવાશે ૪. તેમજ ઉપક્રમ નિક્ષેપ આદિ અનુયોગના દ્વારો ૫ અને તે દ્વારોના ભેદો કહેવાશે. જેમકે—આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ, વક્તવ્યતા, અર્થાધિકાર, અને સમવતાર એ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે; આધનિષ્પન્ન નામનિષ્પન્ન અને સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણપ્રકારે નિક્ષેપ છે; સૂત્ર અને નિર્યુક્તિના ભેદથી અનુગમ એ પ્રકારે છે, નૈગમાદિક નયો સાત પ્રકારે છે, ઇત્યાદિ ભેદો કહેવાશે ૬. આરંભ કરવા નજીક લાવવું તે ઉપક્રમ, નજીક લવાયેલ શાસ્ત્રનું નામ આદિ ભેદોથી સ્થાપન કરવું તે નિક્ષેપ, ઇત્યાદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિરૂપ નિરુક્તિ કહેવાશે. ૭. તે પછી એ ઉપક્રમાદિ દ્વારોનો નિયતક્રમ કહેવાશે, જેમકે આરંભ નહિ કરાએલાનો નિક્ષેપ નથી કરાતો, નિક્ષેપ નહિ કરાએલાનો અનુગમ નથી થતો ઇત્યાદિ. ૮. આ ઉપક્રમાદિ દ્વારો શાસ્ત્ર જાણવામાં નગરદ્વારના દૃષ્ટાન્તની જેમ ઉપકારી છે. જેમકે કોઈ કિલ્લાવાળા મોટા નગરને એક પણ દરવાજો ન હોય તો તે નગરમાં લોકો આશ્રય કરતા નથી, તેમજ એકાદ દરવાજો હોય તો પણ તેમાં જવા આવવાની મુશ્કેલી પડે, પરંતુ જહાના જહાના અનેક દરવાજા સહિત સુખ્ય ચાર દરવાજા હોય તો તેમાં સર્વજનો સુખે આશ્રય કરે, અને તેમાં જવા આવવાની પણ સુગમતા થાય, તેવીજ રીતે આ શાસ્ત્ર પણ ઉપક્રમાદિદ્વારોવાળું હોવાથી તેનો સુખ પૂર્વક બોધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી તેનું ગ્રહણ ધારણ ચિન્તવન આદિ સરળતાથી થાય છે. ૯. આવી રીતે ઉપક્રમાદિ દ્વારોનું પ્રયોજન એવડે કહેવાશે. ૨.

આ સંગ્રહગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઈચ્છા રાખનાર ભાષ્યકાર મહારાજ વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ માટે પ્રથમ આવશ્યકતા અનુયોગનું કળ પ્રતિપાદન કરનારી ગાથા કહે છે.

નાળ-કિરિયાહિં મોક્ષો તમ્મયમાવસ્સયં જઓ તેળં ।

તવ્વક્ષાણારમ્મો કારણઓ કજ્જસિદ્ધિ નિ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, અને આવશ્યક સૂત્ર જ્ઞાનક્રિયામય છે, તેથી તેના—આવશ્યકતા વ્યાખ્યાનનો આરંભ કર્યો છે. કેમકે કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. ૩.

(૧) સમ્યગ્બોધરૂપ જ્ઞાન, તથા (૨) સાવજ્ઞ યોગની વિરતિ, અને નિરવધ યોગનું

સેવન કરવારૂપ ક્રિયા, એ ઉભયથી અર્ધકર્મરૂપ મળ કલકેના નાશ થવા રૂપ મોક્ષ સાધાય છે, એ વાત સર્વ શિષ્ટપુરુષોને માન્ય છે. આવી સમ્યગ્દર્શન તે સમ્યગ્ જ્ઞાનમાં અન્તર્ભૂત છે, કેમકે સમ્યગ્દર્શનવડેજ જ્ઞાન તે સમ્યગ્ જ્ઞાન કહેવાય છે. તે સમ્યગ્દર્શનના અભાવે જ્ઞાન તે અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

શિષ્ય:—જે જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે, તે પછી આવશ્યકતા અનુયોગને કહેવાનું આહીં શું પ્રયોજન છે? કે તેથી મોક્ષની ઈચ્છાએ જુદામોક્ષ આ આવશ્યક-અનુયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરે?

ગુરુ:—આ આવશ્યક (અનુયોગ) એ જ્ઞાન ક્રિયાનું કારણ છે. તેથી તે જ્ઞાનક્રિયા સ્વરૂપજ છે; જેમ ધી આયુની વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી લોકમાં ઉપચારથી થીન આયુષ્ય કહેવાય છે; ન વલનું પાણી પગના રોગનું કારણ હોવાથી તેને પગના રોગ કહેવાય છે; આવી રીતે લોકમાં કારણને ઉપચારથી કાર્ય કહેવાય છે. તેમ પ્રસ્તુત અનુયોગના વિષયભૂત સામાયિકાદિ છ અધ્યયન સ્વરૂપ આવશ્યક પણ સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાનું કારણ હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાસ્વરૂપ છે. માટે એ આવશ્યકગૂણનું અધ્યયન શ્રવણ ચિન્તન અને તેમાં કહેલું અનુષ્ઠાન કરનારને અવશ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનક્રિયાની પ્રાપ્તિ થવાથી મોક્ષ રૂપની સિદ્ધિ થાય છે. આ કારણથી આવશ્યકતા અનુયોગમાં જુદામોક્ષ પ્રવૃત્તિ કરવી.

શિષ્ય:—જે એ પ્રમાણે “આવશ્યકથી જ્ઞાન ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષરૂપ રૂપની સિદ્ધિ થાય છે,” તે તે પરંપરાએ આવશ્યકનું રૂપ થયું. પણ તેના અનુયોગનું ન થયું. અને આહીં તે આવશ્યકતા અનુયોગના રૂપના વિચાર ચાલે છે.

ગુરુ:—આવશ્યક એ વ્યાખ્યેય છે, અને અનુયોગ એ તેનું વ્યાખ્યાન છે, વ્યાખ્યાનમાં વ્યાખ્યેયગત સર્વ અભિપ્રાય પ્રગટ કરાય છે, તેથી વ્યાખ્યેયનું જે રૂપ તે રૂપ વ્યાખ્યાનનું અવશ્ય જાણવું. કારણ કે વ્યાખ્યેય અને વ્યાખ્યાન બન્ને એકજ અભિપ્રાયવાળા હોય છે. માટે મોક્ષ રૂપ ઈચ્છનારાએ આવશ્યકતા અનુયોગમાં અવશ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, કેમકે તેથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ, અને જ્ઞાન-ક્રિયા પામવાથી મોક્ષરૂપ રૂપની સિદ્ધિ થાય છે.

શિષ્ય:—જે કે આવશ્યકતા અનુયોગથી જ્ઞાન-ક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને તેથી મોક્ષની સિદ્ધિ થાય; તે પણ તેમાંજ શા માટે પ્રવૃત્તિ કરવી? અને બીજે ગમે ત્યાં ‘પષ્ટિત’-ત્રાદિમાં કેય ન કરવી?

ગુરુ:—કારણથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. જેમકે સારી રીતે નિશ્ચિત થએલા કારણમાં જુદામોક્ષ પ્રવૃત્તિ કરે તોજ ઈષ્ટિત સંપૂર્ણ કાર્ય સિદ્ધ થાય, પણ જે તેથી ઉલટું કારણ વિનાજ કાર્ય સિદ્ધ થતું હોય તો ઘસમાંથી પણ સુવર્ણ-મણિ-મોતી વિગેરેની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, અને તેમ થતાં આખું જગત દરિદ્રતા વિનાનું થઈ જાય, પરંતુ એમ થવું અસંભવિત છે. આહીં પ્રસ્તુતમાં આવશ્યકતા અનુયોગ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે. પણ પષ્ટિત ત્રાદિ શાસ્ત્ર મોક્ષનાં કારણો નથી. કારણ કે આ આવશ્યકતા અનુયોગ જ્ઞાન-ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવા વડે મોક્ષને સાધે છે, અને બીજા પષ્ટિત ત્રાદિ શાસ્ત્રો જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ન હોવાથી પરંપરાએ પણ મોક્ષને સાધનાર નથી. ૩

૧ પષ્ટિતંત્ર એ સાંખ્યદર્શનનો મૂળ ગ્રંથ છે, તેમાં ૨૦ વિષયોપર વર્ણન કરાયેલું છે. તે માટે જુઓ ઈશ્વરકૃત સાંખ્યકારિકા, અને તે ઉપરની ત્રાયસ્પતિમિશ્રની સાંખ્યનિરૂપણની નામની ટીકા તથા મોક્ષપાદ્યાર્થનું ભાષ્ય.

મવ્વસ્સ મોક્ષમગ્ગાહિલાસિણો ઠિયગુરુવણ્ણસસ્સ ।

આઈંણ જોમ્મમિણં બાલ-ગિલાણસ્સ વાહારં ॥ ૪ ॥

ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલનાર અને મોક્ષમાર્ગના અભિલાષિ એવા ભવ્યજીવને સર્વ શ્રુતની આદિમાં બાળ અથવા રોગીને ઉચિત આહાર આપવાની-પેઠે પ્રથમ આ આવશ્યક સૂત્રજ આપવું યોગ્ય છે. ૪

સમગ્ર દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનો અભ્યાસ કરાવવા અગાઉ ગુરૂજી શિષ્યને આવશ્યકનો ઉપદેશ કરે છે. મોક્ષે જવાને લાયક જીવને ‘ભવ્ય’ કહેવામાં આવે છે, ભવ્ય છતાં પણ મોક્ષની અભિલાષા વિનાનો હોય-તો તે દૂરભવ્ય કહેવાય, તેવા દૂરભવ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો ઉચિત નથી, માટે મોક્ષમાર્ગના અભિલાષિ એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઈચ્છનારો હોય, તથા ગુરૂઉપદેશમાં સ્થિત હોય-ગુરૂના ઉપદેશ કર્તવ્યપણે પરિણમાવેલ હોય તેવા શિષ્યને આવશ્યકનો અનુયોગ આપવો.

શિષ્ય ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ ગુણને ઈચ્છનાર હોય, પણ જો ગુરૂઉપદેશમાં સ્થિત ન હોય તો તેને આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન ન કરવું તે તાત્પર્યાર્થ છે. પૂર્વોક્ત શિષ્યને બાળક અથવા રોગીને વૈદ્યો જેમ ઉચિત આહાર આપે છે, તેમ આચાર્ય મહારાજ શરૂઆતમાં આવશ્યકનો અનુયોગ આપે છે, અર્થાત્ વૈદ્યો શરૂઆતમાં બાળકને હલકો-મધુર આદિ આહાર આપે છે, અને રોગીને રાખ વિગેરે જે વખતે જે ઉત્તરોત્તર-બળ-પુષ્ટિ આદિનો હેતુ હોય એવો આહાર આપે છે. તેવીજ રીતે ઉપર જણાવેલ એવા ભવ્યાત્માને ઉત્તરોત્તર ગુણવૃદ્ધિના કારણભૂત આવશ્યકનો ઉપદેશ મુનિપુંગવો ને આચાર્ય મહારાજ આપે છે. ૪

હવે બીજી યોગદ્વાર કહે છે.

ઉત્તમ પ્રકારના ભવ્યાત્માને શરૂઆતમાં આવશ્યક આપવું યોગ્ય છે, એટલુંજ જાણીને ગુરૂમહારાજ તે ભવ્યને આવશ્યક આપે છે કે બીજી કેઈ વિધિની અપેક્ષા રાખે છે? શિષ્યની આવી શંકાનું સંભાધાન કરવાને શ્રીગુરૂમહારાજ કહે છે કે—

કયપંચનમોક્કારસ્સ દિન્તિ સામાઝ્યાઝયં વિહિણા ।

આવાસયમાયરિયા કમેણ તો સેસયસુયં પિ ॥ ૫ ॥

જેણે મંગળ માટે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય એવા શિષ્યને, આચાર્ય મહારાજ વિધિપૂર્વક સામાયિકાદિ આવશ્યક આપે છે, અને તે પછી તેવીજ રીતે સર્વ શ્રુત પણ આપે છે. ૫.

મંગળ માટે જેણે પંચનમસ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય, એવા ભવ્યાદિવિશેષણયુક્ત શિષ્યને પ્રશસ્ત દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ને ભાવરૂપ તથા પ્રશસ્ત દિશા તરફ રહેલું જોઈએ તે રૂપ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથીજ સામાયિકાદિરૂપ આવશ્યક સૂત્ર આચાર્ય મહારાજ આપે છે. પરંતુ આ યોગ્ય છે એટલુંજ માત્ર જાણીને સૂત્રાદિની વાચના આપતા નથી. આ પ્રમાણે આવશ્યક આપ્યા પછી આચાર્યાંગાદિ શ્રુત આપે છે, અને એમ કરતાં કરતાં શિષ્યને સર્વ શ્રુતોદ્ધિનો પાર પમાડે છે. ૫.

આવશ્યક સૂત્રની માફક તેના અનુયોગને આપવામાં પણ આજ વિધિ છે, તે જણાવવાને કહે છે.

તેણેવ ચાડણુઓર્મ કરેણ તેણેવ ચાડણિયારોડ્યં ।

જેણ વિણેયહિયત્ત વાય થેરત્ત પામો પ્પમો ॥ ૬ ॥

રં ગૂત્ર આપવા અનુક્રમથીજ આચાર્ય માદારાજ અનુચોગને પાત્ર આપે છે, અને તેજ ક્રમે આ આપણ્યક ગૂત્રના અનુચોગના પાત્ર અધિકાર છે; કેમકે શિષ્યવર્ગના હિત માટે સ્થવિર કલ્પના આગલ કહેવાશે તેવો ક્રમ છે. ૬.

ઉપર પાંચમી ગાથામાં કહ્યા મુદત્તમ પંચનનન્ધાર ઉન્નારદ્ધરવારૂપ ગૂત્ર વિધિના અનુક્રમથી વ્યાખ્યાનરૂપ અનુચોગ આચાર્ય માદારાજ શિષ્યને આપે છે, આપણ્યક ગૂત્રપ્રદાન-ક્રમ અને આપણ્યક વ્યાખ્યાનપ્રદાનક્રમ આ બે પ્રકારના અનુક્રમમાં આદી અનુચોગ અનુક્રમ પ્રસ્તુત હોવાથી આ ગાથાના પ્રારંભથી અનુચોગપ્રદાનનો અધિકાર અધિકારી ઈષ્ટ છે. કારણ કે શિષ્ય વર્ગને ઉત્તરોત્તર ગુણ પ્રાપ્તિ માટે સ્થવિરતા એટલે અલ્પવાચી શાકુઓના સામાચારી વિશેષ રૂપ આવો કલ્પ છે. એ કલ્પનું સ્વરૂપ અને ક્રમ હવે પછીની ગાથામાં કહેવાશે. ૬.

પન્નજ્ઞા સિવસ્વાવયમત્યગ્ગહણં ચ અનિવ્રજો વામો ।

નિષ્ફત્તી ય વિહારો મામાચારી ટિઈ ચેવ ॥ ૭ ॥

પ્રવળ્યા^૧, શિક્ષાપદ^૨, અર્થ અહણુ^૩, અનિયતવાસ^૪, નિષ્પત્તિ^૫, વિહાર^૬, અને સામાચારીની સ્થિતિ^૭ (આ સાત પ્રકારે સ્થવિર કલ્પના ક્રમ છે) ૭.

પ્રથમ તો ગુણવાન્ ગુરુએ વિધિપૂર્વક આલોચના કરીને યોગ્ય વિનીત શિષ્યને પ્રશસ્ત્ર દ્રવ્યક્ષેત્રાદિમાં વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપવી. ૧. તે પછી એ દીક્ષા આપેલ શિષ્યને શિક્ષાનો અધિકાર હોય છે. તે શિક્ષા બે પ્રકારની છે એક અહણુશિક્ષા એટલે શાસ્ત્રને અભ્યાસ, અને બીજી આસેવનાશિક્ષા એટલે પડિલેહણુ આદિ ક્રિયા શિખવવી, તેમાં બાર વર્ષ પર્યંત સૂત્ર લણવું, તે અહણુશિક્ષા; અને પડિલેહણુદિ ક્રિયાનો ઉપદેશ તે આસેવનાશિક્ષા.

(આ ગાથામાં જે સિદ્ધાંતવ્ય પદ છે તેની હંમે શિક્ષાપદ એવી વ્યાખ્યા કરી છે. છતાં બીજા ગાથાર્થો શિક્ષાશબ્દથી વ્રતપદ બુદ્ધ કરીને એવો અર્થ કરે છે કે શિક્ષા દશ-વેકલિકત્તું ચોથું અધ્યયન કે આચારાંગતું શસ્ત્રપરિણા અધ્યયન થયા પછી પંચ મહાવ્રત અને છઠું રાત્રિ ભોજન વિરમણ રૂપ જે વ્રતો તેમાં શિષ્યને સ્થાપન કરવો તે શિક્ષાવ્રત, પરંતુ બૃહત્કલ્પચૂર્ણિમાં અને પ્રાચીનટીકામાં એ પ્રમાણે જણાવું નથી, તેથી એ વ્યાખ્યાનની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.) ૨.

દીક્ષા અહણુ કરાવ્યા પછી શિષ્યને બાર વર્ષ પર્યંત સૂત્ર લણવવું. તે પછી બાર વર્ષ પર્યંત એ સૂત્રનો અર્થ સમજાવવો. 'કારણ' કે જેમ હળ રેંટ અથવા ઘાણીમાંથી છુટેલો ભૂખ્યા બળદ સાર અથવા ખરાબ ધોસ સ્વાદનો અનુભવ કર્યા સિવાય ખાઈ જાય છે, અને પછી વાગોળાતી વખતે એનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેવીજ રીતે શિષ્ય પણ પ્રથમ અર્થ જાણ્યા વિના બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર લણે તે વખતે તેનો અર્થ નહિ જાણવાથી શિષ્યને રસ પડતો નથી, પરંતુ અર્થ અહણુ કરતી વખતે રસ પડે છે. અથવા જેમ એકલ પ્રથમ ડાંગર આદિ ધાન્ય વાવે છે, પછી તેનું રક્ષણ કરીને પકવે છે, તે પછી તેને

કાપી મસળી સાફ કરીને ઘેર લાવીને નિશ્ચિંતપણે તેનો ઉપભોગ કરે છે, જો તેમ ન કરે તો ધાન્ય વાવવા આદિનો તેનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય. તેજ પ્રમાણે શિષ્ય પણ બાર વર્ષ સુધી સૂત્ર ભણીને જો તેનો અર્થ ગ્રહણ ન કરે તો તેને તેના અધ્યયનનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય. માટે સૂત્ર ભણ્યા બાદ બાર વર્ષ પર્યન્ત અવશ્ય તેનો અર્થ સાંભળવો, આ પ્રમાણે સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે કે પ્રથમ દીક્ષા આપવી, તે પછી સૂત્ર ભણાવવું અને તે પછી તેનો અર્થ ભણાવવો. આથી અનુયોગ આપવાના ક્રમનો અહીં અધિકાર છે એમ જે પૂર્વે કહ્યું હતું તેનો અહીં સંબંધ જોડે છે કે સૂત્ર અધ્યયન કર્યા બાદ તેના અર્થ વ્યાખ્યાન રૂપ સ્થવિર કલ્પનો ક્રમ છે, અને અર્થ કહેવા રૂપ આવશ્યકતા અનુયોગનેજ શાસ્ત્રકારે કહેવાનો આરંભ કર્યો છે. (૩) આટલી બાબત આ ગાથામાં ચાલતા વિષયને ઉપયોગી છે આ સિવાય જે બીજું કહેવાશે તે બધું પ્રાસંગિક છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સૂત્રાર્થ ભણેલો શિષ્ય જો આચાર્ય પદને લાયક હોય તો આ-કામાં આજી બે મુનિઓ અને ત્રીજો પેતિ એમ ત્રણ જણને આમ-નગર-સંનિવેશ આદિમાં વિહાર કરાવી બાર વર્ષ સુધી વિવિધદેશોના દર્શન અવશ્ય કરાવવાં. અને જો તે શિષ્ય આચાર્યપદને લાયક ન હોય તો તેને માટે આ દેશાટનનો નિયમ નથી.

શિષ્ય:—આચાર્યપદને લાયક શિષ્ય શા માટે દેશોનાં દર્શન કરે?

ગુરુ:—વિવિધ દેશોમાં વિહાર કરતાં તે તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ-દીક્ષાભૂમિ વિગેરે જુએ, તે જોઈને વિચારે કે-અહીં તીર્થંકરો જન્મ્યા હતા, અહીં દીક્ષા લીધી હતી, અહીં મોક્ષે ગયા હતા, ઈત્યાદિ વિચારતાં તેને અતિશય આનંદ થાય છે, અને તેથી પોતે સમકિ-તમાં સ્થિર થાય છે, તેમજ બીજાઓને પણ સ્થિરતા કરાવે છે. વળી જુદા જુદા દેશોમાં કરતાં અતિશય શ્રુતજ્ઞાની આચાર્યોના દર્શનથી સૂત્રાર્થ સંબંધી અને સામાચારી સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ જુદા જુદા દેશોની ભાષા અને આચારતંત્ર પણ જ્ઞાન થાય છે. તેથી તે તે દેશોમાં જન્મેલા શિષ્યોને તે તે ભાષામાં ધર્મોપદેશ આપી શકે છે. પછી એ ધર્મોપદેશથી બોધ પામેલાઓને દીક્ષા આપે છે, પૂર્વે દીક્ષા પામેલાઓ તેની ઉપસંપદા-નિશ્ચા અંગીકાર કરે છે, અને આ ગુરુ સર્વ ભાષા તથા આચારમાં કુશળ છે એમ જાણીને તે પ્રતીચ્છકોને તેના પર પ્રીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે આચાર્યપદને લાયક હોય એવા શિષ્યને બાર વર્ષ સુધી દેશ દર્શન કરાવવા રૂપ અનિયત વાસ કરાવવો, એથી ઘણા શિ-ષ્યોની પ્રાપ્તિ બાદ આચાર્ય પદ પામીને સ્વ-પરનો ઉપકાર કરે. લાંબો દીક્ષાપર્યાય પાળી બીજા યોગ્ય શિષ્યને પોતાના પદ પર સ્થાપી પોતે ભગવન્તે કહેલા માર્ગમાં વિશેષ અનુષ્ઠાન કરે. એ વિશેષ અનુષ્ઠાન બે પ્રકારે છે. (ક) સંલેખનાદિ કરીને ભક્ત પરિજ્ઞા ૧ ઇંચિની ૨ અને પાદોપગમન ૩ રૂપ અનુષ્ઠાનથી મરણ અંગીકાર કરે, અથવા (ખ) જિનકલ્પ-પરિહાર વિશુદ્ધિ-અથવા ચથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરે, આ બન્ને પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં તે તે અનુષ્ઠાનની સામાચારી જાણીને પ્રવૃત્તિ કરે.

પહેલા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય:—“જેમ પક્ષીઓ પ્રયત્નથી ઇંચાને તૈયાર કરે તેમ પ્રયત્નથી શિષ્યોને તૈયાર કરીને બાર વર્ષની સંલેખના કરે, તે આ પ્રકારે-ચાર વર્ષ ૭૬ અહમ આદિ વિચિત્ર પ્રકારનો તપ કરે, ચાર વર્ષ દુધ દહિ આદિ વિગત રહિત તપ કરે, બે વર્ષ એકાંતરે આંખિલ કરે, ૭ માસ મધ્યમ તપ કરીને પાસે પ્રમાણપેત ભોજન-પાણું આંખિલ કરે. બીજા ૭ માસ છઠ્ઠ અહમાદિ વિદ્યુષ્ટ તપ કરે અને તે પછી એમ

વર્ષ પર્યન્ત એક પચક્રમાણુ પ્રકર થયા પહેલાં બીજા પ્રત્યાખ્યાનની કારુણ્ય નેમાં ગાય તે પ્રત્યાખ્યાન કાટીશદિત કહેવાય, એવી રીતે કાટીશદિત આંગિત કરે. એમ બાર વર્ષની સંલેખના કર્યા પછી ચોથા અવસરે ભક્તપરિજ્ઞાતિ કરે. અથવા પર્વતની ગુફામાં જઈ પાદપોગમન અનશન કરે.

બીજા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન કરનાર આચાર્ય જિનકલ્પ આદિ અંગીકાર કરે છે. તેમાં પ્રથમ તો મધ્યરાત્રે આ પ્રમાણે વિચારે કે-વિગુન્યારિત્રાનુષ્ઠાન વડે મેં આત્મદિત કર્યું, અને શિષ્યાદિને ઉપકાર કરવાથી પરદિત પણ કર્યું. વર્ગી ગન્ધનું પરિપાલન કરે એવા શિષ્યો પણ હવે તૈયાર થયા છે, તો હવે મારે વિશેષ આત્મદિત કરવું ઉચિત છે. કંત્યાદિ વિચારીને જો પોતાને વિશિષ્ટજ્ઞાન હોય તો પોતાને પોતાનું આયુષ્ય કેટલું અવશેષ છે તેનો વિચાર કરે, પોતાને તેણું વિશિષ્ટજ્ઞાન ન હોય તો તેવા જ્ઞાનવાળા બીજા આચાર્યને પૂછીને નિર્ણય કરે. એ પ્રમાણે આયુષ્યનો નિર્ણય થતાં જો આયુષ્ય અલ્પ જણાય તો ભક્તપરિજ્ઞાતિમાંથી કેમ પણ એક પ્રકારે મરણ અંગીકાર કરે; પણ જો આયુષ્ય દીર્ઘ જણાય અને જંઘાબળ ક્ષીણ થયું હોય તો વૃદ્ધવાસ અંગીકાર કરે, પરંતુ શક્તિ સારી હોય તો જિનકલ્પાદિમાંથી કેમ પણ કલ્પનો સ્વીકાર કરે. તેમાં જો જિનકલ્પ સ્વીકારવાની ઈચ્છા હોય તો આ પાંચ તુલના (ભાવના) થી પોતાના આત્માની તુલના (પરીક્ષા) કરે, તપ-સત્ત્વ-સૂત્ર-એકત્વ અને બળથી, એમ પાંચ પ્રકારે તુલના કરે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-પ્રવર્તક-સ્થવિર-અને ગણાવચ્છેદક આ પાંચમાંના કોઈ પણ ઘણું કરીને હોય છે. તેઓ ઉપર્યુક્ત પાંચ ભાવનાથી આત્માની તુલના કરે. અને કન્દર્પ-કિલ્બિષિક-આલિંગ્યોગિક અમુર અને સંભોદના સંબંધવાળી પાંચ અશુભ ભાવનાઓનો ત્યાગ કરે.

ઉપર જણાવેલ તપ સત્ત્વ આદિ પ્રશસ્તભાવનાથી આત્માની તુલના કરતાં પ્રથમ તપ વડે આત્માની તુલના કરે, તેમાં ક્ષુધાનો એવો જય કરે કે દેવ આદિના ઉપસર્ગથી છ માસ પર્યન્ત શુદ્ધ આહાર આદિ ન મળે તો પણ ખીડા ન પામે, (૧) સત્ત્વભાવનાથી ભયનો પરાજય કરે, તે સત્ત્વભાવના પણ પાંચ પ્રકારે છે, તે એવી રીતે કે રાત્રિએ જ્યારે સર્વ સાધુઓ સુઈ જાય ત્યારે પોતે એકલાજ ઉપાશ્રયમાં કાઉસગ્ગ કરે. એ પહેલા પ્રકારની સત્ત્વભાવના થઈ. બીજામાં ઉપાશ્રયની બહાર રહીને કાઉસગ્ગ કરે. ત્રીજામાં ચોકમાં રહીને કાઉસગ્ગ કરે. ચોથીમાં શૂન્યશૃંગમાં, અને પાંચમીમાં સ્મશાનમાં રહીને કાઉસગ્ગ કરે. એવી રીતે પાંચ સ્થાને કાઉસગ્ગ કરી પાંચ પ્રકારે ભયનો જય કરી સત્ત્વની પરીક્ષા કરે (૨) એ પાંચ પ્રકારની સત્ત્વભાવનાથી આત્માને ભાવિત કર્યા પછી સૂત્ર ભાવનાથી ભાવિત કરે, તે એવી રીતે કે પોતાના નામની પેઠે સૂત્રને એણું પરિચિત કરે કે સૂત્રપરાવર્તન કરવાના અનુસારે રાત્રે અથવા દિવસે ઉચ્છ્વાસ-પ્રાણ-સ્તોક-લવ-મૂર્હૂર્ત વિગેરે કાળ સારી રીતે જાણી શકે. (૩) તે પછી એકત્વભાવનાથી આત્માને ભાવિત કરે. તે એવી રીતે કે એક સંઘાડાના સાધુ આદિની સાથે પણ પૂર્વે થએલા આલાપ-સંલાપ-મૂત્રાર્થ ને સુખદુઃખાદિ પ્રશ્ન પરસ્પર કથા-વાર્તા કરવી વગેરે સર્વસંબંધનો ત્યાગ કરે. એમ કરવાથી બાહ્ય મમત્વ મૂળથી નાશ પામે, તે પછી શરીર-ઉપધિ આદિથી પણ પોતાને ભિન્ન જુએ. એથી સર્વવસ્તુ ઉપરની આસક્તિ-મમતાનો સર્વથા અભાવ થાય. (૪) તે પછી બળભાવનાથી તુલના કરે. એમાં બળ બે પ્રકારે છે-એક શારીરિક બળ અને બીજું માનસિક-ધીરજ બળ. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર મુનિનું શારીરિક બળ બીજા સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં વિશેષ હોયું

જોધએ. જો કે તપસ્યાદિથી કૃશ થએલાનું શારીરિક બળ જોધએ તેણું તથા પ્રકારનું નથી હોતું તોપણ માનસિક ધૈર્યબળ એણું હોય કે મોટા પરિસહ તેમજ ઉપસર્ગોથી પણ પરાભવ ન પામે. (૫)

ઉપરોક્ત પાંચ ભાવનાથી ભાવિતાત્મા જિનકલ્પ સમાન હોઈ ગચ્છમાં વસતાં છતાં પણ આહારાદિની ભાવના પ્રથમ કરે. એટલે ત્રીજી પોરસીએ આહાર લે, તેમાં વાલ-ચણા વિગેરે ગૃહસ્થાને ત્યાંથી નાંખી દેવા લાયક લુખ્ખો આહાર ગ્રહણ કરે, આ એષણાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે “સંસૃષ્ટ-અસંસૃષ્ટ ઉદ્ધૃત-અદપલેપ-ઉદ્ગૃહીત-પ્રગૃહીત-અને ઉન્નિજત ધર્મ” આ સાત પ્રકારની પિંડેષણામાંથી પહેલી બે શિવાયની કોઈપણ બે એષણાનો અભિગ્રહ કરી એક એષણા વડે ભોજન અને બીજી એષણા વડે પાણી ગ્રહણ કરે. આ શિવાય બીજા પણ આગમોક્ત વિધાનથી ગચ્છમાં રહીને પ્રથમ આત્માને ખરાબર ભાવિત કરે. તે પછી જિનકલ્પ અંગીકાર કરવાની ઇચ્છાવાળા મુનિ સંધ એકઠો કરે, તેના અભાવે પોતાના ગચ્છને તો અવશ્યક એકઠો કરે, તે પછી તીર્થંકર પાસે અને તે ન હોય તો ગણધર પાસે તેમના અભાવે ચૌદપૂર્વધર પાસે, તે પણ ન હોય તો દશ પૂર્વધર પાસે, તેમનો પણ અભાવ હોય તો વડ પીપળો અથવા અશોકના વૃક્ષની નજીક જઈને જિનકલ્પ અંગીકાર કર્યા અગાઉ પોતાના પદપર થાપેલા આચાર્યને તથા બાલ વૃદ્ધ સહિત ગચ્છને તથા વિશેષ કરીને પૂર્વે જે પોતાથી વિરુદ્ધ હોય એવાને આ પ્રમાણે ખમાવે. “હે ભગવન્ ! જો પ્રમાદથી પૂર્વે તમારી સાથે મેં સાડું વર્તન ન કર્યું હોય તો નિઃશંક્ય ને કપાય રહિત થઈ તમને ખમાવું છું. પછી તે જિનકલ્પાદિ લેનારે યથાચોગ્ય ખમાવેલા તે મુનિઓ ભૂમિપર મસ્તક મૂકીને આનન્દથી અશ્રુપાત કરતા યથાચોગ્ય તેમને ખમાવે. ખમાવનારને “મોક્ષમાર્ગમાં નિઃશંક્યપણું વિનય માર્ગની ઉન્નતિ, એકત્વ, લઘુતા, અને જનકલ્પમાં અપ્રતિબંધ, એ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.” એ રીતે સર્વને ખમાવ્યા બાદ પોતાના પદે થાપેલા આચાર્યને તેમજ બીજા મુનિઓને શિખામણ આપે કે-“તમારે હવે આ પોતાના ગચ્છ-નું પાલન કરવું અને સર્વત્ર અપ્રતિબંધ થવું. વળી અન્તે તમારે પણ અમારી પેઠે જિનકલ્પાદિ વિશેષ અનુષ્ઠાન કરવું, કેમકે જૈનશાસનમાં આવોજ ક્રમ છે. વળી વિનય કરવા ચોગ્ય તરફ પૂર્વે વિનય કરેલો છે છતાં હવે પ્રમાદ ન કરશો, વધારે શું? જેની જેની સાથે જે જે પ્રકારે ઘટે તે તે પ્રકારે વર્તવાનું તમે જાણો છો.” આ પ્રમાણે આચાર્યને કહ્યા પછી બીજા મુનિઓને કહે કે-“આ અવમ છે (નાનો છે), સમરાત્નિક છે (પર્યાયે કરીને સરખો છે), અમારી અપેક્ષાએ અદ્ય ક્રુતવાળો છે. એમ જાણીને તમે આ નવા સ્થાપેલ આચાર્યનો પરાભવ ન કરશો, કેમકે તે હવે તમારે વધારે પૂજવા ચોગ્ય છે. ઈત્યાદિ શિક્ષા આપીને જિનકલ્પી મુની પાંખસહિત પક્ષીની જેમ અથવા મેઘના સમૂહથી નીકળેલી વિજળીઓની જેમ ઉપકરણ સહિત સમુદાયથી નિરપેક્ષ એવો તે મહાયુરૂપ ધીરંપણે ચાલ્યો જાય. મેરૂની ગુફામાંથી નીકળેલા સિંહની પેઠે ગચ્છથી નીકળેલા તે આચાર્ય દેખાતા બંધ થાય એટલે આનન્દિત ચહેરે મુનિઓ પાછા ફરે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ સાધુ વિગ્નરહિત માસપર્યન્ત નિર્વાહ થાય એવું ક્ષેત્ર જાણીને ત્યાં જઈ વિહાર કરે.

જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ મુનિ જે ગામમાં માસકલ્પ અથવા ચતુર્માસ કરે ત્યાં તેના છ ભાગ કલ્પે અને એકેક ભાગમાં એકેક દિવસ ગાયરી જાય; એટલે જે ભાગમાં એક દિવસે ગાયરી ગએલ હોય તે ભાગમાં ફરી સાતમે દિવસે ગાયરી જાય. ગાયરી અને વિહારાદિ ત્રીજી પોરસીએજ કરે. જ્યાં ચોથી પોરસી શરૂ થાય ત્યાં અવશ્ય ઉભા રહે,

ત્યાંથી જરા પણ ગમન ન કરે. જ્યેં કોઈ સ્ત્રી સાત અંગુળમાંથી પાંચ સ્ત્રી જે સિવાયની પાંચમાંથી કોઈ પણ જે અંગુળના અભિગ્રહથી અલેખ ભાવ પાળી ગણાય છે, એવું કુદિના કારણ સિવાય કોઈની સાથે કંઈ પણ બોલે નહિ. એક વચનમાં વધારેમાં વધારે સાત જિન કલિય રહે, પણ એક બીજા સાથે વાતચીત કરે નહિ. ઉપરના પરિગટ ગર્ભ સહનજ કરે, રોગ થાય તો ઔષધ વગેરે નજ કરાવે, પણ તેની વેદના મન્યદ પ્રકારે મહન કરે. મનુષ્ય નિર્થેય આદિનું આવશ્ય તે આપાત, અને તેમાંની ત્યાં નજર આવે તે સંલોક એ વગેરે દોષ રહિત સ્થળે લવનીતિ (પીશાખ) વડી નીતિ-જગલ કરે. અન્ય ક્ષયો ન કરે. વળી જિનકલિયમાં અવશ્ય વસતિમાં મમન્ય રહિત અને પરિકર્મ વિનાના હોય છે, સ્થવિરોને પણ પ્રમાર્જના સિવાય એમજ હોય છે. (જિન કલો નો વચનની પ્રમાર્જના પણ ન કરે), પરિકર્મ રહિત વસતિમાં પણ નિરંતર ઉભા રહે, કદિ નેત એરે તો ઉભડક્યાસનેજ એરે. પલાંઈ વાળીને તે ન એરે. કેમકે તેમની પાંચે જમીન પર પાથરવાને કંઈ આસનાદિ ઉપકરણ હોતું નથી. માર્ગમાં જતાં ઉન્મત્ત હાથી વાવ ચિહ્ન આદિ સામા આવે તો તેના ભયથી ખૂદીને અવળા માર્ગે જઈ ક્યાંસમિતિનો ભંગ ન કરે, પરંતુ તેના સામાજ આલ્યા જાય. કલ્યાદિ જિન કલિયનો વિધિ આગમથી જાણવો.

પૂર્વોક્ત એઉ પ્રકારના વિહારમાં શ્રુતસંહનનાદિસ્થિતિ આ પ્રમાણે જાણવી. જિન-કલિયને ઓછાં ઓછાં શ્રુત નવમા પૂર્વની ત્રીજી આચાર વસ્તુ મુધી હોતું જોડએ અને વધારેમાં વધારે દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન હોતું જોડએ. તથા વજની ભીંત સમાન મજામુત પહેલું વજ્રમ્પલનારાય સંઘયણ હોય. કલ્પઅંગીકારની સ્થિતિ પંદર કર્મભૂમિમાં હોય, અને હરણ થવાથી અકર્મભૂમિમાં પણ હોય. ઉત્સર્પિણી કાળમાં જિન કલ્પવાળા મુનિરાજે ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, જન્મમાત્રથી તો બીજા આરામાં પણ હોય. અવ-સર્પિણી કાળમાં જન્મમાત્રથી ત્રીજા ચોથા આરામાંજ હોય, અને જિનકલ્પવાળા તો પાંચમા આરામાં પણ હોય, તથા સંહરણથી તો સર્વકાળમાં હોય છે. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનારા સામાયિક છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્રમાં અને જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલાઓ તો ગૃક્ષમસંપરાય-ને યથાબ્યાત ચારિત્રમાં પણ ઉપશમશ્રેણિ પામેલા હોય તો હોય છે. ક્ષપકશ્રેણિને પામતા નથી. જિનકલ્પ અંગીકાર કરનારાઓ વધારેમાં વધારે બસોથી નવસો સુધી હોય છે, અને પૂર્વે જેઓએ જિનકલ્પ અંગીકાર કરેલ હોય તેવાઓ બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. તેઓ ઘણું કરીને અપવાદ સેવતા નથી, જંઘાબળ ક્ષીણ થયું હોય અને વિહાર ન કરે તો પણ તે આરાધક કહેવાય છે. આવશિયકી-ત્રેષ-ધિકી-મિથ્યાદુષ્ટ-ગૃહિવિષય પૃચ્છા-અને ગૃહિવિષય ઉપસંપદા આ પાંચ સામાચારી એમને હોય છે, ઇચ્છા-મિચ્છા આદિ બીજી પાંચ સામાચારી નથી હોતી. બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે-આવશિયકી-ત્રેષધિકી-અને ગૃહસ્થોપસંપત્ત રૂપ ત્રણ સામાચારીજ જિનકલિયને હોય છે, કારણ કે ઉદાનાદિમાં વસનારા જિનકલિયને સામાન્યથી પૃચ્છાઆદિ પણ સંભવતાં નથી. વળી દરેકજ તેઓ લોચ કરે. આ સિવાય વિશેષ હકીકત સિદ્ધાન્તથી જાણવી.

પરિહારવિશુદ્ધિકલ્પની સામાચારી વિગેરે આ ગ્રંથમાં પરિહારવિશુદ્ધિ નામનું ચારિત્ર કહેતી વખતે આંગળ કહેવાશે.

યથાલંકિકલ્પની સામાચારી સંક્ષેપથી આ પ્રમાણે છે, પાણીથી ભીંજવેલો હાથ જેટલા કાળમાં સુકાય તેટલા કાળથી માંડીને પાંચ રાત્રિદિવસનો જે કાળ તેને સિદ્ધાન્ત પરિભાષામાં લન્ન કહે છે. તેટલો કાળ ઉદ્ધવન કર્યા સિવાય જે વિચરે, એટલે વધારેમાં વધારે

પાંચ અહોરાત્ર એક સ્થળે રહે તે-યથાલન્દિક કહેવાય. તેમને તપ-સત્ત્વ-આદિ ભાવના જિનકલ્પિની પેઠે જ હોય, પાંચસાધુનો સમુદાય આ કલ્પ અંગીકાર કરે છે, અને ગા-મમાં છ શરીઓ અથવા પોળોની જિનકલ્પિની પેઠે કલ્પના કરે છે, પણ ઉત્કૃષ્ટલન્દિ-ચારિ એકેક શરીમાં પાંચ પાંચ દિવસ સુધી પર્યાટન કરે છે. યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરનારા ઓછામાં ઓછા પંદર હોય છે અને વધારેમાં વધારે બે હજારથી નવ હજાર હોય છે. તથા પૂર્વે જેઓએ યથાલન્દિક કલ્પ અંગીકાર કરેલ હોય તેવાઓ ઓછામાં ઓછા બે કોડથી નવ કોડ સુધી હોય છે. અને વધારેમાં વધારે પણ તેટલા જ હોય છે. આ ય-થાલન્દિક બે પ્રકારના હોય છે-એક ગચ્છપ્રતિબદ્ધ અને બીજા ગચ્છથી અપ્રતિબદ્ધ, તેમાં જેઓ ગચ્છથી પ્રતિબદ્ધ છે, તેઓ ફક્ત નહિ સાંભળેલા અર્થનું શ્રવણ કરવાને જ ગચ્છના સંબંધમાં રહે છે. પુનઃ એ બન્ને બન્ને પ્રકારના છે-એક જિનકલ્પિયથાલન્દિક અને બીજા સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક, જે ભવિષ્યમાં જિનકલ્પ અંગીકાર કરનાર હોય તે જિન કલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય, અને જે પુનઃ સ્થવિરકલ્પનો આશ્રય કરવાના હોય તે સ્થવિર-કલ્પિયથાલન્દિક કહેવાય. આ બેમાં પરસ્પર આટલો તફાવત હોય છે. બન્ને પ્રકારના ય-થાલન્દિક ગચ્છ અન્યને સોંપે, પરંતુ સ્થવિરકલ્પિયથાલન્દિક ગચ્છમાં રહીને નિરવધપણે સર્વ પરિકર્મ કરે. વળી તે વસ્ત્ર-પાત્ર સહિત હોય છે. અને જેઓ ભવિષ્યમાં જિનકલ્પી થવાના હોય તેમને વસ્ત્ર-પાત્ર ન હોય. વળી તેઓ શરીરની પ્રતિચર્યા ન કરે, આંખનો મેલ પણ દૂર ન કરે, સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ સહન કરે, પરંતુ કંદિ પણ ચિકિત્સા ન કરાવે. આ પ્રમાણે જિનકલ્પિ આદિની સામાચારી છે. તે સંબંધી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ વૃહત્કલ્પાદિ ગ્રંથમાં જોઈ લેવું.

પૂર્વોક્ત રીતે દીક્ષા અને સૂત્રાધ્યયનરૂપ શિક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી અર્થ ગ્રહણ કરવો, એમ કહેવાથી એ સિદ્ધ થયું કે સૂત્ર ભણવાનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી તેના અર્થ વ્યાખ્યાન રૂપ અનુયોગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અહીં પણ એનોજ પ્રસ્તાવ છે. ૭

શિષ્ય:—પંચનમસ્કાર કરેલો હોય તેવા શિષ્યને આચાર્ય મહારાજ સામયિકાદિશ્રુત આપે છે, અને તેનો અનુયોગ પણ તેવીજ રીતે આપે છે. આમ કહેવાથી તો—

आईँ नमोकारो जइ पच्छाऽऽवासयं तओ पुव्वं ।

तस्स भणिइऽणुओगे जुत्तो ओवस्सयस्स तओ ॥ ८ ॥

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક છે તો પહેલાં તેનો-નમસ્કારનો અનુયોગ અને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો જોઈએ. ૮.

પ્રથમ નમસ્કાર અને પછી આવશ્યક અપાય છે, એ ન્યાયથી તો એણે ઈર્ષ્ય કે પ્ર-થમ નમસ્કારનો અનુયોગ (વ્યાખ્યાન) કહેવું ને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો જોઈએ. કેમકે વ્યાખ્યેયના અનુસારેજ વ્યાખ્યાન કરાય છે. અહીં આવશ્યક રૂપ વ્યાખ્યે-યની આદિમાં નમસ્કાર આપવો એમ તમે કહ્યું છે. તો નમસ્કારનો અનુયોગ કહ્યા બાદ આવશ્યકનો અનુયોગ કહેવો ઉચિત છે. અને તેથી પ્રથમ ગાથામાં આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ એમ કહ્યું છે. તે જગોપર નમસ્કારનો અનુયોગ કરીને પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કરીશ. ” એમ કહેવું ઉચિત હતું. ૮.

આચાર્ય શ્રી શિષ્યની એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે કે—

સો સન્વસુઅવસ્થાન્નમ્નમ્મૂખો જમ્મો તમ્મો તમ્મ ।

આવાસયાણુઓગાદિગત્તમ્મહિઓડ્ડણ્મોગોઽવિ ॥ ૯ ॥

જે માટે તે નમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ભૂત છે તેથી આવશ્યકતા અનુયોગનુ અર્હણ કરવાથી તેનો અનુયોગ પણ અર્હણ કરેલોજ છે. ૯.

એ પંચનમસ્કારરૂપ નમસ્કાર આવશ્યક-દશવૈકલિક-ઉત્તરપંચયન આદિ સર્વશ્રુત-સ્કંધની અન્તર્ગત રહેલો છે તેથી આવશ્યકતા અનુયોગ અર્હણ કરવાથી નમસ્કારનો અનુયોગ પણ અર્હણ કરેલોજ જાણવો. કારણ કે આવશ્યકાદિ શ્રુતસ્કંધમાં નમસ્કાર અન્તર્ભૂત હોવાથી તે નમસ્કારને માટે જુદી પ્રતિજ્ઞા કરવાની જરૂર નથી. એટલાજ કારણ-થી આવશ્યકતા અનુયોગ કરીશ. " એમ કહેવાથી " નમસ્કારનો અનુયોગ પણ કરીશ " એ કહેલોજ જાણવું. ૯.

પંચનમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કંધની અન્તર્ગત છે એ કેમ જાણાય? તેના ઉત્તરમાં આવા-ર્થથી કહે છે કે—

તસ્સ પુણો સન્વસુઅંતરયા પઢમમંગલમ્મહણા ।

જં ચ પિહો ન પઢિજ્ઞં નંદીણ મો મુયકાંધેયો ॥ ૧૦ ॥

તે નમસ્કારને સર્વમંગલોમાં પ્રથમ મંગલરૂપે અર્હણ કરેલ હોવાથી તે સર્વશ્રુત-ની અભ્યન્તર રહેલો છે; અને તેથી નંદી સૂત્રમાં પણ તે પંચનમસ્કારનો જુદો શ્રુત-સ્કંધ નથી કહ્યો. ૧૦.

" મંગલાણં ચ સન્વેસિં પઢમં હવહ મંગલં " એટલે સર્વમંગલિકોમાં પ્રથમ મંગલ છે. એ વચનથી પ્રથમમંગલપણાના અભિપ્રાયથી સર્વશ્રુતની આદિમાં પંચનમસ્કારને પ્રથમમંગલરૂપે અર્હણ કરવામાં આવે છે તેથી તે સર્વશ્રુતની અન્તર્ગત પ્રતીત થાય છેજ. વળી નંદી સૂત્રમાં પણ આવશ્યક-દશવૈકલિક આદિ શ્રુતસ્કંધની પેઠે નમ-સ્કારશ્રુતસ્કંધ જુદો નથી કહ્યો, કે જેથી તે પંચનમસ્કારને તે શ્રુતસ્કંધોથી ભિન્ન શ્રુત-સ્કંધ તરીકે માનવો પડે. નમસ્કાર શ્રુતરૂપ છે અને તે ભિન્ન (સ્વતંત્રપણે) શ્રુતસ્કંધ ન હોવાથી તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર છે, એમ માનવું એજ ન્યાય છે. નંદી સૂત્રમાં પણ તે સર્વશ્રુતની અભ્યન્તર છે એમ જણાવવાને માટેજ તેને ભિન્ન શ્રુતસ્કંધરૂપે કહ્યો નથી. ચૌદપૂર્વધર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામિભિજ્ઞે પણ એજ કારણથી એમ કહ્યું છે. તે જ-ણાવવાને કહે છે કે—

તેણં ચિય સામાઈયસુત્તાણુગમાઈઓ નમોકારં ।

વક્કણેઝં ગુરવો વયંતિ સામાઈયસુયત્થં ॥ ૧૧ ॥

તેજ કારણથી નિર્યુક્તિકાર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજી સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમાં નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ કહે છે. ૧૧.

જેમ નંદીઅધ્યયનમાં આ નમસ્કારને સર્વશ્રુતમાં સમાયેલ જણાવ્યો છે, તેમ શ્રીમાન્ ગુરુ શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામિજી સામાયિક સૂત્રના અનુગમની આદિમાં નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરીને પછી સામાયિક સૂત્રનો અર્થ વ્યાખ્યા દ્વારા પ્રગટ કર્યો છે. જે નમસ્કાર શ્રુતસ્કંધ જુદો હોત તે " આવસ્સયસ્સ-દસકાલિયસ્સ-તહ ઉત્તરજ્ઞમાયારે । સૂયગહે નિજ્જુત્તિ "

મંત્ર્યાદિ અથમાં પ્રથમ આવશ્યકની નિયુક્તિ કરવાનું કહ્યું ને તેમાં નમસ્કારની પણ નિયુક્તિ કરી તે અસંગત થાત, પણ આવશ્યકની નિયુક્તિના પ્રારંભમાં તેમ કરવાથી નમસ્કારની સર્વશ્રુતાભ્યન્તરતા સિદ્ધ થાય છે. આથી એ નિશ્ચિત થયું કે આવશ્યકનો અનુયોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા વડેજ નમસ્કારના અનુયોગની પણ પ્રતિજ્ઞા કરેલી સમજવી. વળી નમસ્કાર નિયુક્તિના વ્યાખ્યાન અવસરે ભાષ્યકાર પોતે પણ નમસ્કારનો અનુયોગ કરશે. આ બાબત વિશેષ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે ફલદ્વારની માફક સ પ્રસંગ બીજું યોગ નામનું દ્વાર કહ્યું. ૧૧.

હવે ત્રીજું મંગળદ્વાર કહે છે.

बहुविधाईं सेयाईं तेण कयमंगलोवयारेहि ।

वेत्तवो सो सुमहानिहि व जह वा महाविज्जा ॥ १२ ॥

કલ્યાણકારી કાર્યો બહુ વિવિધાણાં હોય છે, તે માટે મંગલરૂપ ઉપચાર કરીને સારા મહાનિધિની જેમ અથવા મહાવિદ્યાની જેમ આ આવશ્યકનો અનુયોગ ગ્રહણ કરવો. ૧૨.

શિષ્ય:—શાસ્ત્રમાં 'મંગળ' કયે સ્થળે કરવું? તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય શ્રી કહે છે કે—

तं मंगलमाईए मज्जे पज्जन्तए य सत्थस्स ।

पढमं सत्थत्थाऽविग्घपारगमणाय निदिट्ठं ॥ १३॥

तस्सेव य थेज्जत्तु मज्झिमयं, अंतिमं पि तस्सेव ।

अवोच्छित्तिनिमित्तं सिस्सपसिस्साइवंसस्स ॥ १४ ॥

તે મંગળ શાસ્ત્રની આદિમાં મધ્યમાં અને અન્તમાં કરવું. તેમાં પ્રથમ મંગળ વિદ્ય રહિત શાસ્ત્રાર્થનો પાર પામવા માટે કહ્યું છે, મધ્યમંગળ શાસ્ત્રાર્થની સ્થિરતા માટે કહ્યું છે, અને અન્ત્ય મંગળ શિષ્યપ્રશિષ્યાદિ પરંપરામાં શાસ્ત્રાર્થનો વિચ્છેદ નહિ થવા માટે કહ્યું છે. ૧૪.

આ સ્થળે કોઈ શંકા કરીને પૂછે છે કે—

मंगलकरणा सत्थं न मंगलं, अह च मंगलस्सादि ।

मंगलमओऽणवत्था न मंगलममंगलत्ता वा ॥ १५ ॥

શાસ્ત્રથી ભુદું મંગળ કરવાથી શાસ્ત્ર પોતે મંગળ નથી એમ કહે છે, અને જો મંગળ છે છતાં અન્ય મંગળ કરાય છે તો અનવસ્થા થાય છે, કેમકે તેનાથી ભિન્ન બીજું મંગળ કરેલું ન હોવાથી મંગળની પોતાની અમંગળતા થાય છે. ૧૫.

આચાર્ય મહારાજ ! તમે આ શાસ્ત્રના પ્રારંભમાં મંગળ કરો છો, તેથી આ શાસ્ત્ર પોતે મંગળરૂપ નથી એમ કહ્યું, કેમકે જો અમંગળ હોય તેનેજ મંગળ કરવા માટે મંગલ કરાય છે, જો તે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ હોય તો તેને મંગળ કરવાથી શું? સંદેહ હોય તેને સંદેહ નથી કરાતું તેમજ સ્થિત્ય હોય તેને સ્થિત્ય પણ નથી કરાતું, તેવીજ રીતે તમે પણ આ શાસ્ત્ર અમંગળ હોવાથી તેને મંગળ કરવા તત્પર થયા છો એમ જણાય છે. એમ ન હોય તો મંગળ કરવું ઘટે નહિ. અથવા જો એમ કહેતા હો કે શાસ્ત્ર તો મંગળ છે છતાં મંગલ બતાવવા અન્ય મંગળ કરીએ છીએ. તો અનવસ્થા થાય આવશે. એટલે કે

ગમે તેટલા મંગળ કરશે તો પણ મંગળનો કોડોજ નહિ આવે. કેમકે તેથી રીતે શાસ્ત્ર મંગળ રૂપ છતાં એને અન્ય મંગળ કરાય છે, તેવીજ રીતે તે મંગળને પણ અન્ય ત્રીજું મંગળ કરવું જોઈએ. એ ત્રીજા મંગળને ગ્રાહ્યું મંગળ કહેશે. એથી રીતે પુનઃ પુનઃ મંગળ કરવાથી અનવસ્થા આવશે. આ અનવસ્થાના ભયથી શાસ્ત્ર મંગળ છતાં તેમાં જે જુદું મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે તે જુદા મંગલને મંગલ કરવા માટે અન્ય મંગળની જરૂર નથી એમ માનીશું એટલે અનવસ્થા દોષ નહિ આવે. એમ કહેશે તો પણ તેમાં દોષ આવ્યા વિના નહિ રહે. કેમકે મંગલ એવા શાસ્ત્રને મંગળ કરવા મંગલ કર્યું તો મંગલ કરેલા મંગળને માટે પણ અન્ય મંગલ કરવું જોઈએ ને તે તો અનવસ્થાના ભયથી અન્ય મંગળ કરતા નથી તેથી મંગળ પણ શાસ્ત્રની પેઠે અન્ય મંગળના અભાવે મંગળ નહિ થાય. અર્થાત્ જે મંગળને બીજું મંગળ નહિ કરવાથી અનવસ્થા નહિ થાય એમ માનશે તો તો જેમ શાસ્ત્ર મંગળ છતાં પણ અન્યમંગળ નહિ કરવાથી મંગળ રૂપ નથી થતું તેવીજ રીતે આ મંગળ પણ બીજું મંગળ કર્યા વિનાય મંગળ રૂપ નહિ થાય. કેમકે ઉભય સ્થળે ન્યાયની સમાન ગતિ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પરિણામ એ આવ્યું. કે શાસ્ત્રમાં જે મંગળ ગ્રહણ કર્યું છે તે અન્યમંગળ રહિત હોવાથી અમંગળ છે. અને તે અમંગળ હોવાથી શાસ્ત્ર પણ મંગળ રહિતજ થયું અથવા તો અનવસ્થા દોષવાળું થયું. ૧૫

આચાર્ય મહારાજ ઉપરોક્ત શંકાનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે—

સત્યસત્યન્તરભૂયમ્મિ મંગલે હોજ્જ કપ્પણાણસા ।

સત્યમ્મિ મંગલે કિં અમંગલં કાણવત્થા વા ? ॥ ૧૬ ॥

જે શાસ્ત્રથી મંગળ લિખ્ત હોય તો ઉપર જણાવેલ આ કલ્પના ઘટે. પરંતુ શાસ્ત્રજ મંગળરૂપ હોય તો પછી તે શાસ્ત્રનું અમંગળપણું શું? અને અનવસ્થા દોષ પણ કયો? ૧૬.

ઉપરોક્ત દોષો કહેવાવાના વાદીને શ્રીમાન્ આચાર્યશ્રી પ્રત્યુત્તર આપે છે કે ભાઈ! જે આવશ્યકાદિશાસ્ત્રથી મંગળ લિખ્ત માનીએ તો પૂર્વે કહેલા દોષોની કલ્પના સત્ય હરે, પરંતુ આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રને જ પરમ મંગળ રૂપ માનીએ અને મંગળ તેનાથી લિખ્ત ન માનીએ તો અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષ ક્યાંથી આવે?, ન જ આવે, પુનઃ વાદી પૂછે છે કે જે શાસ્ત્ર સ્વયંમંગળ રૂપ છે તો મંગળ શાસ્ત્રોની આદિ મધ્યને અન્તમાં કરવું એમ શામાટે કહ્યું છે?, એના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે શિષ્યની બુદ્ધિમાં એમ થાય કે મંગળ કર્યું છે. એટલા માટેજ ત્યાં આદિ મધ્યને અંત્યમાં મંગલ કરવું એમ કહ્યું છે. એ સંબંધી વિસ્તારથી હમણાં જ આગળ કહેવાશે. ૧૬.

આચાર્યશ્રી સમર્થવાદી હોવાથી વાદીએ પૂર્વે કહેલ દોષો શાસ્ત્રથી મંગળ લિખ્ત માનીએ તો પણ લાગતા નથી એમ સાબીત કરવાને માટે કહે છે કે—

અત્યંતરેડવિ સડ્ મંગલમ્મિ નામંગલા-ડણવત્થાઓ ।

સ-પરાણુગ્ગહકારિં પડ્વંવ ઇવ મંગલં જમ્હા ॥ ૧૭ ॥

શાસ્ત્રથી મંગળ લિખ્ત માનીએ તો પણ અમંગળતા અને અનવસ્થા દોષ લાગતા નથી, જેમ દીપકે પોતે દીપ્ત થાય છે અને બીજા પદાર્થને પણ દીપ્ત કરે છે તેમ મંગળ પોતે મંગલ રૂપ રહે અને બીજાને પણ મંગલ કરે છે. ૧૭.

જો કદી શાસ્ત્રથી મંગળ લિખ મानीએ તો પણ શાસ્ત્રને અમંગળતા અને અનવસ્થા એ બેમાંથી એકે દોષ લાગતો નથી, કેમકે દીપકની ઘેડે મંગળ સ્વપરાનુગ્રહકારી છે, જેમ દીપક યોતાને પ્રકાશમાન-પ્રગટ કરતો સતો યોતાનો અનુગ્રહ કરે છે, તેમ ઘરની અંદર રહેલી ઘટ-પટાદિ વસ્તુને પ્રગટ કરતો બીજાને પણ અનુગ્રહ કરે છે. આથી દીપક સ્વપરાનુગ્રહકારી છે, પરંતુ તે દીપક યોતાને પ્રકાશમાન કરવામાટે બીજા દીપકની અપેક્ષા નથી રાખતો. અથવા જેમ મીઠું યોતામાં અને રસોઈમાં ખારાશ ખતાવવાથી સ્વ-પરાનુગ્રહકારી છે. પણ તે યોતાની ખારાશ માટે બીજા મીઠાની અપેક્ષા રાખતું નથી. તેવીજ રીતે મંગળ પણ શાસ્ત્રથી લિખ મानीએ, છતાં યોતામાં અને શાસ્ત્રમાં મંગળપણું સ્થાપન કરવાથી સ્વ-પરાનુગ્રહકારી છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે અન્ય-મંગલ શિવાયના મંગળથી મંગળપણું પામેલું શાસ્ત્ર અમંગળ નથી, અને મંગળ યોતાની મંગળતામાં અન્યમંગળની અપેક્ષા રાખતું નથી. માટે અનવસ્થા દોષ પણ નથી. ૧૭.

પુનઃ વાદી પૂછે છે કે—

મંગલતિયંતરાલં ન મંગલમિહૃત્યઓ પસન્તે તે ।

જૈં વા સર્વં સત્યં મંગલમિહ કિં તિયગ્ગહણં ? ॥ ૧૮ ॥

ત્રણ મંગળના બે આન્તર અમંગળ છે, એમ અહીં અર્થાપત્તિથી તમારે પ્રાપ્ત થયું અથવા જો સર્વશાસ્ત્ર મંગળ છે તો શામાટે ત્રણ સ્થાને મંગળ ગ્રહણ કર્યા ? ૧૮.

પુનઃ વાદી આચાર્યશ્રીને પૂછે છે કે-આચાર્ય મહારાજ ! તમે પૂર્વે (૧૩ મી ગાથામાં) કહ્યું છે કે-મંગળ શાસ્ત્રની આદિમાં-મધ્યમાં ને અન્તમાં કરવું. આ પ્રમાણે ત્રણ નિયત-સ્થાનમાં મંગળ કરવાથી તેના બે આન્તરા મંગળ વિનાના હોવાથી (મંગળવાળા ન હોવાથી) અમંગળ રહ્યા, એમ અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ થયું. જો કદિ તમે એમ કહેતા હો કે સર્વ શાસ્ત્રમંગળ છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે એટલે આવી શંકાનું અહીં સ્થાનજ ક્યાં છે ? તો હું પૂછું છું કે-આદિમાં મધ્યમાં ને અન્તમાં એમ ત્રણ સ્થાને મંગળ ન કરવું જોઈએ. આથી કાંતો ત્રણ મંગળના બે આન્તરાને અમંગળ માનો અથવા ત્રણ મંગળ ગ્રહણ ન કરો. આ સિવાય ત્રીજો માર્ગ તમારે માટે નથી. ૧૮.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

સત્યે તિહા વિહત્તે તદન્તરાલપરિકાષ્ણં કત્તો ? ।

સર્વં ચ નિજ્જરત્યં સત્યમઓડમંગલમજુત્તં ॥ ૧૯ ॥

આખા શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કરવાથી તેના અન્તરાલની કલ્પના ક્યાંથી થાય ? (તેમાં આન્તરોજ નથી.) વળી આ સર્વશાસ્ત્ર નિર્જરા માટે હોવાથી તેમાં અમંગળપણું કલ્પવું તેજ અયુક્ત છે. ૧૯.

વાદીની પૂર્વોક્ત શંકાનું સમાધાન કરવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે-બુદ્ધિવર શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કરવાથી તેના બે આન્તરાની કલ્પનાજ ન થાય. કારણકે જેમ કોઈ લાકડા આદિ વસ્તુના ત્રણ ભાગ કરવાથી તેના આન્તરા સંભવતા નથી; તેવીજ રીતે અહીં પણ બુદ્ધિથી શાસ્ત્રના ત્રણ વિભાગ કલ્પવાથી આન્તરા રહેતા નથી ને અન્તરાલ વિના કેને અમંગળતા થાય ? જો કદી એમ પૂછવામાં આવે કે-શાસ્ત્રના ત્રણ ભાગ કરવાથી આન્તરા ન થાય તો પણ સર્વશાસ્ત્રની મંગળતા કેમ સંભવે ? એના-ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે

તપ જેમ નિર્જરણ માટે છે તેમ સર્વશાસ્ત્ર પણ નિર્જરણ માટે છે. તેથી સર્વશાસ્ત્ર સ્વયં મંગળ રૂપેજ છે. કેમકે જે શાસ્ત્ર સ્વયં અમંગળરૂપ હોય તો અન્ય અમંગળી કોઈ સ્થળે અવ્યાપ્ત હોવાને લીધે ત્યાં અમંગળતા થાય પરંતુ ત્યાં સર્વશાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ છે ત્યાં કોઈ પણ સ્થળે અમંગળતા કદાચી તે અગોચર છે. ૧૯.

ફરી વાદી પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

જઈ મંગલં સયં ચિય મત્થં તોં કિમિદ મંગલમ્મહણં ? ।

સીમમડ્ડમંગલપરિમ્મહન્યમેત્તં તદ્દમિદ્દાણં ॥ ૨૦ ॥

(પ્રશ્ન) જે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળ છે તો શામાટે આહીં મંગળ ગણાયું કર્યું ? (ઉત્તર) શિષ્યની મતિમાં શાસ્ત્રને મંગળપણે ગણાયું કરાવવા માટેજ તે મંગલ કહ્યું છે. ૨૦.

પુનઃ વાદી પૂછે છે કે જે શાસ્ત્ર સ્વયં મંગળરૂપ છે તો તે શાસ્ત્રની આદિમાં મન્યમાં ને અન્તમાં મંગળ કરવું. એમ તેરમી ગાથામાં કહ્યા મુજબ શામાટે મંગળ ગણાયું કર્યું છે ? કેમકે જે સ્વયં મંગળરૂપ હોય તેને મંગળ કરવું નિર્જરક છે. આ પ્રમાણે વાદીના પ્રશ્ન જાણીને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે શિષ્યની બુદ્ધિમાં “ મંગળ કર્યું છે ને તેથી આ શાસ્ત્ર મંગલ છે ” એમ થાય એટલા માટેજ મંગળ ગણાયું કર્યું છે. વળી શાસ્ત્રથી મંગળને જુદું નથી માન્યું. તેમજ આગળ પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દીજ મંગળરૂપે કહેવાશે. અને આવશ્યક આદિ સર્વ શાસ્ત્રો શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે નન્દીની અન્તર્ગત છે. તથા નન્દી શ્રુતરૂપ હોવાથી તે નન્દી આવશ્યકાદિ શાસ્ત્રની અન્તર્ગત છે. આથી નન્દીનેજ મંગળપણે કહેવાથી મંગળ પણ શાસ્ત્રની અન્તર્ગતજ રહેલું છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શાસ્ત્ર અમંગળ છે તેને મંગળતા પ્રાપ્ત કરાવવાને મંગળ ગણાયું કર્યું છે એમ નહિ, પણ મંગળ કર્યું હોય તો “ આ શાસ્ત્ર મંગળ છે ” એમ શિષ્યની બુદ્ધિમાં થાય એટલા માટે મંગળ ગણાયું કર્યું છે. ૨૦.

પુનઃ ટ્રેરક પૂછે છે કે—શું મંગળ પણ મંગળબુદ્ધિએ ગણાયું કર્યું હોય તોજ સ્વકાર્ય કરે છે ? અન્યથા નથી કરવું ? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હા એમજ છે, એમ કહેતા જણાવે છે કે—

इह मंगलं पि मंगलबुद्धीए मंगलं जहा साहू ।

मंगलतियबुद्धिपरिमहे वि नणु कारणं भणिअं ॥ २१ ॥

અહીં કોઈ પણ વસ્તુ મંગલ છતાં પણ મંગળબુદ્ધિએ ગણાયું કરાય તોજ મંગળ થાય છે. જેમકે સાધુ, મંગળત્રિકના બુદ્ધિપરિગ્રહાદિમાં કારણ પૂર્વે કહ્યું છે.

આ દુનીઆમાં કોઈ પણ વસ્તુ મંગળ છતાં જે તેને મંગળબુદ્ધિથી ગણાયું કરેલ હોય તોજ તે મંગળનું કાર્ય કરનાર થાય છે. જેમ સાધુ સ્વયં મંગળભૂત છતાં તેને મંગળબુદ્ધિએ ગણાયું કરેલ હોય તોજ પ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા અભ્યાસમાને તે મંગળકારી થાય છે, અને જે મંગળ છતાં તેમને અમંગળબુદ્ધિથી ગણાયું કરેલ હોય તો અપ્રશસ્તચિત્તવૃત્તિવાળા અભ્યાસને તે મંગળકારી થતા નથી. આ ઉપરથી કોઈ એમ કહે કે જે એમ હોય તો અસાધુ આદિ અમંગળ છતાં તેમને મંગળબુદ્ધિએ ગણાયું કરેલ હોય તો તે મંગળકારી થવા જોઈએ. કેમકે ન્યાય ઉભય સ્થળે સમાન હોયો જોઈએ. આના રમાં અમે કહીએ છીએ કે એમ નહિ. અસાધુ સ્વયં મંગળરૂપ નથી એટલે મંગળ બુદ્ધિ-

એ અહણ કર્યા છતાં પણ મંગળકારી ન થાય. જેમ સત્યમણિને સત્યમણિરૂપે અહણ કરેલ હોય તો અહણ કરનારને ગૌરવ પમાડે છે. પરંતુ અસત્યમણિને સત્યમણિરૂપે અહણ કરેલ હોય તો ગૌરવને બદલે હાનિ પમાડે છે, તેવીજ રીતે અહીં મંગળના સંબંધમાં પણ સમજવું. વળી અહીં એવું પણ ન કહેવું કે આ અંશમાં એકજ મંગળ કરવું બસ છે, એક મંગળથી પણ શિષ્યની બુદ્ધિમાં મંગળ કર્યું છે એમ થશે. ત્રણ મંગળ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂર્વે તેરમી ગાથામાં આવી ગયો છે કે પહેલું મંગળ વિવરણિતપણે શાસ્ત્રનો પાર પામવા માટે છે, ઇત્યાદિ ત્રણે મંગળનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ કારણે ત્યાં બતાવ્યાં છે. વળી એમ પણ ન કહેવું કે એકજ મંગળથી એ ત્રણે કારણે સિદ્ધ થશે. કારણકે જેમ શાસ્ત્ર મંગળરૂપ છતાં તેને મંગળબુદ્ધિએ અહણ કર્યા સિવાય મંગળકારી નથી થતું તેમ શાસ્ત્રની આદિ-મધ્ય-અંતે અંતમાં કહેલા ત્રણે મંગળો તે તે રીતે મંગળબુદ્ધિએ અહણ કર્યા સિવાય તે તે મંગળકારી થતાં નથી માટે ત્રણ મંગળ કહ્યાં છે. ૨૧.

આ પ્રમાણે યુક્તિપૂર્વક ત્રણ મંગળો કહેવાનું કારણ જણાવીને હવે મંગળશબ્દનો અર્થ કહે છે—

મંગિજ્જણ્ઠધિગમ્મઙ્ગ જેણ હિઅં તેણ મંગલં હોઈ ।

અહવા મંગો ધમ્મો તં લાઈ તયં સમાદત્તે ॥ ૨૨ ॥

અહવા નિવાયણાઓ મંગલમિદ્ધત્થપગ્ગ-પચ્ચયઓ ।

સત્થે સિદ્ધં જં જહ તયં જહાજોગમાડજ્જં ॥ ૨૩ ॥

મં ગાલયઈ ભવાઓ વ મંગલમિહેવમાડનેરુત્તા ।

માસંતિ સત્થવસઓ નામાઈ ચડવિહં તં ચ ॥ ૨૪

અર્થ:—મંગ ધાતુ ગતિઅર્થમાં હોવાથી જે ગતિઅર્થવાળા ધાતુઓ તે પ્રાપ્તિ અર્થમાં વપરાય છે તેથી જે વડે હિત સંધાય તે મંગળ કહેવાય છે, અથવા મંગ એટલે ધર્મ અને લાઘાતુનો લેવું એવો અર્થ હોવાથી ધર્મને જે લાવે या સ્વાધીન કરે એટલે ધર્મનું ઉપાદાન કારણ તે મંગળ કહેવાય છે. અથવા ઇષ્ટાર્થવાળી ધાતુરૂપ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયવાળા નિષાતથી મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં જેમ ઘટે તેમ યથા-યોગ જોડીને મંગળ શબ્દ સિદ્ધ કરવો અથવા મને જે સંસારથી ભવથી દૂર કરે તે મંગળ ઇત્યાદિ મંગળ શબ્દના અનેક અર્થ શબ્દશાસ્ત્રના જાણનારાઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રથી કહે છે. તે મંગળ નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. ૨૨-૨૩-૨૪.

ઈષ્ટિ અર્થવાળા ધાતુને પ્રત્યય લગાડીને મંગળશબ્દ સિદ્ધ કરવો. જેમકે-મદ્-મન્-મદ્-મુદ્-મહ્-ઈત્યાદિ ધાતુને અલ પ્રત્યય જોડવાથી મંગળ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેની વ્યુત્પત્તિ અનુક્રમે આ પ્રમાણે થાય છે. જેવડે શાસ્ત્ર શોભાવાય (શોભે) (મદ્-ક્યત્તે) તે મંગળ, જેથી વિવ્રના અભાવનો નિશ્ચય કરીએ (મન્-યત્તે) તે મંગળ, જેથી હર્ષ થાય (માચન્તિ) તે મંગળ, જેથી નિશ્ચિન્તપણે શાસ્ત્રનો પાર પમાય (માદન્તે) તે મંગળ, જેથી પૂજાય (મહન્તે) તે મંગળ અથવા મને જે ભવથી એટલે સંસારથી દૂર કરે (તે-નાથી છોડાવે) (માં ગાલયન્તિ) તે મંગળ, જેથી શાસ્ત્રમાં વિવ્ર ન થાય (મા મદ્ ગલઃ) તે મંગળ, જેમાં શાસ્ત્રનો નાશ ન થાય (મા મદ્ ગલઃ) તે મંગળ, અથવા સમ્યગ્-જ્ઞાન-

નાદિ મોક્ષમાર્ગ પમાડનાર હોવાથી (માર્ગભ્રમજ્ઞાન) મંગળા કન્યાદિ વ્યાકરણશાસ્ત્રના અનુસારે મંગળશબ્દના અનેક અર્થ શબ્દાર્થ જાણનારાઓ કહે છે.

પદાર્થની વ્યાખ્યા તત્ત્વ-પર્યાય અને ભેદથી કરવી ન્તઃક્રમ; તેમાં તત્ત્વ ઓરડે સ્વરૂપ, તે જણાવવા શબ્દનો અર્થ કહો અને પર્યાયથી મંગળ-શાન્તિ-વિક્રમના નામ કન્યાદિ મંગળશબ્દના અનેક પર્યાયો છે. તે સ્વયં જાણી લેવા, તથા ભેદ ઓરડે મંગળના પ્રકારો તે શાસ્ત્રકાર બતાવેછે, તે ચાર પ્રકારે છે, નામમંગળ-સ્થાપનામંગળ-દ્રવ્યમંગળ-અને ભાવમંગળ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામમંગળનું સ્વરૂપ જણાવવા પ્રથમ “નામ નિર્દેશનું” સામાન્યથી લક્ષણ કહે છે.

પજ્ઞાયાડણભિધેયં ટિઅષ્ણત્યે તયત્યાનિરવંચયં ।

જાઙ્ચિહં ચ નામં જાવ દ્વં ચ પાણ ॥ ૨૬ ॥

અસલ વસ્તુના પર્યાયોથી જેનો વ્યવહાર ન થાય, મૂલશબ્દના અર્થથી બીજા અર્થમાં સ્થિત મૂલ અર્થથી નિરપેક્ષ, યાદ્વિચ્છેદપણે સ્થાપન કરેલ એવું અને ધાતુ કરીને જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી રહે તે નામ કહેવાય છે. અ.

(૧) જેમ કોઈ બાળકઆદિનું ઈન્દ્ર આદિ નામ પાડવામાં આવે તો તે નામેન્દ્ર કહેવાય છે, તે ઈન્દ્રાદિ નામ તેના પાકશાશન શતમુખ-શક-પુરન્દર-હરિ વિગેરે પર્યાયોથી ન કહેવાય. પરંતુ તે નામવાળી વ્યક્તિના અર્થાત્ બાળકના શરીર સંગ્રહી ધર્મનો ઈન્દ્રાદિ નામમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે, અને તે નામવાળી વ્યક્તિનું શરીર માત્ર એક ઈન્દ્રાદિ સાંકેતીકશબ્દથીજ બોલાવાય છે, (પણ તે બાલક ઉપરોક્ત તેના પર્યાયોથી ન બોલાવાય.) વળી એ ઈન્દ્રાદિનામ સદ્ભાવથી (ખરા અર્થથી) તો અન્યસ્થળે ઓરડે પરમેશ્વર્યાદિ યુક્ત દેવોના અધિપતિમાંજ હોય, અને બાળકાદિ અમુક વ્યક્તિમાં તો તે ઈન્દ્રાદિનામના અર્થની અપેક્ષા રહિત કેવળ સાંકેતીક જ હોય, પણ સદ્ભાવથી તો તે ઈન્દ્રાદિ નામ અન્વર્થવાળામાં હોય ઓરડે કે પરમેશ્વર્યાદિરૂપ ખરો અર્થ સ્વર્ગાધિપમાં છે, તેથી તે ઈન્દ્રાદિક નામ તે દેવાધિપ આદિમાં તે અન્વર્થવાળો કહેવાય. આથી કરીને શક-પુરન્દર આદિ પર્યાયોથી અતલિધેય, તેના અર્થથી નિરપેક્ષ અને સદ્ભાવથી અન્ય અર્થમાં રહેલ હોય, અથવા અન્વર્થ હોય ઓરડે સાર્થક હોય તે “નામ” કહેવાય છે. (૨) તથા યદ્વચ્છાથી ઓરડે ગમે તેવું અર્થવિનાનું હોય તેવું પણ કોઈનું કંઈ નામ કરાય તે પણ “નામ” કહેવાય છે. જેમકે ઊત્થ-ઽવિત્થ-વિગેરે, આ ઉભય પ્રકારના લક્ષણથી કરેલું નામ ધાતુ કરીને જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી હોય છે. જેમકે-મેરૂ-દ્વીપ-સમુદ્ર વિગેરે શાશ્વતા પદાર્થોનાં નામો યાવદર્થિક છે. દેવદત્તાદિ નામ વડે વાચ્ય પદાર્થો વિદ્યમાન છતાં લોકમાં જુદા જુદા નામથી બદલાઈને બોલાવાય છે માટે ધાતુ કરીને દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી રહેવાવાળું નામ હોય છે એમ કહ્યું છે. સિદ્ધાન્તમાં “નામ યાવદર્થિક હોય છે” એમ જે કહ્યું છે એ વાત પ્રતિનિયત દેશઆદિના નામને આશ્રિતે કહેલ છે, જેમકે-ઉત્તર કુરૂમાં જન્મેલા “ઉત્તર કુરૂઓ” ભારત વર્ષમાં જન્મેલા “ભારતવર્ષીય” ઇત્યાદિ, આ બે પ્રકારે નામનું લક્ષણ કહ્યું છે તે સિવાય પુસ્તક અથવા પત્રાદિમાં લખેલા કોઈ પણ ઇંદ્ર વીગેરે વસ્તુના નામના અક્ષરની પંક્તિઓને પણ કોઈ સ્થળે નામ રૂપે કહેલ છે. આ પ્રમાણે સામાન્યથી નામનું લક્ષણ કહ્યું.

તે નામની યોજના અહીં-ચાલતા વિષયમાં અર્થાત મંગળમાં આ પ્રમાણે કરવી. જેમકે કોઈ મંગળ રૂપ અર્થથી શૂન્ય વસ્તુમાં મંગળ એવું નામ કરીએ તે વસ્તુ કેવળ નામમાત્રથીજ મંગળ છે તેથી તે નામમંગળ કહેવાય છે. પુસ્તકાદિમાં “મંગળ” એવા અક્ષરોની પંક્તિ લખેલી હોય તે પણ નામ મંગળ કહેવાય છે. ૨૫.

હવે “સ્થાપના” નું લક્ષણ કહે છે.

જં પુણ ત્યત્યસુન્નં તયમિપ્પાણ તારિસંગારં ।

કીરડ વ નિરાંગારં ઇત્તરમિયરં વ સા ઠવણા ॥ ૨૬ ॥

વળી જે તે શબ્દના મૂલ અર્થથી શૂન્ય અને તે મૂલવસ્તુના અભિપ્રાયથી તે વસ્તુના જેવા આકારવાળું અથવા તેવા આકાર વિનાનું થવાય તે ઈત્વર-અદ્યકાલિક અને યાવતકથિક એમ બે પ્રકારે સ્થાપના જાણવી. ૨૬.

જે વસ્તુમાં ઇન્દ્રાદિની સ્થાપના કરાય તે સ્થાપના ઇન્દ્ર કહેવાય છે. તે સ્થાપના ઇન્દ્રાદિ શબ્દના અર્થથી રહિત હોય પરંતુ તે સદ્ભૂત ઇન્દ્રાદિના અભિપ્રાયથી તેના આકારવાળી મૂર્તિ-ચિત્ર વિગેરેમાં હોય, અને તેવા આકાર રહિત તે સ્થાપના અક્ષ વિગેરેમાં હોય; તેમાં ચિત્ર-અક્ષ વિગેરે ઈત્વર-અદ્ય કાલિક સ્થાપના અને નન્દીચર દ્વીપના ચૈત્ય પ્રતિમા વિગેરે યાવતકથિક સ્થાપના છે. આંગમમાં કહ્યું છે કે “સ્થાપિતમાં રહે તે સ્થાપના” આ સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે જે વસ્તુ ઇન્દ્રાદિનો અર્થ જે ઐશ્વર્ય આદિ તેનાથી શૂન્ય હોય અને તે ઇન્દ્રાદિની બુદ્ધિથી તેના આકારવાળું અથવા તેના આકારવાળું ન હોય તે થોડા કાળ સુધી અથવા યાવતકથિક કાળ સુધી સ્થાપાય તેને “સ્થાપના” કહેવાય.

અહીં પ્રસ્તુતમાં મંગલને અંગે તેની આ પ્રમાણે યોજના કરવી. જેમકે ચિત્ર સ્થાપના કર્માદિગત પરમબુદ્ધિ (જિનેશ્વર) ની છબી વિગેરે સ્થાપના રૂપ હોવાથી તેને સ્થાપનામંગળ કહેવાય છે. ૨૬.

હવે ઉપરોક્ત નામ અને સ્થાપનામંગળનાં ઉદાહરણો અતાવે છે.

જહ મંગલમિહ નામં જીવા-ડજીવો-ભયાણ દેસીઓ ।

રુઠં જલણાઈણં ઠવણાણ સોત્થિઆઈણં ॥ ૨૭ ॥

જેમ અહીં દેશીભાષાથી જીવ-અજીવ-અને ઉભય રૂપ અગ્નિ વિગેરેનું નામ મંગળ રૂપે રૂઠ છે અને સ્વસ્તિકાદિના આકારોની જે સ્થાપના તે મંગળરૂપે રૂઠ છે. ૨૭.

જીવ-અજીવ અને ઉભય-જીવાજીવ રૂપ અગ્નિઆદિ દેશીભાષામાં નામમંગળરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે અગ્નિ તે જીવ છે ને મંગલનામથી બોલાય છે, સિન્ધુ દેશમાં રાખડી નાડાછડી વિગેરે મંગળ ગણાય છે. તે વસ્તુઓ અજીવ છતાં મંગળ નામવાળી છે, અને લાટ દેશમાં વન્દનમાળા (આમ્ર પત્રનું તોરણ) તે પાંદડાં અને દારારૂપ જીવાજીવ ઉભય-રૂપ છે છતાં મંગળનામવાળી છે. કારણ કે તેમાંનો દારો અચેતન હોવાથી અજીવ છે અને આમ્રપત્ર સચેતન હોવાથી જીવ છે. આ ત્રણે ઉદાહરણો નામમંગળનાં છે, અને સ્વસ્તિકા વિગેરે અષ્ટ મંગલ સ્થાપનાના ઉદાહરણ જાણવા. ૨૭.

હવે “દ્રવ્ય” નું લક્ષણ કહે છે.

દવળ દુયતે દોરવયવો વિગારો ગુણાળ મંદાનો ।

દલ્લ મલ્લ મારાસ મૂઝમાલ ચ જં જોગં ॥ ૨૮ ॥

જે દ્રવ્યે છે-તે તે પર્યાયોને પામે છે. અથવા સ્વપર્યાયોથી ગમાય છે તે. તથા ગત્તાના અવયવ અથવા વિકાર તેમજ ગુણનો સમુદાય અને ભાવિભાવ તથા ભવભાવને યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. ૨૮.

(૧) જે જુદા જુદા નવા પર્યાયોને પામે છે અને જુદા જુદા પર્યાયોને મૂકે છે. (૨) અથવા તે થવાવાળા પર્યાયોવડે ગમાય છે અને થયેલ પર્યાયોથી મૂકાય છે તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. કેમકે જે પર્યાયોને દ્રવ્ય પામે છે અને મૂકે છે તે પર્યાયોવડે તે દ્રવ્ય પણ ગમાય છે ને મૂકાય છે. વળી (૩) સત્તાનો અવયવ અથવા (૪) ગત્તાનો વિકાર તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. કારણકે દ્રવ્યો જાતિરૂપ મહાસત્તાના અવાન્તર ગત્તારૂપ અવયવો અથવા વિકારોજ છે. તથા (૫) રસરૂપાદિ જે ગુણો તેનો સમુદાય હોય તે દ્રવ્ય. (૬) તેમજ ભવિષ્યપર્યાય અને (૭) ભૂતપર્યાયને જે યોગ્ય હોય તે દ્રવ્ય. કેમકે ભવિષ્યમાં રાજ્ય પર્યાય પામવાને યોગ્ય એવો રાજકુમાર ભાવિ રાજા ગણાય ને તેથી તે દ્રવ્યરાજા કહેવાય. તેમજ પૂર્વે ધીએ ભરેલો ઘડો આત્યારે ખાલી હોય તોપણ તે ધીનો ઘડો કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ભાવિભાવ અને ભૂતભાવને યોગ્ય જે હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. જે ભૂત અને ભાવિભાવને યોગ્ય હોય તેનેજ દ્રવ્ય ન કહીએ ને ભૂત ભાવિ ભાવવાળાનેજ દ્રવ્ય કહીએ તો પછી જગતમાં રહેલા સર્વ પુદ્ગળાદિક દ્રવ્યોએ સર્વપદાર્થોના સર્વપર્યાયો અનુભવેલા અથવા અનુભવાવાના હોવાથી દ્રવ્ય ગણાય. પણ તેમ હોઈ શકે નહિ, માટે જે ભાવિભાવને અથવા ભૂતભાવને યોગ્ય હોય તેજ દ્રવ્ય કહેવાય. ૨૮.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—પ્રભો ! આપના કહેવાથી સામાન્યપણે દ્રવ્ય નિર્લેપાને અંગે દ્રવ્યનું લક્ષણ જાણ્યું, પરંતુ અહીં પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્યમંગળ કહેવાનું છે તે દ્રવ્ય મંગળ કયું ? એ કૃપા કરી જણાવો. શિષ્યનો એ પ્રશ્ન જાણી આચાર્યશ્રી દ્રવ્યમંગળનું સ્વરૂપ કહે છે.

આગમઓડણુવડત્તો મંગલસદ્દાણુવાસિઓ વત્તા ।

તન્નાળલહ્લિસહિઓ વિ નોવડત્તો ત્તિ તો દલ્લ ॥ ૨૯ ॥

મંગળશબ્દે અનુવાસિત એવો અનુપયોગી વક્તા તે જ્ઞાનલબ્ધિવાળો છે છતાં પણ ઉપયોગ રહિત હોવાથી તે આગમથી દ્રવ્ય મંગળ છે. ૨૯.

દ્રવ્યમંગળ એ પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી, જે મંગળશબ્દાર્થનું જ્ઞાન તે સ્વરૂપ અહીં આગમ સમજવું. મંગળશબ્દથી અનુવાસિત અને મંગળશબ્દના અર્થની પ્રરૂપણા કરતી વખતે તે જ્ઞાનની લબ્ધિવાળો છતાં શૂન્યપણે મંગળ શબ્દાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર વક્તા તે મંગળના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય તેથી તે આગમથી દ્રવ્યમંગળ ગણાય. તેના અર્થજ્ઞાનની લબ્ધિવાળો છતાં તે દ્રવ્યમંગળ કેમ કહેવાય ? એમ પૂછનારને કહેવું કે “અનુપયોગો દ્રવ્ય” એટલે ઉપયોગ રહિતપણું તે દ્રવ્ય એમ સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે. માટે તેવો વક્તા આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. ૨૯.

હવે અનુપયોગી જ્ઞાનવાલા વક્તાને આગમથી દ્રવ્યમંગલ કહ્યો તેમાં શિષ્ય શંકા કરે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

જહ નાળમાગમો તો કહ દવં ? દવમાગમો કહ ણુ ? ।

આગમકારણમાયા દેહો સંદો ય તો દવં ॥ ૩૦ ॥

જો જ્ઞાન એ આગમ છે તો દ્રવ્ય કેમ ? અને દ્રવ્ય છે તો આગમ કેવી રીતે ? એથી શંકાનો ઉત્તર એ છે કે આત્મા-દેહ-ને શબ્દ એ આગમનું કારણ છે તેથી તે દ્રવ્ય છે. ૩૦. ઉપરોક્ત દ્રવ્યમંગળના સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—ભગવન્ ! મંગળશબ્દના અર્થનું જ્ઞાન એ આગમ છે તો તે જ્ઞાનવાન વક્તા દ્રવ્યમંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? કારણ કે આગમ તે તો જ્ઞાન હોવાથી ભાવમંગળરૂપ છે, તેને દ્રવ્યમંગળરૂપ કેમ કહેવાય ? અને જો તે દ્રવ્ય મંગળ છે તો તેને આગમ કેમ કહેવાય ? આ ઉપરથી જ્ઞાનવાળાને “આગમથી દ્રવ્ય મંગળ” છે એમ કહેવું એ અત્યંત અયોગ્ય છે. શિષ્યની ઉપરોક્ત શંકા જાણીને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—અહીં સાક્ષાત્ આગમ ન સમજવું, પરંતુ તે જ્ઞાન-લક્ષણ આગમના કારણમૂલ અનુપયોગી વક્તાના આત્મા-દેહ-અથવા શબ્દને આગમ તરીકે સમજવાં, કેમકે એ આત્માદિ સર્વ આગમના આધારભૂત છે, તે ન હોય તો આગમનો અભાવ થાય, માટે તે આગમનાં કારણ છે, અને કારણ હોવાથી “કારણ તે દ્રવ્ય” એ ન્યાયાનુસાર જે અનુપયોગી જ્ઞાનવાંતના આત્માદિ તે દ્રવ્ય કહેવાય, વળી આત્મા વિગરે આગમનાં કારણ હોવાથી વરસાદરૂપ કારણમાં જેમ તંદુલરૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરી વર્ષાદિ તંદુલ વરસે છે એમ કહેવાય છે તેમ અહિં પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે, આમ આગમથી દ્રવ્ય મંગળ કહેવું એ વિરૂદ્ધ નથી. ૩૦.

જીતેશ્વર મહારાજના શાસનમાં કોઈ પણ સૂત્ર અથવા અર્થ નય વિનાનાં નથી, પણ તથોતે સમજનાર શ્રોતા હોય અને નયમાં નિપુણ એવો વક્તા હોય તો તેઓને કહે, ‘આવું’ શાસ્ત્રકારનું વચન હોવાથી જીનશાસનમાં સર્વે પણ પદાર્થો નયોથી વીચારવા યોગ્ય છે માટે દ્રવ્ય મંગળનો પણ નયોથી વિચાર કહે છે—

એમો મંગલમેગં જેગા જેગાઈ જેગમનયસ્સ ।

સંગહનયસ્સ એકં સવં ચિય મંગલં લોએ ॥ ૩૧ ॥

તૈગમનયની અપેક્ષાએ જ્ઞાનવાળો અનુપયોગી મંગળશબ્દાર્થનો એક વક્તા તે એક દ્રવ્યમંગળ; અને એવા અનેક અનુપયોગી મંગળશબ્દાર્થના વક્તાઓ તે અનેક દ્રવ્યમંગળ; તેમજ સંગ્રહ નયની અપેક્ષાએ સર્વ લોકમાં કેવાં એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. ૩૧. તૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય ધર્મને જુદા જુદા અંગીકાર કરે છે, તથા સંગ્રહનય માત્ર સામાન્ય ધર્મનેજ ગ્રહણ કરે છે, માટે જુદી જુદી અપેક્ષાએ દ્રવ્ય મંગળ એક અથવા અનેક રૂપે છે. ૩૧.

સામાન્યનું લક્ષણ કહી તેની સાબીતી કરે છે.

એકં નિચં નિરવયવમકિયં સવગં ચં સામન્નં ।

નિસ્સામન્નત્તાઓ નતિય વિસેસો ચપુર્ણં ચ ॥ ૩૨ ॥

એક-નિત્ય-નિરવયવ-અક્રિય-અને સર્વગત એવું સામાન્ય વસ્તુરૂપે છે, આકાશ પુષ્પની જેમ સામાન્ય વિનાનું હોવાને લીધે વિશેષ એવું કાંઈ છેજ નહીં. “સામાન્ય” એ એક છે એટલે કે એમાં કાંઈ ભેદ નથી. તે એક છે પણ ક્ષણિક

નથી, નિત્ય છે. વળી એક અને નિત્ય છતાં આકાશની માફક નિરવયવ એટલે વિભાગયાત્રું નથી, પણ નિરવયવ એટલે અશરદિત છે. વળી તે એક, નિત્ય, અને નિરવયવ છતાં પરમાણુની માફક સક્રિય નથી. પણ અક્રિય એટલે શિયારદિત છે. એક, નિત્ય, નિરવયવ અને અક્રિય છતાં તે દિશાની માફક અર્ચિત નથી એમ નથી, પણ અર્ચિત એટલે સકલ લોકમાં પ્રાપ્ત થયેલી સત્તાવાળું છે. આ પ્રકારનું સામાન્ય જ છે. પરંતુ “વિશેષ” એવું તે કાંઈ છેજ નહીં. કારણ આકાશ પુખ્તની માફક તે સામાન્યરૂપિત છે. જે વિચિત્ર છે તે સામાન્ય રૂપિત હોય નહિ, જેવો કે મરો. આ પ્રમાણે અમારૂં નમના અને એકલું સામાન્ય જ પદાર્થ તરીકે હોવાથી ફક્ત એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. એના અનેક ભેદો નથી. કેમકે અનેક ભેદો તે વિશેષની અધિક્ષાએ હોય છે ને વિશેષ તે ગણાવતા અને ચક્ષુરૂપેજ નથી.

આ પ્રસંગે વિશેષ વાદી પ્રશ્ન કરે છે કે અનેક દ્રવ્યમંગળો કેમ અભવતા નથી? જેમ “વનસ્પતિ” એમ કહે ત્યારે વૃક્ષ, ગુલ્મ, લતા, આદિ વિશેષો જ પ્રતીત થાય છે. અને તેઓથી જુદી કાંઈ વનસ્પતિ નથી. એ માફક અર્થિ પણ “દ્રવ્યમંગળ” એમ કહે એટલે ઉપયોગરૂપિતપણે તેને પ્રકરણ કરનારા અથવા અનુપયોગી જ્ઞાનવાળા વક્તાઓ વિશેષો જ સમજાય છે, અને તેનાથી જુદું કાંઈ સામાન્ય નથી મારે “વિશેષ એવું કાંઈ છેજ નહીં, કારણ આકાશ પુખ્તની માફક સામાન્ય રૂપિત છે” આ પ્રકારનું મૂર્ખતા જેવું તમા કેમ કથન કરો છો?

વિશેષવાદીનું આપું વચન સાંભળીને સામાન્ય વાદી-સંચલ નય કહે છે. વનસ્પતી એમ કહે ત્યારે વૃક્ષાદિ પ્રતીત થાય છે તેથી જ તે તેનાથી અન્ય પદાર્થ નથી, જેમ કે હાથ એમ કહેવાથી હાથની આંગળીઓ, જે કહેવાથી જે પ્રતીત થાય તે તેનાથી વ્યતિરિક્ત હોતું નથી, જેમ “હાથ” એમ કહેવાથી આંગળી આદિ પ્રતીત થાય છે તેથી તે આંગળીઓ હાથથી વ્યતિરિક્ત નથી. તેમજ “વનસ્પતિ” એમ કહેવાથી વૃક્ષાદિ પ્રતીતિ થાય છે એટલે તે વનસ્પતિથી વ્યતિરિક્ત નથી. તેથી સામાન્યથી વ્યતિરિક્ત “વિશેષ” એવું કાંઈ પણ વિચિત્ર નથી. મારે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. ૩૨.

હવે અન્ય વિચાર સંકલનાથી સામાન્યવાદી વૃક્ષાદિ સર્વે જે વનસ્પતિ છે તે સામાન્ય રૂપ છે તેની પુષ્ટિ કરતાં કહે છે.

‘‘चूओ वणस्सइ च्चिय मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व ।

‘‘गुम्मादओ वि एवं सव्वे न वणस्सइविसिद्धा ॥ ૩૩ ॥

આંખો મૂળાદિગુણવાળો હોવાથી આંખાનો સમૂહની માફક વનસ્પતિજ છે. ગુલ્માદિ સર્વ એજ પ્રમાણે કહેવા. વનસ્પતિથી જુદા વિશેષો નથી. ૩૩.

ઉપર જણાવેલા વૃક્ષ ગુલ્મ વગરે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ જ છે, પરંતુ વિશેષ નથી એમ સિદ્ધ કરવા મારે સામાન્યવાદી ન્યાય પૂર્વક દલીલ કરતાં કહે છે કે ‘આંખો’ એ વનસ્પતિ સામાન્ય છે કારણ કે તે મૂળ, કંદ, સ્કંધ, છાલ, શાખા, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, ખીજ વીગેરે ગુણવાળો છે. દાખલા તરીકે આંખાનો સમૂહ. જે જે મૂળાદિ ગુણવાળા હોય છે તે તે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપજ છે, જેમકે આંખાનો સમૂહ. આંખો એ મૂળાદિ ગુણવાળો છે તેથી તે વનસ્પતિ સામાન્ય રૂપ સિદ્ધ થાય છે. એજ પ્રમાણે ગુલ્માદીનું પણ કહેવું. તે આ પ્રમાણે-વિશેષ વાદીએ વિશેષપણે માનેલો ગુલ્મ પણ વનસ્પતિ સામાન્યરૂપજ છે; મૂળાદિ ગુણવાળો હોવાથી, ગુલ્મ સમૂહની માફક, આજ પ્રમાણે

અન્ય લતાદિવિશેષોનું પણ વનસ્પતિસામાન્યથી અવ્યતિરિક્તપણું સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી જો વ્યતિરિક્ત કહીએ તો પૃથ્વીઆદિપણાનો તેમાં પ્રસંગ આવી પડે. આ ઉપરથી સામાન્ય જ છે વિશેષ નથી એમ સાબીત થાય છે. ૩૩.

એ જ વાતની પુષ્ટી કરતાં આગળ કહે છે.

સામન્નાઽ વિસેસો અન્નોઽણન્નો વ હોજ્જ, જડ્ઽ અણ્ણો ।

સો નત્થિ સ્વપુષ્પિવઽણ્ણો સામન્નમેવ તયં ॥ ૩૪ ॥

સામાન્યથી વિશેષ અન્ય હોય અથવા અનન્ય હોય (લિન્ન હોય કે અલિન્ન હોય) ? જો લિન્ન હોય તો આકાશપુષ્પની માફક તેની અસ્તિ નથી, અને અલિન્ન હોય તો તે સામાન્ય જ છે. ૩૪.

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે કે ક્યાં તો વિશેષ સામાન્યથી અન્ય એટલે નાંખા-લિન્ન હોય, ક્યાં તો તેથી અનન્ય એટલે અલિન્ન અર્થાત્ તેની સાથે એકજ હોય, આ બે વિકલ્પ છે. જો પ્રથમ લિન્નપણાનો વિકલ્પ અંગીકાર કરે તો આગળ કહ્યું તેમ સામાન્યરહિતપણું હોવાથી આકાશપુષ્પની માફક વિશેષનામનો પદાર્થ હોયજ નહીં. કારણ કે એવો ન્યાય છે કે જે જે સામાન્ય રહિત હોય તે તે ગગનકમળની જેમ વિદ્યમાનજ નથી. તમે જે વિશેષ અંગીકાર કરો છો તે સામાન્યરહિત છે. તેથી તે હોધ શકે જ નહીં. જો બીજો વિકલ્પ ગ્રહણ કરે તો તમારો વિશેષ તે સામાન્ય જ છે. કારણ કે એવો ન્યાય છે કે જે જેનાથી અનન્ય એટલે અલિન્ન હોય તે તે જ છે, જેનું કે સામાન્યનું સ્વરૂપ. જો તમે આગ્રહથી સામાન્યમાં પણ વિશેષનો ઉપચાર કરવા માંગતા હો તો તેમાં કંઈ અમને હાની નથી, કારણકે ઉપચારથી કહેવામાં આવતો ભેદ તાત્વિક એકપણાને આધાર કરી શકતો નથી. આથી સામાન્ય જ છે અને વિશેષ નથી, અને તેથી સંગ્રહનયને મતે સર્વત્ર એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. એમ સ્થાપિત થયું. ૩૪.

ઘટના એવી છે કે આંખાના સમુદાયની માફક મૂળ આદિ ગુણવાળો હોવાથી આંખો વનસ્પતિ છે. એજ પ્રમાણે સર્વ ગુદમાદિ પણ વનસ્પતિથી લિન્ન નથી. અથવા સામાન્યથી વિશેષ લિન્ન છે કે અલિન્ન છે ? જો લિન્ન છે તો આકાશપુષ્પની જેમ તે વસ્તુરૂપેજ નથી. અને અલિન્ન છે તો તે સામાન્યમય હોવાથી તમારો માનેલો વિશેષ પણ સામાન્યજ છે.

સામાન્યવાદી વિશેષવાદીને કહે છે કે સામાન્ય સિવાય વિશેષ એવો કોઈ પદાર્થજ નથી. કારણકે આંખાના સમુદાયની જેમ આંખો પણ મૂળઆદિગુણવાળો હોવાથી વનસ્પતિજ છે, પણ વનસ્પતિ સિવાય બીજું કંઈ નથી. એજ પ્રમાણે ગુદમ-લતા આદિ પણ વનસ્પતિજ છે. હવે જો એ પ્રમાણે સર્વવસ્તુઓ સામાન્યરૂપજ છે તો પછી તે સિવાય વિશેષ પદાર્થ ક્યાં છે ? અને જો સામાન્ય સિવાય વિશેષ પદાર્થ છે તો તે વિશેષ સામાન્યથી લિન્ન છે કે અલિન્ન છે ? જો લિન્ન છે તો તે આકાશપુષ્પની જેમ અસ્ત છે. કેમકે સામાન્યરહિત કોઈ વસ્તુજ દુનિઆમાં નથી. બીજો સામાન્યથી વિશેષ અલિન્ન છે એવો જે પક્ષ છે તેને માનીને વિશેષ સામાન્યથી અલિન્ન છે એમ કહેવામાં આવે તો તો તે વિશેષનામનો તમારો માનેલો પદાર્થ સામાન્યરૂપજ છે. કારણ કે જે જેનાથી અલિન્ન હોય તે તેસ્વરૂપજ હોય છે. જેમ સામાન્યનું સ્વરૂપ. સામાન્યનું સ્વરૂપ સામાન્યથી લિન્ન નથી પણ અલિન્નજ છે. તેમ વિશેષ પણ સામાન્યથી અલિન્ન હોવાથી સામાન્ય-

રૂપજ છે. તેમ છતાં આગાધથી સામાન્યમાં વિશેષનો ઉપચાર કરનાર નેપા તેમ દેશને તેમાં કંઈ ફરક નથી. ૩૪.

આ પ્રમાણે સંગ્રહનયવાળાએ પાતાને કદાચ એવા સામાન્ય પદાર્થ ગિદ કર્યો, એવે વિશેષને માનનાર નેગમ અને વ્યવહાર નયવાળા કહે છે કે—

ન વિસેસડત્યંતરમૂર્થ અતિય સામણમાદ વવહારો ।

उवलंभ-ववहाराभावाओ खरविसाणं व ॥ ३५ ॥

વ્યવહારનય કહે છે કે વિશેષથી સામાન્ય ગર્થાન્તરભૂત (ગુદુ) નથી, કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન અને વ્યવહારના અભાવે તે અરશંગયન અવિદ્યમાન છે. ૩૫.

વિશેષનું સમર્થન કરનાર વ્યવહાર અને નેગમનય સામાન્યવાદીને કહે છે કે—જો શુદ્ધિથી વિશેષનો તમે નિષેધ કરો છો તેજ શુદ્ધિથી અમે તમને પ્રતીઝી પ્રીઝી કે વિશેષથી સામાન્ય ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો ભિન્ન છે તો વિશેષ સિવાય સામાન્યરૂપ વસ્તુની પ્રાપ્તિજ નથી થતી, કારણ કે ગદ્યગાના શીંગડાની ગેર તેની ઉપલબ્ધિ અને વ્યવહારનો અભાવ છે. અને જો અભિન્ન છે તો તે વિશેષરૂપજ છે. ૩૫.

એજ વિષય ઉદાહરણથી દઢ કરે છે.

चूनाईएहिंतो को सो अण्णो वणस्सई नाम ? ।

नतिय विसेसत्थंतरभावाओ सो खपुष्कं व ॥ ३६ ॥

આમ્ર આદિ (વિશેષ) થકી તે વનરૂપતિરૂપ (સામાન્ય) ગું અન્ય-ભિન્ન છે? જો છે તો વિશેષથી ભિન્ન હોવાને લીધે તે આકાશપુષ્પની જેમ અવિદ્યમાન છે

આમ્રાદિ વૃક્ષરૂપ વિશેષને માન્ય કર્યા વિના પગે લેપ કરવો વિગરે લોકવ્યવહારના કાર્યમાં સામાન્યનો કયો ઉપયોગ થવાનો? લોકવ્યવહારના ઉપયોગમાં પણ તે સામાન્યની અનુપલબ્ધિ હોવાથી આકાશપુષ્પની જેમ સામાન્યનો અભાવ છે, અને લોકવ્યવહારમાં કંઈ કરનાર હોવાથી ઉપયોગી એવો વિશેષજ છે અને તેનીજ ઉપલબ્ધિ હોવાથી તે વિશેષોજ વિદ્યમાન છે. ૩૬.

નેગમ અને વ્યવહાર એ બે નયો વિશેષનું સમર્થન કેમ કરે છે! તેનું કારણ કહે છે.

जं नेगम-ववहारा लोअववहारतप्परा सां य ।

पाएण विसेसमओ तो ते तग्गाहिणो दोऽवि ॥ ३७ ॥

નેગમ અને વ્યવહાર નય લોકવ્યવહારમાં તત્પર છે. અને લોકવ્યવહાર તો ઘણું કરીને વિશેષથીજ ચાલે છે. માટે તે બે નયો ફક્ત વિશેષનેજ અહણ કરે છે. ૩૭.

આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—

तेसिं तुल्लमयत्ते को णु विसेसोऽभिहाणओ अन्नो ? ।

तुल्लत्तेऽवि इहं नेगमास्स वत्थंतरे भेओ ॥ ३८ ॥

તે નેગમ અને વ્યવહાર એ બે નયોની સમાનતા હોવાથી નામમાં તફાવત સિવાય અન્ય શો તફાવત છે? (ઉત્તર) વિશેષને માનવો ને સામાન્યને ન માનવો તેમાં નેગમ-

નયને વ્યવહારનયની સાથે સમાનતા છતાં પણ અન્યવસ્તુમાં ભેદ છે. ૩૮.

શિષ્ય:—નૈગમ અને વ્યવહારનય વિશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે તો તે બન્ને સમાન વિષય માનનાર હોવાથી પરસ્પર નામના ભેદ સિવાય એક બીજામાં બીજો ભેદ જણાતો નથી, તેથી તે બન્ને એકજ સ્વરૂપ હોય એમ લાગે છે.

ગુરુ:—નૈગમનય વ્યવહારનયની સાથે વિશેષના સંબંધમાં સમાન અભિપ્રાયવાળો છે, તેથી નૈગમને વ્યવહાર એ ઉભયમાં સમાનતા છે, પરંતુ નૈગમ નય અન્ય કેટલીએક વસ્તુમાં સામાન્યપણું પણ ગ્રહણ કરે છે તેથી તે બન્નેમાં તફાવત છે. મતલબ કે નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયગ્રાહી છે. અને વ્યવહારનય માત્ર વિશેષગ્રાહીજ છે. ૩૮.

અથવા—

જો સામણગાહી સ નૈગમો સંગહં ગઓ અહવા ।

इयरो ववहारमिओ जो तेण समणनिहेसो ॥ ૩૯ ॥

અથવા જે સામાન્યગ્રાહી નૈગમ છે તે સંગ્રહમાં અન્તર્ભૂત છે, અને વિશેષગ્રાહી નૈગમ છે તે વ્યવહારમાં અન્તર્ભૂત છે, તે માટે બન્નેનો સમાન નિર્દેશ કર્યો છે. ૩૯.

નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી સામાન્યગ્રાહી નૈગમનો સંગ્રહનયમાં સમાવેશ કરવો અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારનયમાં સમાવેશ કરવો. આથી આ નૈગમનયનો વ્યવહારનયની સાથે “ જં નૈગમવવહારા ” ઇત્યાદિ ગાથામાં તુલ્યનિર્દેશ કર્યો છે. એ પ્રમાણે માનવાથી ઉપરોક્ત આડત્રીશમી ગાથામાં જણાવેલો દોષ નહિ આવે. અહીં જે એવી શંકા થાય કે એ પ્રમાણે નૈગમનયને સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં અન્તર્ભૂત કરશે તો સાતને બદલે છ નથો માનવાથી સંખ્યાની હાની થશે. એ શંકાનો ખુલાસો આગળ કરીશું. ૩૯.

હવે ઋણસૂત્રનયના મતે દ્રવ્યમંગળનો વિચાર કરે છે.

उज्जुसुअस्स सयं संपयं च जं मंगलं तयं एकं ।

नातीतमणुप्पन्नं मंगलमिदं परकं वा ॥ ૪૦ ॥

ઋણસૂત્રનયને પોતાનું હોય ને તે વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન હોય તે એકજ દ્રવ્યમંગળ માન્ય છે. પણ અતીત અનાગત અને પરકીય કે અનેક દ્રવ્યમંગળો માન્ય નથી. ૪૦.

કારણ કે—

नातीयमणुप्पन्नं परकीयं वा पओअणाभावा ।

दिद्वंतो खरसिंगं परधणमहवा जहा विफलं ॥ ૪૧ ॥

કાર્ય કરી શકે નહિ તેથી અતીત ને અનાગત વસ્તુ અરશુંગની જેમ વસ્તુ જ નથી; અને પરકીય વસ્તુ પણ પરધનની જેમ નિષ્ફળ હોવાથી વસ્તુરૂપ નથી. ૪૧.

ઋણસૂત્રનય વર્તમાનકાળે વર્તતી સ્વકીય વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે માને છે, પણ અતીત અનાગત વસ્તુને વસ્તુરૂપે નથી માનતો; કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલ છે અને અનાગત વસ્તુ અનુત્પન્ન છે, તેથી તેઓવડે કંઈ કાર્યસિદ્ધિ નથી થતી. “ જે વડે કાર્યની

સિદ્ધિ ન થાય તે વસ્તુમાં ગણાયજ નહિ. ” જેમકે ખરબચ, અનુચિત જેમ વસ્તુ નથી તેમ અતીત-અત્રાગત દ્રવ્યમંગળ પણ વસ્તુરૂપે નથી. વળી પરદીય વસ્તુ પણ વસ્તુરૂપે નથી, કેમકે તેનાથી પણ પોતાનું પ્રમાણન સિદ્ધ નથી થતું. ઉપરના નર્તક દ્વચ્ચના ધન યજ્ઞદત્તના કાર્યમાં નહિ આવતું હોવાથી નિષ્કર્ષ એ તેમ બીજાએ કરેલું મંગળ પોતાને નિષ્કર્ષ છે, આટલા ઉપરથી અપર થતું કે અનુપયોગને અતીત-અત્રાગત ગિતિય વર્તમાનસમયે અને પોતાનું કરેલું જે દ્રવ્યમંગળ હોય તેજ દ્રવ્યમંગળમાં નિષ્કર્ષ છે. ૪૧.

શબ્દ-સમસિદ્ધ-અને એવંભૂત એ વસ્તુ નથી અનુપયોગ કરતાં વિગત હોવાથી આગમથી દ્રવ્યમંગળ માનતાજ નથી. કારણકે—

જાણં નાણુવડત્તોડણુવડત્તો વા ન જાણં જમ્મા ।

જાણંતોડણુવડત્તોત્તિ વિંતિ મહાદઓડવત્થું ॥ ૪૨ ॥

(જે મંગળશબ્દ) જાણું છે તે અનુપયોગી નથી અને જે અનુપયોગી છે તે જાણુંતો નથી. માટે શબ્દાદિનયો જાણુંતો હોય અને અનુપયોગી હોય એવી રીતે પૂર્વના નયોએ માન્ય કરેલ દ્રવ્યમંગલને અવસ્તુજ કહે છે. ૪૨.

મંગળશબ્દ જાણુંતો હોય અને તેના ઉપયોગથી શૂન્ય હોય તેને આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય; પણ તેવા દ્રવ્યમંગળને શબ્દાદિ વસ્તુનયો માનતાજ નથી. તેઓ કહે છે કે— જે જાણું છે તે અનુપયોગી નથી અને અનુપયોગી છે તે જાણુંતો નથી. માટે તેવું દ્રવ્યમંગળ હોય શકેજ નહિ. કારણકે—૪૨.

તેઠ્ઠ વિરુદ્ધધમ્પત્તણા હિ જીવો હ વેઅણારહિઓ ।

ન ય સો મહ્લમિદ્દં તયત્થમુત્તો ત્તિ પાવં વ ॥ ૪૩ ॥

જીવ છે ને તે ચેતના રહિત છે એમ કહેવાની પેઠે જાણુકાર અનુપયોગી છે એમ કહેવું તે વિરુદ્ધધર્મવાળું હોવાથી જાણુકાર અનુપયોગી દ્રવ્યમંગળ અવસ્તુજ છે. તેમજ તે જાણુકાર અનુપયોગી પાપની જેમ ધષ્ટ નથી, કારણકે તે અનુપયોગી વક્તા મંગળ એટલે નિર્જરાદિ અર્થથી શૂન્ય છે. ૪૩.

જીવ ચેતનારહિત છે એમ કહેવું જેટલું વિરુદ્ધ છે તેટલુંજ વિરુદ્ધ “ જાણું છે અને અનુપયોગી છે ” એમ કહેવું તે છે. અથવા “ મારી માતા વન્ધ્યા છે ” એ કથન જેમ વિરુદ્ધ છે તેમ આ જાણુકાર અનુપયોગી છે એમ કહેવું તે પણ વિરુદ્ધ છે. માટે પૂર્વોક્ત દ્રવ્યમંગળ અસત્ છે (અવિદ્યમાન છે). કદાચ જાણુકાર અને અનુપયોગી એ અમને મંગળપણે ધષ્ટ નથી, કારણકે તે જ્ઞાન પાપની માફક મંગળ અર્થથી અવહાર તો ઘણું શબ્દાદિનયો કેવળ ભાવમંગળને ગ્રહણ કરનારા હોવાથી દ્રવ્યમંગળને ધરે છે. ૩૭.

આ રીતે નયાનુસારે દ્રવ્યમંગળ વિચારીને આગમથી દ્રવ્યમંગળને હવે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે. તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ જણા અને તદ્વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ જાણીર અને ભવ્યર રૂપ કહે છે.

મંગલપયત્થજાણયદેહો ભવસ્સ વા સજીવોડવિ ।

નોઆગમઓ દવ્વં આગમરહિઓ ત્તિ જં મણિઅં ॥ ૪૪ ॥

મંગળપદાર્થને જાણનારનું (જીવરહિત) શરીર અથવા લવિષ્યમાં મંગળપદના અર્થને જાણશે એવા બાલકનું સજીવ શરીર તે બન્ને આગમ એટલે મંગલનું જ્ઞાન તેણે કરીને રહિત હોવાથી તે બન્ને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે. ૪૪.

જેણે ભૂતકાળમાં મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ જાણ્યો હોય અને પ્રશ્ન્યો હોય તેનો નિર્જીવદેહ અથવા જે લવિષ્યમાં મંગળપદનો અર્થ યથાર્થ જાણશે તેવા બાલકનો સજીવદેહ એ ઉભય શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે, કેમકે તે બન્નેમાં આગમ એટલે મંગલપદાર્થના જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ છે, જે ધડામાં આગળ ધી ભરીને ખાલી કરી નાંખ્યું હોય અથવા તો જે ખાલીઘડામાં ધી ભરવાનું હોય તે બન્નેને ધીના ધડા કહેવામાં આવે છે તે મુજબ અહીં સમજવું (અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે.) ૪૪.

હવે નોઆગમદ્રવ્યમંગલમાં નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં ગણીને તે જશરીર અને ભવ્યશરીરને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ તરીકે સાધે છે.

અહવા નો દેસમ્પી, નોઆગમઓ તદેગદેસાઓ ।

મૂયસ્સ માવિણો વાડગમસ્સ જં કારણં દેહો ॥ ૪૫ ॥

અથવા નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં છે, તેથી ભૂત યા ભાવિ આગમનું કારણ જે શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે, કેમકે તે શરીર આગમ એટલે જ્ઞાનનું કારણ હતું અને થશે. ૪૫.

ભૂત યા ભાવિ આગમનું કારણ જે અચેતન અથવા સચેતન શરીર તે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. અહીં નોશબ્દ દેશનિષેધાર્થમાં સમજવો. ઉપરોક્ત ઉભયપ્રકારનું શરીર મંગળપદાર્થના જ્ઞાનરૂપ આગમનું કારણ છે, અને કારણ તે કાર્યના એક દેશમાં વર્તતુંજ હોય છે એમ સિદ્ધાન્તનું મન્તવ્ય છે, તેથી સચેતન અથવા અચેતન શરીર નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે.

શિષ્ય:—આગમથી દ્રવ્યમંગળ પહેલાં કહ્યું છે તેમાં અને આમાં શો તફાવત છે ? કારણકે ત્યાં પણ આગમનું કારણ “આત્મા દેહ-અને શબ્દ છે” એ વ્યવસ્થાથી શરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે અને અહીં પણ તે શરીરનેજ દ્રવ્યમંગળ કહ્યો છે.

ગુરુ:—પહેલાં જે આગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તેમાં ઉપયોગરૂપ આગમ નથી પણ લઘિરૂપ આગમ છે અને અહીં તો ઉપયોગ તથા લઘિરૂપ ઉભયપ્રકારનું આગમ નથી. ફક્ત તે જ્ઞાનના પરણરૂપ શરીરમાત્રજ છે, એ-હો એ આગમ થકી દ્રવ્યમંગલ અને જ-કારણ કે—શરીરરૂપનોઆગમથકી દ્રવ્યમંગલમાં તફાવત છે. ૪૫.

નાત (ને-ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત ત્રીજા ભેદનું સ્વરૂપ કહે છે.

નિર્મલ-મદસરીરાડ્ઢરિત્તિમિહ દ્વમજ્જલં હોઈ ।

કાર્ય કુડી । મજ્જહા કિરિત્ત તં કુળમાણો અણુરુત્તો ॥ ૪૬ ॥

અને પરદીગણેકક્રિયા કરનારો અનુપયોગી હોય તે જશરીર અને ભવ્યશરીર એ બેઉ-રેક્ત એટલે જુદો નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ-થાય છે. ૪૬.

પરમાર્થથી મંગળ બે પ્રકારે છે. એક જિનપ્રણીત આગમ અને બીજું જિનપ્રણીત પડિલેહણાદિ માંગલ્યક્રિયા, પૂર્વે આગમથી અને નોઆગમમાં જશરીર અને ભવ્યશરીર

એમ બે પ્રકારથી જે દ્રવ્યમંગળ ત્રણ પ્રકારે કહ્યું છે તે આગમ (જ્ઞાન) ને આગિને કહ્યું છે, તે આ જ્ઞાતશરીર-ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ જે છે તે નો વિનયિતમહારાજે કહેલ એવી પરિલેખણાદિ માંગલ્યક્રિયાને ક્રિયાગ રહિત કરના હોય તેને આશ્રિત કહેલ છે. ૪૬.

હવે બીજી રીતે નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહે છે.

જં મૂયભાવમંગલપરિણામં તમ્મ વા જયં જોગં ।
જં વા મહાવસોદ્ધવન્નાદગુણં મુત્ર ણારં ॥ ૪૭ ॥
તંપિ ચ હ ભાવમન્નલકારણઓ મન્નલંતિ નિરિદ્ધં ।
નોઆગમઓ દત્તં નોમદો મત્તપલિસેદે ॥ ૪૮ ॥

જે ભૂતકાલના ભાવમંગળનું પરિણામિ કારણ હોય અને જે ભવિષ્યમાં ભાવમંગળને યોગ્ય હોય તે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગલ ગણાય છે અથવા સ્વભાવથીજ મુદરવર્ણ વિગેરે ગુણવાળું જે સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય તે પણ નિદ્રા ભાવમંગળનું કારણ અને શરીરાદિથી વ્યતિરિક્ત હોવાથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યમંગળ છે. અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં છે. ૪૭-૪૮.

ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની ક્રિયાના સમુદાયને ભાવમંગળ કહેલ છે. તેવા ભાવમંગળના પરિણામ પૂર્વે થયા હોય અથવા ભવિષ્યમાં થાય એમ હોય પણ વર્તમાન-ક્ષણે તેવા પરિણામથી શૂન્ય એવું કોઇનું શરીર અથવા આત્મા હોય તે જ્ઞાતશરીર-ભવ્ય-શરીર વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય છે. તેમજ સ્વભાવથીજ મુદર તથા વર્ણાદિગુણવાળાં સુવર્ણ-રત્ન-હાડી-અક્ષત-પુષ્પ-મંગળકળશ વિગેરે પણ નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવાય. કારણકે તે સુવર્ણઆદિ કોઇને ભાવમંગળનું કારણ હોય છે. અને શરીર આત્મા અને શબ્દ અથવા સુવર્ણાદિ તે કોઇને ભાવનાં કારણ થાય છે માટે તે વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ છે. કારણકે જે ભૂતભાવ અથવા ભાવિભાવનું કારણ હોય તેને દ્રવ્ય કહેલું છે. અહીં નોશબ્દ સર્વનિષેધાર્થમાં કહ્યો છે તેથી આગમનો અહીં સર્વથા અભાવ છે, માટે તેઓને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહેવું તે વિરુદ્ધ નથી. પૂર્વે જ્ઞાતશરીર અને ભવ્યશરીરને દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તે કેવળ આગમ એટલે જ્ઞાનના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને અહીં જે તદ્વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું છે તે ક્રિયારૂપભાવના અભાવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. ૪૭-૪૮.

આ પ્રમાણે આગમથી અને નોઆગમથી દ્રવ્યમંગળ કહ્યું, હવે ભાવમંગળ કહે છે, તેનું લક્ષણ નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યની પેઠે ભાષ્યકારે કોઈ કારણથી નથી કહ્યું; પણ વૃત્તિકાર તેનું લક્ષણ કહે છે, તે આ પ્રમાણે છે.

भावो विवक्षितक्रियाऽनुभूतियुक्तो हि वै समाख्यातः ।
सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियाऽनुभवात् ॥ १ ॥

અર્થ:—જેમ ઇન્દ્રનાદિક્રિયાના અનુભવથી જેમ ઇન્દ્રાદિ કહેવાય તેમ જે જે ક્રિયાની વિવક્ષા કરીયે તે તે ક્રિયાના અનુભવયુક્ત જે જે હોય તેને તેને સર્વજ્ઞોએ તે તે અપેક્ષાએ ભાવ

૧ સ્પષ્ટપણે ભાવમંગલ તરીકે પાંચ જ્ઞાનરૂપ નહીં અથવા પંચપરમેષ્ઠિને નમસ્કાર કરવાનું કહેલ છે તેથી તેના લક્ષણની જરૂર ન ગણી હોય. અથવા પૂર્વમંગલનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તે ભાવમંગલ છે.

કહેલ છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રનાદિ (ઐશ્વર્યાદિ) ક્રિયાનો અનુભવનાર હોવાથી જેમ તે ભાવઈન્દ્ર કહેવાય છે તેમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પારમાર્થિક પદાર્થ તે ભાવ કહેવાય છે. ભાવ તેજ મંગળ અથવા ભાવથી-પરમાર્થથી મંગળ તે ભાવમંગળ, એ ભાવમંગળ આગમથી અને નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. એ બન્ને પ્રકારના ભાવમંગળનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર કહે છે.

મંગલસુઅસવત્તો આગમઓ ભાવમંગલં હોઈ ।

નોઆગમઓ ભાવો સુવિસુદ્ધો સ્વાઈચાઈઓ ॥ ૪૯ ॥

મંગળ કરનાર એવા શ્રુતના ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે; અને સુવિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. ૪૯.

મંગળશબ્દના અર્થને જાણનાર ને ઉપયોગવાળો વક્તા આગમથી ભાવમંગળ છે.

શિષ્ય:—મંગળશબ્દના અર્થનો જે જ્ઞાનોપયોગ તેટલો માત્રથીજ તેનો વક્તા ભાવમંગળરૂપ કેમ કહેવાય? અને જો તેમ કહેવાય તો અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણુવક પણ અગ્નિ થવો જોઈએ. અને તે અગ્નિના ઉપયોગવાળો અગ્નિરૂપ હોય તો તે દાહ-પાક આદિ ક્રિયાનો કરનાર પણ થવો જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી, એટલે તમે જે ભાવમંગળનું સ્વરૂપ કહ્યું તે શુદ્ધિ સંગત નથી જણાતું.

ગુરુ:—ઉપયોગ-જ્ઞાન-સંવેદન-અને પ્રત્યય એ બધા સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. તથા પદાર્થ-પદાર્થનું નામ અને તેનું જ્ઞાન એ ત્રણે વસ્તુ લોકમાં પણ એકજ નામથી બોલાવાય છે. જેમકે પહોળા પેટા વગેરે અમુક બાહ્ય આકારવાળો પદાર્થ તે ઘટ કહેવાય છે, તે ઘટવાચક નામ પણ ઘટ કહેવાય છે, અને તે ઘટના જ્ઞાનને પણ ઘટ કહેવાય છે, જેવી રીતે કોઈ પૂછે કે આ શું છે તો તેનો ઉત્તર ઘટ. આનું નામ શું? ઘટ, આના ચિત્તમાં શું છે? ઘટ, જ્ઞાનરૂપ પ્રત્યય તે પણ ઘટ કહેવાય છે, આથી કરીને ઘટરૂપ જ્ઞાન અને તેને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાતા એ ઉભય અન્યોઅન્ય અલિપ્ત છે, જો અલિપ્ત ન હોય તો જેમ હાથમાં દીપક છતાં અન્ધ પુરૂષ જોઈ શકે નહિ તેમ જ્ઞાનવાળો છતાં જ્ઞાતા વસ્તુસમૂહને જાણી શકે નહિ. વળી જો જ્ઞાન જ્ઞાતાથી લિપ્ત હોય તો આત્માને બન્ધ આદિનો અભાવ થાય. કારણકે જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન સુખ-દુઃખ આદિ પરિણામ આકાશથી લિપ્ત છે તેથી તેને બન્ધ આદિ થતા નથી તેમ આત્માને પણ જ્ઞાન અજ્ઞાન સુખદુઃખાદિથી લિપ્તપણું હોવાથી બંધ ન થાય, સદે જ્ઞાન અને જ્ઞાનવાન કથંચિત્ અલિપ્ત છે.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો ઘટજ્ઞાનના ઉપયોગવાળો દેવદત્ત ઘટજ્ઞાનોપયોગથી અનન્ધ હોવાથી ઘટ કહેવાય; અને અગ્નિજ્ઞાનોપયોગવાળો માણુવક અગ્નિ જ્ઞાનોપયોગથી અલિપ્ત હોવાને લીધે અગ્નિ પણ કહેવાય. અને તેથી તે બેઉ અનુક્રમે જળધારણ-દાહ આદિ ક્રિયા કરનારા થવા જોઈએ. ?

ગુરુ:—ભાઈ! એમ નહિ. કારણકે બધાએ ધડાએ કંઈ જળધારણાદિરૂપ અર્થક્રિયાને કરતા નથી, તેમ બધા અગ્નિપણ દાહ આદિ અર્થક્રિયાને કરતા નથી. જેમકે ખુણામાં ઉંઘો પાડેલો ઘડો અને ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ પોતાની જલધારણ અને દાહાદિરૂપ અર્થક્રિયા કરતા નથી તો શું તે ઘડો અને અગ્નિ નથી? છેજ. માટે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે મંગળપદાર્થના જ્ઞાનોપયોગથી અલિપ્ત એવો વક્તા તે આગમથી ભાવમંગળ છે; અને ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિકાદિ પ્રશસ્તભાવ તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં

ક્ષાયિકાદિભાવમાં આગમનો અર્થ આ બાબતે, અથવા 'ઉપલક્ષણ'થી પણ ગિવાય મનિ-
અવધિ-મનઃપર્યવ-ને કેવળ એ નાર જ્ઞાન, અર્થને અર્થ નારિત્ર એ અર્થ નોઆગમથી
ભાવમંગળ છે. ૪૬.

વળી ધીજી પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગળનું અર્થ છે. ૪૭.

અથવા સમ્મદંમણ-નાળ-ચર્મિતોવગ્રોગપરિણામો ।

નોઆગમઓ ભાવો નોગદો મિગ્નભાવમ્પિ ॥ ૫૦ ॥

અથવા સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્રના ઉપગોગરૂપ પરિણામ, તે નોઆગમથી
ભાવમંગળ છે. અહીં નોશબ્દ મિથ્યભાવમાં છે. ૫૦.

પ્રતિક્રમણ-પરિલેહાગાદિ ક્રિયા કરનારનો સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ઉપગોગ પ-
રિણામ તે કેવળ આગમરૂપ નથી, કેમકે તેમાં ચારિત્રાદિ છે. તેમ અર્થ આ આગમનો અ-
ભાવ પણ નથી, કેમકે ત્યાં જ્ઞાન પણ છે, તેથી તે પ્રતિક્રમણદિવાળાનો પરિણામ નોઆ-
ગમથી ભાવમંગલ કહેા, એમાં નોશબ્દ મિથ્યભાવમાં છે. ૫૦.

પુનઃ ધીજી રીતે નોઆગમથી ભાવમંગળ કહે છે.

અથવા નમોક્કારાદિનાળ-કિરિઆવિમિમ્મપરિણામો ।

નોઆગમઓ મળ્ણજ્ઞ જમ્હા સે આગમો દેસે ॥ ૫૧ ॥

અથવા અહીં જ્ઞાન ક્રિયામિથ્યપરિણામરૂપ જે નમસ્કારાદિ તે નોઆગમથી ભાવમ-
ંગળ કહેવાય છે. કેમકે તે પરિણામ આગમના એક દેશમાં છે. ૫૧.

નમસ્કાર-સ્તોત્રાદિનું જ્ઞાન અને મસ્તકે અંજલી જોડવી વિગેરે ક્રિયા એ ઉભયના
મિશ્રિતપરિણામવાળા તે નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. અહીં પણ નોશબ્દ મિથ્યભાવમાં
છે, કેમકે એવા પરિણામના એકદેશમાં આગમરૂપ જ્ઞાનોપયોગ વિદ્યમાન છે. ૫૧.

એ પ્રમાણે નામાદિ ચારે પ્રકારે મંગળ કહ્યું; હવે નામાદિ ત્રણમાં પરસ્પર સમા-
નતા જણાયાથી શિષ્ય પૂછે છે કે—

અભિહાણં દવત્તં તયત્યસુન્નત્તણં ચ તુલ્લાઈં ।

કો ભાવવજ્જિઆણં નામાઈણં પડ્વિસેસો ? ॥ ૫૨ ॥

ભાવસિવાયના નામાદિ ત્રણેમાં અભિધાન દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા સરખી હો-
વાથી તે નામાદિ ત્રણમાં (પરસ્પર) શો તફાવત છે. ? ૫૨.

ભાવમંગળ સિવાય નામાદિ ત્રણે મંગળમાં અભિધાન-દ્રવ્યત્વ અને તદર્થશૂન્યતા
આ ત્રણે સમાન છે, એટલે તેઓમાં પરસ્પર ભેદ હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે નામાદિ
ત્રણેમાં મંગળ એવું અભિધાન તુલ્ય છે, દ્રવ્યત્વપણુ ત્રણેમાં સમાન છે, કારણકે નામ અને
સ્થાપનામાં દ્રવ્યનોજ સંબંધ છે, અને દ્રવ્યમાં તેા દ્રવ્યપણુ છેજ, તેથી દ્રવ્યત્વ પણ

૧ જેટલું જણાવવું ઇષ્ટ હોય તે બધું ન જણાવે તે તેનો ભાગ માત્ર જણાવે અને તેને અંગે
બીજાની સૂચના કરે. ત્યારે ઉપલક્ષણ કહેવાય. અહિં પણ ઘણી પ્રકારે નોઆગમથી ભાવમંગલ છતાં જે
એક ક્ષાયિકાદિભાવજ માત્ર મંગલ તરીકે કહેા તે ઉપલક્ષણથી ક્ષાયિકાદિને મંગલ કહેા સમજવો. ને તેથી
જ્ઞાનાદિ પણ નોઆગમથી ભાવમંગલ સૂચવ્યા જાણવા.

ત્રણેમાં સમાન છે, વળી તદર્થશૂન્યતા એટલે ભાવમંગળ રહિતપણું, તે પણ ત્રણેમાં સમાન છે, માત્ર ભાવમાં તદર્થશૂન્યતા ન હોવાથી તે ત્રણેથી ભિન્ન છે. પરંતુ

એ પ્રમાણે શિષ્યનું કથન સાંભળી આચાર્યશ્રી ત્રણેનો ભેદ-તફાવત જણાવે છે.

આગારોઽમિષ્ણાઓ બુદ્ધી કિરિયા ફલં ચ પાણ ॥

જહ દીસઈ ઠવણિંદે ન તહા નામે ન દલિંદે ॥ ૫૩ ॥

ભાવસ્સ કારણં જહ દલં ભાવો અ તસ્સં પજ્ઞાઓ ॥

ઉવઓગ-પરિણમઓ ન તહા નામં ન વા ઠવણા ॥ ૫૪ ॥

જેમ સ્થાપનાઈન્દ્રમાં આકાર-અભિપ્રાય-બુદ્ધિ-ક્રિયા અને રૂપ પ્રાયઃ જણાય છે તેમ નામઈન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમાં જણાતું નથી, વળી જેમ દ્રવ્ય એ ભાવનું કારણ છે અને ઉપયોગ અને પરિણતિમય જે ભાવ છે તે જેમ આગમ અને નોઆગમથી એક પ્રકારે તેને (દ્રવ્યનો) પર્યાય (ધર્મ) છે તેમ નામ અને સ્થાપના ભવિષ્યમાં કે ભૂતમાં પર્યાયપણે થતા નથી. ૫૩-૫૪.

સ્થાપનાઈન્દ્રમાં હજારચક્ષુ-કુંડળ-મુકુટ-ખાળુમાં, ઇન્દ્રાણી-હસ્તમાં, વજ્રનું, ધારણ કરવું, સિંહાસન ઉપર બેસવું ઇત્યાદિ અને શરીરસૌન્દર્યયુક્ત, જેવો આકાર દેખાય છે, તથા સ્થાપના કરનારનો જેવો સદ્ભૂત ઇન્દ્ર સંબંધી અભિપ્રાય જણાય છે, અને જોનારને તે આકારના દર્શનથી જેવી ઇન્દ્રબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, વળી તેનો તરફની ભક્તિથી પરિણતબુદ્ધિવાળા તેની સેવા કરનારની નમસ્કાર કરણાદિરૂપ ક્રિયા જેવી જણાય છે, અને પુત્રોત્પત્તિ આદિરૂપ રૂપ પ્રાયઃ જેવું પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું નામઈન્દ્ર અને દ્રવ્યઈન્દ્રમાં નથી જણાતું, તેથી નામ અને દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ-તફાવત પ્રગટ છે.

વળી જેમ અનુપયોગી વસ્તુરૂપ દ્રવ્ય કોઈ વખતે ઉપયોગકાળે એ ઉપયોગરૂપ ભાવનું કારણ થાય છે, અને એ ઉપયોગરૂપ ભાવ તે અનુપયોગી વસ્તુરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે; અથવા જેમ કોઈ સાધુનો જીવ ભવિષ્યમાં ઇન્દ્રપણે ઉત્પન્ન થવાથી દ્રવ્યઈન્દ્ર સતો ભાવઈન્દ્રનું કારણ થાય છે અને એ ભાવઈન્દ્રની પરિણતિરૂપ ભાવ તે તે સાધુના જીવરૂપ દ્રવ્યનો પર્યાય થાય છે, તેમ નામ અને સ્થાપના એક બીજાના કારણ-કાર્ય નથી થતા, સાટે નામ અને સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો ભેદ છે, આ પ્રમાણે નામ-સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો અને નામ તથા દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ જણાવ્યો, એટલે સ્થાપના-આકાર અને દ્રવ્ય-કારણપણાથી આકાર અને કારણપણા વિનાતું જે માત્ર નામ છે તેનો ભેદ સામર્થ્યથી જણાય છેજ, જો કે પૂર્વોક્ત શંકા પ્રમાણે નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યમાં અભેદપણું છે તોપણ હમણાં ઉપર કહ્યા મુજબ તેઓમાં પરસ્પર ભેદ-તફાવત છે, જેમ દૂધ-દહીં-છાશ વિગેરેમાં ગોરસપણું સદેહાદ્ય વગેરે સમાન છે, છતાં તેઓમાં સ્ત્રીકાશાદિવડે તફાવત છેજ, તેમ અહીં પણ સમજવું, કેમકે વસ્તુમાત્ર અનન્ત ધર્માત્મક છે. ૫૩-૫૪.

અહીં ફરી શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

इह भावो चिय वत्थुं तयत्थसुत्तेहिं किं व सेसेहिं ? ॥

नामादओ वि भावा जं ते वि हु वत्थुपज्जाया ॥ ५५ ॥

અહીં ભાવ એજ તાત્વિક વસ્તુ જણાય છે; તત્ત્વશિવાયના નામાદિવડે શું? (ઉત્તર) નામાદિ પણ તત્ત્વરૂપજ છે, કારણકે તે પણ વસ્તુના પર્યાય (ધર્મો) છે. ૫૫.

શિષ્ય:—આ નામ આદિ ચારમાં ભાવજ વસ્તુ જણાય છે. કેમકે તેજ પ્રયોજનની સિદ્ધિ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે જેવી રીતે ભાર-ચન્દ્ર ધનપાને અપારણ કાર્ય સાધવામાં સમર્થ છે તેવી રીતે નામ-ચન્દ્રાદિ સમર્થ નથી, ચારે નામ-સ્થાપનાનું જ પ્રયોજન છે. ?

ગુરુ:—સામાન્યથી ભાવને વસ્તુપણે જાનવામાં કંઈ દાખ નથી. નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ પણ વસ્તુના પર્યાયો-ધર્મો હોવાથી ભાવની અવસ્થાજાણ છે, કારણકે પર્યાય ધર્મ-સેદ-ભાવ, એ બધા શબ્દો સમાન અર્થવાળાજ છે, જેમકે કાલેના સામાન્યથી “ઈન્દ્ર” એમ કહ્યું, તેથી તેના સાંભળનારાને નામાદિ ચારેની પ્રતીતિ થાય છે. ને તેથી શંકા થાય છે કે આ મનુષ્યે નામઈન્દ્ર કહ્યા સ્થાપના ઈન્દ્ર કહ્યા દ્રવ્યચન્દ્ર કહ્યા કે ભાવચન્દ્ર કહ્યા? આથી ઇન્દ્રરૂપ વસ્તુના જે નામાદિચારે છે તે ગુદવસ્તુના પર્યાયો-ભાવવિશેષ છે, ને તેથીજ વિશિષ્ટ અર્થ ક્રિયાસાધક ભાવઈન્દ્રાદિકરૂપ ભાવને આશિને વસ્તુપણે સાધીએ તો કંઈ હાની નથી, કેમકે ભાવચન્દ્રાદિ ભાવની અર્થક્રિયામાં નામાદિ પર્યાયો પણ છેજ, અને પર્યાયો દ્રવ્યમાં પરસ્પર અભેદથી રહે છે. ૫૫.

અથવા નામાદિ પણ ભાવમંગળના કારણ હોવાથી ભાવમંગળજ છે, એમ જલાવવાને ભાષકાર મહારાજ કહે છે કે—

અઠવા નામં ઠવણા-દ્વાઈં ભાવમદ્ગલંગાઈં ।

પાણ ભાવમદ્ગલપરિણામનિમિત્તભાવાઓ ॥ ૫૬ ॥

જઠ મદ્ગલાભિદાણં સિદ્ધં વિજયં જિણિદનામં ચ ।

સોઝળ પેચ્છિઝળ ચ જિણપદિમાલવરણાઈંણિ ॥ ૫૭ ॥

પરિનિવ્વુયમુણિદેહં ભવજઙ્ગણં સુવત્તમદ્ધાઈં ।

દદ્દૂળ ભાવમદ્ગલપરિણામો હોઈ પાણ ॥ ૫૮ ॥

અથવા નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમંગળરૂપ પરિણામના પ્રાયે નિમિત્ત હોવાથી ભાવમંગળના કારણ છે. જેમકે-સિદ્ધ-વિજય-ને જિનેશ્વરનું મંગળકારિ એણું નામ સાંભળીને, તથા જિનપ્રતિમા-સ્વસ્તિકાદિ જોઈને, તેમજ મુક્તિ પામેલ મુનિનો દેહ તેવીજ રીતે ભવિષ્યમાં સાધુ થનારા મનુષ્યના અને મુવર્ણમાળા વિગેરેના દર્શને કરીને પ્રાયઃ ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે. ૫૬-૫૭-૫૮.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણે ભાવમંગળના (ભાવમંગળોપયોગના) કારણ છે, આથા કરીને જે જેનું કારણ હોય તે તેનો વ્યપદેશ પામે છે, જેમ કે ધી આયુષ્યનું અને રૂપીઆ ભોજનનું કારણ હોવાથી તે ધી અને રૂપીયારૂપી કારણમાં આયુષ્ય અને ભોજનરૂપી કાર્યનો વ્યવહાર કરાય છે, એટલે કે ધી આયુષ્ય કહેવાય છે અને રૂપીઆ ભોજન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ નામાદિક કારણમાં ભાવરૂપી કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી પૂર્વોક્ત નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય તે પણ ભાવમંગળરૂપજ કહેવાય છે. કેટલાક ક્ષિણકર્મવાળા જીવોને નામ આદિ ભાવમંગળના કારણરૂપ ન પણ થાય તેથી મૂળમાં પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે.

નામાદિ ત્રણ ભાવમંગળના કારણ છે, એ વાત ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરીએ, જેમ કોઈએ મંગળ અથવા સિદ્ધ વિજય અથવા જીનેશ્વરઆદિ નામોનો ઉચ્ચાર કર્યો હોય તે સાંભળીને કોઈ શ્રોતાને સમ્યક્દર્શનાદિ ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે. તેથી તે

નામ પણ ભાવમંગળનું કારણ થયું. તેવીજ રીતે જિનપ્રતિમા અથવા સ્વસ્તિકાદિ જે મંગલની સ્થાપના રૂપ છે તે જોધને કોધને ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે, તેથી તે સ્થાપના ભાવમંગળનું કારણ છે, તેમજ કોઈ મોક્ષે ગએલ મુનિનો દેહ અથવા ભવિષ્યમાં થનારા સાધુ તેમજ સુવર્ણમાળા વિગેરે જોધને ભાવમંગળના પરિણામ થાય છે તેથી તે દ્રવ્યપણુ ભાવમંગળનું કારણ છે. આ પ્રમાણે નામ આદિ ત્રણે ભાવના કારણ હોવાથી ભાવરૂપજ છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે નામાદિ પણ ભાવરૂપ છે તો તે પણ શું તીર્થંકરાદિની જેમ પૂજ્ય છે ? આચાર્યશ્રી તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

किं पुण तमणेगंतियमच्चंतं च न जओऽभिहाणाई ।

तद्विवरीअं भावे तेण विसेसेण तं पुज्जं ॥ ૫૯ ॥

જેથી એ નામાદિ ત્રણ અનૈકાન્તિક છે અને આત્યન્તિક નથી તથા ભાવ તેથી વિપરીત છે, માટે તે ભાવ તેના નામાદિથી વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૯.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્યમંગળ અનૈકાન્તિક ફળવાળા છે, એટલે તેઓ ઇષ્ટ ફળ સાધે અથવા ન પણ સાધે, તેમજ આત્યન્તિક ફળ પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ નથી; અને ભાવમંગળ તો તેથી વિપરીત છે, એટલે કે એકાન્તિક અને આત્યન્તિક ઇષ્ટફળ સાધક છે માટે નામાદિ ત્રણ મંગલ કરતાં ભાવમંગળ વિશેષ પૂજ્ય છે. ૫૯.

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓમાં વિશેષ અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં નામઆદિનો પ્રધાન અને જાણભાવ બતાવ્યો, હવે સામાન્ય અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં સર્વ વસ્તુમાં નામાદિ ચારેનો સદ્ભાવ છે, તે જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

अहवा वत्थभिहाणं नामं, ठवणा य जो तयागारो ।

कारणया से दवं, कज्जावन्नं तयं भावो ॥ ૬૦ ॥

અથવા વસ્તુનું જે નામ તે નામ તેનો આકાર એ સ્થાપના, (પરિણામી કાર્યની) કારણતા એ દ્રવ્ય અને કાર્યપણે પરિણામ પામવું તે ભાવ. ૬૦.

ઘટ-પટ આદિ વિદ્યમાની સર્વ વસ્તુઓ નામાદિ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે, જેમકે—ઘટ એવું નામ યા સંજ્ઞા તે નામ, તેનોજ પોતાનો આકાર તે સ્થાપના, તેનાં કપાળાદિ પરિણામીકાર્યના કારણ હોવાથી દ્રવ્ય, કારણકે જે ભૂત યા ભાવિભાવનું કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને માટીના પિંડનું નિષ્પન્ન થયલું ઘટરૂપ કાર્ય તે ભાવ છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુનો સમૂહ નામાદિચાર સ્વરૂપ છે. એજ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનની વ્યવસ્થા હોવાથી જિનમત સર્વ નામાદિ ન્યાત્મક છે.

વસ્તુસ્વરૂપ આ પ્રમાણે હોવાથી પૂર્વે ૫૫ મી ગાથામાં ભાવ એજ વસ્તુ હો પણ તદર્થ શૂન્ય એવા નામાદિવડે શું ? એવી જે શંકા કરી હતી તેનું સમાધાન પણ આથી કહ્યું. કારણકે એકજ વસ્તુમાં એકજ કાળે અનેક પર્યાયો વિદ્યમાન છતાં આ અમુક પર્યાયજ વસ્તુ છે અને બીજા પર્યાયો અવસ્તુ છે એમ કહેવું તે અયોગ્ય છે, જે કે દ્રવ્યરૂપે તો તે સર્વ એકજ છે. ૬૦.

નામાદિચારમાં નામનય નામનેજ પ્રધાન માને છે, આ સ્થળે મુખતમતાનુયારી—

૧ જેનાથી જરૂર ફલ થાય ફલ થયા વિના ન રહે તે એકાન્તિક કહેવાય. તેમજ જેનાથી તેનું ઉત્કૃષ્ટ ફલ થાય તે આત્યન્તિક કહેવાય.

ખોલમતને અનુસરનારાઓ “ અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં નથી ” કિનારે પહોંચી નામને વસ્તુધર્મરૂપે નથી જાનવા, તેથી તેઓને નામનય કહે છે. —

વત્યુસમ્ભવં નામં તપ્પાયકેન્દ્રીયો નયમ્પ વ ।

વત્યું નાડળખિલાળા હો-નાડખાનો વિ વાડવ તે ॥ ૬૧ ॥

ઘટના આકારાદિની જેમ નામ પણ તેના (વસ્તુના) પ્રત્યયનો હેતુ હોવાથી નામ તે પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. નામરહિત વસ્તુજ નથી. જેમકે તે તેમ હોય તે અવાચ્યની જેમ તેના અભાવ થાય. ૬૧.

નામનયનો અભિપ્રાય એવો છે કે જેમ સ્વધર્મ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, તેમ નામ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, કારણકે નામ તે વસ્તુના પ્રત્યયનો હેતુ છે. જે જેના પ્રત્યયનો હેતુ હોય છે તે તેના ધર્મ છે; જે જેનો ધર્મ નથી તે તેના પ્રત્યયનો હેતુ પણ નથી; જેમકે- ઘટના રૂપ આદિ સ્વધર્મો ઘટ પ્રત્યયના હેતુ છે પણ ઘટના નથી, જેમકે ઘટ સ્વરૂપ નામથી પર આદિના વ્યવસ્થેષ્ટવડે ઘટનાજ પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ નામ સ્વરૂપજ છે, જે વસ્તુ નામ સ્વરૂપ ન હોય તે તે વસ્તુજ ન હોઈ શકે. જેમકે—પૃથ્વી આદિ પંચભૂત સિવાય નામરહિત છતાં ભૂતનો જેમ અભાવ છે. તેમ જે નામરહિત છે તે વસ્તુનોજ અભાવ છે.

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે “ નદી કિનારે ગાળથી ભરેલું ગાઢું છે. ” એવું સાંભળીને કોઈ ત્યાં જાય અને તેવું ગાઢું ત્યાં જુએ નહિ, તો શબ્દથી-નામથી જે પ્રતીતિ થવી જોઈએ તે ત્યાં થઈ નહિ, તેથી નામ અસત્ય કું. આવી શંકાનો ઉત્તર એ છે કે જો એ પ્રમાણે ખોટાં વાક્યો પ્રમાણે પદાર્થ ન મળવાથી વાક્યોનેજ ખોટા જાનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણમાં પણ એવોજ પ્રસંગ આવે. જેમકે કોઈને દૂર પડેલી છીપમાં રૂપાનું ભાન થાય, અને ત્યાં જઈને જુએ તો રૂપાની પ્રાપ્તિ ન થાય, અહીં એમ કહે- જામાં આવે કે એ બાધિત પ્રત્યક્ષ હોવાથી ત્યાં વસ્તુ પ્રાપ્તિ ન થઈ પણ અબાધિત પ્રત્યક્ષ હોય તો વસ્તુની જરૂર દેખેલા પ્રમાણેજ પ્રાપ્તિ થાય તો અમે પણ એમજ કહીએ છીએ કે વિચારપૂર્વકે આત્મ-પ્રમાણિક પુરૂષે કહેલા શબ્દથીજ વસ્તુ પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય. અહીં સુક્તિ તો નામ અને પ્રત્યક્ષાદિ બેઉમાં સમાન છે. ૬૨.

વળી જો નામને વસ્તુધર્મ ન જાનવામાં આવે તો બીજા પણ દોષોનો પ્રસંગ આવે છે. તે દોષો જણાવવા માટે કહે છે.

સંસય-વિવજ્ઞયા વાડળજ્ઞવસાઓહવા જદિચ્છાણ ।

હોજ્ઞસ્ટયે પડિવત્તો ન વત્યુધમ્મો જઓ નામં ॥ ૬૨ ॥

વત્યુધ્મ્મ લક્ષ-લક્ષણ-સંવહારાડવિરોહસિદ્ધીઓ ।

અભિહાણાડહીણાઓ બુદ્ધી સદ્દો ય કિરિયા ય ॥ ૬૩ ॥

જો નામ વસ્તુનો ધર્મ ન હોય તો ‘સંસય-વિવર્જય અનધ્યવસાય અને ચદ્વચ્છાથી

૧ નિશ્ચય વિનાનું બેડ પક્ષનું જ્ઞાન થાય તેને સંસય કહેવાય છે. પદાર્થના કલદું જ્ઞાન થાય તે વિવર્જય કહેવાય છે. પદાર્થના સ્વરૂપનો ખ્યાલ ન આવે એવું સામાન્ય જ્ઞાન તે અધ્યવસાય કહેવાય છે. કોઈવાર ઘટ શબ્દ સાંભળીને ઘટનું જ્ઞાન થાય અને કોઈક વખત ઘટ શબ્દ સાંભળીને પરતું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને ચદ્વચ્છા કહેવાય છે.

અર્થ પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન થાય; તથા જગત્માં લક્ષ્ય-લક્ષણને સંવ્યવહારની સિદ્ધિયો તેમજ બુદ્ધિ-શબ્દ-ને ક્રિયા, એ સર્વ અભિધાન-નામને આધીન છે. ૬૨-૬૩.

જો નામ એ વસ્તુધર્મ ન હોય તો ઘટ એવો શબ્દ કહેવાથી તે સાંભળનારાને “આ મનુષ્યે શુ” કહ્યું. ” એવો સંશય થાય, પણ ઘટની પ્રતિપત્તિ-જ્ઞાન ન થાય. અથવા ઘટ એમ કહેવાથી ઘટની પ્રતિપત્તિરૂપ વિપર્યય થાય, અથવા કોણ જાણે એણે શુ” કહ્યું એવો અ-નધ્યવસાય થાય, અથવા ઘટ શબ્દથી કોઈવાર ઘટની પ્રતીતિ થાય ને કોઈવાર ઘટની પ્ર-તીતિ થાય કોઈવાર સ્તંભાદિની પ્રતીતિ થાય, એ રીતે ગમે તેમ ચદ્વચ્છાથી પદાર્થની પ્રતીતિ થાય. આ પ્રમાણે જો નામને વસ્તુ ધર્મ ન માનીએ તો દોષો આવે. એવી રીતે નામને વસ્તુધર્મ ન માનવાથી નુકશાન જણાવીને હવે નામને વસ્તુનો ધર્મ આપું જગત માને છે તે સાંખીત કરવા કહે છે કે વળી જીવત્વાદિ લક્ષ્ય, ઉપયોગાદિ લક્ષણ, લાવંતુ” મોકલવું આદિ સંવ્યવહાર, પદાર્થનો નિશ્ચય કરવારૂપ બુદ્ધિ, ઘટ-પટાદિ ધ્વનીરૂપ શબ્દ અને ઉછાળવું-ફેંકવું આદિ ક્રિયા એ સર્વ નામનેજ આધીન છે, એટલે કે તે સર્વનો વ્યવહાર નામથીજ થાય છે, માટે નામ એજ વસ્તુ છે. ૬૨-૬૩.

આ પ્રમાણે નામ અથવા શબ્દનચે પોતાનો મત પ્રતિપાદન કર્યો, એટલે સ્થાપના-નય કહે છે કે—

આગારો ચ્ચિય મર-સદ-વત્થુ-ફિરિયા-ફલા-અમિહાણાઈ ।

આગારમયં સદ્ધં જમણાગારં તયં નત્થિ ॥ ૬૪ ॥

ન પરાણમયં વત્થુ આગારાઅભાવો સ્વપુર્ણં વ ।

ઉવલંમ-વવહારાઅભાવો નાણગારં ચ ॥ ૬૫ ॥

મતિ-શબ્દ-વસ્તુ-ક્રિયા-ફળ-અને અભિધાન (નામ) એ સર્વ આકારમય હોવાથી વસ્તુમાત્ર આકારમય છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુજ નથી. વળી આકાર પુખ્તની જેમ આકાર નહિ માનનાર પક્ષે માનેલ વસ્તુ અનાકાર હોવાથી તેમજ ઉપલબ્ધિ અને વ્યવહારનો પણ અભાવ હોવાથી તે વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

મતિ-શબ્દાદિ સર્વ આકારમય છે, જે અનાકાર છે તે વસ્તુ નથી. જેમકે મતિ એ-ટલે જ્ઞાન તે જ્ઞેય વસ્તુને ગ્રહણ કરતાં તદ્દાકારપણે પરિણમે છે, તેથી તે આકારવાળી છે. જો તે આકારવાળી ન હોય, તો “આ નીલ છે આ પીત છે” એવો નિયમિત નિશ્ચય ન થાય. કેમકે એમાં તે સિવાય બીજું કોઈ નિયામક નથી. પરંતુ “આ નીલ છે, પીતાદિ નથી” એવા સંવેદનમાં નીલાદિ આકાર નિયામક છે, માટે મતિ-બુદ્ધિ સાકાર છે. શબ્દ તો પાદ-ગલિક હોવાથી સાકાર છેજ, અને ઘટ-પટાદિ વસ્તુ તો સાકાર છે એ પ્રત્યક્ષ છે. ઉછા-ળવું-ફેંકવું વિગેરે ક્રિયા ક્રિયાવાનથી ભિન્ન નથી એટલે તે પણ વસ્તુની માફક સાકાર છે. તથા કુંભાર આદિની ક્રિયાથી સાધ્ય ઘટાદિરૂપ ફળ મૃત્પિંડાદિ વસ્તુના પર્યાયરૂપ હોવાથી સાકાર છે, અને અભિધાન-નામ અથવા શબ્દ તે પુદ્ગલમય હોવાથી સાકાર છે, એમ પૂર્વેજ કહ્યું છે, માટે જે વસ્તુ છે તે સર્વ સાકારજ છે, જે અનાકાર છે તે વન્ધ્યાપુત્રની જેમ વસ્તુજ નથી. વળી અનાકાર વસ્તુ સર્વથા અનુપલબ્ધમાન છે અને તેવી વસ્તુથી કંઈપણ વ્યવહાર થતો નથી. માટે અનાકાર એવી વસ્તુજ નથી. ૬૪-૬૫.

આ પ્રમાણે સ્થાપના નથે પાતાનો પદ્મ પ્રતિપાદન કર્યો, ઝાટલે તેવું દ્રવ્ય નાશ પાતાના પ્રક્ષને પ્રતિપાદન કરવાને કહે છે કે—

દન્વપરિણામમેત્તં મોત્તૂળાઽઽગારદનિમ્મણં કિં નં ? ।

ઉપ્પાય—ઢ્વયરહિતં દન્વં ત્રિય નિન્વિયારં તં ॥ ૬૬ ॥

દ્રવ્યના માત્ર પરિણામને મૂકીને આકાર તે શું છે ? (કાંઈ નથી.) ઉત્પાદ-વ્યય-રહિત નિર્વિકાર એવું જે કેવળ દ્રવ્ય તેજ વસ્તુ છે. ૬૬.

દ્રવ્યના પૂર્વ પર્યાયનો તિરોભાવ ઝાટલે નાશ અને નવા પર્યાયનો આવિર્ભાવ ઝાટલે પ્રગટ થવું એ બે પરિણામો સિવાય “આકાર” એ શું છે ? કે જેથી મનિ શબ્દ વિગેરે વસ્તુ આકારજ છે એમ કહેા છે ? અર્થાત ઉત્પાદ-વ્યયરહિત નિર્વિકાર દ્રવ્યનો જે આકારાદિ પરિણામ તે દ્રવ્યમાત્ર છે; કેમકે દ્રવ્યમાં એવું શું અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા વિઘ્નમાન શું નાશ પામે છે ? કે જેથી દ્રવ્યમાં વિકાર થાય. માત્ર નવા-જુના પર્યાયનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ થાય છે, જેમ ઉગ્ની ક્ષ્ણવાણીને તથા ક્ષ્ણારહિતની અવસ્થામાં ને કુંડલિત આકારમાં સર્પજ તે તે રૂપે જણાય છે. તે ક્ષ્ણા વગેરે માત્ર તે સર્પનો તેવો પરિણામ છે અને તેથી સર્પમાં કંઈ વિકાર થતો નથી, તેમ જગતનાં બધાં દ્રવ્ય પણ સામાન્ય સર્પની માફક નિર્વિકારજ છે. ૬૬.

અહીં જે કોઈ એવી શંકા કરે કે-સર્પાદિ દ્રવ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટાદિ પર્યાયો ઉત્પન્ન થતા ને નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો તે દ્રવ્ય ઉત્પાદાદિ રહિત છે એમ કેમ કહેવાય ? તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

આવિર્ભાવ-તિરોભાવમેત્તપરિણામકારણમચિંતં ।

નિચ્ચં બહુરૂવં પિય નહો વ વેસંતરાવન્નો ॥ ૬૭ ॥

આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ પરિણામનું અચિન્ત્ય કારણ માત્ર દ્રવ્યજ છે, અને સિદ્ધ સિદ્ધ વેષને ધારણ કરનાર નરની પેઠે બહુરૂપવાળું છતાં તે દ્રવ્ય સર્વકાલે એકરૂપવાળું હોવાથી નિત્ય છે. ૬૭.

જેમ ઉત્કૃષ્ટાવસ્થા અને વિકૃષ્ટાવસ્થાનું સર્પ કારણ છે, તેમ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપ પરિણામનું કારણ દ્રવ્ય છે. વસ્તુતઃ એમાં કંઈ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થતું નથી અને વિઘ્નમાન કંઈ નાશ પામતું નથી, પરન્તુ પ્રચ્છન્નરૂપે હતું તે પ્રગટ થાય છે અને પ્રગટ હતું તે પ્રચ્છન્ન રૂપ થાય છે. તેથી આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ કાર્ય ઉપચારથીજ છે, અને તેથી તે કાર્યનું કારણપણું ઉપચારથીજ છે. માટે દ્રવ્ય તો ઉત્પાદાદિ રહિત છે.

યદિ અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે-દ્રવ્ય એકજ સ્વભાવવાળું નિર્વિકાર છે, તો તે અનન્તકાળ સુધી થનારા આવિર્ભાવ-તિરોભાવનું કારણ કેમ નથી થતું ? આના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે-દ્રવ્ય અચિન્ત્ય સ્વભાવવાળું હોવાથી તે એકસ્વભાવવાળું છતાં તેમાં અતુકમેજ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ સર્પાદિ દ્રવ્યો એક સ્વભાવવાળા છતાં તેમાં ઉત્કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટાદિ પર્યાયો અતુકમેજ થાય છે, તેમ અહીં પણ આવિર્ભાવ-તિરોભાવ ક્રમસરજ થાય છે. આ શબ્દમાં કોઈ એમ કહે કે ઉત્કૃષ્ટ-વિકૃષ્ટાદિપર્યાયો પૂર્વઅવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઉત્તરાવસ્થાનો આશ્રય કરે છે, તેથી દ્રવ્યને

અનિત્યતાનો પ્રસંગ આવશે. આના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે જુદા જુદા વેષ કરનારા નટની પેઠે દ્રવ્ય બહુરૂપવાળું છતાં નિત્યજ છે; જેમ-નાયક-વિદૂષક-વાનર નટ રાક્ષસ આદિ પાત્રોના અવસરે લિપ્તલિપ્ત વેષ ગ્રહણ કરવાથી બહુરૂપવાળો થએલો છતાં પણ સર્વ અવસ્થામાં ૧૨ એકજ હોવાથી નિત્ય છે, તેમ દ્રવ્ય પણ ઉત્પાદ વિનાશ આદિ પર્યાયથી બહુરૂપવાળું છતાં આકાશની પેઠે નિર્વિકારી હોવાથી નિત્યજ છે. જેમ ઘટપટ આદિના સંબંધથી આકાશ મહુ રૂપવાળું છતાં પણ પોતે અવિકારી હોવાથી નિત્ય છે તેમ દ્રવ્યને પણ જાણવું. વળી સર્વત્ર ત્રિભુવનમાં જે કંઈ છે તે કારણજ છે, નવો પદાર્થ થાય તે રૂપ કાર્ય તો ક્યાંઈ પણ જણાતું નથી, અને જે કારણ છે તે દ્રવ્યજ છે. ૬૭.

જેમકે—

પિંડો કારણમિદ્દં પયં વ પરિણામઓ તદા સર્વં ।

આગારાઈ ન વત્યું નિકારણઓ સ્વપુર્ણં વ ॥ ૬૮ ॥

હૃદની પેઠે પરિણામી હોવાથી જેમ માટીનો પિંડ આવિર્ભાવ તિરોભાવ રૂપ પરિણામવાળો છે ને તે કોઈના પણ કારણપણે માનેલ છે, તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુ કારણ છે, અને આકાર વિગેરે નિષ્કારણ હોવાથી આકાશ પુષ્પની જેમ અવસ્તુ છે. ૬૮.

મૃત્પિંડ સ્થાસ-કોશ-કુશુલ આદિ ત્રૈલોક્યાન્તર્ગત સર્વ વસ્તુ હૃદની પેઠે પરિણામી હોવાથી કારણ માત્રજ છે, જે જે કારણ છે તે તે સર્વ દ્રવ્ય છે.

અહીં કોઈ એમ કહે કે-મૃત્પિંડાદિના કાર્યભૂત સ્થાસ-કોશ-કુશુલ-ઘટાદિ સર્વ પ્રત્યક્ષ જણાય છે માટે તે અવસ્તુ કેમ કહેવાય? અને વળી સંબંધ દર્શાવનાર એવો કારણ શબ્દ હોવાથી તે હુમ્મેશાં કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, તો “કેવળ કારણજ છે, કાર્ય નથી.” એમ કેમ કહે છે? એના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે-કારણ શબ્દ કાર્યની અપેક્ષા રાખે છે, એ સત્ય છે, પરંતુ તેમાં જે આવિર્ભાવ-તિરોભાવ રૂપ કાર્ય છે, તેનોજ માત્ર કાર્ય તરીકે ઉપચાર કરાય છે, અને ઉપચાર તે અવસ્તુ છે. માટે દ્રવ્ય સિવાય સ્થાપનાદિ નયે જે આકાર આદિ વસ્તુ માનેલ છે, તે સર્વ અવસ્તુ છે, કેમકે તે સર્વને કારણ રહિત માનેલ છે; એટલે કે તે માત્ર આવિર્ભાવાદિ રૂપ છે. પણ તેનાથી કોઈ અન્યકાર્ય થતું નથી. એટલે તે કારણ નથી, જે કારણ રહિત છે તે આકાશપુષ્પની જેમ વસ્તુ નથી. અને જો તે આકારાદિ વસ્તુને કારણ માનવામાં આવે તો અમારો પક્ષ સ્વીકારવો પડે એમ છે, એટલે કે કારણપણે રહેલી વસ્તુજ સત્ છે એમ થયું, આથી એ સિદ્ધ થયું કે આ વિશ્વની અંદર રહેલ સર્વ વસ્તુ કારણ છે, અને કારણ હોવાથી દ્રવ્યજ છે. ૬૮.

આ પ્રમાણે દ્રવ્યનયે પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કર્યો એટલે ભાવનય કહે છે કે—

માવત્યંતરભૂઅં કિં દત્તં નામ? માવ ઇવાયં ।

મવનં પદ્મસ્વર્ણં ચિય માવાવત્તી ત્રિવત્તી ચ ॥ ૬૯ ॥

ભાવથી અર્થાન્તરભૂત (જુદું) દ્રવ્ય શું છે? અર્થાત્ કંઈ નથી. માત્ર ભાવજ વસ્તુ છે, કેમકે પ્રતિસમય ભાવનીજ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે. ૬૯.

ભાવથી-પર્યાયથી લિપ્ત એવી દ્રવ્ય એ શું કંઈ વસ્તુ છે? કે જેથી “સર્વ વસ્તુઓ દ્રવ્યનોજ પરિણામ છે.” (ગા. ૬૬) એમ કહેવામાં આવે છે, વસ્તુતઃ જગતમાં જે કંઈ વસ્તુસમૂહ જણાય છે તે સર્વ ભાવરૂપ-પર્યાયરૂપજ છે. એ કદિ કોઈ અનાદિ-કાળથી અવસ્થિત સત્ વસ્તુ હોય અને તે લિપ્તવસ્તુ રૂપે થતી હોય તો તમારી જ-

પૂર્વે હોયું તેજ તેનું કારણપણું છે, પણ ઘટાદિની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર પામતું હોય તે કંઈ તેનું કારણ નથી; કેમકે તેમાં થતો વ્યાપાર વ્યાપારવાળાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન કહેશે તો તે વ્યાપાર રહિત થશે, અને અભિન્ન કહેશે તો વ્યાપારનો અભાવ થશે. વળી કારણના વ્યાપારથી ઘટાદિ થાય છે તે વ્યાપારવાળાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન કહેશે તો ઉત્પન્ન થનારને અનુત્પત્તિનો પ્રસંગ થશે, અને અભિન્ન કહેશે તો વ્યાપાર રૂપ થવાથી ઉત્પત્તિનો અભાવ થશે. આટે પૂર્વકાળ અને ઉત્તરકાળ રૂપે થયું એજ વસ્તુનો કારણ-કાર્ય ભાવ છે; પણ જન્ય-જનક ભાવ રૂપ નથી. જો કે મૃત્તિપંડ અને ઘટાદિ પૂર્વોત્તરકાળ ભાવી છે પણ તે તો અનાદિકાળથી એવા પ્રકારની ક્ષણ પરંપરા છે જેથી એમ જણાય છે, વસ્તુતઃ કોઈ કોઈને ઉત્પન્ન કરતું નથી. તેથી કોઈ પણ ભાવને કોઈ પણ હેતુની અપેક્ષા નથી. હેતુની અપેક્ષા વિનાજ સર્વ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પત્તિ ક્ષણ પછી તરતજ હેતુ વિના નાશ પામે છે.

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે મુદ્ગરાદિના પડવાની અપેક્ષાથી ઘટાદિ નાશ પામતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તો પછી તે નિર્હેતુક નાશ પામે છે એમ કેમ કહી શકાય ? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે-વિનાશ થવામાં વિનાશના હેતુનો સંબંધજ નથી. જુઓ ! મુદ્ગરાદિ વડે ઘટાદિના વિનાશકાળે-ઘટાદિ કરાય છે ? કપાલાદિ કરાય છે ? કે તુચ્છ રૂપ અભાવ કરાય છે ? આ ત્રણ વિકલ્પોમાંથી વિનાશ થવાના કાળે મુદ્ગરાદિથી ઘટ આદિ તો નથી કરાતા, કેમકે તે તો પોતાના હેતુભૂત કુલારઆદિસામગ્રીવડે પહેલાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિનાશકાળે મુદ્ગરાદિથી કપાલ આદિ પણ નથી કરાતા, જો કપાલાદિ કરાતા હોય તો ઘટાદિ તો તેવાંને તેવાં રહેવાં જોઈએ પણ ઘટાદિનો નાશ ન થવો જોઈએ. કપાલાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી ઘટાદિનો નાશ થાય છે એમ થયું તે તો શુક્તિસંગત ન જણાય. વળી એવી રીતે માનવાથી એકની નિષ્પત્તિ (ઉત્પત્તિ) થતાં સમગ્રત્રિભુવનની નિર્વૃત્તિનો (નાશનો) પ્રસંગ આવે. ત્રીજો વિકલ્પ જે તુચ્છ રૂપ અભાવનો છે તેમાં પણ મુદ્ગરાદિથી તેવો તુચ્છ રૂપ અભાવ થતો નથી. કેમકે ખરશુંજ જેવો નિરૂપ તુચ્છ અભાવ છે આટે તે કરી શકાયજ નહિ. અને જો કરી શકાય તો પણ ઘટાદિને તો તદ્વસ્થાપણાનો પ્રસંગ થાય અર્થાત્ ઘટાદિનો નાશ ન થાય, કેમકે અન્ય કરવામાં અન્યની નિર્વૃત્તિ (નાશ) સંભવે નહિ.

ઘટાદિ સાથે મુદ્ગરનો સંબંધ થવાથી થએલ અભાવ થાય તેને તે મુદ્ગરાદિવડે ઘટાદિનો નાશ થાય છે એમ કહેવામાં આવેતો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે ઘટ અને અભાવ એ ઉભયનો સંબંધજ નથી ઘટતો. કહો પહેલાં ઘટ અને પછી અભાવ ? અથવા પહેલાં અભાવ અને પછી ઘટ ? કે ઘટ અને અભાવ ઉભય એક કાળે થાય છે ? આ ત્રણ પક્ષ-માંથી પ્રથમના બે પક્ષમાં તો સંબંધ નથી ઘટતો, કેમકે ઘટ અને અભાવ એકબીજાથી ભિન્ન કાળમાં છે. ભિન્ન કાળમાં અવસ્થિત છતાં જો અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા માનવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં થનારા સંબંધકર્તૃઆદિનો ભૂતકાળમાં થએલા સગરચક્રવર્તિ આદિની સાથે સંબંધ થવો જોઈએ. ત્રીજા વિકલ્પથી પણ ઘટ અને અભાવની એક ક્ષણ માત્ર સાથે અવસ્થિતિ માનીએ તો જેમ ઘટને અભાવ સાથે સંબંધ છે તેમ બધા સંસારને પણ સંબંધ છે તો સર્વસંસાર એવોજ ઘટ જાય, અને તેમ થવાથી જેમ બધા સંસારનો સદ્ભાવ છે તેમ ઘટાદિને પણ તદ્વસ્થાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય.

ધર્મી જેમ દ્રવ્યવાદીએ મદ્યની ખેડે વિગત પરિણામિ દ્રાવણી માટીના વિગત કરે
 (૩૬) એમ કહ્યું છે, તદનુસાર એમ પણ તેવીજ રીતે કહીએ છીએ કે—

कज्जाभावाओ नत्थि कारणं खरविसाणं व ॥ ७१ ॥

મૃદાદિ પિંડ પ્રતિસમયે અપરાપર (એક પછી એક) ક્ષણરૂપે થતો હોવાથી દહીં-
પેડે કાર્ય છે, જો એ અપરાપર ક્ષણરૂપે ન થતા હોય તો વસ્તુને પુરાણભાવ-યુવાનભાવ-
અને વૃદ્ધાવસ્થા ઘટે નહિ. વળી જો જન્મથી અનન્તર સમયે વસ્તુની અપરરૂપતા (ભિન્ન
રૂપ) ન થાય તો શેષ બીજાકાળમાં પણ વિશેષપણું ન હોવાથી ભિન્નરૂપ ન થાય. જેમ
પ્રતિસમય અન્યાન્યરૂપે થતો હોવાથી પિંડ કાર્ય છે તેમ ઘટ પદાદિ સર્વવસ્તુસમ્રહ પણ
કાર્ય છે, અને દ્રવ્યવાદીએ માનેલું કારણ ખરશૃંગની જેમ કાર્ય ન હોવાથી અવસ્તુ છે.
કેમકે જો દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થતું નથી તે ખરશૃંગની માફક વસ્તુ નથી, અને
જો દરેક સમયે અપરાપરક્ષણરૂપે થાય છે તે ઘટાદિની જેમ વસ્તુ છે. ૭૧.

एवं विवयन्ति नया मिच्छाभिनिवेशो परोऽपरः ।

इयमिह सव्वनयमयं जिणमयमणवज्जमच्चंतं ॥ ७२ ॥

એ પ્રમાણે મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામાદિનયો પરસ્પર વિવાદ કરે છે. અને આ જિનમત એટલે એ જિનમતની સાથે કોઈ પણ નામાદિનયને કે નામાદિ નય સાથે જિનમતને કોઈ પ્રકારે વિવાદ નથી. તે તો સર્વનયાત્મક હોવાથી અત્યંત અનવધ છે. ૭૨.

જેમ જાતિઅંધ મનુષ્યોનો સમુદાય હસ્તિના ચરણ-પુચ્છ આદિ જુદા જુદા અવયવોને સ્પર્શીને પોતે પોતે સ્પર્શલા અવયવને હાથીનો આકાર ધારી દરેક આંધલો જુદી જુદી આકૃતિવાળો હસ્તિ છે એમ કહે છે, તેમ આ નામાદિનયો પણ પરસ્પર મિથ્યાઅભિનિવેશથી નામાદિ એકેકને સાચા માની બીજને જુદા કહી વિવાદ કરે છે, તેથી તેઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે, પ્રત્યક્ષ અનુભવ સિદ્ધ નામાદિ ચારેને માનનાર જિનમતજ આ લોકમાં સમ્યગ્દષ્ટિ છે. કેમકે તે સર્વથા દોષરહિત અને સર્વનયાત્મક છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ અક્ષુવાળો મનુષ્ય સારી રીતે હસ્તિનું સંપૂર્ણ શરીર જોઈને તે હાથી જેવા આકારે છે તેવાજ આકારવાળો તેને કહે છે. તેવીજ રીતે જિનમત પણ સર્વનયાત્મક હોવાથી વસ્તુસ્વરૂપ સમસ્તપ્રકારે જોઈને તે વસ્તુ જેવાસ્વરૂપે છે તેવાજ સ્વરૂપે તે વસ્તુને યથાર્થ રીતે કહે છે. એજ વાત આચાર્યશ્રી આગળની ગાથામાં કહે છે. ૭૨.

નામાદ્યેઅસદ્-ત્ય-બુદ્ધિપરિણામભાવઓ નિયયં ।

જં વત્થુમત્થિ લોણ ચડપજ્ઞાયં તયં સન્નં ॥ ૭૩ ॥

નામાદિલેદોમાંજ શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ નિશ્ચયથી છે, તેથી લોકમાં જે વસ્તુ છે તે સર્વ ચારપર્યાયવાળી છે. ૭૩.

આ વિધિમાં જે કોઈ વસ્તુ છે તે સર્વ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-અને ભાવરૂપ ચાર પર્યાયવાળી છે. પરંતુ નામાદિનયો જેમ કહે છે કે વસ્તુ-કેવળ નામમય છે, અથવા કેવળ આકારમય છે, અથવા દ્રવ્યસ્વરૂપ છે કે માત્ર ભાવાત્મકજ છે એમ નથી. પરંતુ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ, એ ચારેની અંદર શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો એકત્વ પરિણામ થાય છે માટે સવ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. કેમકે જ્યાં જ્યાં શબ્દ-અર્થ-અને બુદ્ધિનો પરિણામ છે, તે સર્વ વસ્તુ ચારપર્યાયવાળી છે. જ્યાં એ ચારપર્યાયનો અભાવ છે ત્યાં શશશૃંગની પેઠે શબ્દ-અર્થ અને બુદ્ધિનો પરિણામ પણ નથી. આથી એ નિશ્ચય થયો કે જ્યાં શબ્દાદિનો પરિણામ છે તે સર્વ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે. જેમકે અન્યોઅન્ય સંખ્યામાં રહેલ નામાદિ ચારપર્યાયવાળી વસ્તુમાં ઘટાદિશબ્દની પરિણતિ ઘટાભિધાયકપણે દેખાય છે, પહોળા તળીઆ પેટ આદિ આકારવાળા અર્થનો પરિણામ પણ નામાદિ ચાર પર્યાયાત્મકપણેજ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તદાકાર અહણરૂપે બુદ્ધિની પરિણતિ પણ તત્સ્વરૂપ વસ્તુમાંજ થાય છે. “એ પ્રમાણે દેખાય છે, તે બ્રાન્તિ છે.” એમ કોઈથી નહિ કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવાને માટે દેખાતા સ્વરૂપનું કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. અને અદૃષ્ટની શકાથી અનિષ્ટ કલ્પના કરવી તે પણ યુક્તિ સંગત નથી, કેમકે એમ કરવાથી અતિપ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. વળી અહીં અન્વય-વ્યતિરેક સિવાય બીજું કોઈ નિશ્ચય કરાવનારું પ્રમાણ અમે જોતા નથી. એટલા માટે એકત્વપરિણામ પામેલા નામાદિલેદોમાં શબ્દાદિની પરિણતિ દેખાય છે. તેથી સર્વ વસ્તુ ચતુષ્પર્યાયાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયું. ૭૩.

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે જો નામાદિ ચારપર્યાયવાળીજ સર્વ વસ્તુ છે, તો શું નામાદિચારમાં અન્ય અન્ય ભેદજ નથી? તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

જિનમનમાં સર્વ વસ્તુ માણુ' કરી નયોથી જ વિચારાય છે, તેથી અહીં પ્રસ્તુત નામ સ્થાપનાદિની પણ નયથી વિચારણા કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

नामादितियं दन्वद्विगस्य भावो य पज्जनयस्स ।

संगद-व्यहारा पदमगन्ध सेमा य इयरस्त ॥ ७५ ॥

નામાદિ ત્રણ નિર્લેપ દ્રવ્યાસ્તિકનયને ઇષ્ટ છે અને કેવલ ભાવનિર્લેપ પર્યાયાસ્તિક
નયને ઇષ્ટ છે. સંગ્રહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાસ્તિકને ઇષ્ટ છે તથા બાકીના નવો પર્યાયા
સ્તિકને ઇષ્ટ છે. ૭૫.

નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય એ ત્રણ નિર્દેષા દ્રવ્યાસ્તિકનયને માન્ય છે. કેમકે એ ના-
માદિ ત્રણ નિર્દેષા વિવક્ષિતભાવથી શૂન્ય છે તેથી તે નામાદિ ત્રણ નિર્દેષા પર્યાયાસ્તિકને
માન્ય નથી, એક ભાવ નિર્દેષ જ પર્યાયાસ્તિકને અભિમત છે. બીજાને અભિમત નથી.
કેમકે એ બીજાનથી તે ભાવના આલંબન સિવાય માત્ર દ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરે છે.

નૈગમાદિનયો પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં એ નૈગમાદિવડે આ પ્રસ્તુત વિચાર કરવો યોગ્ય છે, પણ દ્રવ્યાસ્તિક-પર્યાયાસ્તિક નયનું અહીં શું પ્રયોજન છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે એ સર્વ નયોનો આ બે જાતિના નયોમાં અન્તર્ભાવ-સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમકે સામાન્ય ગ્રાહી નૈગમનો સંગ્રહનયમાં અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનો વ્યવહારનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. સંગ્રહ તથા વ્યવહારનયનો દ્રવ્યાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, કેમકે તે બન્ને દ્રવ્યાસ્તિકનયના મતને માને છે. એ બે સિવાયના ઋણુસૂત્રાદિનયો પર્યાયાસ્તિક-નયના મતને માનનારા હોવાથી પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. શ્રીસિદ્ધસેન આ-ચાર્યના મત પ્રમાણે અહીં ઋણુસૂત્રનયનો પર્યાયાસ્તિકનયમાં અન્તર્ભાવ બતાવ્યો છે પણ સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે તો સંગ્રહ અને વ્યવહારનયની પેઠે ઋણુસૂત્રનયનો પણ દ્રવ્યાસ્તિક-નયમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. એ સંબંધમાં અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અંદર કહ્યું છે કે-ઋણુસૂત્ર-નયના મતે ઉપયોગશૂન્ય એવા ધણા હોય તો પણ સંગ્રહનયની માફક ઋણુસૂત્રનયના મતે પણ એકજ આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે અને ઋણુસૂત્ર ધણા અનુપયોગિવક્તાઓમાં પણ જુદાપણું ઈચ્છતો નથી. (પણ વર્તમાન કાલીન ગ્રહણ કરે છે). એટલે કે અતીત-અના-ગતનો ત્યાગ કરી સરળપણે વર્તમાનકાળભાવી વસ્તુને ઋણુસૂત્રનય અંગીકાર કરે છે. કેમકે અતીત વસ્તુ નાશ પામેલી છે, અને અનાગત વસ્તુ અનુપત્ત છે, વર્તમાનકાળ-ભાવી પણ સ્વકીયવસ્તુને જ તે માને છે. કારણ કે સ્વકીય વસ્તુ જ સ્વધનની પેઠે કાર્ય સાધક છે, પરકીય વસ્તુ પારકાના ધનની જેમ કાર્ય સાધક નથી, તેથી પરકીય વસ્તુને તે નથી માનતો. એટલે ઉપયોગ શૂન્ય એક અગર અનેક મનુષ્ય હોય તો પણ તે એક જ દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ આ નયના મતે આગમથી એકજ દ્રવ્યઆવશ્યક છે. આ પ્રમાણે ઋણુસૂત્ર દ્રવ્યાવશ્યકને માનનાર છે તેથી સિદ્ધાન્તાનુસારે ઋણુસૂત્રનું દ્રવ્યવાદીપણું કહ્યું, તેથી પર્યાયાસ્તિકમાં તેનો કેવી રીતે સમાવેશ થાય? ૭૫.

સંગ્રહાદિનયો નામાદિ સર્વનિર્દેશને એકપણે માને છે? કે ભેદથી માને છે? એવી શંકાના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જં સામન્નગાહી સંગિણહૃ તેણ સંગહો નિયયં ।

જેણ વિસેસગાહી વવહારો તો વિસેસેહ ॥ ૭૬ ॥

સદુ-જ્ઞુ મુયા પજ્ઞાયવાયગા માત્રસંગર્હ વેતિ ।

ઝવરિમયા વિવરીઆ માવં મિંદંતિ તો નિયયં ॥ ૭૭ ॥

જેથી સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી છે તેથી (ત્રણેને) એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે; અને જેથી વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી છે તેથી તેને વિશેષરૂપે-ભિન્નરૂપે ગ્રહણ કરે છે. શબ્દ અને ઋણુ-સૂત્ર પર્યાયવાદી હોવાથી ભાવને સંગ્રહ કરીને કહે છે. તથા ઉપરના (બે) નયો વિપરીત છે તેથી ભાવનો પણ નિશ્ચય ભેદ કરે છે. ૭૬-૭૭.

સંગ્રહનય સામાન્યગ્રાહી સામાન્યવાદી હોવાથી નામ-સ્થાપના-ને દ્રવ્ય નિર્દેશ એ પ્રત્યેકને એક રૂપે ગ્રહણ કરે છે, એટલે કે જેટલાં નામમંગળ છે તે સર્વ એકજ નામ મંગલ છે બધાં સ્થાપનામંગળ પણ એકજ સ્થાપના મંગળ છે અને સર્વ દ્રવ્યમંગળો એકજ દ્રવ્યમંગળ છે. વ્યવહારનય વિશેષગ્રાહી-વિશેષવાદી હોવાથી નામાદિનિર્દેશોને ભેદથી માને છે એટલે કે સર્વ નામમંગળો તે ભિન્ન ભિન્ન માને છે એવી જ રીતે સ્થા-પનામંગળ અને દ્રવ્યમંગળને પણ ભિન્ન ભિન્નપણે માને છે.

શબ્દ અને રૂઢુસૂત્રનય પર્યાયવાદી હોવાથી એકજ પદાર્થ વિવિધ વિવિધપર્યાયથી વાચ્ય-કહેવા યોગ્ય હોય તો પણ તે સર્વનો સંગ્રહ કરીને નામ-સ્થાપના ને દ્રવ્યનિર્દેશનો ન્યાય કરી કેવળ ભાવનિર્દેશને જ પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે ને આ એક નવો પદ્ધતિ નવો પદ્ધતિ વિશુદ્ધ હોવાથી નામસ્થાપના ને દ્રવ્યને ક્ષિપ્તતા નથી માત્ર ભાવને જ માને છે, પણ સમભિ-રૂઢ અને એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ અવિગ્રહ હોવાથી એકપર્યાયથી કહેવા યોગ્ય ભાવ-નિર્દેશનો સંગ્રહ કરી એક રૂપેજ આંગીકાર કરે છે. તેથી આ નયના અને વિગતે ઉપશમાવ-તાર—અનિષ્ટનો નાશ કરનાર—વિદ્ધ હરનાર આદિ જે કોઈ સંગ્રહશબ્દથી વાચ્ય થાય તે સર્વ એકજ ભાવમંગળ છે.

સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનય શબ્દ અને રૂઢુસૂત્રની અપેક્ષાએ વિપરીત હોવાથી સ્થિત સ્થિત અનેક પર્યાયથી કહેવા યોગ્ય ભાવને એકરૂપે ક્ષિપ્તતા નથી, પરંતુ વિવિ-રૂપે માને છે, જેમકે સમભિરૂઢનયના મતે મંગળશબ્દથી વાચ્ય ભાવમંગળ વગુડું છે, વિવિધ ઉપશમાવતાર આદિપર્યાયથી વાચ્ય મંગળ તે પણ તેથી વગુડું છે; એવંભૂતનયના મતે પણ એજ પ્રમાણે છે, માત્ર આ એવંભૂતન પદ્ધતિના સમભિરૂઢનયથી વિશુદ્ધ હોવાથી એકપર્યાયથી વાચ્ય એવા ભાવમંગળને પણ ભાવમંગળ રૂપ કાર્ય કરતું હોય તોજ તેને ભાવમંગળ માને છે, તે સિવાય નહિ. એ રીતે રૂઢુસૂત્ર અને શબ્દનયના મતની અપેક્ષાએ આ બે સમભિરૂઢ ને એવંભૂત નામના નવો વિપરીત માન્યતાવાળા હોવાથી ભાવ-મંગળઆદિ ભાવપદાર્થમાં પણ પર્યાયને ક્રિયાના ભેદથી તે તે વસ્તુમાં પણ અવશ્ય ભેદ માને છે. જો પર્યાયને ક્રિયાના ભેદ છતાં પણ વસ્તુનો ભેદ ન માનવામાં આવે તો મત-પદાદિ વસ્તુનો પણ ભેદ ન માનવો જોઈએ, આથી આ બેઉ પર્યાય ને ક્રિયાના ભેદથી ભાવમંગળ પણ સ્થિત માને છે. ૬૬-૭૯.

એ પ્રમાણે પ્રાસંગિક જે કહેવાતું હતું તે કહ્યું; હવે પ્રસ્તુત કહીએ છીએ. પૂર્વે નો-આગમથી ભાવમંગળ કહ્યું છે. તેમાં નોશબ્દને સર્વનિષેધાર્થમાં કહીને વિશુદ્ધ ક્ષાયિકાદિ ભાવને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યું છે. પુનઃ નોશબ્દને મિશ્રવચનના અર્થમાં જણાવી-ને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો જે ઉપયોગ તેને પણ નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યું, તે પછી પુનઃ નોશબ્દને એકદેશાર્થમાં ગણીને અર્હન્તને નમસ્કાર કરવા વિગેરેનું જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભયથી મિશ્ર એવો જે પરિણામ તેને નોઆગમથી ભાવમંગળ કહ્યું; હવે નોશબ્દને એક દેશવાચી અર્થમાં ગણીને પાંચ જ્ઞાનરૂપ નન્દી નોઆગમથી ભાવમંગળ છે. એમ જણાવવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મજ્જલમહવા નન્દી ચરન્વિહા મજ્જલં વ સા નેયા।

દઘ્વે તૂરમમુદઓ માવમ્મિ ય પંચ નાણાં ॥ ૭૮ ॥

અથવા નોઆગમથી ભાવમંગળરૂપ નન્દી છે. ને તે મંગળની પેઠે ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યનન્દીમાં વાજિત્રાનો સમુદાય અને ભાવનન્દીમાં પાંચ જ્ઞાનો જણવાં. ૭૮.

અહીં નોઆગમથી ભાવમંગળ પ્રસ્તુત છે, તેથી “અથવા” શબ્દવડે પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકાર સિવાય અન્ય ચોથો પ્રકાર કહે છે, એ ચોથો પ્રકાર નન્દી છે, જેથી ભવ્ય પ્રાણી-ઓ સમૃદ્ધિ પામે તે નન્દી. સૂત્રમાં નન્દી સામાન્યથી કહી છે, તોપણ વ્યાખ્યાનથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય છે એ ન્યાયની અપેક્ષાએ અહિંમાં પાંચજ્ઞાનરૂપ નન્દી જણવી. સામાન્ય રીતે વિચારતાં આ નન્દી પણ મંગળની પેઠે નામાદિ ચાર પ્રકારે છે. જેમકે “નન્દી”

એણું કોઈનું નામ કરીએ તે નામનન્દી, અક્ષાદિમાં સ્થાપિએ તે સ્થાપનાનન્દી, દ્રવ્ય-
નન્દી એ પ્રકારે છે-એક આગમથી અને બીજી નોઆગમથી. જે કોઈ નન્દીપદાર્થને જાણનાર અનુપયોગી હોય તે આગમથી દ્રવ્યનન્દી છે. નોઆગમથી જ્ઞશરીર-ભવ્ય શરીર નન્દી જાણકારનું કલેવર તથા ભવિષ્યમાં જાણકાર થનારો બાલક છે. વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનન્દી બાર પ્રકારનાં વાજિંત્રોનો સમૂહ જાણવો. જેવાં કે-ભાંભા-મુકુંદ-મર્દલ-કડમ્બ-ઝંઘરી-હુકુંક-કંસાલ-કાહલ-તલિમા-વાંસ-શંખ-અને પણવ.

નામનન્દી આદિનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત નામમંગળાદિના અનુસારે સુજ્ઞેય છે એટલે અહીં નથી કહ્યું, અને ભાવનન્દી આગમથી તથા નોઆગમથી એમ બે પ્રકારે છે. નન્દી પદાર્થને જાણનાર તેમાં ઉપયોગવાન હોય તે આગમથી ભાવનન્દી છે, અને નોઆગમથી ભાવનન્દી સતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનો છે. અહીં નોશબ્દ એક દેશવાચી છે, અને આગમ (શ્રુત) તે પાંચ જ્ઞાનનો એક દેશ છે. તેથી પાંચ જ્ઞાનોને નિરૂપણ કરનાર નન્દી તે અહીં નોઆગમથી ભાવનન્દી છે. એ પાંચ જ્ઞાનરૂપ ભાવનન્દી હવે પછીની નિર્ચુક્તિની ગાથાથી બતાવે છે. ૭૮.

આભિણિવોહિયનાણં સુયનાણં ચેવ ઓહિનાણં ચ ।

તહ મળપજ્જવનાણં કેવલનાણં ચ પંચમયં ॥ ૭૯ ॥

આભિણિવોધિક જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, તથા મનઃપર્યવજ્ઞાન અને પાંચમું કેવળજ્ઞાન. ૭૯.

આ પાંચે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ વિસ્તારથી કહે છે; તેમાં પ્રથમ દરેક અવાંતર પદાનો અર્થ કહીને આભિણિવોધિકજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જણાવે છે.

અત્થાભિમુહો નિયઓ વોહો જો સો મઓ અભિણિવોહો ।

સો ચેવાડઽભિણિવોહિયમહવ જહાજોગમારજ્ઞં ॥ ૮૦ ॥

અર્થની (પદાર્થની) અભિમુખ એટલે પદાર્થ હોય તોજ થવાવાળો નિશ્ચિતબોધ એટલે સંશય વગેરે શિવાયનો બોધ તે અભિણિવોધ માનેલ છે, અને તેજ આભિણિવોધિક જ્ઞાન છે. અથવા (બીજી રીતે પણ) જેમ વ્યુત્પત્તિથી ઘટે તેમ ચોળણું. ૮૦.

અર્થની અભિમુખ જે નિશ્ચિત બોધ-જ્ઞાન તે અભિણિવોધ, ક્ષયોપશમાદિની નિપુણતા ન હોવાથી થએલ અનિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે અભિણિવોધ થઇ જાય એટલા માટે ‘ નિશ્ચિત ’ એણું વિશેષણ આપ્યું છે. ‘ અર્થાભિમુખ ’ એણું વિશેષણ ન આપ્યું હોત તો તેમિરિક્ત અભિણિવોધવાળાને એક ચંદ્ર છતાં બે ચંદ્રનું નિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ તે જ્ઞાન અર્થ-ને અભિમુખ ન હોવાથી સત્યજ્ઞાન નથી. આ ઉભયદોષ ટાળવાને તીર્થંકર-ગણધરાદિકાએ અર્થાભિમુખને નિયત એવો જે બોધ તેને અભિણિવોધ કહેલ છે. અને તેજ આભિણિવોધિક જ્ઞાન છે. અથવા આ સિવાય બીજી રીતે પણ જેમ ઘટે તેમ સંખ્યાવાનુસારે એ આભિણિવોધિકજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરવી. જેમકે અર્થાભિમુખ નિશ્ચિત બોધ છતે થએલું જ્ઞાન તે આભિણિવોધિક જ્ઞાન, અથવા તે વડે થએલું જ્ઞાન તે આભિણિવોધિક જ્ઞાન, અથવા તેથી કે તે છતાં થએલું જ્ઞાન તે આભિણિવોધિક જ્ઞાન, અથવા તન્મયજ્ઞાન તે આભિણિવોધિક જ્ઞાન. ઇત્યાદિ. ૮૦.

આ પ્રમાણે આભિનિષેધિક શબ્દથી વાચ્ય એવા જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી; તેને આ ભિનિષેધિક એટલે જ્ઞાન-ક્ષયોપશમ અથવા આત્મા એવા અર્થમાં વ્યાખ્યા કરે છે, જે સાથે સાથે શ્રુતજ્ઞાનની પણ તેની માટે જ્ઞાનની આગે હોવાને વ્યવસ્થા કરી વ્યાખ્યા કરે છે.

તં તેણ તઓ તમ્મિ વ મો વાડર્ધિણિવુડ્ડણ્ તઓ વા મં ।

તં તેણ તઓ તમ્મિ વ મુણેડ મો વા મુવં તેણં ॥ ૨ ॥ ૮૧ ॥

તેને-તે વડે-તે થકી-તે છતે (આત્મા જાણે) અથવા તે જાણે તેથી તે આભિનિષેધિક તે-તે વડે-તે થકી-તે છતાં સંભળાય અથવા તે સાંભળે તેથી તે જ્ઞાન. ૮૧.

અર્થને આભિમુખ નિશ્ચયપણે આત્મા જે જાણે તે અવગણ્યાદિ જ્ઞાનરૂપ આભિનિષેધિક અથવા તે આભિનિષેધમાં કરણભૂત એવો જે તેને વ્યાવરણ કરનાર કર્મના ક્ષયોપશમ તે વડે આત્મા ઘટ-પટાદિ વસ્તુ જાણે અથવા તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મા ઘટપટાદિને જાણે અથવા તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમ થએ છતે આત્મા જાણે તેથી ત્રણે વ્યુત્પત્તિથી જે તેના આવરણનો ક્ષયોપશમ તે આભિનિષેધિક; આ વ્યાખ્યાથી આત્મા એવું આભિનિષેધિક છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની કથંચિત્ અભિન્ન છે.

શિષ્ય:—આત્મા અને ક્ષયોપશમ એવો જે અર્થ આભિનિષેધિકશબ્દના કર્યો છે તેમાં જ્ઞાનની સાથે આત્મા ને ક્ષયોપશમને સમાન અધિકરણતા કેમ થતે ?

ગુરુ:—આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય છે, અને ક્ષયોપશમ એ જ્ઞાનનું કારણ છે, તેથી ઉપચારથી તેમને આભિનિષેધિક કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે આભિનિષેધિક જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહીને હવે શ્રુત જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે. આત્માવડે જે સંભળાય તે શ્રુત (આત્માવડે શબ્દ સંભળાય છે, માટે આ વ્યુત્પત્તિથી શબ્દ તે શ્રુત છે.) જેવડે એટલે ક્ષયોપશમવડે સંભળાય માટે તે ક્ષયોપશમ શ્રુત અથવા જે ક્ષયોપશમથી સંભળાય તે શ્રુતનો ક્ષયોપશમ શ્રુત અથવા ક્ષયોપશમ છતે જે સંભળાય તે ક્ષયોપશમ તે શ્રુત અને જે સાંભળે તે શ્રુત (અહીં સાંભળનાર આત્મા છે, માટે આ વ્યુત્પત્તિથી આત્માને શ્રુત કહ્યો છે.) આ વ્યુત્પત્તિઓમાં શબ્દ-આત્મા-અને ક્ષયોપશમને શ્રુત કહેલ છે તેનું કારણ એ છે કે-શબ્દ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, ક્ષયોપશમ શ્રુતજ્ઞાનનો હેતુ છે, અને આત્મા શ્રુતથી કથંચિત્ અભિન્ન છે, તે માટે ઉપચારથી તેમને શ્રુત કહેલ છે. ૮૧.

હવે અવધિજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

તેણાવહીયણ તમ્મિ વાડવહાણં તઓડવહી સો ય ।

મજ્ઞાયા જં તોણ દવ્વાઈ પરોપ્પરં મુણહ્ ॥ ૮૨ ॥

તેવડે અથવા તે છતે ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ શિવાય સાક્ષાત્ આત્માથી જે માટે અર્થ જણાય તેથી તે અવધિ, તે અવધિ મર્યાદારૂપ છે, કેમકે તે અવધિજ્ઞાનવડે (આત્મા) દર્શ્યાદિ પરસ્પર-નિયમિત જાણે છે.

અવ અને ધિ એ બેશબ્દથી અવધિપદ બનેલ છે. તેમાં અવ શબ્દ અવ્યય હોવાથી અનેક અર્થ વાળી છે. તેથી જે જ્ઞાનવડે અવ એટલે “ અધઃ અધઃ ” નીચે નીચે વિસ્તારથી રૂપી વસ્તુ “ ધીયતે ” એટલે જણાય તે અવધિ, અથવા અવ શબ્દ મર્યાદા

વાચક લેવો એ અર્થઅનુસારે આટલા ક્ષેત્રે આટલાં દ્રવ્ય આટલા કાળ સુધી જાણનારને જણાય અને આટલો કાલ આટલા દ્રવ્ય જાણનારને જણાય, એમ પરસ્પર નિયમિત મર્યાદાથી જે જ્ઞાનવડે રૂપી વસ્તુ જણાય તે અવધિ અથવા જે જ્ઞાન છતે આત્માવડે રૂપી વસ્તુ ઉપર મુજબ સાક્ષાત્ જણાય તે અવધિ. આ જ્ઞાન પૂર્વેક્ષિત મર્યાદાથી અર્થ જાણવામાં પ્રવર્તે છે, માટે ઉપચારથી તે જ્ઞાનને જ મર્યાદા કહે છે; કેમકે તે અવધિજ્ઞાન દ્રવ્યાદિ ઉપર મુજબ અવધિથી એટલે મર્યાદાથી પરસ્પર નિયમિતપણે જાણે છે, એ હકીકત આગળ “અંગુલમાવલિઆણું” એ ગાથાથી (૬૦૮) સવિસ્તર કહેવાશે. ૮૨.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

પજ્જવણં પજ્જયણં પજ્જાઓ વા મણમ્મિ મણસો વા ।

તસ્સ વ પજ્જાયાદિન્નાણં મણપજ્જવં નાણં ॥ ૮૩ ॥

મનને વિષે અથવા મન સંબંધી પર્યવન, પર્યયન, અથવા પર્યાય, અથવા તેના (મનના) પર્યાય આદિનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. ૮૩.

“અવ” ધાતુ “ગતિ આદિ” અર્થમાં વપરાય છે, તેથી “અવન” નો અર્થ “ગ-મન”, “વેદન” એમ થાય “પરિ” એટલે સર્વ પ્રકારે, આ પ્રમાણે “પર્યવન” નો અર્થ સર્વ પ્રકારે પરિચ્છેદન એટલે જાણવું એવો થાય છે. મનને વિષે એટલે ગ્રાહ્ય મનોદ્રવ્યના સમુદાયને વિષે, અથવા ગ્રાહ્ય મન સંબંધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવું તેને “મનઃપર્યવ” જ્ઞાન કહીએ. “પર્યયન” શબ્દ લગ્ન્યે ત્યારે “અય” ધાતુ “ગમન,” “વેદન” એ અર્થમાં લેવો, અને “પર્યાય” શબ્દ લગ્ન્યે ત્યારે “ઈ” ધાતુ “ગતિ” અર્થમાં લેવો, અને ઉપર મુજબ અર્થ કરવો.

“મનઃ પર્યવ” જ્ઞાનનો બીજી રીતે અર્થ કરતાં અંથકાર કહે છે કે મનના પર્યાયો, એટલે ધર્મો તેનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવ જાણવું. જેમકે આ મનુષ્યાદિકે આ વસ્તુ આ પ્રકારે ચિન્તવી છે. આ પ્રકારનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યાયજ્ઞાન જાણવું. ૮૩.

(મનને વિષે અથવા મનને જાણવું તે અથવા તેના પર્યાયનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન.

મનના પુર્વગણને સમસ્ત પ્રકારે જાણવા; અથવા મન સંબંધી સમસ્ત પ્રકારે જાણવું, તે મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા મનના પર્યાય વિગેરેનું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. જેમકે આણે આ વસ્તુ આવા પ્રકારે ચિન્તવી છે એવું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યાયજ્ઞાન. ૮૩.)

કેવળજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

કેવલમેગં મુદ્ધં સગલસાહારણં અણન્તં ચ ।

પાયં ચ નાણસહો નામસમાણાહિગરણોડયં ॥ ૮૪ ॥

એક-શુદ્ધ-પરિપૂર્ણ-અસાધારણ-અને અનન્ત એવું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન. આ પાંચે જ્ઞાનની વ્યાખ્યામાં સમાસ કરતાં જ્ઞાનશબ્દને યજ્ઞ કરીને નામની સમાનઅધિકરણતાવાળો યોજવાનો છે. ૮૪.

ઇન્દ્રિયાદિની સહાયતાની અપેક્ષા ન હોવાથી અથવા તે જ્ઞાન છતે મતિઆદિ ઇ-

શિષ્ય:—જો સ્વામિ આદિથી આ બે જ્ઞાનો પરસ્પર તુલ્ય છે તો તેમનો ઉપન્યાસ કોઈ પણ જગ્યાએ સાથે કરવો જોઈએ એટલું થયું પણ સર્વ જ્ઞાનોની આદિમાં જ શામટિ આ બંનેનો ઉપન્યાસ કર્યો ?

ગુરુ:—જો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય તો જ બાકીના અવધિઆદિજ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ થાય, પણ તે સિવાય ન થાય, એવો કોઈ આત્મા પૂર્વે થયો નથી થતો નથી અને થશે પણ નહિ કે જે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પામ્યા સિવાય પ્રથમથી જ અવધિઆદિ જ્ઞાનો પામ્યા હોય પામતો હોય કે પામવાનો હોય, પરંતુ મતિશ્રુતજ્ઞાન પામ્યા પછી જ બાકીના અવધિ-આદિજ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે કારણથી જ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન આદિમાં કહ્યાં છે. ૮૬.

શિષ્ય:—ભલે મતિ-શ્રુતનો ઉપન્યાસ સર્વ જ્ઞાનોની આદિમાં કરો પરંતુ એ બેમાં પણ પ્રથમ મતિ અને પછી શ્રુત એમ કહેવાનું શું કારણ ? એથી વિપરીત એટલે પહેલાં શ્રુતજ્ઞાન કહીને પછી મતિજ્ઞાન શામટિ ન કહી શકાય ? એના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મરુપુષ્વં જેણ સુયં તેનાર્કે મરૂં, વિસિદ્ધો વા ।

મરૂમેઓ ચેવ સુયં તો મરૂસમણંતરં મણિયં ॥ ૮૬ ॥

મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે, તેથી મતિ આદિમાં છે; અથવા શ્રુતજ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનનો વિશિષ્ટ ભેદ જ છે, તે કારણથી પણ મતિજ્ઞાન પછી શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. ૮૬.

મતિજ્ઞાન પહેલું થાય અને પછી જ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે એમ તીર્થંકર-ગણધરોએ કહ્યું છે; કેમકે અવગ્રહાદિ રૂપ મતિજ્ઞાન થયા સિવાય શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; અથવા શ્રુતજ્ઞાનપણ ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયરૂપ નિમિત્તથી થતું હોવાથી મતિજ્ઞાનનો કોઈ વિશિષ્ટ ભેદ જ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ કારણથી મૂળભૂત મતિજ્ઞાનનો પ્રથમ ઉપન્યાસ કર્યો છે, અને તેના ભેદરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનો પછી ઉપન્યાસ કર્યો છે. આ સંબંધી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે. ૮૬.

હવે મતિ-શ્રુત પછી અવધિ અને તે પછી મનઃપર્યવ કહેવાનું કારણ કહે છે.

કાલ-વિવજ્જય-સામિત્ત-લામસાહમ્મઓડવહો તત્તો ।

માણસમિત્તો છંદમત્થ-વિસય-ભાવાદિસામણ્ણા ॥ ૮૭ ॥

કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ-અને લાભનું સાધર્મ્ય હોવાથી મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યું છે; તથા છંદમત્થ-વિષય-અને ભાવનું સાધર્મ્ય હોવાથી તે અવધિ-જ્ઞાનની પછી મનઃપર્યવજ્ઞાન કહ્યું છે. ૮૭.

મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની સાથે કાળ-વિપર્યય-સ્વામિત્વ અને લાભનું અવધિજ્ઞાનનું સાધર્મ્ય હોવાથી તે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની પછી અવધિજ્ઞાન કહ્યું છે. ઘણા જીવોની અપેક્ષાએ અને એક જીવની અપેક્ષાએ મતિ-શ્રુતના સ્થિતિકાલ જેટલો જ અવધિજ્ઞાનનો સ્થિતિ કાળ છે, તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનું કાળસાધર્મ્ય છે. તથા નિશ્ચાત્વનો ઉદય થાય ત્યારે પહેલાં સમ્યક્ત્વની વખતે જે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે તે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાનરૂપે વિપર્યય પામે છે, તેમ અવધિજ્ઞાન પણ વિભંગજ્ઞાન રૂપે વિપર્યય પામે છે. તેથી તે બેઉની સાથે અવધિજ્ઞાનનું વિપર્યયથી સાધર્મ્ય છે. અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાનનો જે સ્વામિ હોય છે તે જ અવધિજ્ઞાનનો સ્વામિ થાય છે. તેથી સ્વામિ સાધર્મ્ય છે. વળી આ ત્રણ જ્ઞાનનો લાભ પણ સાથે થાય છે નિશ્ચાત્વને લીધે વિભંગજ્ઞાનવાળા દેવઆદિને સમ્યક્ત્વ પામતાં મતિઅજ્ઞાન શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એ ત્રણે મરીને મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન એ ત્રણે સાથે જ થાય છે. તારે લાભ સાધર્મ્ય છે.

છદ્મસ્થ-વિષય અને ભાવ આદિથી અવધિજ્ઞાનની સમાન મનઃપર્યવજ્ઞાન છે તેથી અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યવ જ્ઞાન કહ્યું છે. અવધિજ્ઞાન જેમ છદ્મસ્થને થાય છે તેમ મનઃપર્યવ પણ છદ્મસ્થનેજ થાય છે. તેથી અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવનું છદ્મસ્થપણનું સાધર્મ્ય છે. એ ઉભય જ્ઞાન પુરુષગમાત્રનેજ જન્માવનારા હોવાથી તે બેઉનું વિષયથી સાધર્મ્ય છે. અને ઉભયજ્ઞાન દ્વયોપશમ ભાવે વર્તતાં હોવાથી ભાવથી પણ તે બેઉનું સાધર્મ્ય છે. આદિ શબ્દથી બંને જ્ઞાન સાક્ષાત દર્શાવવાથી પ્રત્યક્ષ સાધર્મ્ય વાળાં પણ છે. ૮૭.

હવે મનઃપર્યવજ્ઞાનની પછી અને સર્વ જ્ઞાનોને અન્તે કેવળજ્ઞાન કહેવાનું કારણ અને પાંચ જ્ઞાનોમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા ભેદ કહે છે.

અન્તે કેવલમુત્તમ-જડસામિત્તાવસાણલાભાઓ ।

एतं च मङ्-मुग्धाङ् परोक्षमिवरं च पञ्चकखं ॥ ૮૮ ॥

કેવળજ્ઞાન ઉત્તમ છે તેથી તેને બધા જ્ઞાનોને અન્તે કહ્યું છે. વળી મનઃપર્યવજ્ઞાન જેમ અપ્રમત્ત સાધુને થાય છે તેવીજ રીતે કેવલજ્ઞાનના સ્વામી પણ અપ્રમત્ત યતિ છે. અને અવસાને તેનો લાભ થાય છે તેથી તેને અન્તે કહ્યું છે. આદીં મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે અને બીજાં ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. ૮૮.

અતીત-અનાગત-અને વર્તમાન કાલીન સર્વ વસ્તુ અને તેના સર્વ પર્યાયોના સ્વરૂપને જાણનાર હોવાથી કેવળજ્ઞાન સર્વાત્તમ છે. તેથી તેને સર્વજ્ઞાનોની ઉપર-છેવટે કહ્યું છે. વળી જેમ મનઃપર્યવજ્ઞાનના સ્વામિ અપ્રમત્ત યતિ છે, તેમ કેવળજ્ઞાનના સ્વામિ પણ અપ્રમત્ત યતિ છે, એમ સ્વામિત્વની સમાનતાથી મનઃપર્યવજ્ઞાન પછી કેવલજ્ઞાન કહ્યું છે. તેમજ સર્વ બીજાજ્ઞાનોના અન્તેજ આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે કેવળજ્ઞાન સર્વની અન્તે કહ્યું છે.

આ મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બેઉ જ્ઞાનો પરોક્ષ પ્રમાણ છે, અને બાકીના અવધિ-મનઃપર્યવ-ને કેવળ એ ત્રણ જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. ૮૮.

પહેલાની ગાથામાં પહેલાનાં બે જ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણ તરીકે તથા બીજાં ત્રણ જ્ઞાનોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે જણાવેલ છે તેમાં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની શ્રેષ્ઠતા હોવાથી પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહે છે.

जीवो अखो अत्यव्वाचण-भोवणगुणणिओ जेण ।

तं पइ वट्ठइ नाणं जं पच्चक्खं तयं तिविहं ॥ ૮૯ ॥

જે કારણથી જીવ અર્થની વ્યાપ્તિ અને ભોજન ગુણો સહિત છે, તે કારણથી તેને જીવને અક્ષ કહેવાય છે; અને તે જીવ પ્રત્યે જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ વર્તે છે તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે, એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારે છે. ૮૯.

અર્થવ્યાપન અને ભોજનગુણાન્વિત હોવાથી જીવ એટલે અક્ષ, તે પ્રત્યે સાક્ષાત્

૧ સ્વાદિગણનો “ અણ ” ધાતુ વ્યાપ્તિ અર્થમાં વપરાય છે. તે અર્થને અનુસારે આત્મા જ્ઞાનાદિ વડે જેથી સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપી રહે છે તેથી તે જીવને “ અક્ષ ” કહીએ અથવા ક્યાદિ ગણનો “ અણ ” ધાતુ ભોજન અર્થમાં વપરાય છે. તે પ્રમાણે સમસ્ત ત્રિભુવનમાં રહેલા દેવલોક સમૃદ્ધિ આદિ અર્થોને જે ભોગવે છે તેને “ અક્ષ ” કહીએ. આ પ્રમાણે “ જીવને અક્ષ ” કહેવાય છે.

ઇન્દ્રિયથી નિરપેક્ષ જે જ્ઞાન વર્તે તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના સાક્ષાત્ આત્માને થતું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવધિ-મન-પર્યવ- અને કેવળ એમ ત્રણ પ્રકારે છે. કારણ કે તે જ્ઞાનો સાક્ષાત્ પરિચ્છેદક હોવાથી આત્મા-પ્રત્યે સાક્ષાત્ વર્તે છે. ૮૯.

મુખ્ય એવા પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ કહ્યા પછી હવે પરોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે.

અક્ષસ્સ પોગલકયાં જં દન્વિન્દ્રિય-મણાં પરા તેણં ।

તેહિંતો જં નાણં પરોક્ષમિહ તમણુમાણં વ ॥ ૯૦ ॥

અક્ષ એટલે આત્મા તેનાથી ભિન્ન એવા પુદ્ગલથી થયેલ જે દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન, તે વડે-તેઓ વડે-અથવા તે થકી જે જ્ઞાન થાય તેને અહીં અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ જ્ઞાન માન્યું છે. ૯૦.

દ્રવ્યેન્દ્રિય અને મન એ પુદ્ગલમય છે ને તેથી તે આત્માથી ભિન્ન છે, તેથીજ તે ઇન્દ્રિયો ને મનથી ઉત્પન્ન થતું એવું જે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન તે આત્માને સાક્ષાત્ નથી થતું. મારે તે પરોક્ષ જ્ઞાનો કહેવાય છે. જેમ અનુમાનથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે તેમ આ એક જ્ઞાનો પણ આત્માને સાક્ષાત્ ન હોવાથી તે પુદ્ગલદ્વારા થતાં આ એ જ્ઞાનો પરોક્ષ છે. તોત્પર્ય એ છે કે જીવ અપૌદ્ગલિક હોવાથી અમૂર્ત છે અને દ્રવ્યેન્દ્રિય-તથા મન પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્ત છે. અમૂર્તથી મૂર્ત ભિન્નજ હોય છે, તેથી પૌદ્ગલિક ઇન્દ્રિય અને મનથી થ-એલું જે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન તે પરનિમિત્તવાળું હોવાથી ધ્રુવથી થતા અશ્વિના જ્ઞાનની જેમ પરોક્ષ છે. ૯૦.

હવે જે વૈશેષિક વિગેરે મતવાળા અક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિય કહે છે તેઓ તે પ્રત્યે થએલું જે જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે અને તે ઇન્દ્રિયાદિથી થનારા જ્ઞાન શિવાયનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ માને છે તેનું ખરું કરવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

કેસિંચિંદિંદ્રિયાઈં અક્ષાઈં, તદુવલલ્લિ પચ્ચક્ષં ।

તં નો, તાઈં જમવેઅણાઈં જાણંતિ ન ઘડો વ્વ ॥ ૯૧ ॥

કેટલાએક અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયો અને તે ઇન્દ્રિયોને થયેલ જે જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ માને છે; પણ તેમ નથી કેમકે ઇન્દ્રિયો થટની જેમ અચેતન હોવાથી જાણતી નથી. ૯૧.

કેટલાએક વૈશેષિકાદિ દર્શનવાળાઓ “અક્ષ” એટલે ઇન્દ્રિયો એમ કહે છે પણ અક્ષનો અર્થ “જીવ” માનતા નથી તેથી તેઓ ઇન્દ્રિયાને થતી સાક્ષાત્ ઘટાદિ પદાર્થની જે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ તરીકે માને છે અને તે શિવાયના ઇન્દ્રિયથી જાણા-યેલ પદાર્થદ્વારા થતા જ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણ તરીકે માને છે. તેઓનું તે મનવ્ય યોગ્ય નથી. કેમકે ઘટાદિની પેઠે ઇન્દ્રિયો અચેતન હોવાથી વસ્તુ સ્વરૂપને જાણી શકતી નથી. જે જે અચેતન છે તે તે સર્વ ઘટાદિની જેમ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણતાં નથી. ઇન્દ્રિયો પણ અચેતન છે એટલે તેમને જ્ઞાન ક્યાંથી થાય ? ને જે ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાનજ થતું નથી તો પછી ઇન્દ્રિયોથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેમ કહેવાય ? અહીં ઇન્દ્રિયાદિના જ્ઞાન શૂન્યપણાની નિ-દિમાં મૂર્તિમાનપણું અને સ્પર્શાદિસહિતપણું વિગેરે હેતુઓ કહેવા. ૯૧.

ઇન્દ્રિયો જાણતી નથી એમ જે પાછલ તમોએ કહ્યું તે પ્રત્યક્ષ વિરોધવાળું જાણાય

કે કેમકે હિન્દિઓને સાક્ષાત નર નર આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. ને એ વાત સા કોઈ જાણે પણ છે. આવી શંકા થવાના સંભવ માનીને તેના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ઉચ્ચલ્લા તત્વાડયા તન્નિગમે તદુચ્ચલ્લાગ્નિગ્નરણાઓ ।

નેદગવક્ષોવરમે ચિ તદુચ્ચલ્લાડ્ગુમરિવા વા ॥ ૧૨ ॥

ધરતા ગોખસાથી જાણેલ અર્થને, ગ્રહજવાદનો અભાવ છતાં પણ સ્મરણ કરનાર જેમ તે ગોખસાથી જુદાજ હોય છે ને તેનાથી ને જાણેલા પદાર્થો અભાવે છે તેમ હિન્દિઓનો અભાવ છતાં પણ હિન્દિઓથી જાણેલ અર્થનું સ્મરણ થાય છે. માટે ત્યાં પણ ઉપલબ્ધ-જેતનારની માફક જાણનાર ભિન્ન છે ને ગોખસાની માફક હિન્દિઓ જાણનાર નથી આત્માજ જાણનાર છે. ૧૨.

કરણરૂપે વ્યાપાર કરતી હિન્દિઓ છે પણ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણનાર તો આત્મા છે. હિન્દિઓ નથી; કારણ કે હિન્દિઓનો અભાવ થાય તો પણ હિન્દિઓથી ઉપલબ્ધ એવા અર્થોનું સ્મરણ થાય છે. જેમ કરણભૂત એવી ગ્રહની બારીમાંથી જાણેલ સૂરી આદિ પદાર્થ ગ્રહની બારી બંધ કર્યા પછી પણ તે સૂરીઆદિ પદાર્થને જાણનાર દેવદત્તાદિ હોવાથી તેનું સ્મરણ કરેછે; તેમ અહીં પણ જાણુ, એટલે કે હિન્દિય નાશ પામ્યે છતે અથવા તેનો વ્યાપાર બંધ કરે છતે પણ હિન્દિઓપલબ્ધ અર્થનું જ સ્મરણ કરે છે તે ત્યાં જાતા છે. જેમ ગ્રહની બારીમાંથી જાણેલ અર્થને બારી બંધ થયા પછી પણ દેવદત્તાદિ સંભારે છે તેવીજ રીતે હિન્દિઓપલબ્ધ અર્થને હિન્દિયનો અભાવ થયા છતાં પણ આત્મા સંભારે છે. માટે અર્થના સ્વરૂપને જાણનાર આત્માજ છે. જો હિન્દિઓ અર્થ સ્વરૂપ જાણનાર હોય તો હિન્દિયનો અભાવ થયા બાદ જો અર્થનું સ્મરણ કેને થાય? એકે જાણેલા અર્થનું ધીજનને સ્મરણ થાય એ વાત શુક્તિસંગત ન ગણાય. અને જો એમ માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય. માટેજ અમે કહીએ છીએ કે હિન્દિઓપલબ્ધ અર્થનું હિન્દિયનો અભાવ થયા બાદ પણ સ્મરણ થાય છે તેથી અર્થને જાણનાર હિન્દિઓ નથી પણ આત્મા છે. અને એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. અને આમાં બાધકપણે ધીજનએ કહેલો અનુભવરૂપ હતો તે તો ઉપરોક્ત અનુમાનથી બાધિત હોવાને લીધે. બ્રાન્તિરૂપ છે.

અહીં કોઈ વાદી કહે છે કે—‘સ્વતંત્ર હિન્દિઓ જાણે છે એમ કોનું મન્તવ્ય છે? અમે તો એમ કહીએ છીએ કે’ હિન્દિય અને મનોનિમિત્ત આત્માને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે આત્મા મનસાથે જોડાય છે, મન હિન્દિય સાથે જોડાય છે અને હિન્દિય અર્થ સાથે જોડાય છે.’ આચાર્યશ્રી કહે છે કે જો એમ છે તો પરનિમિત્તવાળું હોવાથી આ જ્ઞાન અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ થયું; પ્રત્યક્ષ ક્યાં થયું?—જ્ઞાન શૂન્ય હિન્દિઓ જ્ઞાનના નિમિત્તપેણથી સાક્ષાત્ વ્યાપારાતી હોવાથી ઉપચારથી પ્રત્યક્ષતા કહેતા હો તો “હિન્દિઓ-પલ્લભિવા પ્રત્યક્ષ” અર્થાત્ હિન્દિયવડે થએલું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ એવું લક્ષણ અહીં થયું.

૧ જોઓના મને હિન્દિઓથી થતા જોનને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે તેઓના મને ધશ્વરનું જ્ઞાન તેમજ મનુના વ્યાપાર વિના પણ થતું યોગિઓનું જ્ઞાન અપમાણ થશે અને તેઓનાં જે જ્ઞાનો જીવ મોક્ષ પુણ્ય પાપ આદિને જણાવનાર તે બધાં કલ્પિત થશે. કારણકે જીવાદિ પદાર્થો કોઈ પણ પ્રમાણે હિન્દિઓથી જણાતા નથી.

નથી, કેમકે ઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન તો જીવને થાય છે. જો સંવ્યવહારમાત્રથીજ આને પ્રત્યક્ષ કહેતા હો તો અમે પણ તેમ તો માનીએ છીએ, અને હમણાંજ તેનું પ્રતિપાદન કરીશું.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તક જ્ઞાનની પરોક્ષતા પ્રતિપાદન કરીને અનુમાનના પ્રયોગદ્વારાએ તેજ વાત દઢ કરવાને આચાર્યશ્રી કહે છે—

ઈન્દ્રિય-મણોનિમિત્તં પરોક્ષમિદં સંસય્રાદિભાવાઓ. ।

તત્કારણં પરોક્ષં જહેહ સામાસમણુમાણં ॥ ૧૪ ॥ ૧૩ ॥

ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન થાય છે તે સંશયાદિના સદ્ભાવવાળું હોય છે ને તેથી અહીં તે પરોક્ષ છે (લણી) સાભાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનના જેમ (ઇન્દ્રિયો) કારણ હોવાથી પણ પરોક્ષ છે. ૯૩.

ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી આત્માને જે જ્ઞાન થાય છે તે પરોક્ષ છે. કેમકે તે ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી સંશય વિપર્યય અનધ્યવસાય અને નિશ્ચય પણ થાય છે. કારણ કે સાભાસ અનુમાન અને સત્ય અનુમાનનું ઇન્દ્રિયો અને મન કારણ છે. જેમકે—જે ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમાં સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય થવા સંભવે છે, ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્તે થતા અસિદ્ધ-અનેકાન્તિક ને વિરુદ્ધ એવા અનુમાનાભાસની પેઠે, આ સાભાસ અનુમાનનો પ્રયોગ કહ્યો. હવે સત્ય અનુમાનનો પ્રયોગ ખતાવે છે. જે ઇન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ છે, કેમકે તેમાં પાછલથી નિશ્ચય થવાનો સંભવે છે, ધૂમથી અગ્નિના અનુમાનની પેઠે, જે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે તેમાં સંશય-વિપર્યય-અનધ્યવસાય કે પછીથી નિશ્ચય અવધિ જ્ઞાનાદિની જેમ સંભવતા નથી. ઉપરોક્ત પરોક્ષ જ્ઞાનને સાધનારા ઉભય પ્રયોગને દૃષ્ટાન્તથી વિપરીત પ્રયોગ અને દૃષ્ટાન્ત કહીને ઇષ્ટ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી છે. અવધિ આદિ જ્ઞાનોમાં પાછલથી નિશ્ચય થવા રૂપ હેતુ સંભવે છે તેથી તે અનેકાન્તિક હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ નહિ થાય. એવી જો કોઈ શંકા કરે, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એમાં જે નિશ્ચય છે તે જ્ઞાન વિશેષરૂપ નિશ્ચય છે, પરંતુ સંકેત-સ્મરણાદિ પૂર્વક નિશ્ચય નથી, અને અમે તો અહીં જ્ઞાન થયા પછી બીજા કારણથી થતા નિશ્ચયને કહ્યો છે, તેથી સાધ્યની સિદ્ધિમાં દોષ નથી. ૯૩.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય અને મનને નિમિત્તે થતા જ્ઞાનને સામાન્યથી પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરીને હવે વિશેષથી બીજા હેતુવડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષપણે સિદ્ધ કરે છે.

હોન્તિ પરોક્ષાઈ મઈ-સુયાઈ જીવસ્સ પરનિમિત્તાઓ. ।

પુવ્વોવલદ્ધસંવંયસરણાઓચા વાણુમાણં વ ॥ ૧૪ ॥

જીવને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરનિમિત્તે થાય છે તેથી તે બેઉ પરોક્ષ છે. અથવા પૂર્વોપલબ્ધ સંબંધના સ્મરણથી તે બેઉ જ્ઞાનો થાય છે માટે અનુમાનની પેઠે પરોક્ષ છે. ૯૪.

શિષ્ય:—ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ જે કહ્યું છે, તે આગમવિરુદ્ધ જણાય છે, કેમકે આગમમાં કહ્યું છે કે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે, એક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને બીજું નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ. મારે તેનું કેમ સમાધાન થશે ?

ગુરુ:—આગમમાં કહ્યું છે તે સત્ય છે. પરંતુ ત્યાં ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તે સંવ્યવહારમાત્રથીજ પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે. પણ તે ખરું ઇન્દ્રિયથી થનાર જ્ઞાન પરમાર્થથી તો પરોક્ષજ છે. ભાન્યકાર મહારાજ તે સૂત્રના વિષયવિભાગ ખતાવતા તેજ પ્રમાણે કહે છે.

एगंतेण परोक्षं लिङ्गियमोहाइयं च पञ्चखं ।

इन्द्रिय-मर्णाभवं जे तं संवदहारपञ्चखं ॥ ९० ॥

લૈંગિક એટલે અનુમાન જ્ઞાન તે એકાન્તે પરોક્ષ છે. અને અવધિઆદિ વખતે જ્ઞાનો એકાન્તે પ્રત્યક્ષ છે. તથા ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જે જ્ઞાન તે સંવ્યવહાર માત્રથીજ પ્રત્યક્ષ છે. ૯૦.

ઇન્દ્રિય અને મન એ બેથી બાહ્ય એવા ધૂમાદિ લિંગવદે અગ્નિઆદિ વિષયનું જે જ્ઞાન આત્માને ઉત્પન્ન થાય છે તે એકાન્તે પરોક્ષ છે. કારણ કે ઇન્દ્રિય-મનને બાહ્ય એવા પદાર્થ આત્માને એકાન્તે પરોક્ષ છે. તથા અવધિ-મનોપર્યાય ને કેવળ જ્ઞાન એ વખતે આત્માને એકાન્ત પ્રત્યક્ષ છે. કારણ કે એ જ્ઞાનાર્થી બાહ્યલિંગ શિવાય ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના આત્માને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેમજ ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન તે સંવ્યવહાર પ્રત્યક્ષ છે. કેમકે ધૂમાદિ લિંગ શિવાય ઇન્દ્રિય અને મનને વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઇન્દ્રિય અને મનને પ્રત્યક્ષ હોવાથી લોકસંવ્યવહારમાત્રની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, પરમાર્થથી તો તે પરોક્ષજ છે. કેમકે ઇન્દ્રિય અને મન અત્યંત હોવાથી તેમાં જ્ઞાનના અભાવ છે. આ પ્રમાણે આ સંવ્યવહારપ્રત્યક્ષતાની અપેક્ષાએજ આગમમાં પણ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહ્યું છે. પરમાર્થથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો જ પ્રત્યક્ષ કહ્યાં જાયવાં.

અહીં કોઈ એમ કહે કે “ ઇન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાન સંવ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ છે, પણ પરમાર્થથી નહિ.” એમ ભાષ્યકારે ક્યાંથી જાણ્યું ? સૂત્રમાં એવું કંઈ વિશેષપણ નથી કહ્યું, ત્યાં તો “ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ” એમ સામાન્યથીજ કહ્યું છે. આના ઉત્તરમાં વૃત્તિકાર કહે છે કે-સૂત્રમાં ત્યાં વિશેષ-સ્પષ્ટપણ નથી કહ્યું, પણ ઘીજે સ્થળે કહ્યું છે કે-પરોક્ષ બે પ્રકારનું છે એક આલિનિબાધિક પરોક્ષ અને બીજું શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ. આલિનિબાધિક અને શ્રુતજ્ઞાન શિવાય બીજું કોઈપણ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનજ નથી કે જેને પરમાર્થથી ઇન્દ્રિયમનથી થનારું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ગણાય. આ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીનું કથન શ્રવણ કરીને પુનઃ વાદી કહે છે કે-જો એમ છે તો જે ધૂમઆદિ લિંગ શિવાય સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય નિમિત્ત જ્ઞાન થાય છે તેને પરમાર્થથી પ્રત્યક્ષ માનો, અને જે ધૂમાદિ લિંગથી અગ્નિઆદિ વિષયનું લૈંગિક જ્ઞાન થાય છે તેને પરોક્ષસ્વરૂપ આલિનિબાધિક તથા શ્રુતજ્ઞાન માનો. એમ માનવાથી સિદ્ધાન્તમાં બન્ને સ્થળે જે મતિશ્રુતને પરોક્ષ ગણ્યાં છે તથા ઇન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેલું છે તે બન્નેનો નિર્વાહ થશે.

વાદીનું ઉપરોક્ત કથન સાંભળીને આચાર્યશ્રી કહે છે કે તે અયોગ્ય છે, કારણકે ધૂમાદિલિંગથી અગ્નિ આદિ વિષયનું જે લૈંગિક જ્ઞાન થાય છે, તેમાં વહન્યાદિ જાણવામાં ઇન્દ્રિયના નિમિત્તનોજ અભાવ છે, કેમકે ઇન્દ્રિયો વર્તમાનકાળ ભાવી માત્ર વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, અને લિંગથી તો ત્રિકાળભાવી એવા સાધ્ય વિષયનું અનુમાન થાય છે. વળી લૈંગિક એવું વહન્યાદિનું જ્ઞાન તે માત્ર મનોનિમિત્તવાળું છે, સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય નિમિત્તવાળું નથી, અને મતિ-શ્રુત જ્ઞાન તો સ્પષ્ટપણે ઇન્દ્રિય તથા મન ઉભય નિમિત્તવાળાં છે. આ સંબંધી વધારે સ્પષ્ટ હમણાંજ આગળ કહીશું. પણ કેવળ મનોનિમિત્ત લૈંગિક જ્ઞાનનેજ મતિ-શ્રુતપણું કેમ કહેવાય ? અને વળી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતથી ભિન્ન માનીએ તો પાંચને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે. તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને મતિ-શ્રુતની અલ્યન્તર માનવુંજ શ્રેયસ્કર છે. એમ માનવાથી મતિ-શ્રુત પરમાર્થથી પરોક્ષ હોવાને લીધે ઇન્દ્રિય-

જન્ય જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ થયું, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ અનુમાનની પેઠે પરનિમિત્તવાળું હોવાથી પરોક્ષજ છે. અહીં એમ ન કહેવું કે આગમમાં મનોનિમિત્ત જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ ગણાય એમ કોઈ પણ સ્થળે વિશેષ સ્પષ્ટપણે નથી કહ્યું તો પછી મનથી થનારા જ્ઞાનને પરોક્ષ કહી શકાય નહિ, કારણકે આગમમાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને સ્પષ્ટ રીતે પરોક્ષ કહ્યું છે, અને મનોનિમિત્ત જ્ઞાન મતિ-શ્રુતમાં અનુભૂત છે, તેથી ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની પેઠે મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ છે.

એ પ્રમાણે યુક્તિથી આચાર્ય પાસે પરાભવ પામવાથી સૂત્રના પદનો બીજો અર્થ કરીને પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવાને પુનઃ વાદી કહે છે કે-“ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને નોઽન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ.” એ પાઠથી સિદ્ધાન્તમાં મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, કારણકે નોઽન્દ્રિય એટલે મન, ત્યાં “ નો ” શબ્દ એકદેશવાચી છે, અને મન ઇન્દ્રિયના એકદેશમાં છે, માટે તે મનોનિમિત્તપ્રત્યક્ષ એ નોઽન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થયું. આ પ્રમાણે આગમમાં મનોનિમિત્તજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, અને તમે તેને પરોક્ષ કેવી રીતે કહો છો ?

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે ભલા માણસ ! આગમના એ સૂત્રના અર્થને જાણ્યા વિના તું એમ કહે છે. (૧) કારણકે ત્યાં જ્ઞાનના પ્રસંગમાં નોઽન્દ્રિયશબ્દમાં “ નો ” શબ્દનો અર્થ એકદેશવાચી નહિ પણ સર્વનિષેધવાચી સમજવો, તેથી નોઽન્દ્રિય એટલે ઇન્દ્રિયનો સર્વથા અભાવ એવો અર્થ સમજવો, પણ નોઽન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ન સમજવો. આથી નોઽન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયના અભાવથી સાક્ષાત્ આત્માને પ્રત્યક્ષ તે નોઽન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવાય. અવધિ-મનઃપર્યાય-અને કેવળજ્ઞાન આત્માને સર્વથા ઇન્દ્રિય તથા મનના નિમિત્ત વિના થાય છે તેથી નોઽન્દ્રિય પ્રત્યક્ષશબ્દથી અવધિઆદિ જ્ઞાનો લેવાં પણ મનથી થતું જ્ઞાન લેવું નહિ, (૨) વળી જો નોઽન્દ્રિય એટલે મન એવો અર્થ ત્યાં કરવામાં આવે તો નોઽન્દ્રિય નિમિત્ત પ્રત્યક્ષ-મનોનિમિત્ત પ્રત્યક્ષ એવો અર્થ થાય ને તેથી તો અવધિઆદિ જ્ઞાનો મનથી ઉત્પન્ન થનારાં ઠરે, ને તેમ થવાથી મનઃપર્યાયિએ અપર્યાયા દેવ-મનુષ્યને અવધિજ્ઞાન સંભવે નહિ, કેમકે તે વળતે તેમને મનનો અભાવ હોય છે, આથી એ તહારી માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણકે “ સુષ્મિત્તિ જાણઈ ” હું સ્વયં છું એમ તેઓ-મહાવીર ભગવાન જાણે છે. ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોક્ત પ્રમાણથી દેવોને તથા બીજા પણ અવધિજ્ઞાનવાળાઓને અપર્યાયિ અવસ્થામાં અવધિજ્ઞાન કહેલું છે. (૩) ત્રીજું એ વિરુદ્ધ થાય કે જો મનોનિમિત્ત જ્ઞાનજ પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવે તો સિદ્ધાન્તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ થાય, કેમકે તેમને મન નથી હોતું. (૪) તથા મનોનિમિત્તજ્ઞાન મનોદ્રવ્યદ્વારાજ થાય છે, તેથી તે પરનિમિત્તવાળું હોવાથી અનુમાનની પેઠે પરોક્ષજ છે, પ્રત્યક્ષ નથી. (૫) જો મનોનિમિત્તજ્ઞાન પરમ-ર્થથી પ્રત્યક્ષ હોય, તો પરોક્ષ તરીકે માનેલા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં તેનો સમાવેશ ન થાય, અને તેથી મતિજ્ઞાનના અકુવીસ ભેદો પણ ન ઘટે, કેમકે મન સંબંધી અવગ્રહાદિ રૂપ જો છ ભેદો છે તે તેથી એટલે મતિજ્ઞાનથી જુદા માનવા પડે. ને તેમને જુદા માનવાથી પાંચ જ્ઞાનને બદલે છ જ્ઞાન માનવાં પડે. આ રીતે મનોનિમિત્તજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે એમ માનવાથી દોષોની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઇન્દ્રિય-મનોજન્યજ્ઞાન પરનિમિત્ત

૧ અપરંપર અને બાહ્ય નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યેન્દ્રિય તેમજ લક્ષ્ય તથા ઉપયોગરૂપ બા-
હેન્દ્રિયમાં મનને અંગે બાહ્યનિર્વૃત્તિ વગરે ન હોવાથી મનને નોઽન્દ્રિય કહેવાય છે.

વાળું છે અને મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં અન્તર્ભૂત થાય છે તેથી તે પરમાર્થથી પરંપરા છે, જે કે સંવ્યવહારથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય પણ પરમાર્થથી તે તે પ્રત્યક્ષ કહેવાય નહીં. આ.

આ રીતે પાંચ જ્ઞાનમાં જે પ્રત્યક્ષ છે અને જે પરંપરા છે તે કહ્યું, હવે “સ્વામી-કાળ-કારણ-વિષય-અને પરંપરાપણાવડે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે.” એવાદિ પૂર્વે પંચા-શીખી ગાથામાં કહ્યું છે, તે પ્રસંગ યાદ કરીને શિષ્ય પછે છે કે ભગવન !—

મામિત્તાદિવિસેસામાવાઓ મહ-મુળમયા નામ

લક્ષણ-ભેદાદિકયં નાણતં તયવિસેસેર્જિવ ॥ ૯૬ ॥

સ્વામિત્વાદિકમાં વિશેષના આભાવે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની એકતા થઈ ? (ઉત્તરમાં કહે છે કે) આ રીતે સમાન છતાં પણ તેમાં લક્ષણ-ભેદાદિથી તફાવત છે. ૯૬.

શિષ્ય:—ભગવન ! મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનાં સ્વામિ-કાળ-કારણ આદિ સમાન છે, એમ કહે-વાથી તે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની એકતા થાય છે, અને તેમ ગયાથી જ્ઞાન પણ પાંચ નહિ કહે-વાય, કેમકે ધર્મનો ભેદ હોય તે ધર્મી-વસ્તુનો ભેદ હોય ને તેથી અહિં ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની જેમ તે બન્નેનો અભેદજ ગણવો યોગ્ય છે.

આચાર્ય:—સ્વામિ-કાળ કારણ આદિથી મતિ-શ્રુતની એકતા છે. તેપણુ લક્ષણ-કાર્યકારણભાવ આદિથી તેમનો ભેદ છે. જેમ ઘટકાદશ-પટકાદશ આદિમાં સત્ત્વ-રજસ-તમ-અર્થક્રિયાકારિત્વ આદિ સમાન છે, તે છતાં લક્ષણઆદિના ભેદથી તે સર્વમાં ભેદ છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ સમજવું. જે ઘણા ધર્મોથી ભેદ છતાં પણ કેટલાએક ધર્મની સમાનતાથી પદાર્થોની એકતા કહીએ તો તે સચળું વિધે એકરૂપજ થઈ જાય. જગત્માં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે બીજી વસ્તુઓ સાથે કેટલાએક ધર્મવડે પણ સમાન ન હોય ? માટે સ્વામિઆદિવડે મતિ-શ્રુત સમાન છતાં પણ લક્ષણ આદિવડે તે બેઉ ભિન્ન છે. ૯૬.

લક્ષણાદિથી ભેદ જણાવવાને સમુદાયિક ગાથા કહે છે.

લક્ષણભેદા હેઠફલભાવઓ ભેય-ઇન્દ્રિયવિભાગા ।

વાગ-ક્ષર-મૂળ-ચરભેદા ભેઓ મહ-મુયાણં ॥ ૯૭ ॥

લક્ષણના ભેદથી હેતુકળભાવથી ભેદથી ઇન્દ્રિયવિભાગથી તથા વદક-શુબ્ધ અક્ષર-અનક્ષર મૂક અમૂકના ભેદથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ભેદ છે-તફાવત છે. ૯૭.

(૧) લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (૨) હેતુકળભાવથી ભેદ છે, એટલે મતિજ્ઞાન હેતુ-કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કળ-કાર્ય છે. (૩) અવગ્રહાદિ અકુચોવીસ પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અક્ષરશ્રુતાદિ ચૌદ અથવા પચાસઆદિ વીસ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. એમ ભેદના વિભાગથી બન્નેમાં તફાવત છે. (૪) તથા ઇન્દ્રિયના વિભાગથી ઉભયમાં તફાવત છે. શ્રુત-જ્ઞાન કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું છે અને મતિજ્ઞાન તો બીજી ઇન્દ્રિયોના વિષયવાળું પણ છે. (૫) વળી મતિજ્ઞાન વદક-છાલ સમાન છે અને શ્રુતજ્ઞાન શુબ્ધ-દારડા સમાન છે. જેમ વણીને તૈયાર કરેલી છાલ એ દારડું કહેવાય છે, તેમ પરોપદેશ-અરિહુન્તાદિકના વચનથી સંસ્કાર પામીને વિશિષ્ટ અવસ્થા પામેલું મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. આજ હકીકત આગળ વિસ્તારથી ૧૫૪ મી ગાથામાં કહેવાશે. (૬) અક્ષર અને અન-ક્ષરના ભેદથી પણ મતિ-શ્રુતમાં તફાવત છે. (આ વાત પણ આગળ ૧૬૨ મી ગાથામાં

સંવિસ્તર કહેવાશે.) તથા (૭) મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (આ સંબંધી પણ આગળ વિસ્તારથી ૧૭૧ મી ગાથામાં કહેવાશે.) આ પ્રમાણે આ ગાથાના સંક્ષેપાર્થ છે; વિસ્તૃત અર્થ આગળ ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે. ૯૭.

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

જમભિનિવુજ્ઞઙ્ગ તમભિનિવોહો જં મુણઙ્ગ તં સુયં મણિયં ।

(ચો.) સદ્દં મુણઙ્ગ જઙ્ગ તંઓ નાણં તો નાડડ્યમાવો તં ॥ ૧૮ ॥

મુયકારણં જઓ સો સુયં ચ તકારણંતિ તો તમ્મિ ।

કોરઙ્ગ મુઓવયારો સુયં તુ પરમત્થઓ જીવો ॥ ૧૯ ॥

ઈંદિય-મણોનિમિત્તં જં વિણ્ણાણં સુયાણુસારેણં ।

નિયયત્થુત્તિસમત્થં તં ભાવસુયં મઙ્ગ ઇયરાં ॥ ૨૦૦ ॥

જઙ્ગ સુયલક્ષણમેયં તો ન તમેગિંદિયાણ સંભવઙ્ગ ।

દવ્વસુયામાવમ્મિ વિ ભાવસુયં સુત્તજઙ્ગો વ્વ ॥ ૨૦૧ ॥

ભાવસુયં માસા-સોયલલ્લિણો જુજ્જણ ન ઇયરસ્સ ।

માસાભિમુહસ્સ જયં સોઙ્ગ વ જં હવેજ્જાહિ ॥ ૨૦૨ ॥

જહ સુહુમં ભાવિંદિયનાણં દવ્વિંદિયાવરોહે વિ ।

તહ દવ્વસુયામાવે ભાવસુયં પત્થિવાઈણં ॥ ૨૦૩ ॥

एवं सव्वपसंगो न तदावरणाणमक्खओवसमा ।

મઙ્ગ-સુયનાણાવરણક્કઓવસમઓ મઙ્ગ-મુયાઈ ॥ ૨૦૪ ॥

જે જણાય તે અભિનિષેધ અને જે સાંભળાય તે શ્રુત કહ્યું છે. નોદક-શબ્દ સાંભળાય છે તો તે જ્ઞાન કેમ કહેવાય? અને જે તે જ્ઞાન થાય તો તે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન આત્મભાવ નહિ થાય. ઉત્તરમાં શબ્દ શ્રુતનું કારણ હોવાથી તે શ્રુત છે. કારણ કે શબ્દ એ શ્રુતનું કારણ છે. માટે તેમાં શ્રુતનો ઉપચાર કર્યો છે; પરમાર્થથી તો 'પૂર્વે' કહ્યા પ્રમાણે હવે ક્ષયોપશમ અને સાંભળવું તેજ શ્રુત છે. ઇન્દ્રિય અને મતોનિમિત્ત શ્રુતાનુસારે સ્વ અર્થ કહેવામાં સમર્થ જે વિજ્ઞાન તે ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. (શંકા) જે શ્રુતજ્ઞાનનું એ પ્રમાણે લક્ષણ છે, તો તેણું શ્રુત એકેન્દ્રિયને સાંભળવું નથી. (ઉત્તર) દ્રવ્યશ્રુતનો તેને અભાવ છતાં પણ ચુતેલા સાધુની પેઠે તેને ભાવશ્રુત છે. ભાષાભિમુખ થએલાને જે જ્ઞાન થાય છે તે તથા સાંભળીને જે જ્ઞાન થાય છે તે ભાવશ્રુત છે અને તે ભાષા અને શ્રાવણગ્રંથિવન્તને ઘટે છે, બીજાને નહિ. પૃથ્વી આદિને જેમ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતાં સૂક્ષ્મ ભાવ-ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં ભાવશ્રુત હોય છે. શંકા કરે છે-સાધનો ન હોય તો પણ ભાવશ્રુતરૂપ સાધ્ય થાય એમ માનવાથી તો તેમને સર્વજ્ઞાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ઉત્તર કહે છે કે તે તે અવધિજ્ઞાનાદિકના આવરણભૂત કર્મનો ક્ષયોપશમ ન થવાથી તે અવધિઆદિ જ્ઞાનો એકેન્દ્રિયાદિને ન થાય. મતિ-શ્રુત જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી મતિ-શ્રુત જ્ઞાનજ થાય. ૯૮-થી-૧૦૮.

જે જ્ઞાન વસ્તુને જાણે તે અભિનિષેધ અથવા મતિજ્ઞાન, અને જેને 'હવે'

શ્રુતજ્ઞાન. આજ પ્રમાણે નદીસૂત્રમાં લક્ષણના ભેદથી મતિ-શ્વરના ભેદ કહેા છે. “ જદ્વિ સામિત્તાર્થિ અધિસેસો તદ્વિ પુણોડ્ઝ્યાડ્ઝરિઆ નાળત્તં પળ્લવયંતિ,--વંજઠા-અભિનિયુ-જ્ઞાદ્ તિ આભિણિવોદ્ધિયં, સુળેદ્ તિ મુયં । જે કે સ્વામિત્વાદિયે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સમાન છે તેા પણ આચાર્ય મહારાજ તેના ભેદ-તફાવત જણાવે છે, જેમકે-જે (જ્ઞાન વસ્તુ) જાણે તે અભિનિયોધિક તથા જેને (આત્મા) સાંભળે તે શ્રુત. ”

શિષ્ય:—જે એ પ્રમાણે આત્મા જેને સાંભળે તે શ્રુત, એવું શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ હોય, તેા આત્મા શબ્દ સાંભળે છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, અને તેથી તેા શબ્દ એજ શ્રુતજ્ઞાન થયું, પરંતુ તીર્થંકરાદિકેએ તેા હવના સ્વભાવ અથવા પરિણામ તેને શ્રુતજ્ઞાન માનેલું છે. શબ્દ તેા પૌદ્ગલિક હોવાથી મૂર્તિમાન છે, અને આત્મા અમૂર્તિમાન છે, મૂર્તને અ-મૂર્તનો પરિણામ કહી શકાય નહિ. આથી કરીને આપે જે શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ કહ્યું તેમાં વિરોધ જણાય છે. ૬૮

આચાર્ય:—વક્તાથી બોલાતો શબ્દ જ્ઞાતાના શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ થાય છે, અને વ-ક્તાનો શ્રુતોપયોગ વ્યાખ્યાન કરતી વખતે બોલાતા શબ્દનું કારણ થાય છે, આથી શ્રુત-જ્ઞાનના કારણભૂત અથવા કાર્યભૂત શબ્દમાં શ્રુતનો ઉપચાર કરાય છે, તેથી શબ્દ એ પર-માર્થથી શ્રુત નથી, પરંતુ ઉપચારથી છે; મારે શબ્દને શ્રુત કહેવામાં કંઈ દોષ નથી, પર-માર્થથી શ્રુત તેા આત્માજ છે, કેમકે જ્ઞાન અને જ્ઞાની એક ખીજથી અભિન્ન છે. “ જે સં-ભળાય તે શ્રુત ” એવો અર્થ જ્યારે કરીએ ત્યારે જે સંભળાય છે તે શબ્દ છે, અને એ શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે; પણ “ જે સાંભળે તે શ્રુત ” એવો અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં સાંભળનાર આત્મા છે, તેથી આત્માજ ભાવશ્રુત છે. તાત્પર્ય એ છે કે-શબ્દ તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને આત્મા તે ભાવશ્રુત છે. ૬૯

બીજી રીતે પણ મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનના લક્ષણમાં ભેદ છે. ઇન્દ્રિય અને મન એ ઉ-ભય નિમિત્તથી જે વિજ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે, ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જ્ઞાન મતિ પણ છે તેને જુદું પાડવા મારે ઉપરોક્ત લક્ષણમાં એટલું વધારે સમજવું કે-સંકેત વિષય પરો-પદેશરૂપ તથા અન્યાત્મક એ બે પ્રકારે દ્રવ્યશ્રુતના અનુસારે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત છે, તે સિવાયનું નહી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા અથવા શ્રુતઅન્ય સંબંધી ઘટાદિ શબ્દને અનુસરીને વાચ્ય-વાચકભાવે જોડીને ‘ ઘટ-ઘટ ’ ઇત્યાદિ અન્તઃકરણમાં શબ્દોદ્દેશ સહિત ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન ઉદય પામે છે તે શ્રુતજ્ઞાન અથવા ભાવશ્રુત છે. તે શ્રુતજ્ઞાન શબ્દોદ્દેશ સહિત ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી પોતામાં જ-ણાતા ઘટાદિપદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે, તે વડે બીજને તે અર્થ-ની પ્રતીતિ કરાવવામાં સમર્થ હોય છે, એ સિવાયનું અશ્રુતાનુસારે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત-વાળું અવગ્રહાદિ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે.

શિષ્ય:—જે શબ્દોદ્દેશ સહિત થએલા જ્ઞાનને શ્રુત અને તે સિવાયનાને મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવે તેા માત્ર અવગ્રહરૂપજ મતિજ્ઞાન થાય, પણ ઈહા-અપાયાદિ મતિજ્ઞાન ન થાય. કેમકે તે તેા શબ્દોદ્દેશ સહિત છે, અને એ ઈહાદિ તેા મતિજ્ઞાનના ભેદોપણે પ્ર-સિદ્ધ છે. આથી કરીને શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ મતિજ્ઞાનમાં જતું હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવશે અને મતિજ્ઞાનના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ આવશે. વળી અંગપ્રવિષ્ટ-અનંગપ્રવિ-ષ્ટાદિ તથા અક્ષરશ્રુત-સંશીશ્રુતાદિ શ્રુતજ્ઞાનનાં ભેદોમાં-અવગ્રહ-ઈહા આદિ મતિજ્ઞાનના ભેદો હોવાથી તે સર્વ શ્રુતના ભેદોને મતિજ્ઞાનપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. તેમજ મતિ-

જ્ઞાનના ઈલા-અપાયાદિભેદો શબ્દોદ્દેશ્ય સહિત હોવાથી તેમને શ્રુતજ્ઞાનપ્રણાની પ્રાપ્તિ થશે, આમ એક બીજાનાં લક્ષણ એક બીજામાં ભળી જતા હોવાથી સંકીર્ણતા દોષ પ્રાપ્ત થશે.

આચાર્ય:—અવગ્રહજ મતિજ્ઞાન થાય, પણ ઈલાદિ શબ્દોદ્દેશ્ય સહિત હોવાથી મતિ-જ્ઞાન ન થાય, એમ જે તાર્કિક કહેવું છે તે અયોગ્ય છે; જો કે ઈલાદિ અભિલાપ (શબ્દોદ્દેશ્ય) સહિત છે, તોપણ તે શ્રુતરૂપ નથી, કેમકે અભિલાપ સહિત જ્ઞાન જે શ્રુતાનુસારી હોય તોજ શ્રુતરૂપ કહેવાય, અન્યથા નહિ. અહીં કદાચ તું એમ કહીશ કે-સિદ્ધાન્તમાં અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્ચિતજ કહેલા છે, અને યુક્તિથી પણ ઈલાદિમાં શબ્દોદ્દેશ્ય છે, કેમકે સંકેતકાળે સાંભળેલા શબ્દના અનુસરણ સિવાય તે ધરતા નથી, તેથી તેમને શ્રુતાનુસારી-પણું કેમ ન કહેવાય? આ વિરોધ પણ અયોગ્ય છે; કેમકે પૂર્વે શ્રુતથી સંસ્કાર પામેલી મતિવાળાનેજ તે અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેમને શ્રુતનિશ્ચિત કહ્યા છે, પણ વ્યવહાર કાળે તેમાં શ્રુતાનુસારીપણું નથી. મારે આગળ “પૂર્વે શ્રુતપરિકર્મિતવાળાને જે હમણાં શ્રુતાતીત હોય તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન છે.” ઇત્યાદિ ૧૬૯ મી ગાથામાં ભાષ્ય-કાર મહારાજ પોતેજ કહેશે. તથા “યુક્તિથી ઈલાદિકમાં શબ્દોદ્દેશ્ય છે.” ઇત્યાદિ જે તે કહ્યું છે, તે પણ ઠીક નથી, કેમકે સંકેતકાળે સાંભળેલા શબ્દથી સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવાળાને વ્યવહારકાળે તે સાંભળેલા શબ્દાનુસાર વિના પણ વિકલ્પની પરંપરાપૂર્વક વિવિધ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. અમુક-શબ્દથી વાચ્ય આ અમુક વસ્તુ મેં પૂર્વે જાણી છે એવો સંકેત, તથા અમુક અર્થમાં આ બાબત આ પ્રમાણે કહી છે એવું શ્રુતઅન્યાનુસરણ, આવા પ્રકારના પૂર્વે પ્રવર્તેલા સંકેતો અને ભણેલા અન્યોના અનુસારેજ વ્યવહાર-કાળે કંઈ વચનની પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી, પરંતુ અભ્યાસની પદ્ધતિથી સંકેત અને શ્રુત-અન્યાનુસરણ વિના પણ નિરન્તર વિકલ્પપૂર્વક ભાષણ પ્રવર્તે છે. જ્યાં શ્રુતાનુસારીપણું છે ત્યાં શ્રુતરૂપતા છે, પણ અહીં તો શ્રુતાનુસારીપણાનો અભાવ હોવાથી શ્રુતરૂપતા નથી. મારે ઈલા-અપાય ને ધારણારૂપ ભેદો સમસ્ત પ્રકારે મતિજ્ઞાન હોવાથી મતિજ્ઞાનના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નથી આવતો; અને શ્રુતાનુસારી સાભિલાપ જ્ઞાનવિશેષમાંજ શ્રુતરૂપતા હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનના લક્ષણમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ દોષ નથી આવતો.

અંગપ્રવિષ્ટ—અનંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદોમાં મતિપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહી-શું, તેથી પ્રથમ શબ્દોદ્દેશ્ય અલ્પકાળે જે અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે એ અવગ્રહાદિ અ-શ્રુતાનુસારી હોવાથી મતિજ્ઞાનરૂપ છે, અને અંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતના ભેદોમાં જે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન વિશેષ છે તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે, આથી અંગાનંગપ્રવિષ્ટાદિ શ્રુતના ભેદોને સર્વથા પ્ર-કારે મતિજ્ઞાનપણાનો અભાવ છે, અને ઈલાદિ મતિજ્ઞાનનાં ભેદોમાં શ્રુતાનુસારીપણાનો અભાવ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનપણાનો અભાવ છે, તેથી સંકીર્ણતા દોષ પણ નથી આવતો.

અહીં એક વાત વિશેષ જણાવવી જોઈએ કે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં પરમાણુ અને હસ્તિના જેવો અત્યન્ત ભેદ ન માનવો, કારણકે પૂર્વે કહ્યું છે તેમ કોઈ વિશિષ્ટ મતિજ્ઞાનજ શ્રુતજ્ઞાન છે. આ સંબંધમાં આગળ પણ કહેવાશે કે-વલ્કલમાન મતિજ્ઞાન છે. અને તે વલ્કલ એટલે છાલથી બનેલ દારણ સમાન શ્રુતજ્ઞાન છે, આ વલ્કલ અને ગુંથમાં એટલે છાલ અને દારણમાં જેમ પરમાણુ અને હસ્તિના જેવો અત્યન્ત ભેદ નથી, પણ દારણ-દાર્યભાવથીજ ભેદ છે. તેવાજ ભેદ મતિ-શ્રુતમાં છે, એટલે કે મતિજ્ઞાન કારણરૂપ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્યરૂપ છે. કારણ અને કાર્યમાં અત્યન્ત ભેદ નથી હોતો. જેમ મુખર્ષ અને

કુંભાદિ મૃતિપદ અને મદાદિ એક બીજાના કારણ-કાર્યભાવરૂપ હોવાથી અન્યન્ત ભેદ-વાળા નથી તેમ આદી પણ સમજવું.

આ સર્વનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-અવગણની અપેક્ષાએ અનભિલાષ્ય, તથા ઈર્ષ્યાદિ-કની અંપેક્ષાએ સામિલાષ્ય હોવાથી મતિજ્ઞાન સામિલાષ્ય અનભિલાષરૂપ અને અશ્રુતા-નુસારી છે; કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા શબ્દના અર્થમાં શ્રુતગ્રન્થ સંખ્યાથી શબ્દના અનુ-સાર-અવલંબન વિના વ્યવહારકાળે તે મતિજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. અને શ્રુતજ્ઞાન કેવળ સામિ-લાષ્યજ છે તથા શ્રુતાનુસારીજ છે; કેમકે સંકેતકાળે પ્રવર્તેલા અર્થમાં શ્રુતગ્રન્થ સંખ્યાથી શબ્દરૂપ શ્રુતના અનુસારજ વ્યવહારકાળે તે શ્રુતજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. ૧૦૦

શિષ્ય:—જો ઉપર કહેલા લક્ષણ પ્રમાણે શ્રુતાનુસારી જ્ઞાનનેજ શ્રુતજ્ઞાન કહેવું, એમ આપ કહેતા હો, તો તેવું શ્રુતજ્ઞાન એકેન્દ્રિયમાં મરતું નથી; કેમકે મનવિગેરે સામગ્રીના અભાવે તેઓમાં શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન નથી; અને આગમમાં તો કહ્યું છે કે—“મનિન્દ્રિયા નિયમં દુઃખાણી, તંજહા-મદઃખણાણી ચ મુચ્યઅન્નાણી ચ” इति એટલે એકિન્દ્રિયો નિશ્ચય બે અજ્ઞાનવાળા છે મતિઅજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની.” આ આગમવચનથી એકિન્દ્રિયને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે. મારે તમે કહેલું લક્ષણ વ્યાપક નથી.

આચાર્ય:—એકિન્દ્રિયને કારણની વિકલતાથી જો કે શબ્દરૂપ દ્રવ્યકૃત નથી. મુખાદિ અવસ્થામાં સાધુ આદિની પેઠે. અશબ્દ કારણ અને અશબ્દ કાર્યરૂપ કેવળ શ્રુતાવરણના ક્ષ-યોપશમરૂપ ભાવશ્રુત તેમને છે, એમ કેવળી ભગવન્તે પોતાના જ્ઞાનમાં જોએલું છે. મુ-ખાદિ અવસ્થામાં સાધુ વિગેરે શબ્દ સાંભળતા નથી અને વિચારતા નથી. છતાં આટલા ઉપરથીજ તેમને કંઈ શ્રુતજ્ઞાનનો તે વખતે અભાવ માનતા નથી, પરંતુ મુખાદિ અવસ્થા પછી પ્રગટ થતું ભાવશ્રુતજ્ઞાન જોઈને દુઃખમાં ધીની પેઠે પૂર્વે પણ તે શ્રુતજ્ઞાન તેમાં હતું એવો વ્યવહાર કરાય છે. એજ પ્રમાણે એકેન્દ્રિયને પણ સામગ્રીની વિકલતાથી જો કે દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છે તોપણ આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ ભાવશ્રુત છે. ઉદાહરણ તરીકે વક્ષી આદિમાં આહાર-ભય-પરિગ્રહ-અને ગેથુન આદિ સંજ્ઞાઓ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

શિષ્ય:—આપે કહેલ સુમયતિના દૃષ્ટાન્તમાં ભાવશ્રુત હોય એમ મને તો નથી જ-ણાતું. કેમકે-શ્રુતના ઉપયોગથી પરિણત આત્મા સાંભળે છે તે શ્રુત કે જે સંભળાય તે શ્રુત? આ બે વ્યુત્પત્તિમાંથી કઈ વ્યુત્પત્તિથી સુતેલા સાધુને ભાવશ્રુત કહો છો? આ-માંનો પહેલો પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કેમકે સુતેલાને શ્રુતનો ઉપયોગ સંભવે નહિ. બીજો પક્ષ પણ ઠીક નથી, કારણકે સુતેલાને શબ્દ ન હોવાથી તે પક્ષથી પણ શ્રુતજ્ઞાન નહીં કહી શકાય.

આચાર્ય:—તહો કહેલી બે વ્યુત્પત્તિઓ સિવાય જે વડે સાંભળે તે શ્રુત, જે થકી સાંભળે તે શ્રુત, અથવા જે છતાં સાંભળે તે શ્રુત; આ વ્યુત્પત્તિઓના આશ્રયથી શ્રુત એટલે શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ છે; તે ક્ષયોપશમરૂપ શ્રુત સુતેલા યતિને અને એકેન્દ્રિયાદિકને પણ છે, તેથી અમારા કથનમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૧.

શિષ્ય:—મહારાજ ! આપે કહેલા દૃષ્ટાન્તથી એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય, એમ જણાતું નથી. કારણ કે-શબ્દ બોલવાની ઈચ્છાવાળાને પ્રથમ આ સંબંધમાં આ બાબતજ કહ્યું આવા પ્રકારના ઉપયોગરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે તે અને બીજાએ કહેલી ભાષા સાંભળીને જે જ્ઞાન થાય, જેમકે—“આ મનુષ્યે આમ કહ્યું” એમ બે પ્રકારે ભાવશ્રુત અનુક્રમે ભા-ષાલબ્ધિવન્તને તથા શ્રાવણલબ્ધિવન્તને હોય છે, એટલે કે “આ સંબંધમાં આ કહ્યું”

એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત ભાષાલઙ્ઘિવન્તને હોય છે, અને “આ મનુષ્યે આ કંઈ.” એવા ઉપયોગરૂપ ભાવશ્રુત શ્રોત્રલઙ્ઘિવન્તને હોય છે, આથી એ સિદ્ધ થયું કે જેને ભાષા તથા શ્રોત્રલઙ્ઘિ ન હોય તેને ભાવશ્રુત સાંભવે નહિ. સુતેલા સાધુને ભાષા તથા શ્રોત્રલઙ્ઘિ છે તેથી તેને જાણ્યા પછી બીજાને કહેવારૂપ તથા કહેલા શબ્દ સાંભળવારૂપ ભાવશ્રુતનું કાર્ય જણાય છે અને એ ઉપરથીજ સુખાવસ્થામાં પણ તે સાધુને લઙ્ઘિરૂપે ભાવશ્રુત હોતું એમ અનુમાન કરાય છે, પરંતુ ભાષા અને શ્રોત્રલઙ્ઘિ રહિત એકેન્દ્રિયને એવું કોઈ ભાવશ્રુતનું કાર્ય કદી પણ જણાતું નથી. એટલે તેને ભાવશ્રુત છે એમ કેવી રીતે મનાય? ૧૦૨.

આચાર્ય:—“કેવળી સિવાયના સર્વ સંસારી જીવોને દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છતાં પણ ન્યૂનાધિક-તરતમ ભાવે કરીને પાંચે લબ્ધી ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ હોય છે.” એમ પરમમુનિનું કથન છે. તેથી કરીને જેમ પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને શ્રોત્ર-ચક્ષુ-ધ્રાણ ને રસના એ ચાર ઇન્દ્રિયોનો નિર્વૃત્તિ તથા ઉપકરણની અપેક્ષાએ અભાવ છતાં પણ સૂક્ષ્મ-અપ્રગટ લઙ્ઘિ-ઉપયોગરૂપ શ્રોત્ર આદિ ભાવ ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન હોય છે. (લઙ્ઘિ ઇન્દ્રિયના આવરણનો ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થએલ અતિસૂક્ષ્મજ્ઞાનશક્તિ તો બધી ઇન્દ્રિયોને અંગે હોય છે.) તેવીજ રીતે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ ભાવઇન્દ્રિય સમાન ભાવશ્રુત પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને હોય છે.

એકેન્દ્રિયને શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે તે છતાં તેમને ભાવ ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન કંઈક જણાય છે, વનસ્પતિ વિગેરેમાં તો એવું ચિન્હ સ્પષ્ટ જણાય છે, ઉદાહરણ તરીકે-સુંદર કંઠમાંથી નીકળેલ મંદુર પંચમ સ્વર સાંભળીને વિરહકાદિ વૃક્ષોમાં તુરતજ પુષ્પ-પદ્મવાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓને શ્રવણેન્દ્રિયજ્ઞાનનું ચિન્હ છે એમ પ્રગટ જણાય છે. સુંદર સ્ત્રીના કમળપત્ર જેવા હીર્થ અને શરદઋતુના ચંદ્રસમાન ઉજ્જવલ લોચનના કટાક્ષ-વિક્ષેપથી તિલકાદિ વૃક્ષોમાં શીઘ્રપણે પુષ્પાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે, આથી તેઓમાં ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વિવિધ સુવાસિત વસ્તુઓના સમૂહથી મિશ્રિત એવા નિર્મળ જળના સિંચનથી ચંપકાદિ વૃક્ષોમાં જલદીથી પુષ્પ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તેઓમાં ધ્રાણેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ જણાય છે. રંભાથી પણ અધિક રૂપવન્તી યુવાન અવસ્થાવાળી પ્રમદાના મુખમાંથી નીકળેલા સ્વચ્છ અને સ્વાદીય સુવાસિત મદિરાના કોગળાના આસ્વાદથી બકુળાદિ વૃક્ષમાં તુરતજ કુમુદાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, આથી તેઓમાં રસનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ જણાય છે. હસ્તિના કુંભસ્થળનો તિરસ્કાર કરે એવા ઉત્તન અને કઠિન સ્તનવાળી તથા અવાજ કરતા મણિકંડણાદિ આભૂષણોથી શોભાયમાન ભામિનીના ભુજલતાના આલિંગનથી કુરબક વૃક્ષમાં અને પદ્મરાગ મણિના ચૂર્ણ જેવા રક્ત તળીઆવાળા તેણીના પગની પાનીના પ્રહારથી અશોકવૃક્ષાદિમાં શીઘ્રપણે પુષ્પ-પદ્મ-વાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તેઓમાં સ્પર્શનેન્દ્રિયના જ્ઞાનનું ચિન્હ છે, એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે જેમ એ વૃક્ષોમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયનો અભાવ છતાં પણ ભાવેન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન સર્વ-જન પ્રસિદ્ધ છે તેમ દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ એકેન્દ્રિયમાં ભાવશ્રુત હોય છે. વળી વનસ્પતિ આદિને જળ વિગેરેના આહારથી જીવન ચાલે છે, તેથી તેઓને આહાર સંજ્ઞા છે. લગ્નમણી વિગેરે લતાઓ હસ્તાદિકના સ્પર્શથી અવયવો સંકોચે છે, તેથી તેને ભય સંજ્ઞા છે. વિરહ-નિલક-ચંપક-કેશર-અશોક આદિ વૃક્ષોને ઐયુન સંજ્ઞા છે. તે ઉપર જણાવી ગયા બીજા બિલ્વ-પલાશ આદિ વૃક્ષોનાં મૂળીઆં કાઢી રાખેલા થન ઉપર કે-

હાય છે તેથી તેમને પરિચય સંજ્ઞા છે. આવી સંજ્ઞાઓ તે સર્વને ભાવશ્રુત વિના સંભવે નહિ. માટે પાંચ ભાવેન્દ્રિયના આવરણોના ક્ષયોપશમ થવાથી દ્રવ્યેન્દ્રિય વિના પણ પાંચ ભાવેન્દ્રિયનું જ્ઞાન થાય છે તેવી થેડે ભાવશ્રુતાવરણોના ક્ષયોપશમ થવાથી દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ છતાં પણ એકેન્દ્રિયને ભાવશ્રુત હોય છે.

આહીં કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે-“જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન તે શ્રુત.” આશુ શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ કહ્યું છે, તે વ્યભિચારી યથા; કેમકે શ્રુતાનુસાર વિચાર એકેન્દ્રિયને તમે ભાવશ્રુત માન્યું છે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે તમારું આ કથન અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે. કારણ કે જે લક્ષણ કહ્યું છે તે શબ્દોદ્ભવેણ સહિત વિશિષ્ટ ભાવશ્રુતને આશ્રિતે કહ્યું છે, અને એકેન્દ્રિયને તો સામાન્ય-અવિશિષ્ટ ભાવશ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમરૂપજ ભાવશ્રુત કહ્યું છે. તેથી શ્રુતાનુસાર વિના પણ ભાવશ્રુત થાય તો તેમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૩.

શિષ્ય:—ભગવત્! ભાપાલબ્ધિ અને શ્રાવલબ્ધિ સહિત કાષ્ટ જેવા પ્રવીં આદિ એકેન્દ્રિયને કંઈ પણ સ્પષ્ટ જ્ઞાન જણાયા શિવાય માત્ર વચનના આરંભરથી તેઓને ‘જ્ઞાન છે’ એમ માનવામાં આવે છે, તો પછી મતિ આદિ પાંચે જ્ઞાનો તેમને છે એમ શા માટે ન માનવું? કારણ કે જેવી રીતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તેમને સ્પષ્ટ નથી જણાતાં તેવી રીતે પાંચ જ્ઞાનો પણ સ્પષ્ટ નથી જણાતાં.

આચાર્ય:—તેઓને પાંચે જ્ઞાનો નથી, મતિ-શ્રુતજ છે. કેમકે અવધિ અને મન:પર્યવ જ્ઞાન તદ્વાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, અને કેવળજ્ઞાન તદ્વાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એકેન્દ્રિયને એ ઉભયનો ક્ષયોપશમ-અને કેવલ જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય એ બંને નથી હોતાં, વળી તેઓનું કાર્ય પણ તેઓમાં નથી જણાતું; તેમજ આગમમાં તેનો નિષેધ કહેલો છે, તેથી તે જ્ઞાનો તેમને હોઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પણ એકેન્દ્રિયને ન હોય.

આચાર્ય:—મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ તેમને છે, કેમકે તેનું કાર્ય તેઓને દેખાય છે, અને આગમમાં પણ કહ્યું છે, તેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન તેઓને છે. ૯૮-થી-૧૦૪.

હવે હેતુ-રૂપ ભાવથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

મહપુર્વં સુયમુત્તં ન મઈ સુયપુન્નિયા વિસેસોઽયં ।

પુર્વં પૂરણ-પાલનભાવાઓ જં મઈ તસ્સ ॥ ૧૦૫ ॥

પૂરિજ્ઞઈ પાવિજ્ઞઈ દિજ્ઞઈ વા જં મઈર્ણે નાઽમઈણા ।

પાલિજ્ઞઈ ય મહિઈ ગહિયં રહરા પણસેજ્જા ॥ ૧૦૬ ॥

પાણાણઽજ્જાણાણિ ય સમકાલાઈં જઓ મહ-સુયાઈં ।

તો ન સુયં મહપુર્વં મહિણાણે વા સુયઽન્નાણં ॥ ૧૦૭ ॥

રહ લલ્લિમહ-સુયાઈં સમકાલાઈં ન તૂવઓગો સિં ।

મહપુર્વં સુયમિહ પુણ સુઓવઓગો મહિણભવો ॥ ૧૦૮ ॥

સોઝજા મઈ મે સા મુયપુવ્વત્તિ તેણ ન વિસેસો. !

સા દવ્વસુયપ્પભવા ભાવસુયાઓ મઈ નત્થિ ॥ ૧૦૯ ॥

કેઝજતયા, ન ઉ કમસો, કમેણ કો વા મઈ નિવારેઈ ? !

જં તત્થાવત્થાણં સુયસ્સ સુત્તોવઓગાઓ ॥ ૧૧૦ ॥

દવ્વસુયં મઈપુવ્વં ભાસઈ જં નાવિચિત્તિયં કોઈ !

ભાવસુયસ્સાભાવો પાવઈ તેસિં ન ય વિસેસો ॥ ૧૧૧ ॥

દવ્વસુયં વુદ્ધોઓ સાઽવિ તઓ જમ્મવિસેસઓ તમ્હા !

ભાવસુયં મઈપુવ્વં દવ્વસુયં લક્ખણં તસ્સ ॥ ૧૧૨ ॥

સુયવિણ્ણાણપ્પભવં દવ્વસુયમિયં જઓ વિચિંતેહં !

પુવ્વં પચ્છા ભાસઈ લક્ખિજ્જઈ તેણ ભાવસુયં ॥ ૧૧૩ ॥

અવિસેસિયા મઈ ચિય સમ્મદ્દિદ્ધિસ્સ સા મઈન્નાણં !

મઈઅન્નાણં મિચ્છદ્દિદ્ધિસ્સ સુયંપિ એમેવ ॥ ૧૧૪ ॥

સદ-ઽસદવિસેસણાઓ ભવહેહ જદિચ્છિઓવલમ્માઓ !

નાણફલાભાવાઓ મિચ્છદ્દિદ્ધિસ્સ અણ્ણાણં ॥ ૧૧૫ ॥

મતિપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, પણ શ્રુતપૂર્વક મતિજ્ઞાન નહિ; આટલો ભેદ આ બેમાં છે; કેમકે મતિ પૂર્વમાં છે, તે મતિ શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાલન કરે છે. મતિવડેજ (શ્રુત) પૂરણ કરાય છે, પ્રાપ્ત કરાય છે, અને અપાય છે, પણ મતિ સિવાય નહિ. વળી અહણ કરેલું શ્રુત મતિવડેજ પાલન કરાય છે, તે સિવાય નાશ પામે છે; (શંકા) જેથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન અને તે બન્ને અજ્ઞાન પણ સમકાળે થાય છે તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી, એમ નહિ તેા મતિજ્ઞાન થયે છતે પણ શ્રુતઅજ્ઞાન માનવું પડશે. (ઉત્તર) અહીં મતિ-શ્રુત સમકાળે કહ્યાં છે તે લગ્નિયથી જાણવાં, પણ ઉપયોગથી નહિ. એમ મતિપૂર્વક શ્રુત કહીએ છીએ તે મતિથી થએલ શ્રુતનો ઉપયોગ છે. (શંકા) સાંભળીને જે મતિજ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતપૂર્વક છે; તેથી તે બેના પૂર્વપૂર્વપણામાં પરસ્પર ભેદ નથી. (ઉત્તર) તે મતિ દ્રવ્યશ્રુતથી થએલ છે, પણ ભાવશ્રુતથી થએલ તે મતિ નથી. કાર્યરૂપે મતિ નથી થતી, પણ અવુકમે થતી મતિનો કોણ નિષેધ કરે છે ? કેમકે શ્રુતોપયોગથી ચ્યવેલાને મતિમાં અવસ્થાન છે. દ્રવ્યશ્રુત મતિપૂર્વક છે, કેમકે ચિન્તવ્યા સિવાય કોઈ બોલતું નથી એમ માનનારાઓને ભાવશ્રુતનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, અને (તેથી ફક્ત મતિજ રહેવાથી ચિન્તવવાનો) ભેદ નહિ રહે. દ્રવ્યશ્રુત મતિથી થાય છે, અને તે મતિ પણ તે દ્રવ્યશ્રુતથી થાય છે, તેથી તે બંનેમાં ભેદ નથી; માટે ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક છે. અને દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે એમ માનવું યોગ્ય છે. શ્રુતવિજ્ઞાનથી આ દ્રવ્યશ્રુત થએલું છે, કેમકે પહેલાં વિચારીને પછી બોલે છે. ને તે દ્રવ્યશ્રુતથી ભાવશ્રુત જણાય છે. અવિશેષિત-સામાન્યપણે મતિજ છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન તથા મિથ્યાદષ્ટિની મતિ તે મતિઅજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે શ્રુતમાં પણ બેપણું. એવ અને અસતતા અવિશેષપણાથી ભવહેતુપણું ચદન્દ્યોપલંભ અને જ્ઞાનતા જ્ઞાનો અભાવ દો-સાથી મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે. ૧૦૫-થી-૧૧૫.

“ મતિપૂર્વક શ્રુત છે. ” એ વચનથી આગમમાં પાંડેલાં મતિ અને પદ્ધતિ શ્રુત કહેવાય છે, પણ શ્રુતપૂર્વિકા મતિ એમ કહેવું નથી. એટલે આ બે જ્ઞાનોમાં ભેદ છે. જે કદી મતિ-શ્રુત એક રૂપ હોય તો ધર અને ધરના સ્વરૂપની પેઠે એક બીજાનો પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ થઈ નહિ. પરંતુ આદી પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ છે, તેથી અંગમાં ભેદ છે. મતિજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાનની પાંડેલાં ઉત્પન્ન થાય છે. તથા શ્રુતને પૂરણ કરે છે અને પાળે છે, તેથી શ્રુત પાંડેલાં મતિ કહેવાય છે. આદી પૂર્વશબ્દનો અર્થ કારણ છે. તે કારણ તો કાર્યની પૂર્વજ હોય છે. “ સમ્યગ્-જ્ઞાનપૂર્વક સર્વપુરૂષાર્થની શિદ્ધિ છે ” ઇત્યાદિ સ્થળે પણ એમજ જણાય છે. તેથી મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તેનું કાર્ય છે. કાર્ય અને કારણનો મૂલિપેડ તથા ધરની પેઠે કથાચિત્ ભેદ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૫.

પુનરાવર્તન કરતી વખતે વિચારીને મતિવડેજ શ્રુતને પૂરણ કરાય છે અને પુષ્ટિ પમાડાય છે. મતિવડેજ બીજા પાસેથી શ્રુત મેળવાય છે. અને મતિવડેજ બીજાને આપાય છે (ઉપદેશાય છે.) એ સર્વ મતિ સિવાય નથી બનવું. વળી અદ્વૈત કહેલું શ્રુત પુનરાવર્તન અથવા ચિન્તન દ્વારાએ મતિજ્ઞાનથીજ સ્થિર કરાય છે. જે મતિનો અભાવ હોય તો તે અદ્વૈત કહેલું પણ નાશ પામે છે (ભૂલી જાય છે.) વિશિષ્ટપ્રકારની વિચારણા અને વિચારણાદિ સિવાય શ્રુતજ્ઞાનના પૂરણાદિ અર્થો શિદ્ધ કરી શકાય નહિ, અને એ વિચારણા વિગેરે મતિજ્ઞાન-રૂપજ છે. તેથી સર્વપ્રકારે મતિજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, અને શ્રુતજ્ઞાન તે તેનું કાર્ય છે. જે ભેદ હોય તોજ કાર્ય-કારણભાવ થઈ અન્યથા ન થઈ. આ પ્રમાણે એક બીજા કારણ-કાર્યરૂપ હોવાથી તે મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. ૧૦૬.

શિષ્ય:-મતિ અને શ્રુત બે પ્રકારના હોય છે (૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે. અને (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાનસ્વરૂપ હોય છે. જે વખતે મતિ-શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય, તે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય; અને જે વખતે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય તે વખતે મતિ-શ્રુત અજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ ન હોય. જેથી જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન જુદા સ્વરૂપ છતાં તે મતિ-શ્રુત સમકાળે થાય છે, તેથી શ્રુત મતિપૂર્વક નથી; કારણકે જેમ એકીવખતે ઉત્પન્ન થએલા ગાયના જમણા તથા ડાબા શીંગડાને પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ થઈ નહિ, તેમ એકી-વખતે ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાનસ્વરૂપ મતિ-શ્રુતને પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ થઈ નહિ. આ પ્રમાણે પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ માનવો એ ઉત્સુત્ર છે, તેમ છતાં જે કદાચ-હુથી પૂર્વ-પશ્ચાદ્ભાવ માનવોજ હોય તો જે વખતે મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે વખતે જીવને શ્રુત અજ્ઞાન માનવું પડશે; કેમકે મતિજ્ઞાનના સમયે તમે શ્રુતજ્ઞાન માનતા નથી. તેથી મતિજ્ઞાન થયા બાદ જ્યાંસુધી શ્રુતજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી શ્રુતઅજ્ઞાન માનવું પડશે. પણ એ પ્રમાણે માનવું તે આગમવિરુદ્ધ છે, કેમકે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની અવસ્થિતિ સમકાળે આગમમાં ક્યાંઈ પણ માની નથી. જ્ઞાન સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે અને અજ્ઞાન મિથ્યા-દૃષ્ટિને હોય છે. ૧૦૭.

આચાર્ય:-ઉપરોક્ત તમારું કથન બુદ્ધિના જાગૃતિ વિનાનું અને અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે, કેમકે-તદાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન લબ્ધિથી અને ઉપયોગથી એમ બે રીતે થાય છે. અહીં જે સમકાળે મતિ-શ્રુત થાય છે તે લબ્ધિથી થાય છે, ઉપયોગ-થી નહિ. બન્ને જ્ઞાનનો ઉપયોગ તો કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની પેઠે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી

૧ એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અજ્ઞાનરૂપે વર્તેલો હોય તે વખતે તે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે ન પ્રવર્તે, તે જે વખતે તે ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપે વર્તેલો હોય તે વખતે અજ્ઞાનરૂપે ન વર્તે.

અનુક્રમે વર્તે છે. (પહેલાં મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને પછી શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ થાય છે). અહીં કોઈને એવી શંકા થાય કે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે તે લઙ્ઘિની અપેક્ષાએ કહ્યું હશે. તે તેમ નથી. એ વચન લઙ્ઘિની અપેક્ષાએ નથી કહ્યું, અહીં જે મતિપૂર્વક શ્રુત કહ્યું છે તે તે મતિથી થએલ શ્રુતનો ઉપયોગ કહ્યો છે. શ્રુતોપયોગ એટલે વિશિષ્ટ અન્તર્જલ્પા-કારવાળું શ્રુતાનુસારી જ્ઞાન, તેવું જ્ઞાન અવગ્રહ-ઈહા આદિ સિવાય અકસ્માત નથી થતું. અને જે અવગ્રહાદિ છે તે મતિરૂપજ છે, તેથી મતિપૂર્વક શ્રુત છે એમ કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. ૧૦૮.

શિષ્ય:—ખીજથી શબ્દ સાંભળીને જે મતિ થાય છે તે મતિજ્ઞાન શ્રુતપૂર્વકજ થાય છે એમ માનવું; કેમકે શબ્દને આપે શ્રુતરૂપ કહેલ છે અને એ શબ્દથી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તો આપ કહ્યો છો. આથી અન્યોઅન્ય એક ખીજમાં પૂર્વભાવી અને પશ્ચાદ્ભાવી એવો મતિ-શ્રુતનો ભેદ ન રહ્યો, જ્યારે એવો ભેદ ન રહ્યો ત્યારે પૂર્વે ૧૦૫ મી ગાથામાં જે કહ્યું કે—“મતિ શ્રુતપૂર્વક નથી” એ અયોગ્ય ઠર્યું.

આચાર્ય:—ખીજથી શબ્દ સાંભળીને જે મતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત-માત્રથીજ થાય છે, એ વાતની કોઈ ના કહી શકે તેમ નથી, પરંતુ અમે તો એમ કહીએ છીએ કે ભાવશ્રુતથી મતિ નથી થતી, દ્રવ્યશ્રુતપૂર્વક મતિ થાય એમાં કંઈ દોષ નથી. ૧૦૯.

શિષ્ય:—તો પછી શું ભાવશ્રુત પછી મતિ સર્વથા નથીજ થતી ?

આચાર્ય:—ભાવશ્રુતથી કાર્યપણે મતિ નથી થતી, પરંતુ ક્રમશઃ થાય છે. જો ક્રમશઃ મતિ ન થતી હોય તો છેક મરણ પર્યન્ત કેવળ શ્રુતનોજ ઉપયોગ થઈ રહે. મારે અનુક્રમે થતી મતિનો કોઈ નિષેધ નથી કરતું. મતિવડે શ્રુતોપયોગ થાય છે, અને શ્રુતોપયોગ ઉપ-રમ-વિરામ થયા બાદ સ્વકારણના સમૂહથી નિરન્તર પ્રવર્તતી પુનઃ મતિ થાય છે. તેવીજ રીતે ફરી શ્રુત થાય છે, અને ફરી તેવીજ રીતે મતિ થાય છે. આ પ્રમાણે અનુક્રમે થતી મતિનો અમે નિષેધ નથી કરતા; કેમકે શ્રુતોપયોગથી ચ્યવેલાને મતિમાં સ્થિતિ હોય છે. આ બાબત સ્પષ્ટ સમજવાને એક ઉદાહરણ લઈએ, જેમકે—સામાન્ય સુવર્ણથી સ્વવિશેષ-રૂપ કંકણ-વીંટી આદિ થાય છે. તેથી તે કંકણાદિને સુવર્ણના કાર્યરૂપે કહેવાય છે. પણ સુવર્ણ તે કંકણાદિથી નથી થતું. તેથી તેના કાર્યરૂપે નથી કહેવાતું, કેમકે તે તો ખીજ કારણથી થાય છે. જ્યારે કંકણાદિવિશેષનો ઉપરમ થાય ત્યારે તેને સુવર્ણરૂપ થતું નિ-વારી શકાય નહિ; તેવીજ રીતે સામાન્યમતિવડે સ્વવિશેષરૂપ શ્રુતોપયોગ થાય છે. મારે શ્રુતોપયોગ મતિનું કાર્ય કહેવાય છે, પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતોપયોગ જન્ય નથી મારે મતિ શ્રુ-તનું કાર્ય કહેવાતું નથી. કેમકે તે મતિ ખીજ કારણથી થાય છે. જ્યારે મતિના વિશેષ-રૂપ શ્રુતોપયોગ ઉપરમ થાય ત્યારે અનુક્રમે આવેલું મતિરૂપ અવસ્થાન નિવારી શકાયજ નહિ. જો એમ ન હોય તો મરણપર્યન્ત શ્રુતોપયોગજ ખતી રહે. ૧૧૦.

“મતિપૂર્વક શ્રુત છે.” એવા સિદ્ધાન્તના વચનનો કેટલાએક એવો અર્થ કરે છે કે—શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે તે મતિપૂર્વક છે. ભાવશ્રુત મતિપૂર્વક નથી. કેમકે વિચાર્યા વિનાય અથવા ચિન્તિતવ્યા વિનાય બોલાતું નથી. તેમાં જે ચિન્તિત જ્ઞાન છે તે મતિજ છે. મારે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત છે.

આચાર્યથી કહે છે કે ઉપર મુજબ અર્થ કરનારાઓની માન્યતા અયોગ્ય છે, કેમકે એથી તો ભાવશ્રુતનો સર્વથા ગભાવ પ્રાપ્ત થશે. બોલનારાના ચિન્તિત જ્ઞાનને તેઓએ

મતિરૂપે માનેલું છે. વળી જ્ઞાતાને શબ્દ સાંભળીને જે અવગણાદિ જ્ઞાન થાય છે તે પણ મતિજ છે. તો પછી મતિથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને કયું જ્ઞાન કહેવું ? ભાવશ્રુત તો નહિ કહી શકાય. કેમકે તેમ કહેવાથી “ મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત ” એમ માનવું પડે. નહિ સાંભળનાર અને નહિ બોલનારને વિચારવામાં જે અન્નર્થકાકાર જ્ઞાન વર્તે છે તે ભાવશ્રુત થશે, એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે. કેમકે તે જ્ઞાન પણ અવગણાવાત્મક મતિપૂર્વક છે. તેથી તેને પણ ભાવશ્રુત નહિ કહી શકાય. જે ભાવશ્રુત કહેવામાં આવે તો “ મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત ” થાય. કદાચકર્તૃ મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત માનવામાં ન આવે તો પણ શબ્દવિવક્ષાના જ્ઞાનની પેઠે તે જ્ઞાન સવિકલ્પક હોવાથી મતિજ છે. શબ્દવિવક્ષાજ્ઞાનમાં શબ્દનો વિકલ્પ છે, કેમકે શબ્દવિકલ્પ સિવાય શબ્દ કહી શકાય નહીં. આ વિકલ્પને તેઓથી ભાવશ્રુતમાં નહિ માની શકાય, કેમકે તેથી મતિ થયા બાદ સર્વત્ર શબ્દ ઉત્પન્ન થશે, પણ શ્રુત નહીં થાય. જે તેને ભાવશ્રુત માને તો અમારે પક્ષ અંગીકાર કરવો પડે, કેમકે વિકલ્પજ્ઞાનને વિવક્ષાજ્ઞાનની પેઠે મતિપણ કહેલ છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. કદાચ ભલે ભાવશ્રુતનો અભાવ થાય શી હાની છે ? એમ કહેવામાં આવે તો મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચારજ નહીં થયે, કેમકે મતિ અને શ્રુત એ બેનાજ ભેદો કહેવા છે. બ્યારે કેવલ એક મતિજ છે અને ભાવશ્રુતનો અભાવ છે તો પછી તે મતિના ભેદનો વિચારકોની સાથે કરવો ? શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતની સાથે તે વિચાર થશે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે. કેમકે અહીં પાંચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે અધિકારમાં શબ્દની સાથે ભેદનો વિચાર કરવો એ પ્રસ્તુત નથી. ૧૧૧

અથવા ભલે મતિપૂર્વક દ્રવ્યશ્રુત તેઓ માને અને શબ્દની સાથે મતિના ભેદનો વિચાર કરે, પરંતુ તે પણ ઘટતું નથી, કારણ કે જેમ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત મતિથી થાય છે તેમ તે મતિપણ જ્ઞાતાને શબ્દથી થાય છે. માટે મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત છે તેજ કથનયુક્તિ સંગત છે. અને શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત તો ભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે. ૧૧૨

કેમકે શ્રુતવિજ્ઞાનથી (ભાવશ્રુતથી) થએલું સવિકલ્પક વિવક્ષાજ્ઞાનના કાર્યભૂત શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત છે, દરેક કહેવા યોગ્ય અર્થને ચિત્તમાં વિચારીને પછી શબ્દ બોલે છે, એમાં જે ચિન્તવનરૂપ ચિન્તાજ્ઞાન છે તે શ્રુતાનુસારી હોવાથી ભાવશ્રુત છે. એટલે દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ ભાવશ્રુત જણાય છે. એ રીતે કાર્યભૂત દ્રવ્યશ્રુતપડે પોતાનું કારણભૂત ભાવશ્રુત જ્ઞાન લક્ષમાં આવેછે, માટે દ્રવ્યશ્રુતને ભાવશ્રુતનું લક્ષણ કહ્યું છે. આ સ્વપ્ન કહેવાથી એ ચરિતાર્થ થયું કે-બીજા અભિપ્રાયવાળાઓ શબ્દ ભાવશ્રુતથી જન્ય છે છતાં તેને મતિપૂર્વક કહેછે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ઉપર કહ્યામુજબ દ્રવ્યશ્રુત તે ભાવશ્રુતનું લક્ષણ છે. ૧૧૩

જેવી રીતે મતિ-શ્રુતમાં કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ છે, તેવીજ રીતે એ પ્રત્યેકને સ્વસ્થાનમાં સમ્યક્ત્વ તથા મિથ્યાત્વની અપેક્ષાએ પણ ભેદ છે. નંદીસૂત્રમાં મતિ-શ્રુતનો કાર્ય-કારણભાવે ભેદ જણાવ્યા બાદ કહ્યું છે કે-“ અવિસેસિયા મઈ મદનાણં મદઅન્નાણં ચ, વિસેસિયા મઈ સમ્મદિઢિસ્સ મઈ મદનાણં, મિચ્છાદિઢિસ્સ મઈ મદઅન્નાણં; एवं અવિસેસિયં સુયં સુયનાણં સુયઅન્નાણં ચ, વિસેસિયં સુયં સમ્મદિઢિસ્સ સુયં સુયનાણં, મિચ્છદિઢિસ્સ સુયં સુયઅન્નાણં ” इति । એટલે અવિશેષિતમતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન, પણ વિશેષિત મતિ (બ્યારે) સમ્યગ્દૃષ્ટિની મતિ હોય ત્યારે તે મતિજ્ઞાન,

અને મિથ્યાદષ્ટિની મતિ (હોય ત્યારે) તે મતિઅજ્ઞાન છે. એજ પ્રમાણે અવિશેષિતશ્રુત તે શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન છે; પણ વિશેષિતશ્રુત (જ્યારે) સમ્યગ્દષ્ટિનું શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતજ્ઞાન અને મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રુત (હોય ત્યારે) શ્રુતઅજ્ઞાન છે. ” એટલે કે-સમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિના સંબંધ સિવાય સામાન્યપણે મતિશબ્દવડે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન બન્ને કહી શકાય; પરંતુ “ સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ ” એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિજ્ઞાનજ કહેવાય, અને “ મિથ્યાદષ્ટિની મતિ ” એવા વિશેષિતમતિશબ્દથી મતિઅજ્ઞાનજ કહેવાય. આજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ સમજવું.

ભાષ્યકાર મહારાજ પણ એ સૂત્રાનુસારજ કહેછે. તેઓશ્રી કહેછે કે-સમ્યગ્દષ્ટિ યા મિથ્યાદષ્ટિભાવના વિશેષપણા સિવાય અવિશેષિત મતિજ કહેવાય, પણ મતિજ્ઞાન કે મતિઅજ્ઞાન એવો નિર્ધાર ન કહેવાય; કેમકે સામાન્યરૂપ મતિમાં ઉલ્લેખ-જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ વિશેષનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે “ સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ ” એમ કહીએ ત્યારે તે મતિજ્ઞાન કહેવાય, અને “ મિથ્યાદષ્ટિની મતિ ” એમ કહીએ ત્યારે તે મતિઅજ્ઞાન કહેવાય. આજ પ્રમાણે અવિશેષિત-સામાન્યપણે શ્રુત તે શ્રુતજ કહેવાય, પરંતુ જ્યારે “ સમ્યગ્દષ્ટિનું શ્રુત ” એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન, અને “ મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રુત ” એમ કહીએ ત્યારે શ્રુતઅજ્ઞાન કહેવાય. કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિનો સર્વ બોધ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, અને મિથ્યાદષ્ટિનો બોધ સર્વ અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. ૧૧૪

શિષ્ય:—જેમ મતિ-શ્રુતવડે સમ્યગ્દષ્ટિ ઘટાદિ અર્થ જાણેછે અને કહેછે તેવીજ રીતે મિથ્યાદષ્ટિ પણ ઘટાદિ પદાર્થ જાણે છે અને કહે છે તો પછી મિથ્યાદષ્ટિના સર્વબોધને અજ્ઞાનસ્વરૂપ શાથી કહો છો ?

આચાર્ય:—મિથ્યાદષ્ટિના બોધને વ્યવહારથીજ જ્ઞાન કહું છે, અન્યથા નિશ્ચયથી તો તેઓને અજ્ઞાનજ હોય, હેતુ એકે-તેઓ સત્ અને અસત્માં ભેદ પણ ભેદ માનતાં નથી, જેમકે-મિથ્યાદષ્ટિ સત્, પ્રમેયત્વ, અને મૂર્ત્તત્વ આદિ થાંભલો, કેળ, અને કમળ આદિ પટના ભેદક ધર્મો ઘટમાં વિદ્યમાન છતાં તેને અછતાંપણે માનીને ‘ સર્વથા આ ઘડોજ છે ’ એવો નિશ્ચય માને છે, આથી એ થયું કે-ઘટમાં પટના સત્ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મો હોવા છતાં તે ધર્મો નથી એવું માન્યું, કારણ કે એમ જો ન માન્યું હોય તો ઘટમાં સત્ પ્રમેયત્વ આદિ ધર્મવડે પટ આદિનો સદ્ભાવ છતાં ‘ સર્વથા આ ઘડોજ છે ’ એવો નિશ્ચય કેમ બને ? “ આ કથંચિત્ ઘટ છે ” એવું જો અવધારણ કરવામાં આવે તો અનેકાન્તવાદ અંગીકાર કરવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. વળી પટ-પુટ-નટ-શકટાદિક ઘટને વિશે નહીં છતાં પણ છતાં પણ અંગીકાર કરે છે. કારણ કે તેઓ “ સર્વ પ્રકારે ઘડો છેજ ” આણું અવધારણ કરે છે. “ કથંચિત્ ઘડો છે ” એવું અવધારણ જો કરે તો સ્યાદાદેના આગ્રય કરવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આ પ્રમાણે સત્-અસત્ એટલે વિદ્યમાન ને અવિદ્યમાનના ભેદ સિવાય ઉન્મત્તતા જેવો મિથ્યાદષ્ટિનો બોધ અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. વળી તેઓનું જ્ઞાન વિપરીત હોવાથી ભવહેતુ છે અને તેથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેમજ તેઓનું જ્ઞાન પશુવધ વિગેરેના હેતુભૂત હોવાથી અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (યજ્ઞમાં) પશુવધ કરવો, તલ વિગેરેના હોમ કરવો, જળમાં પેશીને સ્નાન કરવું. ઇત્યાદિ સંસારના હેતુઓમાં મિથ્યાત્વી-જ્ઞાને મોક્ષહેતુપણાની ખુદિ હોય છે. અને દયા-ઉપશમ-બ્રહ્મચર્ય આદિચત-વિગેરે માનના હેતુઓમાં સંસારના હેતુની ખુદિ હોય છે. આ રીતે તેઓને સ્વચ્છ જ્ઞાન હોવાથી તે અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. વળી વિરતિરૂપ જ્ઞાનના રૂપનો અભાવ હોવાથી તેમનું જ્ઞાન ને અજ્ઞાન જ ને. ૧૦૫-થી ૧૧૫.

હવે ભેદાની સંખ્યાવડે મતિ-શ્રુતમાં ભેદ જણાવે છે.

મેયકય વ વિસેમણમદ્દાવીમદ્દાવિહંગમેયાઈ ।

ઈન્દિયવિભાગઓ વા મડ-નુયમેઓ જઓઈમિહિયં ॥ ૧૧૬ ॥

અવગ્રહાદિભેદે અકુપીર પ્રકારે મતિજ્ઞાન છે અને અગ્રપ્રવિષ્ટાદિ ચીઃ અથવા પ-
યાયાદિ વીર પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાન છે. (આ રીતે ઉભય જ્ઞાનમાં ભેદકૃત તદાવન છે.) તથા
ઇન્દ્રિયના વિભાગથી પણ મતિ-શ્રુતમાં ભેદ છે. (તે સંખ્યા પ્રવર્તમાં કહ્યું છે.) ૧૧૬.

હવે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતના ભેદ જણાવે છે.

સોઈન્દિઓવલ્લહી હોઈ નુયં સેમયં તુ મડનાણં ।

મોત્તૂણં દદ્વમુયં અક્ષરલંભા ય સંસેમુ ॥ ૧૧૭ ॥

સોડવલદ્દી જઈ નુયં ન નામ મોડગદ્દાઓ વુદ્દી ।

અહ વુદ્દી તો ન મુયં અદ્દોમયં મંકરો નામ ॥ ૧૧૮ ॥

કેઈ વેન્તસ્સ નુયં સદ્દો મુણઓ મડ ત્તિ, તં ન મવે ।

જં મવો ચ્ચિય સદ્દો દદ્વમુયં તસ્સ કો મેઓ ? ॥ ૧૧૯ ॥

કિંવા નાણેહિગ્ગે સદ્દેણં જઈ ય સદ્દવિન્નાણં ।

મહિયં તો કો મેઓ મળઓ મુણઓ વ જો તસ્સ ? ॥ ૧૨૦ ॥

મળઓ મુણઓ વ મુયં તં જમિહ મુયાણુસારિ વિન્નાણં ।

દોણ્હંપિ મુયાઈયં જં વિન્નાણં તયં વુદ્દી ॥ ૧૨૧ ॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત છે અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. તથા દ્રવ્યશ્રુત સિવાય શેષ
ઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરોપલંભ (તે પણ) શ્રુત છે. (શંકા) જે શ્રોત્રોપલબ્ધિ તે શ્રુત (કહેશે)
તો શ્રોત્રના અવગ્રહાદિભેદો મતિજ્ઞાન નહિ થાય, અને મતિજ્ઞાન કહેશે તો શ્રુત નહિ થાય,
જે ઉભય કહેશે તો સંકીર્ણતા થશે. (ઉત્તર) હેટલાએક લોકો વક્તાને શ્રુત અને શબ્દ સાંભ-
ળનારાને મતિ એમ કહે છે, પરંતુ તે બરાબર નથી, કેમકે સર્વને શબ્દ તો દ્રવ્યશ્રુત છે.
તેમાં શો ભેદ છે ? અથવા અહીં જ્ઞાનનો અધિકાર છતાં શબ્દ સાથે શુ (પ્રયોજન) છે ?
જે શબ્દથી વિજ્ઞાન ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તેનો (જ્ઞાનનો) વક્તા અને શ્રોતાને શો
ભેદ થયો ? (વસ્તુતઃ) અહીં જે શ્રુતાનુસારી વિજ્ઞાન છે તે શ્રોતાને તથા વક્તાને શ્રુત-
જ્ઞાન છે, અને શ્રુતરહિત જે વિજ્ઞાન છે તે ઉભયને મતિજ્ઞાન છે. ૧૨૭-થી-૧૨૧.

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૨) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપ-
લબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. (૩) અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન)
થાય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ. આ ત્રણ વિગ્રહમાંથી પહેલા બે વિગ્રહમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉપલ-
બ્ધિથી શ્રોત્રેન્દ્રિયદ્વારા શબ્દાદિભેદ સહિત ઉપલબ્ધિરૂપ ભાવશ્રુત કહ્યું, અને ત્રીજા વિગ્ર-
હમાં-ભાવશ્રુતોપલબ્ધિમાં ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું, અને ઉપયોગસહિત
બોલનારાને દ્રવ્ય તથા ભાવ ઉભયશ્રુત જણાવું. તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ
શ્રુત છે. આ સઘળું વાક્ય વ્યવસ્થેદ કળવાળું હોવાથી નિશ્ચયાર્થ છે. જેમકે—“ ચૈત્ર ધનુ-

ધરજ છે ” આ વાક્યથી ચૈત્ર નામની વ્યક્તિમાં ધનુર્ધરતાના અસંખ્યધનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે. એટલે ચૈત્ર ધનુર્ધર નથી એમ નહિ પણ ધનુર્ધરજ છે. તેવીજ રીતે શ્રુતજ્ઞાન પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળું જ છે (શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું જ છે) પરંતુ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુતજ છે એમ નહિ; કેમકે જેમ ધનુર્ધર ચૈત્ર છે અને ણીજા પણ છે, તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તો શ્રુત પણ હોય અને મતિ પણ હોય છે. અવગ્રહ-ઇહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિ થાય છે અને શ્રુતાનુસારી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી શ્રુત થાય છે. જો કદી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુતજ માનવામાં આવે તો શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી મતિજ્ઞાન સર્વથા થાયજ નહિ; પણ તેનાથી (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિથી) મતિ પણ થાય છે.

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ સિવાય ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. માત્ર ચક્ષુઆદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તેજ મતિજ્ઞાન છે એમ નહિ પરંતુ અવગ્રહ-ઇહાદિરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, તેમાં પણ પુસ્તકાદિમાં લખેલું જે દ્રવ્યશ્રુત તે સિવાયનું સર્વ મતિજ્ઞાન છે; કેમકે પુસ્તકાદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ મતિજ્ઞાન નથી, કેમકે પુસ્તકાદિમાં લખેલું હોય તે સર્વ શબ્દની પેઠે ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ છે.

આ સર્વ વિવેચનથી એ સિદ્ધ થયું કે-કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ શ્રુત છે, એમ નહિ, પરંતુ શેષ ચક્ષુ આદિ ચાર ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિમાં શ્રુતાનુસારી સાલિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ જે અક્ષર લાભ થાય તે પણ શ્રુત છે. વળી માત્ર અક્ષર લાભ થાય એટલાથીજ તે શ્રુત ન કહેવાય, કેમકે અક્ષર લાભ તો ઇહા-અપાયાત્મક મતિજ્ઞાનમાં પણ થાય છે. તેથી શ્રુતાનુસારી સાલિલાપ વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષર લાભ તે શ્રુતજ્ઞાન જણવું.

શિષ્ય:—ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોપલબ્ધિ થએલા અક્ષરલાભને પણ શ્રુત કહેવાય તો પછી “ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે ” એવું અવધારણ ધટી શકતું નથી, કેમકે-શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિને પણ આપ શ્રુતપણે કહો છો.

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાભ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપજ છે, કારણ કે-એમાં જે અક્ષર લાભ માન્યો છે તે શ્રુતાનુસારી સાલિલાપ જ્ઞાનરૂપ માન્યો છે, અને એવાજ પ્રકારની શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિને શ્રુત કહેલ છે. માટે શેષેન્દ્રિયદ્વારાએ ઉત્પન્ન થએલું જે સાલિલાપ વિજ્ઞાન તે યોગ્યતાવડે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ માનવી, કેમકે સર્વ અલિલાપ શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણ યોગ્ય છે.

શિષ્ય:—“ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત છે, અને શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિમાં પણ જે અક્ષરલાભ તે શ્રુતરૂપ છે. ” આ ઉભય કથનથી શ્રુતજ્ઞાન સર્વેન્દ્રિયના નિમિત્તવાળું થયું. વળી “ શેષેન્દ્રિયનો ઉપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન અને તુશબ્દથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાન ” આ ઉભયકથનથી મતિજ્ઞાન પણ સર્વેન્દ્રિયના નિમિત્તવાળું થયું. આ પ્રમાણે બન્ને જ્ઞાનમાં સર્વેન્દ્રિયોની કારણતા સમાન હોવાથી આપે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવાને આરંભ કર્યો તે સિદ્ધ થતો નથી.

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયદ્વારાએ થએલો અક્ષર લાભ અલિલાપાત્મક હોવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયને ગ્રહણ યોગ્યજ છે. તેથી ખરી રીતે જેતાં અક્ષરલાભ તે શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞાન છે: એમ છે તો પરમાર્થથી શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું જ સર્વ શ્રુત છે. મતિજ્ઞાન તો શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું તેમજ ખીટ ઇન્દ્રિયના વિષયવાળું પણ છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયના વિભાગથી મતિ-શ્રુતનો

બેઠ માનતાં કંઈ હાની નથી. પૂર્વગત માથાનો આ અંદેશ એ છે. વિચિત્રનગર આગલ ભાષ્યકાર મહારાજ પાતેજ કહે છે. ૧૧૬.

આહી “ શ્રોત્રોપલગ્નિય જુત છે ” એ અવગણના અર્થ “જાણનામય” શ્રોત્રોપલગ્નિય જુતજ છે” એવા જુતના અર્થ અમટને મિથ્ય પડે છે. જે-તે જાણપડાઈને જુતજ છે, તે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી થએલ અવગણના વિશેષ મતિજાન નહિ કહેવાય. એમ શ્રોત્રોપલગ્નિયને જુત માનેલ છે. શ્રોત્રના અવગણના બેઠ મતિજાન ન થાય તે જ માની છે? એમ કહેવામાં આવે તો તે મતિજાનના અસવીચર્ય કેવી રીતે નહીં? અપ્રાપ્તિ બેઠની સંખ્યામાં થાંધા આવશે એવા ભયથી શ્રોત્રના અવગણનાને મતિજાન માનવામાં આવે તો અધી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલગ્નિય જુતજાન નહિ થાય. અને “ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલગ્નિય જુતજ છે ” એ વચન યુક્તિ સંગત નહિ થાય. એ અંદેશ પર દર કરવાને તે અવગણનાને મતિ અને જુત બંને જ્ઞાન તરીકે કહેવામાં આવે તો મતિ—અને એકત્ર થઈ જવાથી ઉભયના અભેદ થશે, (અટલે જે મતિ તેજ જુત અને જે જુત તેજ મતિ) અને આપને એમ કહેવાને ઉદ્યત થયાછો. આતો એવું થયું કે શાન્તિને માટે યત્ન કર્યો. અને ઉદ્યોગ એ યત્નથી શાન્તિને બદલે ઉપદ્રવ થયો. ૧૧૮.

આચાર્ય:—ભાઈ! તું કહેછે તેમ ઉભયના અભેદ નથી, પણ ભેદ છે. તે અમજવાને હું સત્ય હકીકત કહું છું; પરંતુ તે પાંડેલાં તારી શંકાના સમાધાન માટે બીજાએ જે કહેછે તેની સત્યાસત્યતાની તુલના કરી જો.

કેટલાએક એમ કહેછે કે—શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલગ્નિય તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલગ્નિય, એ પ્રમાણે બહુગ્રીહિસમાસથી અર્થ કરતાં શબ્દ તેજ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલગ્નિય છે, જે માટે શબ્દ વક્તાને સંભળાય છે માટે જુત છે, અને શ્રોતાને તે શબ્દ અવગણનાદિરૂપે જાણાય છે માટે તે મતિ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી ઉભયસંગત થશે અને શ્રોતામાં થતા અવગણનાદિને જુતપણાની પ્રાપ્તિ નહિ થાય.

એ પ્રમાણે જેઓ સમાધાન કરે છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે વક્તા અને શ્રોતા સંબંધી શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત જ છે, ઉભયવ્યક્તિને દ્રવ્યશ્રુતરૂપે સમાન એવા શબ્દમાં શો તફાવત છે? કે જેથી તે શબ્દ વક્તાને જુત ગણાય અને શ્રોતાને મતિ ગણાય? જો કહી “ સંભળાય તે જુત ” અને “ મનાય તે મતિ ” એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં કાતુ માત્ર જુદા છે પણ શબ્દજ સંભળાય છે અને મનાય છે, કોઈ ભિન્ન વસ્તુ સંભળાતી કે મનાતી નથી. ૧૧૯.

વળી ઉપરોક્ત મતાન્તર માનવાથી બીજું પણ દ્વપણ પ્રાપ્ત થશે. તે એ કે અહીં જ્ઞાનના વિચારનો અધિકાર છે, તેમાં અપ્રસ્તુત પુદ્ગળના સમ્પ્રહરૂપ શબ્દને થહણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલગ્નિયથી શબ્દવિજ્ઞાન થહણ કરાય છે, (શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલગ્નિય શબ્દના કારણભૂત અને કાર્યભૂત હોવાથી વક્તાગત અને શ્રોતાગત શબ્દવિજ્ઞાન તે જ ઉપચારથી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલગ્નિય કહેવાય છે.) અને તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને જુત તથા જ્ઞાતાને મતિ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે તો અથે પૂછીએ છીએ કે તે વિજ્ઞાનનો વક્તા અને શ્રોતામાં શું ભેદ છે? કે જેથી તે શબ્દવિજ્ઞાન વક્તાને જુત અને શ્રોતાને મતિ કહેવાય?, જો એ પ્રમાણે “ શ્રોતાને મતિ અને વક્તાને જુત ” એમ માનવામાં આવે તો કોઈ વખત શ્રોતાને પણ સંભળ્યા પછી તરતજ બોલતાં તે જ શબ્દથી થએલી અવશિષ્ટમતિ જુત થઈ જશે. કેમકે “ વક્તાને જુત અને શ્રોતાને મતિ ” એમ માન્યું છે. આથી મતિશ્રુતની એકતાજ થશે, તફાવત શો રહેશે? બીજું જે શ્રોતાને નિરન્તર એકાન્તે મતિ જ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો “ આચાર્યની પરંપરાથી આ જુત આવેલું છે ” એમ

જે કહેવાય છે તે અસત્ય ઠરશે, અને તીર્થંકર સિવાય સર્વને શ્રોતૃત્વપણાથી મતિજ્ઞાન માનવું પડશે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો મતિશ્રુતની એકતા થાય. ૧૨૦.

આ કારણથી “ વક્તાને શ્રુત અને શ્રોતાને મતિ ” એમ કહેવું એ ઉપરોક્ત દ્વયપણું તેમજ આગમવિરુદ્ધ હોવાથી અસત્ય છે. પરંતુ પરોપદેશથી અર્હદ્વયનાનુસાર જે કંઈ શ્રોતાનુસારી વિજ્ઞાન હોય તે સર્વ વક્તા અને શ્રોતાને શ્રુત છે. તથા એ ઉભયને શ્રુતરહિત કેવળ ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત જે અવગ્રહાદિરૂપ વિજ્ઞાન તે સર્વ મતિ છે, આવા વિભાગે વક્તા અને શ્રોતાને મતિ-શ્રુત માનવાં જોઈએ, પણ એકને શ્રુત અને બીજાને મતિ એમ ન માનવું જોઈએ. ૧૧૭-થી-૧૨૧.

“ શ્રોત્રોપલબ્ધિ જો શ્રુતજ છે, તો શ્રોત્રના જે અવગ્રહાદિ તે મતિજ્ઞાન નહિ થાય ” ઇત્યાદિ વચનથી પૂર્વ ૧૧૮ માં ગાથાના વિવેચનમાં શિષ્યે જે શંકા કરી હતી તેના ઉત્તરમાં ભાષ્યકાર મહારાજ “ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે ” એ વચનથી ૧૧૭ ગાથાના અર્થનો વિસ્તાર કહે છે.

સોઁન્દિઓવલદ્ધી ચેવ સુયં ન ડ તર્ફ સુયં ચેવ ।

સોઁન્દિઓવલદ્ધી વિ કાઙ્ જઘ્હા મતીન્નાણં ॥ ૧૨૨ ॥

તુસમુચ્ચયવયણાઓવ કાઙ્ સોઁન્દિઓવલદ્ધી વિ ।

મઙ્ગરેવં સઙ્ સોઁગ્ગહાદઓ હુન્તિ મઙ્ગમેયા ॥ ૧૨૩ ॥

પત્તાઙ્ગયં સુયકારણં તિ સહો વ તેણં દઘ્સુયં ।

ભાવસુયમક્કલ્લાણં લાભો સેસં મઙ્ગન્નાણં ॥ ૧૨૪ ॥

જઙ્ સુયમક્કલ્લાણં ન નામ સોઓવલદ્ધિરેવ સુયં ।

સોઓવલદ્ધિરેવક્કલ્લાણં સુઙ્સંભવાડ ત્તિ ॥ ૧૨૫ ॥

સોઁવિ ય સુયવક્કલ્લાણં જો લાભો તં સુયં મઙ્ગ સેસા ।

જઙ્ વા અણક્કલ્લાણં ચ્ચિય સા સહા ન પ્પવત્તેજ્ઞા ॥ ૧૨૬ ॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ શ્રુત છે, પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણકે કોઈક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ મતિજ્ઞાન પણ હોય છે. વળી તુ શબ્દરૂપ સમુચ્ચયવચનથી કોઈક શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ મતિજ્ઞાન છે, એથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ રૂપ મતિજ્ઞાનના ભેદો ન. પાના વિગેરેમાં લખેલું શબ્દની પેઠે શ્રુતજ કારણ છે તેથી તે ડબ્બશ્રુત છે અને અ-અક્કલ્લાણ તે ભાવશ્રુત છે, તથા શેપ મતિજ્ઞાન છે. (શંકા) જે અક્કલ્લાણ તે શ્રુત છે. તો ‘ શ્રોત્રોપલબ્ધિજ શ્રુત ’ એમ કેમ ? (ઉત્તર) અક્કલ્લાણ શ્રોત્રોપલબ્ધિજ છે, કારણ કે તે સર્વે અવલગથી સંભવે છે. અક્કલ્લાણમાં પણ શ્રુતના અક્કલ્લાણો જે લાભ તે શ્રુત છે. શેપ મતિજે. અને જે અક્કલ્લાણ મતિ હોય તો (ઈહાદિ) સર્વ મતિ ન થાય. ૧૨૨-થી-૧૨૬.

શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે ઉપલબ્ધિ અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવાથી તેને ભાવશ્રુત સમજવું. તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જેની ઉપલબ્ધિ તે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ એવો વિગ્રહ બ્યારે કરવામાં આવે ત્યારે ભાવશ્રુતના ઉપયોગ સિવાય વક્તાને ડબ્બશ્રુત સમજવું, અને ભાવશ્રુતમાં ઉપયોગવંત વક્તાને ડબ્બ તથા ભાવ ઉભયશ્રુત સમજવું. આ આખા પૂર્વ ૧૧૭ માં ગાથાના વિવેચનમાં કહી ગયા હોય.

તથા “ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે ” પણ “ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે ” એમ નહિ, એ સંબંધી અવધારણાની વિધિ પણ પૂર્વે કહી છે તેથી ફરીને અહીં નથી કહેતા. “ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુતજ છે ” એમ નહિ માનવાનું કારણ એ છે કે-કોઈ અશ્રુતાનુસારી એવી શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ પણ અવગ્રહ-ઈલાદિરૂપ મતિજ્ઞાન થાય છે, આથી “ શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવગ્રહાદિ મતિ ન થાય ” એમ જે શંકા કરી હતી તેનું સમાધાન કર્યું, કેમકે શ્રોત્રના અવગ્રહાદિને પણ મતિરૂપે કહ્યા છે. ૧૨૨.

‘ સેસર્યં તુ મઢનાણં ’ (શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિવાળું મતિજ્ઞાન છે.) એ પદમાં જે તુ શબ્દ છે તે સમુચ્ચયાર્થમાં છે, તેથી અહીંના પંચોપદેશની અપેક્ષા વિના શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ થાય તે મતિજ્ઞાન છે, અને તેથી શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ પણ મતિજ્ઞાનના ભેદ છે, અપ્રમાણે માનવાથી મતિજ્ઞાનના અકુલીસ ભેદ થઈ રહેશે ને કોઈક તરફથી કહેલો વિરોધ પણ દૂર થશે. ૧૨૩.

પૂર્વે ૧૧૭ ગાથાના વિવેચનમાં શ્રોત્રના અવગ્રહાદિ તથા શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે મતિજ્ઞાન છે એમ ઉત્સર્ગથી જણાવી તેમાં અપવાદ દર્શાવતાં વિશેષ કહ્યું છે કે શેષેન્દ્રિયોપલબ્ધિમાં દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનું જે હોય તે મતિજ્ઞાન છે. તે દ્રવ્યશ્રુત શું છે તે જણાવે છે પુસ્તકે યા પત્ર વિગેરેમાં જે લખેલું હોય તે શબ્દની પેઠે ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. આ દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનું શેષ ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે, અને અક્ષરલાલ તે ભાવશ્રુત છે. તાત્પર્ય એ છે કે-કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે એટલુંજ નહિ પરંતુ શેષેન્દ્રિયોમાં પંચોપદેશથી અહીંકચનાનુસારી ઉપલબ્ધિ અક્ષરલાલ થાય તે પણ શ્રુત છે. અને ચક્ષુઆદિઇન્દ્રિયોમાં અક્ષરલાલ સિવાયનું જે અશ્રુતાનુસારી અવગ્રહાદિરૂપ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. ૧૨૪.

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામાં જે શંકા કરી હતી કે-“ શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાલ પણ શ્રુત છે તો પછી ‘ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ શ્રુત છે એવું ’ અવધારણા કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાલને પણ શ્રુત કહેલું છે. ” આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-ત્યાં જે અવધારણા કર્યું છે તે સત્ય છે. જે શેષેન્દ્રિયથી થએલ અક્ષરલાલ પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ રૂપ ન હોય તો તે અવધારણા અસત્ય ઠરે, પરંતુ એમ નથી. શેષેન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થએલ જ્ઞાનમાં જે પ્રતિભાસમાન થતા અક્ષરો તે પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિજ્ઞ છે.

શિષ્ય:—શેષેન્દ્રિયથી જે અક્ષરનો લાલ થાય તેને શ્રોત્રોપલબ્ધિ કેમ કહેવાય ? જે શ્રોત્રોપલબ્ધિ કહેવાય તો તે શેષેન્દ્રિયઅક્ષરલાલ કેમ કહેવાય ?

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયથી થતા જ્ઞાનમાં જણાતા અક્ષરો શ્રોત્રોપલબ્ધિજ્ઞ છે, કેમકે તે અક્ષરો શ્રુતિસંભવ છે. એટલે કે જે અક્ષરો છે તે અલિલાપરૂપ છે; અને તે અલિલાપ વિવક્ષિતકાળે અથવા બીજી કોઈ વખતે તે પુરૂષને અથવા બીજા પુરૂષને શ્રવણયોગ્ય હોવાથી શ્રવણેન્દ્રિયથી ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે સર્વ અલિલાપ શ્રોત્રોપલબ્ધિ હોવાથી શ્રોત્રોપલબ્ધિરૂપ જ છે. તેથી કરેલું અવધારણા દાખરહિત છે. ૧૨૫.

શિષ્ય:—જે શેષેન્દ્રિય અક્ષરલાલ થાય છે તે સર્વ શ્રુતરૂપ છે કે તેનો અમુક ભાગ જ શ્રુત રૂપ છે ?

આચાર્ય:—શેષેન્દ્રિયથી થતા અક્ષરલાલમાં જે સંકેતના વિષયભૂત શબ્દને અનુસરનાર હોય, અથવા સર્વજ્ઞના વચનના કારણભૂત હોય, એવા વિશિષ્ટ શ્રુતાક્ષરોનો લાલ

થાય તે જ શ્રુત છે, પણ ઈહા-અપાય આદિમાં સ્ફુરાયમાન થતા અશ્રુતાનુસારી અક્ષર-લાભને શ્રુતપણે માનવામાં આવે તો મતિને અનક્ષરજ માનવી પડે; અને તેથી ઈહા-અપાય અને ધારણારૂપ જે મતિજ્ઞાન સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે તે સર્વ ભેદ મતિપણે ન ગણાય, પણ માત્ર અક્ષરવગરના અવગ્રહનેજ મતિ માનવી પડે, કારણ કે ઈહા વિગેરે તો અક્ષર-ત્મક છે માટે એ પ્રમાણે માનવું તે ઘટ નથી, માટે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ તે જ શ્રુત છે, અને બાકીનું મતિજ્ઞાન છે. ૧૨૨-થી-૧૨૬.

હવે શ્રુતનો નિશ્ચિત અર્થ એકઠો કરીને જણાવવા કહે છે.

દન્વસુયં ભાવસુયં ઉભયં વા કિં કહં વ હોજ્ઞા સિંતિ ।

કો વા ભાવસુયંસો દન્વાઇસુયં પરિણમેજ્ઞા ? ॥ ૧૨૭ ॥

(શ્રુતસ્ય) વુદ્ધિદ્વિદ્વે અત્યે જે માસઈ તં સુયં મઈસહિયં ।

ઇયરત્યવિ હોજ્ઞ સુયં ઉવલદ્વિસમં જઈ મણેજ્ઞા ॥ ૧૨૮ ॥

દ્રવ્યશ્રુત-ભાવશ્રુત-અને ઉભયશ્રુત શું છે? અથવા કેવી રીતે થાય છે? તથા ભાવશ્રુતનો કેટલો અંશ દ્રવ્યાદિશ્રુતપણે પરિણમે છે? બુદ્ધિદ્વિદ્વે અર્થમાંથી જે બોલે છે તે મતિસહિત શ્રુત છે. અને જે ઉપલબ્ધિની સમાન બોલાય તો તે બીજામાં (ભાવશ્રુતમાં) ગણાય છે. ૧૨૭-૧૨૮.

પૂર્વે ૧૧૭ મી ગાથામાં “દ્રવ્યશ્રુત સિવાયનું” એ પદથી પુસ્તકાદિમાં લખેલું દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું છે, “અક્ષરલાભ” એ વચનથી ભાવશ્રુત કહ્યું છે, અને “શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ” એ કથનથી શબ્દ તથા શબ્દનું જ્ઞાન એમ ઉભયશ્રુત કહ્યું છે. આ ત્રણે સંબંધી વિચાર હવે પછીના પૂર્વગત ગાથાના વિવેચનમાં કરાશે. જેમકે-તે દ્રવ્યાદિશ્રુત શું શું છે? અથવા તે કેવી રીતે થાય છે? તેમજ ભાવશ્રુતનો કયો અંશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે એટલે દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુતપણે પરિણમે છે?

આ સ્થળે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારવાનો છે, આથી કેટલાક આચાર્યો આ ૧૨૮ મી ગાથાનો અર્થ તે સંબંધી છે એમ કહે છે. ભાષ્યકાર મહારાજ પણ પછીથી એજ પ્રમાણે અર્થ કરશે. પરંતુ હમણાંતો ચાલતા વિષયમાં દ્રવ્યાદિશ્રુતનો વિચાર ચાલે છે તેથી તદનુસાર વ્યાખ્યા કરે છે. શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરાતા અલિલાખ્ય પદાર્થો બુદ્ધિદ્વિદ્વે અર્થ કહેવાય, તેવા બુદ્ધિદ્વિદ્વે પદાર્થો ઘણાં છે; પરંતુ તેમાંથી જે પદાર્થોને વક્તા શ્રુત ઉપયોગ રૂપ મતિસહિત બોલે છે તે ઉભયશ્રુત છે. અર્થાત્ શ્રુતાત્મક બુદ્ધિએ ગ્રહણ કરેલા અર્થોમાંથી જે અર્થો શ્રુતાત્મક બુદ્ધિએ ઉપયુક્ત એવો વક્તા બોલે તે દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભયશ્રુત થાય છે. “જે માસઈ (જે બોલે છે)” આવચનથી દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું. તથા “વુદ્ધિદ્વિદ્વે અત્યે” અને “મઈસહિયં” (મતિસહિત બુદ્ધિદ્વિદ્વે અર્થ જાણે.) એ વચનથી ભાવશ્રુત કહ્યું. આ પ્રમાણે ૧૧૭ મી ગાથામાં કહેલા ઉભયશ્રુતનું સ્વરૂપ છે. વળી જે ભાવો પ્રથમ શ્રુત-બુદ્ધિએ જોઈલા હોય અને પછીથી અભ્યાસના અગ્રથી ઉપયોગ રહિત દેઈ બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુત છે. જે ભાવો માત્ર શ્રુતબુદ્ધિથી જણાય છે અને તે મનમાં સ્ફુરતા છતાં પણ બોલાય નહિ તે ભાવશ્રુત છે. આટલું કહેવાથી દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું અને તે કેવી રીતે થાય છે એ પ્રશ્નનો વિચાર થયો.

હવે ભાવશ્રુતનો કયો અંશ દ્રવ્યાદિ શ્રુતપણે પરિણમે છે? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ.

દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કરતાં ભાવશ્રુત અનન્તગુણ છે; કારણ કે વાણી અનુક્રમે પ્રવર્તે છે, અને આશુપ પરિમિત છે; તેથી ભાવશ્રુતના વિશયબદ્ધ સર્વ અર્થોના અનન્તમા ભાવને જ વક્તા બોલી શકે છે. આ ઉપરથી એ શિદ્ધ થયું કે ભાવશ્રુતના અનન્તમા ભાગજ દ્રવ્યશ્રુત તથા ઉભયશ્રુત રૂપે પરિણમે છે. આ આગત આગત વિચનારથી કહેવાયે તેથી અહીં વધારે નથી કહેતા.

શિષ્ય:—ઉપયોગ સહિત જે ભાવોને બોલે તે ઉભયશ્રુત, અને જે ભાવોને ઉપયોગ સહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત. એમ આપે કહ્યું; પણ જે ભાવોને કાંઈ બોલવું નથી, માત્ર શ્રુત-શુદ્ધિવડે જુએજ છે. તેમાં પણ દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત કેમ નથી કહેતા ?

આચાર્ય:—“ જે બોલાય છે તે શ્રુત ” એમ કહેવાથી તેના પ્રતિયોગીરૂપ અભાવ-માયુ અવસ્થામાં થનાર ભાવશ્રુતજ “ કંતરત્ર ” શબ્દથી વાચ્ય છે. એટલે કે ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુતરૂપતા ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. (નેટલી વસ્તુઓની ઉપલબ્ધિ થાય તેટલીને ઉપયોગ સહિત અથવા ઉપયોગસહિત બોલે તે ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત રૂપતા મનાય.) પરંતુ એમ માનું નથી, કેમકે શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા અર્થો અનન્તા છે, વાણી કમવર્તી છે, અને આશુપ પરિમિત છે; તેથી શ્રુતોપલબ્ધિથી ઉપલબ્ધ થએલા સ્ખલિલાપ્ય ભાવોમાંથી માત્ર અનન્તમા ભાગજ વક્તા આખા જીવનમાં બોલી શકે. મારે ઉપયોગસહિત બોલતાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉપયોગસહિત બોલતાં ઉભયશ્રુત થાય, પણ સર્વ ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત કે ઉભયશ્રુતરૂપતા ન થ કારણકે તે સર્વ બોલી શકાયજ નહિ. ૧૨૭-૧૨૮. ૦

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ એ બંને ગાથાઓનો અર્થ યોતાના તથા બીજાના અર્થ પ્રમાણે કરે છે.

જે સુયબુદ્ધિદિદ્ધે સુય-મહસહિઓ પમાસઈ ભાવે ।

તં ઉભયસુયં ધનંદ દદસુયં જો અણુવરત્તો ॥ ૧૨૯ ॥

इयस्त्वऽवि भावसुए होज्ज तय तरसमं जइ भणिज्जा ।

न य तरइ तत्तियं सो जमणेगगुणं तयं तत्तो ॥ ૧૩૦ ॥

સહ ઉવલહીણ વા ઉવલહિસમં તયા વ જં તુલ્લં ।

જં તસ્સમકાલં વા ન સવ્વહા તરइ वोतुं जे ॥ ૧૩૧ ॥

કેઈ બુદ્ધિદિદ્ધે મહસહિ ભાસઓ સુયં તત્થ ।

किं सहो महसुभयं भावसुयं? सव्वहाऽजुत्तं ॥ ૧૩૨ ॥

સહો તા દવસુયં મહરાભિણિવોહિયં નવા ઉભયં ।

जुत्तं, उभयाभावे भावसुयं कत्थ तं किं वा? ॥ ૧૩૩ ॥

ભાસાપરિણિકાલે મહા કિમહિયમહણ્ણહત્તં વા ? ।

भासासंकणविसेसमेत्तओ वा सुयमजुत्तं ॥ ૧૩૪ ॥

જે શ્રુતશુદ્ધિથી દૃષ્ટ એવા ભાવોને શ્રુતશુદ્ધિ સહિત બોલે છે તે ઉભયશ્રુત છે, અને તેજ ભાવોને ઉપયોગસહિત બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. જે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય ।

ધર્તરત્ર-ભાવશ્રુતમાં પણ (દ્રવ્યશ્રુત ને ઉભયશ્રુત) થાય, પરંતુ તેમ થવું અશક્ય છે, કેમકે ભાવશ્રુત અનન્તગુણું છે. જે (ભાવણ) ઉપલબ્ધિ સહિત હોય ત્યાં તે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય, અથવા તેજ કાળે હોય તે ઉપલબ્ધિસમ કહેવાય; પણ (એ પ્રમાણે) સર્વથા બોલી શકાયજ નહિ. કેટલાએક આચાર્યો સતિસહિત બુદ્ધિદૃષ્ટ્યર્થને બોલતાં શ્રુત કહે છે. તેમાં શબ્દ સતિ કે ઉભયશ્રુત એ ત્રણ ભાવશ્રુત છે? (ઉત્તર) ના, એ સર્વ અયુક્ત છે. (કારણકે) શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, સતિ આલિનિબોધિક છે, અને ઉભયશ્રુત પણ ચોગ્ય નથી. ઉભયમાં અભાવ હોતે, ભાવશ્રુત ક્યાં છે? અથવા ક્યું છે? ભાષાપરિણતિ-કાળે સતિને શું અધિક થાય છે? અથવા શું અન્યથાપણું થાય છે? ભાષાના સંકલ્પ વિશેષ માત્રથીજ શ્રુત કહેવું તે તો અયુક્ત છે. ૧૨૯-થી-૧૩૪.

શ્રુતરૂપ બુદ્ધિથી દૃષ્ટ (પર્યાલોચિત અથવા ચિન્તિત) ભાવોમાંથી જે ભાવોને શ્રુતોપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે તે દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત છે, અને ભાવોને ઉપયોગરહિત બોલે છે તે શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. પરંતુ જે ભાવોને શ્રુતબુદ્ધિથી કેવળ વિચારેજ છે બોલતા નથી તે માત્ર ભાવશ્રુત છે. ૧૨૯.

જે બોલે છે તે દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત છે એમ કહેવાથી ધર્તરત્ર શબ્દવડે ભાવશ્રુત કહેવાય છે. દ્રવ્યશ્રુત અથવા ઉભયશ્રુત ભાવશ્રુતમાં બધે ત્યારે થાય કે જ્યારે ઉપલબ્ધિ સમાન બોલાય. એટલે કે શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલું થઈ શકે ત્યારે સર્વ બોલાય તો ભાવશ્રુતમાં દ્રવ્યશ્રુત અને ઉભયશ્રુત થાય, પરંતુ તેમ થઈ શકે નહિ, કારણકે શ્રુતજ્ઞાની સ્વબુદ્ધિથી જેટલું જાણે છે તેટલું કહી શકતા નથી. ભાષાવિપરીકૃત શ્રુતથી ભાવશ્રુત અનન્તગુણું છે, તેથી ઉપલબ્ધિસમાન કહી શકાતું નથી. ૧૩૦.

જે ભાષણ ઉપલબ્ધિ સહિત વર્તે, (જે જે ઉપલબ્ધિ થાય તેની સાથેજ ભાષણ થાય) તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા જેટલા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધિ થાય તેટલાજ પ્રમાણમાં બોલવું થાય તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય, અથવા ઉપલબ્ધિના સમકાળે જે ભાષણ કરવું તે પણ ઉપલબ્ધિસમાન કહેવાય. જેમકે-જે વળતે શરીરમાં શૂળની વેદના અનુભવાતી હોય તેજ વળતે તે વેદના બીજને કહેવી; એ પ્રમાણે સર્વ શ્રુતોપલબ્ધિ અન્તઃકરણમાં અનુભવતાં તેજ કાળે જે કથન કરવું તે ઉપલબ્ધિ સમાન કહેવાય. આ સર્વ કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાતજ્ઞાની-જ્ઞાનજ્ઞાનરૂપી શ્રુતબુદ્ધિથી જેટલું જાણે છે તેટલું કહી શકતા નથી. ૧૩૧.

આહી બીજ કેટલાક આચાર્યો સતિ-કૃતના લેક પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી “બુદ્ધિ નિઃસત્” એ મૂળગાથામાં “બુદ્ધિ” નો શ્રુતબુદ્ધિરૂપ અર્થ ન કરતાં “બુદ્ધિ” નો સતિ એવો અર્થ કરે છે. અને તેથી કરીને સતિથી જેણેલા ઘણાં પદાર્થોમાંથી કેટલાએક અર્થાંતર સતિસહિત બોલતાં કૃત થાય છે એમ કહે છે. આ સ્થળે કોઈ એમ પ્રશ્ન કે સતિજ્ઞાનીજ સતિસહિત હોય છે. તો પછી અર્થાંતર સતિસહિત એવું વિશેષણ શામાટે આપ્યું છે? જ્ઞાન. હિતરમાં કહેવાતું કે આહી “સતિસહિત” એટલે સતિઉપયોગમાં વર્તતા કોઈ વક્તા કરવાનું કાર્ય છે. આથી તે સતિઉપયોગયુક્ત હોવાથી અર્થાંતર પણ ઉપચારથી સતિ સહિત કહેલ છે માટે સતિજ્ઞાનથી જણાએલા અર્થાંતર સતિજ્ઞાનોપયોગયુક્ત બોલનારાને જ્ઞાત થાય છે. ઉપયોગરહિત બોલનારાને દ્રવ્યશ્રુત થાય છે. અને એ સિવાયતું કેવળ પદાર્થ વિચાર-પરિણતિ બોલનારાને સતિજ્ઞાન હોય છે. આ પ્રમાણે સતિ-વ્યવહાર બેદરકારી ના પ્રમાણે ૧૨૯ થી ૧૩૪ ગાથાના પદાર્થોની બીજ આચાર્યો એ પ્રમાણે અર્થ કરે છે પણ તે બેદરકારી

નથી, કારણકે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે ઝંપા અર્થ ક્યારથી તેમાં ભાવવત્તનો સર્વથા અભાવ થશે. તે વખતે ઘાસનો ઝંપા શબ્દ ભાવવત્ત છે ? મતિ ભાવવત્ત છે ? કે એ ઉભય ભાવવત્ત છે ? આ ત્રણેમાં એક પણ ભાવવત્ત નહિ થઈ શકે. કારણકે મતિઉપમાગમ્યિત ઘાસનારનો શબ્દ તો દ્રવ્યવત્ત રૂપ માન્યો છે, અને મતિ તે આભિનિર્માણિક જ્ઞાન છે, તેમાં ભાવદાત કેમ માની શકાય ? મતિ અને શબ્દ એ ઉભય મળીને ભાવવત્ત થશે એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે જેન રેતીના જુવા જુવા કણીયામાં તેલનો અભાવ છે તેમ સમુદ્ધિત કણીયામાં પણ તેલનો અભાવ છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ મતિ અને દ્રવ્યવત્તની પ્રત્યેક અવસ્થામાં ભાવવત્તનો અભાવ છે; તેમ ઉભયમિલિત અવસ્થામાં પણ ભાવવત્તનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે શબ્દાદિમાં ભાવવત્ત ક્યાં છે ? અથવા એમાં કયું ભાવવત્ત છે ? અર્થાત એમાં કોઈ પણ પ્રકારે ભાવવત્તપણું નથીજ. ૧૩૨ ૧૩૩.

ભાષ્યપરિણામકાળે મતિની કંઈકે વિશેષતા થાય છે, તેથી મતિ અને શબ્દરૂપ ઉભયનું શ્રુતપણું કહેવું કંઈ વિરુદ્ધ નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે. કારણકે-અન્તર્વિજ્ઞાનવિશેષરૂપ મતિજ્ઞાનને ભાષ્યપરિણામકાળે પૂર્વ અવસ્થાથકી (શબ્દ પ્રારંભ વખતે) શી અધિકતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી તે મતિને ઉભયઅવસ્થામાં જ્ઞાનાન્તરરૂપ શ્રુતનો વ્યવહાર કરાય ? અથવા શબ્દ પ્રારંભ વખતે મતિનો સર્વથા અન્યથા ભાવ કયો થાય છે કે જેથી તે શ્રુત કહેવાય ? ‘ ભાષાનો પ્રારંભ એજ એમાં વિશેષ છે. ’ એમ કહેવામાં આવે તો તે ભાષાના પ્રારંભથીજ એટલે ભાષાના સંકલ્પવિશેષમાત્રથીજ મતિને શ્રુતપણું કહેવું એ અયોગ્ય છે. કારણકે સ્વયં અવિશિષ્ટ અન્તર્વિજ્ઞાનને આલ્પક્રિયારંભથી અત્યન્ત જાતિભેદ માનવામાં આવે તો ચાલણું-દોડણું-હાથ પછાડવા વિગેરે આલ્પક્રિયાઓ અત્યન્ત હોવાથી મતિજ્ઞાન પણ અત્યન્ત માનવાં પડે; વળી સ્વયં અવિશેષજ્ઞાનને શબ્દપરિણતિના સંનિધાન માત્રથીજ જ્ઞાનાન્તર માનીએ તો અતિપ્રસંગ થાય અને એથી અવધિ આદિ જ્ઞાનોમાં પણ એમજ થાય. ૧૩૪.

એ પ્રમાણે મૂળગાથાના પૂર્વાર્ધનું કોઈએ વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાન કરેલું તેમાં દ્વપણ અતાવ્યાં; હવે તેજ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધ માટે કહે છે.

इयत्थवि मइनाणे होज्ज सुयंति किह तं सुयं होइ ? ।

किह व सुयं होइ मई सलक्खणावरणभेयाओ ? ॥ १३५ ॥

अहव मई दवसुयत्तमेउ भावेण सा विरुज्जेज्जा ।

जो असुयक्खरलाभो तं मइसहिओ षभासेज्जा ॥ १३६ ॥

इयत्थमिवि मइनाणे होज्ज तयं तस्समं जइ भणेज्जा ।

न य तरइ तत्तियं सो जमणेगगुणं तयं तत्तो ॥ १३७ ॥

कह मइ-सुओवलद्धा तीरंति न भासिउं, बहुत्ताओ ।

सवेण जीविणवि भासइ जमणंतभागं सो ॥ १३८ ॥

तीरंति न वोत्तुं जे सुओवलद्धा बहुत्तभावाओ ।

सेसोवलद्धभावा साभवबहुत्तओऽभिहिया ॥ १३९ ॥

ઉત્તરત્ર પણ (એટલે) મતિજ્ઞાનમાં પણ શ્રુત થાય તો તે શ્રુત કેવી રીતે થાય ? અથવા શ્રુત તે મતિ કેવી રીતે થાય ? કારણ બન્નેમાં સ્વલક્ષણ અને આવરણનો ભેદ છે. અથવા

મતિ દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે, પણ ભાવશ્રુત સાથે તે વિરોધ પામે; (કેમકે) જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભને મતિસહિત બોલે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. ઈતર-મતિજ્ઞાનમાં પણ તે જો તત્સમાન બોલાય તો દ્રવ્યશ્રુત થાય (પરન્તુ) બોલી શકાય નહિ, કેમકે તે તેનાથી અનેકગુણું છે. મતિ-શ્રુતોપલબ્ધ (ભાવો) શામાટે ન બોલી શકાય? તે બહુજ હોવાથી આખાજીવન પર્યન્ત બોલવામાં આવે તો પણ તેનો અનન્તમો ભાગજ બોલી શકાય. શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુજ હોવાથી બોલી શકાતા નથી, અને શેષ જ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે તથા બહુ હોવાથી બોલી શકાતા નથી. ૧૩૫-થી-૧૩૬.

“ બુદ્ધિદિદ્ધુ અત્યે ” એ ગાથામાં જેઓ બુદ્ધિનો અર્થ મતિ કરે છે, તેમના મતે “ ઈયર-ત્યવિ હોજજ સુય ” તે ૧૨૮ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ઈતરત્ર શબ્દથી મતિજ્ઞાન કહેલ છે. કારણકે ભાષ્યકારે શબ્દસહિત મતિને દ્રવ્ય-ભાવરૂપ ઉભયશ્રુત કહ્યું છે. તેથી ઈતરશબ્દથી મતિજ્ઞાનજ એમના મતમાં સંભવે છે. તેઓનું કથન એમ છે કે-જો ઉપલબ્ધિ સમાન બોલે તો મતિજ્ઞાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાન થાય, આ પ્રમાણે તેમનું માનવું અયોગ્ય છે. કારણકે જે મતિજ્ઞાન છે તે શ્રુતજ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે? અથવા જો શ્રુત હોય તો તે મતિ કેમ થાય? નજ થાય. સ્વલક્ષણ અને સ્વાવારક કર્મના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ આગમમાં કહ્યો છે. વળી જે શ્રુત તેજ મતિ થાય અને મતિ તેજ શ્રુત થાય તો લક્ષણ અને આવરણનો ભેદ તેમાં ન રહે. ૧૩૫.

એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી બીજા આચાર્યોએ “ બુદ્ધિ-દિદ્ધુ અત્યે ” એ મૂળગાથાની જે વ્યાખ્યા કરી છે તેમાં ‘ મતિ ’ એ ભાવશ્રુત નથી એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરન્તુ જો કદી તેઓ તેને દ્રવ્યશ્રુત માને તો કંઈ દોષ નથી. એમ જણાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે-મતિ ને દ્રવ્યશ્રુતપણું પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં કંઈ દોષ નથી, પણ ઉપર કહ્યા મુજબ ભાવશ્રુતની સાથે વિરોધ પ્રાપ્ત થશે. તાત્પર્ય એ છે કે-“ કેઈ બુદ્ધિદિદ્ધુ મઈસહિએ ભાસઓ સુય ” આ ગાથાર્ધમાં ‘ સુય ’ એટલે શ્રુત શબ્દ છે તેને જો દ્રવ્યશ્રુતપણું કહે તો કંઈ વિરોધ નથી, કારણકે મતિઉપયોગસહિત અર્થ બોલનારાને તે મતિ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત થાય, અને નહિ બોલનારાને તે મતિજ્ઞાન થાય. એ પ્રમાણે મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેલો છે.

અહીં કોઈને એવી શંકા થાય કે-મતિઉપયોગમાં વર્તે તો કોઈ બોલે તો તે વખતે મતિ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત થાય, પરન્તુ એમ થતું નથી. જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે તેને મતિઉપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે તો તે દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ થાય. એમાં કંઈ સંદેહ નથી. પણ જે શ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ છે તેને શ્રુતોપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે તો તે શબ્દનું મતિજ્ઞાન કારણ નથી; કેમકે તે શ્રુતપૂર્વક છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહીંદ્રવ્યનરૂપ પરાપદેશથી થનાર એવા શ્રુતને અનુસરીને જે અક્ષરલાભ અન્તઃકરણમાં સ્ફુરે છે તેને શ્રુતોપયોગમાં વર્તનાર વક્તા બોલે છે. અને જે અશ્રુતાનુસારી અક્ષરલાભ સ્વમતિથી પર્યાલોચિત ઘટા-અપાયાદિમાં અક્ષરલાભ સ્ફુરે છે, તેને વ્યાપ્ત મતિઉપયોગ સહિત વક્તા બોલે છે ત્યારે તે મતિશબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત પામશે જ. ૧૩૬.

હવે “ ઈયરત્યવિ હોજજ સુય ” ઇત્યાદિ મૂળગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં જે અર્થ પ્રાપ્ત પાય છે તે કહે છે. બોલનારાને મતિ દ્રવ્યશ્રુત છે એમ કહ્યું, તેથી કરીને અનામમાં અવસ્થામાં થનાર મતિજ્ઞાન તે ઈતર શબ્દથી વાન્ય છે. એટલે કે અભાવમાં અવસ્થા-

માં જનારા મતિજ્ઞાનમાં જેટલા અર્થ જળાગ્રંથિલા હોય તેટલા અર્થ અર્જન પામે તે તે કલ્પનુત થાય; પણ તેમ થતું નથી. કારણ કે મતિજ્ઞાનપદે જેટલું જ્ઞાન થાય છે તેટલું બોલવાને અર્થ નથી. કારણ કે જે બોલી શકાય ના તે તે અર્થથી મતિજ્ઞાનપદઅર્થે ભાવો અનન્તગુણ છે. ૧૩૮.

શિષ્ય: - મહારાજ ! આપે હમણાં કહ્યું કે મતિજ્ઞાનથી જ પગેલા અર્થ ભાવો મ્હી શકાય નહિ, અને તે પાલેલાં કહ્યું છે કે જુતથી જ પગેલા અર્થ ભાવો નહીં શકાય નહિ, એ પ્રમાણે કહેવાનું શું કારણ ?

આચાર્ય:—મતિ-જુતથી જળાગ્રંથિલા ભાવો બહુ છે. તેથી કરીને મતિજ્ઞાનની આગા-હવનપર્યન્તમાં પણ ઉપલબ્ધ અર્થોના અનન્તમા ભાગને જ બોલી શકે છે. આગમમાં કહ્યું છે કે-શ્રુતજ્ઞાનથી જળાગ્રંથિલા ભાવો ઘણા હોવાથી કહી શકાતા નથી. અને તે વિચારના મતિ-અવધિ-મન:પર્યંત અને કેવળ જ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ ભાવો સ્વાભાવિકપણે અનભિલાષ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી.

શિષ્ય:—જેમ એ શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો અનભિલાષ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી તેમ અનભિલાષ્ય હોવાથી પણ કહી શકાતા નથી તે 'અનભિલાષ્ય સ્વભાવ' કે એકજ હેતુ કેમ આપ્યો ? તે સાથે 'બહુત્વ' રૂપ હેતુ પણ આપ્યો નેકતો હતો.

આચાર્ય:—જે ભાવો અભિલાષ્ય (બોલી શકાય તેવા) હોય તેમાં અદ્યબહુત્વનો વિચાર કર્યો હોય તે ઉચિત ગણાય. પણ જે જુતથી જ અનભિલાષ્ય (બોલી શકાય તેવા) છે તેમાં બહુત્વરૂપ હેતુ આપ્યો નિષ્ફળ છે. વળી શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી જેમ કહી શકાતા નથી, તેમ મતિ-જુતોપલબ્ધ ભાવો પણ બહુ હોવાથી કહી શકાતા નથી; ઈત્યાદિ સર્વ ઉપર જ કહી ગયા છીએ, એટલે અહીં 'બહુત્વરૂપ' હેતુ આપવામાં આવે તે પુનરુક્તિ દોષપ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—ઉપર જે કહ્યું છે તે ઠેકાણે શેષજ્ઞાનોમાંથી મતિજ્ઞાનજ કહ્યું છે અને અહીં તે અવધિઆદિ જ્ઞાનો પણ કહ્યાં છે; તેથી 'બહુત્વ' હેતુ આપ્યો નેકતો.

આચાર્ય:—ત્યાં મતિના ઉપલક્ષણથી અવધિ આદિજ્ઞાનોમાં પણ તે હેતુ જાણી લેવો.

શિષ્ય:—જો એમ હોય, તે શ્રુતજ્ઞાનને પણ પૂર્વે 'બહુત્વ' રૂપ હેતુ કહ્યો છે. તેપછી ફરી અહીં એ હેતુ શામાટે કહ્યો છે ?

આચાર્ય:—શ્રુતોપલબ્ધ ભાવો બહુ હોવાથી કહી શકાતા નથી, અને શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી જ અનભિલાષ્ય હોવાથી કહી શકાતા નથી. આ પ્રમાણે વિષયનો વિભાગ જણાવવાને તે હેતુ અહીં પુનઃ કહ્યો છે.

શિષ્ય:—મતિ આદિ જ્ઞાનોથી ઉપલબ્ધ ભાવોમાંના કેટલાક ભાવો અભિલાષ્ય છે, તે પછી એમ કેમ કહ્યો છે કે શેષજ્ઞાનોપલબ્ધ ભાવો સ્વભાવથી જ અનભિલાષ્ય છે.

આચાર્ય:—જે અનભિલાષ્ય કહ્યા છે તે શ્રુતવિષયપણે અનભિલાષ્ય કહ્યા છે. બીજી રીતે નહિ; માટે એથી કંઈ વિરોધ નથી. ૧૩૮-૧૩૯.

.. કત્તો एत्तियमेत्ता भावबुय-मईण पज्जया जेसिं ? ।

.. भासइ अणंतभागं, भण्णइ जम्हा सुएऽभिहियं ॥ १४० ॥

પણવણિજ્ઞા ભાવા અર્ણતમાગો હ અણમિલપ્પાણં ।

પણવણિજ્ઞાણં પુણ અર્ણતમાગો સુચનિવદ્ધો ॥ ૧૪૧ ॥

જં ચોદ્દસપુવ્વધરા છદ્ધાણગયા પરોપ્પરં હોંતિ ;

તેણ હ અર્ણતમાગો પણવણિજ્ઞાણ, જં સુત્તં ॥ ૧૪૨ ॥

અક્કરલંભેણ તમા ડુણહિયા હોંતિ મઈવિસેસેહ ।

તેડવિ ચ મઈસિસેસે સુચનાણબ્ધંતરે જાણ ॥ ૧૪૩ ॥

જે અક્કરાણુસારેણ મઈવેસેસા તયં સુચં સવ્વં ।

જે ઉણ સુચનિરવેક્કલા સુદ્ધં ચિય તં મઈન્નાણં ॥ ૧૪૪ ॥

ભાવશ્રુત અને મતિનાં એટલા પર્યાયો શાથી છે કે જેનો અનન્તમો ભાગજ યો-
લાય છે ? ઉત્તર:—સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—અભિલાષ્ય ભાવો અનભિલાષ્યભાવોના અનન્તમા
ભાગે છે, અને અભિલાષ્યભાવોનો અનન્તમો ભાગજ શ્રુતમાં યોજાયેલો છે. જે
કારણથી ચૌદપૂર્વધરો પરસ્પર છસ્થાનગત હોય છે, તે કારણથી જે સૂત્ર છે
તે પ્રરૂપણીયભાવોનો અનન્તમો ભાગ છે. અક્ષરલાભવડે (સર્વ) ચઉદપૂર્વધરો
સમાન છે, (પણ) મતિવિશેષથી તેઓ ન્યૂનાધિક હોય છે, તે મતિવિશેષો પણ
શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર છે. જે અક્ષરાનુસારે (શ્રુતઅંથાનુસારે) મતિવિશેષો થાયછે
તે સર્વ શ્રુત છે, અને જે શ્રુતની અપેક્ષા વિના થાયછે તે નિશ્ચય મતિજ્ઞાન છે. ૧૪૦ થી-૧૪૪

શિષ્ય:—પ્રભો ! ભાવશ્રુત અને મતિજ્ઞાનથી જણાએલા ભાવો એટલા બધા શાથી
કહ્યા છે કે જેનો અનન્તમો ભાગજ આખા જીવન પર્યન્તમાં યોડી શકાય છે ? ૧૪૦.

આચાર્ય:—આગલ કહે છે તે પ્રમાણે આગમમાં કહ્યું છે તેટલા માટે તેમના તેટલા
પર્યાયો છે. આગમમાં તે માટે કહ્યું છે કે—ઉર્ધ્વ-અધો-અને તિર્થલોકમાં રહેલા પૃથ્વી-ભવન-
વિમાન-નક્ષત્ર-તારા-ચંદ્ર-સૂર્ય-અહુ વિગેરે સર્વ પ્રરૂપણીય ભાવો (વચનથી કહી શકાય તેવા
પદાર્થો) અનભિલાષ્ય ભાવોના અનન્તમા ભાગે છે, અને તે પ્રરૂપણીયભાવોનો અનન્તમો
ભાગજ ચૌદપૂર્વરૂપ શ્રુતમાં ગણધર ભગવાનોએ રચેલો છે.

શિષ્ય:—પ્રરૂપણીયભાવોનો અનન્તમો ભાગજ શ્રુતમાં રચાયેલો છે એમ શાથી
જાણાય ? ૧૪૧.

આચાર્ય:—જે કારણથી ચૌદપૂર્વધરો ન્યૂનાધિકપણે છ સ્થાનપતિત હોય છે, એટલે કે
કોઈ ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વધર સર્વ અભિલાષ્ય વસ્તુને જાણે છે. તેમનાથી બીજાઓ હીન-હીનતરાદિ પાં
જાણે છે. એ માટે આગમમાં કહ્યું છે કે—“ અણન્તમાગદીણે વા અસંસ્વેજ્ઞમાગદીણે વા સંસ્વેજ્ઞ-
માગદીણે વા સંસ્વેજ્ઞગુણદીણે વા અન્તસ્વેજ્ઞગુણદીણે વા. અણન્તગુણદીણે વા. ” । કોઈ અ-
નન્તમા ભાગે હીન હોય, કોઈ અસંખ્યાતમા ભાગે હીન હોય, કોઈ સંખ્યાતમા ભાગે
હીન હોય. કોઈ સંખ્યાતગુણે હીન હોય, કોઈ અસંખ્યાતગુણે હીન હોય, અને કોઈ અ-
નન્તગુણે હીન હોય. જે સર્વથી થોડા અભિલાષ્ય ભાવોને જાણે છે તે જ્યન્ય ચૌદ પૂર્વ-
ધર હોય છે. તેમનાથી જે વધારે વધારે અભિલાષ્ય ભાવોને જાણે તે અધિક અધિકતરાદિ
હોય છે. એ સૂચકમાં પણ કહ્યું છે કે—“ અણન્તમાગદીણે વા અસંસ્વેજ્ઞમાગદી-
ણે વા. સંસ્વેજ્ઞમાગદીણે વા. સંસ્વેજ્ઞગુણદીણે વા. અન્તસ્વેજ્ઞગુણદીણે વા. અણન્ત-
ગુણદીણે વા. ” એટલે કોઈ અનન્તમાને અધિક હોય, કોઈ અસંખ્યાતમાને

ભાગે અધિક હોય, કેઈ સંખ્યાતમે ભાગે અધિક હોય, કેઈ ગંભ્યાતમ અધિક હોય, કેઈ અસંખ્યાતમ અધિક હોય અને કેઈ અનન્તગુણ અધિક હોય. આ પ્રમાણે ચૈદર્પણને છ સ્થાનપતિત હોય છે, તેથી કરીને ચૈદર્પણ ગ્રામ પ્રરૂપણીયભાવેના અનન્તમા ભાગેજ છે. જેટલા પ્રરૂપણીય ભાવો છે તેટલા સર્વ ગ્રામમાં ગોળેલા હોય તો તેને જણનારાઓ સમાન જ્ઞાતા થાય, પણ છસ્થાનપતિત ન થાય. ૧૪૨.

શિષ્ય:—જે ચૈદર્પણને હોય તેઓમાં પરસ્પર ન્યૂનાધિકભાવ શાથી થાય છે.

આચાર્ય:—બધાએ ચૈદર્પણને ચૈદર્પણગત અક્ષરલાભવડે તો સમાન છે, પરંતુ મતિવિશેષથી (ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી યથાક્ષરલાભાનુસારી જણવા ગમ્ય પદાર્થ વિષય સંબંધી વિચિત્રબુદ્ધિથી) હીનાધિક હોય છે. આદાં મતિવિશેષ કહેલ છે, તેથી તે આભિનિષેધકજ્ઞાન ન સમજવું, પણ શ્રુતબુદ્ધિ સમજવી. જે મતિવિશેષો વડે ચૈદર્પણ જણનારા ન્યૂનાધિક હોય છે તે પણ મતિવિશેષો શ્રુતજ્ઞાનની અભ્યન્તર જણવા. મતિજ્ઞાનાભ્યન્તરગત ન જણવા.

શિષ્ય:—જે ચૈદર્પણને મતિવિશેષો શ્રુત છે તો તે મતિવિશેષો પણ નિશ્ચય શ્રુતજ્ઞાનજ જણવા એ પ્રમાણે મૂળમાં કેમ ન કહ્યું? અને ‘અભ્યન્તર’ શબ્દ નકામો કેમ અહણ કર્યો?

આચાર્ય:—જેમ અંગ તે અંગની અભ્યન્તર ગણાય છે, તેમ શ્રુતપણ શ્રુતની અભ્યન્તરજ કહેવાય છે. એ કારણથી ‘અભ્યન્તર’ શબ્દ મૂળમાં અહણ કર્યો છે. અથવા તો છન્દોલંગ ન થાય તે માટે અહણ કર્યો છે.

તથા “સુચનાણમ્બન્તરે જાણ” એ પદનો અર્થ બીજી રીતે પણ થાય છે, તે આ પ્રમાણે; ‘શ્રુતજ્ઞાન’ એ શબ્દવડે ચૈદર્પણ શ્રુત સમજવું, અને તેથી ગમ્ય અર્થોના અહણ કરવાવાળા મતિવિશેષો પણ ચૈદર્પણના અક્ષરલાભરૂપ શ્રુતની અંદરજ જણવા. પરંતુ ભિન્ન ન જણવા. કારણકે ચૈદર્પણ વડે કેટલાક સાક્ષાત્ અને કેટલાક ગમ્યપણે એમ સર્વ અભિલાષ્ય પદાર્થ જણી શકાય છે. તેથી ગમ્ય મતિવિશેષો પણ શ્રુતાનુસારી હોવાથી શ્રુતની અભ્યન્તરજ છે. ૧૪૩.

અક્ષરાનુસારે (શ્રુત અંથાનુસારે) જે મતિવિશેષો થાય છે તે સર્વ શ્રુત છે, એ અનેક વાર કહ્યું છે અને જે યથોક્ત શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વયં વસ્તુતત્ત્વ જણનારરૂપ મતિવિશેષો થાય છે તે શુદ્ધ મતિજ્ઞાન છે. એવી રીતે એ પણ અનેક પ્રકારે પૂર્વે કહેલું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ચૈદર્પણગત અક્ષરોના અનુસારે ઉત્પન્ન થતા મતિવિશેષો તે સર્વે શ્રુતજ્ઞાનજ છે. ૧૪૪.

અહીં સુધી દ્રવ્યશ્રુતાદિનું સ્વરૂપ બતાવવાને “બુદ્ધિદિક્ષુ અત્યે” ઇત્યાદિ મૂળ ૧૨૮ મી ગાથાની વ્યાખ્યા કરી, અને “કેઈ બુદ્ધિ દિક્ષુ” ઇત્યાદિ ૧૩૨ મી ગાથાવડે કેટલાંક દૂષણ બતાવ્યાં, હજી પણ બીજાં વિશેષ દૂષણ બતાવવાને આચાર્યશ્રી પુનઃ સત્તાન્તર જણાવે છે—

કેહ અમાસિજ્જન્તા સુચમણુસરઓ-વિ જે મઈવિસેસા ।

મન્નંતિ તે મઈ ચ્ચિય, ભાવસુચાભાવઓ તણ્ણો ॥ ૧૪૫ ॥

કિહ મઈ—સુચનાણવિદો છદ્ધાણગયા પરોપ્પરં હોજ્જા ? ।

માસિજ્જંતં મોત્તં જઈ સંવં સેસયં બુદ્ધી ॥ ૧૪૬ ॥

સામન્ના વા બુદ્ધી મઈ—સુચનાણાં તીર્ણે જે દિદ્ધા ।

ભાસઈ, સંભવમેત્તં ગહિયં ન ઉ ભાસણામેત્તં ॥ ૧૪૭ ॥

મઈસહિયં ભાવસુયં તં નિયયમભાસઓઽવિ મઈરન્ના ।

મઈસહિયંતિ જમુત્તં સુઓવડત્તસ્સ ભાવસુયં ॥ ૧૪૮ ॥

જે ભાસઈ ચેય તયં સુયં તુ ન ઉ ભાસઓ સુયં ચેવ ।

કેઈ મઈય વિદિદ્ધા જં દવસુયત્તમુવયંતિ ॥ ૧૪૯ ॥

एवं धणिपरिणामं सुयनाणं उभयहा मइन्नाणं ।

જં મિન્નસહાવાઈં તાઈં તો મિન્નરૂવાઈં ॥ ૧૫૦ ॥

કેટલાએક આચાર્યો નહિ બોલાતા મતિવિશેષો શ્રુતાનુસારી છતાં પણ તેને મતિજ છે એમ માને છે. (પણ એમ નથી.) કારણકે એથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે, જે ભાષ્યમાણુ સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિરૂપ હોય તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર પદસ્થાનગત કેવી રીતે થાય?, અથવા સામાન્ય બુદ્ધિ એટલે મતિ-શ્રુતજ્ઞાનો; અને તે વડે જણાએલા અર્થને બોલે તે ભાવશ્રુત છે. (અહીં) બોલે એ શબ્દ સંભવમાત્રથી ગ્રહણ કરેલ છે, ભાષ્યમાણુતા માત્ર નહિ, તથા અભાષ્યમાણુતા છતાં પણ તે ભાવશ્રુત નક્કી મતિસહિત છે, તે સિવાયનું મતિજ્ઞાન છે. (અહીં) ‘ મતિસહિતપણું ’ કહ્યું છે તે શ્રુતોપયુક્તને સમજવું, જેને વક્તા બોલે છેજ તે શ્રુત છે, પણ ભાષ્યમાણુ શ્રુતજ છે એમ નહિ. (કારણકે) કેટલાક ભાવો મતિવડે પણ દૃષ્ટ છે, જે દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે છે. એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન ધ્વનિ પરિણામવાળું છે, અને મતિજ્ઞાન ઉભય પ્રકારે છે, જેથી તે ભિન્ન સ્વભાવવાળાં છે, તેથી તે ભિન્નસ્વરૂપવાળાં પણ છે. ૧૪૫-૧૫૦.

કેટલાએક વ્યાખ્યા કરનારાઓ જે કેટલાક મતિવિશેષો શ્રુતાનુસારી છે, છતાં તેમાં શબ્દ-પ્રવૃત્તિ ન થવાથી કેવળ દ્વંદ્વમાં સંકુચાયમાન થાય છે તેથી તેને મતિજ્ઞાનજ માને છે. તેઓનું એ મન્યવ્ય થાય નથી, કારણકે એમ માનવાથી ભાવશ્રુતનો સર્વથા અભાવ થાય છે, એ સંબંધી પૂર્વે ૧૩૨-૧૩૩ મી ગાથામાં વિસ્તારથી કહ્યું છે, એટલે ફરી અહીં નથી કહેતા. ૧૪૬.

વળી જે બોલાતા સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિ હોય, તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાની પરસ્પર સ્વસ્થાનમાં પદસ્થાનપતિત કેવી રીતે થાય? નજ થાય. કારણ કે આખા જીવન પર્યન્ત મતિ-શ્રુતવડે જણાએલા અર્થોનો અનન્તમો ભાગજ બોલી શકાય છે. તેથી ફરીને મતિજ્ઞાની શ્રુતજ્ઞાની કરતાં નિરન્તર અનન્તગુણા અધિકજ હોય, અને શ્રુતજ્ઞાની ધીનગત કરતાં હુમ્મેશાં અનન્તગુણહીનજ હોય. એ પ્રમાણે જે ભાષ્યમાણુ સિવાયનું શેષ સર્વ જ્ઞાન મતિહોય તો પરસ્પરસ્વસ્થાનમાં પદસ્થાન પતિત ન થાય, અને સ્વસ્થાનમાં પણ શ્રુતજ્ઞાની ધીન શ્રુતજ્ઞાની કરતાં સંખ્યાતગુણહીન વા અધિક થાય. પરંતુ અસંખ્યાત કે અનન્તગુણ ન્યૂનાધિક ન થાય. કારણ કે ભાષ્ય એવા ચૈદ પર્વધરને સંખ્યાત વર્ષના આશુપવડે અસંખ્યાત કે અનન્તગુણ ભાષ્ય સંભવે નહિ. આ દૃષ્ટિ જણાવવાને માટેજ અહીં મતાન્તર જણાવેલ છે. નહિતો પાછલ ૧૩૨ મી ગાથામાં આ સર્વ દૃઢીકત કહેલજ છે.

‘ બુદ્ધિદિદ્ધે આત્મે ’ ઈત્યાદિ કહેલ ૧૨૮ મી પૂર્વગત ગાથાનું વ્યાખ્યાન શ્રુતનું સ્વરૂપ અનાવવાને કહ્યું. અહીં મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહેવો એજ પ્રસ્તુત છે, તેથી મતાન્તરથી ભેદ અનાવીને તેનાં દૃષ્ટ જણાવ્યાં. હવે ભાષ્યકાર મદારાજ પોતાના અભિપ્રાય મુજબ મતિ-શ્રુતનો શેષ સહિત જે ભેદ છે તે જણાવવાને પુનઃ ૧૨૮ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

“બુદ્ધિદિગ્ અર્થે” એ ગાથામાં જે બુદ્ધિ કહી છે તે અતિ- મન ક્ષય સામાન્ય બુદ્ધિ સમજવી. એ સામાન્યબુદ્ધિથી જણાએલા ભાવોમાંથી જે ભાવોને પત્તા બોલે તે ભાવ- શ્રુત છે. ‘બોલે’ એ પદનું તાત્પર્ય એ છે કે-તે અર્થમાં અથવા બીજા દશ્યમાં તે કાળે અથવા અન્યકાળે તે પુરૂષથી અથવા અન્યપુરૂષથી આગમી ગમ અર્થે તે ભાવો બોલી શકાય. અર્થાત્ જે ભાવો અન્તરમાં સ્ફુરણમાન થાયછે, તે ભાવો નહિ બોલાતા છતાં પણ કહેવાને યોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત છે; પણ બોલાતા પદાર્થોજ ભાવશ્રુત છે એમ નહિ, આમ હોવાથી મતિવડે જણાએલા અનભિલાષ્ય ભાવો ભાવજન અયોગ્ય હોવાથી ભાવશ્રુત નથી, અને મતિથી જણાએલા સર્વે અભિલાષ્ય ભાવો નહિ બોલાતા છતાં પણ બોલા- વાની યોગ્યતાવાળા હોવાથી તે ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—સામાન્ય બુદ્ધિથી જણાએલા અર્થો જે ભાવજન યોગ્ય છે તેઓને જે ભાવ- શ્રુતપણું છે, તે પછી મતિજ્ઞાનાન્તર્ગત અપાયરૂપ વિચારમાં જણાતા અર્થોને પણ ભાવ- શ્રુતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. કેમકે તે પણ ભાવજન યોગ્ય છે.

આચાર્ય:—શ્રુત અને મતિ સહિત જે ભાવોને બોલવામાં આવેછે તે ભાવો ભાવ- શ્રુત છે, બીજા નહિ. તેથી શ્રુત ઉપયોગવન્તને જ ભાવજન યોગ્ય અર્થોનો વિચાર કરતાં ભાવશ્રુત સિદ્ધ થાય છે. તથા શ્રુતાનુસરણના અભાવે શ્રુતોપયોગ નથી હોતો, તેથી મતિ- વડે ચિન્તિત અર્થ ભાવજન યોગ્ય છતાં પણ ભાવશ્રુત નથી.

શિષ્ય:—અહીં મતિ-શ્રુતાત્મક સામાન્યબુદ્ધિ કહી છે પણ આપે તે શ્રુતોપયોગને અ- હણ કર્યો, ત્યારે પદાર્થો મતિથી દ્રષ્ટ છે, એમ કેમ સંભવે? કારણ કે જ્યાં શ્રુતોપયોગ હોય ત્યાં પદાર્થો શ્રુતરૂપ બુદ્ધિના જ વિષય હોઈ શકે છે. પણ મતિરૂપ બુદ્ધિના વિષય નહિ અને.

આચાર્ય:—શ્રુત મતિપૂર્વક છે અને તેથી કરીને જે પદાર્થો શ્રુતજ્ઞાનના વિષય હોય તે મતિજ્ઞાનના પણ વિષય હોય છે જ. તાત્પર્ય એ છે કે-શ્રુતજ્ઞાનોપયોગી પ્રાણી સા- માન્યબુદ્ધિથી જણાએલા અર્થોને સામગ્રી સંભવે બોલેછે, તે ભાવો-પદાર્થો ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—અર્થોને ભાવશ્રુત કેમ કહી શકાય? જ્ઞાનને જ ભાવશ્રુત કહેવું યોગ્ય છે.

આચાર્ય:—તારૂં કથન સત્ય છે, પરંતુ અહીં વિષય અને વિષયીના અલેદ આરોપ કરીને ભાવશ્રુતમાં જણાતા અર્થોને ભાવશ્રુત કહ્યું છે. આ ભાવશ્રુતથી જે ભિન્ન હોય તે મતિ જાણવી. અર્થાત્ જે ઘટાદિ પદાર્થો અભિલાષ્ય છતાં શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુતોપયોગવંતથી વિચારાતા નથી અને જે પદાર્થો અર્થબોધક નિયત શબ્દોના અભાવે મૂળથી જ અનભિલાષ્ય છે તે પદાર્થો જે વિજ્ઞાનમાં જણાય તે મતિજ્ઞાન છે, પણ શ્રુત નથી, કેમકે અભિલાષ્ય વસ્તુ વિષયવાલી મતિમાં શ્રુત અનુસારીપણાનો અભાવ છે અને અનઅભિલાષિ વસ્તુ વિષયવાલી મતિમાં બોલવાની અયોગ્યતા છે. ૧૪૭--૧૪૮.

બુદ્ધિદૃષ્ટ અર્થોમાંથી જે ભાવોને કોઈ પણ વખતે સંભવમાત્રથી વક્તા બોલે છે જ તે શ્રુત છે. એમ નિશ્ચય જાણવું; પરંતુ જે ભાવો બોલાય છે તે ભાવો શ્રુતજ છે એમ નિશ્ચયથી ન સમજવું, કારણ કે કેટલાક અભિલાષ્ય ભાવો મતિવડે જણાએલા હોય છે તે અવગ્રહથી ગ્રહણ કરેલા હોય ઈહાથી વિચારેલા હોય અને અપાયથી નિશ્ચય કરાયા હોય છે. તે અભિલાષ્ય ભાવો શબ્દરૂપ દ્રવ્ય શ્રુતવડે બોલાય છે, તેથી દ્રવ્યશ્રુતપણું પામે છે. જે બોલાતા ભાવોને શ્રુતજ કહીએ તો ઉપર કહેલા અભિલાષ્ય અર્થોને પણ શ્રુતપણું પ્રાપ્ત થાય. તે એમ માનવું તે ઈષ્ટ નથી, કારણ કે એમાં શ્રુતાનુસારીપણાના અભાવે શ્રુ- તના ઉપયોગનો અભાવ છે. ૧૪૯.

ઉપર કહ્યાશુભ્ય કેવળ અભિલાષ્ય અર્થ વિષયી સર્વશ્રુત જ્ઞાન ધ્વનિપરિણામવા-
ળું છે. (શબ્દનો પરિણામ જેમાં હોય તે ધ્વનિપરિણામ કહેવાય છે. તેવો ધ્વનિપ-
ણામ શ્રુતાનુસારીપણે ઉત્પન્ન થએલો હોય છે, એમ માનેલ છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન સંકેત-
કાળભાવિ પરોપદેશરૂપ અને શ્રુતચરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેથી કરીને શબ્દ પણ બે
પ્રકારનો માનેલ છે. તદનુસાર ઉત્પન્ન થએલા જ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ હોય છે.) મતિ-
જ્ઞાન તો શબ્દપરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામવિનાનું એમ બે પ્રકારે છે, કારણ કે
તે અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય પદાર્થના વિષયવાળું છે. શ્રુતની અપેક્ષા વિના સ્વમ-
તિથી જ વિચારી શકાય એવા અભિલાષ્ય ભાવોમાં ધ્વનિપરિણામ થાય છે, અને
અનભિલાષ્ય ભાવવાળા મતિજ્ઞાનમાં ધ્વનિપરિણામ નથી થતો, કારણ કે જેમ નાલિકે-
રદ્રીપમાંથી આવેલો મનુષ્ય ત્યાંની અગ્નિ વિગેરેને તેમજ દૂધ-શેરડી-ગોળ-સાકર વિગેરેની
મધુરતા અને તેની તરતમતા પોતે જાણતાં છતાં બીજાને કહી શકતો નથી; તેમ અન-
ભિલાષ્ય ભાવો સ્વયમેવ જાણતા છતાં પણ તદ્વાચક શબ્દના અભાવે વિચારી શકાતા
નથી અને બીજાને કહી શકાતા પણ નથી.

વળી અભિલાષ્ય ભાવો કરતાં અનભિલાષ્ય ભાવો અનન્તગુણા છે, તેથી મતિજ્ઞાન
અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય વસ્તુના વિષયવાળું હોવાથી શબ્દપરિણામવાળું અને
શબ્દપરિણામવિનાનું છે. આ કારણથી મતિ અને શ્રુત સ્વામિ-કાળ-કારણાદિવડે સમાન
છતાં પણ ભિન્નસ્વભાવવાળાં માનવાં; કેમકે શ્રુત ધ્વનિપરિણામવાળું છે, અને માત્ર ધ્વનિ
પરિણામવાળું તથા ધ્વનિપરિણામ વિનાનું એમ ઉભય સ્વભાવવાળું છે. ૧૪૫ થી ૧૫૦.

“ બુદ્ધિદ્વિદ્વિદુઃ અત્યે જે ભાસઈ તં સુયં મઈસહિય ” એ ૧૨૮ સી ગાથાના પૂર્વાર્ધનું
વ્યાખ્યાન “ ભામત્રા વા બુદ્ધી ” ઇત્યાદિ ૧૪૭ સી ગાથાવડે કર્યું. હવે “ ઈયરત્યવિ હોજજ
સુયં ઉવલદ્વિસમં જઈ ભણેજજ. ” એ ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન વિસ્તારથી કરે છે.

इयर चि मइज्ञाणं तओ वि जइ होइ सहपरिणामो ;

नो तन्मिचि किं न सुयं भासइ जं नोवलद्विसमं ? ॥ १५१ ॥

अभिलप्पा-अणभिलप्पा उवलद्धा तरसमं च नो भणइ ।

तो होउ उभयरुवं उभयसहावंतिकाऊणं ॥ १५२ ॥

जं भासइ तं पि जओ न सुवादेसेण किन्तु समईण ।

न सुओवलद्वित्तलीत वा जओ नोवलद्विसमं ॥ १५३ ॥

દત્તર અટલે મતિજ્ઞાન તેમાં પણ જે શબ્દપરિણામ થાય તો તે પણ શ્રુતજ્ઞાન કેમ
નહિ. ? જે ઉપલબ્ધિ સમાન હોય છે તે (તેટલું) બોલાતું નથી. અભિલાષ્ય-અન-
ભિલાષ્ય ભાવો ઉપલબ્ધિ પ્રએલા જાહેને છે એવો (મતિજ્ઞાની) તત (અભિલાષ્ય-અન-
ભિલાષ્ય પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ) સમાન બોલી શકતો નથી. જે એમ બોલી શકતો હોય
તો મતિજ્ઞાન સ્વયસ્વભાવવાળું હોવાથી ઉભયસ્વરૂપવાળું થાઓ. જે કારણથી (મતિ-
જ્ઞાની જે બોલે છે તે જ્ઞાપદેશથી નથી બોલતો, પણ સ્વમતિથીજ બોલે છે. (તેથી તે
ઉપલબ્ધિજ્ઞાન નથી.) અથવા જે કારણથી શ્રુતોપલબ્ધિવતુલ્ય નથી નથી ઉપલબ્ધિજ્ઞાન
સમ નથી. ૧૫૧-થી-૧૫૩.

૧૨૮ સી ગાથાવાચના ઉત્તરાર્ધમાં “ ઈયરત્યવિ હોજજ સુયં ” એ પદમાં ઈયર

શબ્દથી મતિજ્ઞાન સમજવું. આહીં કોઈ એમ કહેવા માગે કે મતિમાં પણ શબ્દ પરિણામ થાય છે તો તેમાંજ શ્રુતજ્ઞાન કેમ નથી માનતા? કેમકે “ કમયદ્વા મહત્તાત્ ” મતિજ્ઞાન શબ્દપરિણામવાળું અને શબ્દપરિણામ વિનાનું એમ બે પ્રકાર છે. આ વચનથી મતિમાં પણ શબ્દપરિણામ છે, એમ શિદ્ધ થાય છે, તો તેમાંજ ભાવશ્રુતરૂપતા માનવી વેદ્યતા. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે મતિજ્ઞાની ઉપલબ્ધિગમ્યમાન બોલતા નથી તેથી તેમાં શ્રુતરૂપતા નથી. કારણકે અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય ભાવો મતિજ્ઞાનથી જાણીયા છે, પણ તે ભાવોને ઉપલબ્ધિ પ્રમાણ કહી શકાતું નથી, કારણકે અનભિલાષ્ય ભાવો સર્વથા કહી શકાય એવાજ નથી. ૧૫૧.

શિષ્ય: - જો એમ હોય તો મતિજ્ઞાન શ્રુતરૂપ તથા મતિરૂપ એમ ઉભય સ્વરૂપવાળું થયું. કેમકે અભિલાષ્ય તથા અનભિલાષ્ય વસ્તુના વિષયવાળું હોવાથી તે બે સ્વભાવવાળું છે, તેમાં જો અભિલાષ્ય ભાવોને જાણું છે તથા બોલે છે તે શ્રુતજ્ઞાન થશે. અને જો ભાવજ્ઞને અયોગ્ય એવા અનભિલાષ્ય ભાવોને જાણું છે તે મતિજ્ઞાન થશે. ૧૫૨.

આચાર્ય:—મતિજ્ઞાની અભિલાષ્ય વસ્તુપલબ્ધિમાં કંઈક બોલે છે, પરંતુ તે શ્રુતાદેશથી નથી બોલતો. માત્ર સ્વમતિથી જ બોલે છે, માટે તે શ્રુત નથી. અર્થાત્ પરોપદેશ અને શ્રુતપ્રથના અનુસારે વિચારીને બ્યારે બોલાય ત્યારે શ્રુતોપયોગીને શ્રુતજ્ઞાન થાય, પરંતુ જ્યાં સ્વમતિથી વિચારીને બોલાય છે ત્યાં શ્રુતાનુસારીપણાનો અભાવ છે અને શ્રુતોપયોગના અભાવથી મતિજ્ઞાન જ છે.

એ પ્રમાણે “ ભાસદ જ નોવલદ્ધિસમ ” એ ૧૫૧ મી ગાથાના અવયવનું ૧૫૨ મી ગાથાવડે વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું કે-મતિજ્ઞાની મતિજ્ઞાનોપલબ્ધિ સમાન બોલી શકતો નથી માટે ત્યાં ઉપલબ્ધિસમાન ભાષણ નથી, અને તેથી મતિજ્ઞાનમાં શ્રુતરૂપતા નથી કહી અને શ્રુતજ્ઞાની અભિલાષ્યભાવોને જાણે છે અને બોલે છે માટે ત્યાં ઉપલબ્ધિ સમાન ભાષણ છે અને તેથી શ્રુતમાં શ્રુતરૂપતા છે.

અથવા મતિજ્ઞાની શ્રુતોપલબ્ધિ તુલ્ય બોલી શકતો નથી તેથી મતિજ્ઞાનીનું ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિ નથી માટે તેમાં શ્રુતરૂપતા પણ નથી, એટલે કે શ્રુતોપલબ્ધિમાં પરોપદેશ અર્હદ-વચનરૂપ શ્રુતાનુસારે ઉપલબ્ધ-જણાએલા અર્થોને બોલે છે અને મતિ ઉપલબ્ધિમાં તો તદુપલબ્ધ અર્થોનેજ બોલે છે, માટે મતિજ્ઞાનીનું ભાષણ શ્રુતોપલબ્ધિસમાન નથી અને તેથી તેમાં શ્રુતરૂપતા પણ નથી. ૧૫૧-થી-૧૫૩.

અહીં સુધી “ સોધન્દિઓવલદ્ધિ ” ઇત્યાદિ ૧૧૭ મી સૂળગાથાવડે તત્ત્વથી શ્રુતજ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાળું જ છે અને મતિજ્ઞાન સર્વ ઇન્દ્રિયના વિષયવાળું છે. એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ ભેદ જણાવવાના ક્રમમાં “ બુદ્ધિ દ્વિફલો અથે ” ઇત્યાદિ ૧૨૮ મી ગાથા કહી છે, તે ગાથાવડે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતરૂપ ઉભયશ્રુત કહીને મતિ શ્રુતનો ભેદ જણાવ્યો. એ પ્રમાણેનો ભેદ હોવાથી મતિ-શ્રુતનો ઇન્દ્રિયવિભાગથી પણ ભેદ નિશ્ચિત થયો.

હવે વલ્ક (છાલ) અને શુભના (દારડાના) ઉદાહરણથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

અન્ને મન્નંતિ મર્ઈ વગ્ગસમા સુંબસરિસયં સુત્તં ।

દિદ્ધન્તોઽયં જુત્તિં જહોવણીઓ ન સંસહ્ઙ્ ॥ ૧૬૪ ॥

ભાવસુયાભાવાઓ સંકરઓ નિવિસેસભાવાઓ ।

પુવ્વુત્તલક્ષણાઓ સલક્ષણાવરણભેયાઓ ॥ ૧૫૫ ॥
 કપ્પિજ્જેજ્જ વ સો ભાવ-દવ્વસુત્તેસુ તેસુવિ ન જુત્તો ।
 મહ-સુયભેયાવસરે જમ્હા કિં સુયવિસેસેણં ? ॥ ૧૫૬ ॥
 અસુયક્કવરપરિણામા વ જા મહ વગ્ગકપ્પણા તમ્મિ ।
 દવ્વસુયં સુમ્બસમં કિં પુણ તેસિં વિસેસેણં ? ॥ ૧૫૭ ॥
 રહં જેનાહિકઓ નાણવિસેસો ન દવ્વ-ભાવાણં ।
 ન ય દવ્વ-ભાવમેત્તેઽવિ જુજ્જણ સોઽસમંજસઓ ॥ ૧૫૮ ॥
 જહ વગ્ગા સુંવત્તણમુવેતિ સુંવં ચ તં તઓઽણણં ।
 ન મહ તહા ધણિત્તણમુવેઙ્ગ જં જીવભાવો સા ॥ ૧૫૯ ॥
 અહ ઉવયારો કીરહ પભવહ અત્થંતરંપિ જં જત્તો ।
 તં તમ્મયંતિ મણ્ણહ, તો મહપુઘં જઓ મણિયં ॥ ૧૬૦ ॥
 ભાવસુયં, તેણ મહ વગ્ગસમા સુંવસરિસયં તં ચ ।
 જં ચિંતેઙ્ગણ તયા તો સુંયપરિવાહિમણુસરહ ॥ ૧૬૧ ॥

ખીજાઓ મતિને વલ્લ્લસમાન અને શ્રુતને શુ'બ્ધસમાન માને છે, જેવી રીતે આ દૃષ્ટાન્ત ચોજેલ છે તેવી રીતે તે યુક્તિવાળું નથી. ભાવશ્રુતના અભાવથી, સાંકર્યથી, નિર્વિશેષ ભાવથી, પૂર્વોક્ત લક્ષણભેદથી અને સ્વલક્ષણ આવરણભેદથી (એ દૃષ્ટાન્ત યુક્તિ સંગત નથી.) અથવા ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતમાં એ ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણકે મતિ-શ્રુતના ભેદનો અવસર છતાં દ્રવ્ય અને ભાવશ્રુતના ભેદથી શુ' (પ્રયોજન છે) ? અથવા અશ્રુતાક્ષરપરિણામવાળી મતિમાં છાલની કલ્પના અને દ્રવ્યશ્રુતમાં દોરડાની કલ્પના કરવામાં આવે તો એ પ્રમાણે તે બેના ભેદવડે શુ' ? અહીં જ્ઞાનના ભેદનો આધાર છે, દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતના ભેદનો અધિકાર નથી, તેથી દ્રવ્ય-ભાવશ્રુતનો ભેદ અસમજસપણાથી અહીં ઘટતો નથી. જેમ છાલ તેજ દોરડું થાય છે અને તે દોરડું તેનાથી ભિન્ન નથી તેવી રીતે મતિ ધ્વનિપણાને પામતી નથી, કારણકે તે મતિ જીવ સ્વભાવરૂપ છે. ઉપચારથી એમ કહીએ છીએ અને તેથી અર્થાન્તર છતાં જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની સાથે તન્મય હોવાય છે એમ કહેવામાં આવે તો જે કારણથી મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યું છે તે કારણથી મતિ વલ્લ્લ (છાલ) સમાન અને ભાવશ્રુત શુ'બ્ધ (દોરડા) સમાન છે; કેમકે મતિવડે ચિન્તવીને પાછી રૂત પરિપાટીને અનુસરે છે. ૧૫૪-થી-૧૬૧.

કેટલાક આચાર્યો મતિને વલ્લ્લસમાન માને છે. અને તેજ મતિમાં જ્યારે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે શબ્દસહિત મતિ શ્રુત કહેવાય છે. તે શ્રુત છાલથી થએલ દોરડા સમાન છે. આ પ્રમાણે તેઓનું માનવું યોગ્ય નથી. કારણકે-વલ્લ્લ અને શુ'બ્ધનું દૃષ્ટાન્ત જે પ્રકારે તેઓએ અહીં ચાલના વિષયમાં ચોળ્યું છે તે પ્રકારે તે યુક્તિસંગત નથી. ૧૫૪ મતિ પાછી તરતજ શબ્દ માત્ર થવાથી ભાવશ્રુતનો અભાવ થશે. કદી એમ કહેવામાં આવે કે મતિ-સહિત શબ્દ તે ભાવશ્રુત થશે. તો તે અયોગ્ય છે. કારણકે એથી મતિ-શ્રુતની ભિન્નતા પડે. વધવા સામાન્ય ભાવથી જે મતિજ્ઞાન તેજ ભાવશ્રુત એમ કહેવાથી બંનેની ભેદના પડે. પણ ભિન્નતા નહિ થાય. ભિન્નતા ન થાય તો શુ' દરકાર છે ? એમ કહેવામાં આવે

તો સ્વલક્ષણ અને સ્વભાવરૂપના ભેદથી અર્થમાં ભેદ મોકતો નથી. ૧૫૫ અર્થવા આ વલ્લભ અને શુભના ઉદાહરણથી ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ માનવામાં આવે (ભાવશ્રુત કારણ હોવાથી વલ્લભ છાસ સમાન છે, અને દ્રવ્યશ્રુત કારણ હોવાથી શુભ-દારણ સમાન છે.) તે તે હીક નથી, કારણકે આહીં મતિ જ્ઞતાનો ભેદ કહેવાનો આવડતો છે. તેમાં ભાવશ્રુત અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ જાણાયે નિઃપ્રયોજન છે. ૧૫૬ અર્થવા આ પુનાદરપરિણામવાળી મતિમાં (શ્રુતાનુસારીપણા સિવાય કેવળ અજ્ઞાનપરિણામયુક્ત મતિમાં) છાસની કલ્પના અને તે મતિજન્ય શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતમાં દારણની કલ્પના માનવામાં આવે તો આ પુનાદરપરિણામવાળી આ બંધમાં ભેદ શુદ્ધિયુક્ત થશે. આહીં “અ પુનાદરપરિણામવાળી મતિ” કેમ જોઈ શકે છે તેનું કારણ એ છે કે તે પુનાનુસારી અદ્વર પરિણામવાળી મતિ કહીને તે તે મતિ ભાવશ્રુતજ થાય, અને એથી કરીને પૂર્વની ગાથામાં કહ્યું છે તેથી કંઈ વિશેષ ન જાય. પર્યુદાસ અર્થવાળા નકારના (નિગેધના) આશ્રયથી તે મતિ અજ્ઞતાનું હીંચાળવડે અજ્ઞવાળી ગ્રહણ કરાઈ છે, શબ્દપરિણામ રહિત અવગ્રહરૂપ મતિ આહીં ગ્રહણ કરાઈ નથી. કારણકે તેવી મતિથી શબ્દ ઉત્પન્ન કરવાપણાના અભાવે તે પછી થનાર શુભ સમાન દ્રવ્યશ્રુતનો અભાવ થાય. એ પ્રમાણે ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ શુદ્ધિ સંગત નથી, કેમકે આહીં અપ્રસ્તુત મતિ અને દ્રવ્યશ્રુતનો ભેદ કહેવાથી શુભ પ્રયોજન છે? આહીં તો શ્રુતજ્ઞાન-અને મતિજ્ઞાનનો ભેદ વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે, તેમાં દ્રવ્યશ્રુતની સાથે મતિનો ભેદ વિચારવાથી શા લાભ? કંઈજ નહીં. ૧૫૭ કારણકે જેવી રીતે છાસ પોતાથી અલિપ્ત એવા દારણ રૂપે પરિણામ પામવાથી દારણ કહેવાય છે અને તે દારણ પણુ તે છાસથી અલિપ્તરૂપે રહેલ છે. તેવી રીતે મતિ ધ્વનિરૂપે પરિણામ પામતી નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન એ આલિનિષેધાધિકસ્વરૂપે જીવનો સ્વભાવ છે, અને શબ્દ તો મૂર્ત હોવાથી જીવનો સ્વભાવ નથી. અમૂર્તપરિણામવાળી મતિ શબ્દરૂપ મૂર્ત પરિણામ કેવી રીતે પામે? નજ પામે. મારે દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકની વિપક્ષતાથી એ ભેદ પણ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૧૫૮

ઉપચાર વિધિનો આશ્રય કરીને વ્યાખ્યા કરીએ તો કંઈ દોષ નહિ આવે, કારણકે અર્થાન્તર છતાં જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેની સાથે તન્મય કહેવાય છે. જેમકે “તે અપથ્ય આટલી બધી વિક્રિયા પામ્યું.” અથવા “તે એકજ વચન આટલો બધો વિપાક પામ્યું.” ઈત્યાદિ પ્રકારે ઉપચાર કરાય છે, તેમ ધ્વનિ જ્ઞાનમય નહિ છતાં પણ મતિગત જ્ઞાનમયતા ધ્વનિમાં ઉપચારથી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી વલ્લભ અને શુભના સાદૃશ્યપણાથી મતિ-શ્રુતમાં ભેદ સિદ્ધ થશે.

ઉપર મુજબ ઉપચારથી ભેદ માનવામાં આવે તો તે પણ શુદ્ધિ વિનાનું છે. કારણકે આગમમાં મતિપૂર્વક ભાવશ્રુત કહ્યું છે તે કારણથી મતિને વલ્લભ સમાન અને ભાવશ્રુતને શુભ સમાન માનીને દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય કરો કે જેથી ઉપચાર વિના પણ સર્વ શુદ્ધિસંગત થાય. જેમ છાસ દારણનું કારણ છે તેમ મતિ પણ ભાવશ્રુતનું કારણ છે; તથા જેમ દારણ છાસનું કાર્ય છે તેમ ભાવશ્રુત પણ મતિનું કાર્ય છે. કારણકે મતિવડે વિચારીને પછી વંક્તા શ્રુત પરિપાટીનું અનુસરણ કરે છે. (વાચ્ય-વાચકભાવે પરોપદેશ-શ્રુતગ્રન્થની યોજના વસ્તુમાં કરે છે.) આ પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતનો વલ્લભ અને શુભની જેઠું કાર્ય-કારણ ભાવથી ભેદ સિદ્ધ થાય છે, અને એજ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ ઘટે છે. પણ બીજાના કહ્યા પ્રમાણે નથી ઘટતો. ૧૫૪-થી-૧૬૧.

હવે અક્ષર અનક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ જણાવે છે.

અન્ને અણક્ષર-ઽક્ષરવિસેસઓ મડ-સુયાઈ મિદંતિ ।

જં મડનાણમણક્ષરમક્ષરમિયરં ચ સુયનાણં ॥ ૧૬૨ ॥

જડ મડરણક્ષર ચિય મવેજ્જ નેહાદઓ નિરમિલપ્પે ।

યાણુ-પુરિસાઇપજ્જાયવિવેગો કિહ ણુ હોજ્જાહિ ? ॥ ૧૬૩ ॥

સુયનિસ્સિયવયણાઓ અહ સો સુયઓ મઓ ન બુદ્ધીઓ ।

જડ સો સુયવાવારો તઓ કિમન્નં મડ્ઞાણં ? ॥ ૧૬૪ ॥

અહ સુયઓ વિ વિવેગં કુણઓ ન તયં સુયં સુયં નત્થિ ।

જો જો સુયવાવારો અન્નો વિ તઓ મડ્ઞં જમ્હા ॥ ૧૬૫ ॥

મડકાલે વિ જડ સુયં તો જુગવં મડ-સુઓવઓગા તે ।

અહ નેવં ઇગયરં પવજ્જઓ જુજ્જણ ન સુયં ॥ ૮૭ ॥ ૧૬૬ ॥

જડ સુયનિસ્સિયમક્ષરમણુસરઓ તેણ મડ્ઞચઉક્કંપિ ।

સુયનિસ્સિયમાવન્નં તુહ તં પિ જમક્ષરપ્પમવં ॥ ૧૬૭ ॥

જડ તં સુણ ન તઓ જાણડ સુયનિસ્સિયં કહં મણિયં ? ।

જં સુયકઓવયારં પુવ્વિ ઇણિંહ તયણવેક્કવં ॥ ૧૬૮ ॥

પુવ્વં સુયપરિકમ્મિયમડ્ઞસ્સ જં સંપયં સુયાઈયં ।

તં નિસ્સિયમિયરં પુણ અણિસ્સિયં મડ્ઞચઉક્કં તં ॥ ૧૬૯ ॥

ઉમયં ભાવક્ષરઓ અણક્ષરં હોજ્જ વંજણક્ષરઓ ।

મડ્ઞનાણં સુત્તં પુણ ઉમયં પિ અણક્ષરક્ષરઓ ॥ ૧૭૦ ॥

બીજાઓ અનક્ષર તથા અક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કરે છે, એમ કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. જે મતિ અનક્ષરજ છે તે શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર ન થાય; કેમકે નિરભિલાષ્યમાં સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયનો વિવેક કેવી રીતે કરી શકાય? શ્રુતનિશ્ચિત એ વચનથી તે વિવેક શ્રુતથી માનેલ છે મતિથી નહિ. જે તે શ્રુતના પાંચ છે તે તે સિવાયનું બીજું મતિજ્ઞાન કયું? જે શ્રુતથી પણ વિવેક કરનારને શ્રુતના અર્થનો અભાવ થાય છે અને જે જે અન્યપણ શ્રુત વ્યાપાર છે તે પણ મતિજ્ઞાનના અભાવને કારણે મતિજ્ઞાને પણ શ્રુત છે. તો તમારે એટલી સાથે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થશે. અને એમ કહેવામાં આવે છે. જે અક્ષરના સારથી શ્રુતનિશ્ચિતપણું હોય તો તે શ્રુતનિશ્ચિતપણું શ્રુતનિશ્ચિત થશે. કેમકે તે પણ અક્ષરવૃત્તિ છે. જે તે શ્રુતવડે નથી થતું. તે તેને શ્રુતનિશ્ચિત કેમ કયું? પૂર્વે શ્રુતોપદેશ્યાણુ કે અને હમણાં તેની આજ્ઞા થાય છે. એમ કહેવાય છે. પૂર્વે શ્રુતપરિવર્તિત મતિવાળાને હમણાં જે શ્રુતાતીત જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન અને બીજું અશ્રુતનિશ્ચિત, તે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનજ્ઞાણુ. મતિજ્ઞાનના અભાવથી ઉપયોગપ્રદાન થાય અને વ્યવહારના અર્થથી અનક્ષર પ્રાય તથા ઉભયપ્રદારનું જ્ઞાન અનક્ષર તથા સાક્ષર એમ બે પ્રકારે હોય છે. ૧૬૨-૧૭૦-૨૦૦.

બીજા કેટલાક આચાર્યો, અનક્ષર અને અક્ષરના બેચેની મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે. મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને બીજું શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર તથા ઉચ્ચવાચકિય અનક્ષર છે. ૧૬૨ આ પ્રમાણે જોયા કહે છે તે ગ્રાન્થ નથી, કેમકે જે મતિ અનક્ષરજ (અક્ષરાભિલાષ સંદિગ્ધ) હોય તો નિરભિલાષ્ય હોવાથી સ્થાણુ આદિ વસ્તુમાં કદાચ વિગેરે પ્રવર્તે નહિ. કેમકે તે મતિમાં અનક્ષરપણે સ્થાણુઆદિવિકલ્પનો અભાવ હોવાથી “આ સ્થાણુ છે, કે પુરુષ છે” ઇત્યાદિ પર્યાયોના વસ્તુધર્મનો વિવેક ન થાય. (અન્યથા-વ્યતિરેક આદિથી બાંધ ન થાય.) જે અનક્ષરજ્ઞાન છે તેમાં અવગ્રહની પેઠે સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયોના વિવેક નથી, તેવીજ રીતે ઇલાદિ પણ અનક્ષર હોવાથી તેમાં પણ આ સ્થાણુપુરુષાદિ પર્યાયોના વિવેક ધરશે નહિ. ૧૬૩

આગમમાં મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું કહ્યું છે. એક અવગ્રહાદિ ચાર પ્રકારનું જ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન અને બીજું આત્મપત્તિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની જુદી તે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન. અહીં એમ કહેવામાં આવે કે જે આગમમાં પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતનિશ્ચિત પણે કહ્યું છે તો અક્ષરાત્મકશ્રુતથી એ સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયનો વિવેક થયો, કંઈ મતિર્થ થયો નહિ, કેમકે મતિ તો સ્વયં અનક્ષર છે. આણું ઉપરોક્ત કથન અચોગ્ય છે, કેમકે એ માનવાથી તો એ સ્થાણુ પુરુષાદિપર્યાયને વિવેક એ શ્રુતનો વ્યાપાર થયો. હવે જે સ્થાણુ પુરુષાદિ પર્યાયનો વિવેક અક્ષરાત્મક હોવાથી શ્રુતવ્યાપાર માનીએ તો અવગ્રહ સિવાયના ઇલા-અપાય વિગેરે મતિજ્ઞાનના સર્વ ભેદોનો અભાવજ થાય. ૧૬૪

શ્રુતવ્યાપારથી સ્થાણુ-પુરુષાદિનો વિવેક કરનારાને તે જ્ઞાન શ્રુત નથી, પણ-મતિનો અભાવ થવાના ભયથી તેને મતિજ્ઞાનપણે માનીએ છીએ એમ કહેવામાં આવે તો એક બીજું કારણ બીજી બાબુ તૂટશે. કારણકે એમ માનવાથી તો શ્રુતનાજ અભાવ થશે. કેમકે સ્થાણુ-પુરુષાદિ જણાવનાર આચાર્યાદિ અન્ય શ્રુતવ્યાપાર પણ અક્ષરાત્મક હોવાથી સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયનો વિવેકની પેઠે તે પણ મતિજ્ઞાન થશે. અને શ્રુતનો અભાવ થશે. સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયનો વિવેક તે મતિ પણ થશે અને શ્રુત પણ થશે. એમ માનવાથી એમાં કંઈક પણ અભાવ નહિ થાય. એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ ઠીક નથી. ૧૬૫ કારણ કે સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયનો વિવેકરૂપ મતિજ્ઞાનના કાળમાં પણ જે શ્રુતજ્ઞાન માનવામાં આવે એકજ કાળે મતિ-શ્રુતનો ઉપયોગ થાય. પરંતુ એમ થવું અચોગ્ય છે, કેમકે એકજ કાળે એ ઉપયોગનો આગમમાં નિષેધ કર્યો છે. અથવા આ દાખના ભયથી એક કાળે એકજ ઉપયોગ માનતાં વિવેકકાળે મતિ અથવા શ્રુતજ્ઞાન માનવું પડશે. પણ તેમાં શ્રુતજ્ઞાન તો માની શકાશે નહિ, માત્ર મતિજ્ઞાનજ માનવું પડશે. કારણ કે-“સાવકાશ અને અનવકાશવિધિમાં અનવકાશવિધિ બળવાન છે” એ ન્યાયથી બીજે સ્થળે મતિજ્ઞાનને અનવકાશ નથી તેથી અહીં મતિજ્ઞાનજ માનવું પડશે. શ્રુતજ્ઞાનને તો અન્યથા આચાર્યાદિ શ્રુતજ્ઞાનથી જ્ઞાનમાં અવકાશ છે તેથી ત્યાં શ્રુત માનવું ઉચિત છે. આમ હોવાથી સ્થાણુ-પુરુષાદિનો અક્ષરાભિલાષયુક્ત વિવેક મતિથીજ થયો. પણ શ્રુતથી નહિ. આથી એ સિદ્ધ થાય કે મતિજ્ઞાન એકાન્તે અનક્ષર નથી. ૧૬૬ વળી સ્થાણુ-પુરુષાદિનો વિવેક કરવાવડે અનુસરતા પ્રમાતાનું જ્ઞાન શ્રુતનિશ્ચિત છે, એમ કહેવામાં આવે તો આત્મપત્તિકી વિગેરે ચાર જુદીઓ પણ શ્રુતનિશ્ચિત માનવી પડશે. કેમકે તે પણ અક્ષરયુક્ત છે. તેમાંએ ઇલાદિ વિગેરે અક્ષરાભિલાષ થાય છે. પરંતુ એમ નથી, આગમમાં એ ચાર જુદીને અશ્રુતનિશ્ચિત કહેલ છે. ૧૬૭ પુનઃ એમ કહેવામાં આવે, કે સ્થાણુ-પુરુષાદિ પર્યાયને

જાણનાર-વ્યક્તિ શ્રુતજ્ઞાનવડે નથી જાણતો, તો પછી અવગ્રહાદિ શ્રુતનિશ્ચિતજ છે એમ આગમમાં શાથી કહ્યું ? મતિ તો સ્વયં અનક્ષરજ છે, અને જે ઘડા વિગેરે અક્ષરાત્મક છે તેમાં જે શ્રુતનિશ્ચિતપણું ન માનીએ તો તે બીજી રીતે કેમ ઘટે ?

ઉપરનું સર્વ કથન “ શ્રુતનિશ્ચિત ” શબ્દનો અર્થ સમજ્યા વિનાનું છે. તેથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું અહીં ઉચિત છે, શ્રુત એ પ્રકારનું છે. એક પરોપદેશરૂપ અને બીજું આગમ અન્યરૂપ, ૧૬૮ તેવા શ્રુતવડે વ્યવહાર કાળની પૂર્વે સંસ્કાર વાળી જેની બુદ્ધિ થએલી હોય એવા સાધુઆદિને હમણાં વ્યવહારકાળે શ્રુતની અપેક્ષા વિના જે જ્ઞાન થાય છે તે અવગ્રહાદિ જ્ઞાનને આગમમાં “ શ્રુતનિશ્ચિત ” કહ્યું છે, તે સિવાયનું શ્રુતસંસ્કારની અપેક્ષાવિના જે સ્વાભાવિક જ્ઞાન થાય તે ઐત્પાતિકી વિગેરે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ-અશ્રુતનિશ્ચિત છે.

પૂર્વે નહિ જોએલ, નહિ સાંભળેલ અને નહિ વિચારેલ અર્થને-વિશુદ્ધપણે ગ્રહણ કરનાર, અવ્યાકૃત ફળ યોગવાળી બુદ્ધિ, તે-ઐત્પાતિકી બુદ્ધિ છે.

હુએ વહન કરી શકાય એવા મોટા કાર્યના ભારનો નિસ્તાર કરવામાં સમર્થ, ધર્મ-અર્થ ને કામ એ ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનાર એવા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરનારી સારભૂત અને ઉભય લોકમાં ફળદાયી-એવી જે બુદ્ધિ તે વૈનયિકી બુદ્ધિ છે.

વિવક્ષિત કાર્યમાં મનના પરોવાથી તેના પરમાર્થને જાણનાર, કાર્યના અભ્યાસ અને વિચારથી વિસ્તાર પામેલ, સાફ કર્યું એમ વિદ્વાનોથી પ્રશંસા પામે તેવા ફળવાળી બુદ્ધિ, તે કર્મજ બુદ્ધિ છે.

અનુમાન, હેતુ, અને દષ્ટાન્તથી અર્થને સાધનાર વયોવિપાકના પરિણામવાળી, તથા અભ્યુદય અને મોક્ષરૂપ ફળવાળી બુદ્ધિ તે પારિણામિકી બુદ્ધિ છે.

ઉપરોક્ત બુદ્ધિચતુષ્કમાંથી વૈનયિકીબુદ્ધિમાં શ્રુતનિશ્ચિતપણું છે, કારણ કે-“ ત્રિવર્ગનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રાર્થના સારને ગ્રહણ કરવા ભૂતપણું ” શ્રુતના અભ્યાસવિના બનતું નથી. પણ એ બુદ્ધિચતુષ્કને આગમમાં અશ્રુતનિશ્ચિત કહેલ છે, આથી પૂર્વાપર વિસંવાદ જેવું જણાય છે. એ પ્રમાણે કોઈને શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-એમાં શ્રુતનિશ્ચિતપણું છે, પરંતુ બહુ અલ્પ છે, તેથી મતિચતુષ્કમાં બાહુલ્યતાનો અંગીકાર કરીને તેમાં અશ્રુતનિશ્ચિતપણું કહ્યું છે. એટલે વિસંવાદ જેવું કંઈ નથી. આ સઘળા વિવેચનથી એ ફલિતાર્થ થયું કે-પૂર્વે ૧૬૨મી ગાથામાં “ મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે, અને શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર છે ” એમ જે કહ્યું છે તે અયોગ્ય ઠર્યું. કારણ કે મતિને અનક્ષર માનવાથી સ્થાણ-પુરૂષાદિ પર્યાયના વિવેકનો અભાવ થાય. અને મતિનું શ્રુતનિશ્ચિતપણું તો પૂર્વે બીજી રીતે-શિદ્ધ કરેલું છે. એટલે પુનઃ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. ૧૬૯

ઐત્પાતિકી બુદ્ધિ ઉપર શોધકનું દષ્ટાન્ત.

અપાંતી નગરીની પાસેના ગામમાં એક અન્ત નામનો નટ ગ્હેતો હતો, તેને પહેલી સ્ત્રીથી કૃષ્ણ રંગનો શોધક નામનો ઐત્પાતિકીબુદ્ધિવાળો પુત્ર હતો. પહેલી સ્ત્રી મરણ પામવાથી બંને બીજી સ્ત્રી હતી તે સ્ત્રી શોધકને શોધકનો પુત્ર જાણીને ગરાબર ખાવા પીવાનું આપતી નહી, તેથી એક વખત શોધક તેને કહ્યું કે-માતા ! તું મને સારી રીતે રાખતી નથી, તો હું તને તેનું ફળ જતાવીશ. આથી તેની તે નવીમનાએ કહ્યું કે-પરે નાદાન હોયતો ! તું મને શું કરવાનો હતો ? શોધકે જોઈ-માન ! હું એવું કરીશ કે જેથી તું મારા પર પડીશ. નવી સ્ત્રીએ તેને નાદાન બાબતે જાણીને તેની ક્રોધ દર્શાવવા માંડ્યું નહી અને હમ્મેશની સાથે બેઠકારીપણે વર્તવાનું માણ રાખ્યું. શોધકે એક દિવસ મતિએ એમના અમાનક વચ્ચેને પોતાના પિનાને કહ્યું કે-પિતાજી ! ખતભા ! તુએ આ કોઈ કામ ન કર્યું

પરમાર્થી નાશી જાય છે. આ સાંભળીને જરવના મનમાં જાગૃત્તા થઈ કે જરૂર મારી સ્ત્રી લગ્નિગામિણી છે. નહિં તો રાત્રિના સમયે કામ અવનતીના પુરુષ પરમાંથી કેમ નીકળે ? આવા વહેમથી તે સ્ત્રી દુર પ્રીતિ રહિત થયો, સ્ત્રી સામે મોલવા આવવાનો અવકાશ પણ મળે નહોતો. આથી તે નરી સ્ત્રીએ મનું કે જરૂર આ કામ રોકકવ હોય એમ જાણાય છે. તેથી રોકકને પ્રીતિપૂર્વક 'ભોળાશીને કહું કે-એકા' છે' આ શું કહ્યું કે જોયો તારા પિતા માગથી એકદમ કંઈ પણ કાઢ્યું વિના પગડા-મુખ શ્યા ? જે તંબૂલ એ પ્રમાણે કહ્યું હોય તો તે પુત્ર ! માગે અપરાધ થયા કર અને જેમ નામ પિતા માગવ પ્રસન્ન થાય તેમ કર. એના હૃદયમાં રોકકે કહ્યું-લીક છે. દવે તું એ માટે બંદ ન કરીશ. તું બહુ પાતું ઠેકાણે લાવીશ. તે દિવસથી તે સ્ત્રી રોકકની મારી સંભાલ જરાયર ગળવા લાગી, અને રોકક પણ પિતાનો પૂર્વનો વહેમ દૂર કરવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. એક દિવસ રાત્રિએ રોકકનો પિતા ચાંનીમાં બેઠો હતો, તે વખતે રોકકે પોતાના સરીરની છાગાને આંગળાથી ખતારીને પિતાને કહ્યું કે-પિતાજી ! જુઓ ! જુઓ ! આ કાંઈ પુરુષ જાય છે ! પિતાએ કહ્યું કે મને જાણી જતાવ. ત્યારે રોકકે આંગળીવડે પોતાની છાયા ખતારીને કહ્યું કે જુઓ આ જો, એ તેને રોકકે ગમ્યો છે. રોકકની આ જાણગેટા જોઈને ભરતે વિચાર્યું કે-જરેખર આણે પહેલાં પણ આવેજ પુરુષ જોયો દરો. નામન જાણકના બોલવા પર વિશ્વાસ રાખીને-એ નકામો મારી સ્ત્રીપર વહેમ લીધો; પણ એ પિત્ર ન કહ્યું. આવા નિશ્ચયથી તેનો પૂર્વનો વહેમ સ્ત્રીઉપરથી દૂર થયો, અને તે દિવસથી તે તેનાપર અનુરાગવાળો થયો. રોકકે વિચાર્યું કે મહેં મારી ઓરમાન માતાનું અપ્રિય કહ્યું છે તેથી તેનો ખડકો લેવાને ને કાંઈ વખત મને વિષ વિગેરેથી મારી નાંખશે, માટે મ્હારે તેનાથી દરરોજ સાવચેત એવાની જરૂર છે. એમ વિચારીને તે હમ્મેશાં પોતાના પિતાની સાથેજ જમવા બેમે.

એક વખત ભરત કંઈ કામ પ્રસંગે અવનતી જવા તૈયાર થયો. તેની માથે રોકકે પણ જવાને તૈયાર થયો. અવનતીમાં અને પિતા પુત્ર ગયા. ત્યાં નગરની શોખા જોઈને રોકક વિસ્મય પામ્યો. કામ પૂરું કરીને પિતા-પુત્ર પાછા ઘેર જવાને નિકળ્યા. નગર બહાર આવ્યા એટલે ભરત કંઈ સ્ત્રીને લેવાની ભૂલી ગયો, તેથી રોકકને ક્ષિપ્રાનદીના તટપર બેસાડીને પોતે પાછો શહેરમાં ગયો. રોકકે નદીના કાંઠામાં રહીને રમત કરતાં કરતાં ક્ષિપ્રા સહિત આખી નગરી રેતીમાં આલેખી. તેવામાં અશ્વપર બેસી ફરવા ગએલ તે નગરીનો રાજા ત્યાં થઈને નીકળ્યો, એટલે રોકકે કહ્યું અરે રાજકુમાર ! એ માગે ન ચાલો. રાજાએ કહ્યું એ માગે ન ચાલવાનું કારણ ? રોકકે કહ્યું-એમાં કારણ શું પૂછો છો ? આ રાજ દરબાર છે તે તમે નથી જોતા ? રાજાએ નીચે ઉતરીને જોયું તો આખી નગરી જરાયર આલેખેલી જોઈ. તેથી રાજાએ પૂછ્યું-અરે ખાલક ! તેં આ નગરી પહેલાં કાંઈવાર જોઈ છે, કે આજેજ જોઈ ? રોકકે કહ્યું-ના, પહેલાં જોઈ નથી, આજેજ પ્રથમ જોઈ છે. આથી વિસ્મય થએલા રાજાએ વિચાર્યું કે અહો ! આ જાણકની બુદ્ધિ કેવી તીવ્ર છે ? પછી રાજાએ તેનું નામ પૂછ્યું એટલે તે બોલ્યો, કે-માઈ નામ રોકક છે. આ વાતચીત ચાલે છે એવામાં રોકકનો પિતા શહેરમાંથી આવ્યો એટલે તેની સાથે રોકક પોતાને ગામ ગયો.

રોકક ગયા પછી રાજાએ વિચાર્યું કે મારે ચારસોને નવાણું પ્રધાનો છે; પરંતુ તે સર્વની બુદ્ધિ એકજ પ્રધાનમાં હોય એવો એક પ્રધાન હોય તો ઘણું સાફ, કેમકે એથી રાજ્યનો પ્રતાપ વૃદ્ધિ પામે. આ પ્રમાણે વિચારીને રોકકની પરીક્ષા કરવાને રાજાએ રોકકના ગામના મુખ્ય માણસોને ઉદ્દેશીને એવો હુકમ કર્યો કે-તમારા ગામની બહાર એક મોટી શિલા છે તે શિલાને ઉપાડ્યા સિવાય રાજાને બેસવા યોગ્ય મંડપ કરીને એ શિલાનું તેના ઉપર ઢાંકણ કરો. ” આ પ્રમાણે રાજાનો હુકમ સાંભળીને ગામના સર્વ લોકો અનેક પ્રકારની ચિંતા કરવા લાગ્યા. વિચાર કરતાં મધ્યાહ્ન સમય થયો, તે વખતે રોકક તેના પિતાને જમવા તેડવા આવ્યો; એટલે તેના પિતાએ કહ્યું બેટા ! તું જાણક હોવાથી નિશ્ચંત છે, એટલે ગામના કઈને જાણતો નથી, અમને તો કંઈ પણ ચેન પડતું નથી, એટલે ખાવા પીવાનું ક્યાંથી

સૂઝે ? આથી રોહકે પૂછ્યું-પિતાજી એવું શું કદ છે ? કે જેથી સર્પને આટલી બધી ચિન્તા થાય છે. તેના હિતરમાં તેના પિતાએ રાજાની આજ્ઞા કહી સંભળાવી, એટલે રોહકે કહ્યું-ઓહો ! એમાં એટલી બધી ચિન્તા શા માટે કરે છે ? મંડપ કરવાને એ શિલાની નીચે જોડવાનું શરૂ કરે, પછી જ્યાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ત્યાં થાંભલા સુકો અને શિલાને ઉપાડ્યા સિવાય ભોંયરાની જેમ ફરતી ભીંત વિગેરે કરે. એટલે રાજાને થોડા મંડપ તૈયાર કરી શકશે. આ મુક્તિ સંભળીને સર્વ લોકો હર્ષ પામીને ભોજન માટે ઉઠ્યા, પછી રોહકના કહ્યા મુજબ જોઈને મંડપ તૈયાર કર્યો. રાજા પણ એ મંડપ જોઈને પ્રસન્ન થયો, તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે આ મંડપ રોહકની યુદ્ધિના અનુસારે થયો છે.

ક્રીડા બંધ પડે તો રાજાએ એ જ ગામમાં એક ઘેરું મોકલીને હુકમ કર્યો કે—“આ ઘેરું અત્યારે જેટલું તોલમાં છે, તેટલું પાંદું પંદર દિવસે આપવું. તોલમાં જરા પણ ન્યૂનાધિક ન થવું જોઈએ.”

રાજાની આ આજ્ઞા સાંભળીને ગામના સર્વ લોકો એકઠા થયા, અને રોહકને ખોલાવીને રાજાની આજ્ઞા કહી સંભળાતા ને ઉપાય પૂછ્યો, એટલે રોહકે કહ્યું કે ‘જંગલમાંથી એક વર પકડી લાવીને ઘેટા પાસે ખાંધો; પછી ઘેટાને દરરોજ સારો-પુષ્ટિકારક ખોરાક આપો. પણ તે વરના બચથી બધી ખોરાક નિરથક થશે, અને ઘેટાનું જે તોલ છે તે તેટલુંજ કાયમ રહેશે. રોહકના કહેવાથી લોકોએ તે પ્રમાણે કરીને પંદર દિવસે ઘેટા પાછો મોકલ્યો. રાજાએ તોલી જોયો તો તેનું જે વજન હતું તે કાયમ હતું. જરા પણ ન્યૂનાધિક થયું ન હતું. તપાસ કરતાં, જણાયું કે એ પણ રોહકની શુદ્ધિનું પરિણામ હતું. તે પછી રાજાએ એક ફક્કડો તે ગામપર મોકલાવીને આજ્ઞા કરી કે—આ ફક્કડાને ખીજા ફક્કડા સિવાય ચુક કરાવવું. ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી તે ફક્કડા સામે એક આરીસો મૂક્યો. તેમાંના પ્રતિબિંબથી ફક્કડાએ ખીજો ફક્કડો જાણીને અહંકારથી તેની સાથે ચુક કરવા માંડ્યું. રાજાના ગુસ્સા માણસોએ એ હકીકત રાજાને કહી એટલે રાજા પ્રસન્ન થયો. ૧૨ી પાછી રાજાએ આજ્ઞા કરી કે—“નદીની રેતીનાં દો-રડાં વણીને મોકલાવો.” રાજાની આવી ખીલકલ અસંભવિત આજ્ઞા સાંભળીને લોકો ગભરાઇ ગયા એટલે રોહકે કહ્યું કે રાજાને એમ કહેવરાવો કે મહારાજ! તમારા ભંડારમાં રેતીનાં જુનાં દોરડાં પડ્યાં હશે તેમાંથી નમુનો જોવા માટે એક દોરડું મોકલાવો, કે જેથી તેના અનુસારે તેવાં દોરડાં વણીને અમે મોકલાવીએ, લોકોએ તે પ્રમાણે કહેવરાવ્યું. તેથી રાજા કંઈ પણ ખીજો હુકમ કર્યા સિવાય મૌન રહ્યો.

૧૩ી એક વખત રાજાએ મરવાની તૈયારીવાળો રોગી અને વૃદ્ધ હાથી તે ગામમાં મોકલ્યો, અને તે સાથે કહેવરાવ્યું કે “આ હાથી મરી ગયો” એમ કહ્યા વિના દરરોજ તેના ખજર મને મોકલવા. હાથી આવ્યા પછી તેજ રાત્રિએ મરી ગયો, એટલે ખીજો દિવસે રોહકના કહેવા મુજબ ગામના અધિ-કારીએ રાજા પાસે જઈને કહ્યું કે—મહારાજ! આજે હાથી ખેસતો નથી, બિંદો નથી, આદાર નીકળ કરતો નથી, અને ખીજા કંઈ પણ એટા કરતો નથી. એ સાંભળીને રાજાએ કહ્યું. ત્યારે શું હાથી મરી ગયો? આવનાર માણસે કહ્યું—મહારાજ! આપ એમ કહેછો, હું એમ નથી કહેતો. આ સાંભળીને રાજા ખુશ થયો. ૧૪ીથી રાજાએ આજ્ઞા કરી કે—તમારા ગામના કુવાનું પાણી ઘણું સારું છે. માટે તે કુવો બાંધી મોકલો. ગામના લોકોએ રોહકના કહેવાથી રાજાને કહેવરાવ્યું કે—મહારાજ! ગામના લો-ખાની પેઠે ગામડાનો કુવો પણ સ્વભાવથી જ ખીજો હોય છે, માટે નગરનો માર્ગ બનાવનાર એ-લાઓ કુવો બંધી મોકલો એટલે તેની સાથે અમારા ગામનો કુવો ત્યાં આવે, આ પ્રમદો અંજારને ગળા ખુશી પડ્યો. તે ત્યારે પાછો હુકમ કર્યો કે—અગ્નિના નાંબંધ વિના ખીર ગંધાને મોકલો. ગામના એ આજ્ઞાનું પાલન કરવાને ગામના લોકોએ રોહકના કહેવા મુજબ આજ્ઞાને મળ્યા પછી રાજા પાસે મરના કિંગોથી તપાસ્યા, પછી ચોખ્ખાની તપેલીમાં દૂધ નાખીને તે ખજર વિરોધે ધામની તપાસ કર્યા, એટલે મોઝા દેવાર થયું, તે ગામને મોકલવી. આ કંઈ દેવ પરીકાળ મોકલનાર રોહકે રાજાએ તેના અનિશ્ચય નિર્ણયને તે રાજાના સારા મોઝાને નોંધ કરી = તે દેવે રોહકે અમારું પાંચે હાથે કહ્યું, પણ હુકમ :

કે કૃષ્ણપદ્મમાં આપનું નદિ, રાત્રિએ અથવા રિત્રમે આપનું નદિ, માર્ગે કે ધન્ય રે આપનું નદિ,
 આનંદ રીતે અથવા આનંદ ક્યાં વિના આપનું નદિ. યુદ્ધમાં કે કાળમાં પણ આપનું નદિ; એકમતે
 રાજની આજ્ઞા તાપ્તીને રાત્રે પડે રાત્રી આનંદ મે, અને આપના યોગના મેળ આપને એ
 રેડા ઉપર ભેગીને મારે આપણીનું ક્ષત ધારણ કરીને સંધ્યાગમ્યે આપના આજ્ઞા તાપન પડનાને વિશે
 રાજની પાસે ગયો, ત્યાં ખાલી દામે રાજ દય અને ગુરુનું કર્મનું ક્ષતું નદિ એવી ભેદની યુદ્ધિ
 મારીને એક પિંડ દાથમાં નાખીને રાજને પૂજામ કરી તે પિંડ રાજની ખાસે ભેગ લરીને મર્યો.
 એટલે રાજએ પૂછ્યું—રોહક! આ રા દાખ્યો? રોહકે ઉત્તર આપ્યો—મહારાજ! આ પ મર્યો પા પદિએ,
 તેથી હું આ ભેગ લાખ્યો છું. આ સાંભળી રાજ પ્રમત્ત થયો તે રાત્રિએ રોહકને મારી મોનાની પાસે
 સુવાડ્યો. રાત્રિનો પહેલો પ્રતર વીત્યા પછી રાજએ તેને બોલાવ્યો—ગર રોહક! તું નદે છે કે ઉધે
 છે? રોહકે ઉત્તર આપ્યો—પ્રભો! હું જાણુ છું. રાજએ કહ્યું—જો જાણે છે તો શા વિચાર કરે છે? રોહકે
 ઉત્તર આપ્યો—પ્રભો! હું એ વિચાર કરતો હતો કે પાંચળાના પાનાનું કીટું મેલું કે તેની ગિખા
 મોટી? એ સાંભળીને રાજને પણ મંથન થયો, તેથી તેણે પૂછ્યું—રોહક! તે પીક વીચાર ક્યો છે,
 પણ હવે તેનો નિર્ણય શો કર્યો. ઉત્તરમાં રોહકે કહ્યું—જ્યાં સુધી શિખાનો અગ્ર ભાગ મુક્તિ મળે ત્યાં સુધી
 જન્મે સરખા હોય છે. બીજે પ્રતર પૂર્ણ થયા પછી કરી રાજએ પૂછ્યું કે—ગર રોહક! જાણે
 છે કે ઉધે છે? રોહકે ઉત્તર આપ્યો—દેવ! જાણુ છું. જો જાણે છે તો શા વિચાર કરે છે?
 ઉત્તર આપ્યો કે—દેવ! હું એ વિચાર કર્યું કે બહરીના પેટમાંથી સરાગે ઉતારી દોય તેની તેની
 લીંડીએ બરાબર ગોળ થકને બહાર નીકળે છે તેનું શું કારણ? એના નિર્ણય માટે રાજએ એને
 પૂછ્યું, એટલે તે બોલ્યો કે બહરીના પેટમાં સંવર્તક નામનો વાયુ છે, તેના પ્રભાવથી તે લીંડીએ
 ગોળ થાય છે. આ પછી રોહક સ્મત્ત ગયો, ત્રીજા પ્રતરે રાજએ પુનઃ પૂછ્યું—રોહક! જાણે છે કે ઉધે
 છે? ઉત્તરમાં રોહકે જણાવ્યું કે—પ્રભો! હું વિચાર કર્યું કે ખીસકોલીનું શરીર જરૂં છે તેવું જ તેવું
 પુંછું હશે કે કંઈ ન્યૂનાધિક હશે? રાજએ એના નિર્ણય માટે એને પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે—દેવ!
 તે જાણે સરખાં હોય છે. તે પછી ચોથે પ્રતરે—પ્રાતઃકાળે રાજ જાણ્યો; તે વખતે રોહકને બોલાવ્યો
 પણ આખી રાત્રિના ઉજાગરાને લીધે નિદ્રાવશ હોવાથી જવાબ ન આપ્યો એટલે રાજએ ગમ્મત
 કરવાની ખાતર રોહકને સહેજ સોટી વગાડી, એટલે રોહક જાગી ઉઠ્યો. ત્યારે રાજએ પૂછ્યું—અરે
 રોહક! કેમ ઉઠે છે? રોહકે કહ્યું—મહારાજ! જાણુ છું. જો જાણે છે તો ઘણા વારે ઉત્તર કેમ આપ્યો?
 તેણે જવાબ આપ્યો—દેવ! હું બહુ ઉંડા વિચારમાં હતો, તેનો નિર્ણય કરવામાં ચિત્ત રોજાયું હતું, તેથી
 ઉત્તર આપતાં વાર લાગી, રાજએ કહ્યું એવા ક્યાં ઉંડા વિચારમાં હતો કે જેથી નિર્ણય કરવામાં
 એટલો મધો વખત લાગ્યો. રોહકે ગમરાયા વિના કહ્યું—સ્વામી! હું એ વિચાર કરતો હતો કે આ રાજ
 કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો હશે? એ સાંભળી રાજ થોડીવાર મૌન રહ્યો, પછી થોડીવારે પૂછ્યું—એક હું
 કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો છું? ઉત્તરમાં રોહકે કહ્યું—પાંચ પુરુષથી, ફરી રાજએ પૂછ્યું—ક્યાં ક્યાં પાંચ
 પાંચ પુરુષથી? રોહકે કહ્યું—એક કુબેર બંડારીથી, કેમકે કુબેરના જેવી દાન શક્તિ છે. બીજા ચડાગથી
 કેમકે શત્રુના સમૂહ ઉપર તમે ચંડાળ જેવો ક્રોધ કરાઓ. ત્રીજા ધોળીથી કેમકે ધોળી જેમ વચ્ચે નીચોવીને
 પાણી કાઢી નાખે છે તેમ તમે પણ માણસોને નીચોવીને તેનું ધન લઈ લ્યોઓ, ચોથા ચીંછીથી, કેમકે
 તમે બર્રાનદ્રામાં સુતેલા બાળકને પણ નિર્દય વીંછીના ડંખની જેમ સોટી મારીને પીડા ઉપજાવો છો.
 પાંચમા તમારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયા છો કે જેણે તમને આ રાજ્ય પર સ્થાપન કર્યા છે. આ સાંભળીને
 રાજ ઘણું આશ્ચર્ય પામીને એકાન્તમાં પોતાની માતા પાસે જઈને નમન કરી પૂછ્યું—માતા! કહો હું
 કેટલા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયો છું? માતાએ આવા પ્રશ્નથી વિસ્મય પામીને કહ્યું—એટા! તું એ શું પૂછે
 છે? તું તારા પિતાથી ઉત્પન્ન થયો છે. રાજએ રોહક કહેલી હકીકત પ્રગટ કરીને કહ્યું—માતા! રોહકની
 શુદ્ધિ પ્રાય ખોટી નથી, માટે જ હોય તે સત્ય કહો. આ પ્રમાણે ઘણા આગ્રહથી પૂછ્યું એટલે રાજની

માતાએ કહ્યું-પુત્ર ! સાંભળ જ્યારે તું ગર્ભમાં હતો ત્યારે એક દિવસ હું નગર બહાર ઉદ્યાનમાં કુબેર-દેવની પૂજા કરવા ગયો, ત્યાં તે પ્રતિમાનું અત્યંત સ્વરૂપ જોઈને મેં તેનો હાથવડે સ્પર્શ કર્યો એટલે મને કામ વ્યાપ્ત થવાથી ભોગની વાંછા થઈ, ત્યાંથી પાછા આવતાં માર્ગમાં એક સ્વરૂપવાન ચંડાળને જોઈ તેની સાથે ભોગની ઇચ્છા થઈ. આગળ જતાં એક સ્વરૂપવાન ધોખીને જોઈને પણ તેવીજ ઇચ્છા થઈ. પછી મહેલમાં આવી ત્યારે તે દિવસે ઉત્સવ હોવાથી ખાવાને માટે બોટનો વીંછી કર્યો હતો, મેં તેને હાથમાં લાંઘો, તેના સ્પર્શથી કામોદીપન થવાથી તેની સાથે પણ ભોગની ઇચ્છા થઈ. આ પ્રમાણે ઇચ્છા માત્રથી તારે બીજા ચાર પિતા થયા હતા, બાકી પરમાર્થથી તો એક તારો પિતાજી સત્ય પિતા છે. આ સાંભળીને રાજા રોહકની બુદ્ધિથી ઘણું વિસ્મય પામ્યો, અને તેથી તેને સર્વ પ્રધાનોનાં બુદ્ધિ પ્રધાન બનાવ્યાં.

(ઐત્યાતિકી બુદ્ધિ ઉપર આ સિવાય ૧ નગરના ધૂર્તનું-૨ આશ્રવક્ષનું-૩ શ્રેણિકરાજની મુદ્રિકાનું-૪ સૂતર અને બિનના પટનું-૫ સરટનું-૬ કાગડની સંખ્યાનું-૭ વિષ્ટાનું-૮ હરિતના તોલનું-૯ ભાડનું-૧૦ લાખની ગોળીનું-૧૧ સ્તંભનું-૧૨ કુદ્રનું-૧૩ માર્ગમાં મળેલી વ્યંતરીનું-૧૪ એક સ્ત્રીનું-૧૫ પતિનું-૧૬ બે સ્ત્રીના એક પુત્રનું-૧૭ મધુચક્ર સિંથનું-૧૮ મુદ્રિકાનું-૧૯ સિક્કાઓનું-૨૦ સુવર્ણના સિક્કાનું-૨૧ બિલ્લુકનું-૨૨ બાળકના નિધાનનું-૨૩ ધનુર્વિદ્યાની શિક્ષાનું-૨૪ અર્થશાસ્ત્રનું-૨૫ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે લઈ એ વાક્યનું-૨૬ સિદ્ધપુત્રનું ઇત્યાદિ ઉદાહરણ છે, તે બધાં નંદીસત્રમાં મલમગિરિજી મહાનંજનકૃત ટીકામાંથી પા. ૧૪૪ થી જાણી શકાય.)

વૈનયિકીબુદ્ધિ ઉપર નિમિત્ત જાણનાર બે શિષ્યનું ઉદાહરણ. તે આ પ્રમાણે-કોઈ સદ્ગુણ પાસે તેના બે શિષ્યો નિમિત્ત શાસ્ત્ર બણતા હતા. તેમાંનો એક શિષ્ય બહુમાનપૂર્વક ગુરુનો વિનય કરીને તે બે કંઈ હશે તે સર્વ બરાબર ચિત્તમાં ધારણ કરીને નિરંતર તેનો વિચાર કરતો હતો. વિચાર કરતાં બે કોઈ સ્થળે સંદેહ પડતો તે બાબત પુનઃ ગુરુ પાસે આવીને વિનયપૂર્વક પૂછીને નિઃસંદેહ થતા. એ પ્રમાણે હમ્મેશાં વિચાર પૂર્વક શાસ્ત્રાર્થનું ચિંતન કરતાં તેની બુદ્ધિ ઘણી ઉત્કૃષ્ટ થઈ. બાજી શિષ્ય તેથી વિપરીત-ઉપરોક્ત ગુણ રહિત હોવાથી તેની બુદ્ધિ તેવી ન થઈ.

એક દિવસ તે બંને શિષ્યો ગુરુના આજ્ઞાથી નજીકના ગામમાં જવાને આજ્ઞા, માર્ગમાં જતાં મોટાં પગલાં જોઈને વિનયવન્ત શિષ્યો બીજાને પૂછ્યું-અરે ભાઈ ! આ પગલાં કોનાં છે ? તેણે કહ્યું-એ પગલાં હાથીનાં છે, એમાં શું પૂછે છે ?, વિનયશાળીએ કહ્યું. ના હાથીનાં નથી પણ હાથણીનાં છે, વળી તે ડાખી આંખે ડાણી છે, તેના પર બેસીને કોઈ રાણી ગએલી છે, વળી તે સાંભાગ્યવંતી અને સગર્ભા હોવાથી પ્રસવ વેદના અનુભવથી આજકાલમાં પ્રસવ કરશે અને તેને પુત્ર જનમશે, આ સાંભળીને અવિનીત બોલ્યો-એ શાથી જણાય ? વિનયવન્તે કહ્યું આગળ ચાલો સર્વ પ્રગટ થશે. તે પડી બંને જણા જ્યાં જવાના હતા તે ગામની બહારના ભાગમાં સરોવરના તીર ઉપર તંબુમાં રહેલી હાથીની જોઈ, તે સાથે હાથણી પણ ડાખી આંખે ડાણી છે એમ જણ્યું, એટલામાં કોઈ દાસીએ કોઈ વૃદ્ધ પુત્રને કહ્યું કે મહા ! બંને પદાગણી આપો, મહારાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે. આ સાંભળીને વિનયશાળીએ બીજાને કહ્યું ભાઈ ! તે શાબ્દ ? આ દાસીનું વચન, મેં કહ્યું હતું તે મર્યાદા છે કે નહિ ? ઉત્તરમાં-એ કહ્યું-ના. તે સર્વ મેં જાણ્યું, તારું જ્ઞાન સત્ય છે તે પછી બંને જણા હાથ-પગ ધોઈને સરોવરના તીરના ઉપર મોટા મોટા વૃદ્ધાની નીચે વિસાગે લેવા બેઠા. તે વખતે ત્યાં પાણી બહુ આંખેની કોઈ વૃદ્ધ સ્ત્રીને જોઈને આશ્ચર્ય થઈને વિચારે જઈ આ બંને વિદ્વાન તેમ એમ જણાય છે, એમ માન્યું તે બે પોતાના પુત્ર પાંચે મળેલો હતો તેના આગમન-અંગેની નેચીને પૂછ્યું કે કામ ! મારા પુત્ર પરમેશ્વરનો છે તે કહે કે નહીં. આ બંને પુત્રનાં સંમિલન તેના માટે જાણી બરેકો બોલે હતો તે પડીને બંનેની મોં, આંખો વિચાર કરીને જોનાર બીજા શિષ્યે કહ્યું-ભાઈ ! તારો પુત્ર આ વૃદ્ધની જેમ નાજી પડ્યો છે. તે નંદીસત્ર

વિચાર કરીને જોડનાર પહેલો શિષ્ય જોગો-અરે માન! એમ ન જોય, એનો પૂર થો અજો છે, ડોશી મા! ચિન્તા ન કરો. જુઓ નમારો પણ પાતપાર થો આજો છે, તેનું મૂળ જોડા આનંદ પામે. આ સાંભળીને તે વૃક્ષ તેને ગેકડો આશીર્વાદ આપતી જોનારે થો આતી, અને જુઓ છે તો તરતજ આવીને વિચારો લેવા જોડેલો જોનારો પણ જોગો. પ્રત્યે ઉર્મિ માનારે પગુમ કરી, માનારે આશીર્વાદ આપીને નિગિતિયાઓની દક્ષીન કરી, પછી પ્રવરે પછીને એમ અચૂક અનિ રંગાદ ગેકડા કીચી વધને વિચાર કરનાર વિદ્વાન શિષ્યને આપ્યા. આથી વિચાર કર્યા વિના જોડનાર પી ન શિષ્ય દમ્યમ જોડ લાવીને ચિન્નવવા લાગ્યો કે જરૂર ગુરૂએ મન ગારી રીતે બાણાઓ નથી, નહિ તો આ મયારે નિમિત્ત બાજો છે, અને હું તથી જાણતો તેનું શું કારણ ?

તે પછી ગુરૂનું કાર્ય કરીને જન્મે જન્મા ગુરૂ પામે આવ્યા, ગુરૂને જન્તાંજ પહેલા શિષ્યો જે હાથ જોડીને આનંદાશુ યુક્તપણે ગુરૂના ગરજમાં નમસ્કાર કરી, અને પીરને શિષ્ય તો જન્મરતા સ્વર્ગમાં જેમ જગ પણ નમ્યા વિના માત્સર્ય અશિષી ધુંધવાતો આનંદ ચમને ગયો રહેત, તેને તે પ્રમાણે સ્થિત બોલો જોડને ગુરૂએ કહ્યું-અરે! કેમ નમ્યા વિના સ્તંભની જેમ આનંદ ગયો છે?, તેણે ક્ષત્ર આજો હું શા માટે નમું? જેને તમે સારી રીતે બાણાઓ છે તેજ નમશે ગરજે કહ્યું કેમ મેં તને સારી રીતે નથી બાણાઓ?, તેણે કહ્યું ના, મને સારી રીતે નથી બાણાઓ, એમ કહીને સર્વ પૂર્વ વૃત્તાન્ત કહું આથી ગુરૂએ પહેલા શિષ્યને પૂછ્યું-વત્સ! કહે તેં શી રીતે એ જાણ્યું?, ક્ષત્રમાં તેણે કહ્યું-ભગવત! હું હમ્મેશાં આપની પાસેથી જે શીખતો તેનો બરાબર વિચાર કરતો. તેજ પ્રમાણે અર્ધ પણ મેં વિચાર કર્યો કે આ પગલાં હાથીનાં છે એ તો સુપ્રતીત છે, પરંતુ તે હાથીનાં છે કે હાથણીનાં છે? એમ વિશેષ વિચાર કરતાં તેણે લઘુશંકા કરેલી તે ઉપરથી જાણ્યું કે એ પગલાં હાથણીનાં છે. વળી માર્ગમાં જમણી બાજુની વાડપર ચડેલી લતાઓનાં પાંદડાં તેણે તોડેલા હતાં, પણ હાથી બાજુની લતાઓનાં પાંદડાં અખંડિત હતાં. તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો કે જરૂર આ હાથણી હાથી આંખે કાંણી છે. તથા એનાપર આરૂઠ થઈને ગએલ કોઈ રાજ પરિવાર હોવો જોઈએ, તે સિવાય એવા વાહનપર કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય મુસાફરી કરે નહિ, આગળ જતા હાથણી પરથી ઉતરીને લઘુશંકા કરવા એટલે હશે તે જોઈને મેં નિશ્ચય કર્યો કે મુસાફરી કરનાર કોઈ રાજરાણી છે, વળી ત્યાં વૃક્ષપર લાગેલ રાતા વસ્ત્રના અંશને જોઈને વિચાર્યું કે તે સૌભાગ્યવતી હોવી જોઈએ, અને ભૂમિપર હાથ મૂકને ઉભી થએલ છે એમ જણાયાથી તે ગર્ભવતી છે, એમ માન્યું. ઉભા થઈને ચાલતા પ્રથમ જમણો પગ ભારથી મૂકેલો જોઈને જાણ્યું કે તે પ્રસૂતિની પીડાથી પીડાય છે, એટલે આજકાલમાં તેને પુત્ર પ્રસવવો જોઈએ.

વૃક્ષ સ્ત્રીએ પૂછ્યું હતું, તેમાં પણ તેણે કરેલા પ્રશ્નની પછી તરતજ ઘટ પડી જવાથી મેં એમ વિચાર કર્યો કે જેમ આ ઘડો જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયો ત્યાંજ પુનઃ મળી ગયો તેવી રીતે આનો પુત્ર પણ આને અત્યારે મળવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે વિનીતશિષ્યના કથનથી પ્રમન થએલા ગુરૂએ તેને આનંદપૂર્વક સ્નેહદૃષ્ટિએ જોઈને પ્રશંસા કરીને બીજા શિષ્યને કહ્યું કે ભાઈ! આમાં કેવળ તારોજ દોષ છે કે જે શીખ્યો તેનો તે વિચાર ન કર્યો, એમાં અમારો લેશ માત્ર પણ દોષ નથી, કેમકે અમે તો માત્ર શાસ્ત્રના અર્થનો ઉપદેશ કરી શકીએ, તેનો બરાબર વિચાર કરવો એ તમારું કામ છે. આ ઉદાહરણમાં વિચાર કરનાર શિષ્યની વૈનયિકી યુદ્ધિ જાણવી.

આ ઉપરોક્ત ઉદાહરણ સિવાય અર્થશાસ્ત્રમાં કલ્પક મંત્રીનું-લિપિજ્ઞાનનું-ગણિત જ્ઞાનનું-આતપ-રિજ્ઞાનનું-અશ્વનું-ગૃહભંનું-અશ્વલક્ષણ જાણનારનું-અંતીનું-વૈદ્યનું-રથિકનું-ગણિકાનું-ગુરૂએ લણાનેલ રાજપુત્રોનું-દંડનાયકનું-દુર્ભાગી મનુષ્યનો ન્યાય કરતા રાજકુમાર અને પ્રધાનનું ઇત્યાદિ ઉદાહરણો છે, તે નંદીસૂત્રમાંથી જોઈ લેવાં.

કર્મની બુદ્ધિ ઉપર હૈરણ્યક (સોની) ની બુદ્ધિનું તથા ખેડુતની બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે.

એક હૈરણ્યક પોતાની બુદ્ધિની ઉત્કૃષ્ટતાથી અંધકારમાં પણ હાથના સ્પર્શમાત્રથી રૂપીઆની બરાબર પરીક્ષા કરતો. આમાં તે કર્મજન બુદ્ધિનું પરિણામ છે, બીજું ખેડુતનું છે, તે આ પ્રમાણે.

કાઈ ચોરે કાઠ વણીકના ઘરમાં રાત્રિના વખતે પક્ષની આકૃતિએ ખાતર પાડીને ચોરી કરી. સવારે પાછો તેજ ધર આગલ ગુપ્તગુપ્ત આવીને ખાતર સંબધી સમાચાર લોકોથી જાણવા લાગ્યો, લોકોએ તે કાતરેલ ખાતરની પ્રશંસા કરી, તેવામાં ત્યાં એક ખેડુત આવેલો તે બોલ્યો એમાં આશ્ચર્યકારી શું છે ? જે કાર્ય શિખેલ હોય અને હમ્મેશાં તેનો અભ્યાસ કરે તો તે કાર્ય ઉત્કૃષ્ટ થાયજ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? કંઈજ નહિ. ખેડુતના આ કથનથી પેલો ચોર મનમાં ગુસ્સે થયો, અને બીજા લોકોને પૂછ્યું કે આ કાણ છે ? લોકો પાસેથી જાણ્યું કે તે ખેડુત છે અને અમુક સ્થળે રહે છે. એ પ્રમાણે જાણીને એક દિવસ હાથમાં છરી લઈને પેલા ખેડુતની પાસે ક્ષેત્રમાં ગયો, ત્યાં જઈને કહ્યું, કે અરે ખેડુત આજ હું તારૂં ખૂન કરીશ. ખેડુતે કહ્યું શામાટે ? ચોરે કહ્યું.—તે દિવસે તે ‘ પેલું ’ મેં પાડેલું ખાતર વખાણ્યું નહીં તે માટે. ખેડુતે કહ્યું મેં તે વખતે સત્યજ કહ્યું હતું કે જે માણસ જે કાર્યમાં હમ્મેશાં અભ્યાસવાળો હોય છે તે માણસ તે કામ ધણુંજ સારૂં કરે છે. બીજાની વાત તો દૂર રહી, આ મારૂંજ ઉદાહરણ જો, આ મારા હાથમાં રહેલા મગના દાણા જો તું કહે તો સઘળા અવળામુખે પાડું અથવા ઉર્ધ્વમુખે પાડું અથવા એક બાજુ પડતા પાડું. આ સાંભળીને ચોર ધણુંજ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો કે બધા દાણા અવળામુખે પાડવા જોઈએ. ખેડુતે વસ્ત્ર પહેળું કરીને બધા દાણા એજ પ્રમાણે નાંખ્યા. આથી ધણું વિસ્મય પામેલો ચોર તેની વારંવાર પ્રશંસા કરીને બોલ્યો કે જો તે મગના દાણા એ પ્રમાણે ન નાંખ્યા હોત તો જરૂર હું આજે તને મારી નાંખત. આમાં ખેડુત અને ચોર બન્નેની કર્મજન બુદ્ધિ જાણવી. આ સિવાય વણુકર-ઝવેરી-ધી વેચનાર-પ્લવક-દરજી-વર્ધકી (સુધાર)-આપૂષિક (કંદોઈ) કુંભાર-અને ચિતારાનાં ઉદાહરણો છે, તે પણ નંદીસૂત્રથી જાણી લેવાં.

પરિણામિકી બુદ્ધિ ઉપર ધણું દષ્ટાંતો છે. ૧ તેમાં અંડપ્રદોત રાજાને તેના નગરમાંથી બાધીને લાવવું વિગરે બનાવ ઉપર અભયકુમારનું ઉદાહરણ. ૨ પોતાની સ્ત્રીનું દુરાચરણ જોઈને ચારિત્ર ગ્રહણ કરનાર અને પોતાપર આવેલું કલંક દૂર કરનાર કાષ્ટશ્રેષ્ઠિનું ઉદાહરણ. ૩ મોદક ઉપર અતિશય પ્રીતિવાળા કાષ્ટ કુમારને તે વધારે ખાવાથી અજીર્ણ થયું, તેથી દુર્ગંધયુક્ત વાતોત્સર્ગ થયેથી શરીરની અશુચિ ચિન્તવવા ઉપર કુમારનું ઉદાહરણ. ૪ ચારિત્ર પાળીને દેવલોકમાં ગયેલ પુષ્પવતીએ પોતાના પુત્રને સ્વર્ગ-નરકાદિનું દર્શન કરાવ્યું, તેનું ઉદાહરણ. ૫ શ્રી કાન્તાના પતિ ઉદિતોદય રાજાનું ઉદાહરણ. ૬ શ્રેષ્ઠિકપુત્ર નંદીપેશુ સુનિનું ઉદાહરણ. ૭ ચિલાતીપુત્રે પોતાની કન્યા સુસમાને મારી નાખી તેની પાછળ જતાં તેનું માન બદલ કરનાર ધનદત્ત રોહનું ઉદાહરણ. ૮ પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને તેને ભોગવવાની ઈચ્છા કરનાર શ્રાવકની મન આશુ કરાવનારી ચતુર ભાર્યાનું ઉદાહરણ. ૯ બ્રહ્મદત્ત ચક્રીને બચાવનાર વન્ધેનુના પિતા અમાત્યનું ઉદાહરણ. ૧૦ ક્ષેપકના ગુણની પ્રશંસા અને પોતાની નિન્દા કરનાર સુનિનું ઉદાહરણ. ૧૧ નીલ પૃથ્વી રાજાની ગુપ્ત લાસનાર બ્રહ્મદત્તના મિત્ર અમાત્ય પુત્ર વરધનનું ઉદાહરણ. ૧૨ ચન્દ્રગુપ્તે ગાદીએ બેસારનાર અમાત્યનું ઉદાહરણ. ૧૩ મંધનું બદમાન કરનાર વન્ધેનુના પુત્રનું ઉદાહરણ. ૧૪ દુષ્ટોને ચાલનાર રાજાનું અને જોડાનાર રાજાનું. ૧૫ કૃતિમ આમળાને ઓળખનારનું ઉદાહરણ. ૧૬ કુવામાં ખેલ માંડી ગયેલું કરનાર કે-વડનું ઉદાહરણ. ૧૭ સર્પ ઉપર ક્રોધ કરનાર બગવન્ત મદાવનનું ઉદાહરણ. ૧૮ ધર કલા વિદ્ય મગ પામીને ખાણી છવ યજ્ઞેલ આવકનું ઉદાહરણ. ૧૯ વિજય નગરીમાં સુનિરુદ્ધ આર્મનું પાડક રોહી નાંખવાનાર કન્દલાસનું ઉદાહરણ. આમાંના કેટલાંક ઉદાહરણો પ્રસિદ્ધ અને કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ છે તે પણ નંદીસૂત્રથી જાણી લેવાં.

જો મતિજ્ઞાન અનક્ષર ન હોય તો દ્રુત મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ અક્ષર અને અન-
ક્ષરના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહ્યો છે તે ભેદ કેવી રીતે થાય? આવો પ્રશ્ન કરનારાએ
ઉત્તરમાં સમજવું કે-દ્રવ્યાક્ષર અને ભાવાક્ષર એમ બે પ્રકારે અક્ષર હોય છે. તેમાં જે
પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરાદિ દાંત અથવા તાળુ જીભ વ્યાદિના સંચાલથી ઉચ્ચારાતા શબ્દ
તે દ્રવ્યાક્ષર અથવા વ્યંગનાક્ષર કહેવાય છે, અને અન્યતઃકરણમાં સ્ફુરતમાન થતું અક્ષર-
રાદિ અક્ષરોત્તું જ્ઞાન તે ભાવાક્ષર કહેવાય છે. આ ભાવાક્ષરની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન અક્ષર
તથા અનક્ષર, એમ ઉભય સ્વરૂપવાળું છે. કારણ મતિજ્ઞાનના અવગ્રહમાં ભાવાક્ષર નથી
તેથી અનક્ષર છે, અને ઈહા વિગેરેમાં ભાવાક્ષર છે તેથી તે સાક્ષર છે. દ્રવ્યાક્ષર અથવા
વ્યંગનાક્ષરની અપેક્ષાએ તો મતિજ્ઞાન અનક્ષરજ છે. કારણ કે મતિજ્ઞાનમાં લખેલા અ-
ક્ષરાદિ અક્ષરો અથવા શબ્દો ઉચ્ચારાતા નથી. તે અક્ષરો અથવા શબ્દો તો દ્રવ્યશ્રુતપદો
૩૬ છે (પ્રસિદ્ધ છે), દ્રવ્યમતિપદો ૩૬ નથી. તથા અન્ને પ્રકારનું શ્રુત (દ્રવ્યશ્રુત અને
ભાવશ્રુત) સાક્ષર અને અનક્ષર એમ અન્ને પ્રકારે છે. “ ઝસમિયં નીમમિયં ” ઈત્યાદિ
વચનથી ઉદ્યાસ-નિઃશ્વાસ-થુંકવું-ખાંસી-છીંક-મુઘવું-અનુસ્વાર-અપટ્ટી વગાડવી વિગેરે
અનક્ષરશ્રુત છે. અને પુસ્તકાદિમાં લખેલું તથા શબ્દોન્યાર્થે દ્રવ્યશ્રુત સાક્ષર છે. ભાવ-
શ્રુત પણ શ્રુતાનુસારી અક્ષરાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનાત્મક હોવાથી સાક્ષર છે, અને શબ્દ તથા
લખેલા અક્ષરરહિત હોવાથી અનક્ષર છે. શબ્દ તથા લખેલા અક્ષરો દ્રવ્યશ્રુતાન્તર્ગત
હોવાથી ભાવશ્રુતમાં નથી. મતિ અને ભાવશ્રુતનો સાક્ષર-અનક્ષર ફલભેદ નથી, અન્ને જ્ઞાન
સાક્ષર તથા અનક્ષર છે. માત્ર સામાન્યથી “ શ્રુત ” એમ કહેવાવડે તેમાં દ્રવ્યશ્રુત જણાય
છે, તેથી ત્યાં દ્રવ્યશ્રુતની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાક્ષર છે, મતિમાં તો તે દ્રવ્યાક્ષર નથી. કેમકે તે
દ્રવ્યમતિપદો ૩૬ નથી. એ રીતે દ્રવ્યાક્ષરની અપેક્ષાએ આ બે જ્ઞાનોમાં સાક્ષર-અનક્ષર
ફલ ભેદ છે. ૧૬૨-થી-૧૭૦.

હવે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ કહે છે.

સ-પરપ્પચ્ચાયણો મૈઓ મૂણયરાણ વાડમિહિઓ ।

જં મૂયં મહનાણં સ-પરપ્પચ્ચાયણં સુત્તં ॥ ૧૭૧ ॥

સુયકારણં તિ સહો સુયમિહ સો પરપ્પવોહણં કુણ્ઠ ।

મહહેયવોડવિ હિ પરં વોહેંતિ કરાઈચિટ્ઠાઓ ॥ ૧૭૨ ॥

ન પરપ્પવોહયાઈં જં દોડવિ સરૂવઓ ગઈ-સુયાઈં ।

તક્કારણાઈં દોણહવિ વોહેંતિ તઓ ન મૈઓ સિં ॥ ૧૭૩ ॥

દત્તસુયમસાહારણકારણઓ પરવિવોહયં હોજ્ઞા ।

રૂઠં તિ વ દઢસુયં સુયં તિ રૂઠા ન દઢમઈં ॥ ૧૭૪ ॥

સા વા સદ્દત્થો ચ્ચિય તયા વિ જં તમ્મિ પચ્ચઓ હોઈ ।

કત્તા વિ હુ તદભાવે તદભિપ્પાઓ કુણ્ઠ ચિટ્ઠં ॥ ૧૭૫ ॥

મઈ-સુયનાણવિસેસો મણિઓ તલ્લક્કવણાઈમેણં ।

પુવં આભિણિવોહિયમ્મુદ્ધિટ્ઠં તં પરૂવેસ્સં ॥ ૧૭૬ ॥

સ્વ-પર પ્રત્યાયાકપણાથી મૂક અને વાચાળની પેઠે (મતિ-શ્રુતનો) ભેદ કહ્યો છે. મતિજ્ઞાન મૂક છે અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વપરપ્રત્યાયક હોવાથી અમૂક છે. શબ્દ, શ્રુતનું કારણ હોવાથી શ્રુત છે, તે શબ્દ પરનો બોધ કરે છે. (એમ તો) મતિના હેતુભૂત હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ પણ પરને બોધ કરે છે. સ્વરૂપથી મતિ-શ્રુત પર પ્રબોધક નથી, બન્નેનાં કારણો પરપ્રબોધક છે, તેથી બન્નેનો ભેદ નથી. દ્રવ્યશ્રુત અસાધારણ કારણથી પરપ્રબોધક છે, અથવા શ્રુત દ્રવ્યશ્રુતપણે રૂઢ છે, તેમ દ્રવ્યમતિ રૂઢ નથી. તે ચેષ્ટા પણ શબ્દનો અર્થ જ છે, કેમકે તે વડે તેમાં પ્રત્યય થાય છે. કર્તા પણ શબ્દના અભાવે તેવા અભિપ્રાયથી ચેષ્ટા કરે છે. (એ પ્રમાણે) મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો તફાવત તેના લક્ષણાદિ ભેદવડે કહ્યો. પ્રથમ આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહ્યું છે, માટે હવે તેની પ્રરૂપણા કરીશ. ૧૭૧-૧૭૬,

કેટલાક આચાર્યો મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો તફાવત જણાવતા કહે છે કે-સ્વપરપ્રત્યાયકપણાથી મૂક અને અમૂકની પેઠે મતિ-શ્રુતમાં તફાવત છે. જેમ મુંગા માણસ પોતાને જ પ્રતીતિ પમાડી શકે છે, પણ શબ્દના અભાવે બીજાને પ્રતીતિ પમાડી શકતો નથી. અને વાચાવાળો માણસ વાણીવડે પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ પમાડે છે. આ પ્રમાણે મુંગા અને વાચાવાળા મનુષ્યમાં જેમ ભેદ છે તેમ મતિ અને શ્રુતમાં પણ ભેદ છે. બીજાને પ્રતીતિ કરાવવાના હેતુભૂત દ્રવ્યઅક્ષરના અભાવે મતિજ્ઞાન મૂક છે અને દ્રવ્યઅક્ષરના સદ્ભાવે શ્રુત જ્ઞાન પોતાને તથા પરને પ્રતીતિ કરાવે છે તેથી અમૂક છે. ૧૭૧

અહીં શબ્દને તથા પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરોને શ્રુત કહેલ છે. કેમકે એ બન્ને શ્રુતનું કારણ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે. એ શબ્દ અને પુસ્તકાદિમાં લખેલા અક્ષરો પરને બોધ કરે છે. એ રીતે શ્રુતજ્ઞાન શબ્દથી પરને પ્રતીતિ કરાવે છે. પણ પોતાના સ્વભાવથી નથી કરાવતું.

આ પ્રમાણે જો તેઓની માન્યતા હોય તો તે શ્રુત મતિજ્ઞાનની સમાનજ થયું. કેમકે એ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવે છે. જેમ શબ્દો અને લખેલા અક્ષરો અક્ષરાત્મક હોવાથી શ્રુતનું કારણ છે. તેમ હાથ અને મસ્તકાદિકની ચેષ્ટાઓ અક્ષર રહિત હોવાથી મતિ જ્ઞાનના કારણ છે. જેમકે-હાથ અને મુખનો સંયોગ કરવાથી ભોજનક્રિયા સંબંધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. મસ્તક હલાવવાથી પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ સંબંધી મતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મતિના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરને પ્રતીતિ કરાવનાર છે. ૧૭૨

એ રીતે મતિજ્ઞાનના હેતુઓ પણ બીજાને બોધ કરે છે. તો પછી મતિશ્રુતમાં ભેદ શા રહ્યો? કંઈજ નહીં. કારણ કે-અવધિઆદિ જ્ઞાનોની પેઠે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન સ્વસ્વરૂપથી પર પ્રબોધક નથી. કદી એમ કહેવામાં આવે કે જે શબ્દાદિ શ્રુતનાં કારણ છે તે પરપ્રબોધક છે અને એજ કારણથી મતિજ્ઞાન કરતાં શ્રુતમાં વિશેષતા છે. એ કથન હીક નથી. કેમકે એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના કારણભૂત હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પણ પરપ્રબોધક છે. બ્યાર ને રીતે બન્નેનાં કારણ પરપ્રબોધક છે તોપછી ઉભયમાં ભેદ શા રહ્યો? ત્યાં કંઈ ભેદ ન રહ્યો ત્યારે એમ કેમ કહી શકાય કે મતિ-શ્રુત મૂક અને અમૂક હોવાથી ભેદવાળું છે. ૧ ૨

પરંતુ દ્રવ્યશ્રુત શ્રુતજ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ હોવાથી પરપ્રબોધક છે. પરંતુ હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ પરપ્રબોધક નથી. કેમકે તે ચેષ્ટાઓ તો મતિ-શ્રુત ઉભયનું સાધારણ કારણ નથી. તોયે તે કે શબ્દાદિ દ્રવ્યશ્રુત મતિજ્ઞાન અને શ્રુતપર્યંતે હોવાથી તે કે માત્રનું

મતિના અવગ્રહ-ઈલા વિગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. તે પણ તે અશરૂપ હોવાથી મુખ્યપણે માત્ર શ્રુતજ્ઞાનનું જ કારણ કહેવાય છે. આથી કારણરૂપે ઉપચાર કરવાથી તેનો શ્રુતમાં સમાવેશ થાય છે. વળી દ્રવ્યશ્રુત પરપ્રત્યોધક છે. એમ સર્વને જાણીતું છે, એ રીતે શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ પરપ્રત્યોધક છે એમ કહેવું યોગ્ય છે; પરંતુ હાથ વિગેરેની ચેષ્ટાઓ મનિજ્ઞાનનું અગ્રાધારણ કારણ નથી, કેમકે હાથ અને મુખના સંયોગાદિ રૂપ ચેષ્ટા નેત્રવાથી માત્ર મનિસંબંધી અવગ્રહાદિ જ ઉત્પન્ન નથી થતા, પણ તે સાથે “આ ખાવાને કંઈ છે.” કૃત્યાદિરૂપ શ્રુતાનુસારી પિકલપાત્રમક શ્રુતજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ અગ્રાધારણ કારણ ન હોવાથી ખરી રીતે મનિજ્ઞાનનું કારણ જ નથી. અને તેથી કરીને તે ચેષ્ટાઓનો મનિજ્ઞાનમાં સમાવેશ થતો નથી. એટલે મનિજ્ઞાન પરપ્રત્યોધક પણ નથી. અથવા પુસ્તકાદિમાં લખેલું આચારાંગાદિ ગ્રંથરૂપ અને ગુરૂંએ કહેલા દેશનાના શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુત પરપ્રત્યોધક થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યશ્રુત મોક્ષના અગ્રાધારણ કારણભૂત ક્ષાયિક જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ વસ્તુનું કારણ છે, તેથી તે દ્વારાએ શ્રુતજ્ઞાન પરપ્રત્યોધક છે, એમ કહી શકાય. અને હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓમાં જો કે મનિજ્ઞાનનું કારણપણું છે, તે પણ યથાક્ત વિશિષ્ટ એવો પરપ્રત્યોધક ધણું કરીને તે ચેષ્ટાઓમાં નથી, આથી તે ચેષ્ટાઓ પરપ્રત્યોધક ન હોવાથી તે દ્વારાએ મનિજ્ઞાન પણ પરપ્રત્યોધક નથી. ૧૭૪

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ ભલે મનિજ્ઞાનનું કારણ હો, પરંતુ તે ચેષ્ટાઓ આગમમાં દ્રવ્યમતિપણે પ્રસિદ્ધ નથી, અને પૂર્વે કહેલું શ્રુતતો દ્રવ્ય શ્રુતપણે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ જો કે મનિજ્ઞાનનું કારણ અને પરપ્રત્યોધક છે, તે પણ તે દ્રવ્યમતિપણે પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી કારણમાં કાર્યના ઉપચારવડે મનિજ્ઞાનરૂપે તેમનો વ્યવહાર નથી કરાતો, માટે તે ચેષ્ટાઓ મનિજ્ઞાનથી જુદી હોવાને લીધે તે દ્વારાએ તે પરપ્રત્યોધક નથી. અને દ્રવ્યશ્રુત તે કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનરૂપે કહેવાય છે તેથી તે દ્વારાએ તે પરપ્રત્યોધક છે. આ રીતે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો શ્રુતજ્ઞાવત કહેવો યોગ્ય છે. આથી પૂર્વે કહ્યું છે કે “તે બન્નેના કારણો પરપ્રત્યોધક હોવાથી ઉભયમાં ભેદ નથી” એમ જ કહ્યું છે. તે અયોગ્ય છે, એમ દર્શાવ્યું.

અથવા હસ્તાદિકની ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થ રૂપ જ છે. (એટલે વક્તાએ કહેલા શબ્દના અર્થને સંભળનારના જ્ઞાનમાં જણાતા તદ્ભિધેય વસ્તુરૂપ શ્રુત છે.) કારણ કે તે ચેષ્ટાવડે ભોજનેચ્છાદિનું શબ્દાર્થમાં પ્રતીતિ કરનારને પ્રત્યય (જ્ઞાન) થાય છે. વળી ચેષ્ટા કરનાર પણ જીવહાદિના રોગને લીધે શબ્દોચ્ચારનું સામર્થ્ય ન હોવાથી ભોજનેચ્છાદિ અભિપ્રાય બીજાને જણાવવા માટે હસ્ત-મુખાદિના સંયોગરૂપ ચેષ્ટા કરે છે. જો કે હસ્તાદિકની ચેષ્ટા પછીથી અવગ્રહાદિ ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ તે ચેષ્ટા શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે. કારણ કે તેવડે શબ્દાર્થ પ્રત્યય જ્ઞાન થાય છે. તે ચેષ્ટાઓ શબ્દાર્થપ્રત્યય કરનાર હોવાથી કારણમાં કાર્યોપચાર કરવાવડે તે શ્રુતજ્ઞાનરૂપ જ છે. પણ મનિજ્ઞાનરૂપ નથી. ચેષ્ટા કરનાર “આ ખાવાને કંઈ છે” એમ બીજાને જણાવવા માટે ભાષણ શક્તિના અભાવે ચેષ્ટા કરે છે, અને તેથી કર્તાવડે શબ્દાર્થ પ્રગટ કરવાના અભિપ્રાયે હસ્તાદિકની ચેષ્ટા કરાતી હોવાથી તે શબ્દાર્થરૂપ-શ્રુતજ્ઞાન જ છે. તેમજ એ ચેષ્ટા શ્રુતનું કારણ હોવાથી શબ્દની પેઠે શ્રુતમાં સમાવેશ પામે છે, પણ મતિમાં નહિ. આમ હોવાથી ચેષ્ટા ખરી રીતે મતિનું કારણ જ નથી થતી, તેથી કારણદ્વારાએ પણ મનિજ્ઞાન પરપ્રત્યાયક નથી, શ્રુતજ્ઞાનતો કારણદ્વારાએ પરપ્રત્યાયક છે. માટે તે પ્રમાણે મૂક અને અમૂકના ભેદથી મતિ-શ્રુતનો ભેદ યોગ્ય છે. ૧૭૫

એ પ્રમાણે મતિ-શ્રુતનો તફાવત તેના લક્ષણાદિ ભેદ વડે કહ્યો; હવે મતિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા સવિસ્તર કહેવાશે. ૧૭૧-થી-૧૭૬,

મતિ-શ્રુતના ભેદવિચારનો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

ઈન્દ્રિય-મનોનિમિત્તે તં સુચનિસ્સિયમહેયરં ચ પુર્ણો ।

તત્થેકેકં ચઽભેયમુગ્ગહો-પ્પત્તિયાઈયં ॥ ૧૭૭ ॥

ઉગ્ગહુ ઈહ અવાઓ ચ ધારણા એવ હોંતિ ચત્તારિ ।

આમિણિવોહિયનાણસ્સ ભેયવત્થૂ સંમાસેણં ॥ ૨ ॥ ૧૭૮ ॥

અત્થાણં ઉગ્ગહણંમિ ઉગ્ગહો તહ વિચાલણં ઈહા ।

વવસાયં સેઽવાઓ ધરણં પુણ ધારણં વેંતિ ॥ ૩ ॥ ૧૭૯ ॥

સામણ્ણત્થાવગ્ગહણંમુગ્ગહો ભેયમેગ્ગણંમહેહા ।

તત્સાવગમોઽવાઓ અવિચ્છુઈ ધારણાં તત્સ ॥ ૧૮૦ ॥

ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તજ્ઞાન શ્રુતનિશ્ચિત તથા અશ્રુતનિશ્ચિત એમ બે પ્રકારે છે. તે દરેક અનુક્રમે અવગ્રહાદિ તથા ઔત્પાતિકી વિગેરે ચાર ચાર પ્રકારે છે. અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ને ધારણા એ ચાર ભેદ (શ્રુતનિશ્ચિત) આભિનિબોધિકજ્ઞાનના સંક્ષેપથી છે. અર્થને ગ્રહણ કરવું તે અવગ્રહ, તેની વિચારણા તે ઇહા, વ્યવસાય (નિશ્ચય) તે અપાય, અને ધારી રાખવું તે ધારણા કહેવાય છે. સામાન્યપણે અર્થાંતું ગ્રહણ તે અવગ્રહ, ભેદનો વિચાર કરવો તે ઇહા, તે સંબંધી નિશ્ચય તે અપાય, અને તેની અવિચ્છુતિ તે ધારણા. ૧૭૭-થી-૧૮૦.

ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત આભિનિબોધિક જ્ઞાન બે પ્રકારે છે. એક શ્રુતનિશ્ચિત અને બીજું અશ્રુતનિશ્ચિત. વ્યવહાર કાળની પૂર્વે સંકેતકાળે થયેલ પરોપદેશ અને અંતરૂપી શ્રુતવડે સંસ્કાર પામેલી મતિવાળા પુરૂષને વ્યવહાર કાળે તેવા શ્રુતની અપેક્ષાવિના જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે શ્રુતનિશ્ચિત જ્ઞાન છે, અને જે તેવા શ્રુતના સંસ્કાર વિના સ્વાભાવિક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે અશ્રુતનિશ્ચિત જ્ઞાન છે. તેમાં અવગ્રહ-ઇહા-અપાય અને ધારણાના ભેદથી શ્રુતનિશ્ચિત જ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે. અને ઔત્પાતિકી-વૈનયિકી-કર્મજ તથા પારિણામિકી એ બુદ્ધિ ચતુષ્કના ભેદે અશ્રુતનિશ્ચિતજ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે. જે કે ઔત્પાતિકી વિગેરે બુદ્ધિઓમાં અવગ્રહાદિ થાય છે. તેા પણ “ પૂર્વે અદૃષ્ટ, અશ્રુત પદાર્થ જાણે છે અને તરતજ વિગુરૂપણે અર્થ ગ્રહણ કરે છે. ” ઈત્યાદિ વચનથી પરોપદેશાદિની અપેક્ષા રિવાય જ્ઞાન થતું હોવાથી તે શ્રુતનિશ્ચિત નથી. અવગ્રહાદિ તેા પૂર્વે શ્રુતના સંસ્કાર થયા વિના સંભવના નથી તેમજ દીર્ઘાગત અભિલાષ પરોપદેશ વિના ઘટે નહિ. માટે તે શ્રુતનિશ્ચિત કહેવાય છે. ઔત્પાતિકી વ્યાદિમાં દૃશ્યદિગત અભિલાષ તથાવિધ કર્મના ક્ષયોપશમથી પરોપદેશાદિ રિવાય પણ થાય છે. તેથી તે અશ્રુતનિશ્ચિત કહેવાય છે. ૧૮૬

સ્પષ્ટાદિપદાર્થના પ્રથમ કર્મન થયા બાદ તરત જ તેને અવ્યક્ત-સામાન્યપણે ગ્રહણ કરવું (ગમવું) થાય તે અવગ્રહ કહેવાય છે. અવ્યક્તિત (તેવી રીતે ગમવું) અર્થના ભેદનો વિચાર કરવો એટલે અવગ્રહ થયા પછી અને અપાય થયા પૂર્વે ગ્રહણ પદાર્થ રિ-મોખને પણ કરવ. મન્યુષ્ય તથા અસંભૂત અર્થવિરોધને વ્યગ્ર કરવા મન્યુષ્ય થવું તેમજ અર્થના પાણી રીતે ગમવા વિગેરે ધર્મીના ગાણનાદિ સ્થાન (ઈહા) ના કર્મનું નિમિત્ત છે. માટે અવગ્રહવડે વિગેરે પદ્ધતના ધર્મ જાણના નથી. ઇત્યાદિ કરે જે મતિવિરોધ થાય

તે મહા કહેવાય છે. આ સ્થાપના છે અથવા પુરૂષ જ છે. એ પ્રમાણે એક પ્રકારનો નિર્ણય તમક બોધ અથવા વિશિષ્ટનિર્ણય તે અપાય અને તે અપાયવડે નિર્ણય અર્થને અવિચ્છુતિ સ્મૃતિ-યા વારનારૂપે ધારી રાખવું તેને તીર્થકર-અધિકારિ વારના કહે છે. ૧૭૮ ૧૭૯

એ અવગ્રહાદિકનો ક્રમ પણ એજ પ્રમાણે છે. એટલે કે અવગ્રહિત અર્થની જ રૂપ થાય, મહિત અર્થનો જ નિર્ણય થાય, અને નિર્ણય અર્થનીજ વારના થાય છે. એવી સુતનિશ્ચિત આભિનિબોધિક જ્ઞાન (મતિજ્ઞાન) ના સંકેતથી ચાર બેદા છે. અને વિસ્તર સ્ત્રી અકુલીસ બેદા છે, તે આગળ કહેવાશે. ૧૮૦-થી ૧૮૦.

હવે અવગ્રહાદિ ચારેની ધીવળગા જે અન્યથા વ્યાખ્યા કરે છે અને તેથી તેમાં વિપ્રતિપત્તિ છે. તે દર દરવા માટે આચાર્યશ્રી ભાન્યકાર કહે છે કે—

સામણવિસેસમ્મ વિ કેઈ ઉગ્ગહણમુગ્ગહં વેતિ ।

જં મહરિદં તયં તિ વ, તં નો વહુદોમમાવાઓ ॥ ૧૮૧ ॥

ઈહા સંસયમેત્તં કેઈ, ન તયં તઓ જમન્નાણં ।

મહનાણંસો વેહા કદમન્નાણં તઈ જુત્તં ? ॥ ૧૮૨ ॥

જમણેગત્યાલંવણમપજ્જુદાસપરિકુંઠિયં ચિત્તં ।

સયઈવ સવ્વપ્પયઓ તં સંસયરૂપમન્નાણં ॥ ૧૮૩ ॥

તં ચિય સયત્થહેજ્જ-વવત્તિવાવારતપ્પરમમોહં ।

ભૂયા-ડભૂયવિસેસાદાણ-દ્યાયાભિમુદ્દમીહા ॥ ૧૮૪ ॥

કેઈ તયણ્ણવિસેસાવણયણમેત્તં અવાયમિચ્છન્તિ ।

સવ્વભૂયત્થવિસેસાવધારણં ધારણં વેતિ ॥ ૧૮૫ ॥

કાસઈ તયન્નવરેગમેત્તઓડવગમણં ભવે ભૂણ ।

સવ્વભૂયસમણયઓ તદુભયઓ કાસઈ ન દોસો ॥ ૧૮૬ ॥

સવ્વો વિ ય સોડવાઓ ભેણ વા હોંતિ પંચ વત્થૂણિ ।

આહેવં ચિય ચડહા મઈ તિહા અન્નહા હોઈ ॥ ૧૮૭ ॥

કાડણુવઓગમ્મિ ધિઈ પુણોવઓગે ય સા જઓડવાઓ ? ।

તો નત્થિ ધિઈ, મણ્ણઈ હંદં તદેવેતિ જા બુદ્ધી ॥ ૧૮૮ ॥

નણુ સાડવાયવ્વમહિયા જઓ ય સા વાસણાવિસેસાઓ ।

જા યાડવાયાણન્તરમચ્ચિચુઈ સા ધિઈ નામ ॥ ૧૮૯ ॥

સામાન્ય-વિશેષને ગ્રહણ કરવું તેને કેટલાક અવગ્રહ કહે છે. કેમકે ‘ આ તે છે ’ એવી અવગ્રહમાં મતિ થાય છે. પણ બહુદોષના સફલાવથી તેમ જ્ઞાનવું નહિ. ઈહા સંશય માત્ર છે એમ કેટલાએક કહે છે, (પરંતુ) તેમ નથી. કારણ કે તે સંશય અજ્ઞાન છે અને ઈહા તે જ્ઞાનનો અંશ છે તેથી તે કેમ ધટી શકે ? જે ચિત્ત અનેક અર્થનું ગ્રહણ કરવાથી નિષેધ કે વિધિ કરી શકતું ન હોય તથા સૂતેલાની પેઠે જડ થઇ ગયું હોય, તે સંશય રૂપ અજ્ઞાન છે અને તેજ ચિત્ત જ્યારે સદર્થના હેતુ-ઉપપત્તિના વ્યાપારમાં તત્પર હોવાથી સફળ તેમજ ભૂતાભૂત વિશેષને ગ્રહણ તથા ત્યાગવાને સન્બુધ હોય ત્યારે તે ઈહા કહેવાય છે. કેટલા-

એક બીજા વિશેષનો જે નિષેધમાત્ર કરવો તેને અપાય માને છે, અને સદ્ભૂત અર્થ વિશેષનું અવધારણુ તેને ધારણુ કહે છે. કેટલાકને ભૂતાર્થમાં તદન્ય વ્યતિરેક માત્રથી નિશ્ચય થાય, કેટલાકને સદ્ભૂત સમન્વયથી નિશ્ચય થાય, અને કેટલાએકને એ ઉભયથી નિશ્ચય થાય તેમાં દોષ નથી. (કેમકે) એ સર્વ અપાય છે, તદ્વાપત માનવામાં આવે તો પાંચ-સેઠ થાય, એજ પ્રમાણે મતિ ચાર પ્રકારે છે, અન્યથા ત્રણ પ્રકારે થાય, અનુપયોગમાં ધારણુ ક્યાં છે ? અને ઉપયોગમાં તો અપાય હોવાથી ધારણુ નથી, (ઉત્તર) “ આ તેજ છે ” એવી જે બુદ્ધિ તે અવશ્ય અપાયથી અધિક છે. અને તે વાસનાવિશેષવડે અપાય પછી જે અવિચ્યુતિ થાયછે તે ધારણુ છે. ૧૮૧-થી-૧૮૯.

કેટલાક વ્યાખ્યાન કરનારાઓ સામાન્ય તથા વિશેષને ગ્રહણ કરવું તેને અવગ્રહ કહે છે. તેઓનું એમ માનવું છે કે-શબ્દાદિ લક્ષણ સામાન્ય-વિશેષગ્રાહક અવગ્રહ થયા બાદ ‘ આ તેજ ’ એમ વિમર્શરૂપ (વિચારરૂપ) ઇલા પ્રવર્તે છે. જેમ વ્યગ્ન-જનાવગ્રહ થયા બાદ અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય માત્ર ગ્રહણ કરનાર અર્થાવગ્રહ થાય છે. તે અવગ્રહજ છે. એ રીતે શબ્દાદિ સામાન્ય-વિશેષગ્રાહી થયા બાદ ઇલા વિગેરે પ્રવર્તે છે. માટે આ અવગ્રહ છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ રૂપાદિથી ભિન્ન શબ્દાદિ સંબંધી સામાન્ય-વિશેષાત્મક શબ્દ ગ્રહણ ક્યાં બાદ આવો વિમર્શ થાય છે કે શું આ શબ્દ શબ્દનો છે કે શૃંગનો છે ? જો શૃંગનો છે તો તે ભેંશના શૃંગનો છે કે પાડાના શૃંગનો છે. જો ભેંસના શૃંગનો છે તો શું તે વીઆએલી ભેંશના શૃંગનો છે. કે નહિ વીઆએલી ભેંશના શૃંગનો છે ? આ પ્રમાણે અન્ત પર્યન્ત અથવા ક્ષયોપશમના અભાવે જે વિકલ્પ પછી ઇલા ન પ્રવર્તે ત્યાંસુધીનો બોધ તે અપાય.

એ પ્રમાણે જેઓ વ્યાખ્યા કરે છે. તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનવામાં ઘણા દોષો આવે છે. સામાન્યસમજવાળાને યથાક્ત વિમર્શની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય તો સર્વ આશુપવડે પણ તેને અપાય નહિ થાય. વળી પ્રથમ ઇલા સિવાય શબ્દનો નિશ્ચય થવો પણ યોગ્ય નથી, કેમકે અપાય પહેલાં ઇલા પ્રવર્તે છે. તેથી તે શબ્દનો બોધ અવગ્રહ નથી પણ અપાય જ છે. આ સંબંધી વિશેષ ચર્ચા આગળ કહેવાશે. ૧૮૧

વળી “ આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે ? ” એવા પ્રકારનું અનિશ્ચયાત્મક સંશયરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે. તે ઇલા છે. એમ કેટલાએક માને છે, પણ તે યોગ્ય નથી, કારણ કે સંશય અજ્ઞાન છે અને ઇલા તો મતિજ્ઞાનનો જ્ઞાનરૂપ અંશ છે. તેથી જ્ઞાનના બેદને અજ્ઞાનતા રૂપ કહેવું તે યોગ્ય નથી. વળી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર ભિન્ન સ્થિતિ વાળા છે. તેથી અજ્ઞાનરૂપ સંશયને જ્ઞાનાત્મક ઇલારૂપે કહેવું તે અયોગ્ય છે. ૧૮૨

શિષ્ય:—સંશય અજ્ઞાનાત્મક છે, એમ કેમ કહી શકાય ? મને તો સંશય અને ઇલામાં કંઈ તદ્વાપત નથી જણાતો.

આચાર્ય:—જે ચિત્ત અતેક અર્થ ગ્રહણ કરવામાં તત્પર હોય અને મુનેલા મનુષ્યની પેઠે વસ્તુનો જરા પણ નિષેધ કરી શકે નહિ, એવા પ્રકારનું ચિત્ત તે સંશય કહેવાય છે. એવો સંશય વસ્તુના જાનથી રૂદિત હોવાથી અજ્ઞાનાત્મક છે. અને તેજ ચિત્ત જ્યારે મનુષ્યના તેજ અને ઉપવૃત્તિના વ્યાપારમાં તત્પર હોવાથી વિદ્યમાન પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં અને અપિવિદ્યમાન અર્થને ત્યાગ કરવામાં અભિમુખ હોય ત્યારે તે ચિત્ત ઇલા કહેવાય છે. (આજ અર્થને જાણનાર શુભિ વિશેષ રૂપ જ્ઞાનને ને કહે. અને ઇન્દ્રિય અર્થની વિદ્યમાનતાનું વ્યવસ્થાપન તે ઉપવૃત્તિ કહેવાય છે.) વાખલા તરીકે જેમ કોઈને અનુભવમાં

સૂર્યાસ્ત સમયે મંદપ્રકાશમાં ફર રહેલ જે સ્થાણ (કંઈ) તે તેને જોયું, તે જોવાથી એ પુરૂષને વિચાર થયો કે ‘જુ’ આ સ્થાણ’ છે કે પુરૂષ છે? આ વિચાર સમયાન્તરે હોવાથી અજ્ઞાન છે, તે પછી તે સ્થાણપર લતા ચડેલી જોઈને તથા કાગડા ચડેલા વિગેરે પક્ષીઓના માળા જોઈને ચિત્તમાં આ પ્રમાણે હેતુનો વિચાર કર્યો, કે આનાપર લતા ચડેલ છે, પક્ષીના માળા ધણા છે, માટે આ સ્થાણુ છે. આ હેતુ વિચાર પછી ઉપપત્તિનો વિચાર કર્યો કે સૂર્યાસ્ત થયા બાદ કંઈક અંધકાર ફેલાતાં આવા મહા અસ્વચ્છમાં એ સ્થાણુ જ હોવો જોઈએ. પુરૂષ નહિ, કારણ કે મસ્તક ખજવાળાનું હાથ-ગ્રીવાદિ ચલાવવા હા પુરૂષ વ્યવસ્થાપક હેતુનો અભાવ છે. તેથી આ વખતે આવા સ્થળે ઘણું કરીને પુરૂષ હોય નહિ, પણ સ્થાણુ જ હોવો જોઈએ. આવા પ્રકારનું જે ચિત્ત તે નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી અશયથી ઉત્તીર્ણ છે, તેથી નિશ્ચયની પહેલાનો જે ચિત્ત વ્યાપાર તે કહા છે. એ પ્રમાણે મંથાય અને ઈલામાં તદ્દાવત છે. ૧૮૩-૧૮૪

અપાય અને ધારણાના સંબંધમાં પણ કેટલાકની વિપ્રતિપત્તી છે. તેઓ એમ કહે છે કે-સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન અર્થથી, મસ્તક ખજવાળાનું-ચાલનું વિગેરે અવિદ્યમાન પુરૂષાદિના વિશેષોનો વિદ્યમાન અર્થમાં નિષેધ માત્ર કરવો તે જ અપાય અને આ સ્થાણુ જ છે, એવા પ્રકારે વિદ્યમાન અર્થનું અવધારણ કરવું તે ધારણા છે. ૧૮૫

ઉપરોક્ત માન્યતા દ્વષણવાળી છે. કારણ કે કેટલાકને વિવક્ષિત પ્રદેશમાં સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન પદાર્થમાં તે સ્થાણુ આદિથી અન્ય એવા પુરૂષાદિના વ્યતિરેક માત્રથી તેનો (સ્થાણુ આદિ વિદ્યમાન અર્થનો) નિશ્ચય થાય છે. જેમકે-મસ્તક ખજવાળાનું વિગેરે પુરૂષ ધર્મો અહીં જણાતા નથી માટે “આ સ્થાણુ જ છે.” એમ નિશ્ચય થાય છે. કેટલાકને સ્થાણુઆદિ વિદ્યમાન અર્થના અન્વય ધર્મની ઘટનાથી નિશ્ચય થાય છે, જેમકે-લતારોહણ-પક્ષીના માળા વિગેરે અન્વય ધર્મો અહીં જણાય છે. માટે “આ સ્થાણુ જ છે.” કેટલાકને અન્વય-વ્યતિરેક બંનેના ધર્મોથી વિદ્યમાન અર્થમાં નિશ્ચય થાય છે, જેમકે ખજવાળાનું વિગેરે પુરૂષધર્મો અહીં જણાતા નથી. પણ લતારોહણાદિ સ્થાણુ ધર્મો જણાય છે. માટે ‘સ્થાણુ જ છે.” ૧૮૬

એ રીતે અન્વયથી-વ્યતિરેકથી-અને અન્વયવ્યતિરેક ઉભયથી વિદ્યમાન અર્થનું અવધારણ કરતાં પ્રસ્તુત સ્થાણુઆદિ વસ્તુના નિશ્ચયરૂપ જે અધ્યવસાય થાય તે સર્વ અપાય છે. પરંતુ સદ્ભૂત અર્થનું અવધારણ કરવું તે ધારણા છે એમ નહિ.

શિષ્ય:—સદ્ભૂત અર્થના અવધારણને ધારણા કહેવામાં શો દોષ છે ?

આચાર્ય:—પૂર્વે કહેલ વ્યાખ્યાનમાં એ દોષ છે કે વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્વયથી નિશ્ચય તે ધારણા ગણાય. પરંતુ એમ નથી, કારણ કે અન્વય વ્યતિરેક અને અન્વય-વ્યતિરેકથી, એમ ત્રણે પ્રકારે જે નિશ્ચય થાય તે સર્વ અપાય જ છે. વળી અન્વયથી નિશ્ચય તે ધારણા અને વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય એમ ધારણાને પણ અપાયનો ભેદ માનવામાં મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સ્મૃતિ સાથે પાંચ ભેદ થશે. અવગ્રહ-ઈલા-અપાય અને ધારણા એ ચાર, તથા પાંચમો ભેદ સ્મૃતિનો થશે. કારણ કે સ્વસમાન કાળ વાળી ધારણા અપાયમાં અવિચ્યુતિમાં સમાય છે અને વાસનાનો સ્મૃતિમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. માત્ર સ્મૃતિનો ક્યાંઈ આશ્રય નથી. તેથી તે મતિજ્ઞાનનો પાંચમો ભેદ થશે. ૧૮૭

શિષ્ય:—વ્યતિરેકથી નિશ્ચય તે અપાય અને અન્વયથી નિશ્ચય તે ધારણા એ પ્રમાણે કહેવાથી જ મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ શુક્તિસંગત જણાય છે. અન્યથા બીજી રીતે તો (એકલા

અન્વય-વ્યતિરેકથી કે બન્નેથી થતા નિશ્ચયને અપાય માનવામાં) અવગ્રહ-ઈહા-ને અપાય, એ ત્રણ ભેદજ મતિના થાયછે, અને ધારણાનો તો અભાવ થાય છે. કારણ કે પ્રથમ ઘટાદિક વસ્તુમાં નિશ્ચયના ઉપાય સન્મુખ અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાયરૂપે અન્તર્મુદ્દર્શન ઉપયોગ થાયછે, અને તેમાં અપાય થયા બાદ જે નિરન્તર ઉપયોગ રૂપ અવિચ્છુતિ આપ કહોછો તે તો અપાયમાં સમાઈ જાય છે, તેથી તે અવિચ્છુતિ અપાયથી ભિન્ન નથી. વળી ઘટાદિકનો ઉપયોગ ઉપરમ-ખંધ થયા બાદ સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા કાળ પર્યાન્ત જે વાસના કહો છો અને “આ તેજ છે” એ રૂપ જે સ્મૃતિ કહોછો. તે બન્ને મતિજ્ઞાનના અંશભૂત ધારણા નથી. કેમકે મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ તો પ્રથમજ ઉપરમ થએલ છે. કદી આપ એમ કહેશો કે પુનઃ કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા બાદ ધારણા થશે તો પુનઃ કાળાન્તરે ઉપયોગ થયા પછી પણ અન્વય મુખે થતી અવધારણરૂપ જે ધારણા હું માનુંછું તેને તો આપ અપાયની અન્તર્ગત માનોછો. તેથી તે પણ ધારણા નહિ થાય, પુનઃ પણ ઉપયોગ ઉપરમ થયા પછી ધારણા માનશો. તો પૂર્વોક્ત રીતે તેનો પણ પુનઃ અભાવ થશે. માટે ઉપયોગ કાળે અન્વય મુખે અવધારણરૂપ ધારણા થાયછે તેને ધારણારૂપે નહિ માનવાથી અને ઉપયોગ ઉપરમ થયા પછી મતિઉપયોગના અભાવે મતિના અંશરૂપ ધારણા માનવાથી તેવી ધારણા કોઈ પણ સ્થળે ઘટતી નથી. તેથી આપના અભિપ્રાયે તો મતિના ત્રણ ભેદજ થશે, ચાર નહિ થાય.

આચાર્ય:—“આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મેં પૂર્વે જાણી હતી” આ પ્રમાણે કાળાન્તરે જે સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયછે, તે પૂર્વે થયેલા અપાયથી નિર્વિવાદ અધિક અને વૃદ્ધી જ છે. કેમકે પૂર્વે થયેલા અપાયકાળે તે બુદ્ધિનો અભાવ છે, અને સાંપ્રતકાલીન અપાય વસ્તુના નિશ્ચય માત્ર ફળવાળો હોવાથી તેમાં પૂર્વાપર દર્શનનું અનુસંધાન ઘટતું નથી. માટે સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ તે ધારણાજ છે. વળી જે વાસનાવિશેષથી-તદ્વિજ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમના સાંનિધ્યથી “આ તેજ છે” એવી જે સ્મૃતિ થાયછે, તે વાસના પણ અપાયથી અધિક છે. તેથી તે પણ ધારણા છે. તથા અપાય થયાપછી જે સમયે “આ સ્થાણુજ છે” ઈત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અપાય થાયછે, તે સમય પછી પણ “આ સ્થાણુજ છે, આ સ્થાણુજ છે” એવી જે અન્તર્મુદ્દર્શન મુખી થનારી નિરન્તર અપાય પ્રવૃત્તિ તે પ્રથમ થયેલા અપાયથી અધિકજ છે. તેથી તે પણ ધારણા છે. એ રીતે અવિચ્છુતિ વાસના-ને સ્મૃતિ એવા ત્રણ ભેદ ધારણાના છે. ને તે બધા ભેદો અપાયરૂપ નથી પણ સ્વતંત્ર ભિન્ન છે.

શિષ્ય:—અવિચ્છુતિ અને સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાનના પ્રકાર પ્રમાણભૂત ન ગણી શકાય. કારણ કે તે ઘટણ કરેલાને પુનઃ ઘટણ કરે છે. એટલે કે બીજી, ત્રીજી. ચોથી એમ ધર્મીયાર ધર્મ એલા અપાયથી સાધ્ય જે વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય તે વસ્તુનિશ્ચયરૂપ કાર્ય પાછેલીયાર થએલા અપાયથી સાધ્ય થએલ છે. ને તેનેજ પુનઃ પુનઃ સિદ્ધ કરે છે. આથી જેમ ઉત્પન્ન કંઠેસ ક્રિયામાં ફરીથી તેજ ક્રિયા સાધવાને પ્રવર્તીતું સાધન ચોભા પામતું નથી. તેમ અવિચ્છુતિ જે પણ ચોભાકારક નથી. છતાં જે તે સાધન પુનઃ તે ક્રિયાનાં પ્રવર્તે તો કુદ્યાગનિયતે છેદેલા પહેલામાં ફરીથી તે છેદવામાં કુદ્યાગદિ સાધનની પણ પ્રવૃત્તિ થાય તેના જેવું થાય અને તેથી તો અતિ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. એજ રીતે સ્મૃતિ પણ પૂર્વોક્તરૂપે બાકી જે જ્ઞાનથી જાણેલ વસ્તુમાંજ પ્રવર્તવાનું હોવાથી પ્રમાણભૂત નથી. પૂર્વોક્તરૂપે બાકી જે જ્ઞાનથી જાણેલ વસ્તુને જાણવાથી સ્મૃતિજ્ઞાન પ્રમાણ છે. જેન અપાય નહિ કદી મળે. કારણ કે પૂર્વોક્તરૂપે કાળે જાણેલ વસ્તુ કાળાન્તરે ભિન્ન હોવાથી એક નથી. વળી જ્ઞાન જે ને નેના કોઈપણ તે વાસના માં છે. જે તે વાસના મંદસ્થાન થાય. તે ને મંદસ્થાન માં છે.

સ્મૃતિ રૂપ જ્ઞાનાવરણના કાર્યોપશમ તે અંગના છે કે અવિચ્યુતિ જ્ઞાન કેવળ કરનાર બની છે ? અથવા વસ્તુવિકલ્પ છે ? આ પ્રશ્ન પદ્મગોષ્થી પ્રશ્નના જે અંગ તે અંગના છે, કાન કે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, અને આથી તે જ્ઞાનના ભેદના વિચાર અસંભવ. ત્રીજો પદ્મ પાત્ર તો કહી શકાય, કારણ કે સંન્યાતા અથવા અસંન્યાતા કાળ મુત્તી વારના અભેદ દેખા તેટલા કાળ સુધી તે વસ્તુવિકલ્પ થઈ નહિ. આથી કરીને તમારો કોઈ અવિચ્યુતિ-રસના-અને સ્મૃતિરૂપ ધારણના પ્રશ્ન પ્રકાર પડતા નથી. તેથી મતિજ્ઞાનના પ્રશ્ન ભેદ અંગ પણ ચાર નહિ થાય.

આચાર્ય:—જાણેલ વસ્તુને પુનઃ જાણું. તેથી અવિચ્યુતિ પ્રમાણભૂત નથી. એમ તું કહેછે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે એમાં “ જાણેલને ફરી જાણું છે ” એ હેતુ કહેા છે, અસિદ્ધ છે. કેમકે એક કાળમાં રહેલી વસ્તુ પ્રથમ થએલા અપાયવડે ગણા કરાય છે. તેથી જ કાળમાં રહેલી વસ્તુ બીજી-ત્રીજીવાર થએલા અપાયવડે ગણા કરાય છે, માટે એ હેતુ અસિદ્ધ છે ને અસિદ્ધ હેતુ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતા નથી. વળી સ્પષ્ટ-સ્પષ્ટતમાવિ ભિન્ન ધર્મવાળી વાસનાને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી અવિચ્યુતિવડે થએલ બીજી-ત્રીજીવારના અપાય સંખ્યાની વસ્તુ ભિન્ન ધર્મવાળી છે, તો પછી અવિચ્યુતિ ગણા કરેલને પુનઃ ગણા કે કે એમ કેમ કહી શકાય ? સ્મૃતિ પણ પૂર્વોત્તર જે દર્શનથી જાણેલ એકજ વસ્તુને પુનઃ જાણું છે. તેથી તે પણ ગણા કરેલાનેજ ગણા કરે છે. એમ નહી કહી શકાય. કારણ કે કાળ આદિના ભેદ વસ્તુ એક નથી. જે કે કાળ આદિના ભેદ વસ્તુ ભિન્ન છે, તો પણ તેમાં સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, સંસ્થાન, અને રૂપાદિવડે એકપાત્રું પણ છે. વારના પણ મતિજ્ઞાનાવરણના કાર્યોપશમ રૂપ સ્મૃતિ અથવા તદ્વિજ્ઞાન જનક શક્તિરૂપ છે, જે કે તે સ્વયં જ્ઞાન રૂપ નથી. પરંતુ પૂર્વે થએલ અવિચ્યુતિરૂપ જ્ઞાનતું કાર્ય છે, અને ઉત્તર કાળમાં થનાર સ્મૃતિજ્ઞાનતું કાર્ય છે. તેથી ઉપચારવડે વાસના જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તથા તદ્વસ્તુ વિકલ્પરૂપ ત્રીજો પદ્મ માનવા યોગ્ય નથી. એટલે તે સંખ્યા કંઈ કહેવાતું નથી. એ પ્રમાણે અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-ને વાસનારૂપ પ્રશ્ન પ્રકારની ધારણા સિદ્ધ થવાથી મતિજ્ઞાનના પ્રશ્ન ભેદ નહિ પણ ચાર ભેદ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ૧૮૧-થી-૧૮૯.

અવગ્રહાદિ ચાર ભેદનો વિવાદ દૂર કરવાને પુનઃ બીજી રીતે કહે છે.

तं इच्छंतस्स तुहं वत्थूणि य पंच, नेच्छमाणस्स ।

कि होउ सा अभावो ? भावो नाणं व तं कयरं ? ॥ १९० ॥

तुज्झं बहुयरमेया भणइ मई होइ धिइवहुत्ताओ ।

भणइ न जाइमेओ इट्ठो मज्झं जहा तुज्झं ॥ १९१ ॥

सा भिन्नलक्खणाऽवि हु धिइसामन्नेण धारणा होइ ।

जह उग्गहो दुरुवोऽवग्गहसामन्नओ एको ॥ १९२ ॥

તે ધારણા ભેદને માનતા એવા તહારે પાંચ ભેદ થાય છે, અને ન માનતાં શું તે અભાવ કે ભાવ થાય છે ? જે તે ભાવ છે તો તે જ્ઞાન કયું છે ? (શિષ્ય) ધારણાના બહુ ભેદ હોવાથી તમારે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદ થશે. (ઉત્તર) તારી પેઠે અમે જાતિમાં ભેદ નથી માન્યો. તે ભિન્ન લક્ષણવાળી છતાં પણ સામાન્યરૂપે એક ધારણાજ છે, જેમ અવગ્રહ જે ભેદ છતાં સામાન્યરૂપથી એકજ છે. ૧૯૦-થી-૧૯૨.

આચાર્ય ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળી ધારણા તું નહિ માને તો આભિનિબોધક જ્ઞાનના પાંચ ભેદ થશે. એકજ અપાયને બે ભેદરૂપે માનવાથી ચાર ભેદ તો તે થયા છે. અને પાંચમો ભેદ અમે કહેલ ધારણાનો થશે. અમે કહેલ ધારણાને તું ન માનતો હો, તો કહે કે તે ધારણા શું અભાવરૂપ (અવસ્તુ) છે, કે ભાવરૂપ (વસ્તુ) છે ? અભાવરૂપ તો નહીં કહી શકાય, કારણ કે તે ભાવરૂપે અનુભવાય છે, જે ભાવરૂપે (વસ્તુસ્વરૂપે) અનુભવાતું હોય તે અભાવરૂપ (અવસ્તુસ્વરૂપ) હોઈ શકે નહિ. તે છતાં જો અભાવરૂપ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય, અને એથી ઘટાદિ પદાર્થોમાં પણ અભાવરૂપતા થાય, કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થો પણ અનુભવના વશથીજ ભાવસ્વરૂપ મનાય છે, જો અનુભવ પણ અપ્રમાણ હોય તો ઘટાદિ પદાર્થોમાં ભાવરૂપતાનો અભાવ થાય.

હવે બીજા વિકલ્પાનુસાર અમે કહેલ ધારણાને તું ભાવસ્વરૂપ કહેતો હોય તો તે જ્ઞાન છે, કે અજ્ઞાન છે ? અજ્ઞાનરૂપ તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તે ચિદ્રૂપપણે અનુભવાય છે. જો જ્ઞાનરૂપ કહેતો હોય તો મતિ-શ્રુત-અવાધ-મનઃપર્યવ-અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનરૂપે છે ? શ્રુતાદિચાર તો નહિ કહેવાય, કારણ કે તેમ માનેલ નથી. અને તેનું લક્ષણ પણ ઘટતું નથી. મતિજ્ઞાન છે એમ કહીશ તો તે અવગ્રહ-ઈહા-અને અપાય રૂપતો નથી, કેમકે તેનાં લક્ષણ એમાં ઘટતાં નથી. “ તે નિશ્ચય અપાયથી આધક છે ” એ વચનાનુસાર ધારણા અપાયથી અધિક છે. એમ પૂર્વે સિદ્ધ કરેલું જ છે. આ સર્વ કથનથી જો ફલિતાર્થ થાય છે કે અન્વય-વ્યતિરેકવડે નિશ્ચય તે સર્વ અપાય છે, અને તે સિવાયનું અવિચ્યુતિ-સ્મૃતિ-અને વાસનારૂપ જ્ઞાન સર્વ ધારણા છે. ૧૬૦

શિષ્ય:—મહારાજ ! એ પ્રમાણે તો મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદો થશે, કારણ કે એકજ ધારણાના અવિચ્યુતિ-વાસના-ને સ્મૃતિરૂપ ત્રણ ભેદ, અવગ્રહ-ઈહા અને અપાયની સાથે મેળવતાં છ ભેદ થયા. ૧૬૧

આચાર્ય:—આ ધારણાના વિચારમાં વ્યક્તિ પક્ષ નથી માન્યો, પણ ધારણા સામાન્ય રૂપ જાતિજ માનેલ છે. જેમ વ્યંગનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એ બન્ને ભેદને સામાન્ય અવગ્રહરૂપે માનેલ છે. તેમ અહીં પણ વાસનાદિ ત્રણેને સામાન્ય ધારણા રૂપે જ માનેલ છે. તેથી મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે, પણ તારા કહેવા પ્રમાણે ઘણા ભેદો નથી. ૧૬૦-થી-૧૬૨.

એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ ચાર ભેદ સંખ્યાથી અન્ય આચાર્યોએ કહેલ અયોગ્ય વિચારો હર કયાં, તે હર કરતાં પ્રસ્તાવમાં અવગ્રહના બે ભેદ કહ્યા છે. તે ભેદ વ્યાખ્યા પૂર્વક હવે જણાવે છે. તથા જે વ્યંગનાવગ્રહ છે તે જ્ઞાનતું કારણ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે. તે વાત જાણાવે છે.

તત્યોગદો દુર્મેદો ગદ્ગદં જં દોજ્જ વંજણ-ત્થાણં ।

વંજણથો ચ જમત્યો નેણાઈણ તયં વોચ્છં ॥ ૧૯૩ ॥

વંજિજ્ઞઙ્ગ જેણડત્યો વદો હ દીવેણ વંજણં તં ચ ।

ઉવગરણિંદિવસદ્દાટ્પરિણયદ્દહસંવંથો ॥ ૧૯૪ ॥

અણ્ણાણં મો વંજિગદ્ગણં વ તથાન્તમણુવલંભાથો ।

ન તદંતે તત્તો ચિય ઉવલંભાથો તત્તો નાણં ॥ ૧૦૫ ॥

તેમાં અવગ્રહ એ પ્રકારે છે. કારણકે વ્યંગનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એ બન્ને ભેદને સામાન્ય અવગ્રહરૂપે માનેલ છે. તેમ અહીં પણ વાસનાદિ ત્રણેને સામાન્ય ધારણા રૂપે જ માનેલ છે. તેથી મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે, પણ તારા કહેવા પ્રમાણે ઘણા ભેદો નથી. ૧૬૦-થી-૧૬૨.

રૂપ છે. અધિરાદિત્તી પેડે તત્કાળ અનુપલબ્ધ થતો પેાચારી ને અગત્ય છે, એમ નહિ, (કારણ કે) તેના પછી તે વડે નિદ્રાય ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી તે જાણ છે. ૧૬૩-થી-૧૬૫.

અહણુ કરવું તે અવગતિ. એ અવગતિ એ પ્રકારે છે. કાંઈ કે વ્યન્નજન અને અર્થનુંજ અહણુ થાય છે, અન્યનું અહણુ થતું નથી. એમ વિષય એ પ્રકારે પેાચારી અવગતિ પણ એ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રાપ્તકારી દ્વિન્દ્રિયામાં વ્યન્નજનાવગતિ થાય છે. તે પછી તરતજ અર્થાવગતિ થાય છે, માટે પ્રથમ વ્યન્નજનાવગતિ સ્વરૂપ કહેવાય. ૧૬૩

જેમ દીપકવડે ઘટ પ્રગટ કરાય છે તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યન્નજન કહેવાય છે. એ વ્યન્નજન ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યના સંબંધરૂપ છે. એટલે કે દ્વિન્દ્રિયો એ પ્રકારની છે. ૧ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ૨ ભાવેન્દ્રિય. તેમાં નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ એ એ પ્રકારે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, તથા લગ્નિય અને ઉપયોગ એ એ ભેદ ભાવેન્દ્રિય છે. એમાં નિર્વૃત્તિ દ્વિન્દ્રિય એ પ્રકારે છે. એક અન્ત નિર્વૃત્તિ અને બીજી બાહ્ય નિર્વૃત્તિ, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કદંબ પુષ્પાકાર-ધાન્યમગ્ગરાકાર કાલસાકાર-ક્ષુરપ્રાકાર અને શરીરાકારવાળી અતુકમે શ્રોત્રાદિ પાંચે દ્વિન્દ્રિયોની જે અંદરની આદૃતિ તે અન્તનિર્વૃત્તિ અને કુર્ણશબ્દુલિકાદિરૂપ બાહ્ય આકાર તે બાહ્યનિર્વૃત્તિ (સ્પર્શ) છે. તેમાં કદંબપુષ્પમાલકાકાર જે માંસખંડાદિરૂપ અન્તનિર્વૃત્તિ છે તેની શબ્દાદિ વિષય જાણવાના હેતુભૂત મત્તિ વિષય તે ઉપકરણેન્દ્રિય. તે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રાદિ દ્વિન્દ્રિયોના વિષયો ને શબ્દાદિ (આદિ શબ્દથી રૂપ-રસ-ગન્ધ-તે સ્પર્શ સમજવા.) તે રૂપે પરિણામ પામેલા ભાવાવર્ગીભૂતિના દ્રવ્યો બન્ને વ્યન્નજનતરીકે ગણાય છે. આ શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યો અને ઉપકરણેન્દ્રિયનો પરસ્પર સંબંધ તે વ્યન્નજન કહેવાય છે. દ્વિન્દ્રિયોવડે પણ અર્થ પ્રગટ કરાય છે. તેથી તે દ્વિન્દ્રિયો પણ વ્યન્નજન કહેવાય છે, અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્ય સમૂહ પ્રગટ કરાય છે તેથી તે પણ વ્યન્નજન કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ઉપલક્ષણથી એ ત્રણે વ્યન્નજન કહેવાય છે. તેથી દ્વિન્દ્રિયરૂપ વ્યન્નજન સાથે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલ દ્રવ્યસંબંધ સ્વરૂપ વ્યન્નજનનું અહણુ થવું તે વ્યન્નજનાવગતિ અથવા તે વ્યન્નજનરૂપ ઉપકરણેન્દ્રિયવડે શબ્દારૂપે પરિણાણ પામેલ દ્રવ્યાત્મક વ્યન્નજનોનું અહણુ કરવું તે વ્યન્નજનાવગતિ. ૧૬૪

શિષ્ય:—જેમ બહાર વિગેરે મનુષ્યને ઉપકરણેન્દ્રિયનો શબ્દાદિ દ્રવ્યોસાથે સંબંધ થતી વખતે કંઈ પણ જ્ઞાન અનુભવાતું નથી. ને તેને તે અનુભવાતું નથી માટે તેનું તેને અજ્ઞાન છે; તેમ અહીં પણ તે વ્યન્નજનાવગતિ અજ્ઞાનરૂપ હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણામેલા દ્રવ્યના સંબંધ કાળે સ્વસંવેદનપણે તે અનુભવાતું નથી, તેથી તે જ્ઞાન નથી.

આચાર્ય:—એ વ્યન્નજનાવગતિ જ્ઞાનરૂપે નહિ જણાવાથી જરૂર હોઈ અજ્ઞાન છે એમ નથી પણ તે જ્ઞાનરૂપજ છે, કારણ કે વ્યન્નજનાવગતિ પછી તેનાવડેજ જ્ઞાનાત્મક અર્થાવગતિ હોનો ઉપલંભ થાય છે. “જેના અન્તે તદ્દ્વેય વસ્તુના ઉપાદાનથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન છે.” જેમ અર્થાવગતિ પછી તદ્દ્વેય વસ્તુના ઉપાદાનથી ઈલા થાય છે ને તેથી અર્થાવગતિ જ્ઞાન છે; તેવીજ રીતે વ્યન્નજનાવગતિ પછી તદ્દ્વેય વસ્તુના ઉપાદાનથી અર્થાવગતિ જ્ઞાન થાય છે માટે વ્યન્નજનાવગતિ જ્ઞાન છે, પણ અજ્ઞાન નથી. ૧૬૩-થી-૧૬૫

વ્યન્નજનાવગતિમાં જેકે જ્ઞાન અનુભવાતું નથી તોપણ જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તે જ્ઞાન છે. એમ વ્યન્નજનાવગતિમાં જ્ઞાનનો અભાવ માનીને જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું; હવે વ્યન્નજનાવગતિમાં જ્ઞાનનો અભાવ નથી પણ સદ્ભાવ છે એમ સિદ્ધ કરવાને કહે છે.

તક્કાલમ્મિ વિ નાણં તત્થત્થિ તણું તિ તો તમદત્તં ।
 વહિરાર્ઠિણં પુણ સો અન્નાણં તદુભયાભાવા ॥ ૧૯૬ ॥
 કઠમવ્વત્તં નાણં ચ સુત્ત-મત્તાઇસુહુમવોહો વ્વ ।
 સુત્તાદઓ સયં વિય વિન્નાણં નાવવુજ્જંતિ ॥ ૧૯૭ ॥
 લક્ખિવજ્જઇ તં સિમિણાયમાણવયણદાણાઇચિદ્ધાહિં ।
 જં નામઇપુવ્વાઓ વિજ્જંતે વયણચિદ્ધાઓ ॥ ૧૯૮ ॥
 જગ્ગન્તો વિ ન જાણઇ છુડમત્થો હિયયગોયરં સવ્વં ।
 જંતજ્જવસાણાઇં જમસંસેજ્જાઇં દિવસેણ ॥ ૧૯૯ ॥
 જઇ વડ્ડણાણમસંસેજ્જસમયસદ્દાઇદવ્વસન્ભાવે ।
 કિઠ ચરિમસમયસદ્દાઇદવ્વવિણ્ણાણસામત્થં ? ॥ ૨૦૦ ॥
 જં સવ્વહા ન વીસું સવ્વેસુ વિ તં ન રેણુતેલ્લં વ ।
 પત્તેયમણિચ્છંતો કહમિચ્છસિ સમુદણ નાણં ? ॥ ૨૦૧ ॥
 સમુદાણ જઇ ણાણં દેસૂણે સમુદણ કહં નત્થિ ? ।
 સમુદાણ ચાડ્ધૂયં કહ દેસે હોજ્જ તં સયલં ? ॥ ૨૦૨ ॥
 તંતૂ પડોવગારી ન સમત્તપડો ય, સમુદિયા તે ડ ।
 મવ્વે મમત્તપડઓ તહ નાણં સવ્વસમણુ ॥ ૨૦૩ ॥

તે કાણે પણ ત્યાં જ્ઞાન છે, પરંતુ અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે, અને અધિરાદિક્ષે તે તે ઉભયનો અભાવ હોવાથી અજ્ઞાન છે. “અવ્યક્ત” અને “જ્ઞાન” એ કન દોઈ શકે? સુતેલા અને ઉન્મત્ત વિગેરેના સૂક્ષ્મબોધની પેઠે ખુશીથી દોઈ શકે. સુખાદિ પણ સ્વયં વિજ્ઞાનને જાણતા નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં વચનદાનાદિ ચેષ્ટાઓપરે ને જ્ઞાન જણાય છે, કારણ કે વચનાદિ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી થતી. જાગતા હતાં પણ હઠમ્મ દૃઢયોગ્યર સર્વ જાણતો નથી, કેમકે જે અસંખ્યાતા અધ્યવસાયો એક દિવસે થાય છે તે કેમ જાણાય? અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ દ્રવ્ય સંબંધનો સંભાવ હતાં પણ તે તે અજ્ઞાન છે તેણે સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યના વિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય? જે વસ્તુ સર્વથા પૂર્ણમાં નથી, તે રેતીના કણની પેઠે સમુદાયમાં પણ નથી. પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાન ન જાતનાં તેના સમુદાયમાં તું કેવી રીતે માત્ર છે? જે સમુદાયમાં જ્ઞાન છે તે કઈ ન્યત્ર સમુદાયમાં તે કેમ ન હોય? અથવા સમુદાયમાં ન હોય તે તે સર્વ ન્યત્રમાં કેમ હોય? તન્તુ પરંતુ ઉપદારી છે. સમસ્તપદ રૂપ નથી; પરંતુ તે સર્વ ન્યત્રિતિ હોય તે ન્યત્રપદ થાય છે, તેવીજ રીતે સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે. ૧૯૬-૨૦૩.

તે વ્યંજન સંબંધકાણે પણ ત્યાં કઈ દ્રવ્ય સંબંધી વ્યંજનાવચ્છેદમાં જ્ઞાન છે. પરંતુ આ સંબંધ તેજસ અવયવના પ્રકાશની પેઠે અતિનય અલ્પ હોવાથી અવ્યક્ત છે. તેણે સંતોષવનારી અન્ય જણાત નથી. તે ને અવ્યક્ત છે તે તેના જ્ઞાનને કેમ જાણાય? કેમકે તે તેના દિગ્ગજ આગળ અન્ય સર્વથા ને પૂર્ણમાં દૃઢમ્મ પામેલા રિતિને સંભવે સંભાવ હોય છે. તે તે સંભાવ છે, કારણ કે અદિક્ષે તે ને તેની

પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો ઉપાદત થઈએ હોય, તેવાઓને તે વ્યંગનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપ નથી, કેમકે તેમને ઉભય-વ્યંગ-જનરૂપજ્ઞાનના કારણેનો અભાવ છે, અને અવ્યક્ત જ્ઞાનનો પણ અભાવ છે. ૧૬૬

શિષ્ય:—જેમ “અપકાર એ પ્રકાશ છે” ક્રિયાદિ કહેવું એ વિરુદ્ધ છે, તેમ “જ્ઞાન અવ્યક્ત છે” એમ કહેવું એ પણ વિરુદ્ધ છે.

આચાર્ય:—તારા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપરજી કહ્યો છે કે એક નિજનું અવયવના પ્રકાશની પેઠે સૂક્ષ્મ હોવાથી અવ્યક્ત છે. અથવા સુતેલા કિન્મત્ત અને સ્પર્શ પામીલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનું જ્ઞાન જેમ તે વખતે અનિબંધ હોવાથી અનુભવમાં આવતું નથી, તેમ અહીં પણ સમજવું. ૧૬૭

શિષ્ય:—જો તે સુતેલા વિગેરે પ્રાણીઓને પોતાનું જ્ઞાન અનુભવાતું નથી, તો પછી તેમને તે જ્ઞાન છે એમ કેમ માની શકાય?

આચાર્ય:—સ્વપ્નાવસ્થામાં સુતેલા પ્રાણીઓને બોલવું વિગેરે ચેષ્ટાઓથી જ્ઞાન છે એમ જણાય છે. કેટલાક સુતેલા પ્રાણીઓ સ્વપ્નાવસ્થામાં કંઈક બોલે છે, અકાચ-વિકાચ આળસ મરડવી-બગાચું ખાવું-બજવાળવું વિગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે, તે ચેષ્ટાઓને તેઓ તે વખતે અનુભવતા નથી, અને જાગ્યા પછી પણ તેને સંભારતા નથી, તે છતાં એ ચેષ્ટાઓ અમતિપૂર્વક નથી પણ મતિપૂર્વક છે. જો એમ ન હોય તો કાષ્ટ વિગેરે જા પદાર્થને પણ તે ક્રિયાઓ થવી જોઈએ. મારે કૃમીથી જેમ અગ્નિ જળાય છે તેમ એ ચેષ્ટાઓથી તેઓમાં જ્ઞાન જણાય છે. ૧૬૮

શિષ્ય:—શું સ્વચેષ્ટિત પણ કોઈકને નથી જણાતું, કે જેથી સુતેલા વિગેરેને સ્વચેષ્ટિતનું અસંવેદન કહોછો?

આચાર્ય:—દૃઢયગોચર અધ્યવસાયસ્થાનો છદ્મસ્થ આત્મા જાગતાં છતાં પણ જાણતો નથી તો પછી સુતેલો આત્મા તે કેવી રીતે જાણી શકે? કેવળી અમ્ય સૂક્ષ્મ અધ્યવસાય સ્થાનો એક અન્તર્મુહૂર્તમાં અસંખ્યાતા ચાલ્યા જાય છે, તે આખા દિવસમાં કેટલા જાય? આ સર્વ અધ્યવસાય સ્થાનો છદ્મસ્થ જાણતો નથી, તેથી કરીને જેમ એ અધ્યવસાયસ્થાનો છદ્મસ્થથી નહિ જણાતાં છતાં પણ કેવળી અમ્ય હોવાથી વિદ્યમાન રૂપે મનાય છે. તેમ વ્યંગનાવગ્રહનું જ્ઞાન પણ નહિ જણાવા છતાં વિદ્યમાન રૂપે મનાય છે.

વ્યંગનાવગ્રહના સંબંધમાં કેટલાક એમ કહે છે કે જેમ નવીનશરાવળું પાણીનાં બે ત્રણ ટીપાં સીંચાથી લીધું થતું નથી પણ વારંવાર સીંચાથી લીધું થાય છે, તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરાતા અર્થો બે ત્રણ આદિ સમયોમાં પ્રગટ થતા નથી પણ વારંવાર એ પ્રમાણે અવગ્રહ થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. વ્યક્ત અવગ્રહની પૂર્વે અવ્યક્ત અવગ્રહ તેજ વ્યંગનાવગ્રહ છે. અવ્યક્ત વસ્તુ એ વ્યંગ-જન છે. એમ તેઓ વ્યંગ-જન શબ્દ સાથે છે. તેઓની એ માન્યતા ચોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ વિષયો અને વિષયો વ્યક્તાવ્યક્ત છે. અને તેવી રીતે તો દર્શનની પેઠે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી વ્યંગનાવગ્રહ થાય, મારે એમ હોવું સંગત નથી, કારણ કે “ન ચક્ષુરનિન્દ્રિયામ્યામ્” અક્ષુ અને મનથી વ્યંગનાવગ્રહ ન થાય એમ તત્ત્વાર્થના અ. ૧-ના ૧૯ માં સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૯

શિષ્ય:—સુતેલા વિગેરેનું જ્ઞાન વચનાદિચેષ્ટાઓથી જણાય છે. એમ આપે કહ્યું તે માની શકાય છે, પરંતુ વ્યંગનાવગ્રહમાં જ્ઞાનરૂપતા જણાવનાર કોઈ ચિન્હ જણાતું નથી. તેથી એ જડરૂપ હોવાને લીધે તેને જ્ઞાનરૂપ કેવી રીતે કહી શકાય?

આચાર્ય:—અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિદ્રવ્ય સંબંધની હયાતી રહ્યા છતાં

પણ જો વ્યંજનાવગ્રહ અજ્ઞાનરૂપ છે તોપણી છેલ્લા સમયે શબ્દાદિ દ્રવ્યોને વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે થાય? વ્યંજનાવગ્રહમાં અસંખ્યાતા સમય સુધી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે શબ્દાદિવિષયના દ્રવ્યોનો સંબંધ થાય છે અને તેથી જો અસંખ્યાતા સમય સુધી શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા છતાં પણ વ્યંજનાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન ન મનાય તો છેલ્લા સમયે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ પામેલા શબ્દાદિવિષય દ્રવ્યોને અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાનજનક સામર્થ્ય કેવી રીતે મનાય? નજ મનાય. કારણ કે શબ્દાદિ વિષય દ્રવ્યોનો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સાથે સંબંધ થયા પછી પ્રથમ સમયથીજ માંડીને દરેક સમયે કંઈક જ્ઞાનમાત્રા (અંશ) પ્રગટ થતી ન માનીએ તો છેલ્લે સમયે પણ એ જ્ઞાનમાત્રા અકસ્માત થવી ઘટે નહિ. અને તેમ થવાથી અર્થાવગ્રહાદિ જ્ઞાનનો ઉદય પણ થવો ઘટે નહિ. ઉદાહરણ તરીકે જેમ દરેક રેતીના કણમાં તેલ નથી હોતું. તેથી સમુદાયમાં પણ નથી હોતું. તેવી રીતે જે વસ્તુ સર્વ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્નમાં નથી તે વસ્તુ સમુદાયમાં પણ નથી. આથી પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાન નહિ માનતાં સમુદાયમાં કેવી રીતે માને છે? અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધ પછી પ્રથમ સમયથી માંડીને અસંખ્યાતા સમયસુધી વ્યંજનાવગ્રહ સંબંધી દરેક સમયે પુષ્ટિ પામતી જ્ઞાનમાત્રાને થોડી પણ ન માનવામાં આવે તો પછી છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યના સંબંધવડે સંપૂર્ણ સમુદાયમાં પણ તે જ્ઞાનમાત્રા કેવી રીતે માની શકાય? ૨૦૦ એટલે કે છેલ્લે સમયે શબ્દાદિવિષયદ્રવ્યનો ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયા પછી જે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન માને છે તે જ્ઞાનને પણ પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાનરૂપ નહિ માનવાથી છેલ્લા રેતીના કણમાં જેમ તેલ નથી હોતું તેમ તેમાં જ્ઞાન પણ નહિ સંભવે. માટે જેમ દરેક તલમાં તેલ હોય છે તેથી તલના સમુદાયમાં પણ તેલ થાય છે તેવી રીતે દરેક સમયમાં જેટલું જેટલું જ્ઞાન છે તેટલું તેટલું માનવુંજ જોઈએ.

વળી જો તું વિષય અને દ્રવ્યસંબંધના અસંખ્યાતા સમયના સમુદાયમાં અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન માને છે તો પછી છેલ્લા એક સમયે ન્યૂન એવા અસંખ્યાતા સમયોમાં તે જ્ઞાન કેમ ન હોય? હોયજ. કારણ કે જ્ઞાનના ઉપકારી શબ્દાદિ દ્રવ્યના સંબંધના ચરમસમય ન્યૂન અસંખ્યાત સમયો એકદેશ હોવાથી તેમાં અર્થાવગ્રહની પેઠે જ્ઞાન છે. આ સ્થળે કહાય તું એમ કહીશ કે શબ્દાદિ વિષયને ગ્રહણ કરનાર સમયના સમુદાયમાં જ્ઞાન કેળું માને છે? કે જેથી સમુદાયનો એકદેશ હોવાથી પ્રથમાદિ સર્વ સમયોમાં જ્ઞાન છે. એમ કહોછા. હું તો છેલ્લા એકજ સમયમાં શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતાં જાનોત્પત્તિ માનું છું. તારે એ ક્યત પણ હીક નથી, કેમકે જો તું છેલ્લા એકજ સમયમાં જ્ઞાન માને છે. તો તે ચરમ સમયે આ સર્વ સમુદાયની અપેક્ષાએ એક દેશજ છે અને તેથી આ એક દેશન્યૂન એવ સમયના સમુદાયમાં જે જ્ઞાન નથી તે જ્ઞાન છેલ્લા સમયરૂપ એક દેશમાં અકસ્માત ગ્રહણ થવાથી થાય? નજ થાય. કારણ કે વ્યંજનાવગ્રહના પ્રથમ સમયની પેઠે એક સમયમાત્ર શબ્દાદિ દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી શબ્દાદિ દ્રવ્ય ગ્રહણના છેલ્લા સમયે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહિ. પુનઃ કહી તું એમ કહીશ કે-છેલ્લા સમયે જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે એ છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાન અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જન્માય છે. તેથી તમે કહોછા તે પ્રત્યક્ષ વિનાથી જ. આ ક્યત પણ અપેક્ષા છે. કારણકે જેમ છેલ્લા તલમાં મમ્મત પટની ઉત્પત્તિ કે જેમ કોઈ એ પ્રત્યક્ષ વિનિર્દયાણું તે તેમ છેલ્લા સમયેજ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે નહીં, જ્ઞાન પણ વિનિર્દયાણું છે. નહ.

જેમ એક તલ પટનો ઉપકારી કે. તેના વિષય ન હોઈ પટનો અમાત્ર છે. એ.

એટલે એ એક તન્તુજ ગમરન પર થાય છે એમ ન કહેવાય. કારણ કે એ તન્તુ તે પહે એકદેશ છે, પરન્તુ જો તે સર્વ તન્તુઓ એકા મળેલા હોય તો અંતર્ગત પર કહેવા તેવીજ રીતે આહી પણ ગમરિત ગમરોમાં જ્ઞાન છે પણ એક એવાજ ગમરોમાં જ્ઞાન એમ નહિ. અને તેથી અર્થાવગ્રહના ગમરથી પૂર્વના ગમરોમાં જ જ્ઞાન અતિ વધારે હોય છે તે વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે, અને એલા ગમરો તેજ જ્ઞાન કમક વિશેષ રહે અવસ્થા પામીને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. આથી જોઈએ મુનેલા-કિન્નર અને મરિચીતાદિક જ્ઞાનને સાધનાર જેવું પ્રગટ થિનદ છે તેવા પ્રકારનું પ્રગટ થિનદ વ્યંજનાવગ્રહનું જ સાધનાર નથી. તો પણ યથામ્ન ગુપ્તિથી વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાન ચિદ થાય છે ૧૮૬-થી-૨૦૩.

વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કયું; હવે તેના ભેદા કહે છે.

નયણ-મળોવજ્જિદિયમેયાઓ વંજળોગહો વડહા ।

ઉવવાયા-ણુગહઓ જં તાઈં પત્તકારીણિ ॥ ૨૦૪ ॥

ચક્ષુ અને મન સિવાય ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. કારણ ઉપધાત અને અનુગ્રહ થવાથી તે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોજ પ્રાપ્તકારી છે. ૨૦૪.

ચક્ષુ અને મન સિવાય બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકાર છે. વિષયનો અને ઇન્દ્રિયનો પરસ્પર પ્રથમ સંબંધ માત્ર તેજ વ્યંજનાવગ્રહનો વિષય છે. વિષય સાથેનો સંબંધ સ્પર્શન-રસન-દ્રાણુ-ને શ્રોત્ર એ ચાર પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોમાં થાય છે, પણ ચક્ષુ અને મનમાં તે સંબંધ થતો નથી; તેથી ચક્ષુ અને મન એ બે સિવાય સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. ઇન્દ્રિયપાણું સર્વ સમાન છતાં કેવળ મુખપરીક્ષાથી એમ કેમ કહોછો કે સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોમાંજ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે બીજે નહિ. આવી શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ તે સ્પર્શન-રસન-દ્રાણુ-ને શ્રોત્ર એ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે, પણ ચક્ષુ અને મન પ્રાપ્તકારી નથી, તેથી ઉપરોક્ત ચાર ઇન્દ્રિયોના ભેદથી વ્યંજનાવગ્રહ ચાર પ્રકારેજ દે પ્રાપ્તકારી એટલે ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધદ્વારાએ પ્રાપ્ત થએલ એવા વિષયભૂત શબ્દા દિઠ વસ્તુ ને જાણે તે પ્રાપ્તકારી અથવા પ્રાપ્તકારી-એટલે સ્પૃષ્ટ અર્થને ગ્રહણ કરનાર વિષયના કરેલ ઉપધાત અને અનુગ્રહ દેખાય છે તેથી એ સ્પર્શનાદિ ચાર ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે, જેમકે કર્કશ કામળી આદિનો સ્પર્શ થતાં સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં, ત્રિકટુકાદિને સ્વાદ લેતાં રસનેન્દ્રિયમાં, અશુચિ આદિના પુદ્ગળો સુંધતાં દ્રાણુન્દ્રિયમાં, ભેરી વિગેરેને શબ્દ સાંભળતાં શ્રવણેન્દ્રિયમાં; ત્વચા છોલાવી વિગેરે અનુક્રમે ઉપધાત દેખાય છે. તથા ચન્દન-સ્ત્રી-હંસ-તૂલ વિગેરેના સ્પર્શથી દૂધ-સાકર વિગેરેના સ્વાદથી કપૂરાદિ પુદ્ગળો સુંધવાથી કોમળ-મંદ્ર આદિ શબ્દો સાંભળવાથી અનુક્રમે સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમાં શીતળત વિગેરે અનુગ્રહ દેખાય છે. તેવી રીતે તીક્ષ્ણ તરવાર ભાલાં વિગેરે જેવા છતાં ચક્ષુને ચીરાણું વિગેરે ઉપધાત જણાતો નથી, તેમજ ચન્દન-અગર-કર્પૂર વિગેરે જેવાથી અનુગ્રહ થતો પણ જેવાતો નથી. તથા અગ્નિ આદિનું ચિન્તવન કર્યા છતાં પણ મનને દાહાદિ ઉપધાત જણાતો નથી, તેમજ જળ-ચન્દન આદિ ચિન્તવતાં તૃષા છીપવી વિગેરે અનુગ્રહ પણ સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોમાં જણાતો નથી. ૨૦૪

અહીં વાદી શંકા કરીને પૂછે છે કે—

જુજ્જઈ પત્તવિસયયા ફરિસણ-રસણે ન સોત્ત-વાણેસુ ।

ગેંહંતિ સવિસયમિઓ જં તાઈં મિજ્જદેસં પિ ॥ ૨૦૫ ॥

સ્પર્શન અને રસનેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ઘટે છે, (પણ)-શ્રોત્ર અને દ્રાણ્યેન્દ્રિયમાં ઘટતી નથી; કારણ કે ભિન્ન દેશમાં રહેલા સ્વવિષયને પણ તે અહીંથી ગ્રહણ કરે છે. ૨૦૫.

સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તકારીપણું ઘટે છે, કારણ કે તે બે ઇન્દ્રિયો પોતાને આદ્ય વસ્તુરૂપ વિષય સ્પર્શાદિ હોય તો તેને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ શ્રોત્ર-અને દ્રાણ્યેન્દ્રિયમાં એ પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયો પોતાના દેશથી ભિન્ન દેશમાં રહેલા પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. આ બાબત તો અનુભવ સિદ્ધ છે, કેમકે શબ્દ કંઈ શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં પેરીને જણાવતો નથી. તેમ શ્રોત્રેન્દ્રિય શબ્દ દેશ પ્રત્યે જઈને તેને ગ્રહણ કરતી નથી, આ બે સિવાય ત્રીજા પ્રકારે વિષયનો સ્પર્શ થવો ઘટતો નથી. વળી “ દૂર કોઈનો આ શબ્દ સંભળાય છે ” એવી માનવોક્તિ પણ સંભળાય છે. તથા દૂર રહેલા કપૂર-પુખ્ત-કુંકુમ વિગેરેના ગન્ધ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે, માટે શ્રોત્ર અને દ્રાણ્યેન્દ્રિયમાં પ્રાપ્તવિષયતા ઘટતી નથી. ૨૦૫.

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

પાર્વતિ સદ્-ગન્ધા તાઈં મંતું સયં ન ગિળ્હન્તિ ।

જં તે પોગલમડ્યા સક્કિરિયા વાડવહ્ણાઓ ॥ ૨૦૬ ॥

ધૂમો વ્વ, સંહરણઓ દારાણુવિહાણઓ વિસેસેણં ।

તોયં વં નિતંવાઈસુ પડિવાયાઓ ય વાડ વ્વ ॥ ૨૦૭ ॥

શબ્દ અને ગંધ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, (પણ) તે ઇન્દ્રિયો સ્વયં જઈને શબ્દ તથા ગન્ધને ગ્રહણ કરતી નથી; કારણ કે તે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગલમય સક્રિય છે, વાયુ-વદનથી અને સંહરણથી હુમાડાની જેમ, તથા વિશેષ કરીને દારના અનુવિધાનથી પાણીની જેમ, તેમજ નિતંબાદિકમાં પ્રતિધાતથી વાયુની જેમ તે શબ્દ અને ગંધના પુદ્ગલો ક્રિયાવાન્ છે. ૨૦૬ ૨૦૭.

શબ્દ અને ગન્ધ અન્યસ્થળેથી આવીને શ્રોત્ર તથા દ્રાણ્યેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે (સ્પર્શ છે) પણ શ્રોત્ર અને દ્રાણ્યેન્દ્રિય સ્પર્શન તથા રસનેન્દ્રિયવત્ શબ્દ તથા ગન્ધ દેશ પ્રત્યે જઈને તેમને ગ્રહણ કરતી નથી, કારણ કે શબ્દ અને ગન્ધ પુદ્ગલમય સક્રિય છે તેથી તેઓ અન્ય સ્થળેથી આવીને શ્રોત્ર તથા દ્રાણ્યેન્દ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે. તે કદિ તે ગણપસિક (અર્ચન) હોય તો, જેમ જૈનમતમાં સક્રિય એવા વ્યાક્રાશાદિકમાં ગતિ ક્રિયા નથી ભાતી તેમ તે શબ્દ અને ગન્ધમાં પણ ગતિક્રિયા ન હોય, એમ વિચારીને ‘પુદ્ગલમય સક્રિય’ એમ કહ્યું છે. જે એ પ્રમાણે પુદ્ગલમય સક્રિય હોય તેમાં ગતિ ક્રિયા મોટા ભાગે એમ જણાવ સ્થળોમાં ગતિ ક્રિયા હોય છે તેમ. કદિ એવી કાંઈ થાય કે પુદ્ગલમય ગતિવત્ શબ્દ અને ગન્ધમાં ક્રિયા છે એમ કાંઈ નિર્દય થાય ? એના ઉત્તરમાં કદી એવી કાંઈ થઈ શકે તેમ જણવવી વદન કરતો હુમારો ગતિક્રિયાવાન્ છે. તેમ શબ્દ-ગન્ધ વા, વાયુથી અને વદન વાતા વાવાથી ગતિક્રિયાવાન્ છે. તથા કદાચિત્માં પિટીવૃત્ત ધર્મલા દેશમાં તેમ (પુદ્ગલમાં પિટીવૃત્ત ધર્મલા) હુમારની પેઠે, તેમજ વિશેષ કરીને દારના અનુવિધાનથી પાણીની પેઠે, અને સર્વવિનિબંધાદિકમાં નવલન પામવાથી વાતની પેઠે તેમજ અન્ય અન્ય ગતિ ક્રિયાવાન્ છે. ૨૦૬-૨૦૭.

હવે બીજા હેતુથી પણ શબ્દ અને ગન્ધમાં મુક્તિપર્યંત નિર્વિકલ્પ શિદ્ધ કરે છે.—

મિ હંતિ પત્તમન્યં ઉવઘાયા-ગુગ્ગહોવલક્ષ્મીભી ।

વાદિજ્ઞ-પૃટ-નામારિગાદઓ કહ્યમંવદ્દે ? ॥ ૨૦૮ ॥

ઉપધાત અને અનુચ્છેદ જણાય છે તેથી તે પ્રાપ્ત ગર્વને ગદ્ય કરે છે. તે અસંગત હોય તો અદેશપણું પૃતિરોગ નાગિકામાં મળ્યા વિગેરે કેવી રીતે થાય ? ૨૦૮.

શબ્દ અને ગન્ધરૂપ અર્થો અન્ય રસમેથી આવેલી આવેલી આવે ગાંધાર અંગેલા હોય તેવાને શ્રોત્ર અને ધ્રાણુન્દ્રિય શબ્દ કરે છે. કેમકે એ અર્થથી એ ઈન્દ્રિયને ઉપધાત અને અનુચ્છેદ જણાય છે. જેમકે ભેરી વિગેરેના મદોદરા શબ્દથી ધ્રાણુન્દ્રિયને અદેશપણું થાય છે, અને કેમજી શબ્દ સાંભળવાથી અનુચ્છેદ થાય છે, તેમજ અગાધિ આદિના ગન્ધથી નાસિકામાં પૃતિરોગ- (નાસિકા સહી જવી) મળ્યા વિગેરે રસો થાય છે અને કાર્શ્વરિના ગન્ધથી અનુચ્છેદ થતો જણાય છે. તે એ ઈન્દ્રિયો અસંગત અર્થને શબ્દ કરતી હોય તો એ અર્થથી થતો અનુચ્છેદ અને ઉપધાત ઈન્દ્રિયને કેવી રીતે મટે ? તે શબ્દ અને ગન્ધ રૂપ અર્થો, શ્રોત્ર અને ધ્રાણુન્દ્રિય સાથે સંબંધ થએલા હોય તોજ પાતાના સંબંધથી થતા કાર્યભૂત અનુચ્છેદ અને ઉપધાત કરવાને સમર્થ થાય. અન્યથા તો ગર્વને એ પ્રમાણે અનુચ્છેદ અને ઉપધાત કરે. ૨૦૮.

એ પ્રમાણે સ્પર્શન-રસન-ધ્રાણુ-અને શ્રોત્ર ઈન્દ્રિયનું પ્રાપ્યકારીપણું શિદ્ધ કર્યું. હવે ચક્ષુ અને મનનું અપ્રાપ્યકારીપણું શિદ્ધ કરવાને માટે પ્રથમ ચક્ષુનું અપ્રાપ્યકારીપણું શિદ્ધ કરે છે.

લોચનમપત્તવિસયં મળો વ્ર જમણુગહાહમુળં નિ ।

જલ-સૂરાલોચાહસુ દીસંતિ અણુગહ-વિઘાયા ॥ ૨૦૯ ॥

હક્ષેજ્જ પાવિડં રવિકરાહ્ણા ફરિસણં વ કો દોસો ? ।

મળેજ્જ ડણુગહં પિવ ઉવઘાયાભાવઓ સોમ્મે ॥ ૨૧૦ ॥

ગંતું ન રૂવદેસં પાસહ પત્તં સયં વ નિયમોડયં ।

પત્તેણ ઉ મુત્તિમયા ઉવઘાયા-ગુગ્ગહા હોજ્જા ॥ ૨૧૧ ॥

જહ પત્તં ગેહેજ્જ ઉ, તગયમંજણ-રઓ-મલાઈયં ।

પેચ્છેજ્જ, જં ન પાસહ અપત્તકારિં તઓ ચક્ષું ॥ ૨૧૨ ॥

લોચન અપ્રાપ્તવિષયવાળું છે, કારણ કે તે મનની પેઠે અનુચ્છેદાદિ શૂન્ય છે. (શંકા) જળ અને સૂર્ય આદિકને જોવામાં અનુચ્છેદ અને ઉપધાત જણાય છે. સૂર્ય કિરણાદિવડે સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે પ્રાપ્ત કરીને ચક્ષુ દાહ પામે એમાં શો દોષ છે ? અને સૌમ્ય અર્થ પામીને ઉપધાતના અભાવે અનુચ્છેદ જેવું માને તો એમાં પણ શો દોષ છે ? રૂપના સ્થાન પ્રત્યે જઈને અથવા સ્વયં પ્રાપ્ત થએલા રૂપને ચક્ષુ જોતી નથી એવો નિયમ છે; પરંતુ પ્રાપ્ત થએલા મૂર્તિમાન દ્રવ્યથી અનુચ્છેદ તથા ઉપધાત થાય પણ ખરો. જો (ચક્ષુ) પ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે તો તદ્દગત અંજન-રજ-મેલ વિગેરેને પણ જોઈ શકે. પરંતુ જોઈ શકતી નથી તેથી તે અપ્રાપ્યકારી છે. ૨૧૨.

આદ્ય વસ્તુરૂપ વિષય જે ઈન્દ્રિયને સંબંધ ન હોય તે તેનું જ્ઞાન થાય તે ઈન્દ્રિય અપ્રાપ્તવિષયવાળું કહેવાય. ને લોચન તેનું અપ્રાપ્ત વિષયવાળું છે, કારણ કે તે મનની

પેઠે ગ્રાહ્ય વસ્તુરૂપ વિષયથી કરાએલા અનુગ્રહ અને ઉપધાતથી રહિત છે. જે ચક્ષુ ગ્રાહ્ય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામીને તેને જાણતી હોય તો ચક્ષુને અગ્નિ આદિને જેવાથી સ્પર્શ-નેન્દ્રિયની પેઠે દાહ આદિ ઉપધાત થાય, અને કોમળ ૩ આદિ પદાર્થો જેવાથી અનુગ્રહ થાય, પરંતુ એમ થતું નથી, માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત્યકારી છે.

શિષ્ય:—મન “અપ્રાપ્ત્યકારી છે” એવું સિદ્ધ કર્યા સિવાય અહીં તેનું દષ્ટાન્ત કેવી રીતે કહોછો? જે ઉભયપક્ષને સમ્મત હોય તેજ દષ્ટાન્ત આપી શકાય.

આચાર્ય:—તહાજ કથન સત્ય છે, પરંતુ “મન અપ્રાપ્ત્યકારી છે” એ આગળ સિદ્ધ કરીશું. તેથી અહીં તેનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

શિષ્ય:—અસ્તુ, પરંતુ જળ આદિને જેવાથી ચક્ષુને અનુગ્રહ થતો જણાય છે, અને સૂર્યાદિકને જેવાથી ઉપધાત થતો જણાય છે. પાણી-ધી-નીલવસ્ત્ર-વનસ્પતિ-ચન્દ્રમંડળ વિગેરે જેવાથી ચક્ષુને પરમાધ્યાસરૂપ અનુગ્રહ જણાય છે, અને સૂર્ય-શ્વેત ભીંત વિગેરે જેવાથી આંખમાંથી પાણી નીકળવું વિગેરે ઉપધાત જણાય છે, તોપણ ચક્ષુદ્રિય વિષ-યનો કરેલ અનુગ્રહાદિથી શૂન્ય છે એમ આપ કેમ કહોછો?

આચાર્ય:—તારું કથન વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યા વિનાનું છે, કારણ કે અમારું કથન ચક્ષુને કોઈ પણ વસ્તુથી સર્વથા કદાપિ અનુગ્રહ વા ઉપધાત ન થાય એમ નથી કે જેથી દાહાત્મક સૂર્યના કિરણો આદિ ઉપધાતક વસ્તુવડે તેને જાણ્યા પછી ઘણી વાર તેનેજ જોતાં દૃઢપણે સૂર્યકિરણ લાગવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે ચક્ષુને બળવારૂપ ઉપધાત ન થાય. વળી જે સ્વરૂપે સૌમ્ય અથવા શીત રશ્મિવાળા એવા જળ-ધી-ચન્દ્ર આદિ વસ્તુઓને ઘણે વખત જેવા છતાં ચક્ષુને ઉપધાત નથી થતો પણ તેના સંબંધથી અનુ-ગ્રહ ન થાય. પણ આથી કરીને વિષય જેવાને અંગે ચક્ષુની અપ્રાપ્ત્યકારીતામાં કંઈ દોષ નથી આવતો.

શિષ્ય:—આપે કહ્યા મુજબ ઉપધાતક અને અનુગ્રહક-એવી વિષયભૂત વસ્તુથી પણ ચક્ષુને અનુગ્રહ તથા ઉપધાતનો અભાવ નથી થતો, ત્યારે તે કેવી રીતે અપ્રાપ્ત્યકારી જણાય છે,? એ આપ જણાવો.

આચાર્ય:—પ્રાપ્ત્યકારીતા માટે એવો નિયમ છે કે-ચક્ષુ જે તે રૂપના પ્રદેશ પ્રત્યે-જઈ તે (સૂર્ય મંડળાદિથી વ્યાપ્ત પ્રદેશરૂપ સ્થળે જઈને) તે રૂપનો સંબંધ પામીને જોતી જાણતી નથી, તેમજ અન્ય સ્થળેથી આવેલ રૂપ ચક્ષુ પ્રદેશને પ્રાપ્ત થઈએલ હોય તેને પણ ચક્ષુ જોતી વા જાણતી નથી; પરંતુ યોગ્ય દેશમાં રહેલ અપ્રાપ્ત વિષયનેજ તે જાણે છે.

શિષ્ય:—આપ કહોછો એટલા ઉપરથીજ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. અમારું કોઈ અવ્યભિચારી હેતુ કહો તો બરાબર સમજાય. કદાચ પૂર્વે કહેલ “અનુગ્રહ-ઉપધાત સમ્યક્તારૂપ હેતુ પુનઃ આહી કહેશો તો પરસ્પર વિરોધાદ થશે. કારણ કે-“અનુગ્રહાદિ શૂન્ય” એ કથનથી ચક્ષુને વિષયકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાતનો નિષેધ કહેશો, અને સૂર્ય કિરણવિગેરે સ્પર્શનેન્દ્રિયની પેઠે પ્રાપ્ત કરીને દાહ થવું કહે. આ વચનથી પુનઃચક્ષુને અનુગ્રહ ઉપધાત પણ માનોછો.

આચાર્ય:—અનુગ્રહ-ઉપધાત રહિતપણાકે જે હેતુ અમે કહેલ કે તે પ્રથમ વિષય પરિણામ પામનાર કહેલ છે. વિષયને જાણ્યા પછી તે પછી વખત નેજ વિષયને તેના સંબંધને સૂર્ય કિરણવિગેરે ને ચંદ્રકિરણવિગેરે સ્વાભાવિક મર્તમાન ઉપધાતનું વા અનુગ્રહનું વિષયનું ઉપધાત વા અનુગ્રહ થાય પણ એવો કોઈ અભિપ્રાયથી પુનઃ કંઈ તેને કહે-

એ પ્રમાણે જે કંઈ કહે તે તે અયોગ્ય છે, કારણ કે જોયવસ્તુ સાથે મન અંતર પામતું નથી. વસ્તુની પેઠે મનને પણ જોયવસ્તુથી કમજોર અનુભવ અને ઉપમાનનો અભાવ છે. મનનો જોય વસ્તુની સાથે સંબંધ થાય છે એમ તે માનવામાં આવે તો પાણી-અગ્નિઆદિ વિષયનું ચિન્તન કરતી વખતે મનને અનુભવ અને ઉપમાન થાય. અર્થાત્ પાણી-અગ્નિ આદિનું ચિન્તન કરતાં સ્ત્રીનાદિના અનુભવથી અર્થચિન્તનની પેઠે અનુભવ થાય; અને અગ્નિ ગેર-શસ્ત્ર આદિનું ચિન્તન કરતી વખતે ઉપમાનાદિના અનુભવથી ઉપમાન થાય. પરંતુ એ પ્રમાણે કંઈ થતું નથી, માટે વસ્તુની પેઠે મન પણ અપ્રાપ્યકારી છે.

“મન વિષય દેશ પ્રત્યે જાય છે” એમ કહેનારાને એમ પૂછીએ છીએ કે-કયમન અને ભાવમન એમ બે પ્રકારે મન છે તો એ બેમાંથી કયું મન વિષયદેશ પ્રત્યે જાય છે? ભાવમન જાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે ભાવમન તો ચિન્તાજ્ઞાનના પરિણામરૂપ છે, અને ચિન્તાજ્ઞાન જીવથી અભિન્ન હોવાને સીધું જીવજ ભાવ મન થાય છે, વળી એ ભાવમન રૂપ જીવ દેહમાત્ર વ્યાપિ હોવાથી શરીર બહાર નીકળે નથી. જે જે દેહમાત્રમાં વૃત્તિવાળા છે તે તે દેહની બહાર નીકળતા નથી; જેમ શરીરગત રૂપાદિ પોતે શરીરની બહાર નીકળતા નથી તેમ જીવ પણ શરીર માત્ર વ્યાપિ હોવાથી શરીર બહાર નીકળતો નથી.

જીવ શરીર વ્યાપી નથી પણ અમર્ત હોવાથી આકાશની પેઠે સર્વ વ્યાપી છે એમ કહેવામાં આવે તો અનેક દોષો પ્રાપ્ત થશે. જે આત્મા સર્વ વ્યાપી હોય, તો આત્માના કર્તા-લોકતાદિ ધર્મો જે ગોપાલ અંગલગ્ન્યોત્તે પામું પ્રતીત છે, તે યદ્યપિ નહિ, જેમ આકાશ સર્વગત હોવાથી કેટલું પણ ક્રિયાત્મક તે કર્તા નથી, તેમ આત્મા પણ સર્વગત થવાથી કેટલું પણ ક્રિયાત્મક કર્તા નહિ થાય. આદિ જાણથી આત્મા નાસ્તક નથી, સંસારી નથી, મુખી નથી, દુઃખી નથી મૃત્યાદિ ધર્મોનો અભાવપણ એજ હેતુ અને એજ દૃષ્ટાન્તથી સમજવો.

શિષ્ય:—આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી તેમાં કર્તા આદિ ધર્મોનો અભાવ માનવો તે સાંખ્ય મતાનુસાર કંઈ હાની કરતા નથી. તેઓ કહે છે કે—“અકર્તા નિર્ગુણો મોક્તાડન્મા” એટલે આત્મા કર્તા નથી પણ નિર્ગુણ અને ભોક્તા છે.

આચાર્ય:—એ માન્યતા યુક્તિ સંગત નથી. કારણ કે આત્માને નિષ્ક્રિય માનવામાં આવે તો તેમાં પ્રત્યક્ષાદિ સમાણથી જણાતી ભોક્તૃત્વાદિ ક્રિયાનો પણ વિરોધ થાય. ભોગાદિ કરવાની ક્રિયા પ્રકૃતિને જ થાય છે. પુરૂષને (આત્માને) નથી થતી. આરિસામાં પ્રતિબિંબના ન્યાયે કરીને માત્ર પ્રકૃતિને વીષે ભોગ ક્રિયાનું ઇષ્ટપણું છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસંગત છે. કેમકે “પ્રકૃતેરચેતનત્વાત્ ચૈતન્યં પુરુષસ્ય સ્વરૂપમ્” પ્રકૃતિ અચેતન છે અને પુરૂષનું ચૈતન્ય તે સ્વરૂપ છે.” એ વચનથી અચેતન પ્રકૃતિને ભોગાદિ ક્રિયા ધરે નહિ, છતાં જે અચેતન (જડ)ને ભોગાદિ ક્રિયા માનવામાં આવે તો અચેતન એવા ઘટપટાદિને પણ તે ક્રિયાનો પ્રસંગ થાય.

માત્ર કર્તાપણાદિના અભાવેજ આત્માનું સર્વગતપણું અયોગ્ય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સર્વાસર્વ ગ્રહણના પ્રસંગથી પણ આત્માનું સર્વગતપણું અયોગ્ય છે. કારણ કે બીજાઓએ આત્માનું સમગ્ર ત્રિભુવનગતપણામાં પ્રાપ્યકારીપણું માનેલું હોવાથી તે આત્માથી અભિન્ન જે ભાવ મન તેને પણ સર્વગતપણા થકી સર્વ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય અને તેથી તેને સર્વ અર્થને ગ્રહણ કરી શકવાનો પ્રસંગ આવે. જ્યારે એમ થાય ત્યારે તો સર્વ જીવોને સર્વજ્ઞપણાની પ્રાપ્તિ થાય. આ દોષના ભયથી એમ કહેવામાં આવે કે પ્રાપ્ત થએલા સર્વ અર્થને ભાવ મન ગ્રહણ કરતું નથી તો એમ કહેવાથી તો સર્વ અર્થને અગ્રહ-

यह चित्र पानी की एक बूंद के जीवों का है ।

यह चित्र पानी की एक बूंद के जीवों का है । इसमें केप्टेन स्कोर्सबी साहब ने सुक्ष्म दर्शक यंत्र (खुर्दबीन) से इस तरह के बहुत से जीव चलते फिरते देखे हैं । यदि शंका हो तो सिद्ध पदार्थ विज्ञान नाम की किताब जो इलाहाबाद गवर्नमेन्ट प्रेस में छपी थी उसे देखो ।

विनती

इन सुक्ष्म (वारीक) जीवों पर दया करो हो सके जहां तक पानी को फिजुल खर्च मत करो, और विना छाने काम में मत लावो ।

आप पढ़ो अपने मित्रों को पढ़ावो । इस पर्चे को पुट्टे पर चिपका कर अपने घर या दुकान में टांक दो ।

मिलने का पता:—

गणेशदास सोहनलाल
मेवाड़ी बाजार व्यावर

મનના પ્રસંગ થાય. એટલે કે જેમ ભાવ મન ઈષ્ટ અર્થોને અપ્રાપ્યપણું હોવાથી ગ્રહણ ન કરે તેમ તે ઈષ્ટ અર્થોને પ્રાપ્યપણે પણ ન ગ્રહણ કરે, કારણ કે પ્રાપ્તિપણું બન્નેમાં સમાન છે.

પ્રાપ્તિપણું સમાન છતાં એ ભાવ મન કેટલાક અર્થોને ગ્રહણ કરે છે અને કેટલાકને નથી ગ્રહણ કરતું એમ કહેવું તેના કરતાં એ સર્વ ઈશ્વર ચેષ્ટિત છે એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે તો શું ખોટું છે? પરંતુ એ સર્વ કથન યુક્તિની કસોટી ઉપર ટકી શકતું નથી. આ સિવાય આત્માના સર્વગતપણામાં બીજાં પણ ઘણાં દૂષણો છે. જેમકે જેવી રીતે અંશુદાદિ અવયવમાં દાહાદિ વેદના થતી હોય છે ત્યારે મસ્તકાદિમાં પણ તે વેદના અનુભવાય છે તેવીજ રીતે સર્વ સ્થળે સર્વ કોઈ જીવને તે વેદનાનો અનુભવ થવો જોઈએ, પરંતુ તેમ થતું નથી. કેમકે તેવો અનુભવ થતો નથી. એ પ્રમાણે વેદના નહિ અનુભવાતાં છતાં તે આત્માનો સર્વ સ્થાને સદ્ભાવ માનવામાં આવે તો અતિપ્રસંગ થાય. વળી આત્માને સર્વગત માનતાં લિંગ લિંગ દેશમાં રહેલ પુષ્પમાળા ચંદન-સ્ત્રી આદિનો સ્પર્શ થતાં નિરંતર સુખ પ્રાપ્તિ થાય. અને અગ્નિ-શસ્ત્ર-જલ આદિનો સ્પર્શ થતાં નિરંતર બળનું-ચીરાણું-ભીંજણું વિગેરેનો પ્રસંગ થાય.

જ્યાં શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે સર્વ અનુભવાય છે અન્યત્ર નહિ. એમ કહેવામાં આવે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે શાથી એમ કહો છો? જે આજ્ઞામાત્રથીજ એમ કહેવામાં આવતું હોય, તો તે અથોગ્ય છે, કારણ કે તે ઈહાનો વિષય છે, સહકારી ભાવે આત્માને શરીરની અપેક્ષા છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે. કારણ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારીની અપેક્ષા ઘટે નહિ. વિવાદની ખાતર કદાચ માની લઈએ કે નિત્ય પદાર્થને સહકારિની અપેક્ષા છે પરંતુ તે અપેક્ષ્યમાણ સહકારી એ નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે કે નહિ? જે કંઈ વિશેષ-ઉપકાર કરે છે તો તે ઉપકાર અર્થાન્તર ભૂત-ભિન્ન એવો કરે છે કે અનર્થાન્તરભૂત કરે છે? અર્થાન્તરભૂત કરાતો હોય તો તે વિશેષ-ઉપકાર કંઈ નિત્ય પદાર્થને કર્યો ન ગણાય. હવે એ અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થથી અનર્થાન્તરભૂત એવો વિશેષ-ઉપકાર કરે છે એમ બીજા પક્ષથી કહેવામાં આવે તો એ ઉપકારથી અવ્યતિરિક્ત આત્મા પણ કૃતક થાય. અને જે કૃતક એટલે કરાચાલ હોય તે અનિત્ય હોય છે. આથી કરીને આત્માને અનિત્યપણાનો પ્રસંગ પડે. અપેક્ષ્યમાણ સહકારી નિત્ય પદાર્થને કંઈ વિશેષ ઉપકાર નથી કરતો એમ માનીશું તો ઉપરોક્ત દોષ નહિ આવે. એમ કહેવામાં આવે તો નિત્ય પદાર્થને અંગે સહકારીનું સહકારીપણું નહિ ઘટે. કેમકે તે કંઈ વિશેષ ઉપકાર કરતું નથી. તે વિશેષ-ઉપકાર નહિ કરવા છતાં પણ તેનું સહકારીપણું માનવામાં આવે, તો મમસ્ત્ર વગેરે જીવનને સહકારીપણાની પ્રાપ્તિ થાય. કેમકે તે પણ કંઈ વિશેષ-ઉપકાર નથી કરતું. માટે “જ્યાં શરીર હોય ત્યાંજ એ પ્રમાણે દાહાદિનો અનુભવ સર્વગત આત્માને થાય છે.” એમ કહીને સર્વગત આત્માને તે તે પ્રકારના અનુભવમાં શરીરની અપેક્ષા કરી તે વ્યર્થ છે. આથી આ સંબંધમાં ઘણું મંદવા જેવું છે. પરંતુ ગ્રંથ બહુ ગદ્યન થઈ જાય તેથી નથી કહેતા. આ સર્વ વિવેચનથી એ ચરિતાર્થ થયું કે આત્મા શરીર માત્ર વ્યાપી છે, પણ સર્વ વ્યાપી નથી. અને એથી કરીને આત્માથી અભિન્ન એવું ભાવ મન પણ માત્ર શરીર વ્યાપી છે. તેથી તે શરીર બહાર જઈ શકે નહિ.

હવે કવ્ય મન વિષયક પ્રશ્નને કવ્ય કે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અથોગ્ય છે. કારણ કે સપરોચની મહાપર્યાય હવે મહાદેવ સિવાય પ્રવર્તવાનું અને અન્યત્ર નહિ.

[illegible]

પ્રશ્ન: અનેની અપ્રાપ્ત્યકારિતાની વિરુદ્ધ એમ કહેવામાં આવે કે મરી ગયેલ સ્ત્રી અથવા નાશ પામેલ વસ્તુનું ચિન્તન કરતાં અતિશય - પાર્તી-રીડ ક્યાનમાં પ્રવૃત્તિ મનને દુર્બળતા--દેહ્યની પીડા--વાયુપ્રક્રોધ--વિકલતા વિગેરે ચિન્તનથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, અને કષ્ટસંયોગ--વૈભવના લાભ વિગેરે વસ્તુનું ચિન્તન કરતાં હર્ષ--ઉત્કંઠાદિથી અનુચ્છલ થઈ જાય છે. આથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે મન અનુચ્છલ--ઉપધાતરૂપ ઉભયધર્મવાળું છે. માટે મન અપ્રાપ્ત્યકારી નહિ, પણ પ્રાપ્ત્યકારી છે. અનુચ્છલ--ઉપધાતરૂપ હોવને થાય છે, પરંતુ મન હવથી કંઈચિત્ અભિન્ન હોવાને લીધે અનુચ્છલ--ઉપધાત મનને થાય છે એમ માનીને મનની પ્રાપ્ત્યકારિતા સિદ્ધ કરવાને માટે અનુચ્છલ--ઉપધાતરૂપ ધર્મવાળું છે એમ કહેવામાં આવે છે પણ તે અયોગ્ય છે. કારણ કે અનુચ્છલ--ઉપધાતરૂપ ધર્મવાળું છે એમ કહેવામાં આવે છે તેમ મનપણે પરિણામ પામેલા અશુભ યમાં રૂંધાએલ વાયુનો ગોળો જેમ પીડા કરે છે તેમ મનપણે પરિણામ પામેલા અશુભ યાળના સમૂહરૂપ અતિશય બલવાન દ્રવ્યમન શોકાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલી પીડાવડે કર્મ હોવને દેહ દુર્બળતાદિરૂપ પીડા કરે, અને મનપણે પરિણામ પામેલા શુભ પુદ્ગળના હવાલા દ્રવ્યમનના અનુચ્છલવડે હોવને હર્ષાદિ થાય. એમાં મેરૂ આદિ જોય વસ્તુનો અનુચ્છલ--ઉપધાત મનને શો થયો? કંઈજ નહિ. કેમકે મનપણે પરિણામ પામેલા અનિષ્ટ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન અનિષ્ટ ચિન્તામાં પ્રવર્તવાવડે દેહની દુર્બળતાદિ આપત્તિથી હોવને અનિષ્ટ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન અનિષ્ટ ચિન્તામાં પ્રવર્તવાવડે હર્ષાદિ ઉત્પન્ન કરવાથી ઔપધની પેઠે હોવને અનુચ્છલ કરે છે, અને શુભ પુદ્ગળના સમૂહરૂપ દ્રવ્યમન અનિષ્ટ ચિન્તામાં પ્રવર્તવાવડે હર્ષાદિ ઉત્પન્ન કરવાથી ઔપધની પેઠે હોવને અનુચ્છલ કરે છે, પણ માનેલી આવી તો એમ નિશ્ચય થાય છે કે દ્રવ્યમન હોવને અનુચ્છલ--ઉપધાત કરે છે, પણ માનેલી આદિ જોય વસ્તુ મનને કંઈ પણ અનુચ્છલ--ઉપધાત નથી કરતી. આમ હોવાથી એટલે એટલા માટે દ્રવ્યમનના સંબંધ થકી આત્માને જ અનુચ્છલ ઉપધાતનો સંભાવ છે જેયવગ્નુ ને તેના ગંધનો પણ અભાવ છે.

* એટલા માટે દ્રવ્યમનના સંબંધ થકી આત્માને જ અનુગ્રહ ઉપધાતનો સદ્ભાવ છે જેયવચ્ચુ

શિષ્ય:—દ્વ્યમનવડે જીવને શરીરપુષ્ટિઆદિ તથા દુર્બળતાદિરૂપ અનુગ્રહ ઉપધાત
પ્રાપ્ત છે, એ વાત કેમ માની શકાય ?

૬વે ઉપરોક્ત સર્વ વિવેચન સંબંધી આચાર્યશ્રી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

जमपुगहो-वघाया जीवाणं पोसलेहिंतो ॥ २२३ ॥

દ્રવ્યમન શરીરમાંથી નીકળીને મેરુ વિગેરે જોય વસ્તુને ગ્રહણ કરતું નથી, તેમ જ શરીરમાં રહું છતું જોય વસ્તુને પોતાની સમીપે જોઈને પણ ગ્રહણ કરતું નથી. એવો નિયમ જીવન દોષીને અમે કહીએ છીએ, અમે તેથી કરીને મન પ્રાપ્તકારી નથી એમ પણ કહીએ છીએ. વળી એવો પણ નિયમ કહીએ છીએ કે જોય વસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત મનને ધાય છે, એમ કહેવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. વળી એ સાથે આ પણ સમજવું કે શુભાશુભ-કર્મના વશથી પોતાના દૃષ્ટાનિષ્ઠ પુણ્યળના સમૃદ્ધવટે સ્વયં દ્રવ્યમનથી જીવને અનુગ્રહ-ઉપધાત ધાય છે; પરંતુ જોયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાત જીવને નથી. આથી કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે જીવને પણ દ્રવ્યમનથી કરાએલો અનુગ્રહ-ઉપધાત નથી થતો. એમ કદાચ માટે નથી કહેતા? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે જીવને અનુગ્રહ ઉપધાત ધાય છે તે પુણ્યળથી જ ધાય છે. કેમકે દૃષ્ટાનિષ્ઠ રાજ-રૂપ-રસ-ગંધ-અને સ્પર્શાદિના ઉપભોગમાં જીવ પ્રમાણે જણાય છે. તેથી જીવને દ્રવ્યમનકૃત અનુગ્રહ-ઉપધાતના નિષેધ નથી કરતા.

મિત્ર:-શબ્દાદિ દર્શાવેલ પુરાણમય છે, એ વાત અન્યથાદિપ્રમાણ મિત્ર તો સાર્થક
માની ગણે છે, પરંતુ આપ કલ્પનને દર્શાવેલ પુરાણમય કહેતા ને માની ગણતું નથી.

[illegible]

નુમાન કરાય છે. કષ્ટાનિષ્ટ પુદ્ગળમગ્ધાત્મક દ્રવ્યમન ન હોય તો જીવેને કષ્ટાનિષ્ટ વસ્તુ ચિન્તવન કરતાં યજ્ઞસ મુળ પ્રસન્નતા-શરીરની દુર્બળતા વિગેરે અનુગ્રહ-ઉપધાત ધરે નહિ માટે દ્રવ્યમન પુદ્ગળાત્મક છે એમ જણાય છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે એ અનુગ્રહ-ઉપધાત ચિન્તનીયવસ્તુકૃત થતો હશે તો તે અગોચ્ય છે, કેમકે જે એમ હોય તો પણ અગ્નિ ભાત આદિનું ચિન્તવન કરતાં ભીંજાયું બળાયું શુદ્ધાશાન્તિ વિગેરે શ્રદ્ધા જેમકે, પ તેમ થતું નથી. હે પુત્ર ! ચિન્તાવડે આ તારું શરીર મુકાડ ગયું છે, ક્ષત્યાદિ લોકોક્તિઓ નુસાર એમ કહેવામાં આવે કે એ અનુગ્રહ ઉપધાત ચિન્તારૂપી જ્ઞાનથી થાય છે તો પણ અગોચ્ય છે. કારણ કે ચિન્તાજ્ઞાન અમૂર્ત છે, અને અમૂર્ત વસ્તુ આકાશની પેઠે નુમ્મલ ઉપધાત કરી શકે નહિ. એ વાત પ્રથમજ કહી છે, “ચિન્તાથી તારું શરીર મુકાડ ગયું છે” ક્ષત્યાદિ લોકોક્તિથી જે કહેવાય છે તે તો કાર્યમાં કારણ શક્તિનો આરોપ કરી કહેવાય છે, તેથી તે આપવારિક છે, વાસ્તવિક નથી.

હવે ખેદાદિથી એ અનુગ્રહ ઉપધાત થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે ખેદાદિ વસ્તુ છે ? જુ' એ મનોદ્રવ્ય છે ? કે ચિન્તાદિ જ્ઞાન છે ? જે ખેદાદિ મનોદ્રવ્ય છે એ કહેવામાં આવે તો તે કષ્ટ છે. પણ ચિન્તાદિ જ્ઞાનરૂપ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર હમણાંજ કહ્યો છે કે જ્ઞાન અમૂર્ત છે ને અમૂર્તને કર્તૃત્વ ધરે નહિ. અનુગ્રહ-ઉપધાત નિર્હિતુક થાય છે એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે—“નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં ઘાટેતોરન્યાનાં ક્ષણાન્ત્ । અપેક્ષાતો દિ ભાવાનાં કાદાચિત્કત્વસંભવઃ ॥ ૧ ॥” એ કથનાનુસાર અન્વ હેતુ અપેક્ષા શિવાયની વસ્તુ નિત્ય વિદ્યમાન હોય અથવા અવિદ્યમાન હોય, કારણ કે આ ક્ષાથી પદાર્થોને કાદાચિત્કપણું હોય છે. અર્થાત્ અનુગ્રહ-ઉપધાત નિર્હિતુક (સ્વાભાવિક) થતા હોય તો નિરન્તર તેઓનો સદ્ભાવ અથવા અભાવ જ હોય. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે અનુગ્રહ-ઉપધાતમાં જીવાદિ કોઈક અન્ય હેતુ છે તો તે પણ અચુક છે. કારણ કે જીવાદિ હેતુ સદા અવસ્થિત હોવાથી તેના કાર્યભૂત અનુગ્રહ-ઉપધાત પણ સદા અવસ્થિત રહેવા જોઈએ. પરન્તુ તે તેમ નથી રહેતા. આ પ્રમાણે બીજાં પણ સમાધાનો સ્વસ્વદ્યુદ્ધિથી સમજી લેવાં. આ સર્વ વિવેચનથી તાત્પર્ય એ નીકળ્યું કે પુદ્ગળમય દ્રવ્યમન સ્વયં જીવને અનુગ્રહ ઉપધાત કરે છે, પણ મનને જોયવસ્તુકૃત અનુગ્રહ ઉપધાત નથી થતો. અને તેથી કરીને મન પ્રાપ્યકારી નથી પણ અપ્રાપ્યકારી છે. ૨૨૨—૨૨૩.

શિષ્ય:—જાગ્રત અવસ્થામાં મનને વિષયપ્રાપ્તિ ભલે ન થતી હોય, પરન્તુ નિદ્રાવસ્થામાં તો મનને વિષય પ્રાપ્તિ થાય છે, એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. જેમકે—“અમુક મેરૂ પર્વતના શિખર પર રહેલા જિનાલયમાં મારું મન ગયું.” આ પ્રમાણે નિદ્રાસ્થ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં અનુભવ થાય છે. તેથી પૂર્વે ૨૧૩ મી ગાથામાં “જાગ્રત અવસ્થામાં અથવા સ્વપ્નાવસ્થામાં મન જીવને જોય વસ્તુ સાથે સંબંધ પામે છે.” એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય જણાય છે. આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ મનને પ્રાપ્યકારિતા નથી એ વાત સિદ્ધ કરવાને કહે છે કે—

સિમિળો ન તહારૂવો વભિચારાઓ અલાયચકં વ ।

વભિચારો ય સદંસણમુવઘાયા-ણુગહાભાવા ॥ ૨૨૪ ॥

इह पासुत्तो पेच्छइ सदेहमन्नत्थ, न य तओ तत्थ ।

न य तग्गओवघाया-णुगहरूवं विबुद्धस्स ॥ ૨૨૫ ॥

दीसंति कासइ फुडं हरिस-विसायादओ विबुद्धस्स ।

सिमिणाणभूयसुह-दुख-राग-दोसाइलिगाइं ॥ २२६ ॥

न सिमिणविण्णाणाओ हरिस-विसायादओ विरुद्धंति ।

किरियाफलं तु तिक्ती-मद्-वह-वंधादओ नत्थि ॥ २२७ ॥

सिद्धिणेऽपि सुरयसंगमकिरियासंजणियवंजणविसगो ।

पडिवुद्धस्सऽत्रि कस्सइ दीसइ सिमिणाणुभूयफलं ॥ २२८ ॥

सो अज्झवसाणकओ जागरओऽवि जह तिव्वमोहस्स ।

तिव्वज्झवसाणाओ होइ विसग्गो तहा सुमिणे ॥ २२९ ॥

गुरयपडिवत्ति-रइसुह-गवभाहाणाइ इहरहा होज्जा ।

सुमिणसमानयजुवईएँ, न य जओ ताई तो विफलो ॥ २३० ॥

અસાતચક્રની પેઠે વ્યભિચાર હોવાથી સ્વપ્ન તેવા-સાચા પ્રકારનું નથી; સ્વદર્શનથી તથા અનુગ્રહ-ઉપદ્રાતના અભાવથી તેમાં વ્યભિચાર થાય છે. અહીં સુતેલો માણસ પોતાના દેહને અન્ય સ્થળે જુએછે. (પણ) તે ત્યાં નથી હોતો, અને જગ્યા પછી તેને તદ્દગત અનુગ્રહ ઉપદ્રાત નથી હોતા. શિષ્ય-જગ્યા પછી કેટલાકને હર્ષ-વિષાદ આદિ જણાય છે, કેમકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સુખ-દુઃખાદિથી ઉત્પન્ન થયેલા રાગદ્રેષાદિના એ ચિન્હો છે. ગુરુ-સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી હર્ષ-વિષાદાદિ થાય, એમાં કંઈ વિરોધ નથી; પરંતુ તૃપ્તિ-મદ-વધ-અધન વિગેરે જે ક્રિયાનું ફળ તે તેમાં નથી થતું. શિષ્ય-સ્વપ્નમાં ગુરુતરસંગમક્રિયા જન્ય વીર્યવિસર્ગ પણ જગ્યા પછી કેટલાકને જણાય છે તે સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાનું જ ફળ છે. ગુરુ-તે વીર્યવિસર્ગ અધ્યવસાયકૃત છે. જેમ જાગૃત છતાં પણ તીવ્ર મોહવાળાને થાયછે, તેમ સ્વપ્નમાં પણ તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. જે એમ ન હોય તો સ્વપ્ન સમાગમથી ગુચનિતે ગુરુતર પ્રતિપત્તિ-રતિગુણ-ગર્ભધાનાદિ થવાં જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી, માટે તે નિષ્ફળ છે.

૨૨૪—ધી—૨૩૦.

‘મારું’ મન અમુક સ્થળે ગયું’ એવા પ્રકારનું સ્વપ્ન જે નિદ્રાસ્થ માણસને અનુભ-
વાય છે તે તેવા પ્રકારે પદાર્થ હોય તો સત્ય હોય પણ તેમ નથી. જેમ હિમાલીયાં ગાળાકારપણે
સીપ ભમાતાં ચક્રરૂપ નહિ છતાં ચક્રરૂપે જણાય છે, અને ભમાવાનું ‘અંધ’ કરતાં ‘જેવું’
મૂળ સ્વરૂપ છે તેવું જણાય છે, તેમ સ્વપ્નમાં મનપડે જણેલ મેરુ ગમનાદિ અર્થો ગત્ય
નથી. કેમકે જગ્યા પછી તે પદાર્થ હોતા નથી. અને તે તે પદાર્થના સ્વભાવ ને અવ-
સ્થામાં સારીરતી અંદર રહેલા મનને અનુભવાય છે- ૨૨૮.

[illegible]

નિશ્ચય થાય છે કે નિદ્રાવસ્થામાં પણ મન અન્યસ્થાને જતું નથી. ૨૨૫.

શિષ્ય:—જાગ્યા પછી સ્વપ્નગત અનુભવથી અનુભવ ઉપધાત જણાતા નથી, એમ આપ કહો છો તે ચોક્કસ જણાતું નથી. કેમકે સ્વપ્ન થયા બાદ જાગ્યા પછી કોઈક પુરુષને હર્ષ-વિપાદ-ઉન્માદ-મધ્યસ્થપણું વિગેરે પ્રગટ જણાય છે, એ સ્વપ્નાવસ્થામાં જિત મના ત્રાદિ જોવાથી થયેલું મુખ્ય અને કષ્ટ અર્થના લાભ નહિ થવાથી થયેલું દુઃખ તે અનુક્રમે રાગ-દ્વેષના ચિન્હો છે. ઉદાહરણ તરીકે “દર્શન કરવા ચોક્કસ એવા જે પ્રભુ સ્મરણ માત્રથી પણ પ્રાણિઓનાં મોટા ભયને દૂર કરે છે, તે ત્રિભુવન પ્રજિત પાર્શ્વનાથ મહારાજને મેરૂ પર્વત ઉપર બત્રીસ મન્દીરો પરસ્પર સ્પર્શથી સ્નાન કરાતા બાલ્યાવસ્થામાં સ્વપ્નની આંદર મેં આજ મેં કરીને જોયા; તેથી મારા કરતાં પણ આ નયન યુગલ ધન્ય છે. કે જેણે તે પ્રભુને સાક્ષાત્ જોયા.” આવા પ્રકારનો હર્ષ તે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા મુખ્યના રાગનું ચિન્હ છે. તથા “જે ભૂમિમાં ઉત્તમ ત્રણ કિલ્લાઓના તોરણોની મણિયોની વિસ્તારાતી પ્રભાવે અટકાવાગેલા સૂર્યના પ્રચંડ કિરણો પણ શીઘ્ર ક્યારે નાશી ગયા, તથા જ્યાં દેવેંદ્રો બેઠેલા છે એવી તે ત્રિલોક્યગુરૂની ભૂમિમાં હું જ્યાં પ્રવેશ કરું છું, તેટલામાં તો હા! મારી અધમ નિદ્રા નાશ પામી ગઈ.” કૃત્યાદિ પ્રકારનો વિપાદ તે સ્વપ્નાવસ્થામાં અનુભવેલા દુઃખના દ્વેષનું ચિન્હ છે. વળી અતિશય કામથી ઉન્માદ થાય છે, મુનિને મધ્યસ્થતા રહે છે. સ્વપ્નાવસ્થાના બનાવ કે જેને અંગે આવા પ્રકારના અનુભવ-ઉપધાત જાગ્યા પછી પણ જણાય છે, તેનું કેમ? ૨૨૬.

આચાર્ય:—જાગ્યત અવસ્થામાં જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતે વિચારેલા મુખ્યદુઃખાનુભવાદિ જ્ઞાનથી હર્ષ અથવા ખેદ પામે છે. તેમ સ્વપ્નવિજ્ઞાનથી પણ હર્ષ-વિપાદાદિ થાય તેનો અમે નિષેધ નથી કરતા, કારણ કે દૃષ્ટ વસ્તુનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમાં થએલ ભોજનાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ ક્ષુધાશાન્તિ, સુરાપાનાદિ જન્યવિકાર રૂપ મદ, શિરચ્છેદાદિ જન્ય પીડારૂપ વધ, સાંકલાદિથી બંધાવારૂપ બંધન, તથા જળ અને અગ્નિ પ્રવેશથી ભી-જલુ-બળુ વિગેરે થતું નથી. જો એ સ્વપ્નગત ભોજનાદિ ક્રિયાના ફળરૂપ તૃપ્તિ આદિ થતાં હોય, તો જ મનની વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્ત્યકારિતા ઘટી શકે, પરંતુ તેમ થતું નથી માટે મનની પ્રાપ્ત્યકારિતા નથી. ૨૨૭.

શિષ્ય:—મહારાજ! સ્વપ્નાનુભૂત ક્રિયાનું ફળ જાગ્યત અવસ્થામાં પણ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્નમાં અનુભવેલા સ્ત્રી-પુરુષના સંગમથી સુરત કીડા જન્ય વીર્યવિસર્ગ જાગ્યા પછી કેટલાકને પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જેમ ગૃહવાસમાં સ્ત્રીસંગમથી વીર્યવિસર્ગ જણાય છે, જ્યાં વીર્ય વિસર્ગ જણાય ત્યાં સ્ત્રીસંગ થયો હોવો જોઈએ. એવો સામાન્ય નિયમ છે. તેથી કરીને સ્વપ્નાનુભૂત સુરતકીડાજન્ય વીર્યવિસર્ગ જોવાથી અનુમાન કરાય છે કે આને સ્વપ્નમાં યુવતી સાથે સુરત કીડા થઈ છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નની ક્રિયાનું ફળ જાગ્યત થયા પછી પણ જણાય છે, તેથી વિષયપ્રાપ્તિ રૂપ મનની પ્રાપ્ત્યકારિતા ઘટી શકે છે. ૨૨૮.

આચાર્ય:—વીર્યવિસર્ગ જણાયાથી સ્ત્રીસંગમ જ થયો છે, એમ જે તું કહે છે તે એ-

* હવે કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે જગતને વીશે કોઈ સુતેલો પુરુષ પોતાના દેહને નંદનવનાદિકમાં ગયેલો સ્વપ્નમાં જુવે છે અને તેને અહીંયાં રહેલા બીજાઓએ અહીંયાં જોવા થકી તે ત્યાં પ્રાપ્ત થયેલો નથી હોતો, અને જાગ્યા પછી ત્યાંના ગમન સંગંધી અનુગ્રહ ઉપધાત સુગંધ-માર્ગના પરિશ્રમાદિક થતાં નથી, ત્યારે સ્વપ્નમાં થયેલ વર્જન વ્યભિચાર સિદ્ધ થાય છે.

કાન્તે સત્ય નથી, સ્ત્રીસંગમ સિવાય પણ સ્વપ્નમાં હું “તેને આલિંગન કરું છું” આવા સ્વમતિકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી પણ વિસર્ગ થાય છે. કેટલાક તીવ્રમોહવાળા પ્રખળ-વેદાદ્ય યુક્ત પુરૂષને જાગતા છતાં પણ કોઈ યુવતીનું અતિશય રાગથી ચિન્તવન કરતાં તેને પ્રત્યક્ષ જોતો હોય તેમ સ્વપ્નુદ્ધિથી આલિંગન કરી તેને ભોગવતો હોય તેમ માનતાં તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્યવિસર્ગ થાય છે. તેવીજ રીતે સ્વપ્નમાં પણ સ્ત્રીસંગમ સિવાય સ્વકલ્પિત તીવ્ર અધ્યવસાયથી વીર્ય વિસર્ગ થાય છે. જો એમ ન હોય તો જાગ્યા પછી તરતજ તે પુરૂષને તે સ્ત્રી જણાવી જોઈએ, અને સ્વપ્નાનુભૂત નખ-દાન્ત ક્ષત વિગેરેના ચિન્હો પણ જણાવા જોઈએ. પરંતુ તેમાંનું કંઈએ જણાતું નથી. ૨૨૯.

વળી સ્વપ્નગત સુરતકીડાવડે થએલ વીર્યવિસર્ગ જો સ્ત્રીસંગમથી જ થયો હોય તો તે ભોગવેલી સ્ત્રીને “મેં અમુક પુરૂષ સાથે રતિકીડા અનુભવી” એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. તથા રતિસુખ-ગર્ભધારણ-ઉદરવૃદ્ધિ-દોહદ થવા-પુત્ર પ્રાપ્તિ વિગેરે તે સ્ત્રીને થવું જોઈએ. પણ તેવું કંઈ થતું નથી. તેથી તે સ્વપ્નગત સુરતકીડા નિષ્ફળ છે; કારણ કે સ્વપ્નમાં સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ પૂર્વક વિશિષ્ટ સુરત કીડા નથી, તેમ ગર્ભધારણાદિ રૂપ વિશિષ્ટ રૂપ પણ નથી, પરંતુ તીવ્ર વેદાદ્યવડે ઉત્પન્ન થએલ અધ્યવસાય માત્રથી કરાએલ જે સુરત-કીડા તે માત્ર વીર્ય વિસર્ગરૂપ રૂપ વડેજ રૂપવાળી છે; પણ ગર્ભધારણાદિ રૂપ વિશિષ્ટ-રૂપવાળી નથી. એ વિશિષ્ટ રૂપના અભાવે તે ક્રિયા નિષ્ફળ છે, અને તેથી મનને પણ વિષય પ્રાપ્તિરૂપ પ્રાપ્ત્યકારિતા નથી. ૨૨૪-થી-૨૩૦.

નણ સિમિણઓઽવિ કોઈ સત્ત્વફલો ફલઈ જો જહા દિદ્ધો ।

નણ સિમિણમ્મિ નિસિદ્ધં કિરિયા કિરિયાફલાઈં ચ ॥ ૨૩૧ ॥

જં પુણ વિણ્ણાણં તપ્પફલં ચ સિમિણા વિવુદ્ધમેત્તે ય ।

સિમિણયનિમિત્તભાવં ફલં ચ તં કો નિવારેઈ ? ॥ ૨૩૨ ॥

દેહપ્ફુરણં સહસોઈયં ચ સિમિણો ય કાઠ્યાઈણિ ।

સગયાઈં નિમિત્તાઈં સુમા-સુમ્મફલં નિવેણંતિ ॥ ૨૩૩ ॥

સિમિણમિવ મન્નમાણસ્સ ધોણગિદ્ધિસ્સ વંજણોગ્ગહયા ।

હોજ્જ વ, ન ર સા મણસો સા સ્વલ્લ મોહંદિયાઈણં ॥ ૨૩૪ ॥

પોમ્મલ-મોદય-દન્તે ફલ્લસગ-વટસાલમ્મંજણં ચેવ ।

ધોણદ્ધિયસ્સ એ દિદ્ધંતા દોંતિ નાયચ્ચા ॥ ૨૩૫ ॥

કોઈકે સ્વપ્ન પણ જેવું હીજું હોય તેવું રૂપ છે. (એમ કહેવામાં આવે તો) તેમાં વાંધા નથી. કારણ કે એને તો સ્વપ્નમાં ક્રિયા તથા ક્રિયાનાં રૂપ નિર્વ્યાં છે. સ્વપ્નમાંથી જાગ્યા પછી તેનું વિજ્ઞાન અને રૂપ તથા સ્વપ્નના નિમિત્તભાવ અને રૂપ તેના કોઈ નિર્વ્યાં છે. ૨૩૧-૨૩૨-સાલમા બાલકું અને સ્વપ્ન વિશે સ્વપ્ન કલ્પિત નિમિત્તો મુખ્ય-મુખ્ય રૂપ જણાવે છે. સ્વપ્ન જેવું માનનારા થીજીદિનિદ્રાવચન અનુભવના વચન થાય, પણ તે અનુભવના વચન ન થાય તે તો બોધદિ દિદ્ધિને જણાવે. ૨૩૩-૨૩૪ (મિત્ર-કાન્ત-દાન્ત-દોહદ-અને વળી શાખા ભોગવા સ્વપ્નથી થીજીદિનિદ્રાનાં કાલકાં, ૨૩૧-થી-૨૩૫.

શિષ્ય:—સ્વપ્નમાં કોઈને સત્યપ્રાપ્તિ થાય છે, તે પછી કેટલેક વખતે તેને અરેખર સત્ય લાભ થાય છે. એ રીતે કોઈકે સ્વપ્ન સત્યદેખવાળું પણ થાય છે. તો પછી સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થઈએલ મેડ ગમનાદિ ક્રિયાને પણ સત્યરૂપ કેમ ન મનાય ?

આચાર્ય:—સ્વપ્ન સર્વથા સત્ય છે એમ ન સમજવું, કારણ કે સ્વપ્નમાં થતી મેડગમનાદિ ક્રિયા અને માર્ગના શ્રમ, તથા મુખ્ય પરિમલાદિ ક્રિયાના દેખના પૂર્વે કહેલી યુક્તિથી સત્યપાળાએ એમાંએ નિષેધ કરેલો છે. ૨૩૧.

સ્વપ્નમાં જોએલ જિનસ્તાવદર્શનાદિનું જ્ઞાન, અને જત્યા પછી દર્પાદિરૂપ તેનું દેખ, ઇત્યાદિ સમગ્રું અનુભવ શિદ્ધ હોવાથી. તેનો નિષેધ કરી શકાય નહિ. વળી અમુક સ્વપ્નના નિમિત્તથી ભવિષ્યમાં અમુક દેખ આવશ્ય થવાનું, એવા પ્રકારના સ્વપ્નના નિમિત્તભાવનો પણ નિષેધ કરી શકાય નહિ. પરંતુ સ્વપ્નમાં થઈએલ જે મેડગમનાદિ ક્રિયા તે યુક્તિ-પૂર્વક વિચારતાં સંભવતી નથી, તેથી સ્વપ્નમાં તે ક્રિયાનો સત્યભાવે નિષેધ કર્યો છે, તેના જ્ઞાનાદિનો નિષેધ નથી કર્યો, કેમકે તે તો યુક્તિ યુક્ત છે. પરંતુ તત્સંબંધી વિજ્ઞાનાદિ માનવા છતાં પણ મનની પ્રાપ્તકારિતા શિદ્ધ થતી નથી. ૨૩૨.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો સ્વપ્નના નિમિત્ત ભાવનો પણ આપ નિષેધ કેમ નથી કરતા.

આચાર્ય:—ખાહું ફરકવો, અકસ્માત્ બોલેલું વચન, સ્વપ્ન થવું વિગેરે કાયિક-વાચિક-અને માનસિક નિમિત્તો ભવિષ્યમાં થનારા મુભામુભ દેખને જણાવેછે, એ વાત શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી યુક્તિયુક્ત તથા લોક અને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવા નિમિત્તભાવનો નિષેધ કેમ કરી શકાય ? ૨૩૩.

શિષ્ય:—થીણુદ્ધી નિદ્રાના ઉદયમાં વર્તનાર હસ્તિના દંતને ખેંચી કાઢવા પ્રવર્તેલ એવા મનુષ્યને સ્વપ્નમાં મનની પ્રાપ્તકારિતા થાય છે, તેથી તત્પૂર્વક મનનો વ્યગ્નનાવગ્રહ પણ તેને થાય છે. જેમ કોઈ પ્રાણિ થીણુદ્ધિ નિદ્રાના ઉદયમાં “ હસ્તિદંત ખેંચી કાઢવા રૂપ સ્વપ્ન હું જોઉં છું. ” એ પ્રમાણે સ્વપ્ન માનીને મનોવિકલ્પ પૂર્વક દંત ખેંચી કાઢવાદિરૂપ ક્રિયા તે મનુષ્ય કરે છે. તેથી મનની પ્રાપ્તકારિતા પૂર્વક મનનો વ્યગ્નનાવગ્રહ પણ થાયછેજ.

આચાર્ય:—થીણુદ્ધિ નિદ્રાના ઉદયવંત જીવને દંત ખેંચી કાઢવા માંસ ભક્ષણ કરવું ઇત્યાદિ ગાઢનિદ્રાના ઉદયથી પરવશ થવાથી થાયછે, તેથી સ્વપ્ન જેવું માનતા તેને સ્વપ્નાવસ્થામાં વ્યગ્નનાવગ્રહ થાય, એનો અમે નિષેધ નથી કરતા, પરંતુ ઉપર કહેલી યુક્તિથી સ્વપ્નાવસ્થામાં વિષય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે તેથી વ્યગ્નનાવગ્રહ મનનો નથી થતો, એમાં તો પ્રાપ્તકારી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો વ્યગ્નનાવગ્રહ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ થીણુદ્ધિ નિદ્રાવાળાને રંગભૂમિ આદિમાં સંગીતાદિ શ્રવણ કરતાં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વ્યગ્નનાવગ્રહ થાય, કપૂરોદિ સુધતાં ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વ્યગ્નનાવગ્રહ થાય, માંસ-મોદકાદિ ખાતાં રસનેન્દ્રિયનો વ્યગ્નનાવગ્રહ થાય, અને યુવતિ આદિના સ્પર્શથી સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વ્યગ્નનાવગ્રહ થાય. પરંતુ ચક્ષુ અને મનનો વ્યગ્નનાવગ્રહ ન થાય, કારણ કે તેમને અગ્નિ-છુરી આદિ વિષયની પ્રાપ્તિ નથી થતી; જો તેમને તે વિષયની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો બળવું-છેદાવું વિગેરે થવું જોઈએ. પરંતુ તેમ નથી થતું. તેથી વિષય પ્રાપ્તિ સિવાય વ્યગ્નનાવગ્રહ પણ નથી થતો. ૨૩૪.

શિષ્ય:—સ્ત્યાનર્દ્ધિ નિદ્રાના ઉદય વખતે સ્વપ્ન જેવું માનનાર મનુષ્ય શું કંઈ સત્ય

ક્રિયા કરેછે, કે જેથી આપ તેને તે વખતે વ્યગ્નનાવચ્છેડ કહોછો ?

આચાર્ય:—હા, તે વખતે તે સત્યક્રિયા-ચેષ્ટા કરેછે. એ સંબંધમાં માંસ ભક્ષક-મો-
દક ખાનાર-દાન્ત ખેંચનાર-કુંભાર-અને વડની શાખા ભાંગનાર થીજીકી નિદ્રાવાળાના
ઉદાહરણો શાસ્ત્રમાં કહ્યાછે, તે આ પ્રમાણે છે.

કોઈ ગામમાં એક કણ્ઠી રહેતો હતો, તે માંસ ખાવામાં અતિ લુબ્ધ હતો. કાચું-
પાકું ગમે તેણે માંસ હોય તો પણ તે ખાઈ જતો. એક વખત કોઈ ગુણવાન સ્થવિરોએ
તેને બોધ પમાડીને દીક્ષા આપી. દીક્ષા પામેલો તે કણ્ઠી પણ સ્થવિરોની સાથે એક
ગામથી બીજે ગામ એમ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે વિહાર કરતો હતો, એમ વિહાર કરતાં કોઈક
સ્થળે તેણે માંસલુબ્ધ પુરુષોને એક પાડો ચીરતા જોયા, તે જોઈને તેને પણ તે વખતે
પૂર્વ સંસ્કારથી માંસ ખાવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ. એ તીવ્રઈચ્છા એને આહાર કરતાં-ઠંડીલ-
ભૂમિએ જતાં અને છેલ્લી સૂત્ર પોરિસી પ્રતિક્રમણ ક્રિયા અને રાત્રિની પોરસીને કરતા
સુધીમાં પણ શાન્ત ન થઈ. આખરે એ ઈચ્છાપૂર્વક જ તે મુઈ ગયો. મુતા પછી થીજીકી
નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેના પ્રભાવે સંચારામાંથી ઊઠીને ગામ બહાર પાડાઓના ટોળામાં
ગયો, ત્યાં જઈ એક પાડાને મારી નાંખી તેણે માંસ ખાવા લાગ્યો. ખાતાં વધુ તે લઈ
આવી ઉપાશ્રયના ઉપર નાંખીને પુનઃ મુઈ ગયો. સવારમાં ઊઠીને “મેં આપું સ્વપ્ન
જોયું” એમ શુરશ્રીને કહ્યું, પણ બીજા સાધુઓએ તે લાવેલું માંસ ઉપાશ્રય ઉપર જોયું
અને આચાર્યશ્રીને કહ્યું, તેથી સર્વને ખાત્રી થઈ કે આને થીજીકી નિદ્રાનો ઉદય છે. મોટે
તે ચારિત્રને યોગ્ય નથી. એવો નિશ્ચય થયો. એટલે શ્રીસંઘે તેના મુનિવેશ ખુલ્લવી લઈ
રજા આપી. આ થીજીકી નિદ્રા સમયે માંસ ખાનારનું ઉદાહરણ છે. ૧.

હવે બીજું મોદક ખાનારનું ઉદાહરણ કહીએ છીએ, તે સાંભળ. કોઈએક સાધુએ
ભિક્ષાટન કરતાં ગામમાં કોઈક શૂદ્રની અંદર થાળમાં ગોઠવેલા મુરભિ-સ્તન્ય અને મનોજ
એવા મોદકો જોયા. તે સ્થળે ઊભા રહીને ઘણીવાર મુઠી લુબ્ધભાવે તે જોયા પણ કોઈએ
તેમાંથી કંઈ આપ્યું નહિ. છેવટે નિરાશ થઈ ત્યાંથી ઉપાશ્રયે ગયો અને તેજ લાડની તીવ્ર
અભિલાષાયુક્ત રાત્રે તે સાધુ મુઈ ગયો. મુતા પછી થીજીકી નિદ્રાનો ઉદય થયો, તેના પ્ર-
તાપથી લાડવાવાળા શૂદ્ર આગળ જઈ ધરના કમાડ તોડીને ઈચ્છા મુજબ લાડ ખાધા અને
ખાતાં વધ્યા તે પાત્રામાં નાંખી ઉપાશ્રયમાં લાવીને પાત્રું સ્થાનકે મુડીને મુઈ ગયો. સ-
વારે શુર પાસે જઈ કહ્યું કે મને આ પ્રમાણે સ્વપ્ન થયું. પણ બીજા સાધુએ પરીક્ષણ
કરતી વખતે એ પાત્રાદિ પાંડેલનાં તે મોદકો જોયા. આથી ગુપ્તકોષે થીજીકી નિદ્રાનો
ઉદય છે. એમ જાણ્યું, તેથી તેના મુનિવેશ ખુલ્લવી લઈને શ્રીસંઘે રજા આપી. ૨

હવે ત્રીજું દાન્તનું ઉદાહરણ કહીએ છીએ. કોઈક સાધુને કોઈ દિવસે કોઈ મુનિનાં
બહુ હેરાન કર્યાં. તેથી મહામુશીબતે ત્યાંથી ભાગીને ઉપાશ્રયમાં આવ્યો. પછી તે દિવસ
ઉપર અવિચિત્ર કોષ ગુપ્ત રાત્રિએ મુઈ ગયો, મુતા પછી સંત્યાનર્થ નિદ્રાનો ઉદય થયો.
સંત્યાનર્થ નિદ્રાનો ઉદય વખતે વચ્ચેનાં નાનાં નાનાં વાગાને સમજાવેલાં મોંઘાં
કેરડાં બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી નમરના કમાડ ભાંગી રાખેલાં જઈ તે ભાંગીને મારી
તેના બે દાન્ત એવી કાઢીને પાછા આવી ઉપાશ્રયના ખાંડમાં તે દાન્ત મુડીને મુઈ ગયો.
સવારે જાગીને શુર પાસે જઈ કહ્યું કે મને આજે સ્વપ્ન થયું. પણ મુજબ જાણેલાં દાન્ત
સંત્યાનર્થ નિદ્રાનો ઉદય થયો. તેથી મને તેના નાનાં નાનાં વાગાને
રજા આપી. ૩.

આયુ' કુંભારનું' દ્રષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે. કેમકે કુંભારે માટી ? ગન્ધમાં દીકા લીધી. તે પછી તેને કેઈ એક દિવસે રાત્રિએ સતા પછી સ્થાનર્દિ નિદ્રાના ઉદય થયો, તેથી તેણે પૂર્વના અભ્યારથી મારીના પિંડ તોડતો હોય તેમ સાધુઓનાં મસ્તકે તોડીને એક બાબુએ એકાન્તમાં ધડ અને મસ્તકનો ઢગલો કર્યો. તે વખતે જે બીજા સાધુઓ ખસી ગયા તેઓ ખમ્યા, સવારે તેની સર્વ એકા અવાજે જાણી. આથી શ્રીરામે તેનો વેશ લઈ લીધો અને રજા આપી. ૪.

હવે વડની શાખા ભાંગવાનું પાંચમું ઉદાહરણ કાઢીએ છીએ. કેમકે સાધુ ગામમાંથી ગાયરી કરીને પાછા ફર્યા, પાછા ફરતાં ગરમીના લીધે પરભવ પામેલા અને ભરેલા ભાજન વાલા ભૂખ્યા તરફથી છાયાને દ્રષ્ટતા સાધુ માર્ગમાં આવેલા એક વડ વૃક્ષ નીચે આવ્યા તે વડની એક ડાળી અતિશય નીચી હોવાથી તે સાધુના મસ્તકે વાગી, આથી તે અતિશય પરિતાપ પામ્યા, ત્યાંથી ઉપાશ્રમે આવ્યા અને વડ ઉપર કોંઈ કરતો જ રાત્રિએ મુતો, પછી સ્થાનર્દિનો ઉદય થયો, એટલે રાત્રિમાં જ ત્યાં જઈ વડની શાખા ભાંગી નાંખી ઉપાશ્રયના બારણા આગળ લાવીને નાંખી પછી પાછો મુક ગયો. સવારે જાગ્યા પછી “મને આયું સ્વપ્ન થયું” એમ ગુરને કહ્યું, પણ દાર આગળ શાખા લેવાથી જણાયું કે એને સ્થાનર્દિનો ઉદય છે, તેથી તેનો સાધુવેશ પડાવી લઇને શ્રીરામે રજા આપી. ૩

આ નિદ્રાના સંબંધમાં સંક્ષેપથી એ પ્રમાણે ઉદાહરણ છે, વિશેષથી જાણવાની ક-અવાળાએ નિશીથસૂત્રની ચૂર્ણિથી જાણી લેવાં. ૨૩૫

એ પ્રમાણે ૨૧૩ મી ગાથાના પૂર્વાર્થનું અંત કહ્યું, હવે તેના ઉત્તરાર્થનું અંત કરવા માટે આચાર્ય શ્રી કહે છે.

જહ દેહત્થં ચક્કું જંપડ ચંદં ગયં તિ, ન ય સચ્ચં ।

રૂઢં મણસોડવિ તહા ન ય રૂઢી સચ્ચિયા સવ્વા ॥ ૨૩૬ ॥

વિસયમસંપત્તસ્સડવિ સંવિજ્ઞં વંજણોગ્ગહો મણસો ।

જમસંસ્વેજ્જસમડ્ઢો ઉવઓગો જં ચ સવ્વેસુ ॥ ૨૩૭ ॥

યલેસુ મણોદવ્વાઈ ગેણ્ણ વંજણં ચ દવ્વાઈ ।

મણિ—થીણ્યં સંવંધો વા તેણ તયં જુજ્જણ મણસો ॥ ૨૩૮ ॥

દેહાર્દાપા ઉદ્દેગ્ગયસ્સડવિ સકાયહિયયાઈયં વિચિંતયઓ ।

યસ્સવિ સંવંધે વંજણમેવંપિ સે જુત્તં ॥ ૨૩૯ ॥

ગેજ્ઞસ્સ વંજણાણં જં ગહણં વંજણોગ્ગહો સ મઓ ।

ગહણં મણો ન ગેજ્ઞં, કો ભાગો વંજણે તસ્સ ? ॥ ૨૪૦ ॥

તદ્દસચિન્તણે હોજ્જ વંજણં જડ્ઢતઓ ન સમયમ્મિ ।

પઢમે ચેવ તમત્થં ગેણ્ણેજ્જ ન વંજણં તમ્હા ॥ ૨૪૧ ॥

સમણ સમણ ગિણ્ણેજ્જ દવ્વાઈ જેણ મુણ્ણ ય તમત્થં ।

જં ચિંદિઓવઓગેડવિ વંજણાવગ્ગહેડીતે ॥ ૨૪૨ ॥

હોઈ મણોવાવારો પઢમાઓ ચેવ તેણ સમયાઓ ।

હોઈ તદ્દત્થગ્ગહણં તદ્દણ્ણહા ન પ્પવત્તેજ્જા ॥ ૨૪૩ ॥

જેમ દેહમાં રહેલ ચક્ષુ ‘ચન્દ્ર તરફ ગમ’ એમ કહેવાય છે એ સત્ય નથી પણ રૂઢિ છે, તેવી જ રીતે મનને અંગે પણ જાણવું. સર્વ રૂઢિ સત્ય નથી હોતી. જો એમ કહેવામાં આવે કે વિષય પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, કેમકે અસંખ્યાત સમયનો ઉપયોગ છે, ને તે સર્વ સમયોમાં (જીવ) મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરેછે, દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો સંબંધ તે પણ વ્યંજન કહેલ છે, તેથી મનને વ્યંજનાવગ્રહ થઈ છે. (વળી) શરીરમાંથી નીકળ્યા વિના પણ શરીરના દૃશ્યોદ્દિકતું ચિન્તવન કરતાં જોયનો સંબંધ થવાથી મનને વ્યંજનાવગ્રહ થઈ છે એમ કહે તો તે અયોગ્ય છે, (કેમકે) ગ્રાહ્ય સંબંધી વ્યંજનોત્તું જે ગ્રહણ તે વ્યંજનાવગ્રહ માન્યો છે. ગ્રહણ મનજ છે પણ ગ્રાહ્ય નથી, તેથી તેનો કયો ભાગ વ્યંજનાવગ્રહ થઈ શકે? તદ્દેશનું ચિન્તવન કર્યા પછી પ્રથમ સમયે જ તે અર્થને ગ્રહણ ન કરે તો મનને વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાય, (પણ એમ બને નહિ.) તેથી તેને વ્યંજનાવગ્રહ થાય નહિ. દરેક સમયે (જીવ મનો) દ્રવ્યને ગ્રહણ કરેછે, જેવડે તે અર્થ જાણે છે, અને ઇન્દ્રિયોપયોગમાં પણ વ્યંજનાવગ્રહ વીત્યાબાદ મનોવ્યાપાર થાય છે. મારે પ્રથમ-સમયથી જ તે અર્થનું ગ્રહણ કરવા મારે પ્રવર્તમાન થાય છે. તે સિવાય બીજી રીતે પ્રવર્તવું નથી. ૨૩૬-થી-૨૪૩

જેમ શરીર ગત ચક્ષુ શરીરથી નહિ નીકળ્યા છતાં પણ “મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગમ” એમ લોકો કહે છે. આ કથન કંઈ સત્ય નથી, જો સત્ય હોય તો અગ્નિ વિગેરેને જોવાથી ચક્ષુને દાહાદિ થવાં જોઈએ. જેમ લોક રૂઢિથી માત્ર એમ કહેવાય છે કે “મારી આંખ ચન્દ્ર તરફ ગમ” એજ પ્રમાણે મન સંબંધી પણ કહેવાય છે, કે “મારું મન વ્યંજન સ્થળે ગયું” આથી એમ ન સમજવું કે રૂઢિ સત્ય છે, કારણ કે બધી રૂઢિઓ સત્ય નથી હોતી. ઘટે ઘટે વૈશ્રવણશ્રત્ત્વરે ચત્ત્વરે શિવઃ । પર્વતે પર્વતે રામઃ, સર્વગં મધુ-સૂદનઃ । ૧ । દરેક વડ પર કુબેર, દરેક ચોકમાં શિવ, દરેક પર્વતપર રામ, અને વિગણુ સવ સ્થળે છે. ઇત્યાદિ લોક ઉક્તિઓ અસત્ય પણ છે. ૨૩૬

શિષ્યઃ—મેરૂ શિખર-પાણી-અગ્નિ આદિ વિષયને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ મનને વ્યંજનાવગ્રહ શા મારે ન માનવો? કારણ કે છદ્મસ્થનો સર્વ ઉપયોગ અસંખ્યાત સમયવાળો સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે, પણ એકાદ બે સમયવાળો નથી કહ્યો, તેથી તે ઉપયોગ સંબંધીના પહેલાના સર્વ અસંખ્યાત સમયોમાં દરેક સમયે જીવ મનોવર્ગણામાંથી અનન્તાં મનોદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે. દ્રવ્ય અને દ્રવ્યનો જે સંબંધ તેને આપે વ્યંજનાવગ્રહ પૂર્વે કહેલ છે, તેથી તે મનોદ્રવ્ય અને તે મનનો સંબંધ તે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ છે. જેમ ઘ્રાત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરતા રાખ્દાદિ રૂપે પરિણામ પામીલા દ્રવ્યો અને તે મોત્રનો સંબંધ તે વ્યંજનાવગ્રહ છે. તેમ અહીં પણ અસંખ્યાત સમય સુધી ગ્રહણ કરતાં મનોદ્રવ્ય અને તેનો સંબંધ. તેને પણ વ્યંજનાવગ્રહ મામાટે ન કહેવો. ૨૩૬-૨૩૮

વળી શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યા સિવાય એટલે મેરૂનાદિ અર્થને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પણ ચોતાની કાયામાં રહેલા દૃશ્યોદ્દિકતું ચિન્તવન કરતાં મનનો ચોતાના શરીરમાં રહેલા દૃશ્યોદ્દિકતું જોયની સાથે વિષય પ્રાપ્તિ જે સંબંધ થાય છે તે પણ મનનો વ્યંજનાવગ્રહ જ છે. એ રીતે વિષય પ્રાપ્ત કર્યા વિના અને વિષય પ્રાપ્ત કરીને જોય ઉભય પ્રકારે મનનો વ્યંજનાવગ્રહ પડી શકે. ૨૩૮

અભિપ્રાયઃ—તારી એ માન્યતા જૂઠા બનેલી છે, કેમકે તે વિષય પ્રાપ્તિ વિનાય અને

વિષય પ્રાપ્તિથી એમ દિવ્ય પ્રકારે મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ કાઢે છે. " પણ તારું એ કથન સંબંધ વિનાનું છે. શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિય અનુપલબ્ધિ આદિ શબ્દાદિ વિષય સંબંધી વ્યન્જનો નો ઓરડે શબ્દાદિનું પરિણામ પામેલ જે દ્રવ્યો તેનો તે તે ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થયો, તેને વ્યન્જનાવગ્રહ કહેલ છે, એવું અનેકવાર કહેવાથી ગીજન પણ જાણે છે, પણ તુ કહે છે તે વ્યન્જનાવગ્રહ નહિ. કદાચ આવી તાં એમ કહીશ કે મનોદ્રવ્ય મનને આદ્ય થયેઓ તેથી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે મનને પણ વ્યન્જનાવગ્રહ કાઢી શકાય. એમાં શું અણુ છે? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-જા તારું કથન ચુકા નથી. કેમકે ચિન્તાદ્રવ્યરૂપ મન એ આદ્ય નથી પણ પદાર્થને જાણવામાં કરુણ્ણત છે. મનને આદ્ય તો મરુગિખરાદિ વિષયો છે. તેથી કરુણ્ણ મનોદ્રવ્યરૂપિણો કયા ભાગ વ્યન્જનાવગ્રહમાં પડી શકે? કોઈ જ નહિ. કારણ કે આદ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરતાં જ વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે, મનોદ્રવ્ય આદ્યવસ્તુપરે ગ્રહણ કરતાં નથી, પણ કરુણ્ણ ગ્રહણ કરાય છે, તેથી તેનો વ્યન્જનાવગ્રહ ન થાય. ૨૪૦

“ શરીરમાંથી નીકળ્યા શિવાય પણ સ્વકાયસ્થિત દૃદ્યાદિનું ચિન્તવન કરતાં મનને પ્રાપ્તકારિપણું કણું ને વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે એમ કણું.” તારું આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કેમકે સ્વકાયસ્થિત દૃદ્યાદિ મનનો સ્વદેશ જ છે, જે વસ્તુ જે સ્થાનમાં રહે છે તે વસ્તુને તેની સાથે સંબંધ હોય છે જ. એમાં વિવાદ જેણું શું છે? શરીરની અંદર એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે આત્મદેશથી અસંબંધ હોય? એ રીતે જે પ્રાપ્તકારિતા માનવામાં આવે તો તે સર્વેને જીવ સાથે સંબંધ હોવાથી સર્વ જાનો પ્રાપ્તકારી જ છે, પણ એ પ્રમાણે અર્હા પ્રાપ્તકારિતા નથી માની, બાહ્ય અર્થની અપેક્ષાએ જ પ્રાપ્તકારી અને અપ્રાપ્તકારીપણનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે. બાહ્ય અર્થ મનવડે પ્રાપ્ત કર્યા શિવાય પણ ગ્રહણ કરાય છે, તેથી મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ નથી.

અથવા પોતાના દૃદ્યાદિનો વિચાર કરતાં ભલે મનની પ્રાપ્તકારિતા થાય, પણ વ્યન્જનાવગ્રહ નહિ થાય; કારણ કે સ્વકાયસ્થિત દૃદ્યાદિનું ચિન્તવન કરતાં મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે મન પ્રથમ સમયે પોતાના દૃદ્યાદિ અર્થને જાણી ન શકે. પરંતુ એમ થતું નથી, પ્રથમ સમયે જ મન પોતાના અર્થને જાણે છે ને તેથી તેને અર્થાવગ્રહ થાય છે, શ્રોત્રાદિની પેઠે પ્રથમ વ્યન્જનાવગ્રહ નથી થતો. કારણ કે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને તથાવિધ ઉત્તમ ક્ષયોપશમ ન હોવાથી પ્રથમ અર્થનો (પદાર્થનો) અનુપલબ્ધિ કાળ હોય છે ને તેથી તેમને પ્રથમ વ્યન્જનાવગ્રહ થાય છે, અને મનને તો તથાવિધ સારો ક્ષયોપશમ હોવાથી ચક્ષુઇન્દ્રિયની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિકાળ નથી, તેથી પ્રથમ અર્થાવગ્રહ જ થાય છે. આ સંબંધમાં એવો નિયમ છે કે-“ જેનો જ્ઞેયની સાથે સંબંધ થયે છતે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી તેનો વ્યન્જનાવગ્રહ નથી. ” આ નિયમના અનુસારે જ જેમ ચક્ષુને અર્થનો સંબંધ થયે છતે અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, તેવી જ રીતે મનને પણ અર્થનો સંબંધ થયે છતે અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ નથી તેથી, તેનો વ્યન્જનાવગ્રહ નથી. ઉપરોક્ત નિયમથી વિપરીત જ્યાં વ્યન્જનાવગ્રહ છે ત્યાં જ્ઞેયનો સંબંધ થયે છતે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ છે. ૨૪૧

મનોદ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળો જીવ કોઈ અર્થનો વિચાર કરતી વખતે દરેક સમયે મનોદ્રવ્યગ્રહણ કરે છે અને તે ચિન્તનીય અર્થને દરેક સમયે જાણે છે. આ કારણથી પ્રથમ સમયે જ ચિન્તનીય અર્થનું ગ્રહણ થાય છે, તેથી એક સમય પણ અર્થનો અનુપલબ્ધિ કાળ ન હોવાથી મનનો વ્યન્જનાવગ્રહ નથી સંભવતો.

શિષ્ય:—જ્યારે ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર રહિતપણે ઓરડા આદિમાં રહીને કેવળ મનવડે અર્થનો વિચાર થાય છે, ત્યારે મનનો વ્યગ્નતાવગ્રહ ભલે ન થાય, પણ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની સાથે મનનો પણ જે વ્યાપાર થાય છે ત્યાં પ્રથમ અનુપલબ્ધિ કાળ આપ માનોછે તો તે વખતે મનનો વ્યગ્નતાવગ્રહ શામાટે ન માનવો ?

આચાર્ય:—શબ્દાદિઅર્થને ગ્રહણ કરતી વખતે વ્યગ્નતાવગ્રહ થઈ ગયા બાદ મનનો વ્યાપાર થાય છે, ઓરડે કે ઇન્દ્રિય વ્યાપાર અવસ્થામાં મનનો અર્થાવગ્રહરૂપ વ્યાપાર થાય છે ઓરડું જ નહિ પરંતુ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યાપાર કાળે પણ કેવળ અર્થાવગ્રહથી જ માંડીને મન તો વ્યાપાર કરે છે, પણ વ્યગ્નતાવગ્રહ કાળે મન વ્યાપાર નથી કરતું. કેમકે અર્થના અનવબોધ રૂપ વ્યગ્નતાવગ્રહ છે, અથવા અર્થના અવબોધનું કારણ માત્ર છે, અને મન તો અર્થાવબોધ રૂપજ છે. જે અર્થનું મનન કરે અથવા જેવડે અર્થનું મનન કરાય તે મન, એ પ્રમાણે મન સાર્થક નામવાળું છે. વળી જે વ્યગ્નતાવગ્રહકાળે મનનો વ્યાપાર હોય તો તે વખતે મનનો વ્યગ્નતાવગ્રહ માનતાં મતિજ્ઞાનના અડાવીસ લેદવીંબાઈ જાય. (અડાવીસના બદલે ઓગણત્રીસ થાય) માટે પ્રથમસમયથીજ મનને અર્થ ગ્રહણરૂપ અર્થાવગ્રહ માનવો ઈષ્ટ છે, જે પ્રથમ સમયથી જ મનને અર્થાવગ્રહ ન માનવામાં આવે તો મનની મનપણે પ્રવૃત્તિ જ ન થાય. પોતાની અનુત્પત્તિ જ હોય. કારણ કે જેમ સ્વઅભિધેયઅર્થોને બોલતાં જ ભાષા કહેવાય. તથા સ્વવિષયભૂત અર્થોને જાણતા હોય તે જ અવધિ આદિ જ્ઞાનો કહેવાય છે, પણ ન જાણતાં હોય તેઓને અવધિઆદિ જ્ઞાનો નથી કહેવાતાં. તેવી રીતે અહીં પણ સ્વવિષયભૂત અર્થોને પ્રથમ સમયથી માંડીને મનન કરે તોજ મન કહેવાય છે, અન્યથા અવાધગાદિની પેઠે તેની પ્રવૃત્તિ ન થાય.

એ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય આ છે કે મનને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી, અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યગ્નતાવગ્રહ પણ નથી. આ અમે પોતાની યુક્તિવડે યુક્તિ માત્રથી કહેતા નથી. આગમને વિષે પણ વ્યગ્નતાવગ્રહ થઈ ગયા પછી જ ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગને વિષે મનના વ્યાપારનું કથન છે. આ સંબંધમાં કટપભાષ્યની અંદર કહ્યું છે કે—“અન્યાણંતન્વાગિ ચિત્તં નિયમં તિક્કાલચિસ્યંતિ । અત્યંતિ પડુવ્યન્ને ચિણિઞ્ઞાંનં દંદિયં લલ્લ ॥ ઓરડે મન નિશ્ચય અર્થાનન્તરચારિ અને ત્રિકાળ વિપયિ છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયો તો વતમાનમાં અર્થ પ્રાપ્ત થવાથી સંબંધ પામે છે.” અર્થાત્ ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિયના વ્યગ્નતાવગ્રહવડે શબ્દાદિ અર્થગ્રહણ ક્યાં બાદ અર્થાવગ્રહથી માંડીને મન પ્રવર્તે છે, પણ વ્યગ્નતાવગ્રહકાળે નથી પ્રવર્તતું; વળી મન ત્રિકાળ વિપયિ છે અને ઇન્દ્રિયો સાંપ્રતકાળ વિપયી છે. ૨૪૨-૨૪૩

હવે મનની અનુપલબ્ધિના કાળનો અભાવ તથા ચક્ષુની સ્વપ્રાપ્તકારિતા યુક્તિવડે સિદ્ધ કરીને વ્યગ્નતાવગ્રહનો ઉપસંહાર કરે છે.

નેવાહ ચિવ જં સો લલ્લઃ સરૂં પલ્લ-નલ્લ વ્વ ।
 તેણાજુત્તં સસ્માન્નંકપિયંજ્ઞાંનલ્લ ॥ ૨૪૪ ॥
 જહ નપણિન્દિયમપ્પનલ્લનિ સવ્વં ન નિલ્લઃ સ્સલ્લ ૧ ।
 નાળા-નાળેં સિંકવમસલ્લનિ સલ્લનામલ્લે ? ॥ ૨૪૫ ॥
 સિન્નવપણિણમનિવસલ્લનિ સલ્લે તલ્લ સલ્લો ૨ ।
 સલ્લનાંલ્લિ સિન્નવપણિણો નલ્લઃ જ્ઞાં ન સલ્લનાં ૩ ॥ ૨૪૬ ॥

અત્યગ્ગહણેષુ મુજ્જહ્ સન્તેગુડિ કેવલાડગમ્મેષુ ।
 તે કિંકયમગ્ગહણં અપચ્ચારિત્તમામન્ને ? ॥ ૨૪૭ ॥
 કમ્મોદયત્ત વ્વ મહાવત્ત વ્વ નણ્ ભોયણેડિ તં તુદ્ધં ।
 તુદ્ધો વ્વ ઉવાલંભો પ્પમો સંપત્તવિમ્મણ્ડિ ॥ ૨૪૮ ॥
 સામત્થાભાવાઓ મણો વ્વ વિમ્મયં પરં ન ગેળ્લેજ્ઞા ।
 કમ્મવલ્લઓવસમઓ માણુગ્ગહઓ ય સામત્થં ॥ ૨૪૯ ॥

જોય થકી જ મન પ્રદીપ અને શબ્દની પેઠે સ્વરૂપ પામે છે, તેથી તેને અસંકલ્પિત વ્યગ્ગ-જન્યબ્રહ્મણુ ગણુકા છે. (શંકા) જો નયનેન્દ્રિય અપ્રાપ્ત્યકારી છે, તો તે સર્વ વસ્તુને શામાટે નથી બ્રહ્મણુ કરતી? અપ્રાપ્તિવિષયપણુ સમાન છતાં કોઈકને બ્રહ્મણુ કરે અને કોઈકને બ્રહ્મણુ ન કરે એમ શાથી થાય છે?, કેમકે તેને અપ્રાપ્તિ વિષયપણુથી મનની પેઠે વિષયનું પરિભાણુ અનિયત છે. (ઉત્તર) મનના વિષયનો પણ નિયમ છે, ને તે પણ સર્વ પ્રસરતું નથી, કેવળજ્ઞાનાદિવડે ગમ્ય એવા વિદ્યમાન છતાં ગહન અર્થોમાં તે મન પણ (કંઈક) મુજાવે છે, (શંકા) તો અપ્રાપ્તિપણુ સમાન છતાં શા માટે મનથી તેનું બ્રહ્મણુ ન થાય? (ઉત્તર) કેટલાક અર્થને મન નથી બ્રહ્મણુ કરતું તે કર્મના ઉદયથી અથવા સ્વભાવથી, તો તે લોચનમાં પણ તુલ્ય છે. અથવા પ્રાપ્તિ વિષયમાં પણ આ ઉપાલંભ સરખોજ છે. માટે ચક્ષુ સ્વસામર્થ્યના અભાવે મનની પેઠે વિષય ઉપરાંત નથી બ્રહ્મણુ કરતી. કર્મનો ક્ષેત્ર-પશમ અને અનુબ્રહ્મ એ બેથી એનું સામર્થ્ય છે. ૨૪૪-થી-૨૪૯.

દરેક સમયે મનોદ્રવ્યનું બ્રહ્મણુ અને જોય અર્થનો બોધ મનને થાય છે, તેથી તેને અનુપલબ્ધિ કાળ નથી. વળી જોય અથવા ચિન્તનીય વસ્તુથી જ તે સ્વરૂપ પામે છે, તે સિવાય નથી પામતું. તેથી કરીને જો તે જોય વસ્તુને ન જાણે તો તેનાથી તેની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ શકે? કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે મન-પ્રદીપ-શબ્દ-અગ્નિ-સૂર્ય વિગેરે શબ્દો સાર્થક ક્રિયા વાચી છે. જેમકે-જે જાણે અથવા મનન કરે તે મન. જે પ્રગટ કરે અથવા પ્રકાશ કરે તે પ્રદીપ. જે બોલાય તે શબ્દ. જે દાહ કરે-બાળે તે દહન અથવા અગ્નિ. જે તપે તે તપન-સૂર્ય. આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ ક્રિયા કરવામાં મન વિગેરે વસ્તુઓ પોતાની મનન ભાવણાદિ અર્થક્રિયા ન કરે તો તેઓના સ્વરૂપની હાની થાય. તે કારણથી જેમ પ્રદીપ-નીચ-શબ્દનીચઆદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ પ્રદીપ-શબ્દ વિગેરે નામો પ્રવર્તે છે, તે પ્રદીપ-શબ્દ આદિ વસ્તુને અપ્રદીપન-અશબ્દન આદિ રૂપ કહી શકાય નહિ. તેવીજ રીતે મન-નીચ વસ્તુનું મનન કરવાથી જ મન એવું નામ પ્રવર્તે છે, તેને અમનનરૂપ કહેવું એ યોગ્ય નથી. આજ કારણથી અસંકલ્પિત શબ્દાદિ ભાવે પરિણામ પામેલા શબ્દાદિ દ્રવ્યો અને વ્યગ્ગ-જનોનું બ્રહ્મણુ મનને યોગ્ય નથી. પરંતુ સંકલ્પિત (અર્થાવબ્રહ્મદ્વારાજે જાણેલા) શબ્દાદિ દ્રવ્યોને મન બ્રહ્મણુ કરે છે. માટે મનને અનુપલબ્ધિકાળ નથી, અનુપલબ્ધિકાળ ન હોવાથી તેનો વ્યગ્ગ-જનાવબ્રહ્મ પણ નથી. ૨૪૪

શિષ્ય:—આપે જે આ મનને અનુપલબ્ધિનો કાળ નથી એમ કહ્યું, તે તો સમજાયું પણ પૂર્વ જે ચક્ષુની અપ્રાપ્ત્યકારિતા કહી છે. તેમાં હજી શંકા છે, તે આપ કૃપા કરી સમજાવો. જો પૂર્વે કહ્યા મુજબ ચક્ષુ અપ્રાપ્ત્યકારી છે, તો તે ત્રિભુવનગત સર્વ વસ્તુ સં

અહીં દ્વિતીય આગમમાં કહેલા વિષય ઉપરાંતથી વિષયને અદ્વત્તુ કરી મારતી નથી. કેમકે તેને મનની ધેર વિષય ઉપરાંત અદ્વત્તુ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અપ્રાપ્તપણું અમાન છતાં જે અર્થોમાં જ્ઞાન થવા માટે કર્મના લયોપમાન અને પ્રકાશ આપી સામર્થ્યના અભાવ ધરી અતુલ્ય હોય છે. તે અર્થોમાં કર્મના લયોપમાનથી નહિ પણ સામર્થ્યના અદ્વત્તુથી અહીં અતુલ્ય સામર્થ્ય પામી છે. અને જે અર્થોમાં અદ્વત્તુ અભાવી કર્મના લયોપમાન નથી પણ સામર્થ્ય નથી હોતાં ત્યાં અદ્વત્તુ થતું નથી. માટે અહીં અને મન અદ્વત્તુ અભાવી છે. આથી કર્મને એ પણ નિવૃત્ત થતું કે સ્વર્ગ-અમર-મોક્ષ-અને દેવતા કે અન્યને જ અદ્વત્તુ પામી છે. અહીં પણ મનને નથી દેતા. ૨૪૮

એ પ્રમાણુ વાદ્ય અને મન સિવાય આકૃતિની નહિવાથી જ વ્યગ્જનાવગ્રહ થાય માટે તે વ્યગ્જનાવગ્રહ ચાર પ્રકારે છે. એમ વિદ્ય કર્યું. હવે પ્રથમ ૧૬૩ મી ગાથા કહ્યું છે કે-વ્યગ્જનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ અવગ્રહ એ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ વ્યગ્જનાથી અર્થનું ગ્રહણ થાય છે. માટે પાંદેસાં વ્યગ્જનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કહીશું. પ્રતિબોધક અને શરાવણના ઉદાહરણથી તેનું સ્વરૂપ નન્દી અધ્યયનમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:

“વ્યગ્જનાવગ્રહનું પ્રમાણુ પ્રતિબોધક (જામત કરનાર) ના દૃષ્ટાંતથી તથા માં (શરાવણ)ના દૃષ્ટાંતથી કરીશ. પ્રતિબોધકનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણુ-જેમ કોઈ પુરૂષ બીજા : તેણા પુરૂષને જામત કરવાને અંરે કલાણા ! કલાણા ! એમ કહે, તે વખતે કોઈ મનુષ્ય અર્થાતે પૂછેછે કે-એક સમયમાં પેડેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે. અંજ્યાતા સમયે પેડે પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે કે અસંજ્યાતા સમયે પેડેલા ગ્રહણ થાય છે ? આના ઉત્તરમાં આ અર્થથી કહે છે કે એક સમયમાં અથવા અંજ્યાતા સમયમાં પેડેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ નથી થતા, પણ અસંજ્યાતા સમયે પેડેલા પુદ્ગળો જ ગ્રહણ થાય છે. આ પ્રમાણુ પ્રતિબોધકનું ઉદાહરણ છે હવે શરાવણનું ઉદાહરણ કહીએ-જેમ કોઈ પુરૂષ સારી રીતે પાંદેસું શરાવણું (ચપ્પણિયું) લઈને તેમાં એક પાણીનું બિન્દુ નાંખે, તે નાશ પામે, બીજું નાંખે તે પણ નાશ પામે ત્રીજું નાંખે તે પણ નાશ પામે. એ પ્રમાણુ બિન્દુઓ નાંખતાં નાંખતાં પાણીનું બિન્દુ ચપ્પણીયાને લીનું કરશે, પછી અનુક્રમે તેમાં બિન્દુ રહેશે, વળી તે શરાવણું ભરાશે, છેવટે બિન્દુ ન સમાતાં બહાર નીકળી જશે ને ચપ્પણીયાને પલાળી નાંખશે. એ પ્રમાણુ અહિં વ્યગ્જનાવગ્રહમાં પણ અનન્તા પુદ્ગળો નાંખતાં જ્યારે તે (ઈન્દ્રિયરૂપ) વ્યગ્જના પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે તે સુતેલો પુરૂષ ‘હું’ એમ કહે છે, પરંતુ તે વખતે જાણતો નથી કે શું આ શબ્દાદિ છે કે બીજું કંઈ ? ”

નન્દીઅધ્યયનની ટીકામાં પણ આજ પ્રમાણે કહ્યું છે:—મૂળમાં “અસંજ્યાતા સમયે પ્રવેશેલા પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે” એમ જ કહ્યું છે, તે શબ્દ વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અન્યથા સંબંધ માત્રની અપેક્ષાએ કહીએ તો ન કહેવાય, કેમકે પ્રથમ સમયે જ પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ સમયથી આરંભીને અસંજ્યાતા સમય સુધી પ્રવેશ પામેલા શબ્દ દ્રવ્યરૂપ પુદ્ગળો ગ્રહણ થાય છે, અને તે અર્થાવગ્રહરૂપ જ્ઞાનના હેતુ બને છે. આ સર્વમાં છેલ્લા સમયે ઢાળલ થએલા પુદ્ગળો જ અર્થાવગ્રહરૂપ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાપણે ગ્રહણ થાય છે, તે સિવાયના બીજા પુદ્ગળો ઇન્દ્રિય ક્ષયોપશમમાં ઉપકારી છે. માટે સર્વપુદ્ગળો સામાન્યથી ગ્રહણ થાય છે એમ કહ્યું છે. ૨૪૯

એ પ્રમાણુ વ્યગ્જનાવગ્રહનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનાર એવો નન્દીસૂત્રનો બીજો ભાગ ઘણું કરીને સુગમ છે, એમ જાણીને “જ્યારે તે વ્યગ્જના પૂર્ણ થાય” ઇત્યાદિ પદની વ્યાખ્યા કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે—

નોણ મલ્લગંપિવ વંજણમાપૂરિયંતિ જં મણિયં ।

તં દઢ્વમિંદિયં વા તસ્સંજોગો વ ન વિરુદ્ધં ॥ ૨૫૦ ॥

દઢ્વં માણં પૂરિયમિંદિયમાપૂરિયં તહા દોણં ।

અવરોપ્પરસંસગો જયા તયા ગિણ્હૃ તમત્થં ॥ ૨૫૧ ॥

સામન્નમણિદેસં સરૂવનામાઙ્કલ્પણારહિયં ।

જહુ એવં જં તેણં ગહિણ સહુત્તિ તં કિહુણુ ? ॥ ૨૫૨ ॥

સદેત્તિ મળહ વત્તા તમ્મત્તં વા ન સદ્ધુદ્ધીણ .

જહુ હોહ સદ્ધુદ્ધિ તોડ્વાઓ ચેવ સો હોજ્જા ॥ ૨૫૩ ॥

જહુ સદ્ધુદ્ધિમેત્તયમવગ્ગહો તવિસેસણમવાઓ .

નણુ સહો નાસહો ન ય રુદ્ધાઈ વિસેસોડયં ॥ ૨૫૪ ॥

પાણીવડે મદ્ધકની પેઠે વ્યન્નન પૂર્ણ થાય, એમ જે કહ્યું છે, તેમાં વ્યન્નન એટલે દ્રવ્ય-ઇન્દ્રિય અથવા તે બેનો સંયોગ છે. તેમાં કંઈ વિશેષ નથી. દ્રવ્યનું પ્રમાણ પૂર્ણ થાય, ઇન્દ્રિય પૂર્ણ હોય અને એ ઉભયનો જ્યારે સંસર્ગ થાય, ત્યારે તે અર્થને અહણ કરે છે. સામાન્ય અનિર્દેશ્ય સ્વરૂપ-નામકલ્પનાદિ રહિત (અર્થને અહણ કરે છે.) શિષ્ય-જો એમ છે, તો જે 'તેણે શબ્દઅહણ કર્યો. (એમ કહ્યું છે.) તેનું કેમ? શુદ્ધ-શબ્દ' એમ વક્તા કહે છે, અથવા તન્માત્ર (અહણ કરે છે), શબ્દબુદ્ધિએ નહિ. જો શબ્દબુદ્ધિએ અહણ કરે, તો તે અવશ્ય અપાય થાય. જો શબ્દબુદ્ધિ માત્ર જણે એ અવગ્રહ છે અને તેનું શબ્દ તરીકે વિશેષ જ્ઞાન તે અપાય છે, કારણ કે શબ્દ છે અશબ્દ નથી એટલે રૂપાદિ નથી. એવો વિશેષ એમાં છે ૨૫૦-થી-૨૫૪

પાણીવડે શરાવણાની પેઠે વ્યન્નન પૂર્ણ થાય, એમ જે નત્તીચ્છત્રકારે કહ્યું છે; તેમાં ચ્છત્રકારે વ્યન્નન શબ્દથી ઇન્દ્રિય-દ્રવ્ય-અથવા દ્રવ્ય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ એ વાળ વસ્તુ સમજાવી છે. કારણ કે શબ્દાદિરૂપે પરિણામ પામેલા પુદ્ગળ સમગ્રરૂપ દ્રવ્ય, શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો, અને એ બન્નેનો સંયોગ એ વાળમાં પણ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યન્નન કહેવાય એવી વ્યન્નન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તે ઘટી શકે છે. ૨૫૦

“ જ્યારે વ્યન્નન પૂર્ણ થાય. ” આમાં વ્યન્નન શબ્દથી વાચ્ય દ્રવ્યાદિ વાગુના પૂર્ણપણાની અંદર દેરકનો તદ્વાવત છે. જ્યારે વ્યન્નન એટલે દ્રવ્ય એમ માનવામાં આવે, ત્યારે 'વ્યન્નન પૂર્ણ થાય' એ પદનો અર્થ એવો કરવો કે-દેરક સમયે પ્રવેશ પામેલા શબ્દાદિ દ્રવ્યોનું પ્રમાણ સ્વચ્છાલક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોય. તથા વ્યન્નન એટલે ઇન્દ્રિય એમ જ્યારે માનવામાં આવે ત્યારે ઉપરોક્ત પદનો અર્થ ઇન્દ્રિય પૂર્ણ છે, વ્યાપ્ત છે. ભરેલ છે. અને વાસિત છે. એવો કરવો. અને વ્યન્નન એટલે ઇન્દ્રિય તથા શબ્દાદિરૂપો પરિણામ પામેલા દ્રવ્યોનો સંયોગ, એમ જ્યારે માનવામાં આવે, તો તે પદોક્તિપદનો અર્થ ઇન્દ્રિય અને દ્રવ્યનો માંડોમાંડો આત્યંત એકમેકબાવડે કરીને પરિણામ એવો સમજવો. એ વાગે પ્રકારનું વ્યન્નન જ્યારે વાગે પ્રકારે પૂર્ણ થાય ત્યારે તે વિચરિત શબ્દાદિ વાગેને અવ્યક્તપણે-એટલે નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિતપણે અહણ કરે છે. અને તે પડી 'હું' એમ કહે છે. અર્થાવગ્રહ એક સમયનો છે. તે મિચાયતો દ્રવ્ય પ્રવેશાદિ રૂપ વ્યન્નના-વચ્ચ. તે તે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે અન્તર્નિર્ણયના જાણવો. ૨૫૧

સામાન્ય સામાન્ય-વિશેષાત્મક હતાં હવે તેને પહેલાં સામાન્યરૂપે જ સમજવું છે. વિશેષ રૂપે સમજવું નથી કરતો. કારણ કે અર્થાવગ્રહને કાળ એવડે સમજવું જ છે. તેમાં વિશેષરૂપે સમજવું નથી મહાય નહિ. કદાચ સામાન્ય નામ નામ-જાતિ-વેળાનામાં મળવાડે નિર્દેશ્ય રૂપે રહે પડી મહાય એવડે હોય છે. તેને છુટા પાડવા માટે 'અનિર્દેશ્ય' એવડે વિશેષરૂપે નિર્દેશ્ય રૂપે મહાય એવડે મહાય એવડે મહાય એવડે નામ વ્યન્ન-અનિર્દેશ્યરૂપે મહાય એવડે કહ્યું છે. તે જ મહાય એવડે

કેમકે અર્થાવગમનમાં સ્વરૂપ નામ-જાતિ ક્રિયા-ગુણ-દ્રવ્ય-આદિની કલ્પના રહિત વસ્તુ અહીં કરે છે. (તેમાં અદ્વુત્ત્યાદિ દ્વિતિયોવડે જાણી શકાય એવા રૂપ-રસાદિ અર્થોનો પ્રતિનિધિ સ્વભાવ તે સ્વરૂપ, રૂપ રસાદિ અર્થોને કહેનાર એવો તે નામ, રૂપત્વ-રસત્વ વિગેરે જાતિ આ રૂપ પ્રતીતિકર છે, આ રસ પુષ્ટિકારક છે. ઈત્યાદિ શબ્દ ક્રિયાપ્રધાન હોવાથી તે ક્રિયા છે, કૃષ્ણ-નીલ આદિ ગુણો છે, અને પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય છે.) એ રીતે અર્થાવગમનમાં અનિર્દેશ્ય-સામાન્ય રૂપ અર્થનું અહણુ થતું હોવાથી તે પદાર્થનાં સ્વરૂપ-નામ-જાતિ વિગેરે કાંઈ પણ પ્રકાર કહી શકાય નહિ.

શિષ્ય:—જો સ્વરૂપ-નામ-જાતિ આદિની કલ્પના રહિત પદાર્થ અર્થાવગમનનો વિષય છે, તો પછી નન્દીસૂત્રમાં જે કહ્યું છે કે—“એ જહા નામ ણ કેદ પુમ્મિએ અવવત્તં સહં સુણેદ સ્તેણં સદેત્તિ ઉગ્ગાહણ, નહણ જાણદ કે વેમ સદાદ સિ ” કાંઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સંભળે, તેણે ‘શબ્દ છે’ એમ જાણ્યું, પણ એ કયો શબ્દ છે તે નથી જાણતો.” એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તેની સાથે આપે કહેલ વ્યાખ્યાનો વિરોધ જણાય છે; કારણ કે નન્દીસૂત્રમાં : તીતિ કરનારે અર્થાવગમનવડે શબ્દ અહણુ કર્યો, એમ કહ્યું છે, અને આપ તો સર્વથા શબ્દાદિ ઉદ્દેશ્ય રહિત અર્થાવગમન કહો છો તેનું શું કારણ? ૨૫૨

આચાર્ય:—“તેણે શબ્દ અહણુ કર્યો” એમ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે, ત્યાં ‘શબ્દ’ એ પદ સૂત્રકાર કહે છે. અથવા શબ્દ માત્રને રૂપ-રસાદિ વિશેષોથી જુદો કર્યા સિવાય શબ્દપણે અનિશ્ચિત રૂપે અહણુ કરે છે. આટલા અંશ ઉપરથી જ એમ કહ્યું છે કે “તેણે શબ્દમંહણુ કર્યો.” પણ શબ્દ બુદ્ધિથી “આ શબ્દ છે” એવા અધ્યવસાયવડે તેણે તે શબ્દ વસ્તુ અહણુ કરેલ નથી. કેમકે ‘શબ્દ’ એવો ઉચ્ચાર કરતાં જ અન્તર્બુદ્ધિ વખત થઈ જાય છે, અને અર્થાવગમન તો એક સમયનો જ છે. માટે “તેણે શબ્દમંહણુ કર્યો” એમ માનવું તે યોગ્ય નથી. વળી જો અર્થાવગમનમાં શબ્દ બુદ્ધિ થાય (શબ્દનો નિશ્ચય થાય), એમ માનીએ તો તે અપાય જ કહેવાય, પણ અવગમન નહીં, કેમકે નિશ્ચય તે અપાય રૂપ છે. અને શબ્દપણાના નિશ્ચયરૂપ અપાયને પ્રથમજ થયેલો માનીયે તો અર્થાવગમન અને ઇલાનો અભાવ થાય, માટે એ માન્યતા ઈષ્ટ નથી.

શિષ્ય:—પ્રથમ સમયે રૂપાદિથી ભિન્ન ‘આ શબ્દ છે’ એવા પ્રત્યયવાળો અર્થાવગમન માનીએ તો શું હરકત છે? કેમકે શબ્દ માત્રરૂપે એ સામાન્ય જ છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય રૂપ અહણુ કર્યા બાદ ઉત્તર કાળે ધણું કરીને માધુર્યાદિ શબ્દશબ્દના ધર્મો અહીં ધરે છે. પણ કઈશાદિ શૃંગના શબ્દમાં રહેતા ધર્મો ધરતા નથી. આવા પ્રકારની વિમર્શબુદ્ધિ તે ઈલા. તે પછી આ શબ્દનો જ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય થાય તે અપાય. આ પ્રમાણે માનવાથી “તેણે શબ્દ અહણુ કર્યો” ઈત્યાદિ સર્વ આગમાનુસાર ગણાશે, અને “કયો શબ્દ છે એમ નથી જાણતો તે, તથા તે પછી ઈલામાં પ્રવેશ કરે છે.” ઈત્યાદિ સર્વ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તે વિરોધ વિનાનું થશે. આ કથનને આચાર્ય ઉત્તર આપી દૂર કરે છે. ૨૫૩

આચાર્ય:—જો શબ્દબુદ્ધિમાત્રને ન માનતાં “આ શબ્દ છે” એવા નિશ્ચયજ્ઞાનને અર્થાવગમન માનવામાં આવે અને તે શબ્દના વિશેષને (આ શબ્દનો શબ્દ છે. ઈત્યાદિ વિશેષજ્ઞાનને) અપાય માનવામાં આવે તો અવગમન લક્ષણ રૂપ મતિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદનો અભાવનો પ્રસંગ થાય. કેમકે ‘આ શબ્દ છે’ એવો પ્રત્યય વિશેષજ્ઞાનથી થાય છે, અને એ વિશેષજ્ઞાન તો અપાય છે. કહી તું અહીં એમ કહીશ કે—“આ શબ્દનો જ શબ્દ છે” ઈત્યાદિ ઉત્તર કાળ ભાવિ જ્ઞાન જ વિશેષ આહુક છે, અને શબ્દજ્ઞાનમાં તો શબ્દસામા

ન્યતુ' જ ભાન થાય છે. તેથી તેમાં વિશેષજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું? કે જેથી એમાં અપા-
યનો પ્રસંગ થાય? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે-‘આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી’ એવો વિશેષ
તે વિશેષજ્ઞાનજ છે. જ્યારે-આ શબ્દ છે, એમ અહણ કરાય છે ત્યારે આ રૂપ-રસાદિ
નથી એમ ભિન્નપણે અહણ કરતાં ‘આ અશબ્દ નથી’ એટલે કે શબ્દ છે એવો નિશ્ચય
થાય છે. જો રૂપાદિથી ભિન્ન અહણ કરેલ ન હોય તો આ શબ્દ છે એવો નિશ્ચય પણ ન
થાય. માટે “આ શબ્દ છે, અશબ્દ નથી” એવું ભાન તે વિશેષજ્ઞાનજ છે. અને તેથી
કરીને એ વિશેષજ્ઞાનને અપાયનો પ્રસંગ થવાથી તેની પહેલાં થવા જોઈતા અવગ્રહાદિના
અભાવનો પ્રસંગ થાય છે. ૨૫૦-થી-૨૫૪.

હવે અર્થાવગ્રહ અને અપાયના વિષયનો ભેદ જણાવવાને કહે છે.

યોવમિયં નાવાઓ સંસ્વાદ્વિસેસનમવાઉ ત્તિ ।

તવ્ભેયાવેકલાપ નણુ યોવમિદં પિ નાવાઓ ॥ ૨૫૫ ॥

ઇય સુવહુણા વિ કાલેણ સવ્ભેયાઽવધારણમસજ્ઞં ।

જમ્મિ હવેજ્જ અવાઓ સવો ચ્ચિય ઉગ્ગહો નામ ॥ ૨૫૬ ॥

કિં સદ્દો કિમસદ્દો ત્તઽણીહિં. સદ્દ એવ કિહ જુત્તં ? ।

અહ પુવ્વમીહિજ્ઞણં સદ્દો ત્તિ મયં, તદ્દં પુવ્વં ॥ ૨૫૭ ॥

કિં તં પુવ્વં ગહિયં જમીહઓ સદ્દ એવ વિણ્ણાણં ।

અહ પુવ્વં સામણ્ણં પમીહમાણસ સદ્દો ત્તિ ॥ ૨૫૮ ॥

અત્યોગ્ગહઓ પુવ્વં હોયવ્વં તસ્સ ગહણકાલેણં ।

પુવ્વં ચ તસ્સ વંજણકાલો સો અત્યપરિણુણો ॥ ૨૫૯ ॥

જહ સદ્દો ત્તિ ન ગહિયં ન ઉ જાણહ જં ક એમ સદ્દો ત્તિ ।

તમજુત્તં સામણ્ણે ગહિં મગ્ગિજ્જહ વિસેસો ॥ ૨૬૦ ॥

સવ્વત્ય દેસયંતો સદ્દો સદ્દો ત્તિ ભાસઓ મણદ્ ।

ઇદ્દરા ન સમયમેત્તે સદ્દો ત્તિ વિસેમણં જુત્તં ॥ ૨૬૧ ॥

અહવ સુણ ચ્ચિય મણિયં જહ કોહ તુણેજ્જ સદ્દમવ્વત્તં ।

અવ્વત્તમાણદેસં સામણ્ણં કપ્પણારહિયં ॥ ૨૬૨ ॥

અહ વ મદ્દં, પુવ્વં ચિય સો ગહિઓ વંજણોગ્ગદં તેણં ।

જં વંજણોગ્ગદમ્મિ વિ મણિયં વિણ્ણાણમવ્વત્તં ॥ ૨૬૩ ॥

અનિય તવં અવ્વત્તં ન ઉ તં નેવદ્દ મયં પિ નો મણિયં ।

ન ચ અગ્ગરિયમ્મિ જુજ્જહ સદ્દો ત્તિ વિતેનગ્ગા દુલ્લો ॥ ૨૬૪ ॥

માર્થ-આ શબ્દ છે તેથી અપાય નથી. અશબ્દ નથી એવો વિશેષ તે વિશેષજ્ઞાન
(વિશેષ) તેના આગ્રહ કરવાના ભાવથી અવગ્રહને અર્થ કહેવાય છે. તેથી એ અપાય
અશબ્દ સંબંધી એ પ્રમાણે નિર્ણય થાય છે. આ શબ્દ નથી એવો નિર્ણય અવગ્રહ છે. (વિશેષ)
તેમાં અપાય થાય તેમજ અવગ્રહ છે. આ શબ્દ છે એવો નિર્ણય અવગ્રહ છે. (વિશેષ)
આ શબ્દ છે એવો નિર્ણય અવગ્રહ છે. આ શબ્દ છે એવો નિર્ણય અવગ્રહ છે. (વિશેષ)

(તેની) પૂર્વે છે. તે કદાચની પૂર્વે શું અલ્પ કર્મ, કે નેથી તે ઈલા કરનારને શું છે એવું વિજ્ઞાન થયું ? તેમજ કર્મ પૂર્વે સામાન્ય અલ્પ કર્મ, કે નેથી તે ઈલાનું થયું. એ સામાન્ય અલ્પ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે હોવાનું નેત્રકર્મ, પણ તેની પૂર્વે વ્યવજન છે, અને તે વ્યવજનકાળે અર્થ પરિશુન્ય છે, તેને આ 'શબ્દ છે' એમ અલ્પ ન કર્યું તો “ નથી જાણતો કે આ શબ્દ કયો છે.” એમ કહેલું અગોચર થાય. સામાન્યમુદ્ધ પછી વિશેષ જોવાય છે. માટે અર્થિ અર્થત્ર પ્રશ્નપૂર્ણ કરતાં “ શબ્દ-શબ્દ ” એમ કાર કહે છે, અન્યથા સમયમાત્રમાં 'શબ્દ છે' એવું વિશેષણ ગોચર નથી, અથવા જ કહ્યું છે, કે-“જેમ કોઈ અવ્યક્ત શબ્દ આંખો” ત્યાં અવ્યક્ત આટલું અનિર્દેશ્ય-મા કલ્પનારહિત સમજાયું. અથવા એવી મનિ થાય કે પૂર્વે જ તે અવ્યક્ત વ્યવજનામાં અલ્પ કરાયું છે, કેમકે વ્યવજનાવગ્રહમાં પણ અવ્યક્તજ્ઞાન કહ્યું છે. તેમાં જ જ્ઞાન છે, પણ તેને સ્વયં-અલ્પ કરતો નથી એવું પણ કહ્યું છે. પરંતુ (સામાન્ય અ શબ્દ) અલ્પ કર્યા સિવાય 'શબ્દ છે' એવી વિશેષભુતિ મટે નહિ. ૨૫૫-થી-૨૬૪

શિષ્ય:—“આ શબ્દ છે” એવી બુદ્ધિવાળું જ્ઞાન અલ્પ વિશેષ આલોક હોવાથી પાય નથી, પણ અવગ્રહ જ છે. ત્યારે “આ શબ્દનો શબ્દ છે.” એવું વિશેષ જ્ઞાન થાય ત્યારે તે જ્ઞાન વધારે વિશેષગ્રાહી હોવાથી અપાયરૂપ થાય છે. એ અવગ્રહ અને અપાયનો ભેદ માનવામાં આવે તો શું હરકત છે ?

આચાર્ય:—જો એ પ્રમાણે જે થોડું જ્ઞાન તે અપાય નહિ, એમ માનવામાં આવે અપાય સંબંધી વાત જ બંધ કરવી પડશે. કારણ કે ઉત્તરોત્તર અર્થને વિશેષ અલ્પ કરવાની અપેક્ષાએ પૂર્વપૂર્વના અર્થનો જે નિશ્ચય તે અલ્પ છે, અને તેથી કરીને તે સર્વ અલ્પ જ થશે. તે શબ્દ શબ્દમાં પણ શુવાન-મધ્યમ-વૃદ્ધ-સ્ત્રી-પુરુષથી ઉત્પન્ન થએલું પછું મન્દ-મધુરાદિપણું એવા ઉત્તરોત્તર ભેદોની અપેક્ષાએ “આ શબ્દનો શબ્દ છે” ત્યાં જે જ્ઞાન તે પણ થોડું જ છે. કારણ કે તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ ભેદની અપેક્ષાએ વિશેષગ્રાહી છે. તેથી તે પણ અપાય નહિ બની શકે. અને છેવટે અપાયનો અભાવ થશે, જેમકે-“આ શબ્દનો શબ્દ છે.” એવી બુદ્ધિમાં શબ્દગત ભેદનો નિશ્ચય કરવો અશક્ય છે, કારણ કે શબ્દગત મન્દ-મધુરાદિ ઉત્તરોત્તર ભેદ ધણા છે. એ ધણા ભેદોની અપેક્ષાએ “આ શબ્દનો શબ્દ છે” એવી બુદ્ધિ તે અપાય નહિ પણ અવગ્રહ થશે. એ પ્રમાણે અતિ ધણા કાળે પણ શબ્દગત મન્દ-મધુરાદિ ભેદોનો નિશ્ચય થવો અશક્ય છે. કેમકે તે ભેદો અનન્તા છે. આથી કરીને બધાએ ભેદનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર ભેદજ્ઞાનની અપેક્ષા તારા કહેવા પ્રમાણે અલ્પ હોવાથી આ શબ્દ છે એવા જ્ઞાનની ચેઠ અવગ્રહ જ થાય પણ અપાય નહિ થાય.

વળી “આ શબ્દ જ છે” એવું જ્ઞાન અલ્પ હોવાથી તું તેને અર્થાવગ્રહ માને પરંતુ તે જ્ઞાનની પહેલા પણ ઈલા થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન ઈલાપૂર્વક હોવાથી તેને અર્થાવગ્રહ નહિ કહી શકાય. ૨૫૬ જેમકે-શું આ શબ્દ છે, કે અશબ્દ (રૂપાદિ) છે ? એ પ્રમાણે પ્રથમ ઈલા કર્યા સિવાય ‘શબ્દ જ છે’ એવું નિશ્ચયજ્ઞાન અકસ્માત કેવી રીતે થાય શબ્દગત અન્વય ધર્મેણે રૂપાદિથી ભિન્નપણે ગ્રહણ કરવાથી એવું નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન ઈલા કર્યા સિવાય નથી થતું. કેમકે નિશ્ચયકાળની પૂર્વે ઈલા કરવાવડે જ “આ શબ્દ છે” એવું નિશ્ચયજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તો તમારા વચનથી જ નિશ્ચય જ્ઞાનપૂર્વક ઈલા સિદ્ધ થઈ. ૨૫૭

હવે એ પ્રમાણે નિશ્ચયજ્ઞાન ઇલાપૂર્વક થયું, તો ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે ઇલાની પૂર્વે પ્રમાતાએ કંઈ વસ્તુ ગ્રહણ કરી કે જેથી તે ઇલા કરનારને વસ્તુનું “આ શબ્દ જ” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે? વસ્તુ ગ્રહણ કર્યા સિવાય કોઈપણ અકસ્માત્ પ્રથમ ઇલા નથી કરતું. કદી અહીં એમ કહેવામાં આવે કે ઇલાની પૂર્વે નામ-જાતિ આદિની કથનારહિત સામાન્ય વસ્તુમાત્ર ગ્રહણ થાય છે, તેથી ઇલામાન વસ્તુનું “શબ્દ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે. ૨૫૮ જે એ પ્રમાણે થતું હોય તો ઇલાની પૂર્વે જે સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, તે સામાન્ય ગ્રહણ કાળ હોવો જોઈએ, તે ગ્રહણકાળ એક સામયિક અર્થાવગ્રહના રૂપે તો નહિ કદી શકાય, કેમકે એથી અમારો મત માનવો પડશે. માટે તારા અભિપ્રાયથી તે સામાન્ય અમે કહેલ અર્થાવગ્રહની પૂર્વે ગ્રહણકાળે જાણવું જોઈએ. તે ગ્રહણકાળ અમે કહેલા અર્થાવગ્રહની પૂર્વેના વ્યગ્ન-જનકાળ છે. (શબ્દાદિ દ્રવ્યોનો માત્ર ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરવાનો કાળ તે વ્યગ્ન-જન કાળ) કદી એમ કહેવામાં આવે કે એ વ્યગ્ન-જનકાળમાં પણ સામાન્ય અર્થનું ગ્રહણ થશે. તો તે ખોટું છે; કેમકે તે વ્યગ્ન-જનકાળ અર્થપરિશય છે, એટલે તેમાં સામાન્ય કે વિશેષ કોઈપણ પ્રકારના અર્થનું જ્ઞાન નથી થતું. તે વખતે મનરહિત કેવળ ઇન્દ્રિયોનો જ વ્યાપાર છે, તેથી તેમાં અર્થનું જ્ઞાન થાય નહિ. એ પ્રમાણે તારું કથન કોઈપણ રીતે યુક્તિસંગત નથી થતું. માટે સમસ્તપણાથી અમે કહેલ અર્થાવગ્રહજ સામાન્ય ગ્રહણરૂપ છે, એમ ગાથામાં નથી કહ્યું, તોપણ પોતાની મેળે જાણી લેવું. તે પછી અવ્યય-વ્યતિરેક ધર્મની વિચારણારૂપ ઇલા, અને તે પછી “આ શબ્દ જ છે” એવું નિશ્ચય જ્ઞાન તે અપાય. એમ માનવાથી બધું યુક્તિસંગત થશે. ૨૫૯

શિષ્ય:—અર્થાવગ્રોધ સમયે પ્રથમ “આ શબ્દ છે” એ પ્રમાણે વસ્તુગ્રહણ ન કરી હોય તો નન્દીસૂત્રમાં “નથી જાણતો કે આ કયો શબ્દ છે” એમ જે કહ્યું છે, તે અસત્ય થશે. તેથી રૂપાદિથી ભિન્ન શબ્દરૂપ સામાન્ય ગ્રહણ કર્યા પછી “શું આ શબ્દનો શબ્દ” કે શૃંગાદિનો છે? ” એવા વિશેષનો વિચાર થાય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—“આ શબ્દ શબ્દનો છે, કે શૃંગાદિનો છે? ” એવા પ્રકારના વિશેષ જ્ઞાનનો તે વખતે સૂત્રમાં કોઈભાવ દર્શાવે છે, પણ શબ્દ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ થવાનો અભાવ નથી કહ્યો. તે શબ્દ સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ ન થતું હોય, તો વિશેષનો વિચાર જ ન થઈ શકે. કારણ કે જે વિશેષ જાણે છે તે સામાન્ય જ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે. માટે શબ્દરૂપ સામાન્યને ગ્રહણ કર્યા પછી જ તેના વિશેષનો વિચાર થવો ધટે છે. ૨૬૦

આચાર્ય:—પૂર્વે સર્વ સ્થળે અને અહીં આ સૂત્રના અવયવમાં અવગમની પ્રકરણ દર્શાવતા “શબ્દ શબ્દ” એમ વક્તા કહે છે. પરંતુ ત્યાં જ્ઞાનમાં શબ્દનો પ્રતિભાસ નથી થતો. એ સમય હોય તો એક સમયમાત્ર અર્થાવગ્રહના કાળમાં “શબ્દ” એવું વિશેષણ ઘટ્ટ નથી, કેમકે “શબ્દ” એ એવો નિશ્ચય થતાં માત્ર સૂક્ષ્મ વખત હોય છે, આ વાત પૂર્વે કહેલી જ છે. અવગમ તો એવો વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહની અવગમિયા સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાશે. તે કોનાવચન છે. ૨૬૧

વળી જે સૂત્રને વીધે તારો અવ્યય વ્યાપાર છે તો સૂત્રમાં પણ માત્રાદિનું સ્થિતિ નિવચન શબ્દમાત્ર ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે. નન્દીસૂત્રના અવગમમાં કહ્યું છે કે “મેં જાણનામય હોઈને જાણ્યું નહીં” એવું કહેલું છે. એટલે એમ કોઈપણ અવ્યય શબ્દ નોંધવો. આમાં અવ્યય શબ્દ દર્શાવે છે. તેના આ અર્થ છે. અવ્યય એટલે કે આ શબ્દ તે કે કયો શબ્દ? ” એવા પ્રશ્ન નિર્ણય તે અવ્યય. (નામ-જાતિ નહીં કે તત્ત્વ નહિ).

આ અર્થનો શબ્દ છે કે ગુણાદિનો શબ્દ છે. ? આદિ ભેદની અવગણના આ શબ્દ છે કે શબ્દોદ્દેશ્ય પણ અવ્યક્ત છે, તે અર્થનો જ અવગણન ગણ્ય નથી. એમ ન કહેવું, કારણ સૂત્રમાં અવગ્રહને અનાદાર ઉપયોગરૂપે કો સૂત્ર, તે અનાદાર ઉપયોગ આમાન્ય વિષયવાળો અને તારા કહેવા મુજબ તે પ્રથમ સાદારગતરૂપે અપાય અર્થથી અવગ્રહ તથા કહી અભાવ થાય છે. ૨૬૨

શિષ્ય:—અવ્યક્ત અનિર્દેશ્યાદિ સ્વરૂપવાલા શબ્દને અર્થાવગ્રહની પદ્ધતિમાં અવગ્રહ વગ્રહમાં જોતા અર્થ કહે છે, એમ આર્થ કહ્યું છે, તે પછી કરીને અર્થાવગ્રહમાં પણ અવ્યક્તાદિરૂપે શાથી કંઈ જો ? ૨૬૩

આચાર્ય:—અવગ્રહનાવગ્રહમાં જોવાને અવ્યક્ત જ્ઞાન છે, તેની અમે ના નથી કહે પરંતુ તે જ્ઞાન અતિ મૂઢમ હોવાથી જોવા પાને પણ જાણી શકતો નથી, તેમાં તે કે અવગ્રહનાવગ્રહનું જ અર્થ થાય છે, શબ્દનું અર્થ નથી થતું, તે એમ ન હોય તો અવગ્રહનાવગ્રહ ન કહેવાય. આ વાત પૂર્વે ૧૮૭ મીં જાણના વિવેચનમાં સ્પષ્ટ કહી છે તેથી પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. વળી સામાન્યરૂપે અવ્યક્તશબ્દ અર્થ ક સિવાય અકસ્માત્-અકસ્મ 'શબ્દ' એવી વિશેષ જુદી ન થાય. અને તે પ્રથમ જ એ વિશેષ જુદી માનીએ તો અર્થાવગ્રહના કાળમાં અપાયના પ્રસંગ થાય. આ વાત પૂર્વે ઘણીવાર કહી છે, માટે તું કહે છે તે યોગ્ય નથી. ૨૫૫-થી-૨૬૪. અવ્યક્ત શબ્દ જ્ઞાનનું અર્થાવગ્રહપણું સાબીત કરી તેમાં અનેક ઉપયોગનો નિષેધ કરતા કહે છે કે:

અત્યો ત્તિ વિસયગહણં જડ્ તમ્મિ વિ સો ન વંજણં નામ ।
 અત્યોગ્ગહો ચ્ચિય તઓ અવિસેસો સંકરો વાવિ ॥ ૨૬૫ ॥
 જેણત્યોગ્ગહકાલે ગહણે-હા-ડવાયસંભવો નત્થિ ।
 તો નત્થિ સદ્ધુદ્ધી, અહત્થિ નાવગ્ગહો નામ ॥ ૨૬૬ ॥
 સામણ્ણ-તયણ્ણવિસેસેહા-વજ્જણ-પરિગ્ગહણઓ સે ।
 અત્યોગ્ગહેગસમઓવઓગવાહુલ્લમાવણ્ણં ॥ ૨૬૭ ॥
 અણ્ણે સામણ્ણગ્ગહણમાહુ વાલસ્સ જાયમેત્તસ્સ ।
 સમયમ્મિ ચેવ પરિચ્ચિયવિસયરસ વિસેસવિન્નાણં ॥ ૨૬૮ ॥
 તદવત્થમેવ તં પુવ્વદોસઓ તમ્મિ ચેવ વા સમણ્ણ ।
 સંઘ-મહુરાહુસુવહુયવિસેસગહણં પસજ્જેજ્ઞા ॥ ૨૬૯ ॥
 અત્યોગ્ગહો ન સમયં અહવા સમઓવઓગવાહુલ્લં ।
 સવવિસેસગ્ગહણં સવમર્ફોગ્ગહો ગિજ્ઞો ॥ ૨૭૦ ॥
 ણ્ણો વાડવાઓ ચ્ચિય અહવા સોડગહિય-ળીહિણ પત્તો ।
 ઉક્કમ-વહ્કમા વા પત્તા ધુવમોગ્ગહાર્ણં ॥ ૨૭૧ ॥
 સામણ્ણં વ વિસેસો સો વા સામણ્ણસુભયસુભયં વા ।
 ન ય જુત્તં સવ્વમિયં સામણ્ણાલંબણં મોત્તું ॥ ૨૭૨ ॥

અર્થ એટલે વિષયગ્રહણ. જે તે (વ્યજનાવગ્રહ) માં પણ તે (શબ્દરૂપ વિશેષનું ગ્રહણ) માનીએ તો વ્યજનાવગ્રહ ન થાય, તેથી તો અર્થાવગ્રહ જ થાય. અથવા (ઉભય) સામાન્ય થાય કે સાંકર્ય થાય, જેથી અર્થાવગ્રહકાળે ગ્રહણ-ક્રિયા ને અપાયનો સંભવ નથી, તેથી ત્યાં શબ્દબુદ્ધિ નથી, જે (શબ્દબુદ્ધિ) છે તો અવગ્રહ નથી. સામાન્ય અને તદન્ય વિશેષરૂપ ઘટા થાય. તે પછી (શ્રોતાને) વર્જન અને ગ્રહણ થાય. એમ એક સમયના અર્થાવગ્રહમાં ઘણા ઉપયોગ થાય. તુરતના જન્મેલા બાળકને સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, અને પરિચિત વિષયનું વિશેષવિજ્ઞાન તો પ્રથમ સમયે જ થાય છે, એમ બીજા (આચાર્યો) કહે છે. પૂર્વોક્ત દોષથી તે તે સ્વરૂપવાળું જ થયું. અથવા તેજ સમયે શબ્દ-મધુર આદિ બહુ પ્રકારના વિશેષનું ગ્રહણ થાય. (એક સમયમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાથી) અર્થાવગ્રહ એક સમયનો ન થાય. અથવા એક સમયમાં ઘણા ઉપયોગ થાય, સર્વ વિશેષનું ગ્રહણ થાય, સર્વ મતિ અવગ્રહરૂપ થાય, એક અપાય જ થાય, તે અપાય પણ ગ્રહણ કર્યા સિવાય અને ઘટા થયા વિના જ પ્રાપ્ત થાય, અથવા અવગ્રહાદિનો ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ અવશ્ય થાય, સામાન્ય તે વિશેષ થાય અથવા વિશેષ તે સામાન્ય થાય. અથવા ઉભય સામાન્ય-વિશેષ તે ઉભયરૂપ થાય. મારે સામાન્ય આલંબન સિવાય થાય આ સર્વ યુક્ત નથી. ૨૬૫-થી-૨૭૨.

અર્થાવગ્રહમાં “અર્થ” શબ્દથી વિષયગ્રહણ માનેલ છે, (એટલે કે રૂપાદિ ભેદે અનિશ્ચિત અવ્યક્ત શબ્દાદિ વિષયનું ગ્રહણ થવું તે અર્થાવગ્રહ છે એમ માનેલ છે.) વ્યજનાવગ્રહમાં પણ જે તે અવ્યક્ત શબ્દાદિ જણાય છે. એમ માનીએ તો તેને વ્યજનાવગ્રહ જ ન કહેવાય. વળી વ્યજનાવગ્રહમાં તો વ્યજનોનો સંબંધ માત્ર જ કહ્યો છે, અને તુંતો તે સંબંધ અતિક્રમીને થએલા અવ્યક્ત અર્થનું ગ્રહણ થવાનું માને છે. એ પ્રમાણે અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ થતો હોય તો તે અર્થાવગ્રહ કહેવાય. પણ વ્યજનાવગ્રહ ન કહેવાય. કદી એમ કહીશ કે સૂત્રમાં વ્યજનાવગ્રહની અંદર પણ અવ્યક્ત અર્થ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે, તો બન્નેમાં કંઈ તફાવત નહિ રહે. જે અર્થાવગ્રહ તેજ વ્યજનાવગ્રહ થશે અથવા મેચકમણિની પ્રભાની પેઠે સંકરતા થશે. મારે એમ માનવું યોગ્ય નથી. વ્યજનાવગ્રહમાં વ્યજનોનો સંબંધ માત્ર જ થાય છે, અને અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્ત શબ્દાદિ અર્થગ્રહણ થાય છે પણ વ્યક્ત શબ્દાદિ નથી ગ્રહણ થતા. ૨૬૫

અર્થાવગ્રહમાં વ્યક્ત (પ્રગટ) શબ્દાદિ અર્થનું જ્ઞાન નહિ થવાનું કારણ એ છે કે પ્રથમ તો માત્ર અર્થગ્રહણ જ થાય, તે પછી ઘટા અને તે પછી અપાય. એ પ્રગટ, મતિ જ્ઞાનનો ઉત્પત્તિક્રમ નો આ પ્રકારે પ્રગટ શબ્દાદિ અર્થનું અવ્યક્ત અર્થનું ગ્રહણ થાય, તે વખતે નથી થતા. કેમકે અર્થાવગ્રહકાળે અર્થાવગ્રહ-ક્રિયા-ને નો સંબંધ અવ્યક્ત અર્થના અર્થાવગ્રહમાં “શબ્દ” છે ” એવી વિશેષબુદ્ધિ થતી નથી. તેવી વિશેષબુદ્ધિ અર્થાવગ્રહકાળે થાય છે. ત્યાં વિશેષબુદ્ધિ છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે અર્થાવગ્રહ નહિ પણ અપાય જ થાય. અને એ યુક્ત નથી. અને એમ માનવાથી અર્થાવગ્રહ નો કારણ અવગ્રહનો પ્રકાર આવે. ૨૬૬

વળી એક આચાર્ય અર્થાવગ્રહમાં “શબ્દ” એવી વિશેષબુદ્ધિ અર્થાવગ્રહમાં માને તે બીજા સંપા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે એ વિશેષબુદ્ધિ વિશેષરૂપ ને, તેવો વિશેષરૂપ વિશેષરૂપનાર થાય નહિ. પણ અવગ્રહને થાય. પ્રથમ અર્થાવગ્રહ અર્થાવગ્રહમાં અર્થાવગ્રહ થાય તે પછી તેના વિશેષરૂપનો સંબંધ વિશેષરૂપ થાય, તે પછી અર્થાવગ્રહ નો કારણ અર્થાવગ્રહનો પ્રકાર આવે. ૨૬૭

એવી કહ્યા થાય, તે પછી મુજબ કહેલા શબ્દ આમાન્યનાં મહત્ત્વ થાય અને બીજા કોઈકીયે તેના વિરોધ ત્યાં ન હોવાથી તેનું નિવર્તન થાય. એવા અનર્થ નિર્દાય થાય છે, તારા કહેવા મુજબ તો એક સમયના અર્થાવગ્રહમાં આમાન્ય મહત્ત્વાદિ પ્રકારનાં જ્ઞાનને મળ્યા ઉપ-
યોગનો પ્રસંગ થાય. સિદ્ધાન્તમાં એક સમયની અદ્વૈત મળ્યા ઉપયોગનો નિર્વેચ કર્યો છે, માટે અર્થાવગ્રહમાં શબ્દાદિ વિશેષ જુદા નથી પતી. ૨૬૩

બીજા કહેલાકનું એમ કહેવું છે કે સર્વ વિશેષરહિત અવ્યક્ત આમાન્ય માત્ર વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું તે તરતના જન્મેલા આગકને થાય છે. કારણ કે એ અવ્યક્તજ્ઞાન શકેતાદિ રહિત અપરિચિતવિષયવાળું છે, પણ જે પરિચિતવિષયવાળું આ શબ્દ એવું જે જ્ઞાન તે તો પ્રથમ શબ્દ ધવળ સમયેજ થાય છે. કેમકે તે ક્ષણ છે. આ પદ્ધતી અપેક્ષાએ “તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો.” એમ કહેવાય છે. ૨૬૮

આવું કથન પણ ચોખ્ખું નથી, કેમકે તે પંચાંક ૨૬૬-૨૬૭મી ગાથામાં કહેલા દ્વયવાળું છે, એ સિવાય બીજું દ્વય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરિચિતવિષયનું વિશેષજ્ઞાન જીવને પ્રથમ સમયેજ થવું હોય તો તે સમયે આ શબ્દ સંજ્ઞાનો છે, કે શૂંંગનો છે? સ્તિબ્ધ-મધુર-કે કડક છે? સ્ત્રી-પુરુષ-કે કોઈ વાચનનો છે? ઇત્યાદિ મળ્યા વિશેષપ્રકારે પણ ગ્રહણ થવું જોઈએ. મતલબ કે પરિચિતવિષયવાળાને એકસમયના અર્થાવગ્રહમાં અવ્યક્ત શબ્દજ્ઞાન ઉદ્ભવે તે પ્રગટ શબ્દજ્ઞાનનો નિશ્ચય થાય છે, તો પછી બીજા કોઈ અતિશય પરિચિતવિષયવાળા અને સારા બોધવાળા જીવને તેજ સમયે પ્રગટ શબ્દજ્ઞાન ઉદ્ભવે “આ સંજ્ઞાનો શબ્દ છે” ઇત્યાદિ સંજ્ઞાતીત વિશેષ ગ્રહણ જ્ઞાન પણ તેઓના અભિપ્રાયે થવું જોઈએ. કેમકે જીવોની શક્તિ અનુસાર તારતમ્યપણું પ્રગટ જણાય છે.

કેટલાકને પ્રથમ સમયે અતિવિશેષગ્રાહીજ્ઞાન પણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે, કારણ કે “આ ક્યો શબ્દ છે તે જાણતો નથી” એ સૂત્રના અવયવની સાથે તેનો વિરોધ થાય. મધ્યમ શક્તિવાળા પુરુષ સંજ્ઞાથી એ સૂત્રાવયવ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ અસત્ય છે. કેમકે તે સ્થળે એવું કંઈ વિશેષણ કહ્યું નથી. માટે પ્રથમ સમયે સર્વવિશેષવિષયિક જ્ઞાન થાય એમ કહેવું ચુક્તિરહિત છે. ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિવાળાને પણ શબ્દધર્મીને ગ્રહણ કર્યા સિવાય ધણા ધર્મો ગ્રહણ થવા સંભવતા નથી, કેમકે નિરાધાર ધર્મોની ઉત્પત્તિ થતે નહિ. ૨૬૯

ઉપર કહ્યા મુજબ એક સમયમાં “શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન માનવાથી આગમ-વિરોધાદિ બીજાં-કોષો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધાન્તમાં એક સમયનો અર્થાવગ્રહ કહ્યો છે, એ અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે અર્થાવગ્રહ એક સમયનો ન થાય પણ અસંજ્ઞાત સમયનો થાય, કારણકે વિશેષજ્ઞાન અસંજ્ઞાતા સમયે થાય છે. (૧) વળી એક સમયમાત્રમાં વિશેષજ્ઞાન માનીયે તો પૂર્વે ૨૬૭મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ એક સમયમાં ધણા ઉપયોગોનો પ્રસંગ થાય. (૨) અથવા પરિચિતવિષયનું વિશેષજ્ઞાન એકજ સમયમાં માનવાથી વધારે પરિચિતવિષયનું જ્ઞાન તેજ સમયે હમણાં કહ્યા મુજબ સર્વવિશેષપ્રકારે ગ્રહણ થાય. (૩) અથવા અવગ્રહમાત્રથી વિશેષજ્ઞાન માનવામાં આવે તો ઈલા વિગેરે ઉત્પન્નજ ન થવાં જોઈએ, સર્વ મતિજ્ઞાન અવગ્રહરૂપજ થવું જોઈએ. (૪) અથવા સર્વ મતિ અપાયરૂપજ થવું જોઈએ, કેમકે અર્થાવગ્રહમાં પણ વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી તે વિશેષજ્ઞાન નિશ્ચયરૂપ થાય છે, અને તે નિશ્ચય અપાયરૂપ છે. એ પ્રમાણે એક સમયમાં અપાયની સિદ્ધિ થાય, ત્યારે “ઈલા-અપાય-અન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણ

છે ” એ સિદ્ધાન્તવાક્ય સાથે વિરોધ થાય. (૫) તથા અર્થાવગ્રહ થયા પછી ઇહા થયા બાદ અપાય થાય છે એવો ક્રમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યો છે. તે ક્રમ પ્રથમ સમયમાં વિશેષ જ્ઞાન માનવાથી રહે નહીં. કેમકે-અવગ્રહ અને ઇહા થયાવિનાજ પ્રથમ એ અપાયની પ્રાપ્તિ થાય. (૬) વળી ત્રીજા ભેદરૂપે કહેલો અપાય તે “ પ્રથમ સમયમાંજ પરિચિત વિષયનું વિશેષજ્ઞાન થાય છે ” એ વચનથી પટ્ટવની વિચિત્રતાએ પ્રથમ માનીએ તો તે પટ્ટવની વિચિત્રતાથી અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ને ધારણાનો અવશ્ય ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ-થાય. (ઉત્ક્રમ એટલે પશ્ચાત્પૂર્વીથી થવું તે, અને વ્યતિક્રમ તે અનાતપૂર્વીથી થવું તે) એટલે કે જેમ કોઇને શક્તિની વિચિત્રતાથી પ્રથમ અપાય થાય એમ માનેલ છે, તેવીજ રીતે કોઇને પ્રથમ ધારણાજ થાય, તે પછી અપાય તે પછી ઇહા અને તે પછી અવગ્રહ. એમ ઉત્ક્રમ થાય. બીજા કોઇને અવગ્રહ ઉદ્ભવીને પ્રથમ ઇહાજ થાય, ત્રીજા કોઇને ઇહા ઉદ્ભવીને અપાય થાય, ચોથા કોઇને અપાય અતિક્રમીને ધારણાજ થાય. ઇત્યાદિ પ્રકારે વ્યતિક્રમ થાય. શાથી આવો ઉત્ક્રમ વ્યતિક્રમ થાય ? એમ પૂછવામાં આવે તો કહેવું કે શક્તિની વિચિત્રતાથી એમ થાય. પરંતુ ખરી રીતે એવો ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમ થવો યોગ્ય નથી, “ અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ને ધારણા ” એ ક્રમસરજ એ ચારે ભેદો તીર્થકર-ગણધરાદિકે કહ્યા છે તે અન્યથા પ્રકારે થઈ શકે નહિ. (૭) તથા પ્રથમ સમયે જે ગ્રહણ થાય છે તે વિશેષરૂપ છે એમ માનવાથી જે સામાન્ય છે, તે પણ વિશેષરૂપ થાય. કેમકે પ્રથમ સમયે સર્વ વસ્તુ અવ્યક્ત સામાન્યરૂપેજ ગ્રહણ થાય છે. (જે કે ખરી રીતે અર્થાવગ્રહના સમયમાં સામાન્યજ ગ્રહણ થાય છે) (૮) વળી અહીં પ્રથમ સમયે વિશેષ છુદ્ધિ માનવાથી અહીં જે વસ્તુતઃ સામાન્ય છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષ થશે, અને તે માનેલું વિશેષ તે સામાન્ય થશે. (૯) અથવા સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને ઉભયસ્વરૂપને પામશે. જેમકે સામાન્ય ગ્રહણ કરે તે અવગ્રહ. આવી વ્યુત્પત્તિવડે વસ્તુ સ્થિતિ પામેલું સામાન્ય જે સ્વરૂપે સામાન્ય છે તે તારા કહેવા મુજબ વિશેષ છે. એ પ્રમાણે એકજ સામાન્યને સામાન્ય તથા વિશેષરૂપતા ઉભય પ્રાપ્ત થાય છે. વળી તું જેને વિશેષ કહે છે તે તારા અભિપ્રાયે વિશેષરૂપ છે, પણ વસ્તુતઃ તો સામાન્ય છે, એ રીતે વિશેષને પણ ઉભયરૂપતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૦) આ પ્રમાણે અર્થાવગ્રહને અવ્યક્ત સામાન્ય આલંબન ક્રિયાય બીજા વિશેષ આલંબન માનીએ તો ઉપરોક્ત સર્વ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે સર્વ અયોગ્ય છે. આમાંની છેલ્લી ત્રણ ગાથામાંના કેટલાકે દૃષ્ટાંતો પૂર્વે કહ્યા છે, તે દ્રવીથી પ્રત્યક્ષાપાત કહ્યા છે પણ તેથી પુનરુક્તિ દોષ ન સમજવો. રૂપથી-રૂપરૂ. કેટલાંકો અવગ્રહની પાંદડાં ઇહા માને છે તે મારે કહે છે કે:-

કેદિહાલોચણપુવ્વમોગ્ધં વૈનિ તન્થ મામણં ।
 ગદિચમહત્પાવનાદકાલે નદે ચિ નિન્નિરણં ॥ ૨૭૩ ॥
 તં વંજણોગ્ધાઓ પુવ્વં પન્ના ન એવ વા દોગ્ધા ? ।
 પુવ્વં તદન્થવંજણનંવંશભાવઓ નન્થિ ॥ ૨૭૪ ॥
 અન્થોગ્ધાતો વિ જે વંજણોગ્ધાન્નેવ સન્નન્થાન્થિ ।
 પન્ના વિ તો ન હુવં પન્નિતેતં વંજણં દોગ્ધા ॥ ૨૭૫ ॥
 હં ન સમાલોચણમન્થદન્નિરણં જા, ન વંજણં દો વં ।
 આ વંજણમ્મ તો વહાલોચણમન્થપુવ્વમ્મ ॥ ૨૭૬ ॥

આલોચન નિ નામં કવેજ્ઞ નં વૈજ્ઞાનીગ્રહમ્નેવ ।

હોજ્ઞ કહં નામણગ્રહણં તત્ત્વત્ત્વમુપગમ્મિ ? ॥ ૨૭૭ ॥

ગદિયં વ હોઽ નદિયં નામણં કહમણીદિષ્ વમ્મિ ।

અત્યાવગ્રહકાલે વિવેચનં ઇમં ચત્તો નિ ? ॥ ૨૭૮ ॥

કેટલાક આવીં આલોચનાપૂર્વક અર્થાવગ્રહ કહે છે, ત્યાં (આલોચનામાં) સામાન્ય અર્થ થાય છે, પછી અર્થાવગ્રહકાળે રૂપાદિથી પૂર્ણ કરીને 'શબ્દ' એવું જ્ઞાન થાય છે, તો તે આલોચના વ્યગ્જનાવગ્રહ પહેલાં, પછી, અથવા તે વ્યગ્જનાવગ્રહ થાય છે અર્થ અને વ્યગ્જનના સંબંધનો અભાવ હોવાથી પહેલાં તો તે આલોચના નહીં કેવાય, વ્યગ્જનાવગ્રહના કેટલા સમયે અર્થાવગ્રહ થાય છે તેથી પછી પણ તે જ નથી, કોય રહ્યો જે વ્યગ્જનાવગ્રહ તે આલોચનાજ્ઞાન થાય, સામાન્યરૂપ અર્થનું જ્ઞાન તે આલોચના હોય તો તે વ્યગ્જનાવગ્રહ નહીં, અને વ્યગ્જનાવગ્રહને આલોચન કહેવામાં આવે તો તે અર્થશૂન્યનું આલોચન કેવી રીતે થાય? વ્યગ્જનાવગ્રહ આલોચના થશે. (એમ કહેવામાં આવે, તો તે અગોચ્ય છે, કેમકે-) ત્યાં અર્થશૂન્યમાં સામાન્યઅર્થ કેવી રીતે થાય? અથવા તેમાં સામાન્યઅર્થ થાય, તો પણ કહી મિથ્યા તે અર્થાવગ્રહકાળે “ આ શબ્દ છે ” એવું વિશેષજ્ઞાન કેવી રીતે થાય? ૨૭૭-થી-૨૭૮.

કેટલાક આ પ્રસ્તાવમાં આલોચનાપૂર્વક અર્થાવગ્રહ માને છે, તેઓનું એમ કહેવું છે કે સામાન્ય વસ્તુગ્રાહી જ્ઞાન તે આલોચના, એવી આલોચના પ્રથમ થાય છે અને તે પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે, કહ્યું છે કે-“ બાળ-મૂકાદિના વિજ્ઞાન જેવું શુદ્ધ વસ્તુથી થએલું આલોચના જ્ઞાન પ્રથમ નિર્વિકલ્પક થાય છે. ” આવા આલોચના જ્ઞાનમાં સામાન્ય-અવ્યક્ત વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે, તે પછી તરતજ અર્થાવગ્રહકાળે તે સામાન્યને રૂપાદિથી લિખ કરીને 'શબ્દ' છે, એવા વિશેષણયુક્ત ગ્રહણ કરાય છે. આથી કરીને “ સે જહાનામ્પ કેહ પુરિસે અવ્વત્તં સહં સુણેજ્ઞ । જેમ કોમ્પ પુરૂષે અવ્યક્તશબ્દ સાંભળ્યો, ” ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તે આ આલોચના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, અને “ તેણં સહેત્તિ ઉગ્ગહિપ્પ ’ તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો. ” ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે તે અર્થાવગ્રહની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે માનવાથી બધું યુક્તિસંગત થશે. આવી માન્યતા કરે છે તે યોગ્ય નથી, કેમકે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે વ્યગ્જનાવગ્રહ થાય છે. ઉપર મુજબ માન્યતાવાળાને અમે પૂછીએ છીએ કે-તમે માનેલું સામાન્યગ્રાહી આલોચનાજ્ઞાન તે વ્યગ્જનાવગ્રહની પૂર્વે થાય છે કે પછી થાય છે? અથવા તે વ્યગ્જનાવગ્રહ આલોચનાજ્ઞાન રૂપે થાય છે? વ્યગ્જનાવગ્રહની પૂર્વે તો તે નહિ કહી શકાય, કેમકે શબ્દાદિ વિષયરૂપે પરિણામ પામેલા દ્રવ્યના સમૂહવાલો અર્થ અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયરૂપ જે વ્યગ્જન તે બન્નેનો સંબંધ તે વખતે નથી; જો અર્થ અને વ્યગ્જનનો સંબંધ તે વખતે હોય તો સામાન્ય અર્થનું આલોચન થાય, અન્યથા એવા સંબંધવિના પણ આલોચના માનવામાં આવે તો સર્વત્ર નિરન્તર તે આલોચના જ્ઞાનનો પ્રસંગ થાય, માટે વ્યગ્જનાવગ્રહની પૂર્વે અર્થ અને વ્યગ્જનનો સંબંધ ન હોવાથી તેની પૂર્વે આલોચના જ્ઞાન થતું નથી. ૨૭૭

બીજા વિકલ્પાનુસાર વ્યગ્જનાવગ્રહની પછી આલોચના જ્ઞાન માનવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કેમકે વ્યગ્જનાવગ્રહના છેલ્લા સમયે અર્થાવગ્રહ થાય છે એમ પહેલાં નિશ્ચિત કર્યું છે, વળી વ્યગ્જનાવગ્રહની અને અર્થાવગ્રહની વચ્ચે એવો બીજો કાળ પણ નથી કે જ્યાં

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

સ ક્રિમોગ્ગહો ત્તિ મળ્લ મહર્ણે-હા-વાગ્મ્યસ્વર્ણનં વિ ।
 અહ ઉચ્ચારો કીન્દ નો મૃણ જહ જુજ્જ્ઞ મો વિ ॥ ૨૮૧ ॥
 સામળ્લમેત્તમહર્ણં નેન્દ્દઓ નમયમોગ્ગહો પદ્મો ।
 તત્તોડ્ણંતરમીહિયવન્થુવિસેમ્મ જોડ્વાઓ ॥ ૨૮૨ ॥
 સા પુણરીહાવાયાનેવ્વાઓ વગ્ગહોત્તિ ઉચ્ચારિઓ ।
 એમ વિસેસાનેવ્વં સામળ્લં મેળ્લ જેળં ॥ ૨૮૩ ॥
 તત્તોડ્ણંતરમીહા તત્તોડ્વાઓ ય ત્ત્વિસેમ્મસ્ય ।
 ઇય સામળ્લ-વિસેસાનેવ્વા જાવંતિમો મેઓ ॥ ૨૮૪ ॥
 સવ્વત્થે-હા-વાયા નિન્દ્દયઓ મોત્તુમાડ્ઝામળ્લં ।
 મંવવહારત્થં પુણ મવ્વત્થાડ્વગ્ગહોડ્વાઓ ॥ ૨૮૫ ॥
 તરત્તમજોગાભાવેડ્વાડ ત્તિય ધારણા તદંતમ્મિ ।
 સવ્વત્થ વાસણા પુણ મળિયા કાન્તંતરમતી ય ॥ ૨૮૬ ॥
 સદ્દો ત્તિ વ મુચ્ચમળિયં વિગળ્લઓ જહ વિસેમ્મવિળ્ણાણં ।
 ઘેપ્પેજ્જ તં પિ જુજ્જહ મવ્વહારોગ્ગહે સવ્વં ॥ ૨૮૭ ॥
 રવ્વપ્પે-યરાદ્ધમેઝ પુવ્વોદ્ધયદોસજાલપરિહારો ।
 જુજ્જહ સંતાળેણ ય સામળ્લ-વિસેસવવહારો ॥ ૨૮૮ ॥

જુદા જુદા અસંખ્યાત સમયે થનારા તર્ક અને નિશ્ચય સ્વભાવવાળા બન્ને બે ઈલા અને અપાય તે અર્થાત્ કલ્પનાએજ સમયમાં કેમ ઘટે? ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો અવગ્રહ કહેા છે. તેથી વિકલ્પવશાત્ “શબ્દ છે” એવું વિશેષજ્ઞાન ત્યાં ઘટે છે. એમ કેટલાક કહે છે. ગ્રહણ-ઇલા અને અપાયત્વ છતાં પણ શું તેને અવગ્રહ કહેવાય છે? જો ઉપચાર કરાય છે તો તેપણ જેમ ઘટે છે તેમ સાંભળો-સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ તે પ્રથમ એક સમયનો નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે. તે પછી તરતજ ઈહિત વસ્તુ વિશેષનો જે નિશ્ચય તે અપાય. ને તે અપાય પુનઃ (આગલના) ઈલા અપાયની અપેક્ષાએ ઉપચારિત અર્થાવગ્રહ છે. કેમકે ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ તે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે. તે પછી તદ્વિશેષની ઈલા અને અપાય; એ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની અપેક્ષા છેક છેલ્લા ભેદ સુધી કરવી. આદ્ય સામાન્ય સૂત્રીને સર્વત્ર નિશ્ચયથી ઈલા અપાય થાય છે, પણ સંવ્યવહાર માટે સર્વત્ર અપાય તે અવગ્રહ છે. તરતમ યોગના અભાવે અપાયજ થાય, અને તેના અન્તે ધારણા થાય, તથા વાસના અને સ્મૃતિ તો સર્વત્ર કાળાન્તરે જ થાય છે. અથવા ‘શબ્દ છે’ એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તે અને જો વિકલ્પથી વિશેષજ્ઞાન માનીએ તો તેપણ સર્વ સંવ્યવહાર અર્થાવગ્રહમાં ઘટે છે (એ મુજબ માનવાથી) ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્રાદિ ભેદવાળો પૂર્વાક્ર દાષોના સમૂહનો ત્યાગ થાય, અને પરંપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર સંગત થાય. ૨૭૯-થી-૨૮૮

અર્થાવગ્રહકાળે શબ્દાદિનો નિશ્ચય થવાની સાથેજ ઈલા પણ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે તો તેપણ અયોગ્ય છે, કારણ કે- જુદા જુદા અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થનારા તર્ક અને નિશ્ચયરૂપ ઈલા તથા તે અપાય અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં સાથે હોઈ શકે નહીં.

તે ઈલા-અપાય અતુકમે અનિશ્ચય અને નિશ્ચયરૂપ સ્વભાવવાળા હોવાથી એક બીજાના અભાવેજ ઉદય પામે છે. વળી અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયમાત્રનો છે અને ઈલા-અપાયનો કાળ અન્તર્મુહુર્તનો છે. તેથી તે દરેક અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થનારા હોવાથી અર્થાવગ્રહના એકજ સમયમાં કેવી રીતે થઈ શકે? નજ થઈ શકે. ૨૭૯

અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન માનવાનો આગ્રહ રાખનારાઓ પુનઃ એમ કહેવા માગે કે ક્ષિપ્ર-અક્ષિપ્ર આદિ ભેદવાળો અવગ્રહ છે, તેથી કરીને ‘ શબ્દ છે ’ એવું જ્ઞાન અર્થાવગ્રહમાં ઘટે છે. અને એ વિકલ્પોને લઇને સૂત્રમાં પણ તેજં સદેતિ ઉગ્ગહિષ તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો ” એમ કહ્યું છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે-જલદી ગ્રહણ કરે, લાંબા કાળે ગ્રહણ કરે, બહુ ગ્રહણ કરે, અલ્પ ગ્રહણ કરે, બહુ પ્રકારે ગ્રહણ કરે, થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે અનિશ્ચિત ગ્રહણ કરે, નિશ્ચિત ગ્રહણ કરે, અસંદિગ્ધ ગ્રહણ કરે, સંદિગ્ધ ગ્રહણ કરે, ધ્રુવ ગ્રહણ કરે, અધ્રુવ ગ્રહણ કરે એ બાર વિશેષણોયુક્ત અવગ્રહાદિ ભેદો કહ્યા છે, તે વિશેષણો અર્થાવગ્રહ જે એકજ સમયનો હોય તો ઘટે નહિ. આથી એમ જણાય છે કે અર્થાવગ્રહ માત્ર એકજ સમયનો છે એમ નહિ, પરંતુ દીર્ઘકાળનો પણ છે. જે એમ ન હોય તો એક સમય-માત્રમાં ક્ષિપ્રગ્રહણાદિ વિશેષણો કેવી રીતે ઘટી શકે? માટે અર્થાવગ્રહ અસંખ્યાત સમ-નો પણ હોઈ શકે છે.

વળી ઘણા શ્રોતાઓને શબ્દ ભેરી-આદિ અને વાચનનો અવાજ સર્વને સમાન અવગ્ર-ાવર થયા છતાં ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાએ કોઈકે (અખણ) સામાન્યથી સમુદાયે વાચનનો અવાજ છે એમ ગ્રહણ કરે, કોઈ શબ્દ-ભેરી-વાચન વિગેરેના ભિન્ન ભિન્ન બહુ ભેદોને ગ્રહણ કરે, કોઈ સ્ત્રી-પુરુષાદિકના વાચનના સ્ત્રિગ્ધ મધુરાદિ બહુ ભેદયુક્ત ઘણા પ્રકારે ગ્રહણ કરે, અને કોઈ એથી વિપરીત અખણવિધ થોડા પ્રકારે ગ્રહણ કરે. એ રીતે બહુ બહુવિધાદિ અનેક વિકલ્પવશાત્ કોઈ વખત અવગ્રહમાં સામાન્યથી ગ્રહણ થાય અને કોઈ વખત વિશેષ ગ્રહણ થાય છે. એથી કરીને ઉભય પ્રકારે માનવામાં કંઈ ભેદ નથી. એજ અપેક્ષાએ સૂત્રમાં પણ “ તેજં સદેતિ ઉગ્ગહિષ તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો ” એમ કરીને અર્થાવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન પણ કહ્યું છે. ૨૮૦

પૂર્વાક્ત બહુ-બહુવિધાદિ વિશેષણવશાત્ વિશેષાધાને અર્થાવગ્રહ તરીકે માનના-ની સામાન્યતા ચોક્કસ નથી. કેમકે બહુ-બહુવિધાદિ બોધરૂપ નિશ્ચય સામાન્ય અર્થના ગ્રહણ અને કદા વિના થતો નથી. જે તે બે વિના થતો નથી તે અપાયજ છે તે તેને અર્થાવગ્રહ કેમ કહેવાય? આ વાત પૂર્વે વળીવાર કહી છે. તે છતાં પુનઃ પણ અર્થાવગ્રહની સીધી સીધી.

આ સમયે કરી એમ કહેવામાં આવે કે-ગ્રહણ અને કદા એ બન્ને વિશેષણોના નિર્ણયનો સમાજ બહેલા. કેમકે તે વિના તે વિશેષણોના થાય નહીં. પરંતુ સમાજ તે નિર્ણયનું લક્ષણ કેવી રીતે થાય? તેનો તેને અવગ્રહ છે. માનવા દિગ્ગમમાં એ-વગ્રહ તેને સ્વયં સ્વયં છે. પરંતુ કદાની વિશાલતાને અર્થાવગ્રહના અર્થમાં એમ કહેવામાં આવે છે.

તેમ માટે અવગ્રહમાત્રની પદે અર્થાવગ્રહ કરી ગણાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય:—તે આપણને વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે અપાયજ છે, તો પછી અવગ્રહ પછી એવા અર્થ-અર્થ-વિચારિ બંધ શાથી કર્યા છે ?

આચાર્ય:—જે વ્યવહારિક છે તે અપાયના કારણે પ્રાપ્ત થાય તેના વડે કારણમાં સ્વરૂપ દોષ છે એમ ઉપચારથી તે અવગ્રહનું પછી અર્થ, આદિ ગ્રહણ કર્યા છે, આ (અપાયગત વિદ્યાપ્રાપ્તિનો અર્થાવગ્રહમાં ઉપચાર કરીશું એમ ન કહેવું, કારણ કે-અભાવ દોષ તો પ્રયોજનસાધના નિમિત્તમાં ઉપચાર થાય, અર્થાવગ્રહની અંદર અપાયગત વિદ્યાપ્રાપ્તિનો ઉપચાર કરવામાં કંઈ પ્રયોજન નથી, તેથી તેમાં તેનો ઉપચાર કરવો અયોગ્ય છે.

શિષ્ય:—“ તેણે શબ્દ ગ્રહણ કર્યો. ” ઇત્યાદિ સૂત્રના અર્થનો નિશ્ચય પાવું ત્યાં પ્રયોજન છે, તેથી ઉપચાર કરવામાં શું હરકત છે ?

આચાર્ય:—એ સૂત્રમાં ‘ શબ્દ ’ એ પદ વક્તા કહે છે, એ સંખ્યાની નિશ્ચય રૂપ રૂપત્વ મી ગાથામાં કરેલો છે, મારે તે પ્રયોજન નથી.

શિષ્ય:—સામર્થ્યથી એ વ્યાખ્યાન આપે કરેલું છે, શ્રુતના અર્થ મુજબ નથી કરેલું.

આચાર્ય:—જે ઉપચારથી પછી સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કરાય છે, એમ તો માનવું હોય, તો જેમ ઘટે તેમ ઉપચાર કરીએ, પરંતુ તારા કહેવા મુજબ ઉપચાર ઘટશે નહીં, કારણ કે “ માણવક સિંહ જેવો છે, તળાવ સમુદ્ર જેવું છે. ” ઇત્યાદિનું પેઠે કિંચિત્ સમાનતા હોય અને ઉપચાર કર્યો હોય તો શાભે; પછી એવી સમાનતા તો કહેવામાં નથી, એટલે ઉપચાર કેવી રીતે ઘટી શકશે ? કેમકે અર્થાવગ્રહના એક સમયે અંદર અસંખ્યાત સમયે થનાર વિશેષપ્રાપ્તિજ્ઞાન હોઈ શકે નહીં.

શિષ્ય:—તો પછી આપ અર્થાવગ્રહમાં કેવા રીતે ઉપચાર ઘટાવો છો ?

આચાર્ય:—“ તેણે શબ્દ સાંભળ્યો ” ઇત્યાદિ સૂત્રમાં જે ‘ શબ્દ ’ પદ છે, તે વક્તા (સૂત્રકાર) કહે છે. એ વાત તો પૂર્વે રૂપત્વ મી ગાથામાં કહી છે, હવે ઉપચારિક અર્થ વડે તારૂં પ્રયોજન છે ત્યારે એનું વ્યાખ્યાન જે પ્રકારે ઘટે છે તે મુજબ ઘટાવીએ છીએ તે સાંભળ. ૨૮૧

સામાન્ય-અવ્યક્ત અનિર્દેશ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહ એક સામાન્ય છે. એક સામયિક અર્થાવગ્રહની જ્ઞાનાદિવસ્તુઓને પરમયોગીઓજ નાણે તેથી તેને નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, અને હમ્મસ્ય મનુષ્યો જેને અર્થાવગ્રહ કહે તે વ્યવહારિક અથવા ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે, નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહ થયાબાદ ઇલાકા વસ્તુ વિશેષનો જે અપાય તે અપાયજ પોતે ભાવિ ઇલાકા અને અપાયની અપેક્ષાએ તો ભવિષ્યમાં થનાર અન્યવિશેષોની અપેક્ષાએ ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ છે.

પ્રથમ નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહમાં રૂપાદિથી અભિન્ન અવ્યક્ત શબ્દાદિ સામાન્ય અર્થ થાય છે, તે પછી તેમાં ઇલાકા થયા બાદ ‘ આ શબ્દજ છે ’ ઇત્યાદિ નિશ્ચયરૂપ અર્થ થાય છે. એ પ્રમાણે અપાય થયા પછી “ શું આ શબ્દ શંખનો છે, કે શૃંગનો છે ? ” ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સંખ્યાથી ફરી ઇલાકા થશે, તે પછી “ આ શંખનોજ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ શબ્દની વિશેષતા સંખ્યાથી જે અપાય થશે તેની અપેક્ષાએ ‘ આ શબ્દજ છે ’ એવો જે પ્રથમનો નિશ્ચય તે અપાય છતાં પણ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે, કારણ કે તે પછી ઇલાકા-અપાય થાય છે, ઉપચારનું એ એક નિમિત્ત કહું, હવે બીજું કહી

જીએ, “ આ શંખનો શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ “ આ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ અપાય જે માટે શબ્દ-સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે અર્થાવગ્રહ છે. જેના પછી ઇલા-અપાય પ્રવર્તે છે અને જે પ્રથમ નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહની પેઠે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે તે અર્થાવગ્રહ છે. તે મુજબ આહીં પણ “ આ શબ્દજ છે ” ઇત્યાદિ અપાય થયા બાદ ઇલા અપાય પ્રવર્તે છે અને “ આ શંખનો શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ “ આ શબ્દજ છે ” એવો નિશ્ચય તે સામાન્ય છે. માટે અર્થાવગ્રહ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, એમ નક્કી થયું.

એ પ્રમાણે શબ્દ સામાન્યતા નિશ્ચયરૂપ અપાય થયા બાદ “ શું આ શંખનો શબ્દ છે, કે શુંગનો છે ? ” ઇત્યાદિરૂપ ઇલા પ્રવર્તે છે, તે પછી શંખ જન્યાદિ શબ્દના ધર્મ વિશેષનો બોધ થવાથી “ આ શંખનોજ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ રૂપે અપાય થાય છે. આ અપાય પણ બીજા વિશેષની આકાંક્ષાવાળા પ્રમાતાને ભાવિ ઇલા ને અપાયની અપેક્ષાએ સામાન્યગ્રહણરૂપ હોવાથી અર્થાવગ્રહ છે એમ ઉપચાર કરાય છે. એ રીતે સામાન્ય-વિશેષની અપેક્ષા છેક વસ્તુના અન્ય વિશેષ સુધી કરવી. (જે વિશેષ પછી વસ્તુના બીજા વિશેષ ભેદ ન હોય અથવા વસ્તુના બીજા વિશેષો હોય તોપણ જે વિશેષ પછી પ્રમાતાને તે સંબંધી જિજ્ઞાસા શાન્ત થાય તે અન્ય વિશેષ કહેવાય.) ૨૮૨-૨૮૪

આ સમજી કહેવાથી નિશ્ચિતાર્થ શો થયો તે વિચારીએ-પ્રથમના અવ્યક્ત સામાન્ય માત્ર આહી એક સામયિકજ્ઞાન સિવાય સર્વત્ર વિષયનું જ્ઞાન કરવામાં ઇલા અને અપાય થાય છે. નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ થયા બાદ ઇલા થાય અને તે પછી અપાય થાય. એમ વારંવાર એજ ક્રમે છેક અન્ય વિશેષ પર્યન્ત ઇલા-અપાય થાય છે પણ અર્થાવગ્રહ થતો નથી. પરંતુ સંવ્યવહાર માટે એટલે વ્યવહારીજનની અપેક્ષાએ એ ઇલા તે ઇલા નથી અને એ અપાય તે અપાય નથી પણ અર્થાવગ્રહજ છે. કેમકે ત્યાં જે જે અપાય છે તે તે અપાય ઉત્તરોત્તર ઇલા-અપાયની અપેક્ષાએ તથા ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ ઉપચારથી અર્થાવગ્રહ છે. એ પ્રમાણે તારતમ્યતાથી ઉત્તરોત્તર વિશેષની આકાંક્ષા થાય ત્યાં સુધી સમજવું. ૨૮૫

હવે જો એવી તરતમતા ન હોય તો જાણતો ભાવિ વિશેષની આકાંક્ષા શાન્ત થતાં અપાયજ થાય પણ અવગ્રહ ન થાય, કેમકે એ અપાયના નિમિત્તભૂત ઇલાદિનો અપાય થાય છે તેથી અવગ્રહ ન થતાં અપાયજ થાય છે. અને તે અપાય થયા પછી તે અર્થના ઉપચારની અપ્રત્યુત્તિરૂપ પ્રાર્થના થાય છે. આ અપ્રત્યુત્તિરૂપ પ્રાર્થના અપાયના અર્થના પાલન થાય છે. એ પાલનના બે ભેદ વાસ્તવ અને કલ્પનાના સર્વત્ર માયાન્તરને વિષે પણ અવિરૂદ્ધ હોય છે. ૨૮૬

એ પ્રમાણે હવે આ સંવ્યવહારિક વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહની અવગતિ થાય. “ આ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ “ આ શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ અપાય જે માટે શબ્દ-સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, તેથી તે અર્થાવગ્રહ છે. જેના પછી ઇલા-અપાય પ્રવર્તે છે અને જે પ્રથમ નૈશ્વયિક અર્થાવગ્રહની પેઠે સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે તે અર્થાવગ્રહ છે. તે મુજબ આહીં પણ “ આ શબ્દજ છે ” ઇત્યાદિ અપાય થયા બાદ ઇલા અપાય પ્રવર્તે છે અને “ આ શંખનો શબ્દ છે ” ઇત્યાદિ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ “ આ શબ્દજ છે ” એવો નિશ્ચય તે સામાન્ય છે. માટે અર્થાવગ્રહ ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય ગ્રહણ કરે છે, એમ નક્કી થયું.

વેતુ પુરિમે પ્રકાશને મદદ કરીશ, તેને મનેનિ કમદિશ, નહીં જાણક મે. વેતુ મદદે ? તમે
ફેલે પશિમદ, તમે પ્રકાશને મદદ કરીશ ? પ્રત્યાદિ અર્થના અર્થ પણ અગત્ય થશે.

એ પ્રમાણે જે અર્થાવગ્રહ છે, તે પછી તેને તે રૂપે શા આદે નથી અર્થ કરતા ?
એવી શંકા કરવામાં આવે તો તે ગાળ નથી, કેમકે “ આ શબ્દ છે ” કહ્યાદિ જ્ઞાત
તે અપાયરૂપ અર્થાવગ્રહ છે. અપાય તો સામાન્ય અર્થ તથા કહી ગિવાય એનો નથી.
આ વાત પૂર્વે મળીવાર કહી છે. તેથી પૂર્વનું વ્યાખ્યાન મુખ્ય છે અને આ ગાળ છે. ૨૮૭

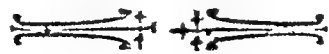
ઉપરોક્ત વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી દ્વિપ્ર-અદ્વિપ્રાદિ બેન્દ્રાણો પ્રયોજિત
દોષનો સમ્રદ દર થાય છે. અર્થાત એક સમયના નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહની વ્યાખ્યા કરનારને
પહેલાં જે દોષો ક્યા છે કે-જે અર્થાવગ્રહ એક સમયના છે તો તેને દ્વિપ્રઅર્થાદિ
વિશેષણ કેમ ધરે ? તથા જે અર્થાવગ્રહ સામાન્ય માત્રનેજ અર્થ કરે છે, તો તેને બહુ
બહુવિધાદિ વિશેષણ અર્થ કેમ ધરે ? વળી અર્થાવગ્રહથી વિશેષ અર્થ કરવામાં એક
સમયની અંદર મળ્યા ઉપયોગો પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રત્યાદિ દોષોનો સમ્રદ જે ક્યા છે તે
વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ માનવાથી દર થાય છે. એવી કરીને નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહ માનવા
હવે એમ કહી શકે છે કે દ્વિપ્ર-અદ્વિપ્રાદિ વિશેષણો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સંબંધી છે.
કેમકે તે અસંખ્યાત સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને દ્વિપ્ર અદ્વિપ્રાદિપણે અર્થ થવું
ધરે છે. તથા વિશેષણાદી હોવાથી તેને બહુ બહુવિધાદિપણે અર્થ થવું પણ ધરે છે. વળી
સામાન્ય અર્થ અને કહી એ વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં અસંખ્યાત સમયે થાય છે, તેથી
પૂર્વે રજીમી ગાથા એક સમયની અંદર મળ્યા ઉપયોગ થવારૂપ દોષ કહેલ છે તે પણ દર થશે.
શિષ્ય:—નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહમાં દ્વિપ્ર-અદ્વિપ્રાદિ વિશેષણો શું સર્વથા નજ ધરે કે
જેથી વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહને અપેક્ષીને આપ કહો છો ?

આચાર્ય:—મુખ્યતાએ તો એ વિશેષણો વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાંજ ધરે છે. પરંતુ
કારણમાં કાર્યના ધર્મનો ઉપચાર કરવાથી નૈશ્વર્યિક અર્થાવગ્રહમાં પણ એ ધરી શકે છે.
આ વાત પૂર્વે કહી છે અને આગળ પણ કહેવાશે કે વિશિષ્ટ કારણથી કાર્ય પણ વિશિષ્ટ
થાય છે. જે એ પ્રમાણે કારણ-કાર્યની સામ્યતા ન હોય તો ત્રિભુવનના ઐશ્વર્યાદિની
પ્રાપ્તિ થાય, કાષ્ઠના દુકડામાંથી પણ રતનાદિનો સમૂહ મળે. પરંતુ એમ થતું નથી. હવે
ચાલતી બાબત કહે છે.

વળી લોકોમાં પરંપરાએ સામાન્ય-વિશેષનો જે વ્યવહાર રૂઢ છે, તેપણ વ્યવહારિક
અર્થાવગ્રહ માનવાથી સંગત થાય છે, કેમકે લોકમાં જે વિશેષ છે તે અપેક્ષાએ સામાન્ય છે
અને જે સામાન્ય છે તેપણ અપેક્ષાએ વિશેષ છે. ઉદાહરણ તરીકે “ આ શબ્દ છે ” એ
પ્રમાણે નિશ્ચિત અર્થ તે પૂર્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ છે. અને “ આ શબ્દનો
શબ્દ છે ” એવા ઉત્તરવિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય છે. આ પ્રમાણે છેક અંત્ય વિશેષ
પર્યન્ત જાણી લેવું. ઉપર ઉપરના જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિરૂપ સંતાનવડે જે આ સામાન્ય-
વિશેષનો વ્યવહાર લોકોમાં રૂઢ છે તે ઔપચારિક અર્થાવગ્રહ માનવામાં આવે તોજ ધરી
શકે, તે સિવાય ધરે નહીં અને તે નહીં અંગીકાર કરે તો પ્રથમ અપાય થયા પછી ઈ-
હાની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષણ અર્થ ન થાય. ઉત્તરવિશેષણ અર્થ ન થવાથી પ્રથમ
અપાયમાં નિશ્ચિતઅર્થ વિશેષરૂપ થાય પણ સામાન્યરૂપ ન થાય અને એથી પૂર્વોક્ત લોક-
પ્રસિદ્ધ સામાન્ય વિશેષ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય. પરંતુ જે પ્રથમ અપાયની પછી ઈહાની
ઉત્પત્તિ અને ઉત્તરવિશેષણ અર્થ માનવામાં આવે તો તેની અપેક્ષાએ પ્રથમ અપાય-

માં નિશ્ચિતઅર્થ સામાન્યરૂપ થાય. “ જે સામાન્ય ગ્રાહક છે અને જેની પછી ઇંહાદિ પ્રવૃત્તિ થાય છે તે નિશ્ચયિક ગ્રાહ્ય અવગ્રહની પેઠે અર્થાવગ્રહ છે.” આ પ્રમાણે ગ્રાહ્યવારિક અથવા વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ સિદ્ધ થયો, તે સિદ્ધ થવાથી સંતાનની પ્રવૃત્તિપદે અન્ય વિશેષ પર્યન્ત સામાન્ય-વિશેષનો વ્યવહાર સિદ્ધ થયો. ૨૭૬-થી ૨૮૮

ગાહીં મતિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદરૂપ અવગ્રહના બન્ને ભેદનો વિચાર સમાપ્ત થયો.

હવે મતિજ્ઞાનના બાકીના ત્રણ ભેદ જે ઇહા-અપાય ને ધારણાર્થ
છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

इय सामण्णग्गहणाणंतरमीहा सदत्थवीमंसा ।

किमिदं सद्दोऽसद्दो ? को होज्ज व संख-संगाणं ? ॥ २८९ ॥

महुराङ्गुणत्तणओ संखस्सेवे ति जं न सिंगस्स ।

विष्णाणं सोऽवाओ अणुगम-वहरेगभावाओ ॥ २९० ॥

तयणंतरं तयत्वाविच्छवणं जो य वासणाजोगो ।

कालंतरे य जं पुणरणुसरणं धारणा सा उ ॥ २९१ ॥

એ પ્રમાણે સામાન્યબ્રહ્મ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિચારણા તે કહ્યા છે. (જેમકે)
 શું આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે? અથવા શબ્દનો શબ્દ છે કે શૃંગનો છે?
 મધુરાદિ ગુણગુહ્ય હોવાથી શબ્દનોજ શબ્દ છે, શૃંગનો નથી. એવું અન્યથા-અનિરૂદ્ધતા
 સદ્ભાવથી જે જ્ઞાન તે અપાય. એ અપાય પછી તે અર્થનું અન્યથન અને સંસ્કારરૂપે
 વાસનાનો જે સંયોગ તથા કાળાન્તરે પુનઃ જે અનુસ્મરણ તે ધારણા કહેવાય છે.
 ૨૮૬-થી-૨૮૭.

નિર્ધારિત અર્થાવગ્રહમાં રૂપાદિથી અભિન્ન અવ્યક્ત વસ્તુમાત્રનું ગ્રહણ થાય છે અને
વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં ઉત્તર વિશેષની અપેક્ષાએ શબ્દાદિ સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે,
એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તે ઉભય પ્રકારના અવગ્રહ પછી વિદ્યમાન અર્થની વિશેષ વિચારણા
તે દર્શાવે. ઉદાહરણ તરીકે-એ મનુ વસ્તુ ગ્રહણ કરી? શબ્દગ્રહણ કર્યો, કે રૂપાદિ-અ-
શબ્દ ગ્રહણ કર્યો? આવા પ્રકારની વિચારણાદ્વય દર્શાવે નિર્ધારિત અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે.
અને વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહમાં શબ્દ સામાન્યગ્રહણ કર્યો પછી તેણે અને મુજબના શબ્દ-
આધી આ શબ્દ શબ્દનો હસે કે મુજબનો હસે? એવી વિચારણાદ્વય દર્શાવે વ્યવહારિક
અર્થાવગ્રહ પછી થાય છે. આદ્યને સંભવજ્ઞાન ન મનનજ્ઞાન આદ્યાં જેવાં અર્થમાં અસંગત
જે અસંગત રીતે તેા વ્યતિકેષ પર્મનું નિગદ્યન અને અન્યથા પર્મની પદ્ધતિ થાય. અન્ય-
થેના અપાસના અનુભવ કે આદ્ય તે હતા અસંગતી. તે આ પ્રમાણે, તે આ અસંગત છે,
અર્થ અસંગત પામેલ જે તેથી પાછું કરીને અન્યથા અર્થની અસંગત અસંગત નહિ કે અસંગત
તોને આ અસંગત છે. તેથી હું તેણે અન્યથા આ અસંગત કરી હું જે આ અસંગત અસંગત
પદ્ધતિ અસંગત અસંગત કરીને અસંગત અસંગત છે. અસંગત

১০. ক্রিয়াকর্মীদের মধ্যে যারা পুষ্টি ও স্বাস্থ্যের ক্ষতি
 করে এবং যারা পুষ্টি ও স্বাস্থ্যের ক্ষতি করে

જે વિશેષ નિદેશરૂપ જ્ઞાન તે અપાય છે. આમાં અન્યથા વ્યનિર્વક ધર્મના વિચારનો મહત્વાવ છે. એટલે કે સન્મુખ રહેલા અર્થના વિષયમાન ધર્મના અસ્તિત્વનો અને અવિચ્છેદન અર્થના ધર્મના અભાવનો નિદેશ થાય છે. વ્યવહારિક અર્થાવગમના ક્રમથી થનાર અપાયતું એ સ્વરૂપ કહ્યું અને એવું આદ્યાદિ ગુણગુણ દ્વાવાચી ‘આ શબ્દ છે’ પદ્ધતિ નથી એવા પ્રકારના નિદેશ તે નિદેશિક અર્થાવગમના ક્રમથી થનારા અપાય સ્વરૂપ છે. ઈદા અને અપાયના વિષયવાળી વિપ્રતિબત્તિનો પૂર્વ કહેલી છે તેથી અહીં કહેતા નથી. હવે મનિજ્ઞાનનો એવા બેદારના તે અવિન્યુતિ વારના-સ્મૃતિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે તેને કહે છે. ૨૬૦

ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અપાયવડે અર્થના નિદેશ થયા પછી ત્યાં સુધી તે અર્થનો નિરંતર ઉપયોગ રહે ત્યાંસુધી તે અવિન્યુતિ નામે દારણનો પ્રથમ ભેદ સમજવો. નિશ્ચિત અર્થના ઉપયોગનું આવરણ થયાપછી, કરી તે આવરણના ક્ષયોપશમવડે કાળાન્તરે ઈન્દ્રિય વ્યાપારાદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ તે અર્થનો ઉપયોગ સ્મૃતિરૂપે તેથી ઉત્પન્ન થાય તે આવરણના ક્ષયોપશમરૂપ વારના નામે દારણનો ત્રીજો ભેદ જાણવો. અને કાળાન્તરે તેથી વારનાના પ્રયોગથી પૂર્વકાળે ઈન્દ્રિયોવડે ઉપલબ્ધ અથવા અનુપલબ્ધ એવા અર્થનું જે મનને વિષે સ્મરણ થાય તે સ્મૃતિનામે દારણનો ત્રીજો ભેદ છે. ૨૬૯ થી-૨૭૧

“સે જહા નામપ કેહ પુરિસે અવગત્તં સહં સુણેજ્જા કોઈ પુરૂષ અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળે” ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે શબ્દની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિનો વિચાર કરો. હવે “ષવં ષણં અમિલાવેણં અવગત્તં રૂવં રમં ગંધં ફામં એજ પ્રમાણે અવ્યક્ત રૂપ-રસ-ગંધ-અપને સ્પર્શનું પણ સમજવું” ઇત્યાદિ સૂત્રના અનુસારે રૂપ વિગેરેના અવગ્રહાદિનો વિચાર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સેસેસુ વિ રુવાઇસુ વિમણસું હોંતિ રુવલક્ષવાઈં ।

પાયં પચ્ચાસન્નત્તણેણમીહાઇવત્થૂણિ ॥ ૨૯૨ ॥

થાણુ-પુરિસાઇ-કુટ્ટહુ-પ્પલાઇ-સંભિયકરિલ્લ-મંસાઈં ।

સપ્પુ-પ્પલનાલાઇ વ મમાણરુવાઇવિસયાઈં ॥ ૨૯૩ ॥

एवं चिय सिमिणादिसु मणसो सदाइएसु विसएसु ।

होंतिंदियवावाराभावे वि अवगगहाईया ॥ ૨૯૪ ॥

બાકીના રૂપાદિ વિષયોમાં પણ ઇહાદિ ભેદો ધણું કરીને સાદૃશ્યપણાએ કરીને એવા લક્ષણવાળા હોય છે. સ્થાણુ-પુરૂષાદિ, કુષ્ઠ-પદ્માદિ, સંભૂત એવાં કારેલાં-માંસાદિ સર્પ અને કમળ નાળાદિની પેઠે સમાન રૂપાદિ વિષયો (એના ઉદાહરણ રૂપ) જાણવા એજ પ્રમાણે સ્વપ્નાદિમાં શબ્દાદિ વિષયોને અંગે ઈન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતાં પણ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. ૨૯૨-થી-૨૯૪.

અર્થાવગ્રહમાં કેવળ સામાન્યમાત્ર વસ્તુ ગ્રહણ થાય છે તેથી તેમાં બીજી વસ્તુની અપેક્ષા નથી પણ ઇહા ઉભયવસ્તુઆહી છે તેથી તેમાં જણાતી વસ્તુથી જુદી વસ્તુ ધણું કરીને બહુધર્મોવડે સાદૃશ્યપણે ગ્રહણ થાય છે. પરંતુ અત્યંત વિલક્ષણ વસ્તુ નથી ગ્રહણ થતી. કેમકે સન્મુખ દૂરથી મન્દમંદ પ્રકાશમાં જણાતા સ્થાણવાદિકમાં “શું આ સ્થાણવાદિક છે કે પુરૂષ છે?” એવી ઇહા થાય છે. એમાં ઊભા રહેવું-ચઢવું-જડાઈ-ઊંચાઈ વિગેરે ધણા ધર્મોવડે પુરૂષનું સ્થાણવાદિકની સાથે પ્રાયઃ સમાનપણું છે; આથી વિષ-

રીત “ શુ’ આ સ્થાણુ છે કે ઊંટ છે ? ” એવા પ્રકારે ઇલા થતી નથી. કેમકે સ્થાણુવાદિકની સાથે ઊંટની અત્યન્ત વિલક્ષણતા છે. એટલા માટે સામાન્ય માત્ર આહી અવગ્રહ આદીમાં પ્રથમમાં કહ્યો નથી, પણ ઇલાદિનેજ કહેલાં છે. ઊભયવસ્તુના અવલંબપણા વડે કરીને જ ઇલાને સદશપણાનું વિશેષણ થયે છે. “ આ સ્થાણુવાદિકજ છે, પુરૂષ નથી. ” ઈત્યાદિ રૂપ અપાય પણ સાદૃશ્યપણાએજ થાય છે, તેથી ‘ ઇલાદિ ’ એમાં કહેલ ‘ આદિ ’ શબ્દથી તે અપાયાદિ પણ સંમજવા. રટ્ટર

ઈલા વિગેરે બેદાના રૂપાદિસમાન વિષયો આ પ્રમાણે છે: ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ઇલા વિગેરેના રૂપવાળા વિષયો સ્થાણુવાદિક-પુરૂષાદિની પેઠે સમાનધર્મવાળા હોય છે. જેમકે-“ શુ’ આ સ્થાણુક છે, કે પુરૂષ છે ? ” આદિ શબ્દથી શુ’ આ છીપ છે કે રૂપાનો ટુકડો છે ? મૃગજળ છે કે સત્યજળનો સમ્રહ છે ? દારકું છે કે સર્પ છે ? ઈત્યાદિ સમાનધર્મવાળા રૂપ વિષયોજ ચક્ષુજન્ય ઇલા વિગેરેમાં હોય છે.

“ આ કુપ્તો ગંધ છે, કે પદ્મનો ? સપ્તચ્છદ્વૃક્ષનો ગંધ છે કે હસ્તિના મદનો ? કસ્તૂરીનો ગંધ છે કે વનહરિતના મદનો ગંધ છે ? ” ઈત્યાદિ બળ્બે વસ્તુઓનો ગંધ પ્રાયઃ સમાન છે તેથી એ વિગેરે સમાનગંધના વિષયો ધ્રાણુન્દ્રિયજન્ય ઇલાદિના જાણવા. સત્રિએ અધારામાં શુભ ઉપર ખૂટતાં “ શુ’ આ સંભ્રતવાંસ કારેલાં છે કે માંસ છે ? ગોળ છે કે ખાંડ છે ? સૂદ્દીકા (ડાબ) છે કે શુષ્કરાજદન (રાયણ) છે ? ” ઈત્યાદિ એ બળ્બે વસ્તુઓનો રસ ધણું કરીને સમાન હોય છે તેથી એ વિગેરે સમાન રસવાળા વિષયો રસ-નન્દ્રિયજન્ય ઇલાદિના જાણવા. “ શુ’ આ સર્પનો સ્પર્શ છે કે કમળનાળનો ? સ્ત્રીનો સ્પર્શ છે કે પુરૂષનો ? દેહનો સ્પર્શ છે કે પથરનો ? ” ઈત્યાદિ સમાનસ્પર્શવાળા વિષયો સ્પર્શનન્દ્રિયજન્ય ઇલાદિકના છે. રટ્ટર ઇન્દ્રિયોની પેઠે નોન્દ્રિય-મનને પણ અવગ્રહાદિ થાય છે. સ્વપ્નમાં અથવા કમાડ બંધ કર્યાથી અધકારવાળા ઓરડાદિકમાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારનો અભાવ છતાં પણ મનન કરતા શબ્દાદિ વિષયોમાં મનને અવગ્રહ-ઈલા-અપાય-ને પાસણ થાય છે. હિદાયરણ તરીકે સ્વપ્નાદિકમાં મનની વિચારણામાત્રથી સંભવાતા ગીત વિનંદે શબ્દમાં, પ્રથમ સામાન્યમાત્ર વિચારમાં અવગ્રહ થાય છે. તે પછી “ શુ’ આ શબ્દ છે કે અશબ્દ છે ? ” ઈત્યાદિ વિચારમાં ઇલા થાય છે. પછી શબ્દનો નિઢાય થયાર્થી અપાય થાય છે અને ત્યારબાદ કારણ થાય છે. એજ પ્રમાણે કાર્ત્તે દેવતાં રૂપ તેતાં પદ્મદિના ગંધ મુખતાં મારકાદિકના રસમાં અને પુષ્પિના મનતાંનિના સ્પર્શ થતાં તે તે વિચારમાં ઇન્દ્રિયના વ્યાપારવિના પણ કેવળ મનને અવગ્રહાદિ થાય છે. રટ્ટર શ્રી રટ્ટર.

તે અવગ્રહાદિ હિતમ-વ્યતિમમથી કેમ ન થાય ? અથવા ઇલાદિ કા. એ કે કેલજ કેમ ન હોય ? આ આદિ ચારે બે આનવા વેદાંબે. અર્થથી કેમને મન થાય તે તેના અવગ્રહ માટે અવગ્રહથી કહે ર કહે—

અવગ્રહોત્પન્નયો દુગ્ધમાપેદનિ જા ન જ-પૂર્વમ્ ।

તે ન અવગ્રહિતમો. તે સત્તે નિર્વચિતમમ્મ કા ૧૧ ૨૫૫ ૧

અવગ્રહ માત્રવિષે સત્તે સત્તેનિ ન વાગ્યારે ।

અવગ્રહ ન સત્તે તેજ સત્તેનિમાત્રે કા ૧૧ ૨૫૬ ૧

અવગ્રહ તે સત્તે સત્તેનિ વિનિ ન સત્તે સત્તે ।

ન વસ્તુનો ય તેનું ન જાણના નેયમક્રમનો ॥ ૨૦૭ ॥

અવગણનાનો વિષય કન્યાજીવનના ઉપો પુરુષનો ।

અજ્ઞાનના પારણ વિષય પુરુષના ઉપો ને નિ ॥ ૨૦૮ ॥

ઉપલબ્ધિનિયમને નવ દુર્લભતાનિયમને પદિદાહ ।

સમયે ન સુત્રાનુસારના નિયમના પ્રવલ્લટી ॥ ૨૦૯ ॥

ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અને એમાંના એકનો પણ અભાવે વસ્તુનો યોધ ન થા તેથી તે સર્વ ભેદો માન્યા છે, અને તે નિયમિત ક્રમવાળા જ છે. વસ્તુને અલગ સિવાય છતાં થતી નથી. છતાં થયા સિવાય અપાય થતો નથી, અને અપાયના પારણ થતી નથી, તેથી અવગણનાનો એ ક્રમ છે. એવીજ તે સર્વ ભિન્ન કાલે થા છે, સમકાળે થતા નથી. તેમજ તેમના વ્યતિક્રમ પણ નથી. (કારણકે) અન્યથા એવું સદ્ભાવ ન થાય. અવગણના વસ્તુમાં કોઈ વખત અપાય જાય છે. (કેમકે) “ અ પુરુષ છે ” અન્યત્ર પ્રવૃત્તિવત્ વસ્તુમાં પારણ પણ થાય છે. (કેમકે) “ આ તે વસ્તુ છે. ” જેમ-ક્રમના સંકેતો ત્ર વિધતાં. અથવા ગુણગુણી ભક્ષણ કરતાં દુર્લભા છાથી એકી સાથે વિપરીત ઉપલબ્ધિ જણાય છે. તેમ (કોઈ વખત અપાયની, અ કોઈ વખત પારણની તેમજ કોઈ વખત દુર્લભાણથી તે સાથે ભવાની, પણ ભવિ જણાય છે રહ્ય-થી-રહ્યે.

પશ્ચાત્તુપૂર્વીએ થવું તે ઉત્ક્રમ અને અવગણનાદિ ચારેમાંથી એકાદિને યોધથી થવું તે અનાતુપૂર્વી એટલે વ્યતિક્રમ. એ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી અવગણના થાય તો વસ્તુનું સ ભાવ સ્વરૂપ જણાય નહિ, તેમજ જો એ અવગણનામાંથી એકનો પણ અભાવ હો તો પણ વસ્તુસ્વરૂપનો યોધ થાય નહિ. એ કારણથી અવગણનાદિ ચારે નિયમિત ક્રમસર માન છે. રહ્ય અવગણવડે નહિ અહણ કરાએલી વસ્તુની છતાં થતી નથી, કેમકે છતાં-વિષય રૂપ છે અને એ વિચાર વસ્તુ અહણ કર્યાસિવાય થઈ શકે નહિ, તેથી પ્રથમ અવગ કહીને પછી છતાં કહી છે. એ છતાં સિવાય અપાય થતો નથી, કેમકે અપાય નિશ્ચય છે, એ નિશ્ચય વિચારપૂર્વક જ થાય છે, તેથી છતાં પછી અપાય કહ્યો છે. અપાય નિશ્ચય થયાવિના પારણ થતી નથી, કેમકે તે પારણ અર્થાવધારણરૂપ છે, અને એ અવધારણ નિશ્ચય થયાવિના થાય નહિ તેથી અપાય કહ્યા પછી પારણ કહી છે. ૨ પ્રમાણે અવગણનાનો નિયમિત ક્રમ જ યોગ્ય છે. પણ ઉત્ક્રમ (પશ્ચાત્તુપૂર્વીથી થવું તે) વ્યતિક્રમ (અતુક્રમ સિવાય ગમે તેમ થવું તે) યોગ્ય નથી. કેમકે એથી વસ્તુનો યોધ ન થાય. રહ્ય

અહણ કર્યાસિવાય છતાં નથી થતી ઈત્યાદિ કહેવાથી અવગણનાદિ ચારે માનવા યોગ્ય છે. એમાંના એકનો પણ અભાવ હોય તો મતિજ્ઞાન થાય નહિ. “ પ્રથમ અહણ ક હોય તોજ છતાં થાય ” ઈત્યાદિ કહેવાથી અવગણનાદિ ચારે પરસ્પર ભિન્ન છે એમ જણ વ્યું છે, કેમકે તે ઉત્તરોત્તર ભિન્ન ભિન્ન નવિન પર્યાયોને અહણ કરે છે. વળી “ અહા કર્યાસિવાય છતાં થતી નથી ” એજ કથનથી અવગણનાદિ ચાર સમકાળે નથી થતા, તેમ ઉત્ક્રમ-વ્યતિક્રમથી પણ નથી થતા, પરંતુ ક્રમસર થાય છે, અને યથોક્ત ધર્મવાળા છે. જો તેથી વિપરીત ધર્મવાળા હોય તો જોયતો સદ્ભાવ ન થાય; એટલે કે શબ્દો જોયવસ્તુનો પણ એવો સ્વભાવ નથી કે જે સ્વભાવ એ ચારેમાંથી એકાદરહિત અભિ

શિષ્ય:-નિરન્તર પૂર્વે જોએલ હોય, વિચારેલ હોય, અને બોલેલ હોય, એવા સ્વભ્યસ્ત વિષયમાં ફરી કોઈ સ્થળે કોઈ વળતે એ વિષય જોવાથી અવગ્રહ-ઈહા અતિક્રમીને પ્રથમ અપાયજ થતો સમસ્ત જીવોએ નિર્વિવાદ અનુભવાય છે. જેમકે “આ પુરૂષ છે”. વળી અન્યત્ર કોઈ સ્થળે પૂર્વોપસંગ્ય મુનિશ્ચિત વસ્તુમાં દૃઢવાસનાથી તેની અંદર અવગ્રહ ઈહા-અપાય ઉદ્ભવેલીને પ્રથમ સ્મૃતિરૂપ ધારણાજ થતી અનુભવાય છે. જેમકે “આ તેજ વસ્તુ છે કે જે મેં પૂર્વે જાણી હતી” આ પ્રમાણે થતું હોય એમ અનુભવાય છે, તો પછી આપ એમ કેમ કહો છે કે ઉત્ક્રમ-અતિક્રમવડે કે એ ચારમાંથી એકાદનો પણ અભાવ હોય તો પણ વસ્તુ સ્વરૂપનો બોધ ન થાય, અને ગ્રહણ ક્યાંસિવાય ઈહા ન થાય? ૨૯૮

આચાર્ય:-કોઈ વખત પ્રથમ અપાય જણાય છે. અને કોઈ વખત પ્રથમ ધારણા જણાય છે એમ જે તું કહે છે તે અયોગ્ય છે. કેમકે જેમ સોંડેા કમળપત્ર વિંધવામાં કાળ દુર્લ્લભ્ય છે, તેમ અવચલાદિના કાળ પણ દુર્લ્લભ્ય છે, તેથી તેમ અનુભવાય છે. હિદાલરણ તરીકે-જેમ કોઈ શક્તિશાળી યુવાનપુરૂષ કમળના સોંડેા પત્રાને સોાય ગ્વાદિ વડે વિંધતાં પોતે એણું માને છે કે જે આ બધાં પત્ર એકી સાથે પીંધી નાખ્યાં; પરન્તુ ખરી રીતે તો એ દરેક પત્ર સિદ્ધ ભિન્ન કાળેજ બિદાય છે. પણ તે કાળ અનિશ્ચય ભાવાર્થી જણાતો નથી. તેવી રીતે આદીં પણ અવચલાદિના કાળ અનિશ્ચય ભાવાર્થી ભિન્નપણું જણાતો નથી. પરન્તુ એમ ન સમજવું કે તેમના અભાવ છે તેથી નથી જણાતો.

[illegible]

સમજાયું, માટે તે અવગ્રહાદિ એકાદિથી વિફલ નથી. તેમ જિ-અ અનિદમયાના પશુ તથા શાકુલિનું સાંભાવણું આશામાં કહ્યું નથી પણ ઉપસદ્ગતી નહીં, અદ્ય-થી-રદ્ધ, આદી મુખી આભિનિર્માણિક આનના અદ્યગથી ચાર બે કલા, જેને તેના અડધ વીસ તથા ત્રણેસા છત્રીસ ભેદ જણાયે છે.

સોઈન્વાડમેળ જલિવદાડવગ્ગહાદમોડમિદિધા ।

તે હોંતિ ચડન્વીમે ચડન્વિહં વંજળોગ્ગહયં ॥ ૩૦૦ ॥

અદ્યાવીસદમેયં એયં મુચનિસ્સયમેયં મમામિયં ।

કેદત્ત વંજળોગ્ગહવડ્ડે ડોદ્ડુળમેયમ્મિ ॥ ૩૦૧ ॥

અમ્મુચનિસ્સયમેયં અદ્યાવીસદવિદંતિ ભામંતિ ।

જમવગ્ગહો દુમેઓડવગ્ગહસામણઓ પ્પો ॥ ૩૦૨ ॥

ચડદરિત્તાભાવા જમ્મહા ન તમોગ્ગહાદ્તો મિત્તં ।

તેળોગ્ગહાડસામણઓ તયં તમયં ચેવ ॥ ૩૦૩ ॥

કિહ પડિકુચ્છુડહીણો જુડ્ડો વિવેણડવગ્ગહો, ઉદ્ધા ।

કિં મુમિલ્લિદ્ધમવાઓ દપ્પણલંકંતવિવં તિ ॥ ૩૦૪ ॥

જહ ડગ્ગહાડસામણઓડવિ મોંદિયાડ્ડણા મેઓ ।

તહ ડગ્ગહાડસામણઓડવિ તમણિસ્સિયા મિત્તં ॥ ૩૦૫ ॥

અદ્યાવીસદમેયં મુચનિસ્સિયમેવ કેવલં તમ્મહા ।

જમ્મહા તમ્મિ સમત્તે પુણરમ્મુચનિસ્સિયં મણિયં ॥ ૩૦૬ ॥

શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના ભેદે છ પ્રકારે અવગ્રહાદિ કહેલ છે તેથી તેના ચોવીશ અને ચાર પ્રકારે વ્યંગ્જનાવગ્રહ કહેલ છે. એમ અઠ્યાવીશ ભેદ સંક્ષેપથી શ્રુત નિશ્ચિતમતિના છે. કેટલાએક વ્યંગ્જનાવગ્રહ વર્જિતે (ચોવીશભેદોમાં) અશ્રુત નિશ્ચિતના ચાર ભેદ મેળવીને અઠ્યાવીસ ભેદ કહે છે, તેમાં બે ભેદવાળા અવગ્રહને સામાન્યથી એક અવગ્રહ માનેલ છે. તે વ્યંગ્જન અને અર્થનો અવગ્રહ અવગ્રહાદિ ચારથી વ્યતિરિક્ત ન હોવાથી તે અવગ્રહાદિથી ભિન્ન નથી, માટે અવગ્રહાદિ સામાન્યની અપેક્ષાએ તે તદ્ગતજ છે. ઉત્તર-બીજા કુકડાવિના એક કુકડો કેવી રીતે યુદ્ધ કરે? પ્રતિબિંબ સાથે, આવો વિચાર તે અવગ્રહ, યુદ્ધ કરાવવા માટે શું ઠીક પડશે? આ ઈલા. દપેણમાં સંકાંતબિંબ ઠીક પડશે. આ અપાય, જેમ અવગ્રહાદિ સમાન છતાં પણ શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિવડે ભેદ છે. તેમ અહીં અવગ્રહાદિ સમાન છતાં તે શ્રુતનિશ્ચિતથી ભિન્ન છે. કેવળ શ્રુતનિશ્ચિતજ અઠ્યાવીસ ભેદ છે, તે પૂર્ણ થયા પછી (આગમમાં) પુનઃ અશ્રુતનિશ્ચિત કહ્યું છે. બહુ-બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્ચિત-નિશ્ચિત અને ધ્રુવ એ છ, તથા તેના પ્રતિપક્ષિ (અબહુઆદિ) વડે બાર પ્રકારે અવગ્રહાદિ છે. (તેને અઠ્યાવીસ ભેદ સાથે ગુણવાથી) ત્રણસો છત્રીસ ભેદ થાય છે. ૩૦૦-૩૦૬

શ્રોત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છતું મન, એ છથી અવગ્રહાદિ ચાર ચાર થાય છે, તેથી અવગ્રહાદિ ચારને એ છની સાથે ગુણવાથી ચોવીસ થયા, અને બીજા સ્પર્શન-રસન-ધ્રાણુ-અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયથી ચાર પ્રકારે વ્યંગ્જનાવગ્રહ થાય છે, માટે એ ચાર ભેદ પૂર્વોક્તિ ચોવીસની સાથે મેળવતાં સર્વ મળીને અઠ્યાવીસ ભેદ શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના છે.

ખીજા આચાર્યો અધ્યાવીસ ભેદ ખીજરીતે ગણાવે છે. તેઓ આ અધ્યાવીસ ભેદો-
માંથી શ્રુતનિશ્ચિતતા વ્યંગનાવચ્છેદના ચાર ભેદ બાદ કરીને બાકી રહેલા ચોવીસ
ભેદોમાં આત્મનિર્ણય, વૈનયિકી, કર્મજ્ઞ અને પારિણામિકી એ ચાર ભેદ બુદ્ધિના છે તે શ્રુત-
નિશ્ચિત મતિજ્ઞાનમાં મેળવીને અધ્યાવીસ ભેદ મતિજ્ઞાન છે એમ કહે છે. આના પુરાવામાં
તેઓ એમ કહે છે કે—અહીં સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના ભેદો કહેવાના અધિકાર છે તેમાં જો
અશ્રુતનિશ્ચિત બુદ્ધિ ચતુષ્ક ન ગણીએ તો શ્રુતનિશ્ચિતરૂપ મતિજ્ઞાનના એક ભાગનાજ અધ્યા-
વીસ ભેદ કહ્યા ગણાય, પણ બ્યારે ઉપર પ્રમાણે શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત મેળવીએ
ત્યારે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનના ભેદો સિદ્ધ થાય. જો કેવળ એમજ હોય; તોપણ વ્યંગના-
વચ્છેદના ચાર ભેદનું શું કરવું? એવી કાંઈને શંકા થાય, તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે પૂર્વે વ્યં-
ગનાવચ્છેદ અને અર્થાવચ્છેદ એવા બે ભેદ અવચ્છેદના કહ્યા છે, તે અવચ્છેદ બાકી સામાન્યથી
એક પ્રકારેજ માનેલ છે. તેમાં વ્યંગનાવચ્છેદના ચાર ભેદ સમાઈ જાય છે. કેમકે સામા-
ન્યમાં વિશેષતા અન્તર્ભાવ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ ‘સેના’ કહી, એટલે એમાં
હાથી ધોરા વિગેરે આવી ગયા; અને ‘વન’ કહેવાથી તેમાં ધવ-બદિરાદિ વૃક્ષો પણ આવી
ગયા. તેથી અવચ્છેદ-કાંઈ-અપાય અને ધારણા એ ચારે પાંચ દાંડયો તથા મન એ છવડે
છ છ પ્રકારે છે. તેથી કરીને શ્રુતનિશ્ચિતમતિના ચોવીસભેદ અને અશ્રુતનિશ્ચિતમતિના બુદ્ધિ-
ચતુષ્કરૂપ ચાર ભેદ એમ સર્વ મળીને મતિજ્ઞાનના અધ્યાવીસ ભેદ છે. ૩૦૦-૩૦૧-૩૦૨

આવી રીતે મતાન્તરથી જણાવેલા અધ્યાવીસ ભેદ યોગ્ય નથી. કેમકે અવચ્છેદ-કાંઈ-અપાય
ને ધારણા એ ચાર ભેદથી અશ્રુતનિશ્ચિત ભિન્ન નથી, તેના બુદ્ધિચતુષ્કરૂપ ચાર ભેદ અવચ્છે-
દાદિના અધ્યાવીસભેદમાં સમાઈ જાય છે, તોપણ વ્યંગનાવચ્છેદના ચાર ભેદ કાઢી નાંખીને
કરીથી પણ અશ્રુતનિશ્ચિતના ચાર ભેદ એમાં ઉમેરવા એ હીક નહિ. કારણકે જે અધ્યા-
વીસભેદ કહ્યા છે તે અવચ્છેદાદિનાજ કહ્યા છે, અને એ અવચ્છેદાદિ બુદ્ધિચતુષ્કમાં પણ છે.
એટલા માટે અવચ્છેદાદિકના કહેવાયે કરીને તે અશ્રુતનિશ્ચિત બુદ્ધિચતુષ્ક અધ્યાવીસ ભેદમાં
સમાઈ રહેલું છે. ૩૦૩

પ્રાપ્ત્ય:—આત્મનિર્ણય વિગેરે બુદ્ધિચતુષ્કમાં અવચ્છેદાદિ કેવી રીતે મળેલ ?

આચાર્ય:—એ સંબંધમાં નરપુત્ર ભરત, કિલ્લા, પેટ, કુટુંબ, તણ, સ્ત્રી, દુશ્મન,
દેવા, વનખર, પાપસ, આગમન, પાંદડાં, ખીસકોલી અને પાંચ પિતા વિગેરે સર્વ
પ્રાપ્ત સ્વાગમમાં કહ્યા છે. તેમાંથી બાકીનાના ઉપવચ્છેદને માટે તેમ કહ્યું છે. આથી
આત્મનિર્ણયબુદ્ધિમાં અવચ્છેદાદિ સમાજ્યા માટે સંકેત.

આ સંકેતને નરપુત્ર ભરતની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવાને કારણે —આ મન્ય કહેવાને
ખીજા અધ્યાયના એકલાનેજ શુદ્ધ કહેવા. આ ઉપરથી નરપુત્ર મનમાં વિચારે કે ખીજા
સ્વામિયાપ મ્હા એવડો સુદો કેવી રીતે શુદ્ધ કરશે કે કેમચિત્તે નરપુત્ર મનમાં કેવડામ
સરી મ્હા જેને સાતત્ય પ્રતિષ્ઠિત સ્વામય એવડો સામિત નરપુત્ર નર પુત્ર એવા નર
નર નરપુત્રની પાસે ને નરવરતનમના મનિને નરે નર પુત્ર ને નર પુત્ર નરે
નર નર નરપુત્રની પાસે નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે
નર નર નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે
નર નર નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે
નર નર નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે
નર નર નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે નર પુત્ર નરે

શિષ્યે અને અપ્રતિવાદી નરુણાવાન કરવામાં હીંક પામે તારે તેજ ગાય છે. એ પ્રમાણે બિંબ વિદ્યેયના નિર્માય ને અપાય. આ રીતે ગુરુના બીજા ઉદાહરણમાં પણ અવગણિ વિચારી લેવા.

એ પ્રમાણે ગુરુચરણમાં પણ અવગણિ છે. તેથી શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના અવગણિ અઠ્યાવીસ ભેદમાં ગુરુચરણ અવગણિવાળા હોવાથી અન્તર્ભાવ થાય છે. મં અઠ્યાવીસ ભેદમાંથી વ્યવજનાવગણ અવગણિ દૂર કરીને ગુરુચરણને ફરી ઉમેરવું એ હીંક નથી. ૩૦૪

શિષ્ય:—જે એ પ્રમાણે અવગણિની સમાનતાથી અનનિશ્ચિત શ્રુતનિશ્ચિતના અવગણિમાં અન્તર્ભાવ પામે છે તે પછી આગમમાં આભિનિયોધિક્ષાનના એ ભેદ કહ્યા છે, તે કેવી રીતે મરડે ?

આચાર્ય:—જેમ શ્રાવેન્દ્રિયના અર્થાવગણ વિગેરે, ધાતુન્દ્રિયના અર્થાવગણ વિગેરે, મનના અર્થાવગણ વિગેરે, ઇત્યાદિ જેમ અવગણિનો ભેદ છે તેમ આવીં પણ અવગણિપણ સમાન છતાં અશ્રુતનિશ્ચિત શ્રુતનિશ્ચિતથી ભિન્ન છે. મતલબ કે મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદના વિચારમાં અવગણિ સામાન્યધર્મની અપેક્ષાએ અશ્રુતનિશ્ચિતનો શ્રુતનિશ્ચિતમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, અને શ્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિતના વિચારમાં વિશિષ્ટધર્મની અપેક્ષાએ શ્રુતનિશ્ચિતથી અશ્રુતનિશ્ચિત ભિન્ન મનાય છે. આ પ્રમાણે માનવાથી આગમમાં કહેલો તેઓનો ભેદ કાયમ રહે છે.

આ સંબંધમાં વિરોધ હોવાથી એકનો એકનાથીજ ભેદ અને અભેદ કેવી રીતે થાય એવી શંકા ન કરવી. કારણકે જે એકજ ધર્મવડે ભેદ અને અભેદ માનવામાં આવે તે વિરોધ થાય, પણ ભિન્નધર્મથી ભેદ અને અભેદ માનવાથી વિરોધ ન થાય. જગતમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જેનો અન્યવસ્તુથી ભેદ અને અભેદ ન થાય ? ઘટાદિવસ્તુ ઘટાદિપણે સમાન હોવાથી પરસ્પર અભેદવાળી છે, તેપણુ સ્વદ્વ્ય-ક્ષેત્ર-કાળાદિપણે તે ભિન્ન છે. આ સંબંધમાં આહીં ઘણું કહેવા જેવું છે, પણ અંત્ર વિસ્તારના ભયથી નથી કહેતા; વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ અનેકાન્તજયપતાકાદિ અંત્રમાંથી જોઈ લેવું. ૩૦૫

શિષ્ય:—એવા કષ્ટમાં ઉતરવાનું શું પ્રયોજન છે ? પૂર્વે મન્તાતરથી શ્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિત ભેદ માનીને સમસ્ત મતિજ્ઞાનના અઠ્યાવીસ ભેદ કહ્યા છે તેજ સુખકારી લાગે છે.

આચાર્ય:—એ પ્રમાણે માનવું તે સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી ઉલટું છે. કેમકે અવગણિની સમાનતાથી અશ્રુતનિશ્ચિતનો શ્રુતનિશ્ચિતમાં અન્તર્ભાવ કરીને કેવળ શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનજ અઠ્યાવીસ ભેદ કહેવું ઉચિત છે, પણ વ્યવજનાવગણ દૂર કરીને શ્રુતનિશ્ચિત અશ્રુતનિશ્ચિત મેળવીને અઠ્યાવીસ ભેદ કરવા તે ઉચિત નથી; કારણકે આગમમાં ભેદ પૂર્વક શ્રુતનિશ્ચિત કહીને પછીથીજ અશ્રુતનિશ્ચિત કહ્યું છે તેથી કેવી રીતે તેનો તેમાં પ્રક્ષેપ કરાય ? આગમના અભિપ્રાયે શ્રુતનિશ્ચિતમતિનાજ અઠ્યાવીસ ભેદ છે. મારે બીજા આચાર્યોનું વ્યાખ્યાન ચોક્કસ નથી.

એ પ્રમાણે ૩૦૩ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન ટીકાકારે મૂળ ટીકાના અભિપ્રાયે કહ્યું. બીજાઓ એ ગાથાનું વ્યાખ્યાન બીજી રીતે કરે છે, પણ તેમનો અભિપ્રાય ગંભીર હોવાથી

[illegible]

જીવો અનન્તા છે, તેમના ક્ષયોપશમના ભેદવડે મતિજ્ઞાનના પણ તેટલાજ ક્ષેત્ર થાય છે.
૩૦૮-ધી-૩૧૧.

શિષ્ય:-સંશયાદિકની પેઠે અવગ્રહાદિમાં સ્પષ્ટઅર્થનું જ્ઞાન નથી થતું તેથી તે જ્ઞાનરૂપજ નથી જણાતા. તો પછી એ અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાનના ભેદ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

આચાર્ય:-તારી તે માન્યતા અથોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહાદિકમાં જ્ઞાન થાય છે.

इह संसयादणंतवभावोऽवगहादो नाणं ।

अणुमाणमिवाह न संसयाइसवभावओ तेसुं ॥ ३१२ ॥

ननु संदिद्धे संसय-विवज्जया संसओऽहवेहावि ।

वच्चासो वा निरिसयमवगहोऽणज्झवांसयं तु ॥ ३१३ ॥

इह सज्झमोगगहार्हण संसयाइत्तणं तहवि नाम ।

अवमुवगंतुं भण्णइ नाणं चिय संसायाइया ॥ ३१४ ॥

वत्थुरस देसगमगत्तभावओ परमतप्पमाणं व ।

किह वत्थुदेसविण्णाणहेयवो, सुणमुत्तं वोच्छं ॥ ३१५ ॥

इह वत्थुमत्थ-वयणाइपज्जयाणंनसत्तिमंपन्नं ।

वरसेगदेसविच्छेयकारिणो संસयाइया ॥ ૩૧૬ ॥

આહીં સંશયાદિને મલતા નહિં એવા અવગ્રહાદિ અનુમાનની પેઠે જ્ઞાન છે? ના. તેમાં સંશયાદિના સદ્ભાવથી તેમ નથી. સંદેહમાં સંશય અને વિપર્યાય છે, દ્વંદ્વા પણ સંશયરૂપ છે. અથવા નિશ્ચિત એ વિપર્યાયરૂપ છે, અને અવગ્રહ અનર્થવસાયરૂપ છે. આહીં અવગ્રહાદિમાં સંશયાદિપાણું શિદ્ધ કરવાનું છે. તોપણ દલીલની ખાતર, સંશયાદિ જ્ઞાનજ છે એમ અમે કહીએ છીએ. બીજાએએ માનેલા પ્રમાણની પેઠે (જે સંશયાદિ છે તે) વસ્તુના એક દેશને જ્ઞાપનાર હોવાથી જ્ઞાન છે. તે કેવી રીતે વસ્તુના એક દેશના વિજ્ઞાનના હેતુઓ છે? માંબજ, તે કહીએ છીએ. આહીં જે કોઈ વસ્તુ છે તે બધી અર્થ અને વ્યવહારના અનન્તપર્યાયરૂપ શક્તિયુક્ત છે. તે વસ્તુના એક દેશને મદ્દજ કરનારા સંશયાદિ છે. ૩૧૨ થી ૩૧૬.

સંશય-વિપર્યાય અને અનર્થવસાયને મલતા નહિં એવા અવગ્રહાદિ થાય છે. માટે તે અનુમાનની પેઠે જ્ઞાનરૂપ છે. આ હેતુમાં સંશયાદિનું નહિં એવા અવગ્રહાદિ પુનઃપ્રકરણના અભિપ્રાય હોવાથી આત્મપર્ય ઉત્તે સંશયાદિથી છુટાપડે. યતના અવગ્રહાદિ જ્ઞાનરૂપ એમ વિશેષણપૂર્વક હેતુ મમજવો.

શિષ્ય:-વિશેષણપૂર્વક હેતુ હોવાથી તેમાં અનેક નિષ્ક્રિય રાષ નહિ. આપે પણ અભિ-
પ્રાયે તે નિવારી નહિ શકાય. કેમકે સંશયાદિના સદ્ભાવથી અવગ્રહાદિ સંશય-
રૂપ છે. અને તે સંશયાદિથી છુટાપડે શક્ય છે માટે સત્તે કહેલો હેતુ અભિપ્રાય નથી.
પછી હવે ૩૦૮ થી ૩૧૧માં આપે હવે જે "અવગ્રહાદિકમાં" તે નિશ્ચિત "અવ-
ગ્રહ" હોવાને તે અનિશ્ચિત "અવગ્રહ" નહિ હોવાથી તે સંશય-રૂપ જ છે. ૩૧૨
અવગ્રહ હોવામાં તે સંશયરૂપના અવગ્રહ નહિ હોવામાં તે સંશયરૂપ નથી. આપે વિશ્લેષણ કરી શકો છો.

જ્યાં આંતરે છે એટલે જ નહિ પણ અવિચલ્ય ને કહ્યા છે તે પણ સંશયરૂપ જ છે. તે જાને નિશ્ચયરૂપ માનવામાં આવે તો તે અપાય થાય. વળી ૩૧૦ મી ગાથામાં આં કહ્યું છે “ પરધર્મવડે મિત્ર જાંડું તે નિષિત ” એ નિષિતજ્ઞાન પણ આગ આદિને અર્થથી રૂંધે કાઢવા કરતાં વિષયોનરૂપ જ છે. તથા કરતાં વિષયોન નથી પણ અન્ય વસ્તુને અન્ય રૂંધે કાઢવા કરવી તે વિષયોન કહેવાય છે. તથા નિશ્ચયિક અર્થોવચનરૂપ અવમલ્લ અર્થે ક્રિય સામાન્યમાત્ર હોવાથી અન્યવચનરૂપ જ છે. કેમકે એમાં કોઈપણ અર્થ સંશયથી નિશ્ચય નથી થતો. એ પ્રમાણે અવમલ્લ વિગેરે સંશયોદ્ધિરૂપ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ નથી, અને જ્ઞાનરૂપ જ ન હોવાથી એ અનિજ્ઞાનના ભેદ નથી, જે તેમને અનિજ્ઞાન ભેદ માનીએ, તો તેમાં શે કંડો રાખે પ્રાપ્ત થશે. ૩૧૩

આચાર્ય:- તારું કથન અમારું અભિપ્રાય જાણ્યાવિનાનું છે, તેથીજ એમ કહે અમે સંશયગણના એવો અર્થ નથી કર્યો, કે વસ્તુ નહિ જાણવાથી અને વિષયથી વાંધી ત્યાં સંશય-વિષય થાય. સંશયગણના અર્થ એવો છે કે સંશય નિશ્ચય ક્યાંક પણ તે જ્ઞાનમાં તથાવિષયગોપશમની વિચિત્રતાથી મનમાં કંઈક અલપશંકા દર ન થ જેમકે -“ બરાબર નથી જાણતો, આ એમ હશે કે અન્યથા હશે ? ” એટલી અલપ માત્રથી એ જ્ઞાનને અજ્ઞાનપણું કહેવું ગોચર નથી, કેમકે એથી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ છે. ધૂમ અને વાદળો આદિથી અગ્નિ અને જાળાદિનો નિશ્ચય થયા છતાં, મુખેથી તે હુલિ જણાવતાં બધા પ્રમાતાઓને સ્ફોટ શંકામાત્ર રહે છે. આથી તેઓ નિશ્ચય નથી જાણતા એમ ન કહેવાય, એમને એ જ્ઞાનમાં ક્યાંઈપણ સંશય કે વિષય નથી જણાવ વળી “ હહા પણ સંશયરૂપ જ છે. ” એ કથન પણ ગોચર નથી, કારણ કે-“ શું આ સ્થાણુક છે કે પુરૂષ છે ? ” એવા પ્રકારના સંશયને હહા નથી માનેલ, પરંતુ જે બોધના પછી તરતજ અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે, તથા અન્યયધર્મના સંભવ અને વ્યતિરેકધર્મના ત્યાગથી નિશ્ચય સન્મુખ જે બોધ, તેને હહા માનેલ છે. એ પ્રમાણે પૂર્વે ઘણીવાર કહેલું છે. આવો બોધ નિશ્ચયાભિમુખ હોવાથી સંશય નથી, તેમજ નિશ્ચયની સમીપ હોવાથી નિશ્ચયરૂપ પણ નથી. આ ઉપરથી નિશ્ચય સિવાય અન્ય સર્વ સંશયરૂપ હોવાથી અજ્ઞાન એમ ન કહેવું; કારણ કે એમ કહેવાથી નિશ્ચયના ઉત્પત્તિક્ષણને પણ અજ્ઞાનપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. એમ છતે નિશ્ચયને પણ અજ્ઞાનપણાની પ્રાપ્તિ થાય. અવિશિષ્ટ કારણથી વિશિષ્ટ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય નહિ. અહીં નિશ્ચય ઉપાદાન ક્ષણ કારણ છે અને નિશ્ચયરૂપ કારણ છે માટે અજ્ઞાનરૂપ નિશ્ચયઉપાદાનક્ષણથી જ્ઞાનરૂપ નિશ્ચય ઉત્પન્ન ન થાય. “ નિશ્ચિતજ્ઞાન તે વિષયોસરૂપ છે. ” એમ જે તું કહે છે, તેપણ અગોચર છે. કારણ કે લિંગઆશ્રિત જ્ઞાન તે નિશ્ચિતજ્ઞાન, એવો અર્થ કરીએ તો સર્વથા એ દોષ ધરતો જ નથી, અને પરધર્મવડે મિશ્રજ્ઞાન તે નિશ્ચિતજ્ઞાન એવો અર્થ કરીએ ત્યારે તો બીજી રીતે માત્ર વ્યાખ્યા જ કરી છે. એ વ્યાખ્યાથી તે જ્ઞાનમાં પરધર્મોની શંકામાત્ર જણાવી છે, તેવા ધર્મો તેમાં નિશ્ચય છે એમ નથી કહ્યું. જેમકે “ અહીં ગાય છે, પણ અંધ જેવી જણાય છે. આટલા કારણથી જ આ વિપરીત ઉપલબ્ધિ જણાવી, સર્વથા વિપરીતધર્મના નિશ્ચયથી વિપરીત ઉપલબ્ધિ ન જણાવી. કેમકે સર્વથા વિપરીત ઉપલબ્ધિ માનવાથી ત અંધાદિ હોવા જોઈએ. આથી એમ ન કહેવું કે એમ હોય તો નિશ્ચિતનો અનિશ્ચિત ભેદ નથી; કેમકે ત્યાં પરધર્મની નિશ્ચિતતાનો અભાવ હોવાથી વિવક્ષિત વસ્તુના અભાવથી શંકામાત્ર જ છે. વસ્તુ પ્રાપ્તિમાં વિવ્રના અભાવે વિષય ધર્મની શંકામાત્રથી પ

અજ્ઞાનતા ન કહેવાય. “ અવગ્રહ અનધ્યવસાયરૂપ છે ” એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણકે અવગ્રહમાં સાક્ષાત્ અધ્યવસાય (નિશ્ચય) નથી, પણ યોગ્યતાથી તો છે. જો એમ ન હોય તો અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયાદિમાં એ અધ્યવસાય અથવા નિશ્ચય થાય છે તે ન થવા જોઈએ. અતિ ઉન્મત્ત અને મૂર્ખા પામેલાનું જ્ઞાન જ અનધ્યવસાયરૂપ કહેવાય, ત્યાં યોગ્યતાયે કંડીને પણ અધ્યવસાય કહી શકાય નહીં. કેમકે અવગ્રહના કાર્યભૂત અપાયાદિના અધ્યવસાયનું ત્યાં લક્ષણજ નથી.

એ રીતે અવગ્રહાદિમાં સંશયાદિપણું નથી, તે છતાં તેમાં તે માની લઈએ તોપણ સંશય-વિપર્યય ને અનધ્યવસાય એ જ્ઞાનજ છે, તેથી કરીને અવગ્રહાદિ મધ્યે સંશયાદિ-રૂપપણું હોવા છતાં પણ મતિજ્ઞાનના ભેદપણામાં વિરોધ આવતો નથી. કારણકે “ ઇન્દ્રિય વસ્તુ જણાવનાર હોય તે જ્ઞાન, અને તે સિવાયનું અજ્ઞાન. ” એ પ્રમાણે કહેનારાઓના પ્રમાણ-અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વિચાર કરવાને અમે તૈયાર નથી; પરંતુ “ જેવડે કંઈપણ જણાય તે સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાન છે ” એટલુંજ માત્ર અમે કહીએ છીએ. તદ્વત્સાર વસ્તુનું જ્ઞાનમાત્ર તો સંશયાદિમાં પણ હોય છે, એટલે તેનામાં સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી જ્ઞાનપણાની હાની નથી. ૩૧૪

સ્વપરંપર્યાયોડે અનન્તધર્મયુક્ત ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશને જણાવનાર હોવાથી સંશયાદિ, ણીજઓએ માનેલા નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણની પેઠે જ્ઞાનરૂપજ છે. આ સ્થળે હેતુની અસિદ્ધતા માનીને કોઈ એમ કહેવા માગે કે-સંશયાદિ વસ્તુના એક દેશના જ્ઞાનનું કારણ કેવી રીતે બની શકે? કારણકે વસ્તુ અંશરહિત હોવાથી તેને દેશનોજ અભાવ છે, તોપણ તે સંશયાદિ એક દેશઆદી કેમ કહી શકાય? એ પરનો અભિપ્રાય છે, તેને આચાર્ય માહારાજ કહે છે કે હું કહું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળ. ૩૧૫.

આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ઘટાદિવસ્તુના માટીથી બનવાપણું, પાંદડાના પેદારૂપાદં, વૃક્ષ-પાણું, ગોળ લાંબી ઓવાયુક્તપણું ઇત્યાદિ અર્થરૂપ પર્યાયો એટલે અર્થપર્યાયો અનન્તા છે; તથા ઘટ, ફટ, ફુંબ, કળશ વિગેરે વચનરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે. તેમજ આનિશ્ચયથી પરંબ્યાપ્તિરૂપ પર્યાયો પણ અનન્તા છે. એ અર્થપર્યાય અને વચનાદિપર્યાયરૂપ અનન્ત શક્તિયુક્ત વસ્તુ છે, તેથી વસ્તુના એક દેશને મરણ કરનારા સંશયાદિ જે માટે તે જ્ઞાનરૂપ છે. વસ્તુને અમે નિરંશ નથી માનતા, પણ ઉપર કયા મુજબ અનન્ત ધર્મયુક્ત માનીએ છીએ. તેથી વસ્તુના અનન્ત દેશો છે. તેમાંથી એક દેશને સંશયાદિ મરણ કરે છે તેથી તે જ્ઞાનરૂપ છે. જો એ સંશયાદિ કંઈપણ મરણ ન કરતા હોય તો તે કંઈકજ ન થાય. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે “ જે વડે જણાય તે જ્ઞાન ” એ અનુભવિથી નમો-યાદિ જ્ઞાન છે. ૩૧૬

નમસ્ત વસ્તુવસ્થાને મરણ કરનાર હોય તેજ જ્ઞાન છે, એક દેશને મરણ કરનાર હોય તે જ્ઞાન નથી. એમ જો કે કહેવા માગે તો તે અયોગ્ય છે, કારણકે—

અથવા ન સત્ત્વરમ્મર્યાદવાનસા ત્વાં ન નાનરિઃ ને ।
 નહુ નિશ્ચયોર્ધિ તદેવમર્યાદરિ નિ અર્યાદ ॥ ૩૧૭ ॥
 જા હસ તેજ વૃં અર્યાદ નરિઃ તોર મર્યાદે ।
 સિરઝરિઝારિ ને અર્યાદ નાનરિઈરિઈ ॥ ૩૧૮ ॥

મદસદવિસેમણા ધોભવનેઝ મહિન્દિધોવઝમ્માઓ ।

નાળાફલાભાવાઓ મિન્હરિદ્ધિમ્મ મન્ગાણં ॥ ૩૧૯ ॥

एगं जाणं सर्वं जाणद सर्वं न जाणमेगं वि ।

इय मच्चमयं गन्वं गम्मदिद्विम्म जं वत्तुं ॥ ૩૨૦ ॥

जे संशयादिगम्मा पम्मा वत्तुस्स तेऽपि पज्जाया ।

तदहिममगच्छणओ ते नाणं निय संशयाईया ॥ ૩૨૧ ॥

અથવા તે સર્વ ધર્મને જાણવાનાર ન હોવાથી તારે તે જ્ઞાનરૂપ નથી. જે એમ છે તો તારે નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થાય, (કેમકે તે) તેના એક દેશનેજ અહણ કરે છે, શંકા એમ હોય તો તમારા મને કાંઈપણ સંશયી અજ્ઞાની નથી થાય ઉત્તર-મિધ્યાદષ્ટિને : જ્ઞાન છે અને બીજા-સમ્યગ્દષ્ટિને તે જ્ઞાન છે. રાહ-અગદના અવિરોધપણથી, ભવકે પણાથી-ચદ્દાઓ ઉપલબ્ધ થતી હોવાથી અને (વિરનિરૂપ) જ્ઞાનના ક્ષણે અજ્ઞાન હોવાથી મિધ્યાદષ્ટિનું (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ એક વસ્તુને જાણનાં : વસ્તુ જાણે છે અને સર્વ વસ્તુ જાણનાં એકને જાણે છે એમ તેને સર્વ વસ્તુ સર્વમય એવો બોધ છે (તેથી તેને જ્ઞાન છે). ને સંશયાદિગમ્ય ધર્મો છે, તેપણ વસ્તુના ચર્ચા છે, તેને જાણનાર એ સંશયાદિ છે મારે તે નિર્ણય જ્ઞાન છે. ૩૧૭-થી-૩૨૧

ગાય વિગેરે વસ્તુના સર્વ ધર્મને સંશયાદિ અહણ કરનારા નથી, મારે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ જે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપને અહણ કરે તેજ જ્ઞાનરૂપ છે. એમ કહેવામાં આવે તે તે અચોક્ક્ય છે; કારણકે એથી તો જ્ઞાનરૂપે માનેલ નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થશે. એ નિર્ણય પણ ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશનેજ અહણ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે-ગૌરયં-આકું રૂપ છે મારે “આ બલદ છે” આ ઘટ છે, આ પટ છે, ઈત્યાદિ નિર્ણયવડે બલદપણ, ઘટપણ, પટપણ વિગેરે વસ્તુના એક દેશજ અહણ કરાય છે. તેથી તેનું પણ જ્ઞાન રૂપપણ કેમ થાય ?

ધર્મ ધર્મીસિવાય કદીપણ જુદા નથી હોતો, તેથી એક દેશરૂપ ધર્મ અહણ કરવાથી ધર્મીરૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પણ નિર્ણયવડે અહણ થાય છે, મારે નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે. આમ કહેવામાં આવે તો સંશયાદિમાં પણ એમજ છે. “શુ” આ સ્થાણુક છે કે પુરૂષ છે ?” ઈત્યાદિ પ્રકારના સંશયથી સ્થાણુત્વાદિરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. વિપર્યાસ પણ વસ્તુના એક દેશને જાણેજ છે, અને અનધ્યવસાય પણ સામાન્યમાત્રરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. તેથી સંશય વિગેરે વસ્તુના એક દેશને જાણનાર હોવાથી ઉપરોક્ત શંકા મુજબ તેઓ સમગ્રવસ્તુને જાણે છે તોપણ તેપણ જ્ઞાનરૂપ કેમ ન કહેવાય ?

વલી સંશયાદિવડે વસ્તુનો એક દેશ અહણ કરાય છે, એટલે કે સંશયવડે કેવળ સંદિગ્ધ, વિપર્યાસવડે કેવળ વિપરીત અને અનધ્યવસાયવડે કેવળ સામાન્ય અહણ થાય છે, તેથી તે જ્ઞાન નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે મારે “જે વડે જણાય તે જ્ઞાન” એવી વ્યુત્પત્તિ હમણાંજ ઉપર કહી છે; તે પ્રમાણે મતિરૂપજ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. સામાન્યથી સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિને અથવા નિર્ણયને જ્ઞાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કેમકે ઉપરોક્તજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ એ સર્વમાં ઘટે છે. આ ઉપરથી સંશયાદિ પણ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, તેથી તે મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સાત ભેદ થશે એમ ન કહેવું; કારણકે અનધ્યવસાય સામાન્યમાત્ર આહી હોવાથી

1. 1941-1942. 2. 1943-1944. 3. 1945-1946. 4. 1947-1948. 5. 1949-1950. 6. 1951-1952. 7. 1953-1954. 8. 1955-1956. 9. 1957-1958. 10. 1959-1960. 11. 1961-1962. 12. 1963-1964. 13. 1965-1966. 14. 1967-1968. 15. 1969-1970. 16. 1971-1972. 17. 1973-1974. 18. 1975-1976. 19. 1977-1978. 20. 1979-1980. 21. 1981-1982. 22. 1983-1984. 23. 1985-1986. 24. 1987-1988. 25. 1989-1990. 26. 1991-1992. 27. 1993-1994. 28. 1995-1996. 29. 1997-1998. 30. 1999-2000. 31. 2001-2002. 32. 2003-2004. 33. 2005-2006. 34. 2007-2008. 35. 2009-2010. 36. 2011-2012. 37. 2013-2014. 38. 2015-2016. 39. 2017-2018. 40. 2019-2020. 41. 2021-2022. 42. 2023-2024. 43. 2025-2026. 44. 2027-2028. 45. 2029-2030. 46. 2031-2032. 47. 2033-2034. 48. 2035-2036. 49. 2037-2038. 50. 2039-2040. 51. 2041-2042. 52. 2043-2044. 53. 2045-2046. 54. 2047-2048. 55. 2049-2050. 56. 2051-2052. 57. 2053-2054. 58. 2055-2056. 59. 2057-2058. 60. 2059-2060. 61. 2061-2062. 62. 2063-2064. 63. 2065-2066. 64. 2067-2068. 65. 2069-2070. 66. 2071-2072. 67. 2073-2074. 68. 2075-2076. 69. 2077-2078. 70. 2079-2080. 71. 2081-2082. 72. 2083-2084. 73. 2085-2086. 74. 2087-2088. 75. 2089-2090. 76. 2091-2092. 77. 2093-2094. 78. 2095-2096. 79. 2097-2098. 80. 2099-2100. 81. 2101-2102. 82. 2103-2104. 83. 2105-2106. 84. 2107-2108. 85. 2109-2110. 86. 2111-2112. 87. 2113-2114. 88. 2115-2116. 89. 2117-2118. 90. 2119-2120. 91. 2121-2122. 92. 2123-2124. 93. 2125-2126. 94. 2127-2128. 95. 2129-2130. 96. 2131-2132. 97. 2133-2134. 98. 2135-2136. 99. 2137-2138. 100. 2139-2140. 101. 2141-2142. 102. 2143-2144. 103. 2145-2146. 104. 2147-2148. 105. 2149-2150. 106. 2151-2152. 107. 2153-2154. 108. 2155-2156. 109. 2157-2158. 110. 2159-2160. 111. 2161-2162. 112. 2163-2164. 113. 2165-2166. 114. 2167-2168. 115. 2169-2170. 116. 2171-2172. 117. 2173-2174. 118. 2175-2176. 119. 2177-2178. 120. 2179-2180. 121. 2181-2182. 122. 2183-2184. 123. 2185-2186. 124. 2187-2188. 125. 2189-2190. 126. 2191-2192. 127. 2193-2194. 128. 2195-2196. 129. 2197-2198. 130. 2199-2200. 131. 2201-2202. 132. 2203-2204. 133. 2205-2206. 134. 2207-2208. 135. 2209-2210. 136. 2211-2212. 137. 2213-2214. 138. 2215-2216. 139. 2217-2218. 140. 2219-2220. 141. 2221-2222. 142. 2223-2224. 143. 2225-2226. 144. 2227-2228. 145. 2229-2230. 146. 2231-2232. 147. 2233-2234. 148. 2235-2236. 149. 2237-2238. 150. 2239-2240. 151. 2241-2242. 152. 2243-2244. 153. 2245-2246. 154. 2247-2248. 155. 2249-2250. 156. 2251-2252. 157. 2253-2254. 158. 2255-2256. 159. 2257-2258. 160. 2259-2260. 161. 2261-2262. 162. 2263-2264. 163. 2265-2266. 164. 2267-2268. 165. 2269-2270. 166. 2271-2272. 167. 2273-2274. 168. 2275-2276. 169. 2277-2278. 170. 2279-2280. 171. 2281-2282. 172. 2283-2284. 173. 2285-2286. 174. 2287-2288. 175. 2289-2290. 176. 2291-2292. 177. 2293-2294. 178. 2295-2296. 179. 2297-2298. 180. 2299-2300. 181. 2301-2302. 182. 2303-2304. 183. 2305-2306. 184. 2307-2308. 185. 2309-2310. 186. 2311-2312. 187. 2313-2314. 188. 2315-2316. 189. 2317-2318. 190. 2319-2320. 191. 2321-2322. 192. 2323-2324. 193. 2325-2326. 194. 2327-2328. 195. 2329-2330. 196. 2331-2332. 197. 2333-2334. 198. 2335-2336. 199. 2337-2338. 200. 2339-2340. 201. 2341-2342. 202. 2343-2344. 203. 2345-2346. 204. 2347-2348. 205. 2349-2350. 206. 2351-2352. 207. 2353-2354. 208. 2355-2356. 209. 2357-2358. 210. 2359-2360. 211. 2361-2362. 212. 2363-2364. 213. 2365-2366. 214. 2367-2368. 215. 2369-2370. 216. 2371-2372. 217. 2373-2374. 218. 2375-2376. 219. 2377-2378. 220. 2379-2380. 221. 2381-2382. 222. 2383-2384. 223. 2385-2386. 224. 2387-2388. 225. 2389-2390. 226. 2391-2392. 227. 2393-2394. 228. 2395-2396. 229. 2397-2398. 230. 2399-2400. 231. 2401-2402. 232. 2403-2404. 233. 2405-2406. 234. 2407-2408. 235. 2409-2410. 236. 2411-2412. 237. 2413-2414. 238. 2415-2416. 239. 2417-2418. 240. 2419-2420. 241. 2421-2422. 242. 2423-2424. 243. 2425-2426. 244. 2427-2428. 245. 2429-2430. 246. 2431-2432. 247. 2433-2434. 248. 2435-2436. 249. 2437-2438. 250. 2439-2440. 251. 2441-2442. 252. 2443-2444. 253. 2445-2446. 254. 2447-2448. 255. 2449-2450. 256. 2451-2452. 257. 2453-2454. 258. 2455-2456. 259. 2457-2458. 260. 2459-2460. 261. 2461-2462. 262. 2463-2464. 263. 24

મદસદવિસેવનામોઘ્નનદેઝ મહિન્નિભોવન્નમ્માઓ ।
 નાણકલ્લાભાવાઓ મિન્નજ્ઞિદ્ધિમ્મ અગ્ગાણં ॥ ૩૧૭ ॥
 પમં જાણં સન્નં જાણં સન્નં ન જાણમેમં તિ ।
 ઇય સન્નમયં નન્નં ગમ્મજ્ઞિદ્ધિમ્મ મં નન્નં ॥ ૩૧૮ ॥
 જે મંમયાદિગમ્મા ધમ્મા વત્થુમ્મ તેઽવિ પક્કાયા ।
 તદ્દહિમમગત્તણઓ તે નાણં નિય મંમયાદિયા ॥ ૩૧૯ ॥

અથવા તે સર્વ ધર્મને જાણવાનાર ન હોવાથી તારે તે જ્ઞાનરૂપ નથી. જો એમ હોય તો તારે નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થાય, (કેમકે તે) તેના એક દેશનેજ અહણ કરે છે. શકિ-એ એમ હોય તો તમારા મને કેઈપણ સંસારી અજ્ઞાની નહીં થાય કિન્તર-મિથ્યાદષ્ટિને મ-જ્ઞાન છે અને બીજા-સમ્યગ્દષ્ટિને તે જ્ઞાન છે. રાડ-અગડના અવિરોધપણથી, ભવહેતુ પણથી-યદ્વદ્ધાએ ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી અને (વિરતિરૂપ) જ્ઞાનના ક્ષણેના અસ્થાયી હોવાથી મિથ્યાદષ્ટિનું (જ્ઞાન) અજ્ઞાનરૂપ છે. સમ્યગ્દષ્ટિ એક વસ્તુને જાણનાં સર્વ વસ્તુ જાણે છે અને સર્વ વસ્તુ જાણનાં એકને જાણે છે એમ તેને સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે એવો બોધ છે (તેથી તેને જ્ઞાન છે). ને સંશયાદિગમ્ય ધર્મો છે, તેપણ વસ્તુના પ-યાઓ છે, તેને જાણનાર આ સંશયાદિ છે માટે તે નિશ્ચય જ્ઞાન છે. ૩૧૭-થી-૩૧૯

ગાય વિગેરે વસ્તુના સર્વ ધર્મને સંશયાદિ અહણ કરનારા નથી, માટે તે જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ જે સંપૂર્ણ વસ્તુસ્વરૂપને અહણ કરે તેજ જ્ઞાનરૂપ છે. એમ કહેવામાં આવેલો તે અયોગ્ય છે; કારણકે એથી તો જ્ઞાનરૂપે માનેલ નિર્ણય પણ અજ્ઞાન થશે. એ નિર્ણય પણ ગાય આદિ વસ્તુના એક દેશનેજ અહણ કરનાર છે. ઉદાહરણ તરીકે-ગૌરવ-આરૂં રૂપ છે માટે “ આ બલદ છે ” આ ઘટ છે, આ પટ છે, ઈત્યાદિ નિર્ણયવડે બલદપ-ણું, ઘટપણું પટપણું વિગેરે વસ્તુના એક દેશનેજ અહણ કરાય છે. તેથી તેનું પણ જ્ઞાન રૂપપણું કેમ થાય ?

ધર્મ ધર્મીસિવાય કદીપણ જુદા નથી હોતો, તેથી એક દેશરૂપ ધર્મ અહણ કરવાથી ધર્મીરૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પણ નિર્ણયવડે અહણ થાય છે, માટે નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે. આમ કહેવામાં આવે તો સંશયાદિમાં પણ એમજ છે. “ શું આ સ્થાણુક છે કે પુરૂષ છે ? ” ઈત્યાદિ પ્રકારના સંશયથી સ્થાણુત્વાદિરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. વિપર્યાસ પણ વસ્તુના એક દેશને જાણેજ છે, અને અનંધવસાય પણ સામાન્યમાત્રરૂપ વસ્તુના એક દેશને જાણે છે. તેથી સંશય વિગેરે વસ્તુના એક દેશને જાણનાર હોવાથી ઉપરોક્ત શંકા મુજબ તેઓ સમગ્રવસ્તુને જાણે છે તોપણ તેપણ જ્ઞાનરૂપ કેમ ન કહેવાય ?

વલી સંશયાદિવડે વસ્તુનો એક દેશ અહણ કરાય છે, એટલેકે સંશયવડે કેવળ સંદિગ્ધ, વિપર્યાસવડે કેવળ વિપરીત અને અનંધવસાયવડે કેવળ સામાન્ય અહણ થાય છે. તેથી તે જ્ઞાન નથી, એમ કહેવામાં આવે તો તે માટે “ જે વડે જણાય તે જ્ઞાન ” એવી વ્યુત્પત્તિ હમણાંજ ઉપર કહી છે; તે પ્રમાણે મતિરૂપજ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. સામાન્યથી સમ્યગ્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત છે તેથી સમ્યગ્દષ્ટિના સંશયાદિને અથવા નિર્ણયને જ્ઞાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કેમકે ઉપરોક્તજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ એ સર્વમાં ઘટે છે. આ ઉપરથી સંશયાદિ પણ મતિજ્ઞાનરૂપ છે, તેથી તે મતિજ્ઞાનના ચારને બદલે સાત ભેદ થશે એમ ન કહેવું; કારણકે અનંધવસાય સામાન્યમાત્ર આહી હોવાથી

તેનો અવગ્રહમાં સમાવેશ થાય છે, સંશયનો ઈલામાં સમાવેશ થાય છે, (જો કે પહેલા સંશયને ઈલારૂપ નથી માનેલ, પણ તે વ્યવહારીજનની અનુવૃત્તિથી નિષેધેલ છે, સર્વથા નિષેધ નથી કર્યો.) અને વિપર્યાસ (વિપરીત) નિશ્ચયરૂપ હોવાથી અપાયમાં અન્તર્ભાવ પામે છે. એ પ્રમાણે સંશયાદિ ત્રણેનો અવગ્રહાદિ ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે, તેથી જ્ઞાન ભેદ નહીં થાય. એ પ્રમાણે આ અંગીકાર કરવું. અન્યથા-જો એમ ન માનવામાં આવે તો સમ્યક્દષ્ટિના સંશયાદિને મતિજ્ઞાનથી જુદા પાડીને ક્યાં અન્તર્ભૂત કરવા? અજ્ઞાનમાં તો તેનો સમાવેશ નહીં કરી શકાય, કારણકે શ્રીમાન્ જ્ઞાતમસ્વામિએ ભગવન્તે મહાવીરરૂપને પૂછ્યું છે કે-“ સમ્મદિદ્ધી જં મંતે ! કિં નાણી અન્નાણી ? ગોયમા ! નાણી. નો અન્નાણી. ” ભગવન્તે ! સમ્યક્દષ્ટિજીવો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? જ્ઞાતમ ! સમ્યક્દષ્ટિ જ્ઞાની છે, અજ્ઞાની નથી. ” ઇત્યાદિ આગમવચનથી સમ્યક્દષ્ટિને સર્વદા જ્ઞાનજ હોય છે, અજ્ઞાન નથી હોતું.

શિષ્ય:-ભલે એ એમ હો, પરન્તુ અહીં સમ્યક્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનાજ અધિકાર છે એમ આપ શાથી કહો છો ?

આચાર્ય:-અહીં પાંચ જ્ઞાનનો વિચાર પ્રસ્તુત છે, તે જ્ઞાન સમ્યક્દષ્ટિનેજ હોય છે; માટે સમ્યક્દષ્ટિ સંબંધી મતિજ્ઞાનનોજ અહીં વિચાર કરાય છે અને તેમનાજ સંશયાદિકોની જ્ઞાનતા સધાય છે. ૩૧૭

શિષ્ય:-જો ઉપર મુજબ સંશયાદિને પાંચ આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો તો કોઈપણ સંશયારી જીવ અજ્ઞાની નહિ થાય. કેમકે સંશયાદિ અજ્ઞાન છે અને નિર્ણય તે અપ્રાપ્તિજ્ઞાન છે. એમ લોકવ્યવહારની સ્થિતિ છે, હવે જો એ સંશયાદિને આપ જ્ઞાનરૂપ કહેશો તો અજ્ઞાનરૂપ લોકવ્યવહારનો નાશ થશે, પણ લોકમાં તો અજ્ઞાન વ્યવહાર જગ્યાય છે તેની શી વ્યવસ્થા કરશો ?

આચાર્ય:-મિથ્યાદષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય અજ્ઞાનરૂપ છે, અને સમ્યક્દષ્ટિના સંશયાદિ તથા નિર્ણય જ્ઞાનરૂપ છે. આ પ્રમાણે માનવાથી અજ્ઞાન વ્યવહારનો નાશ નહિ પાય. તાત્પર્ય એ છે કે લોકિકજ્ઞાન-અજ્ઞાનનો વ્યવહાર અહીં નથી કર્યો, પણ આગમના અભિપ્રાય નિશ્ચયિકવ્યવહાર અહીં કર્યો છે એટલેકે આગમમાં મિથ્યાદષ્ટિને સંશયાદિ તથા નિર્ણય બધુંજ અજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે, અને એજ સંશયાદિ તથા નિર્ણય સમ્યક્દષ્ટિને જ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે. આગમના અભિપ્રાયે સંશયાદિ અજ્ઞાનપણાનું કારણ નથી, પણ મિથ્યાદષ્ટિના સંબંધે અજ્ઞાનપણાનું કારણ છે. અહીં માત્ર સમ્યક્દષ્ટિના અવગ્રહાદિના વિચાર કરવો પ્રસ્તુત છે. તેથી બીજી ચર્ચા કરવાની સગું. ૩૧૮

શિષ્ય:-મિથ્યાદષ્ટિનું બધુંજ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપજ છે, એમ આપ શાથી કહો છો ?

આચાર્ય:-મિથ્યાદષ્ટિને મદમ્વસ્થાને નિરૂપવ નથી. તેનું જ્ઞાન બહુવચન છે. આગમ-અગમને તેની ઉચ્ચત્તિ પાય છે. અને જ્ઞાનનું કંઈ જો વિનિ ને તેને નથી. એટલે તેમનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૧૯

શિષ્ય:-સમ્યક્દષ્ટિને કંઈક જો વિનિ પાય છે તેના તેને તે સર્વજ્ઞ જ્ઞાનજ એવું હશે

આચાર્ય:-પ્રમાણ દિવે દિવે સમ્યક્દષ્ટિને સર્વજ્ઞ જો વિનિ પાય તે સર્વજ્ઞ જ્ઞાનજ એવું હશે. એટલે એવું પ્રમાણ છે. એટલે સર્વજ્ઞ જો વિનિ પાય તે સર્વજ્ઞ જ્ઞાનજ એવું હશે. એટલે એવું પ્રમાણ છે. એટલે સર્વજ્ઞ જો વિનિ પાય તે સર્વજ્ઞ જ્ઞાનજ એવું હશે.

ક્ષેત્ર-કાળ આદિયે ભિન્ન છે, તેથી તેના વ્યાપ્તિરૂપ જ્ઞાનના પરમાર્થો છે. જેમ વસ્તુગ્રાહી એ પરમાણુ ભિન્ન છે તે આવી વસ્તુગ્રાહી તે પરમાણુમાં અભાવ છે. જેમ ન હોય તો તે પરમાણુ તેગ્રાહી ભિન્ન છે એમ જણાય નહિ. કારણકે અભાવ તે અમ વ્યાપ્તનો ધર્મ છે, ત્યાં ધર્મ હોય ત્યાં ધર્મ ક્યારેનિવરેવાજ નેતઃજા. એમ ન હોય તે તેનો ધર્મ ન કહી શકાય. આથી એ ભિન્ન થયું કે સર્વ વસ્તુગ્રા તે પરમાણુમાં ન અભાવવૃત્તિ દારાજી વર્તે છે. અને તેથી તે પરમાણુ પણ સર્વ વસ્તુ સાથે તેના પ્રકાર સંબંધ ધરાવે છે. આજ રીતે દયાણુક-ચાણુકના અંશમાં પણ અમલ હોયું. તેમ અન્યથી ભિન્ન છે, અને તેથી સર્વવસ્તુ સર્વમય છે એમ નિર્ણય થયું. જે કોઈ અમ એક વસ્તુ જાણે છે તે બીજી પણ અમી વસ્તુગ્રા જાણે છે. અમી વસ્તુગ્રા જાણ્યા તિ અમુક વસ્તુ તેનાથી ભિન્ન છે એમ જાણી શકાય નહિ. તેથી જે સર્વ વસ્તુગ્રા જાણે તેજ અમુક એક વસ્તુ પણ જાણે છે. સમસ્ત વસ્તુના જ્ઞાનવિના એક વસ્તુનું અધર્મ જ થાય નહી. તે સર્વે વસ્તુગ્રા વિવદિત વસ્તુથી જુદી છે એમ જાણવું. ને તે નહી જણ તો તે તેનાથી ભિન્ન છે એમ જાણી શકાય નહી.

શિષ્ય:—એવું જ્ઞાનતો કેવળીનેજ હોય છે. બીજાને નથી હોતું, કેમકે કેવળી મિથ્યા યના બીજાઓ સૂક્ષ્મ, અતીત, વ્યવહિત, અમૂર્ત આદિ સર્વ વસ્તુગ્રા અદૃશ્ય કરી શકે નહી.

આચાર્ય:—હા સત્ય છે, એ પ્રમાણે સાદાતપણે તો કેવળીજ જાણે છે, પરંતુ તેમન વચન ઉપરની શ્રદ્ધાદારાજી ભાવથી બીજા સમ્યક્દૃષ્ટિ પણ કરેક વસ્તુને સર્વમય જાણે છે. “જે યમ જાણજ સે સત્ય જાણજ, જે સત્ય જાણજ સે યમ જાણજ” મત્યાદિ કેવળીભાષિ આગમવચનથી જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જે સર્વ જાણે છે તે એક જાણે છે. આ પ્રમાણેનો આગમ સમ્યક્દૃષ્ટિને સર્વથા પ્રમાણભૂત છે, અન્યથા તે સમ્યક્દૃષ્ટિ ન કહેવાય. જોકે બધાએ સમ્યક્દૃષ્ટિ એ પ્રમાણે સર્વવસ્તુને સર્વમય નથી જાણતા, પણ થોક્ત આગમશ્રદ્ધાએ ભાવથી તો જાણે છેજ, તેથી તે સર્વ જ્ઞાની કહેવાય છે. કેવળી દૃષ્ટ યથાર્થ સ્વરૂપની પ્રમાણતા માનવાવડે તેઓ સર્વદા તે પ્રમાણે જાણે છે, એટલે કે એક વસ્તુને જાણતાં સર્વ વસ્તુને જાણે છે, અને સર્વ વસ્તુને જાણતાં એક વસ્તુ જાણે છે. એ પ્રમાણેનું સિદ્ધાન્ત સમ્યક્દૃષ્ટિ નિરન્તર પ્રમાણપણે માને છે તેથી પરમાણુ આદિ જે કંઈ વસ્તુ છે તે સર્વને સ્વ-પર પર્યાયાવડે સર્વમય માને છે. જગતાં, ઉંઘતાં, ઉભા રહેતાં અને ચાલતા નિરન્તર સમ્યક્દૃષ્ટિના દૃઢ્યમાં પરમગુરુપ્રણીત યથોક્ત વસ્તુ સ્વરૂપની દૃઢ શ્રદ્ધા હોય છે, તેથી તે હુમ્મેશાં જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૦

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો સમ્યક્દૃષ્ટિને નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન ભલે હો પરંતુ સંશયાદિ તો અજ્ઞાન છે એમ લોકમાં બાળકોને પણ રૂઢ છે, તે સમ્યક્દૃષ્ટિને કેવી રીતે જ્ઞાન હોઈ શકે ?

આચાર્ય:—સંશયાદિથી જણાતા જે ધર્મો છે તે ધર્મો પણ વસ્તુના પર્યાયા જ છે, તેથી તે પણ જ્ઞાનના હેતુ હોવાથી સમ્યક્દૃષ્ટિના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપજ છે. લોક વ્યવહારમાં રૂ સંશયાદિપણાને અજ્ઞાનપણાના કારણરૂપે નથી માનેલ, પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિના સંબંધને અજ્ઞાનપણાનું કારણ માનેલ છે. ને એવો સંબંધ સમ્યક્દૃષ્ટિના સંશયાદિમાં નથી, તેથી તેઓના સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપ જ છે. જેણે કરીને કિંચિત જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે, સંશયાદિવડે કંઈપણ નથી જણાતું એમ ન કહેવું. કેમકે તેમને પણ વસ્તુ પર્યાયા જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ આગળ દૂર ઉપર સ્થાણુક પડેલ હોય છતાં

શિષ્ય:—અનન્તપર્યાયવાળી સર્વ વસ્તુઓ છે, એમ ગ્રાપે કહ્યું છે. તેવી અનન્ત પર્યાયવાળી ઘટાદિ વસ્તુના ઘટવાદિરૂપ એકજ પર્યાયને એક કાળમાં સમ્યક્દષ્ટિ ગ્રહણ કરે છે. આમ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુ છતાં તેને એક પર્યાયપણે ગ્રહણ કરતાં સમ્યક્દષ્ટિને જ્ઞાન કેમ કેહેવાય ? કારણકે અન્યસ્વરૂપે રહેલી વસ્તુને તે અન્યરૂપે ગ્રહણ કરે છે. આચાર્યશ્રી ગાના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

पञ्चायमासयन्तोऽपि ततो पञ्चायणवसाओ ।
तत्तियपञ्चायं चियं तं गेहइ भावओ वत्थुं ॥ ३२२ ॥
निण्णयकालेऽपि जओ न तद्दुखं विदंति ते वत्थुं ।
मिच्छद्दिट्ठी, तम्हा सव्वं चियं तेमिण्णणं ॥ ३२३ ॥
फट्ठयरं वऽन्नाणं विवज्जओ चैव मिच्छद्दिट्ठीणं ।
मिच्छाभिणिप्पेसाओ मव्वन्धं यहे व्व पट्ठुदी ॥ ३२४ ॥
अहवा जट्ठिदनाणोवओगओ तम्मयनणं होइ ।
तह संमयाहभायं नाणं नाणोवओगाओ ॥ ३२५ ॥
हल्लमिणं मिच्छद्वरगऽपि नो मम्मचाहभावमृत्तो नि ।
उवओगग्गिऽपि नो तस्स निज्जमन्नापण्णिणो ॥ ३२६ ॥
जं नित्तओवओगेऽपि तस्स गिग्गोअवन्धु-ट्ठियणो ।
नो संमयाहकाले पणो नाणोवओगो नो ॥ ३२७ ॥

[illegible]

હોવાથી તેને ઉપયોગ કરતાં પણ હુમ્મેશાં અજ્ઞાન પરિણામ છે. નિર્ણય ઉપયોગમાં તેને વિપરીતવસ્તુની પ્રતિપત્તિ હોય છે, તો પછી સમ્યક્ચિન્તાને તો જ્ઞાનોપયોગમાં હોય ? ૩૨૨-૧-૩૨૮.

પ્રયોજનપરમાણ વચ્ચે વસ્તુના યથાવાત્તિ અવસ્થા પર્યાયને અવધ્ય કરનાર મનને પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુના અગમમપ્રમાણ અગ્રીકાર કરીને ભાવે અવધ્ય કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે કોઈ અવધ્યનો પડો કરે તો તેને પડાનુંજ પ્રયોજન છે તે તે આણુમ “આ પડો છે” એમ પર્યાયના નિર્ણય કરે છે, અને તેને મુવર્જનું પ્રયોજન છે તે આણુમ “આ મુવર્જ છે” એમ મુવર્જપણના નિર્ણય કરે છે, તેને પાણી બનાવું પ્રયોજન છે તે આણુમ “આ પાણી બનાવવા બાજન છે” એવો નિર્ણય કરે છે વળી કેટલાક અભ્યાસપટના-અને પ્રત્યાશનિ (નાટકપણા) આદિકથી અવધ્ય કરે છે જેમકે-કોઈ આદાણને દારૂમાં ઉમેરો તેમને કોઈ અગ્નિ અભ્યાસના વશથી “આ નિદુ છે” એમ કહે છે, કોઈ પટનાવશાન “આ આદાણ છે” એવું કહે છે, અને કોઈ તે પાસે ભળેલો હોય તે પ્રત્યાશનિથી “આ અદારા ઉપાધ્યાય છે” એમ કહે છે. પ્રમાણે અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુના અવધ્ય પર્યાયને અવધ્ય કરતાં છતાં પણ ભાવથી થયેલ વસ્તુસ્વરૂપને અવધ્ય કરનાર સમ્યક્ચિન્તાને સંશયોદિ કાળે પણ જ્ઞાનજ છે. ૩૨૩.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ જ્ઞાન માનવામાં આવે તો શું હરકત છે ?

આચાર્ય:—મિથ્યાદૃષ્ટિજ્ઞાને કેવળીદૃષ્ટ યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપનો સ્વીકાર નહોતો તેમને નિર્ણયકાળે પણ પરમગુરુએ ઉપદેશેલ અનન્તપર્યાયવાળી વસ્તુનો બાધ નથી તેથી તેઓના નિશ્ચય અને સંશય સર્વ અજ્ઞાનરૂપજ છે. ૩૨૩ અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિને સામાન્ય અજ્ઞાન છે એમ નહીં, પણ અતિ કષ્ટતર અજ્ઞાન છે. કારણ કે સંશય-અનધ્યવસાય-અને વિપર્યય એ ત્રણે સામાન્યથી અજ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે. પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને તો તે અતિ હાલ મહાદુઃખના ઉતુભૂત હોવાથી વિશેષતર અજ્ઞાનરૂપ છે. જેમકે તેઓને સર્વજ્ઞભાવિત યથાવસ્થિત વસ્તુમાં વિપર્યાસજ થાય છે, સંશય અને અનધ્યવસાય નથી થતા. એ કારણથી સંશય અને અનધ્યવસાય કરતાં એ વિપર્યય અતિ વિશેષ અજ્ઞાનરૂપ છે. એ વિપર્યય થવાનું કારણ તેમને સર્વત્ર મિથ્યાઅભિનિવેશ હોય છે, એટલે કે ભાક્ષમાં સંસારમાં અથવા નરકાદિમાં મિથ્યાઅભિનિવેશથી ઘટમાં પટખુદ્ધિની થેડે સર્વજ્ઞ કહેલ વસ્તુમાં વિપરીત અધ્યવસાયજ થાય છે. તેથી તેઓને કષ્ટતર અજ્ઞાન છે, અને સર્વજ્ઞ કહેલ યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વ માનવાથી સમ્યક્ચિન્તાને હુમ્મેશાં જ્ઞાન છે. ૩૨૪

અથવા જેમ ઇન્દ્રજ્ઞાનના ઉપયોગથી તે ઉપયોગવાન વ્યક્તિ ગરીબ હોવા છતાં પણ ઇન્દ્ર કહેવાય છે, તેમ સમ્યક્ચિન્તાને પણ સમ્યક્ચિન્તાનો લાભ થતી વખતેજ મતિ આ જ્ઞાનનો લાભ થવાથી સર્વદા જ્ઞાનોપયોગજ હોય છે જે એમ ન હોય તો તે મિથ્યા દૃષ્ટિ કહેવાય, માટે સંશયોદિકાળે પણ મૂળ જ્ઞાનોપયોગથી તે જ્ઞાનીજ છે. જેમ રસકુંડામાંના મહારસમાં પડેલું ઘાસાદિક પણ તદ્દૂપપણાને પામે છે તેમ તે સમ્યક્ચિન્તા હોવા જ્ઞાનીજ કહેવાય છે. ૩૨૫

શિષ્ય:—સમ્યક્ચિન્તાને જે જ્ઞાનોપયોગથી જ્ઞાન કહો છો, તે જ્ઞાનોપયોગ મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ છે, તો પછી તેઓને જ્ઞાની શામાટે ન કહેવાય ?

આચાર્ય:—તારી તે માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન આ

ભાવરહિત હોવાથી તેને જ્ઞાનોપયોગ નથી હોતો, જે તેને એ સમ્યક્ત્વાદિ ભાવ હોય, તે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ ન કહેવાય. માટે મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાન પરિણામ સિવાય અન્ય ઉપયોગ નથી તેથી તે સર્વદા અજ્ઞાની છે; અને સમ્યક્દૃષ્ટિને જ્ઞાનપરિણામ હોવાથી હુમ્મેશાં જ્ઞાની છે. તેમ હોવાથી એને વિષે તુલ્યપણું ક્યાંથી હોય. ૩૨૬.

વળી નિર્ણયરૂપ ઉપયોગકાળે પણ તે મિથ્યાદૃષ્ટિને સર્વજ્ઞભગવાને કહેલી વસ્તુમાં વિપરીત જ્ઞાન થાય છે, એટલે કે નિશ્ચિત ઉપયોગમાં પણ તેને જ્ઞાન પરિણામ નથી થતો, તે પછી એ બિચારાને સંશયાદિકાળે તે જ્ઞાનપરિણામ ક્યાંથીજ થાય? નજ થાય. માટે સમ્યક્દૃષ્ટિની પેઠે મિથ્યાદૃષ્ટિને જ્ઞાનના સંપાદન માટે તું ફોગટ ખેદ પામે છે. ૩૨૭.

સમ્યક્દૃષ્ટિ સંબંધીજ મતિજ્ઞાન અહીં વિચારીએ છીએ, એમ ધારીને ૩૧૪ મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ સંશયાદિમાં જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું, અને એથી સંશયાદિ છતાં પણ અવગ્રહાદિ અજ્ઞાનરૂપ નથી એમ સિદ્ધ થયું. આથી કરીને “સંશયાદિરૂપપણાથી અવગ્રહાદિમાં અજ્ઞાનપણું છે.” એવી જે પૂર્વે શંકા કરી હતી તે અચોગ્ય છે, અથવા અહીં માત્ર જ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો આરંભ નથી, કે જેથી અજ્ઞાનપણાતું આપાદન બાધક થાય; પરંતુ અહીંતો જ્ઞાન અજ્ઞાનાદિરૂપ સામાન્ય મતિજ્ઞાનનોજ વિચાર કરવાનો છે. એ પ્રમાણે જણાવવાને આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અહવા જહ સુયનાણાવસરે સામણ્ણદેસણં મણિયં ।

તહ મહનાણાવસરે સવ્વમહનિરુવણં કુણ્ણ ॥ ૩૨૮ ॥

એસા સમ્માણુગયા સવ્વા નાણં વિવજ્જણે-ઇયરં ।

અવિસેસિઆ મહ ચ્ચિય જમ્હા નિહિદ્ધમાઈણ ॥ ૩૨૯ ॥

વિવરીઅવત્થુગહણે જં સો સાહણવિવજ્જયં કુણ્ણ ।

તો તસ્સડન્નાણફલં સમ્મદ્ધિદ્વિસ્સ નાણફલં ॥ ૩૩૦ ॥

જહ સોડવિ તસ્સ ધમ્મો કિં વિવરીયત્તણંતિ ? તં ન ભવે ।

ધમ્મોડવિ જઓ સવ્વો ન સાહણં કિંતુ જો જોગ્ગો ॥ ૩૩૧ ॥

જોગ્ગા-જોગ્ગવિવેગં અમુણંતો સો વિવજ્જયં કુણ્ણ ।

સમ્મદિટ્ઠી ઉણ કુણ્ણ તસ્સ સદ્ધાણવિણિઓગં ॥ ૩૩૨ ॥

અથવા જેમ શ્રુતજ્ઞાનના અવસરમાં સામાન્યપણે (શ્રુત) કહ્યું છે, તેમ મતિજ્ઞાનના અવસરે સર્વ મતિજ્ઞાનતું નિરૂપણ કર્યું છે. સમ્યક્ત્વાનુગત આ સર્વ મતિ તે જ્ઞાન છે, અને વિપર્યયમાં અજ્ઞાન છે. કારણકે અવિશેષિત સર્વ મતિજ છે. એમ પ્રથમ કહ્યું છે. વિપરીત વસ્તુ ગ્રહણ કરવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ સાધન વિપર્યય કરે છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપવાળું છે અને સમ્યક્દૃષ્ટિનું જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપવાળું છે. જે તેપણુ તેનો ધર્મ છે, (તે તેમાં) વિપરીતપણું શું છે? એમ નહિ કહેવું. કેમકે બધાએ ધર્મ કાંઈ સાધન નથી, પણ જે ચોગ્ય હોય, તેજ સાધન છે. ચોગ્યાચોગ્ય વિશેષ નહિ જાણનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ વિપર્યય કરે છે, અને સમ્યક્દૃષ્ટિ સ્વસ્થાને વિનિયોગ કરે છે. ૩૨૮-થી-૩૩૨.

પૂર્વે ૩૯મી ગાથામાં જેમ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉભયરૂપે શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, પણ એકતું સમ્યક્શ્રુત નથી કહ્યું, કારણકે આગળ શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદ ગણાવાશે, તેમાં મિથ્યાશ્રુત (વિ. ભા. ૨૨)

પણ કહેવાયો. એ રીતે જેમ લાઘવાઈ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉભયરૂપ શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું છે, તેમ આદી પણ મતિજ્ઞાન કહેવાના અવસરે સંશય વિપર્યય-અનધ્યવસાય અને નિર્ણયરૂપ જ્ઞાન-અજ્ઞાનાત્મક સર્વ પ્રકારના મતિજ્ઞાનનું સામાન્યથી નિરૂપણ કર્યું છે. આદી પાંચજ્ઞાનનો આધિકાર હોવાથી સમ્યક્દષ્ટિ સંખ્યાથી મતિનું જ એકલું નિરૂપણ નથી કર્યું, તેમ વ્યવહારિક જનની પ્રમાણ અપ્રમાણપણાની ચિન્તાવડે પણ મતિનો નિર્ણય નથી કર્યો, પરંતુ ભયરૂપ સામાન્ય (જ્ઞાનાજ્ઞાનાત્મક) મતિજ્ઞાનનો જ વિચાર કર્યો છે, અને તેથી અવગ્રહાદિ સંશયરૂપ હોય અથવા નિર્ણયરૂપ હોય તેમાં કંઈ હાની નથી. આદીમાં તો શ્રુતની પેઠે લાઘવ કરવાને માટે મતિમાત્રને વિચારવાનું કષ્ટપાત્રું છે. ૩૨૮

શિષ્ય:-ભલે એ સામાન્યમતિનું નિરૂપણ હો. પરંતુ ત્યારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં જ્ઞાન કયું અને અજ્ઞાન કયું ?

આચાર્ય:-સામાન્યપણે કહેલી સમ્યક્દષ્ટિ સંખ્યાથી મતિ સંશયરૂપ હોય કે નિશ્ચયરૂપ હોય તોપણ તે સર્વ જ્ઞાનજ છે, અને મિથ્યાદષ્ટિની મતિ સંશયરૂપ હોય કે નિશ્ચયરૂપ હોય તોપણ તે અજ્ઞાનજ છે. આ સંખ્યામાં અવગ્રહાદિનું નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ નહીં સૂત્રકારે કહ્યું છે કે-“ અવિસેસિઆ મર્ઙ મહનાળં મહઅન્નાળં ચ, વિસેસિયા મર્ઙ સમ્મહિટ્ઠિસ્સ મર્ઙ મહનાળં મિચ્છદ્દિટ્ઠિસ્સ મર્ઙ મહઅન્નાળં ” । એટલે કે અવિશેષિત મતિ તે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન છે, તથા વિશેષિતમતિ એટલે સમ્યક્દષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન છે અને મિથ્યાદષ્ટિની મતિ તે મતિ અજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે સમ્યક્દષ્ટિનું સર્વ જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપ છે, અને મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૨૯

અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જગદ્ગુરૂ પ્રણીત સર્વ વસ્તુતત્ત્વને વિપરીતજ ગ્રહણ કરે છે. વિપરીતપણે વસ્તુ ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવથી મોક્ષાદિ મેળવવાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ સાધનને મોક્ષાદિના સાધનરૂપે નથી માનતો, પણ એથી વિપરીત અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ-અને અવિરતિ આદિને મોક્ષ આદિના સાધનરૂપે માને છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપવાળું-નરકાદિ પ્રાપ્તિના રૂપવાળું હોવાથી અજ્ઞાન જ છે; અને સમ્યક્દષ્ટિનું જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપવાળું-મોક્ષાદિ રૂપવાળું હોવાથી જ્ઞાન જ છે.

વળી વિપરીતપણે વસ્તુ ગ્રહણ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિયો કહે છે કે-“ વેદવિહિતા હિંસા ન દોષાય વેદ વિહિત હિંસા દોષવાળી નથી. તેમજ શ્રુતિવચનથી અશ્વમેધ યજ્ઞના મધ્યના દિવસે પાંચસો સત્તાણુ પશુઓ જોઈએ, તથા હજારો જીવો હણીને સેંકડો પાપકર્મ કરીને પવિત્ર ગંગાના જળમાં સ્નાન કરીને જીવો મોક્ષે જાય છે.” એ પ્રમાણે સંસારના હેઠું ભૂત જીવવાતાદિના કારણરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનને તેઓ મોક્ષઆદિના સાધનપણે માને છે. તથા જળ સ્નાન-પશુવધ અને પુત્ર પરિવારના કારણભૂત ઐશુનાદિ ક્રિયામાં તેઓ મોક્ષનું સાધકપણું માને છે, તેથી તેમનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ જ છે, અને સમ્યક્દષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન ક્રિયાના સયોગથી મોક્ષાદિમાં પ્રવર્તે છે, તેથી તેઓનું જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપવાળું હોવાથી જ્ઞાનરૂપ જ છે. ૩૩૦

શિષ્ય:-મિથ્યાદષ્ટિએ વિપરીત ક્રિયા લક્ષણ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ધર્મને મોક્ષ સાધકપણે માનેલ છે, અને તેજ ધર્મ સમ્યક્દષ્ટિએ માનેલ સમ્યક્જ્ઞાનાદિ રૂપ મોક્ષ સાધનનો ધર્મ છે, તો પછી એમાં મિથ્યાદષ્ટિને વિપરીત શું છે ? આપે ૩૨૦ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે-“ ઇય સવ્વમયં સવ્વં સમ્મહિટ્ઠિસ્સ જં વત્થું. ” એ પ્રમાણે સમ્યક્દષ્ટિને સર્વ વસ્તુ સર્વમય

છે, એ કથનથી “સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે” એમ આપનો સિદ્ધાન્ત થયો. એ ઉપરથી તો જેમ સમ્યજ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રરૂપ સાધનનો સમ્યજ્ઞાનાદિ ધર્મ છે, તેમ મિથ્યાજ્ઞાનાદિ પણ તે સાધનનો ધર્મ છે એમ થયું, જો એમ ન હોય તો “સર્વ વસ્તુ સર્વમય છે” એમ નહિ કહી શકાય. મોક્ષ સિદ્ધિમાટે જે સાધનનો ધર્મ સમ્યગ્દષ્ટિએ માનેલ છે, તે સાધનનો ધર્મ તેની જ સિદ્ધિ માટે મિથ્યાદષ્ટિએ પણ માનેલ છે. એમાં ધર્મ ગ્રહણ કરવાથી ધર્મપણ કથંચિત્ ગ્રહણ થાય છે. એટલે એમાં મિથ્યાદષ્ટિને વિપરીત શું છે કે જેથી તે-ઓના જ્ઞાનને આપ અજ્ઞાનરૂપ કહો છો?

આચાર્ય:—એ તાર કહેવું યુક્ત નથી. અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુના બધાએ ધર્મો એક જ અર્થને સાધતા નથી; પરંતુ યોગ્યતાપણે કોઈ ધર્મ કોઈ અર્થને સિદ્ધ કરે છે. જેમ કલશ શરાવણું-કપાલ વિગેરેમાં માટીપણું સમાન છતાં પણ કળશની પેઠે કપાલાદિ મંગળ કાર્યમાં અથવા પાણી ભરવાદિ રૂપ કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, વળી મુવર્ણપણું સમાન છતાં પણ કુંડળની પેઠે નૂપુર કાનના આભૂષણ માટે ઉપયોગી નથી, તેમજ ચોખા-દાળ-ધી વિગેરેમાં કોઈક ધર્મ સમાન છતાં પણ રસની પેઠે ગન્ધ વિગેરે શરીરની પુષ્ટિ-તૃપ્તિ વિગેરે સાધતા નથી. એજ પ્રમાણે મિથ્યાજ્ઞાનાદિ મોક્ષાદિ સાધનના વ્યાવૃત્તિ રૂપ ધર્મ હોવાથી મોક્ષ સાધતા નથી, પણ સંસારને જ સાધે છે. મોક્ષાદિકને તો તેના સાધનયોગ્ય સમ્યજ્ઞાનાદિ ધર્મ જ સાધે છે. કારણ કે મોક્ષાદિના સાધનભૂત અનન્ત ધર્માત્મકવસ્તુ સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યા છતાં પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે તો તેને યોગ્ય સમ્યજ્ઞાનાદિ ધર્મના તે આશ્રય કરે છે, અને અયોગ્ય સાધન-મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરેને છોડી દે છે. મિથ્યાદષ્ટિ તો મિથ્યાત્વના ઉદયથી અજ્ઞાનદષ્ટિથી તેમાં મિથ્યાજ્ઞાનાદિકની અયોગ્યતા નહિ જોતા તેનો જ આશ્રય લે છે, તેથી તેનું જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે. ૩૩૧

વળી મિથ્યાદષ્ટિ યોગ્યા-યોગ્ય સાધન ધર્મો નહિ જાણતો હોવાથી સાધનને વિપરીત કરે છે, અને સમ્યગ્દષ્ટિ યોગ્યાયોગ્ય સાધન ધર્મને જાણતો હોવાથી તે સાધનનો યોગ્ય સ્થાને ઉપયોગ કરે છે. તેમ કરવાથી તે સમ્યગ્ આરાધક થઈને ઇષ્ટકળનો ભોક્તા થાય છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે—“જિનેશ્વર ભાષિત જ્ઞાન યોગ્ય કાળે પરમભક્તિ રાગથી શીખે છે, અને યોગ્યકાળે દશન પ્રભાવક શાસ્ત્રો જાણે છે, અષ્ટ પ્રવચન માતામાં ઉપયુક્ત થઈને આચાર્યાદિ માટે યોગ્યકાળે સર્વ દોષરહિત આહાર પાણીની ગવેષણા કરે છે. એ પ્રમાણે યોગ્ય કાળે આચરણ કરનાર વિશુદ્ધ પરિણામી અસપતન યોગ સેવનાર ત્રિભુવનમાં પ્રશંસવા યોગ્ય, અને સર્વ સુરાસુરો જેને નમસ્કાર કરે છે એવા તીર્થંકર-ગણધરોએ કહેલ ક્રિયામાં કુશળ સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યજ્ઞાન-દર્શન ચારિત્ર આરાધીને સાત-આઠ ભવમાં દેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી નિર્મળ-શાશ્વત મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-ત્રાસ-ધુધા-અને ભય આદિથી રહિત થઈને સાદિ અનન્ત કાળ પર્યન્ત તે અનન્ત સુખ ભોગવે છે.” આ કારણથી સમ્યગ્દષ્ટિનું જ્ઞાન તે જ જ્ઞાનરૂપ છે. ૩૨૮-૩૩૨

હવે અવગ્રહાદિના કાળનું નિરૂપણ કરે છે.

उग्राहु एकं समयं ईहा-ऽवाया मुहुत्तमंतं तु ।

कालमसंखं संखं च धारणा होइ नायद्वा ॥ ४ ॥ ३३३ ॥

અત્યોગ્રહો જહતો નમયં સેવોગ્રહાદયો વીમ્બું
 અંતોમુદ્ગતમેગં તુ વાગળા ધારણં મોક્તું ॥ ૩૩૪ ॥
 સોતાર્દણં પત્તાડવિમયયા પુન્નમત્યઓ મળિયા ।
 રૂઠ કટા સટ્ટાણે મળ્લડ વિમયવમાણં ચ ॥ ૩૩૫ ॥

અવગ્રહનો એક સમય, દાદા-અપાયનો અન્તર્મુદ્ગત અને ધારણાનો સંજ્યાતા-અસંજ્યાતા સ્થિતિ કાળ જાણવો. અર્થાવગ્રહ જ્યન્યથી એક સમય મુધીનો છે અને વાસનારૂપ ધારણા શિવાય આડીના અવગ્રહાદિ દરેક અન્તર્મુદ્ગતના છે. શ્રાવ વિગેરેની પ્રાપ્તાદિ વિષયતા પૂર્વે અર્થથી કાઢી છે, હવે અહીં તે મળ ગાથાથી કહેવાશે અને તેના વિષયનું પ્રમાણ કહેવાશે. ૩૩૩-થી-૩૩૫.

નિશ્ચયિક અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનોજ છે, તથા દાદા-અને અપાયનો કાલ જ્યન્યથી તેમજ ઉદ્ગટથી અન્તર્મુદ્ગતનો છે. વ્યગ્નનાવગ્રહ તથા વ્યવદારિક અર્થાવગ્રહ એ દરેકનો કાળ અન્તર્મુદ્ગતનો છે. અવિચ્છુતિ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણાનો કાળ અન્તર્મુદ્ગતનો છે, તથા-જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમરૂપ અને સ્મૃતિના બીજરૂપ જે વાસનારૂપ ધારણા છે, તેનો કાળ સંજ્યાતા વર્ષના આશુપવાળાને સંજ્યાતાકાળ મુધીનો છે, અને અસંજ્યાતવર્ષના આશુપવાળાને અસંજ્યાતાકાળ મુધીનો છે. ૩૩૩.

(પક્ષ-માસ-ઋતુ-અયન-સંવત્સરાદિરૂપ કાળની સંજ્યા જેમાં ન હોય તે પદ્યોપ-માદિરૂપ અસંજ્યાતો-કાળ કહેવાય છે, અને જેમાં એ પક્ષ-માસાદિ કાળનું પ્રમાણ હોય તે સંજ્યાતો કાળ કહેવાય છે.) અવગ્રહ એ શબ્દનું વ્યાખ્યાન અર્થાવગ્રહ કરવું અને તે નિશ્ચય તથા વ્યવહારના ભેદ કરીને બે પ્રકારનો છે-અને તેના કાલની વ્યાખ્યા ઉપર ૩૩૩ મી ગાથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જાણી લેવી. ૩૩૪

અહિં ૧૭૮ મી ગણેલી નિર્ચુક્તિની ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે ભાષ્યકારે ૨૦૪ મી ગાથામાં વ્યગ્નનાવગ્રહનું વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રોત્રાદિધન્દ્રિયોની પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્ત વિષયતા પૂર્વે કહેલી છે. હવે અહીં નિર્ચુક્તિની ગાથાથી નિર્ચુક્તિકાર મહારાજ પોતે તેની પ્રાપ્ત-પ્રાપ્ત વિષયતા કહે છે, અને તે સાથે પ્રસંગોપાત સર્વ ઈન્દ્રિયોના વિષયનું પ્રમાણ પણ કહે છે. ૩૩૩-થી-૩૩૫

હવે ઈન્દ્રિયોની પ્રાપ્ત-પ્રાપ્તવિષયતા અને તેના વિષયનું પ્રમાણ કહે છે.

પુટ્ટં સુણેઈ સદ્દં રૂવં પુણ પાસઈ અપુટ્ટં તુ ।
 ગંધં રસં ચ ફાસં ચ બદ્ધપુટ્ટં વિયાગરે ॥ ૫ ॥ ૩૩૬ ॥
 પુટ્ટં રેણું વ'તણુમ્મિ વદ્ધમપ્પીકયં સદેસેહિં ।
 છિક્કાઈં ચિયં ગિણ્હઈં સંદ્દેવ્વાઈં જં તાઈં ॥ ૩૩૭ ॥
 બહુ-સુહુમ-માલુગાઈં જં પહુતરતં ચ સોત્તવિણ્ણાણં ।
 ગંધાઈંદવાઈં વિવરીયાઈં જઓ તાઈં ॥ ૩૩૮ ॥
 ફરિસાણંતરમત્તપ્પણ્ણસમીસીકયાઈં ઘેપ્પંતિ
 પહુયરવિણ્ણાણાઈં જં ચ ન ઘાણાઈંકરણાઈં ॥ ૩૩૯ ॥

અપ્પત્તકારિ નયનં મળો ય નયણસ્સ વિસયપરિમાણં ।

આયંગુલેણ લક્ખં અરિત્તં જોયણાણં તુ ॥ ૩૪૦ ॥

સ્પર્શલો શબ્દ સંબંધાય છે, અસ્પર્શલ રૂપ જોવાય છે, અને ગન્ધ રસ-તથા સ્પર્શ તો બદ્ધ સ્પૃષ્ટપણે ગ્રહણ થાય છે. શરીરઉપર રેતીની પેઠે સંબદ્ધ તે સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે, અને આત્મપ્રદેશો સાથે ગાઠ સંબદ્ધ તે બદ્ધ કહેવાય છે. શબ્દાદિ દ્રવ્યો સ્પર્શ માત્રથીજ ગ્રહણ થાય છે, કેમકે તે દ્રવ્યો ઘણા-સૂક્ષ્મ અને વાસીત હોય છે, તેમજ શ્રોત્રેન્દ્રિયનું વિજ્ઞાન અતિ પદ્ધ હોય છે. ગન્ધાદિ દ્રવ્ય એથી વિપરીત છે, કેમકે તે દ્રવ્યો સ્પર્શ થયા પછી આત્મપ્રદેશ સાથે મિશ્ર થયેલા ને ગાઠ સંબંધવાળા હોય તોજ ગ્રહણ કરાય છે, વળી ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો પદ્ધતર વિજ્ઞાન વાળી નથી. ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. ચક્ષુના વિષયનું પરિમાણ આત્માંગુલથી એક લાખ યોજન કરતાં અધિક છે. ૩૩૬-થી-૩૪૦

શરીરપર રજના સ્પર્શની પેઠે શબ્દ દ્રવ્યને સ્પર્શમાત્રથીજ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, કેમકે ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત દ્રવ્યો કરતાં તે શબ્દ દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ-ઘણા-અને ભાવુક (વાસિત કરનાર) હોય છે. વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામાં બીજી ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો કરતાં શ્રોત્રેન્દ્રિય વધારે પદ્ધ છે.

ઘ્રાણેન્દ્રિય-રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય અનુક્રમે સ્વવિષયભૂત ગન્ધ-રસ-અને સ્પર્શ-વાળા દ્રવ્યને બદ્ધ સ્પૃષ્ટ હોય તોજ ગ્રહણ કરે છે. એટલે કે સ્વપ્રદેશો સાથે એ દ્રવ્યો અત્યંત ગાઠ સંબંધવાળા હોય તોજ તેને ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરી શકે છે, અન્યથા નહીં. કારણ કે વિષયભૂત એ ગન્ધાદિ દ્રવ્યો શબ્દ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થોડા છે સ્થૂલ છે અને અભાવુક (વાસિત કરવાના સ્વભાવ વિનાના) છે; વળી વિષયને ગ્રહણ કરવામાં શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ઘ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો અપદ્ધ છે. એટલા માટે બદ્ધ-સ્પૃષ્ટ એવાજ ગન્ધાદિ દ્રવ્ય સમૂહને ઘ્રાણાદિ ગ્રહણ કરે છે.

ચક્ષુ ઇન્દ્રિય યોગ્ય દેશમાં રહેલા સ્વવિષયભૂત રૂપને સ્પર્શ વિનાજ ગ્રહણ કરે છે, પણ અયોગ્ય દેશમાં રહેલ સૌધર્મ દેવલોકાદિ, અથવા ભીંત આદિથી અન્તરિત ઘટાદિ-વસ્તુને તે ગ્રહણ કરી શકતી નથી-જોઈ શકતી તથી. કારણ કે-ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્ત-કારી છે તેથી તે સ્પર્શ વિનાજ વસ્તુ ગ્રહણ કરે છે. ૩૩૬

૩૩૭-૩૩૮-૩૩૯ નો અર્થ પ્રથમ ગાથાના અર્થમાં આવી ગયો છે.

શિષ્ય:—જે એ પ્રમાણે ચક્ષુ અપ્રાપ્ત રૂપને ગ્રહણ કરે છે, તે લોકાન્તની પહેલાં જે કંઈ હોય તે સવને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય જોઈ શકે. કેમકે અપ્રાપ્તપણું સર્વત્ર સમાન છે.

આચાર્ય:—આગમમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ આત્માંગુલવડે એક લાખ યોજનથી અધિક કહ્યું છે. આથી કરીને સર્વ સ્થળે અપ્રાપ્તકારીપણું સમાન છતાં પણ કહેલા પ્રમાણથી અધિક દૂર રહેલી વસ્તુને ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી.

અહીં “ આત્માંગુલવડે ” એમ કહેવાથી અંગુલના ત્રણ પ્રકાર સૂચવ્યા છે. ૧ આ-ત્માંગુલ. ૨ ઉત્તેષાંગુલ, અને ૩ પ્રમાણ અંગુલ. જે વખતે જે મનુષ્યો હોય તે વખતે તેમનું જે પ્રમાણવાળું અંગુલ હોય તે આત્માંગુલ કહેવાય છે. આઅંગુલનું નિયત પ્રમાણ નથી. બીજું ઉત્તેષાંગુલ. તેનું પ્રમાણ અનુક્રમે સ્તંભસ્તંભાદિપરમાણુ-ત્રસરેણુ-ચરેણુ-પાદાન્ત-લીખ-જી-અને યવ, એ દરેકને આઠ આઠ ગુણ કરવાથી થાય છે. આવા ઉત્તેષા-ંગુલથી અમાણ વીર પ્રભુનું આત્માંગુલ કહ્યું છે. અને એવા એક દ્વન્તર ઉત્તેષાંગુલ એક

પ્રમાણાંગુલ કહ્યું છે. આમાંના આત્માંગુલવડે વસ્તુઓ, ઉત્સેધાંગુલવડે શરીર, અને પ્રમાણાંગુલવડે પર્વત-પૃથ્વી-વિમાન વિગેરે મળાય છે. ૩૪૧-થી-૩૪૨

નણુ મણિયમુમ્મયંગુલપમાણત્રો જીવદેહમાણાડ ।

દેહપમાણં ચિય તં ન ડ ઈન્દ્રિય-વિમયપરિમાણં ॥ ૩૪૧ ॥

જં તેણ પંચયણુસવકરાટ્વિસયવવહારવોન્દેઓ ।

પાવડ, સહસ્ત્રગુણિયં જેણ પમાણંગુલં તત્તો ॥ ૩૪૨ ॥

ઈન્દ્રિયમાણેઽવિ તયં મયણિજ્ઞં તિમાડઆઈણં ।

જિન્ધિદિયાઈમાણં મંવવહારે વિરુઝ્ઞેજ્ઞા ॥ ૩૪૩ ॥

તણુમાણં ચિય તેણં દ્વિજ્ઞ મણિયં સુણ્ઽવિ તં ચેવ ।

ણ્ણ દેહમાણાઈં નારયાઈણ મિજ્ઞંતિ ॥ ૩૪૪ ॥

ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણથી જીવના દેહ માનાદિ થાય છે એમ કહ્યું છે, તે દેહ પ્રમાણ માત્ર તે ઉત્સેધથી જાણવું પણ ઈન્દ્રિય-અને તેના વિષયનું પરિમાણ ન જાણવું, જે ઉત્સેધાંગુલવડે તે માનીએ તો પાંચસો ધનુષ પ્રમાણવાળા મનુષ્યોના વિષયના વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થાય, કેમકે પ્રમાણાંગુલ તો તેથી હજારગણું છે. ઈન્દ્રિય પ્રમાણમાં પણ તેના ભજના છે, કેમકે ત્રણગાઉઆદિ શરીરપ્રમાણ વાળાના જીવહાદિઈન્દ્રિયોનું માન વ્યવહારમાં વિરોધ પામે, તેથી ઉત્સેધાંગુલવડે શરીરનું માનજ હોવું જોઈએ, સૂત્રમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે-એવડે નારકાદિના શરીરનું માન જાણવું. ૩૪૧-થી-૩૪૪

શિષ્ય:—અન્યત્ર કહ્યું છેકે-નારકી વિગેરેના શરીરાદિનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી જાણવું એમાં આદિશબ્દથી ઈન્દ્રિય તથા તેના વિષયનું પ્રમાણ પણ આવી ગયું, એમ બીજા માને છે. કેમકે ઈન્દ્રિયો તો શરીરમાંજ છે, અને તેના વિષયનું પરિમાણ પણ તેના આસન્નપણા થકી તેના ગ્રહણવડે કરીને ગ્રહણ કરાય છે. એ પ્રમાણે શરીર-ઈન્દ્રિય-અને તેના વિષયનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી માપવા યોગ્ય છે. અને આપ તો ચક્ષુ ઈન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ આત્માંગુલથી કહોછો તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:—તારૂં કથન યોગ્ય નથી, કેમકે અન્યત્ર ઉત્સેધાંગુલવડે માપવાનું કહ્યું છે તે કેવળ દેહનું પ્રમાણજ સમજવું, તેની સાથે ઈન્દ્રિય અને તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી ન સમજવું; કારણ કે તે તો આત્માંગુલથીજ માપવા યોગ્ય છે. ૩૪૧

જો કદી ઉત્સેધાંગુલથી ઈન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ માનવામાં આવે તો પાંચસો ધનુષ-શાહ ચારસો ધનુષાદિ શરીરપ્રમાણવાળા ભરત-સગરાદિ મનુષ્યોનો શ્રોત્રાદિ ઈન્દ્રિયવડે શબ્દાદિ વિષય ગ્રહણ કરવાનો પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર નાશ પામે, કારણકે ભરતચક્રિના આત્માંગુલરૂપ જે પ્રમાણ અંગુલ તે ઉત્સેધાંગુલથી હજારગણું કહ્યું છે. વળી ભરત ચક્રી આદિની અયોધ્યા વિગેરે નગરીઓ અને લશ્કરની છાવણીઓ આત્માંગુલ પ્રમાણથી ખાર યોજન લાંબી સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે, જો તે સર્વની ઉત્સેધાંગુલે ગણતરી કરી હોય તો અનેક હજાર યોજન પ્રમાણ થાય, અને એથી કરીને આશુધશાળામાં અને સ્કંધાવારમાં વગાડેલ ભેરી આદિનો શબ્દ સર્વને તારા અભિપ્રાયવડે તો સંભળાય નહિ; કેમકે ખાર યોજનથી આવેલો આ શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે, તે કરતાં વધારે દૂરથી આવેલો

શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ કરી શક્તી નથી. હવે જો એ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયવાલા બાર યોજન તારા કહેવા મુજબ ઉત્સેધાંગુલથી ગણીએ, તો હજારો યોજન દૂરથી આવેલા ભેરી આદિના શબ્દને તે બધા નગરવાળા તથા સ્કંધાવારવાળા શ્રવણેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે નહિ, પણ ભરતાદિની આખી નગરી અને છાવણીમાં એ શબ્દ તો સંભળાય છે, માટે ઇન્દ્રિયોનાં વિષયનું પ્રમાણ આત્માંગુલથીજ સમજવું, પણ ઉત્સેધાંગુલથી નહિ. ૩૪૨

વળી કદંબપુષ્પાદિ આકારવાળી શ્રોત્રાદિ દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોનું પ્રમાણ અંગુલના અ-સંખ્યાતમા ભાગાદિનું છે, તેમાં એક સ્પર્શનેન્દ્રિયનું પ્રમાણ ઉત્સેધાંગુલથી મપાય છે અને બાકીની ઇન્દ્રિયોનું પ્રમાણ આત્માંગુલથી મપાય છે. ત્રણ ગાઉ આદિના શરીરવાળા યુગલિકોની જીભાઈન્દ્રિયનું માન જો ઉત્સેધાંગુલવડે માનીએ તો તેમને કટપવૃક્ષના રસ વિગેરેના જ્ઞાનના વ્યવહારમાં વિરોધ આવે, કેમકે આગમમાં જીભા ઇન્દ્રિયનું પ્રમાણ બેથી નવ અંગુલનું કહ્યું છે, ત્રણ ગાઉ આદિ પ્રમાણવાળા જીભને શરીરાનુસારે તેમના મુખ અને જીભા વિશાળ હોય છે, હવે જો ઉત્સેધાંગુલવડે તેમની જીભા ઇન્દ્રિય બેથી નવ અંગુલ પ્રમાણ માનીએ, તો એવા વિશાળ મુખમાં એવી ક્ષુદ્ધિ આકારવાલી અતિ નહાની જીભા પુરી પડે નહિ, અને તેથી કરીને તેવડે રસાનુભવરૂપ વ્યવહાર થાય નહિ. માટે આત્માંગુલવડે જીભા ઇન્દ્રિયનું પ્રમાણ ઘટે છે. આ પ્રમાણે શરીરની બધી ઇન્દ્રિયા ઉત્સેધાંગુલથી નથી મપાતી, તો પછી ઇન્દ્રિયોના વિષયનું પરિમાણ તો ઉત્સેધાંગુલથી ક્યાંથીજ મપાય ? ૩૪૩

ઇન્દ્રિયનું અને ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ એકાન્તે ઉત્સેધાંગુલવડે માનવામાં ઉપર મુજબ દોષો બતાવ્યા છે, તેથી તે બે સિવાય કેવળ શરીરનું પ્રમાણજ ઉત્સેધાંગુલવડે હોવું જોઈએ, અન્યથા યુગલધર્મી જનોને રસવેદન વ્યવહારનો તથા ચક્રવર્તિ-ભરતની નગરી આદિમાં શબ્દ શ્રવણના વ્યવહારનો અભાવ થાય, એટલે કે તેઓને રસનું અને શબ્દનું જ્ઞાન થાય નહિ. એ વાત હમણાંજ ઉપર કહી ગયા છીએ. વળી ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સેધાંગુલથી તું કહે છે, તે કેવળ તારી મતિકટપનાથીજ કહે છે, સૂત્રમાં એવું સાક્ષાત્ કાંઈ પણ સ્થળે નથી કહ્યું. તેમાં તો કેવળ ઉત્સેધાંગુલથી શરીર જ માપવાનું કહ્યું છે. જેમકે-“ઈચ્છેષણ ડસ્સેહંગુલપ્પમાણેણં નેરહ્મ-તિરિક્કજોણિય-મણુસ્સ-દેવાણં સરીરોગાહણાડ મિજ્જંતિ ” એ ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણવડે નારડી-તિર્યગ્-ચ-મનુષ્ય અને દેવોનાં શરીરની ઊંચાઈ મપાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રમાં તો માત્ર શરીરની અવગા-હનાજ ઉત્સેધાંગુલથી માપવાની કહી છે, પણ ઇન્દ્રિય કે તેના વિષયનું પરિમાણ ઉત્સે-ધાંગુલથી માપવાનું નથી કહ્યું. ૩૪૨-થી-૩૪૪

હવે પૂર્વાપર વિરોધ દૂર કરીને ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ બતાવે છે.

લક્ષ્વેહિં એકવોસાણ સાદરેગેહિં પુક્કલરહ્મિ ।

ઉદણ પેચ્છંતિ નરા સૂરં ઉક્કોસણ દિવસે ॥ ૩૪૫ ॥

નયણિદિયસ્સ તમ્હા વિસયપમાણં જહા સુણંભિદિયં ।

આડસ્સેહપમાણંગુલાણમેગેણંધિ ણ જુત્તં ॥ ૩૪૬ ॥

સુત્તામિપ્પાઓડયં પયાસાજિજ્ઞે તયં ન ઉ પયાસં ।

વક્કવાણઓ વિસેસો ન હિ સંદેહાદલક્કલ્લણયા ॥ ૩૪૭ ॥

ઉન્નત વિશેષે પુન્દરવરદીપના અર્ધભાગમાં એકવીસલાખ યોજનથી અધિક દૂર ઉદય પામતા સૂર્યને (ત્યાંના) મનુષ્યો જુએ છે. તેથી ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ સૂત્રમાં કહ્યું છે તે આત્માંગુલ ઉત્તરેમાંગુલ-કે પ્રમાણાંગુલ, એમાંના કોઈ પણ અંગુલે ગુપ્ત નથી. (એમ નહિં કહેવું કારણ કે) લાખ યોજનનું પ્રમાણ પ્રકાશનીય વસ્તુ એવું છે, પ્રકાશકને એવું નથી, એવો અવસ્થા અભિપ્રાય છે. આ તદ્વાવન વ્યાખ્યાન સમજવો, પણ સંદેહથી અસમજસાધનું ન માનવું. ૩૪૫-થી-૩૪૬

શિષ્ય:—“જેતાળીસ હજાર અરેસોયોજન અને ઉપર ચાડીયા એકવીસ ભાગ, એ દૂરથી સૂર્યને કઈ અંકાન્તિમાં આવીના મનુષ્યો જુએ છે; ” તથા—“ પુન્દરવરદીપના અ ભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમે રહેનારા મનુષ્યોની ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પ્રમાણ એકવીસલાખ ચોત્રીસ હજાર-પાંચસોને સાઠત્રીસ યોજનનું જાણવું. ” કારણ કે એટલે દૂરથી ત્યાંના મનુષ્યો ઉદય પામતા સૂર્યને જુએ છે. તેમ અસ્ત પામતા પણ જાણવું. વળી પ્રજાપના સૂત્રમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ અધિક એક લાખ યોજન કહ્યું છે, કે એક લાખ યોજનનું પરિમાણ કહ્યું છે તે આત્માંગુલ ઉત્તરેમાંગુલ કે પ્રમાણાંગુલમાંનાં કે પણ અંગુલપ્રમાણથી માનીએ તો પણ પુન્દરાર્ધ માટે ઘટનું નથી; કેમકે એક લા યોજન પ્રમાણાંગુલવડે માનીએ, તો પ્રમાણાંગુલ નિમ્નત્ર એકવીસલાખ યોજન કરે એ એક લાખ યોજન એકવીસમા ભાગે હોવાથી મોટું અન્તર પડે છે. આમ એક ઠેકા અધિક એક લાખ યોજનથી અધિક વિષય કહ્યો અને બીજે સ્થળે એકવીસ લાખ યોજનથી અધિક દૂરથી સૂર્ય દેખાવવાનું જણાવી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ એકવીસ લાખથી અધિક કહ્યું છે. તેથી શિદ્ધાન્તોક્ત કથનમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે. ૩૪૫-૩૪૬

આચાર્ય:—એક લાખ યોજનથી અધિક ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયનું પરિમાણ જે સૂત્રમાં કહ્યું છે તે સ્વયં પ્રકાશ રહિત પર્વતાદિ વસ્તુની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, પણ ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ સ્વયં પ્રકાશક વસ્તુની અપેક્ષાએ નથી કહ્યું. ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ નિમળ ચક્ષુવાળો જીવ એક લાખ યોજનથી અધિક દૂર રહેલા પર્વતાદિકને જુએ છે. આ અપેક્ષાએ ચક્ષુના વિષયનું પરિમાણ એક લાખ યોજનથી અધિક કહ્યું છે; પરંતુ ચંદ્ર-સૂર્ય આદિ પ્રકાશક વસ્તુ માટે એવો નિયમ નથી, એવી વસ્તુઓ તો અધિક દૂરથી પણ જોઈ શકાય. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાનથી ભેદ સમજવો જોઈએ, તે સમજ્યા સિવાય માત્ર ઉભય અધિકાર સાંભળીને સંદેહથી સર્વજ્ઞ પ્રણીત સૂત્રમાં વિરોધ માનવો એ કેવળ અજ્ઞાનતા જ છે. ૩૪૫-થી-૩૪૭

કહ્યું છે કે જે જેમ સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમજ તે વસ્તુ માત્ર માનવાની હોય ને વિચાર કરવાનો ન હોય તો આચાર્યએ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરવાનું શું કામ હતું ! અર્થાત્ બીજો અધિકાર સાંભળી તે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

હવે ચક્ષુ સિવાયની શેષ ઇન્દ્રિયોના વિષયનું પ્રમાણ કહે છે.

बारसंहितो सोत्तं सेसाइं नवहिं ज्ञोयणेहितो ।

गिण्हंति पत्तमत्थं एत्तो परओ न गेण्हंति ॥ ૩૪૮ ॥

दब्बाण मंदपरिणामओ य परओ ण इंदियबलं पि ।

अवरमसंखेज्जंगुलभागाओ नयणवज्जाणं ॥ ૩૪૯ ॥

संखेज्जइभागाओ नयणस्स, मणस्स न विसयपरिमाणं ।

પોગલમિત્તનિવંધાભાવાઓ કેવલસ્સેવ ॥ ૩૫૦ ॥

બાર યોજનથી આવેલા શબ્દને શ્રોત્ર અને નવયોજનથી આવેલા પ્રાપ્ત અર્થને બા-
કીની (ધ્રાણ વગેરે) ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરે છે; એ કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા અર્થને ગ્રહણ
કરતી નથી. દ્રવ્યોના મંદપરિણામપણાથી અને ઇન્દ્રિયોતું તેવું બળ ન હોવાથી વધારે
દૂરથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરતી નથી. ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોતું
વિષય પરિમાણ જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાભાગતું છે, ચક્ષુના વિષયતું પરિમાણ
(જઘન્યથી) અંગુલના સંખ્યાતમાભાગતું છે. કેવળજ્ઞાનની પેઠે પુદ્ગલ માત્રના નિષ્ક-
નના અભાવથી મનના વિષયતું પરિમાણ નથી. ૩૪૮-થી-૩૫૦.

મેઘગર્જના વિગેરેનો શબ્દ બાર યોજનથી આવેલ હોય, તો તેને શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રહણ
કરે છે, અને શ્રોત્ર સિવાયની શેષ ધ્રાણ-રસના-ને સ્પર્શનેન્દ્રિય વધારેમાં વધારે નવયોજન
દૂરથી આવેલા ગંધ-રસ-અને સ્પર્શરૂપ અર્થને ગ્રહણ કરે છે, એ કરતાં વધારે દૂરથી
આવેલા હોય તો તેને તે ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ કરતી નથી.

શિષ્ય:—મેઘગર્જનાદિનો શબ્દ, તથા વર્ષા ઋતુમાં પહેલી વૃષ્ટિ થએથી દૂરથી આ-
વતો ગંધ ગ્રહણ કરાય છે એમ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે, પણ રસ અને સ્પર્શ એટલે દૂરથી
આવેલા કેવી રીતે ગ્રહણ કરાય ?

આચાર્ય:—જેમ દૂરથી આવેલો ગંધ અનુભવાય છે, તેમ એ ગન્ધવાળા દ્રવ્યનો રસ
પણ કોઈકને અનુભવાય છે. ધ્રાણેન્દ્રિય સાથે ગંધનો સંબંધ થાય તે વખતે તેના રસનો
પણ રસનેન્દ્રિય સાથે સંબંધ થાય છે, એટલે ધણાએ લોકો એમ કહે છે કે—“ આ કદું
અથવા તીખી વિગેરે વસ્તુનો ગંધ છે. ” આમાં કદુંપણ અથવા તીખાપણ એ રસનો
જ ધર્મ છે. તેથી જણાય છે કે ગંધ ગ્રહણ થતાં તેના રસનો પણ જીભડાની સાથે સંબંધ
થવાથી તે પણ અનુભવાય છે. એ જ પ્રમાણે સરોવર-સરિતા-કે સમુદ્રાદિ ઉપરથી આ-
વેલા વાયુનો શીતસ્પર્શ પણ અનુભવાય છે. ૩૪૮

શિષ્ય:—જો બાર કે નવ યોજન દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ જણાય છે તો
પછી બાર યોજન અને નવયોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધ વિગેરે શાથી
નથી ગ્રહણ થતા ?

આચાર્ય:—બાર અને નવ યોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલા શબ્દ અને ગંધાદિ
દ્રવ્યો મંદપરિણામવાળા થઈ જવાથી શ્રોત્ર તથા ધ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી
શક્તા નથી, વળી તે ઇન્દ્રિયોની તેવી શક્તિ પણ નથી કે જેથી તે કરતાં વધારે દૂરથી
આવેલા શબ્દાદિને ગ્રહણ કરીને પોતાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે. ઇન્દ્રિયોના વિષયતું એ પરિમાણ
વધારેમાં વધારે સમજણ, અને જઘન્યથી તો ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયોના વિષયતું પરિમાણ
અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે, એટલે કે ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયો જઘન્યથી અ-
ંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી આવેલા શબ્દાદિ અર્થને ગ્રહણ કરે છે. ૩૪૯

ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના વિષયતું પરિમાણ જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે,
પણ અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું નથી, કેમકે અતિશય નજીકમાં રહેલ અન્ન-જન-સળી-નેલ
વિગેરેને ચક્ષુ જોઈ શકતી નથી.

ક્ષેત્રથી મનના વિષયતું પરિમાણ નથી, કેમકે તે નિયમ રહિત દર અથવા નજીક
દૂર વા અમૂર્ત સર્વ વસ્તુને કેવળજ્ઞાનની પેઠે વિષયપણે ગ્રહણ કરે છે. કેવળ પુદ્ગલોને
જ તે જાણી શકે છે, એવો નિયમ તેને માટે નથી. “ જે પુદ્ગલ માત્રને જ ગ્રહણ કરવામાં
વા. ભા. ૨૨

નિયત નથી, તેને વિષયનું પરિમાણ નથી. ” જેમ કેવળજ્ઞાન પુરુષગતમાત્રને જ અહુષ કરવામાં નિયત નહિ હોવાથી તેને વિષયનું પરિમાણ નથી, તેમ અને પણ તેનું હોવાથી તેને પણ વિષયનું પરિમાણ નથી. અને જેના વિષયનું પરિમાણ છે, તે અવધિ-મનઃપર્યવ-જ્ઞાનની પેઠે પુરુષગતમાત્રને જ અહુષ કરવારૂપ નિયમ સ્થિત પણ નથી.

શિષ્ય:—આપે કહેલો હતું મતિ-શુદ્ધ જ્ઞાનથી અભિચારી જન્માય છે, તેથી તે અને કાન્તિક છે, કારણ કે મૂર્ત-અમૃત સર્વ વસ્તુને વિષયગણે એ અને અહુષ કરે છે, છતાં તે અને પાતાના વિષયોને અહુષ કરવામાં નિયમવાળા છે. કોત્રાદિ ઇન્દ્રિય જન્ય મતિ-શુદ્ધનું ક્ષેત્રથી વિષયપરિમાણ આર યોજન આદીનું છે, કેમકે આર યોજન આદિથી આવેલા જ શબ્દાદિ વિષયો અહુષ થાય છે.

આચાર્ય:—ઇન્દ્રિયજન્ય મતિ-શુદ્ધના વિષયનું એ પરિમાણ છે, અને ઇન્દ્રિયો તો પુરુષગતમાત્રને જ અહુષ કરવાવાળી છે, એટલે એમાં કંઈ હરકત નથી; પરંતુ મનોજન્ય મતિ-શુદ્ધ જેમ પુરુષગતમાત્ર અહુષ કરવામાં નિયત નથી તેમ ક્ષેત્રથી વિષયનું પરિમાણ પણ તેમને નથી. તો પછી અને કહેલ હતુંમાં અનેકાન્તિક દોષ ક્યાંથી આવે? ૩૪૮-થી-૩૫૦

શિષ્ય:—૩૩૬ મી ગાથામાં “સ્પર્શાગ્નેલો શબ્દ (શ્રોત્રેન્દ્રિય) સંભળે છે ” એમ આવે કહ્યું છે. તેમાં શબ્દપ્રયોગથી મૂકાગેલાં શબ્દદ્રવ્યો જ કેવળ સંભળાય છે, અથવા બીજાં તેથી વાસિતએવાં શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે, કે મિશ્ર શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે?

આચાર્ય:—વચનયોગથી મૂકાગેલાં કેવળ શબ્દદ્રવ્યો સંભળાતાં નથી, પણ મિશ્ર શબ્દદ્રવ્યો અથવા બીજાં તદ્વાસિત શબ્દદ્રવ્યો સંભળાય છે, કેમકે તે વાસકસ્વભાવવાળાં છે. અને શબ્દદ્રવ્યથી લોક આવે વ્યાપ્ત છે. આ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી કહેવામાં આવશે તોજ સમજશે. તેથી તે વાત વિસ્તારથી કહીએ છીએ.

ભાસાસમસેઢીઓ સદં જં સુણઈ મીસયં સુણઈ ।

વીસેઢી પુણ સદં સુણેઈ નિયમા પરાઘાણ ॥ ૩૫૧ ॥ ૫ ॥

સેઢી પણસપંતી વદતો સવ્વસ્સ છદ્ધિસિં તાઓ ।

જાસુ વિમુક્કા ધાવઈ ભાસા સમયમ્મિ પઢમમ્મિ ॥ ૩૫૨ ॥

ભાસાસમસેઢિઠિઓ તબ્ભાસામીસિયં સુણઈ સદ્દં ।

તદ્દવ્વભાવિયાઈં અણ્ણાઈં સુણેઈ વિદિસત્થો ॥ ૩૫૩ ॥

અણુસેઢીગમ્મણાઓ પઢિઘાયાભાવઓઽનિમિત્તાઓ ।

સમયંતરાણવત્થાણઓ ય મુક્કાઈં ન સુણેઈ ॥ ૩૫૪ ॥

ભાષાસમશ્રેણિથી જે શબ્દ સંભળાય છે તે મિશ્ર સંભળાય છે, અને વિશ્રેણિથી જે શબ્દ સંભળાય છે તે નિશ્ચયે વાસિત શબ્દ સંભળાય છે. શ્રેણિ એટલે આકાશ પ્રદે-શની પંક્તિ, તે પંક્તિઓ લોકના મધ્યમાં બેલનારા વક્તાની પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ-ઉપર-અને નીચે એમ છએ દિશાઓમાં હોય છે. તથા વક્તાએ દિશાઓમાં છાડેલી ભાષા તે પ્રથમ સમયમાં પણ લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે. તેથી ભાષાની સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા તે ભાષાને મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોથી મિશ્રશબ્દોરૂપે સંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો શ્રોતા

મૂલ શબ્દ દ્રવ્યવડે ભાવિત (વાસિત) બીજાં દ્રવ્યોને જ સાંભળે છે, પણ તે મૂલ શબ્દ દ્રવ્યોને નથી સાંભળતો; કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ હોવાથી, પ્રતિધાતના અભાવથી, નિમિત્ત ન હોવાથી અને સમય પછી શબ્દસ્થિતિ ન હોવાથી મૂકાએલા શબ્દ દ્રવ્યને તે સાંભળતો નથી. ૩૫૧-થી-૩૫૫

જે બોલાય તે ભાષા, અથવા વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલ દ્રવ્યસમૂહ તે ભાષા, તેની સરખીદિશાએજ આકાશ પ્રદેશની પંક્તિરૂપ સમશ્રેણિ તે ભાષાસમશ્રેણિ કહેવાય. એવી ભાષાસમશ્રેણિ-સરખાપણામાં રહેલા શ્રોતાપુરૂષ કોઈ વક્તાનો અથવા અન્ય ભેરીઆદિ-નો જે શબ્દ સાંભળે છે. તે મિશ્ર શબ્દ સાંભળે છે. મિશ્ર શબ્દ એટલે વક્તાએ છોડેલા શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દદ્રવ્યથી વાસિત થએલા વચ્ચેનાં બીજાં શબ્દ દ્રવ્યો, તે બન્ને મળીને મિશ્ર શબ્દ કહેવાય છે. એવા મિશ્ર શબ્દને સમશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે, પરંતુ કેવળ વાસકશબ્દ અથવા કેવળ વાચ્યશબ્દને (વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલાં શબ્દદ્રવ્યો અને તે શબ્દવડે વાસિત થએલાં એવાં વચ્ચેનાં શબ્દ દ્રવ્યોને) તે શ્રોતા સાંભળતો નથી. તથા વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા પણ વિશ્રેણિ કહેવાય છે તે જે શબ્દ સાંભળે છે તે કેવળ વાસિતશબ્દજ સાંભળે છે. વાસિતશબ્દ એટલે વક્તાએ શબ્દપણે છોડેલા દ્રવ્યોથી અથવા ભેરી આદિના શબ્દદ્રવ્યોથી વચ્ચે રહેલા શબ્દ યોગ્ય પુદ્ગળોમાં શબ્દ પરિણામ પામેલાં : જે શબ્દવર્ગણનાં પુદ્ગળદ્રવ્યો તે વાસિતશબ્દ કહેવાય છે. એવા વાસિતશબ્દનેજ વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા સાંભળે છે. પણ વક્તાએ છોડેલાં કેવળ શબ્દ દ્રવ્ય તે સાંભળતો નથી, કેમકે તે પુદ્ગળો તો શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરતા હોવાથી વિશ્રેણિ-વિદિશામાં નથી જતાં. વળી એ શબ્દદ્રવ્યને ભીંત આદિનો પ્રતિધાત પણ વિશ્રેણિમાં જવા માટે નિમિત્તભૂત નથી થતો, કેમકે એવો પ્રતિધાત ઢેકાં વિગેરે સ્થૂલ દ્રવ્યોને વિદિશામાં જવાને નિમિત્તભૂત થાય છે, આ શબ્દ દ્રવ્ય તો સૂક્ષ્મ હોવાથી તે તેને નિમિત્તભૂત થાય નહિ.

શિષ્ય:-બીજા આદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યો સ્વયં વિદિશામાં જતા હોવાથી વિશ્રેણિમાં રહેલો શ્રોતા પણ મિશ્ર શબ્દ સાંભળી શકે. એમ કહેવામાં શું દોષ છે ?

આચાર્ય:-એ શબ્દદાનકળવાના સમયથી પછીના સમયોમાં શબ્દપણે (ભાષા પરિણામરૂપે) નથી રહેતા કેમકે-“ માઘ્યમાજૈવ ભાષા, ભાષાસમયાનન્તરં ભાષાઽભાવૈય ” ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા છે, ભાષાસમય પછીની ભાષા તે ભાષા નથી. ” જે કે ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક ભાષાવડે પૂર્ણ થાય છે, તેમાં પણ બીજા આદિ સમયોમાં ભાષા-દ્રવ્યવડે વાસિત થએલા દ્રવ્યોનેજ ભાષાપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્ય:-વક્તાએ છોડેલા ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે દિશામાંજ જાય છે. અને એક સમય પછી ભાષાપણે નથી રહેતા, તો એ શબ્દદ્રવ્યોવડે વાસિત થએલા શબ્દદ્રવ્યો બીજા સમયે વિદિશામાં જાય છે એમ થયું. જે એમ હોય તો દિશામાં તથા વિદિશામાં રહેલા શ્રોતાને જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાવો જોઈએ, પણ એમ ન થતાં સર્વને એકીસાથેજ શબ્દ સંભળાય છે. તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:-જુદા જુદા સમયે શબ્દ સંભળાય છે, પણ સમયાદિ કાળનો ભેદ અતિ-સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી. તેથી તેમ સમજાય છે.

શિષ્ય:-ભલે એમ હો, પરંતુ “માઘ્યમાજૈવ ભાષા” ભાષ્યમાણ હોય તેજ ભાષા ”

એ વચનાનુસાર ઘોડાતી વખતે જે શબ્દો નીકળે તેજ ભાષા છે, અને તેથી બીજા કોઈ મને વિશેષિમાં રહેલો જ્ઞાતા જે સાંભળે છે તે અભાષાજ સાંભળે છે એમ નહીં થયું.

આનાર્થઃ અભાષાજ સાંભળે છે એમ ન કહેવું, કેમકે એ પુદ્ગલો પણ ભાષાદ્રવ્ય વડે વાસિત થયેલા હોવાથી તેના જેવાજ છે, તેથી તેને પણ ભાષા કહેવામાં કંઈ કિં રોક નથી. આજ કારણથી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ફરીથી પણ 'શબ્દ' નું અહણુ કર્યું છે. કેમકે તે પરાધાતવડે ફરીને વાસિતદ્રવ્યોમાં પણ તથાવિધ શબ્દગણિનામને જણાવનાર છે, આ પ્રમાણે અમારી માન્યતા છે, એ શંકાથી વિશેષ તત્ત્વ તો આકુશુત જાણે. પ્રાણગાદિ દ્વિદ્રવ્યો પણ મિત્રગન્ધ ગાદિ દ્રવ્યનેજ અહણુ કરે છે, કેમકે આરીમાંથી પ્રાપ્ત થતી રજની પડે તે ગંધ દ્રવ્યો સ્પૂલ હોવાથી તેમને ંજિના અનુસારે ગતિનો નિયમ નથી, એમ વૃદ્ ટીકાકાર કહે છે. ૩૫૧

એણે એટલે આકાશપ્રદેશની પંક્તિ, તે પંક્તિઓ આકાશમાં સર્વત્ર હોવાથી લોકના મધ્યમાં રહીને ઘોડનારા વક્તાને પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણ-ઉપર-અને નીચે એમ છઠ્ઠે દિશાઓમાં હોય છે. તથા દિશાઓમાં વક્તાએ જોડલી ભાષા પ્રથમ સમયે પણ સર્વ દિશામાં લોકાન્ત પર્યન્ત જાય છે. ૩૫૨

ભાષાની સમગ્રેણિમાં રહેલો જ્ઞાતા તે ઘોડનારના તથા શંખ ભેરીના ભાષાદ્રવ્યે નિકસેણે પુદ્ગલ સમૂહ તેણે ફરીને મિત્ર થયેલ એવો શબ્દ સાંભળે છે, અને વિદિશામાં રહેલો જ્ઞાતા તે શબ્દવડે વાસિત બીજા દ્રવ્યોનેજ સાંભળે છે, પણ તે મૂલવક્તાએ કહાડેલને નથી સાંભળતો. ૩૫૩.

વક્તાએ મૂકેલા શબ્દદ્રવ્યોની તો એણેના અનુસારે ગતિ થાય છે. તેથી તે વક્તા મૂલ કહેલા શબ્દને સાંભલતો નથી અને એ શબ્દદ્રવ્યને પ્રતિધાત (સ્ખલના) નો થતો, કેમકે શબ્દદ્રવ્યો સૂક્ષ્મ હોવાથી ભીંતગાદિ નિમિત્તો તેને સ્ખલના કરી શકે નથી. વળી શબ્દ નીકળવાના સમય પછી બીજા ગાદિ સમયોમાં એ શબ્દ દ્રવ્યમાં વશુજનક શક્તિ રહેતી નથી, તેથી વક્તાએ મૂકાયલા શબ્દદ્રવ્યોને વિદિશામાં રહેલો જ્ઞાતા સાંભળતો નથી, પણ તે શબ્દવડે વાસિત થયેલા બીજા શબ્દદ્રવ્યનેજ સાંભળે છે. ૩૫૧ થી ૩૫૪.

હવે કયા યોગવડે ભાષાદ્રવ્યનું અહણુ-વિસર્જન થાય છે ને તે કેવી રીતે થાય તે કહે છે.

ગિળહૈ ય કાઙ્ઞણં નિસિરૈ તહ વાઙ્ઞણ જોણ ।

અંગંતરં ચ ગેળહૈ નિસિરૈ અંગંતરં ચેવ ॥ ૩૫૫ ॥ ૭ ॥

ગિળિહજ્ઞ કાઙ્ઞણં કિહ નિસિરૈ વાઙ્ઞણ જોણં ? ।

કો વાઙ્યં વાજોગો ? કિં વાયા કાયસંરંભો ? ॥ ૩૫૬ ॥

વાયા ણ જીવજોગો પોગ્ગલપરિણામંઓ રસાઙ્ઞ વ ।

ન ય તાણ નિસિરિજ્ઞૈ સ ચ્ચિય નિસિરિજ્ઞણ જમ્હા ॥ ૩૫૭ ॥

અહ સો તણુસંરંભો નિસિરૈ વો કાઙ્ઞણ વત્તવં ।

તણુજોગવિસેસ ચ્ચિય મણ-વઙ્ઞજોગ ત્તિ જમદોસો ॥ ૩૫૮ ॥

કિં પુન તણસંરંભેણ જેણ મુંચઈ સ વાઝાં જોગો ।
 મળ્ણઈ ય સ માળ્ણસિઓ તણજોગો ચેવ ય વિમત્તો ॥ ૩૬૯ ॥
 તણજોગો ચ્ચિય મળ-વડજોગા કાણ દદ્ધગહ્ણાઓ ।
 આળાપાળ વ્વ, ન ચે, તઓઽવિ જોગંતરં હોજ્જા ॥ ૩૬૦ ॥
 તુલ્લે તણજોગત્તે કીસ વ જોગંતરં તઓ ન કઓ ? ।
 મળ-વડજોગા વ કયા, મળ્ણઈ વવહારસિદ્ધત્થં ॥ ૩૬૧ ॥
 કાયકિરિયાઈરિત્તં નાળાપાળુપ્પલ્લં જહ વડ્ડે ॥
 દીસઈ મળસો ય ફુલ્લં તણજોગવ્વંતરો તો સો ॥ ૩૬૨ ॥
 અહવા તણજોગાહિઅવડ્ડવ્વસમૂહજીવવાવારો ।
 સો વડ્ડજોગો મળ્ણઈ વાયા નિસિરિજ્જણ તેણં ॥ ૩૬૩ ॥
 તહ તણવાવારાહિઅમળદવ્વસમૂહજીવવાવારો ।
 સો મળજોગો મળ્ણઈ મળ્ણઈ નેયં જઓ તેણં ॥ ૩૬૪ ॥

ગાથાર્થ:-કાયયોગવડે (શબ્દદ્રવ્ય) શ્રદ્ધા કરે છે, અને વચનયોગવડે બહાર કાઢે છે. તેને એકાન્તરે શ્રદ્ધા કરે છે અને એકાન્તરેજ ત્યાગ કરે છે. જો કાયયોગવડે (શબ્દદ્રવ્ય) શ્રદ્ધા કરે છે, તો વચનયોગવડે કેવી રીતે મૂકે છે? અથવા એ વચનયોગ તે શું વાચા છે, કે કાયાનો વ્યાપાર છે? વાચા તે જીવનો વ્યાપાર નથી, કેમકે તે રસાદિની પેઠે પુદ્ગળનો પરિણામ છે. વળી વાચાવડે શબ્દ મૂકાય નહિ, કેમકે તે વાચા પોતેજ મૂકાય છે. જો વચનયોગ તે કાયાનો વ્યાપાર હોય તો કાયયોગવડે શબ્દ બહાર કાઢે છે, એમ કહેણું જોઈએ. ઉત્તર-મનોયોગ અને વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષજ છે. તેથી (એમ કહેવામાં) કંઈ દોષ નથી. ૩૫૫ થી ૩૫૮

જો કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે તે વચનયોગ, અને જો કાયયોગવડે મનન કરે છે તે મનોયોગ. એમ કાયયોગજ (ઉપાધિ ભેદ) ત્રણ પ્રકારે છે. કાયયોગવડે દ્રવ્ય શ્રદ્ધા થાય છે માટે શ્વાસોચ્છવાસની પેઠે મનોયોગ તે વચનયોગ તે કાયયોગજ છે. જો એમ ન હોય તો શ્વાસોચ્છવાસ પણ જુદા યોગ ગણાય. કદાચ શંકા થાય કે કાયયોગપણે સમાન છતાં શ્વાસોચ્છવાસને જુદા યોગ શા માટે ન ગણ્યો, અને મનોયોગ તથા વચનયોગને જુદા ગણ્યા? તેનો ઉત્તર કહે છે કે વ્યવહારની સિદ્ધિ માટે. જેમ વચનયોગ અને મનોયોગનું ફળ કાયિકક્રિયાથી પ્રગટ જુદું જણાય છે. તેમ શ્વાસોચ્છવાસનું ફળ કાયિકક્રિયાથી જુદું જણાતું નથી, તેથી તે કાયયોગની અન્તર્ગત ગણ્યો છે. અથવા કાયયોગવડે શ્રદ્ધા કરેલા વચન દ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ કહેવાય છે, કેમકે તેવડે વચન નીકળે છે. તથા કાયયોગવડે શ્રદ્ધા કરેલ મનોદ્રવ્યના સમૂહથી જીવનો વ્યાપાર તે મનોયોગ કહેવાય છે, કેમકે તેવડે જ્યેષ્ઠસ્તુતું મનન થાય છે. ૩૫૮-થી-૩૬૪.

યોગ એટલે વ્યાપાર-કર્મ અથવા ક્રિયા, સર્વ વસ્તુઓ કાયયોગવડે (કાયાના વ્યાપાર વડે) શબ્દદ્રવ્ય શ્રદ્ધા કરે છે અને વચનયોગવડે મૂકે છે. એ પ્રમાણે દરેકસમયે શ્રદ્ધા કરે છે તે મૂકે છે. જેમ એક ગામથી બીજું ગામ ગામનાંતર કહેવાય છે અથવા અન્તર રહિત છતાં એક પુરથી બીજો પુર પુરનાંતર કહેવાય છે તેવીજ રીતે એક સમયથી બીજો સમય તે સમયાંતર કહેવાય છે તેમાં શ્રદ્ધા કરે છે અને તેમાં મૂકે છે. ૩૫૫

શિષ્ય:—“ સર્વ વસ્તુઓ કાયયોગવડે શબ્દ દ્રવ્ય શબ્દનું કરે છે. ” આપનું એ કથન માની શકાય છે, કેમકે કાયના વ્યાપાર શિવાય દ્રવ્ય શબ્દનું કરી શકાય નહિ; પરંતુ “ વચનયોગવડે શબ્દ મૂકે છે ” એમ આપ કહ્યું છે તે માની શકાતું નથી, કેમકે શબ્દ કરાતી ભાષાને હવવ્યાપારરૂપ યોગનો અભાવ પેાવાથી આપ કહો છો તેમ અંભવનું નથી, એમ સંદેહથી પુછીને હવે વિસ્તારથી પુછે છે. આપ જેને વચનયોગ કહો છો તે વચન યોગ શું છે? વસ્તુઓ મૂકેલ ભાષાદ્રવ્યના અભાવરૂપ વાચા તેજ વચનયોગ છે? કે જે ભાષાને મૂકવાના હેતુભૂત કાયના વ્યાપાર તે વચનયોગ છે? આ બે પક્ષમાંથી પહેલે પક્ષ તો નાહી મટે, કેમકે યોગ એટલે શરીર અને હવનો વ્યાપાર, તે હવના વ્યાપારરૂપ ભાષા નથી. ભાષા તો રમ-ગંધ આદિની પેઠે પુદ્ગળના પારસ્પર્યમરૂપ છે, અને હવ વ્યાપારરૂપ યોગ તે પુદ્ગળપરિણામરૂપ નથી. વર્ગી ભાષાવડે કંઈ પણ મૂકાતું નથી, પરંતુ સ્વયં એ ભાષા થાતે જ મૂકાય છે. જે કંઈ હોય તે કરણ ન થાય, આહી ભાષા મૂકાય છે, માટે ભાષાજ કર્મ છે, તેથી ભાષાજ વચનયોગ છે, એવો જે પ્રથમ પક્ષનો વિકલ્પ તે ચોચ નથી. હવે ધીજીત વિકલ્પથી કાયના વ્યાપાર એજ વચનયોગ છે, એમ આપ કહેતા હો તો કાયયોગવડે શબ્દ મૂકે છે એમ કહેવું જોઈએ, પણ વચનયોગનો મૂકે છે એમ શા માટે કહો છો ?

આચાર્ય:—કાયના વ્યાપાર વિશેષ તેજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે. પણ સામાન્ય કાયના વ્યાપાર તે મનોયોગ અને વચનયોગ નથી. કારણ કે દેહધારી હવોને કોઈપણ અવસ્થામાં કાયયોગનો અભાવ નથી, સર્વ અવસ્થામાં તેનો સદભાવ છે. કેવળ અશરીરી સિદ્ધાત્માઓનેજ કાયયોગ નથી. માટે ભાષા નીકળતી વખતે વચનયોગરૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ છે. ઉપદ થી ઉપદ.

શિષ્ય:—જો વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયયોગજ મનોયોગ અને વચનયોગ છે, તો પછી એ મનોયોગ અને વચનયોગ સંબંધી કથાજ શા માટે કરવી ?

આચાર્ય:—સર્વ સ્થળે કાયયોગ અનુગત છે, તોપણ જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય અને વચન દ્રવ્ય ગ્રહણ કરાય છે તે મનોયોગ ને વચનયોગ છે. તેમાં જે યોગવડે તે-વચન મૂકે છે તે વચનયોગ, અને જે યોગવડે મનોદ્રવ્ય ચિન્તવન કરવામાં વ્યાપારાય છે તે મનોયોગ છે. એમ એક કાયયોગ જ ઉપાધીના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે છે. ખરી રીતે તો સર્વત્ર એ કાયયોગ જ છે. ઉપદ

કાયયોગવડે જ તદ્દત્ વચન અને મનને યોગ્ય પુદ્ગળ દ્રવ્ય ગ્રહણ થતાં હોવાથી શ્વાસોચ્છવાસની પેઠે મનોયોગ અને વચનયોગ પણ કાયયોગજ છે. જેમ કાયયોગવ શ્વાસોચ્છવાસ યોગ્ય પુદ્ગળ દ્રવ્ય ગ્રહણ થવાથી શ્વાસોચ્છવાસનો વ્યાપાર કાયયોગથી જુદો નથી, તેમ મનોયોગ અને વચનયોગ પણ કાયયોગથી જુદા નથી. કેમકે મનોયોગ તથા વચનયોગને લાયક પુદ્ગળો કાયયોગવડે ગ્રહણ કરાય છે તેથી-તે કાયયોગમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે. જો આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે, એટલે કે શ્વાસોચ્છવાસરૂપ વ્યાપારને કાય યોગપણે અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો એ શ્વાસોચ્છવાસરૂપ વ્યાપારને ચોથો યોગ માનવો પડે. પણ એમ માનવું એ અનુચિત છે તેથી કાયયોગરૂપજ છે. ૩૬૦

શિષ્ય:—સર્વત્ર કાયયોગપણું સમાન છતાં જેમ મનોયોગ અને વચનયોગને કાયયો

ગથી જુદા ગણ્યા છે તેમ શ્વાસોચ્છવાસને પણ કાયયોગથી જુદા ગણીને ચોથો યોગ શા માટે ન માનવો ? અને જો એ માન્યતા અયોગ્ય હોય તો મનોયોગ અને વચનયોગને પણ કાયયોગથી જુદા ગણીને તેમના જુદા યોગ શા માટે માનવા ? કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે- સર્વત્ર કાયયોગ સમાન હોવાથી એક કાયયોગજ માનવો, અથવા તો ઉપાધિના ભેદે ચાર યોગ માનવા.

આચાર્ય:—લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ માટે મનોયોગ તથા વચનયોગને કાયયોગથી જુદા માન્યા છે, અને શ્વાસોચ્છવાસને જુદા નથી માન્યો. ૩૬૧. સ્વાધ્યાય કરવો, બીજાને પ્રતીતિ કરાવવી વિગેરે વાણીનું ક્ષણ, અને ધર્મધ્યાન-ચિન્તવન વિગેરે મનનું ક્ષણ, એ જેમ કાયયોગથી ભિન્ન જણાય છે, તેમ શ્વાસોચ્છવાસનું ક્ષણ કાયયોગથી જુદું નથી જણાતું. યોગનિરોધ કરતાં પણ કાયયોગનો રોધ કહીને શ્વાસોચ્છવાસ રોકવાનું ગણાવ્યું છે.

શિષ્ય:—“આ જીવે છે.” એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરનાર શ્વાસોચ્છવાસનું ક્ષણ પ્રગટ જણાય છે તો શા માટે એને યોગ ન માનવો ?

આચાર્ય:—એવું પ્રયોજન તો સવ સ્થળે હોય છે, એટલાજ ઉપરથી એને જુદા યોગ માનવામાં આવે તો દાડવું-વળગવું વિગેરે વ્યાપાર પણ ભિન્ન ગણાય, અને તેથી એમને પણ જુદા જુદા યોગ માનવા પડે. માટે વિશિષ્ટ વ્યવહારના અંગભૂત અને પરને પ્રતીતિ કરાવવાના ક્ષણવાળા મનોયોગ તથા વચનયોગ હોવાથી તેમને કાયયોગથી જુદા ગણ્યા છે અને શ્વાસોચ્છવાસને જુદા નથી ગણ્યો. ૩૬૨

એ પ્રમાણે ભાષા બોલવામાં વ્યાપારતો કાયયોગ તે વચનયોગ છે, અને મનન કરવામાં વ્યાપારતો કાયયોગ તે મનોયોગ છે. એ રીતે મનોયોગ તથા વચનયોગ તે કાયયોગ વિશેષ જ છે.

અથવા એ બન્ને યોગ સ્વતંત્ર છે. કાયિક વ્યાપારવડે ગ્રહણ કરેલ જે વચન દ્રવ્યનો સમૂહ તે સહકારી કારણભૂત છે જેમાં એવા વચનદ્રવ્યવડે શબ્દ બોલવા માટે જે જીવનો વ્યાપાર તે વચનયોગ કહેવાય છે, અને કાયયોગવડે ગ્રહણ કરેલ મનોદ્રવ્યનો સમૂહ તે સહકારી કારણભૂત છે જેમાં એવા મનોદ્રવ્યવડે વસ્તુના ચિન્તવન માટે જે જીવનો વ્યાપાર તે મનોયોગ કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યામાં શબ્દ નીકળતી વખતે અને ચિન્તવન કરતી વખતે જે કે કયાનો વ્યાપાર છે તોપણ તેને અહીં નથી કહ્યો; પરંતુ વચનદ્રવ્ય અને મનોદ્રવ્યની મુખ્યતાએ જીવનો વ્યાપાર કહ્યો છે તેથી વચનયોગ અને મનોયોગ-બન્ને સ્વતંત્ર છે, પણ વિશિષ્ટ કાયયોગરૂપ નથી. એમ સમજવું.

શ્વાસોચ્છવાસની મુખ્યતાએ શ્વાસોચ્છવાસ મૂકવામાં પણ જીવનો વ્યાપાર સ્વતંત્ર છે તો તેને પણ જુદા યોગ કેમ ન માનવો ? એવી શંકા અહીં ન કરવી. કેમકે હમણાંજ કહ્યું છે કે-લોક અને લોકોત્તર વ્યવહારની સિદ્ધિ માટેજ મનોયોગ તથા વચનયોગ જુદા ક્યા છે અને શ્વાસોચ્છવાસ જુદા નથી કહ્યો. ૩૬૩-થી-૩૬૪.

હવે ૩૫૫ મી ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

જહ ગામાઓ ગામો ગામંતરનેવમેગ एगाओ ।

एगंतरं ति भण्णइ समयाओऽणंनरो समओ ॥ ૩૬૫ ॥

કેવં પૂર્વતરિયં મળ્યન્નેતરં નિ, તેનિં ચ ।
 વિચિન્નતાર્વાચિક્વો હોર-ધનો, મૂર્ધનિગોહો ય ॥ ૩૬૬ ॥
 આઠ, સુપ્ત ચિય નિમિરડ મંતરિયં ન ડ નિરંતરં મળિયં ।
 પ્ણેણ જઓ ગિઠ્ઠ સમપ્ણેણેણ સો મુયડ ॥ ૩૬૭ ॥
 અણુસમયમળંતરિયં મળ્લં મળિયં જઓ નિમુક્તોડિત્તિ ।
 જુત્તો નિરંતરો ચિય, મળ્લડ, કલ સંતરો મળિઓ ? ॥ ૩૬૮ ॥
 મળ્લનાવેકુચાણં તઓ નિરન્તરં જમ્મિ જાડં મહિયાડં ।
 નાવ તમ્મિ ચેવ નિમિરડ જહ પઢમે નિમિરણં નત્થિ ॥ ૩૬૯ ॥
 નિમિરિજ્જડ નાગહિયં મળ્લંતરિયંતિ મંતરં તેણં ।
 ન નિરંતરંતિ ન સમયં ન જુગર્મમિતિ હોંતિ પજ્જાયા ॥ ૩૭૦ ॥
 મળ્લં મોક્ખો માસા સમયં મળ્લનિમિરણં ચ દો સમયા ।
 હોંતિ જહ્ણંતરઓ તં તસ્મ વ વિનીયમમયમ્મિ ॥ ૩૭૧ ॥
 મળ્લં મોક્ખો માસા મળ્લ-વિસગ્ગો ય હોંતિ ડકોસં ।
 અંતોમુહત્તમેત્તં પયત્તમેણ મેઓ મિં ॥ ૩૭૨ ॥

ગાથાર્થ:—જેમ એક ગામથી બીજું ગામ આમાન્તર કહેવાય છે, તેમ એક સમયથી બીજી સમય તે સમયાન્તર કહેવાય છે. કેટલાએક અહુણ અને નિસર્ગ એકાન્તર સમયે માને છે પણ એ માન્યતાથી તેમને વિચિન્ન આવળીરૂપ ધ્વનિ પ્રાપ્ત થાય છે અને દ્રુત વિરોધ પણ થાય. સૂત્રમાં નિસર્ગ અવશ્ય સાન્તરિત કહ્યો છે પણ નિરન્તર નથી કહ્યો, કેમકે એક સમયે અહુણ કરે અને એક સમયે મૂકે છે. નિરન્તર દરેક સમયે અહુણ કહું છે, તેથી ત્યાગ પણ નિરન્તર જ યોગ્ય છે; પરંતુ તે સાન્તર કેમ કહ્યો છે? અહુણની અપેક્ષાએ ત્યાગ સાન્તર કહ્યો છે, જેમ પ્રથમ સમયે અહુણ કરેલા પ્રથમ સમયે ન નીકળે તેમ જે સમયે જે અહુણ કર્યા હોય તે તેજ સમયે ન નીકળે. કેમકે નહીં અહુણ કરેલાનો ત્યાગ થતો નથી, અને ત્યાગ ‘અહુણાંતરિત હોવાથી સાંતર છે, નિરન્તર નથી, તેમજ સાથે નથી-યુગપદ નથી. એ એના પર્યાયો છે. અહુણ-ત્યાગ-અને ભાષા એ દરેકનો જઘન્યથી એક સમય પ્રમાણ કાળ છે, તથા અહુણ અને ત્યાગનો-બીજા સમયે જેમ થાય છે તેના એ સમયનો કાળ છે. તેમજ અહુણ-ત્યાગ-અને ભાષા એ દરેકનો તથા અહુણ અને ત્યાગ એ ઉભયનો ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર કાળ છે. એમનો પ્રયત્નના ભેદે ભેદ છે. ૩૬૫-થી-૩૭૨.

જેમ એક ગામથી બીજું ગામ અન્તરરહિત છતાં આમાન્તર કહેવાય છે અથવા એક પુરુષથી બીજો પુરુષ પણ અન્તર રહિત છતાં પુરુષાન્તર કહેવાય છે તેમ અહીં પણ એક સમય પછીનો બીજો સમય અન્તર રહિત છતાં એકાન્તર સમય કહેવાય છે. એ એકાન્તર સમયે એટલે દરેક સમયે ભાષા પુરુષોને અહુણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૬૫.

કેટલાએક વ્યાખ્યાતાઓ એકેક સમયના અન્તરે અહુણ અને નિસર્ગ માને છે. તેઓની એ માન્યતા અયોગ્ય છે. કારણ કે એથી તો અન્તરે અન્તરે છુટી પડેલી રતનાવળીની ચેર શબ્દ અને તેનું શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય. વળી અન્તરે અન્તરે અહુણ કરવાના સમયોમાં સર્વને સંભળાય નહિ, તેમજ “અણુસમયમવિરહિયં નિરંતરં ગિઠ્ઠં” દરેક સમયે અવિરહિત

નિરંતર ગ્રહણ કરે છે. એ સૂત્રથી આગમ વિરોધ પણ થાય. કેમકે એ સૂત્ર દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનું પ્રતિપાદન-કરે છે, તો તેથી તે દરેક સમયે નિસર્ગ પ્રતિપાદન કરનાર પણ સમજ લેવું. ગ્રહણ કરેલ હોય તેનો બીજા સમયે અવશ્ય નિસર્ગ થાય છે જ. ૩૬૬.

શિષ્ય:—મહારાજ ! પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“ સંતરં નિસિરદ્, નો નિરંતરં નિસિરદ્; ઘ્વેણં સમયેણં ગિણદ્, ઘ્વેણં સમયેણં નિસિરદ્ ” એટલે શાન્તર મૂકે છે, નિરંતર મૂકતો નથી; એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે મૂકે છે. આ સૂત્રથી અન્તર સહિત મૂકવાનું આગમમાં કહ્યું છે તેનું કેમ ? ૩૬૭

આચાર્ય:—અણુસમયં ઈત્યાદિ પ્રથમ સૂત્રથી દરેક સમયે ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તેના ત્યાગ પણ અન્તરસહિત દરેક સમયે થવો યોગ્ય છે; કેમકે-ગ્રહણ કરેલાનો બીજા સમયે અવશ્ય ત્યાગ થવો જોઈએ.

શિષ્ય:—પત્રવણામાં તે જ સ્થળે ત્યાગ કરવાનું પણ અન્તર સહિત કહ્યું છે, -તેનું આપ શું કહો છો ? ૩૬૮

આચાર્ય:—એમાં વિષયનો વિભાગ કરીને સમજવાનું છે. ત્યાં અન્તર સહિત ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે તે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. કેમકે પ્રથમાદિ સમયે જે ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરેલ હોય તે દ્રવ્ય તે જ સમયે ન નીકળે, પરંતુ ગ્રહણના સમય પછી બીજા સમયે નીકળે છે. એટલે કે પહેલા સમયે ગ્રહણ કરેલ ભાષાદ્રવ્ય પહેલા સમયે ન નીકળે પણ બીજાસમયે નીકળે છે. એ જ પ્રમાણે બીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ત્રીજાસમયે, ત્રીજાસમયે ગ્રહણ કરેલા ચોથાસમયે ગ્રહણ કરેલા પાંચમાસમયે નીકળે, આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ ત્યાગ કરવો તે અન્તર સહિત છે, એકેમકે નહિ ગ્રહણ-કરેલાનો ત્યાગ થાય નહિ, પરંતુ સમયની અપેક્ષાએ તો નિરંતર એકેમકે થાય. બીજા આદિ સર્વ સમયોમાં ત્યાગ હોય છે જ. ૩૬૯.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો ગ્રહણ પણ ત્યાગની અપેક્ષાએ અન્તર સહિત જ હોય જોઈએ.

આચાર્ય:—ના, ગ્રહણ સ્વતંત્ર છે અને ત્યાગ તો ગ્રહણને પરતંત્ર છે. કારણકે—“ગ્રહણ કર્યા સિવાય કદી પણ ત્યાગ થતો નથી” એવો નિયમ હોવાથી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્યાગ-સાન્તર કહ્યો છે, એટલે કે ગ્રહણ કર્યા પછી ત્યાગ થાય છે. પણ “ત્યાગ કર્યા સિવાય ગ્રહણ ન થાય” એવો નિયમ નથી. કેમકે પ્રથમ સમયે ત્યાગ સિવાય પણ ગ્રહણ થાય છે. આથી ત્યાગ પરાધીન છે. અને ગ્રહણ સ્વાધીન છે, તેથી ત્યાગ અન્તર સહિત કહ્યો છે. આ પ્રમાણે “સંતરં નિસિરદ્” અન્તર સહિત નીકળે છે, એ સૂત્રાવયવની વિષયવિભાગ-વડે વ્યવસ્થા છે; હવે “નો નિરંતરં નિસિરદ્” નિરંતર ન નીકળે” એ સૂત્રાવયવની વિષયવિભાગવડે વ્યવસ્થા કહીએ. નિરંતર ન નીકળે એટલે નિરંતર ત્યાગ થાય નહિ, તેમ ગ્રહણની સાથેજ ત્યાગ એમ યુગપત્ પણ થાય નહિ; પરંતુ પૂર્વ સમયે ગ્રહણ અને અન્તર સમયે ત્યાગ એમ થાય છે. તથા ઘ્વેણં સમયેણં ગિણદ્, ઘ્વેણં નિસિરદ્. “એક સમયે ગ્રહણ કરે છે અને એક સમયે ત્યાગ કરે છે.” આ સૂત્રાવયવનો ભાવાર્થ પણ ઉપર મુજબ સમજ લેવો. એટલે કે પ્રથમ એક સમયે ગ્રહણ જ કરે છે, ત્યાગ નથી કરતો, બીજા આદિ સમયથી આરંભીને ત્યાગની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે છેડા સમયે કેવળ ત્યાગ કરે છે. ગ્રહણ નથી કરતો, કેમકે ભાષાનો અસિપ્રાય પડી શાન્ત થયેલો હોય છે. આ પ્રમાણે આ સૂત્રના વિ. ભા. ૨૪

વિષયવિભાગની વ્યવસ્થાપટે પાંદિલા સમયે કેવળ અહણુ ઇંદ્રી સમયે કેવળ ત્યાગ અને વચલા સમયોમાં અહણુ તથા ત્યાગ બન્ને થાય છે. ૩૭૭.

ભાષાદ્રવ્યનું અહણુ અહણુ કરેલાનો ત્યાગ અને ભાષા એ ત્રણેનો ભિન્ન ભિન્ન જન્મન્યથી એક સમયનો કાળ છે; પરંતુ અહણુ અને ત્યાગ એ ઉભયનો ઉપરોક્ત દેખાડેક ન્યાયે અહણુ કયાં પછી બીજા સમયે ત્યાગ કરીને મરનારને—અથવા વચન વ્યાપારથી ઉત્તરમ થયેલાને જન્મન્યથી બે સમયનો કાળ છે.

શિષ્ય:—મોક્ષ એટલે ત્યાગ તે નિર્ગર્ગ જ છે અને બોલાય તે ભાષા એ પણ નિર્ગર્ગ કહેવાય છે તો પછી મોક્ષથી ભાષાનું કાળમાન જુદું કહેવાનું શું કારણ છે ?

આચાર્ય:—એ પ્રમાણે ભાષાને ભિન્ન અહણુ કરીને એમ જણાવવું છે કે—જે “બોલાય તેજ ભાષા” અથવા “ભાષાદ્રવ્યનો ત્યાગ તેજ ભાષા” એનો કાળ જન્મન્યથી એક સમય પ્રમાણ છે. પણ અહણુ અને ત્યાગ એ ઉભય ભાષા ન કહેવાય, કેમકે તેનો તો જન્મન્યથી બે સમયનો કાળ છે. વળી “બોલાય તે ભાષા” એ વ્યુત્પત્તિનો અર્થ કેવળ અહણુમાત્રમાં ઘટે નહિ. તેથી તેને ભાષા કહેવાય નહિ. જો ભાષાને અહીં ભિન્ન કહી ન હોત તો ભાષાદ્રવ્યનું અહણુ અને ત્યાગ એ ઉભયને કોઈ ભાષા માની લે, કેમકે અહણુમાં પણ ચોખ્ખતાએ ભાષાપણું છે, પરંતુ—એ પ્રમાણે માનવાથી “માસિજ્ઞમાણા માસા” “બોલાય તે ભાષા” એ આગમવચનમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય.

શિષ્ય:—જો એમ વિરોધ આવતો હોય તો મોક્ષ શબ્દ દૂર કરીને તેને સ્થાને ભાષા કહી દો, કેમકે ભાષા અને મોક્ષ બન્નેનો એકજ અર્થ થાય છે.

આચાર્ય:—તારું કહેવું સત્ય છે, પરંતુ કોઈ મંદબુદ્ધિવાળો એમ માની લે કે—“ભાષાનું કાળમાન નથી કહ્યું.” તેવાઓના ઉપકાર માટે મોક્ષ એટલે ત્યાગ અને ભાષા એ બંને જુદાં કહી કાલમાન કહ્યાં છે.

એ પ્રમાણે અહણુ-મોક્ષ-અને ભાષા એ ત્રણ તથા અહણુ અને ત્યાગ એ ઉભય એ સવનો ઉત્કૃષ્ટકાળ ભિન્ન ભિન્ન અન્તર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. તેટલા કાળ પછી ચોગાન્તર પામે અથવા મૃત્યુ પામે. એ ઉત્કૃષ્ટકાળપ્રમાણમાં જે મહાપ્રયત્નવાળો હોય તેને નાનું અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે, અને જે અલ્પપ્રયત્નવાન હોય તેને મોટું અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો પ્રમાણકાળ હોય છે, ૩૭૧-૩૭૨.

શિષ્ય:—પ્રથમસમયે કેવળ ભાષાદ્રવ્ય અહણુ જ થાય છે અને છેલ્લાસમયે કેવળ ત્યાગ જ કરાય છે એમ આપે કહ્યું તેતો ઠીક છે, પરંતુ મધ્યના સમયોમાં અહણુ અને ત્યાગ ઉભય કહ્યાં છે તે ચોખ્ખ નથી. કેમકે—

ગહણ-વિસગ્ગપયત્તા પરોપ્પરવિરોહિણો કહં સમણ ? ।

સમણ દો ઉવઓગા ન હોજ્જ, કિંરિયાણ કો દોસો ? ॥ ૩૭૩ ॥

તિવિહમ્મિ સરીરમ્મી જીવપણ્સા હવંતિ જીવસ્સ ।

જેહિ ઉ ગિણહરૂ ગહણં તો માસરૂ માસઓ માસં ॥૩૭૪॥

ગાથાર્થ:—અહણુ અને ત્યાગ રૂપ પ્રયત્ન વિરોધી છે, તે એક સમયમાં કેવી રીતે થાય ? ઉત્તર—એકસમયમાં બે ઉપયોગ ન થાય, પણ બે ક્રિયા થવામાં શો દોષ છે ? ત્રણ

પ્રકારના શરીરોમાં જીવના પોતાના પ્રદેશો હોય છે, જેથી ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી વક્તા ભાષા બોલે છે. ૩૭૩-૩૭૪.

નિરંતર ગ્રહણ અને ત્યાગ માનવાથી બીજા આદિ સમયોથી આરંભીને છેક છેલ્લાના પહેલા સમય સુધી ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બન્ને પ્રયત્ન દરેકસમયે સાથેજ થાય છે. ને તે પ્રયત્નો પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક સમયમાં કેવી રીતે થઈ શકે?

આચાર્ય:—ગ્રહણ અને ત્યાગમાં વિરોધ માનવો એ જ મોટી ભૂલ છે. કેમકે જો જે દ્રવ્યોત્તું ગ્રહણ થાય તે જ દ્રવ્યોત્તો તે જ સમયે ત્યાગ થતો હોય તો વિરોધ માની શકાય, પરંતુ એવું કંઈ થતું નથી. પૂર્વ સમયે ગ્રહણ કરેલા દ્રવ્યોત્તો પછીના સમયે ત્યાગ થાય છે અને ત્યાંજ નવાદ્રવ્યોત્તું ગ્રહણ થાય છે. વલી વચમાં પુછે છે કે પ્રયત્ન ભલે અવિરોધી હો, પણ એક સમયે બે ઉપયોગની પેઠે બે ક્રિયાઓ ના હોય. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ગ્રહણ, ત્યાગ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એક સમયમાં સાથે થવામાં કંઈ હરકત નથી. કારણકે—“જુગવં દો નત્થિ ઉવઓગા” એકી સાથે બે ઉપયોગ નથી. એ આગમવચનથી એક સમયમાં બે ઉપયોગનો નિષેધ કર્યો છે, પરંતુ ઘણી ક્રિયાઓનો નિષેધ નથી કર્યો. “મંનિ-યસુયં ગણંતો વટ્ટુઠ્ઠિ તિવિહેડવિ જ્ઞાણમ્મિ” ભંગબલવાલા શ્રુતને ગણનાર ત્રણે પ્રકારના ધ્યાનમાં વર્તે છે. એ વચનથી મન-વચન-અને કાયાની પ્રવૃત્તિ એકજ સમયે માની છે. વળી આંગળી વિગેરેના સંયોગ-વિયોગાદિ રૂપ ક્રિયા, એકઠું કરવું કે છુટું કરવું તે રૂપ ક્રિયા, ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ ક્રિયા, ઇત્યાદિ અનેક ક્રિયાઓ એકજ સમયની અંદર ઘણે સ્થળે કહી છે. કોઈ વ્યક્તિ ડાબા હાથે ઘંટડી વગાડે, જમણા હાથે ધૂપ ઉખેલે દષ્ટિવડે જિનેશ્વરની પ્રતિમાદિનું દર્શન કરે, મુખથી શ્લોકાદિ બોલે ઇત્યાદિ ઘણી ક્રિયાઓ એક જ સમયમાં સાથે થતી પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તો પછી એક સમયમાં ગ્રહણ અને ત્યાગરૂપ બે ક્રિયાઓ સાથે થાય તેમાં કાંઈ દોષ નથી. ૩૭૩.

પૂર્વે “કાયયોગવડે ગ્રહણ કરે છે” એમ કહ્યું છે, તે કાયયોગ ઔદારિકાદિ શરીરના પાંચ ભેદો હોવાથી પાંચ પ્રકારે કરે છે. એ પાંચ પ્રકારના યોગમાંથી એ ઔદારિકાદિ ત્રણ કાયયોગવડે વચનદ્રવ્ય ગ્રહણ થાય છે. કેમકે ઔદારિકાદિ ત્રણ શરીરોમાં જીવના પ્રદેશો હોય છે, બીજામાં નથી હોતા. કેમકે તૈજસકાર્મણ શરીરો આત્મપ્રદેશમાં હોય છે પણ તેમાં આત્માના પ્રદેશો નથી હોતા. આ કથનથી “ભિક્ષુતું પાત્ર” ઇત્યાદિની પેઠે જીવ અને તેના પ્રદેશોનો ભેદ ન સમજે, એટલેકે ભિક્ષુતું પાત્ર જેમ ભિક્ષુ-થી ભિન્ન છે, તેમ જીવના પ્રદેશો ભિન્ન છે એમ નહિ. વળી આ ઉપરથી “આત્મા પ્રદેશ રહિત છે” એમ કહેનારાઓના મતનું પણ ખંડન થયું સમજવું. કેમકે “આત્મા પ્રદેશ રહિત છે” એ કથન શુક્તિ રહિત છે. જેમકે પગને તળીએ સંબંધ રાખનારા જીવપ્રદેશોનો મસ્તક સાથે સંબંધ રાખનારા પ્રદેશો સાથે ભેદ છે કે અભેદ છે? જો ભેદ છે તો જીવ સપ્રદેશી કેમ ન કહેવાય? અને જો અભેદ હોયતો શરીરના બધાએ અવયવો એકરૂપ થવા જોઈએ, કેમકે અભિન્ન એવા તે જીવપ્રદેશો હોવાથી બધાએ મળી જવા જોઈએ. ઇત્યાદિ તર્કાનુસાર સમજી લેવું. ઉપરોક્ત જીવપ્રદેશોવડે બોલવાનો અભિપ્રાય વિગેરે સામગ્રી થએથી ભાષાદ્રવ્યસમૂહ ગ્રહણ કરાય છે, અને તેવડે વક્તા શબ્દ બોલે છે. પણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં, અથવા બોલવાની ઈચ્છાના અભાવે કોઈ બોલતું નથી. અહીં “વક્તા બોલે છે,” એ વાક્યથી “જે બોલાતી હોય તે જ ભાષા છે” પણ તેની પહેલા અથવા પછી ભાષા કહેવાય નહિ. એ પ્રમાણે જણાવવા માટે મૂળમાં ‘મામય માલ-ભાષાને બોલે છે એમાં ભાષા શબ્દમંડુલ્ય કર્યો છે. ૩૭૪.

શિષ્ય:- કયા ત્રણ પ્રકારના શરીરથી સંબંધવાળા જીવપ્રદેશોવડે ભાષાદ્રવ્ય પ્રકારીને વક્તા બોલે છે? આના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

ઓરલિય-વેડવિય-આહારઓ ગેળહર્ડ મુચડ ભાસં ।

સચ્ચં સચ્ચામોસં મોસં ચ અસચ્ચમોસં ચ ॥ ૩૭૫ ॥ ૧ ॥

સના હિયા મયામિદ સંતો મુળઓ ગુણા પયત્થા વા ।

તન્નિવરીઆ મોયા મીયા જા તદ્ભયગહાવા ॥ ૩૭૬ ॥

અળધિકયા જા તીમુડવિ સદો જિય કેવલો અમનમુમા ।

एया समेयलकूखणसोदाहरणा जहा मृत्ते ॥ ૩૭૭ ॥

કહિહિ સમણહિ લોગો ભાસાળ નિરંતરં તુ હોઈ ફુડો ।

લોગસ્સ ચ કહિમાળ કતિમાઓ હોઈ ભાસાળ ॥ ૩૭૮ ॥ ૧ ॥

ગાથાર્થ:-ઔદારિક-વૈક્રિય-અને આહારક શરીરવાન જીવ, સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષાઈય ભાષાનાં દ્રવ્યો ગ્રહણ કરે છે ને મૂકે છે. સતપુરુષોને હિતકારી તે સત્યભાષા, અહીં સત્ એટલે મુનિઓ-ગુણો-અથવા જીવાદિ પદાર્થો સમજવા. સત્યથી વિપરીત તે મૃષા ભાષા, જે ઉભય સ્વભાવવાળી તે મિશ્રભાષા, અને જે એ ત્રણમાંથી એકેમાં ન કહી શકાય. પણ કેવળ શબ્દમાત્ર તે ચોથી અસત્યામૃષાભાષા. એના ઉદાહરણો લક્ષણપૂર્વક ભેદ સહિત સૂત્રમાં કહ્યાં છે. ૩૭૫ થી ૩૭૭. કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યને સંપૂર્ણ લોકવ્યાપ્ત થાય છે અને લોકના કેટલામાભાગને ભાષાનો કેટલામો ભાગ વ્યાપે છે? ૩૭૮

ઔદારિક-વૈક્રિય-અને આહારક શરીરવાન જીવ સત્ય, સત્યામૃષા, મૃષા, અને અસત્યામૃષાઈય ભાષાદ્રવ્યની સંહિતિ (સમૂહ) ને ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. ૩૭૫

સતપુરુષોને હિતકારી આરાધવાયોગ્ય એટલે યથાવસ્થિતવસ્તુની પ્રતીતિ કરાવનાર જે ભાષા તે સત્યભાષા. અહીં સત્ એટલે મુનિઓ, તેમને આ લોક-પરલોકમાં આરાધકહોવાથી મુક્તિ પમાડનાર છે માટે તે હિતકારી છે. અથવા સત્ એટલે મૂળગુણ ઉત્તરગુણૈય ગુણો અથવા જીવજીવાદિ પદાર્થો. તેમનું અવિપરીત-સત્ય પ્રરૂપણ કરવાથી જે ભાષા હિત કરનાર છે તે સત્યભાષા કહેવાય છે. એથી વિપરીતસ્વરૂપવાળી ભાષા તે મૃષાભાષા. એ ઉભયસ્વભાવવાળી ભાષા તે સત્યામૃષા-મિશ્રભાષા. અને સત્ય મૃષા તથા સત્યામૃષા એ ત્રણે પ્રકારની ભાષાથી વિલક્ષણ કોઈને આમંત્રણ કરવું આજ્ઞા કરવું ઈત્યાદિ સંબંધી કેવળ વ્યવહારિક શબ્દમાત્રની પ્રવૃત્તિરૂપ ભાષા તે ચોથી અસત્યામૃષા ભાષા કહેવાય છે. આ ચારે પ્રકારની ભાષાઓના ભેદ લક્ષણ તથા ઉદાહરણ દર્શાવેલ લિંગનિર્ચુક્તિ વિગેરે સૂત્રમાં વિસ્તારથી કહેલ છે. વિશેષ જાણવાની જાણાસાવાળાઓ ત્યાંથી જોઈ લેવું. અહીં ભાષાદ્રવ્યનું ગ્રહણ-વિસર્જન કરવા સંબંધી વિચારવાનું પ્રસ્તુત છે, તેથી ભાષા સંબંધી વિશેષ વિચાર નથી કહેતા. ૩૭૬-૩૭૭

શિષ્ય:-ઔદારિક શરીરવાન જીવ ભાષાદ્રવ્ય ગ્રહણ કરે છે અને મૂકે છે. એમ આ કહ્યું. પણ એ મૂકેલી ભાષા કેટલા ક્ષેત્ર સુધી વ્યાપે છે? જે સર્વ લોકપયન્ત વ્યાપે એમ કહેતા હો તો આપે પહેલાં કહ્યું છે કે-આર યોજન કરતાં વધારે દૂરથી આવેલો

શબ્દ મન્દપરિણામવાળો થઈ જવાથી સંભળાતો નથી. હવે આમાં પૂછવાનું એ છે કે આર થાજન કરતાં વધારે દૂરથી ભાષાદ્રવ્ય આવે છે કે નહિ? જો આવતાં હોય, તો વિષયની મર્યાદામાં નિરંતરપણે જેવું એ દ્રવ્યનું વાસના સામર્થ્ય છે તેવું સામર્થ્ય એ મર્યાદાની બહાર પણ છે કે નહિ? કેટલાક દ્રવ્યનું સમગ્ર લોકની વ્યાપ્તિ પર્યન્ત એવું સામર્થ્ય છે એમ કહેતા હો તો કેટલા સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે? અને લોકના કેટલામા ભાગે ભાષાદ્રવ્યનો કેટલામો ભાગ હોય છે? ૩૭૮.

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યશ્રી નિર્યુક્તિની ગાથાથી આવે છે.

ચઝહિં સમણહિ લોગો ભાસાણ નિરંતરં તુ હોઈ ફુડો ।

લોગસ્સ ય ચરિમંતે ચરિમંતો હોઈ ભાસાણ ॥ ૩૭૯ ॥ ૧૧ ॥

કોઈ મંદપયત્તો નિસિરઈ સયલાઈ સવ્વદવ્વાઈ ।

અન્નો તિવ્વપયત્તો સો મુંચઈ મિંદિહં તાઈ ॥ ૩૮૦ ॥

ગંતુમસંસેજ્જાઓ અવગાહણવગ્ગણા અભિન્નાઈ ।

મિજ્જંતિ ધંસમેંતિ ય સંસિવજ્જે જોખણે ગંતું ॥ ૩૮૧ ॥

મિન્નાઈ સુહુમયાણ અણંતગુણવદ્ધિઆઈ લોગંતં ।

પાવંતિ પૂરયંતિ ય ભાસાણ નિરંતરં લોગં ॥ ૩૮૨ ॥

જઈણસમુઘાયગ ઈંઈ કેઈભાસંતિ ચઝહિં સમણહિં ।

પૂરઈ સયલો લોગો અન્ને ડણ તીહિં સમણહિં ॥ ૩૮૩ ॥

પઠમસમણ ચ્ચિય જઓ મુક્કાઈ જંતિ છદ્ધિસિં તાઈ ।

વિતિયસમયમ્મિ તે ચ્ચિય છ ડુંડા હોંતિ છ સ્મંથા ॥ ૩૮૪ ॥

મંથંતરેહિં તંઈણ સમણ પુન્નેહિં પૂરિઓ લોગો ।

ચઝહિં સમણહિં પૂરઈ લોગંતે ભાસપાણસ્સ ॥ ૩૮૫ ॥

દિસિ વિદ્ધિયસ્સ પઠમોડતિગમે તે ચેવ સેસયા તિન્નિ ।

વિદિસિ દ્ધિયસ્સ સમયા પંચાતિગમમ્મિ જં દોણિ ॥ ૩૮૬ ॥

ચઝસમયમજ્જગહણે તિ-પંચગહણંતુલાઈમજ્જસ્સ ।

જહ ગહણે પજ્જંતગહણં ચિત્તા ય સુત્તગઈ ॥ ૩૮૭ ॥

કત્થઈ દેસગહણં કત્થઈ ઘેવંતિ નિરવસેમાઈ ।

ઉક્કમ-કમજુત્તાઈ કારણવસઓ નિડત્તાઈ ॥ ૩૮૮ ॥

ચઝસમયવિગ્ગહે સતિઃમહલ્લંઘમ્મિ તિસમઓ જહ વા ।

મોતું તિ-પંચસમણ તહ ચઝસમઓ દ્ધ નિવડો ॥ ૩૮૯ ॥

હોઈ અસંસેજ્જઈમે ભાગે લોગસ્સ પઠમ-વિતિણ્ણુ ।

ભાસાઅસંસવભાગો મયણા સંસેણુ સમણ્ણુ ॥ ૩૯૦ ॥

ગાથાર્થ:—કોઈકની ભાષા ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમાભાગ વ્યાપ્ત હોય છે. કોઈ મંદપ્રયત્નવાળો સંપૂર્ણ સર્વ દ્રવ્ય મૂકે છે, અને કોઈ તીવ્ર પ્રયત્નવાળો તે દ્રવ્યો બેઠીને મૂકે છે. અભિન્ન દ્રવ્યો અસંખ્યાતી અવગાહનાવર્ગીણા પર્યન્ત જઈને ભેદાય છે અને સંખ્યાત યોજન ગયા પછી નાશ પામે છે. ભિન્ન દ્રવ્યો સૂક્ષ્મપણાને લીધે અનન્તગુણવૃદ્ધિ પામીને લોકાન્તપર્યન્ત જાય છે, અને ભાષાવડે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જેનસમુદયાતની ગતિએ ચાર સમય વડે સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે; અને બીજા કેટલાએક ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે એવું કહે છે. પ્રથમ સમયે મૂકેલા દ્રવ્યો છઠ્ઠે દિશામાં જાય છે, તે દ્રવ્યો બીજા સમયે દંડભૂત થઈને છ મન્યાનરૂપ થાય છે અને ત્રીજા સમયે એ મન્યાનનાં આન્તરો પૂરાવાથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થાય છે. તથા લોકાન્તે રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યવડે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. દિશામાં રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યવડે પહેલા સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ થાય છે, અને બાકીના ત્રણ સમયે હવે કહેવાશે તેમ સમજવું. વિદિશામાં રહીને બોલનારાના ભાષાદ્રવ્યથી પાંચ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. કેમકે તેમને ત્રસનાડીમાં પેસતાં બે સમય લાગે છે. જેમ ત્રાજવાના મધ્ય ભાગને અહણ કરવાથી આગ્રન્ત ભાગ અહણ થાય છે. તેમ ચાર સમયરૂપ મધ્યને અહણ કરવાથી આગ્રન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ સમય પણ અહણ થાય છે. કારણકે સૂત્રની ગતિ વિચિત્ર છે. સૂત્રમાં કોઈક સ્થળે દેશથી અહણ થાય છે, કોઈક સ્થળે સંપૂર્ણ અહણ થાય છે અને કોઈ વખત કારણવશાત કંમરહિત અને કંમરહિત પણ સૂત્રો યોજાય છે. જેમ ચાર સમયોના વિગ્રહ છતાં (ભગવતીશમાં) મહાખંધોદ્દેશકની અંદર ત્રણ સમયનો વિગ્રહ કહ્યો છે; તેમ અહીં પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને ચાર સમયે લોકવ્યાપ્તિ કહી છે. પહેલા અને બીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગ હોય છે, તથા બાકીના સમયોમાં ભજન હોય છે. ૩૭૯-થી-૩૮૦.

કોઈકની ભાષાથી ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થાય છે, અને લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમાભાગ હોય છે. ૩૭૯.

કોઈ દ્વિયના રોગથી મંદપ્રયત્નવાળો વક્તા સંપૂર્ણ એવાં ભાષાદ્રવ્યો-નહી ભેદ પામેલાં એવાં મૂકે છે, અને કોઈ નીરોગી વક્તા તીવ્રપ્રયત્નવાળો અહણ અને ત્યાગના પ્રયત્નવડે તે ભાષાદ્રવ્યને ભેદી-સૂક્ષ્મ ટુકડા કરીને મૂકે છે. ૩૮૦.

એકેક ભાષાદ્રવ્યના જે સ્કંધ છે તેના આધારભૂત એવો અસંખ્યેયપ્રદેશાત્મક ક્ષેત્રવિભાગ તે અવગાહના કહેવાય. એવી અવગાહનાનો સમુદાય એટલે અનન્તભાષાદ્રવ્યના સ્કંધના આધારભૂત ક્ષેત્રવિશેષરૂપ અવગાહનાઓનો સમુદાય તે અવગાહનાવર્ગીણા કહેવાય. એવી અસંખ્યાતી અવગાહનાવર્ગીણા ગયા પછી મંદપ્રયત્નવાળા વક્તાએ મૂકેલા ભાષાદ્રવ્યો ભેદાય છે, અને તે પછી સંખ્યાતા યોજન ગયા બાદ એ ભાષાદ્રવ્યમાંથી ભાષાપરિણામ નાશ પામે છે. એ સંખ્યધમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ભાષાપદની અંદર પણ કહ્યું છે કે-“જાઈ અભિન્નાઈ નિસિરહ, તાઈ અસંખેજાઓ ઓગાહણવગ્ગણાઓ ગન્તા મેયમાવજ્જંતિ, સંખિજાઈ જોયણાઈ ગન્તા વિહ્વંસમાગચ્છંતિ।” જે નહી ભેદાએલા પુદ્ગલો નીકળે છે તે અસંખ્યાત અવગાહનાવર્ગીણા જઈને ભેદ પામે છે, તથા સંખ્યાતા યોજન જઈને દ્વંસ પામે છે.”

મહાપ્રયત્નવાળો વક્તા પ્રથમથી જ જે ભેદાએલાં ભાષાદ્રવ્ય મૂકે છે તે સૂક્ષ્મ અને ઘણા હોવાથી અનન્તગુણ વધીને છએ દિશાઓમાં લોકાન્તપર્યન્ત જાય છે, અને પરાધાતદ્વારા

વાસનાવિશેષથી જે દ્રવ્યસમૂહમાં ભાષાપરિણામ ઉત્પન્ન થયો હોય તેવી ભાષાવડે કરીને શેષ સમસ્ત લોકને આગળ કહેવાશે તેવા ન્યાયે કરીને ત્રણઆદિસમયે પૂર્ણ થાય છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે-“ જાઈં મિત્રાઈં નિસિરઈ, તાઈં અણંતગુણપરિવહ્નીપ પરિવહ્નમાણાઈં લોચં-તં કુસંતિ । જે દ્રવ્યો ભેદાએલાં નીકળે છે તે અનન્તગુણવૃદ્ધિએ વધીને લોકાન્તને સ્પર્શે છે. ૩૮૧-૮૩૨.

જૈનસમુદ્ધાત (કેવળી સમુદ્ધાત)ની ગતિવડે ચારસમયે સકળલોકપૂર્ણ થાય છે અર્થાત્ “પહેલા સમયે દંડ, બીજા સમયે કમાટ, ત્રીજા સમયે મન્થાન, અને ચોથા સમયે સમગ્ર લોક વ્યાપ્ત થાય છે.” એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્ધાતના ક્રમથી સમગ્રલોક ચાર સમયે ભાષાદ્રવ્યવડે પૂરાય છે એમ કેટલાએક કહે છે, પણ તે યોગ્ય નથી, એ સંબંધી આગળ વિવેચન કરાશે. વળી બીજા કેટલાએક ત્રણ સમયે સર્વ લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂરાય છે એવું કહે છે. ૩૮૩ તે એવી રીતે કે-લોકના મધ્ય ભાગમાં રહેલા કોઈ મહાપ્રયત્નવાન વક્તાએ મૂકેલાં ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયેજ જાણે દિશામાં જાય છે. કેમકે જીવ અને સૂક્ષ્મપુદ્ગલોની ગતિ શ્રેણીના અનુસારે હોય છે. તે પછી બીજા સમયે જાણે દિશામાં ગએલા દંડ-રૂપ દ્રવ્યો ચારે દિશામાં શ્રેણીના અનુસારે વાસિતદ્રવ્યોથી ફેલાઈને જ મન્થાનરૂપ થાય છે, અને તે પછી ત્રીજા સમયે મન્થાનના આન્તરાં પૂરાવાથી સર્વલોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે. તથા સ્વયંભૂરમણસમુદ્રના છેદા છેડાવાલા લોકાન્તે એટલે અલોકની અત્યન્ત નજીક રહીને બોલનારના અથવા ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી ચાર સમયે સમગ્ર લોકપૂર્ણ થાય છે. ૩૮૪-૩૮૫. ત્રસનાડીની બહાર ચાર દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહેલા બોલનારનાં ભાષાદ્રવ્યો પ્રથમ સમયે ત્રસનાડીમાં પ્રવેશ કરે છે અને બાકીના સમયોમાં કેમ થાય છે તે આગળ (૩૮૦ મી ગાથાના વિવેચનમાં કહેવાશે.) અને લોકાંતે પણ ચારે દિશામાંથી કોઈપણ દિશામાં રહેલા બોલનારના ઉર્ધ્વ અધોધોકની સ્ખલનાથી ભાષાનાં દ્રવ્યો પ્રથમ સમયે લોકમધ્યે પ્રવેશ કરે છે. અને બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના આગળ કહેવાશે તે પ્રમાણે સમજવી.

ત્રસનાડીની બહાર કોઈપણ વિદિશામાં રહીને બોલનારના ભાષાદ્રવ્યથી સમગ્ર લોક પૂર્ણ થવામાં પાંચ સમય લાગે છે. પહેલા સમયે વિદિશામાંથી નીકળેલાં ભાષાદ્રવ્યો લોકનાડીની બહાર દિશાઓમાં આવે છે, બીજા સમયે લોકનાડીની મધ્યમાં આવે છે, એ રીતે લોકનાડી અથવા ત્રસનાડીમાં પેસતાં બે સમય લાગે છે. બાકીના ત્રણ સમયની ભાવના ચાર સમયે લોકપૂર્ણ થાય છે તેમાં કહ્યા મુજબ સમજવી. એ રીતે પાંચ સમયે લોક પૂરાય છે. ૩૮૬

શિષ્ય:- જો એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે તો પછી નિર્યુક્તિકારમહારાજે માત્ર ચાર સમયેજ સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય છે એમ શાથી કહ્યું ? ૩૮૭

આચાર્ય:- જેમ ત્રાજવાની દાંડીને મધ્યભાગે ગ્રહણ કરવાથી તેના આગળ અને અન્ત બન્ને છેડા ગ્રહણ થઈ જાય છે. તેમ અહીં પણ ચાર સમયરૂપ મધ્યને ગ્રહણ કરવાથી આગન્તવર્તિ ત્રણ અને પાંચ સમયનું ગ્રહણ પણ નિર્યુક્તિકારે કરેલુંજ સમજવું. કાનજીકે ચૂરની પ્રવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. કોઈ સ્થળે ચૂરમાં દેશ ગ્રહણ થાય છે અને કોઈ સ્થળે સંપૂર્ણ ગ્રહણ થાય છે, વળી કોઈ વખત કારણવશાત્ કનરાંદન અને કન-સદેન પણ ચૂરો ચોળાય છે. ૩૮૮ ઉદાહરણ તરીકે જેમ ચાર સમયનો વિગ્રહ ઇત્યાં લખવાની-

સૂત્રના મુદ્દાઓએકમાં ત્રણ સમયનો વિચાર કર્યા છે; તેમ ગાળી પણ ત્રણ તથા પાંચ સમય મૂકીને નિર્મુક્તિકારે ચાર સમયે લોક વ્યાપિ કરી છે. એમાં કંઈ કોણ નથી ૩૯

હવે ઉપર જે ત્રણ ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોકની વ્યાપિ કરી છે, તેનો વિચાર કરીએ—

ચૌદશજલોક ઉંચા એવા લોકના અસંખ્યાતમાભાગે પહેલા અને બીજા સમયે સર્વ લોક વ્યાપિની ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગ હોય છે. એટલેકે ત્રણસમયની વ્યાપિમાં, ચારસમયની વ્યાપિમાં તે પાંચ સમયની વ્યાપિમાં, પહેલા અને બીજા સમયે અવશ્ય સર્વત્ર લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો પણ અસંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે. વિશેષ નહિ, કેમકે ત્રણ સમયની વ્યાપિમાં પહેલા સમયે ૭ દંડ થાય છે અને બીજા સમયે ૭ મંથાન થાય છે, એ દંડાદિ લંબાઈમાં જે કે લોકાન્ત સ્પર્શી હોય છે તેપણ વજાના મુખથી નીકળેલ હોવાથી તેના અનુસારે જડાઈમાં ચાર અંગુલાદિ પ્રમાણવાળા હોય છે, અને એ ચાર અંગુલાદિ પ્રમાણ તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે જ છે. આ પ્રમાણે ત્રણ સમયની વ્યાપિમાં પહેલા ને બીજા સમયે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે. ચાર સમયની વ્યાપિમાં પણ એમજ સમજવું. એટલેકે પહેલે સમયે ભાષાદ્રવ્ય લોકના મધ્યમાં પેસે છે અને બીજા સમયે દંડોનો સદ્ભાવ છે તેથી એ પણ લોકનો અસંખ્યાતમા ભાગજ છે. પાંચ સમયની વ્યાપિ તો ચુગે સમજાય એવી છે. એટલેકે પહેલા સમયે ભાષાદ્રવ્ય વિદિશામાંથી આવીને દિશામાં પ્રવેશ કરે છે, અને બીજા સમયે લોકના મધ્યમાં પ્રવેશ કરે છે. એથી એ પણ લોકનો અસંખ્યાતમા ભાગ જ છે. એ રીતે ત્રણ આદિ સમયની વ્યાપિમાં સર્વત્ર પહેલા ને બીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે. એ સિનાયના બાકીના ત્રીજા ચોથા ને પાંચમા સમયે ભજના સમજવી. એટલેકે એ સમયોમાં કોઈ વખત લોકના અસંખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે, વળી કોઈક વખત લોકના સંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે અને કોઈ વખત સર્વલોક વ્યાપી હોય છે. જેમકે-ત્રણ સમયની વ્યાપિમાં ત્રીજા સમયે ભાષા સર્વલોકમાં વ્યાપનાર હોય છે, ચારસમયની વ્યાપિમાં ત્રીજા સમયે લોકના સંખ્યાતમા ભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમા ભાગજ હોય છે, કેમકે સ્વયંભૂરમણના પશ્ચિમતટવર્તિ લોકાન્તે અથવા ત્રસનાડીની બહાર પાશ્ચિમ દિશામાં રહીને બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્ય પહેલે સમયે ચાર અંગુલાદિ જડાઈવાળો એક રાજ લાંબો દંડ થઈ તિર્છો થઈને સ્વયંભૂરમણના પૂર્વતટવર્તિ લોકાન્ત સુધી જાય છે. તે પછી બીજા સમયે એ દંડમાંથી ઉપર-નીચે ચૌદરાજ ઊંચો અને પૂર્વપશ્ચિમ તિર્છો એકરાજ પહોળો પરાધાતવાસિત દ્રવ્યોનો દંડ થાય છે. અને લોકના મધ્યમાં રહી બોલનાર વ્યક્તિના ભાષાદ્રવ્યના દક્ષિણ ને ઉત્તર દિશાથી પરાધાતવાસિત દ્રવ્યના ચાર અંગુલાદિ જડાઈવાળા ને એકરાજ પહોળા એ દંડ નીકળીને સ્વયંભૂરમણના દક્ષિણ-ઉત્તરવર્તિલોકાન્ત સુધી જાય છે. આમ હોવાથી ચાર અંગુલાદિ જડાઈવાળું ને એકરાજ પહોળું સર્વત્ર લોકના મધ્યમાં ગાળી છત્વર સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે થયા પછી ત્રીજા સમયે ઉર્ધ્વ-અધો વ્યવસ્થિત દંડમાંથી ચારે દિશામાં ફેલાએલો પરાધાતવાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ મંથાનરૂપે થાય છે, અને લોકના મધ્યમાં રહેલા સર્વ તરફ એકરાજ ૧૬સ્તુત છત્વરથકી ઉપર-નીચે ફેલાએલો વાસિતદ્રવ્યનો સમૂહ સમસ્ત ત્રસનાડીને પૂરી દે છે. આમ થવાથી ઉપર નીચે રહેલ દંડ અને મંથાનભાવે લોકની સંપૂર્ણ ત્રસનાડી પૂરાય છે. આટલું ક્ષેત્ર એ લોકનો સંખ્યાતમા

ભાગ છે. અને તેથી કરીને ચાર સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજાસમયે લોકના સંખ્યાતમા ભાગે સર્વલોકવ્યાપિની ભાષાનો પણ સંખ્યાતમા ભાગ હોય છે એમ સિદ્ધ થયું.

પાંચ સમયની વ્યાપ્તિના ત્રીજા સમયે લોકના અસંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો અસંખ્યાતમા ભાગ હોય છે. કેમકે એ વ્યાપ્તિમાં દંડસમયથી તેનું અસંખ્યેય ભાગ વર્તિપણું પૂર્વે કહેલું છે, તથા ચાર સમયની વ્યાપ્તિમાં ચોથાસમયે મંથાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વલોકમાં વ્યાપે છે. અને પાંચસમયની વ્યાપ્તિમાં ચોથાસમયે લોકના સંખ્યાતમાભાગે ભાષાનો સંખ્યાતમા ભાગ હોય છે. એ વિચાર પણ પૂર્વે કહેલ છે, પરંતુ પાંચ સમયની વ્યાપ્તિમાં પાંચમા સમયે મંથાનના અન્તર પૂરવાથી ભાષાદ્રવ્ય સર્વ લોકવ્યાપિ થાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ-ચાર-અને પાંચસમયે ભાષાદ્રવ્યની લોકવ્યાપિપણાની ભજના છે. આ સર્વ હકીકત મહાપ્રયત્નવાન વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જાણવી. મન્દપ્રયત્નવાન વક્તાએ મૂકેલા દ્રવ્યો તો લોકના અસંખ્યાતમાભાગેજ હોય છે, કેમકે દંડાદિના ક્રમથી તે દ્રવ્યોવડે લોકપૂર્ણ થતો નથી. ૩૯૦.

પૂર્વે કહેલી વાત જણાવે છે.

આપૂરિયમ્મિ લોગે દોળ્હવિ લોગસ્સ તહ ય માસાણ ।

ચરિમંતે ચરિમન્તો ચરિમે સમયમ્મિ સવ્વત્થ ॥ ૩૯૧ ॥

ન સમુગ્ધાયગઈણ મીસયસવર્ણ, મતં વ હંડમ્મિ ।

જઈ તોડવિ તીહિં પૂરઈ સમણહિં જઓ પરાઘાઓ ॥ ૩૯૨ ॥

જઈણે ન પરાઘાઓ સજીવજોગો ય તેણ ચડસમઓ ।

હેઝ હોજ્જાહિ તહિં ઇચ્છા કમ્મં સહાવો વા ॥ ૩૯૩ ॥

સ્વંધોડવિ વોસસાણ ન પરાઘાઓ ય તેણ ચડસમઓ ।

અહ હોજ્જ પરાઘાઓ હવેજ્જ તો સોડવિ તિસમઈઓ ॥ ૩૯૪ ॥

ણગદિસમાઈસમણ દંડં કાઝળ ચડહિં પૂરેઈ ।

અન્ને મળંતિ, તંપિ ય નાગમ-જુત્તિકલ્લમં હોઈ ॥ ૩૯૫ ॥

ગાથાર્થ:—લોકપૂર્ણ થએ લોકનો તથા ભાષાનો ચરમાંતે ચરમાંત સર્વત્ર છેલ્લા સમયે થાય છે. જૈનસમુદ્ધાત (કેવળીસમુદ્ધાત) ની ગતિએ માનીએ તો મિશ્ર શબ્દ ન શ્રવણ થાય, અને જો દંડમાં તારો મત માનવામાં આવે તોપણ પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યવડે ત્રણ સમયમાં લોકપૂર્ણ થાય છે. જૈનસમુદ્ધાતમાં વાસના નથી, તે તો જીવનો વ્યાપાર છે તેથી ચાર સમય થાય છે. તેમાં ઇચ્છા-કર્મ-અથવા સ્વભાવહેતુ છે. સ્કંધ પણ વિશ્રસાપરિણામે થાય છે તેમાં પરાધાત નથી, તેથી ચાર સમયે લોક પૂર્ણ કરે છે; જો તેમાં પરાધાત હોય તો તે પણ ત્રણ સમયે લોક પૂર્ણ કરે. એક દિશામાં દંડ કરીને ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે. એમ બીજાએ કહે છે, તે પણ આગમ અને યુક્તિથી સંગત નથી. ૩૯૧-થી-૩૯૫.

ત્રણ-ચાર અને પાંચ સમયે ભાષાવડે સમગ્ર લોક પૂર્ણ થવાથી તે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે અને ભાષાનો પણ પર્યન્તવર્તિ અન્ત થાય છે. કેમકે ત્રણ આદિ સમયના છેલ્લા સમયે લોકનો છેલ્લો આવવાથી ભાષા પણ અન્ત થાય છે, તે પછી આગળ ધર્માસ્તિત્વના અભાવે તે ભાષાદ્રવ્યની ગતિ નથી.

અન્ત ક્રમે છે તે પર્યન્તવાને રહેલો અન્ત સમયનો પણ વ્યાપ્તિમાં રહેલો અન્ત ન મળે તથા, કોઈ કારણથી વર્તમાન શબ્દ મળતું ક્યો છે. ૩૬૨

હવે ૩૬૩ થી આગામી કાળ સુધી જનમમુદ્ધાત કેવળીસમુદ્ધાતની ગતિના અન્યારે ભાષાદ્રવ્યથી લોકપૂર્ણ થાય છે, એમ માનવામાં આવે, તો ગર્વ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સાંભળાય નહિ. કેમકે કેવળી સમુદ્ધાતમાં પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ-અધોદિશા તરફ જતારા દંડ થાય છે. તેના દંડ ભાષાદ્રવ્યમાં પણ આનીએ તો ઉર્ધ્વ અને અધો એ બે દિશામાંજ મિશ્રશબ્દ સાંભળાય, પરંતુ પશ્ચિમ-વિતર-અને તદ્વત્ દિશામાં ન સાંભળાય કારણકે એ દિશાઓમાં વિદિશાની પેઠે વચ્ચાંવ મુકેલાં દ્રવ્ય જતાં નથી. માટે પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સાંભળાય. વળી આગામ્યથી “માનામમ્સેદ્ધીઝો સદં ઝં સુજઙ્ મીનયં સુજઙ્-ભાષાસમ્સેષિની જે શબ્દ સાંભળાય છે તે મિશ્ર સાંભળાય છે.” આ કથનથી જ એ દિશાઓમાં મિશ્રશબ્દ સાંભળવાનું ક્યું છે. અથવા વ્યાખ્યાથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ થાય એ ન્યાયથી ઉપરાંત કથન માન્ય કરીએ તો ઉપર-નીચે એ દિશામાં રહેલા દંડમાંજ મિશ્ર-શબ્દ સાંભળાય અને આડીની દિશાઓમાં પરાધાતથી વાસિત દ્રવ્યજ સાંભળાય એમ વિવાદની આતર ઉપરાંત મત આની લકઝે તોપણ એથી વળુ સમયે ભાષાદ્રવ્યથી લોક પૂર્ણ થાય છે, ચાર સમયે પૂર્ણ નથી થતો. કેમકે ભાષાદ્રવ્યમાં વાસના સ્વભાવ હોવાથી તે દંડ ઉપર-નીચે જતાં સામાન્યથી ચાર દિશામાં શબ્દોદય દ્રવ્યને વાસિત કરીને શબ્દ-પરિણામવાળા કરે છે, તે પછી બીજાસમયે મંથાન કરીને ત્રીજા સમયે અન્તર પૂર્ણ કરીને લોક પૂર્ણ કરે છે. એ રીતે વળુ સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. ૩૬૨.

શિષ્ય:—કેવળીસમુદ્ધાતની પેઠે ભાષાદ્રવ્યથી પણ ચારસમયે લોક પૂર્ણ થાય છે એમ માનવામાં આવે તો કંઈ દોષ છે ?

આચાર્ય:—કેવળીસમુદ્ધાતમાં આત્મપ્રદેશોજ સ્વરૂપે લોકને પૂર્ણ કરે છે તેમાં કોઈનો પરાધાત કે વાસના નથી; ને તેથી જ બીજાસમયે મંથાન નથી થતો પણ ક્યાં દળ થાય છે. વળી કેવળીસમુદ્ધાત એ જીવનો વ્યાપાર છે, તેથી લોકવ્યાપ્તિને અપેક્ષીને ચાર સમય કહ્યા છે.

શિષ્ય:—કેવળીસમુદ્ધાતમાં બીજા સમયે મંથાન કેમ ન થાય ?

આચાર્ય:—ત્યાં કેવળજ્ઞાનથી કેવળી ગુણ-દોષનો વિચાર કરીને બીજાસમયે મંથન નથી કરતા. અથવા ભવોપગ્રાહી કર્મના વશથી કે સ્વભાવથીજ તે વખતે મંથાન નથી કરતા, પણ કપાટ જ કરે છે, તે પછી ત્રીજાસમયે મંથાન કરીને ચોથાસમયે આંતરો પૂરે છે. એ પ્રમાણે કેવળીસમુદ્ધાતમાં લોક પૂર્ણ કરતાં ચાર સમય લાગે છે; પરંતુ ભાષાદ્રવ્યની ગતિ શ્રેણિના અનુસારે થાય છે અને જે પરાધાત સ્વભાવ છે તે લોકવ્યાપ્તિમાં હેડ છે. તેથી પહેલાસમયે ઉર્ધ્વ-અધોગામી દંડ કરીને બીજાસમયે ચારે દિશામાં શ્રેણિના અંતરે ગતિ થતી હોવાથી તે બીજાસમયે એ ભાષાદ્રવ્યનો મંથાનજ થાય છે. કારણકે-ઉર્ધ્વ-અધોગામી દંડવડે અન્યદ્રવ્યોને પરાધાત થાય છે. વળી તેનો તેવો વાસકસ્વભાવ ને ભાષાદ્રવ્યો સર્વત્ર સુલભ હોવાથી બીજાસમયે મંથાન જ થાય, અને ત્રીજાસમયે મંથાનનાં અંતર પૂરાવાવડે સમગ્રલોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ થાય. એ રીતે લોકપૂર્ણ થવામાં ત્રણ સમય લાગે પણ ચાર સમય ન લાગે. ૩૬૩.

શિષ્ય:—જો એમ હોય, તો અવિત્ત મહાસ્કંધમાં જીવનો વ્યાપાર નથા, તોપણ તેના

બીજા સમયે કપાટ કહ્યો છે, અને તેથી પ્રજ્ઞાપનાદિ સૂત્રમાં તેનાવડે લોક પૂર્ણ થતાં ચાર સમય કહ્યા છે, તેનું શું કારણ ?

આચાર્ય:—અચિત્ત મહાસ્કંધ કેવળ વિશ્રસાપરિણામથી થાય છે, જીવપ્રયોગવડે થતો નથી. એ વિશ્રસાપરિણામ વિચિત્ર હોવાથી તેમાં પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી. તેથી એ પ્રમાણે ચાર સમયે લોક પૂર્ણ થાય છે. વળી એ દ્રવ્યોમાં પરાધાત સ્વભાવ નથી તેથી બીજા-દ્રવ્યોમાં તે સ્વપરિણામ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, પરંતુ યોતાના પુદ્ગલોવડે જ લોકને પૂર્ણ કરે છે. જો એમાં પણ પરાધાતસ્વભાવ હોય તો તે પણ ત્રણ સમયે લોકને પૂર્ણ કરે; પરંતુ એમ નથી, તે કારણથી સિદ્ધાન્તમાં અચિત્ત મહાસ્કંધ માટે ચાર સમય કહ્યા છે, અને ભાષાદ્રવ્યમાં પરાધાતસ્વભાવ હોવાથી લોક પૂર્ણ થવા માટે ત્રણ સમય કહ્યા છે. એટલી તે અચિત્ત મહાસ્કંધમાં ને આ શબ્દપુદ્ગલોની વ્યાપ્તિમાં વિપમતા છે. ૩૮૪.

આ સંખંધમાં કેટલાક એમ કહે છે કે પ્રથમ સમયે ઉર્ધ્વ દિશામાં ઢંડ કરે છે અને બીજા સમયે ત્યાંજ મંથાન કરે છે, તથા અધો દિશામાં પુનઃ ઢંડ કરે છે, ત્રીજા સમયે ઉર્ધ્વ દિશાના મંથાનના અંતર પૂરે છે અને અધો દિશામાં મંથાન કરે છે, પછી ચોથા સમયે નીચેના અંતર પૂરીને સમગ્ર લોક ભાષાદ્રવ્યથી પૂર્ણ કરે છે. ઉપર મુજબ બીજા-ઓનું કથન યોગ્ય નથી. કેમકે આગમમાં એ પ્રમાણે ક્યાંઈ પણ જોયું કે સાંભળ્યું નથી. વળી તે યુક્તિસંગત પણ નથી. કેમકે શ્રેણિના અનુસારે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા પુદ્ગલો શું એકજ દિશામાં ગતિ કરે છે ? બીજી દિશામાં નથી કરતા ? વક્તાના મુખ-તાલુ આદિના પ્રયત્નથી એ પ્રમાણે ગતિ થાય છે એમ કહેવામાં આવે. તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે કોઈ વખત વક્તા વિશ્રેણ સન્મુખ રહીને વિશ્રેણિ તરફ ભાષના પુદ્ગલોને ઝેરે, તો તેથી વિદિશામાં પણ એ પુદ્ગલો જાય. વળી એમ થવાથી પડહુ આદિના શબ્દપુદ્ગલોને ચાર સમયનો નિયમ ન રહે. કેમકે એવા પુદ્ગલોને વક્તાનો પ્રયત્ન નથી, તેથી ગમે તેમ ગતિ કરે. માટે ઉપરોક્ત માન્યતા યુક્તિરહિત અને આગમ વિરુદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ૩૮૫.

હવે આલિનિબોધિક-મતિજ્ઞાનના પર્યાયો કહે છે.

ईहा अपोह वीमंसा, मग्गणा य गवेसणा ।

सण्णा सई मई पण्णा, सव्वं अभिणिवोहियं ॥ ३९६ ॥ १२॥

होइ अपोहोऽवाओ सई विई सव्वमेव मइ-पण्णा ।

ईहा सेसा, सव्वं इदमाभिणिवोहियं जाण ॥ ३९७ ॥

मइ-पन्ना-अभिणिवोहिय-बुद्धीओ होंति वयणपज्जाया ।

जा उग्गहाइसण्णा तेऽसवे अत्यपज्जाया ॥ ३९८ ॥

सव्वं वाऽभिणिवोहियमिदो-गहाइवयणेण संगत्तियं ।

केवलमत्यविसेसं पइं भिन्ना उग्गहाइया ॥ ३९९ ॥

उग्गहणमोगाहोत्ति य अविस्सिद्धमग्गहो तयं नहं ।

ईहा जं मइचेट्ठा मइचाचारो तयं सहं ॥ ४०० ॥

અતમગમનવાર્જિતિ મ મન્યાવગમો નયં દૃવડ મન્વં ।

પરણં ચ પાર્ણનિ મ નં મન્વં ધમ્મમન્યસ્મ ॥ ૪૦૨ ॥

આભિર્થઃ - ઇન્દ્રિય-અર્થોદ-વિમર્શ-માર્ગણ ગવેપણ-સંજ્ઞા-સ્મૃતિ-મતિ-અને-પ્રજ્ઞા એ સર્વ આભિનિર્મોધિક જ્ઞાન છે. અર્થોદ તે અપાય છે, સ્મૃતિ તે ધારણ છે, મતિ અને પ્રજ્ઞા એ સર્વ મતિજ્ઞાનજ છે. આદીના નામો દર્શાવ્ય છે. એ સર્વ આભિનિર્મોધિક જ્ઞાન છે. મતિ-પ્રજ્ઞા આભિનિર્મોધિક અને બુદ્ધિ એ સર્વ વચનપર્યાયો છે, તથા અવગમનનામો છે, તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે. અથવા ઇન્દ્રિય-અવગમનવચન વડે સર્વ આભિનિર્મોધિક જ્ઞાન અણ કુદીંગ કીંગ, કેવળ અર્થવિરોધ પ્રતિ અવગમન ભિન્ન છે, અણ કુદીંગ તે અવગમ, એમ સામાન્યથી સર્વઅવગમનજ છે, અને ઇન્દ્રિય તે મતિની ચેષ્ટ છે, તેથી પણ તે સર્વ મતિનોજ વ્યાપાર છે. નિશ્ચય તે અપાય, એથી સર્વ અર્થ નિશ્ચયરૂપ છે. અને ધારી રાખવું તે ધારણ, એથી સર્વ અર્થને ધારણ કરે છે. ૩૮૬-થી-૪૦૧

અન્યથ-અતિરેકી પદાર્થોની વિચારણા તે ઇન્દ્રિય, નિશ્ચય તે અર્થોદ, ઇન્દ્રિયની પછી અને અપાયની પાછેલાં “મસ્તક અજવાળવું” વિગેરે ગુરુપના ધર્મો આદીં થયે છે. ” એવો પ્રત્યય તે વિમર્શ, અન્યથધર્મનો વિચાર તે માર્ગણ, અતિરેકધર્મનો વિચાર તે ગવેપણ, અવગમની પછી થનાર મતિવિરોધ તે સંજ્ઞા, પ્રવે અનુભવેલા અર્થના આલંબનથી થએલ પ્રતીતિ તે સ્મૃતિ, અર્થનો બોધ થયા છતાં કોઈ વખત સૂક્ષ્મ ધર્મની આલોચના કરવા રૂપ બુદ્ધિ તે મતિ. વિશિષ્ટગ્રંથોપશમથી ધણી વસ્તુ સંખ્યાથી યથાવસ્થિત ધર્મની આલોચનારૂપ મતિ તે પ્રજ્ઞા. એ સર્વ આભિનિર્મોધિકજ્ઞાનના બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો છે. કોઈ વખત એમાં કિંચિત્ ભેદ જણાય છે, તો પણ ખરી રીતે આ સર્વ આભિનિર્મોધિક જ્ઞાનજ છે. ૩૮૬

અર્થોદ એ મતિજ્ઞાનનો ત્રીજો ભેદ નિશ્ચયરૂપ અપાય છે. સ્મૃતિ તે ધારણના ભેદ-પણાવડે કરીને અવયવના વિષે સમુદાયના ઉપચાર થકી ધારણા કહેવાય છે. મતિ અને પ્રજ્ઞા પણ મતિજ્ઞાનવિશેષજ છે. એ સિવાય વિમર્શ-માર્ગણ ગવેપણ ને સંજ્ઞા એ સર્વ ઈહાના અંતર્ભૂત છે, કેમકે તે સર્વનો ઇહામાંજ અન્તર્ભાવ થાય છે. આ સર્વમાં વિશેષધર્મથી કોઈ વખત ભેદ જણાય છે, તો પણ સામાન્યધર્મથી તો એ સર્વ આભિનિર્મોધિકજ્ઞાનરૂપજ છે. એ સર્વમાંથી ઇહા-અર્થોદ વિગેરે કેટલાક અર્થપર્યાયો છે અને કેટલાક વચનપર્યાયો છે. ૩૮૭

જે શબ્દો વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિપાદન કરતા હોય, તે શબ્દો વસ્તુના વચનપર્યાયો કહેવાય છે; અને જે શબ્દો વસ્તુના એકદેશને કથન કરતા હોય તે શબ્દો અર્થપર્યાયો કહેવાય છે. મતિ-પ્રજ્ઞા-આભિનિર્મોધિક-અને-બુદ્ધિ એ ચાર શબ્દો મતિજ્ઞાનના વચનપર્યાયો છે, કેમકે એ શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તથા ઇહા અર્થોદ વિગેરે શબ્દો છે. તે સર્વ અર્થપર્યાયો છે; કેમકે તે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશને જણાવનારા છે. એ બધા અર્થપર્યાયો અને વચનપર્યાયો સામાન્યથી આભિનિર્મોધિક જ્ઞાનજ છે.

અથવા સર્વવસ્તુનું કથન કરનારા શબ્દો તે વચનપર્યાયો, અને તે શબ્દોથી અભિધેય જે અર્થ તેના પોતાના ભેદો (જેમકે સુવર્ણના કંઠા-આબુખંધ વિગેરે ભેદો છે) તે અર્થપર્યાયો છે. આ બ્યાખ્યાથી મતિ-પ્રજ્ઞા-અવગમ-ઈહા-વિગેરે સર્વ શબ્દો મતિજ્ઞાન

નના વચનપયથિાજ છે. અને એ શબ્દોથી મતિજ્ઞાનના કહેવા યોગ્ય ભેદો તે સર્વ અર્થ-પયથિા છે.

પ્રથમ મતિ-પ્રજ્ઞા વિગેરે શબ્દો સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાન વાચી છે, અને અવગ્રહ-ઇહા વિગેરે શબ્દો મતિજ્ઞાનના એકદેશવાચી છે, એમ કહ્યું, હવે અવગ્રહ-ઇહા વિગેરે શબ્દો પણ સંપૂર્ણમતિજ્ઞાન વાચી છે, એમ જણાવવા માટે કહે છે. ૩૯૮

અથવા અવગ્રહ-ઇહા આદિ શબ્દોવડે સંપૂર્ણ મતિજ્ઞાનજ ગ્રહણ થાય છે, પણ તેનો એકદેશ ગ્રહણ થાય છે એમ નહિ.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો ઘણા પુરૂષોએ ઉચ્ચારેલા ઘટાદિ કેટલાએક શબ્દની ઘટે અવગ્રહાદિ સર્વ શબ્દો એકરૂપજ થવા જોઇએ.

આચાર્ય:—કેવળ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ શબ્દો ભિન્ન છે. એટલે કે ગ્રહણ કરવારૂપ અર્થવડે અવગ્રહ શબ્દ, ચેષ્ટારૂપ અર્થવડે ઇહા શબ્દ, નિશ્ચયરૂપ અર્થવડે અપાય શબ્દ અને ધારી રાખવારૂપ અર્થવડે ધારણા શબ્દ. એ સર્વશબ્દોથી આભિનિ-બોધિક જ્ઞાનજ ગ્રહણ થાય છે. એ રીતે ગ્રહણ કરવાદિરૂપ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ જ અવગ્રહાદિ શબ્દો ભિન્ન છે. વસ્તુતઃ તો આભિનિબોધિક જ્ઞાનને જ જણાવનારા છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દોવડે સર્વ આભિનિબોધિક જ્ઞાનજ ગ્રહણ કરાય છે તો પછી અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-અને ધારણારૂપ આભિનિબોધિકજ્ઞાનના સર્વ-ભેદોની સંકરતા પ્રાપ્ત થશે. કારણકે તેમની વ્યુત્પત્તિપ્રમાણે દરેકમાં અવગ્રહાદિતું સ્વરૂપ છે. એટલેકે અવગ્રહતું સામાન્ય ગ્રહણ કરવારૂપ, ઇહાતું વિચારણારૂપ ઇત્યાદિ સ્વરૂપ યથાયોગ્ય સર્વમાં છે.

આચાર્ય:—કેવળ અર્થવિશેષને અપેક્ષીને અવગ્રહાદિ ભિન્ન ભિન્ન છે. એટલેકે સામાન્ય ગ્રહણ-વિચારણા-નિશ્ચય-અને ધારીરાખવારૂપ સામાન્ય સ્વરૂપ એ સર્વમાં અનુક્રમે હોવાથી અવગ્રહાદિશબ્દોવડે અવગ્રહાદિ કહેવાય છે; તોપણ અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ એ સર્વ જુદા જુદા છે. જેમકે અવગ્રહની અંદર જેવું સામાન્ય અર્થતું ગ્રહણ થાય છે, તેવું ઇહામાં નથી થતું, પરંતુ તેનાથી વિશેષ વિશેષ અર્થ ગ્રહણ અનુક્રમે ઇહા-અપાય ને-ધારણામાં થાય છે. વળી જેવી મતિની ચેષ્ટા ઇહામાં થાય છે, તેવી બીજે નથી થતી, પણ તે કરતાં વિશેષ અપાય ને ધારણામાં થાય છે. અવગ્રહમાં તો સામાન્ય-પણે જ થાય છે. તેમજ અર્થનો નિશ્ચય પણ અપાય કરતાં ધારણામાં વિશેષ થાય છે, ઇહા અને અવગ્રહમાં એક બીજાથી વધારે સામાન્યપણે થાય છે. તથા અર્થને ધારી રાખવાતું જેવું ધારણામાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ થાય છે તેવું અવગ્રહ-ઇહા-ને અપાયમાં નથી થતું. આ રીતે અવગ્રહાદિ માત્ર સર્વને સમાન છતાં અર્થવિશેષની અપેક્ષાએ અવગ્રહાદિ ભિન્ન ભિન્ન છે. વળી એ અર્થવિશેષ આ અવગ્રહઆદિથી ગ્રાહ્ય છે એમ પહેલાં વિસ્તારથી કહી ગયા હીએ. આ બીજી વ્યાખ્યા વૃદ્ધ સંમત છે, અને પ્રથમની વ્યાખ્યા શુદ્ધિસંગત છે, તેથી બન્ને વ્યાખ્યા નિર્દોષ છે. ૩૯૯

શિષ્ય:—અવગ્રહાદિ શબ્દોવડે સંપૂર્ણ આભિનિબોધિક જ્ઞાન કેવી રીતે ગ્રહણ કરાય છે ?

આચાર્ય:—ગ્રહણ કરવું કે અવગ્રહ. એ વ્યુત્પત્તિથી અવગ્રહ-ઇહા-આદિ ને-વ-તું સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાન અવગ્રહરૂપ જ છે, કારણકે જેમ અવગ્રહ કોઇપણ સ્વર્ણને ગ્રહણ

કરે છે તેમ છતાં પણ કોઈક અર્થને અર્થરૂપ કરે છે; એજ પ્રમાણે અપાય અને ધારણ અર્થ અર્થરૂપ છે એવું જાણી છે. તથા મતિની ચેષ્ટા (વ્યાખ્યા) તે ઈતિ-ચેષ્ટા કરતી એવી વ્યુત્પત્તિથી અર્થ આભિનિર્ગોચિક જ્ઞાન મતિના વ્યાખ્યારૂપ છે તેથી તે અર્થ સામાન્ય કદાચરૂપ છે. કેમકે અવગ્રહ-અપાય ને ધારણા પણ સામાન્યથી મતિની ચેષ્ટારૂપ જ ૪૦૦ વર્ગી નિદાય તે અપાય, એ વ્યુત્પત્તિથી અર્થ આભિનિર્ગોચિકજ્ઞાન અર્થનિશ્ચય છે, કેમકે અવગ્રહ-કદા-અને ધારણામાં પણ સામાન્યમાં અર્થના નિદાય હોય છેજ તે ધારી રાખણું તે ધારણા એ વ્યુત્પત્તિથી અર્થ આભિનિર્ગોચિકજ્ઞાન અર્થને ધારી રાખણું હોવાથી ધારણારૂપ છે, કેમકે અવગ્રહ-કદા-અને અપાયમાં પણ સામાન્ય અર્થધારી રાખવાપણું હોય છેજ. આ પ્રમાણે અવગ્રહાદિ શબ્દવડે રાખણું મતિ અર્થરૂપ કરાય છે. આથી પ્રથમ જે સંકરના દોષ આજો હતો તે દૂર કર્યો. ૪૦૧

હવે આભિનિર્ગોચિકજ્ઞાનના વિષય કહે છે.

તં પુન ચત્ત્વિહં નેયમેવથો તેજ જં તદુચ્ચત્તો ।
 આદેસેણં નચ્ચં દ્વવાઽ ચત્ત્વિહં મુણઽ ॥ ૪૦૨ ॥
 આણ્ણોત્તિ પગારો ઓઠાદેમેણ સચ્ચદ્વવાઽં ।
 ધમ્મન્થિઆઙ્ગાઽં જાણઽ ન ઽ સચ્ચમેણં ॥ ૪૦૩ ॥
 સ્વેત્તં લોગા-લોગ કાલં નચ્ચદ્ધમત્તવ તિચ્ચિહંતિ ।
 પંચોદ્દર્યાઙ્ગ ભાવે જં નેયમેવચ્ચં ॥ ૪૦૪ ॥
 આણ્ણોત્તિ વ મુત્તં મુઓવલ્લદ્દેમુ તમ્સ મહ્નાણં ।
 પસરઽ તવ્માવળયા વિણાઽચ્ચિ મુત્તાનુસારેણં ॥ ૪૦૫ ॥

ગાથાર્થ:—વળી તે (આભિનિર્ગોચિક) જ્ઞાન જોયના ભેદથી ચાર પ્રકારે છે, તેવડે તેના ઉપયોગવાલો છવ આદેશથી સર્વ દ્રવ્યાદિ ચારે જાણે છે. આદેશ એટલે પ્રત્યક્ષ તેમાં સામાન્ય આદેશે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યો જાણે છે, પણ તે સર્વભેદવડે કંઈ નહિ. લોકાલોક પ્રમાણક્ષેત્ર, સર્વકાળરૂપ કાળ, અથવા ત્રણ પ્રકારે કાળ, અને ઔદયિક પાંચ ભાવ (સામાન્યથી જાણે) કેમકે એટલું જ જોય છે. અથવા આદેશ એટલે એ સૂત્રોપલબ્ધ અર્થમાં મતિજ્ઞાનીને શ્રુતોપયોગ વિના સૂત્રાનુસારે મતિજ્ઞાન પ્રસરે ૪૦૨-થી-૪૦૫.

આભિનિર્ગોચિકજ્ઞાન ચાર પ્રકારે છે, જે કે તેના અવગ્રહાદિ ભેદ પૂર્વે કહ્યું તોપણ અહીં દ્રવ્યાદિ જોયના ભેદે તેના ચાર પ્રકાર છે. એ માટે નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે “તં સમાસઓ ચત્ત્વિહં પત્તત્તં, તંજહા-દ્વવઓ, સ્વેત્તઓ, કાલઓ, ભાવઓ, તત્થ દ્વવઓ આભિનિર્ગોચિકજ્ઞાનના આદેસેણં સચ્ચદ્વવાઽં જાણઽ, ન પાસઽ” । તે આભિનિર્ગોચિક જ્ઞાનવાળો દ્રવ્યથી આદેશે સર્વ દ્રવ્ય જાણે, પણ જુએ નહિ. ઈત્યાદિ એ પ્રમાણે આભિનિર્ગોચિક જ્ઞાનમાં ઉપયોગવાળો છવ તે જ્ઞાનથી દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવને આદેશ જાણે છે. તેથી આભિનિર્ગોચિકજ્ઞાનના ચાર પ્રકાર છે. ૪૦૨

શિષ્ય:—આપ આદેશથી કહોછો, તેમાં આદેશ એટલે શું ?

આચાર્ય:—આદેશ એટલે જાણવા યોગ્ય વસ્તુનો પ્રકાર. એ વસ્તુપ્રકારના બે ભેદ છે:—એક સામાન્યપ્રકાર અને બીજો વિશેષપ્રકાર, તેમાં સામાન્યપ્રકારે એટલે દ્રવ્યભતિ સામાન્યવડે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે. જેમકે—અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક, લોકવ્યાપી અમૂર્ત, જીવ તથા પુદ્ગળોને ગતિ કરાવવામાં હેતુભૂત એવો ધર્માસ્તિકાય છે. આ પ્રમાણે કેટલાક પર્યાય વિશિષ્ટ જ્ઞેય દ્રવ્યોને મતિજ્ઞાની જાણે છે, પણ સર્વ પર્યાયોથી વિશિષ્ટ તો દ્રવ્યની ભગવંતથી જ જાણી શકાય છે. ૪૦૩.

લોકાલોક સ્વરૂપક્ષેત્રને કેટલાકપર્યાયયુક્ત સામાન્ય આદેશે-સામાન્ય પ્રકારે મતિજ્ઞાની જાણે છે, પણ વિશેષઆદેશે સર્વ પર્યાયયુક્ત નથી જાણતો. એજ પ્રમાણે કાળથી સર્વ-કાળ, અથવા અતીત-અનાગત-અને વર્તમાનરૂપ ત્રણ પ્રકારના કાળને પણ સામાન્ય આદેશે જાણે. તથા ભાવથી સર્વ ભાવોના અનન્તમાભાગને અથવા ઔદાયિક-ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-અને પારિણામિક એ પાંચ ભાવોને સામાન્યઆદેશે મતિજ્ઞાની જાણે છે, એથી વિશેષ નહિ. કારણકે એનાથી એટલુંજ જાણી શકાય, અહીં ક્ષેત્ર અને કાળ સામાન્યથી દ્રવ્યમાં અન્તર્ગત થાય છે તોપણ તે બન્નેનો ભેદપણે વ્યવહાર થતો હોવાથી જુદા કહ્યા છે. ૪૦૪

અથવા આદેશ એટલે સૂત્ર. એટલે સૂત્રાદેશવડે સૂત્રથી જાણાતા અર્થોમાં મતિજ્ઞાનીને સર્વ દ્રવ્યાદિ વિષયવાળું મતિજ્ઞાન થાય છે. શ્રુતથી ઉપસન્ન અર્થમાં જે જ્ઞાન થાય તે મુતજ્ઞાન છે, તો તેને મતિજ્ઞાન કેમ કહેવાય? એવી શંકા થતી હોય તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાયું કે શ્રુતોપયોગ સિવાય તેની વાસનામાત્રથીજ જે જ્ઞાન દ્રવ્યાદિમાં થાય છે તે સૂત્રાદેશે થયેલું મતિજ્ઞાન છે, આ વાત પૂર્વે ૧૬૬ મી ગાથામાં કહી ગયા છીએ તેથી વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. ૪૦૫

હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારવડે મતિજ્ઞાનનો વિચાર કરે છે.

સંતપયપરૂવણયા દ્વપમાણં ચ खेत्त-फुसणा य ।

कालो य अंतरं भाग-भाव-अप्पा-चहुं चेव ॥ ४०६ ॥ १३ ॥

संतति विज्जमाणं एयस्स पयस्स जा परूवणया ।

गइयाइएसु वत्थुसु संतपयपरूवणा सा उ ॥ ४०७ ॥

जीवस्स व जं संतं जम्हा तं तहिं तेषु वा पयइ ।

तो संतस्स पयाइं ताइं तेषुं परूवणया ॥ ४०८ ॥

ગાથાર્થ:—સત્પદપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાળ, અન્તર, ભાગ. ભાવ અને અપ્પમાણુત્વ (એ નવ દ્વારે મતિજ્ઞાન કહેવાયો.) સત્ એટલે વિષ્ણુમાન એ વિષ્ણુમાન પાત્રની ગતિઆદિદ્વારેમાં પ્રરૂપણા તે સત્પદપ્રરૂપણા અથવા જીવના વિષ્ણુમાન જે જ્ઞાનાદિ તેવરે અથવા તેઓને વિષે જે માટે વિચાર કરાય તે માટે તે વિષ્ણુમાન પદ છે. તેની અન્તર મતિઆદિની જે પ્રરૂપણા તે સત્પદપ્રરૂપણા. ૪૦૬-થી-૪૦૮

વિષ્ણુમાન અર્પણી પ્રરૂપણા એટલે વિચારણા તે સત્પદપ્રરૂપણા કહેવાય. એવા વિષ્ણુમાન આભિનિભાષિકજ્ઞાનની ગતિઆદિદ્વારેમાં પ્રરૂપણા-વિચારણા કરાવે. તથા દ્રવ્યપ્રમાણુત્વે મતિજ્ઞાનવાળા, કેટલા જીવદ્રવ્યો એક સમયમાં મતિજ્ઞાન પામે? એવા તે અથ

મળીને દેરડા લેાય? એ પ્રમાણે કવચપ્રમાણુ ખરેખરે. દેરડા દેવમાં મતિજ્ઞાની હો એવું મતિજ્ઞાનનું દેવ કહેવાય. મતિજ્ઞાની દેરડા દેવને સ્પર્શ? એ રીતે સ્પર્શના કહેવાય. ત્યાં અવગામીને રહેલ લેાય તે દેવ કહેવાય, અને તેની આજુબાજુ પ્રદેશ પણ તેને અડકીને ને રહેલ લેાય તે અવા સ્પર્શના કહેવાય. ઓરડો દેવમાં : સ્પર્શનામાં તદ્વાવત છે. મતિજ્ઞાનની નિયતિ દેરડો લેાય? તેમ કાગલદાર કહેવાય. એમ મતિજ્ઞાન પામ્યા પછી દૂરી બીજવાર મતિજ્ઞાન ક્યારે પામે? તેમ અન્તરદાર કહેવ શેષજ્ઞાનીઓના દેરડામાભારે મતિજ્ઞાની લેાય? એમ ભાગદાર કહેવાય. પાંચ ભાગેમ મતિજ્ઞાની કયા ભાગમાં લેાય? તે ભાગદાર કહેવાય. તથા અણઅણુદુત્તવદાર કહેવ ભાગદાર કહેવાય. અણ-અણુદુત્તવદાર કહેવાઈ ગયું. એમ કહેવામાં આવે તો તે ખોટું કેમકે અણી તો મતિજ્ઞાનીઓનાં સ્વસ્થાનમાંજ ઓરડે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અને નવા પામતા લેાય તેની અપેક્ષાએ અણઅણુદુત્તવ છે, અને ભાગદાર તો બાકીના બે જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિચારાય છે. ઓરડે એ દારમાં ને આ દારમાં તદ્વાવત છે. ૪૦૬

હવે ગતિઆદિ દ્વારે ગળાવીને તેમાં ત્યાં મતિજ્ઞાન પામતા ન લેાય અને પામેલા પણ ન લેાય, એમ ઉભય રીતે અભાવ લેાય તેનો, તથા એ પામતા પામે અને તે ઉભય રીતે સદ્ભાવ લેાય તેનો વિચાર કરે છે.

ગઈ-ઈંદિય ચ કાણ જોણ વેણ કસાય-લેસા ચ ।

સમ્મત્ત-નાણ-દંસણ-સંજમમુવયોગ-માહારે ॥ ૪૦૯ ॥૧૪॥

ભાસગ-પરિત્ત-પજ્જત્ત-સુહુમ-સણી ચ ભવ-ચરિમે ચ ।

પુવ્વપહિવન્નણ ચા પહિવજ્જંતે ચ મગ્ગણયા ॥ ૪૧૦ ॥૧૫॥

ઈગિંદિયજાઈઓ સમ્મામિચ્છો ચ જો ચ સવ્વન્તૂ ।

અપરિત્તા અભવ્વા અચરિમા ચ ણેણ સયા સુણ્ણા ॥ ૪૧૧ ॥

વિયલાઽવિસુદ્ધલેસા મણપજ્જવણાણિણો અણાહારા ।

અસણ્ણી અણગારોવબોગિણો પુવ્વપહિવન્ના ॥ ૪૧૨ ॥

સેસા પુવ્વપવણ્ણા નિયમા પહિવજ્જમાણયા ભંડયા ।

મયણા પુવ્વપવણ્ણા અકસાયા ડ્વેયયા હોંતિ ॥ ૪૧૩ ॥

ગાથાર્થ:- ગતિ-ઇન્દ્રિય-કાય-યોગ-વેદ-કષાય-લેશ્યા-સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-સંયમ-ઉપયોગ-આહાર-ભાષક-પ્રત્યેક-પર્યાપ્ત-સૂક્ષ્મ-સંજી-ભવ્ય-અને ચરિમ એ દ્વારેમાં મતિ જ્ઞાન પૂર્વે પામેલા પામતા તે બન્નેનો સદ્ભાવ અને તે બન્નેનો અભાવ એ ચાર બાબતનો વિચાર કરાશે. એકેન્દ્રિય જાતિ, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિથ્રદૃષ્ટિ); સર્વજ્ઞ અપરિત્ત, અભવ્ય અને અચરિમ એ સર્વ હુમેશાં મતિજ્ઞાનથી રહિત છે. વિકલેન્દ્રિય-અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા-મન:પર્યવજ્ઞાની-અનાહારી-અસંજી-અને અનાકારોપયોગી એ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા લેાય, (પામતા ન લેાય) બાકીના અવશ્ય પૂર્વે પામેલા લેાય, અને પામતાની તો ભજના લેાય, તથા અકષાયી અને અવેદીમાં ભજનાએ પૂર્વપ્રતિપક્ષ હોય છે. ૪૦૯-થી-૪૧૩.

ગતિઆદિ વીસદ્વારોમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા પામતા, બન્ને રીતે સદ્ભાવ અને અભાવ, એ ચાર બાબતનો વિચાર હવે કરાશે. તેમાં પ્રથમ ગતિઆદિ દ્વારોમાં હરકોઈ એકેન્દ્રિય જાતિનો જીવ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે—“ ડમયામાવો ઇર્ગિદિપ્સુ સમ્મત્તલહ્વીપ ” સમ્યક્ત્વલબ્ધિથી એકેન્દ્રિયમાં ઉભય રીતે પામેલા અને પામતા (જ્ઞાનનો) અભાવ છે. એ વચનથી એકેન્દ્રિય જીવો મતિજ્ઞાન પામતા નથી અને પૂર્વે પામેલાં પણ નથી. કારણકે સમ્યક્ત્વવાળાને જ જ્ઞાન હોય છે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં એકેન્દ્રિય કાયદ્વારમાં પૃથ્વી-અપ્-તેજ-વાયુ ને વનસ્પતિ, તથા સૂક્ષ્મદ્વારમાં સૂક્ષ્મ એ સર્વ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. તેમજ “ સમ્મામિચ્છદ્દિઢ્ઢીણં મંતે ! કિં નાણી, અન્નાણી ? ગોયમા ! નો નાણી, અન્નાણી ” હે ભગવન્ત ! મિશ્રદૃષ્ટિ જ્ઞાની કે અજ્ઞાની ? ગોતમ ! તે જ્ઞાની નહીં, પણ અજ્ઞાની છે. એ વચનથી સમ્યક્ત્વદ્વારમાં મિશ્રદૃષ્ટિ પણ મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. એટલે કે એમાં કોઈ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા ન હોય, અને પામતા પણ ન હોય. તથા ઉપરોક્ત સર્વ દ્વારોમાં સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવન્ત પણ મતિજ્ઞાન રહિત જ હોય છે. કેમકે ગતિદ્વારમાં સિદ્ધો સિદ્ધગતિમાં હોય છે, ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિય હોય છે, કાયદ્વારમાં અગ્નિ, યોગદ્વારમાં અયોગી, લેશ્યાદ્વારમાં અલેશી, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળજ્ઞાની, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શની, સંયમીદ્વારમાં નોસંયમીનો અસંયમી પરીત્તદ્વારમાં નોપરીત્તનો અપરીત્ત પર્યાપ્તિદ્વારમાં નોપર્યાપ્તિનો અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મદ્વારમાં નોસૂક્ષ્મનો આદર સંજ્ઞીદ્વારમાં નોસંજ્ઞીનો અસંજ્ઞી અને ભવ્યદ્વારમાં નોભવ્યનો અભવ્ય એ સર્વ સર્વજ્ઞ હોવાથી મતિજ્ઞાન રહિત હોય છે. કેમકે મતિજ્ઞાન છદ્મસ્થને જ હોય છે. તથા પરીત્ત-ભવ્ય-અને ચરમદ્વારમાં અપરીત્ત-અભવ્ય-અને અચરમ એ બધા મિથ્યાદૃષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાનથી શૂન્ય જ હોય છે. એટલે તેઓમાં મતિજ્ઞાન પામતા નથી હોતા અને પામેલા પણ નથી હોતા. ૪૦૯-થી-૪૧૧.

હવે ગતિઆદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાનને જ પામેલા છે અને પામે છે તેઓનો વિચાર કરે છે. એ ઇન્દ્રિય—તે ઇન્દ્રિય ને ચૌરિન્દ્રિય એ વિકલેન્દ્રિય, તથા કૃષ્ણ નીલ ને કાષોત એ અવિશુદ્ધલેશ્યાવાળા, મનઃપર્યવજ્ઞાની, અનાહારી, અસંજ્ઞી ને અનાકારઉપયોગવાળા. એ સર્વ જે મતિજ્ઞાની હોય તો તે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પ્રતિપદ્ધમાન એટલે પામતા ન હોય. જેમકે ઇન્દ્રિયદ્વારમાં કેટલાક વિકલેન્દ્રિયો જે સાસ્વાદન સમકિત રહિત પૂર્વભવથી આવે છે, તેમને પૂર્વ પ્રતિપત્તિની અવેક્ષાએ મતિજ્ઞાન હોય, પરંતુ કોઈપણ વિકલેન્દ્રિય પ્રતિપદ્ધમાન ન હોય, કારણકે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ નથી હોતી. લેશ્યાદ્વારમાં કૃષ્ણ-નીલ-ને કાષોત એ અશુદ્ધલેશ્યાવાળા પણ કેટલાક પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પામતા તો ન જ હોય. કેમકે વિશુદ્ધલેશ્યાવાળાને જ તેની નવી પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનદ્વારમાં સર્વ મનઃપર્યવજ્ઞાની પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય પણ પ્રતિપદ્ધમાન ન હોય. કારણ કે સમ્યક્ત્વની સાથે જ મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોય છે, ને મનઃપર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પછી અપ્રમત્તસંયતઅવસ્થામાં થાય છે. પણ કોઈકે જીવને સમ્યક્ત્વ સંદિગ્ધ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છતાં મતિજ્ઞાનની સાથે મનઃપર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ન થાય. તે એમ ન હોય તો અવધિજ્ઞાનીની પેઠે મનઃપર્યવજ્ઞાની પણ નિશ્ચયનયના અને પ્રતિપદ્ધમાન થાય. આદારદ્વારમાં કેટલાએક અનાહારી દેવો વિગેરે પૂર્વભવથી સમકિત પામીને મનુષ્યાદિ જન્મમાં ઉત્પન્ન થતા હોય. તેઓ પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, પણ પ્રતિપદ્ધમાન ન હોય, તે વખતે તેમને તેવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ ન હોય. સંજ્ઞાદ્વારમાં માનવીને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. ઉપયોગદ્વારમાં કેટલાક અનાકાર ઉપયોગી પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય, વિ. ભા. ૨૬

પ્રતિપદમાન ન હોય, કેમકે મતિજ્ઞાન સંખ્યસ્વરૂપ હોવાથી અનાકાર ઉપયોગમ ઉપનિ આવ નહિ.

ઉપરના વિધાયના આડીના મતિદારમાં નારકી વિગેરે, ઇન્દ્રિયદારમાં પદે કાયદારમાં વ્રસકાયો વિગેરે જનિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાન પૂર્વ પામેલા હોય, પ્રતિપદમાનની તો ભજના જાણવી. એટલે કોઈ વખત મતિજ્ઞાન પામતા હોય કેમ વખત પામતા ન પડે હોય, તથા કાયદારમાં અકાયો અને વેદદારમાં : એ ભજનાએ પૂર્વ પ્રતિપત્તિ હોય એટલે અગત્ય હોય ત્યારે પૂર્વ મતિજ્ઞાન પામેલા અને પેશી હોય તો ન હોય. અને પ્રતિપદમાન તો નજ હોય, કેમકે જેએ મતિજ્ઞાન પામ્યા હોય તેમનેજ કાપકેષિ ને ઉપશમએષિની પ્રાપ્તિ હોય, અને તેજ પામીને અવેદી હોય છે. ૪૨૨ થી ૪૨૩.

આ પ્રમાણે આખ્યદાર મહારાજે મતિઆદિ દારમાં મતિજ્ઞાનની સ્વપદપ્રકાર દેખાવી કરી. પણ શિષ્યજનતા અનુભવ મારે ટુનિકાર મહારાજ કંઈક વિસ્તારથી છે. કેમકે મતિજ્ઞાન છે કે નહિ? ને છે, તો ને ક્યાં છે? ઉત્તરમાં મતિઆદિ સ્થાં છે, તેમાં નારની-નિયેન-મનુષ્ય-ને દેવ એમ ગતિ ચાર પ્રકારે છે. એ ચારે ગતિમાં અ મતિજ્ઞાન પૂર્વ પ્રતિપત્તિ નિર્મિતી હોય, અને પ્રતિપદમાનની ભજના એટલે કોઈ વ હોય અને કોઈ વખત ન હોય, મતિજ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રથમસમયે પ્રતિપદમાન કહે અને મતિજ્ઞાન પામ્યા પછીના બીજા આદિ સમયોમાં પૂર્વ પ્રતિપત્તિ કહેવાય. એ પ્રતિપદમાન અને પૂર્વપ્રતિપત્તિમાં તફાવત છે. ઇન્દ્રિયદારમાં સિદ્ધાન્તના મતે એકેદ્રિ પૂર્વપ્રતિપત્તિ કે પ્રતિપદમાન એકે ન હોય, અને કર્મઅથવાજાઓના અભિપ્રયે સંખ્યાપર્યામા આદર પૃથિવી-અપ્-ને વનસ્પતિ જે કર્મ અપર્યામા હોય તેમને મ જ્ઞાન પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે. એમ માને છે. કારણકે તેઓમાં સાસ્વાદનવાળાની ઉત્ત હોય છે. સિદ્ધાન્ત અને કર્મઅથ ઉભયતા મને કર્મઅપર્યામા એવા વિકલેન્દ્રિયો પૂર્વભવથી આવેલ સાસ્વાદનભાવને અપેક્ષીને પૂર્વપ્રતિપત્તિ મતિજ્ઞાનવાળા હોય પા પ્રતિપદમાન ન હોય, તથા પંચેન્દ્રિય અવશ્ય પૂર્વપ્રતિપત્તિ હોય છે. પણ તેમાં પ્રતિ પદમાનની ભજના હોય છે.

કાયદારમાં—પૃથિવી-અપ્-તેજ-વાયુ-વનસ્પતિ અને વ્રસકાય, એ પ્રકારે છ કાયા તેમાં પ્રથમની પાંચ કાયમાં પ્રતિપદમાન કે પૂર્વપ્રતિપત્તિ એકે ન હોય, અને વ્રસકા માં તો પંચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. યોગદારમાં યોગ ત્રણ પ્રકારના છે તેમાં જેને મ વચન-ને કાયા એ ત્રણે યોગ હોય તેમને પંચેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું; મનોયોગ સિવાય એ યોગવાળાને વિકલેન્દ્રિયની પેઠે સમજવું. કેવળ કાયયોગવાળાને એકેદ્રિયની પે યે સમજવું. વેદદારમાં સ્ત્રી-પુરુષ-ને નપુંસક એ ત્રણે વેદે પંચેન્દ્રિયની પેઠેજ વિચારી લેવું. તથા કપાયદારે અનંતાનુબંધી ચારેને વિષેસાસ્વાદનને અંગીકાર કરીને પૂર્વપતિ પત્તિ પામીયે અને પ્રતિપદમાન નથી હોતા. ને બારે કપાયને વિષે પંચેન્દ્રિયની પે સમજવું. લેશ્યાદારમાં ભાવલેશ્યાની અપેક્ષાએ કૃષ્ણાદિ ત્રણ અશુભલેશ્યામાં પૂર્વપ્રતિ પત્તિ મતિજ્ઞાન હોય, પણ પ્રતિપદમાન ન હોય. તથા તેજેઆદિ ત્રણ શુભલેશ્યામાં પંચેન્દ્રિયની પેઠે હોય.

સમ્યક્ત્વદારમાં નિશ્ચય અને વ્યવહારનયવડે વિચાર કરવાનો છે. તે આ પ્રમાણે

વ્યવહારનયવાલો એમ માને છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાની છે તે સમ્યક્ત્વને અને જ્ઞાનનો પ્રતિપદ્યમાનક થાય છે-અને નિશ્ચયનયવાલો માને છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની-સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાનને પામે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ નહીં-તે પ્રમાણે ભાષ્યકાર કહે છે.

સમ્મત્ત-નાણરહિયસ્સ નાણમુપ્પજ્જઈત્તિ વવહારો ।

નેચ્છઈયનઓ માસઈ ઉપ્પજ્જઈ નેહિં સહિઅસ્સ ॥ ૪૧૪ ॥

વવહારમયં જાયં ન જાયણ ભાવઓ કયઘડો વ્વ ।

અહવા કયંપિ કજ્જઈ કજ્જઉ નિચ્ચં ન ય સમત્તી ॥ ૪૧૫ ॥

કિરિયાવેફલ્લં ચિય પુવ્વમભૂયં ચ દીસણ હોંતં ।

દીસઈ દીહો ય જઓ કિરિયાકાલો ઘઢાઈણં ॥ ૪૧૬ ॥

નારંભે ચ્ચિય દીસઈ ન સિવાદદ્ધાણે, દીસઈ તદંતે ।

ઈય ન સવણાકાલે નાણં જુત્તં તદંતમ્મિ ॥ ૪૧૭ ॥

ગાથાર્થ:-જે સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન સહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ વ્યવહારનય કહે છે; અને નિશ્ચયનય એમ કહે છે કે જે સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન સહિત હોય તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કરેલા ઘડાની પેઠે તત્ત્વથી થએલું હોય તે કાર્ય થતું નથી, જે કરેલું પણ કરાતું હોય, તે હુમ્મેશાં કરે જાઓ, કદીપણ કાર્યની સમાપ્તિ નહિ થાય, એમ વ્યવહારનયનો મત છે. કરેલું કરવામાં ક્રિયા નિષ્ફળ થાય અને પૂર્વે નહિ થએલું થતું જણાય છે. તે વિરોધ થાય. વળી ઘડાદિનો ક્રિયાકાળ પણ દીર્ઘ જણાય છે. આરંભમાં કાર્ય જણાતું નથી, શિવકાદિ કાળે પણ જણાતું નથી, પરંતુ તેના અન્તે જણાય છે; માટે શ્રવણાદિ કાળે જ્ઞાન યુક્ત નથી પણ તેના અન્તે યુક્ત છે. ૪૧૪-થી-૪૧૭.

૪૧૪ મી ગાથાનો અર્થ મૂલ અર્થથી વધારે ટીકામાં કર્યો નથી. તેથી મૂલના અર્થ પ્રમાણે સમજવો.

વ્યવહારનયવાદી નિશ્ચયનયવાદીને કહે છે કે જો તું સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની એવો છવ સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પામે છે. એવું માને છે. તો થએલું સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પુનઃ પણ થાય છે એમ થયું. પરંતુ જે થએલું વિદ્યમાન હોય તે પુનઃ થતું નથી અને કોઈથી કરાતું પણ નથી. કારણકે જેમ પ્રથમ તૈયાર થએલો ઘડો ફરી બીજવાર કરાતો નથી, તેમ જો સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પણ ભાવથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને વિદ્યમાન હોવાથી ફરી થતા નથી. તે છતાં જો કરેલું ફરી કરાય એમ માને તો હુમ્મેશાં કરે જાઓ, કદી પણ ક્રિયા બંધ નાહી રહે. ક્રિયા બંધ ન રહેવાથી કાર્ય પણ કદી સમાપ્ત નહીં થાય. અને એથી ફરીને પ્રસ્તુત મિત્તિમાનની પ્રાપ્તિમાં પણ અનવસ્થા પ્રાપ્ત થશે. ૪૧૫

વળી જો “ કરેલું પણ કરાય છે ” એમ માનીએ તો ઘડાદિકાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં ચક્રમ્ભાદિપ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય, કેમકે તે ક્રિયાતું કાર્ય તો પ્રથમથીજ વિદ્યમાન છે. વિદ્યમાનકાર્યવાદમાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ પણ છે. કેમકે પાંડેલાં મૃત્તિપંડ અવસ્થામાં ઘડાદિ કાર્ય અવિદ્યમાન હોય છે. અને પછી કુંભાર આદિનો વ્યાપાર થયા બાદ તે ઘડાગ્યાદિ કાર્ય જણાય છે. આમ છતાં “ વિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, ” એમ કેમ કહેવાય ?

નિમિત્ત:—જે સમયે કાર્ય આરંભાય છે, તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કોઈ યોગેષુ કાર્યજ કરાય છે, કેમકે ક્રિયાકાળ અને નિમિત્તકાળમાં ભેદ નથી.

વ્યવહાર:—કેવર પ્રમાણે ત્યારે તરફથી કોઈમાં આવે તો તે અગ્રાગ્ય છે, કેમ ઉત્પન્ન થતા પછાદિ કાર્યોના અગ્રાગ્ર્યમગ્યાન્મક લાંબા ક્રિયાકાળ જણાય છે, તેથી સમયે પછાદિકાર્ય આરંભાય છે તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે એમ નહિ, પણ મા લાવવી, તેનો પિત કરવો, નાશ કરવો, શિવક-સ્થાપ કોશળાદિક્રિયા કરવા વડે યજ્ઞાદિ પછાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે.

નિમિત્ત:—ભલે ક્રિયાકાળ લાંબો હોય, પરંતુ કાર્ય તો ક્રિયાના આરંભ સુ હોય છે.

વ્યવહાર:—એ કથનાનુસાર ક્રિયાના પ્રથમગમ્યેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, તો ત્યાં જણાવું જોઈએ. પણ તે વખતે તે જણાવું નથી, તેમજ શિવક-સ્થાપ-કોશ-કુ લાદિ કાળે પણ જણાવું નથી, પરંતુ પછાદિ કાર્યના લાંબા ક્રિયાકાળ પૂર્ણ થયા પ યોરલે પછાદિ સંખ્યાથી સર્વ ક્રિયા પૂર્ણ થયા પાદ પછાદિકાર્ય જણાય છે, તેથી ક્રિ કાળના અન્તેજ કાર્ય વિગ્ધાન હોય છે, તે પહેલાં નથી હોતું. એજ પ્રમાણે શુદ્ધ સિદ્ધાન્ત શ્રવણ ગિન્તન મનન પાદિ ક્રિયાકાળે આભિનિર્મોલિક જ્ઞાન નથી થતું, તે શ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના અન્તેજ હોય છે, અને તે જ્ઞાનોપયોગ પણ તેજ વખતે જણાય એ રીતે ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી, કેમકે તે વખતે ત્યાં તે જણાવું નથી; પરંતુ ક્રિયા પૂર્ણ થયા પછીજ કાર્ય થાય છે, કેમકે તે વખતે તે ત્યાં જણાય છે. આ ઉપરથી થતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું ન ગણાય, કેમકે ક્રિયાકાળે તે પ્રાપ્ત થતું હોય છે, અને ક્રિ કાળે પ્રાપ્ત થતું હોય છે. ક્રિયાકાળ અને નિમિત્તકાળ અત્યન્ત ભિન્ન છે, તેથી એમ થાય છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત છે, પણ સમ્યક્દૃષ્ટિ જ્ઞાની જીવ હોય તે તે પ્રાપ્ત છે એમ નહી. ૪૧૪-થી ૪૧૭.

ઉપરોક્ત વ્યવહારનયનો અભિપ્રાય જાણીને હવે નિશ્ચયનય તેવું પ્રતિષ્ઠ કરવાને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે.

નેચ્છઈઓ નાડજાયં જાઈ અભાવત્તઓ સ્વપુષ્કં વ ।

અહ ચ અજાયં જાયઈ, જાયડ તો સ્વરવિસાણંપિ ॥ ૪૧૮ ॥

નિચ્ચકિરિયાઈદોસા ણણુ તુલ્લા, અમઈ કઢ્ઢતરગા વા ।

પુવ્વમભૂયં ચ ન તે દીસઈ કિં સ્વરવિસાણંપિ ? ॥ ૪૧૯ ॥

પડસમઉપ્પણાણં પરોપ્પરવિલક્ષણાણ સુવહૂણં ।

દીહો કિરિયાકાલો જઈ દીસઈ કિં ચ કુંભસ્સ ? ॥ ૪૨૦ ॥

અણ્ણારંભે અણ્ણં કહ દીસડ, જહ ઘડો પઢારંભે ? ।

સિવકાદઓ ન ઘડઓ કિહ દીસડ સો તદદ્ધાણ ? ॥ ૪૨૧ ॥

અન્તે ચ્ચિય આરદ્ધો જઈ દીસઈ તમ્મિ ચેવ કો દોસો ? ।

અકયં વ સંપડ ગણ કિહ કીરડ કિહ વ ઇસ્સમ્મિ ? ॥ ૪૨૨ ॥

પડસમયકજ્જકોડીનિરિક્કવો ઘડગયાહિલાસોડસિ ।

પડસમયકજ્જકાલં થૂલમડ્ ! ઘડમ્મિ લાણસિ ॥ ૪૨૩ ॥

ગાથાર્થ:—નિશ્ચયનય કહે છે કે—નહિ થયેલું કાર્ય અભાવરૂપ હોવાથી આકાશપુષ્પની પેઠે થતું નથી. જો નહિ થયેલું થતું હોય તો ગધેડાનાં શીંગડાં પણ થવાં જોઈએ. વળી નિત્યક્રિયા આદિ દોષો (તારામાં પણ) સમાન છે. અથવા અવિદ્યમાન કાર્યમાં તે દુસ્ત્યાન્ય છે. તથા પૂર્વે નહિ થયેલું કાર્ય તને જણાય છે. તો શું ગધેડાનાં શીંગડાં પણ તને જણાય છે કે ? દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા પરસ્પર વિલક્ષણ ધણા કાર્યોનો ક્રિયાકાળ જો દીર્ઘ જણાય તો એમાં ઘડાને શું ? જેમ પટના આરંભમાં ઘટ નથી જણાતો તેમ અન્યકાર્યમાં અન્યકાર્ય કેમ જણાય ? શિવકાદિ ઘટ નથી એટલે તે વખતે તે ક્યાથી જણાય ? અન્ય સમયે આરંભેલ કાર્ય જો તે સમયે ન દેખાય તો એમાં શો દોષ છે ? અથવા નહિ કરેલું વર્તમાન સમય ગયા પછી કેવી રીતે કરાય ? અને કેવી રીતે થાય ? રે ! સ્વથૂલમતિ ! દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા કાર્યની પરંપરાની અપેક્ષા વિના તું ઘટના અભિલાષવાળો હોવાથી દરેક સમયના કાર્ય કાળને ઘટમાં લગાડે છે. ૪૧૮-થી-૪૨૩.

નિશ્ચયનયવાદી પૂર્વોક્ત અભિપ્રાય જાણીને વ્યવહારનયવાદીને કહે છે કે “ કરેલા ઘડાની પેઠે થયેલું થતું નથી. ” એમ જે તું કહે છે, તેના પ્રતિવિધાનમાં એમ એમ કહીએ છીએ કે—“ આકાશપુષ્પની પેઠે નહિ થયેલું થતું નથી. ” એટલે કે આકાશપુષ્પની પેઠે અભાવરૂપ અવિદ્યમાન કાર્ય જો ઉત્પન્ન થતું હોય તો અવિદ્યમાન એવા ગધેડાનાં શીંગડાં પણ થવાં જોઈએ. કારણકે અભાવ તો ઉભયમં સમાન છે ૪૧૮.

વળી અમારા વિદ્યમાનકાર્યવાદમાં નિત્યક્રિયાદિ દોષો જે તું આપે છે તે દોષો તારા અવિદ્યમાનકાર્યવાદમાં પણ સમાન છે કારણકે જો અવિદ્યમાન કાર્ય કરાય છે, તો હુમ્પેશાં ક્રિયા કરે જાઓ કેમકે અવિદ્યમાન પણું સર્વથા સમાન છે. પરંતુ એમ કરવાથી એ કદી પણ અવિદ્યમાન એવા એકે કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય. માત્ર ગધેડાના શીંગડા જેવા અવિદ્યમાન કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રિયા નષ્ટ થશે. અથવા એ દોષો દુસ્ત્યાન્ય છે કેમકે વિદ્યમાન કાર્ય તું કરવાપણું તે કોઇપણ પર્યાયવિશેષથી સંભવે છે. લોકમાં પણ પર્યાયવિશેષ ધારણ કરવાની અપેક્ષા એજ વિદ્યમાન એવા આકાશાદિને કરવાનું કહેવાય છે. જેમકે—અવકાશ કર, પીઠ કર, પગ કર, ઇત્યાદિ જે છે તેને માટેજ કરવાનું કહેવાય છે. માટે વિદ્યમાન કાર્યજ કરાય છે. પણ ગધેડાના શીંગડા સમાન અવિદ્યમાન કાર્ય કોઇપણ પ્રકારે કરાતું નથી.

વળી (૪૧૬ મી ગાથામાં) “ પૂર્વે નહિ થયેલું થતું જણાય છે. ” એમ જે તું કહે છે. તેમાં ઉત્પત્તિની પહેલાં સર્વથા અવિદ્યમાન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. એમ માનીએ તો તદતુસાર ગધેડાનું શીંગડું પણ પહેલાં અવિદ્યમાન હોય તે પછીથી ઉત્પન્ન થતું જણાવું જોઈએ. કેમકે અવિદ્યમાનપણું ગધેડાનાં શીંગડાં ને ઘડાદિ એ ઉભયમાં પણ સમાન છે. ૪૧૬.

તથા “ ક્રિયાકાળ લાંબો જણાય છે ” એમ જે તું કહે છે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે—તરેક સમયે ઉત્પન્ન થતાં પરસ્પર વિલક્ષણ ધણું કાર્યો જેવાં કે—માટી ખોદવી, તેને એકી કરવી, શુભોમાં ભરવી. તે શુભો ગધેડાની પીઠ પર મૂકવી. પાછી કાઢવી, તેમાં પાછી નાખવું, તેના મસળીને પિંડ કરવો, તે પિંડ ચક્ર ઉપર મૂકવો, ચક્ર ભ્રમણ કરવું, તે

પછી મૃતિપરના શિવક-સ્થાન-કેશ કુશલ વિગેરે કાર્યો, એ ગર્વ કાર્યોના લાંબા ક્રિયાકાળ જણાય તો એમાં ઘટને શું? અર્થાત્ દરેક સમયે ક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે અને મૃતિપરના કાર્યો પણ ભિન્ન છે, ઘટરૂપ કાર્ય તો છેદતી ક્રિયાના સમયેજ થાય છે. તેથી પ્રતિસમય જુદા જુદા અનેક કાર્યોના લાંબા ક્રિયાકાળ પેાચ તેને છેદતી ક્રિયાના સમયે અનારા ઘટમાં કહેવો તે ખરેખર અજ્ઞાનતાજ છે. ૪૨૦

વળી “ આરંભમાં કાર્ય જણાતું નથી. ” એમ કહેવામાં તારો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે-માટી, ચક્ર, ચીવર, કુભારગાદિ સામગ્રીની પ્રવૃત્તિના ખેડતા સમયે પર ઘટો કેમ જણાતો નથી? ને જણાતો નથી માટે અવિવિધમાન છે, અને પછી ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. એમ જે તારું કહેવું હોય તો તે અગોચર છે, કારણ કે પ્રથમ આરંભ સમયે કંઈ ઘટો આરંભેલો નથી, પણ ચક્ર પર મૃતિપરનાં ગાળાં આદિજ આરંભેલ છે, તેથી અન્યકાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ક્યાંથી જણાય? નજ જણાય. જેમ ઘટરૂપ કાર્યના આરંભમાં ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું તેમ આદી પણ સમજવું.

તથા “ શિવકાદિકાળે ઘટ જણાતો નથી. ” એમ જે તે કહ્યું છે, તે ગોચર છે, કેમકે શિવકાદિ કંઈ ઘટરૂપ નથી, કે જેથી તે શિવકાદિક ઘટરૂપ જણાય. એ તો શિવકાદિકાળ છે, માટે તે વખતે ત્યાં ઘટરૂપ કાર્ય નથી જણાતું. અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્ય કાર્યતું દર્શન નજ થાય. ૪૨૧

“ ક્રિયાના અન્તે કાર્ય જણાય છે ” એમ જે તે કહ્યું છે, એમાં આશ્ચર્ય શું છે? અન્ય ક્રિયા સમયે આરંભેલ કાર્ય જે અન્ત્યસમયેજ જણાય, તો એમાં નવાઈ જેવું શું? આથી કરીને અન્ત્યસમયેજ કાર્ય જણાય છે, અન્યત્ર નથી જણાતું, અને તેથી પૂર્વ અવિવિધમાન કાર્યજ કરાય છે, એમ શાથી કહે છે? ખરી રીતે તો તે કાર્ય પ્રથમાદિ ક્રિયા સમયે આરંભેલુંજ નથી, અને તેથી જણાતું પણ નથી; પરન્તુ અન્ત્યક્રિયા સમયે આરંભેલું છે, તેથી તે વખતે જણાય છે. વળી તે કાર્ય તે ક્રિયા સમયે કરાતું હોવાથી કરેલુંજ છે, કેમકે સમય નિરંશ છે “ જે કરાએલું છે તે વિવિધમાનજ છે. ” માટે વિવિધમાનજ કરાય છે, અવિવિધમાન નથી કરાતું. અને તેથી જે વિવિધમાન હોય તેજ કરાય છે એમ સિદ્ધ થયું.

વળી જે સમયે કરાતું હોય, તેજ સમયે કરેલું ન માનીએ, અને નહિ કરાએલું વર્તમાન સમયે કરાતું જે માનીએ, તો તે વર્તમાન સમય વીત્યાબાદ કેવી રીતે કરાય? કેમકે તે સમય નાશ પામતો હોવાથી અવિવિધમાનજ છે. તથા ભવિષ્યકાળ પણ અનુત્પન્ન હોવાથી અવિવિધમાન છે, તેથી અતીત અને ભવિષ્યકાળે પણ કેવી રીતે કાર્ય થાય? નંજ થાય.

વળી જે વ્યવહાર વાદી એમ કહે કે-સર્વ ક્રિયાસમય ક્રિયામાણ કાળ છે. અને ત્યાં ક્રિયામાણ વસ્તુ નથી. પરન્તુ ક્રિયા બંધ થયા પછીનો જે તરતનો સમય તે સમય કૃત કાળ છે, કેમકે ત્યાંજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે કરેલું હોય તેજ કરેલું કહેવાય, પણ કરાતું હોય તે કરેલું ન કહેવાય. વ્યવહારવાદીનું આ પ્રમાણે કહેવું ઠીક છે, પણ તે બાબતમાં અમે એને પુછીએ છીએ કે-તમારાથી ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે કે ક્રિયા વિના કરાય છે? જે ક્રિયાવડે કાર્ય કરાય છે, તો ક્રિયા અને કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે શાથી રહે છે.? કેમકે ખદિરમાં છેદન ક્રિયા, અને પલાશમાં તેના કાર્યભૂત છેદ થાય છે એમ કહેવું એ શાભાસ્પદ નથી. વળી ક્રિયાકાળે કાર્ય નથી થતું અને પછીથી થાય છે એમ

કહેવાથી તો એવું થયું કે નિર્ભાગિણી ક્રિયાજ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે. કે જે ઉત્પન્ન થતા કાર્યના વિન્નભૂત થાય છે; કારણકે જ્યાં સુધી એ ક્રિયા પ્રવર્તે છે ત્યાંસુધી બિચારું કાર્ય ઉત્પન્નજ નથી થતું, પણ સહામી તે કાર્યના વિન્નભૂત થાય છે. આથી તો વ્યવહારવાદીના અભિપ્રાયે એવું થયું કે બુદ્ધિમાનો ક્રિયાનો આરંભ કરે છે તે કેવળ વિપરીતપણેજ આરંભે છે. બ્ય૦ અરે ક્રિયાજ કાર્ય તો કરે છે. પણ કેવળ ક્રિયા ઉપરમ થયાબાદ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે તો નિશ્ચયવાદી કહે છે કે અમે પૂછીએ છીએ કે કાર્યના ક્રિયા સાથે શો વિરોધ છે? કે જેથી ક્રિયા કાર્ય કરે છે તો પણ ક્રિયાકાળ વીત્યા પછી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે? અને તે કાળે નથી થતું? વળી ક્રિયા ઉપરમ થયા બાદ થનારું કાર્ય ક્રિયાના આરંભ સિવાય પણ કેમ નથી થતું? કારણકે ક્રિયાનો અનારંભ અને ઉપરમ અર્થથી અભિન્ન છે.

હવે ક્રિયા વિના કાર્ય થાય છે, એવો બીજો પક્ષ માનીને કહેતા હો તો હિમવાન- મેરુ-સમુદ્ર વિગેરેની પેઠે ઘટાદિ કાર્યો પણ કર્યાસિવાય થએલા ગણવા, એટલે કે મેરુઆદિની પેઠે ઘટાદિ પણ કારણભૂત ક્રિયાવિના થવાં જોઈએ. અને એથી તપ-સ્વાધ્યાય વિગેરે ક્રિયાઓ સાધુજનો જે મોક્ષ સાધવા કરે છે તે બધી નિરર્થકજ થાય, કારણકે ક્રિયા વિનાજ સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. આથી મૂકભાવ ધારણ કરીને હાલ્યાચાલ્યા સિવાય નિરાકુલપણે ત્રણે ભુવનો શાંત રહી જાઓ, કેમકે ક્રિયાના આરંભ સિવાય આલોક અને પરલોક સંબંધી ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જશે. પરંતુ એમ થતું નથી, માટે ક્રિયાજ કાર્ય કરનારી છે, અને ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, પણ ક્રિયા ઉપરમ થયાપછી નથી થતું. માટે કરાતું હોય તેજ કર્યું, એમ માનવું એ વધારે યુક્ત સંગત છે. ૪૨૨

જે ક્રિયાસમયે પણ કાર્ય છે તો તે ત્યાં કેમ જણાતું નથી? જણાય છે એમ કહેતા હો, તો હું તે કાર્ય કેમ નથી જોઈ શકતો? આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે જે વસ્તુ જે સમયે આરંભાય છે તે વસ્તુ તેજ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેજ જણાય છે; પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવાળાઓથી બહારભૂત એટલા માટે સ્પૃહાબુદ્ધિ-વાળાઓ દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા કાર્યની પરંપરાના કાળને ઘટમાં યોજે છે. એટલે કે માટીનો પિંડ કરવો, ચક્ર ભભાવવું વિગેરે સમસ્ત ઉત્પત્તિકાળને ઘટનોજ કાળ માને છે. દરેક સમયે ઉત્પન્ન થતા મૃત્પિંડાદિ કાર્યોની પરંપરામાં અપેક્ષારહિત થકને માટી-દંડ ચક્ર-ચીવર વિગેરે સામગ્રીમાં “ ઘટ ઉત્પન્ન થશે.” એવા અભિલાપયુક્ત હોવાથી દરેક સમયે શિવકાદિ જુદા જુદા કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં જણાય છે, છતાં તે કાર્યો તે પ્રમાણે તેને ઉત્પન્ન થતાં જણાતા નથી, પણ ઘટની ઉત્પત્તિના નિમિત્તભૂત આ સર્વ માટી વિગેરે સામગ્રી છે, એમ માનવાથી તે કાર્યોના અપેક્ષાવિના એ સર્વ કાર્યકાળ ઘટમાં યોજે છે, તેથી પૂર્વ ક્ષણોમાં અનુત્પન્ન ઘટને નહિ જોવાથી “ ક્રિયાકાળે ઘટરૂપ કાર્ય હું જોતો નથી” એમ કહે છે; પરંતુ એમ નથી જણતો કે છેલ્લી ક્રિયાસમયેજ ઘટ આરંભાય છે, પૂર્વક્રિયા કાળે તો શિવકાદિજ આરંભાય છે. તેથી કરીને અન્ય કાર્યના આરંભમાં અન્યકાર્ય ન જણાય એ સ્પષ્ટ છે. ૪૨૮-ચી-૪૨૩.

હવે ઉપરોક્ત નિશ્ચયનયવાદીના કપન માટે પુનઃ વ્યવહારનયવાદી કહે છે.

કો ચરિત્સમવનિયમો પદમે ચિય તો ન કોરણ કઠજે ।

નાકારણંતિ કઠજં તં ચેવંતમિ ને સનર ॥ ૪૨૪ ॥

ઉત્પાદકી ન નાળે જા તો તો જમ્મ રીડે કે તમો ? ।

તમિંમ વ જડે ખમ્મામે તો નાળે તમિંમ જાત્તમિંમ ? ॥ ૪૨૫ ॥

તો વ મવળાડે જાત્તો ઉત્પાદો તમિંમ હો ન મે નાળે ।

નાળે વ મદુવાપો મ રીડેવિ તમિંમિંમ મમમિંમ ? ॥ ૪૨૬ ॥

અર્થાત્—એટલા સમયનો કોર નિયમ છે ? કે જેની પ્રથમસમયેજ કાર્ય નથી કરાતું, કારણ વિના કાર્ય નથી થતું, માટે તેના તેજ સમયે થાય છે. ઉત્પત્તિ કાળમાં પણ એ જ્ઞાન ન હોય, તો તે ઉત્પત્તિ કેવી થાય ? અને જે ઉત્પત્તિ કાળમાં અજ્ઞાન છે તે જ્ઞાન ક્યા કાળમાં થશે ? અથવા કોઈ શ્રવણાદિ કાળ છે કે જેમાં તેને ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન થાય છે ? જ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ બંને એટલા સમયે થાય છે. ૪૨૫-થી-૪૨૬.

જુદા જુદા કાર્યો, જે પ્રથમસમયથી માંડીને ચાલુ થાય છે, તે એટલા સમયનો જો નિયમ છે ? કે જેથી અમુક-વિવક્ષિત કાર્ય પ્રથમ સમયે નથી કરાતું, અને નહિ કરવાથી તે ત્યાં નથી જળાતું, અર્થાત્ પ્રથમ કાર્યની પહે તે વિવક્ષિતકાર્ય પણ ત્યાંજ કરાતું નેહ્યે અને જળાતું નેહ્યે, આના ઉત્તરમાં નિદાયનયવાદી કહે છે કે-કારણવિના કાર્ય કદીપણ નથી થતું, કારણવિનાનું સ્વાભાવિકકાર્ય હરમમાં વિવિધમાન હોય અથવા અવિવિધમાન હોય. વળી તે કારણ તે વિવક્ષિત કાર્યની ક્રિયાના અત્યંત સમયે નથી હોતું, તેમ પ્રથમમાં સમયોમાં પણ નથી હોતું, તે સમયોમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી અને જળાતું નથી, વસ્તુતઃ ક્રિયાકાળેજ કાર્ય થાય છે, ક્રિયા અંત પડ્યા પછી નથી થતું; જે એમ ન માનવામાં આવે તો પ્રસ્તુત આભિનિયોધિક જ્ઞાનના સંબંધમાં પણ એ પ્રમાણે થાય છે તેવું કેમ ? ૪૨

એટલે કે કાર્યોત્પત્તિના ઉત્કૃષ્ટ જે ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાવિશેષ તેમાં પણ મતિજ્ઞાન માનીએ, અર્થાત્ ક્રિયામાત્ર અવસ્થામાં પણ કાર્ય ન માનીએ તો ઉત્પન્ન કરાતું કાર્ય અવિવિધમાન હોવાથી તે ઉત્પત્તિકેવી થશે ? ગદ્યેના શીંગડાની પેઠે અવિવિધમાન વસ્તુનું ઉત્પત્તિ થવી ચોગ્ય નથી. અહીં જે કદી એમ કહેવામાં આવે કે તે ઉત્પાદ કાળમાં અજ્ઞાન છે તો પછી જ્ઞાન ક્યા કાળમાં થશે ? ઉત્પાદ થઈ રહ્યા પછી થશે એમ કહેવામાં આવે તો ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા અને ઉત્પન્ન થવા રૂપ કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કાળે શાથી છે ? ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ થતું કાર્ય ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયાની પહેલાં પણ કેમ નથી થતું ? કારણકે ઉભયમ સમાનતા છે. ૪૨૫

“શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી” એમ જે પૂર્વે ૪૧૭ મી ગાથામાં કહ્યું છે, તે સંબંધમ અમે પૂછીએ છીએ કે-હે વ્યવહારવાદી ! તે શ્રવણાદિ કાળ ક્યા છે, કે જેમાં જ્ઞાનનો નિષેધ કરવામાં આવે છે ? મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ તેજ શ્રવણાદિકાળ છે, તેમાં શિષ્યને મતિજ્ઞાન થાય છે; તથા શરૂઆતથી ગુરૂસમીપે ધર્મશ્રવણાદિ કરવું તે મતિજ્ઞાનનો ઉત્પત્તિકાળ છે, તે સિવાયનો બીજો નહિ એમ કહેવામાં આવે તો તે ચોગ્ય નથી. કેમકે મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ એ બંને ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાકાળના સમૂહના છેલ્લા સમયેજ થાય છે. પ્રથમાદિ સમયોમાં નથી થતા, પ્રથમાદિસમયોમાં તો જુદા જુદા ધર્માવબોધાદિ કાર્યોનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે, અને એ ધર્મબોધાદિમાત્રથીજ સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ચોગ્ય નથી; કેમકે અલબ્ધોમાં પણ ધર્મબોધ તો હોય છે. માટે એમ માનવું ચોગ્ય નથી. પણ ધર્મશ્રવણાદિના કોઈ વિશિષ્ટ છેલ્લાસમયેજ મતિજ્ઞાન અને તેની ઉત્પત્તિ થવી ચોગ્ય છે. અને તેથી કરીને અમે પણ ક્રિયાકાળના છેલ્લાસમયેજ તેની ઉત્પત્તિ માનેલી છે તે ચોગ્ય છે. માટે ધર્મ

જો કરેલું પણ કરાતું હોય, તો વારંવાર કરે જાઓ, કેમકે કરવાપણું સમાન છે. અને એથી કાર્ય કરવાની અનવસ્થા થશે. એમ કહેતો હોય તો તે પણ યોગ્ય નથી, કેમકે ક્રિયા-કાળ અને નિષ્ઠાકાળમાં કંઈ ભેદ નથી. જો કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર આરંભેલી ક્રિયા પાછલના સમયોમાં પણ થતી હોય તો પુનઃ પુનઃ કરવારૂપ અનવસ્થા થાય; પણ એમ નથી, કારણ કે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર ક્રિયા કાર્યની પૂર્વે નથી. તેમ કાર્યની પછી પણ નથી. પરંતુ તે છેદ્વા-સમયેજ આરંભાય છે અને પૂર્ણ થાય છે, તેથી પુનઃ પુનઃ કરવારૂપ અનવસ્થા ક્યાંથી પતિ પામી શકે ? નજ થાય. “ શ્રવણાદિકાળે જ્ઞાન નથી ” એમ કહેવાથી જો ધર્મશ્રવણાદિ સર્વ સમયોમાં મતિજ્ઞાન નિષેધતો હોય, તો તે અમારે માન્ય છે. પણ ધર્મશ્રવણાદિ ક્રિયાના છેદ્વા-સમયે નિષેધતો હોય, તો તે અયુક્ત છે, કેમકે તે છેદ્વાસમયે તો જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યું છે. અને તે ધર્મશ્રવણાદિક્રિયાના છેદ્વા સમયે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાનીને સમ્યક્ત્વ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતું માનેલું છેજ.

એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયવાદીનો અભિપ્રાય જાણીને વ્યવહારવાદી કહે છે કે-તે છેલ્લા-
પાયા સમયે સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું પામેલ નથી, ને તેથીજ મિથ્યા-
પ્રતિ અને અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન પામે છે, અને પછી ક્રિયા પૂર્ણ થવાના સમયે સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થાય તે મેળવે છે, માટે પ્રસ્તુત સમ્યક્ત્વ દ્વારમાં આમતે સમ્યક્ત્વ હોય તે સમ્યક્ત્વ
પ્રાપ્ત થાય તે મતિજ્ઞાન પામેલજ હોય છે, પરંતુ પામતો હોય છે એમ નહિ. કેમકે સમ્યક્ત્વ
પ્રાપ્ત થાય તે જ્ઞાનનો એકીસાથે લાભ થાય છે, વળી તે કાળે ક્રિયાનો અભાવ હોય છે, અને ક્રિયાના
અભાવે પામવાપણું ઘટે નહિ. પણ નિશ્ચયનયના મતે તો સમ્યક્ત્વ આભિનિર્માયિક
જ્ઞાન પૂર્વે પામેલ હોય છે અને પામતો પણ હોય છે. કેમકે ક્રિયાકાળ અને કાર્યનિષ્ઠાકાળ
એકીસાથે વિદ્યમાન માનેલ છે.

જાનદ્વારમાં-મતિ-શ્રુત-અવાધ-મનઃપર્યાય ન કેવળ એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાન છે. તેમાં
મતિ શ્રુત-અવાધ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાનવાળાઓ વ્યવહારનયમતે પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા
ધાય છે, પણ પામતા નથી હોતા. કેમકે જ્ઞાનીને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન હોય, એ વાત
પૂર્વે કહી છેજ. તથા કેવળજ્ઞાનીઓને તો માત્રજ્ઞાનની પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ
અભવનો અભાવ હોય, કેમકે તેમને મતિઆદિ જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક હોવાથી ન હોય. મતિ-
મજ્ઞાન-શ્રુતઅજ્ઞાન-ને વિભંગજ્ઞાનવાળાઓ કોઈવખત આભિનિઓદિક જ્ઞાન પામતા હોય
છે, તે પછી પૂર્વે પામેલા નથી હોતા, આની શુદ્ધિ પૂર્વે કહી છે. વળી નિશ્ચયનયના મતે તો
મતિ-શ્રુત-ને અવધિજ્ઞાનવાળાઓ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે, પણ મતિજ્ઞાન
પામનાઓની ભજતા હોય છે. કેમકે જ્ઞાનીને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવું છે.
મનઃપર્યાયજ્ઞાની તો પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પામતા નથી હોતા, કેમકે પૂર્વે અભ્યક્ત પ્રાપ્તિ
મતિજ્ઞાનને મતિજ્ઞાન પામેલાનેજ પછીથી મતિજ્ઞાનની અવસ્થામાં મનઃપર્યાયજ્ઞાન હોય છે.
જ્ઞાન તો પૂર્વપ્રાપ્તિ અને વર્તમાન પ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે. એજ
જ્ઞાનને મતિઆદિઅજ્ઞાનવાળાઓને પણ ઉભયપ્રાપ્તિનો અભાવ હોય છે, કેમકે જ્ઞાનીનેજ
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્રીનંદારમાં-અનુ-અવધિ-ને કેવળ એમ દર્શન ચાર પ્રકારે છે. ત્રિમા પ્રકાર
પ્ર. મા. ૨૭

મના ત્રણ દર્શનમાં લગિયની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય છે અ પામતાની ભજના હોય છે; એજ ત્રણ દર્શનના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તો મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ અવશ્ય હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા. કેમકે મતિજ્ઞાન લગિયસ્વરૂપ અને લગિયની ઉત્પત્તિ દર્શનના ઉપયોગમાં નથી હોતી. જે માટે કહ્યું છે કે—“મર્ચ લગિય સાકારોપયોગવાળાનેજ ઉત્પન્ન થાય છે.” તથા કેવળદર્શનવાળાને તો મતિજ્ઞાન પૂર્વે પ્રાપ્ત અને વર્તમાનપ્રાપ્તિ એ ઉભય પ્રાપ્તિનો અભાવ છે.

સંયમદ્વારમાં—સંયત વિગેરે આભિનિયોગિકજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અવશ્ય હોય અને પામતા ભજનાએ હોય છે. આદીં એવી શંકા થાય કે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિની અવસ્થામાં સંયતો મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોવાથી હોય તો પરન્તુ માતજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે કેમ સંભવે ? આ શંકા સત્ય છે, પરન્તુ જે કોઈ અતિવિશુદ્ધિથી સમ્યક્ત્વ અને આભિ અન્તે એકીસાથ પામે તેને તે અવસ્થામાં સંયમ પામતાં મતિજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય. એ માટે આવશ્યક ગુણિમાં કહ્યું છે કે—“ નત્થિ ચચિત્તં સમ્મત્તવિહુળં દંસણં તુ મ જિજ્ઞં ” । સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર નથી, પણ દર્શનની ભજના હોય છે. “ સમ્મત્તર્વા ત્તાં જુગવં પુગ્ધં વ સમ્મતં ” । સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર સાથે પ્રાપ્ત થાય, અથવા સમ્યક્ પૂર્વે પણ પ્રાપ્ત થાય, તેથી ભજના કહેવાય છે.

ઉપયોગદ્વારમાં ઉપયોગ એ પ્રકારે છે—પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન, એ આઠ સાકારોપયોગ છે, તથા ચાર દર્શન તે અનાકારોપયોગ છે. સાકારોપયોગમાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા અવશ્ય હોય છે, પામતા ભજનાએ હોય છે. અનાકારોપયોગમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલાજ હોય છે, પણ પામતા નથી હોતા, કેમકે અનાકારોપયોગમાં લગિ પ્રાપ્ત નથી થતી.

આહારકદ્વારમાં—આહારિને સાકારોપયોગવાનની પેઠે સમજવું, અને અનાહારી અન્તરાલ ગતિમાં મતિજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય છે, પણ પામતા તો નથીજ હોતા. ૪૨૪-થી-૪૬૦ લેખે ભાષકાદિદ્વારો કહીને સત્પદપ્રરૂપણાદ્વાર પૂર્ણ કરે છે.

ભાસાસલદ્ધિણો લભઈ ભાસમાણો અભાસમાણો વા ।

પુન્વપલ્લિવન્નઓ વા ઉભયંપિ અલદ્ધિણ નત્થિ ॥ ૪૨૭ ॥

ગાથાર્થ:—ભાષાલગિયયુક્ત વ્યક્તિ જે (મતિજ્ઞાનવાન હોય) તો તો ભાષમાં અથવા અભાષમાં હોય, તેમાં ભાષાલગિયમાન પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય, અને ભાષા લગિય રહિત વ્યક્તિ ઉભય પ્રકારે પણ ન હોય. ૪૨૭

ભાષાલગિયમાન જે કોઈ મતિજ્ઞાન પામે તો તે ભાષમાં અથવા અભાષમાં હોય છે, તેમાં ભાષાલગિયવાળા મનુષ્યાદિ જાતિની અપેક્ષાએ અવશ્ય મતિજ્ઞાનના પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય છે, અને પ્રતિપદમાન ભજનાએ હોય છે. ભાષાલગિયરહિત વ્યક્તિ મતિજ્ઞાનના પૂર્વે પ્રતિપન્ન પણ નથી તેમજ પ્રતિપદમાન પણ નથી; કારણકે ભાષાલગિય રહિત એકેન્દ્રિય હોય છે, તેમને પૂર્વે કદા મુજબ ઉભય રીતે મતિજ્ઞાનનો અભાવ હોય.

પરીત્તદ્વારમાં—પરીત્ત એટલે પ્રત્યેક શરીરી અથવા જેને થોડા ભવ કરવાના હોય છે તે, એ અન્તે જાતના પરીત્તો મતિજ્ઞાનના અવશ્ય પૂર્વે પ્રતિપન્ન હોય છે અને પ્રાપ્ત

પદ્ધતિમાં તો ભજનાએ હોય છે. અપરીતી એટલે સાધારણશરીરવાળા. અર્થવા અર્ધ-પુણ્યપરાવર્ત કરતાં પણ અધિક સંસાર જેઓને બાકી હોય તેઓ. એ બંને અપરિતો મિથ્યાદષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપત્ત ન હોય તેમ પ્રતિપદ્ધતિમાં પણ ન હોય.

પર્યાપ્તિદ્વારમાં છએ પર્યાપ્તિયે પર્યાપ્તિ, પ્રત્યેકશરીરની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા; અને અપર્યાપ્તિ તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વ પ્રતિપત્ત હોય પણ પ્રતિપદ્ધતિમાં ન હોય. સૂક્ષ્મદ્વારમાં સૂક્ષ્મજીવો ઉભયપ્રકારે મતિજ્ઞાનરહિત હોય છે, અને બાહરજીવો પર્યાપ્તિજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા. સંજ્ઞિદ્વારમાં દીર્ઘકાલિકાસંજ્ઞાવાળા સંજ્ઞી કહેવાય છે. તે સંજ્ઞી જીવો બાહરજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા, અને અસંજ્ઞિજીવો અપર્યાપ્તિની પેઠે જાણવા. ભવદ્વારમાં ભવસિદ્ધિજીવો સંજ્ઞિજીવોની પેઠે સમજવા, અને અભવસિદ્ધિ જીવો ઉભયશૂન્ય હોય છે. ચરમદ્વારમાં જેમને છેલ્લો ભવ થવાનો હોય છે તે ચરમભવિ કહેવાય, તે ચરમભવિજીવો ભવ્યજીવોની પેઠે મતિજ્ઞાની જાણવા, અને અચરમ જીવો અભવ્યની પેઠે જાણવા. આ પ્રમાણે ગતિ આદિદ્વારોમાં સત્પદ્ધતિપણ કરી.

હવે દ્રવ્યપ્રમાણાદિદ્વારો કહે છે.

કિમિહાભિણિવોહિયનાણિજીવદ્વવ્વપ્પમાણમિગસમણ ।

પઙ્કિવજ્જેજ્જં તુ નવા પઙ્કિવજ્જં જહન્નઓ એગો ॥ ૪૨૮ ॥

સ્વેત્તપલિઓવમાસંસ્વભાગ ઉક્કોસઓ પવ્વજ્જેજ્જા ।

પુવ્વપવન્ના દોસુવિ પલિયાસંસ્વેજ્જઈભાગો ॥ ૪૨૯ ॥ દારં

સ્વેત્તં હવેજ્જ ચોદ્દસ ભાગા સત્તોવરિં, અહે પંચ ।

ઈલિઆગઈય વિગ્ગહગયસ્સ ગમણેઽહવાઽગમણે ॥ ૪૩૦ ॥

આગમણંપિ નિસિદ્ધં ચરિમાઓ એઙ્ગં જં તિરિક્કસ્વેસુ ।

સુર-નારગા ય સમ્મદિટ્ઠી જં એંતિ મણુએસુ ॥ ૪૩૧ ॥ દારં

અવગાહનાઈરિત્તંપિ ફુસેઙ્ગં વાહિં જહાઽણુણોઽભિહિયં ।

એગપએસં સ્વેત્તં સત્તપએસા ય સે ફુસણા ॥ ૪૩૨ ॥

અહવા જત્થોગાઢો તં સ્વેત્તં, વિગ્ગહે મયા ફુસણા ।

સ્વેત્તં વ દેહમેત્તં સંચરઓ હોઙ્ગં સે ફુસણા ॥ ૪૩૩ ॥

હોંતિ અસંસ્વેજ્જગુણા નાણાજીવાણ સ્વેત્તફુમ્મણાઓ । દારં ।

એગસ્સ અણેગાણ વ ઉવઓગંતોમુહુત્તાઓ ॥ ૪૩૪ ॥

લક્કીવિ જહન્નેણં એગસ્સેવં પરા ઇમા હોઙ્ગં ।

અહ સાગરોવમાઙ્ગં છાવટ્ઠિં સાતિરંગાઙ્ગં ॥ ૪૩૫ ॥

દો વારં વિજયાઙ્ગં ગયસ્સ તિન્નઽન્નુ અહવ તાઙ્ગં ।

અઙ્ગેરેગં નરમવિયં. નાણાજીવાણ મવ્વદ્ધં ॥ ૪૩૬ ॥ દારં

નાપાઠી:-આ લોકમાં આગ્નિઓધિક જ્ઞાનવાળા જીવજીવોના પ્રમાણ નિશ્ચયમાં હોય ? પ્રતિપદ્ધતિ મતિજ્ઞાની તો હોય નહિવા ન હોય, જે હોય તે નહિવર્તી

એક હોય અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપદ્ધોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા હોય, તથા પૂર્વપ્રતિ-
પત્ર મતિજ્ઞાની જ્ઞાન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટથી પણ પદ્ધોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય.
વિમલગતિ પામેલાનું ક્ષેત્ર ઉર્ધ્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ ગમન કરતાં અથવા ત્યાંથી
આવતાં સાતરાજ પ્રમાણ છે, અને અર્ધભાગમાં પાંચરાજ પ્રમાણ છે, સાતમી પૃથ્વીમાંથી
આગમન પણ નિર્ગમ્યું છે, કેમકે તેઓ ત્યાંથી નિર્ગમ્યમાં જાય છે; અને સમ્યક્દષ્ટિ દેવ તે
નારદી તો મનુષ્યમાં આવે છે, જેમ પરમાણુ આવગાદનાડા ક્ષેત્ર અને તે અવગાદનાથી
આવક બહારનું પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શના છે, એટલે તેનું એક પ્રદેશનું ક્ષેત્ર છે અને માત્ર
પ્રદેશની તેની સ્પર્શના છે. તેમ અર્ધ ઉપર જ્ઞાન્ય અવગાદ ક્ષેત્રથી બહારનો કેટલો
ભાગ સ્પર્શનામાં આવક લેવો, અથવા ત્યાં અવગાદીને સંલિલ હોય તે ક્ષેત્ર છે અને
વિમલગતિમાં સ્પર્શના છે; અથવા ક્ષેત્ર તે દેહપ્રમાણ છે અને સંચરતાં જેટલું ક્ષેત્ર
વ્યાપે તે। સ્પર્શના કહેવાય છે. એક મતિજ્ઞાની કરતાં સર્વ જીવોને ક્ષેત્ર-સ્પર્શના
અસંખ્યાત ગુણી છે. એક અને અનેક જીવને મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અંતમુદ્દર્ત હોય છે
ને લભિય પણ (જ્ઞાન્યથી) એજ પ્રમાણે (અન્ત મુદ્દર્ત) હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી
છારાડ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત હોય છે. એ વારે વિન્યાદિમાં અથવા ત્રણવાર
અમ્યુત દેવલોકમાં ગએલાને છારાડ સાગરોપમ અને તેમાં મનુષ્ય ભવનો અધિક કાળ થાય
છે. તથા સર્વ જીવોને તો સર્વ કાળ પર્યન્ત (લભિય) છે. ૪૨૮-થી ૪૩૬.

આ લોકમાં કોઈપણ એક સમયે આભિનિયોગિક જ્ઞાનવાળા જીવદવ્યોનું પ્રમાણ કેટલું
હોય ? એમ પૂછવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવું કે-કોઈપણ એક સમયે મતિજ્ઞાન
પ્રતિપદ્ધમાન જીવો હોય અથવા ન પણ હોય, જે હોય તો એક સમયમાં પ્રતિપદ્ધમા
જ્ઞાન્યથી એક અને ઉત્કૃષ્ટથી ક્ષેત્રપદ્ધોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય. તથા
પૂર્વપ્રતિપત્ર મતિજ્ઞાની જાણવાને ઇચ્છે ત્યારે જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને પ્રકારે ક્ષે-
ત્રપદ્ધોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશરાશિ પ્રમાણ હોય; પણ તેમાં જ્ઞાન્યથી ઉત્કૃષ્ટ
પ્રમાણ વધારે હોય છે. ૪૨૮-૪૨૯.

ક્ષેત્રદ્વારનો વિચાર કરતાં સર્વજીવોની અપેક્ષાએ બધા મળીને આભિનિયોગિક
જ્ઞાનવાળાઓ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદર વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી તેમનું ક્ષેત્ર પ
લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું છે; પરંતુ એકજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનવાળા
ક્ષેત્ર સાતરાજ પ્રમાણ છે. કારણકે જ્યારે ઉર્ધ્વભાગમાં ઇલિકાગતિએ વિમ-
પામેલો જીવ અન્તર રહિત અન્તરાલ ભાગને સ્પર્શ કરતો અનુત્તર વિમાને જાય ત્યાં
અથવા ત્યાંથી આવતાં ઉપર કહ્યા મુજબ સાતરાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર હોય તથા નીચેના ભાગ
એવીજ ગતિએ છઠ્ઠીનરકપૃથ્વીમાં જતાં અથવા ત્યાંથી આવતાં પાંચરાજ પ્રમાણ
ક્ષેત્ર થાય. મતલબકે આભિનિયોગિકજ્ઞાનવાળો અહીંથી મરીને અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન
થાય. અથવા ત્યાંથી ચ્યવીને અહીં મનુષ્ય થાય, ત્યારે તેના જીવ પ્રદેશનો દંડ સાતરાજ
ક્ષેત્રપ્રમાણ થાય છે. એજ પ્રમાણે નીચેના ભાગમાં ઇલિકાગતિએ છઠ્ઠી નરક પૃથ્વીમાં જ
અથવા ત્યાંથી આવતાં પાંચરાજ ક્ષેત્રપ્રમાણ જીવપ્રદેશનો દંડ થાય છે. કારણકે સમ-
કૃત્વ મહુણ કર્યા પછી જેણે સમ્યક્ત્વ વિરાધ્યું હોય તે છઠ્ઠી નરક પૃથ્વી સુધી જાય છે, એ
સિદ્ધાન્તવાદીઓનો મત છે, પણ કર્મચન્થવાળાઓ તો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અથ-
તિર્યચ ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ વમીને વૈમાનિકદેવ શિવાય ત્યાં ઉત્પન્ન થાય, પરંતુ સમ-
કૃત્વ મહુણ કરીને ત્યાં ઉત્પન્ન ન થાય, સાતમી નરક પૃથ્વીમાં તો ઉભયના મતે સમ્યક્-
વમીનેજ ઉત્પન્ન થાય. ૪૩૦.

શિષ્ય:-ભલે તે એમ હોય, પરંતુ જેણે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યું હોય, તે સાતમી નરક પૃથ્વીથી આવે, તેને નીચેના ભાગમાં છ રાજ પ્રમાણ ક્ષેત્ર કેમ હોય? સાત રાજ કેમ ન હોય?

આચાર્ય:-જેણે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કર્યું હોય તેનું ગમન તો શું, પરંતુ આગમન પણ સિદ્ધાન્તમાં નિષેધ્યું છે. સાતમી નરક પૃથ્વીમાંથી નીકળીને બધાએ નારકીઓ તિર્યચગતિમાંજ આવે છે, મનુષ્યગતિમાં નથી આવતા. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે-“ સત્તમમહિનેરહ્યા તેઝ વાઝ અણતરુવ્વટ્ટા, ન ચ પાવે માણુસ્સં ” એટલે સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓ તેહ અને વાઉકાયમાંથી અનન્તર નીકળેલા જીવો મનુષ્યપણું પામતા નથી.” અને સમ્યક્ત્વ સહિત દેવ તથા નારકીઓ મનુષ્યમાંજ આવે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે તિર્યચગતિમાં જનારા સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓ મિથ્યાત્વસાહુતજ તિર્યચગતિમાં આવે છે, પણ સમ્યક્ત્વ સહિત નથી આવતા. ૪૩૧

હવે સ્પર્શનાદ્વારનો વિચાર કરીએ. તેનો વિચાર કરતાં પ્રથમ સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો તદ્વાવત જણવો જોઈએ. જે પ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલ હોય તે પ્રદેશ ક્ષેત્ર કહેવાય, અને એ અવગાહનથી બહારનું બીજું પણ ક્ષેત્ર સ્પર્શિત હોય તે સ્પર્શના કહેવાય. સિદ્ધાન્તમાં એક પ્રદેશની અંદર અવગાહી રહેલા પરમાણુનું ક્ષેત્ર એકપ્રદેશનું કહ્યું છે, અને સાત પ્રદેશોની તેની સ્પર્શના કહી છે. એટલે કે જે એકપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ હોય તે એક પ્રદેશ, અને બીજા છ દિશાના છ આકાશપ્રદેશ. એમ સર્વ મળીને એક પરમાણુને સાત પ્રદેશની સ્પર્શના હોય છે. સ્પર્શના અને ક્ષેત્રનો એટલો તદ્વાવત છે. ૪૩૨

અથવા જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય તે ક્ષેત્ર કહેવાય અને વિગ્રહગતિએ જે ક્ષેત્ર સ્પર્શ થાય તે સ્પર્શના અથવા ક્ષેત્ર દેહ પ્રમાણ છે અને સંચરતાં સ્પર્શના થાય છે. ૪૩૩

એક આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની જે ક્ષેત્ર-સ્પર્શના છે. તે કરતાં સર્વ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળાની ક્ષેત્ર સ્પર્શના અસંખ્યાતગુણી છે. કેમકે બધા મળીને આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવો અસંખ્યાતા છે.

કાળદ્વારનો વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનનો કાળ બે પ્રકારે છે. ઉપયોગથી અને લબ્ધિથી, તેમાં એક જીવનો મતિઉપયોગ કાળ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુદ્તનો હોય છે, તે પછી ભિન્ન ઉપયોગ પામે છે. તથા સર્વ લોકગત અનેક આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓનો ઉપયોગ કાળ પણ તેટલોજ છે. પરંતુ તે અન્તર્મુદ્ત મોટું જણવું. ૪૩૪

જેણે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવા એક જીવને મતિજ્ઞાનાવરણના દ્વયોપશમ રૂપ આભિનિબોધિક જ્ઞાનની લબ્ધિનો કાળ જઘન્યથી અન્તર્મુદ્તનો છે. તે પછી મિથ્યાત્વ અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસહ સાગરોપમથી અધિક કાળ પર્યન્ત તે જ્ઞાનલબ્ધિનો કાળ છે. ૪૩૫

શિષ્ય:-એટલો બધો કાળ કેવી રીતે પૂર્ણ થાય? તેમજ સર્વજીવોની અપેક્ષાએ તે લબ્ધિનો કાળ કેટલો હોય?

આચાર્ય:-કોઈ મુનિ મતિજ્ઞાન સહિત દેશોનહોત પૂર્વપર્યન્ત દીક્ષા પાળીને વિનય-વેળવન્ત-જયન્ત-અને અપરાજિત એમાંના કોઈપણ વિગ્નાનમાં ઉન્નૃષ્ટ નેત્રીએ જ્ઞાન-રોપમનું આશુખ્ય અનુભવીને પુનઃ મતિજ્ઞાનથી પડ્યા શિવાય મનુષ્યમાં ઉન્નૃષ્ટ થાય. ન્યાં પૂર્વેકો પર્યન્ત ફરી દીક્ષા પામીને પુનઃ વિનયાદિવિમાનોમાં ઉન્નૃષ્ટ દેવાય અનુભવે. વર્તી પછે ત્યાંથી મતિજ્ઞાન સહિત મનુષ્ય ઘડ પૂર્વે દેશવર્ષ આવું જોગવીને મિત્ર પામે. એ પ્રમાણે વજ્રયાદિમાં બે વાર જનારાને અથવા આવીસ સાગરોપમની સ્થિતિવળા અનુભવ

રેષણાઓમાં પ્રજાપાર જનારાને આપ આગળપામળી અનિદ્રાપ્રાપ્ત થાય, તેમાં છાગડ માગરે(પ્રમ) ઉપરનો ને કાળ કુપો છે, ને મનપ્રમથ ગાંધી પ્રજા અધ્યાપન માન્ય પૂર્વ ક્રોડનાં વર્ષ મમજ્યાં, તથા અર્ધ ૭૩ની અધિકારી અનિદ્રાનનો ગર્વવાળ છે, આદ્યે નિરંતર-ગમે ત્યારે પણ અનિદ્રાનવાળા ૭૩ના દોષ મે-૪. ૪૩૬.

હવે અનંતર આપિ દારો એ છે,

અગમ્ય જહોશનં મંત્રમન્તોમહનસુગીમં ।

પોમગલપિઅદ્દં દેમગં દોમવહ્લમ્મ ॥ ૪૩૭ ॥

જમસુદ્ધં નેહિં તથો નાળાજીવાળમન્તં નનિય । દારં ।

મડનાળી સેમાળં જીવાળમળન્તભાગમ્મિ ॥ ૪૩૮ ॥ દારં ।

માયે સ્વધોવમમિષ્ મડનાળં નનિય મેસમાવેસુ । દારં

યોવા મડનાળવિદો સેમા જીવા અળંતગુણા ॥ ૪૩૯ ॥

નેહસ્યધો વિમેતો ભાગ-પવહ્ન તેણ નમ્યેવ ।

પડિવજ્જમાળ-પડિવજ્જમાળમળ્લા-વદં જુવં ॥ ૪૪૦ ॥

થોવા પવજ્જમાળા અમંસ્વગુણિયા પવજ્જવજ્જમાળા ।

ઉકોસપ્ પવજ્જા તોનિ વિમેતાહિયા તત્તો ॥ ૪૪૧ ॥

અહવા મડનાળીળં સેમયનાળીહિં નાળમહિષ્હિં ।

ફજ્જં સદોમપ્હિં ચ અહવા મજ્જામ્મેળ્ળં ॥ ૪૪૨ ॥

લક્ષણ-વિહાળ-વિમયા-પુઓગદારેહિં વણિયા બુદ્ધી ।

તયળંતરમુદ્દિદં મુયનાળમઓ પરુવેસ્મં ॥ ૪૪૩ ॥

ગાથાર્થ:—એક જીવને (મતિજ્ઞાન પ્રાપ્તિનું) અનંતર જઘન્યથી અનંતર્મુહૂર્તનું, અને ઉત્કૃષ્ટથી (આશાતનાદિ) બહુ દોષવાળાને અર્ધપુદ્ગળ પરાવતેમાં કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યંતર છે. આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળાઓ વડે આ જગત શૂન્ય નથી, તેથી સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનું અનંતર નથી. તથા તે મતિજ્ઞાનવાળાઓ શેષજ્ઞાનવાળાઓના અનંતરમાં ભાગે છે. ક્ષાણપશમિકભાવમાં મતિજ્ઞાન છે, બાકીના ભાવોમાં નથી; મતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને બાકીના જ્ઞાનવાળા તેથી અનંતગુણા છે. અહીં ભાગ અને અલ્પબહુત્વમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી તે મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનું અલ્પ-બહુત્વ કહેવું યોગ્ય છે. મતિજ્ઞાન પામતા થોડા અને તે કરતાં પૂર્વે પામેલા જઘન્યથી અસંખ્યાત ગુણ, તથા તે કરતાં પૂર્વે પામેલા ઉત્કૃષ્ટથી વિશેષાધિક છે. અથવા મતિજ્ઞાન વાળાઓનું અલ્પ બહુત્વ, શેષજ્ઞાન વાળાઓ સાથે, જ્ઞાન રહિતની સાથે, એ ઉભય સાથે, અને ગતિઆદિ ભેદ કરીને કરવું જોઈએ. લક્ષણ-ભેદ-વિષય-અને અનુચોગદારોવડે મતિજ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું હોય તે પછી પહેલાં કહેલું શ્રુતજ્ઞાન પ્રશ્નીનું, ૪૩૭-થી-૪૪૩.

કોઈ જીવ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામીને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થાય, તે પછી અનંતર્મુહૂર્ત મિથ્યાત્વે રાહને જો પુનઃ પણ સમ્યક્ત્વ સહિત મતિજ્ઞાન પામે તો તેને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના વિરહ કાળરૂપ અનંતર જઘન્યથી અનંતર્મુહૂર્તનું છે. અને મોટાટી આશા-તના વિગેરે બહુ દોષવાળા તેમજ સમ્યક્ત્વથી પડેલા જીવને ઉત્કૃષ્ટ અનંતર અર્ધપુદ્ગળ

પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂનકાળ પર્યન્તનું છે. તેટલા કાળ પછી ફરી સમ્યક્ત્વ અને મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. ૪૩૭

સર્વ જીવની અપેક્ષાએ અન્તર વિચારીએ તો નારકાદિ ચારગતિવાળા આ ત્રણે ભુવન મતિજ્ઞાનવાળાઓથી શૂન્ય નથી, એટલે કે સર્વજીવની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનનો અન્તર કાળ નથી, કેમકે દરેક સમયે કોઈનિ કોઈ જીવ તે જ્ઞાનવાળો હોય છેજ.

ભાગદ્વારમાં વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનવાળાઓ બાકીના જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે છે. કેમકે બાકીના જ્ઞાનવાળાઓ કેવળી સહિત અનન્તા છે, અને મતિજ્ઞાનવાળાઓ તો સર્વ લોકમાં પણ અસંખ્યાતાજ છે. ૪૩૮

ભાવદ્વારમાં વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિકભાવમાં થાય છે, કેમકે મતિજ્ઞાનનાવરણ કર્મ ઉદય પામેલું ક્ષીણ થયું હોય અને નહિ ઉદય પામેલું ઉપશાન્ત હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન થાય છે.

અદ્ય-બહુત્વથી વિચાર કરતાં મતિજ્ઞાનવાળા થોડા છે, અને શેષ જ્ઞાનવાળા-સિદ્ધ-કેવળી વિગેરે તેનાથી અનન્તગુણ છે. ૪૩૯

અહીં ભાગદ્વાર અને અદ્ય-બહુત્વદ્વારમાં અર્થથી કંઈ ભેદ નથી, તેથી ફરીને મતિજ્ઞાન પામેલા અને પામતાઓનું અદ્ય-બહુત્વ કહેવું જોઈએ. ૪૪૦.

આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા ઓછામાં ઓછા એક-બે-અથવા ત્રણ હોય છે. અને વધારેમાં વધારે તેથી અસંખ્યાતગુણ હોય છે. એ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પામતા હોય તેવા જીવ સર્વથી થોડા છે, તે કરતાં પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવ ઓછામાં ઓછા અસંખ્યાતગુણ છે. કેમકે તે તો ઘણા કાળના સંમિલિત હોય છે, અને પામનારાઓ તો અમુક એકસમયેજ હોય છે. તથા પૂર્વે મતિજ્ઞાન પામેલા હોય એવા જીવો જઘન્યપદવર્તિ કરતાં ઉત્કૃષ્ટપદમાં વિશેષાધિક હોય છે. ૪૪૧.

અથવા આ અદ્ય-બહુત્વ બીજી રીતે પણ થાય છે. મતિજ્ઞાનવાળાઓનું અદ્ય-બહુત્વ વિચારતાં બીજા જ્ઞાનવાળાઓના અનન્તમા ભાગે મતિજ્ઞાનવાળા જીવો છે. શેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોની સાથે વિચારતાં મતિજ્ઞાન પામતા થોડા છે, અને તે કરતાં પૂર્વે પામેલા અસંખ્યાતગુણ છે. બાકીના જ્ઞાનવાળાઓની સાથે અદ્ય-બહુત્વ વિચારતાં સર્વથી થોડા મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા, તેથી અસંખ્યાતગુણ અવધિજ્ઞાનવાળા, તે કરતાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા વિશેષાધિક અને તે બે-મતિ-શ્રુતજ્ઞાનવાળા પરસ્પર તુલ્ય છે. તથા તેમના કરતાં કેવળજ્ઞાની અનન્તગુણ છે. એજ પ્રમાણે પૂર્વે પામેલા અને પામતાઓની સાથે પણ ચોતાની બુદ્ધિથી અદ્ય-બહુત્વ વિચારી લેવું.

અથવા ગતિઆદિના ભેદે અદ્ય-બહુત્વ વિચારવું. જેમકે સર્વથી થોડા મતિજ્ઞાનવાળા મનુષ્યો છે, તેથી નારકીઓ અસંખ્યાતગુણ છે. તેથી તર્યંચો અસંખ્યાતગુણ છે. અને તેથી દેવો અસંખ્યાતગુણ છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર અદ્ય-બહુત્વ વિચારી લેવું. ૪૪૨.

આભિનિબોધક (મતિ) શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિદ્વાન, બોધરૂપ લક્ષણ, અવમદ વિગેરે ભેદ. દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ વિષય, અને સત્પદપ્રરૂપણાદિ અનુયોગદાનથી આભિનિબોધક જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિની વ્યાખ્યા કરી; હવે પછી અનુક્રમે આવતું શ્રુતજ્ઞાન વિવેચારથી કહેવાય. ૪૩૭-થી ૪૪૩.

इति श्रीआभिनिवोचिरुक्तज्ञानं समाप्तम् ॥

હવે જ્ઞાનજાનનું સ્વરૂપ કહે છે. આ સ્થળે

આભિગિત્તોહિયનાળે અદ્વાત્તસં ॥ નિઃ ૧૬

આથા નિર્ગુણિમાં રજાય છે. તે શુભમ જાણીને અગર તેના અર્થ કહેવાઈ ગયો છે એમ માનીને તેની વ્યાખ્યા મૂકી અને આગળની ગણા કહે છે.

પત્તેયમચ્ચગાદં અચ્ચરસંજોગ જતિયા લોગ્ ॥

પત્તેય્યા સુચનાળે પચડીઓ હોંતિ નાયત્રા ॥ ૪૪૪ ॥૧૬॥૧૭॥

આથાર્થ:—એક અક્ષરો અને અક્ષરના સંયોગો લોકમાં જોવા છે તેવા ભેદ જ્ઞાનજાનના છે એમ જાણવું. ૪૪૪

એક અક્ષરો અક્ષરો અને ભેદ છે. જેમકે અક્ષર આનુનાગિક અને નિરનુનાસિક પુનઃ એ દરેક દ્વન્દ્વ-દ્વીર્ગ-અને પ્લુત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. અને એ દરેક ભેદો પણ ઉદાત્ત આનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. એ બધા મળીને એક અક્ષરનાય અક્ષર ભેદ છે. એજ પ્રમાણે અક્ષરોમાં પણ યથાયોગ્ય અક્ષર અક્ષર ભેદ જાણવા. તથા દુનિયામાં એઆદિ અક્ષરોના સંયોગો જોવા કે ઘટ પટ વિગેરે વ્યાધ સ્ત્રી કન્યાદિ. તે સંયોગો અનંતા છે તેમાંથી એકેક સંયોગ સ્વરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનન્તપર્યાયવાળો છે. તેથી જ્ઞાનજાનના ભેદો પણ તેટલાજ જાણવા. ૪૪૪

એ ઉપર હવે ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

સંજુત્તા-સંજુત્તાળ તાળમેગ સ્વરાડસંજોગા ॥

હોંતિ અળંતા તત્થત્રિ ઈકેત્તોડળંતવજ્જાઓ ॥ ૪૪૫ ॥

તે અક્ષરો અક્ષરોના સંયુક્ત અને અસંયુક્ત સંયોગો અનન્તા છે. તેમાં પણ એકેક સંયોગ અનન્તપર્યાયવાળો છે.

સંયુક્ત--અસંયુક્ત એવા એક આદિ અક્ષરોના સંયોગો અનન્તા છે. જેમકે “ અબ્ધિ પ્રાપ્ત ” આ વાક્યમાં એક એક અક્ષરોના સંયોગો છે, તેથી તે સંયુક્ત એકાક્ષર સંયોગ કહેવાય, અને “ ઘટ પટ ” એ શબ્દોમાં કોઈ અક્ષર સંયુક્ત નથી તેથી તે અસંયુક્ત એકાક્ષર સંયોગ કહેવાય. આવા સંયુક્ત અને અસંયુક્ત સંયોગો અનન્તા છે અને તે દરેક સંયોગ સ્વ-પર પર્યાયો પૂર્વ કહેલા ન્યાયે કરીને અનન્ત પર્યાયવાળો છે. ૪૪૫

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

સંલેજ્જકૂચરજોગા હોંતિ અળંતા કહં ? જમભિધેયં ॥

પંચત્થિકાયગોચરમળગોળવિલકૂચળમળંતં ॥ ૪૪૬ ॥

અક્ષરસંયોગો સંખ્યાતા હોઈ શકે. અનન્તા કેમ હોય ? ઉત્તર—પંચાસ્તકાય સંખ્યાથી જ અભિધેયો તે અન્યોન્ય વિલક્ષણ હોવાથી અક્ષર સંયોગો અનન્તા છે. ૪૪૬

શિષ્ય:—અક્ષરો અક્ષરો સંખ્યાતા હોવાથી તેના સંયોગો પણ સંખ્યાતાજ હોઈ શકે, અનન્તા કેવી રીતે હોય ?

ગુરુ:—અક્ષરો સંખ્યાતા હોવા છતાં પણ સંયોગો અનન્તા છે. કારણકે માંહો માંહે સરખા નહીં એવા પંચાસ્તિકાય સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણુ અને દ્વયણુકઆદિ અભિધેય અનન્તા છે. અને અભિધેય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અનન્તા હોવાથી અભિધાનો (વસ્તુનાં નામો) પણ અનન્ત છે. તેથી સંયોગો પણ અનન્તા છે. ૪૪૬

એ વાત સ્પષ્ટ કહે છે.

અણુઓ પાસવુડ્ઢીઈ મિન્નરૂવાઈં ધુવમળંતાઈં ।

જં કમસો દવ્વાઈં હવંતિ મિન્નામિહાણાઈં ॥ ૪૪૭ ॥

પરમાણુથી આરંભીને અણુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો ભિન્ન રૂપવાળાં-અને ભિન્ન ર નામવાળાં છે. ૪૪૭

એક પરમાણુથી આરંભીને અણુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ એક પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં પણ સર્વદા અનન્તા દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળાં અને ભિન્ન ભિન્ન નામવાળાં છે. જેમકે પરમાણુ-દ્વિઅણુક ત્રિઅણુક ચતુરણુક, છત્યાદિ છેક અનન્ત પ્રદેશિક પર્યન્ત ભિન્ન ભિન્ન રૂપવાળાં સર્વ છે. અને તે દરેક અનેક નામવાળાં પણ છે, જેમકે-આણુ-પરમાણુ-નિરંશ નિર્લેદ-નિરવયવ-નિપ્રદેશ-અપ્રદેશ વિગેરે, તેમજ બેઅણુ-બેપ્રદેશી-બે ભેદ--બે અવયવ વિગેરે, એજ પ્રમાણે સર્વદ્રવ્ય અને સર્વપર્યાયોમાં યોજવું. ૪૪૭

તેગામિહાણમાણં અભિધેયાણંતપજ્જવસમાણં ।

જં ચ સુયમ્મિવિ મણિયં અણંતગમ-પજ્જયં સુત્તં ॥ ૪૪૮ ॥

તેથી અભિધાનનું પ્રમાણ અભિધેયના અનન્તા પર્યાય સમાન છે. કેમકે શ્રુતમાં પણ અનન્તા ગમ અને પર્યાયવાળું સૂત્ર કહ્યું છે.

જે કારણથી અભિધેય અનન્ત, ભિન્નરૂપવાળું અને ભિન્નનામવાળું છે, તે કારણથી અક્ષરસંયોગરૂપ અભિધાનો (નામો) નું પ્રમાણ સંખ્યાતું છે, તોપણ અભિધેયમાં રહેલા પર્યાયના સમૂહ જેટલું તેનું પ્રમાણ છે. એટલેકે જેટલું પ્રમાણ અભિધેયનું છે, તેટલુંજ પ્રમાણ અભિધાનનું પણ છે. કેમકે અભિધેયના ભેદથી અભિધાનનો પણ ભેદ હોય છે. કારણકે જે રૂપે અક્ષરાદિ વર્ણો (અક્ષરો) ઘટાદિ શબ્દમાં સંયુક્ત છે, તેજ સ્વરૂપે પટાદિ શબ્દમાં સંયુક્ત નથી. અને જે તેજ સ્વરૂપે પટાદિશબ્દમાં પણ વર્ણો સંયુક્ત હોય, તો ઘટ અને ઘટના સ્વરૂપની પેઠે એકરૂપ શબ્દથી કહેવા યોગ્ય હોવાથી અભિધેય (વસ્તુ)-માં એકતાનો પ્રસંગ થાય. માટે અભિધેય અનન્ત હોવાથી અભિધાન પણ અનન્ત છે. અને સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે “ અનન્તા ગમો તે અનન્તા પર્યાયવાળાં (સૂત્રો) છે. ” આથી એ સિદ્ધ થયું કે સંયુક્ત અને અસંયુક્ત અક્ષર સંયોગો અનન્તા છે. ૪૪૮

કત્તો મે વળ્લેસં સત્તો સુચનાણસવ્વપચડીઓ ? ।

ચોદસવિહનિક્કલેવં સુચનાણે આવિ વોચ્છામિ ॥૪૪૯॥૧૭

જુવજ્ઞાનના એ સર્વભેદોને વર્ણવવાની મારી શક્તિ ક્યાં હોય ? તેથી સંખ્યાની વાત પ્રકરના નિરૂપ કહીશું. ૪૪૯

જુવજ્ઞાનના એ સર્વ મેદા વર્ણન કરવાની મારી હોય. તે કારણથી જુવજ્ઞાન એટલે સમ્પદ્ યુગ, યુગ વિ. આ. ૨૮

અને એ ઉભયમય એટલે દર્શનપરિમલવિશેષથી અગર અનન્યતાદિ શ્રુતમાં ચૈદ્ર પ્રકાર નિરૂપિતન્યાય કહીશ. ૪૪૮

એ ઉપર બાહ્યકાર અધારાજ કહે છે.

પર્યવિત્તિ ત્રો નર્દમો હેઠુ ના મમ્મ નમ્મમાર્ગો ના ।

તે યાણંતા સન્ને તપ્રો ન તીર્તંતિ વોન્નુ જે ॥ ૪૫૦ ॥

પ્રકૃતિ એટલે જે તેનો અંશ અથવા જેનું અથવા સ્વભાવ તે સર્વ અનન્તા હોવા તે બધા કહી શકાય નહિ. ૪૫૦

શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ એટલે આંગપ્રવિશ્વાદિ શ્રુતનો ભેદ તે પ્રકૃતિ કહેવાય. અથ શ્રુતજ્ઞાનનો આદ્ય અને અસ્થન્તર જેનું તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય. યાનામાં લાભેલા જે અંશરો શ્રુતજ્ઞાનનો આદ્ય જેનું છે, અને દ્વયોપશમની વિચિત્રતા તે અસ્થન્તર જેનું છે, વ શ્રુતજ્ઞાન સ્વભાવ એટલે અંદેદિયથી આરંભીને આદ્યપર્યંતર પર્યન્તના છવેનું બિ ભિન્ન રૂપવાળું જ્ઞાન તે પણ પ્રકૃતિ કહેવાય છે, એ સર્વ અંશો—જેનુંએ અને સ્વભાવ અનન્તા છે. તેથી કરીને આયુષ્ય પરિમિત હોવાથી અને વાણી કમવર્તિ હોવાથી સર્વ પ્રકૃતિઓ—ભેદો કહી શકાય નહિ. ૪૫૦

કારણકે—

જાવંતો વયણપહા સુયાણુમારેણ કેઠુ નચ્છંતિ ।

તે સન્ને મુચનાણં તે યાણંતા મઢવિસેસા ॥ ૪૫૧ ॥

જેટલા વયનમાર્ગો શ્રુતાનુસારે કેઈ પ્રાપ્ત કરે છે, તે સર્વે શ્રુતજ્ઞાન છે, અને શ્રુતાનુસારીમાર્ગો એટલે મતિજ્ઞાનવિશેષો અનન્તા છે. ૪૫૧

જેટલા વયનમાર્ગો—સંકેતો અથવા મતિજ્ઞાનવિશેષો કેઈ શ્રુતાનુસારે પ્રાપ્ત કરે તે બધાએ વયનમાર્ગો—સંકેતો શ્રુતજ્ઞાનજ છે, અને તે શ્રુતાનુસારી વયનમાર્ગરૂપ મતિવિશેષો અનન્તા છે. આહીં એવી શંકા ન કરવી, કે જે મતિવિશેષ છે તે શ્રુતજ્ઞાન કેમ હો શકે ? કારણકે શ્રુતાનુસારી મતિવિશેષ એ શ્રુતજ્ઞાનજ છે. એ વાત પૂર્વે મતિ-શ્રુત ભેદ વિચારતાં વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ. ૪૬૧

ઉક્કોસયમુચનાણીવિ જાણમાણોઽવિ તેઽભિલપ્પેઽવિ ।

(૮) ન તરહ સન્ને વોણું ન પહુપ્પહ જેણ કાલો સે ॥ ૪૫૨ ॥

તે અનન્તા શ્રુતજ્ઞાનના વિશેષો અભિલાપ્ય (કહી શકાય એવા) હોય છતાં પ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની (ગણધર મહારાજ) સરખા પણ તે સર્વેને જાણતા છતાં પણ કહી શકે નહિ કારણકે તેમને તે બોલતાં કાળ પૂર્ણ થાય. ૪૫૨ (ન્યારે ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની પણ શ્રુતજ્ઞાન વિશેષ સર્વે કહેવા યોગ્ય એવા હોય પણ કહી શકે નહિ, ત્યારે મહારાજેવા તો ક્યાંથી કહી શકે ?) કેમકે આયુષ્ય પરિમિત છે અને વાણી તો અનુક્રમે બોલાય છે, માટે સં ભાવો કહી શકાતા નથી. ૪૫૨

હવે શ્રુતજ્ઞાનમાં ચૈદ્ર પ્રકારે નિરૂપ કહે છે.

નાણમ્મિ સુણ ચોદ્દસવિહં ચ સદ્દેણ તહ ય અન્નાણે ।

અવિસદ્દેણુભયમ્મિ વિ કિંચિ જહાસંભવં વોચ્છં ॥ ૪૫૩ ॥

શ્રુતજ્ઞાનમાં અને “અ” શબ્દથી શ્રુતઅજ્ઞાનમાં તથા ‘અપિ’ શબ્દથી (દર્શનપરિબ્રહ્મ-વિશેષથી અક્ષર અનક્ષરશ્રેણી) ઉભય શ્રુતમાં કિંચિત્ યથાસંભવ ચૈદ પ્રકારે નિર્લેપ કહીશું. ૪૫૩

અક્ષર સળી સમ્મં સાઈયં ચલુ સપજ્જવસિયં ચ ।

ગમિયં અંગપવિટ્તં સત્તવિ ણ્ણ સપડિવક્કા ॥ ૪૫૪ ॥ ૧૮ । ૧૯ ॥

અક્ષરશ્રુત-સંજ્ઞીશ્રુત-સમ્યક્શ્રુત-સાદિશ્રુત-સપર્યવસિતશ્રુત (અંતે કરીને સાહત) ગમિકશ્રુત અને અંગપવિટ્તશ્રુત એ સાતે ભેદો પ્રતિપક્ષ સહિત (અનક્ષરશ્રુત-અસંજ્ઞી-શ્રુત-મિથ્યાશ્રુત-અનાદિશ્રુત-અપર્યવસિત શ્રુત-(અનંત) અગમિકશ્રુત અને અંગબાહ્ય શ્રુત, ચૈદ ભેદ (નિર્લેપ) શ્રુતજ્ઞાનના છે. ૪૫૪

હવે પ્રથમ ભેદ અક્ષરશ્રુત નામનો કહે છે.

ન ક્ષરઈ અણુવઓગેઽવિ અક્ષરં સો ય ચેયણાભાવો ।

અવિસુદ્ધનયાણ મયં સુદ્ધનયાણં ચરં ચેય ॥ ૪૫૫ ॥

અનુપયોગમાં પણ જે ચળે નહિ તે અક્ષર. તે (નેગમાદિ અશુદ્ધનયોના મતે છવના જ્ઞાનપરિણામરૂપ) ચેતનાસ્વભાવ છે, અને (રૂણુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયોના મતે તે) તે જ્ઞાન ક્ષર છે, ચળે છે, અક્ષર નથી. ૪૫૫

કારણ કે—

અવઓગેવિય નાણં સુદ્ધા ઇચ્છંતિ જં ન તવિરહે ।

ઉપ્પાય-મંજુરા વા જં તેસિં સવ્વપજ્જાયા ॥ ૪૫૬ ॥

શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારેજ જ્ઞાન માને છે, ઉપયોગ વિના નથી માનતા; કેમકે તેમના મતે સર્વપર્યાયો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. ૪૫૬

ઋણુસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો ઉપયોગ હોય ત્યારેજ જ્ઞાન માને છે, તે ઉપયોગ વિના નથી માનતા, જે ઉપયોગવિના પણ જ્ઞાન માનવામાં આવે, તે ઘટાદિને પણ જ્ઞાનવાળા માનવા ભેદજો, કેમકે તેમને પણ ઉપયોગ નથી. અથવા એ શુદ્ધનયોના મતે માટી આદિ સર્વ પર્યાયો અને ઘટઆદિ ભાવો ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળા છે. પણ કોઈએ નિત્ય-પણાથી અક્ષર નથી. માટે તેમના મતે જ્ઞાન પણ ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવાવાળું હોવાથી ક્ષર-ચાલત છે. પરંતુ નેગમાદિઅશુદ્ધનયોના મતે સર્વ ભાવો-પદાર્થો અવસ્થિત હોવાથી જ્ઞાન પણ અવસ્થિત-અક્ષર-અચલિત છે. ૪૫૬

એ પ્રમાણે અભિલાપના હેતુભૂત વિજ્ઞાનનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું કઈ. હવે અભિલાપવિજ્ઞાનના વિષયભૂત અભિલાપ્યઅર્થોનું અક્ષરપણું અને અનક્ષરપણું નવવિભાગે કહે છે.

* પ્રથમ દર્શનશાસ્ત્રી સાનમી ગાથા તરીકે આ ગાથા છે. અને અક્ષરશ્રુતનાં શ્રુતજ્ઞાનનાં વર્ણનને આ પ્રમાણે આપ્યા છે.

પચ્ચય અક્ષર પચ સંસારા પટિવસિ તદય કાતુઅતો ।

પાહુકપાહુક પાહુક વચ્ચુ પુચ્ચા ય નન્નમન્ના । સ્મૃતે ૧-૮ ૩

અભિલ્પાવિય વ્રત્યા મન્વે દન્વદ્વિયાપ્ જં નિચા ।

પજ્ઞાણાનિવા તેણ સ્વરા અક્ષરો નૈવ ॥ ૪૨૭ ॥

(૫૨-૫૨-આકાશઆદિ) અર્ચાએ અભિલાપ્ય અર્ચા, દ્રવ્યાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે નિત્ય હોવાથી અક્ષર છે, અને પર્ચાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે અનિત્ય હોવાથી ક્ષર એટલે ચલિત છે. ૪૫૭.

અહીં શિષ્ય માંદા કરે છે કે—

एवं मन्वं चिय नाणमक्खरं जमविमेगियं सुत्ते ।

अविशुद्धनयमणं को सुयनाणे पडविसेमो ? ॥ ૪૨૮ ॥

(જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર) એ પ્રમાણે જે કહીએ તો સર્વ જ્ઞાન અક્ષરજ છે અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથી કહ્યું છે, તો પછી અવિશુદ્ધનયના અને શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તદ્દાવત છે ? ૪૫૮

જે ચલિત ન થાય તે અક્ષર, એ પ્રમાણે જે કહેતા હો, તો સર્વ-પાંચે પ્રકારનું જ્ઞાન અશુદ્ધનયના મતે અક્ષરજ છે. કેમકે અર્ચાએ જ્ઞાન પાતાના સ્વરૂપથી ચલિત નથી થતાં અને સૂત્રમાં પણ સામાન્યથીજ કહ્યું છે, કે “ સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉધારો છે.” તેમાં પણ અક્ષરશબ્દથી સામાન્યપણે જ્ઞાન માન્યું છે, પણ શ્રુતજ્ઞાન નથી કહ્યું. વળી અર્ચાએ ભાવે અશુદ્ધનયના અભિપ્રાયે તો અક્ષરજ છે, તો પછી અહીં શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તદ્દાવત છે, કે જેથી અક્ષરશ્રુત-અનક્ષરશ્રુત વિગેરે કહેા હો ? ૪૫૮

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવાને શ્રીગુરુ કહે છે કે—

जइवि हु सव्वं चिय नाणमक्खरं तद्वि रुढिओ वन्नो ।

भण्णइमक्खरमिहरा न खरइ सव्वं सभावाओ ॥ ૪૨૯ ॥

જે કે સર્વજ્ઞાન અક્ષર છે, તો પણ રૂઢિવશાત્ અહીં વર્ણને અક્ષર કહેવાય છે. અન્યથા તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી તો ચલિત નથીજ થતી. ૪૫૯

જે કે અશુદ્ધનયોના અભિપ્રાયે સર્વજ્ઞાન અને સર્વભાવો અક્ષર (નિત્ય છે,) તો પણ રૂઢિવશાત્ અહીં અકારાદિ વર્ણનેજ અક્ષર કહેલ છે. ખીજી રીતે તો જેમ છે તેમજ છે. “ ગચ્છતીતિ ગૌઃ ” એટલે જે જાય છે તે ગાય, “ પંકે જાતં પંકજં ” એટલે કીચડમાં થએલું હોય તે કમળ. ઈત્યાદિ સામાન્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દો પણ રૂઢિવશાત્ વિશેષ અર્થનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ અક્ષરશબ્દને વર્ણરૂપેજ કહેલ છે. અને વર્ણ એ શ્રુતરૂપ છે, તેથી તેનેજ અહીં અક્ષર અનક્ષર રૂપ કહેલ છે. અન્યથા તો તારા કહેવા મુજબ અશુદ્ધનયોના મતે કરીને તો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી ચલિત થતી નથી તેથી અક્ષરજ છે. ૪૫૯

હવે એ શ્રુતરૂપવર્ણની વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

वणिज्जइ जेणऽत्थो चित्तं वण्णेण वाऽहवा दव्वं ।

वणिज्जइ दाइज्जइ भण्णइ तेणक्खरं वण्णो ॥ ૪૬૦ ॥

જેમ કાળા લીલા પીતઆદિ વર્ણ-રંગવડે ચિત્રચિત્રામણુ ભિત્યોઆદિકને વીશે પ્રકાશાય

છે, તેમ જ વડે અર્થ પ્રકાશાય-પ્રગટ કરાય તે વર્ણ. અથવા શ્વેતાદિ વર્ણવડે ગાયઆદિ વ્યંજન વર્ણન કરાય, દેખાડાય અને બોલાય, તે વર્ણ અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૦

એ વર્ણ (અક્ષર) સ્વર અને વ્યંજન એમ બે પ્રકારે છે, તેથી સ્વર અને વ્યંજન શબ્દનો અર્થ કહે છે.

अवखरसरणेण सरा वंजणमवि वंजणेण अत्यस्स ।

अत्येय खरइ न य जेण खिज्जई अखरं तेण ॥ ४६१ ॥

અક્ષરોના અનુસરવા વડે સ્વરો કહેવાય છે, અને અર્થને પ્રગટ કરવા વડે વ્યંજન કહેવાય છે. અથવા જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે, પણ સ્વયં ક્ષીણ ન થાય તે અક્ષર કહેવાય છે, ૪૬૧.

અક્ષરો (પદાર્થાદિરૂપ)ને અનુસરણ કરવા રૂપ સ્વરણવડે અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે. અથવા અક્ષરના એટલે ચૈતન્યના અનુસરણથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે. કેમકે શબ્દના ઉચ્ચાર વિના અન્તર્વિજ્ઞાન જાણી શકાય નહીં. અને શબ્દમાં સ્વરો તો હોયજ છે. માટે અક્ષરના અનુસરણથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય. અર્થ-પદાર્થને પ્રગટ કરવાવડે ક આદિ વ્યંજન કહેવાય. અહીં પહેલાં અક્ષરશબ્દને જ્ઞાનવાચી કહ્યો છે, અને અહીં વર્ણવાચી કહ્યો છે. તેથી અર્થને જે ક્ષરે છે-વ્યુત્પત્તિથી કહે છે તે અક્ષર. (અર્થશબ્દમાંથી રકાર અને થકારનો લોપ થવાથી અક્ષર શબ્દ બને છે,) અથવા જુદા જુદા વર્ણોના સંયોગથી જે અનન્તા અર્થો પ્રતિપાદન કરે છે, પણ સ્વયં ક્ષીણ નથી થતા, તે અક્ષર કહેવાય છે. ૪૬૧.

એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી સ્વર અને વ્યંજનનો શબ્દાર્થ કહ્યો; હવે વિસ્તારથી કહે છે.

सुद्धाऽवि सरंति सयं सरंति य वंजणाइं जं तेणं ।

होंति सरा न कयाइवि तेहिं विणा वंजणं सरइ ॥ ४६२ ॥

वंजिज्जइ जेणस्तथो घडो व्व दीवेण वंजणं तो तं ।

अत्थं पाएण सरा वंजेति न केवला जेणं ॥ ४६३ ॥

કેવળ એકલા અવગરે સ્વરો પણ વિષયઆદિ વસ્તુને કહે છે અને વ્યંજનોને ઉચ્ચાર-યોગ્ય કરે છે; કેમકે સ્વરો વિના વ્યંજન કદિપણ અર્થપ્રતિપાદન નથી કરતા, તેથી તે સ્વરો કહેવાય છે. તથા જેમ હીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જેવડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે, કેમકે વ્યંજન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાયઃ (ઘણુંકરીને) અર્થને પ્રગટ કરી શકતા નથી. ૪૬૨-૪૬૩.

વ્યંજન રહિત એકલા અકારાદિ સ્વરો સ્વયં વિષયઆદિ વસ્તુનું કથન કરે છે, અને વ્યંજનો સ્વર સંયુક્ત હોય તો ઉચ્ચારાય છે માટે તેમને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરે છે, તે શબ્દથી એ અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે, કેમકે તે સ્વરો વિના વ્યંજનોના ઉચ્ચાર રૂપિય અર્થને પ્રતિપાદન કરતો નથી. તેમજ બીજા વ્યંજન સાથે તેમજ એક વ્યંજનો એક વિના ઉચ્ચારી શકાય પણ નહિ. માટે વ્યંજનોને ઉચ્ચાર યોગ્ય કરતાં હીવાથી અકારાદિ સ્વરો કહેવાય છે.

તથા હીપડવડે તેમ ઘડાદિ અર્થ પ્રગટ કરાય છે-જણાવાય છે, તેમ જે વડે અર્થ-

વગર પ્રગટ થાય તે વ્યંજનને કહેવાય છે. વ્યંજનની અંત વિધાય એકલા સ્વરો પ્રાપ્ત કદિપણુ આગિઅર્થ પ્રગટ કરી શકતા નથી. એટલે વ્યંજનો પરી નામનું વાક્ય વિવક્ષિત અર્થ પ્રતિપાદન કરવાને અર્થ નથી, જેમકે--“અમ્યનર્થન-ગાન-ચારિત્રાણિ” આ વાક્ય માંથી વ્યંજનો હરે સ્વીએ ત્યારે આ સ્વરો રહે છે “અ અ ઓ આ ઓ-આ-અ-અ-ઈ-આ-ઈ” આ એકલા સ્વરો ઉપરાંત અર્થ કહેવાને અર્થ નથી. જેમકે અક્ષરકક્ષર આદિ એકલા સ્વરો વિષય-ક્રમદેય આદિ અર્થ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથીજ એમ કહ્યું છે કે વ્યંજન વિનાના એકલા સ્વરો પ્રાપ્ત આગિઅર્થ કદિ પણ પ્રગટ કરી શકતા નથી.

શિષ્ય:—જેમ સંકેતવશાત્ દેવળ અક્ષરાતિ સ્વરંગ વિગ્નગ્નાતિની અંગા-નામ છે, તેમ સંકેતવશાત્ દેવળ વ્યંજનો પણ કોમ વસ્તુની અંગા હશે. અને જે એમ કોય તે એમ કેમ કહી શકાય કે “વ્યંજનો સ્વરંગ વિના કદિપણુ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી.”

ગુરુ:—દેવળ સ્વરંગવડે કોમક વગન કોમકની અંગા કોય છે, પણ વ્યંજનોથી તે કદિપણુ કોમની અંગા નથી જણાતી. માટેજ કહ્યું છે કે “વ્યંજનો સ્વરંગ વિના કદિપણુ અર્થ પ્રતિપાદન કરતા નથી.” ૪૬૨-૪૬૩.

એ પ્ર માણે અક્ષર અને વર્ણ એ બન્ને પર્યાયો સામાન્ય વર્ણવાગક છે. તથા સ્વર અને વ્યંજન એ દોઢ વર્ણવિશેષના વાગક છે. તેમાં કદિવશાત્ અક્ષરને વર્ણ કહેવાય છે. તે અક્ષર ત્રણ પ્રકારે છે. તે બતાવે છે.

તં સળ્ળા-વંજણ-લઘ્વશ્વરિયં તિવિહમક્રુશ્વરં, તત્ય ।

મુવહુલિવિભેયનિયયં સળ્ળક્રુશ્વરમક્રુશ્વરાગાનો ॥ ૪૬૪ ॥

તે અક્ષર અંગાક્ષર-વ્યંજનાક્ષર-લઘ્વશ્વર એ નામે ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં અતિવર્ણી લિપિના ભેદથી નિયત, અક્ષરાકારરૂપ પ્રથમ અંગાક્ષર છે. ૪૬૪.

અંગાક્ષર--વ્યંજનાક્ષર અને લઘ્વશ્વર એમ ત્રણ પ્રકારે અક્ષર છે. તેમાં પ્રથમ જે શાસ્ત્રોમાં અક્ષર પ્રકારની લિપિઓ કહી છે, જેવી કે--હંસલિપિ ભૂતલિપિ, ઉડીલિપિ, ચવનીલિપિ, તુરકિલિપિ, કીરીલિપિ, ડાવિટીલિપિ, માળવીલિપિ, નટીલિપિ, નાગરી-લિપિ, લાટલીપિ, પારસીલિપિ, અનિમિત્તલિપિ, આણ્ડ્યલિપિ અને મૂળદેવીલિપિ. એવગેરે અક્ષર પ્રકારની લિપિના ભેદથી નિયત અક્ષરાકારરૂપ અંગાક્ષર છે. તે અંગાક્ષર લિપિના ભેદથી અનેક પ્રકારે છે. જેમકે કોમ લિપિમાં અર્ધ ચન્દ્રાકાર ટકાર હોય છે, કોઈ લિપિમાં ઘટાકાર ઠકાર હોય છે. વિગેરે અનેક પ્રકારે છે. ૪૬૪

હવે વ્યંજનાક્ષર કહે છે.

વંજિજ્ઞ જેણત્યો ઘડો વ્વ દીવેણ વંજણં તો તં ।

મળ્ણઙ માસિજ્ઞંતં સવ્વમકારાઙ તકાલં ॥ ૪૬૫ ॥

જેમ દીવાવડે ઘડો પ્રગટ કરાય છે, તેમ જે વડે અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન કહેવાય છે. ભાષાનો કાળ તે તેનો કાળ જાણવો અને તેજ કાળે બોલાતા સર્વ અકારાદિથી હકાર પર્યન્તના અક્ષરો વ્યંજનાક્ષર કહેવાય છે. (મતલબ કે બોલાતો શબ્દ તે વ્યંજનાક્ષર છે, કેમકે તે શબ્દના અર્થને પ્રગટ કરનાર છે.) ૪૬૫.

હવે લઘ્વશ્વર કહે છે.

જો અકૂલરોવલંભો સા લઢ્ઢી, તં ચ હોઈ વિણ્ણાણં ।

ઈન્દિય-મણોનિમિત્તં જો આવરણકૂલઓવસમો ॥ ૪૬૬ ॥

જે અક્ષરોપલંભ-લાભરૂપ (અક્ષરની પ્રાપ્ત) તે લબ્ધિ છે, અને તે ઇન્દ્રિય-મનો નિમિત્ત શ્રુતચંથાનુસારિ વિજ્ઞાન (શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ) છે, તેમજ તદાવરણ (શ્રુતજ્ઞાના-વરણ)નો જે ક્ષયોપશમ એ બન્ને લબ્ધ્યક્ષર છે. ૪૬૬.

હવે દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતનો તફાવત કહે છે.

દલ્લસુયં સળ્ણા-વંજણકલ્લરં, ભાવસુત્તમિયરં તુ ।

મહ્-સુયવિસેસળમ્મિવિ મોત્તૂળં દલ્લસુત્તંતિ ॥ ૪૬૭ ॥

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંગ-જનાક્ષર એ બંને દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ સિવાયનું લબ્ધ્યક્ષર તે ભાવશ્રુત છે. મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચાર કરતાં પણ “ મોત્તૂળં દલ્લસુયં ” એ ૧૧૭ મી ગાથામાં આ ભેદ કહેલ છે. ૪૬૭.

સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંગ-જનાક્ષર એ બન્ને ભાવશ્રુતનાં કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે અને લબ્ધ્યક્ષર તે ભાવશ્રુત છે.

શિષ્ય:—અહીં શ્રુતજ્ઞાનના વિચારમાં જે આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ કહેલો છે, તેવો ભેદ પૂર્વે મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતા “ સોઈન્દિઓલઢ્ઢી ” ઇત્યાદિ ૧૧૭ મી ગાથામાં કર્યો છે કે નહિ? જો એવો ભેદ ત્યાં છે, તો તે કેવી રીતે છે? તે દખાડો, અને જો નથી, તો અહીં પણ એવો ભેદ શા માટે કહેલો છે?

ગુરુ:—ત્યાં મતિ-શ્રુતનો ભેદ વિચારતાં પણ આ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ ૧૧૭ મી ગાથામાં જણાવેલ છે કે—

દલ્લસુયં સળ્ણકલ્લરમકૂલરંભોત્તિ ભાવસુયમુત્તં ।

સોતોલલઢ્ઢિવયણેણ વંજણં ભાવસુત્તં ચ ॥ ૪૬૮ ॥

સંજ્ઞાક્ષર તે દ્રવ્યશ્રુત અને અક્ષરોપલંભથી ભાવશ્રુત કહ્યું છે; તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયોપ-લબ્ધિ એ વચનવડે વ્યંગ-જનાક્ષર અને ભાવશ્રુત કહ્યું છે. ૪૬૮

સંજ્ઞાક્ષર એ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી તેને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યું અને “ સકાલરંભો ય મેસેસુ ” એટલે શેષઈન્દ્રિયોમાં અક્ષરોપલંભ એ વાક્યથી લબ્ધ્યક્ષર કહ્યું છે, તે વિજ્ઞાનાત્મક હોવાથી ભાવશ્રુત છે. તથા “ સોઈન્દિઓલઢ્ઢી હોઈ સુયં ” એટલે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ તે શ્રુત છે અર્થાત્ શ્રોત્રેન્દ્રિયવડે જે શબ્દની ઉપલબ્ધિ તે શ્રુત. એ વાક્યથી વ્યંગ-જનાક્ષર કહ્યું છે. અથવા શ્રોત્રેન્દ્રિયની જે ઉપલબ્ધિ તે શ્રુત એવો અર્થ કુવાથી વિજ્ઞાનાત્મક ભાવશ્રુત કહ્યું છે અને તે ભાવશ્રુત લબ્ધ્યક્ષરજ છે. આ પ્રમાણે પૂર્વે પણ ત્રિવિધ અક્ષરનો ભેદ જણાવીને દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ૪૬૮.

લબ્ધ્યક્ષરને પ્રમાતા કેવીરીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે કહે છે.

પચકૂલમિન્દિય-મણેતિ લલ્લમ્ લિંગેણ ચલ્લવં મોટ ।

લિંગમણુમાણમણે નારિલ્લવં પચામંતિ ॥ ૪૬૯ ॥

તે લબ્ધ્યક્ષર કહેલો ઇન્દ્રિય અને મનવડે પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રાપ્ત છે, અને કહેલો લિંગવડે ૪૬૯. લિંગ એટલે અનુમાન. બીજાએ નાદરૂપાદિ પાંચ પ્રકારે તે અનુમાન કહે છે. ૪૬૯.

એ લઘ્વ્યક્ષરશ્રુત કોષને ઇન્દ્રિય-મનના નિમિત્તથી વ્યવહાર પ્રત્યક્ષરૂપે થાય છે, એ કોષને ધૂમાદિલિંગવડે થાય છે. એટલે કે ધૂમાદિલિંગ જોઈને જે અગ્નિઆદિરૂપ જાણ થાય છે તે, તેમાં લિંગ એટલે અનુમાન સમજવું.

શિષ્ય:-લિંગગ્રહણ અને પૂર્વ સંબંધનું સ્મરણ એ બન્ને થયાપછી લિંગથી થયેલું જ્ઞાન તે અનુમાન કહેવાય છે. અને તમે તો લિંગનેજ અનુમાન કહો છો ? તેનું કેમ ?

ગુરુ:-તારું કહેવું સત્ય છે, પરંતુ અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે, એટલે લિંગ એ અનુમાનજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી લિંગનેજ અનુમાન કહ્યું છે, જેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ઘટ, તે પણ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, તેમ તે પણ સમજવું. આ સર્વનું તાર્કિક એ છે કે લઘ્વ્યક્ષર તે શ્રુતજ્ઞાન છે. અને તે ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્તથી વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ થાય અથવા અનુમાનથી થાય છે. તે સિવાય આત્મ પ્રત્યક્ષ તો નથી થતું. કેમકે આત્મ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો અવાધ આદિ છે, વળી બીજાઓ સાદૃશ્યપણાદિથી થતું અનુમાન પાંચ પ્રકારે એમ કહે છે. ૪૬૯

હવે એજ પાંચપ્રકારના અનુમાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

સારિક્ત-વિવક્ષો-ભય-મુવમા-ગમમેવ સન્વમણુમાણં ।

કિંચિમ્મત્તવિસેસેણ વા ન તં પંચહા ઠાઙ્ ॥ ૪૭૦ ॥

સાદૃશ્ય વિસદૃશ ને ઉભયજ્ઞાન-ઉપમા-અને આગમ, એ સર્વ અનુમાનજ છે. કિંચિત્માત્ર ભેદથી ભેદ કહીએ તો તે પાંચપ્રકારે ન રહે, ૪૭૦

પ્રત્યક્ષપદાર્થમાં પણ સાદૃશ્યપણાથી સ્મૃતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે કોઈ એક ભાઈને જોયો હોય તો બીજે સ્થળે તેના સમાન ચહેરાવાળા બીજા ભાઈને જોઈને, જોયેલા ભાઈની સમાનતાથી “ એ પૂર્વે જોયેલો આનો ભાઈ હતો ” આનું સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે. વિપક્ષથી પણ સ્મૃતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે નકુલ (નાળીઓ) જોઈને તેના વિપક્ષભૂત સર્પનું જ્ઞાન થાય છે. વળી ઉભયરૂપથી પણ સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે, જે અચ્ચર જોવાથી ગદ્યકાનું અને અધ્વનું બન્નેનું સ્મરણ થાય છે. ઉપમાથી પણ એજ પ્રકાર સ્મૃતિ થાય છે. જેમકે ગવય-(રોઝ) જોઈને ગાયનું સ્મરણ થાય છે. અને આગમથી સ્મૃતિ જ્ઞાન થાય છે. એ પ્રમાણે સાદૃશ્યાદિભેદે પાંચ પ્રકારનું અનુમાન છે. અર્થાત્ પાંચે પ્રકારે અનુમાનથી ભિન્ન નથી. કારણકે અન્યસંબંધથી વિવક્ષિત અર્થનું સ્મરણ થાય છે. પણ જો કિંચિત્ ભેદથી પણ ભેદ કરીએ તો અનુમાનના આ પાંચજ પ્રકાર ન રહેતા, તેથી આધિક પણ થાય છે. કેમકે આ પાંચભેદથી અનુમાનના બંધાએ ભેદનો સંબંધ નથી થતો. જેમકે ધૂમથી અગ્નિનું જ્ઞાન, વાદળાથી જળઆદિનું જ્ઞાન વિગેરે લોકપ્રતિ અનુમાનનો આમાં સમાવેશ નથી થતો (આ સ્થળે-“ માયઞ્ઞિયસ્ત ” ઇત્યાદિ ગ્રંથો કોઈ સ્થળે જણાય છે, પણ તે પ્રક્ષેપ હોવાથી અને બે મૂળ ટીકાઓમાં ગ્રહણ કરી તેથી અમે પણ તેની ઉપેક્ષા કરીને તેની વ્યાખ્યા નથી કહેતા.) ૪૭૦

હવે ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત જ્ઞાન પણ ખરીરીતે અનુમાનજ છે. એમ સિદ્ધ કરવાને કહે છે

ઈન્દિય-મણોનિમિત્તંપિ નાણુમાણાહિ મિજ્જણ, કિંતુ ।

નાવિક્કવઙ્ લિંગંતરમિહ પચ્ચક્કવોવયારો ત્થ ॥ ૪૭૧ ॥

ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તજ્ઞાન પણ અનુમાનથી જુદું નથી; પરંતુ તે અન્યલિંગની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેથી એમાં પ્રત્યક્ષનો ઉપચાર કરાય છે. ૪૭૧.

સન્મુખરહેલ ઘટાદિ અર્થ સાક્ષાત્ જોઇને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન પણ ધ્રુમથી જેમ અશિતુ' જ્ઞાન થાય છે, તેમ તે પણ ઇન્દ્રિય અને મનથી થતું હોવાથી અનુમાન જ્ઞાનજ છે. કારણકે ઇન્દ્રિય અને મનવડે તે થતું હોવાથી આત્માને તો પરોક્ષજ છે, તેથી ખરી રીતે એ જ્ઞાન અનુમાનથી જુદું નથી. અને જે અર્થો ઇન્દ્રિયોને સાક્ષાત્ નથી છતાં પણ સાદૃશ્યાદિ લિંગથી તેતું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેતું જ્ઞાન તો અનુમાનરૂપજ છે એમાં શો સંદેહ ?

શિષ્ય:—ઇન્દ્રિય અને મનોનિમિત્ત જે જ્ઞાન સાક્ષાત્ અર્થ જોઇને થાય છે, તે જ્ઞાનને જે અનુમાન કહો છો, તો તે લોકમાં પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રસિદ્ધ કેમ કહેવાય છે. ?

ગુરુ:—ઇન્દ્રિય અને મનરૂપ નિમિત્તમાત્રથીજ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ધ્રુમઆદિ અન્ય લિંગની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેથી તે જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષની પેઠે પ્રત્યક્ષ ઉપચાર કરાય છે. પરમાર્થથી તો તે અનુમાનજ છે. ૪૭૧

હવે કિંચિત્સેદ્ધથી અનુમાનનો ભેદ કહેવાય છે, તો પણ એ પાંચ ભેદ યોગ્ય નથી, તે ખતાવે છે.

નાપુણરુત્તા ન સમત્તલિજ્ઞસંગાહિયા ન ચ ગુણાય ।

નિયમિયપરિમાણાદિ કિં ચ વિસેસોવલદ્ધોદિ ? ॥ ૪૭૨ ॥

(પંચવિધ અનુમાનોપલબ્ધિ) પુનરુક્તિ દોષ રહિત નથી. સમસ્ત લિંગનો સંબંધ નથી કરતી અને ગુણકારી પણ નથી, તો પછી એ નિયમિત પરિમાણવાળી વિશેષ ઉપલબ્ધિવડે શું ? ૪૭૨

જે પંચવિધ અનુમાનોપલબ્ધિ કોઈ માને છે, તે પુનરુક્તિ દોષ રહિત નથી. કેમકે સાદૃશ્ય-ઉપમાન આદિમાં સર્વત્ર સાદૃશ્યપણું સમાન હોવાથી પુનરુક્તિદોષયુક્તજ છે. અને આત્યન્તપરોક્ષ સ્વર્ગાદિવડે ઉપમાન કરવામાં આગમપણું સમાન હોવાથી તેમાં પણ પુનરુક્તિ દોષ છે. વળી એ પંચવિધઉપલબ્ધિમાં સર્વલિંગોનો સમાવેશ પણ નથી થતો, કેમકે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા કાર્ય અને સ્વભાવાદિરૂપ ધ્રુમ અને કૃતકતાદિ લિંગોનો આમાં સમાવેશ નથી થતો, એમાં પણ કોઈકે આંશે સાદૃશ્યપણું છે. તો પછી પણ ભેદો કરવાતું શું પ્રયોજન ? એકજ ભેદ ખસ છે. કારણકે અધ્યાત્મ લિંગોમાં કોઈકે આંશે સાદૃશ્યપણું ગમક છે. વળી આ પંચવિધ ઉપલબ્ધિથી કોઈ ગુણ નથી પણ દિગ્મન્યાયે દર્શાવજ છે, તો પછી એ પ્રમાણે નિયમિતપરિમાણવાળી પંચવિધ વિશેષોપલબ્ધિથી શું લાભ છે. ? અનુમાનરૂપેજ સર્વનો સંબંધ કરવાથી કંઈપણ ફાયદો નહિ આવે. ૪૭૨.

બલે એમ લેા. પરંતુ અનુમાનથી જુદી ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તે તો કહેવી જોઈએ. તે માટે તે અનુપલબ્ધિ જણાવી તેતું કારણ કહે છે.

નાતિકયાડણુવલદ્ધો મયા વિવક્ત્વો નિ વા તત્ત્વો નદા ।

વચ્ચાદિગારગેજ ચ ન ડ જુત્તો નિવિરનિવમો સે ॥ ૪૭૩ ॥

આહી અનુપલબ્ધિનો અપિશદ નથી (માટે તે ન કહેવી જોઈએ, પણ અનુપલબ્ધિનો) પ્રતિપક્ષ અનુપલબ્ધિ છે. (તેથી કહી છે.) તે અનુમાનરૂપેજ પ્રસિદ્ધ છે. આ ૨૨

ગ્રહણ કરવાથી સર્વ અનુપલબ્ધિ કહેવી જોઈએ, પરંતુ તે અનુપલબ્ધિ ત્રણ પ્રકારે છે, એ નિયમયુક્ત નથી. ૪૭૩.

અત્યંત અનુપલબ્ધિ-સામાન્ય અનુપલબ્ધિ-અને વિસ્મૃતિ અનુપલબ્ધિ, આ ત્રણ પ્રકારની અનુપલબ્ધિ કેટલાક માને છે. તેમાં પ્રથમ ખરવિષાણ અધ્યશૂંગ-વધ્યાપુત્ર આદિ વસ્તુઓ સર્વથા અભાવ હોવાથી તે જણાતી નથી તેથી તેની અત્યંત અનુપલબ્ધિ કહેવાય. અહીં અથવા મગના દાણાઓનું રૂપ જણાતા છતાં પણ તે દાણા મોટા ઢગલામાં નાંખ્યા હોય તો તે જણાતા નથી, તેની સામાન્ય અનુપલબ્ધિ કહેવાય અને “આ તે છે” એવું અનુસંધાન કર્યા વિના વિસ્મરણથીજ વસ્તુ ન જણાય તે વિસ્મૃતિથી અનુપલબ્ધિ કહેવાય.

શિષ્ય:—અહીં અક્ષરોપલબ્ધિનો અધિકાર હોવાથી આ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિનું સ્વરૂપ કહેવું એ અપ્રસ્તુત છે.

ગુરુ:—ઉપલબ્ધિથી વિપરીત અનુપલબ્ધિ છે. એ કારણથી વિપરીતપણાએ કરીને એ ત્રિવિધ અનુપલબ્ધિ અહીં કહી છે.

શિષ્ય:—તો પણ અનુપલબ્ધિ ત્રણજ છે એવો નિયમ અચોગ્ય છે. કારણકે અતિ નજીક રહેલી વસ્તુ, અતિ દૂર રહેલી વસ્તુ જણાતી નથી, તેથી તે પણ અનુપલબ્ધિપણે પ્રસિદ્ધ છે, માટે આદિશબ્દથી બધીએ અનુપલબ્ધિઓ કહેવી જોઈએ પણ ત્રણજ અનુપલબ્ધિઓ છે, એવો નિયમ તો અચોગ્ય છે, માટે બધીએ અનુપલબ્ધિએ કહો.

ગુરુ:—એ સર્વનું સ્વરૂપ અહીં કહેવા જતાં ગ્રંથનો વિસ્તાર થઈ જાય, વળી બીજા ગ્રંથોમાં તેનું સ્વરૂપ સવિસ્તર કહ્યું છે. (અન્યત્રોક્તત્વાત્) અથવા આ બધીનો સમાવેશ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાંજ થાય છે, તેથી અહીં નથી કહેતા. ૪૭૩

એ પ્રમાણે તત્ત્વ-ભેદ અને પર્યાયવડે અક્ષરની વ્યાખ્યા કરી, હવે એ અક્ષરશ્રુતના અધિકારમાં સૂત્રમાં કહ્યું છે કે અક્ષરલબ્ધિને લબ્ધ્યક્ષર ઉત્પન્ન થાય છે તે વાત પ્રેરિ શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

અક્ષરલંભો સળ્ળીળ હોજ્જ પુરિસાઈવળ્ળવિળ્ળાળં ।

કત્તો અસ્સળ્ળીળં મળિયં ચ સુયમ્મિ તેસિંવિ ॥ ૪૭૪ ॥

પુરુષાદિશબ્દના વર્ણવિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાભ સંજ્ઞીને હોય, પણ અસંજ્ઞીને ક્યાંથી હોય? તેમને પણ શ્રુતમાં અક્ષરલાભ તો કહ્યો છે. ૪૭૪.

શિષ્ય:—સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસક-ઘટ-પટ ઇત્યાદિ વર્ણના વિજ્ઞાનરૂપ અક્ષરલાભ, મનવાળા સંજ્ઞીજીવોને હોય, એ વાત માની શકાય છે, પરંતુ મનરહિત અસંજ્ઞીજીવોને એ લાભ ક્યાંથી હોય? નજ હોય. કારણકે અક્ષરલાભ પરોપદેશજન્ય હોવાથી મન રહિત અસંજ્ઞીજીવોને તે સંભવે નહી.

ગુરુ:—અસંજ્ઞીને પણ એ અક્ષરલાભ હોય છે, સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ એકેન્દ્રિય મતિ-અજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાની છે ” એ વચનથી એકેન્દ્રિયાદિ અસંજ્ઞીજીવોને પણ અક્ષરલાભ હોય છે. કારણકે અક્ષર સિવાય શ્રુત હોઈ શકે નહિ. ૪૭૪

શિષ્ય:—એ કેમ માની શકાય? શ્રીગુરુ તેના ઉત્તરમાં ઉદાહરણપૂર્વક કહે છે કે—

જહ ચેયણ્ણમકિત્તિમમસ્સણીણં તહોહણાણંપિ ।

યોવંતિ નોવલભ્મં જીવત્તમિવેંદિયાઈણં ॥ ૪૭૫ ॥

જેમ અસંજીને ચૈતન્ય સ્વાભાવિક છે, તેમ ઓધજ્ઞાન પણ છે, પણ અદ્ય હોવાથી એકેંદ્રિયના જીવત્વની જેમ તે જણાતું નથી. ૪૭૫.

જેમ અસંજીને આહારાદિ સંજ્ઞાદ્વારા ચૈતન્ય-જીવપણું સ્વાભાવિક જણાય છે, તેમ લબ્ધ્યક્ષરાત્મક ઓધજ્ઞાન પણ તેમને છે, પરંતુ તે જ્ઞાન અદ્ય હોવાથી સ્પૂલદૃષ્ટિવાળાઓથી પૃથ્વીઆદિ એકેંદ્રિયના જીવત્વની જેમ જાણી શકાતું નથી. જો કે અક્ષરલાભ પરોપદેશ-જન્ય છે, પણ તેમાં સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યગ્જનાક્ષરનો લાભ પરોપદેશજન્ય છે. લબ્ધ્યક્ષર તો ક્ષયોપશમ અને ઇન્દ્રિય નિમિત્ત વાળો હોવાથી અસંજીને પણ હોય છે, અને એજ લબ્ધ્યક્ષર મુખ્યતાએ અહીં પ્રસ્તુત છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યગ્જનાક્ષર પ્રસ્તુત નથી કેમકે અહીં આધિકાર તો વ્યાપક એવા શ્રુતજ્ઞાનનો છે. ૪૭૫.

આ સંબંધમાં બીજી દૃષ્ટાન્ત કહો છે.

જહ વા સણ્ણીણમણકૂચરાણ અસંજ નરવણ્ણવિણ્ણાણે ।

લદ્ધકૂચરંતિ મણ્ણં કિંપિત્તિ તહા અસણ્ણીણં ॥ ૪૭૬ ॥

અથવા જેમ નિરક્ષર એવા સંજીજીવોને મનુષ્યાદિ વર્ણ (અક્ષર) નું જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેમને લબ્ધ્યક્ષર કહેવાય છે; તેમ અસંજીને પણ કંઈક છે. ૪૭૬.

જેમ અન્યઉપદેશના અભાવે મુખ્યસ્વભાવવાળા-લિધ્વ બાળક-ગોવાળ-ગાય આદિને મનુષ્યાદિના શબ્દોના અક્ષરોનું જ્ઞાન નહિ છતાં પણ તેઓને લબ્ધ્યક્ષર છે, એમ કહેવાય છે, કારણ કે તેઓને તેવા શબ્દોઆરથી બોલાવતાં તે સાંભળે છે અને સામું પણ જીવે છે. અને ગાય પણ શબ્દલા-બહુલા આદિશબ્દથી બોલાવી હોય તો પોતાનું નામ જાણે છે અને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિ કરે છે. આ પ્રમાણે ગાય આદિને તેવા પ્રકારનો પરોપદેશ નથી, તે છતાં પણ લબ્ધ્યક્ષર છે. એવીજ રીતે અસંજીને પણ તે છે. ૪૭૬.

એ પ્રમાણે એકેંદ્રિયાદિને જેને જેટલું લબ્ધ્યક્ષર શ્રુત હોય છે, તે કયું; હવે એકેંદ્ર અક્ષરોના અક્ષરના જેટલા પર્યાયો છે, તે વિશેષથી બતાવે છે.

एकैकमकूचरं पुण स-परपज्जायमेयओ भित्तं ।

तं सवद्व-पज्जायरासिमाणं मुण्यच्चं ॥ ૪૭૭ ॥

વળી એકેક અક્ષર સ્વ-પર પર્યાયના બેદથી બિન્ન છે. તે પર્યાયો મર્ચ દ્રવ્ય અને પર્યાયના રાશિ (સમૂહ) પ્રમાણે જણાવા. ૪૭૭

એકેક અક્ષરોના સ્વ-પર પર્યાયના બેદથી બિન્ન છે. તે સર્વ દ્રવ્યને ધર્મ-સ્વ-રાશિ આદિ અને તેના પર્યાયના રાશિ જેટલા છે. એટલે કે આ જગતમાં પરમાણુ દ્રવ્ય દુષ્ટાદિ અને એકેક આકાશ પ્રદેશાદિ જે દ્રવ્યો છે, એ મર્ચને એકલા સ્વભાવી ને સમૂહ પ્રમાણે તેટલા સમૂહ એકેક અક્ષરોના પર્યાયનો છે. જેમકે તે અક્ષરોમાંના એકેક અક્ષર-માર્ગ જેટલાક ધારા સ્વપર્યાયો છે. તે પણ અનન્ત છે. અને આદીના પર્યાયો તે તેથી અનન્ત મુજબ છે. આ સમજવામાં એક કહવના કદીનું. જેમકે મર્ચદ્રવ્ય અને તેના પર્યાયો રાશિ અનન્તાનન્ત સ્વરૂપ છે, તો પણ અનન્તકહવનાને તેની સંખ્યા કદીનું.

પ્રમાણ છે અને અક્ષર ઇકારાદિના વાચ્ય પદાર્થો સર્વની સંખ્યા એક હોય તે પ્રમાણ છે. હવે તેમાંના એક અક્ષર અક્ષરના, સર્વદ્રવ્યગત લક્ષ પર્યાયના સમૂહમાંથી વિદ્યમાનપણે સંબંધ સ્વપર્યાયો કેવળ એકસો પ્રમાણ છે, અને બાકીના બીજા બધાએ પરપર્યાયો છે, તે તેમાં અવિદ્યમાનપણે સંબંધ છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના અને પરમાણુ-દ્રવ્યજુકાદિના પર્યાયો પણ સમજવા. ૪૭૭

હવે સ્વપર્યાયો કયા છે, તે જણાવે છે.

જે લભઃ કેવલો સે સવર્ણસહિઓ વ પજ્જવેડગારો ।

તે તસ્સ સપજ્જાયા સેસા પરપજ્જયા સવ્વે ॥ ૪૭૮ ॥

અન્યવર્ણ સાથે અસંયુક્ત અક્ષરના અથવા સંયુક્ત એવા અક્ષરના ઉદાત્ત-અનુદાત્ત-સાનુનાસિક-નિરનુનાસિકાદિ પોતાના પર્યાયોને અનુભવે છે તે સ્વપર્યાયો છે, અને બાકીના બધા તેના પરપર્યાયો છે.

અન્ય અક્ષર સાથે જોડાએલ અથવા નહિ જોડાએલ કેવળ અક્ષર, ઉદાત્ત અનુદાત્ત-સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક વિગેરે જે આત્મગત પર્યાયોને અનુભવે છે, તે અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે, કેમકે તે પર્યાયો તેમાં અસ્તિપણે (વિદ્યમાનરૂપે) છે, અને તે પર્યાયો અનન્તા છે, કેમકે તે અક્ષરથી વિષ્ણુ-પરમાણુ આદિ અનન્તાં દ્રવ્ય વાચ્ય છે. અને તે તે દ્રવ્ય પ્રતિપાદન કરવાની એની શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન છે. જે એમ ન હોય, તો તે અક્ષરથી પ્રતિપાદન કરાતા સર્વ એક અરૂપવર્ણથી વાચ્ય હોવાથી સર્વ પદાર્થની એકતા થઈ જાય, આ સિવાય બાકીના ઇકારાદિ સંબંધિના ઘટાદિગત પર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાયો છે, કેમકે તે તેનાથી ભિન્ન છે અને નાસ્તિપણે સંબંધવાળા છે. એજ પ્રમાણે ઇકારાદિના પણ સ્વપર્યાયો સમજી લેવા. ૪૭૮

અહીં શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

જઈ તે પરપજ્જાયા ન તસ્સ, અહ તસ્સ ન પરપજ્જાયા ।

જં તમ્મિ અસંબદ્ધા તો પરજ્જાયવવણસો ॥ ૪૭૯ ॥

જે તે પરપર્યાયો છે, તો તે તેના ન કહેવાય, અને તેના હોય, તો પરપર્યાય ન કહેવાય? (એ પર્યાયો) તેમાં અસંબંધ હોવાથી પરપર્યાય કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જે પોતાના પર્યાયો હોય, તેજ તેના પર્યાય કહેવાય છે, પરંતુ જે ઘટાદિ પરવસ્તુના પર્યાયો છે, તે અક્ષરના પર્યાયો ન કહેવાય, અને જે તે અક્ષરના કહેવાય, તો ઘટાદિના ન કહેવાય. અને તેથી કરીને જે પરના પર્યાયો છે, તો તે તેના કેમ કહેવાય? અને જે તેના કહેવાય, તો પરના કેમ કહેવાય? આ પ્રમાણે કહેવાથી તો અત્યંત વિરોધ જણાય છે.

ગુરુ:—તહાઈ કહેવું અભિપ્રાય જાણ્યા વિનાનું છે. કારણકે એ અક્ષર ઇકારાદિમાં ઘટાદિ પર્યાયો વિદ્યમાનપણે જોડાએલા નહિ હોવાથી તેમને પરપર્યાય કહેવાય છે, અન્યથા વ્યાવૃત્તિરૂપે તો તે પણ તેમાં જોડાએલા છે. અને તેથી કરીને વ્યાવૃત્તિરૂપે તેમને સ્વપર્યાય કહીએ તો કંઈ વિરૂધ્ધ નથી. પરંતુ એ ઘટાદિપર્યાયો વિદ્યમાનપણે તો ઘટાદિમાં જોડાએલા છે, તેથી તે અક્ષરના પરપર્યાય કહેવાય છે.

ધમાનપણે) તેમાં જે પર્યાયો જેમાં વિધમાનરૂપે જોડાએલા હોય તે તેના સ્વપર્યાયો કહેવાય છે, અને જે પર્યાયો જેમાં અવિધમાનપણે જોડાએલા હોય, તે તેના પરપર્યાયો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નિમિત્તનો ભેદ જણાવનારાજ સ્વ અને પર શબ્દો છે, પરંતુ તેમનો તેમાં સર્વથા સંબંધ કે અસંબંધ જણાવનારા નથી. આ કારણથી ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરની અંદર વિધમાનપણે જોડાએલા ન હોવાથી પરપર્યાયો કહેવાય છે, પરંતુ તે પર્યાયો તેમાં સર્વથા પ્રકારે નથી જોડાએલા એમ નહીં. આવધમાનરૂપે તો તે તેમાં પણ જોડાએલા છેજ. અહીં એવી શંકા પણ ન કરવી, કે એકનો સંબંધ ઉભય તરફ અયોગ્ય છે. કારણકે હિમવન્તાદિ એકજ છતાં, તેના બે અંશવડે તેનો પૂર્વ અને પાશ્વર્ય સમુદ્રાદિસાથે સંબંધ છે. તેવીજ રીતે અહીં પણ પર્યાયોને ઉભય સાથે સંબંધ થાય છે એમ સમજવું. બે એકજરૂપે એકનો ઉભય તરફ સંબંધ માનીએ, તો વિરોધ આવે. એવું તો કંઈ છે નહિ, કેમકે બે રૂપે ઘટાદિ પર્યાયોનો સંબંધ બન્ને સ્થળે છે, એટલે કે તે ઘટાદિના પર્યાયોનો વિધમાનરૂપે ઘટાદિમાં સંબંધ છે, અને અવિધમાનરૂપે અક્ષરોદિમાં છે.

ગધેડાના શીંગડાની જેમ અસતપણું એ અભાવસ્વરૂપ હોવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપજ નથી, તો પછી અસતપણે એટલે અવિધમાનરૂપે તેનો તેમાં સંબંધ છે. એમ કેમ કહેવાય ? આવી શંકાપણુ અહીં ન કરવી; કારણકે ખરવિષાણુ (ગધેડાના શીંગડા)ની કલ્પના વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ નથી કરતી. જેમકે પ્રાગભાવ (પૂર્વનો અભાવ) પ્રધ્વંસાભાવ (વિધમાનવસ્તુનો નાશ) જેમકે ઘડો ભાંગી જવાથી તેનો નાશ થયો તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય (ઘટાભાવ) ઘડાનો અભાવ પટાભાવ (પટનો અભાવ) આદિ વસ્તુના અભાવના વિશેષણની જેઠ, ખરવિષાણુદિમાં પણ એવું વિશેષણ સંભવતું નથી, અભિલાપ રહિત નિરૂપ છઠ્ઠા ભૂતની જેઠ ખરવિષાણુદિનો લોકોએ માત્ર સંકેત કર્યો છે, પરંતુ છઠ્ઠા ભૂતની જેઠ અમે વસ્તુનો અભાવ નીરૂપ નથી માનતા, કારણકે નિરૂપ એ અભિલાપ રહિત હોવાથી પ્રાગભાવાદિ વિશેષણો તે અભાવને ઘટે નહિ; પરંતુ વસ્તુસ્વરૂપ એવું છે કે જેમ મૃતિપિંડાદિ પર્યાય (માટીનો પિંડ) ભાવ રૂપ છતાં પણ, ઘટાકારાદિ રૂપે નહિ હોવાથી (ઘટનો) પ્રાગભાવ કહેવાય છે. અથવા જેમ કપાલ આદિ પર્યાય ભાવરૂપ છતાં પણ ઘટના આકારનો નાશ થવાથી (ઘટનો) પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે, તેવીજ રીતે ભિન્ન પર્યાય પામેલ અક્ષરોદિ ભાવરૂપ છતાં પણ ઘટાદિ વસ્તુના અભાવરૂપે કહેવાય છે, પણ સર્વથા અભાવરૂપે નથી કહેવાતા, કેમકે સર્વથા અભાવ તો સ્વરૂપરહિત નિરભિલાખ્ય છે. (ન કહી શકાય એવો છે.) ખરવિષાણુદિ શબ્દવડે એ અભાવ કહી શકાય છે, તો તેને નિરભિલાખ્ય કેમ કહેવાય ? એમ પણ ન કહેવું. કારણકે તે અભાવનું સર્વથા અવ્યાવ્યપણું જણાવવાને મારેજ સંકેત માત્રથી થતા ખરવિષાણુદિ શબ્દોનો લોકોએ ત્યાં અવધાર કર્યો છે.

વળી બે ઘટાદિપર્યાયોનો નાસ્તિપણે (અવિધમાનરૂપે) અક્ષરમાં સંબંધ ન માનવામાં આવે, તો અસ્તિ-નાસ્તિપણું (વિધમાન-અવિધમાનરૂપે) પરસ્પર ભિન્ન સ્વરૂપ હોવાથી અસ્તિપણે (વિધમાનરૂપે) ઘટાદિપર્યાયોનો સંબંધ તેમાં માનવો નહીં. તેમ માનવાથી અક્ષર પણ ઘટાદિરૂપ થઈ જાય. અને એમ ઘટાદિ અસત્ જગત નિરૂપણની અર્થ. અને તેથી સર્વની સાધેજ ઉત્પત્તિ અને નાશ અસ્તિનો પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય.

મિત્ર:—પરોદિમાં કહેલા ઘટાદિ પર્યાયોનું નાસ્તિપણે સ્વરૂપ માનવું કેવી રીતે ? કારણકે રૂપી વિના રૂપનો સંબંધ ઘટે નહિ. માત્ર એ તેમ છતાંજ બે તેમાં તે એ તો આજુ નજાત એરૂપજ થઈ જાય.

ગુરુ:—ઘટાદિ પર્યાયોના નાસ્તિપણે સંબંધ ઘટાદિ સિવાય અન્યસ્થળે વ્યાપ્તિ થઈ છે, જો તેમ ન હોય તો સ્વ અને પરનો ભાવ સંભવે નહિ. આજ કારણથી કેમકે અપેક્ષાએ વિધિની એકતા માનવામાં કંઈ હરકત નથી. કેમકે દ્રવ્યાદિરૂપે સઘળું વિધિ એ સ્વરૂપજ છે. આ વિષય અતિગંભીર છે, તેથી સ્થિર બુદ્ધિવાનોએ તેનો બહુ વિચાર કરવો. આ પ્રમાણે ઘટાદિ પર્યાયો નાસ્તિપણે અક્ષરમાં છે અને અસ્તિપણે ઘટાદિમાં છે, પરંતુ અક્ષરમાં અસ્તિપણે નથી. તેથીજ ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાય કહેવાય છે. ૪૭૯

ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરમાં નહિ જોડાએલા હોવાથી પરપર્યાય કહેવાય છે, તો તે અક્ષરના પર્યાય કેમ કહેવાય ? તે માટે કહે છે.

ચાય-સપજ્જાયવિસેસણાણા તસ્સ જમુવડ્ઝંતિ ।

સઘળમિવાસંબદ્ધં હવંતિ તો પજ્જયા તસ્સ ॥ ૪૮૦ ॥

અભાવરૂપે અને સ્વપર્યાયના વિશેષણઆદિવડે ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરના છે, કેમકે તે તેમાં ઉપયોગી છે; જેમ ધન સિત્ત છતાં પણ સ્વધન કહેવાય છે, તેમ તે ઘટાદિ પર્યાયો પણ તે અક્ષરના કહેવાય છે. ૪૮૦

ઘટાદિ પર્યાયો વિદ્યમાનપણે અક્ષરમાં અસંબદ્ધ છે, તો પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે, કેમકે અભાવરૂપે તે તેમાં જોડાએલા છે. જો ત્યાં તેમનો અભાવ ન હોય, તો તે અક્ષર ઘટાદિથી સિત્ત ન ગણાય, કેમકે ઘટાદિ પર્યાયો તેમાં પણ જોડાએલ નથી એમ નહિ એમ માન્યું છે, માટે અભાવરૂપે ઘટાદિ પર્યાયો તે અક્ષરમાં જોડાએલા હોવાથી તે પર્યાયો તેના છે. વળી સ્વપર્યાયના વિશેષણવડે-વિશેષવ્યવસ્થાપકપણે પરપર્યાયો પણ તેના છે, પરપર્યાયો ન હોય તો સ્વપર્યાયો કોઈપણ રીતે જુદારૂપે સિદ્ધ ન થાય, કારણકે સ્વ અને પર શબ્દની ત્યાં અપેક્ષા છે. આ સંબંધમાં અહીં એવો નિયમ છે કે—“જે જેમાં જોડાએલ છે, તે તેનાથી સિત્ત છતાં પણ તેનું કહેવાય છે.” જેમ દેવદત્તાદિકનું ધન સિત્ત છતાં જોડાય છે. અભાવ અને સ્વપર્યાયના વિશેષણાદિ ભાવે ઘટાદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના સંબદ્ધ એટલા માટે તે તેના છે અને એ પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયો પણ ઘટાદિકના કહેવા.

સઘળમસંબદ્ધંપિ હુ ચેયણં પિવ નરે જહા તંસસ ।

ઉવડ્ઝજ્ઞત્તિ સઘણં મણ્ણઈ તહ તસ્સ પજ્જયાયા ॥ ૪૮૧ ॥

જેમ કોઈ પુરૂષમાં સ્વધન અસંબદ્ધ છતાં પણ ચૈતન્યની ચેઠ તે ધન તેનું કહેવાય છે, (એટલે ચૈતન્ય સંબદ્ધ હોવાથી તે ચૈતન્ય તેનું કહેવાય છે, તેમ ચોતાનું ધન ચોતાની સાથે સંબદ્ધ નથી છતાં પણ તેનું કહેવાય છે.) કારણકે તે તેની સાથે જોડાએલું છે, તેવીજ રીતે ઘટાદિ પર્યાયો અક્ષરમાં અસંબદ્ધ છતાં પણ તે પર્યાયો અક્ષરના છે. ૪૮૧

એજ વિષય દૃષ્ટાન્તથી વધારે દઢ કરે છે.

જહ દંસણ-નાણ-ચરિત્તગોયરા સવ્વદવ્વપજ્જાયા ।

સદ્દેય-નેય-કિરિયાફલોવઓગિત્તિ મિન્નાવિ ॥ ૪૮૨ ॥

જડ્ડણો સપજ્જયા ઇવ સકજ્જનિપ્પાયયત્તિ સહણં વ ।

આયાણ-ચાયફલા તહ સવ્વે સવ્વવણ્ણાણં ॥ ૪૮૩ ॥

જેમ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગોચર સ્વકાર્ય નિષ્પાદક સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો સ્વધનની પેઠે સિત્ત છતાં પણ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય જાણવાયોગ્ય અને ક્રિયા-ક્રણમાં ઉપયોગી હોવાથી તે પર્યાયો યતિના કહેવાય છે, તેવીજ રીતે અહણ કરવારૂપ અને ત્યાગ કરવા રૂપ ક્રણ-વાળા તે દરેક પર્યાયો અક્ષરોના છે અને ઘટાદિના પણ છે. ૪૮૨-૪૮૩

દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયભૂત સર્વદ્રવ્ય પર્યાયો સિત્ત છતાં પણ તે દ્રવ્ય-પર્યાયો યતિના કહેવાય છે, કારણકે તેઓ સ્વકાર્ય નિષ્પાદક છે. એટલે કે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે. જેમકે તે પર્યાયોની સમ્યક્દર્શનવડે શ્રદ્ધા કરાય છે, જ્ઞાનવડે જાણાય છે અને આહાર, વસ્ત્ર, પાત્રઆદિ ઉપકરણ-ઔષધ અને શિષ્યાદિદ્વારાએ ચારિત્રને ઉપયોગી છે. કેવળ નારકી સિવાય સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો ચારિત્રમાં ઉપયોગી છે, તે માટે કહ્યું છે કે “ પહેલા વ્રતમાં સર્વજીવો, બીજા અને છેલ્લા (પાંચમા) વ્રતમાં સર્વ દ્રવ્યો અને બાકીના ત્રીજા ચોથા વ્રતમાં દ્રવ્યોનો કેટલોક ભાગ ઉપયોગી છે. ”

આ પ્રમાણે એ સર્વ જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રના વિષય છે. વ્રતો ચારિત્રાત્મક છે, અને ચારિત્ર જ્ઞાન-દર્શન વિના હોતું નથી. આજ કારણથી સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયો શ્રદ્ધેયાદિ-રૂપે ઉપયોગી છે, તે સિવાય શ્રદ્ધાદિ હોઈ શકે નહિ, કારણકે વિષય વિના વિષયી ન હોય. આ રીતે સ્વકાર્ય નિષ્પાદક જ્ઞાન-દર્શનાદિ સ્વપર્યાયો યતિના-મુનિના કહેવાય છે, અથવા જેમ કોઈ પુરૂષનું દ્રવ્ય-ધન તેનાથી સિત્ત છતાં પણ તેનું કહેવાય છે, તેમ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયો પણ ત્યાગ કરવારૂપ અને અહણ કરવારૂપ ક્રણવાળા હોવાથી તે દરેક સર્વ અક્ષરોના કહેવાય છે, અને ઉપલક્ષણથી સિત્ત છતાં ઘટાદિના પણ છે. ૪૮૨-૪૮૩

ઉપરોક્ત કથનસૂત્ર વિરૂદ્ધ નથી, કારણકે—

एकं जाणं सर्वं जाणइ सर्वं च जाणमेगंति ।

इय सर्वमजाणंतो नागारं सर्वहा मुणइ ॥ ૪૮૪ ॥

એકને જાણનાર સર્વ જાણે છે, અને સર્વને જાણનાર એકને જાણે છે. એ પ્રમાણે સર્વને જાણે જાણનાર અકારને પણ સર્વથા પ્રકારે નથી જાણતો. ૪૮૪

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—“ જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે, અને જે સર્વ જાણે તેજ એક જાણે છે. ” એટલેકે કોઈપણ એક વસ્તુને સર્વ પ્રકારે-સ્વ-પરપર્યાય યુક્ત જાણનાર વ્યક્તિ, સર્વ લોકલોકમાં રહેલી વસ્તુને સર્વપ્રકારે સ્વ-પર પર્યાયયુક્તપણે જાણે છે. એ સર્વ-વસ્તુનું જ્ઞાન ધરું હોય તોજ એકવસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય. અને જે સર્વપર્યાય સદિ-જ્ઞાન એક વસ્તુ જાણે છે, તેજ એક વસ્તુને પણ સર્વપર્યાય સદિત જાણે છે. કારણકે એક વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરું હોય, તોજ સર્વવસ્તુનું જ્ઞાન થાય. આવી કડીને એ મિત્ર સર્વે કે સર્વપર્યાય સદિત વસ્તુ નહિ જાણનાર અકારરૂપ અકારને સર્વપ્રકારે-સ્વ-પરપર્યાય જ્ઞાન નથી જાણતો, પણ જે સર્વવસ્તુનું જ્ઞાન ધરું હોય તોજ એક અકાર સર્વપ્રકારે જાણી શકે છે. ૪૮૪

મિત્ર:-જે એમ હોય. તો પણ પ્રસ્તુત અકારના પર્યાયમાં ઘટાદિ પ્રવર્તિતો શો ન હોય છે? તેના ઉત્તરમાં સીચું કહે છે કે—

। જેનું અનારનું તથા ન નજર. ન નજર. પૂનારનું ।

किं तन्न ते न धम्मा चरन्त्य रुद्धवन्त्य च । ॥ ૪૮૫ ॥

જે પર્યાયો જાણવાથી જે જણાય અને જે નહિ જાણવાથી ન જણાય તે ઘટના રૂપા ધર્મની પેઠે તેના ધર્મ કેમ ન કહેવાય ?

ઉપર કહ્યા મુજબ જે ઘટાદિ પર્યાયો નહિ જાણવાથી, જે એક અક્ષર પણ ન જણાય અને એ પર્યાયો જાણવાથી અક્ષર પણ જણાય તે ઘટાદિ પર્યાયો પણ અક્ષરના ધર્મને જેમ રૂપાદિ ઘટના ધર્મ છે તે તે રૂપાદિનું જ્ઞાન ઘટના જ્ઞાનથી જ થાય છે તેમ તે પણ જાણવું. અહીં એવો નિયમ છે કે—“ જે ન જણાવાથી જે વસ્તુ ન જણાય અને જણાયા જણાય, તે રૂપાદિ ઘટના ધર્મોની પેઠે તે તેના ધર્મો છે. અહીં પ્રસ્તુતમાં પણ સ્તં ઘટાદિ પર્યાયો જાણ્યા વિના એક અક્ષર સંપૂર્ણ જણાતો નથી. અને તે પર્યાયો જાણવાથી અક્ષર પણ જણાય છે. માટે તે પર્યાયો તેના ધર્મ છે. ૪૮૫

न हि नवरमकूखरं सव्वदव्व-पज्जायमाणमणंपि ।

જં વત્થુમત્થિ લોણ તં સવ્વં સવ્વપજ્જાયં ॥ ૪૮૬ ॥

(એ પ્રમાણે એક) અક્ષર સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયરાશિ પ્રમાણ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજી પણ લોકમાં જે વસ્તુઓ છે, તે સર્વ સવ પર્યાયવાળી છે. ૪૮૬.

અહીં અક્ષરને ગ્રહણ કરીનેજ પર્યાયનું પ્રમાણ કેમ કહ્યું ? તેના ઉત્તરમાં ભાષ્ય મહારાજ કહે છે કે—

इहमकूखराहिगारो पणवणिज्जा य जेण तव्विसओ ।

તે ચિંતિજ્જંતેવં કઙ્કમાગો સવ્વમાવાણં ? ॥ ૪૮૭ ॥

અહીં અક્ષરનો આધિકાર છે માટે. વળી પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરનો વિષય છે, તે એમ વિચારાય છે કે સર્વભાવોના કેટલામા ભાગે તે પ્રરૂપણીય ભાવો છે. ? ૪૮૭

અહીં અક્ષર કહેવાનો આધિકાર છે, તેથી અક્ષરના પર્યાયનું પ્રમાણ કહ્યું, અ સર્વવસ્તુ પણ એજ પ્રમાણે જણાય છે.

શિષ્ય:—ભલે તે તેમ હોય, પરંતુ અક્ષરના સ્વપર્યાય કયા ? અને પરપર્યાય કયા ? તે કહો.

ગુરુ:—અભિલાખ્ય (પ્રરૂપણીય) વસ્તુ સર્વ અક્ષરવડેજ બોલી શકાય છે, તે અક્ષરના વિષયભૂત એ વસ્તુઓ અથવા તે વસ્તુ કથન કરવાની શક્તિરૂપ સર્વ પર્યાયો એટલે કે જે અભિલાખ્ય (કહી શકાય) પર્યાયો તે અક્ષરના સ્વપર્યાયો છે, અને બાકીના અનભિલાખ્ય (ન કહી શકાય) એવા ભાવો-પર્યાયો તે પરપર્યાયો છે. આજ કારણથી જ અભિલાખ્ય-સ્વપર્યાયો, સર્વ અભિલાખ્ય અને અનભિલાખ્ય એવા પર્યાયોના કેટલા ભાગે છે, એ વિચારાય છે. ૪૮૭.

पणवणिज्जा भावा वण्णाण सपज्जया तओ थेवा ।

સેસા પરપજ્જાયા તોડ્ડણંતગુણા નિરમ્બિલ્લપ્પા ॥ ૪૮૮ ॥

પ્રરૂપણીય ભાવો અક્ષરના સ્વપર્યાય હોવાથી થોડા છે, અને બાકીના અપ્રરૂપણીય ભાવો પરપર્યાય હોવાથી તે કરતાં અનંતગુણા છે. ૪૮૮

સામાન્યથી અભિલાખ્ય ભાવો અકારાદિ અક્ષરના સ્વપર્યાય હોવાથી થોડા છે, અને બાકીના બધા અભિલાખ્ય અનભિલાખ્ય ભાવો પરપર્યાય હોવાથી સ્વપર્યાયથી અનંતગુણા છે.

પ્રમાણે સંપૂર્ણ આકાશ સિવાય સર્વપદાર્થોનાં સ્વપર્યાય થોડા છે અને પરપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. પરન્તુ લોકલોકઆકાશજ સર્વપદાર્થોના સમૂહથી અનન્તગુણ છે અને પ સર્વપદાર્થો તેના અનન્તમા ભાગે છે, તેથી તેઓમાં સ્વ-પરપર્યાયનો ક્રમ વિપરીત થાયો. એટલે કે આકાશના પરપર્યાય થોડા છે અને સ્વપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. આ વિષય વધારે સ્ફુટ સમજાવવાને એક કલ્પના કરીએ, જેમકે-સંપૂર્ણ આકાશપ્રદેશના સમૂહથી બાકીના બીજા ધર્માસ્તિકાય-પ્રદેશો-પરમાણુ દ્વયજુદ વિગેરે પદાર્થો ખરી રીતે તેના અનન્ત છે, પણ કલ્પનાથી માની લઈએ કે તે દસ છે, અને એક સંપૂર્ણ આકાશના પ્રદેશો મા છે, એ દરેક પદાર્થમાં પાંચ પાંચ સ્વપર્યાયો છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ પદાર્થોના સ્વપર્યાયો પચાસ થયા, અને આકાશના સ્વપર્યાયો પાંચસો થયા. તેથી આકાશના પરપર્યાયો થોડા છે અને સ્વપર્યાયો તેથી ઘણા છે.

ઉપરોક્ત કલ્પનાનુસારે બાકીના સર્વ પદાર્થો આકાશના અનન્તમા ભાગે છે, અને આકાશ એ સર્વપદાર્થોથી અનન્તગુણ અધિક છે. તેથીજ આકાશમાં સ્વ-પરપર્યાયનું મહત્ત્વ વિપરીત જણવું. આકાશના સ્વપર્યાયોથી અન્યપદાર્થોના સ્વપર્યાયની મહત્તા અને પરપર્યાયથી પરપર્યાયની અધિકતા પણ આજ દૃષ્ટાન્તથી સમજવી, જેમકે ધર્માસ્તિકાયના એક પ્રદેશમાં પાંચ સ્વપર્યાય છે અને પાંચસો પીસ્તાલીસ પરપર્યાય છે, તથા ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વપર્યાય થોડા છે અને પરપર્યાય તેથી અનન્તગુણ છે. આજ પ્રમાણે અક્ષર-પરમાણુઆદિમાં પણ સ્વ-પરપર્યાયનો વિચાર સમજી લેવો. ૪૮૮.

ઉપરોક્ત ભાષ્યકાર મહારાજનું કથન આગમથી વિરુદ્ધ છે, એમ જણાવવાને કોઈક કહે છે કે—

નણુ સન્વાગાસપ્પસપ્પજ્જયા વણ્ણમાણમાદ્દં ।

इह सन्वदव्व-पज्जायमाणगहणं किमत्यंति ? ॥ ૪૮૯ ॥

સર્વઆકાશપ્રદેશના પર્યાય જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયનું પ્રમાણ (આગમમાં કહ્યું) છે, અને અહીં સર્વ દ્રવ્ય (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ, પુરુષાદિ) અને તેના સર્વપર્યાયનું પ્રમાણ કેમ કહ્યું છે. ૪૮૯

“સન્વાગાસપ્પસપ્પગમં—” તેની દીકાનો ભાગ આમ કહે છે કે સર્વઆકાશના પ્રદેશોની અનંતવાર ગુણેણ અનંતગુણ જેટલું જણાવેલું છે. તે પણ કેટલું ? એકેક આકાશપ્રદેશના અનંતના અગુરુલક્ષુપર્યાયના માત્ર જેટલું અક્ષરના પર્યાયનું પ્રમાણ છે.

નહી વગેરે સૂત્રમાં એક અક્ષરના પર્યાયોનું પ્રમાણ બતાવતાં સર્વ આકાશપ્રદેશોની અનન્તગુણાપણું જણાવ્યું છે ત્યારે તમે અહિંઆ એક અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોને ધર્માસ્તિકાય અને પુરુષારિતિકાયના પણ પ્રદેશોને સાથે લઈ સર્વ દ્રવ્યપ્રદેશ પર્યાય જેટલા એક અક્ષરના પર્યાયો કેમ જણાવો છો ?

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે.

યોવત્તિ ન નિરિદ્ધા રૂપા ધન્મન્યિકાયવજ્જાયા ।

के स-परपज्जयाणं त्वंनु ? किं तेषु वाज्जया ? ॥ ૪૯૦ ॥

(ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો આકાશપ્રદેશના પર્યાયોને) તેના ને અક્ષરનામાં નથી કહ્યા. તે એમ ન કાઢાય. તે ને (સ્વપર્યાય પ્રત્યેક ને સ્વપર્યાય) અક્ષરનામાં કહ્યા ? ૪૯૦

ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચદ્રવ્યના પર્યાયો આકાશદ્રવ્યના પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે છે, ને તે થોડા હોવાથી નંદિસૂત્રમાં કહ્યા નથી, અને આકાશદ્રવ્યના પર્યાયો તે ધર્માસ્તિકાયાદિનાં પર્યાયોથી અનન્તગુણા હોવાથી આગમમાં (નન્દીસૂત્રમાં) આકાશદ્રવ્યના પર્યાય પ્રમાણે અક્ષરના પર્યાયનું પ્રમાણ સાક્ષાત્ કહ્યું છે, અર્થથી તો ધર્માસ્તિકાયાદિદ્રવ્યોના પર્યાયો પણ એમાં કહેલાજ છે. અન્યથા જો એમ ન માનીએ તો એ ધર્માસ્તિકાયાદિના પર્યાયો અક્ષરના સ્વપરપર્યાયોમાંથી કયા પર્યાય થાય ?, સ્વપર્યાય થાય ? પરપર્યાય થાય ? કે ગધેડાના શીંગડા જેવો અભાવ થાય ? એ ત્રણ પ્રકારે ગતી આવી પડે, કારણકે જગતમાં જે પર્યાયો છે તે સર્વ અક્ષરાદિપદાર્થના સ્વપર્યાય હોવા જોઈએ અથવા પરપર્યાય હોવા જોઈએ. એ બેમાંથી એકે રૂપે ન હોય તો તેનો અભાવજ થઈ જાય, નિયમ પણ એવોજ છે કે “ ક્યાંઈ પણ જે કોઈ પર્યાયો છે. તે રૂપઆદિની પેઠે સ્વ અથવા પર પર્યાય છે, અને જે અક્ષરાદિ વસ્તુના સ્વ અથવા પરપર્યાય રૂપ નથી તે જગતમાં ગધેડાના શીંગડાની પેઠે વિદ્યમાનજ નથી.” આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાયાદિ પર્યાયો થોડા હોવાથી સૂત્રમાં જો કે નથી કહ્યા, પરન્તુ “ જે ઈર્ષં જાણઈ સે સર્વં જાણઈ ” એટલે જે એક જાણે છે તે સર્વ જાણે છે. એ સૂત્રાનુસારે અર્થથી ધર્માસ્તિકાયાદિપર્યાયો અક્ષરના પરપર્યાયરૂપે કહ્યા છે એમ સમજવું. ૪૯૦

પુનઃ એ સંખ્યામાં શંકા કરે છે કે—

કિમણંતગુણા મણિયા જમગુરુલહુપજ્જયા પપ્પસમ્મિ ।

एकैकम्मि अणंता पणत्ता वीयरगेहिं ॥ ४९१ ॥

આકાશપ્રદેશના પર્યાય અનન્તગુણા શા માટે કહ્યા છે. ? એકેક પ્રદેશમાં અગુરુલહુ પર્યાય વડે અનન્તા પર્યાયો વીતરાગોએ કહ્યા છે માટે. ૪૯૧.

શિષ્ય:—સર્વ આકાશપ્રદેશના પર્યાયો અનન્તગુણા શાથી કહ્યા છે. ?

ગુરુ:—દરેક આકાશપ્રદેશમાં વીતરાગોએ (તીર્થકરગણધરોએ) અગુરુલહુ પર્યાયો અનન્તા કહ્યા છે, માટે અનન્તગુણા કહ્યા છે. મતલબ કે નિશ્ચયનયના મતે સર્વ આદર (સ્થૂલ) વસ્તુ ગુરુલહુ છે, અને સૂક્ષ્મ વસ્તુ અગુરુલહુ છે. તેમાં અગુરુલહુવસ્તુના પર્યાયો આગમમાં અગુરુલહુ કહ્યા છે અને ગુરુલહુવસ્તુના પર્યાયો ગુરુલહુ કહ્યા છે. આકાશ પ્રદેશો અગુરુલહુ છે, તેથી તેના પર્યાયો પણ અગુરુલહુ કહેવાય છે. અને તે પર્યાયો દરેક પ્રદેશમાં અનન્તા છે, આથીજ સર્વ આકાશપ્રદેશોથી તેના પર્યાયો અનન્તગુણા કહ્યા છે. ૪૯૧.

પુનઃ બીજી રીતે શંકા કરે છે કે—

तत्थाविसेसियं नाणमकूखरं इह सुयकूखरं पगयं ।

तं किह केवलपज्जायमाणतुल्लं हविज्जाहि ? ॥ ४९२ ॥

ત્યાં સૂત્રમાં સામાન્યથી જ્ઞાનરૂપ અક્ષર કહ્યું છે, અને અહીં શ્રુતાક્ષર પ્રસ્તુત છે; તો તે શ્રુતાક્ષર કેવલજ્ઞાનના પર્યાય સમાન કેમ હોઈ શકે ? ૪૯૨.

નન્દીસૂત્રમાં જ્ઞાન એટલે અક્ષર એમ સામાન્યથી કહ્યું છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય કહેવાથી કેવળજ્ઞાન મોટું હોવાથી ત્યાં કેવળજ્ઞાનાક્ષરજ કહ્યું હોય એમ જણાય છે, અને અહીં શ્રુતજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષર એટલે અક્ષરાદિ અક્ષરજ કહેવા યોગ્ય છે, તે અક્ષરાદિ

શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનના પર્યાય પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોને જણાવનાર હોવાથી તેનું પ્રમાણ ભલે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ હોય, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન તો તેના કરતાં અનન્તમા ભાગનો વિષય ગ્રહણ કરાવનાર હોવાથી કેવળજ્ઞાનના પર્યાય પ્રમાણ શ્રુતાક્ષરનું પ્રમાણ કેમ હોઈ શકે ?

ગુરુ:—જેમ અહીં શ્રુતનો અધિકાર છે, તેમ ત્યાં નંદીસૂત્રમાં પણ શ્રુતનો અધિકાર હોવાથી તે સ્થળે અકારાદિ અક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવલજ્ઞાનાક્ષર નથી કહ્યું.

શિષ્ય:—પરંતુ ત્યાં આગળજ પછી કહ્યું છે કે “ સર્વ જીવોને પણ અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ સદા ઉધાડો છે ” આ ઉપરથી ત્યાં કેવળાક્ષર કહ્યું હોય એમ જણાય છે, પણ શ્રુતાક્ષર કહ્યું હોય એમ જણાતું નથી; કારણકે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગી જાણનારાઓને સંપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર હોય છે. તેથી “ સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉધાડો છે. ” એવો અર્થ ત્યાં ધરતો નથી.

ગુરુ:—એ પ્રમાણે તો કેવળાક્ષર પણ ત્યાં ધરતું નથી, કારણકે કેવળી ભગવન્તોને સંપૂર્ણ કેવળાક્ષર છે. તેથી “ સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉધાડો છે ” એવો અર્થ ત્યાં પણ નથી ધરતો. જો કદિ તું એમ કહીશ કે ત્યાં સામાન્યથી સર્વ જીવો કદા છે, છતાં પણ અપિશબ્દથી કેવળી શિવાયના બીજા સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉધાડો છે ” એમ લેવું ને તેથી કેવળાક્ષર માનવામાં કંઈ વિરોધ નથી. જો એ પ્રમાણે કહેતો હોય તો શ્રુતાક્ષર માનવામાં પણ એ ન્યાય સમાનજ છે; કારણકે જેમ ત્યાં સામાન્યથી સર્વ જીવો કદા છે, છતાં અપિશબ્દથી કેવળી શિવાયના સર્વ જીવો કદા છે, એમ કહે તેમ અહીં પણ સમસ્ત દ્વાદશાંગી જાણનાર શિવાયના બીજા સર્વ જીવોને અક્ષરનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉધાડો છે, એમ કહી શકાય, માટે ખરી રીતે તો ત્યાં અને અહીં અકારાદિ શ્રુતાક્ષરજ કહેલ છે પણ કેવળાક્ષર નથી કહ્યું. ૪૯૨

અથવા અહીં શ્રુતાક્ષર કહ્યું છે, અને ત્યાં કેવળાક્ષર કહ્યું છે, એમ માનીએ તો પણ શ્રુતાક્ષરના પર્યાય, કેવળજ્ઞાનના પર્યાયની સમાન કહેવામાં કંઈ વિરોધ નથી. કારણકે—

સયપજ્જાણહિ ઇ કેવલેણ તુલ્યં ન હોજ્જ ન પરેદિં ।

સ-પરપજ્જાણહિ તુ તુલ્યં તં કેવલેણેવ ॥ ૪૯૩ ॥

શ્રુતાક્ષર સ્વપર્યાયવડે કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી, તેમ પરપર્યાયવડે પણ નથી, પરંતુ સ્વ અને પર ઉભય પર્યાયવડે શ્રુતાક્ષર કેવળજ્ઞાનની સમાન છે. ૪૯૩

અક્ષર, દક્ષર, ઉક્ષર વિગેરે અક્ષરોના અનુગત પર્યાયો શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, એ સ્વપર્યાયોવડે શ્રુતાક્ષર, કેવળાક્ષરની સમાન નથી; કારણકે સર્વ પર્યાયોના અનન્તમા ભાગે શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, અને કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોના વિષય કરનાર રાશિ પ્રમાણ છે. જેમકે જગતમાં અનન્તદ્રવ્યના પર્યાયોના અનન્તમા ભાગના અનન્ત પ્રમાણ છે. તોપણ અનન્તદ્રવ્યનાથી એ અનન્ત પ્રમાણ એક જગત છે. તેમ જગતમાં એ જાણમાંથી અનન્તજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે. અને પરપર્યાય સ્વપર્યાય નથી. એમ કહેવામાં છે. આ પ્રમાણે કેવલભિવિરોધ છે. એકલા પર્યાયો ને કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે. જેમકે તે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયને અનન્ત છે; અને શ્રુતાક્ષરના સ્વપર્યાયો નથી. તેથી શ્રુતાક્ષરને કેવળાક્ષરના સ્વપર્યાયની હૃદયતા નથી.

પરપર્યાયવડે પણ શ્રુતાક્ષર કેવળાક્ષરના પર્યાય તુલ્ય નથી. કારણકે શ્રુતજ્ઞાનના ધર્મ-પટાદિરૂપ ભિન્ન પર્યાયો અનન્તાનન્ત છે, તેા પણ અસતકલ્પનાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નવ્વાણુહનર ને નવસો એ પર્યાયો છે એમ માનતાં છતાં પણ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોના રાશિ જે લાખ છે તેના તુલ્ય એ સો પર્યાયો નથી; કેમકે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના અનન્તમા ભાગરૂપ કલ્પનાથી માનેલા શ્રુતજ્ઞાનના સો જે સ્વપર્યાયો તે ઓછા હોવાથી પરપર્યાય જે નવાણુ હનર ને નવસો હોવાથી લાખ કરતાં ન્યૂન છે. અને કેવળજ્ઞાન તેા સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે. માટે પરપર્યાયથી પણ શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન નથી. પરંતુ સ્વ અને પર ઉભય પર્યાયથી શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, કેમકે કેવળજ્ઞાનની પેઠે શ્રુતના પણ સ્વ-પરપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ છે. ૪૯૩

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની સમાન છે, તેા પછી શ્રુતમાં અને કેવળજ્ઞાનમાં તફાવત શો છે. ?

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અવિસેસકેવલં પુણ સયપજ્જાણહિં ચેવ તત્તુલ્લં ।

જં નેયં પઙ્ગ તં સવ્વભાવવાવારવિણિજ્જુત્તં ॥ ૪૯૪ ॥

અવિશેષ કેવળજ્ઞાન સ્વપર્યાયવડેજ શ્રુતની તુલ્ય છે, કેમકે તે જ્ઞેયરૂપ સર્વભાવો જાણવામાં નિયુક્ત છે. ૪૯૪

શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનના પર્યાયોમાં સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોના રાશિ પ્રમાણતા સમાન છે, તેને લધને ઉભયમાં સમાનતા છે, તેા પણ બન્નેમાં વિશેષતા છે, જેમકે-સ્વ-પરપર્યાયરૂપ વિશેષ સહિત સામાન્યથી અનન્તપર્યાયયુક્ત કેવળજ્ઞાન તે અવિશેષ કેવળજ્ઞાન છે. એવું અવિશેષ કેવળજ્ઞાન માત્ર સ્વપર્યાયથીજ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિના પ્રમાણ જેટલું છે. અને શ્રુતજ્ઞાન તેા સ્વ-પરપર્યાય મળીને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ પ્રમાણ જેટલું છે. એટલે એ બેમાં તફાવત છે. કેવળજ્ઞાનના એટલા બધા પર્યાયો શાથી છે? એવી પૂછા કરતો હોય તેા તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે-કેવળજ્ઞાન સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોને જાણે છે, અને તે જ્ઞાનવડે જણાતા ભાવો જ્ઞાનવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી જ્ઞાનમયજ છે, તેથી તે જણાતા ભાવો કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયોજ છે. અતે તેથીજ કેવળજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય છે, બાકીના શ્રુતાદિજ્ઞાનો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોના રાશિના અનન્તમા ભાગનેજ જાણે છે, તેથી તેમના સ્વપર્યાયો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોના રાશિના અનન્તમા ભાગેજ છે. આ કારણથી શ્રુતજ્ઞાન સ્વપર્યાયવડે સર્વદ્રવ્ય-પર્યાય રાશિ તુલ્ય નથી. એ પ્રમાણે શ્રુત અને કેવળજ્ઞાનમાં વિશેષતા છે, અહીં આ પક્ષમાં કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયો નથી કહ્યા, કારણ કે કેવળજ્ઞાનના સમસ્ત જ્ઞેયમાં રહેલા વિષયભૂત જે પર્યાયો (ભાવો) છે, તે જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિનયના મતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અર્થાપત્તિથીજ સ્વપર્યાય કહ્યા છે, પરંતુ પરપર્યાયની અપેક્ષાએ નથી કહ્યા, આથી અવિશેષકેવળજ્ઞાનમાં વિરોધની શંકા ન કરવી. ૪૯૪

એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદિનયના મતે કેવળજ્ઞાનના પરપર્યાયોનો અભાવ કહ્યો છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેા તે સ્વ-પરપર્યાય સહિતજ છે. તે જણાવે છે.

વત્થુસહાવં પઙ્ગ તંપિ સ-પરપજ્જાયમેયઓ મિત્તં ।

તં જેણ જીવમાવો મિત્તા ય તઓ ઘઢાઈયા ॥ ૪૯૫ ॥

વસ્તુસ્વભાવથી તો તે કેવલજ્ઞાન સ્વ-પરપર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે; કેમકે તે કેવલજ્ઞાન જીવનો સ્વભાવ છે અને ઘટાદિ તેથી ભિન્ન છે. ૪૯૫.

યથાવસ્થિત વસ્તુ સ્વરૂપથી તો તે કેવલજ્ઞાન પણ અકારાદિ અક્ષરશ્રુતની જેમ સ્વ અને પરપર્યાયના ભેદથી ભિન્ન છે, પરંતુ ઉપર કહ્યા મુજબ માત્ર સ્વપર્યાય શુદ્ધ છે એમ નહિ. કારણ કે કેવલજ્ઞાન એ પ્રતિનિયત જીવપર્યાયરૂપ જીવસ્વભાવ છે, કંઈ ઘટાદિ સ્વરૂપ નથી, તેથી ઘટાદિ તે સ્વભાવરૂપ પણ નથી પરંતુ તેથી ભિન્નજ છે. માટે કેવલજ્ઞાનથી જાણાતા ઘટ-પટાદિ ભાવો કેવલજ્ઞાનના સ્વપર્યાય કેમ થઈ શકે? એમ માનવાથી તો સર્વ સાંકર્ય-એકતા આદિ દાષોનો પ્રસંગ થાય. કેવલજ્ઞાન અમૂર્ત હોવાથી ચેતનપાણુ-સર્વજ્ઞ-પાણુ-અપ્રતિપાતિપાણુ. નિરાવરણપાણુ વિગેરે કેવલજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે અને ઘટાદિપર્યાયો વ્યાવૃત્તિની અપેક્ષાએ પરપર્યાયો છે.

આ સંબંધમાં બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે સર્વદ્રવ્યગત સર્વપર્યાયો કેવલજ્ઞાન જાણે છે, પણ જે સ્વભાવે તે એક પર્યાય જાણે છે, તેજ સ્વભાવે બીજા પર્યાયને નથી જાણતું, પરંતુ ભિન્નસ્વભાવથીજ જાણે છે. જે એમ સ્વભાવ ભેદ ન હોય, તો સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયમાં એકતાનો પ્રસંગ થાય. માટે સ્વભાવભેદલક્ષણ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયના રાશિ તુલ્ય કેવલજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો છે, અને સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયો ત પરપર્યાયો છે. એ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનના સ્વપરપર્યાય બન્ને પરસ્પર સમાન છે. ૪૯૫.

એ પ્રમાણે માનવાથી શું થયું? તે કહે છે.

અવિસેસિયંપિ સુત્તે અક્ષરપજ્જાયમાણમાદિદં ।

સુય-કેવલક્ષરારણં एवं દોણંપિ ન વિરુદ્ધં ॥ ૪૯૬ ॥

સૂત્રમાં સામાન્યથી અક્ષરપર્યાયનું પ્રમાણ કહ્યું છે. પણ એ પ્રમાણે માનવાથી બન્ને શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરનું પ્રમાણ વિરુદ્ધ નથી. ૪૯૬

નન્દીસૂત્રમાં સામાન્યથી સર્વઆકાશપ્રદેશથી અનન્તગુણ અક્ષરપર્યાયનું પ્રમાણ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર એ બન્ને માનવામાં વિરોધ નથી, કેમકે શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરના સ્વ-પર પર્યાય નિર્વિવાદ સમાન છે. તે કે ઉપરની ગાથામાં બીજાઓના મતે કેવલજ્ઞાનના સ્વપર્યાયો ઘણા કહ્યા છે, તોપણ તેથી ભિન્ન એવા શ્રુતજ્ઞાનના પણ તેટલાજ પર્યાયો વધે છે. આપ્રમાણે સામાન્યથી શ્રુત અને કેવલજ્ઞાનના પર્યાય સમાન છે, તેથી સૂત્રમાં “ અક્ષરપર્યાય ” ની જગોપર શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષર બન્ને પ્રમાણ કરીએ તોપણ કંઈ હાની નથી. ૪૯૬

ઉપરોક્ત સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષર (જ્ઞાન) બધુંએ જ્ઞાતાવસ્થાકર્મથી જ્ઞાતમાય ॥ ૧ કે પાંડે આવશ્યક છે ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

તસ્મ હ અણતંભાગો નિચ્છુગ્યાદો ચ નન્દર્જીવાણં ।

મણિયો મુયમિ કેવલિવજ્જાગં તિગિમેધોઽવિ ॥ ૪૯૭ ॥

તે સર્વપર્યાયપ્રમાણ અક્ષરનો-જ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ અને તે જ્ઞાનના સ્વભાવ (સ્વરૂપ) છે. (અને તે ભાગ) કેવલિવિવજ્જાગં (જ્ઞાન-અવસ્થા-કર્મ) ની ૩૯ પ્રકારે સૂત્રમાં કરેલ છે.

તેમાં પ્રથમ સર્વથી જઘન્ય અક્ષરના અનન્તમાભાગનું સ્વરૂપ કહે છે.

સો પુણ સવ્વજહ્નો ચેયણં નાવરિજ્જહ્ કયાહ્ ।

ઉક્કોસાવરણમ્મિવિ જલયચ્છન્નકમાસો વ્વ ॥ ૪૯૮ ॥

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ચૈતન્યમાત્ર છે, તે ઉત્કૃષ્ટ આવરણ છતાં પણ મેઘથી આચ્છાદિત સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે કદિપણ અવરાતો નથી. ૪૯૮.

સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ તે આત્માના આત્મત્વપણાનું કારણ ચૈતન્યમાત્ર છે. એ ચૈતન્ય ઉત્કૃષ્ટ-અતિશય ગાઢ આવરણ છતાં પણ અવરાતું (ઢંકાતું) નથી, જો તે અનન્તમા ભાગ કર્મથી અવરાય તો જીવ એ અજીવ સ્વરૂપ થઈ જાય, જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ અત્યન્ત ગાઢમેઘથી ઢંકાઈ ગયો હોય, તોપણ રાત્રિ-દિવસનો વિભાગ જણાવનાર કિંચિત્ પ્રકાશ કદિપણ ઢંકાતો નથી. તેવી રીતે જીવનું જીવત્વ જણાવનાર ચૈતન્યમાત્ર કદિપણ અવરાતું-ઢંકાતું નથી.

હવે સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કેને હોય ? તે કહે છે.

યોજદ્વિસહિયનાણાવરણોદયઓ સ પત્થિવાઈણં ।

બેંદિયાહયાણં પરિવહ્હઈ કમવિસોહીણ ॥ ૪૯૯ ॥

યોજદ્વિનામની મહાનિદ્રાસહિત જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી તે સર્વથી જઘન્ય અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ પૃથ્વીકાયાદિએકેન્દ્રિયોને હોય છે, તે પછી અતુકમે વિશુદ્ધિથી એકેન્દ્રિયાદિને અતુકમે વધારે વધારે હોય છે. ૪૯૯

હવે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કેને હોય ? તે કહે છે.

ઉક્કોસો ઉક્કોસયસુયણાણવિદો, તઓડવસેસાણં ।

હોહિ વિમજ્જો મજ્જે છટ્ટાણગયાણ પાણ ॥ ૫૦૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, અને તે સિવાય બાકીના (ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની અને એકેન્દ્રિયાદિની મધ્યમા) છસ્થાન ગતજીવોને મધ્યમ એવો અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. ૫૦૦

ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે. અહીં એવી શંકા ન રવી કે સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનાક્ષર હોવાથી તેમને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કમ હોય ? કારણકે “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. ” એ વચનથી સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએ તેમને અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. જો એમ ન હોય, તો જેમ કેવળીઓ સંપૂર્ણ કેવળાક્ષરયુક્ત હોવાથી ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ તેમને સંભવતો નથી, તેથી “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. ” તેમ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની પણ સમસ્ત શ્રુતાક્ષરયુક્ત હોવાથી, તેમને પણ એ ત્રિવિધભાગ સંભવે નહિ, તેથી તેમનું પણ વર્જન કરીને એમ કહેત કે “ ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની સિવાયનાઓને ત્રિવિધ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. ” પરન્તુ એમ કહ્યું નથી. તેથી એમ સમજવું કે સામાન્ય અક્ષરની અપેક્ષાએજ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને ઉત્કૃષ્ટ એવો અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહ્યો છે. અને એ પ્રમાણેજ સામાન્ય અક્ષર કહેવાથી કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ શ્રુતાક્ષર તેના અનન્તમા ભાગે કહ્યું છે, તે યોગ્યજ છે.

કારણકે કેવળજ્ઞાનના સ્વપર્યાયિથી શ્રુતજ્ઞાનના સ્વપર્યાયિ અનન્તમા ભાગે છે. વળી તે પરોક્ષ વિષયવાળું અને અસ્પષ્ટ છે. સંમિલિત સ્વ-પરપર્યાયની અપેક્ષાએ શ્રુતાક્ષર અને કેવળાક્ષરની સમાનતા જે પૂર્વે કહી છે, તે અહીં નથી કહી.

વળી બીજા આચાર્યો “ સો પુન સત્ત્વજહત્તો ” એ ૪૯૮ મી ગાથાનો અર્થ એવો કરે છે કે “ તે એટલે અક્ષરના અનન્તમા ભાગને બદલે અક્ષર લાભ ” એનો આવો અર્થ અનેક દાખયુક્ત છે, તેમજ શ્રીમાન જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની કરેલી ટીકામાં તેવો અર્થ જણાતો નથી, તેથી તે કથન અસંગત જણાય છે. કારણ કે “ તેનો અનન્તમા ભાગ નિત્ય ઉઘાડો છે. ” એ વાક્યથી એ ૪૯૭ મી ગાથામાં અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ કહેવાનો પ્રસ્તાવ છે, છતાં તત્ત્વજહત્તી “ અક્ષરલાભ ” એવો અર્થ ક્યાંથી આવ્યો ? શું આકાશમાંથી પડ્યો ? અથવા જે તત્ત્વજહત્તી “ અક્ષરલાભ ” એવો અર્થ કરીએ, તો “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ ભેદે અક્ષરલાભ છે ” એમાં કેવળીનું વર્જન કેમ કર્યું ? કારણકે જેમ શ્રુતાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને હોય છે, તેમ કેવળાક્ષરની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ અક્ષરલાભ કેવળીને પણ હોવો જોઈએ. કેવળીને વર્જવાથી શું કળ ? વળી ક્ષમાશ્રમણપૂજ્યે પણ ૪૯૮ મી ગાથામાં “ તે જઘન્ય અનન્તમા ભાગ ” એવો અર્થ કર્યો છે. અહીં શ્રુતનો આધિકાર હોવાથી શ્રુતાક્ષરજ અહણ કરવું, પણ સામાન્ય અક્ષર ન અહણ કરવું, એમ કહેવું તેપણ અયુક્ત છે. કારણકે પ્રાચીન બને તે ટીકાઓમાં સામાન્ય અક્ષરજ કહેલ છે. વળી જે અહીં શ્રુતાક્ષરજ અહણ કરીએ તો “ તે શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમા ભાગ સર્વજીવોને નિત્ય ઉઘાડો છે ” એવો અર્થ માનવો પડે. તેમ માનવાથી સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનીને તેમજ તેથી અનન્તભાગાદિહીન શ્રુતજ્ઞાનીને શ્રુતાક્ષરનો અનન્તમા ભાગ ઘટે નહિ. વળા “ કેવળી સિવાયનાઓને ત્રિવિધ શ્રુતાક્ષર હોય છે ” એ વાક્ય અસંબદ્ધ થાય, કારણકે કેવળીને સર્વથા શ્રુતાક્ષરનો અભાવ છે, તેથી તેમનું વર્જન કરવું નિરર્થક છે. આ સંબંધમાં સત્ય અર્થ કેવળી અથવા બાહ્ય શ્રુત જાણે.

પૂર્વોક્ત એકેન્દ્રિય અને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીની મધ્યમાંના છન્દ્યાન પતિત જીવોને પ્રાયઃ મધ્યમ અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે. કેમકે ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીથી બીજે કેમકે શ્રુતની અપેક્ષાએ સમાન પણ હોય છે, તેથી પ્રાયઃ બાહીનાઓને મધ્યમ હોય છે એમ કહ્યું છે. અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની સિવાયના કેમકે બીજાઓને ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનીના સમાન અક્ષરનો અનન્તમા ભાગ હોય છે, તેથી પ્રાયઃ કહ્યું છે. ૫૦૦

અક્ષરશ્રુતનો વિચાર પૂર્ણ થયો, હવે અનક્ષર શ્રુતનો કહેવું છે.

उत्तसियं नीतसियं निच्छृढं ग्वासिअं च छीयं च ।

निस्सिअियमगुत्तारं अणक्खरं छेन्नियार्हियं ॥ ૧૦૧ ॥ ૧૦૨ ॥

ઉત્તસિય. નિઃપાત્ત. છૂટકું. ખામી. છીય. મુલક. અણક્ષર અને અહીં અનક્ષર (હંમરવી-મીતાર એવો અર્થ) અનન્ત શ્રુત છે.

उत्तसिया इत्यनुपमेयमात्रं सुधीःकृतम् ।

મત્તો સિય વાક્યનો સુવર્ણ તો જિ ન નેદુરિ ૧ ॥ ૫૦૦ ॥

રૂઠીઈં તં સુયં સુવ્વઈત્તિ ચેદ્દા ન સુવ્વઈ કયાઈ ।

અહિગમયા વળ્લા ઇવ જપ્પણુસ્સારાદઓ તેણં ॥ ૫૦૩ ॥

ઉચ્છ્વાસાદિ દ્રવ્યશ્રુત માત્ર છે, અથવા શ્રુતોપયુક્તનો સર્વ વ્યાપાર (ચેષ્ટા) અહીં શ્રુત માન્યો છે. તો (ગમનાદિ) ચેષ્ટા પણ શ્રુત કેમ નહિ?, સંભળાય તે શ્રુત એ ન્યાયે ઉચ્છ્વાસાદિજ શ્રુતપણે પ્રસિદ્ધ છે, (ગમનાદિ) ચેષ્ટા કદિ પણ સંભાળાતી નથી તેથી તે શ્રુત નથી. વળી અક્ષરોની પેઠે અનુસ્વારાદિ અથ જણાવનારા છે, તેથી તે શ્રુત છે. ૫૦૨-૫૦૩

ઉપરોક્ત ઉચ્છ્વાસાદિ અનક્ષરશ્રુત, શબ્દમાત્ર હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે, કેમકે શબ્દ તે ભાવશ્રુતનું કારણ છે, અને કારણ તે દ્રવ્યજ છે. તથાવિધ ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ સાંભળવાથી “ આ વ્યાક્રત શોકયુક્ત છે ” એવું જ્ઞાન થાય છે, એજ પ્રમાણે [વશિષ્ઠ સંકેતપૂર્વકે શ્રુતનું, બગાસુ ખાતું, ખુખારો કરવો વિગેરે સાંભળવાથી પોતાનું અથવા પરનું જ્ઞાન વ્યક્તિને થાય છે. માટે એ ઉચ્છ્વાસાદિ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અથવા શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાલી વ્યક્તિનો ઉચ્છ્વાસાદિ સર્વ વ્યાપાર શ્રુતજ છે.

શિષ્ય:—જો એ પ્રમાણે શ્રુતોપયોગવાળાનો સર્વવ્યાપાર શ્રુતજ કહેવાય, તો પછી તેમનો ગમન-આગમન-ચલનઆદિ ચેષ્ટારૂપ વ્યાપાર પણ શ્રુત કેમ ન કહેવાય ?

ગુરુ:—ઉપરોક્તન્યાયે એ બન્નેમાં શ્રુતપણાની પ્રાપ્તિ સમાન છતાં પણ ઉચ્છ્વાસાદિનેજ શ્રુત કહેવાય છે, મસ્તક ધુણાવવું-હાથ ચલાવવો વિગેરે ચેષ્ટાને શ્રુત નથી કહેવાતું, કેમ કે શાસ્ત્રજ્ઞ લોકમાં એજ પ્રસિદ્ધ છે, વળી “સંભળાય તે શ્રુત” એન્યાયથી ઉચ્છ્વાસાદિ સંભળાય છે માટે તે શ્રુત છે. પણ હસ્તાદિની ચેષ્ટા દૃશ્યહોવાથી કદિએ સંભળાતી નથી. તેથી તે શ્રુત નથી. અને અનુસ્વારાદિ તો અકારાદિ અક્ષરોની પેઠે અર્થ જણાવનારા છે. તેથી તે તો નિર્વિવાદ શ્રુત છેજ. ૫૦૨-૫૦૩

અનક્ષરશ્રુત પૂર્ણ થયું; હવે સંજિશ્રુતનું સ્વરૂપ કહે છે.

સણિસ્સ સુયં જં તં સણિસુયં સો ય જસ્સ સાં સળ્લા ।

હોઈ તિહા કાલિય-હેડ-દિદ્ધિવાઓવણેણં ॥ ૫૦૪ ॥

સંજિનું જે શ્રુત તે સંજિશ્રુત, જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી કહેવાય, સંજ્ઞા દીર્ઘ કાલિકી-હેતુવાદોપદેશિકી-અને દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી. એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ૫૦૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

જઈ સળ્લાસંવંધેણ સણિણો, તેણ સણિણો સવ્વે ।

ઈગિંદિયાઈયાણંવિ જં સળ્લા દસવિહા મણિયા ॥ ૫૦૫ ॥

જો સંજ્ઞાના સંબંધથી સંજ્ઞી હોય, તો તે વડે સર્વજીવો સંજ્ઞી કહેવાય, કેમકે એકંદ્રિયાદિને પણ દશ પ્રકારની સંજ્ઞા કહી છે. ૫૦૫

જેને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી. એ પ્રમાણે સંજ્ઞાના સંબંધથી જો સંજ્ઞી કહેવાય તો તે તે સંજ્ઞાના સંબંધથી સર્વ એકેન્દ્રિયાદિ જીવો પણ સંજ્ઞી કહેવાય. કોઈપણ હક્ષર અસંજ્ઞી ન કહેવાય; એ પ્રમાણે અતિવ્યાપિનો પ્રસંગ આવે, કારણકે સર્વ એકિન્દ્રિય જીવોને

પ્રજ્ઞાપનાદિસૂત્રમાં દસપ્રકારની સંજ્ઞાઓ કહી છે. જેમકે-આહારસંજ્ઞા-ભયસંજ્ઞા-સૈથુન-સંજ્ઞા-પરિચલસંજ્ઞા-ક્રોધસંજ્ઞા-માનસંજ્ઞા-માયાસંજ્ઞા-લોભસંજ્ઞા-ઓદ્ધસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા. આજ પ્રમાણે બેઞ્ઞિદ્ર્યાદિને પણ કહી છે. તો પછી એમાં અસંજ્ઞી કયા ? આગમમાં જુદે જુદે સ્થળે અનેકવાર અસંજ્ઞી તો કહ્યા છે. એમાં સમજવું શું ? ૫૦૫

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરતા શ્રીગુરુ કહે છે કે—

યોવા ન સોહનાવિ ય જં સા તો નાહિકીરણં રૂઢં ।

કરિસાવણેણ ધણવં ન રૂવવં મુત્તિમેત્તેણ ॥ ૫૦૬ ॥

જહ વહુદવ્વો ધણવં પસત્થરૂવો અ રૂવવં હોરૂ ।

મહરૂણ સોહનાવ ય તહ સણ્ણો નાણસણ્ણાવ ॥ ૫૦૭ ॥

(એ સંજ્ઞાઓ) સ્વરૂપ અને સારી નહિ હોવાથી તેનો અહીં અધિકાર નથી, કારણ કે કાર્યાપણ હોય તેટલા (એક રૂપેયા) માત્રથીજ ધનવાન અને સામાન્યરૂપ સહિતપણાથીજ ધવાન ન હોય, પણ જેમ ઘણા દ્રવ્યથી ધનવાન અને સુંદરરૂપથીજ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ મોટી અને સારી જ્ઞાનસંજ્ઞાથીજ સંજ્ઞી કહેવાય છે. ૫૦૬-૫૦૭

જેમ અલ્પદ્રવ્યવાન વ્યક્તિ લોકમાં ધનવાન ન કહેવાય, તેમ એ દસવિધ સંજ્ઞાઓમાંની કેટલીક ઓદ્ધસંજ્ઞાત્મક સ્વરૂપ હોવાથી, તે વડે સંજ્ઞી ન કહેવાય. વળી આહાર, ભય, પરિચલ, સૈથુનાદિ સંજ્ઞાઓ મોટી છે, તો પણ તે સંજ્ઞાઓથી એ સંજ્ઞી ન કહેવાય. કારણકે તે મોહાદિજન્ય હોવાથી સારી નથી-વિશિષ્ટ નથી. લોકમાં પણ અવિશિષ્ટ મૂર્તિમાત્રથીજ રૂપવાન નથી કહેવાતો. ત્યારે કયું સંજ્ઞાવડે સંજ્ઞી કહેવો તે કહે છે. જેમ કેઈ વ્યક્તિ ઘણાદ્રવ્યવડે ધનવાન કહેવાય છે અને સુંદરરૂપવડેજ રૂપવાન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ મોટી અને સારી જ્ઞાનાવરણીયકર્મના કથોપશમથી થયેલ મનોજ્ઞાન-સંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે. સંજ્ઞા એટલે મનોવિજ્ઞાન, એ મનોવિજ્ઞાન રૂપ મોટી અને સારીસંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી કહેવાય છે, બીજી સંજ્ઞાઓથી નહિ. માટે મનોવિજ્ઞાનરૂપ સંજ્ઞા જેમને હોય, તે સંજ્ઞી કહેવાય, તે શિવાયના સંજ્ઞી કહેવાય નહિ. ૫૦૬-૫૦૭

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારની સંજ્ઞાઓમાંની પહેલી દીર્ઘકાલિની સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહે છે.

રૂઢ દીરૂકાલિકી કાલિકિત્તિ મણા જયા સુતીરંપિ ।

મંભરૂ મૂયમિસ્સં ચિંતેરૂ ય કિરૂ ણુ કાયવં ? ॥ ૫૦૮ ॥

કાલિયસળિગિત્તિ તથો જસ્સ તરૂં નો ય જો મગોજોગે ।

સંવેડળે વેજું મત્તરૂ તઢ્ઢિસંપણો ॥ ૫૦૯ ॥

“ શું વર્ણવવું અને શું ધરવું ” એ પ્રશ્નને સંતિજોગે અને મજિયામાં સંજ્ઞાથી જે વડે વિનવન થાય, તેને અહીં દીર્ઘકાલિકી કાયવં કાલિકી મગોજોગે એ કાલિકીનંજા જેને હોય. તે કાલિકીનંજા કહેવાય. નનમનામંજા કર્મન રૂપે મગોજોગે મનોસળિગિત્તિ. તે કાલિકીસંજ્ઞાય છે. એવે જેને મને કાયવં મનનામંજા કાયવં રૂપે વિનવે મનપરે પારૂમાર્થીને વિનવનીય વસ્તુનું, વિનવન કરે. તેને તેજા મગોજોગે (નનમનામંજા) મગોજોગે વિનવે. (૫૦૮-૫૦૯)

રૂપે જહોવલદ્વી ચક્રુમઓ દંસિણ પયાસેણં ।

તહ છવ્વિહોવઓગો મણદવ્વપયાસિણ અત્થે ॥ ૫૧૦ ॥

જેમ દીપકાદિના પ્રકાશવડે જણાએલા ઘટાદિ સંબંધી રૂપમાં ચક્ષુવાળા જીવને ચક્ષુજ્ઞાન થાય છે, તેમ મનોજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમવાળા જીવને ચિંતામાં પ્રવર્તેલા મનવડે પરિણમેલા મનોદ્રવ્યવડે પ્રકાશિત અર્થમાં પાંચ ઇન્દ્રિય અને સ્વતંત્ર મનના ભેદથી ત્રિકાળ વિષયિ છ પ્રકારનો ઉપયોગ થાય છે. ૫૧૦

આહીં આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે-શું અસંજ્ઞિતે મનોદ્રવ્યોપલબ્ધિ (જ્ઞાન) સર્વથા નથીજ થતી, ? તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

અવિસુદ્ધચક્ષુણો જહ નાણપયાસમ્મિ રૂપવિણ્ણાણં ।

અસણ્ણિણો તહત્થે થોવમણોદવ્વલદ્ધિમઓ ॥ ૫૧૧ ॥

જેમ અવિશુદ્ધચક્ષુવાળા જન્તુને મન્દપ્રકાશમાં અસ્પષ્ટ રૂપવિજ્ઞાન થાય છે, તેમ અસંજ્ઞિતે સ્વદેપમનોવિજ્ઞાન ક્ષયોપશમવશાત્ અદેપ મનોદ્રવ્ય અહુણશક્તિ હોવા શબ્દાદિ અર્થમાં અસ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૫૧૧

એ પ્રમાણે અસંજ્ઞિ-સંભૂજન પંચેન્દ્રિયને અસ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે, તે પછી એકેન્દ્રિયાદિ તે કેવું થાય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જહ મુચ્છિયાણં અવ્વત્તં સવ્વવિસયવિણ્ણાણં ।

એગેંદિયાણ એવં, સુદ્ધયરં વેંદિયાણં ॥ ૫૧૨ ॥

જેમ મૂર્છા પામેલાઓને સર્વવિષયનું અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે, તેમ એકેન્દ્રિયાદિ પણ અતિઉત્કૃષ્ટ આવરણના ઉદયથી અવ્યક્ત જ્ઞાન હોય છે. અને બેઘન્દ્રિયાદિને વધારે વધારે શુદ્ધ-સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે, અને અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયો થકી અત્યન્ત સ્પષ્ટજ્ઞાન સંજ્ઞિજીવોને થાય છે.

[શિષ્ય:-સર્વ જીવોને ચૈતન્ય સમાન છતાં પણ વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થવાનું શું કારણ છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સામર્થ્ય થકી જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમના વિચિત્ર પણા થકી વિવિધ પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ૫૧૨

વલી ઉપરની શંકાનું સમાધાન ઉદાહરણ પૂર્વક કરે છે.

તુલ્લે હેદકભાવે જં સામત્થં તુ ચક્કરયણસ્સ ।

તં તુ જહકમહીણં ન હોઈ સરપત્તમાર્ણં ॥ ૫૧૩ ॥

ઈય મણોવિસર્ણં જા પહુયા હોઈ લગ્ગહર્ણસુ ।

તુલ્લે ચેયણભાવે અસસણ્ણીણં ન સા હોઈ ॥ ૫૧૩ ॥ દારં

છેદકભાવ સમાન છતાં પણ, ચક્રરતનનું જેવું છેદવાનું સામર્થ્ય છે, તેવું સામર્થ્ય તરવાર દાતરડું-ખાણુ આદિ છેદક વસ્તુનું નથી; કેમકે (તેઓમાં તેથી) અતુકમે હીન સામર્થ્ય છે. તેવીજ રીતે સર્વ જીવોને ચૈત્યન્ય ભાવ સમાન છતાં પણ મનોવિષયિ (સંજ્ઞિ) જીવોની જેવી જ્ઞાનપટ્ટતા હોય છે, તેવી જ્ઞાનપટ્ટતા અસંજ્ઞિઆદિને (મૂર્છા સંભવપંચેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિય-એકેન્દ્રિયને) નથી હોતી. તેઓમાં તેનાથી કમશઃ હીન હીન જ્ઞાનપટ્ટતા હોય છે. ૫૧૩-૫૧૪

એ પ્રમાણે કાલક્રીડાસંજ્ઞા કહેવાયડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહેવા; હવે હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞા કહેવાયડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

જે પુણ સંચિંતેડં ઇદ્ધા-ણિદ્ધેસુ વિસયવત્થુસુ ।

વત્તંતિ ય નિવદ્ધંતિ સદેહપરિવાલણાહેડં ॥ ૫૧૫ ॥

પાણ સંપણ ચ્ચિય કાલમ્મિ ન યાદીદ્ધકાલણ્ણા ।

તે હેડવાયસણ્ણી નિચ્છેદ્ધા હોંતિ અસસણ્ણી ॥ ૫૧૬ ॥ દારં

ચોતાના શરીરના પાલન માટે વિચારીને ઇદ્ધાનિદ્ધ વિષયમાં પ્રાયઃ સાંપ્રત કાળેજ (અતીત અનાગતાવલમ્બિ હોય, પણ અતિદીર્ઘકાળજ નહિ) પ્રવર્તે અને નિવર્તે, તે (બેઘન્દ્રિયાદિ) હવે હેતુવાદોપદેશક સંજ્ઞાથી સંજ્ઞી છે, અને (પૃથ્વી આદિ) નિચ્છેદ્ધ તે હેતુવાદસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અસંજ્ઞી છે. ૫૧૫-૫૧૬.

હવે દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાવડે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી કહે છે.

સમ્મદ્દિદ્ધી સણ્ણી સંતે નાણે સ્વઓવસમિયમ્મિ ।

અસણ્ણી મિચ્છત્તમ્મિ દિદ્ધિવાઓવણ્ણેણં ॥ ૫૧૭ ॥

દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞાવડે ક્ષાયોપશમિક્ષાનમાં વર્તનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ, તે (વિશિષ્ટ-સંજ્ઞાયુક્ત હોવાથી) સંજ્ઞી છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ તે (વિપરીતપણાથી) અસંજ્ઞી છે. ૫૧૭

સ્વયનાણી કિં સણ્ણી ન હોઈ હોઈ વ સ્વઓવસમનાણી ? ।

સણ્ણા સરણમણાગચિંતા ય ન સા જિણે જમ્મહા ॥ ૫૧૮ ॥

ક્ષાયિક્ષાનવાન સંજ્ઞી કેમ ન હોય ? અને ક્ષાયોપશમિક્ષા નવાન કેમ હોય ? (અતીત અર્થનું) સ્મરણ અને (અનાગત અર્થનું) ચિન્તયન તે સંજ્ઞા કહેવાય, એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિક્ષા જ્ઞાનીને (જિનેથરને) નથી.

શિષ્યઃ—જ્ઞાનના આવરણનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલું જ્ઞાન, તે ક્ષાયિક્ષાન કહેવાય છે, એવા ક્ષાયિક્ષા જ્ઞાનવાળા-કેવળજ્ઞાની સંજ્ઞી કેમ ન કહેવાય ? અને ક્ષાયોપશમિક્ષાનવાળાજ સંજ્ઞી કહેવાય એનું શું કારણ ? તે વિશિષ્ટસંજ્ઞાયુક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિને તમે સંજ્ઞી કહેતા હો, તો ક્ષાયિક્ષાનવાળાને ક્ષાયોપશમિક્ષાનવાળા કરતાં વધારે વિશિષ્ટ સંજ્ઞા હોય છે. તો શા માટે ક્ષાયિક્ષાનવાળાને-કેવળીને સંજ્ઞી ન કહેવાય ?

ગુરુઃ—અતીત અર્થનું સ્મરણ અને અનાગત અર્થનું ચિન્તયન, તે સંજ્ઞા કહેવાય છે. એવી સંજ્ઞા ક્ષાયિક્ષાની-કેવળીને નથી. કેમકે તેમને સર્વથા સર્વ અર્થ (પદાર્થ) નાશ થયેલા છે, તેથી તેમને સ્મરણ-ચિન્તયન નથી. સ્મરણ-ચિન્તયન ન હોવાથી તે ક્ષાયિક્ષાની સંજ્ઞી નથી. પણ ક્ષાયોપશમિક્ષાનવાળાજ સંજ્ઞી છે. ૫૧૮

હી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે કે—

મિત્તો હિયા-તિયમિમાગનાગવજ્ઞાનનિધો યો ।

સીમહ. સો કિમ્મણ્ણી, નમ્મા જમ્મોત્તમા નમ્મ ॥ ૫૧૯ ॥

જા દુરવગમવચ્ચં પુનિવસીયં પમીજમ્મરંજ 。

મમ્મા ત્થ નાપપિ હ મિત્તોત્તરિન્ન સ્સ મારં ॥ ૫૨૦ ॥

મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ હિતાહિતના વિભાગરૂપ જ્ઞાનાત્મક સંજ્ઞાયુક્ત જણાય છે, તે (દૃષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવડે) અસંજી કેમ કહેવાય છે? જેમ (લોકોમાં) દુર્વચન અવચન, અને અસતીતું ખરાબ વર્તન તે અશીલ (શીલરહિત કહેવાય છે;) । મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન પણ અવશ્ય અજ્ઞાન કહેવાય છે, ૫૧૯-૫૨૦

કારણ કે

સયસયવિસેસણાઓ ભવહેઝ જદિચ્છિઓવલંભાઓ ।

નાળફલાભાવાઓ મિચ્છાદિદ્વિસ્સ અળ્લાણં ॥ ૫૨૧ ॥

સતના અને અસત ભેદરહિત-ભવહેતુક-યદ્વચ્છાથી ઉપલબ્ધિવાળું હોવાથી તેમજ જ્ઞાના-જ્ઞાન ફળનો (ચારિત્રનો) અભાવ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે, ૫૨૧
શિષ્ય:—દેવાદિચારે ગતિના મિથ્યાદૃષ્ટિ, દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ સંજી છે તેા તેઓને દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞા કેમ ન કહેવાય ?

આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

ઝહો ન હેઝણ, હેઝઈ ન કાલમ્મિ મળ્ણણ સળ્ણા ।

જહ કુચ્છયત્તળાઓ, તહ કાલો દિદ્ધિવાયમ્મિ ॥ ૫૨૨ ॥

જેમ પૃથ્વી આદીક જીવ સંખ્યાધીની જે આધસંજ્ઞા તે હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ (અશુભ હોવાથી) હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં સંજ્ઞા નથી કહેવાતી, અથવા કાલિકસંજ્ઞાનો વિચાર કરતા હેતુવાદોપદેશસંજ્ઞા કાલિકસંજ્ઞાની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી સંજ્ઞા નથી કહેવાતી; તેમ દૃષ્ટિવાદોપદેશસંજ્ઞાનો વિચાર કરતાં કાલિક સંજ્ઞા પણ (તેની અપેક્ષાએ અશુભ હોવાથી) સંજ્ઞા ન કહેવાય, (તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવો પણ આની અપેક્ષાએ સંજી ન કહેવાય,) ૫૨૨

આ પ્રમાણે ત્રિવિધ સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ કહીને હવે કઇ સંજ્ઞા કયા જીવને હોય, તે કહે છે

પંચળ્હમોહસળ્ણા હેઝઅસળ્ણા ય વેદિયાઈણં ।

સુર-નારય-ગબ્બુભવજીવાણં કાલિગી સળ્ણા ॥ ૫૨૩ ॥

છઝમત્થાણં સળ્ણા સમ્મદ્દિટ્ઠીળ હોઈ સુયનાણં ।

મહવાવારવિમુક્કા સળ્ણાતીતા તુ કેવલિણો ॥ ૫૨૪ ॥

પૃથ્વીઆદિ પાંચસ્થાવરને આધસંજ્ઞા, યેષાન્દ્રિયાદિને હેતુવાદોપદેશ સંજ્ઞા, દેવ-નારકી અને ગર્ભજ પાંચેન્દ્રિય તિર્યગ્-ચ તથા મનુષ્યને દીર્ઘકાલિકીસંજ્ઞા, છદ્મસ્થ સમ્યગ્દૃષ્ટિને દૃષ્ટિવાદોપદેશ સંજ્ઞા છે; અને મતિના વ્યાપારે રહિત હોવાથી કેવળી ભગવન્તો સંજ્ઞારહિત છે, ૫૨૩-૫૨૪

પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુ-અને વનસ્પતિકાયને વાડાઉપર ચડવાના અભિપ્રાય આદિરૂપ આધસંજ્ઞા છે. પૂર્વેત્રિવિધ સંજ્ઞામાં આ આધસંજ્ઞા નથી કહી, તેથી એકેન્દ્રિયને સર્વથા અસંજી કહ્યા છે, ત્યારે અહીં સ્વામિત્વની પ્રરૂપણામાં તેઓને આધસંજ્ઞા કહી છે, તેનું શું કારણ? આવી શંકા ન કરવી, કેમકે એકેન્દ્રિયને આધ સંજ્ઞાજ છે, તે સિવાયની હેતુવાદાદિ સંજ્ઞા નથી, એ ઉપરથી સંજ્ઞા ત્રણજ છે એમ નહિ, પરન્તુ તેથી અધિક પણ છે. એમ જણાવવાને માટે તેઓને આધસંજ્ઞા કહી છે, વળી એ આધસંજ્ઞાનું જેનું સંજ્ઞાપણું છે, તેનું પૂર્વે કહેલું છે, તેથી એમાં શંકાનું સ્થાન નથી

શિષ્ય:-ભલે એ એમહોય, પરંતુ એકેન્દ્રિયને આહાર-ભય ક્રોધ વિગેરે દશ પ્રકારની સંજ્ઞાઓ આગમમાં કહી છે, અને તમે અહીં આ એક એક સંજ્ઞાજ કેમ કહી ?

ગુરુ:-હતાઆદિમાં એ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી એ સાક્ષાત્ કહી છે, બાકીની બીજી ઉપલક્ષણથી જાણીલેવી. ને એ કહેવાથી શેપસંજ્ઞાઓનો નિષેધ નથી કર્યો.

એન્દ્રિય-તેન્દ્રિય-ચૌરિન્દ્રિય-અને-સમ્ભૂર્જિત પંચેન્દ્રિયને હેતુવાદ સંજ્ઞા હોય છે, દેવ-નારકી-ગર્ભજતિર્યંચ ને મનુષ્યોને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા હોય છે, અને છદ્મસ્થસમ્ય-ગદ્યેને દૃષ્ટિવાદસંજ્ઞા હોય છે. તેઓનું જે શ્રુત તે સંજ્ઞી શ્રુત કહેવાય છે. ઉપરોક્ત સંજ્ઞા વડે સંજ્ઞી કહેવાતા છવો સિવાયના સ્મરણ-ચિન્તાઆદિમતિ-શ્રુતના વ્યાપાર રહિત ભવસ્થ કેવળી અને સિદ્ધના છવો સંજ્ઞા રહિત છે. ૫૨૩-૫૨૪

પુનઃ શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

મોત્તૂળ હેઝ-કાલિય-સમ્મત્તકમં જહુત્તરવિમુદ્ધં ।

કિં કાલિઓવણસો કીરઙ્ આઈણ મુત્તમ્મિ ? ॥ ૫૨૫ ॥

અવિમુદ્ધ એવી હેતુવાદાપદેશસંજ્ઞા તે થકી વિશુદ્ધપણા થકી કાલિક અને તેથી વિમુદ્ધ-તરપણા થકી દૃષ્ટિવાદસંજ્ઞા છે. છતાં એ અનુક્રમ મૂકીદમને નન્દીસૂત્રમાં (તેમજ તમે) પણ પ્રથમ કાલિકી સંજ્ઞા કેમ કહી ?

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે—

સણિત્તિ અસણિત્તિ ય સન્વમુણ કાલિઓવણસેણં ।

પાયં સંવવહારો કીરઙ્ તેણાઙ્ઓ સ કઓ ॥ ૫૨૬ ॥ દારં

સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એવો સર્વ વ્યવહાર આગમમાં ઘણું કરીને કાલિકી સંજ્ઞાવડેજ દર્શાય છે, તેથી પ્રથમ તે કહેલ છે. ૫૨૬

સ્મરણ-ચિન્તાવતાદિરૂપ દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞાના જ્ઞાનયુક્ત ગમનરૂઢ પંચેન્દ્રિયનેજ આગમમાં સંજ્ઞી કહેલા છે, અને મનરહિત સંભૂર્જિત પંચેન્દ્રિયને અસંજ્ઞી કહેલા છે. આ પ્રમાણે દીર્ઘકાલિકસંજ્ઞાવડેજ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી સંવાનર વિમુદ્ધિના ક્રમ મૂકીને નન્દીસૂત્રમાં અને અહીં પ્રથમ કાલિકીસંજ્ઞા, તે બાકી હેતુવાદિકી અને તે પછી દૃષ્ટિવાદાપદેશિકી સંજ્ઞા કહેલ છે.

એ પ્રમાણે સંજ્ઞી શ્રુત અને અસંજ્ઞી પુનઃ કહાને હવે સમ્યક્શ્રુત તમા મિથ્યા-કુનનું સ્વરૂપ કહે છે—

અંગા-અંગપવિટ્ટં સમ્મનુયં ત્થોદયં નુ મિન્નનુયં ।

આમજ્ઞ ર મામિત્તં ત્થોદય-ત્થોડનરં મયજા ॥ ૫૨૭ ॥

અંગપ્રવિટ્ટ અને અનંગપ્રવિટ્ટ એ સમ્યક્શ્રુત છે. તમા હૃદયિક પુનઃ તે મિથ્યા શ્રુત છે. આમિ (માલક) ને અનુસરીને એ હૃદયિક અને હૃદયનર નમો બદલા છે.

અંગાસંગમ આનિ અંગપ્રવિટ્ટ એ અને અંગવરૂપ આનિ અનંગપ્રવિટ્ટ એ એક છે. એ અને સ્વામીની વચ્ચેના વેગર સ્વામ્યારૂઢ સમ્યક્ શ્રુત છે. તે મિથ્યા શ્રુત છે. એ અને સ્વામીની વચ્ચેના વેગર સ્વામ્યારૂઢ સમ્યક્ શ્રુત છે. તે મિથ્યા શ્રુત છે. એ અને સ્વામીની વચ્ચેના વેગર સ્વામ્યારૂઢ સમ્યક્ શ્રુત છે. તે મિથ્યા શ્રુત છે.

છે, કેમકે તે તેના યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વના યોધથી વિષયવિભાગે તેની યોજના કરે છે, અને મિથ્યાદૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ આચારંગાદિ શ્રુત પણ મિથ્યાશ્રુત થાય છે, કેમકે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ તે આચારંગાદિને યથાવસ્થિત તત્ત્વમોધના અભાવે વિપરીતપણે યોજે છે, પરંતુ

सम्मत्तपरिगहियं सम्मसुयं, तं च पंचहा सम्मं ।

उवसामयं सासाणं खयसमजं वेययं खइयं ॥ ५२८ ॥

સમ્યક્ત્વપૂર્વક ગ્રહણ કરેલ શ્રુત તે સમ્યક્શ્રુત છે. તે સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક-સાસ્વાદન-ક્ષાયોપશમિક-વેદક અને ક્ષાયિક એમ પાંચ પ્રકારે છે. ૫૨૮

ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મનો ક્ષય અને બાકીનાને અનુદય અવસ્થાનું પમાડવું તે ઉપશમ ને તેથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય. મિથ્યાત્વનો ઉદય નહિ થયાછતાં (જોકે તેના ઉદયની તૈયારી હોય.) માત્ર અનન્તાનુબંધી ક્ષાયના ઉદયથી કલુષિત થએલ આત્મપરિણામ-તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ રસના આસ્વાદ્યુક્ત પરિણામે વર્તે, તે સાસ્વાદનસમ્યક્ત્વ છે; અથવા સમસ્ત પ્રકારે સુક્તિમાર્ગરૂપી સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ્ર કરે તે આશાતન એટલે અનન્તાનુબંધીકષાયનું વેદવું. તે આશાતને કરીને સહિત વર્તે તે સાશાતન સમ્યક્ત્વ કહેવાય. ઉદય પામેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ ઉદય પામેલનો ઉપશમ, એમ મિથ્યાત્વના ક્ષય અને ઉપશમ ઉભયથી થએલ તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ છે. અનન્તાનુબંધી અનુદય અને મિથ્યાત્વ-મિથ્ય અને સમકિતમોહનીય એ દર્શનસંપ્રદાયના ધણાભાગે ક્ષય કર્યો હોય એવા જીવવડે એ દર્શન મોહનીયનો છેલ્લો અંશ અનુભવાય તે વેદક સમ્યક્ત્વ છે, અને એ દર્શનમોહનીયની સાથે પ્રકૃતિનો સર્વથા નાશ થવાથી થએલું તત્ત્વશ્રદ્ધાન તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે.

એ સમ્યક્ત્વનો વિસ્તાર અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

उवसामगसेढिगयस्स होइ उवसामियं तु सम्मत्तं ।

जो वा अकयतिपुंजो अखवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥ ५२९ ॥

ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જેણે ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય, અને મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે. ૫૨૯

દર્શનસંપ્રદાય ઉપશમાવીને ઉપશમશ્રેણિ પામેલાને ઉપશમસમ્યક્ત્વ હોય છે. અથવા જે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ હોય, તેણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ અને મિથ્ય એવા વિભાગે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય, તેમજ મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય, તેને અન્તર કરણમાં પ્રવેશ કરતાં ઉપશમસમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે મિથ્યાત્વનો ક્ષય ન કર્યો હોય, (ત્રણ પુંજ ન કર્યા હોય અને મિથ્યાત્વનો ક્ષય પણ ન કર્યો હોય) તેનેજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

શિષ્ય ત્રણ પુંજ કેવી રીતે થાય ?

ગુરુ:—કોઈ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તથાવિધગુરુ આદિ સામગ્રી પામીને અપૂર્વ-કરણવડે મિથ્યાત્વમોહનીયના પુંજમાંથી પુદ્ગળોને શુદ્ધ કરતાં અર્ધશુદ્ધ કરવારૂપ મિથ્ય પુંજ કરે, અને સર્વથા શુદ્ધ કરવારૂપ સમ્યક્ત્વ પુંજ કરે, તથા જે પુદ્ગળો અશુદ્ધ રહે તે મિથ્યાત્વ પુંજ કહેવાય. આ ત્રણ પુંજનું સ્વરૂપ સર્વથા શુદ્ધ અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ તે મણીયા (મદન) કોદરાના ઉદાહરણથી વધારે સ્પષ્ટ સમજાય છે, આ ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ

1. 1940年12月1日，在柏林，希特勒在国会大厦向德国人民发表演讲，宣布德国已占领巴黎。

ઉદયથી ઉપશમસમકિતથી પડતાં અને મિથ્યાત્વ પામ્યા પહેલાં તે બેની અને જઘન્યથી એકસમય અને ઉત્કૃષ્ટથી છ આવળી પર્યન્ત પૂર્વોક્ત શબ્દાર્થવાલું સાર સમકિત હોય છે. ૫૩૧.

હવે ક્ષયોપશમ સમકિતનું સ્વરૂપ કહે છે.

મિચ્છત્તં જમુદ્ગ્ધનં તં સ્વીનં અણુદયં ચ ઉવસંતં ।

મીસીભાવપરિણયં વેદ્જ્ઞંતં સ્વઓવસમં ॥ ૫૩૨ ॥

જે ઉદય પામેલું મિથ્યાત્વ હોય તેને ક્ષય કર્યું હોય અને નહિ ઉદય પામેલું (સત્ય હોય તેને ઉપશમાવ્યું હોય; એવા મિશ્રભાવે પરિભાણ પામીને જે અનુભવાતું છે ક્ષયોપશમ સમકિત કહેવાય છે. ૫૩૨

જે ઉદયમાં આવેલું મિથ્યાત્વ હોય તેને વિપાકાદિવડે ભોગવીને ક્ષીણ કર્યું અને શેષસત્તામાં રહેલું અનુદિત હોય તેને ઉપશમાવ્યું હોય એટલે તેનો ઉદય અટકે હોય, અને મિથ્યાત્વસ્વભાવ દૂર કર્યો હોય, તેમાં મિથ્યાત્વ અને મિશ્રપુંજની અપેક્ષા તેનો ઉદય અટકાવે હોય તથા શુદ્ધપુંજની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ દૂર કર્યો તે ક્ષયોપશમ સમકિત કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય, તો અટકાવેલ ઉદયવાળા મિથ્યાત્વરૂપ અશુદ્ધપુંજ મિશ્રપુંજ રૂપ એ બેની અટકાવેલા ઉદયરૂપ ઉપશાન્તનીજ અનુદીર્ણતા થવી ઘટે છે, મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધપુંજની નથી ઘટતી; કેમકે તે પુંજ તો વિપાકોદયવડે સાક્ષાત્ અનુભવાય છે. અને તમે તો “ઉપશાન્ત અને અનુદીર્ણ એમ બે સ્વભાવવાળું ક્ષયોપશમથી સહિત કહો છો તેનું શું કારણ ?

ગુરુ:—તહાડ કહેવું સત્ય છે, પરંતુ મિથ્યાત્વ સ્વભાવ રહિત શુદ્ધપુંજનો ઉદય (મિથ્યાત્વરૂપે) ઉદય નહિ થતો હોવાથી તેને વિષે અનુદીર્ણતાનો ઉપચાર કર્યો છે. અશુદ્ધ અને મિશ્રપુંજરૂપ એબે મિથ્યાત્વનુંજ અનુદીર્ણપણું સમજવું, પણ શુદ્ધપુંજ સમ્યક્ત્વ મોહનીયનું નહિ, કેમકે તે તો મિથ્યાત્વસ્વભાવ રહિત હોય ઉપશાન્તજ છે. ઉદય આવેલા મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને શેષ રહેલ જે અત્યંત તથા મિશ્રપુંજ લક્ષણવાળું મિથ્યાત્વ તેનો અનુદય અને દૂર કરેલા જે સ્વભાવ ઉપશાન્ત પામેલું શુદ્ધપુંજવાળું મિથ્યાત્વ એ સર્વ સારીરીતે રહેલ છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. એ રીતેઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનોક્ષય, અને નહિ ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વને અપેક્ષા એ ઉભય સ્વભાવનો મિથ્યાત્વ પુદ્ગલરૂપ ધર્મિમાં જે મિશ્રભાવપણે પરિણમ્યાન ત્રુટિતરસવાળો અનુભવાતો જે શુદ્ધપુંજ-મૂળ મિથ્યાત્વનાં દળ છતાં પણ ક્ષયોપશમ શુદ્ધ થએલ હોવાથી તેને ક્ષયોપશમિક્ષય સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. જે કારણથી શાઘેર ઉદય મિથ્યાત્વના પુદ્ગલો અત્યંત સ્વચ્છ પણ જેમ તેમ યથાવસ્થિતત્વરૂપી અદ્વૈતશાસ્ત્ર સમ્યક્ત્વને આવરણ કરનાર થતા નથી એટલા માટે ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

શિષ્ય:—ઉદય પામેલ મિથ્યાત્વનો ક્ષય અને નહિ:ઉદય પામેલનો ઉપશમ, તેને અહીં ક્ષયોપશમ સમકિત કહ્યું છે. અને પૂર્વે ઉપશમ સમકિત પણ એજ પ્રમાણે કહ્યું તો પછી એ બેમાં તફાવત શો ?

ગુરુ:—ક્ષયોપશમ સમકિતમાં સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધપુંજના પુદ્ગલો વેદાય અનુભવાય છે, અને ઉપશમ સમકિતમાં તેમ નથી. વળી ઉપશમસમકિતમાં પ્રદેશોદય

મિથ્યાત્વ નથી અનુભવાતું, અને ક્ષયોપશમસમક્રિતમાં તો મિથ્યાત્વ પ્રદેશોદયથી અનુભવાય છે. એટલો બધો એ બેમાં તફાવત છે. ૫૩૨

હવે વેદક અને ક્ષાયિકસમક્રિતત્વ સ્વરૂપ કહે છે.

વેયસમ્પત્તં પુણ સત્ત્વોદયચરમપોગલાવત્યં ।

સ્ત્રીણે દંસણમોહે તિવિહમ્મિત્તિ સ્વાદ્યં હોઝ ॥ ૫૩૩

સમ્યક્ત્વપુંજના છેલ્લા અંશનો જે અનુભવ તેને વેદક સમ્યક્ત્વ કહે છે; (અનન્તાનુબન્ધીચતુષ્કસહિત) ત્રણે દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થયે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે ૫૩૩

અનન્તાનુબન્ધીચતુષ્ક મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-તેમજ સમ્યક્ત્વ પુંજ એ દર્શનસત્કનો આ ભાગે ક્ષય થયો હોય, તેમાંના શુદ્ધ પુંજના પુદ્ગળોના છેલ્લા અંશને અનુભવનાં સમ્યક્ત્વ થાય છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો, ક્ષાયોપશમિક અને વેદક સમક્રિતમાં શો તફાવત ? કારણકે બંનેમાં સમ્યક્ત્વ પુંજના પુદ્ગળો અનુભવાય છે.

ગુરુ:—ક્ષાયોપશમિક સમક્રિતમાં સમસ્ત શુદ્ધપુંજનો અનુભવ થાય છે, અને વેદકમાં તો નો છેલ્લો અંશ અનુભવાય છે. માત્ર એટલોજ આ બેમાં તફાવત છે. પરમાર્થથીતો વેદક પણ ક્ષાયોપશમિક સમાક્રિતજ છે. કેમકે અનુભવાતા છેલ્લા અંશ સિવાયના સર્વ પુદ્ગળોનો ક્ષય, અને છેલ્લા અંશમાં રહેલા પુદ્ગળોનો મિથ્યાત્વભાવ દર ધવારૂપ ઉપશમ. મેમ ક્ષય અને ઉપશમ ઉભય સ્વભાવથી થતું હોવાથી તે ક્ષાયોપશમિકજ છે. વળી બીજે પક્ષે સ્થળે ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-અને ક્ષાયોપશમિક એમ સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારજ કયા છે, ત્યાં વેદક સમક્રિતનો સમાવેશ ક્ષાયોપશમ સમક્રિતમાં કર્યો છે, કેમકે અદ્ય ભેદનો ભેદ માનવામાં આવે, તો આદ્યિક સમક્રિત પણ માનવું પડે. અને તેમ માનવાથી અનિવ્યાપિત આવે. માટે એ ત્રણ ભેદજ માનવા ચોખ્ય છે.

અનન્તાનુબન્ધી ચાર ક્ષાયનો ક્ષય થયા બાદ, મિથ્યાત્વ-મિશ્ર અને સમ્યક્ત્વના પુંજ એ ત્રાવધ દર્શનમોહનીયનો સર્વથા નાશ થવાથી, ક્ષાયિક સમક્રિત થાય છે. આ સમ્યક્ પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાંથી કોઇ પણ સમ્યક્ત્વવાલાએ ત્રણ ક્ષાયોદય થતો નથી, તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય. અને મિથ્યાત્વથી ત્રણ ક્ષાયોદય હોય તે મિથ્યાત્વ કહેવાય. ૫૩૩

શિષ્ય:—સર્વ સામાન્યશ્રુતમાંથી કેટલું સમ્યક્શ્રુતજ હોય ? અને કેટલું મિથ્યાશ્રુતજ હોય ? તેમજ શ્રુત સિવાયના શ્રેયચાર જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો મિથ્યાત્વના અર્થથી વિપર્યાય થાય ? અને કોનો નથી થતો ?

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યથી કહે છે કે—

ચોદન દન ય અમિતે નિવમા નમ્પન નેનણ મયજા ।

પદ-ઓદિવિવજ્ઞાનેઽવિ તોદ મિન્નં ન પુણ નેને ॥ ૫૩૪ ॥

આથી માનવું દશ પૂર્વ મુખીનું જન અવશ્ય અભ્યસ પુનઃ એ, તે મિથ્યાત્વવાદ નો અર્થ નથી થાય. માન માને અવશ્ય નેના વિપર્યાય નો અર્થ નથી થાય. પણ માય જ્ઞાનમાં નથી હોતું ૫૩૪.

ચૌદપૂર્વથી સંપૂર્ણ દશપૂર્વ સુધીનું શ્રુત અવશ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ છે, તેથી જેને એક શ્રુત હોય, તે અવશ્ય સમ્યક્દષ્ટિજ હોય, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિ કદિપણ ન હોય. એ સિવાયનું શ્રુત એટલે સંપૂર્ણ દશપૂર્વમાંથી ઓછું ઓછું કરતાં છેક સામાયિક પર્યંતનું શ્રુત જેને હોય, તે સમ્યક્દષ્ટિ હોય, અથવા મિથ્યાત્વના ઉદયે વિપરીતપણાવડે મિથ્યાદષ્ટિ પણ હોય છે. તેથી તે શ્રુત પણ સમ્યક્દષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો સમ્યક્શ્રુત થાય છે, અને મિથ્યાદષ્ટિએ ગ્રહણ કર્યું હોય તો મિથ્યાશ્રુત થાય છે. એ શ્રુત સિવાયના ચાર જ્ઞાનોમાંથી મતિ અને અવધિ જ્ઞાન મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપરીતપણાએ મતિઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન રૂપે થાય છે, પણ મનઃપર્યાય અને કેવળજ્ઞાન કદિપણ વિપર્યાસ નથી પામતાં; કેમકે મનઃ પર્યાય અને કેવળજ્ઞાન હોય, ત્યારે મિથ્યાત્વનો ઉદયજ ન હોય, એટલે વિપર્યાસ ક્યાંથી થાય ? મનઃપર્યાયજ્ઞાન અપ્રમત્તચારિત્રિને જ હોય છે, અને કેવળજ્ઞાન ચાર ધાતિકર્મનો જેને ક્ષય થયો હોય તેનેજ હોય છે, એટલે તે જ્ઞાનવાલાંમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય પણ ક્યાંથી હોય ? ૫૩૪

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે-

तत्तावगमसहावे सइ सम्म-सुयाण को पइविसेसो ? ।

जह नाग-दंसगाणं भेओ तुल्लेउव्वोहम्मि ॥ ५३५ ॥

नाणमवाय- धिईओ दंसणमिट्ठं जहोग्गहे-हांओ ।

तह तत्तहई सम्मं रोइज्जइ जेण तं नाणं ॥ ५३६ ॥

તત્ત્વાવબોધ રૂપ સ્વભાવ બન્નેમાં તુલ્ય છતાં, સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં શો તફાવત છે ? જેમ સમાન બોધપણું છતાં જ્ઞાન અને દર્શનમાં ભેદ છે તેમ, અહીં પણ સમજવું, જેમકે અપાય-ધારણા એ જ્ઞાન, અને અવગ્રહ-ધહા એ દર્શનરૂપ છે; તેમ તત્ત્વની રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ, અને જે વડે રૂચિ થાય તે શ્રુતજ્ઞાન. ૫૩૫-૫૩૬

શિષ્ય:-રાગાદિ દોષરહિત હોય તેજ દેવ, તે દેવની આજ્ઞાનુસાર વર્તનારા હોય તેજ ગુરુ, અને જીવ અજીવ આદિ તત્ત્વોનો વાસ્તવિકબોધ-તેમાં જીવ નિત્ય અનિત્ય આદિ અનેક સ્વભાવ યુક્ત છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, મિથ્યાત્વાદિ હેતુ વડે કર્મ બાંધનાર છે, તપન સંયમાદિવડે કર્મથી મુક્ત થાય છે, ઇત્યાદિ બોધ સ્વરૂપ સમકિત કહેવાય છે, અને શ્રુત જ્ઞાન પણ એવાજ બોધ રૂપ છે, તો સમ્યક્ત્વ-અને શ્રુતજ્ઞાનમાં શો તફાવત છે, કે જેથી એમ કહો છો ? કે “ સમ્યક્ત્વથી ગ્રહણ કરાયેલ હોય તે સમ્યક્ શ્રુત છે ”

ગુરુ:-જેમ જ્ઞાન અને દર્શન ઉભયમાં બોધ સ્વરૂપ સમાન છતાં પણ એ બેમાં કિંચિત ભેદ છે, તેમ તત્ત્વબોધરૂપ સ્વભાવ સમાન છતાં પણ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતમાં કિંચિત ભેદ છે. જેમ અપાય અને ધૃતિ (ધારણા) વચનપર્યાય આહુકપણે વિશેષબોધાત્મક હોવાથી જ્ઞાન માનેલ છે, અને અવગ્રહ તથા ધહા અર્થપર્યાય વિષયપણે સામાન્ય બોધાત્મક હોવાથી દર્શન માનેલ છે; તેમ અહીં પણ જીવાદિતત્ત્વ સંબંધી રૂચિ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને જેવડે એ જીવાદિ તત્ત્વની રૂચિ-શ્રદ્ધા થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે. મતલબે દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમાદિ વડે તત્ત્વશ્રદ્ધાનાત્મક રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને રૂચિવડે જીવાદિતત્ત્વશ્રદ્ધાનાત્મક વિશિષ્ટ શ્રુત થાય છે. તેથી તે શ્રુતઅજ્ઞાન મટીને જ્ઞાન થાય છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તોપણ વિશિષ્ટ તત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતજ સમ્યક્ત્વ થયું. પણ એવી ભિન્ન બીજી કંઈ શ્રુત જણાતું નથી. તો પછી “ સમ્યક્ત્વથી અહણ કરાએલું હોય તે સમ્યક્ શ્રુત ” એમ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—જેમ જ્ઞાન અને દર્શનમાં વસ્તુઅવબોધરૂપ જાણવાપણું સમાન છતાં પણ વિશેષ આહુક અને સામાન્ય આહુક પણે ભેદ છે, તેમ અહીં પણ શુદ્ધતત્ત્વાવબોધરૂપ શ્રુતમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાન અંશ તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, અને એ સમ્યક્ત્વયુક્ત તત્ત્વાવબોધ તે શ્રુત-જ્ઞાન કહેવાય છે. એટલો એ બેમાં તફાવત છે. સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતજ્ઞાનનો એકી સાથે સાબ્ય થાય છે, તો પણ કાર્ય અને કારણના ભાવથી ભેદ છે. એ માટે કહ્યું છે કે “ જેમ દીપક અને પ્રકાશ એકીસાથે ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ કારણ-કાર્યનો ભેદ છે, તેમ એકીસાથે ઉત્પન્ન થયેલ સમ્યક્ત્વ પણ જ્ઞાનતું કારણ છે. (કેમકે) જ્ઞાન સમ્યક્ત્વની સાથેજ ઉત્પન્ન થયું હોય છતાં પણ, કતક (કાચકાં) ચૂણાદિ જેમ જળને શુદ્ધ કરે છે, તેમ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનને શુદ્ધ કરે છે. ” આથી ચોચજ કહ્યું છે કે “ સમ્યક્ત્વથી અહણ કરાએલું હોય તે સમ્યક્શ્રુત, અને મિથ્યાત્વથી અહણ કરાએલું હોય તે મિથ્યાશ્રુત. ” ૫૩૫-૫૩૬

“ એ પ્રમાણે સમ્યક્શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત કહીને, હવે સાદિ અપર્યાવસિત અને અનાદિ-અપર્યાવસિત શ્રુતત્વં સ્વરૂપ કહે છે-

અત્યિત્તિનયસ્સેયં અણાદિપજ્જંતમત્થિકાય વ્વ ।
 દ્યરસ્સ સાદસંતં ગણપજ્જાણ્હિં જીવો વ્વ ॥ ૫૩૭ ॥

નિત્યવાદિ (દ્રવ્યાસ્તિક) નયના અભિપ્રાયે, પંચાસ્તિકાયની પેઠે શ્રુત અનાદિ અનન્ત છે; અને પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે ગતિઆદિપર્યાયો વડે શ્રુતની પેઠે શ્રુત સાદિ-જ્ઞાન છે. ૫૩૭

નિત્યવાદિ-દ્રવ્યાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે આ દ્વાદશાંગીશ્રુત નિત્ય હોવાથી પંચા-સ્તિકાયની પેઠે અનાદિ-અનન્ત છે. કારણ કે જે જીવદ્રવ્યોએ આ શ્રુત ભાગ્યું છે. એણે, તે ભણશે તે જીવદ્રવ્યો કદિ પાત્ર નાશ પામવાના નથી, માટે તેથી અભિન્ન તેનું, પર્યાયમૂલ શ્રુત પણ અનાદિ-અનન્ત છે. કેમકે સર્વથા અવિવિચિત્ત વસ્તુ કયાં કદિ ઉત્પન્ન નથી થતી, જે એવી અવિવિચિત્ત વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો એનીમાંથી કદિ ઉત્પન્ન થયું જોઈએ. વળી વિવિચિત્ત વસ્તુનો અત્યન્ત નાશ પણ નથી થતો. એ તે અત્યન્ત નાશ થતો હોય, તો સર્વજન્યતાનો પ્રસંગ આવે. કેમકે-જે જે નાશ પામે પરમ્પાદિ નાશ પામે છે, તે તે વસ્તુને સર્વથા અન્યપર્યાય નાશ પામતી હોવાનો અર્થ અનન્ત હોવાથી આ હવે સર્વ જીવ અને પુણ્યાદિ સમુદયના કલેષ (નાશ) થાય અને તેથી આણું વિવિ સૂન્ય બની જાય. તેથી શ્રુતના અપર્યાયમૂલ દ્રવ્ય સર્વ જીવમત્ત હોવાથી, તેમનાથી અભિન્ન તેના પર્યાયરૂપ શ્રુત પણ અનાદિ-અનન્ત છે.

નિત્યવાદિ-પર્યાયાસ્તિક નયના અભિપ્રાયે તો આ શ્રુત અનન્ત નથી હોતો. કેમકે-તત્ત્વાવબોધને મિથ્યત્વ નથી હોતું. એથી ઉત્પન્ન થાય તે સર્વ નાશ પામે છે. એથી તે સમ્યક્ત્વથી અહણ કરાએલું હોય તે સમ્યક્શ્રુત, અને મિથ્યાત્વથી અહણ કરાએલું હોય તે મિથ્યાશ્રુત. ” ૫૩૫-૫૩૬

બોધ નહિ જણાયા છતાં પણ જો ત્યાં તેની કલ્પના કરીએ તો અતિપ્રસંગ થાય. મોઢા દ્રવ્યાદિમાં શ્રુતનો ઉપયોગ સાદિ-સાન્ત છે. ૫૩૭

હવે નયની અપેક્ષા સિવાય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનું સાદિ અનાદિ વિગેરે સ્વરૂપ કહે છે.

દન્વાઈણા વ સાઈયમણાઈયં સંતમંતરહિયં વા ।

દન્વમ્મિ ઇકપુરિસં પડુચ્ચ સાદિ સનિહણં ચ ॥ ૫૩૮ ॥

દ્રવ્યાદિની (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવની) અપેક્ષાએ શ્રુત, સાદિ-અનાદિ-સાન્ત ને અનન્ત છે. દ્રવ્યમાં એક પુરૂષની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિ અને સાન્ત છે.

કારણ કે—

ચોદસપુત્રી મણુઓ દેવત્તે તં ન સંમરઝ સવ્વં ।

દેસમ્મિ હોઝ મયણા સદ્ઠાણભવેઽવિ મયણા ડ ॥ ૫૩૯ ॥

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મનુષ્યને (મરણ પામ્યા પછી) દેવપણામાં તે સર્વશ્રુત નથી સાંભરતું, કેટલુંક સાંભરે અને કેટલુંક ન સાંભરે. મનુષ્યભવમાં પણ એ મુજબ ભજના જાણવી. ૫૩૯

કોઈ ચૌદ પૂર્વધર મુનિ મરણ પામીને દેવલોકમાં ગયેલ હોય, તેને ત્યાં પૂર્વે ભણેલું બધું સર્વશ્રુત નથી સાંભરતું, પણ કલ્પસૂત્રિના અનુસારે અગીયાર અંગરૂપ અથવા કોટ્યાચાર્યના મતે અર્ધસૂત્રમાત્ર સાંભરે છે. મનુષ્યજન્મમાં પણ ભજના છે, મિથ્યાત્વાદિ કારણથી કોઈનું શ્રુતજ્ઞાન પડી જાય છે, અને કોઈને એ કારણોના અભાવે નથી પણ પડતું, કેમકે એ મિથ્યાત્વાદિજ શ્રુતને પાડવામાં કારણભૂત છે. ૫૩૯

તેજ કહે છે—

મિચ્છ-ભવંતર-કેવલ-ગેલન્ન-પમાયમાઈણા નાસો ।

આહ કિમત્થં નાસઙ્ગિં જીવાઓ તયં મિણ્ણં ? ॥ ૫૪૦ ॥

કોઈ આ ભવમાં રહેનારને મિથ્યાત્વની પ્રાપ્તિ-ભવાન્તર ગમન-કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ-વિહાન અવસ્થા-અને પ્રમાદાદિવડે શ્રુતનો નાશ થાય છે. (આ પ્રમાણે એકજીવ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જ્યારે શ્રુતનો લાભથાય ત્યારે આદિ, અને નાશ ત્યારે અન્ત તેથી શ્રુત સાદિ-સાન્ત) અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે-શ્રુતનો નાશ કેમ થાય છે, શું તે શ્રુત જીવથી ભિન્ન છે? ભિન્ન હોય જીવ જીવ નિત્ય છતાં તે શ્રુતનો નાશ થવો સંભવે. ? ૫૪૦

જઙ્ગ મિન્નં તવ્ભાવેઽવિ તો તઓ તસ્સમાવરહિઙ્ગિ ત્તિ ।

અણ્ણાણિ ચ્ચિય નિચ્ચં અંધ વ્વ સમં પઈવેણ ॥ ૫૪૧ ॥

જો શ્રુત જીવથી ભિન્ન હોય તો શ્રુતજ્ઞાન છતાં પણ આંધળો મનુષ્ય જેમ દીપકવડે અર્થ ન જોઈ શકે, તેમ જીવ શ્રુતસ્વભાવ રહિત હોવાથી નિત્ય અજ્ઞાનીજ થાય. (શ્રુતવડે અર્થ જાણી ન શકે.) ૫૪૧

આચાર્યશ્રી આનો ઉત્તર આપે છે કે—

તં તા નિયમા જીવો જીવો ન તદેવ કેવલં જમ્હા ।

તં ચ તદણ્ણાણં વા કેવલનાણં વ સો હુજ્જા ॥ ૫૪૨ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અજીવ સ્વભાવ નથી, પણ જીવસ્વભાવ હોવાથી અવશ્ય જીવજ છે, પણ જીવ કેવળ શ્રુતજ છે એમ નહિ, કારણકે જીવ શ્રુતજ્ઞાન થાય, શ્રુત અજ્ઞાન થાય, કેવળ-જ્ઞાન થાય, મતિ-અવધિ-મતઃપર્યાય-અથવા વિભાગ જ્ઞાન પણ થાય. ૫૪૨.

શિષ્ય પૂછે છે કે-

તં જડ્ જીવો નાસે તળ્ણાસો હોઝ સવ્વસો નત્થિ ।

જં સો ઉપ્પાય-વ્વય-ધુવ્વમ્માણંતપજ્ઞાઓ ॥ ૫૪૩ ॥

જો તે શ્રુત (જીવ સ્વભાવ હોવાથી) જીવ છે, તો શ્રુતનો નાશ થયો જીવનો પણ નાશ થાય, પરંતુ સર્વથા નાશ ન થાય. કેમકે જીવ ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રુવ રૂપ ધર્મવાળો અને અનન્ત પર્યાયવાળો છે. ૫૪૩

જો શ્રુતજ્ઞાન જીવના સ્વભાવભૂત છે, તો જીવથી શ્રુત જુદું નથી એમ થયું, અને તે સારું શ્રુતજ્ઞાનકૃત વસ્તુનો બોધ જીવને થાય છે, તેથીજ જીવનું જ્ઞાનીપણું છે, એ પણ એથી સમજાય છે; જ્યારે એમ છે, ત્યારે શ્રુતનો પ્રતિપાત-નાશ થયો જીવનો પણ નાશ થવો જોઈએ; કેમકે “ જે જેનાથી અભિન્ન હોય, તે તેનો નાશ થયે નાશ પામે ” જેમકે ધરમંદુરનો નાશ થયો, ધરવસ્તુનો પણ નાશ થાય, તેમ અહીં પણ શ્રુતનો નાશ થયો જીવનો પણ નાશ થવો જોઈએ.

ગુરુ:-હા, શ્રુતનો નાશ થયો, જીવનો પણ નાશ થાય, પરંતુ તે પર્યાય વિશિષ્ટ માત્ર અન્યથાવાળા જીવનો નાશ થાય, નહિ કે સર્વથા પર્યાયાન્તર વિશિષ્ટ જીવનો નાશ થાય. કારણ કે જીવ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવયુક્ત અનન્ત પર્યાયવાળો છે, તેથી કદીને જે જીવ શ્રુતપર્યાય વડે નાશ પામે છે, તે જીવજ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિ પર્યાયપણું ઉત્પન્ન થાય છે, અને સચેતન-અમૂર્ત-સત્ત્વ-પ્રમેયત્વ આદિ અન્યથી ભિન્ન પાડનાર અનન્તા અનુગત પર્યાયો વડે યુક્ત સર્વ અવસ્થામાં ધ્રુવ પણે રહેલ છે. તેથી શ્રુતપર્યાયમાત્રનો નાશ થયો જીવનો સર્વથા નાશ કેવી રીતે થાય? નજ થાય. હા, જો કદિ જીવનો આ એકજ જીવ પર્યાય હોય, અને તેનો નાશ થાય, તો જીવનો સર્વથા નાશ થાય, પરંતુ તેમનો તરીકે જીવપર્યાયમાત્રથી નાશ પામ્યા છતાં પણ શ્રુતઅજ્ઞાનાદિપર્યાયપણું ઉત્પન્ન થાય છે અને પર્યાય અનન્તપર્યાયયુક્તપણું હોવાથી નિરન્તર ધ્રુવપણું રહે છે. ૫૪૩.

માત્ર આત્માજ ઉત્પાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ સ્વભાવવાળો છે એમ નહિ. પરંતુ તત્ત્વ-ધર્મમાત્ર એવા સ્વભાવવાળી છે તે જણાવે છે.

સવ્વં ચિય પહ્સમયં ઉપ્પજ્જટ નાનણં ચ નિવં ચ ।

एवं चेयं यं सुह-दुयस्व-वं-मोक्ष्वाहमन्मारो ॥ ૫૪૪ ॥

સર્વ વસ્તુ રચેલ સમયે ઉત્પન્ન થાય છે-નાશ પામે છે-નિવરણ થાય છે (નિવરણ) એવું છે. એવું જો પ્રમાણ હોવાથીજ સુખ-દુઃખ-અથવા અન્ય મોક્ષ આદિ અનુભવ વડે છે. ૫૪૪
આ વિષયોની પદ-પદ્ય સ્તંભ, કૃત્ત, ગુણ-માત્ર સર્વ વસ્તુ, સુખ-દુઃખ-અથવા અન્ય મોક્ષ આદિ અનુભવ વડે છે. ૫૪૪
એવું જો નવીનાભિધારે ઉત્પન્ન થાય છે, અને વ્યય-રૂપે નિવરણ થાય છે. ૫૪૪
એમકે વસ્તુસ્વભાવ હોવાથીજ સુખ-દુઃખ-અથવા અન્ય મોક્ષ આદિ અનુભવ વડે છે. ૫૪૪
એવું જો નવીનાભિધારે ઉત્પન્ન થાય છે, અને વ્યય-રૂપે નિવરણ થાય છે. ૫૪૪

કારણો હોય તોજ સુખ-દુઃખાદિ થવા ઘટે છે, અન્યથા એ કારણો સિવાય, હ્રસ્વેશાં તે સુખ-દુઃખાદિનો સદ્ભાવ અથવા અસદ્ભાવ થાય. હવે જો વસ્તુને ઉત્પાદ-વ્યય અને ક્રિયાત્મક ન માનવામાં આવે, અને એકાન્તે વસ્તુને નિત્ય સ્વરૂપ માનવામાં આવે, તો તે નિત્ય સ્વરૂપ વસ્તુને એ સહકારી કારણની અપેક્ષા ઘટે નહિ. જેમકે-જેની અપેક્ષા રખાય છે, તેના સહકારી કારણ વડે નિત્ય વસ્તુમાં કંઈ વિશેષતા કરાય છે, કે નથી કરાતી ? જો વિશેષતા કરાય છે, તો તે વિશેષતા તેનાથી ભિન્નરૂપે કરાય છે કે અભિન્નરૂપે કરાય છે ? ભિન્ન રૂપે કરાતી હોય, તો તેથી તે નિત્ય વસ્તુને શું લાભ થયો ? કંઈજ નહિ. જો અહીં એમ કહેવામાં આવે, કે ભિન્નરૂપે કરાએલ વિશેષતા નિત્યવસ્તુમાં વિશેષતા કરનાર છે. તો એમ ન કહેવું. કેમકે એમકહીએ તો તો અનવસ્થા દોષ આવશે, જેમકે-એ વિશેષ કરનાર પણ, તે વિશેષતાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે, જો ભિન્ન છે, તો તેને શો લાભ થયો ? ઈત્યાદિ ઉપરોક્ત આવર્તતાં અનવસ્થા દોષ થશે. જો બીજો પક્ષ અંગીકાર કરીને કહેવામાં આવે, કે સહકારી કારણોવડે નિત્ય વસ્તુમાં જે વિશેષતા કરાય છે, તે તેનાથી અભિન્નરૂપે કરાય છે; તો ત્યાં અમે પૂછીએ છીએ કે એ વિશેષતા વિદ્યમાન કરાય છે, કે અવિદ્યમાન કરાય છે ? જો વિદ્યમાન કરાય છે, એટલે તેમાં વિશેષતા છે, છતાં પણ કરાય છે, તો તેમાં શું કરાયું ? છતાંએ કરાયું એમ માનવામાં આવે, તો અનવસ્થા દોષ આવશે. હવે જો અવિદ્યમાન કરાય છે, એટલે નિત્ય વસ્તુથી અભિન્ન અને અવિદ્યમાન એવી વિશેષતા કરાય છે, એમ કહેવામાં આવે, તો એ કથન અત્યંત વિરૂદ્ધ છે, કેમકે અવિદ્યમાન એવા ગદેડાના શીંગડાંની પેઠે તેને કરવાથી પણ તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય ? અથવા અવિદ્યમાન કરાય છે, એમ માનતા હો, તો વસ્તુની અનિત્યતા થશે, કેમકે વસ્તુથી અભિન્ન વિશેષતા કરવામાં વસ્તુ પણ કરાય છે, એમ થશે. આ ઉપરોક્ત દોષથી અથવા મારે એમ કહેવામાં આવે, કે એ સહકારી વડે એમાં કંઈ વિશેષ નથી કરાતું. તો તે તેના સહકારી કારણો ન કહેવાય, કેમકે તેઓ કંઈ પણ તેમાં વિશેષ કરતા નથી. તેમ છતાં પણ જો તેમને સહકારીપણે માનવામાં આવે તો અતિ પ્રસક્તિદોષ આવશે. જેમકે-કંઈ પણ વિશેષ કર્યા વિના પણ સહકારીની અપેક્ષા રાખવામાં આવે, તો વિદ્યના સર્વે લાવોતું સહકારીપણું તે એકમાંજ આવે, કારણ કે જેમ એક વસ્તુ તે કાર્યમાં કંઈ વિશેષ નથી કરતું, છતાં સહકારી મનાય છે તેમ સર્વ વસ્તુ પણ તે કાર્યમાં વિશેષ નથી કરતી તેથી સર્વને સહકારી માનવા પડશે અને એમ વિશેષ નહિ વાપણું સમાન હોવાથી જુદા જુદા કોઈ પણ કાર્યનું પ્રતિનિયત સહકારી કારણ છે. મ માનવું મિથ્યા થશે. વસ્તુ માત્રનો સ્વભાવજ એવો છે, કે જેથી કંઈ પણ વિશેષ ન કરે, તો પણ પ્રતિનિયત સહકારીની અપેક્ષા રાખીનેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, આમ કહેવું એ તો કેવળ મતારથમાત્ર છે. કેમકે જે વખતે વસ્તુ ઈષ્ટ સહકારીની અપેક્ષાએ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તે વખતે તે વસ્તુમાં તેની અપેક્ષા રાખવા રૂપ સ્વભાવ રહે છે કે નથી રહેતો ? જો સ્વભાવ નથી રહેતો, તો વસ્તુ અનિત્ય થાય છે, કેમકે સ્વભાવના નાશ થતાં સ્વભાવ વાન પણ તેથી અભિન્ન હોવાથી નાશ પામે છે; અને એ સ્વભાવ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) રહે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો કાર્યની ઉત્પત્તિ ન થાય, કેમકે જેમ કાર્યોત્પત્તિ પહેલાં અપેક્ષા રાખવારૂપ સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થઈ, તેમ તે વખતે (કાર્યોત્પત્તિ વખતે) પણ તે સ્વભાવ હોવાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થાય. અથવા એ સ્વભાવ છતાં કાર્યોત્પત્તિ થાય, તો નિરંતર એ પ્રમાણે કાર્યોત્પત્તિ થવીજ જોઈએ; કેમકે એ સ્વભાવ હ

અવસ્થિત છે. વળી સહકારી કારણો પણ નિત્ય હોવાથી હુમ્મેશાં ખર્ચાં મળીને કાર્યોત્પત્તિ રૂપ ઉપકાર કરે, અથવા એવો ઉપકાર નજ કરે. કારણકે નિત્યવસ્તુ હુમ્મેશાં એકજ સ્વભાવ વાળી હોય છે, તેથી કાર્યનો હુમ્મેશાં સદ્ભાવ હોય અથવા તો ખીલકુલ અભાવજ હોય.

હવે જો એકાન્ત અનિત્ય-ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી સર્વ વસ્તુ માનવામાં આવે. તો તે પણ અયોગ્ય છે; કેમકે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુને ક્ષણભાવ સ્વભાવવાળી કહેવાય છે, તેથી ખીજા આદિ ક્ષણોમાં તેનો અભાવ અનિચ્છાએ પણ માનવો જોઈએ. હવે જો ભાવ અને અભાવમાં પરસ્પર અન્યપાણું છે, કે અનન્યપાણું છે? જો અન્યપાણું-જુદાપાણું છે, તો તે સર્વથા છે, કે કથંચિત્-કેઈક અપેક્ષાએ છે? જો સર્વથા જુદાપાણું છે, તો ખીજા આદિ ક્ષણોમાં પણ તે વસ્તુનો સદ્ભાવ થશે. કેમકે તે સિવાય પ્રથમ ક્ષણના ભાવનું ખીજા આદિક્ષણોના અભાવથી ભિન્નપાણું ઘટે નહિ, કારણ કે એકાન્ત ભિન્ન અભાવથી ભાવની નિવૃત્તિ-નાશ ઘટે નહિ. જો ઘટે, તો પડના અભાવથી ઘટભાવનો પણ નાશ થવો જોઈએ, ભાવ અને અભાવમાં કથંચિત્ જુદાપાણું છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કેમકે એમ માનવાથી ક્ષણિકવાદનો ત્યાગ કરીને અતેકાન્તવાદ (સ્યાદાદ) માનવો પડશે. હવે જો ભાવ અને અભાવમાં અનન્યપાણું (અભિન્નપાણું) માનવામાં આવે, તો તે અનન્યપાણું સર્વથા પ્રકારે છે, કે કથંચિત્ છે? જો સર્વથા અભિન્નપાણું છે, તો પ્રથમ ક્ષણનો સદ્ભાવ, તેજ ખીજા આદિ ક્ષણોમાં અભાવ છે અને તેથી ખીજા આદિ ક્ષણોમાં પ્રથમ ભાવજ (સદ્ભાવજ) થશે. અથવા ખીજા આદિ ક્ષણોનો અભાવ નિરૂપાખ્ય (પૂરત) હોવાથી અને તેજ પ્રથમ ક્ષણના ભાવરૂપ હોવાથી પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ અભાવ થશે; અને જો કથંચિત્ ભાવાભાવનું અભિન્ન પાણું માનતા હો તો, ઉપર કહ્યા મુજબ અતેકાન્ત મત અંગીકાર કરવો પડશે.

આધ:—ખીજા આદિક્ષણોનો અભાવ, અભાવરૂપજ હોવાથી, પ્રથમ ક્ષણના ભાવની સાથે તે તેનાથી અન્ય છે કે અનન્ય છે? એવી કલ્પના કરવી ચોક્કસ નથી. કારણ કે તે ભાવ અભાવથી ભેદભેદ સિવાય કોઈ ત્રીજા રૂપે વર્તતો હોય, તો એ કલ્પના ચોક્કસ ચોક્કસ, પરંતુ તેમ તો નથી. વળી ખીજા ક્ષણનો અભાવ કલ્પિતજ હોવાથી ઉપરના કલ્પનાનો વિષય પણ નથી.

આચાર્ય:—જો એ પ્રમાણે બીજા ક્ષણનો અભાવ કલ્પિત છે. તો તે અભાવ હોવાથી બીજા આદિક્ષણોમાં પણ ભાવનો પ્રસંગ થશે, તો પછી કલ્પિત ધર્મવાળી વસ્તુને એમ ક્યાંથી રાખું? પ્રથમ ક્ષણથી વ્યતિરિક્ત ખીજા આદિક્ષણોનો અભાવ પરિસ્થિતિ છે. પરંતુ તેથી વ્યવ્યતિરિક્ત તો તે છેજ, એમ કહેતા હો. તો પ્રથમ ક્ષણનો ભાવ એજ ખીજા આદિક્ષણોનો અભાવ થશે, અને ત્યાં પહેલે કહેલ દોષ આવશેજ. વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે, વસ્તુનો ઉત્તર કાળમાં થનાર પદાર્થોન્નર ભાવ, તેજ ખીજા આદિક્ષણોનો અભાવ છે. તો ત્યાં પહેલે કહેલ અન્ય-અનન્યપાણી કલ્પના થશે. અને ત્યાં કોઈ દોષ નથી. એમ કહેવામાં આવે છે કે, ધર્મવાળી વસ્તુજ ખીજા આદિક્ષણોનો અભાવ છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, વસ્તુના અભાવ છે. કારણ કે ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ, એજ વસ્તુના અભાવ છે. તેથી તે ભાવ અને અભાવ વચ્ચેના અન્યમાં, કે કે અનન્યમાં, કે અભિન્નમાં તે રાજ આવે છે. તે પણ નહીં. એજ અભાવ.

આચાર્ય:—સર્વવસ્તુના અભાવમાં પ્રાજ અભાવો નહીં જાય. એજ અભાવ છે.

એમ માનીએ તો ખીજા આદિક્ષણોનો અભાવ થઈ નહિ. માટે પ્રતિયોગીનો ત્યાં અભાવ હોવાથી, “ ભાવ, અભાવથી અન્ય છે કે અનન્ય છે ? ” એવી કલ્પના કરી શકાય નહિ, કારણ કે જ્યારે ભાવ છે, ત્યારે અભાવ નથી, અને અભાવ છે ત્યારે ભાવ નથી.

આચાર્ય:—જો એમ હોય, તો તે ભાવજ અભાવભૂત હોવાથી, ભાવની પેઠે અભાવ પણ ભાવનો ધર્મ થયો, જ્યારે અભાવ એ ભાવનો ધર્મ થયો, ત્યારે સર્વદા વસ્તુનો સદ્ભાવજ થયો, અને તેથી વસ્તુ સ્વહેતુથીજ ભાવાભાવ ધર્મવાળી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવું જોઈએ. કેમકે કમરહિત કારણથી કમવાન ધર્મ યુક્ત કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ નહિ, તેથી જ્યારે ભાવ હોય ત્યારે અભાવે હોય, એટલે વસ્તુ ક્ષણસ્થિતિ ધર્મવાળી ક્યાંથી રહી ? અથવા પ્રથમ ક્ષણની પેઠે પછીના ક્ષણોમાં પણ ભાવ અને અભાવની સાથે અવસ્થાતિમાં વિરોધ ન હોવાથી નિરંતર વસ્તુનો સદ્ભાવ થશે. એ પ્રમાણે સ્વભાવાન્તર કલ્પના પણ કરી શકાય. અહીં એમ ન કહેવું, કે અક્ષણિક પદાર્થમાં અર્થક્રિયા ન થાય, માટે સ્વભાવાન્તર કલ્પના ન કરી શકાય. કેમકે એ કહેવુંજ અયોગ્ય છે, ક્ષણિક પદાર્થમાંજ અર્થક્રિયા ન થાય; જેમકે નહિ ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૧ ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૨ ઉત્પન્ન થએલો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૩ નાશ પામતો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૪ કે નાશ પામેલ ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે ? ૫ આ પાંચ વિકલ્પોમાંથી કયા વિકલ્પે અર્થક્રિયા કરે છે ? (૧) નહિ ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિક પદાર્થ તો અર્થક્રિયા કરી શકતો નથી, કેમકે તે અવિદ્યમાન છે. (૨) ઉત્પન્ન થતો ક્ષણિક પદાર્થ પણ નથી કરતો, કેમકે ઉત્પન્ન થવાની અવસ્થામાં તમે ક્ષણિકવાદીઓ અર્થક્રિયા નથી માનતા. જો માનતા હો, તો તે વખતે પદાર્થનો કેટલોક અંશ ઉત્પન્ન થયો હોય, અને કેટલોક અંશ ન થયો હોય, તેથી સાંશ વસ્તુ માની ગણાશે, અને તેમ થવાથી અમારા મન્તવ્યાનુસાર દ્રવ્યપર્યાય ઉભયરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થવાથી અમારા પક્ષની સિદ્ધિ થશે. કારણકે અંશ માનવાથી અંશવાન અવયવીની સિદ્ધિ થાય છે, અને તે અવયવી અહીં દ્રવ્ય છે, તથા અંશો તે પર્યાયો છે. એમ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. (૩) ઉત્પન્ન થએલ ક્ષણિક પદાર્થ પણ અર્થક્રિયા કરતો નથી; કેમકે તે સંપૂર્ણ ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી સહકારી કારણોથી કંઈ વિશેષતા તેમાં નથી થઈ, જો વિશેષતા થઈ હોય, તો ભિન્ન કારણથી થએલ વિશેષતાનો તેથી ભેદ થાય. સહકારી કારણ તેનું અવિશેષપણું છે તે સહકારી કારણોની સાથે મળીને ૧. ઉત્પન્ન થએલો ક્ષણિક પદાર્થ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવું એ ક્વળ પોતાના ચિત્તનુંજ સમાધાન કરવા જેવું છે. કેમકે જો એ પ્રમાણે વસ્તુ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા કરે, તો તે માત્ર સહકારી કારણોના સંયોગનીજ અપેક્ષા રાખે, તે સિવાય કંઈ વિશેષ નહીં કરે, તો પછી ખીજા અનેક અસહકારીની સાથે પણ એનો સંયોગ છે, શા માટે અમુક સહકારીની અપેક્ષાથીજ અર્થક્રિયા કરે છે. ? માટે એ સહકારીઓથી તેમાં વિશેષતા શું થાય છે ? કંઈજ નહિ, કેમકે ક્ષણિક પદાર્થમાં એવી વિશેષતા થઈ નહિ. (૪) હવે ચોથા પક્ષથી નિવર્તમાન એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેવામાં આવે, તો તે પણ અયુક્ત છે; કારણ કે નિવર્તમાન અવસ્થા તમે ક્ષણિકવાદી માનતા નથી, જો માનતા હો, તો વસ્તુને સાંશ માનવી પડશે. અને તેથી સ્યાદાદ માનવો પડશે. (૫) છેલ્લા પાંચમા વિકલ્પથી નિવૃત્ત એવો ક્ષણિક પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એમ કહેતા હો, તો તે પ્રભાપ માત્ર છે, કેમકે નિવૃત્ત પદાર્થ અવિદ્યમાન હોવાથી અર્થ

આ કેવી રીતે કરે ? આ પ્રમાણે કોઇ પણ પ્રકારે દ્વણસ્થિતિ ધર્મવાળી વસ્તુ ઘટતી થી, માટે દ્રવ્યપર્યાયાત્મક નિત્ય અનિત્ય રૂપેજ વસ્તુ માનવી જોઈએ, કેમકે તેવા પ્રકારેજ વસ્તુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે, જેમકે માટીનો પિંડ-સિવક-સ્થાસ-ઘટ-અને પાત્ર આદિ સર્વમાં માટીનો અન્વય સામાન્યપણે જણાય છે, અને એ દરેકમાં માંહોમાંહે ભેજના પણ અનુભવાય છે, એટલે જેવો આકાર મૃત્પિંડનો છે, તેવો આકાર સ્થાસ-શેવકાદિમાં નથી જણાતો, પરંતુ દરેકમાં ભિન્નભિન્ન આકારજ અનુભવાય છે. વળી જેવો આકારભેદ અને તેનું જ્ઞાન વિજાતીય પાણી-અગ્નિ-પવન આદિમાં થાય છે, તેવો આકારભેદ શિવકાદિમાં નથી થતો, કેમકે એ સર્વમાં માટીનો અન્વય સામાન્યપણે અનુભવાય છે. આવો સર્વજન પ્રસિદ્ધ અનુભવ છતાં પણ તે અનુભવ અથોગ્ય છે, એમ તો ન કહી શકાય, કેમકે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી અતિપ્રસંગ થાય. વળી આ સંવેદન-અનુભવ તે ભ્રાન્તિ છે, એમ પણ ન કહી શકાય, કારણ કે દેશ કાળ અને મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થામાં પણ એવુંજ સંવેદન થાય છે. તેમજ અર્થ પદાર્થથી ધગ્ગેલ યથાથ-જ્ઞાન સિવાય જાતિના વિકલ્પોથી પદાર્થની વ્યવસ્થા માનવી તે પણ ઉચિત નથી, કેમકે અતિવિકલ્પો પ્રતીત થવામાં બાધક રૂપ હોવાથી અનાદેય છે.

એકાન્ત નિત્યવસ્તુઓમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થવું ઘટતું નથી, કેમકે તેઓમાં ભિન્નભિન્ન આકારના કારણભૂત એવા ધર્મભેદનો અભાવ છે. આ માટે અન્યત્ર કહ્યું છે કે “ધર્મ-ભેદનો અભાવ હોવાથી એકાન્ત નિત્યપદાર્થમાં અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સ્ફુટ સંવેદન ન થાય.” જો ધર્મ ભેદ માનવામાં આવે તો નિત્યપણાની હાની થાય. માટે એકાન્ત નિત્ય વસ્તુમાં યથોક્ત સંવેદન ન થાય. તેમજ એકાન્ત અનિત્યપદાર્થમાં પણ યથોક્ત સંવેદન થાય નહિ, કારણકે તેઓમાં અનુવૃત્તિ આકારના કારણભૂત દ્રવ્યનો અન્વય નથી એ માટે કહ્યું છે કે—“એકાન્ત અનિત્ય પદાર્થોમાં દ્રવ્યનો અન્વય ન હોવાથી અન્વય-વ્યતિરેકની પેઠે સંવેદન ન થાય.” આ સંવેદનમાં કોઇ બાધક હેતુ નથી, કેમકે કોઈ પણ વખત એવો હેતુ જણાયો નથી, માટે અન્વય વિના વ્યતિરેક નથી અને વ્યતિરેક વિના અન્વય નથી. કહ્યું છે કે—“નાડન્વયઃ સ દિ ભેદત્વાદ્ ન ભેદોઽન્વયવૃત્તિતઃ । મૃદ્દ્રવ્યભેદમંતર્ગવૃત્તિ-જોગ્યમ્તરં ઘટઃ ॥૬૧॥” આ સંબંધમાં કહ્યું કહેવા યોગ્ય છે, પણ વિસ્તારના ભયથી તેમજ અન્યત્ર કહેલું હોવાથી અહીં નથી કહેતા. આ ગ્રંથમાં અને ખીજા ગ્રંથોમાં આ વાદ યોગ્ય રૂપે કહેવાશે, પરંતુ અહીં એક સ્થળે લખેલ હોવાથી બીજે સ્થળે તે મુજબ વર્ણવે શકાય, એમ માનીને કંઈક વિસ્તારથી આ વાદ સ્થાનક લખ્યું છે. માટે આથી કંઈકો કે નાદિ ન મની, કેમકે એ બહુ ઉપયોગી છે. ૫૪૮

સાદ સપર્યવસિત-સાદિ અપર્યવસિત-અનાદિસપર્યવસિત માને અનાદિસપર્યવ-સિત અવતા આ તાર ભાંગાઓમાંનો પાંદો ભાંગા દ્રવ્યથી એક પુરુષની સંસ્કારને કહેવા ખીજા ભાંગા તો કેવળ કહેવામાત્રનોજ છે, કેમકે એ ક્યાંક પણ અનુભવનો નથી. માટે એ સંસ્કાર માને એવો ભાંગા ભવ્ય અને અવ્યવસ્થાની સપર્યવસિત કહે છે—

અથવા મુત્તં નેવરાણમાવિજોડજાત્યં નરજંતં ।

જોવત્તં સિવ નિયતં નેમાણમવાદ-મજ્જંતં ॥ ૫૪૯ ॥

અથવા અવ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થાના સ્થાનમાં છે, અને અવ્યવસ્થાના સ્થાનમાં છે, એ સપર્યવ અનાદિ અવ્યવસ્થાના સ્થાનમાં છે. ૫૪૯

જે મોક્ષઃજવાને લાયક હોય તે ભવ્ય જીવ કહેવાય, એવા ભવ્ય જીવને ભવ્યત્વની પેઠે શ્રુત પણ અનાદિ કાળથી છે તેથી અનાદિ શ્રુત છે; અને જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે શ્રુતનો અન્ત થાય તેથી સાન્ત શ્રુત. એમ એક ભવ્યજીવની અપેક્ષાએ અનદિ સાન્ત શ્રુત કહેવાય. તથા જે કદિપણ મોક્ષને લાયક ન થાય તે અભવ્ય કહેવાય. એમ અભવ્ય જીવને જીવત્વ અથવા અભવ્યત્વની પેઠે શ્રુત અનાદિ કાળથી છે અને ભવિષ્યમાં અનન્ત કાળ પચન્ત રહેશે, કેમકે અભવ્યને સંસારમાં કદિપણ શ્રુતનો નાશ ન થાય. મો એક અથવા સર્વ અભવ્યની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત શ્રુત કહેવાય, અહીં જે શ્રુત કહેવાય તે સમ્યક્ શ્રુત કે મિથ્યાશ્રુત એવા ભેદ સિવાય ભવ્ય અને અભવ્યને સામાન્ય રૂપે જ સમજવું. ૫૪૫

દ્રવ્યથી એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્યવસિત એવો પહેલો ભાગો પૂર્વે કહે છે, અને સર્વજીવોની અપેક્ષાએ શ્રુતનો ચોથો ભાગો આગળ ૫૪૮ મી ગાથામાં કહેવાય છે. હવે ક્ષેત્ર અને કાળને ભાવથી એક જીવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો પ્રથમ સાદિ-સપર્યવસિત ભાગો કહે છે—

સ્વેત્તે ભરહે-રવયા કાલે ઉ સમાઓ દોણિ તત્થેવ ।

ભાવે પુણ પળવગં પળવણિજ્જે વ આસજ્જ ॥ ૫૪૬ ॥

ક્ષેત્રથી ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં અને કાળથી ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાં શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે. તથા ભાવથી ગુરૂ પ્રજ્ઞાપનીય ભાવો જાણીને કહે તેથી સાદિ-સપર્યવસિત છે. ૫૪૬

ક્ષેત્રથી વિચારતાં ભરત-ઐરવતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમ્યક્ શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે કેમકે એ ક્ષેત્રોમાં પ્રથમતીર્થકરના વખતમાં દ્વાદશાંગી રૂપ શ્રુત થાય છે તેથી સાદિશ્રુત અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થનો અન્ત થતાં તેનો પણ અન્ત થાય છે તેથી સાન્તશ્રુત. પ્રમાણે ક્ષેત્રથી સાદિ-સાન્તશ્રુત સમજવું. તથા કાળથી વિચારતાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ ભરત-ઐરવતક્ષેત્રમાં સાદિ-સપર્યવસિત શ્રુત છે. કારણકે બન્ને કાળના ત્રીજા આરામાં દ્વાદશાંગશ્રુતની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી સાદિશ્રુત, અને ઉત્સર્પિણીના ચોથા આરામાં અદિમાં તથા અવસર્પિણીના પાંચમા આરાના અન્તે તે શ્રુતનો અન્ત થાય છે, તેથી સપર્યવસિતશ્રુત કહેવાય. એમ કાળથી સાદિ-સપર્યવસિતશ્રુત સમજવું. અને ભાવથી વિચારતાં પ્રજ્ઞાપણીય અર્થો જાણીને ગુરૂ તે કહે, તેથી સાદિ સપર્યવસિત થાય. ૫૪૬

કારણ કે—

ઉવઓગ-સર-પયત્તા થાળવિસેસા ય હોંતિ પળવણ 。

ગઈ-ઠાળ-મેય-સંઘાય-વળ્ણ-સદ્દાઈભાવેસુ ॥ ૫૪૭ ॥ દારં

ઉપયોગ-અવાજ-પ્રયત્ન અને સ્થાન વિશેષ ધર્મો પ્રરૂપક ગુરૂમાં હોય છે; તથા ગતિ [સ્થિતિ-ભેદ-સંઘાત-વર્ણ અને શબ્દાદિ ધર્મો પ્રરૂપણીય પદાર્થોમાં હોય છે. (એ ઉપર ધર્મો અનિત્ય હોવાથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્યવસિત છે.) ૫૪૭

આન્તરિક શ્રુતપરિણામ તે ઉપયોગ, ધ્વનિ (અવાજ) તાલુ-ઓષાદિ સંબંધી વ્યવહાર તે પ્રયત્ન, પર્યકાદિ આસન વિશેષ તે સ્થાન, એ ધર્મો યા ભાવો જ્યારે પ્રરૂપક

સાદિઆદિ ભાંગે ને ગમિકઅગમિકપણે શ્રુત.

(૨૫૬)

આખ્યાનાદિ કરતા હોય ત્યારે હોય છે. વળી એ ધર્મો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થ-
વસિત છે, તેથી એ ભાવોની અપેક્ષાએ શ્રુત પણ વક્તાથી અનન્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થ-
વસિત છે. તેમજ પરમાણુ આદિનો ગતિપરિણામ સ્થિતિપરિણામ અન્યથી જોવાએલ
હોય તો તેથી જુદા પડવારૂપ ભેદ-અન્યની સાથે સંયોગ-કૃષ્ણ નીલાદિવર્ણ-મન્દ મધુરાદિ
રાજ આદિ શબ્દથી રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ-આકૃતિ વિગેરે પર્યાય ધર્મો પરમાણુ આદિ પ્રરૂપ-
શ્રીય ભાવોમાં (પદાર્થોમાં) હોય છે. એ ભાવો અનિત્ય હોવાથી સાદિ-સપર્થવસિત છે,
અને તેથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્થવસિત છે, કેમકે એ ભાવો શ્રુતને આદ્ય છે, અને આદ્ય
તે માધ્યમ કરણ હોય છે, માટે કાર્ય-કારણના અભેદોપચારથી શ્રુત પણ સાદિ-સપર્થ-
વસિત છે. ૫૪૭
એ પ્રમાણે દ્વય-ક્ષેત્ર-કાળ ને ભાવની અપેક્ષાએ શ્રુતનો સાદિ-સપર્થવસિત પ્રથમ
પ્રયોગ દેખા; હવે અનાદિ અપર્થવસિત ચોથો ભાંગો કહે છે.

દન્વે નાણાપુરિસે સ્વેત્તિ વિદેહાઈં કાલુ જો તેમું ।
સ્વય-ઉવસમભાવમ્મિ ચ સુયનાળં વટ્ટપ સયયં ॥ ૫૪૮ ॥ દારં

દ્વયથી વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રથી મહાવિદેહની અપેક્ષાએ, કાળથી અનુ-
સર્પિણી, અવસર્પિણીની અપેક્ષાએ અને ભાવથી ક્ષયોપશમભાવની અપેક્ષાએ, શ્રુત-
જ્ઞાન નિરંતર હોય છે. (અનાદિ-અપર્થવસિત છે.) ૫૪૮
દ્વયથી તારક-તિર્યગ-ચ-દેવ-મનુષ્યગત વિવિધ સમ્યક્દષ્ટિજીવોને સમ્યક્જ્ઞાન ત્રણે
કાળમાં હોય છે, કદિ પણ વિચ્છેદ પામતું નથી. તેથી તેઓની અપેક્ષાએ જ્ઞાનજ્ઞાન અ-
સદિ-અપર્થવસિત છે. ક્ષેત્રથી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રુતજ્ઞાન અનાદિ અપર્થવસિત છે, કેમકે
તે સર્વદા તીર્થ પ્રવર્તે છે, તેથી ત્યાં કદિપણ શ્રુતનો વિચ્છેદ નથી થતો, કાળથી મહા-
સિદ્ધને વિષે અનુસર્પિણીઅવસર્પિણી કાળમાં શ્રુત અનાદિ-અપર્થવસિત છે, કેમકે
તે કનસર્પિણી-અવસર્પિણીરૂપ કાળચક્ર નહિ હોવાથી કદિ કદિપણ વિચ્છેદ પામતું નથી.
અને આવથી ક્ષયોપશમ ભાવમાં શ્રુત અનાદિ-અપર્થવસિત છે. કેમકે વિવિધ જીવોની
પર્યાયે કોઈ નહિ ને કોઈ જીવને શ્રુતજ્ઞાન હોય છેજ. સામાન્ય મહાવિદેહને વિષે અનુ-
સર્પિણીઅવસર્પિણી કાલને વિષે દાદશાંગી શ્રુત કદાચી નાશ પામતું નથી, કેમકે તીર્થ-
વ્યવસ્થાનો નિરંતર તેમાં સદભાવ છે. ૫૪૮
એ પ્રમાણે એક અનેક જીવોની અપેક્ષાએ સાદિ-સપર્થવસિત અને અનાદિ અપર્થ-
વસિત શ્રુત હોય છે. હવે ગમિક અને અગમિક શ્રુત કહે છે.

મંગગણિયાહ ગમિયં જં સરિસગમં ચ કારણવનેનં ।
ગારાઃ અગમિયં સ્વલુ કાલ્પિયનુચ દિદિગ્મણ ચં ॥ ૫૪૯ ॥

આમાં અને ગણિતાદિ જેમાં બહુ હોય તે, અપર્યાપ્ત કારણવનેનં એમાં
દેવ તે ગમિકજન પ્રાયઃ દષ્ટિવાદ આદિમાં હોય છે; અને ગારાઃ એક વિદેહ
દેવ તે અગમિકજન પ્રાયઃ કાલિકજન હોય છે. ૫૪૯
એ પ્રમાણે ગમિક-અગમિકજન સ્વીકારે તરે આ ગમિકજન ગારાઃ એક વિદેહ
ગણતર-વેગસરેવા અપર્યાપ્ત કારણવનેનં એમાં
પુનઃપર્યાવર્તનથી જા એક-વેગસરેવા ગારાઃ એક વિદેહ

ગણધરકૃત અતે સ્થવિરકૃત, અથવા ત્રિપદીજન્ય અને છુટા અર્થ પ્રતિપાદનથી થતું, તેમજ ધ્રુવ અને અનિયતશ્રુત એવા જે વિશેષા તે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગખાલ્યમાં ભેદ કરણ છે. ૫૫૦

ગૌતમસ્વામિ આદિ ગણધરોએ કરેલું દ્વાદશાંગરૂપ શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય છે, અને ભદ્રખાલ્યસ્વામિ આદિ વૃદ્ધ આચાર્યોએ કરેલું આવશ્યકનિર્ચુક્તિ આદિ શ્રુત અંગખાલ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અથવા ત્રણવાર ગણધર મહારાજે પૂછવાથી તીર્થકર મહારાજે કહેલ ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ રૂપ ત્રિપદીથી થએલું દ્વાદશાંગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત, અને પ્રશ્ન પૂછ્યા સિવાય અર્થ પ્રતિપાદન કરવાથી થએલું આવશ્યકાદિ શ્રુત અંગખાલ્યશ્રુત કહેવાય છે. અથવા નિયતશ્રુત એટલે સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં અવશ્ય થનારું દ્વાદશાંગ શ્રુત તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવાય, અને અનિયત એટલે સર્વ તીર્થકરોના તીર્થમાં અવશ્ય થાયજ એમ નહિ, એવું તન્દુલવૈચારિકાદિ પ્રકરણરૂપ શ્રુત અંગખાલ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અર્થાત ગણધરકૃત ત્રિપદી જન્ય-અને ધ્રુવ શ્રુત જે દ્વાદશાંગ રૂપ છે, તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત; અને સ્થવિરકૃત -અર્થ પ્રતિપાદનરૂપ- તેમજ અનિયત આવશ્યક પ્રકરણાદિ શ્રુત અંગખાલ્ય શ્રુત છે. ૫૫૦.

નંદી સૂત્રની ટીકામાં અંગખાલ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતની વ્યાખ્યા કરતાં મલયગિરિજી મહારાજ આ પ્રમાણે કહે છે. કે સર્વોત્કૃષ્ટશ્રુતલબ્ધિસંપન્ન ગણધર મહારાજે રચેલું મૂળ ભૂત સૂત્ર, અથવા જે સર્વદા નિયત હોય એવું આચારાંગાદિ તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત; અને તે સિવાય બીજા શ્રુતસ્થવિરોએ રચેલું હોય તે અંગખાલ્ય શ્રુત. તેમાં અંગખાલ્ય શ્રુત બે પ્રકારે છે. સામાયિકાદિ છ પ્રકારનું આવશ્યક અને તેથી વ્યતિરિક્ત. આવશ્યક વ્યતિરિક્ત શ્રુત બે પ્રકારનું છે. એક કાલિકશ્રુત અને બીજું ઉત્કાલિકશ્રુત. તેમાં જે શ્રુત રાત્રિ અને દિવસની પ્રથમ અને ચરમ પોરિષીમાંજ ભણાય, તે કાલિકશ્રુત. અને જે કાળવેળા વર્જીને સર્વ કાળે ભણાય તે ઉત્કાલિકશ્રુતને તે દશવૈકલિક વિગેરે અનેક પ્રકારે છે, તેમાંના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના નામ આ પ્રમાણે છે. ૧ સ્થવિરાદિ કલ્પનું પ્રતિપાદન કરનાર કલ્પશ્રુત. તે બે પ્રકારનું છે, એક ચુલ્લકલ્પ તે અલ્પગ્રંથ અને અલ્પ અર્થવાળું છે, બીજું મહાકલ્પ શ્રુત તે મહાગ્રંથ અને મહાઅર્થવાળું છે. ૨ જીવાદિપદાર્થની પ્રરૂપણા કરનાર પ્રજાપતિ ૩ પ્રમાદ-અપ્રમાદના સ્વરૂપનો ભેદ અને વિષાક જણાવનાર પ્રમાદપ્રમાદ અધ્યયન. ૪ નંદી. ૫ અનુયોગદ્વાર. ૬ દેવેન્દ્ર સ્તવ. ૭ તન્દુલ વૈચારિક. ૮ ચંદ્રાવેદ્યક. ૯ સૂર્યપ્રગ્નપ્તિ. ૧૦ પોરિષીમંડળ. ૧૧ મંડળપ્રવેશ. ૧૨ વિદ્યાચારણવિનિશ્ચય. ૧૩ ગણિ વિદ્યા. ૧૪ ધ્યાનવિભક્તિ. ૧૫ મરણવિભક્તિ. ૧૬ આત્મવિશુદ્ધિ. ૧૭ વીતરાગશ્રુત. ૧૮ સંલેખનાશ્રુત. ૧૯ વિહારકલ્પ. ૨૦ ચરણવિધિ. ૨૧ આ ઉરપચ્ચખખાણ. ૨૨ મહાપચ્ચખખાણ. એ વિગેરે ઉત્કાલિકશ્રુત છે.

કાલિકશ્રુત પણ અનેક પ્રકારે છે. ૧ ઉત્તરાધ્યયન. ૨ દશાકલ્પ. ૩ વ્યવહાર ૪ જુલકલ્પ, ૫ નિશીથ, ૬ મહાનિશીથ, ૭ ઋષિભાષિત ગ્રંથો, ૮ જંબૂદ્વીપ પત્તિ. ૯ દ્વીપ-સાગર પત્તિ. ૧૦ મંદ પત્તિ. ૧૧ ક્ષુલ્લકવિમાન પ્રવિભક્તિ. ૧૨ મહા વિમાન પ્રવિભક્તિ. ૧૩ અંગચૂલિકા. ૧૪ વર્મચૂલિકા. ૧૫ વિવાહચૂલિકા. ૧૬ અરણોપપાત. ૧૭ વરણોપપાત. ૧૮ ગરુડોપપાત. ૧૯ ધરણોપપાત. ૨૦ વૈશ્વ મણોપપાત. ૨૧ વેલંધરોપપાત. ૨૨ દેવેન્દ્રોપપાત. ૨૩ ઉત્થાનશ્રુત. ૨૪ સમુત્થાન શ્રુત. ૨૫ નામગિદ્ધ ૨૬ નિરયાવલિકા. ૨૭ કલ્પિકા. ૨૮ કલ્પાવતંસિકા. ૨૯ પુષ્પિતા. ૩૦ પુષ્પચૂડા. ૩૧ વૃષ્ટિદક્ષા એ વિગેરે ચોરાશી હજાર પ્રકીર્ણક ગ્રંથો ભગવન્ત પ્રથમ જાનેશ્વર ઋષિમ દેવના સમયમાં હોય, અને સમ્યક્ હજાર પ્રકીર્ણક ગ્રંથો મધ્યના આત્મ જાનેશ્વરના સમયમાં હોય. તથા ચૌદહજાર પ્રકીર્ણક ગ્રંથો ભગવન્ત

હાવીર દેવના સમયમાં હોય છે. અથવા જે નિતેશ્વરને જેટલા ચિખ્ખો ઉત્પાતિષ્ટી વિગેરે ચાર પ્રકારની મુદ્ધિવાળા હોય. તેમના તેટલા હબ્બરુઓ હોય, અને પ્રત્યેકશુદ્ધ પણ તેટલાજ હોય. એ સર્વ ઇન્દ્રિયો માવરુદ્ધ વ્યતિરિક્ત જે ઉદ્ધાસિકશ્રુતને કાલિકશ્રુત, તે બધું અંગમાલ કહેવાય. ઉપર જણાવેલા ઇન્દ્રિયોમાં 'દુર્લભીકૃત આવે છે તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ નન્દીસૂત્રની ટીકા જોઈ લેવી. અહીં વિસ્તાર લેવાના બચથી તે સર્વ નથી લખ્યું.

અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત બાર પ્રકારે છે. ૧ આચારાંગ, ૨ સૂત્રકૃતાંગ ૩ રથાનાંગ ૪ સમવાયંગ, ૫ આખ્યાપ્રવૃત્તિ ૬ જ્ઞાતાધર્મકથા ૭ ઉપાસકદશા ૮ અંતકૃતદશા ૯ અનુતરોપપાનિકદશા ૧૦ રથવાદરથ ૧૧ વિપાકસૂત્ર ૧૨ અને દષ્ટિવાદ, તેમાં પ્રથમ આચારાંગ સૂત્રમાં ઇમણુ નિર્મલ્યોના આચાર, ગોચર વિધિ, વિનય, વિનયની શિક્ષા, બાપા, અમાપા ચરણ સિત્તરી કચ્છસિત્તરી, મંગમ માત્રા અને આહારાદિની માત્રાનો વીચાર પ્રશ્નો છે, તેમાં જ્ઞાનાચાર દર્શનાચાર ચારિત્રાચાર તપાચાર શીર્ષાચાર એ પાંચ આચાર છે. તથા આચારાંગમાં પરિમિત વાચના સંખ્યાતા અનુયોગહાર સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્ધુક્તિઓ, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. વળી એમાં બે શ્રુત રકષ, પચીસ અધ્યયન, પંચાશી ઉદ્દેશણકાળ, પંચાશી સમુદ્દેશણકાળ, અક્ષર હબ્બર પદ, સંખ્યાતા અક્ષર, અનન્તા પર્વાંગ, પરિમિત ત્રસજીવો, અનન્તા રથાવરજીવો, શાશ્વત પદાર્થો, અશાશ્વત પદાર્થો, વિગેરે જિનપ્રરૂપિતભાવો આચારાંગમાં હતા છે.

૨ સૂત્રકૃતાંગમાં એકસો એસી બેઠ ક્રિયાવાદિના, ચોરાશી અક્રિયાવાદિના, સહસ્ર આત્મવાદિના, અને જત્રીસ વિનયવાદિના, સર્વ ગણી ત્રણસો ત્રેસઠ બેઠ પાખંડીઓના તેમાં સચિત્તર વર્ણવ્યા છે. ત્રીજી એમાં પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગહાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્ધુક્તિઓ, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. તેમજ એમાં બે શ્રુત રકષ, ત્રેવીસ અધ્યયન, તેવીસ ઉદ્દેશણકાળ, તેવીસ સમુદ્દેશણકાળ, છત્રીસ હબ્બર પદ, સંખ્યાતા અક્ષર, અનન્તાંગમ, અનન્તા પર્વાંગ, પરિમિત ત્રસજીવો, અનન્તા રથાવરજીવો, તથા શાશ્વત અશાશ્વત જિન પ્રરૂપિતભાવો, બીજા અંગ સૂત્રકૃતાંગમાં ૬૮ છે.

૩ રથાનાંગ સૂત્રમાં ટંક-કૂટ-પર્વત, ચિખરી, પ્રાગ્ભાર. કુંડો, ચુકાઓ, ખાતો, ટોપા, નળીનો વિગેરે મુદ્ધિસ્વરૂપ હાનું છે. આ સૂત્રની પરિમિત વાચના, સંખ્યાતા અનુયોગહાર, સંખ્યાતા છંદ, સંખ્યાતા શ્લોક, સંખ્યાતા નિર્ધુક્તિઓ, સંખ્યાતા પ્રતિપત્તિઓ છે. તથા ૨૧ સૂત્રમાં એક અંતરકષ, દસ અધ્યયન, એકત્રીસ ઉદ્દેશણકાળ, એકત્રીસ સમુદ્દેશણકાળ, છત્રીસ હબ્બર પદ, અનન્તાંગમ, અનન્તા પર્વાંગ, વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૪ સમવાયંગમાં એકથી સો પાંચની સંખ્યાવાળા પદાર્થોના જિન અનુરૂપતા રૂપ છે તેની ગણના કરી છે. આના અનુયોગહાર, છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે, ૧૦૮૪૫ શ્લોક છે, ૨૬૪૪૫ શ્લોક છે, ૧૦૮૪૫ શ્લોક છે, સમુદ્દેશણકાળ એક છે, એક લાખને મુદ્ધિસ્વરૂપ રૂપ છે, તે વિગેરે આંગ-૪મ પર્વાંગ વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૧ ઉપાસક દશાંગમાં શ્રાવકોના નગરો, ઉદ્યાનો, ચૈત્યો, વનખંડ, સમવસરણો, તેમના રાજ્યો, તેમના માતા-પિતા, ધર્માચાર્ય, ઇલ્લોક-પરલોક સંબંધી તેમની રિક્તિ વિગેરેનું વર્ણન છે. એમાં અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે, દશ અધ્યયન છે, દસ ઉદ્દેશલુકાળ છે, દસ સમુદ્દેશલુકાળ છે, અગ્નીઆર લાખ ને બાવન હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વવત્ જાણી લેવા.

૮ અન્તકૃતદશાંગમાં તીર્થંકર વિગેરે ચરમશરીરી જીવોના નગરો ઉદ્યાનો ચૈત્યો વિગેરેનું વર્ણન છે, તેના છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે, એક શ્રુતસ્કંધ છે, આઠ વર્ગ છે, આઠ ઉદ્દેશલુકાળ છે, આઠ સમુદ્દેશલુકાળ, ત્રેવીસલાખને ચાર હજાર પદો છે, અક્ષર-પર્યાય-ગમ વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૯ અનુત્તરોપાતિક દશાંગમાં અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારાના નગર-ઉદ્યાન-ચૈત્ય વિગેરેનું વર્ણન છે. અનુયોગ-છંદ-શ્લોક વિગેરે પૂર્વવત્ છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે, ત્રણ વર્ગ છે, ત્રણ ઉદ્દેશલુકાળ છે, ત્રણ સમુદ્દેશલુકાળ છે. છતાંનીસ લાખ અને આઠ હજાર પદ છે. અને અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે.

૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણમાં પૂછેલા, નહી પૂછેલા અને પૂછેલા, તથા નહી પૂછેલા વિવિધ પ્રકારે એકસો આઠ આઠ પ્રશ્નોના ઉત્તર છે, તેમજ તે સિવાય નાગકુમાર વિગેરે દેવોની સાથે સાધુઓના દિવ્ય સંવાદ થયેલા તેનું વર્ણન છે. અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ છે, તેના શ્રુતસ્કંધ એક છે. પીસ્તાલીસ અધ્યયન છે, પીસ્તાલીસ ઉદ્દેશલુકાળ છે. પીસ્તાલીસ સમુદ્દેશલુકાળ છે, બાણ લાખ ને સોળ હજાર પદ છે, અને અક્ષર-પર્યાય વિગેરે પૂર્વની પેઠે છે.

૧૧ વિપાકસૂત્રાંગમાં શુભાશુભકર્મના ફળ—વિપાકનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તેના અનુયોગદ્વાર-છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે. એ શ્રુતસ્કંધ છે, વીસ અધ્યયન, વીસ ઉદ્દેશલુકાળ, વીસ સમુદ્દેશલુકાળ છે, અને એક કોડ ચોરાશીસ અને બત્રીસ હજાર પદ છે, પર્યાય-અક્ષર વિગેરે પૂર્વવત્ છે.

૧૨ દષ્ટિવાદ. તેના પાંચ ભેદ છે, પરિકર્મ, સૂત્ર પૂર્વગત, અનુયોગ, અને ચૂલિકા. તેમાં પરિકર્મ સાત પ્રકારે છે, સૂત્ર બાવીશ પ્રકારે છે, પૂર્વગત ચૌદ પ્રકારે છે, અનુયોગ બે પ્રકારે છે, અને ચૂલિકા પ્રથમના ચાર પૂર્વની છે, બાકીના પૂર્વ ચૂલિકા વિનાના છે. આ દષ્ટિવાદના અનુયોગ છંદ વિગેરે પૂર્વવત્ સંખ્યાતા છે. એક શ્રુતસ્કંધ છે. અને સંખ્યાત હજાર પદો છે.

ઉપરોક્ત દાદશાંગ-બાર અંગમાં શું શું વિષય ચર્ચા છે, તે સંબંધી નંદીસૂત્રમાં બહુ સારી રીતે વર્ણવ્યું છે, તે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. અહીં અન્યવિસ્તારના બચાવી માત્ર સંક્ષિપ્ત સાર લીધે છે.

શિષ્ય:-પ્રભો આગમથી સંભળાય છે કે “ ગણધર મહારાજ પ્રથમ પૂર્વોની ચિંતા કરે છે. ” એ પૂર્વોમાં સંપૂર્ણ વાડ્-મય અન્તર્ભૂત થાય છે, તેથી ચૌદ પૂર્વાત્મક બારઅંગ જ હોવા જોઈએ, શેષ અંગ અથવા અંગબાહ્ય શ્રુત રચવાથી શો લાભ ? શિષ્યની એ શંકાકર્ત સમાધાન કરવાને શ્રીગુરુ કહે છે કે—

જइवि य भूयावाए सव्वस्स वओगयस्स ओयारो ।

निज्जूहणा तहावि हु दुम्मेहे पप्प इत्थी य ॥ ५५१ ॥

જોકે ભૂતવાદમાં-દષ્ટિવાદમાં સર્વ વાડ્-મયનો અન્તર્ભૂત થાય છે; તે પછી મન્દમતી-વાળા તથા સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ શ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૧

સંપૂર્ણ વિશેષ યુક્ત સર્વ વસ્તુ સમૂહનું પ્રતિપાદન જેમાં કરેલું હોય, તે ભૂતવાદ અથવા સામાન્ય-વિશેષાદિ સર્વ ધર્મ યુક્ત જીવોના ભેદ-પ્રભેદ જેમાં કહેલ હોય તે ભૂતવાદ અથવા દષ્ટિવાદ કહેવાય. એવા દષ્ટિવાદમાં સમગ્ર વાડ્-મયનો અન્તર્ભૂત થાય છે; તે પછી તે ભૂતવાદને ગ્રહણ-ધારણ કરવાને અયોગ્ય એવા મંદ બુદ્ધિવાળા જીવો અને સ્ત્રીઓના ઉપકાર માટે શેષ અંગબાહ્યશ્રુતની રચના કરી છે. ૫૫૨

શ્રીઓને દૃષ્ટિવાદ યા ભૂતવાદ શ્રુત શા માટે ન અપાય ? તે માટે કહે છે.

તુચ્છા ગારવવહુલા ચલિંદિયા દુઘ્વલા ધિર્દૃષ્ટ ય ।

इति अइसेसञ्ज्ञयणा भूयावाओ य नो त्वीणं ॥ ૫૫૨ ॥

તુચ્છ સ્વભાવવાળી-ખાદુ અભિમાનવાડી-ચપલેન્દ્રિય અને બુદ્ધિએ દુર્બળ-મન્દ હો-વાથી શ્રીઓને અતિશયવાળા અધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ આપવાની આજ્ઞા નથી. ૫૫૨
શ્રીને જો કેઈ પણ રીતે દૃષ્ટિવાદ શ્રુત આપ્યું હોય, તો તે તુચ્છાદિ સ્વભાવથી “હું” પણ દૃષ્ટિવાદ ભણું છું ” એવા અભિમાન યુક્ત મનથી પુરૂષના પરિભવાદિ કાર્યમાં પ્રવર્તે અને તેથી દુર્ગતિ પામે. એમ જાણીને અતિશય કૃપાસિન્ધુ-પરોપકાર કરવામાંજ પ્રવૃત્તિવાળા ભગવાન તીર્થકરેએ ઉત્થાન-સમુત્થાન શ્રુત વિગેરે અતિશયવાળા-અમતકારવાળા અ-ધ્યયનો અને દૃષ્ટિવાદ શ્રુત શ્રીઓને આપવાની ના કહી છે. પરંતુ તેઓના પર અતુચ્છ કરવાને માટે તેમને પણ શ્રુત આપવું જોઈએ, એમ જાણીને શેષ અગીઆર અંગાદિની રચના કરી છે. ૫૫૨.

એ પ્રમાણે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય શ્રુત કહીને શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ ભેદો કહ્યા; હવે શ્રુતનો વિષય કેટલો છે તે કહે છે.

उवउत्तो सुयनाणी सव्वं दब्बाइं जाणइ जहत्तयं ।

पासइ य केइ सो पुण तमचवखुहंसणेणं ति ॥ ૫૫૩ ॥

ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યોદિ યથાર્થ જાણે છે. અને વળી કેટલાએક કહે છે કે તે અવશુદ્ધર્શન વડે જાણે છે. ૫૫૩

જો શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગવાન હોય, તો તે પંચાસ્તિકાયરૂપ સર્વ દ્રવ્ય લોકલોકરૂપ સર્વ ક્ષેત્ર અતીતાદિરૂપ સર્વકાળ અને આદ્યિકાદિ સર્વભાવો સ્પષ્ટાવભાસિ જ્ઞાનવાડે યથાર્થ જાણે છે; પરંતુ સામાન્યઆદિ દર્શનવડે જાણે નહિ. કેમકે તેમને તે ન જાણ, કેમ મનઃપર્યાયજ્ઞાન સ્પષ્ટાર્થ આલેક છે, તેથી ત્યાં દર્શન નથી, તેમ જ્ઞાનવાન પણ સ્પષ્ટાર્થ-વાદી દોષાથી અર્થ વિકલ્પન અવસ્થામાં. અન્તજલેખાકાર રૂપ દોષાથી. અર્થને વિગત પ્રકરિત મહત્ત્વ કરે છે, પણ સામાન્ય પ્રકારે મહત્ત્વ નથી કરતું. નન્દીન્દ્રિયમાં પણ કશું કે તે જ્ઞાન સંદેષથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે: દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી. કાળથી. ને ભાવથી. દ્રવ્યથી ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યો જાણે, પણ જાણે નહિ. ક્ષેત્રથી સર્વક્ષેત્ર જાણે પણ જાણે નહિ. કાળથી સર્વ કાળ જાણે, પણ જાણે નહિ. ભાવથી સર્વ ભાવ જાણે, પણ જાણે નહિ. ” આ સ્વળે બીજાએ “ શ્રુતજ્ઞાની જ્ઞાનથી જાણે છે અને અવશ્ય દર્શનથી જાણે છે. ” એમ માને છે. કારણ કે જેને જ્ઞાનવાન હોય, તેને અનિશ્ચય નથી. તેથી અવશ્ય દર્શનથી જાણે છે અને અવશ્યદર્શનવડે જ્ઞાનવાની જાણે છે. ૫૫૩

આ સંપર્કજ બીજાઓનો અભિપ્રાય અવો. ૫૪, કેમકે—

मेमिमनखुहंसणत्तामणाओ करं न मानणी ।

पासइ, पासइ व परं मुरमाणी जित्तो मेमो ॥ ૫૫૪ ॥

તેમને અવશ્યદર્શન અજ્ઞાન વડે પણ અનિશ્ચય ને વડે જે જાણે નથી. ૫૫૪
પાસઈ એ જાણે છે. વપરં મુરમાણી જિત્તો મેમો ॥ ૫૫૪ ॥

મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય-મનોનિમિત્તપણું સમાન હોવાથી અચક્ષુદર્શન પણ ઉભયમાં સમાન છે, તો પછી અચક્ષુદર્શનવડે મતિજ્ઞાની ન જુએ અને શ્રુતજ્ઞાની જુએ, એવું શું કારણ ? જો શ્રુતજ્ઞાની અચક્ષુદર્શનથી જુએ, તો મતિજ્ઞાની પણ તે વડે જુએ, અને જો તે ન જુએ તો તે પણ ન જુએ. કારણ કે ન્યાય ઉભયત્ર સમાન છે. માટે સ્વે-ચ્છાભાષિપણા સિવાય એમ કહેવાતું બીજું કંઈ કારણ જણાતું નથી. ખરી રીતે તો “ શ્રુતજ્ઞાની જાણે, પણ જુએ નહિ.” એમજ કહેવું યોગ્ય છે. ૫૫૪

અથવા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કહેલ પશ્યતાની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પશ્યતા કહેલી છે, અને તેથી તે અપેક્ષાએ “ શ્રુતજ્ઞાની જાણે અને જુએ ” એમ કહેવું યોગ્ય છે. તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

મદ્ભયમચક્ષુદ્દર્શનં ચ વજ્જિત્તુ પાસણા મણિયા ।

પણ્ણવણાણ ઉ ફુઢા તેણ સુણ પાસણા જુત્તા ॥ ૫૫૫ ॥

મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-ને અચક્ષુદર્શન સિવાયની “ પશ્યતા ” પ્રજ્ઞાપનામાં સ્ફુટપ કહેલ છે, તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પશ્યતા યુક્ત છે. ૫૫૫

પશ્યતા સાકાર અને અનાકાર એમ બે પ્રકારે છે. શ્રુતજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, અર્વા જ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, મનઃપર્યવજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, કેવળજ્ઞાન સાકાર પશ્યતા, શ્રુતઅ જ્ઞાન સાકાર પશ્યતા વિભંગજ્ઞાન સાકારની પશ્યતા એમ છ પ્રકારે સાકાર પશ્યતા છે. અચક્ષુદર્શન અનાકાર પશ્યતા અર્વાવદર્શન અનાકાર પશ્યતા, અને કેવળદર્શન અનાકાર પશ્યતા, એમ ત્રણ પ્રકારે અનાકાર પશ્યતા છે. આ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન-અચક્ષુદર્શન સિવાયની નવ પ્રકારે “ પશ્યતા ” પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીશમાં પદની અંદર સ્ફુટ રીતે કહી છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ પશ્યતા કહી છે, તે યોગ્ય છે અને તેની અપેક્ષાએ “ શ્રુતજ્ઞાની જાણે છે, અને જુએ છે, ” એમ કહેવું પણ યુક્ત છે.

જેમ ઉપયોગ શબ્દથી સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ એમ બન્ને સિદ્ધિ કહેવાય છે, તેમ પશ્યતા શબ્દથી પણ સાકાર પશ્યતા અને અનાકાર પશ્યતા એમ બે કહેવાય છે.

શિષ્ય:—જો એમ હોય, તો સાકાર અને અનાકાર પશ્યતા એ બન્ને સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગના માત્ર પર્યાય શબ્દો થયા, તો પછી ઉપયોગથી પશ્યતા જુદા શા માટે કહી ?

ગુરુ:—સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારે છે અને સાકાર પશ્યતા તો છ પ્રકારે છે, કેમકે મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાનમાં પશ્યતા નથી કહી; વળી, અનાકાર ઉપયોગ ચાર પ્રકારે છે, અને અનાકાર પશ્યતા ત્રણ પ્રકારે છે, કેમકે અચક્ષુદર્શનમાં પશ્યતા નથી કહી. પશ્યતા એટલે ઉત્કૃષ્ટ રીતે જોવું. એવું ઉત્કૃષ્ટ જોવાપણું, શીઘ્ર ત્રણે ત્રિકાળ વિષય અર્થ જાણવામાં પદ્ધતર યોધ હોય ત્યારે થાય; મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન પ્રાયઃ સાંપ્રતકાળ વિષયિ હોવાથી, તેમાં શીઘ્ર પદ્ધતર યોધ નથી થતો, માટે તેમાં પશ્યતા નથી કહી. તેવીજ રીતે જેમ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને શીઘ્ર અવયોધ થાય છે, તેમ બાકીની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને નથી થતો, કેમકે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના ઉપયોગની અપેક્ષાએ તે ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ દીર્ઘ દીર્ઘ કાળે કહેલ છે, અને મન શીઘ્ર અર્થ પરીચ્છેદક છતાં પણ તેમાં પશ્યતા નથી કહી, કેવળ

ઉપયોગજ કહેલ છે, આ કારણથી અચક્રદર્શનમાં પશ્યતા નથી કહી. આ પ્રમાણે સાકાર-ઉપયોગ આઠ પ્રકારે અને સાકારપશ્યતા છ પ્રકારે છે, તથા અનાકારઉપયોગ ચાર પ્રકારે અને અનાકારપશ્યતા ત્રણ પ્રકારે છે. એ રીતે ઉપયોગ અને પશ્યતામાં તફાવત હોવાથી ઉપયોગથી પશ્યતા સિદ્ધ કહી છે. તેથી મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્રદર્શન સિવાય બાકીનાં શ્રુતજ્ઞાનાદિમાં પશ્યતા કહી છે, એ પશ્યતાની અપેક્ષાએ “શ્રુત જ્ઞાની બને છે ને બુદ્ધિ છે.” એમ કહેવું તે યોગ્ય છે.

કેટલાક પુસ્તકોમાં “ તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પશ્યતા યુક્ત છે ” તેને બદલે તેથી શ્રુતજ્ઞાનમાં પશ્યતા અયુક્ત છે ” એમ જણાય છે, ત્યાં એવો અર્થ સમજવો કે પૂર્વની ૫૫૩ થી ગાથામાં “ પાસદ્ ય કેદ્ સો પુણતમચ્ચલુદ્ધંસણેણ ” એ પાઠથી અચક્રદર્શનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાનમાં પશ્યતા કહી છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે પ્રજાપનામાં મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાન અને અચક્રદર્શન સિવાયની છ પ્રકારની પશ્યતા કહી છે. તેથી “શ્રુતજ્ઞાની બને, પણ બુદ્ધિ નહિ ” એમ અર્થ સમજવો (આ ગાથા પૂર્વ દીકારોએ અલ્પ કહી છે, પણ અર્થ સહેલો છે એમ કહી તેઓએ આ ગાથાની વ્યાખ્યા નથી કરી, તેથી વૃત્તિ-મંત્રે સ્વયંબોધાનુસાર વ્યાખ્યા કરી છે, અને તેથી બીજા બુદ્ધિમાનોએ પણ શારણિકરણ ન આવે તેમ વ્યાખ્યા કરવી.) ૫૫૫

એ પ્રમાણે ભેદથી અને વિષયથી શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું- હવે સત્પદપ્રરૂપણાદિ નવ અનુયોગદ્વારેવડે ગત્યાદિ માર્ગણા સ્થાનમાં તે શ્રુતની પ્રરૂપણા કરીશું.

જહ નવહા મહનાણં સંતપયપરુવગાહ્ણા ગગિયં ।

તહ નેયં મુયનાણં જં તેણ સમાણસામિત્તં ॥ ૫૫૬ ॥

એમ સત્પદપ્રરૂપણાદિ વડે મતિજ્ઞાન નવ પ્રકારે જણાવ્યું, તેમ અનજ્ઞાન પણ (એ નવ દ્વારો વડે) જાણવું, કેમકે જે મતિજ્ઞાનના સ્વામી છે. તે શ્રુતજ્ઞાનના પણ સ્વામી છે. ૫૫૬.

સવ્વાહમયનિદાણં તં પાણં જઓ પરાહીણ ।

તેણ વિણેયદિયત્થં મહણોપાઓ દમો તન્સ ॥ ૫૫૭ ॥

અર્ધ-મતિશયનું નિદાન તે અતજ્ઞાન પ્રાયઃ પરાધીન (ગુરુ-આધીન) તેવાથી નીર્ભર-અભૂતરોએ શિષ્યજનના હિતને માટે તેને અલ્પ કન્યાનો દયાય (વિધિ) ના રમાણું કર્યો છે. ૫૫૭.

तस्सायाण गहणं दिट्ठं ज मइगुणेहिं सत्थम्मि ।

वेति तयं सुयलंभं गुणा य सुस्सूसणाईया ॥ ५६० ॥

જે વડે બોધ કરાય, તે શાસ્ત્ર, તે સામાન્યથી જ્ઞાન કહેવાય છે. અને આગમ એજ શાસ્ત્ર તે આગમશાસ્ત્ર, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય. તે શ્રુતનું આદાન એટલે ગ્રહણ કરવાનું શાસ્ત્રમાં જે બુદ્ધિના ગુણવડે કહ્યું છે તેને શ્રુતલાભ કહે છે, તે ગુણો શૂશ્રૂષાદિક જાણવા. ૫૫૯-૫૬૦.

તે આઠ ગુણો કહે છે.

सुस्सूसइ पडिपुच्छइ सुणेइ गिण्हइ य ईहए यावि ।

तत्तो अपोहती य धारेइ करेइ वा सम्मं ॥ ५६१ ॥ २१ । २२ ॥

સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, પૂછે, શ્રવણ કરે, ગ્રહણ કરે, વિચારે, અને તે પછી નિશ્ચય કરે, ધારી રાખે, અને સમ્યક્ અનુષ્ઠાન કરે. ૫૬૧.

૧ પ્રથમ વિનય સહિત ગુરુ મુખથી શ્રુત સાંભળવાની ઇચ્છા કરે. ૨ તે પછી પૂછે, એટલે ભણેલું શ્રુત શકા રહિત કરે, ૩ પછી એ ભણેલું શ્રુત અર્થથી સાંભળે, ૪ તે સાંભળીને અવગ્રહ વડે ગ્રહણ કરે, ૫ ગ્રહણ કરીને ઇલાથી વિચાર કરે કે “શુ” તે આજ પ્રમાણે છે કે અન્યથા છે? ” એમ વિચાર કરતાં સ્વબુદ્ધિથી પણ કંઈક ઉત્પ્રેક્ષા કરે. ૬ તે પછી નિશ્ચય કરે, કે જે પ્રમાણે ગુરુએ કહ્યું છે તે તેમજ છે. ૭ જ્યારે એ પ્રમાણે નિશ્ચય થાય એટલે હમ્મે સાં પોતાના ચિત્તમાં તે ધારી રાખે. ૮ તે પછી શાસ્ત્રમાં કહેલ સમ્યક્ અનુષ્ઠાન કરે, કારણકે શાસ્ત્રમાં કહેલું અનુષ્ઠાન પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમમાં, અને ગુરુનું ચિત્ત મેળવી લેવામાં હેતુભૂત હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે.

૧ અથવા ગુરુ મહારાજ જે જે કાર્ય માટે આજ્ઞા કરે, તે સર્વ અનુગ્રહ જ્ઞાનીને સાંભળવાની ઇચ્છા કરે. ૨ તે તે કાર્ય કરતી વખત પુનઃ પૂછે. ૩ એ પ્રમાણે આરાધન કરેલ ગુરુની પાસે સૂત્ર અને તેનો અર્થ સારી રીતે સાંભળે. ૪ સાંભળીને અવગ્રહવડે ગ્રહણ કરે. તે પછીનો વિચારાદિનો અર્થ ઉપર કહ્યા મુજબ સમજવો. બીજા વળી એમ કહે છે કે ૧ પુછાવેલા ગુરુએ આદેશ કરેલા વચનને રૂઢી રીતે સાંભળે છે ૨ અને સાંભળેલાને તેવી રીતે અવગ્રહવાવડે ગ્રહણ કરે, ગુરુએ સમ્યક્ રાતે કરે ત્યાં સુધી સમજવું. આ પ્રમાણે એ આઠ પ્રકારે ગુરુની આરાધના શ્રુતની પ્રાપ્તિમાં મૂલ ઉપાય ભૂત હોવાથી ગુરુ આરાધનાના વિષયમાં તે આઠ ગુણો યોગ્ય છે. ૫૬૧

सुस्सु य सोउं सुयमियच्छइ सविणओ गुरुमुहाओ ।

पडिपुच्छइ तं गहियं पुणोऽवि जिस्सं कियं कुणइ ॥ ५६२ ॥

सुणइ तदत्थमधीउ गहणे-हा-उवाय-धारणा तस्स ।

सम्मं कुणइ सुयाणं अन्नंपि तओ सुयं लहइ ॥ ५६३ ॥

सुस्सूसइ वा जं गुरवो जंपंति पुव्वमणिओ य ।

कुणइ पडिपुच्छिऊणं सुणेइ सुत्तं तदत्थं वा ॥ ५६४ ॥

ગુણપા એટલે વિનય સહિત ગુરુ મુખથી સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, પુનઃ પૂછે એટલે તે અલુપ્ત કરેલું પુનઃ શંકારહિત કરે, શ્રવણ કરે એટલે તેનો અર્થ ભણીને સાંભળે, તે પછી અલુપ્ત કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરી, ધારી રાખીને તેનું શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર અનુષ્ઠાન કરે. કેમકે તેથી બીજી પણ શ્રુત પ્રાપ્ત થાય. અથવા ગુરુ જે જે કહે તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરે, અને પૂર્વે કહ્યું હોય તે પ્રમાણ કરે, પુનઃ પૂછીને સૂત્ર અથવા તેનો અર્થ સાંભળે, ૫૬૨-૫૬૩-૫૬૪.

હવે શ્રવણ કરવાનો વિધિ કહે છે.

મૃયં હુંકારં વા વાઢક્કાર-પડિપુચ્છ-વીમંસા ।

તત્તો પસંગપારાયણં ચ પરિણિટ્ઠ સમત્તણ ॥ ૫૬૫ ॥ ૨૨ । ૨૩ ॥

મૃક રહેલું. હુંકારો આપવો, બાઢંકાર કરવો, પ્રતિપૂચ્છા કરવી, મીમાંસા કરવી, પછી પ્રસંગ પારંગત થવું તેમ કરવાથી છેલ્લે સાતમી પરિણિષ્ઠા થાય. ૫૬૫.

પહેલી વાર સાંભળતાં ગાત્ર સ્થિર કરીને જ્ઞાનપણે સર્વ એક ચિત્તે ધારી રાખવું. ૧ તે પછી બીજવારે હુંકારો દેવો. વંદન કરવું. ૨ પછી ત્રીજાવખતે બાઢંકાર કરવો એટલે આપે કહ્યું તે તેમજ છે, અન્યથા નથી, એમ કહેવું. ૩ ચોથી વખત પછી પૂર્વાપરમ્પરનો અભિપ્રાય સાંભળીને કંઈક પૂચ્છા કરવી, એટલે એ બાબત એમ કેમ ? એવી રીતે પૂછવું. ૪ પછી પાંચમી વખત મીમાંસા કરવી, એટલે પ્રમાણની ટંકાસા કરવી. ૫. છઠી વખત ઉત્તરોત્તર ગુણપ્રાપ્તિ અને ચાલતા વિષયની સંપૂર્ણ માહિતી થાય. ૬. સાતમી વખતે પછી પરિણિષ્ઠા થાય એટલે ગુરુની પેઠે સારી રીતે બીજાને કહી શકે એવું જ્ઞાન થાય. ૭. આ પ્રમાણે શિષ્યે શ્રવણ કરવાનો વિધિ છે. ૫૬૫

હવે ગુરુએ કેવી રીતે વ્યાખ્યાન કરવું તે કહે છે.

સુત્તરથો સ્વત્તુ પઢમો ધિતિ નિજ્જુત્તિમીસિઓ સળિઓ ।

તદ્ધો ચ નિરવસેસો ઇસ વિહી હોદ્દ અણુઓગો ॥ ૫૬૬ ॥ ૨૪ ॥

પ્રથમ અનુયોગમાં (પહેલીવાર સૂત્રાર્થ પ્રતિપાદન ૨૧) માત્ર સૂત્રનો જ સાર જો. બીજી વખત સૂત્રરૂપરૂપકનિર્ણયિતિ મિત્ર કહે. અને ત્રીજવાર પ્રત્યક્ષાનુસારના સાર જો. આ પ્રમાણે સૂત્રના અર્થ કરવાનો વિધિ છે. ૫૬૬

શ્રુતજ્ઞાનનો નિર્ણય સુમાત્ર કરો.

હવે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર.

હવે પૂર્વોક્તિ સંબંધથી આવેલું અવધિજ્ઞાન કહેવાની ઈચ્છાએ આચાર્યશ્રી પ્રસ્તાવના કરતા કહે છે કે—

મણિયં પરોક્ષમહુણા પચ્ચક્ષં તં ચ વિવિહમોહાઈં ।

પુવ્વોદિતસંબંધં તત્થાવહિમાહો વોચ્છં ॥ ૫૬૭ ॥

પરોક્ષજ્ઞાન (મતિ-શ્રુત) કહ્યું; હવે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહીશું; તે પ્રત્યક્ષઅવધિઆદિ ત્રણ પ્રકારે છે. (અવધિ-મનઃપર્યાય-ને કેવળ.) તેમાં પ્રથમ પૂર્વોક્તિ સંબંધવાળું અવધિજ્ઞાન કહીશું. ૫૬૭

અવધિજ્ઞાનના અસંખ્યાતા ભેદો છે, તે જણાવવાને કહે છે કે—

સંસ્વાઈયાઓ સ્વલુ ઓહિજ્ઞાણસ્સ સવ્વપયડીઓ ।

કાઈં ભવપચ્ચઈયા સ્વઓવસમિયાઠ કાઓઽવિ ॥ ૫૬૮ ॥ ૨૪૧૨૫ ॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો સંખ્યાતીત છે. તેમાંના કેટલાક ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે. ૫૬૮.

વિષયભૂત ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના સંખ્યાતીત એટલે અસંખ્ય ભેદો છે. જેમકે અવધિજ્ઞાનનો ક્ષેત્રથી વિષય જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે છે ને તેથી માંડીને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અલોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડોમાં તેને દેખવા જાણવા લાયક પદાર્થો હોય તો તેને જોઈ દેખી શકે, કાળથી પણ અવધિજ્ઞાનની વિષય જઘન્યથી આવલીના અસંખ્યાતમા ભાગનો છે ને તેથી માંડીને એકેક સમયની વૃદ્ધિએ ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણી કાળ સુધીને વિષય છે. એ પણ આગળ કહેવાશે. કારણકે વિષયના ભેદથી વિષયિના પણ ભેદ હોય છે, એ ન્યાયથી ક્ષેત્ર અને કાળરૂપ વિષયના અસંખ્યાતા ભેદ હોવાથી અવધિજ્ઞાનરૂપ વિષયિના પણ અસંખ્યાતા ભેદ છે. મૂળમાં સ્વલુ શબ્દ છે તે વિશેષાર્થ છે, એથી કરીને એમ સમજવાનું છે કે ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએજ અવધિજ્ઞાનના અસંખ્યાતા ભેદ છે. દ્રવ્ય-ભાવની અપેક્ષાએ નહિ; કારણકે દ્રવ્ય-ભાવની અપેક્ષાએ તો અવધિજ્ઞાનના અનન્તા પણ ભેદ છે. આ માટે આગળ ૬૨૬ મી ગાથામાં કહેવાશે કે—તૈજસ અને ભાપા દ્રવ્યની મધ્યમાં રહેલા અનન્ત પ્રદેશી દ્રવ્યોથી આરંભીને વિચિત્ર વૃદ્ધિએ સર્વરૂપીદ્રવ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય પરિમાણનો અવધિ કહેશે, અને ભાવથી દરેક વસ્તુનો અસંખ્યેય પર્યાયરૂપ વિષય કહેશે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અવધિઆદિ તેના પર્યાયો, એ ઉભયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનનો અનન્તો વિષય છે. “ જ્ઞેયના ભેદથી જ્ઞાનનો પણ ભેદ છે ” એ ન્યાયે દ્રવ્ય અને ભાવ લક્ષણ વિષયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ છે.

શિષ્ય:—જો અવધિના અનન્તા ભેદ છે, તોપણ મૂળમાં “અવધિના સંખ્યાતીત ભેદો છે ” એમ જ કહ્યું છે, તેમાં વિરુદ્ધતા જણાશે.

ગુરુ:—એમ નહિ. અનન્ત પણ સંખ્યાતીતજ કહેવાય છે, તેથી એમાં કંઈ વિરુદ્ધતા નથી. માટે “ સંખ્યાતીત ” શબ્દથી અસંખ્યાતા અને અનન્તા ભેદો અવધિજ્ઞાનના છે.

એમ કહેવામાં કંઈ પણ વિરુદ્ધતા નથી. એ સર્વ ભેદોમાંના કેટલાએક ભેદ ભવપ્રત્યયિક છે અને કેટલાએક ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક છે, એટલે કે જેમ આકાશે ઉડવામાં પક્ષીઓના ભવ-જન્મ એજ હેતુ છે, તેમ નારકાદિ જન્મ એજ અવધિજ્ઞાનમાં હેતુ છે અને તેથી તેઓને તે ભવપ્રત્યયિજ્ઞાન કહેવાય. એવું જ્ઞાન દેવ-નારકીઓનેજ હોય છે, તથા તપ વિગેરે ગુણોના પરિણામથી પ્રગટ થએલું જ્ઞાન તે ક્ષયોપશમપ્રત્યયિક (હેતુવાળું) કહેવાય છે. એ જ્ઞાન તિર્યચ અને મનુષ્યોને હોય છે.

શિષ્ય:—અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમિક ભાવમાં છે. અને નારકાદિ જન્મ તો ઔદયિક ભાવમાં છે. આપ્રમાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી, નારકાદિ જન્મ, તે અવધિજ્ઞાનનો હેતુ કેમ થઈ શકે?

ગુરુ:—ખરી રીતે તો નારકી-દેવોનું જ્ઞાન પણ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળુંજ છે, પરંતુ એ ક્ષયોપશમ પણ નારકી-દેવનો ભવ થયો હોય તો અવશ્યજ થાય છે. એ કારણથી નારકી-દેવનું જ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે ૫૬૮.

હવે સામાન્યપણે કહેલા અવધિજ્ઞાનના ભેદો સંખ્યાતીત છે, અને વાણી તો ક્રમવર્તિ છે, તથા આયુષ અદ્ય છે. આમ હોવાથી તેના જેટલા ભેદો છે તેટલા ભેદો કહી શકવાનું પોતાનું સામથ્ય નથી, એમ જણાવવાને નિયુક્તિકાર મહારાજ કહે છે કે—

ક્તો મે વળ્લેડં સત્તી ઓહિસ્સ સવ્વપયડીઓ ? ।

ચોદસવિહનિક્કલેવં ઇહ્હીપત્તેય વોચ્છામિ ॥ ૫૬૯ ॥ ૨૫૨૬ ॥

અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો કહેવાને મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? (પરંતુ) ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ અને ઋદ્ધિ પામેલાઓનું વર્ણન કરીશ. ૫૬૯.

આયુષ પરિમિત અને વાણી ક્રમવર્તિ હોવાથી અવધિજ્ઞાનના સર્વ ભેદો કહેવાને મારી શક્તિ ક્યાંથી હોય ? નજ હોય. તો પણ શિષ્યસમૂહના ઉપકારાર્થે અવધિજ્ઞાનના ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપ અને આમર્ષ ઔષધિ વિગેરે ઋદ્ધિઓનું વર્ણન કરીશ. ૫૬૯.

હવે આ ૫૬૯ મી નિયુક્તિ ગાથાના પૂર્વાર્ધનું વ્યાખ્યાન કરવાને માટે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે—

તસ્સ જમ્બુક્કોસયસ્વેત્ત-કાલસમયપ્પેસપરિમાણ ।

તળ્લેયપરિચ્છિન્નં તં ચિય સે પયડિયરિમાણં ॥ ૫૭૦ ॥

સંઘાઈયમણંત ચ તેણ તમણંતપયડિપરિમાણં ।

પેચ્છહ્ પોગ્ગલકાયં જમણંતપેસ-પજ્જાયં ॥ ૫૭૧ ॥

તે અવધિના જ્ઞેયપણાના નિયમથી જેટલું અવધિના વિષયભૂત ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રના પ્રદેશ અને ઉત્કૃષ્ટ કાળના સમયનું પરિમાણ છે, તેટલુંજ તે અવધિના ભેદોનું પરિમાણ છે, વળી સંખ્યાતીત એટલે અતન્તુ, તેથી કરીને તેના અનન્તા ભેદ (પણ) છે, કેમકે અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્યાયવાળા પુદ્ગલાસ્તિકાયને તે (અવધિજ્ઞાની) જુએ છે. ૫૭૦-૫૭૧

જે ઉત્કૃષ્ટક્ષેત્રના પ્રદેશનું પ્રમાણ અને જે ઉત્કૃષ્ટકાળના સમયનું પ્રમાણ અવધિના જ્ઞેયપણે વ્યવસ્થિત છે. તેટલું અવધિજ્ઞાનના ભેદોનું પ્રમાણ છે. એટલે કે અવધિજ્ઞાનના એ અપેક્ષાએ અસંખ્યાતા ભેદ છે. કેમકે અગુણના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને છેઃ ના-

સંખ્યેય લોકાકાશના પ્રદેશો, તથા આવળીના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને છેક અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી ને અવસર્પિણીના સમયો, એ ઉભય ભિન્ન ભિન્ન અસંખ્યાતા પ્રમાણવાળાં છે, આ કારણથી ક્ષેત્ર અને કાળની અપેક્ષાએ અવધિના અસંખ્યાતા ભેદો છે. તથા ખડુ શબ્દવડે સૂચવેલા અવધિના અનન્તા ભેદો પણ છે, જેમકે સંખ્યાતીત એટલે કેવળ અસંખ્યેય એમ નહિ, પણ સંખ્યાતીત એટલે અનન્ત પણ સમજવું. કારણ કે અનન્ત એ પણ સંખ્યાથી અતીતજ છે. તેથી અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદ પણ કહી શકાય, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્ત પ્રદેશી અને અનન્ત પર્યાયી સમસ્ત પુદ્ગળાસ્તિકાયને જુએ છે. આમ હોવાથી અનન્ત દ્રવ્ય અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના અનન્તા ભેદો પણ છે. ૫૭૦-૫૭૧.

હવે પૂર્વે કહેલ નિર્ચુક્તિની ગાથાના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન કહે છે.

भवपच्चइया नारय-सुराण पक्खीण वा नभोगमणं ।

गुणपरिणामनिमित्ता सेसाण खओवसमियाओ ॥ ५७२ ॥

જેમ પક્ષીઓને આકાશ ગમન ભવહેતુક છે, તેમ દેવ અને નારકીને (અવધિ) ભવહેતુક છે; અને આકીનાઓને ક્ષયોપશમથી થાય છે, માટે ગુણ પરિણામના નિમિત્તવાળું છે. ૫૭૨.

હવે આ સંખ્યાધમાં શંકા અને સમાધાન કહે છે.

ओही खओवसमिए भावे भणिओ भवो तहोदइए ।

तो किह भवपच्चइओ वोत्तुं जुत्तोऽवही दोण्हं ? ॥ ५७३ ॥

सोऽवि हु खओवसमओ किंतु स एव उ खओवसमलामो ।

तम्मि सइ होयवस्सं भणइ भवपच्चओ तो सो ॥ ५७४ ॥

અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમભાવમાં કહેલ છે, અને ભવ ઔદયિકભાવમાં કહેલ છે, તે દેવ-નારકીનું અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવું કેમ યોગ્ય કહેવાય ? ઉત્તર-તે (દેવનારકીનું) અવધિ પણ ક્ષયોપશમથીજ થાય છે, પરંતુ તેવા ક્ષયોપશમનો લાભ તે દેવ-નારકીનો ભવ હોય, તે અવશ્યજ થાય છે, તે કારણથી તે અવધિ ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે. ૫૭૩-૫૭૪

શિષ્ય:—કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરે શું ભવ આદિના નિમિત્તવાળા છે. ? ગુરૂશ્રી તેના ઉત્તર માટે કહે છે કે—

उदय-कूखय-कूखओवसमो-वसमा जं च कम्मणो भणिया ।

द्वं खित्तं कालं भवं च भावं च संपप्प ॥ ५७५ ॥

કર્મનો જે ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ને ઉપશમ કહેલો છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ એ પાંચને પામીને થાય છે. ૫૭૫

શિષ્યની શંકાના સમાધાન માટે ગુરૂશ્રી કહે છે કે કર્મના ક્ષયોપશમ વિગેરે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિ પામીને થાય છે; કારણ કે પુષ્પમાળા, ચન્દન, સર્પ, વિષ વિગેરે દ્રવ્યો પામીને પ્રાણીઓને મુખ-દુઃખ આદિના ઉદય વિગેરે તીર્થંકર-ગણધરોએ સિદ્ધાન્તમાં કહેલ છે, અને એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષથી પણ જણાય છે, આ કારણથી દેવ-નારકીઓને તે ભવની અપેક્ષાએજ ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળું અવધિજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે. ૫૭૫

હવે પૂર્વે કહેલ પદ્ધતી જે નિર્ચુક્તિ ગાથા છે, તેનું વ્યાખ્યાન કરવાને લાખ્ય કહે છે.

इय सव्वपयडिमाणं कह कमवसवणवत्तिणी वाया ।

કોચ્છિતિ સવ્વં સવ્વાણનાડિ સંવેજ્જકાલેણં ? ॥ ૫૭૬ ॥

એ પ્રમાણે સર્વ ભેદોનું પ્રમાણ, ક્રમસર વર્ણુ (અક્ષર) ને અનુસરનારી એવી વાણી-થી સર્વ આયુષ અને સંખ્યાતાકાળ વડે કેમ કહી શકાય? ૫૭૬,

હવે ચાદ પ્રકારનો નિક્ષેપ કહે છે.

ओही खेत्तपरिमाणे संठाणे आणुगमिए ।

અવદિષ્ણ ચલે તિવ્વ-સંદપડિવાડપ્પયાઈ ય ॥ ૫૭૭ ॥ ૨૬૧૭ ॥

નાણં-દંસણવિભંગે દેસે સિત્તે ગઈં ઇય ।

इङ्ढीपत्ताणुओगे य एनेया पडिवत्तिओ ॥ ५७८ ॥ २७।२८ ॥

૧ અવધિ, ૨ ક્ષેત્ર પારમાણુ, ૩ સંસ્થાન, ૪ અનુગામિ, ૫ અવસ્થિત, ૬ વળ, ૭ તીવ્ર મન્દ. ૮ પ્રતિપાત અને ઉત્પાતાદિ, તથા ૯ જ્ઞાન, ૧૦ દર્શન, ૧૧ વિભંગ, ૧૨ દેશ, ૧૩ ક્ષેત્ર, ૧૪ ગતિ, ને ઋદ્ધિપ્રાપ્ત એ પ્રતિપત્તિઓ છે. ૫૭૭-૫૭૮.

અહીં અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્તના ચાદ દ્વારે અને તે પછી ઋદ્ધિઓ કહેવાશે. તેમાં પ્રથમ નામ- સ્થાપનાદિ વડે ભિન્ન એવો અવધિ કહેવાશે. ૧ તે પછી જઘન્ય-મધ્યમ-ને ઉત્કૃષ્ટ ભેદે અવધિનું ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાશે. ૨ તેમજ તેનું સંસ્થાન કહેવાશે. ૩ આનુગામી અને અનાનુગામિ અવાધજ્ઞાન કહેવાશે. ૪ તથા દ્રવ્યાદિમાં અવધિજ્ઞાન કેટલા કાળ પર્યન્ત પડ્યા સિવાય ઉપયોગથી અને લખિયથી રહે છે, એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાનની સ્થિતિ કહેવાશે. ૫ વળી વધવાથી અને ઘટવાથી અનવસ્થિત અવધિનુંમાન કહેવાશે. ૬ તેમજ તીવ્ર-મન્દ-ને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કહેવાશે. તેમાં તીવ્ર અવધિ એટલે વિશુદ્ધ અવધિ, મન્દ એટલે અશુદ્ધ, અને મધ્યમ એટલે શુદ્ધાશુદ્ધ અવાધ૭ દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ એક કાળે પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ કહેવાશે. ૮ જ્ઞાન-દર્શન-ને વિભંગ કહેવાશે. એટલે એમાં જ્ઞાન કયું? દર્શન કયું? અને વિભંગ કયું? એ ત્રણેનું પરસ્પર અદ્યપચ્ચુત્ય કહેવાશે. ૯, ૧૦, ૧૧ અવધિજ્ઞાન કેને દેશથી દેખવાના વિષયવાળું અને કેને સર્વથી દેખવાના વિષયવાળું હોય તે કહેવાશે. ૧૨ સંખદ્ધ-અસંખદ્ધ, સંખયેય અને અસંખયેય અપાન્તરાણ ક્ષેત્રદ્વારાએ અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનો વિષય કહેવાશે. ૧૩ તથા ૪૦૮મી ગાથા-માં કહેલા ગતિ આદિદ્વારે કહેવાશે. ૧૪ તેમજ ઋદ્ધિ પ્રાપ્તિના વ્યાખ્યાનરૂપ અનુયોગ કહેવાશે. ૧૫ આ ઉપરોક્ત પ્રતિપત્તિઓ અનુક્રમે કહેવાશે. અવધિના ભેદોનું આ પ્રતિપત્તિના હેતુ છે, તેથી તેમનેજ પ્રતિપત્તિઓ કહેવાય છે. ૫૭૭-૫૭૮.

આ અવધિના ચાદ નિક્ષેપ શાથી છે ? તે માટે લાખ્યકાર કહે છે કે—

गङ्गज्जंता चोदस रिद्धी चसमुच्चियत्ति पंचदसी ।

ओहिपयपि व मोत्तुं सेयरमणुगामियं काउं ॥ ५७९ ॥

વેઈ ચોદસમેયં મળંતિ ઓહિત્તિ ન પવટો જમ્હા ।

પયહીણ ય નિક્કેવો જં મળિઓ ચોદમવિદો ત્તિ ॥ ૫૮૦ ॥

ગતિ પર્યન્ત ચૌદ અને ચરાખંદથી પંદરમી ઋદ્ધિ; અથવા 'અવધિ' પદ મૂકી દધને અનુગામિ તથા અનનુગામિ એમજ (ભેદ) કરાને કેટલાએક ચૌદ ભેદ કહે છે કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી અને અહીં ભેદોનો નિર્દેષ કહ્યો છે, તેથી તેના ચૌદ ભેદ છે. ૫૭૯-૫૮૦.

અવધિ આદિથી ગતિ પર્યન્ત ચૌદ નિર્દેષો અને પદ્મમી ગાથામાં ચરાખંદથી જણાવેલ કહેલી ઋદ્ધિઓ એ પંદર દ્વારે કહેવાશે. અથવા ૫૭૭ મી ગાથામાં કહેલ 'અવધિ' એ પદ મૂકી દધને અનુગામી તથા અનનુગામી એવા ભેદ કરીને ચૌદ પ્રકારનો નિર્દેષ કેટલાએક આચાર્યો કહે છે. કેમકે અવધિ એ ભેદ નથી પણ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે, અને અહીં તે ભેદના વિચારનો આરંભ છે. તેથી ભેદોનોજ નિર્દેષ અહીં કહેવો જોઈએ- આ વ્યાખ્યાન પણ ચોખ્ખું છે. માત્ર આ પદમાં અવધિ શબ્દ દરેક સ્થળે વિશેષણરૂપે જોડાયેલ જેમકે 'અવધિનું' ક્ષેત્ર પરિમાણ, અવધિનું સંસ્થાન વિગેરે. ૫૭૯-૫૮૦

પ્રથમ પદને સમ્મત પ્રથમદ્વાર કહે છે.

નામં ટવળા દવિણ સ્વેત્તે કાલે ભવે ચ ભાવે ચ ।

एसो खलु ओहिस्सा निक्खेवो होइ सत्तविहो ॥ ૫૮૧ ॥ ૨૮૧૧ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવ, એ સાત પ્રકારે અવધિજ્ઞાનનો નિર્દેષ છે. ૫૮૧.

આ ઉપરોક્ત નિર્ચક્ષિની ગાથાનો વિસ્તાર ભાષ્યકાર કહે છે.

अवहित्त जस्स नामं जह मज्जायाऽवीहेत्ति लोयस्मि ।

टवणावहिनिकखेवोःहोइ जहऽक्खाइविन्नासो ॥ ૫૮૨ ॥

જેમ લોકમાં મર્યાદાને અવધિ કહે છે, તેમ જેનું અવધિ એવું નામ કરાય તે નામ અવધિ. જે અક્ષાદિનો વિન્યાસ થાય છે તે સ્થાપના અવધિનો સ્થાપના નિર્દેષ છે. ૫૮૨.

જેમ દુનિયામાં મર્યાદાને અવધિ કહેવાય છે, તેમ જે કોઈ જીવાદિ પદાર્થનું 'અવધિ' એવું નામ કરાય, તે નામ માત્રથી કેવળ નામ અવધિ કહેવાય છે. તથા અક્ષાદિમાં જેમ નિર્દેષ કરાય છે, તેમ કોઈ વસ્તુમાં અવધિનો વિન્યાસ કરવો તે સ્થાપનામાત્રથી અવધિ કહેવાય છે. ૫૮૨.

અથવા બીજી રીતે નામ અને સ્થાપના અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

अहवा नामं तस्सेव जमभिहाणं सपज्जओ तस्स ।

टवणाकारविसेसो तद्वद्व-क्खेत्त-सामीणं ॥ ૫૮૩ ॥

અથવા તેનુંજ 'અવધિ' એવું નામ એ નામ અવધિ છે. (અવધિ) એવું નામ એ પણ અવધિ જ્ઞાનનો સ્વપર્યાય છે. તથા તે અવધિના દ્રવ્ય-ક્ષેત્રને સ્વામીનો આકાર વિશેષ તે સ્થાપના અવધિ છે. ૫૮૩

અથવા "અવધિ" એવા અક્ષરોની પંક્તિરૂપ સંજ્ઞા તે નામ અવધિ છે, અવધિ એવું નામ એ અવધિજ્ઞાનનો વચનરૂપ સ્વપર્યાય છે. તથા અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત પૃથ્વી-પર્વતાદિ દ્રવ્ય, ભરતાદિ ક્ષેત્ર અને સ્વામિપણના આધારભૂત જે સાધુ વિગેરે તેઓનો કાર વિશેષ તે પણ સ્થાપના અવધિ છે. કેમકે વિષય અને વિષયીભાવના સંબંધ

જોના આકારમાં અવધિ સ્થપાય છે. પૂર્વની ગાથામાં મર્યાદા અને અક્ષાદિમાં અવધિ-
જ્ઞાન અસંખ્ય છતાં પણ તેમને નામઅવધિ અને સ્થાપનાઅવધિ તરીકે કહ્યા છે, અને અ-
હીં નામ અને દ્રવ્યાદિ આકારમાં અવધિજ્ઞાન સંખ્યદ્વ હોવાથી તેમને નામઅવધિ ને સ્થાપના
અવધિ કહેલ છે. એટલે એમાં ને આમાં તફાવત છે. ૫૮૩

હવે દ્રવ્યઅવધિ કહે છે, તે બે પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆગમથી, તેમાં અવધિ
પદાર્થને જાણનારો છતાં તેમાં ઉપયોગરહિત હોય, તે આગમથી દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય.
એકે “ ઉપયોગ રહિત હોય તે દ્રવ્ય ” એ વચનથી તે અનુપયોગી મનુષ્ય દ્રવ્યઅવધિ
કહેવાય છે. તથા નોઆગમથી જે જાણીર દ્રવ્યઅવધિ ને લવ્યશરીરદ્રવ્યઅવધિ છે, તેનું
સ્વરૂપ તો જાણીતું છે. તેથી તેને છાડીને જાણીર લવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યઅવધિ
ભાષ્યકાર મહારાજ પોતે કહે છે.

દવ્વોહી ઉપ્પજ્જઈ જત્થ તઓ જં ચ પાસણે તેણં ।

જં વોવગારિ દવ્વં દેહાઈં તદુબ્ભવે હોઈં ॥ ૫૮૪ ॥

જ્યાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, તથા તે અવધિ વડે જે દ્રવ્ય જુએ તે, અથવા અવ-
ધિ ઉત્પન્ન થવામાં જે દ્રવ્ય-દેહાદિ ઉપકારી હોય તે દ્રવ્ય અવધિ છે. ૫૮૪.

મોટા પર્વતની જે શિલા આદિ ઉપર કાર્યોત્સર્ગાદિમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ
ઉત્પન્ન થાય તે શિલાદિ, તથા પૃથ્વી-પર્વતાદિ રૂપી દ્રવ્ય-પદાર્થને તે અવધિવાં સાધુઆદિ
જુએ છે તે, તેમજ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શરીરાદિ દ્રવ્ય સહકારીપણે ઉપકારી હોય
તે, એ સર્વ દ્રવ્યઅવધિ કહેવાય છે. કારણ કે અહીં આધારઆદિભૂત જે શિલાદિ દ્રવ્યો
તે ઉત્પન્ન થતા અવધિજ્ઞાનના સહકારી કારણો છે. એ માટે કહ્યું છે કે—

ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય હિ કારણં તુ યજ્ઞોકે ।

તદ્ દ્રવ્યં તત્ત્વજ્ઞૈઃ સચેતનાઽચેતનં ગદિતમ્ ॥ ૧ ॥

ભૂત અથવા ભાવિ પદાર્થનું જે કારણ હોય, સચેતન અથવા અચેતન તેને લોકમાં
તત્ત્વજ્ઞોએ દ્રવ્ય કહ્યું છે ” આ વચનથી ઉપરોક્ત શિલાદિ સર્વ વસ્તુ દ્રવ્ય-અવધિ કહેવાય
છે. આ સિવાય બીજા પણ તપ-સંયમાદિ અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણો છે, તેને પણ
દ્રવ્યઅવધિપણે જાણવા. પણ દ્રવ્યરૂપે તે ન હોવાથી અહિં ગણાવેલ નથી. ૫૮૪

હવે ક્ષેત્રઅવધિ અને કાળઅવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

સેત્તે જત્થુપ્પજ્જઈ કહિજ્જણ પેચ્છણ વ દવ્વાઈં ।

एवं चेव य काले न उ पेच्छइ खित्त-काले सो ॥ ૫૮૫ ॥

જે ક્ષેત્રમાં (અવધિ) ઉત્પન્ન થાય, અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણા થાય, અથવા
ક્ષેત્રમાં રહેલાં દ્રવ્યો જુએ, તે સર્વ ક્ષેત્રઅવધિ છે. એજ પ્રમાણે જે કાળમાં અવધિ
ઉત્પન્ન થાય, પ્રરૂપણા થાય, કે જોવાય, તે કાળઅવધિ છે, ક્ષેત્ર અને કાળને તે અવધિવાળો
માત્ર જુએ નહિ. ૫૮૫.

જે નગરના ઉદાનાદિમાં રહેલા સાધુઆદિને અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે અવધિના અવિ-
ભૂત ક્ષેત્ર તે ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે. અહીં આધારભૂતક્ષેત્રની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ
જોવાઈ છે. અથવા જે ક્ષેત્રમાં અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે ક્ષેત્રમાં રહેલાં
અવધિજ્ઞાની જુએ છે. તેને પણ તેની મુખ્યતાની વિવક્ષાએ ક્ષેત્રઅવધિ કહેવાય છે,
નિ. ભા. ૩૫

એજ પ્રમાણે જે પ્રથમપૌરૂષીઆદિ કાળમાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે કાળમાં અવધિની પ્રરૂપણા કરાય તે, તેમજ જે કાળવિશિષ્ટદ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની જીએ છે તે તેની મુખ્યપણાની વિવક્ષાએ કાળઅવધિ કહેવાય છે.

શિષ્ય:—અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળમાં રહેલા દ્રવ્યો જીએ છે એમ કહું છે, તો તે તે અવધિજ્ઞાની ક્ષેત્ર અને કાળને સાક્ષાત્ નથી જોતા. ?

ગુરુ:—ક્ષેત્ર અને કાળ અરૂપી હોવાથી અવધિવાળો સાક્ષાત્ તેને જોઈ શકતા નથી, કેમકે અવધિજ્ઞાની રૂપીવસ્તુનેજ જોઈ શકે છે. પરંતુ આધારભૂત ઉદાનાદિ જીએ છે, તે વર્તનારૂપ કાળને તો તે જીએ છે, કારણ કે વર્તના તો દ્રવ્યનો પર્યાય છે. ૫૮૫.

હવે ભવ અને ભાવ અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

જમ્મિ ભવે ઉપ્પજ્જઈ વટ્ટઈ પાસઈ વ જં ભવોધી સો ।

એમેવ ય ભાવોહી વટ્ટઈ ય તઓ સ્વઓવસમે ॥ ૫૮૬ ॥

જે ભવમાં જે અવધિ ઉત્પન્ન થાય વર્તનું હોય અને જીએ તે અવધિ ભવઅવધિ છે. એજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ છે, અને તે ક્ષયોપશમભાવમાં છે. ૫૮૬.

જે નારકાદિ ભવમાં અવધિજ્ઞાન અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે, અથવા જે ભવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થએલ હોય છે તે નારકાદિ ભવ અથવા પોતાના કે પરના એકથી અન્ય જાતા ભવને જીએ તે ભવઅવધિ છે. અહીં આધારભૂત અથવા વિષયભૂત ભવને જોઈ જે અવધિ હોય તેને ભવઅવધિ કહેલ છે. આજ પ્રમાણે ભાવઅવધિ પણ સમજાવે જેમકે-જે ક્ષયોપશમિકભાવમાં અવધિ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા જે ક્ષયોપશમિકભાવ થએથીજ ઉત્પન્ન થાય તે, અથવા ઔદયિકાદિ પાંચ ભાવોમાંના કોઈ પણ એકને સર્વને જીએ છે તે ભાવઅવધિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં દ્વારપદ આવેલા અને બીજા વ્યાખ્યાનમાં વિશેષણપણે આવેલા અવધિનો નિર્દેશ કહ્યો. ૫૮૬.

હવે અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રપરિમાણ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કહે છે કે—

ઓહિસ્સ સ્વેત્તમાણં જહણ્ણમુક્કોસ્સ-મજ્જિમં તત્થ ।

પાણ તદાઈણં જં તેણ જહન્ટયં વોચ્છં ॥ ૫૮૭ ॥

અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનું પ્રમાણ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-ને મધ્યમ એમ પ્રકારે છે; તેમાં પ્રથમ ઘણું કરીને જઘન્યપ્રમાણવાળું અવધિ થાય છે, તેથી પ્રથમ ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ કહીશ. ૫૮૭

તેજ વાત કહે છે.

જાવડયા તિસમયાહારગસ્સ સુહુમસ્સ પળગજીવસ્સ ।

ઓગાહણા જહણ્ણા ઓહીસ્વેત્તં જહણ્ણં તુ ॥ ૫૮૮ ॥ ૨૧૩ ॥

ત્રણ સમય પર્યન્ત આહાર કરનાર સૂક્ષ્મ પનક (વનસ્પતિ વિશેષ) જીવનું જે જઘન્ય શરીર હોય, તેટલુંજ અવધિજ્ઞાનના (વિષયભૂત) ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ છે. ૫. એ પ્રમાણે નિર્ચુક્તિની ગાથાનો સંક્ષેપાર્થ છે. હવે એ સંખ્યામાં સાંપ્રદાયિક થઈને વ્યાખ્યાન કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે. ૫૮૮

જો જોયણસાહસો મચ્છો નિયણ સરીરદેસમ્મિ ।

ઉવવજ્જંતો પઢમે સમણ સંઘિવડ આયામં ॥ ૫૮૯ ॥

પયરમસંઘેજ્જંગુલભાગતણું મચ્છદેહવિચ્છિણ્ણં ।

વીણ તણેણ સૂઝં સંઘિવિડં હોઝ તો પળઓ ॥ ૫૯૦ ॥

ઉવવાયાઓ તણેણ સમણ જં દેહમાણમેયસ્સ ।

તણેયદન્વભાયણમોહિક્ષેત્તં જહન્નં તં ॥ ૫૯૧ ॥

એક હજાર ચોજન લંબાઇવાળો જે મત્સ્ય (મરીને) પોતાના શરીરના એક દેશમાં પત્ર થતાં પહેલા સમયે લંબાણુ સંક્ષેપે છે, બીજે સમયે મત્સ્યના દેહ જેટલું સ્તીર્ણ અને અંગુલગન અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું જાડું (આત્મપ્રદેશોનું) પ્રતર થતે તેના સંક્ષેપ કરી સૂચી કરે છે. ત્રીજે સમયે (આત્મપ્રદેશોની) સૂચિ સંક્ષેપીને તે છી પતક (વનસ્પતિ વિશેષ) પણે ઉત્પન્ન થાય છે. એવા મત્સ્યને ત્રીજા સમયે પતના શરીરનું જેટલું પ્રમાણ હોય છે. તેટલું તે અવધિના જ્ઞેયદ્રવ્યના ભાજન (આધાર) ત ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ છે. ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧.

એક હજાર ચોજન લંબાઇવાળો કોઇ મત્સ્ય મરીને પોતાનાજ શરીરના બાહ્યદેશમાં પત્ર થતાં પ્રથમ સમયે આત્મ પ્રદેશની લંબાઇને સંકોચે છે, તે સંકોચતાં મત્સ્યના શરીર જેટલું વિસ્તૃત (લાંબુ પહોળું) અને જડાઇમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ જ પ્રદેશોનું પ્રતર થાય છે. આટલો વ્યાપાર પ્રથમ સમયે થાય છે.

શિષ્ય:—પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશની લંબાઇને સંકોચે છે, એમજ કહ્યું છે. અને તમે તર કરવાનું કહો છો તે ક્યાંથી કહો છો. ?

ગુરુ:—બીજે સમયે પ્રતરનો સંક્ષેપ કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તે પ્રતરનો સંક્ષેપ પ્રતરમાં સિવાય થાય નહિ. તેથી કરીને બીજે સમયે તે પ્રતરને બન્ને બાજુથી સંકોચીને જઘન્યમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને લંબાઈમાં મત્સ્યના શરીર પ્રમાણ સૂચિ કરે છે. તે પછી ત્રીજે સમયે સૂચિના સંક્ષેપથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા શરીરની અવગાહનાવાળો થઈને પૂર્વભવનું મત્સ્યાયુ ક્ષીણ થયે નવા ભવનું આયુ ઉદય થવાથી વિમલગતિ સિવાય તેજ મત્સ્યના શરીરના કોઇ એક દેશમાં પતકરૂપે (સૂક્ષ્મવનસ્પતિ જીવવિશેષપણે) ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્પત્તિ સમયથી ત્રીજે સમયે આ પતક જીવના શરીરનું જઘન્યમાં જેટલું પ્રમાણ હોય છે, તેટલું આજમાં આજું અવધિજ્ઞાનનું વિષયભૂત ક્ષેત્ર છે. તે ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનને જે ગ્રાહ્ય દ્રવ્યો છે, તેમનું આધારભૂત છે, તે જ્ઞેયદ્રવ્યના વ્યાપારપણાથીજ એ ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહેવાય છે, પણ સાક્ષાત્પણે ક્ષેત્ર એ અવધિનો વિષય નથી. કારણકે ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત છે અને અવધિજ્ઞાન તો મૂર્ત પદાર્થને જાણનાર છે, આજ ત્રણ ગાથામાં કહેલા અર્થને કહેનારા વૃદ્ધોએ કહ્યું છે કે— જે કોઈ હજાર ચોજન પ્રમાણવાળો મત્સ્ય મરીને પોતાના શરીરના કોઈ પણ બાહ્ય ભાગમાં પતકરૂપે ઉત્પન્ન થાય તે મહણ કરવો. તે જીવ પ્રથમ સમયે (આત્મપ્રદેશની) લંબાઈ સૂચીને અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ જાડું અને લાંબુ પહોળું તો પોતાના શરીર જેટલું એવું પ્રતર જીવ સામર્થ્યથી કરે. પછી તે પ્રતરને પણ બીજા સમયે સંકોચીને લંબાઈની અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણવાળી અને લંબાઈમાં પોતાના

શરીર પ્રમાણ એવી સૂચિ કરે છે, ત્રીજે સમયે એ સૂચિ સંકેતિતે પોતાના શરીરના એક દેશમાં સૂક્ષ્મપનકરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પનકને ત્રીજા સમયે પોતાની જોડી જઘન્ય અવગાહના હોય છે, તેટલું અવાધજ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય વસ્તુના આધારભૂત ક્ષેત્ર જઘન્ય પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ મુનિવૃન્દના સુસંપ્રદાયથી જાણુ. ૫૮૯-૫૯૦-૫૯૧ અહીં કોઈ પૂછે છે કે—

किं मच्छोऽतिमहलो किं तिसमइओ चे कीस वा सुहुमो ।

गहिओ कीस व पणओ किं व जहण्णावगाहणओ ? ॥ ५९२ ॥

શા માટે અતિ મોટો મત્સ્ય ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે ત્રણ સમયે પોતાના શરીરમાં ઉત્પન્ન થનાર ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે સૂક્ષ્મ ગ્રહણ કર્યો ? શા માટે પનક જીવ કહ્યો ? ને શા માટે જઘન્ય અવગાહનાવાળો કહ્યો ? ૫૯૨

ઉપરના પ્રશ્નોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

मच्छो महल्लकाओ संखित्तो जो य तीहिं समएहिं ।

सो किर पयत्तविसेसेण सण्हमोगाहणं कुणइ ॥ ५९३ ॥

सण्हयरा सण्हयरो सुहुमो पणओ जहण्णदेहो य ।

सुवहुविसेसविसिट्ठो सण्हयरो सव्वदेहेसु ॥ ५९४ ॥

અતિ મોટા શરીરવાળો મત્સ્ય ત્રણ સમયે આત્મપ્રદેશને સંકેતે છે, તે કેવળ પ્રયત્ન વિશેષથી સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જઘન્ય દેહવાળો સૂક્ષ્મપનકજીવ બહુ વિશેષણ વિશિષ્ટ સર્વ શરીરોમાં સૂક્ષ્મશરીરવાળો છે. ૫૯૩-૫૯૪.

જે હજાર યોજન લંબાઈવાળો મહાકાય મત્સ્ય છે, તે ત્રણ સમયે પોતાના આત્મ પ્રદેશને સંકેતે છે, તે સમયે તે કેવળ પ્રયત્ન વિશેષથી અતિ સૂક્ષ્મ અવગાહના કરે છે. અને જો અન્યત્ર દૂર જઈને ઉત્પન્ન થાય, તેમજ વિગ્રહ ગતિએ જાય, તો તે વખતે જ પ્રદેશ કંઈક વિસ્તાર પામે અને તેથી અવગાહના મોટી થાય, એ કારણથી અવિગ્રહગતિએ પોતાના શરીરદેશમાંજ ઉત્પન્ન થાય એવો મત્સ્ય લેવો એમ કહ્યું. વળી સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ પનકજીવ છે, તે કારણથી સર્વ શરીરોથી જઘન્ય અવગાહનાવાળો બહુ વિશેષણ પનકજીવ ગ્રહણ કર્યો છે. ૫૯૩-૫૯૪

શા માટે ત્રણ સમયનો આહારક ગ્રહણ કર્યો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

पढम-विइएऽतिसण्हो जमइत्थूलो चउत्थयाईसु ।

तइयसमयम्मि जोगां गहिओ तो तिसमयाहारो ॥ ५९५ ॥

પહેલા અને બીજાસમયમાં અતિસૂક્ષ્મ હોય છે, તથા ચોથા આદિ સમયે અતિ સ્થૂલ થાય છે, પણ ત્રીજાસમયે યોગ્ય થાય છે, તે કારણથી ત્રણ સમયનો આહાર (પનકજીવ) ગ્રહણ કર્યો છે. ૫૯૫

આ સંબંધમાં બીજા કેટલાએક આચાર્યોનો મત જણાવે છે.

केई दो झससमया तइओ पणयत्तणोववायम्मि ।

अह तिसमइओ आहारओ य सुहुमो य पणओ य ॥ ५९६ ॥

ઉવવાણ ચેવ તઓ જઓ જહણો ન સેસસમણસુ ।

તો રહ તદેહસમાળમોહિચેત્તં જહણં તુ ॥ ૫૯૭ ॥

કેટલાએક આચાર્યો મત્સ્યના જે સમય અને ત્રીજો સમય પનકપણાની ઉત્પત્તિમાં; એ પ્રમાણે ત્રણ સમયનો આહારક સૂક્ષ્મપનક થાય છે. તે કારણથી ઉત્પત્તિમાંજ એ જઘન્ય (શરીરવાળો છે), બીજા સમયોમાં નથી. અને તેથી કેવળ તેના શરીર પ્રમાણે અવધિ-જ્ઞાનનું જઘન્યક્ષેત્ર છે. એમ કહે છે. ૫૮૬-૫૮૭

‘ ત્રણ સમયનો આહારક ’ એ સંબંધમાં કેટલાએક આચાર્યો એમ કહે છે કે-પ્રથમના જે સમય તો મત્સ્ય સંબંધી ગ્રહણ કરાય છે, તેમાં પહેલા સમયે આત્મપ્રદેશોના વિસ્તારનો સંકેત કરી પ્રતર કરે છે, બીજા સમયે સૂચિ કરે છે અને ત્રીજા સમયે એ સૂચિ સંકેતોની પનકપણે ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વિગ્રહગતિ વિના ત્રણ સમયે ઉત્પન્ન થએલો પનકજીવ ત્રણ સમય તો આહારક કહેવાય છે, જે વિગ્રહ ગતિએ ઉત્પન્ન થતો હોય તો તે આહારક ન હોય, કેમકે જેટલા સમય વિગ્રહગતિમાં વચમાં જાય તેટલા સમય તે અનાહારક હોય છે. આમ હોવાથી ત્રણ સમયે અને વિગ્રહગતિ વિના ઉત્પન્ન થએલો પનક અતિસૂક્ષ્મ સિદ્ધ થાય છે, એમ સિદ્ધ થએથી ૫૮૮ મી ગાથામાં કહેલ નિર્ચુક્તિ-કારનું વચન આરાધ્યું ગણાય. વળી અહીં એ પનક જેમ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હોય એમ કહેવું જોઈએ તો એ બાબત આ વ્યાખ્યાનમાં ઘણી સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે, -જેમકે ઉત્પત્તિ સમયેજ તે પનકજીવ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છે, બીજા સમયોમાં નહિ, કેમકે બીજા આદિ સમયોમાં તો તે કંઈક મોટો થાય છે, અને નિર્ચુક્તિકારે તો જઘન્ય અવગાહનાવાળો કહ્યો છે, માટે ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા અતિ સૂક્ષ્મ પનક જીવના પ્રથમ સમયના શરીર જેટલું જઘન્યથી અવધિજ્ઞાનનું વિષયભૂત ક્ષેત્ર છે.

અહીં ભાષ્યકારની ગાથા વિના ટીકાકાર મહારાજ પોતે એમ કહી એ આચાર્યોના મતનું ખંડન કરે છે કે-એ પ્રમાણે તેઓનું વ્યાખ્યાન યોગ્ય નથી, કેમકે ત્રણ સમયનો આહારક એ શબ્દ પનકજીવના વિશેષણરૂપે કહેલ છે, અને તેથી મત્સ્યના આયુષ્યના જે જે સમય તે પનકના સમય છે, એમ કહેવું ઉચિત નથી. વળી એપ્રમાણે માનવાથી જઘન્ય અવગાહના થાય છે, એમ કહ્યું છે, તે પણ યોગ્ય નથી. કારણકે અહીં અતિસૂક્ષ્મ અથવા અતિ મોટી અવગાહના સાથે કંઈ પ્રયોજન નથી, પણ યોગ્ય અવગાહના સાથે પ્રયોજન છે, અને તેજ યોગ્ય અવગાહના તેના જાણનારાઓએ જોએલ છે, કે જે પ્રથમ જઘન્ય અવગાહનાવાળો છતાં તેજ ભવમાં ત્રણ સમય આહાર ગ્રહણ કરે છે ત્યારે જેવડો થાય છે તેટલું અવધિજ્ઞાનનું જઘન્ય ક્ષેત્ર છે. માટે વધારે વિસ્તારથી સર્વ. ૫૮૬-૫૮૭.

આપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનું જઘન્ય પ્રમાણ કહ્યું. હવે તેનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ કહે છે.

સવ્વવહુઅગણિજીવા નિરંતરં જત્તિયં ભરેજ્જંસુ ।

ચેત્તં સવ્વાદિસાગં પરમોહી ચેત્ત નિદ્ધિટ્ઠો ॥ ૫૮૮ ॥ ૩૦૩ ॥

સર્વથી ઘણા અગ્નિકાયના જીવોથી નિરંતર ભરેલું જેટલું ક્ષેત્ર સર્વ દિગ્માં હોય, તેટલું પરમાવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહેવું છે. ૫૮૮.

આ અવસર્પિણીમાં અજીતનાથ સ્વામિના વખતે સર્વથી ઘણા અગ્નિકાયના જીવો હતા, તે અગ્નિકાયના જીવોને વિશિષ્ટ સૂચિરચનાએ નિરંતર ગોડવીને જેટલું આકાશક્ષેત્ર એક દિશામાં રોકાય, તે સૂચિને ચારે બાજુ ભમાવતાં જેટલું ક્ષેત્ર સર્વદિશામાં સૂચિભ્રમણ કરતાં રોકાય એટલું પરમાવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રનું પ્રમાણ મહાસુનિયોએ કહેલું છે. ૫૮૮

એપ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે; અને ભાવાર્થ તો ભાષ્યકાર મહારાજ સાંપ્રદાયિક અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર એવી ભાષ્યની ગાથાથી કહે છે,

અઘ્વાઘાણ સઘ્વાસુ કમ્મભૂમિસુ જયા તદારંભા ।

સઘ્વવહવો મણુસ્સા હોંનઽજિયજિણિંદકાલમ્મિ ॥ ૫૯૯ ॥

પાંચભરત-પાંચઐરવત તથા પાંચ મહાવિદેહ એ સર્વે પંદર કર્મભૂમિઓમાં આ અવસર્પિણીમાં અજીતજિનેન્દ્રના કાળે સર્વથી ઘણા ગર્ભજ મનુષ્યો હોય છે, તે વખતે ઘણાં આરંભ થવાથી જો (મહાવૃષ્ટિઆદિ) વ્યાધાત ન હોય, તો તે વખતે (બાદર અગ્નિકાયજીવો પણ સર્વથી ઘણા હોય છે.) ૫૯૯.

શિષ્ય:—શું એ બાદર અગ્નિકાયજીવોથીજ એટલા અગ્નિકાયજીવોનું પ્રમાણ પૂર્ણ કરાય છે ? કે સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના જીવો મળીને એટલું પ્રમાણ થાય છે. ? જો સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય મળીને એટલું પ્રમાણ થતું હોય, તો તે સૂક્ષ્મ પણ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે કે એકલા બાદરજ વિશિષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે. ? ૫૯૯

આચાર્યશ્રી શિષ્યના એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતા કહે છે કે—

ઉક્કોસયા ય સુહુમા જયા તયા સઘ્વવહુગમગણીણં ।

પરિમાણં સંભવંઓ તં છદ્ધા પૂરણં કુણ્ઙ ॥ ૬૦૦ ॥

ઉત્કૃષ્ટ બાદર અગ્નિકાયના ઉત્કૃષ્ટ જીવો જ્યારે હોય છે, ત્યારે સર્વથી ઘણા સૂક્ષ્મ અગ્નિકાયના જીવોનું પ્રમાણ પણ સંભવ માત્રથી હોય છે. તે બધા જીવો છ પ્રકારે ક્ષેત્રને પૂર્ણ કરે છે. ૬૦૦

અનંતાનંત અવસર્પિણીઓમાં બીજા જિનેન્દ્રનો તેજ કાળ ગ્રહણ કરાય છે, કે જ્યારે વધારેમાં વધારે બાદર અગ્નિકાય જીવો હોય છે, એ ઉત્કૃષ્ટ બાદર અગ્નિકાય અને ઉત્કૃષ્ટ સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય જીવો મળીને સર્વથી ઘણા અગ્નિકાયના જીવોનું પ્રમાણ થાય છે. તે પ્રમાણ સંભવમાત્રથી અપેક્ષાએ છ પ્રકારની રચનાએ બુદ્ધિથી કરાય છે, તેમાંના પાંચપ્રકાર અનાદેશરૂપ છે અને છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશરૂપ છે. ૬૦૦.

તે જણાવવાને કહે છે કે—

एकैकागासपएसजीवरयणाँ सावगाहे य ।

चउरंसवणं पयरं सेढी छढी सुयाएसो ॥ ६०१ ॥

એકેક આકાશ પ્રદેશમાં જીવ રચનાએ અને સ્વઅવગાહની રચનાએ, એ બેમાં પણ સમચોરસ ધન, પ્રતર અને શ્રેણિ એ ત્રણ પ્રકારે કરવાથી છ પ્રકારે રચના થાય, તેમાં છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશ છે. ૬૦૧.

એકેક આકાશ પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ અને અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશમાં શરીર રહેવાથી એટલા પ્રદેશે એકેક જીવની રચનાએ એમ બે પ્રકારે થતી જે રચના તે સમચોરસ

ધનપણે સર્વ અગ્નિકાય જીવોવડે કરાય છે, તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી. —

૦	૦	૦
૦	૦	૦
૦	૦	૦

— આ

દરેક આકાશ પ્રદેશમાં સ્થાપેલા નવ અગ્નિકાયજીવોની ઉપર અને નીચે બીજા પણ નવ નવ જીવો એજ પ્રમાણે સ્થાપવા. આ કલ્પનાથી સત્યાવીશ આકાશ પ્રદેશ અને જીવોવડે ધન થયું સમજવું, ખરી રીતે તો તે અસંખ્યાતા છે. બીજા પ્રકારે ધન કરવું તે પણ આજ રીતે સમજવું, માત્ર આમાં તફાવત એટલો કે તેની અવગાહના અસંખ્ય પ્રદેશની હોવાથી અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશો એકેક જીવની સ્થાપના કરીને ધન કરવું, એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશ એકેક જીવની સ્થાપનાવડે અને અસંખ્યેય પ્રદેશમાં એકેક જીવની સ્થાપનાવડે પ્રતર પણ બે પ્રકારે થાય છે અને સૂચિપણ બે પ્રકારે થાય છે. ઉપરોક્ત રીતીએ બે પ્રકારે ધન અને બે પ્રકારે પ્રતર મળીને ચાર ભેદ, તથા એકેક પ્રદેશ એકેક જીવની સ્થાપનાએ સૂચિ કરવારૂપ પાંચમો ભેદ એ પાંચે પ્રકાર થઈ જીવ કરવા ચોથા નથી, કેમકે એમાં બે દોષો છે. એક દોષ તો એ છે કે આ પાંચ પ્રકારની સ્થાપનાએ સ્થાપેલા અગ્નિકાયના જીવોને અસત્કલ્પનાએ અવધિજ્ઞાનીથી છએ દિશાઓમાં ભ્રમાવીયે તો તે જીવો થોડાજ ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, અને બીજો દોષ એ છે કે એકેક આકાશ પ્રદેશમાં એકેક જીવની સ્થાપના કરવી એ આગમવિરુદ્ધ છે, કેમકે અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશ વિના જીવનો અવગાહ થઈ શકે નહિ.

શિષ્ય:—અસત્કલ્પનાએ એક પ્રદેશમાં પણ અવગાહ માનીએ તો શું હરકત છે?

ગુરુ:—એમ નહિ. સંભવ હોય તો કલ્પના પણ વિરોધ વિનાજ કરવી જોઈએ, વિરોધવાળી કલ્પનાથી શું ફાયદો? આ કારણથી ઉપરોક્ત પાંચ પ્રકાર અનાદેશરૂપ હોવાથી અગ્રાહ્ય છે, અને અસંખ્યેય આકાશ પ્રદેશાત્મક સ્વઅવગાહમાં પંક્તિએ જીવ સ્થાપનાની રચનાવડે સૂચિ કરવા રૂપ છઠ્ઠો પ્રકાર શ્રુતાદેશરૂપ છે, કેમકે આજ પ્રકાર શ્રુતમાં કહેલો છે તેથી તે ગ્રાહ્ય છે. આ યથોક્ત સૂચિ ઘણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે એ પ્રથમ ગુણ છે, વળી એ પ્રમાણે અવગાહ માનવામાં કંઈ વિરોધ થતો નથી એ બીજો ગુણ છે, અને તેથી અગ્નિકાયના જીવના શરીરને સ્થાપવાની રચનાએ કરેલી સૂચિને અવધિજ્ઞાનીથી અસત્કલ્પનાએ છએ દિશાઓમાં ભ્રમાવીયે તો આ લોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખડો પર્યાન્તના ક્ષેત્રને સ્પર્શે. આટલું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. ૬૦૧

અહીં કોઈ શંકા કરીને પૂછે છે કે—

घण-पयरसेढिगणियं नणु तुलं चिय, विकप्पणा कीस ।

छद्धा कीरइ, भण्णइ पुरिसपरिक्खेवओ भेओ ॥ ६०२ ॥

ધન-પ્રતર-અને શ્રેણિનું ગણિત સમાનજ છે. તો શામાટે છ પ્રકારે વિકલ્પ કરાય છે? પૂરપના પરિક્ષેપથી એ બધામાં ભેદ હોવાથી એમ કહેવાય છે. ૬૦૨.

શિષ્ય:—એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ધન-પ્રતર-ને શ્રેણિવડે વ્યાપ્ત થયેલ આકાશપ્રદેશો તેના સંખ્યારૂપ ગણિતની અપેક્ષાએ સમાન છે. તથા અસંખ્યેય આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થએલ ધન-પ્રતર-ને શ્રેણિવડે વ્યાપ્ત આકાશપ્રદેશની સંખ્યાનું ગણિત પણ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર સમાન છે. તેમકે-એકેક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોનું ધન, જેટલા આકાશપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત છે, તેટ-

લાજ પ્રદેશોમાં પ્રતર અને શ્રેણિ પણ વ્યાપ્ત છે ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ વાળેલું અથવા પહોળું કરેલું વસ્ત્ર સમાન આકાશ પ્રદેશને સ્પર્શે છે, તેમ તે જવની અવગાહનાના ધન આદિ માટે પણ સમજવું. એજ પ્રમાણે અસંખ્યેય આકાશપ્રદેશોમાં અવગાહી રહેલા જીવોથી થયેલ ધન-પ્રતર અને સૂચિવડે પણ સ્વસ્થાનમાં પરસ્પર સમાન આકાશપ્રદેશો સ્પર્શાય છે. આ કારણથી બે પ્રકારના અવગાહથી બે પ્રકારનું માન માનવું એજ ઠીક છે, પણ પ્રતર અને સૂચિના બંને ભેદ વધારે કરીને છ વિકલ્પ શામાટે કરાય છે?

ગુરુ:—પુરૂષ પરિક્ષેપથી એ છ વિકલ્પનો ભેદ કરાય છે. ધન-પ્રતરદિવડે વ્યાપ્ત થયેલ આકાશપ્રદેશોની સંખ્યાને અહીં વિષયપણે વિચારાતી નથી; પણ ધન-પ્રતરદિમાંથી કોઈ રચનાવિશેષને અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમાં ભભાવે, તો તે રચના ઘણું ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, એજ અહીં મુખ્ય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષય છે. અને એમ હોવાથી આ છ વિકલ્પો જુદા જુદા ભેદ છે, જેમકે-એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવવડે કરાએલું ધન જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તે કરતાં અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવથી કરાએલું ધન અસંખ્યેયગુણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તેથી પણ એકેક પ્રદેશમાં અવગાહીજીવોનું પ્રતર અસંખ્યેયગુણું ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, તેના કરતાં અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોનું પ્રતર અસંખ્યેયગુણું ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, તેથી એકેક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા જીવોની સૂચિ અસંખ્યેયગુણું ક્ષેત્ર સ્પર્શે છે, અને તેથી પણ અસંખ્યેય આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ અવધિજ્ઞાનીથી સર્વ દિશાઓમાં ભભાવતાં અસંખ્યેયગુણા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. તે ક્ષેત્ર અલોકમાં પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડ પ્રમાણ થાય. એટલું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. ૬૦૨.

એજ કહેલા અર્થને ભાષ્યકાર મહારાજ પોતેજ કહે છે.

નિયયાવગાહનાગણિજીવસરીરાવલી સમંતેણં ।

મામિજ્ઞઈ ઓહિન્નાણિદેહપજ્જંતઓ સા યં ॥ ૬૦૩ ॥

અદ્ગંતૂળમલોગં લોગાગાસપ્પમાણમેત્તાઈં ।

ઠાઈ અસંખેજ્જાઈં ઇદમોહિક્ખેત્તમુક્કોસં ॥ ૬૦૪ ॥

જીવની પોતાની અવગાહના અને અગ્નિકાય જીવોના શરીરની પંક્તિ અવધિજ્ઞાનીના શરીરના પર્યંતથી સર્વદિશામાં (બુદ્ધિએ) ભભાવાય, તો તે પંક્તિ અલોકમાં અસંખ્યાતા લોકાકાશપ્રમાણ માત્ર ખંડો અતિક્રમિને સ્થિર થાય છે, એટલું અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર છે. ૬૦૩-૬૦૪.

શિષ્ય:—૩પી દ્રવ્યનેજ અવધિજ્ઞાની જુએ છે એમ કહેવાય છે, અને ક્ષેત્ર તો અમૂર્ત-અ૩પી છે, તે અવધિજ્ઞાનનો વિષય કેમ થઈ શકે ?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાના સમાધાનાર્થે ગુરુશ્રી કહે છે કે—

સામત્યમેત્તમેયં જઈ દદ્ધઠ્ઠવં હવેજ્જ, પેચ્છેજ્જ ।

ણ તુ તં તત્થત્થિ જઓ સો રૂવિનિવંધણો મણિઓ ॥ ૬૦૫ ॥

જે એટલું ક્ષેત્ર અવધિજ્ઞાનના વિષયપણે કહ્યું છે, તે કેવળ સામર્થ્યમાત્ર કહ્યું છે, એટલેકે જે એટલા ક્ષેત્રમાં કંઈ ૩પી દ્રવ્ય જોવા યોગ્ય હોય, તો તે તેને જોઈ શકે. પણ

રૂપીદ્રવ્ય અલોકમાં નથી. (તેથી ત્યાં કંઈ જુએ નહિ.) કેમકે અવધિજ્ઞાન રૂપીદ્રવ્ય-વિષયક કહ્યું છે. ૬૦૫.

શિષ્ય:—જે એમ છે, તો જેને લોકપ્રમાણ અવધિજ્ઞાન થઇને પછી વિશુદ્ધવશાત્ લોકથી બહાર પણ અવધિજ્ઞાન વધે, તેને તેની વૃદ્ધિથી શું કાયદો ? કેમકે લોકબહાર અવધિજ્ઞાનથી જોવા યોગ્ય એવી રૂપી વસ્તુનો તો અભાવ છે.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાન માટે શ્રીગુરુદેવ કહે છે કે—

वद्धंतो उण वाहिं लोयत्थं चैव पासई दव्वं ।

सुहुमयरं सुहुमयरं परमोही जाव परमाणुं ॥ ६०६ ॥ (प्र.)

લોકબહાર વૃદ્ધ પામતું અવધિજ્ઞાન, લોકમાં રહેલા દ્રવ્યનેજ સૂક્ષ્મતર રીતે જુએ છે, અને પરમાવાધ છેક પરમાણુ પણ જુએ છે. (આ તેનું તાત્ત્વિક ક્ષણ છે, અને અલોકમાં તો લોકપ્રમાણ અસંખ્યેય ખડોમાં દ્રવ્ય જોવાનું સામર્થ્ય માત્રજ કહ્યું છે.) ૬૦૬.

આ પ્રક્ષેપગાથા અન્ય આચાર્યની કહેલી છે, પણ ઉપયોગી હોવાથી અહીં તેની વ્યાખ્યા કરી.

એપ્રમાણે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ કહ્યું. એ સિવાયનું સર્વ વિમધ્યક્ષેત્ર જાણવું. હવે જે વિમધ્ય ક્ષેત્રમાં કાળમાન હોય છે, અને જે કાળમાં જે વિમધ્યક્ષેત્ર હોય છે, તે કહેવાને માટે ભાષ્યકાર પ્રસ્તાવના કરે છે.

भणियं जहण्णमुक्कोरुयं च खेत्तं विमज्झिमं सेसं ।

एयस्स कालमाणं वोच्छं जं जम्मि खेत्तम्मि ॥ ६०७ ॥

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યું, એ સિવાયનું વિમધ્ય જાણવું. હવે એનું જે-કાળમાન જે ક્ષેત્રમાં જેટલું હોય, તે કહીશ. ૬૦૭.

अंगुलमावलियाणं भागमसंखिज्ज दोसु संखिज्जा ।

अंगुलमावलियंतो आवलिया अंगुलपुहुत्तं ॥ ६०८ ॥ ३१३२ ॥

हत्थम्मि मुहुत्तंतो दिवसंतो गाउयम्मि वोद्धव्वो ।

जोयण दिवसपुहुत्तं पक्खंतो पणव्वीसाओ ॥ ६०९ ॥ ३२३३ ॥

भरहम्मि अद्धमासो जंबुद्वीवम्मि साहिओ मासो ।

वासं च मणुयलोए वासपुहुत्तं च रुयगम्मि ॥ ६१० ॥ ३३३४ ॥

ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમાભાગને જોતાં કાળથી આવગીના અસંખ્યાતમા ભાગ પર્યન્ત જુએ છે, અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગને જોતાં કાળથી આવગીના સંખ્યાતમા ભાગ પર્યન્ત જુએ, અંગુલ પ્રમાણ જોતાં આવગીકાઅન્તર્ભાગ પર્યન્ત જુએ, અંગુલ પૃથ્વ-ભાગ જોતાં આવલિકા પર્યન્ત જુએ, હસ્ત પ્રમાણ ક્ષેત્રે અન્તર્મુદ્ગર્ત, ગાદિ પ્રમાણ ક્ષેત્રે અન્તર્ભાગ કાળ સુધી, યોજન પ્રમાણક્ષેત્રે દિવસ પૃથક્કલ સુધી, પચ્ચીસ યોજનક્ષેત્રે અન્તર્ભાગ ભરહાસ સુધી, જંબુદ્વીપે એક માસ અધિક, મનુષ્યલોકે એક વર્ષ અધિક અને દ્વિવદ્વીપ સુધીના ક્ષેત્રે વર્ષપૃથક્કલપર્યન્ત જુએ છે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦.

વિ. ભા. ૩૬

અહીં ક્ષેત્રનો અધિકાર હોવાથી પ્રમાણ અંગુલ ગ્રહણ કરવું. અને કેટલાએક કહે છે કે અવધિજ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી ઉત્સેધાંગુલ ગ્રહણ કરવું. એ બેમાંનું જે બહુ શ્રુત કહેતે અંગુલ ગ્રહણ કરવું. એવા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવધિજ્ઞાનથી જોતાં કાળથી અતીત અનાગત આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્રનેજ જુએ છે, આવલિકા એટલે અસંખ્યાત સમયના સમુદાયરૂપ કાળ વિશેષ. અહીં ક્ષેત્ર-કાળ જોવાનું કહ્યું છે, તે ઉપચારથીજ કહ્યું છે, કેમકે ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત જોવા યોગ્ય દ્રવ્યો અવિવક્ષિત કાળાન્તર્વર્તિ તેના પર્યાયો અવધિજ્ઞાની જુએ છે, પણ ક્ષેત્ર-કાળને જોતા નર્થ કારણકે તે ભૂતદ્રવ્યનેજ જોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવું. હું પ્રસ્તુત વાત કહે છે, અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ માત્ર ક્ષેત્રને જોતાં આવલિકાના સંખ્યાતમા ભાગ પર્યન્ત કાળને જુએ છે. અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જોતાં કાળથી આવલિકાનું સુધી જુએ છે. કાળથી આવલિકાપર્યન્ત જોનાર ક્ષેત્રથી અંગુલ પૃથક્ત્વ જુએ છે. પૃથક્ત્વ એટલે સિદ્ધાન્તકારની પરિભાષાથી એથી નવ પર્યન્તની સંખ્યા કહેવાય છે. ક્ષેત્ર હસ્ત પ્રમાણ જોતાં કાળથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી જુએ છે. કાળથી દિવસાન્તઃ જોનાર ક્ષેત્ર ગાઉપર્યન્ત જુએ છે. ચોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી એથી નવ દિવસ સુધી જુએ છે. પક્ષાન્તઃ જોનાર ક્ષેત્રથી પચીસ ચોજન સુધી જુએ છે. સંપૂર્ણ ભરતક્ષે જોનાર અવધિજ્ઞાની કાલથી સંપૂર્ણ પખવાડીઆ પર્યન્ત જુએ છે. જંબુદ્વીપ જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી એક માસ કરતાં અધિક કાળ જુએ છે. અઢીદ્વીપ ને બે સમુદ્ર પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્રને જોનાર અવધિજ્ઞાની એક વર્ષ પર્યન્તનો કાળ જુએ છે. ક્ષેત્રથી રૂચક દ્વીપ પર્યન્ત અવધિજ્ઞાન થયે કાળથી વર્ષ પૃથક્ત્વ પર્યન્ત જાણે છે, બીજા કહે છે કે હજાર વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે. અહીં જ્યાં જ્યાં કાળથી પ્રમાણ કહ્યું છે, ત્યાં ત્યાં અતીત અનાગત ઉભય કાળ સમજવો. એટલે કે તેટલો તેટલો કાળ અતીત અને અનાગત જાણે. ૬૦૮-૬૦૯-૬૧૦.

એ પ્રમાણે નિર્ચુક્તિની ગાથાત્રયનો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

સ્વેત્તમસંસ્વેજ્જંગુલભાગં પાસંતમેવ કાલેણ ।

આવલિયાણ ભાગં ભૂયમણાગયં ચ જાણાઈ ॥ ૬૧૧ ॥

તત્થેવ ય જે દવ્વા તેસિં ચિય જે હવંતિ પજ્જાયા ।

इय स्वेत्ते कालम्मि य जोएज्जा दव्व-पज्जायं ॥ ૬૧૨ ॥

સંસ્વેજ્જંગુલભાણ આવલિયાણિ મુણઈ તદ્ભાગં ।

अंगुलमिह पेच्छंतो आवलियंतो मुणइ कालं ॥ ૬૧૩ ॥

આવલિયં મુણમાણો સંપુર્ણં સ્વેત્તમંગુલપુહુત્તં ।

एवं स्वेत्ते कालं काले स्वेत्तं च जोएज्जा ॥ ૬૧૪ ॥

અવધિજ્ઞાની અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને જોતાં કાળથી અતીત અનાગત આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. (એટલે કે) તે ક્ષેત્ર-કાળમાં રહેલું (અવધિયોગ્ય) દ્રવ્યો અને તેના પર્યાયો જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને કાળમાં

અને પર્યાયની સર્વત્ર યોજના કરવી. અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગને જાણનાર આવલિકાના સંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે, અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાણનાર આવલિકાન્તઃ કાળ જાણે છે, આવલિકા પર્યન્ત કાળ જાણનાર સંપૂર્ણ અંગુલ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર જાણે છે, એ પ્રમાણે ક્ષેત્રમાં કાળ અને કાળમાં ક્ષેત્રની યોજના કરવી. ૬૧૧-૬૧૨-૬૧૩-૬૧૪.

સંખેજ્જમ્મિ ઉ કાલે દીવ-સમુદ્ધાવિ હોંતિ સંખેજ્જા ।

કાલમ્મિ અસંખેજ્જે દીવ-સમુદ્ધા ય મહ્ઞઅવ્વા ॥ ૬૧૫ ॥૩૪૩૫॥

સંખ્યાતાકાળતું જ્ઞાન થએ દ્વીપ-સમુદ્રો પણ સંખ્યાતા જણાય છે, અને અસંખ્યાતા કાળતું જ્ઞાન થએ દ્વીપ-સમુદ્રોની ભજના જાણવી. ૬૧૫.

માસ-વર્ષાદિરૂપ કાળ તે સંખ્યાતો કાળ કહેવાય છે, અહીં મૂળમાં “તુ” શબ્દ છે તે વિશેષણ માટે છે, એથી એક હજાર વર્ષ ઉપર નો કાળ તે અહીં સંખ્યાતો કાળ ગણવો, આજ કારણથી પૂર્વની ૬૧૦મી ગાથામાં “વાસસહસ્સં ચ રુચગમ્મિ” એટલે રૂચકદ્વીપ મુધીના ક્ષેત્રતું જ્ઞાન થએ કાળથી હજાર વર્ષ પર્યન્ત જાણે છે, એવું પાઠાન્તર છે, એવું હજાર વર્ષ ઉપરાન્ત સંખ્યાતા કાળ સંખ્યાતી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી પણ સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રને અવધિ જ્ઞાની જાણે છે. અપિ શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે તેથી મોટે એક દ્વીપ અગર તેનો એક દેશ પણ જાણે છે, તથા પદ્યોપમાદિરૂપ અસંખ્યાતા કાળ સંખ્યાતી અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી ભજના હોય છે, એટલે કે કોઈ મનુષ્યને અસંખ્યાત કાળ પર્યન્તતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએ ક્ષેત્રથી પણ અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર પર્યન્તતું જ્ઞાન થાય છે, કોઈ વખત મોટા સંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્ર પર્યન્તતું થાય છે, કોઈ વખત એક મોટા દ્વીપ સમુદ્રતું થાય છે અને કોઈ વખત તેના એક દેશતું જ્ઞાન થાય છે, આવું અવધિ સ્વયંભૂરમણના તિર્યચતું જાણવું, અથવા સ્વયંભૂરમણ વિષયક મનુષ્યતું બાહ્યાવાધિ અથવા તે વિષયવાળું મનુષ્યતું અસંખ્યાત અવધિ જાણવું, પણ યોજનની અપેક્ષાએ તો સર્વ પક્ષોમાં અસંખ્યાત ક્ષેત્રજ સમજવું ૬૧૫.

એ પ્રમાણે નિર્ચક્ષિતની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે તે ઉપર ભાષ્ય કહે છે.

કાલે અસંખે દીવ-સાગરાં સુહુયા અસંખેજ્જા ।

મયણિજ્જા ઉ મહલ્લા સેત્તં પુણ તં અસંખેજ્જં ॥ ૬૧૬ ॥

અસંખ્યાતા કાળતું જ્ઞાન થએ ક્ષુદ્ર દ્વીપ-સમુદ્રો અસંખ્યાતા જાણે છે, અને અસંખ્યાત યોજન મહાન દ્વીપ-સમુદ્રોની ભજના છે, પણ તે ક્ષેત્ર તો યોજનની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતું જ હોય છે. ૬૧૬.

આ પ્રાણે પરિસ્થૂર ન્યાયની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે.

હવે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ થાય છે. અને જેની વૃદ્ધિમાં જેની વૃદ્ધિ નથી થતી, તે જણાવવાને નિર્ચક્ષિતકાર કહે છે કે-

કાલે ચઉપ્પહ્વુદ્ધી કાલો મહ્ઞઅવ્વો સેત્તવુદ્ધીય ।

વુદ્ધીય દવ્વ-પજ્જવ મહ્ઞઅવ્વા સેત્ત-કાલા ઉ ॥ ૬૧૭ ॥૩૫૩૬॥

કાળની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્રાદિ ચારેની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થએ કાળની ભજના જાણવી. તથા દ્રવ્ય પર્યાયની વૃદ્ધિ થએ ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિ ભજનાએ જાણવી. ૬૧૭.

અવધિગોચર એવો કાળ વૃદ્ધિ પામવાથી ક્ષેત્રાદિ ચારેની અવશ્ય વૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે સર્વમાં કાલ સૂક્ષ્મ છે ને કાળથી પણ ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે, ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય અને દ્રવ્યથી પર્યાયો સૂક્ષ્મ છે. જેમકે કાળનો એકપણ સમય વધવાથી ક્ષયોપશમની વિશેષતાથી ક્ષેત્રના ઘણા પ્રદેશો વધે છે, અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, જેમકે દરેક આકાશ પ્રદેશો દ્રવ્યની પ્રચુરતા હોય છે. તેમજ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયોની વૃદ્ધિ થાય છે, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમાં પર્યાયોની બહુલતા છે.

શિષ્ય:-જો એમ હોય, તો કાળની વૃદ્ધિ થએ બાકીના ક્ષેત્રાદિ ત્રણની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ કહેવું ચોખ્ય છે, પણ ચારની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ શાથી કહો છો ?

ગુરુ:-તહારું કહેવું સત્ય છે પણ આતો સામાન્ય વચન છે, જેમકે-દેવદત્તે ભોજન કરવાથી સર્વ કુટુંબે ભોજન કર્યું છે. આ પ્રમાણે કહેવું જેમ દોષ રહિત છે તેમ તે પણ સમજડું.

હવે અવધિગોચર ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવાથી, કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, ક્ષેત્રની ઘણી વૃદ્ધિ થાય, તો કાળની વૃદ્ધિ થાય, પણ અદ્ય ક્ષેત્રવૃદ્ધિથી કાળવૃદ્ધિ ન થાય; કારણ કે જો એમ ન હોય, તો ક્ષેત્રના પ્રદેશાદિની વૃદ્ધિ થએ કાળના સમયાદિની વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય, એ પ્રમાણે તો અંગુલ માત્ર ક્ષેત્ર વધવાથી કાળની અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી વધી જાય, એમ થવાથી “ અંગુલ પ્રમાણ શ્રેણીના પ્રદેશોપહાર કરતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી થાય,” (ગાથા ૬૨૧માં) કહેવું થશે તથા આવલિકામાત્રનું જ્ઞાન થશે “ અંગુલ પૃથક્ત્વ ક્ષેત્ર જાણે છે,” (ગાથા ૬૦૮ માં) એમ કહેવું થયું એ પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળું થાય. મારે ક્ષેત્રવૃદ્ધિ થએ કાળવૃદ્ધિ ભજનાએ હોય છે, અને દ્રવ્ય-પર્યાયો અવશ્ય વધે છે. તથા દ્રવ્યપર્યાયોની વૃદ્ધિમાં ક્ષેત્ર-કાળની વૃદ્ધિ ભજનાએ હોય છે, એ રહે કે વધે અથવા ન વધે. જેમકે-અવસ્થિત ક્ષેત્ર કાળમાં તથાવિધ શુભ અધ્યવસાયથી ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થએ-દ્રવ્ય વધે છે. અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થએ પર્યાય વૃદ્ધિ અવશ્ય થાય છે, કારણ કે દરેક દ્રવ્યમાં અનન્તા પર્યાયો છે, જઘન્યથી પણ એકેક દ્રવ્યના પર્યાયો ચાર ચાર અવધિજ્ઞાનીને જણાય છે. તથા પર્યાયની વૃદ્ધિ થએથી દ્રવ્ય વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય, કારણકે અવસ્થિત દ્રવ્યમાં તથાવિધ ક્ષયોપશમની વૃદ્ધિ થવાથી પર્યાયોજ વધે છે. ૬૧૭.

એ પ્રમાણે નિર્યુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહ્યો, હવે ભાષ્ય કહે છે.

કાલે પવદ્ઢમાણે સવ્વે દવ્વાદઓ પવદ્ઢંતિ ।

સ્વેત્તે કાલો મહો વદ્ઢંતિ ઉ દવ્વ-પજ્જાયા ॥ ૬૧૮ ॥

મયણાય સ્વેત્ત-કાલા પરિવદ્ઢંતેસુ દવ્વ-માવેસુ ।

દવ્વે વદ્ઢદ્ઢ મારો માવે દવ્વં તુ મયણિજ્જં ॥ ૬૧૯ ॥

કાળની વૃદ્ધિ થતાં સર્વ દ્રવ્યાદિ વધે છે અને ક્ષેત્રવૃદ્ધિએ કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય પણ દ્રવ્ય-પર્યાય તો વધે છેજ. તથા દ્રવ્ય-ભાવની (પર્યાયની) વૃદ્ધિ થવાથી ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન થાય અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિમાં ભાવ તો સંબંધ જોડવાને વૃદ્ધિ થાય પણ ભાવની વૃદ્ધિમાં દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય. ૬૧૮-૬૧૯.

હવે આગળની ગાથાને અંગે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

અણ્ણોણ્ણનિવદ્ધાણં જહ્ણણયાર્હિણ સ્વેત્ત-કાલાણં ।

સમય-ત્પ્પસમાણં કિં તુલ્લં હોજ્જ અહિયં વા ? ॥ ૬૨૦ ॥

(અવધિજ્ઞાનના વિષયપણે કહેલા) અન્યોઅન્ય સંબંધવાળા જ્યન્યાદિરૂપ ક્ષેત્ર અને કાળના પ્રદેશ અને સમયોત્તુ પ્રમાણ શું તુલ્ય છે હીન છે કે અધિક છે? ૬૨૦

ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે કે સર્વત્ર પ્રતિયોગી એવા આવલિકાના અસંખ્યેય ભાગાદિ રૂપ કાળથી ક્ષેત્ર અસંખ્યેય ગણુજ છે. કારણકે—

સુહુમો ય હોઙ્ કાલો તત્તો સુહુમતરયં હવઙ્ સ્વેત્તં ।

અંગુલસેઢીમેત્તે ઓસપ્પિણીઓ અસંસ્વેજ્ઞા ॥ ૬૨૧ ॥૩૬૩૭।

કાળ સૂક્ષ્મ છે અને તેનાથી ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે (કારણકે) અંગુલ પ્રમાણ શ્રેણી માત્રમાં અસંખ્યાત અવસર્પિષ્ણિના સમય જેટલા પ્રદેશો છે. ૬૨૧.

કાળ સૂક્ષ્મ છે કારણકે સેંકડો કમળપત્રનો છેદ કરતાં દરેક પત્ર ભેદવામાં અસંખ્યાતા સમય લાગે છે એમ આગમમાં કહ્યું છે. કાળના અતિ સૂક્ષ્મપણાથી તે ભિન્ન ભિન્ન જણાતા નથી, તેવા કાળથી પણ ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ છે, કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણીમાત્ર ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશો છે તે પ્રદેશોમાંથી દરેક સમયે એકેક પ્રદેશ અપહરીએ તો અસંખ્યાત અવસર્પિષ્ણિકાણે સર્વ પ્રદેશો અપહરાય, અર્થાત્ અસંખ્યાત અવસર્પિષ્ણિકાળના જેટલા સમયો છે, તેટલા અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં પ્રદેશો છે. ૬૨૧

એ ઉપરોક્ત અર્થ સમજાવવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સ્વેત્તં વહુયરમંગુલસેઢીમેત્તે પ્પસર્પિમાણં ।

જમસંસ્વેજ્ઞોમપ્પિણિત્તમયસ્સં થોવ્વો કાલો ॥ ૬૨૨ ॥

ક્ષેત્ર વધારે (સૂક્ષ્મ છે) કેમકે અંગુલપ્રમાણ શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીના સમય જેટલા પ્રદેશો પ્રમાણ છે, તેથી કાળ સ્થૂળ છે. ૬૨૨

શિષ્ય:—ગુરુદેવ ! કાળથી ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે, એમ કહ્યું તે સમજાયું, પણ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય અને ભાવ (પર્યાય) કેવા છે ? તે કૃપા કરી સમજાવો.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનમાટે કાળથી ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-અને ભાવોત્તુ અનુક્રમે સૂક્ષ્મપણું જણાવવાને શ્રીગુરુદેવ કહે છે કે—

કાલો સ્વિત્તં દવ્વં ભાવો ય જહુત્તરં સુહુમમેયા ।

થોવા સંસ્વા-ણંતા-સંસ્વા ય જમોહિવિસયમ્મિ ॥ ૬૨૩ ॥

કાળ-ક્ષેત્ર-દ્રવ્ય-ને ભાવ અનુક્રમે સૂક્ષ્મભેદવાળા છે, કારણકે અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં અનુક્રમે તેઓ ઘોડા-અસંખ્યગુણા-અનંતગુણા અને સંખ્યાત કે અસંખ્યાતગુણા છે. ૬૨૩.

એજ વાત સ્પષ્ટ કરી કહે છે.

સન્વમસંસ્વેજ્ઞગુણં કાલાઓ સ્વેત્તમોહિવિમયમ્મિ ।

અવરોપ્પરસંવદ્ધં સમય-પ્પસપ્પમાણેણં ॥ ૬૨૪ ॥

સ્વેત્તવિસેસેહિંતો દવ્વમણંતગુણિયં પ્પસેહિં ।

દવ્વેહિંતો ભાવો સંસ્વગુણોડસંસ્વગુણો વા ॥ ૬૨૫ ॥

અવધિજ્ઞાનના વિષયમાં પરસ્પર સંબંધવાળા ડવ્યાદિમાં સર્વ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ પ્રદેશ-સમયને કાળના સમયની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણું છે. ક્ષેત્ર પ્રદેશોથી પ્રદેશોને દ્રવ્ય અનંતગુણું છે. તથા દ્રવ્યપ્રદેશોથી ભાવ (પર્યાય) સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાતગુણું છે.

હવે પૂર્વોક્ત વિષયનો ઉપસંહાર કરવાને તથા હવે કહેવાના નિયુક્તિના વિષયની પ્રસ્તાવના કરવાને આચાર્યશ્રી ભાષ્યકાર કહે છે કે—

મણિયં સ્વેત્તપમાણં તમ્માણમિયં મણામિ દવ્વમઓ ।

તં કેરિસમારંમે પરિણિદ્ધાણે વિમજ્જે વા ? ૬૨૬ ॥

(જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારે) ક્ષેત્રનું પ્રમાણ કહ્યું. હવેપછી ક્ષેત્રપ્રમાણથી પરિચિત દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહીશ. તે દ્રવ્ય (અવધિજ્ઞાનના વિષયના) આરંભમાં-અન્તમાં અને મધ્યમાં કેવું હોય ? તે કહીશ. ૬૨૬.

તેયા-ભાસાદવ્વાણ અંતરા એત્થ લભઙ્ પટ્ઠવઓ ।

ગુરુલહુ અગુરુયલહુયં તંપિ ય તેણેવ નિદ્ઠાઈ ॥ ૬૨૭ ॥૩૭૩૮

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની અન્તરાલે રહેલા ગુરુલહુ અને અગુરુલહુ દ્રવ્યને અવાધિજ્ઞાનનો પ્રારંભક જાણે છે. અને તે અવધિજ્ઞાન તેજ સ્વરૂપે પડી જાય છે. ૬૨૭.

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યનાં દ્રવ્ય, જે દ્રવ્યો તૈજસ અને ભાષાને યોગ્ય નથી. તેવા ગુરુલહુ અને અગુરુલહુ પર્યાયયુક્ત દ્રવ્યને અવાધિજ્ઞાનની પ્રારંભમાં જાણે છે. તેમાં જે તૈજસદ્રવ્યની સમીપનાં દ્રવ્ય તે ગુરુલહુદ્રવ્ય છે, અને ભાષાદ્રવ્યની સમીપનાં દ્રવ્ય તે અગુરુલહુદ્રવ્ય છે, તે દ્રવ્યને જાણનાર અવધિજ્ઞાન, અવાધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી પડે ત્યારે તેજ કહેલા ગુરુલહુઆદિ સ્વરૂપવાળા પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યોવડે નિષ્ઠા પામે છે-પડી જાય છે. આ ન્યાય પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનમાં છે, પણ તે અવશ્ય પડે છેજ એમ નાહું. ૬૨૭.

પટ્ઠવઓ નામાવહિનાણસ્સારંમઓ તયાઈણ ।

ઉભયાજોગં પેચ્છઙ્ તેયાભાસંતરે દવ્વં ॥ ૬૨૮ ॥

ગુરુલહુ તેયાસન્નં ભાસાસન્નમગુરું ચ પાસેજ્જા ।

આરંમે જં દિટ્ઠં દટ્ઠૂણં પહ્ઙ્ તં ચેવ ॥ ૬૨૯ ॥

પ્રસ્થાપક એટલે અવધિજ્ઞાનનો આરંભક, તે આદિમાં, તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની વચમાંના અને એ ઉભયને અયોગ્ય એવાં દ્રવ્ય જુએ છે. તૈજસની સમીપનું દ્રવ્ય ગુરુલહુ અને ભાષાસમીપનું દ્રવ્ય તે અગુરુલહુ છે તેને જુએ. તે અવાધિ પડવાનું હોય તેા આરંભમાં જે દ્રવ્ય જોયું હોય તે દ્રવ્ય જોધને અંતે તે પડી જાય છે. ૬૨૮-૬૨૯.

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યનું-અને એ ઉભયને અયોગ્યદ્રવ્ય જુએ છે, એમ કહ્યું છે, તે માટે શિષ્ય પૂછે છે કે—

તેયા-ભાસાજોગં કિમજોગં વા તયંતરાલે જં ।

ઓરાલિયાઈતણુવગ્ગણાકમેણં તયં સજ્ઙં ॥ ૬૩૦ ॥

તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યની અન્તરાલે જે દ્રવ્ય છે, તે તૈજસ અને ભાષાદ્રવ્યને યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે. ?-(કેવું છે ? અથવા કેવા સ્વરૂપનું છે ?) પરમાણુ એ પરમાણુના ત્રણ પરમાણુઓના સંકલ્પના સમૂહથી ઔદારિકાદિ શરીરવર્ગીયના પ્રરૂપણ કરવાવડે સાધ્ય છે-કહી શકાય એમ છે. ૬૩૦.

ઓરાલ-વિઠ્ઠવા-હાર-તેય-ભાસા-જુપાણ-મળ-કમ્મે ।

અહ દઢ્ઠવગ્ગણાણં કમ્મો વિવજ્જાસઓ રેત્તે ॥ ૬૩૧ ॥૩૮૩૧॥

ઔદારિક-વૈકિય-આહારક-તૈજસ-ભાષા-શ્વાસોચ્છવાસ-મન અને કાર્મણુ, (એઆઠ) વર્ગણામાં અનુક્રમે દ્રવ્યસમૂહ વધારે છે, અને ક્ષેત્રમાં (એથી) વિપરીતક્રમ છે. ૬૩૧.

આ નિર્ચુક્તિની ગાથા કૃત્તિકર્ણુ શેઠના ગોવાળના ઉદાહરણપૂર્વક ભાષ્યકાર મહારાજ વિસ્તારથી સમજાવતા કહે છે કે.

કુતિકણ્ણગોવિસેસોવલક્ષણોવમ્મઓ વિણેયાણં ।

દઢ્ઠવાઙ્ગગણાહિં પોગલકાયં પયંસેતિ ॥ ૬૩૨ ॥

કૃત્તિકર્ણુની ગાયોના તફાવતને જાણવાના દૃષ્ટાન્તથી (તીર્થંકર-ગણધરે) દ્રવ્યાદિ વર્ગણાદિવડે, આદિ શબ્દથકી ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ વર્ગણાવડે, શિષ્યોને સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય પ્રરૂપે છે. ૬૩૨.

આ ભરતક્ષેત્રના મગધદેશમાં ઘણીજ ગાયોના સ્વામિ કૃત્તિકર્ણુનામનો ગૃહપતિ હતો, તે ગૃહપતિ પોતાને ઘણી ગાયો હોવાથી તેનાં હજાર-દસહજાર આદિ સંખ્યાના ટોળાં કરીને તે દરેક ટોળાને ભિન્ન ભિન્નપણે પાલન કરવાને તેણે ઘણા ગોવાળો નિર્માણ કર્યા. તે ગોવાળો જ્યારે એ બધી ગાયો પરસ્પર મળી જાય ત્યારે પોતપોતાની ગાયો નહિ જાળખવાથી માહોંમાહે ટ'ટા કરવા લાગ્યા, તેઓને તેપ્રમાણે અન્યોઅન્ય કલહ કરતા જાણીને કૃત્તિકર્ણુ તેઓનો કલહ દૂર કરવાને એ ગાયોમાંથી શ્વેત કાળી-રાતી-કાખરી વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન વર્ણની ગાયોનાં ટોળાં કરીને દરેક ગોવાળને સોંપ્યાં.

એજપ્રમાણે સજાતીય પુદ્ગલ પરમાણુના સમુદાય રૂપ વર્ગણાની વ્યવસ્થા છે. ઉપર કહેલા દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય પણ સમજાવે છે. ગાયોના સમૂહના સ્વામિતુલ્ય તીર્થંકર ગોવાળ સમાન પોતાના શિષ્યો, ગાયોના સમૂહ તુલ્ય પુદ્ગલાસ્તિકાય જાણ્યો, તે સારી રીતે સમજાય તેટલામાટે પરમાણુ આદિ વર્ગણાના વિભાગે પુદ્ગલ વર્ગણાનું સ્વરૂપ તેમણે કહ્યું છે. ૬૩૨.

હવે એજ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ સવિસ્તર કહે છે.

एगा परमाणूणं एगुत्तरवद्द्विधा तथो कमसो ।

संखेज्जपएसणं संखेज्जा वगणा होति ॥ ६३३ ॥

तत्तो संखाईआ संखातीतप्पएसमाणोणं ।

तत्तो पुणो अणंतानंतपएसण गंतुणं ॥ ६३४ ॥

ओरालियस्स गहणप्पाओग्गा वगणा अणंतओ ।

अगहणप्पाओग्गा तस्सेवूनओ अणंतओ ॥ ६३५ ॥

એકે પરમાણુઓની એક વર્ગણા, તે પછી અનુક્રમે એકે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અન્યના પ્રદેશો સુધીની સંખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, પછી પણ તેવી રીતિને અનુસર્યાન પ્રદેશોની સંખ્યાની વર્ગણા હોય છે. પુનઃ અનન્તાનન્ત પ્રદેશોની અનન્ત વર્ગણા કહેવાને આ-

દારિક શરીરને અહુણુ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે, અને તે પછી તેનેજ અઅહુણુ યોગ્ય વર્ગણાઓ તેજ જાતની અનન્તી છે. ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

સજાતીય વસ્તુઓના સમુદાય તે વર્ગણા કહેવાય છે, સમુદાય, સમૂહ, વર્ગ, રાશિ, એ બધા એના પર્યાય જુદા જુદા નામે છે. તેથી કરીને અહીં સમસ્ત લોકાકાશના પ્રદેશમાં રહેલા એકેક છુટા પરમાણુઓના સમુદાય, તે એક વર્ગણા છે. તે પછી સમસ્ત લોકાકાશપ્રદેશ-વર્તિ એ પ્રદેશવાલા સ્કંધોના સમુદાય, તે બીજી વર્ગણા, એજ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની ત્રીજી વર્ગણા, ચાર પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની ચોથી વર્ગણા, પાંચ પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની પાંચમી વર્ગણા, છ પ્રદેશી સ્કંધોના સમુદાયની છઠ્ઠી વર્ગણા, એ રીતે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ છેક સંખ્યાત્ પ્રદેશી સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગણા હોય છે, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોની અસંખ્યાતી વર્ગણા અને તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની અનન્તી વર્ગણાઓ તો ઔદારિક શરીરને નહિ અહુણુ કરવા યોગ્ય છે, એ ઔદારિક શરીરને નહિ અહુણુ કરવા યોગ્ય વર્ગણાઓ અતિક્રમીને, એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ તથાવિધ વિશિષ્ટપરિણામથી પરિણત એવી અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધોની અનન્તી વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીરને અહુણુ કરવા યોગ્ય છે, એટલે ઔદારિક શરીર ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છે, તે પછી એ અહુણુ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણા અતિક્રમી-ને, એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી-પુનઃ ઔદારિક શરીરને અયોગ્ય એવી અનન્તી વર્ગણાઓ છે,

આ વર્ગણાઓ ઘણા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સૂક્ષ્મપરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને અઅહુણુ યોગ્ય છે, તેમજ વૈકિયની અપેક્ષાએ થોડા પરમાણુ દ્રવ્યોથી બનેલી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી વૈકિય શરીરને પણ અહુણુ કરવા યોગ્ય નથી. માત્ર એ વર્ગણાઓ ઔદારિક શરીર યોગ્ય વર્ગણાઓની સમીપે હોવાથી તેના જેવી જ જણાય છે, તે કારણથી એ ઔદારિકને અઅહુણુ યોગ્ય કહેવાય છે. ૬૩૩-૬૩૪-૬૩૫.

હવે કાર્મણુ પર્યન્તની બાકીની વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ કહે છે.

एवमजोगा जोगा पुणो अजोगा य वगगणंता ।

वेदव्वियाइयाणं नेयं तिविगण्यमेकेकं ॥ ६३६ ॥

એ પ્રમાણે અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે, વૈકિય આદિ (વૈકિય-આહારક-તૈજસ-ભાષા-ધાસોચ્ચાસ-મન-અને કાર્મણુ) વર્ગણાઓના દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો જાણવા. ૬૩૬.

પુનઃ ઔદારિક શરીરને અઅહુણુ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈકિય શરીરને અઅહુણુ યોગ્ય છે, કેમકે તે તેની અપેક્ષાએ અલ્પ દ્રવ્યથી બનેલી અને સ્થૂલ પરિણામવાળી હોવાથી તેને અહુણુ યોગ્ય નથી, તેમજ એ વર્ગણાઓ બહુ દ્રવ્યથી બનેલી અને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી ઔદારિક શરીરને પણ અહુણુ કરવા યોગ્ય નથી. કેવળ વૈકિય શરીરને અહુણુ યોગ્ય વર્ગણાની સમીપે હોવાથી તેના જેવી જણાય છે, તેથી તે વૈકિય શરીરને અઅહુણુ યોગ્ય વર્ગણાઓ કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે આગળ પણ સર્વત્ર સમજી લેવું.

એ વૈકિયને અઅહુણુ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી વૈકિય-ને લાયક દ્રવ્યથી બનેલી ને તેને. લાયક તથાવિધ સૂક્ષ્મપરિણામવાળી-હોવાથી વૈકિય શરીરને અહુણુ કરવા યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે, એ અહુણુ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એ-

કે પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી તેનાથી ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી ને સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી વૈકિય શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી (ઉત્તર વર્ગણાની અપેક્ષાએ) અદ્ય દ્રવ્યથી બનેલી સ્થુલ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી આહારકને લાયક ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી તથાવિધ વધારે સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે. એ ગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાઓની ઉપર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અતિ ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી આહારક શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય અનન્તી વર્ગણાઓ છે.

એ પ્રમાણે તૈજસ-સાપા-ધાસોઽઽવાસ-મન અને કાર્મણ વર્ગણાઓને અનુક્રમે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી દરેક વર્ગણાની અયોગ્ય-યોગ્ય અને પુનઃ અયોગ્ય એવા ત્રણ ત્રણ ભેદવાળી અનન્તી વર્ગણાઓ સમજી લેવી. ૬૩૬.

એ દરેક વર્ગણાના ત્રણ ત્રણ ભેદ શાથી જણાય છે? તે માટે કહે છે કે-

एकैकस्साईए पञ्जंतम्मि य हवंतऽजोगाई ।

उभयाजोगाई जओ तेया-भासंतरे पढइ ॥ ६३७ ॥

એકેક વર્ગણાની આદિ ને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે, કેમકે તૈજસ અને સાપાની મધ્યે અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેથી ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો હોય છે. ૬૩૭.

ઔદારિક-વૈકિય વિગેરે દરેક વર્ગણાની આદિમાં અને અન્તમાં અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે. કારણકે દરબી ગાથામાં કહ્યા મુજબ તૈજસ અને સાપા દ્રવ્યની મધ્યનાં દ્રવ્ય એ ઉભયને અયોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે, તે ઉપરથી જેમ તૈજસના અંતે અયોગ્ય દ્રવ્યો કહે છે તેમ તે શરીરાદિ ને ઔદારિકાદિ સર્વ વર્ગણાના અન્તે તે અયોગ્ય દ્રવ્ય હોય છે, અને જેમ સાપા વર્ગણાની આદિમાં તેને અયોગ્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમ ઔદારિકાદિ વર્ગણાની આદિમાં પણ તે ઔદારિક શરીરાદિને અયોગ્ય દ્રવ્યો કહેવાય છે. તથા ઉભયની મધ્યવર્તિ દ્રવ્યો સર્વ વર્ગણાઓમાં ઉભયને અયોગ્યપણું સમાન છતાં પણ જે જેની પાસે હોય તે તેના જેવી જણાય છે, તે કારણથી તે તે વર્ગણાના અયોગ્યપણાનો વ્યવહાર કરાય છે. એમ પહેલાંજ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો થાય છે. ૬૩૮.

હવે કાર્મણ વર્ગણાની ઉપર બીજી વર્ગણાઓ છે કે નહિ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

कम्मोवरिं धुवेयर-सुण्णेरवग्गणा अणंताओ ।

चउधुवणंतरतणुवग्गणा य लीसो अह अचित्तो ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥

કર્મવર્ગણા ઉપર ધ્રુવ-અધ્રુવ-શૂન્ય અને અશૂન્ય વર્ગણાઓ અનન્તી છે. તે પાસે ચાર ધ્રુવાનન્તર અને ચાર શરીરવર્ગણા છે, તેમજ (ને ઉપર) નિશ્ચયવર્ગણા અને અવિનિશ્ચયવર્ગણા છે. ૬૩૮

તે નિર્બુદ્ધિની ગાથા છે. તેના અર્થને બાલ્યકર મહાશય નિવિસ્તર કહે છે.

निचं होति धुवाओ इयरा लोए न होतिनि जयई ।

एगुत्तरबुद्धीए कयाइ सुणंतराओएवि ॥ ६३९ ॥

જાઓ હવંતિ તાઓ સુણંતરવગ્ગણત્તિ મણંતિ ।

નિયયં નિરંતરાઓ હોંતિ અસુણંતરાહ ત્તિ ॥ ૬૪૦ ॥

ધ્રુવવર્ગણાઓ નિત્ય હોય છે અને અધ્રુવવર્ગણાઓ લોકમાં કદિ નથી પણ હોતી, તથા એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ પણ કહેવાય છે, એવી રીતે આંતરાની શૂન્યતાવાળી જે હોય છે તે શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ કહેવાય છે, અને જે અન્તર રહિત હોય છે તે અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ છે. ૬૩૯-૬૪૦

કાર્મણ શરીરને અગ્રહણ યોગ્ય વર્ગણાની ઉપર એકેક પરમાણુએ વધતી અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અનન્ત સ્કંધાત્મક પહેલી ધ્રુવવર્ગણા છે, તે પછી એકેક પરમાણુની વૃદ્ધિએ વધતા અનન્ત સ્કંધોથી બનેલી ધ્રુવવર્ગણાઓ પણ અનન્તી છે, ધ્રુવ એટલે બધા લોકના ભાગમાં વ્યાપ્ત હોવાથી જે સર્વકાળ અવસ્થાયિ-નિત્ય છે, તેને ધ્રુવ વર્ગણા કહે છે, આ વર્ગણાઓને ધ્રુવ કહેવાથી આની પહેલાની ઐતારિકથી કાર્મણપર્યન્તની બધીએ વર્ગણાઓ ધ્રુવ સમજવી, કેમકે એ વર્ગણાઓ પણ હુમ્મેશાં લોકમાં વિદ્યમાન છે, હુમ્મણાં ઉપર કહેલી ધ્રુવવર્ગણાઓ અને હવે પછી કહેવાશે તે અધ્રુવ આદિ સર્વ વર્ગણાઓ અગ્રહણ યોગ્ય છે, કેમકે એ બધી અતિ ઘણાં દ્રવ્યથી બનેલી અને અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી હોવાથી કોઈ પણ જીવે ઐતારિકાદિભાવે કદિ પણ ગ્રહણ કરી નથી.

એ ધ્રુવ વર્ગણા ઉપર એકેક પ્રદેશે વધતી અનન્તી અધ્રુવ વર્ગણાઓ છે, એ અધ્રુવ વર્ગણાઓ તથાવિધ પુદ્ગળ પરિણામની વિચિત્રતાથી કદિ લોકમાં નથી પણ હોતી, એજ કારણથી તે અધ્રુવ કહેવાય છે, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અનન્તી શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ હોય છે, એ વર્ગણાઓ એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હુમ્મેશાં હોય છે, પરંતુ કોઈ વખત એ વર્ગણાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિ તુટી પણ જાય છે, નિરંતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિવાળી નથી હોતી, એ કારણથી તેને શૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ કહેવાય છે, એ પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓ છે, એ વર્ગણાઓ લોકમાં નિરંતર એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી હોય છે, એમાં વચ્ચે કદિ પણ વૃદ્ધિ તૂટતી નથી, તેથી તેને અશૂન્યાન્તર વર્ગણા કહેવાય છે. ૬૩૯-૬૪૦

ધ્રુવગંતરાઈં ચત્તારિ જં ધ્રુવાઈં અગંતરાઈં ચ ।

ભૈયપરિણામઓ જા સરોરજોગત્તણામિમુહા ॥ ૬૪૧ ॥

સ્વંધદુગદેહજોગત્તણેણ વા દેહવગ્ગણાહ ત્તિ ।

સુહુમો દરગયવાયરપરિણામો મોસયક્ષંચો ॥ ૬૪૨ ॥

જે સર્વકાળ ભાવિની અને એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે, અને જે ભેદ પરિણામથી શરીરની યોગ્યતાની સન્નિબ્ધ હોય, અથવા બે સ્કંધના શરીરની યોગ્યતાથી જે હોય તે શરીર વર્ગણા કહેવાય છે, સૂક્ષ્મ અને ઇષ્ટ ગત બાદે પરિણામ તે મિશ્રસ્કંધ કહેવાય છે. ૬૪૧-૬૪૨

ઉપરોક્ત અશૂન્યાન્તર વર્ગણાઓની ઉપર ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ ચાર છે, જે સર્વકાળ ભાવિની અને નિરંતર એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી વર્ગણા હોય તે ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ છે, પ્રથમ ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ અનન્તી છે, એજ પ્રમાણે બીજી-ત્રીજી-તે ચોથી ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાઓ

પણ અનન્તી છે. ધ્રુવવર્ગણાઓ જોડે પહેલાં કહી છે, પરન્તુ તેનાથી આ વર્ગણાઓ ભિન્ન છે, કારણકે તે કરતાં આ અતિ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળી અને ઘણાં દ્રવ્યોથી બનેલી છે. તેથી ભિન્ન કહી છે.

શિષ્ય:—ભલે એમ હોય; પરન્તુ જો એ કેવળ એકોત્તર વૃદ્ધિવાળી છે, તો એમાં ચાર ભેદ કરવાનું શું કારણ છે ?

ગુરુ:—એ ચાર વર્ગણાઓમાંજ નિરન્તર એકોત્તર વૃદ્ધિ હોય છે, અને અન્તરાલમાં તે વૃદ્ધિ ત્રુટી જાય છે ત્યારેજ જુદી વર્ગણાનો આરંભ થાય છે, અથવા વૃદ્ધિનું ત્રુટી તો પણ કંઈક વર્ણાદિ પરિણામની વિચિત્રતા તે ભેદના આરંભમાં કારણ છે, એમ અમારું માનવું છે, પછી તો બહુશ્રુત જાણે. એજ પ્રમાણે આગલ કહેવાસે તેવી શરીર વર્ગણામાં પણ સમજવું.

ઉપર કહેલી ચાર ધ્રુવાનન્તર વર્ગણાની ઉપર દરેકને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિયુક્ત અનન્ત વર્ગણાત્મક ચાર તત્ત્વ (શરીર) વર્ગણા છે. આ વર્ગણાઓ ભેદ અને અભેદના પરિણામથી ઔદારિકાદિ શરીરોની ચોચ્યતાની સન્મુખ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. અથવા આગળ કહેવાશે તેવા મિશ્ર સ્કંધ અને અચિત્ત સ્કંધની ભૂતિની ચોચ્યતાને સન્મુખ હોવાથી તેને શરીર વર્ગણા કહેવાય છે. તથા અનન્તાનન્ત પરમાણુથી બનેલ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો અને કંઈક બાદર પરિણામ સન્મુખ થએલ સ્કંધ તે મિશ્ર સ્કંધ કહેવાય છે. ૬૪૧-૬૪૨.

હવે અચિત્ત મહાસ્કંધનું સ્વરૂપ કહે છે.

જઙ્ઘસમુવાયમર્ગૈર્ ચર્હિં સમર્હિં પૂરણં કુણઙ્ઘ ।

લોગસસ તેર્હિં ચેવ ય સંહરણં તસસ પઢિલોમં ॥ ૬૪૩ ॥

જૈન સમુદ્ધાતની ગતિથી ચાર સમયે લોકને પૂર્ણ કરે છે, અને તેજ પ્રમાણે ચાર સમયે (એ અચિત્ત મહા સ્કંધનું) પ્રતિભોમ રીતે સંહરણ થાય છે. ૬૪૩.

જૈન કેવળી સમુદ્ધાતની રીતિએ (પહેલે સમયે દંર, બીજે સમયે કપાટ, ત્રીજે સમયે મંથાન અને ચોથા સમયે તેના આન્તર પૂરીતે સમગ્ર લોક પૂર્ણ કરે.) વિશ્વના પરિણામ વશાત્ ચાર સમયે સંપૂર્ણ લોકને પૂર્ણ કરે-વ્યાપ્ત થાય. તે અચિત્ત મહા સ્કંધ કહેવાય છે. એ અચિત્ત મહાસ્કંધનું સંહરણ પણ પ્રતિભોમપણે પછીના ચાર સમયે થાય છે. એ પ્રમાણે એ અચિત્ત મહા સ્કંધમાં આઠ સમય લાગે છે. ૬૪૩.

શિષ્ય:- આહીં પુદ્ગલાનો વિચાર ચાલે છે, તેમાં પુદ્ગળ મહા સ્કંધ એ અચિત્તનજ છે, તેને અચિત્તપણાનું વિશેષણ આપવાથી શું લાભ છે ? કારણકે એમાં કંઈ એવી ભિન્ન પાડવા ચોચ્ય નથી.

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

જઙ્ઘસમુવાયસચિત્તકમ્પપોગલમયં મતાગ્ધયં ।

પટ તસસમાણુમાયો દોટ અચિત્તો મતાગ્ધયો ॥ ૬૪૪ ॥

જૈન સમુદ્ધાતમાં સચિત્તકર્મ પુદ્ગળનય મહા સ્કંધ થાય છે. તેની મમાન-મુખાવ-વિષયો અચિત્ત મહા સ્કંધ હોય છે. (તેથી તેનાથી વુટી પાડવા અચિત્તપણાનું વિશેષણ આપ્યું છે.) ૬૪૪.

અનન્તાનન્ત પરમાણુ પુદ્ગળ સમૂહથી બનેલા સ્કંધનું સ્વરૂપ કહેવાનો અહીં અવસર છે, તેમાં જે “ મહા સ્કંધ ” એટલુંજ માત્ર કહ્યું હોય, તે કેવળી સમુદ્ધાતમાં જીવાધિષ્ઠિત અનન્તાનન્ત કર્મ પુદ્ગળમય સ્કંધ થાય છે, તેનું પણ ગ્રહણ થાય- કારણકે પ્રસ્તુત મહા સ્કંધના ક્ષેત્ર-કાળ-અને અનુભાવ, કેવળી સમુદ્ધાતમાં થતા કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધની સમાન છે, જેમકે-બન્ને મહાસ્કંધો ચોથા સમયે સંપૂર્ણ લોક પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપે છે, આઠ સમય પર્યાન્ત રહે છે, તથા પાંચ વર્ણ બે ગન્ધ-પાંચ રસને ચાર સ્પર્શ એ સોળ ગુણરૂપ અનુભાવ પણ બન્નેમાં સમાન છે. આ પ્રમાણે “ મહાસ્કંધ ” એટલુંજ કહેવાથી ક્ષેત્ર-કાળ અને અનુભાવની સમાનતાએ કેવળી સમુદ્ધાત ગત કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધ પણ પ્રસ્તુત મહાસ્કંધની સાથે ગ્રહણ થાય, અને અહીં એ કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધનું પ્રયોજન નથી. આ કારણથી અચિત્તપણાના વિશેષણ વડે તેને જીદો કરાય છે, કેમકે એ સમુદ્ધાત ગત કર્મ પુદ્ગળમય મહાસ્કંધ જીવાધિષ્ઠિત હોવાથી સચેતન છે. ૬૪૪.

આ સંબંધમાં બીજા કેટલાંક મત છે, તે મત બતાવીને તેનું નિવારણ કરતા ભાષ્ય-કાર મહારાજ કહે છે કે—

સવ્વુક્કોસપણ્ણો एसो केई, न चायमेगंतो ।

उक्कोसपण्णो जमवगाहटिइओ चउट्ठाणो ॥ ૬૪૫ ॥

अट्ठप्पासो य जओ भणिओ, एसो य जं चउप्पासो ।

अण्णेऽवि तओ पोग्गलमेया संतित्ति सद्धेयं ॥ ૬૪૬ ॥

સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ તે અચિત્ત મહાસ્કંધ છે, એમ કેટલાએક કહે છે. (એઓનું એ કહેવું સત્ય નથી;) કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ અવગાહના અવગાહના અને સ્થિતિ-વડે ચતુઃસ્થાન પતિત છે. વળી પ્રજ્ઞાપનામાં આઠ સ્પર્શવાળો ઉત્કૃષ્ટ તે મહાસ્કંધ કહ્યો છે. અને આ અચિત્તમહાસ્કંધ તે ચાર સ્પર્શવાળો છે, તેથી આના શિવાય બીજા પણ પુદ્ગળ વિશેષ છે, એમ માનવું. ૬૪૫-૬૪૬

આ પ્રસ્તુત અચિત્ત મહાસ્કંધ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશોથી બનેલો છે, કારણકે ઔદારિકાદિ સર્વ વર્ગણાઓ કહ્યા પછી એવટે આ મહાસ્કંધ કહ્યો છે, તેથી જણાય છે કે આજ મહાસ્કંધ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળો છે, તે શિવાય બીજા કોઈ તેટલા કે વધારે પ્રદેશવાળા સ્કંધો નથી, આ ઉપરાંત બીજા પુદ્ગળ વિશેષોની કથાજ બંધ થાય છે. આ પ્રમાણે કેટલાં એકનું માનવું છે.

ઉપર મુજબ તેઓનું માનવું સત્ય નથી, કેમકે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની જેવા બીજા જે ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશી સ્કંધો તે તેની અપેક્ષાએ પ્રજ્ઞાપનામાં ચતુઃસ્થાનપતિત કહેલ છે, પ્રજ્ઞાનામાં કહ્યું છે કે—“ હે ભગવન્ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કંધોના કેટલા પર્યંવો કહ્યા છે ? ગૌતમ અનન્તા કહ્યા છે, ભગવન્ શા માટે એમ કહેવાય છે. ? ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ બીજા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો (એકેક દ્રવ્ય હોવાથી) એની સાથે દ્રવ્યાર્થ પણ સમાન છે, પ્રદેશાર્થપણે સમાન છે, અને અવગાહનાર્થપણે ચતુઃસ્થાન પતિત છે, જેમ કે અમં-જ્યેય ભાગહીન, સંજ્યેય ભાગહીન, સંજ્યેય ગુણહીન, અસંજ્યેય ગુણહીન, અસંજ્યેય ભાગઅધિક, સંજ્યેય ભાગ અધિક, સંજ્યેય ગુણ અધિક, અસંજ્યેય ગુણ અધિક. એજ પ્રમાણે સ્થિતિવડે પણ ચતુઃસ્થાન પતિત છે ” અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ તે બીજા

અચિત્ત મહાસ્કંધની સાથે અવગાહના અને સ્થિતિવડે સમાનજ છે' આ ઉપરથી જણાય છે કે આ સિવાય બીજા પણ કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધો પ્રજ્ઞાપનામાં માનેલા છે.

વળી પ્રજ્ઞાપનામાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ આઠ સ્પર્શવાળો કહ્યો છે, અને આ અચિત્ત મહાસ્કંધ ચાર સ્પર્શવાળા માન્યો છે, તેથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધોના ભેદની સિદ્ધિવડે પૂર્વોક્ત વર્ગણા મિશ્રને અચિત્ત મહાસ્કંધો સિવાય બીજા પણ કેટલાક પુદ્ગળ વિશેષો ગ્રહણ કર્યા વિનાના છે એમ માનવું, આટલાથીજ સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરેલ છે એમ ન સમજવું. ૬૪૫-૬૪૬.

એ પ્રમાણે ૬૩૧મી ગાથામાં કહ્યા મુજબ દ્રવ્ય વર્ગણાઓ કહી, હવે ક્ષેત્રાદિ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ કહે છે.

ણપણસોગાઠાણ વગણેગા પણસવુઢ્ઠીણ ।

સંલેજ્જોગાઠાણં સંલેજ્જા વગણા તત્તો ॥ ૬૪૭ ॥

તત્તો સંલેજ્જાસંલેજ્જાતીતપ્પણસમાણાણં ।

ગંતુમસંલેજ્જાઓ જોગાઓ કમ્મુણો મણિયા ॥ ૬૪૮ ॥

તત્તો સંલેજ્જા તસ્સેવ પુણો હવંતિજોગાઓ ।

માણસદ્વર્ણાણિ એવં તિવિગપ્પમેક્કેકં ॥ ૬૪૯ ॥

એક પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની એક વર્ગણા, તે પછી એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાત-પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની સંખ્યેય વર્ગણા, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા (એ વર્ગણા અતિક્રમીને) તે પછી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની કર્મગ્રહણ-યોગ્ય વર્ગણાઓ કહી છે. તે પછી તેનેજ અગ્રહણ યોગ્ય અસંખ્યાત વર્ગણાઓ છે. એજ પ્રમાણે મનોદ્રવ્યાદ દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ જાણવા. ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

ક્ષેત્રવર્ગણાનો કર્મ દ્રવ્યવર્ગણાથી વિપરીત જાણવો, એટલે કે એકેક પરમાણુ અને દ્વયણુકાદિથી માંડીને અનન્તાણુ પર્યન્તના સ્કંધો, જે એક આકાશપ્રદેશમાં અવગાહી રહ્યા હોય, તે સર્વની એક વર્ગણા. દ્વયણુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યન્તના બે પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની બીજી વર્ગણા. ત્રયણુકાદિથી અનન્તાણુ પર્યન્તના ત્રણ પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની ત્રીજી વર્ગણા. એ પ્રમાણે એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ સંખ્યાતા પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની સંખ્યાતી વર્ગણા, અને અસંખ્યેય પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલા સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણા છે. એ વર્ગણાઓ અતિક્રમીને એકેક પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધોની અસંખ્યેય વર્ગણાઓ કર્મને ગ્રહણયોગ્ય તીર્થકર ભગવાને કહેલી છે તે પછી થોડા પરમાણુઓથી બનેલી, સ્ફુટ પરિમાણ વાળી અને બહુ આકાશ પ્રદેશને અવગાહી રહેલી એકેક આકાશ પ્રદેશની વૃદ્ધિએ વધતી કર્મને અગ્રહણ યોગ્ય અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે. તદનન્તર એજ પ્રમાણે એકેક આકાશ પ્રદેશાવગાહની વૃદ્ધિએ વધતી મનને અગ્રહણ યોગ્ય પણ અસંખ્યેય વર્ગણાઓ છે. એકેક સ્પર્શક વર્ગણાઓ પાછી તેને ગ્રહણ યોગ્ય છે અને એટલીજ પુનઃ મનને અગ્રહણ યોગ્ય છે. એજ પ્રમાણે શ્વાસોચ્વાસ-ભાષા તંત્રસ-આદાન-વૃદ્ધિ-અને આનાદિક કર્મ કર્મના અગ્રહણ યોગ્ય-અગ્રહણ યોગ્ય, અને અગ્રહણ યોગ્ય એવા કેટલા ત્રણ ભેદના દ્રવ્ય વર્ગણાઓ વિપરીત પણ) ક્ષેત્રથી જાણવા.

ધ્રુવાદિ દરેક વર્ગીણાઓના સ્કંધો પણ અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશમાં અવગાહી રહ્યા છે એમ જાણવું. પરંતુ તેના વિચાર અહીં નથી કર્યો, કારણકે શરીરોમાં એ અનુપયોગી હોવાથી જીવોએ તે વર્ગીણાઓને કદિપણ ગ્રહણ કરી નથી. અથવા કર્મને અગ્રહણ થાય વર્ગીણાઓમાં તેના અન્તર્ભાવ સમજવો. અને દ્રવ્યવર્ગીણાના અધિકારમાં ધ્રુવાદિ વર્ગીણાઓના વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે, તે કેવળ તેનું સ્વરૂપ જાણવા માટેનું છે. કાળ અને ભાવ વર્ગીણાઓ અનુક્રમે સમયાદિ સ્થિતિ તથા વર્ણાદિ માત્ર અંગીકાર કરીને સામાન્યથી કહેવાશે. આથી તે વડે પણ સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે એમ સમજવું. એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વર્ગીણા કહી, ૬૪૭-૬૪૮-૬૪૯.

હવે કાળવર્ગીણાઓનું સ્વરૂપ કહે છે.

एगा समयविईणं संखेज्जा संखसमयविइयाणं ।

हौंति असंखेज्जाओ तओ असंखेज्जसमयाणं ॥ ६५० ॥

એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુઆદિની એકવર્ગીણા, સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતી વર્ગીણા અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગીણાઓ છે. ૬૫૦

અમુક વિવક્ષિત પરિણામથી સામાન્યપણે જે પરમાણુઓ અથવા સ્કંધો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય, તે સર્વની એક વર્ગીણા જાણવી. એજ પ્રમાણે એકેક સમયની વૃદ્ધિ સંખ્યાતા સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની સંખ્યાતી વર્ગીણાઓ છે, અને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગીણાઓ છે. આ રીતે અવર્ગીણાઓથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે એક સમયની સ્થિતિથી માંડીને અસંખ્યેય સમયની સ્થિતિ ઉપરાંત પુદ્ગલોની સ્થિતિજ નથી. ૬૫૦

હવે ભાવવર્ગીણાઓનું સ્વરૂપ કહે છે.

एगा एगगुणाणं एगुत्तरबुद्धिया तओ कमसो ।

संखेज्जगुणाण तओ संखेज्जा वग्गणा हौंति ॥ ६५१ ॥

संखाईयगुणाणं संखाईया य वग्गणा तत्तो ।

हौंति अणंतगुणाणं दब्बाणं वग्गणाऽणंता ॥ ६५२ ॥

वण्ण-रस-गंध-फासाण हौंति वीसं समासमेएणं ।

गुरुलहु-अगुरुलहूणं वायर-सुहुमाण दो वग्गां ॥ ६५३ ॥

એક ગુણવાળા પરમાણુ આદિની એક વર્ગીણા, તે પછી અનુક્રમે એકોત્તર ગુણ વૃદ્ધિ એ સંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુઆદિની સંખ્યેય વર્ગીણાઓ, અસંખ્યેય ગુણવાળા પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગીણાઓ અને અનન્ત ગુણવાળા પરમાણુઆદિ દ્રવ્યોની અનન્ત વર્ગીણાઓ છે. વર્ણ-ગન્ધ-રસ ને સ્પર્શના સંદ્વેષે વીસ ભેદ છે, તેના ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ-પર્યાયનાં બાદર અને સૂક્ષ્મ એવા બે વર્ગ છે. ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એકગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ અને સ્કંધો જે હોય તે સર્વની એક વર્ગીણા દ્વિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુઆદિની બીજી વર્ગીણા, ત્રિગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ આદિની ત્રીજી વર્ગીણા, એ પ્રમાણે એકેક ગુણ વૃદ્ધિએ સંખ્યેયગુણા કૃષ્ણવર્ણવાળા પરમાણુ

હું આદિની સંખ્યાત વર્ગણા, અસંખ્યેયગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત પરમાણુ આદિની અસંખ્યેય વર્ગણા અને અનન્તગુણા કૃષ્ણવર્ણયુક્ત પરમાણુ આદિની અનન્તી વર્ગણા છે. આજ પ્રમાણે બાકીના લીલો-લાલ પીળો અને સફેદ એ ચાર વર્ણમાં, સુરભિ અને દુરભિ એ બે ગન્ધમાં, તીખો-કડવો-કષાયલો-ખાટો અને મીઠો એ પાંચ રસમાં, કર્કશ-કેમળ-ભારી હલકો-ઠંડો-ઉષ્ણ-ચીકણો-અને મુકો એ આઠ સ્પર્શમાં, એમ સર્વ મળી વીસ ભેદોમાં દરેક ભેદની ઉપર મુજબ એક ગુણાની એક, સંખ્યેયગુણાની સંખ્યેય, અસંખ્યેયગુણાની અસંખ્યેય અને અનન્તગુણાની અનન્તી વર્ગણા કહેવી. માત્ર એટલું વિશેષ કે જ્યાં વર્ણ હોય ત્યાં એકાદિગુણો વર્ણ કહેવો, ગન્ધ હોય ત્યાં એકાદિગુણો ગન્ધ કહેવો, રસ હોય ત્યાં એકાદિગુણો રસ કહેવો, અને સ્પર્શ હોય ત્યાં એકાદિ ગુણો સ્પર્શ કહેવો.

તથા ગુરુલઘુ પર્યાયવાળી સ્થૂલ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની એક વર્ગણા અને અગુરુ લઘુ પર્યાયવાળી સૂક્ષ્મ પરિણામ યુક્ત વસ્તુઓની બીજી વર્ગણા, એમ બેજ વર્ગણા છે. આ પ્રમાણે એ ભાવ વર્ગણાઓથી સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ગ્રહણ કરાય છે, કેમકે ઉપરોક્ત વર્ણાદિ ભાવ ભાવ અન્યત્ર પુદ્ગળોનો સદ્ભાવ નથી. ૬૫૧-૬૫૨-૬૫૩.

એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ કહીને હવે પ્રસ્તુત વિષયનું સ્મરણ કરી ઉપસંહાર કરે છે.

મણિયં તેયા-ભાસાવિમજ્જદન્વાવગાહપરિમાણં ।

ઓહિન્નાનારંભો પરિણિદ્ધાણં ચ તં જેસુ ॥ ૬૫૪ ॥

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યના દ્રવ્યોનું અવગાહ પરિમાણ, તથા જે દ્રવ્યોમાં અવાધજ્ઞાનનો આરંભ અને પતન થાય છે, તે કહ્યું. ૬૫૪.

તેજસ અને ભાષાદ્રવ્યની મધ્યમાં જે તે ઉભયને અયોગ્ય દ્રવ્યો છે તે દ્રવ્યોનું અવગાહ પરિમાણ અને ઉપલક્ષણથી અનન્ત પરમાણુ પ્રચિત સ્કંધોનું સ્વરૂપ; તેમજ જે દ્રવ્યોમાં અવાધજ્ઞાનનો આરંભ અને પતન થાય છે તે કહ્યું. એટલેકે પૂર્વે દરબી ગાથામાં શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે તેજસ અને ભાષાની અન્તરાલે જે અયોગ્ય દ્રવ્ય છે, તેનું કેટલું સ્વરૂપ છે, અને કેટલા પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે ? શિષ્યના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગુરુએ આધારિકાદિ વર્ગણાઓનું સ્વરૂપ કહીને આપ્યો. ૬૫૪.

ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ દ્રવ્ય પ્રથમ અવાધજ્ઞાની ભુએ છે, એમ પાંચલાં કહ્યું છે, તેમાં ગુરુ લઘુ દ્રવ્યમાં આરંભાયેલ અને અગુરુલઘુદ્રવ્યમાં આરંભાયેલ અવાધજ્ઞાનનું જે સ્વરૂપ છે તે કહે છે.

ગુરુલહુદન્વારદ્વો ગુરુલહુદન્વાઈ પેચ્છં પચ્છા ।

इयराई कोई पेच्छइ विमुञ्चमाणो कमेगेव ॥ ६५५ ॥

अगुरुलहनुमारद्वो उटठं वडठइ कमेण सो नाहो ।

वटठंतो चिव कोई पेच्छइ इयराटं सवराटं ॥ ६५६ ॥

ગુરુલઘુદ્રવ્યથી આરંભાયેલું (તેજસ સમીપના દ્રવ્યથી ગરુ પડેલું) અવધિ જરૂર પડે તેવી (આધારિકાદિ) ગુરુલઘુદ્રવ્યને જો ને, પડેલું વિમુક્ત અને કાલે (અગરુ) અગુરુલઘુદ્રવ્યને ભુએ છે. અને વિમુક્તિ ત્યાં પામતા તે ગુરુલઘુદ્રવ્યને જેવે દરેકેક કાળ રહીને પડી પડી જાય છે, તથા અગુરુલઘુદ્રવ્યની અનન્તતાવધ

(ભાષાસમીપનાં દ્રવ્યોથી શરૂ થયેલું) સ્વપદિ અનુક્રમે ઉપર વધે છે, પણ નીચે નથી વધતું (કેમકે ઉપરનાંજ અગુરુલઘુ ભાષાદ્રવ્યો તે જુએ છે.) અને કોઈક અવધિજ્ઞાન તથા વિધવિશુદ્ધિવાળું થઈને વધતું (ઔદારિકાદિ) ગુરુલઘુદ્રવ્યોને પણ એકીસાથે જુએ છે, ૬૫૫ થી હવે પછીની ગાથાનો સંબંધ કરવાને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

ગુરુલહુમગુરુલહું વા તેયા-ભાસંતરેત્તિ નિદિદ્ઢં

ઓરાલાઈયાણં કિં ગુરુલહુમગુરુલહુયં વા ? ॥ ૬૫૭ ॥

તૈજસ અને ભાષાની અન્તરાલમાં ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુદ્રવ્ય છે, એમ તમે કહ્યું છે. પરંતુ ઔદારિકાદિદ્રવ્યો ક્યાં ગુરુલઘુદ્રવ્ય છે અને ક્યાં અગુરુલઘુદ્રવ્ય છે ? તે કહો, ૬૫૭ આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે.

ઓરાલિય-વેડવિય-આહારગ-તેય ગુરુલહૂ દવ્વા ।

કમ્મગ-મળ-ભાસાઈ ઇયાઈ અગુરુલહુયાઈ ॥ ૬૫૮ ॥ ૪૦૪૧ ।

ઔદારિક-વૈકલ્ય-આહારક-ને તૈજસ (તથા તેના જેવા જણાતા બીજાં સ્થૂલદ્રવ્યો) ગુરુલઘુદ્રવ્યો છે, અને કાર્મણ-મન-ભાષા-ને ત્યાસોઅ્યાસ (તથા બીજા પરમાણુદ્રવ્યો અને આકાશ વિગેરે) અગુરુલઘુદ્રવ્યો છે. ૬૫૮.

એ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની વિચારણાઓ કહે છે.

ગુરુયં લહુયં ઉભયં નૌભયમિતિ વાવહારિયનયસ્સ ।

દવ્વં લેદ્દૂ દીવો વાઝ વોમં જહાસંસ્થં ॥ ૬૫૯ ॥

નિચ્છયઓ સવ્વગુરું સવ્વલહું વા ન વિજ્ઞણ દવ્વં ।

વાયરમિહ ગુરુલહુયં અગુરુલહું સેસયં સવ્વં ॥ ૬૬૦ ॥

ઢેકું, હીપક, વાયુ અને આકાશાદિ અનુક્રમે ગુરુ-લઘુ-ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુદ્રવ્ય છે. એમ વ્યવહારનયનો મત છે; અને નિશ્ચયથી તો સર્વથા ગુરુ અથવા સર્વથા લઘુ દ્રવ્ય નથી. (કેવલ) સ્થૂલદ્રવ્ય ગુરુલઘુ છે અને શેષ સર્વ અગુરુલઘુ છે. ૬૫૯-૬૬૦.

જે દ્રવ્ય ઉંચે અથવા તિર્થુ દે'કયું હોય, પણ સ્વભાવથીજ નીચે પડે છે, તે ઢે' આદિ ગુરુદ્રવ્ય છે, જે સ્વભાવથીજ ઉર્ધ્વગતિ સ્વભાવવાળું હોય, તે હીપકલિકાદિ લઘુ દ્રવ્ય છે, જે ઉંચે અથવા નીચે ગતિ નહિ કરતાં કેવળ સ્વભાવથીજ તિર્થિગતિવાળું હોય તે વાયુ આદિ ગુરુલઘુદ્રવ્ય છે; અને જે ઉર્ધ્વ-અથવા કે તિર્થિગતિમાંથી કોઈ પણ ગતિ નહિ કરનાર અથવા એ સર્વ ગતિ કરનાર હોય, તે આકાશ-પરમાણુ આદિ અગુરુલઘુ દ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારનયનું માનવું છે.

નિશ્ચયનયના મતે તો એકાન્તે ગુરુસ્વભાવવાળું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, કારણકે તે વિગેરે ગુરુસ્વભાવવાળું છે, તોપણ પરપ્રયોગથી તેની ઉર્ધ્વગતિ જણાય છે, તેમજ એકાન્તે લઘુદ્રવ્ય પણ નથી, કારણકે અતિલઘુસ્વભાવવાળાં બાબત વિગેરે પણ હસ્તતાડનાદિએ અધોગામી જણાય છે. મારે એકાન્તે ગુરુ અથવા એકાન્તે લઘુ વસ્તુજ નથી. પરંતુ આ લોકમાં ઔદારિકવર્ગણા-વિગેરે અને પૃથ્વી પર્વતાદિ જે કોઈ સ્થૂલ વસ્તુ છે, તે

ગુરુલઘુ દ્રવ્ય છે, અને શેષ-ભાષા-શ્વાસ-મનોવર્ગણા વિગેરે તથા પરમાણુ દ્રવ્યક્ર
અને આકાશ વિગેરે સર્વ વસ્તુ અગુરુલઘુ દ્રવ્ય છે, ૬૫૯-૬૬૦.
અહીં વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે—

જઈ ગરુયં લહુયં વા ન સવ્વહા દવ્વમત્થિ તો કીસ ।

ઉદ્દમહોઽવિ ય ગમણં જીવાણં પોગલાણં ચ ? ॥ ૬૬૧ ॥

ઉદ્દં લહુકમ્માણં મણિયં ગુરુકમ્મણામહોગમણં ।

જીવા ય પોગલાવિ ય ઉદ્દા-હોગામિણો પાયં ॥ ૬૬૨ ॥

જો એકાન્ત લઘુ અથવા ગુરુ દ્રવ્ય નથી, તો જીવ અને પુદ્ગળોતું ઉર્વગમન અને
અધોગમન શાથી થાય છે ? કેમકે લઘુકર્મવાળાતું ઉર્વગમન અને ગુરુકર્મવાળાતું
અધોગમન કહ્યું છે, જીવ અને પુદ્ગળો પણ પ્રાયઃ ઉર્વગામી અને અધોગામી છે ૬૬૧-૬૬૨.
વ્યવહારવાદી પૂછે છે કે જો એકાન્તગુરુ અથવા એકાન્તલઘુ દ્રવ્ય સર્વથા નથી,
તો જીવ અને પુદ્ગળોતું અનુક્રમે ઉર્વગમન અને અધોગમન શાથી થાય છે ? કારણકે
લઘુકર્મવાળાઓતું સૌધર્મદેવલોકાદિમાં ઉર્વગમન, અને ગુરુકર્મવાળાઓતું સાતમી
પૃથ્વી આદિમાં અધોગમન, સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે, અથવા આ પ્રમાણે કહેવાથી શું ? સર્વ
સિદ્ધાન્ત જાણનારાઓને પણ આ જાણીતું છે કે જીવો અને પુદ્ગળો પ્રાયઃ ઉર્વ લોકાન્ત-
થી અધોલોકાન્ત સુધી જાય છે અને અધોલોકાન્તથી ઉર્વલોકાન્ત સુધી જાય છે. પ્રાયઃ
શબ્દથી શ્રેણિના અનુસારે તિર્છગમન પણ કરે છે. આ પ્રમાણે જો તેઓમાં ગુરુતા અને
લઘુતા ન હોય, તો તેઓ અધોગમન અને ઉર્વગમન શાથી કરે ? કહેવાતું તાત્પર્ય એ
છે કે લોકલોકાદિના અધોગમનમાં ગુરુતા કારણ છે, દીપકલિકાદિના ઉર્વગમનમાં લઘુતા
કારણ છે, વાયુ આદિના તિર્છગમનમાં ગુરુલઘુપણું કારણ છે, અને આકાશાદિના અવસ્થા-
નમાં અગુરુલઘુતા કારણ છે, કેમકે આનતાદિ દેવવિગ્નાન વિગેરે આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે.
આમ કહેવાથી તારે પણ ગુરુ આદિ ચાર પ્રકારે વસ્તુ અમારી પેઠે માનવી જોઈએ ૬૬૧-૬૬૨.

ઉપરોક્ત વ્યવહારવાદીને નિશ્ચયવાદી ઉત્તર આપે છે.

અન્ન ચિય ગુરુલહુયા અન્નો દવ્વાણ વિરિયપરિણામો ।

અન્નો ગદ્ધપરિણામો નાવસ્સં ગુરુલહુનિમિત્તો ॥ ૬૬૩ ॥

દ્રવ્યોની ગુરુતા અને લઘુતા કંઈ અન્યજ છે, અને વીર્ય પરિણામ પણ અન્યજ છે,
તેમનો ગતિપરિણામ પણ અન્યજ છે. ગુરુતા અને લઘુતા અવરય નિમિત્ત નથી.
૬૬૩. કારણકે—

પરમલહુણપ્પૂર્ણં જં ગમગમયોઽવિ નત્ય કો દંઙ્ગ ? ।

ઉદ્દં ધૂમાર્ણં ધૂલ્લયરાણંપિ કિં કજ્જં ? ॥ ૬૬૪ ॥

કિં વ વિમાણાર્ણં નાહોગમણં મહાગુન્નંપિ ।

તણુપરદેહો દેવો દરતુવ્વઃ વ કિં મત્તાનંદં ? ॥ ૬૬૫ ॥

અનિશ્ચય લઘુ પરમાણુઓતું જે અધોગમન થાય છે, તેમાં ગુરુતા નથી અને ગુરુ-
તા લઘુતા વિગેરે ઉર્વગમન થાય છે તેમાં ગુરુતા પ્રયોજન નથી. માત્ર અનિશ્ચય
જોઈએ.

ભારી વિમાનાદિનું અધોગમન કેમ નથી ? અને અતિસૂક્ષ્મ દેહવાળો દેવ મોટા પર્વતને કેમ ઉપાડી શકે છે ? ૬૬૪-૬૬૫.

અતિલઘુ પરમાણુઓની નીચેના ભાગમાં ગતિ થાય છે, એમાં અધોગતિ પરિણામની વિશેષતા વિના ઘીજો ક્યો હેતુ છે ? કોઈજ નહિ. તથા અતિશય સ્થૂલ ધૂમ્રાદિનું બે ઉર્ધ્વગમન થાય છે, તેમાં પણ ઉર્ધ્વગતિપરિણામની વિશેષતા સિવાય ઘીજી કંઈ કારણ છે ? કોઈપણ નહિ. આ પ્રમાણે પ્રખળ અધોગતિના પરિણામે પરમાણુ ગત લઘુતા અતિક્રમી અને પ્રખળ ઉર્ધ્વગતિના પરિણામે ધૂમ્રાદિ ગત ગુરુતા અતિક્રમી છે.

આ રીતે ગતિપરિણામથી ગુરુતા અને લઘુતાનો અતિક્રમ કહ્યો, હવે પ્રખળ સ્થિતિ પારિણામવડે પણ ગુરુતાનો અતિક્રમ બતાવે છે. જો અધોગમનમાં ગુરુતા કારણ છે એમ માનીએ, તો આનતાદિ દેવલોકના વિમાનો, સિદ્ધશિલા વિગેરે અતિગુરુ પદાર્થોનું અધોગમન કેમ નથી થતું ? તેમાં પણ પ્રખળ સ્થિતિપરિણામજ તેમની ગુરુતા અતિક્રમીને સ્થિરતા કરે છે, વળી અતિ નાના શરીરવાળો મહાવીર્યવાન દેવ મોટા પર્વતને ઉપાડી ઉંચે કેમ ફેંકે છે ? જો ગુરુતા અધોગતિઆદિનું કારણ હોય, તો તે પર્વત પોતાની ગુરુતાથી મહાવીર્યવાળા દેવને દબાવી નીચેજ ચાલ્યો જાય, માટે ઉર્ધ્વગતિ અને અધોગતિમાં ગુરુતા કે લઘુતા કંઈ કારણ નથી. ૬૬૪-૬૬૫.

જો એમ કહેવામાં આવે કે-

अह तस्स वीरियं तं तो नाहोगमणकारणं गुरुया ।

उद्धगइकारणं वा लहुया एगंतओ जुत्ता ॥ ६६६ ॥

તે દેવને અતિશય વીર્ય (શક્તિ) છે, જેથી મોટા પર્વતને તે ઉપાડે છે, તો એકાન્ત અધોગતિનું કારણ ગુરુતા અને ઉર્ધ્વગતિનું કારણ લઘુતા છે, એમ કહેવું યુક્ત નથી. ૬૬૬.

विरियं गुरु-लहुयाणं जहाधियं गइविवज्जयं कुणइ ।

तह गइ-ठिइपरिणामो गुरु-लहुयाओ विलंघेइ ॥ ६६७ ॥

જેમ અધિકવીર્ય ભારી-હળવા પદાર્થની ગતિ વિપર્યય કરે છે, તેમ અધિકગતિ અને સ્થિતિનો પરિણામ પણ ગુરુતા અને લઘુતાને ઉદ્ધે છે. ૬૬૭.

ઉપરોક્ત ન્યાયે જેમ દેવ વિગેરેનું અધિકવીર્ય ગુરુ-લઘુવસ્તુઓની ગતિ વિપરીત કરે છે, તેમ ગતિ અને સ્થિતિનો અધિકપરિણામ પણ પૂર્વોક્તન્યાયે વસ્તુની ગુરુતા અને લઘુતા અતિક્રમે છે. ઉદાહરણ તરીકે જેમ ભારી પર્વતમાં દેવવીર્યથી ગતિનો વિપર્યય બતાવ્યો, તેમ હસ્ત તાડિત લઘુ બાળપાદિમાં પણ દેવદત્તાદિના વીર્યથી ગતિવિપર્યય બતાવ્યો. આ ઉપરથી અધોગતિઆદિનું ગુરુતા વિગેરે એકાન્ત કારણ નથી, પણ દેવાદિનું વીર્ય અને પ્રખળ ગતિ-સ્થિતિનો પરિણામ પણ તેનું કારણ છે, તો પછી અધોગતિઆદિની સિદ્ધિ માટે ગુરુતા વિગેરે ચાર વસ્તુઓ માનવાથી શું પ્રયોજન છે ? માત્ર એમજ કહેવું યુક્તિસંગત છે કે સ્થૂલવસ્તુ ગુરુલઘુ છે અને બાકીની સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત સર્વ વસ્તુઓ અગુરુલઘુ છે. ૬૬૭.

હવે આગળની નિર્યુક્તિની ગાથાનો સંબંધ કરવાને કહે છે કે-

भणिओ खेत्त-द्धाणं सुद्धाणं चिय परोप्परनिबंधो ।

इह ताणं चिय भण्णइ दब्बेण समं निबंधोऽयं ॥ ६६८ ॥

મન ને કાર્મણ તથા તૈજસાદિ દ્રવ્ય દેખનાર અવધિના ક્ષેત્ર ને કાલ. (૨૯૮)

(૬૦૮ મી ગાથામાં) કહ્યા મુજબ (દ્રવ્યરહિત) શુદ્ધ ક્ષેત્ર અને કાળનો પરસ્પર મંધ કહ્યો, હવે તેમનોજ દ્રવ્ય સાથે સંબંધ કહીશું. ૬૬૮.

સંલેજ્જ મળોદવ્વે ભાગો લોગ-પલિયસ્સ વોદ્ધવ્વો ।

સંલેજ્જ કમ્મદવ્વે લોણ થોવૂણયં પલિયં ॥ ૬૬૯ ॥૪૧૧॥૪૨॥

મનોવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાની કાળથી પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગને અને ક્ષી લોકના સંખ્યાતમા ભાગને જુએ છે. કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિ લોકના સંખ્યાતમા ભાગને અને પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગને જુએ છે, તથા સંપૂર્ણ લોકનાર અવધિ પદ્યોપમમાં કંઈક ન્યૂનકાળ જુએ છે. ૬૬૯.

ઉપરોક્ત ગાથાને સ્પષ્ટ કરવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

લોગપલિયાણ ભાગં સંલ્લઙ્ગમં મુળં જો મળોદવ્વે ।

સંલેજ્જે પુણ ભાણ પાસં જો કમ્મુણો જોગે ॥ ૬૭૦ ॥

સયલં લોયં પાસં પાસં પલ્લોવમં સ દેમૂળં ।

સુદ્ધાણ કિમત્યાણે મહ્ણમિહં સેત્ત-કાલાણં ? ॥ ૬૭૧ ॥

કમ્મદવ્વમર્મો પેચ્છં દુગમેત્તિયંતિ જં મગિયં ।

ઉવરિંપિ તથો કમસો સાહેજ્જા તયણુમાણેણં ॥ ૬૭૨ ॥

જે અવધિ મનોદ્રવ્ય જાણે છે, તે લોકનો અને પદ્યોપમનો સંખ્યાતમા ભાગ જાણે છે. જે કર્મવર્ગ્ય દ્રવ્ય જાણે છે તે લોક અને પદ્યોપમના સંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. ૧ સંપૂર્ણ લોક જોનાર અવધિ કંઈક ન્યૂન પદ્યોપમ કાળ જાણે છે. (આદીં દ્રવ્યસાથે કાળનો સંબંધ પ્રસ્તુત છતાં) શા માટે શુદ્ધ ક્ષેત્ર-કાળનું આદીં અસ્થાને અદ્ય છે. ? ક્ષેત્ર-કાળ એ બેજ માત્ર જાણે છે એમ જે કહ્યું છે, તે કર્મદ્રવ્ય અનિકર્મીને પછી અનુક્રમે ધ્રુવવર્ગણાદિ દ્રવ્ય જોતાં તે અનુમાનથી છેક પરમાવધિ સાથે છે. (એમ મધ્યધી સમજવું) ૬૭૦-૬૭૧-૬૭૨.

હવે બીજો પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર અને કાળનો સંબંધ કહે છે.

તેયા-કમ્મસરીરે તેયાદવ્વે ય માસદવ્વે ય ।

વોદ્ધવ્વમસંલેજ્જા દીવ-સમુદ્દા ય કાલો ય ॥ ૬૭૩ ॥૪૨૧॥૪૩॥

તૈજસશરીર અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિ, તથા તૈજસદ્રવ્ય અને વાયાદ્રવ્યનાર અવધિ, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દીવ-સમુદ્ર અને કાળથી પદ્યોપમના અસંખ્યાતા જોને જાણે છે. ૬૭૩.

તૈજસશરીર અને કાર્મણશરીર જાણનાર અવધિજ્ઞાન, તથા તૈજસદ્રવ્ય અને વાયાવર્ગણાદ્રવ્ય જાણનાર અવધિજ્ઞાન, ક્ષેત્રથી અસંખ્યાતા દીવ-સમુદ્ર અને કાળથી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગને જાણે છે. આદીં તૈજસ અને કાર્મણશરીર જોનાર અવધિ-મનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી સામાન્યપણે સમાન જોઈ છે. તેમજ તૈજસ વિષય વસ્તુ કે તૈજસશરીર કરતાં કાર્મણશરીર સૂક્ષ્મ છે, તેથીકરીને કાર્મણશરીર જોનાર

અવધિજ્ઞાનનો વિષય ક્ષેત્ર અને કાળથી, તૈજસશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં વિશેષ સમજવો. કાર્મણશરીર કરતાં પણ નહીં બંધાયેલા તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનના વિષય કરતાં વધારે જાણવો. તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય કરતાં ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ હોવાથી તૈજસવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાન કરતાં ભાષાવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય વધારે જાણવો.

શિષ્ય:—પહેલાં કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય જોનાર અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય કહ્યો છે, (લોકના તથા પદ્યોપમના સંખ્યાતા ભાગો કહ્યા છે) તે કરતાં કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ઓછો કહ્યો છે, તેનું શું કારણ ?

ગુરુ:—પહેલાં જે કર્મવર્ગણાદ્રવ્ય કહ્યાં છે, તે જીવે શરીરપણે નહિં બાંધેલા (નહિં અહણ કરેલાં) દ્રવ્યો કહ્યાં છે—અને અહિં તો શરીરપણે અહણ કરેલાં દ્રવ્યો કહ્યાં છે. શરીરપણે નહિં અહણ કરેલા દ્રવ્યો કરતાં અહણ કરેલાં દ્રવ્યો સ્થૂલ હોય છે; જેમ નહિં વણાયેલા તન્તુઓ કરતાં વણાયેલા તન્તુઓ સ્થૂલ હોય છે, તેમ અહીં પણ સમજવું. તેથી અહીં કાર્મણશરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો વિષય ઓછો કહ્યો છે. ૬૭૩.

ઉપરોક્ત અર્થ કહેનાર ભાષ્યની ગાથા કહે છે.

एयाई जओ कम्मयदव्वेहिंतोऽतिथूलयरयाई ।

तेयाइयाई तम्हा थोवयरा खेत्त-काल तथ ॥ ६७४ ॥

કાર્મણદ્રવ્યોથી એ તૈજસાદિદ્રવ્યો અતિસ્થૂલ છે, તેથી અહીં ક્ષેત્ર-કાળને વિષયપણે કહ્યાં છે. ૬૭૪.

શિષ્ય:—હે ગુરુદેવ ! જેમ જઘન્ય અને મધ્યમ અવધિજ્ઞાન કેટલાકે જ રૂપીદ્રવ્ય જુએ છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પણ કેટલાકે રૂપીદ્રવ્યોને જ જુએ છે, કે સર્વ રૂપી જુએ છે ?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાનાર્થે ગુરુદેવ નિર્બુક્તિની ગાથા કહે છે કે—

एगपएसोगाढं परमोही लहई कम्मगसरीरं ।

लहई य अगुरुलहुयं तेयसरीरं भवपुहुत्तं ॥ ६७५ ॥ ४३।४४॥

એકપ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય, કાર્મણ શરીર અને અગુરુલહુદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે તૈજસશરીર જોનાર બેથી નવ ભવ સુધી જુએ છે. ૬૭૫.

એક પ્રદેશાવગાઠ (એક આકાશના પ્રદેશમાં રહેલ) પરમાણુ—દ્રવ્યજુકાદિ અનન સ્કંધ પર્યાન્ત સર્વદ્રવ્ય, તથા કાર્મણશરીર પરમાવધિજ્ઞાન—ઉત્કૃષ્ટાવધિજ્ઞાન જુએ છે.

શિષ્ય:—“ એકપ્રદેશાવગાઠ ” એમ સામાન્યથી કહેલ છતાં પરમાણુ—દ્રવ્યજુકાદિ જાણે છે, એમ શાથી કહ્યો છે ? અને મૂળમાં કહ્યા મુજબ “ એકપ્રદેશાવગાઠ કાર્મણ જ જાણે છે, એમ કેમ નથી કહેતા ?

ગુરુ:—કાર્મણ શરીર અસંખ્યેય પ્રદેશાવગાહી હોવાથી એક પ્રદેશાવગાહી કહી શકાય વળી અગુરુલહુ સર્વદ્રવ્ય અને ચ શબ્દથી ગુરુલહુસર્વદ્રવ્ય પરમાવધિ જુએ છે. જ અપેક્ષાએ એક વચન છે. એમ ના કહીએ તો—એક પ્રદેશ અવગાહવાળા કાર્મણ શરીર :

લઘુદ્રવ્ય તથા ગુરુલઘુદ્રવ્ય પરમાવધી જાણે છે એમ અંગીકાર થઈ જાય, તથા જે અવધિ તેજસશરીરને જીએ છે, તે અવધિ કાળથી ભવપૃથક્ત્વ (એથી નવ ભવ પર્યન્ત જીએ છે.) પૂર્વે તેજસ શરીર જોનાર અવધિજ્ઞાનનો કાળ પદ્યોપમના અસંખ્યા-તમા ભાગે કહ્યો છે, તે અસંખ્યાતો કાળ આ ભવપૃથક્ત્વકાળથી જીદો અને આ ભવપૃથક્ત્વકાળ, તે અસંખ્યાતાકાળથી જીદો નથી, પણ ભવપૃથક્ત્વની અંદરજ એ પદ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ કાળ છે તેથી અધિક નથી. અને એ, ભવપૃથક્ત્વકાળ પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની અંદરનોજ છે. તેથી બહારનો નથી.

શિષ્ય:-એક પ્રદેશાવગાહી પરમાણુ વિગેરે અતિસૂક્ષ્મ છે, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુ આદિને જાણવાથી, સ્થૂલ કાર્મણુ શરીરાદિ પણ જણાયજ, તો પછી તેમને જીદો શાથી કહ્યા છે ? અથવા “ એક પ્રદેશાવગાહી દ્રવ્ય જીએ છે ” એમ ન કહેતાં “ સર્વરૂપી દ્રવ્ય જીએ છે ” એમ કહો તો શું બાધા છે. ?

ગુરુ:-જે પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જીએ છે, તે કાર્મણુ શરીરાદિ સ્થૂલ દ્રવ્યને અવશ્ય જીએ છેજ, પરન્તુ જે સ્થૂલ દ્રવ્ય જીએ છે, તે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને અવશ્ય જીએ છે એવો નિ-યમ નથી; કારણકે દરબી ગાથામાં કહ્યા મુજબ ઉત્પન્ન થતું અવધિજ્ઞાન અગુરુ લઘુ-દ્રવ્ય જીએ છે અને ગુરુલઘુદ્રવ્ય નથી જોઈ શકતું, અથવા ઘટાદિ સ્થૂલ વસ્તુને પણ નથી જોઈ શકાતું; વળી મન:પર્યાયજ્ઞાની મનોદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છતાં પણ પ્રત્યક્ષ જીએ છે, અને ચિન્ત-નીય ઘટાદિવસ્તુ સ્થૂલ છતાં પણ નથી જોઈ શકતા, આમ વિજ્ઞાનવિષયની વિચિત્રતા હોવાથી થતા સંશયનો છેદ કરવા માટે એકપ્રદેશાવગાહ એમ કહેવાથી બાકીનું બીજું વિશેષ કહ્યું છે તેમાં કંઈ દોષ નથી. અથવા એકપ્રદેશાવગાહ એમ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યાં, કાર્મણુ શરીર કહેવાથી બાકીના કર્મવર્ગણા પર્યન્તનાં દ્રવ્ય કહ્યાં, અગુરુલઘુ કહેવાથી કર્મ વર્ગણા ઉપરનાં દ્રવ્ય કહ્યાં અને ચ શબ્દથી સૂચિત ઘટ-પટ-પૃથ્વી-પર્યંતાદિ કહ્યા, એ પ્રમાણે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે. આમ હોવાથી “ સર્વરૂપી દ્રવ્ય જાણે છે ” એમ કહ્યું હતું તેનો પણ ઉત્તર આવી ગયો; કેમકે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી દ્રવ્યજ છે. ૬૭૫

હવે આ નિર્બુક્તિનીગાથાનો અર્થ પ્રતિપાદન કરનારી ભાષ્યની ગાથા કહે છે.

एगपएसोगाढं पेच्छइ पेच्छइ य कम्मयतणुं पि ।

अगुरुलहुद्ववाणि य चसद्वओ गुरुलहुइं पि ॥ ६७६ ॥

तेयसरीरं पासं पासइ सो भवपुहुत्तमेगभवे ।

णेगेसुं बहुतरए सरेज्ज न उ पासतो सच्चे ॥ ६७७ ॥

(પરમાવધિ) એકપ્રદેશાવગાહી (પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય) જીએ છે, કાર્મણુ શરીર જીએ છે, અગુરુલઘુદ્રવ્ય જીએ છે, અને ચ શબ્દથી ગુરુલઘુદ્રવ્ય પણ જીએ છે તથા તેજસ શરીર જોનાર કોઈ એક ભવમાં થએલું અવધિ (અતીત અતીત) ભવ પૃથક્ત્વ સુતી જીએ છે, અને ઘણા ભવોમાં થએલું હોય તો ઘણા ભવો સ્મૃતિથી જાણે છે, પણ તે સર્વ પૃથક્ત્વ ભવોની ચેડે સાક્ષાત જીએ નહીં-૬૭૬-૬૭૭

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

एगपएसोगाढे भजिए किं कम्मवं दुणो भजियं ।

एगपएसोगाढे दिट्ठे का कम्मए चित्ता ॥ ६७८ ॥

અગુરુલહુગ્ગહનંપિ ય ઇગપ્પસાવગાહઓ સિદ્ધં ।

સઠ્ઠં વા સિદ્ધમિઓ રૂવગયં લહ્હ સઠ્ઠંતિ ॥ ૬૭૯ ॥

એક પ્રદેશાવગાહ (દ્રવ્ય જાણે છે) એમ કહીને પુનઃ કાર્મણુ શરીર જીએ છે એમ શા માટે કહ્યું ? વળી એક પ્રદેશાવગાહ કહ્યો છતે કાર્મણુની શી ચિન્તા ? અગુરુલહુ દ્રવ્યનું ગ્રહણ પણ એક પ્રદેશાવગાહથી સિદ્ધ છે, અથવા “ રૂપગત સર્વ જાણે છે ” એમ કહેવાથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ૬૭૮-૬૭૯.

ઉપરોક્ત શિષ્યના પ્રશ્નોનો ગુરુશ્રી ઉપસંહારપૂર્વક ઉત્તર આપે છે.

ઇગોગાઢે મણિણ્ણવિ સંસઓ સેસણ જહારંમે ।

સળ્હયરં પેચ્છંતો થૂલયરં ન મુણ્ણ ઘઢાઈ ॥ ૬૮૦ ॥

જહ વા મળોવિદો નત્થિ દંસળં સેસણ્ણતિથૂલેણ્ણવિ ।

ઇગોગોઢે ગહિણ તહ સેસે સંસઓ હોજ્જા ॥ ૬૮૧ ॥

ઇય નાળવિસયવડ્ઢિત્તસંભવે સંસયાવળોયત્થં ।

મણિણ વેગોગોઢે કેઢ વિસેસે પયંસંતિ ॥ ૬૮૨ ॥

“એક પ્રદેશાવગાહ દ્રવ્ય જાણે છે,” એટલું જ કહેવાથી શેષ દ્રવ્યના વિષયમાં સંશય રહે છે, જેમ આરંભમાં અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય જોનાર અવધિ ઘટાદિસ્થૂત દ્રવ્ય પણ નથી જોતું. અથવા જેમ મનઃપર્યવજ્ઞાની શેષ સ્થૂત દ્રવ્યને પણ નથી જોતો, તેમ એક પ્રદેશાવગાહ એટલું જ કહેવાથી બાકીનાને વિષે સંશય થાય. એ પ્રમાણે જ્ઞાન વિષયની વિચિત્રતા થએથી સંશય દૂર કરવા માટે એક પ્રદેશાવગાહ દ્રવ્ય જાણે છે એમ કહીને (ભદ્રાહુ સ્વામીજી) કેટલાક વિશેષ પણ બતાવે છે. ૬૮૦-૬૮૧-૬૮૨.

હવે બીજી રીતે ઉપરના પ્રશ્નોનું સમાધાન કરે છે.

ઇગોગાઢગ્ગહણેણુગાદઓ કમ્મયંતિ જા સઠ્ઠં ।

તદુવરિ અગુરુલહૂં ચસદ્ધઓ ગુરુલહૂંપિ ॥ ૬૮૩ ॥

ઇવં વા સઠ્ઠાઈ ગહિયાઈ તેસિમેવ નિયમત્થં ।

સઠ્ઠં રૂવમયં તિ ય ઇવં ચિય નાપરમઓણ્ણતિ ॥ ૬૮૪ ॥

એક પ્રદેશાવગાહ કહેવાથી પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહ્યાં, કાર્મણુ શરીર કહેવાથી કર્મ-વર્ગણુ પર્યન્તનાં દ્રવ્ય કહ્યાં, અગુરુલહુ કહેવાથી કાર્મણુ શરીર ઉપરનાં દ્રવ્ય કહ્યાં અને ચશબ્દથી ગુરુલહુ દ્રવ્ય કહ્યાં. એ પ્રમાણે એમના નિયમ માટે એ સર્વ ગ્રહણ કર્યા છે, કેમકે એ સર્વ રૂપગત (રૂપી) છે તેથી અન્ય કોઈ રૂપી દ્રવ્ય નથી. ૬૮૩-૬૮૪

એ પ્રમાણે પરમાવધિનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, હવે ક્ષેત્ર અને કાળના તેના વિષય કહે છે.

પરમોહિ અસંખેજ્જા લોગમ્મેત્તા સમા અસંખિજ્જા ।

રૂવગયં લહ્હ સઠ્ઠં સેત્તોવમિયં અગણિજીવા ॥ ૬૮૫ ॥ ૪૪૧ ૪૫ ॥

ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન લોકપ્રમાણુ અસંખ્યાતા ખંડો, અસંખ્યાત ઉત્સર્ગિણી-અવસ-

ર્ષિણી કાળ સર્વ રૂપી દ્રવ્ય યુક્ત જીએ છે. તેમાં ક્ષેત્રનું પ્રમાણ (પૂર્વોક્ત રીતે) સર્વ અગ્નિકાય જીવોની અવગાહનાની સૂચિવડે વ્યાપ્ત થાય એટલું ક્ષેત્ર જીએ છે, ૬૮૫

પરમાવધિ (ઉત્કૃષ્ટ અવધિ) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ અલોકના અસંખ્યાતા ખંડો, કાળથી સંખ્યેય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી, દ્રવ્યથી સર્વ રૂપી દ્રવ્ય, અને ભાવથી તે દરેકના અસંખ્યાત પર્યાયો જીએ છે. એમાં પરમાવાધના વિષયપણે જે અસંખ્યાત લોક કહ્યા છે, તે સંખ્યાતા લોકનું પ્રમાણ, પૂર્વે કહ્યા મુજબ સ્વઅવગાહનાએ વ્યવાસ્થિત ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાવાળા સૂક્ષ્મ-ખાદર અગ્નિકાય જીવોની સૂચિ ભાવતાં જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય, તેટલું પ્રમાણ જાણવું.

શિષ્ય:—રૂપી દ્રવ્ય પરમાવધિ જાણે છે, એવું હમણાંજ ગાથા ૬૭૬ માં કહ્યું તો છે, રી અહીં શા માટે કહ્યું.

ગુરુ:—સ્મૃતિરહિત હોય તેને સંભારી આપવાને માટે ફરી કહ્યું છે, અથવા “રૂપી દ્રવ્ય” એ પદને ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણ રૂપે સમજવાને કહ્યું છે. જેમકે લોક પ્રમાણ અસંખ્યાતા ખંડો અને અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કાળ રૂપીદ્રવ્ય યુક્ત પરમાવધિ જાણે છે, રૂપીદ્રવ્યરહિત ક્ષેત્ર-કાળ જાણે નહિ, કારણકે ક્ષેત્રકાળ કેવળ અમૂર્ત છે, અને મવધિ તો રૂપીદ્રવ્યનેજ જાણે છે. ૬૮૫

એજ અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ ભાષ્ય કહે છે.

સ્વેત્તમસંસ્વેજ્જાઈં લોગસમાઈં સમા ઉ કાલં ચ ।

દવ્વં સવ્વં રૂવં પાસઙ્ગે તેસિં ચ પજ્જાણ ॥ ૬૮૬ ॥

અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખંડો જેટલું ક્ષેત્ર, અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી જે-લોક કાળ, સર્વ રૂપી દ્રવ્ય અને તેના પર્યાયો આગલ કહેશે તેવી પર્યાય સંખ્યાને અવાધ જાણ જાણે છે. ૬૮૬

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સ્વેત્તોવમાણમુત્તં જમગણિજીવેહિં કિં પુણો મણિયં ? ।

તં ચિય સંસ્વાઈંયાઈં લોગમેત્તાઈં નિદ્દિટ્ઠં ॥ ૬૮૭ ॥

પહેલાં જે અગ્નિકાયના જીવોથી ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે ફરીથી કેમ કહ્યું ? લોકપ્રમાણ સંખ્યાતા ખંડો કહીને તેજ પ્રમાણ નિયતપણે કહ્યું છે. (નવું નથી કહ્યું) ૬૮૭

શિષ્ય:—અગ્નિકાયના જીવોવડે ક્ષેત્રનું ઉપમાન ૫૮૮ માં ગાથામાં નિર્ગુણિકાર મહારાજને પૂર્વે કહેલું છે, તે ઉપમાન ફરી ૬૮૫ માં ગાથામાં શા માટે કહ્યું છે. ?

ગુરુ:—પૂર્વે જે ક્ષેત્રનું ઉપમાન કહ્યું છે, તે માન અલોકનાં અસંખ્યાતા લોકપ્રમાણ ખંડો જેટલું છે. એમ એજ પ્રમાણને નિયતપણે અહીં કહ્યું છે. નવું કંઈ નથી કહ્યું. ૫૮૮ માં ગાથામાં “ સર્વ રૂપગત જાણે છે ” એમ કહ્યું છે, તે પછી ભાષ્યકાર મહારાજને ૬૮૬ માં ગાથામાં “ સર્વરૂપી દ્રવ્યને જાણે છે ” એમ કહીને અવધિજ્ઞાનના દ્રવ્યથી વિષય જણાવ્યો છે. ૬૮૭

૬૮૫ માં ગાથાથી અવધિજ્ઞાનના દ્રવ્યથી વિષય કહેલો છે. હવે અવધિજ્ઞાનના દ્રવ્યથી વિષય ક્ષેત્ર અને કાળના વિશેષણરૂપે બીજા પ્રકારે કહે છે.

અહવા દવ્વં મણિયં રૂઘગયંતિ સ્વેત્ત-કાલદુગં ।

રૂઘાણુગયં પેચ્છઈ ન ય તં ચિય તં જઓડમુત્તં ॥ ૬૮૮ ॥

અથવા (અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત) રૂપીદ્રવ્ય કહ્યું છે, અને અહીં રૂપાનુગત ક્ષેત્ર-કાળ જુએ છે, એમ કહ્યું છે; કેવળ રૂપીદ્રવ્યવિનાના ક્ષેત્ર-કાળને ન જુએ, કેમકે-તે અમૂર્ત છે, ૬૮૮.

હવે શિષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવાને કંઈક પ્રાસંગિક તથા બીજું પણ કહેવાને માટે સંબંધ યોજવા માટે કહે છે.

પરમોહિન્નાણવિઓ કેવલમંતોમુહુત્તમેત્તેગં ।

મણુયક્ષઓવસમિઓ મણિઓ, તિરિયાણ વોચ્છામિ ॥ ૬૮૯ ॥

પરમાવધિજ્ઞાન થયા પછી અન્તમુહૂર્તે કેવળજ્ઞાન અવશ્ય થાય છે. (કેમકે કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થતા પહેલાં તેની પ્રથમ પ્રભા કુટવા સમાન પરમાવધિ છે, તેપછી કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય છે.) એ પ્રમાણે મનુષ્ય સંબંધી ક્ષાયોપશમિક અવધિ કહ્યું, હવે તિર્યચોનું કહીશું. ૬૮૯.

આહાર-તેયલંમો ઉક્કોસેણ તિરિક્ષજોણીસુ ।

ગાઉય જહણમોહી નરણસુ ઉ જોયણુક્કોસો ॥ ૬૯૦ ॥ ૪પા૪૬

તિર્યચોનિનું અવધિ ઉત્કૃષ્ટથી આહારક અને તૈજસદ્રવ્ય સુધી જાણે છે. તથા નારકીમાં જઘન્યથી એકગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક યોજન સુધી જુએ છે. ૬૯૦.

આહારક અને તૈજસશરીર, તથા ઉપલક્ષણથી ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-ને તૈજસદ્રવ્યો, તથા તેઓની મધ્યના તેઓને અયોગ્યદ્રવ્યો, તિર્યચોનિમાં રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જે મત્સ્યાદિ તે ઉત્કૃષ્ટથી જાણે છે. એ દ્રવ્યાનુસારે ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવનો વિષયપણ તેઓનો સમજ લેવો.

આ પ્રમાણે અહીં સુધી ક્ષાયોપશમપ્રત્યયિક અવાધિજ્ઞાનના ભેદો કહ્યા, હવે ભવપ્રત્યયિક અવધિના ભેદો કહીએ છીએ. એ ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન દેવ અને નારકીઓને હોય છે. તેમાં નારકીઓમાં એ સંબંધી થોડું કહેવાનું હોવાથી, પ્રથમ નારકીઓનું જ અવધિજ્ઞાન કહીશું. નારકીઓનું ઉત્કૃષ્ટ અવધિ ક્ષેત્રથી યોજન પર્યન્ત, અને જઘન્ય અવધિ એક ગાઉ પર્યન્ત જુએ છે તેમાં યોજન પર્યન્ત જેનાર અવધિજ્ઞાન પહેલી રત્ન પ્રભા પૃથ્વીમાં હોય છે, અને એક ગાઉ પર્યન્ત જેનાર અવધિ સાતમી પૃથ્વીમાં હોય છે. ૬૯૦.

ઉપરોક્ત નિર્ચુક્તિની ગાથાનો અર્થ કહેવાને ભાગ્ય કહે છે.

ઓરાલિય-વેઝવિય-આહારગ- તેયગાઈ તિરિણસું ।

ઉક્કોસેણ પેચ્છઈ જાઈ ચત્તદંતરાલેસું ॥ ૬૯૧ ॥

મણિઓ સ્વઓવસમિઓ ભવપચ્છઈઓ સ ચરિમપુઢવીણ ।

ગાઉયમુક્કોસેણ પઢમાણ જોયણં હોઈ ॥ ૬૯૨ ॥

ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-અને તૈજસદ્રવ્યો; તથા તેમની અન્તરાલે બન્ને આજુએ જે તેમને અયોગ્યદ્રવ્ય છે તેને તિર્યચોનિમાં થયેલ અવધિજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટથી જુએ

છે. (અડીં મુઠી) ક્ષાયોપશમિક અવધિ કહ્યું, હવે ભવપ્રત્યયિક કહીશું. તે ભવપ્રત્યયિક અવધિ સાતમી પૃથ્વીમાં એક ગાઉ પર્યન્ત ઉત્કૃષ્ટથી જીએ છે, અને પહેલી પૃથ્વીમાં એક ચોજન મુઠી ઉત્કૃષ્ટ જીએ છે. ૬૮૧-૬૮૨.

એ પ્રમાણે સામાન્યથી નારકજાતિની અપેક્ષાએ અવધિનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યું. હવે તે દરેક પૃથ્વીનું જીડું જીડું કહીશું.

ચત્તારિ ગાડયાઈં અદ્ધુઢાઈં તિગાડયં ચેય ।

અદ્ધુઢાઈજ્ઞા દોણિય ય દિવડ્ઢમેગં ચ નરણસુ ॥૬૯૩॥૪૬૪૭

ચાર ગાઉ (એક ચોજન) સાડા ત્રણ ગાઉ, ત્રણ ગાઉ, અડી ગાઉ, બે ગાઉ, દોઢ ગાઉ, અને એક ગાઉ, ક્ષેત્રપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી અનુક્રમે રતનપ્રભાદિ સાત નરકોમાં (અવધિ) જાણવું. ૬૮૩

નારકીઓના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનું પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી કહીને, હવે જથ્થાથી ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

અદ્ધુઢાઈયાઈં જહણયં અદ્ધગાડયંનાઈં ।

જં ગાડયંતિ મણિયં તં પડ્ ડકોસયજહણં ॥ ૬૯૪ ॥

સાડા ત્રણ ગાઉ, આદિશબ્દથી અર્ધગાઉ પર્યન્ત (નારકીના અવધિનું) જથ્થાથી ક્ષેત્રપ્રમાણ છે. જથ્થા એક ગાઉ છે, એમ જો કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટમાં જો જથ્થા હોય છે તેને અપેક્ષીને કહ્યું છે. ૬૮૪

રતનપ્રભા પૃથ્વીમાં અવધિજ્ઞાનવડે સાડાત્રણ ગાઉ પ્રમાણ જથ્થા ક્ષેત્ર જાણે છે. શર્કરા-અવધિપ્રભામાં ત્રણ ગાઉ, વાલુકાપ્રભામાં અડી ગાઉ, પંકપ્રભામાં બે ગાઉ, ધૂમપ્રભામાં દોઢ ગાઉ, ધોળાપ્રભામાં એક ગાઉ, અને સાતમી તમતમાપ્રભામાં અર્ધ ગાઉ ક્ષેત્ર જથ્થાથી અવધિ જાણે છે.

શિષ્ય:— જો એ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન જથ્થાથી અર્ધ ગાઉ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાણે છે, તો હવે પછી ૬૮૦ મી ગાથામાં “નરકોમાંનું” અવધિજ્ઞાન જથ્થાથી એક ગાઉ જાણે છે,” એમ કહ્યું છે, તે સાથે વિરોધ થશે.

શુદ્ધ:—એ જથ્થા એક ગાઉ ક્ષેત્ર જો કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટમાં જો જથ્થા છે તેની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એટલેકે સાતે પૃથ્વીમાં ચાર ગાઉ આદિનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કહ્યું છે, તેમાં સાત પહેલી પૃથ્વીના નારકીઓનું એક ગાઉ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર હોય, તે સ્વસ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ પદ્માં સાતમી પૃથ્વીના નારકીઓના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સર્વથી ઘાટું હોવાથી જથ્થા કહ્યું છે. આ કંઈ વિરોધ નથી. ૬૮૪

હવે દેવોનું ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન કહે છે.

સક્કી-સાળા પઢમં દોચ્ચં ચ તણંકુમાર-માહિંદા ।

તચ્ચં ચ વંમ-લંતગ સુક્ક-સહસ્તારચ ચડત્તિયં ॥૬૯૫॥૪૭૮૮

આણચ-પાણચકપ્પે દેવા પાત્તંતિ પંચનિં પુટતિં ।

તં ચેવ આરણ-ચ્ચુવ ઓહિપ્પાણેણ પાત્તંતિ ॥૬૯૬॥૪૭૮૯

અને ઉપરના પા. ૩૬

છટ્ઠિં હેટ્ઠિમ-મઙ્ગિમગેવિજા સત્તમિં ચ ઉવરિહ્ણા ।

સંભિળ્ણલોગનાલિં પાસંતિ અણુત્તરા દેવા ॥૬૯૭॥૪૯૫૦

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો પહેલી પૃથ્વી સુધી અવધિજ્ઞાનવડે જુએ છે, સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો બીજી પૃથ્વી સુધી જુએ છે, બ્રહ્મા અને લાંતક કલ્પવાસી ત્રીજી સુધી, શુક્ર અને સહસ્રાર કલ્પવાસી ચોથી સુધી, આનત અને પ્રાણત કલ્પવાસી પાંચમી પૃથ્વી સુધી, આરણ અને અચ્યુત કલ્પવાસી દેવ-દેવેન્દ્રો તેજ પાંચમી પૃથ્વી સુધી વધારે શુદ્ધ જુએ છે, નીચેના ત્રિકના અને મધ્યના ત્રિકના એમ (૭) ઐવેયક-વાસી દેવો છઠ્ઠી પૃથ્વી સુધી જુએ છે. ઉપરના (ત્રણ) ઐવેયકવાસી દેવો સાતમી પૃથ્વી સુધી જુએ છે, અને અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો સંલિપ્ત સંપૂર્ણ લોકનાડી પોતાના અવધિજ્ઞાનવડે જુએ છે. (આ પ્રમાણે દેવ-નારકીના અવધિજ્ઞાનનો જે વિષય ક્ષેત્રથી કહ્યો, તદનુસારે દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવથી પણ સમજી લેવો.) ૬૯૫-૬૯૬-૬૯૭.

નીચેના ભાગમાં વૈમાનિક દેવોના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રપ્રમાણ કહ્યું; હવે તિર્થુ અને ઉચે તેઓના અવધિનું ક્ષેત્રપ્રમાણ કહે છે.

एषसिमसंखेज्जा तिरियं दीवा य सागरा चव ।

बहुययरं उवरिमगा उड्ढं च सकप्पथूभाई ॥६९८॥૫૦૫૧

એ દેવલોકવાસી દેવો તિર્થા જ'બૂદ્ધીપાદિ અસંખ્યાતા દ્વીપો અને ભવણાદિ અસંખ્યાતા સમુદ્રો પર્યન્ત જુએ છે. તેમાં પણ ઉપર ઉપરના દેવો વધારે વધારે જુએ છે, તથા ઉચે તો બધાએ દેવો સ્વકલ્પના સ્તૂપાદિ (આદિ શબ્દ થકી દ્વન્નદિ ગ્રહણ કરવા) પયન્ત જુએ છે. (તેથી ઉપર નહિ.) ૬૯૮

હવે વૈમાનિક સિવાયના દેવોના અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રપ્રમાણ સામાન્યથી કહે છે.

संखेज्जजोयणा खलु देवाणं अद्धसागरे ऊणे ।

तेण परमसंखेज्जा जहण्णयं पण्णवीसं तु ॥६९९॥૫૧૫૨

અધ સાગરોપમથી ન્યૂન આયુષવાળા દેવો સંખ્યાતા યોજન સુધી (અવધિજ્ઞાનથી) જુએ છે, અને તેથી વધારે આયુષવાળા દેવો અસંખ્યાતા યોજન સુધી ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર જુએ છે, તથા જઘન્યથી પચીસ યોજન સુધીનું ક્ષેત્ર જુએ છે. ૬૯૯.

वैमाणियवज्जाणं सामण्णमिणं तहवि उ विसेसो ।

उड्ढमहे तिरियंपि य संठाणवसेण विण्णेओ ॥ ૭૦૦ ॥

વૈમાનિક વિનાના (ભવનપતિ આદિ) દેવોના અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનું પ્રમાણ માન્યથી (ઉપર મુજબ) કહ્યું, તોપણ ઉચે-નીચે-અને તિર્થુ આગળ કહેવાશે, તે સંસ્થા વશાત્ કેઈ દિશાએ ન્યૂનાધિક-વિશેષ જાણવું. ૭૦૦.

હવે જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવોનું જઘન્ય અવધિ ક્ષેત્ર કહે છે.

पणुवीसजोयणाइं दसवाससहस्सिया ठिई जेसिं ।

दुविहोऽवि जोइसाणं संखेज्ज ठिईविसेसेणं ॥ ૭૦૧ ॥

વેમાણિયાણમંગુલભાગમસંસ્થં જહણ્ણઓ હોઈ ।

ઉવવાણ પરમવિઓ તબ્બવજો હોઈ તો પચ્છા ॥ ૭૦૨ ॥

જેમની દશહજાર વર્ષની સ્થિતિ હોય, તેમના એટલે ભવનપતિ અને વ્યંતરેના અવધિનું જઘન્ય ક્ષેત્ર પચીસ ચોજનનું છે. તથા જ્યોતિષિના બન્ને પ્રકારના અવધિનું ક્ષેત્ર સ્થિતિવિશેષે સંખ્યાતા ચોજનનું છે પણ જઘન્યથકી ઉત્કૃષ્ટ મોટા પ્રમાણવાળું બાણુનું વૈમાનિક દેવોનું જઘન્ય અવધિક્ષેત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગે ઉત્પત્તિ સમયે પરભવનું હોય છે, અને તે પછી તો દેવનું હોય છે. ૭૦૧-૭૦૨.

ઉક્કોસો મણુણસું મણુસ્સ-તેરિચ્છિણસું ચ જહણ્ણો ।

ઉક્કોસ લોગમેત્તો પડિવાઈ પરં અપડિવાઈ ॥ ૭૦૩ ॥ ૫૨૧૫૩ ॥

(દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-અને ભાવથી) ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન મનુષ્યોમાંજ હોય છે, (દેવાદિ-માં નથી હોતું.) અને જઘન્ય અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય તથા તિર્થચોમાંજ હોય છે, (દેવનાર-કમાં નથી હોતું.) ઉત્કૃષ્ટ અવધિ બે પ્રકારનું છે-લોકગત-સંપૂર્ણ લોકમાત્ર જોનાર ઉત્કૃષ્ટ અવધિ પ્રતિપાતિ હોય છે અને તે ઉપરનું અલોકગત (અલોકમાં પણ જોનાર) અવધિ અપ્રતિપાતિ હોય છે. વળી લોકગત અવધિ થકી આગળ એક પ્રદેશ જુએ તે અપ્રતિ-પાતિજ હોય છે. ૭૦૩.

અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પ્રમાણદ્વાર કહ્યું. હવે બીજું સંસ્થાન દ્વાર કહે છે.

થિવુઆગાર જહન્નો વટ્ટો ઉક્કોસમાયઓ કિંચિ ।

અજહણ્ણમણુક્કોસો ચ ચેત્તઓડ્ડેગસંઠાણો ॥ ૭૦૪ ॥ ૫૩૧૫૪ ॥

જઘન્ય અવધિ સ્તિષ્ઠુક-ખિન્ડુ આકારે ગોળ હોય છે. તે મૂકમપનકની અવગાહ-નાના પ્રમાણવાળું હોય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ તે પરમાવાધ કંઈકે દીર્ઘ આકારે હોય છે, તે પ્રથમ ખતાવેલા અગ્નિદાયજીવોની સૂચિને ભ્રમણ કરવાના દૃષ્ટાંત મુજબ અવધિજ્ઞાન પાળાના શરીરની ચારે તરફ ભ્રમણવાના આકારવાળું તથા મધ્યમ અવધિ ક્ષેત્રથી અનેક આકારવાળું હોય છે. ૭૦૪.

પણઓ થિવુયાગારો તેણ જહણ્ણોડ્વહો તયામારો ।

હયરો સેઢિપરિક્કેવઓ સદેહાણુવત્તીણ ॥ ૭૦૫ ॥

પનક સ્તિષ્ઠુક (ખિન્ડુ) આકારે છે, તેથી જઘન્ય અવધિ તેવા આકારવાળું છે. અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ, ચોતાના (અવધિવાસના) શરીરના ફરતી (અગ્નિદાયજીવોની) જેવી ભ્રમણવાળી કંઈકે દીર્ઘાકારે છે. ૭૦૫.

હવે મધ્યમ અવધિજ્ઞાન અનેક આકારે છે, તે વાત વિશેષથી નિર્વૃત્તિદાર ખતાવે છે.

તપ્પાગારે પહ્લગ-પહ્લગ-સહ્લરિ-સુદ્દંગ-પુપ્ફ-જવે ।

તિરિય-મણુયાણ ઓહી નાળાવિહસાંઠઓ મણિઓ ॥ ૭૦૬ ॥ ૫૪૧૫૫ ॥

નેરહય-મવણ-વણવર-જોદમ-કપ્પાલયાણનોન્નિન ।

મેવેજ્જણ્ણત્તરાણ વ તંનામિવઓ જહામંસં ॥ ૭૦૭ ॥

નારકીઆને અવધિજ્ઞાન ત્રાપાના આકારે, ભુવનપતિને પદ્યનાઆકારે, વ્યન્તરોને પડહના આકારે, જ્યોતિષીઆને ઝલ્લરીના આકારે, સૌધર્માદિ અચ્યુત પર્યન્તના કલ્પવાસી દેવોને મૃદંગના આકારે, ઐવેયકવાસી દેવોને પુષ્પચંગેરીના આકારે, અને અનુત્તર વિમાનવાસીદેવોનું ચવનાલક (સરકંચુક)ના આકારે, તથા તિર્યચ અને મનુષ્યોને વિવિધ આકારે અવધિજ્ઞાન હોય છે. ૭૦૬-૭૦૭

તપ્પેણ સમાગારો તપ્પાગારો સ ચાયયત્તંસો ।

ઉદ્ઘાયઓ ય પલ્લો ઉવરિં ચ સ કિંચિ સંચિત્તો ॥ ૭૦૮ ॥

નચ્ચાયઓ સમોઽવિય પડહો હિદ્ધોવરિં પઈઓ સો ।

ચમ્માવણદ્ધવિચ્છિણ્ણવલયરૂવા ય ફલ્લરિયા ॥ ૭૦૯ ॥

ઉદ્ઘાયઓ મુઈગો હેદ્દેઃરુંદો તહોવરિં તણુઓ ।

પુપ્પસિહાવલિરડ્યા ચંગેરી પુપ્પચંગેરી ॥ ૭૧૦ ॥

જવનાલકત્તિ મણિઓ ઉબ્બો સરકંચુઓ કુમારીણ ।

અહ સવ્વકાલનિયઓ કાદાચિક્કો ય સેસાણં ॥ ૭૧૧ ॥

ત્રાપાના જેવો આકાર તે ત્રાપાકાર, તે દીર્ઘ ત્રિકોણ હોય છે; પદ્યના આકાર ઉર્ધ્વ લાંબો અને ઉપર કંઠક સાંકડો હોય છે; અતિ દીર્ઘ નહિ ને ઉપર-નીચે સમાન એવો પડહાકાર છે, હેઠ ને ઉપર ચામડાથી બાંધેલ વિસ્તીર્ણ વલયરૂપ ઝલ્લરીના આકાર છે, ઉર્ધ્વ આયત એવો મૃદંગ હોય છે, તે હેઠ પહોળો અને ઉપર સાંકડો છે; પુષ્પ શિખાવળીરચિત ચંગેરી જેવી અહિં પુષ્પચંગેરી લેવી; કુમારીકાનો ઉર્ધ્વસરકંચુક (જે મરદેશમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે,) તે ચવનાલક કહ્યો છે. (આ સંસ્થાનોની અપેક્ષાએ) દેવ-નારકીઓનું અવધિ સર્વકાળ નિયત છે, (તદાકારેજ રહે છે, અન્યાકારે થતું નથી) અને બાકીના તિર્યચ-મનુષ્યોનું અવધિ અનિયત (કોઈકને તેજ આકારે રહે છે, અને કોઈકને અન્ય આકારે પણ પરિણમે) છે. ૭૦૮ થી ૭૧૧

નાણાગારો તિરિયં-મણુણ મચ્છા સયંભુરમણે વ્વ ।

તત્થ વલયં નિસિદ્ધં તસ્સિહ પુણ તંપિ હોજ્જાહિ ॥ ૭૧૨ ॥

સ્વયંભૂરમણસમુદ્રમાં મત્સ્યોની પેઠે તિર્યચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન (ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ) વિવિધ આકારે હોય છે, સ્વયંભૂરમણમાં વલયાકારે મત્સ્ય નથી હોતા, પણ તિર્યચ-મનુષ્યોમાં અવધિજ્ઞાન તો તેવા આકારે પણ હોય છે. ૭૧૨.

હવે કંઈ દિશામાં કેને ન્યૂનાધિક અવધિ હોય છે તે કહે છે.

ભવણવડ્-વંતરાણં ઉદ્ઘં વહુગો અહો ય સેસાણં ।

નારગ-જોઈસગાણં તિરિયં ઓરાલિઓ ચિત્તો ॥ ૭૧૩ ॥ દારં

ભવનપતિ અને વ્યન્તરોને ઉર્ધ્વદિશામાં અવધિ વધારે હોય છે, અને બાકીના (વંશાનિક) દેવોને અધોદિશામાં બહુ હોય છે, નારકી અને જ્યોતિષીઆને તિર્થુ વધારે હોય છે, અને ઔદારિકશરીરવાળાને (તિર્યચ-મનુષ્યોને) વિવિધ પ્રકારે હોય છે. (કોઈને ઉર્ધ્વદિશામાં, કોઈને અધોદિશામાં, અને કોઈને તિર્થદિશામાં, બહુ હોય છે.) ૭૧૩

અહીં સંસ્થાનદ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે અનુગામિ અને અનનુગામિક દ્વાર કહે છે.

અણુગામિઓ ય ઓહી નેરડયાણં તહેવ દેવાણં ।

અણુગામી અણુગામી મીસો ય મણુસ્સ-તેરિચ્છે ॥૭૧૪॥૫૫૫૬॥

અણુગામિઓડણુગચ્છઈ ગચ્છંતં, લોયણં જહા પુરિસં ।

इयरो य नाणुगच्छइ ठियप्पईवो व्व गच्छंतं ॥ ७१५ ॥

उभयसहावो मीसो देसो जस्साणुयाइ णो अन्नो ।

कासइ गयस्स गच्छइ एगं उवहम्मइ जहच्चि ॥ ७१६ ॥ दारं

(અન્ય સ્થળે) જનારા પુરૂષની સાથે લોચનની પેઠે જે અવધિજ્ઞાન સાથે જાય તે અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય, તે તેણે અવધિ નારડી અને દેવોને હોય છે. સ્થિર દીપકની પેઠે જે અવાધ જનારા પુરૂષની સાથે ન જાય, તે અનનુગામિક અવધિ, તથા એ ઉભય સ્વભાવવાળું તે મિશ્ર, એક આંખવાળા પુરૂષની પેઠે જેમાં અવધિનો કોઈક ભાગ અન્યસ્થળે જતાં સાથે જાય છે અને કોઈક ભાગ સાથે નથી જતો તે મિશ્ર અવધિજ્ઞાન છે. આ ત્રણે અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર અવધિ મનુષ્ય અને તિર્યચોને હોય છે. ૭૧૪-૭૧૫-૭૧૬.

હવે અવસ્થિતદ્વાર કહે છે. એ અવસ્થિત દ્વાર પણ અવધિજ્ઞાનના આધારભૂત ક્ષેત્રથી ઉપયોગથી અને લાંબવથી વિચારવા યોગ્ય છે; તેમાં પ્રથમ ક્ષેત્રથી અને ઉપયોગથી કહે છે.

खेत्तस्स अवट्ठाणं तेत्तीસं सागराइ कालेणं ।

दव्वे भिन्नमुहुत्तो पज्जवलंभे य सत्तट्ठ ॥ ७१७ ॥ ૫૬૫૭॥

કાળથી (અવધિના) ક્ષેત્રનું અવસ્થાન (સ્થિતિ) તેત્રીસ સાગરોપમનું છે; તથા દ્રવ્યમાં (અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ) અન્તર્મુદૂર્ત મુધી છે, અને પર્યાયમાં સાત-આઠ સમય મુધી છે. ૭૧૭.

અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉત્પત્તિ સમયે જે ક્ષેત્રમાં અવગાદી રહ્યા હોય છે, તે ક્ષેત્રમાં તે દેવો ચોતાના ભવનો અન્ત થાય ત્યાંમુધી રહે છે, તેથી તેઓનું અવધિજ્ઞાન એક જ ક્ષેત્રમાં તેત્રીસ સાગરોપમ મુધી અવસ્થિત રહે છે. આ પ્રમાણે તેત્રીસ સાગરોપમ મુધી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્રથી છે. હવે ઉપયોગથી તેનું અવસ્થાન કહે છે.

પુદ્ગલાદિક દ્રવ્યમાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ, તે ક્ષેત્રમાં અથવા અન્યક્ષેત્રમાં અન્તર્મુદૂર્ત મુધી હોય છે. તે ઉપરાન્ત સામર્થ્યના અભાવે એકદ્રવ્યમાં ઉપયોગ નથી થાતો. અને તે જ દ્રવ્યમાંના પર્યાયો જણાતાં એક પર્યાયમાં સંચરતાં અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ માત્ર અથવા આઠ સમય મુધી અવસ્થિત રહે છે. તે ઉપરાંત નહિ. કેટલાએક માનસોને કહે છે પર્યાયો બે પ્રકારના છે, -ગુણો અને પર્યાયો. તેમાં જે સદર્શિ થાય, તે ચેતન-સ્વરૂપ હોય જણવા અને જે ક્રમવર્તિ હોય તે તત્ત્વ-પુનઃપ્રાદિશ્ય સ્વરૂપ જણવા. તેમાં પૂર્વમાં આઠ સમય મુધી અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયમાં માત્ર એક સમય મુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે. -કારણ દ્રવ્ય સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં અન્તર્મુદૂર્ત મુધી નથી રહે છે. પુણે તેથી સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં આઠ સમય મુધી ઉપયોગ રહે છે અને પર્યાયો તેથી પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં માત્ર એક સમય મુધી ઉપયોગ અવસ્થિત રહે છે. ૭૧૮.

હવે લઙ્ઘિથી અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન કહે છે.

અદ્વાર્ણે અવદ્ઠાણં છાવર્ટિ સાગરા ઉ કાલેણં ।

ઉક્કોસયં તુ ઇયં ઇક્કો સમઓ જહન્નેણં ॥ ૭૧૮ ॥૫૭૫૮॥

લઙ્ઘિથી કંઈક અધિક છાસઠ સાગરોપમકાળ અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન છે. અને જઘન્ય એક સમય સુધીનું છે. ૭૧૮.

(મિથ્યાત્વીને અવધિદર્શન હોય છે તેથી એક વખત છાસઠ સાગરોપમ સાથે અવધિદર્શન રહે ને પછી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી મિથ્યાત્વમાં પણ સાથે રહે, ને વળી સમસ્તવતી સાથે થયેલ અવધિજ્ઞાન સાથે રહે, તેથી અવધિ દર્શનને સ્થિતિ એકસો ખત્રીસ સાગરોપમ અધિક થાય, નરભવની અધિકતા તો છેજ.) પણ અહીં અદ્વાર્થી અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમની પ્રાપ્તિરૂપ લઙ્ઘિ માનેલ છે. તે લઙ્ઘિ દ્રવ્યાદિ ઉપયોગવાળાને અથવા અનુપયોગીને તે ક્ષેત્ર અથવા અન્યક્ષેત્રમાં હોય છે. આથી એ ક્ષયોપશમરૂપ લઙ્ઘિ છાસઠ સાગરોપમ કરતાં કંઈક અધિકકાળ પર્યન્ત નિરન્તર અવસ્થિત રહે છે. આ અવધિજ્ઞાનના ઉપયોગનું અને લઙ્ઘિનું અન્તર્મુહૂર્તારૂપ અવસ્થાન કહ્યું છે, તે ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાન સમજવું. અને જઘન્ય અવસ્થાન તો એક સમયનુંજ હોય છે. આ જઘન્ય અવસ્થાન, એક સમય પછી અવધિજ્ઞાન પડી જવાથી અથવા અનુપયોગથી મરુપ અને તિર્યચોને હોય છે, તથા જે દેવ-નારકીઓને ભવના છેદલા સમયે સમ્યક્ત્વનો લાભ થવાથી વિભંગજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનરૂપે પરિણામે છે, અને તે પછી મરણ પામતાં તે તેમનું અવધિજ્ઞાન નાશ પામે છે ત્યારે તેમને પણ એક સમયનું અવધિ હોય છે. ૭૧૮

ઉપરોક્ત નિર્ચુક્તિની ગાથાના અર્થનુંજ પ્રતિપાદન કરવાને લાખ્યકાર મહારાજ લાખ્ય કહે છે કે—

આહારે ઉવઓગે લઘ્નીણ વા હવિજ્જઽવત્થાણં ।

આહારો સે સ્વેત્તં તેત્તીસં સાગરા તત્થ ॥ ૭૧૯ ॥

વિજયાઽસૂવવાણ જત્થોગાઠો ભવક્કવઓ જાવ ।

સ્વેત્તેઽવત્તિદ્ધઽ તહિં દન્વેસુ ય દેહસયણેસુ ॥ ૭૨૦ ॥

આધાર-ઉપયોગ-અને લઙ્ઘિમાં અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન હોય છે. આધાર એટલે અવધિનું ક્ષેત્ર, તેમાં તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી (અવધિનું) અવસ્થાન છે. (તે આ પ્રમાણે) વિજ્યાદિમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવ જ્યાં અવગાહીને રહેલ હોય, ત્યાં તે ક્ષેત્રમાં ભવ ક્ષય સુધી રહે છે તેથી તેટલો કાળ અવધિજ્ઞાન તે ક્ષેત્ર અને દેહસયનીય (શય્યા) રૂપદ્રવ્યમાં હોય છે. ૭૧૯-૭૨૦.

ક્ષેત્રથી અવસ્થાન કહીને હવે ઉપયોગથી દ્રવ્ય-ગુણ-ને પર્યાયમાં અવધિજ્ઞાનનું અવસ્થાન કહે છે.

દન્વે મિન્નમુહુત્તં તત્થઽણ્ણત્થ વ હવિજ્જઽવત્તમ્મિ ।

ઉવઓગો ન ઉ પરઓ સામત્થામાવઓ તસ્સ ॥ ૭૨૧ ॥

દન્વે તત્થેવ ગુ ગ સંચરઓ સત્ત વઽટ્ઠ વા સમયા ।

અણ્ણે પુણ અદ્ઢ ગુણે ભર્ણતિ તપ્પજ્જવે સત્ત ॥ ૭૨૨ ॥

જહ જહ સુહુમં વત્યું તહ તહ યોવોવઓગયા હોઈ ।

દન્વ-ગુણ-પજ્જવેસું તહ પત્તેયંપિ નાયન્વં ॥ ૭૨૩ ॥

ત્યાં અથવા અન્યક્ષેત્રમાં દ્રવ્યની અંદર અન્તર્મુહૂર્ત સુધી ઉપયોગ હોય છે, તે ઉપ-
રાંત તે અવધિના સામર્થ્યના અભાવે તે ઉપયોગ નથી હોતો. તેજ દ્રવ્યના ગુણોમાં (એક ગુણથી
બીજા ગુણમાં) સંચરતાં સાત અથવા આઠ સમય સુધી ઉપયોગ હોય છે. અને બીજા
આચાર્યો ગુણોમાં આઠ સમય અને પર્યાયોમાં સાત સમય સુધી ઉપયોગ કહે છે; કારણકે
જેમ જેમ વસ્તુ સૂક્ષ્મ હોય, તેમ તેમ ઉપયોગ થોડો (કાળ) હોય છે, તેવીજ રીતે પ્રત્યેક
દ્રવ્ય-ગુણ-અને પર્યાયોમાં સમજવું. ૭૨૧- ૨૨-૭૨૩.

હવે લબ્ધિથી અવધિનું અવસ્થાન કહે છે.

તત્થડણત્થ ય સ્વેત્તે દન્વે ગુણ-પજ્જવોવઓગે ય ।

ચિદ્દહ લદ્ધી સા'પુણ નાણાવરણક્ખઓવસમો ॥ ૭૨૪ ॥

સા સાગરોવમાઈં છાવટ્ઠિં હોજ્જ સારેગાઈં ।

વિજયાઈસુ દો વારે ગયસ્સ નરજમ્મણા સમયં ॥ ૭૨૫ ॥

તે અથવા અન્ય ક્ષેત્રની અંદર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ઉપયોગમાં લબ્ધિ રહે છે,
લબ્ધિ એટલે જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ, તે લબ્ધિ વિજ્યાદિમાં બેવાર ગએલાને મનુષ્ય
જન્મ સાથે (ગણતાં) છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક અધિકકાળ પર્યન્ત હોય છે. ૭૨૪-૭૨૫.

હવે ઉપયોગ અને લબ્ધિનું જથ્થાનું અવસ્થાન કહે છે.

સન્વજહ્ણ્ણો સમઓ દન્વાઈસુ હોઈ સન્વજીવાણં ।

સ પુણ મુર-નારગાણં હવેજ્જ કિહ'સ્વેત્ત-કાલેમું ? ॥ ૭૨૬ ॥

સર્પ છોડના અવધિજ્ઞાનનું દ્રવ્યાદિકમાં જથ્થાનું અવસ્થાન એક સમયનું છે. પરંતુ
તે જથ્થાનું અવસ્થાન દેવ-નારડીઓને સ્વક્ષેત્ર-કાળમાં કેવો રીતે હોય ? ૭૨૬.

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

ચરિમસમયમ્મિ સમ્મં પઢિવજ્જંતસ્સ જં ચિય વિમંગં ।

તં હોઈ ઓહિનાણં મયસ્સ વિતિયમ્મિ સે પઢ્ઢ ॥ ૭૨૭ ॥ દારં

ભવતા છેલ્લા સમયે સમ્યક્ત્વ પામતાં, જે વિમંગજ્ઞાન હોય, તે અવ-
ધિજ્ઞાન થાય છે, (તે પછી) મરણ પામતાં તેમને તે નાશ પામે છે. (એ રીતે દેવ-ના-
રડીના અવધિજ્ઞાનનું જથ્થાનું અવસ્થાન એક સમયનું છે.) ૭૨૭.

હવે ચલદાર કહે છે.

બુઢ્ઢી વા હાણી વા ચઉવિહા હવઈ સ્વેત્ત-કાલાણં ।

દન્વેનુ હોઈ દુવિહા પજ્જવિ પુણ છવિયહા હોઈ ॥ ૭૨૮ ॥ ૭૨૯ ॥

વિચલન ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ અને ઘાતી નાર પ્રકારે મેલે છે, તે દ્રવ્યમાં
તે વૃદ્ધિ હાનિ બે પ્રકારે અને પર્યાયમાં તે ૭ પ્રકારે મેલે છે. ૭૨૮.

દ્રવ્યાદિ વિચલની અવેક્ષાએ ત્રણ અવધિજ્ઞાન યોગ્ય-પદ્ધતિ મેલે છે. તે ૧-૧-૧૨
૧૨માં વૃદ્ધિ અને ઘાતી ૭-૭ પ્રકારે આગમમાં કરી છે. જેમકે સ્વસ્થાન-મનુષ્ય, સ્વ-
સ્થાન-મનુષ્ય, સ્વસ્થાન-મનુષ્ય, સ્વસ્થાન-મનુષ્ય, સ્વસ્થાન-મનુષ્ય, સ્વસ્થાન-મનુષ્ય, સ્વસ્થાન-મનુષ્ય, સ્વસ્થાન-મનુષ્ય.

અનન્તગુણવૃદ્ધિ અથવા અનન્તભાગહાની, અસંખ્યાતભાગહાની, સંખ્યાતભાગહાની, સંખ્યાતગુણહાની, અસંખ્યાતગુણહાની અને અનન્તગુણહાની.

આ છ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાનીમાંથી પહેલો અને છેલ્લો ભેદ વર્જિત બાકીની ચાર ચાર પ્રકારની હાની-વૃદ્ધિ અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળની હોય છે. અનન્તભાગવૃદ્ધિ, અને અનન્તગુણ વૃદ્ધિ; તથા અનન્તભાગ હાની અને અનન્તગુણ હાની ક્ષેત્ર-કાળની હોય નહિ, કારણકે અવધિના વિષયભૂત ક્ષેત્ર-કાળ અનન્તા નથી. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ અવધિજ્ઞાનવડે જેટલું ક્ષેત્ર જોયું હોય, તે પછી દરેક સમયે વધતું વધતું કોઈ અસંખ્યાતભાગ વધારે જીએ, કોઈ સંખ્યાતભાગ વધારે જીએ, કોઈ સંખ્યાતગુણ વધારે જીએ અને કોઈ અસંખ્યાતગુણ વધારે ક્ષેત્ર જીએ છે. એજ પ્રમાણે ઘટતું ઘટતું પણ ચારપ્રકારે ક્ષેત્ર જીએ છે. તથા કાળમાં પણ એજ રીતે વૃદ્ધિ-હાની ચાર પ્રકારે જાણી લેવી.

હવે અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત દ્રવ્યોમાં વૃદ્ધિ-હાની બેપ્રકારે થાય છે. તે આ પ્રમાણે, જેમકે અવધિજ્ઞાનવડે પહેલાં જેટલાં દ્રવ્યો જોયાં હોય, તે કરતાં તે પછી કોઈ અનન્તભાગે વધારે જીએ, કોઈ અનન્તગુણ વધારે જીએ, પણ વસ્તુસ્વભાવથી અસંખ્યાતાદિભાગે અધિક ન જીએ, એજ પ્રમાણે પૂર્વે જાણેલા દ્રવ્યોમાંથી કોઈ અનન્તભાગે ઓછાં દ્રવ્ય જીએ અને કોઈ અનન્તગુણ ઓછાં દ્રવ્ય જીએ, પણ વસ્તુસ્વભાવે અસંખ્યાતાદિભાગે ન્યૂન ન જીએ તથા પર્યાયોમાં તેા પૂર્વોક્ત છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની થાય છે. ૭૨૮.

ઉપરોક્ત નિર્ચક્તિતો વિસ્તાર અર્થ કહેવાને ભાષ્યકાર કહે છે.

બુદ્ધિ વા હાણી વાડણંતા-સંખિજ્ઞ-સંખભાગાણં ।

સંખેજ્ઞા-સંખેજ્ઞા-ણંતગુણા ચેતિ છબ્મેયા ॥ ૭૨૯ ॥

અનન્તભાગ, અસંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ અ અનન્તગુણ એમ છ પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ હોય છે. ૭૨૯.

પદસમયસંખેજ્ઞા-ભાગહિયં કોઈ સંખભાગહિયં ।

અન્નો સંખેજ્ઞગુણં સ્વેત્તમસંખેજ્ઞગુણમણ્ણો ॥ ૭૩૦ ॥

પેચ્છઈ વિવદ્ધમાણં હાયંતં વા તહેત્ર કાલંપિ ।

નાણંતબુદ્ધિ-હાણી પેચ્છઈ જં દોડવિ નાણંતે ॥ ૭૩૧ ॥

દરેક સમયે કોઈક અસંખ્યાતભાગ અધિક, કોઈ સંખ્યાતભાગ અધિક, કોઈ સંખ્યાતગુણ અધિક અને કોઈ અસંખ્યાતગુણ અધિક એવા ક્ષેત્રને વધતું અવધિજ્ઞાન જીએ અને ઘટતું અવધિજ્ઞાન અસંખ્યાતભાગહાનીનાદિ ક્ષેત્રને જીએ છે. તેવીજ રીતે કાળમાં પણ સમજવું. પણ અનન્તી વૃદ્ધિ હાની ન જીએ, કેમકે અવધિજ્ઞાની અનન્તા ક્ષેત્ર ને કાલને જોતાં નથી. ૭૩૦-૭૩૧

હવે દ્રવ્ય તથા પર્યાયોમાં હાનિ-વૃદ્ધિ કહે છે.

દવ્વમણંતંસહિયં અનંતગુણવદ્ધિયં ચ પેચ્છેજ્ઞા ।

હાયંતં વા, ભાવમ્મિ છવ્વિહા બુદ્ધિ-હાણીઓ ॥ ૭૩૨ ॥

અનન્તભાગ અધિક અને અધિકગુણ અધિક દ્રવ્યને વધતું તથા ઘટતું અવધિ જીએ. બાકી ભાવમાં (પર્યાયમાં) છએ પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની હોય છે. ૭૩૨.

હવે દ્રવ્યાદિ ચારે ને પરસ્પર સાથે વિચારતાં જે વૃદ્ધિ-હાની થાય છે, તે કહે છે.

વુડ્ઢીઍ ચિય વુડ્ઢી હાળી હાળોય ન ઉ વિવજ્ઞાસા ।

ભાગે ભાગો ગુણજે ગુણો ય દવ્વાડસંજોઍ ॥ ૭૩૩ ॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવનો પરસ્પર સંયોગે વિચાર કરતાં એકની વૃદ્ધિમાં અન્યની વૃદ્ધિજ થાય છે, અને એકની હાનીમાં અન્યની હાનીજ થાય છે, પરંતુ એથી વિપરીત એટલે એકની હાની ને બીજાની વૃદ્ધિ તથા એકની વૃદ્ધિ અને અન્યની હાનો એમ નથી થતું; ઉપલી ગાથાનું અર્થભાગની વ્યાખ્યા બીજે પ્રકારે કરે છે, એક દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિમાં બીજાની વૃદ્ધિજ પણ હાનિરૂપ વિપર્યાસ નહીં, પણ એકની વૃદ્ધિમાં બીજાનું અવસ્થાન પણહોય છે. અને એક દ્રવ્યાદિની હાનીમાં બીજાની હાનીજ હોય પણ વૃદ્ધિરૂપ વિપર્યાસ નહીં પણ અવસ્થાન તો હોય છે. અને ક્ષેત્રાદિની અસંખ્યાતમા ભાગે વૃદ્ધિ છતે બીજાની પણ ભાગે વૃદ્ધિ થાય અથવા અવસ્થાન રહે છે. ગુણાકાર વૃદ્ધિ નથી થતી. અને ગુણવૃદ્ધિ છતે બીજાની ગુણવૃદ્ધિ થાય છે અથવા અવસ્થાન રહે છે; પણ ભાગવૃદ્ધિ નથી થતી. તેમજ દ્રવ્યાદિની સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થતાં અન્યની સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થાય (પણ સંખ્યાતાદિ ગુણ ન થાય), અને સંખ્યાતાદિ ગુણ વૃદ્ધિ થતાં અન્યની પણ સંખ્યાતાદિ ગુણજ વૃદ્ધિ થાય (પણ ભાગે વૃદ્ધિ ન થાય). (આ પ્રમાણે વૃદ્ધિ-હાની પ્રાયઃ સમજવી, કેમકે ક્ષેત્રાદિમાં સંખ્યાતાદિ ભાગે વૃદ્ધિ થયે દ્રવ્યાદિમાં સંખ્યાતાદિ ગુણવૃદ્ધિ પણ થાય છે). ૭૩૩.

આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે:—

કહ સ્વેત્તસંસ્વભાગાડસંભવે સંભવો ન દવ્વેડવિ ? ।

કિહ વા દવ્વેડવંતે પજ્જવડસંસ્વિજ્ઞભાગાડં ॥ ૭૩૪ ॥

ક્ષેત્રની અસંખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થએ, દ્રવ્યમાં પણ તેવી વૃદ્ધિ કેમ ન થાય ? તથા દ્રવ્યની અનન્ત ભાગાદિ વૃદ્ધિ થયે, પર્યાયોની અસંખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે? ૭૩૩.

આધારભૂત ક્ષેત્રની અસંખ્યાત ભાગાદિ ચાર પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં. તે ક્ષેત્રમાં રહેલ દ્રવ્યોની પણ એ પ્રમાણે વૃદ્ધિ કેમ નથી થતી ? અને છએ પ્રકારેજ કેમ થાય છે ? તથા દ્રવ્યના અનંતપણામાં દ્રવ્યની અનન્ત ભાગાદિ એ પ્રકારે વૃદ્ધિ થતાં, પર્યાયોની અસંખ્યાત ભાગાદિ વૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? અથવા દ્રવ્યમાં અનંતગુણવૃદ્ધિમાં પર્યાયોની અસંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ કેમ થાય છે?, મતલબ કે દ્રવ્યો ક્ષેત્રના આધારે છે. અને પર્યાયો દ્રવ્યના આધારે છે. તેથી જેવી હાની-વૃદ્ધિ આધારની થાય, તેવીજ હાની-વૃદ્ધિ આધારની પણ થવી જોઈએ. તેમ છતાં ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ-હાની ચાર પ્રકારે. દ્રવ્યની એ પ્રકારે અને પર્યાયની પ્રકારે કેમ થાય છે એમ વિચિત્ર કેમ થાય છે ? ૭૩૪

આત્માર્થથી એ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે—

સ્વેત્તાણુવનિણો પોગ્ગન્ઝા ગુણા પોગ્ગન્ઝાણુવનો ય ।

નામણ્ઞા વિણ્ણેવા ન ઉ ઔચ્છિણ્ણવિનરમ્મિ ॥ ૭૩૫ ॥

કેમણુવર્તિ પુગ્ગણો છે અને પુગ્ગણાણુવર્તિ શું પર્યાયો છે એમ ન સમજાવી શકાય. પણ અવધિતાનથી જાણવાના વ્યવસ્થામાં એમ નથી. ૭૩૫
દિ. ભ. ૮૦

પરમાણુ-સ્કંધ વિગેરે પુદ્ગલો ક્ષેત્રાનુવર્તિ છે, અને ગુણ-પર્યાયો પુદ્ગલાનુવર્તિ એમ એમનું સામાન્ય સ્વરૂપ કોણ નથી માનતું? સર્વ કે ઈ માને છે, કારણ કે સમ લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગાદિમાં સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયનો અસંખ્યાતમાદિ ભાગ સામાન્યથી સ્વરૂપે વર્તે છે, તથા સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના અનન્તમાદિ ભાગમાં સમસ્ત પર્યાય રાશીના પણ અનન્તમાદિ ભાગો છે. આ કારણથી ક્ષેત્રની અસંખ્યા ભાગે વૃદ્ધિ-હાની થતાં, તદનુસારે દ્રવ્યની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની થાય, તથા દ્ર અનન્તમા ભાગાદિ વૃદ્ધિ-હાની થતાં તદનુસારે પર્યાયોની પણ તેવીજ વૃદ્ધિ-હાની. પરંતુ અહીં અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત ક્ષેત્રાદિની વૃદ્ધિ-હાની વિચારવાનો પ્રસ્તાવ છે, ક સામાન્યથી તેમના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાનો અહીં પ્રસ્તાવ નથી, આ કારણથી ઉપરો પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની કહી છે, તે અવધિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમને આધીન હોવા વિચિત્ર છે. ૭૩૫.

એજ ઉપરોક્ત અર્થ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

દન્વાઈં સર્વેત્તાઓડંતગુણા પજ્જવા સદન્વાઓ ।

નિયયાહારાહીણા તેસિંં વુદ્ધીં ય હાણીં ય ॥ ૭૩૬ ॥

ન ઉ નિયયાહારવસા અવહિનિવંચો જઓ પરિત્તો સો ।

ચિત્તે તહડણહાડવિ ય આણાગેજ્જો ય પાણ ॥ ૭૩૭ ॥

દ્રવ્યો સ્વક્ષેત્રથી અનન્તગુણાં છે, અને પર્યાયો સ્વદ્રવ્યથી અનન્તગુણા છે. તે વૃદ્ધિ અને હાની યોતાના આધારને આધીન છે. પણ અવધિજ્ઞાનનો વિષય યોતાના ધારવશાત્ વધતો ઘટતો નથી, તેથી તે નિયતવિષયનો વિચિત્ર ક્ષયોપશમ હોવાથી સામાન્ય કરતાં અન્ય પ્રકારે વિચિત્રપણે છે ને તે પ્રાયઃ આજ્ઞાગ્રાહ્ય છે. ૭૩૬-૭૩૭.

સ્વરૂપથી તો સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયરૂપ દ્રવ્યો, સ્વઆધારભૂત ક્ષેત્રથી અનન્ત છે, કારણ કે એકેક આકાશપ્રદેશમાં અનન્તા પરમાણુ-દ્વ્યાણુકાદિ દ્રવ્યો અવગાહી છે, અને પર્યાયો પણ સ્વાશ્રયભૂત દ્રવ્યોથી અનન્તગુણા છે, કારણ કે એકેક પર્યાયો આદિ દ્રવ્યો અનન્તા પર્યાયવાળા છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યનો સ્વઆધાર ક્ષેત્ર છે અને પર્યાયોનો સ્વઆધાર દ્રવ્ય છે. તેથી દ્રવ્ય-પર્યાયોની વૃદ્ધિ-હાની સામાન્યથી તેમને આધી છે, એટલે કે ક્ષેત્રની ચાર પ્રકારની વૃદ્ધિ-હાની થતાં દ્રવ્યનો પણ ચાર પ્રકારે હાની-વૃદ્ધિ થાય, અને દ્રવ્યની બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થતાં પર્યાયોની પણ બે પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાની થાય. એવો સામાન્ય નિયમ તો અમે પણ સ્વીકારીએ છીએ, એમાં કંઈ વિરોધ નથી. પરંતુ અવધિજ્ઞાનનો વિષય સ્વઆધારવશાત્ વધતો-ઘટતો નથી, કેમકે તે તો ઉપરો સ્વરૂપે પ્રતિનિયત છે, અને વિચિત્ર ક્ષયોપશમથી વિચિત્ર પ્રકારે છે. તેથી તે જેમ યુક્તિ ધરે છે, તેમ પ્રવર્તે છે, તેમજ તેને ઉદ્ભવધીને અન્યથારૂપે પણ પ્રવર્તે છે, એકાન્તે નિ સ્વરૂપે નથી પ્રવર્તે તો. આજ્ઞાગ્રાહ્ય હોવાથી આજ્ઞાજ અહીં પ્રમાણ છે, તેથી સ્વેચ્છાપૂર્વક શુષ્ક તર્ક કરવાથી શું લાભ? વળી પ્રાયઃ શબ્દથી ઉપર મુજબ યુક્તિથી પણ જણાવેલ વિષય ધરે છે. ૭૩૬-૭૩૭.

હવે ત્રીસ-મંદ દ્વાર કહે છે. ✓

ફઢા ય અસંખેજ્ઞા સંખેજ્ઞે યાવિ ઇગજીવસ્સ ।

ઐગપ્ફઙ્ઘુવઓગે નિયમસંવત્થ ઉવઉત્તો ॥ ૭૩૮ ॥૫૧।૬૦॥

ફઢા ય આણુગામી અણાણુગામી ય મીસયા ચેવ ।

પઢિવાઈ અપઢિવાઈ મીસો ય મણુસ્સ-તેરિચ્છે ॥ ૭૩૯ ॥૬૦।૬૧॥

એક જીવને અસંખ્યાતા અને સંખ્યાતા ફેરફાર હોય છે, તેમાંના એક ફેરફારમાં ઉપયોગ તે સર્વ ફેરફારમાં અવશ્ય ઉપયોગ થાય છે; એ ફેરફાર અનુગામી, અનનુગામી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે; પુનઃ તે દરેક પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે મનુષ્ય-તિર્યચ્ચમાં હોય છે. ૭૩૮-૭૩૯.

જેમ ચોરડાદિના જાળીઆથી અન્તરિત દીપકનો પ્રકાશ નીકળે, તેમ અવધિજ્ઞાના-રણના ક્ષયોપશમથી જન્ય એવા અવધિજ્ઞાનનું નીકળવું તે ફેરફાર કહેવાય છે; તે ફેરફાર જીવને સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા પણ હોય છે. એમાંના એકફેરફાર જીવ ઉપયોગવાન હોય તો, નિશ્ચય સર્વફેરફારોએ પણ ઉપયોગવાન હોય. કારણ કે જેમ એક કુચે ઉપયોગ થએ, બન્ને ચક્રથી ઉપયોગ થાય છે. તેમ જીવ પણ એક ઉપયોગવાન વાથી એક ફેરફારના ઉપયોગ વખતે સર્વફેરફારોએ ઉપયોગવાન થાય છે.

એ ફેરફાર ત્રણ પ્રકારના હોય છે, અનુગામી-અનનુગામી અને એ ઉભયસ્વરૂપવાળા મિશ્ર, તેમાં જે દેશમાં રહેલા અવધિજ્ઞાનવાળા જીવને ફેરફાર ઉત્પન્ન થએલા હોય તે ફેરફાર વાથી અન્ય સ્થળે જતાં સાથે જાય તો તે અનુગામી ફેરફાર કહેવાય, એથી વિપરીત-સાથે જાય તે અનનુગામી, અને તેમાંથી કેટલાક સાથે જાય અને કેટલાક સાથે ન જાય તે મિશ્રફેરફાર કહેવાય. પુનઃ એ ત્રણ પ્રકારના ફેરફાર પ્રતિપાતી, અપ્રતિપાતી અને ઉભય સ્વાભાવવાળા મિશ્ર હોય છે. જે કેટલાક કાળ રહીને પછી નાશ પામે તે પ્રતિપાતી, તેથી વિપરીત-મરણપર્યન્ત રહે તે અપ્રતિપાતી, અને એ ઉભયસ્વભાવવાળા હોય તે મિશ્ર. આવા પ્રકારના ફેરફાર મનુષ્ય-તિર્યચ્ચને જે અવધિજ્ઞાન હોય તેમાં હોય છે, દેવ-નારડીના અવધિમાં હોતા નથી.

શિષ્ય:—અહીં તીવ્ર-મન્દ દ્વાર કહેવાનો અવસર છતાં અવધિજ્ઞાનનાં ફેરફારનું સ્વરૂપ નિર્ધારન કરીને પ્રસ્તાવ વિરૂદ્ધ વ્યાખ્યાન કેમ કરે છે ?

ગુરુ:—અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફેરફાર ઘણું કરીને અતિવિશુદ્ધિગુણ હોવાથી તીવ્ર કહેવાય છે; તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફેરફાર અશુદ્ધ હોવાથી મન્દ કહેવાય છે અને મિશ્ર ફેરફાર મધ્યમ કહેવાય છે. તેથી ફેરફારનું સ્વરૂપ કહેવાથી તીવ્ર-મન્દ દ્વારે એ અર્થથી કંઈ સમજવું.

શિષ્ય:—અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફેરફારમાં તથા અનનુગામી અને પ્રતિપાતી ફેરફારમાં પરસ્પર શો તફાવત છે ?

ગુરુ:—અપ્રતિપાતી ફેરફાર અનુગામીજ હોય છે. પણ અનનુગામી નથી હોતા. અનનુગામી ફેરફાર પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી ઉભય પ્રકારના હોય છે, એટલે એના તફાવત તથા પ્રતિપાતી ફેરફાર અવશ્ય પડી જાય છે અને પડી ગયા પછી અન્ય સ્થળે મિશ્ર ફેરફાર પુનઃ સ્થાપિત ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે અનનુગામી ફેરફારમાં નથી થવું. ૭૩૮-૭૩૯

ઉપર મુજબ નિર્ચુક્તિકારે કહેલ અર્થ ભાષ્યકાર મહારાજ સવિસ્તર કહે છે,

જાલંતરત્યદીવપ્પહોવમો ફહુયાવહી હોઈ.

તિવ્વો વિમલો મંદો મલીમસો મીસરુવો ચ ॥ ૭૪૦ ॥

આરડાના જાળીયાથી અન્તરિત રહેલ દીપકની પ્રભાના નિર્ગમની સમાન ફફડાવધિ હોય છે; તેમાં વિશુદ્ધ ક્ષયોપશમથી જન્ય ફફડથી થએલ અવધિજ્ઞાન નિર્મળ હોવાથી તીવ્ર કહેવાય છે, અને અશુદ્ધ ક્ષયોપશમથી જન્ય ફફડથી થએલ અવધિ મલીન હોવાથી મન્દ કહેવાય છે, તથા મધ્યમ ક્ષયોપશમજન્ય ફફડાવધિ મિશ્ર હોવાથી તીવ્ર મન્દ કહેવાય છે. ૭૪૦.

उवओगं एगेणऽवि दिंतो सो फहुएहिं सव्वेहिं ।

उवउज्जइ जुगवं चिय जह समयं दोहिं नयणेहिं ॥ ७४१ ॥

જેમ એક ચક્ષુએ ઉપયોગ આપતાં સાથેજ બન્ને ચક્ષુએ ઉપયોગવાન થાય છે, તેમ એક ફફડે ઉપયોગ આપતાં, એકીસાથે સર્વ ફફડેએ ઉપયોગવાન થાય છે. ૭૪૧.

આ સંબંધમાં શિષ્ય પૂછે છે કે—

किह नोवओगवहुया?, भणइ न विसेसओ स सामणो ।

तगयविसेसविमुहो खंवावारोवओगो व्व ॥ ७४२ ॥

(ધણા ફફડેએ ઉપયોગવાન હોવાથી) બહુ ઉપયોગનો પ્રસંગ કેમ ન થાય? ઉત્તર—આદ્ય વસ્તુગત વિશેષ વિમુખ એવો તે લશ્કરના ઉપયોગની પેઠે સામાન્ય ઉપયોગ છે, પણ વિશેષ ઉપયોગ નથી. ૭૪૨.

શિષ્ય:—એ પ્રમાણે અનેક ફફડેએ ઉપયોગવાન થવાથી ધણા ઉપયોગ તે અવધિજ્ઞાનવાળાને કેમ ન થાય?

ગુરુ:—ચક્ષુદ્વયના ઉપયોગની પેઠે તેવા પ્રકારના સ્વભાવથી જીવને એક સમયમાં એકજ ઉપયોગ હોય છે, તેથી અનેક ફફડેએ ઉપયુક્ત છતાં પણ ધણા ઉપયોગ નથી થતા. અથવા અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં આ પ્રમાણે અનેક ઉપયોગ થાય, જેમકે—આ હસ્તિઓ છે, દક્ષિણ બાજુએ ઘોડાઓ છે, ડાબીબાજુએ રથો છે, અને આગળ પદાતિ છે, આ પ્રમાણે અનેક વસ્તુવિશેષના ઉપયોગમાં ધણા ઉપયોગ થાય, પણ અહીં એવો અનેક વસ્તુવિશેષનો ઉપયોગ નથી; પરંતુ આદ્યવસ્તુના વિશેષાથી વિમુખ એવો સામાન્ય ઉપયોગજ છે, જેમ બન્ને ચક્ષુથી (હાથી-ઘોડા-રથ વિગેરે સૈન્યસમૂહ જોવાથી) આ લશ્કર છે, એવો સામાન્ય એકજ ઉપયોગ થાય છે, પણ જુદા જુદા ઉપયોગ નથી થતા તેમ અહીં પણ ધણા ઉપયોગ નથી થતા. ૭૪૨.

अणुगामि-नियय-सुद्धाईं सेयराईं च मीसयाईं च ।

एकेकसो विभिन्नाईं फहुयाईं विचित्ताईं ॥ ७४३ ॥

તીવ્ર અપ્રતિપાતી અનુગામી, મન્દ પ્રતિપાતી અનનુગામી અને મિશ્ર, એ દરેક જુદા જુદા ફફડે વિચિત્ર પ્રકારનાં છે. ૭૪૩.

અનુગામી ફફડે પ્રતિપાતી અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે, અનનુ-

ગામી ફેફડો પણ પ્રતિપાતી-અપ્રતિપાતી અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારે છે. તથા અનુગામી અનનુગામી (મિશ્ર) ફેફડો પણ એ મુજબ ત્રણ પ્રકારે છે. પુનઃ એ અનુગામી આદિ ફેફડો તીવ્ર-મંદ અને મધ્યમ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે છે. એ રીતે એ ફેફડો જઘન્ય-મધ્ય-માદિ ભેદે અનેક પ્રકારે છે. ૭૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

નિયયાણુગામિયાણં કો મૈઓ કો વ તન્વિવક્ષાણં ? ।

નિયઓઽણુજાઙ નિયમા નિયઓઽનિયઓ ય અણુગામી ॥ ૭૪૪ ॥

ચયઙ ચિય પઢિવાઈ અગ્રાણુગામી ચુઓ પુળો હોઙ ।

નર-તિરિગહણં પાઓ જં તેસુ વિસોહિસંકેસા ॥ ૭૪૫ ॥

અપ્રતિપાતી અને અનુગામી ફેફડોમાં, તથા તેથી વિપક્ષ પ્રતિપાતી અને અનનુગામી ફેફડોમાં શો તફાવત છે ? ઉત્તર—અપ્રતિપાતી ફેફડો (અવધિજ્ઞાનવાળાની સાથે) અવશ્ય જાય છે, અને અનુગામી ફેફડો (અનુપહત લોચનની પેઠે) અપ્રતિપાતી, અથવા (ઉપહત લોચનની પેઠે) પ્રતિપાતી હોય છે. તથા પ્રતિપાતી ફેફડ પડી જાય છેજ (અને પડ્યા પછી પણ કોઈ વખત અન્ય સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે અને અનનુગામી ફેફડ એવા નથી; કેમકે જે સ્થળે રહેલાને એ ફેફડો ઉત્પન્ન થયા હોય, તેજ સ્થળમાં રહેતા તે સ્વયે છે અથવા નથી પણ સ્વયતા, જે સ્વયે છે, તેપણ દેશાન્તરમાંથી પુનઃ ઉત્પત્તિ સ્થળે આવેલાને તે ઉત્પન્ન થાય છે. એટલો એમાં પરસ્પર તફાવત છે.) વિશુદ્ધિ તથા સંકલેશથી ફેફડોની તીવ્ર મંદતા હોય છે, એવા ફેફડો વિશુદ્ધિ અને સંકલેશવશાત્ પ્રાયઃ મનુષ્ય અને તિર્યચોમાં હોય છે. ૭૪૪-૭૪૫.

ગહણમણુગામિયાઈણ કિં કયં તિવ્વ-મંદચિન્તાણ ।

પાયમણુગામિનિયયા તિવ્વા મંદા ય જં ઇયરે ॥ ૭૪૬ ॥

તીવ્ર-મંદદ્વારનો વિચાર કરતાં અનુગામીઆદિ ફેફડોનું કથન કેમ કર્યું ? ઉત્તર—અનુગામી અને અપ્રતિપાતી ફેફડો ધણું કરીને તીવ્ર હોય છે, અને અનનુગામી તથા પ્રતિપાતી ફેફડો ધણું કરીને મંદ હોય છે. મિશ્ર ફેફડો ઉભયસ્વભાવવાળા છે. આથી ફેફડોની પ્રશ્નણા કરતાં તીવ્ર-મંદ દ્વાર પણ કહ્યું. ૭૪૬.

ખીજે મત ખતાવીને તેની અવિરૂદ્ધતા જણાવે છે:—

અળ્લે પઢિવાયુ-પ્પાયદાર ઇવાણુગામિયાઈણિ ।

નર-તિરિયગહણેણં અહવા દોસુંપિ ન વિરુદ્ધ ॥ ૭૪૭ ॥

અન્ય આચાર્ય એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્યચનું કથન કરવાથી અનુગામીઆદિ ભેદ પ્રતિપાત અને ઉત્પાતદ્વારમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે, અથવા અન્તે દ્વારમાં એ ભેદો વિદ્ય નથી. ૭૪૭.

આ સંપ્રદાયમાં અન્ય આચાર્યો એમ કહે છે કે મનુષ્ય અને તિર્યચનાના અપ્રતિપાત-તીવ્ર પ્રતિપાત તથા ઉત્પાત થાય છે, તેથી પ્રતિપાત-ઉત્પાદદ્વાર મનુષ્ય તિર્યચ સંપ્રદાયની અને તેથીજ કરીને એ અનુગામી આદિ ભેદો પ્રતિપાત-ઉત્પાદ દ્વારમાંજ અન્તર્ભૂત

થાય છે. ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે કે તીવ્ર-મન્દ અને પ્રતિપાત-ઉત્પાદ એ બન્ને દ્વારમાં અનુગામી આદિ ભેદા ઘટે છે, તેથી કંઈ વિરુદ્ધ નથી. ૭૪૭.

તીવ્ર-મન્દદ્વાર પૂર્ણ થયું, હવે પ્રતિપાત-ઉત્પાદદ્વાર કહે છે.

बाहिरलंभे भज्जो दब्बे खेत्ते य काल-भावे य ।

उप्पा-पडिवाओऽवि य तदुभयं चेगसमएणं ॥ ७४८ ॥ ६१६२॥

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ સંબંધી બાહ્ય વિષયના અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં એક સમયે ઉત્પાદ, પ્રતિપાત અને ઉત્પાદપ્રતિપાતની ભજના હોય છે. ૭૪૮.

નિર્યુક્તિકારોક્ત અર્થને વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે:

बाहिरओ एगदिसो फड्ढोही वाऽहवा असंवद्धो ।

दब्बाइसु भयणिज्जा तत्थुप्पायादओ समयं ॥ ७४९ ॥

એક દિશામાં થએલું અર્વાધ અથવાં ફેડકાવધિ, કે અસંબદ્ધ અર્વાધિ તે બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે. એ બાહ્ય અવધિમાં દ્રવ્યાદિ વિષે એક સમયે ઉત્પાદાદિની ભજના હોય છે. ૭૪૯.

જે અવધિજ્ઞાનવાળાનું અવધિ એક દિશામાં હોય તે, અથવા અનેક દિશાઓમાં હોય પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરવાળું ફેડકાવધિ હોય તે, બાહ્યઅવધિ કહેવાય છે, અથવા જે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવનું અવધિ, સર્વ બાબુએ ગોળાકાર છતાં પણ અંગુલાદિ ક્ષેત્રના વ્યવધાનથી સર્વ બાબુએ અસંબદ્ધ હોય, તે પણ બાહ્ય અર્વાધ કહેવાય. આ અભિપ્રાય ભાષ્યકાર અને પ્રાચીન ટીકાકારનો છે. આવશ્યક ચર્ચિકાર તો આ ત્રીજા પક્ષને ગ્રહણ કરીને એમ કહે છે કે—બાહ્યઅવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય, તે સ્થળમાં તેનું અવધિજ્ઞાન કંઈ પણ ન બુદ્ધિ, પરંતુ એ ઉત્પત્તિ થાત એક અંગુલ, અંગુલ પૃથક્ત્વ, એક વેંત, વેંતપૃથક્ત્વ, સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન અતિક્રમ્યા પછી બુદ્ધિ, તે બાહ્યઅર્વાધની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારના અવધિમાં એક સમયે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ સંબંધી ઉત્પાદાદિની ભજના જાણવી

કારણ કે—

उप्पाओ पडिवाओ उभयं वा होज्ज एगसमएणं ।

कहमुभयमेगसमए ? विभागओ तं न सव्वस्स ॥ ७५० ॥

ઉત્પાદ-પ્રતિપાત-અને ઉત્પાદપ્રતિપાત એક એક સમયે થાય છે, એક સમયે ઉત્પાદ પ્રતિપાત કેવી રીતે થાય ? (અવધિના) વિભાગથી એમ થાય, સર્વ અવધિનું એમ ન થાય. ૭૫૦.

કોઈ વખત એક સમયે ઉત્પાદ થાય છે એટલે પ્રથમ અદ્યપદ્રવ્યાદિ સંબંધી બાહ્ય અવધિ ઉત્પન્ન થઈને પછી અધિકદ્રવ્યાદિ પદાર્થોને બુદ્ધિ. કોઈ વખત એક સમયે પૂર્વે જોએલા દ્રવ્યાદિ કરતાં હીન હીન દ્રવ્યાદિ બુદ્ધિ તે પ્રતિપાત કહેવાય છે. કોઈ વખત ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત બન્ને એક સમયમાં થાય છે, એટલે જ્યારે એક દિશાના બાહ્ય અવધિમાં આબુબાબુ સંકેતરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આગળના ભાગમાં વૃદ્ધિરૂપ ઉ

ત્પાદ થાય, અને આગળના ભાગથી સંકોચરૂપ પ્રતિપાત થાય, ત્યારે આબુખાબુ વિસ્તારરૂપ અવધિનો ઉત્પાદ થાય. એજ પ્રમાણે અન્તરવાળાં અનેક દિશાના બાહ્યસ્પર્શમાં જ્યારે એક દિશામાં ઉત્પાદ થાય ત્યારે બીજી દિશામાં પ્રતિપાત થાય; અને એજ પ્રમાણે વલયાકાર સર્વ દિશાના બાહ્યઅવધિમાં પણ જે સમયે એક દેશમાં વલયના વિસ્તારની અધિક્તારૂપ ઉત્પાદ થાય, તે સમયે અન્ય દિશામાં વલયના સંકોચરૂપ પ્રતિપાત થાય. ઇત્યાદિ પ્રકારે એક સમયમાં ઉત્પાદાદિની ભજના જાણવી.

શિષ્ય:—પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકજ સમયમાં કેવી રીતે સંભવે ?

ગુરુ:—સર્વ અવધિજ્ઞાનના ઉત્પાદ અને પ્રતિપાત એકી સાથે માનીએ તો વિરોધ આવે, પણ તેમ નથી, અહીં તો એ ઉત્પાદ પ્રતિપાત અવધિજ્ઞાનના વિભાગની અપેક્ષાથી માત્ર છે, તેથી કંઈ વિરોધ નથી. ૭૫૦.

એ સંબંધમાં ઉદાહરણ કહે છે-

દાવાનલો વ્વ કત્થઈ લગ્ગઈ વિજ્ઞાઈ સમયમન્નત્તો ।

તહ કોઈ ઓહિદેસો સે જાયઈ નાસણ વિહો ॥ ૭૫૧ ॥

જેમ અગ્નિ કોઈ એક બાબુએ (ધાસ આદિને બાળતો) સળગે છે, અને તે સાથેજ બીજી બાબુએ (ધાસ આદિ બળી ગએલા સ્થળે) ઓલવાઈ જાય છે, તેમ આ બાહ્ય અવધિ પણ કોઈ એક દેશમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને તે સાથે કોઈ બીજા દેશમાં નાશ પામે છે. (આથી એકીસાથે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત થવામાં કંઈ વિરુદ્ધ નથી.) ૭૫૧.

બાહ્યઅવધિનું સ્વરૂપ કહીને હવે અભ્યંતર અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

અર્ધિમતરલક્કીણ ઉ તદુમયં નત્થિ ઇગ્ગસમણં ।

ઉપ્પા પહિવાઓઽવિય ઇગ્ગયરો ઇગ્ગસમણં ॥ ૭૫૨ ॥ ૬૨૬૩ ॥

અભ્યંતર અવધિની પ્રાપ્તિમાં એકજ સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાત નથી થતા, પણ એક સમયે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતમાંથી એકજ થાય છે. ૭૫૨.

જે જીવને સર્વ બાબુએ અન્તરરહિત એવું અવધિજ્ઞાન હોય, તે અભ્યંતર અવધિજ્ઞાનવાળો કહેવાય, એવા અભ્યંતર અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિપાત અને ઉત્પાદ એકી સાથે એકસમયે નથી થતા, કારણ કે આ અવધિ દીપકપ્રભાના પાળની પેઠે અવધિજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે સર્વ બાબુએ અન્તરરહિત, અખંડ, સંખંડ, વિભાગરહિત એક સ્વરૂપવાળું છે. અને ચૂર્ણિમાં પણ કહ્યું છે કે—“અભ્યંતર અવધિની પ્રાપ્તિ એટલે જ જીવમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન થયું હોય, ત્યાંથી આરંભીને તે અવધિજ્ઞાનની અન્તઃસ્થિત સંખંડપૂર્વક સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનપર્યન્ત ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાનવરે જતું છે અને જીવે છે, તે અભ્યંતર અવધિ કહેવાય છે.” આવા પ્રકારના એક નાખંડ અભ્યંતર અવધિજ્ઞાનમાં એક સમયે પ્રતિપાત અથવા ઉત્પાદ એ બેમાંથી એકજ થાય છે, પણ એકીસાથે એ ઉભય નથી થતા. વળી એકને વિરુદ્ધ ધર્મનો સંબંધ પણ ન થાય. કારણ કે જેમ આગરરહિત સર્વ બાબુએ દેલાએલ દીપકપ્રભાનો સંકોચ અને વિસ્તાર નથી

જેમાંથી એકજ થાય છે, પણ એક દિશામાં સંકેત અને બીજી દિશામાં વિસ્તાર, નથી થતું. તેવી રીતે અહીં પણ સમજવું. ૭૫૨.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

અર્થિતરલદ્વો સા જત્ય પર્વવપ્પભવ્વ સવ્વત્તો ।

સંવદ્ધમોહિનાણં અવ્યંતરઓડ્વહિન્નાણી ॥ ૭૫૩ ॥

દીપકપ્રભાની પેઠે જ્યાંથી અવધિ થયું હોય ત્યાંથી સર્વ બાબુએ અવધિજ્ઞાનીને સંબંધવાળું જે અવધિજ્ઞાન અભ્યન્તરથી હોય છે, તે અભ્યન્તરલક્ષિય કહેવાય છે. ૭૫૩. હવે ઉત્પાદ-પ્રતિપાતની વિધિ કહે છે.

ઉપ્પાઓ વિગમો વા દીવસ્સ વ તસ્સ નોભયં સમયં ।

ન ભવણ-નાસા સમયં વત્થુસ્સ જમેગધમ્મેણં ॥ ૭૫૪ ॥

દીપકની પેઠે તેનો ઉત્પાદ અને નાશ એ ઉભય સાથે ન થાય, કારણ કે વસ્તુનો ઉત્પાદ અને નાશ એકીસાથે એક ધર્મથી નજ થાય. ૭૫૪.

વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને નાશ એકીસાથે એકજ ધર્મથી કદીપણ ન થાય, જેમ અંગુલીરૂપ દ્રવ્ય જે ધર્મવડે સરળ થાય છે, તેજ ધર્મવડે તે સરળતાનો નાશ નથી થતો, કારણ કે એમ થયું વિરૂદ્ધ છે, પરંતુ ભિન્નધર્મથી એકજ વસ્તુનો એક કાળે ઉત્પાદ અને નાશ થાય છે. જેમ તે અંગુલીરૂપદ્રવ્ય જે સમયે સરળતાપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ સમયે વક્રતાપણે નાશ પામે છે; પણ અંગુલીરૂપ દ્રવ્યપણે તે અવસ્થિતજ રહે છે. ૭૫૪.

એજ વાત સ્પષ્ટપણે કહે છે.

ઉપ્પાય-વ્ય-ધુવયા સમયં ધમ્મંતરેણ ન વિરુદ્ધા ।

જહ ઉજુ-વક્કંણુલિયા સુર-નર-જીવત્તણાં વા ॥ ૭૫૫ ॥

ઉપ્પજ્જઈ ઉજુયાણ નાસઈ વક્કત્તણેણ તસ્સમયં ।

ન હ તમ્મિ ચેવ ઉજુયાનાસો વક્કત્તભવણં ચ ॥ ૭૫૬ ॥

જેમ સરળપણું, વક્રપણું અને અંગુલીપણું એ ત્રણે એકે કાલે જુદા જુદા ધર્મવડે વિરૂદ્ધ નથી. જેમ કોઈ સાધુ જે સમયે મરીને દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સમયે મનુષ્યપણે નાશ પામે છે એટલે દેવપણું, મનુષ્યપણું અને જીવપણું વિગેરે એકીસાથે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવડે વિરૂદ્ધ નથી. (એકીસાથે જુદા જુદા ધર્મવડે) સરળપણે તે અંગુલી ઉત્પન્ન થાય છે, વક્રપણે નાશ પામે છે (અને અંગુલીરૂપે સ્થિર રહે છે) પરંતુ તેજ સમયે એકજ ધર્મવડે સરળતાનો નાશ અને વક્રતાની ઉત્પત્તિ નથી થતી. ૭૫૫-૭૫૬.

કારણ કે—

લદ્ધત્તલાભનાસો જુજ્જઈ લાભો ય તસ્સ સમણ ।

જઈ તમ્મિ ચેવ નાસો નિચ્ચવિણટ્ઠે કુઓ ભવણં ? ॥ ૭૫૭ ॥

સન્વુપ્પાયામાવા તદ્દમાવે ય વિગમો ભવે કસ્સ ? ।

ઉપ્પાય-વયામાવે કાડ્વટિઈ સન્વહા સુણં ॥ ૭૫૮ ॥

જેને સ્વસત્તા પ્રાપ્ત થઇ હોય, તેનો નાશ અને ઉત્પાદ (એક) સમયે (જુદાજુદા) ધર્મવડે થાય, જે તે સમયે તેજ ધર્મવડે નાશ ઉત્પાદ થાય, તો તેવી નિત્યવિનાશી સ્તુતી ઉત્પત્તિજ ક્યાંથી હોય? અને સર્વથા ઉત્પત્તિના અભાવે નાશ પણ કેનો થાય? (એમ) ઉત્પત્તિ અને નાશના અભાવે અવસ્થિતિ કેની હોય? એમ થવાથી સર્વથા શૂન્યપણું થાય. ૭૫૭-૭૫૮.

જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય, તેવી વસ્તુનો નાશ થવો સંભવે, પણ જેણે સ્વસત્તા પ્રાપ્ત ન કરી હોય એવા ગદ્ગદાના શીંગડા જેવી અતુત્પન્નવસ્તુનો નાશ કહી શકાય નહીં. સ્તુતું સ્વસ્વરૂપ એક સમયે એકજ હોય છે, જે કદિ જે સમયે સરળપણાના ધર્મથી રણપણું ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમયે તેજ ધર્મથી તેનો વિનાશ આનીએ, તો તેવો નાશ સર્વદા હોવાથી ઉત્પત્તિના અભાવે, નિત્યવિનાશી, અને કદિપણુ સ્વસ્વરૂપ નહિ પામેલ સ્તુત્માં સત્તારૂપ ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય? નજ થાય, આ પ્રમાણે સર્વદા વિનાશયુક્ત હોવાથી, કદિવ વસ્તુની ઉત્પત્તિનો અભાવ થાય, અને એમ થવાથી નાશ પણ કેનો થાય? કારણ કે જે કોઇ વખત કંઈપણુ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તેનો કોઇપણુ વખત વિનાશ થવો ધરે. આ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ અને વિનાશના અભાવે અવસ્થિતિ પણ ક્યાંથી હોય? કેમકે જે વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યયરહિત હોય, તે વસ્તુની ગદ્ગદાના શીંગડાની જેડે અવસ્થિતિ પણ ન હોય, એમ થવાથી સર્વથા ત્રણે જગત્ શૂન્યપણું પામે, કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-અને પ્રવપણા-રહિત વસ્તુ સત્તાદિ ધર્મના અભાવે અરવિપાણુની જેડે છેજ નહિ. ૭૫૭-૭૫૮.

આગળનો સંબંધ યોજવાને ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

દ્વાર્ણિયં તિર્ણં પુર્વં મણિઓ પરોપ્પરનિર્વંધો ।

इह द्वस्स गुणेणं भण्णइ द्वासिओ जं सो ॥ ७५९ ॥

દ્રવ્યાદિ ત્રણનો (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-ને કાળનો) પરસ્પર સંબંધ પહેલાં કહ્યો છે, અને વાહી ઉત્પાદ પ્રતિપાત દ્વારના પ્રસંગથી દ્રવ્યનો ગુણની સાથે સંબંધ કહીએ છીએ. કહે ગુણ, દ્રવ્યાશ્રિત છે. ૭૫૯.

द्वार्णो असंखेज्जे संखेज्जे यावि पज्जवे लहइ ।

दो पज्जवे दुगुणिए लहइ य एक्काओ द्वार्णो ॥ ७६० ॥ द्वादशः ।

દ્રવ્ય કરતાં અસંખ્યાતાગુણ પર્વાયો ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની જુએ છે, અન્યમથી સંખ્યાતાગુણ પર્વાયો અને જઘન્યથી દ્વિગુણિત બે પર્વાયો જુએ છે. ૭૬૦.

एगं द्वं पेच्छं खं अहवा स पज्जवे तरंस ।

उकोसमसंखिज्जे संखेज्जे पेच्छइ कोइ ॥ ७६१ ॥

दो पज्जवे दुगुणिए सव्वजण्णेण पेच्छण ने य ।

वण्णार्इया चउरो नार्णे पेच्छइ कयाइ ॥ ७६२ ॥

એક સંખ્ય અથવા પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય એનાર અવધિજ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટથી તેના જઘન્ય પર્વાયો જુએ છે, અન્યમથી કોઈ સંખ્યાતા પર્વાયો જુએ છે, અને જ વિ સા. ૫

દ્વિગુણિત એ પર્યાયો વર્ણાદિચાર જરૂર જીએ છે, પરંતુ કદિપણ એક દ્રવ્યના અનન્તા પર્યાયો ન જીએ. (પણ અનન્તા દ્રવ્ય સમૂહને જોતાં તેના અનન્તા પર્યાયો થાય જીએ.) ૭૬૧-૭૬૨.

ઉત્પાદ-પ્રતિપાતદ્વાર પૂર્ણ થયું. હવે જ્ઞાન-દર્શન-અને વિભંગરૂપ ત્રણે દ્વાર કહે છે.

સાગારમળાગારા ઓહિ-વિભંગા જહણયા તુલ્લા ।

ઉવરિમગેવેજ્જેસું પરેણ ઓહી અસંખેજ્જો ॥ ૭૬૩ ॥૬૪૬૫॥

સાકાર અનાકાર અવધિ અને વિભંગજ્ઞાન જઘન્યથી તુલ્ય છે, ઉપરના ઐવે તથા અનુત્તરવિમાનમાં અવાધજ્ઞાન અસંખ્યાતગુણા વિષયવાળું છે. ૭૬૩.

અહીં પ્રસ્તુત અવધિજ્ઞાનનો વિચાર કરતાં એ અવધિ, જ્ઞાન છે ? દર્શન છે ? વિભંગ છે ? અથવા એ પરસ્પર તુલ્ય છે ? કે અધિક છે ? ઉત્તર-વસ્તુને વિશેષરૂપે કરે તે સાકાર બોધ તે જ્ઞાન કહેવાય છે, તેવો અવાધનો સાકાર બોધ સમ્યગ્દૃષ્ટિને અવધિ જ્ઞાનરૂપે છે, અને એજ સાકારબોધ મિથ્યાદૃષ્ટિને વિભંગજ્ઞાનરૂપે છે. વસ્તુને સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરે તે અનાકારબોધ દર્શન કહેવાય છે, તેવો અવધિનો અનાકારબોધ તે અવધિ દર્શન કહેવાય છે. તેમાં અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન તથા વિભંગજ્ઞાન અને કેટલાંક મતે વિભંગદર્શન, તે જુદાજુદા સ્વસ્થાનમાં અને એક બીજાની અપેક્ષાએ પરસ્થાન ભવનપતિ દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના ઐવેયક વિમાનમાં રહેનારા દેવો સુધી, જે જઘન્ય સમાન સ્થિતિવાળા દેવો હોય તેમના અવાધજ્ઞાન-દર્શન અને વિભંગજ્ઞાન-દર્શન ક્ષેત્રાદિ વિષયની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે, મધ્યમ સમાન સ્થિતિવાળાનાં મધ્યમ જ્ઞાન-દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે તુલ્ય છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સમાન સ્થિતિવાળાના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન દર્શન પણ તેજ પ્રમાણે સમાન છે.

એ ઐવેયક વિમાનોની ઉપર અનુત્તર વિમાનોમાં અવાધજ્ઞાન-દર્શનરૂપ અવધિ છે, પણ વિભંગજ્ઞાનરૂપ અવધિ નથી, કેમકે તે વિભંગ તો મિથ્યાદૃષ્ટિને હોય છે, અને અનુત્તરદેવોમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ ન હોય, તેથી વિભંગજ્ઞાન ત્યાં ન હોય. એ અનુત્તરદેવોડ અવધિ ક્ષેત્રથી અને કાળથી અસંખ્યાત વિષયવાળું છે અને દ્રવ્ય-ભાવથી (પર્યાયથી) તો અનન્ત વિષયવાળું છે. સમાન સ્થિતિવાળા તિર્યચ-મનુષ્યોને પણ તીવ્ર-મન્દાદિ ક્ષયો પશમરૂપ કારણની વિચિત્રતાથી ક્ષેત્ર-કાળ સંબંધી વિષયમાં પણ અવધિજ્ઞાન-દર્શન વિચિત્રતા છે, પરંતુ સમાનતા નથી, કેમકે એ સમાનતા તો દેવોમાંજ કહી છે. ૭૬૩.

એજ અથ ભાષ્યકાર કહે છે—

સવિસેસં સાગારં તં નાણં, નિવિસેસમળગારં ।

તં દંસણંતિ તાઈં ઓહિ-વિભંગાણ તુલ્લાઈં ॥ ૭૬૪ ॥

આરબ્ધ જહણાઓ ઉવરિમગેવેજ્જગાવસાણાણં ।

પરઓડવહિનાણં ચિય ન વિભંગમસંખયં તં ચ ॥ ૭૬૫ ॥

સાકાર એટલે વિશેષઆહી બોધ, તે જ્ઞાન કહેવાય, અને અનાકાર એટલે સામા આહી બોધ, તે દર્શન કહેવાય; એ અવધિજ્ઞાન-દર્શન તથા વિભંગજ્ઞાન-દર્શન.

સ્થિતિવાળા દેવોથી આરંભીને છેક ઉપરના ઐવેયક સુધીના દેવોને તુલ્ય હોય છે, તે ઉપર (અનુત્તર દેવોને) કેવળ અવધિજ્ઞાન-દર્શનજ હોય છે ને તે અસંખ્યાત વિષયવાળું હોય છે, તેઓને 'વિભંગ નથી હોતું'. ૭૬૪-૭૬૫.

જ્ઞાન-દર્શન-વિભંગરૂપ ત્રણ દ્વાર પૂર્ણ થયાં. હવે દેશ દ્વાર કહે છે.

નેરઙ્ગ-દેવ-તિર્થંકરા ય ઓહિસ્સઽવાહિરા હૈંતિ ।

પાસંતિ સવ્વઓ સ્વલ્લુ સેસા દેસેણ પાસંતિ ॥ ૭૬૬ ॥ ૬૫૬૬ ॥

નારકી દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, અને સર્વ દિશાઓમાં જુએ છે; તથા બાકીનાજ જીવો દેશથી જુએ છે. ૭૬૬.

નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અન્દરજ વર્તનારા હોય છે, જેમ દીપક પોતાના પ્રભાપડળની બહાર નથી હોતો, તેમ તેઓ પણ અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની બહાર નથી હોતા. તેથી તેઓ અખાલ્યા અવધિજ્ઞાનવાળા કહેવાય છે. અથવા ગાથાના પૂર્વાર્ધનો બીજી રીતે અર્થ કરતાં નારકી-દેવ-ને તીર્થંકરો અવશ્ય અવધિજ્ઞાનવાળા હોય છે, અને તેઓ સર્વ દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં જુએ છે. પણ દેશથી અમુક દિશા કે વિદિશામાં જુએ છે એમ નહિ. પણ એ સિવાયના અવધિજ્ઞાનવાળા તિર્યચ અને મનુષ્યોજ દેશથી જુએ છે અને સવથી પણ જુએ છે એટલે ઉભય પ્રકારે જુએ છે, માત્ર દેશથીજ જુએ છે એમ નહિ. ૭૬૬.

એજ વ્યાખ્યાન ભાષ્યકાર કહે છે.

ઓહિણાણક્ષેત્ત્વંતરગા હૈંતિ નારયાર્હયા ।

સવ્વદિસોઽવહિવિસઓ તેસિં દીવપ્પમોવમ્મો ॥ ૭૬૭ ॥

(પૂર્વે જણાવેલ) નારકી આદિ જીવો અવધિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અન્દરજ હોય છે, અને તેમના અવધિજ્ઞાનનો વિષય દીપકપ્રભાની પેઠે સર્વ દિશામાં હોય છે. ૭૬૭.

આ સંબંધમાં શંકા કરીને સમાધાન કરે છે.

અર્ધિંમતરત્તિ મણિણ મ્મણ્ણિ પાસંતિ સવ્વઓ કીસ ? ।

ઓયઙ્ગ જમસંતયદિસો અંતોઽવિ ટિઓ ન સવ્વત્તો ॥ ૭૬૮ ॥

“અભ્યન્તર અવધિવાલા” એમ કહીને, સર્વ દિશાઓમાં જુએ છે. એવું શા માટે કહે છે ? ઉત્તર-અન્તર સહિત દિશા-વિદિશામાં જોનાર અવધિજ્ઞાનવાળો મધ્યમાં રહ્યા છતાં પણ સર્વ દિશામાં જોઈ શકે તો નથી. ૭૬૮.

શિષ્ય:—“નારકી વિગેરે જીવો અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે.” એમ કહીને તેઓ “સર્વ દિશા-વિદિશામાં જુએ છે” એમ ફરી શા માટે કહ્યું ? કારણ કે અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્રની અભ્યન્તર હોય છે, તેઓ સર્વ તરફથી જુએ છે. તેથી સર્વ તરફથી (દિશા-વિદિશાથી) જુએ છે, એમ કહેવું. એ નકારવું છે.

પુરુ:—પૂર્વે ૭૪૬ મી ગાથામાં કહ્યું કે અવધિ અને અવધિજ્ઞાન વચ્ચેના ફેરફારને કારણે એમ બે પ્રકારનું ખાલ્યા અવધિ કહ્યું છે. તેના અવધિવાળા સારું વિદ્યોત્તર નારકી-દેવો જણાતા ક્ષેત્રની અન્દર રહ્યા છતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે અન્તરગત નહિ તેવાથી સર્વ

દિશા-વિદિશામાં નિરન્તર જોઈ શકતા નથી, આ કારણથી તેવા અવધિજ્ઞાનવાળાને જુદા પાડવાને “ સર્વ દિશા-વિદિશામાં જુએ છે. ” એમ વિશેષથી ફરીને કહ્યું છે.

શિષ્ય:—આ અવધિ અબ્રાહ્મઅવધિજ નથી, તો તેને જુદું પાડવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ગુરુ:—તારૂં કહેવું સત્ય છે, છતાં સિદ્ધાન્તમાં કહેલ અબ્રાહ્મઅવધિપણું એમાં નથી, પરન્તુ લોકપ્રસિદ્ધ, અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રની મધ્યમાં રહેવાપણું તો અહીં પણ છે, તેથી તેને જુદું પાડવાને “ સર્વ તરફથી જુએ છે ” એમ કહેવું જોઈએ. ૭૬૮.

હવે બીજા વ્યાખ્યાનમાં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—

નિયયાવહિણો અબંતરત્તિ વા સંસયાવણોયત્થં ।

તો સન્વઓડમિહાણં હોત્ત કિમબંતરગ્ગહણં ? ॥ ૭૬૯ ॥

નારક વગેરે અભ્યન્તર અવધિવાળા છે કે નિયત અવધિજ્ઞાનવાળા છે, તેઓ “ સર્વ તરફથી જુએ છે ” એમ શા માટે કહ્યું ? સંશય દૂર કરવાને જો એમ કહ્યું હોય, તો “ સર્વતઃ ” એમજ કહેવું યોગ્ય છે, પરન્તુ “ અભ્યન્તર ” એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? ૭૬૯.

ગુરુશ્રી એનો ઉત્તર કહે છે.

અબંતરત્તિ તેણં નિયયાવહિણોડવસેસયા મહ્યા ।

ભવપચ્ચયાદ્વયસા સિદ્ધે કાલસ્સ નિયમોડયં ॥ ૭૭૦ ॥

અભ્યન્તર અવધિવાળા એ શબ્દથી નિયત અવધિવાળા કહ્યા, અને બાકીનાઓની ભજના કહી, તથા ભવપ્રત્યયાદિ વચનવડે નિયતાવધિપણું સિદ્ધ થયે (અહીં અભ્યન્તરાવધિ શબ્દથી) કાળનો નિયમ કહ્યો છે. ૭૭૦.

ગુરુ:—“ સર્વ તરફથી જુએ છે ” એમ કહેવાથી નારકી આદિને દેશથી જોવાનો સંશય દૂર થાય છે. “ અબ્રાહ્મઅવધિવાળા ” એ શબ્દથી નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરો નિયત અવધિવાળા કહ્યા છે, અને બાકીના મનુષ્ય-તીર્થંકરો અવધિજ્ઞાનવાળા અથવા અધજ્ઞાન વિનાના હોય છે. તથા ‘ સર્વ ’ શબ્દથી સર્વથી અને દેશથી જોવા સંબંધી સંશય દૂર થાય છે, પણ તેઓને નિયત અવધિપણું નથી હોતું. એથી ફરીને “ અવધિથી અબ્રાહ્મ છે ” એમ કહ્યું. તેમજ “ નારકી અને દેવોને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન છે ” એ વચનથી અને “ ત્રણ જ્ઞાનસહિત સર્વ તીર્થંકરો ગૃહવાસમાં હોય છે ” એ વચનથી નારકી-દેવ-અને તીર્થંકરોને નિયત અવધિપણું સિદ્ધ છે, તો પછી આમ કહેવાથી શું ? એવી શંકા થતી હોય તો, એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે—“ ભવપ્રત્યયાદિ ” વચનથી નારકી-દેવોને નિયતઅવધિપણું સિદ્ધ થાય છે, પરન્તુ એથી એમ નથી જણાતું કે એમનું જ્ઞાન ભવના અન્ત પર્યાન્ત રહે છે કે કેટલોક કાળ રહીને પાછું પડી જાય છે ? આ કારણથી “ અબ્રાહ્માવધિ ” એમ કહેવાથી કાળનો નિયમ કર્યો છે, એટલે કે એમને સર્વકાળ અવધિ હોય છે, પણ વચ્ચે પડી જતું નથી.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો તીર્થંકરોને અવધિજ્ઞાન સર્વકાળ નથી રહેતું, કેમકે કેવળજ્ઞાન થતાં તેનો અભાવ થાય છે, તેથી સર્વકાલ અવધિ હોય છે એ વાક્યમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે.

ગુરુ:—કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં ખરૂં જોતાં તેનો વિષયપરિચ્છેદ નાશ નથી થતો

માત્ર કેવળજ્ઞાન થતાં સંપૂર્ણ વસ્તુને અનન્ત ધર્મયુક્ત સારીરીતે જાણે છે, અથવા છદ્મસ્થ અવસ્થાનકાળનો આ નિયમ કહ્યો છે, તેથી કંઈ વિરોધ નથી.

“ બાકીના દેશથી જુએ છે ” એ પદનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

સેસે ચ્ચિય દેસેણં ન ડ દેસેણેવ સેસયા કિંતુ ।

દેસેણ સન્વઓડવિ ય પેચ્છંતિ નરા તિરિવ્વા ય ॥ ૭૭૧ ॥

બાકીના મનુષ્ય અને તિર્યચોજ દેશથી જુએ છે, પણ તેઓ દેશથીજ જુએ છે એમ નહિ. તેઓ દેશથી અને સર્વથી પણ જુએ છે. ૭૭૧.

દેશદ્વાર પૂર્ણ થયું; હવે ક્ષેત્રદ્વાર કહે છે.

સંખેજ્જમસંખેજ્જો પુરિસમવાહાણેં સેત્તઓ ઓહી ।

સંવદ્ધમસંવદ્ધો લોગમલોગે તુ સંવદ્ધો ॥ ૭૭૨ ॥ ૬૬૬૭ ॥

ક્ષેત્રથી અવાધજ્ઞાન પુરૂષથી (જીવથી) સંખદ્ધ અથવા અસંખદ્ધ હોય છે, અસંખદ્ધમાં સંખ્યાતા વા અસંખ્યાતા યોજન પ્રમાણ અભ્યાધા હોય છે, અને લોકમાં બંને પ્રકારનું હોય છે એટલે સંખદ્ધ ને અસંખદ્ધ પણ હોય છે. અલોકમાં તો સંખદ્ધજ હોય છે. ૭૭૨.

જેમ દીપકમાં પ્રભાપટલ સંખદ્ધ-લાગેલું હોય છે, તેમ અવાધજ્ઞાનવાળા જીવની સાથે અવાધજ્ઞાન લાગેલું હોય છે-સંખદ્ધ હોય છે, એટલે જીવાધિષ્ઠિતક્ષેત્રથી આરંભીને જ્યાંસુધીનું અવાધજ્ઞાન હોય ત્યાંસુધીમાં જોવાયોગ્ય વસ્તુને અન્તરરહિત પ્રકાશે છે-જુએ છે; અને કોઈક અવાધજ્ઞાન, અતિ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત પ્રદેશ ઉદ્ધીની દૂર રહેલ ભીંત આદિમાં જણાતી પ્રદીપપ્રભાની જેઠ પુરૂષ અભ્યાધાએ-જીવમાં અસંખદ્ધ હોય છે. (અભ્યાધા એટલે અંતર)

ક્ષેત્રથી એ સંખદ્ધ અને અસંખદ્ધ એણું અવાધજ્ઞાન સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન સુધીનું પુરૂષ (જીવ) અભ્યાધાએ હોય છે. માત્ર આ અવાધજ્ઞાનજ સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનનું હોય છે, એમ નહિ, પરંતુ પુરૂષાદિ અન્તરાસરૂપ આધા પણ સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા યોજન સુધીની હોય છે. આ અન્તર કહ્યું છે, તે અસંખદ્ધ અવાધજ્ઞાનમાંજ હોય છે, સંખદ્ધ અવાધમાં નથી હોતું, કેમકે ત્યાં અવાધ સંખદ્ધ દોષવાધી અન્તર સમસવે નહિ. આ અસંખદ્ધ અવાધમાં અને અન્તરમાં ચાર ભાંગા છે, કેમકે-સંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને સંખ્યાતા યોજનનું અવાધ. અસંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને અસંખ્યાતા યોજનનું અવાધ, અસંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને સંખ્યાતા યોજનનું અવાધ, સંખ્યાતા યોજનનું અન્તર અને અસંખ્યાતા યોજનનું અવાધ. આ ચાર ભાંગા અસંખદ્ધ અવાધમાં ઘટે છે, પણ સંખદ્ધ અવાધમાં તો એ ભાંગાજ નથી. કારણ કે એમાં અન્તર ન હોવાથી ભાંગા નથી થતા.

લોક અને અલોકમાં પણ અવાધ સંખદ્ધ હોય છે, તેમાં પણ ચાર ભાંગા છે કેમકે-લોક પ્રમાણ અવાધ છે, તે પુરૂષમાં સંખદ્ધ છે અને અલોકમાં પણ સંખદ્ધ છે; કે લોક પ્રમાણ અવાધ છે, તે પુરૂષમાં સંખદ્ધ છે. આ લોકમાં સંખદ્ધ નથી. આને સંખદ્ધ અને પુરૂષમાં અસંખદ્ધ એ ભાંગા મુખ્ય છે. કારણ કે તે અવાધ છે. અને સંખદ્ધ હોય, તે પુરૂષમાં અવશ્ય સંખદ્ધ હોય, પણ અવશ્ય ન હોય, એટલે તે

ભાંગા ન સંભવે. બાહ્યઅવધિ લોકાન્તે અને પુરૂષમાં બન્નેમાં અસંખ્ય છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંખ્ય છે, તે અવધિ પુરૂષમાં સંખ્ય હોયજ, તેથી ત્યાં બીજા ભાંગા ન થયે. ૭૭૨.

એજ અર્થ કહેવાને હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

ઓહી પુરિસે કોઈ સંવદ્ધો જહ પમા પદીવમ્મિ ।

દૂરંધયારદીવયદરિસણમિવ કોઈ વિચ્છિણ્ણો ॥ ૭૭૩ ॥

સંસ્વેજ્જમસંસ્વેજ્જં દેહાઓ સ્વેત્તમંતરં કાઉં ।

સંસ્વેજ્જા-ડસંસ્વેજ્જં પેચ્છઈ તદંતરમવાહા ॥ ૭૭૪ ॥

સંવદ્ધા-સંવદ્ધે નર-લોચંતેસુ હોઈ ચઝબંમંગો ।

સંવદ્ધો ડ અલોંણ નિયમા પુરિસેડવિ સંવદ્ધો ॥ ૭૭૫ ॥

દીપકમાં પ્રભાની પેઠે પુરૂષમાં કોઈક અવધિ સંખ્ય હોય છે, અને કોઈક અવધિ, દૂર અન્ધકારમાં જણાતા દીપકની પેઠે અસંખ્ય હોય છે; શરીરથી સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજન ક્ષેત્રનું અન્તર કરીને સંખ્યાતા અથવા અસંખ્યાતા યોજનસુધી જુએ છે, શરીર અને અવધિજ્ઞાનથી જણાતા ક્ષેત્ર વચ્ચેનું જે અન્તર તે અબાધા કહેવાય છે. પુરૂષ અને લોકાન્તમાં અવધિજ્ઞાનને વિષે સંખ્ય અસંખ્યના ચાર ભાંગા છે; અને જે અવધિ અલોકમાં સંખ્ય છે, તે અવધિ પુરૂષમાં પણ અવશ્ય સંખ્ય હોય છેજ, ૭૭૩-૭૭૪-૭૭૫.

ક્ષેત્રદ્વાર પૂર્ણ થયું. હવે ગતિદ્વાર કહે છે.

ગઈ નેરડ્યાઈઆ હેટ્ઠા જહ વણિયા તહેવ ઇહં ।

ઈહ્ઠી એસા વણિજ્જઈત્તિ તો સેસિયાઓડવિ ॥ ૭૭૬ ॥ ૬૭૬૮ ॥

નરકાદિ ગતિદ્વારો (ગઈ-ઈંદિય ચ-કાણ. ગા. ૪૦૯) જેમ પૂર્વે (મતિજ્ઞાનની વ્યાના અવસરે) કહ્યાં છે, તેમ અહીં પણ સમજવાં. (સિદ્ધાન્તમાં) અવધિજ્ઞાન ઋદ્ધિ કહેવાય છે, તેથી (એ સંખ્યથી) બીજી પણ ઋદ્ધિઓ કહીશું. ૭૭૬.

ગતિ આદિ દ્વારોમાં મતિજ્ઞાન કરતાં અવધિજ્ઞાનમાં જે વિશેષ કહેવાનું છે તે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

જે પઢિવજ્જંતિ મઈં તેડવહિનાણંપિ સમહિઆ અણ્ણે ।

વેય-કસાયાઈઆ મણપજ્જવનાણિણો ચેવ ॥ ૭૭૭ ॥

સમ્મા સુર-નેરડ્યાડનાહારા જે ય હોંતિ પજ્જત્તા ।

તે ચ્ચિય પુવ્વપવણ્ણા વિયલાડસણ્ણી વ મો ણં ॥ ૭૭૮ ॥

જે મતિજ્ઞાન પામે છે, તે અવધિજ્ઞાન પણ પામે છે, અને બીજા પણ તેથી અધિક પામે છે. વેદ અને કથાયરહિત તથા મનઃપર્યાવજ્ઞાની, તેમજ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવ-નારકી અને અનાહારી તથા અપર્યાપ્તિ અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે. વળી વિકલેન્દ્રિય અને અસંશી સિવાય પૂર્વપ્રતિપત્ત અવધિજ્ઞાનવાળા પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા. ૭૭૭-૭૭૮.

પૂર્વે જે મતિજ્ઞાનને પામનારા કહ્યા છે, તેજ અહીં અવધિજ્ઞાનને પણ પામનારા જાણવા, કેવળ તેથી બીજા આધિક પણ અવધિજ્ઞાન પામતા હોય છે, કેમકે અવેદી-અક-પાચી-અને મનઃપર્યવજ્ઞાની, મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપત્ત કહ્યા છે, એટલે મતિજ્ઞાનને પામે-લાજ હોય એમ કહ્યું છે અને અહીં તો, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે, કારણ કે એમાંથી કોઈ પણ શ્રેણિમાં વર્તતા હોય તેવા અવેદી અને અકપાચી જીવોને કેટલાકને અ-વધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જેઓને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું હોય તેવા મતિ-શ્રુત ચારિત્રવાળાને પ્રથમ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળાઓને પણ કેટલાકને પાછળથી અવધિજ્ઞાન થાય છે.

વળી અનાહારી અને અપર્યાપ્તા પૂર્વપ્રતિપત્ત મતિજ્ઞાનવાળાજ કહ્યા છે, પામતા નથી કહ્યા; પરંતુ અહીં તો, જેઓ સમ્યક્ત્વથી પડ્યા ન હોય એવા તિર્યચ-મનુષ્યો-માંથી જેઓ દેવ-નારકી થાય છે, તેઓ અવધિજ્ઞાન પામતા પણ હોય છે.

પૂર્વપ્રતિપત્ત પણ મતિજ્ઞાનની પેઠેજ સમજવા એટલે કે જેઓ પૂર્વપ્રતિપત્ત મતિ-જ્ઞાનવાળા કહ્યા છે, તે અવધિજ્ઞાનના પણ પૂર્વપ્રતિપત્ત જાણવા. તેમાં વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય અવધિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપત્ત નથી હોતા, કારણ કે તેઓ જે સાસ્વાદન સમ્યક્દૃષ્ટિ હોય તો મતિજ્ઞાનના પૂર્વપ્રતિપત્ત કહ્યા છે પણ તેઓ અવધિજ્ઞાનના પ્રતિપ-ધમાન કે પૂર્વપ્રતિપત્ત એ એમાંથી એકકે ભેદમાં નથી. ૭૭૭-૭૭૮.

ગતિ આદિ દ્વાર પૂર્ણ થયું, હવે બાકીની ઋદ્ધિઓ કહે છે.

આમોસહિ વિપ્પોસહિ खेलोसहि जलओसही चेव ।

संभिन्नसोय उजुमइ सव्वोसहिमेव वोद्धव्वा ॥ ७७९ ॥ ६८।६९॥

चारण आसीविस केवली य सणनाणिणो य पुव्वधरा ।

अरहंत-चक्रवट्टी बलदेवा वासुदेवा य ॥ ७८० ॥ ६९।७०॥

આમર્ષઐપદિ, વિપ્રુદાપદિ, શ્લેષ્ઠાપદિ, મહૌપદિ, શંભિત્રઐના, ઋતુમતિ, સર્વોપદિ, ચારણવિદ્યા, આશીવિષ, કેવળી, મનઃપર્યવજ્ઞાની, પૂર્વધર, અર્હન્ત, ચક્રવર્તી, બળદેવ, અને વાસુદેવ; એ ઋદ્ધિઓ જાણવી. ૭૭૯-૭૮૦.

૧ હસ્તાદિના સ્પર્શમાત્રથીજ કોઈપણ રોગીના રોગને દૂર કરવાને સમર્થ જે લખિયા થાય તે આમર્ષઐપદિ કહેવાય. અહીં લખિય અને લખિયમાનનો અર્થ ઉપચાર કરવાથી એ લખિયમાન સાધુજ આમર્ષઐપદિ કહ્યા છે. ૨ વિપ્રુદાપદિ, ૩ શ્લેષ્ઠાપદિને ૪ મહૌપદિ-વાળાના ઝાડો-પિશાબ, શ્લેષ્મ (કફ) અને મેલ એ બધા મુલાસિન હોય છે, તેમજ સાતના અપચા પરના રોગોને દૂર કરવાની બુદ્ધિએ સાધુના ઝાડો-પિશાબ આલિયે તેમાં કંઈક ને રોગો દૂર થાય છે પણ જે લખિયથી શરીરના મર્ચ બાવોએ સાંભળી મેલ ને મર્ચિન-મેતોલખિય કહેવાય છે અથવા પાંચમાંની કોઈપણ દુન્દિયરો બીજી સર્વ દુન્દિયરો અહીં શકાય એવા વિષયોને જાણે તે શંભિત્રઐના કહેવાય. મર્યાદા કેમકે દુન્દિય મર્યાદા ગર્ભ કરનાર ધવાથી ચક્રવર્તીપણાને પામેલ હોય. અને ચક્રવર્તીપણા કાર્ય કરનાર ધવાથી ચક્રવર્તીપણાને પામેલ હોય, એમ જેની સર્વ દુન્દિયરો પરનાર એકજાતને પામેલ હોય તેને ચક્રવર્તીપણા કહેવાય. તેમજ બાર રોગનું ચર્ચન વિદ્યારામિતર માટે કરીને તે રોગ-

નારા ચક્રવર્તીના લશ્કરના શબ્દોને, તથા એકીસાથે વગાડાતા તેમના વાજિંત્રોના પરસ્પર લક્ષણ અને ભેદથી જુદા જુદા એવા શબ્દો, અને ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોથી થએલા સંખ-ભેરી આદિના ઘણા શબ્દો જે એકીસાથે સાંભળે તે પણ સંભિન્નશ્રોતા કહેવાય છે. આ સંભિન્નશ્રોતાલખિંચ પણ ઋદ્ધિજ છે.

૬ ઘટ-પટાદિના વિચારને સામાન્યમાત્ર ગ્રહણ કરનારી મતિ તે ઋજુમતિ લખિંચ છે, આ લખિંચ વિપુલમતિની અપેક્ષાએ કંઈક ન્યૂન વિશુદ્ધતાવાળી છે તે તે એક મનાપર્યવજ્ઞાત ભેદજ છે. ૭ જેના ઝાડો-પિશાબ, કેશ, નખ વિગેરે સર્વ અવયવો સુવાસિત અને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે સર્વઐષધિ લખિંચ છે. અથવા એકજ સાધુને આમર્ષઐષધિ વિગેરે સર્વ લખિંચઓ હોય તે સર્વઐષધિલખિંચ કહેવાય છે.

૮ અતિશયસહિત ગમનાગમનરૂપ લખિંચશુક્ત જે હોય તે ચારણલખિંચમાત્ર કહેવાય; તે બે પ્રકારે છે-એક વિદ્યાચારણ અને બીજા જંઘાચારણ. તેમાં કોઈ વિવક્ષિત આગમ-રૂપ વિદ્યાની મુખ્યતાએ ગમનાગમન કરે તે વિદ્યાચારણ. આ લખિંચ યથાવિધિ અતિ-શયપૂર્વક નિરન્તર છટુંતું તપ તપતાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ લખિંચવડે લખિંચમાત્ર થયેલ મુનિ એક પગલે માનુષોત્તર પર્વત ઉપર જઈને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરે, ત્યાંથી બીજા પગલે નંદીશ્વર નામના આઠમા દ્વીપે જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરે, ત્યાંથી એકજ પગલે પાછા ફરીને જ્યાંથી ગયા હોય ત્યાં આવે ને અહિંના ચૈત્યોને વાંદે. આ પ્રમાણે તિર્થ દિશામાં ગમનાગમન થાય, અને ઊર્ધ્વ દિશામાં તો અહીંથી એક પગલે નંદનવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે, ત્યાંથી બીજા પગલે મેરૂપર્વત ઉપર પાંડુકવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદીને પછી ત્રીજા પગલે ત્યાંથી પાછા ફરીને જે સ્થળેથી ગએલ હોય તે સ્થળે પાછા આવે ને ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદે.

લુતાતન્તુ (કરોળીઆની જાળના તાંતણાથી બનાવેલ પુટક તન્તુઓ) અથવા સૂર્ય કિરણોની મદદવડે બન્ને જંઘાએ આકાશમાર્ગે ચાલે તે જંઘાચારણ કહેવાય. આ લખિંચ યથાવિધિ અતિશયપૂર્વક નિરન્તર વિકૃષ્ટ-અકુમની તપસ્યા કરતાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ લખિંચવડે લખિંચમાત્ર મુનિ એક પગલે અહીંથી તેરમા રૂચકવરદ્વીપે જઈને ત્યાં ચૈત્યોને વાંદી, ત્યાંથી પાછા ફરતા બીજા પગલે નંદીશ્વરદ્વીપે આવીને ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરી, ત્યાંથી ત્રીજા પગલે જ્યાંથી ગએલ હોય ત્યાં પાછા આવે. આ પ્રમાણે તિર્થ દિશામાં ગમનાગમન કરે અને ઊર્ધ્વદિશામાં તો અહીંથી એક પગલે પાંડુકવનમાં જઈ ત્યાંના ચૈત્યોને વાંદી ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજા પગલે નંદનવનમાં આવી ત્યાંના ચૈત્યોને વંદના કરીને ત્રીજા પગલે જ્યાંથી ગએલ હોય ત્યાં પાછા આવે.

૯ જેની દાઢમાં વિષ હોય તે આશીવિષ કહેવાય; તે બે પ્રકારે છે. એક જાતિથી અને બીજા કર્મથી. તેમાં જાતિથી આશીવિષ વીંછી, દેડકા, સર્પ અને મનુષ્યની જાતીઓ છે ને તે અનુક્રમે વધારે વધારે વિષવાળા હોય છે, કારણ કે વીંછીનું ઝેર વધારેમાં વધારે અર્ધ ભરતક્ષેત્રપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે, દેડકાનું વિષ આખા ભરતક્ષેત્રપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે, સર્પનું વિષ જંબૂદ્વીપપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે અને મનુષ્યનું વિષ અઢીદ્વીપપ્રમાણ શરીરમાં વ્યાપી શકે એટલું હોય છે. આ સર્વ ભેદો જાતિથી આશીવિષ કહેવાય છે; અને પાંચેન્દ્રિય તિર્યચ, મનુષ્ય અને સહસ્રાર સુધીના દેવો તે કર્મથી આશીવિષ છે. તેઓ તપ અનુષ્ઠાનથી અથવા કોઈ બીજા ગુણથી, વીંછી-સર્પ આદિથી જે કાર્ય સાધ્ય હોય, તે તેઓ કરે છે, એટલે કે

શાપ આપવાદિવડે બીજાને મારી નાંખી શકે છે. એમાં પણ દેવો અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં એવી શક્તિવાળા હોય છે, કારણ કે તેઓ પૂર્વે મનુષ્યલવમાં ઉપાર્જિત આશીર્વાદ-જિજ્ઞાસા હોઇને સહસ્રાર દેવલોક પર્યન્તના દેવોમાં ઉત્પન્ન થયા હોય ત્યારે પર્યાપ્ત અવસ્થા ન થાય ત્યાંસુધી તેવી શક્તિવાળા હોય છે, તે પછી તે લજ્જિત નથી હોતી, જે કે પર્યાપ્ત દેવો પણ શાપાદિવડે બીજાનો નાશ કરી શકે છે, તોપણ તે વખતે તેઓને લજ્જિત છે એમ ન કહેવાય.

કેવળીની ઋદ્ધિ એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે, તથા વિપુલ મતિરૂપ મનઃપર્યાવજ્ઞાની, એટલે ધણા વિશેષાયુક્ત વસ્તુના વિચારોને ગ્રહણ કરે તે વિપુલમતિ. અથવા સેંકડો પર્યાયો સહિત ચિન્તનીય ધરાદિ વસ્તુવિશેષના વિચારને ગ્રહણ કરનારી મતિ તે વિપુલમતિ મનઃપર્યાવજ્ઞાન.

શિષ્ય:—સામાન્યથી એક મનઃપર્યાવજ્ઞાનજી અહીં કહ્યું હોત તો ચાલત, કારણ કે એ એકથીજ ઋદ્ધિમતિ અને વિપુલમતિનો સંગ્રહ થઇ જત, વળી ઋદ્ધિમતિ અને વિપુલમતિ એ બે અહીં કહ્યા, તે પણ જુદા જુદા સ્થલે કેમ કહ્યા? કારણ કે તે એકજ સ્થળે કહેવા યોગ્ય છે.

ગુરુ:—તહાજ કહેવું સત્ય છે, પરંતુ કેઈ અતિશય જ્ઞાનીએ જોએલ વિચિત્ર કાર-બુદ્ધી સૂત્રની વિવિધ રચના હોય છે, તેથી શંકા કરવા જેવું નથી. છતાં એ બેમાં ઋદ્ધિ-મતિ આવેલું ચાલ્યું જાય છે, ને વિપુલમતિ તેમ નથી માટે ભેદ છે. કેવલજ્ઞાનની પછી વિપુલમતિ કહેવાતું કારણ પણ એવું સંભવે કે વિપુલમતિવાળાને જરૂર કેવલજ્ઞાન થાય છે. કેવળી-મનઃપર્યાવજ્ઞાની અને પૂર્વધરોની ઋદ્ધિ પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે ઇન્દ્રોને પણ તેઓ પૂજ્ય છે. અહિંત, ચક્રી, અળદેવ, અને વાગુદેવની ઋદ્ધિઓ પણ સર્વને પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેવું વિવેચન નથી કરતા. ૭૭૯-૭૮૦.

એજ અર્થ ભાષ્યદ્વાર કહે છે.

સંફરિસળમામોસો મુત્ત-પુરીસાળ વિષ્ણુમો વિષ્ણો ।

અન્ને વિદિં તિ વિદ્વા માસંતિ ય પ તિ પામવળં ॥ ૭૮૧ ॥

एए अन्ने य बहू जेसिं सव्वे य नुरमओऽवयवा ।

रोगोवसमसमत्या ते होंति तओमहिप्पना ॥ ७८२ ॥

जो गुणइ सव्वओ गुणइ सव्वविसए व नव्वनोएदि ।

गुणइ बहुए व सहे भित्ते संभिन्नमोओ नो ॥ ७८३ ॥

रिजु सामणं तम्मत्तगाहिणी रिजुमटं मगोनाणं ।

पायं विनेसविमृदं वडमेत्तं चिन्तिवં गुणइ ॥ ७८४ ॥

विउलं वन्धुविनेसणमाणं तग्गाहिणी मटं रिउवा ।

चिन्तियमणुमण्डं વટં પમંગઓ પજ્જયનરુદ્ધિ ॥ ૭૮૫ ॥

અદસવચરણમમન્થા જંયા-વિન્નજાદિં નાગ્ગા દુજા

જંયાદિં જાદ પદમો નીનં ફાદં રરિરુદ્ધિ ॥

एगुप्पाएण गओ रुयगवरमिओ तओ पडिनियत्तो ।

वीएणं नंदिस्सरमिहं तओ एइ तइएणं ॥ ७८७ ॥

पढमेण पंडगवणं वीओप्पाएण नंदणं एइ ।

तइओप्पाएण तओ इह जंघाचारणो एइ ॥ ७८८ ॥

पढमेण माणुसुत्तरनगं स नंदिस्सरं तु विइएण ।

एइ तओ तइएणं कयचेइयवंदणो इहइं ॥ ७८९ ॥

पढमेण नंदणवणे वीओप्पाएण पंडगवणमि ।

एइ इहं તइएણં જો વિજ્ઞાચારણો હોઈ ॥ ૭૯૦ ॥

आसी दाढा तग्गयमहाविसासीविसा दुविहभेया ।

ते कम्म-जाइभेएणणैगहा-चउविहविगप्पा ॥ ७९१ ॥

मणनाणिगहणेणं विउलमई केवलो चउभेओ ।

सम्मत्त-नाण-दंसण-चरणेहिं खयप्पसૂएहिं ॥ ७९२ ॥

ओहिन्नाणावસરે મળપજ્જવ-કેવલાળ કિં મહણં ? ।

લહ્પિપસંગેળ કયં મહણં જહ સેસલહ્પીણં ॥ ૭૯૩ ॥

સ્પર્શ કરવાથી રોગ દૂર થાય તે આમર્ષઐષધિ, ઝાડો-પિશાબ સુવાસિત હોઇને રોગ દૂર કરવાને સમર્થ હોય તે વિપ્રુઠૌષધિ, બીજાઓ વિડ એટલે વિષ્ટા અને પ્ર એટલે પિશાબ એ બે ઐષધિપણાને પામેલા હોય તેને વિપ્રુઠૌષધિ કહે છે. આ અને બીજા ધણા અવયવો સુવાસિત હોઇને રોગ સમાવવાને સમર્થ હોવાથી તે તે ઐષધિપણાને પામેલા હોવાથી તે સર્વૌષધિ કહેવાય. જે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી સાંભળે અને સર્વ વિષયો શ્રોતેન્દ્રિયથી જાણે, અથવા ભિન્ન ભિન્ન ધણા શબ્દો સાંભળે તે સંભિન્ન શ્રોતા કહેવાય. સામાન્યમાત્ર આહિણી મતિ તે ઋજુમતિ મનાવ્યાવજ્ઞાન છે, એ પ્રાયઃ વિશેષવિમુખ ધટમાત્ર ચિન્તવ્યો છે એમ જાણે. અને વિપુલમતિ તે, ઋજુમતિએ જાણેલી વસ્તુને વિશેષપણે ગ્રહણ કરે એટલે સેંકડો પર્યાય કરીને યુક્ત એવી ચિતનીય વસ્તુને વિશેષપણે ગ્રહણ કરનારી હોય છે. જંધા અને વિદ્યાવડે અતિશય ગમનાગમન કરવાને સમર્થ હોય તે ચારણ મુનિયો છે. તેમાં જંધાચારણ મુનિ સૂર્યના કિરણોની મદદવડે એક કુંદકે રૂચકવર દ્વીપે જાય, ત્યાંથી પાછા ફરતાં બીજા કુંદકે નંદીશ્વરદ્વીપે આવે અને ત્રીજા કુંદકે અહીં પાછા આવે. (ઉર્ધ્વદિશામાં) પહેલા કુંદકે પંડકવનમાં જાય. બીજા કુંદકે નંદનવનમાં આવે અને ત્રીજા કુંદકે ત્યાંથી અહીં પાછા આવે. વિદ્યાચારણમુનિ પહેલા કુંદકે માનુષોત્તર પર્વતપર જાય, બીજા કુંદકે નંદીશ્વરદ્વીપે જાય અને ત્રીજા કુંદકે ત્યાંથી અહિં આવી ચૈત્યવંદન કરે. (ઉર્ધ્વદિશામાં) પહેલા કુંદકે નંદનવનમાં જાય, બીજા કુંદકે પંડકવનમાં જાય અને ત્રીજા કુંદકે ત્યાંથી અહીં આવે. આશી એટલે દાઢા, તેમાં જેને મહાવિષ હોય તે આશીવિષ કહેવાય, તે આશીવિષ કર્મથી અને જાતિથી એમ બે પ્રકારે છે. તિર્યચાદિ અનેક પ્રકારે કર્મથી આ

મહુજ કરવાથી વિપુલમતિ મનઃપર્યવ કહ્યું છે, અને સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-દર્શન-તથા ચારિત્રવડે કેવળી ચાર પ્રકારે છે. અહીં અવધિજ્ઞાન કહેવાના અવસરે મનઃપર્યવજ્ઞાન ને કેવળજ્ઞાન શામાટે કહ્યું ? જેમ અવધિજ્ઞાનાવસરે ઋદ્ધિની સમાનતાથી બાકીની ઋદ્ધિઓ કહી છે, તેમ લખિયના અવસરે તે કહ્યા છે. ૭૮૧-૭૮૩.

વાસુદેવ આદિના બસનું વર્ણન કરવાને નિર્બુદ્ધિકાર કહે છે.

સોલસ રાયસહસ્સા સવ્વવલેણં તુ સંકલનિવહ્નં ।

અંછંતિ વાસુદેવં અગડતડમ્મિ ઠિયં સંતં ॥ ૭૯૪ ॥૭૦૧૭૧॥

ઘેત્તૂણ સંકલં સો વામગહત્થેણ અંછમાણાણં ।

મુંજિજ્જ વિલિંપિજ્જ વ મહુમહણં તે ન ચાણંતિ ॥ ૭૯૫ ॥૭૧૧૭૨॥

દો સોલા વત્તીસા સવ્વવલેણં તુ સંકલનિવહ્નં ।

અંછંતિ ચક્કવટ્ઠિં અગડતડમ્મિ ઠિયં સંતં ॥ ૭૯૬ ॥૭૨૧૭૩॥

ઘેત્તૂણ સંકલં સો વામગહત્થેણ અંછમાણાણં ।

મુંજિજ્જ વિલિંપિજ્જ વ ચક્કહરં તે ન ચાણંતિ ॥ ૭૯૭ ॥૭૩૧૭૪॥

જં કેસવસ્સડ વલં તં દુગુણં હોઢ ચક્કવટ્ઠિસ્સ ।

તત્તો વલા વલવગા અપરિમિયવલા જિગવરિંદા ॥ ૭૯૮ ॥૭૪૧૭૫॥

વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમથી વાસુદેવાદિકૃતું બસ અધિક દેખાય છે તે આ પ્રમાણે; ૧ હજાર રાત્રીઓ હાસ્ત-અથ આદિ સર્વ બળવડે સાંકળથી બાંધેલા ને કૂપતટપર ૨ વાસુદેવને બેંચે, તોપણ ન બેંચાય અને એ વાસુદેવ ડાબા હાથે સાંકળ મહુજ ને તે બધાએ બેંચાતા (જમણા હાથે) ભોળન ને વિલેપન કરે, તે રાત્રીઓ તેને વાસુદેવને) જરાપણ બેંચી શકે નહિ. બત્રીસ હજાર રાત્રીઓ સર્વ બળવડે સાંકળથી બેંધેલા ને કૂપતટપર રહેલા ચક્રવર્તિને બેંચે, અને તે ચક્રવર્તિ ડાબા હાથે સાંકળ મહુજ ને બેંચાતા (જમણા હાથે) ભોળન અને વિલેપન કરે, પણ તે રાત્રીઓ ચક્રીને બેંચી નહિ. વાસુદેવનું જેટલું બળ હોય, તેથી ચક્રવર્તિનું બળ બમણું હોય, એવું સામાન્ય મા બળથી બળદેવો વધારે બળવાન હોય, અને જિનેદ્યરો અપરિમિત બળવાળા ૩ ૭૮૪ થી ૭૮૮. ભાવાર્થ ઉપર પ્રમાણે પણ વધારામાં “નમસ્ત વીર્યાંતરાયના થી અપરિમિત બળવાળા જિનેદ્યરો હોય છે.”

ઉપરોક્ત ઋદ્ધિઓ સિવાય બીજી પણ ક્ષીરાદ્યવાદિ લખિયો છે. ને ભાષ્યકાર મ- ૧૫૪ કરે છે.

સીર-મદુ-સપ્પિમાઓવમા ડ વચળા નવાનવા હોંતિ ।

કોદયપમ્મનુનિગલુત્તત્થા કોદ્દુહીયા ॥ ૭૯૯ ॥

જો સુત્તપણ વહું સુયમણુવાવડ પયાણુસારી સો ।

જો અત્થપણત્થં અણુસરડ સ વીયવુદ્ધી ઉ ॥ ૮૦૦ ॥

“ ચક્રવર્તિની લાખ ગાયોનું દ્વંધ પચાશ હજાર ગાયોને પાય એમ અર્થ અર્ધ અનુક્રમવડે કરીને છેવટે એક ગાયનું જે દ્વંધ નીકલે તે દ્વંધ-મધ-અને ધી શર્કરાદિ અત્યંત મધુર દ્રવ્યથી પણ અતિશય મીઠાશવાળું મધ એ પ્રકારે ધી પણ લેવું, તેના સ્વાદ જેનાંવચનો હોય, તે (તીર્થંકર-ગણધરાદિ) ક્ષીરાશ્રવ, મધ્વાશ્રવ અને ઘૃતાશ્રવ લાગી જાણવા તેઓ સમસ્તજનને સુખ કરનાર હોય છે. કોષ્ઠક (કોઠારમાં રહેલા) ધા પેઠે જેને સૂત્ર અને અર્થ નિરંતર સ્મૃતિયુક્ત હોવાથી ચિરસ્થાયી હોય, તે કો લઙ્ઘિમાન કહેવાય, જે સૂત્રના એકજ પદથી સ્વબુદ્ધિવડે ઘણું શ્રુત જાણે તે પદાનુસાર લઙ્ઘિમાન કહેવાય, અને જે (ઉત્પાદ-વ્યય-ને ધ્રુવ ઇત્યાદિ) એકજ અર્થપ્રધાનપદ બીજા ઘણા અર્થને જાણે તે બીજબુદ્ધિ (ગણધરો) કહેવાય. ૭૯૯-૮૦૦.

ઉદય-વચ્ચય-વચ્ચઓવસમો-વસમસમુત્થાં વહુપ્પગારાઓ ।

एवं परिणामवसा लद्धीओ होंति जीवाणं ॥ ८०१ ॥

એ પ્રમાણે પરિણામવશાત્ ઉદય-ક્ષય-ક્ષયોપશમ અને ઉપશમથી થએલી બહુ કરની લઙ્ઘિઓ જીવોને હોય છે. ૮૦૧.

ઉપર કહેલી અને એ સિવાય બાજી પણ લઙ્ઘિઓ જીવોને શુભ-શુભતરાદિ પાણામવશાત્ અનેક પ્રકારની હોય છે, તેમાં વૈક્રિય અને આહારકાદિ નામકર્મના ઉદયથ વૈક્રિય અને આહારક લઙ્ઘિ પ્રાપ્ત થાય છે, દર્શનમોહનીયાદિકર્મના ક્ષયથી ક્ષાયિક સંક્રિત-ક્ષીણ મોહપણું અને મોક્ષ વિગેરે લઙ્ઘિઓ થાય છે, દાનાન્તરાય-લાલાતા આદિકર્મના ક્ષયોપશમથી અક્ષીણમહાનસી વિગેરે લઙ્ઘિ થાય છે, જે લક્ષી કરીને એક જણે લાવેલી લિક્ષા ઘણાઓ ખાય તોપણ ખૂટે નહિ, અને જ્યારે પોતે ત્યારે નિષાને પામે, તે અક્ષીણમહાનસી લઙ્ઘિ કહેવાય, અને દર્શનમોહનીય સંકર્મના ઉપશમથી ઉપશમસમક્રિત અને ઉપશાન્ત મોહપણું વિગેરે લઙ્ઘિઓ થાય છે.

આ સંબંધમાં બીજો મત બતાવીને તેણે ખંડન કરે છે.

केई भणंति वीसं लद्धीओ तं न जुजए जम्हा ।

लद्धित्ति जो विसेसो अपरिमिया ते य जीवाणं ॥ ८०२ ॥

गणहर-तेया-हारय-पुलाय-वोमाइगमणलद्धीओ ।

एवं बहुगाओवि य सुव्वंति न संगहीयाओ ॥ ८०३ ॥

કેટલાએક વીશ લઙ્ઘિઓ કહે છે, તે ચોખ્ખી નથી; કેમકે “લઙ્ઘિ” એવો જે વિશેષ તે જીવોને અસંખ્ય છે. ગણધરલઙ્ઘિ, તેજસલઙ્ઘિ, આહારકલઙ્ઘિ, પુલાકલઙ્ઘિ, આ કાશગમનલઙ્ઘિ વગેરે ઘણી લઙ્ઘિઓ સંભળાય છે, પણ તે અહીં કહી નથી. ૮૦૨-૮૦૩

જેઓ વીશ લઙ્ઘિઓ જ એમ કહે છે, તે વીશ લઙ્ઘિઓ આ પ્રમાણે માને છે, જેવી કે—૧ આમર્ષઔષધિ, ૨ શ્લેષ્મૌષધિ, ૩ મલૌષધિ, ૪ વિપ્રૌષધિ, ૫ સર્વૌષધિ, ૬ કોષ્ઠબુદ્ધિ, ૭ બીજબુદ્ધિ, ૮ પદાનુસારીબુદ્ધિ, ૯ સંલિપ્તશ્રોતા, ૧૦ ઋણુર્માત, ૧૧ વિપુલમતિ, ૧૨ ક્ષીરમધુઘૃતાશ્રવાલઙ્ઘિ, ૧૩ અક્ષીણમહાનસીલઙ્ઘિ, ૧૪ વૈક્રિયલઙ્ઘિ, ૧૫

ચારણલખિય, ૧૬ વિદ્યાધર, ૧૭ અર્હનત, ૧૮ ચક્રી, ૧૯ બગદેવ અને ૨૦ વાસુદેવ એ વીશ લખિયો છે.

આ વીશ લખિયો લવસિદ્ધિક પુરુષોત્તમને હોય છે. એમાંથી જ્ઞાનલખિય-બગદેવ-ચક્રી-વાસુદેવ-સંલિખિતશ્રોતા-જંઘાચરણ અને પૂર્વધર એ સાત લખિયો લવસિદ્ધિક સ્ત્રીઓને નથી હોતી, ૧૩ હોય છે. તેમજ એ સાત અને ઋણુમતિ તથા વિપુલમતિ મળીને નવ લખિયો અલવ્ય પુરુષોત્તમને પણ કદી નથી હોતી. વળી અલવ્ય સ્ત્રીઓને એ કહેલી નવ અને ક્ષીરમધ્વાશ્રય મળીને દશ લખિયો નવા હોતી પણ બાકીનીજ હોય છે. ૮૦૨-૮૦૩.

મન્વા-મન્વાઈવિસેસણત્યમહવા તયંપિ સવિયારં ।

મન્વાવિ અમન્વ ચિય જં ચક્રહરાદઓ મળિયા ॥ ૮૦૪ ॥

અથવા લવ્ય-અલવ્ય આદિનો ભેદ કરવાને વીશ લખિયો કહી છે એમ કહે છે તે પણ દોષયુક્ત છે. કેમકે ચક્રવર્તિ વિગેરે લવ્યની લખિયો છતાં પણ અલવ્ય લવ્ય સાધારણ તરીકે એ લખિયો કહી છે. ૮૦૪.

જે ઉપરોક્ત મતાવમ્બી એમ કહે કે-એ વીશ લખિયો લવ્યોત્તમ હોય છે, અને બાકીની લવ્ય તથા અલવ્ય ઉલ્લયને સાધારણ હોય છે. તેઓનું એમ કહેવું તે પણ દોષયુક્ત છે, કારણ કે એ વીશ સિવાયની બીજી ગણધર-પુલાક અને આહારકાદિલખિયો લવ્યોત્તમ હોય છે. તેમજ ઉપરોક્ત વીશ લખિયોમાં કહેલી વૈક્રિયલખિય-આમર્ષ-આપધિ વિગેરે લખિયો અલવ્યોત્તમને પણ હોય છે. આમ હોવાથી લવ્યામવ્યનો જે ભેદ કહ્યો, તે તો ન રહ્યો. વળી ચક્રવર્તિ વિગેરે લવ્યપણે પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેમને જે વીશ લખિયો કહી છે, તેમાંની આમર્ષ-આપધિ-વૈક્રિય-વિદ્યાધરપણું વિગેરે લખિયો અલવ્યની સમાન હોવાથી તે અલવ્યની લખિયોમાં કહેલી છે, તેથી તેમાં પણ દોષ આવે છે. કારણ કે આમર્ષ-આપધિ આદિની માફક ચક્રવર્તિ આદિ લખિયો અલવ્યને પણ કદી નેહ્યો, પણ એ લખિયો અલવ્યને કદિપણ હોતી નથી. ૮૦૫.

શિષ્યઃ—શાથી જણાય, કે ચક્રવર્તિ લખિય લવ્યોત્તમ હોય ?

પોગલપરિયદ્ધં જં નર-દેવંતરં મુદ્ધ મળિયં ।

તો સો મન્વો, કાલો જમયં નેન્વાણમાત્રીણં ॥ ૮૦૬ ॥

અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તનું જે અંતર નરદેવ (ચક્રિ) નું કહ્યું છે, તેથી તે અલવ્ય છે. કારણ કે આટલો કાળ જેનું લવિષ્યમાં નિર્વાણ થવાનું હોય તેનેજ લાય છે. ૮૦૬.

“ શ્રી ભગવતીજમાં કહ્યું છે કે-હું ભગવન્ત ! ચક્રવર્તિ યદને ત્યોત્તમ ચક્રવર્તિ ધાય તેમાં કાળથી કેટલું અન્તર હોય છે ? જ્ઞાનન ! જન્યથી એક જ્ઞાનના સમયમાં, અને હિતૃષ્ઠી અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તમાં કદિ ન્યૂન-અન્તર હોય છે. ” એ ઉપરથી ચક્રવર્તિ અલવ્ય હોય છે, કારણ કે અર્ધપુદ્ગળપરાવર્તપ્રમાણ અન્તર-કાળ તેને લવિષ્યમાં નોંધવાનો હોય. તેનેજ ઘટે છે, અને જેમાં અમવ્યો હોય તેવા ભવનાર્થન માત્ર દેવોનું તે કદિ ન્યૂન અન્તર વનરૂપતિતા કાળ જેટલુંજ કહ્યું છે. વળી હિન્દ-ચક્રવર્તિ ચક્રવર્તિ પદને જ મને બધું પણ લવ્યને જ કહ્યો છે. તેથી ચક્રવર્તિ લવ્ય હોય તેજ યાય છે. ૮૦૬.

આ પ્રમાણે પ્રસંગાગત ઋદ્ધિઓ અને અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહીને ઉપસંહાર કરતાં ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

મણિઓડવહિણો વિસઓ તહાવિ તસ્સંગઈ પુળો મળઈ ।

સંસ્વેવરૂઈણ હિયં અવ્વામોહત્યમિદં ચ ॥ ૮૦૬ ॥

અવધિજ્ઞાનનો વિષય (વિસ્તારથી) કહ્યો, તોપણ ફરી સંક્ષેપથી કહે છે. કેમકે સંક્ષેપરૂચિજીવોના હિત માટે અને મોહ ન થાય તે માટે ફરી કહે છે. ૮૦૬.

પૂર્વોક્તપ્રકારે અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને તેનો દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિરૂપ જે વિષય તે વિસ્તારથી કહ્યો; તોપણ ફરીને અહીં તેનો વિષય સંક્ષેપથી કહે છે. ભગવાન દેવવાચકગણીજી જે નન્દી અધ્યયન સૂત્રકાર છે, તેઓએ પણ પ્રથમ વિસ્તારથી અવધિજ્ઞાન કહીને ફેરવેલું સંક્ષેપથી તેનો વિષય કહ્યો છે. જેમકે-“તે અવધિજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે છે દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. આ પ્રમાણે સંક્ષેપરૂચિ મન્દમતિવાળા જીવોના હિત માટે અને વ્યામોહ ન થાય તે માટે પુનઃ સંક્ષેપથી પણ વિષય કહ્યો છે. ૮૦૬.

ઉપર કહ્યા મુજબ અવધિજ્ઞાનનો વિષય કહે છે.

દવ્વાઈ અંગુલા-વલિસંસ્વેજ્ઞાઈયમાગવિસયાઈ ।

પેચ્છઈ ચઝગુણાઈ જહ્ણણઓ મુત્તિમંતાઈ ॥ ૮૦૭ ॥

ઉક્કોસં સંસ્વાઈયલોગપોગલસમાનિવદ્ધાઈ ।

પડ્દવ્વં સંસ્વાઈયપજ્જયાઈ ચ સવ્વાઈ ॥ ૮૦૮ ॥

જઘન્યથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તિરૂપી દ્રવ્યોને જીએ છે. કાળથી એ દ્રવ્યના આવલીના અસંખ્યેય ભાગવર્તિ અતીત અનાગત પર્યાયોને જીએ છે, અને ભાવથી દરેક દ્રવ્યના ચાર ગુણો જીએ છે. તથા ઉત્કૃષ્ટથી અવધિજ્ઞાની દ્રવ્યથી અને ક્ષેત્રથી અસંખ્યેય લોકાકાશપ્રમાણ અંશોમાં અવગાહી રહેલા દ્રવ્યોને જીએ છે. (જાણે છે.) (જો કે મૂર્ત દ્રવ્યો તો એકલાજ લોકાકાશમાં હોય છે, પરંતુ કેવળ શક્તિમાત્રથી એતું એટલું પ્રમાણ કહ્યું છે.) કાળથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી અન્તર્ગત એ દ્રવ્યોના અતીત અનાગત પર્યાયોને જાણે છે, અને ભાવથી એકેક દ્રવ્યનાં અસંખ્યાત પર્યાયો જીએ છે-જાણે છે. ૮૦૮.

આ પ્રમાણે જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પહેલાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તારથી કહ્યો હતો, અને અહીં પુનઃ સંક્ષેપથી પણ કહ્યો.

એ કહેવાથી અવધિજ્ઞાનનો વિચાર પણ પૂર્ણ કર્યો.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન.

હવે મનઃપર્યાયજ્ઞાનતું સ્વરૂપ કહેવાને ભાષ્યકાર મહારાજ પ્રસ્તાવના કરે છે.

ઓહિવિભાગે મણિયંપિ લલ્હિસામણ્ણઓ મળોનાળં ।

વિસયાઈવિભાગત્યં મળ્ણઈ નાળકમાયાતં ॥ ૮૦૯ ॥

અવધિજ્ઞાનના અવસરે લખિંધ સામાન્યથી મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહ્યું છે; તેપણુ વિષયા-
દિને વિભાગ કરવાને પાંચ જ્ઞાનના અનુક્રમે આવેલું મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહે છે. ૮૦૯.

મળપજ્જવનાળં પુળ જળમળપરિચિંતિયત્થપાગડળં ।

માણુસલ્લેત્તનિવહ્ણં ગુણપચ્છદ્ધયં ચરિત્તવઓ ॥ ૮૧૦ ॥ ૭૫૧૭૬ ॥

મનઃપર્યાયજ્ઞાન જીવોના મનમાં ચિન્તવેલા અર્થને પ્રગટ કરનાર છે. તે મધ્ય ક્ષેત્ર-
પ્રમાણુ વિષયવાળું છે, ને ગુણ પ્રત્યયિક હોવાસાથે ચારિત્રવન્તને હોય છે.

રૂપીદ્રવ્યને જાણવું, ક્ષયોપશમ ભાવે થવું અને પ્રત્યક્ષાદિપણે મનઃપર્યાયજ્ઞાનની અ-
વધિજ્ઞાનની સાથે સમાનતા છતાં પણ સ્વામી આદિના ભેદે આમાં ભેદ છે. આ મનઃપ-
ર્યાયજ્ઞાન મનુષ્યક્ષેત્રમાં (અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર) રહેલા પ્રાણીઓના મનથી ચિન્તવેલા
અર્થને પ્રગટ કરે છે, પણ એ ક્ષેત્રથી બહારના પ્રાણીઓના ચિન્તિત અર્થને જાણી શકતું
નથી. વળી ક્ષમા આદિ વિશિષ્ટગુણોથી અપ્રમત્ત ચારિત્રવાળાનેજ આ મનઃપર્યાયજ્ઞાન
ધાય છે, બીજાને નહિ.

પુણસદ્દો ઉ વિસેસે રુવિનિવંધાઈતુલ્લભાવેઽવિ ।

ઈદમોહિન્નાળાઓ સામિવિસેસાઈળા મિન્નં ॥ ૮૧૧ ॥

(મૂળમાં) પુનઃ શબ્દ વિશેષાર્થ છે. રૂપીદ્રવ્ય જાણવાદિપણે સમાન છતાં પણ સ્વામિ-
આદિના વિશેષથી આ મનઃપર્યાયજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. ૮૧૧

આ જ્ઞાન, કેને ને કેટલા ક્ષેત્રનો વિષય કરનાર હોય છે? તે કહે છે.

તં સંજયસ્સ સન્વપ્પમાયરહિયસ્સ વિવિહરિદ્ધિમઓ ।

સમયક્લેત્તર્મ્મંતરસણ્ણિમળોગયપરિણ્ણાળં ॥ ૮૧૨ ॥

તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન વિવિધ ઋદ્ધિવાળા અપ્રમત્ત સંયતને, મનુષ્યક્ષેત્રની અન્દર-રહેલા
મંત્રી જીવોના મનોગત ભાવને જાણનાર હોય છે. ૮૧૨.

એ પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો ક્ષેત્રથી વિષય કહીને હવે કલ્પથી-જાણથી અને બા-
કથી વિષય કહે છે.

મુળઈ મળોદલ્લાઈ નરલોળ નો મણિજ્જમાળાં ।

કાને મૂય-મવિસ્સે પલ્લિયાઽમંલેજ્જમાળમ્મિ ॥ ૮૧૩ ॥

દલ્લમળોપજ્જાણ જાળઈ પામદ્ધ ચ તન્નદલ્લંતે ।

તેજાવમાનિય્ણ ડળ જાળઈ વજ્જેઽલ્લમાલેનં ॥ ૮૧૪ ॥

તે મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજ્ઞીછવોએ ચિન્તવેલા મનોદ્રવ્યને પદ્યોપમ અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ અતીત અનાગત કાળપર્યન્ત જાણે છે; અને તે મનના અન્તા પર્યાયો જાણે છે, તથા દ્રવ્યમનવડે જાણેલા બાહ્યવ્યાદિ પદાર્થોને તો અનુમાન જાણે છે. ૮૧૩-૮૧૪.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં સંજ્ઞીછવોએ કાયયોગે ગ્રહણ કરીને મનોયોગવડે મનપણે પરિણ વેલા મનોદ્રવ્યને મનઃપર્યાયજ્ઞાની જાણે છે. આ તે જ્ઞાનનો દ્રવ્યથી વિષય કહ્યો, ભાવથી તો સર્વપર્યાયરાશીના અનન્તમાભાગે રૂપાદિ અનન્તાપર્યાયો દ્રવ્યમનના, જે ન્તાનુગત હોય તેને જાણે છે. પણ ભાવમનના પર્યાયોને જાણે નહિ. કારણ કે ભાવ તો જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન અમૂર્ત છે, અમૂર્ત વિષયને તો છદ્મસ્ય ગ્રહણ કરી શકે ન તેથી ચિન્તાનુગત મનોદ્રવ્યનાજ પર્યાયો જાણે, પણ ચિન્તનીય બાહ્યવ્યાદિ વસ્તુના પર્યાયો ન જાણે. દ્રવ્યમનવડે વિચારેલા બાહ્યવ્યાદિ પદાર્થોને તો અનુમાનથી જાણે પરંતુ સાક્ષાત્ ન જાણે. કેમકે ચિન્તવન કરનાર તો રૂપી અને અરૂપી ઉભય પ્રકારની વસ્તુએ ચિન્તવન કરે, પરંતુ છદ્મસ્ય અમૂર્ત વસ્તુને તો સાક્ષાત્ ન જુએ, તેથી સમજી શકે છે કે ચિન્તનીય વસ્તુ અનુમાનથીજ જણાય છે. કાળથી, ઉપરોક્ત મનોદ્રવ્યના પર્યાય ભૂત અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગપર્યન્ત જાણે છે.

નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે. દ્રવ્યથી ક્ષેત્રથી-કાળથી-અને ભાવથી. દ્રવ્યથી ઋજુમતિ અનન્તપ્રદેશી અનન્તા સ્કંધો જાણે અને જુએ છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન ઉત્તમ ક્ષયોપશમથી થતું હોવાથી વસ્તુને વિશેષરૂપે ગ્રહ કરતુંજ ઉત્પન્ન થાય છે પણ સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરતું નથી ને તેથી આ મનઃપર્યાય મ જ્ઞાનરૂપજ છે, દર્શનરૂપ નથી.

શિષ્ય:—જો દર્શન હોય તોજ જુએ છે, એમ કહી શકાય, અને અહીં દર્શન નિષેધ કેમ કરે છે ?

શ્રીગુરુ ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાના સમાધાનાર્થે કહે છે કે—

સો ય કિર અંચક્ષુર્દંસજેણ પાસઈ જહા સુચન્નાણી ।

જુત્તં સુણ પરોક્કલે ન ડ પચ્ચક્કલે મળોનાણે ? ॥ ૮૧૫ ॥

શ્રુતજ્ઞાનીની પેઠે મનઃપર્યાયજ્ઞાની અચક્ષુર્દર્શનવડે જુએ છે. પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાન (અચક્ષુર્દર્શન) યુક્ત છે, પણ પ્રત્યક્ષ મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં ન હોય. ૮૧૫.

દૂષ્ટ પપડ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે “ઉપયોગવાન શ્રુતજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યાદિ યથાર્થ જાણે અને જુએ છે. તેમાં કેટલાએક કહે છે કે તે શ્રુતજ્ઞાની દ્રવ્યાદિને અચક્ષુર્દર્શનથી જાણે છે.” તેમ મનઃપર્યાયજ્ઞાની પણ અચક્ષુર્દર્શનથી જાણે છે. જેમકે ઘટ-પટ્ટાદિ અર્થ ચિન્તવનાર વ્યક્તિનાં મનોદ્રવ્યોને મનઃપર્યાયજ્ઞાની પ્રત્યક્ષથી જાણે છે, અને તેજ દ્રવ્યોને માન અચક્ષુર્દર્શનથી વિચારે છે. આ અપેક્ષાએ “જુએ છે” એમ કહેવાય છે. કારણ કે મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને મનઃપર્યાયજ્ઞાન પછી તરતજ માનસઅચક્ષુર્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, તે મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે અને અચક્ષુર્દર્શનથી જુએ છે.

શિષ્ય:—૯ ગવન્ ! મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષાર્થ વિષયવાળું છે અને અચક્ષુર્દર્શન પણ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી પરોક્ષાર્થ વિષયવાળુંજ છે, તેમજ શ્રુતજ્ઞાનના વિષય ભૂત મેરુ-સ્વર્ગ આદિ પરોક્ષ પદાર્થમાં અચક્ષુર્દર્શન ઉચિત છે, કેમકે તે

અચક્ષુદર્શનને પણ તેનું આલંબન છે તેથી તે શ્રુતના સમાન વિષયવાળું છે; પરંતુ “અવધિ-મનઃપર્યાય-અને કેવળજ્ઞાન એ ત્રણ પ્રત્યક્ષ હોવાથી” મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર છે. તેથી પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર અચક્ષુદર્શનની તે મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થાય? કારણ કે તે ભિન્ન વિષયવાળું છે. ૮૧૫.

શ્રીગુરુ એનો ઉત્તર આપે છે—

‘જઈ जुज्जए परोक्खे पच्चक्खे नणु विसेसओ घडइ ।

नाणं जइ पच्चक्खं न दंसणं तस्स को दोसो ? ॥ ८१६ ॥

જો પરોક્ષ અર્થમાં અચક્ષુદર્શન યુક્ત છે તો પ્રત્યક્ષ અર્થમાં વિશેષ કરીને તે ઘટે છે. જો જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને દર્શન પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહો તો તેમાં તે જ્ઞાનમાં શું દોષ આવે છે? ૮૧૬

જો પરોક્ષ અર્થમાં અચક્ષુદર્શનની પ્રવૃત્તિ માની શકાય છે, તો પછી પ્રત્યક્ષ અર્થમાં તો તે વિશેષ કરીને માનવી જોઈએ. કેમકે ચક્ષુપ્રત્યક્ષથી જણાએલ ઘટ આદિ જે પ્રત્યક્ષ અર્થ તે તે સંબંધી અચક્ષુદર્શનમાં વિશેષ અનુગ્રાહક છે; તેમ આહી માત્ર મનોદ્રવ્યરૂપ અર્થને પ્રત્યક્ષપણે ગ્રહણ કરતા મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષપણું યુક્ત છે; અને અચક્ષુદર્શન એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી, તેમજ પરોક્ષ અર્થને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી, તેમાં પ્રત્યક્ષપણું નથી; તોપણ તે દર્શન મનઃપર્યાયજ્ઞાનને અનુગ્રાહક તો થાય છે.

શિષ્ય:—એમ માનવાથી તો મનઃપર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામાં વિરોધ આવશે.

ગુરુ:—વિરોધ નહિ આવે. કારણ કે જેમ અવધિજ્ઞાનવાળાને ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શનવડે પરોક્ષ અર્થને જોતાં તેના પ્રત્યક્ષપણામાં કંઈપણ વિરોધ નથી આવતો, તેમ આહી પણ મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન અનુક્રમે પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ અર્થનો વિષય કરનાર હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનના પ્રત્યક્ષપણામાં કંઈ વિરોધ નથી. મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળો પોતાના જ્ઞાનથી મનોદ્રવ્ય-પર્યાયને સાક્ષાત્પણે જાણે છે અને માનસઅચક્ષુદર્શનથી પરોક્ષપણે જાણે છે. ૮૧૬.

ખીજ આચાર્યો “ જુએ છે ” એ પદ ખીજ રીતે સમજાવે છે. તે માટે તેમનો મત જણાવે છે.

अन्नेऽवहिदंसणओ वयंति न य तस्स तं सुए भणियं ।

न य मणपज्जवदंसणमन्नं च चउप्पयाराओ ॥ ८१७ ॥

ખીજ આચાર્યો, અવધિદર્શનથી (મનઃપર્યાયજ્ઞાની) જુએ છે. એમ કહે છે. (ને કેમ નથી, કેમકે) મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને તે અવધિદર્શન શ્રુતમાં કહ્યું નથી. અને દર્શનના માત્ર પ્રકાર (ચક્ષુદર્શન આદિ) સિવાય બીજું મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ કહ્યું નથી. ૮૧૭.

ખીજ કહેલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાની અવધિદર્શનથી જુએ છે અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે. તેઓનું એમ કહેવું અયોગ્ય છે. કારણ કે મનઃપર્યાયજ્ઞાનને અવધિદર્શન શ્રુતમાં કહ્યું નથી. અર્થાત્ મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન અને અવધિદર્શન હોવાનું જોઈએ એમ કંઈ નથી; અવધિ-સિવાય એ, મતિ-અને ને મનઃપર્યાય-એમ ત્રણ જ્ઞાન આગમમાં કહ્યાં છે. તેમકે-“ મેઘ જમવત્ ” મનઃપર્યાયજ્ઞાન એવો જાતી હોય કે અજાતી હોય? જાતમ! તે જાતી હોય, અજાતી ન હોય. ૮૩

હોય. (તેમાં) કેટલાએક ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય અને કેટલાએક ચાર જ્ઞાનવાળા હોય, જે ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય, તે મતિ-શ્રુત અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય, અને જે ચાર જ્ઞાનવાળા હોય તે મતિ-શ્રુત-અવધિ-ને મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળા હોય.” આ પ્રમાણે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિજ્ઞાન-દર્શનનો નિયમ નથી, તેથી તે “અવધિદર્શનથી જુએ છે” એમ કેમ કહી શકાય ?

શિષ્ય:—જો એમ માનવું અચુક હોય, તો જેમ અવધિજ્ઞાનનું દર્શન છે, તેમ મનઃપર્યાયનું પણ દર્શન માનીને “મનઃપર્યાયદર્શનવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે,” એમ માનીએ તો શો દોષ છે ?

ગુરુ:—ચક્ષુ આદિ ચાર પ્રકારના દર્શન સિવાય પાંચમું મનઃપર્યાયદર્શન સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું નથી, કે જેવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કહી શકાય. આગમમાં કહ્યું છે કે—“હે ભગવન્ ! કેટલા પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. જ્ઞાતમ ! ચાર પ્રકારનાં દર્શન કહ્યાં છે. ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન.” આ રીતે મનઃપર્યાયદર્શનનો અભાવ હોવાથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જુએ છે એમ કહી શકાય નહિ. ૮૧૭.

હવે ખીજો અભિપ્રાય જણાવીને કહે છે.

અહવા મળપજ્જવદંસળસ્સ મયમોહિદંસળં સળ્લા ।

વિઘ્મંગદંસળસ્સ વ નળુ મળિયમિદં સુચાર્હયં ॥ ૮૧૮ ॥

અથવા વિભંગદર્શનની પેઠે અવધિદર્શન મનઃપર્યાયદર્શનની સંજ્ઞા (નામ) વાળું માન્યું હશે. ના, એમ કહેવું તે શ્રુતથી વિરુદ્ધ છે. ૮૧૮

અથવા જો કોઈ એમ માને કે જેમ વિભંગદર્શન એ અવધિદર્શનજ કહેવાય છે, તેમ મનઃપર્યાયદર્શન પણ અવધિદર્શનજ છે. અર્થાત્ અવધિદર્શન એ મનઃપર્યાયદર્શનનું ખીજું નામ હશે. એટલે કે જેમ ચક્ષુ આદિ ચાર દર્શન સિવાય પાંચમું વિભંગદર્શન નથી કહ્યું, પરંતુ અવધિદર્શનમાંજ તેનો સમાવેશ કર્યો છે, તેમ મનઃપર્યાયદર્શન પણ અવધિદર્શનમાં અન્તર્ભૂત થશે, અને તેથી મનપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જુએ છે, એમ કહી શકાશે. આચાર્યશ્રી કહે છે કે—એમ નહિ, કારણ કે એ અભિપ્રાય આગમથી વિરુદ્ધ છે. ૮૧૮.

જેળ મળોનાળવિઓ દો તિળિણ વ દંસળાઈં મળિયાઈં ।

જહ્ ઓહિદંસળં હોજ્જ હોજ્જ નિયમેળ તો તિળિણ ॥ ૮૧૯ ॥

કારણ કે—મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને બે અથવા ત્રણ દર્શનો કહ્યાં છે, જો તેમને અવધિદર્શન હોય તો અવશ્ય ત્રણ દર્શનજ હોય. ૮૧૯.

શ્રીભગવતીસૂત્રમાં આશીવિષદેશે મનઃપર્યાયજ્ઞાનના સંબંધમાં ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શન અથવા ચક્ષુ-અચક્ષુ-અને અવધિદર્શન એમ બે અથવા ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે, તેમાં જે મતિ-શ્રુત-અને મનઃપર્યાય એમ ત્રણ જ્ઞાનવાળા હોય તેને બે દર્શન અને જે મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્યાય એમ ચાર જ્ઞાનવાળા હોય, તેને ત્રણ દર્શન કહ્યાં છે. માટે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન કહેવું, એ આગમ વિરુદ્ધ છે, અને જો મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળાને અવધિદર્શન હોય, તો મતિ-શ્રુત-અને મનઃપર્યાય એ ત્રણ જ્ઞાનવાળાને પણ

અવશ્ય ત્રણ દર્શન હોવાંજ જોઈએ, પણ એ ન હોવાં જોઈએ, પરંતુ તેમને તો બેજ દર્શન કહ્યાં છે, તેથી ઉપરોક્ત અભિપ્રાય સૂત્રવિરુદ્ધ છે. ૮૧૯.

પુનઃ બીજા આચાર્યના મત જણાવે છે.

અન્ને ઉ મળોનાળી જાણઈ પાસઈ ય જોડવહિસમગ્ગો ।

इयरो य जाणइ चियं संभवमेत्तं सुएडभिहियं ॥ ८२० ॥

બીજાઓ એમ કહે છે કે જે અવધિજ્ઞાન સહિત મન:પર્યાયજ્ઞાની હોય, તે જાણે છે અને જુએ છે, તથા જે અવધિજ્ઞાનરહિત હોય તે માત્ર જાણે છેજ. છતાં સંભવમાત્રથી જુએ છે, એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ૮૨૦.

જે અવધિજ્ઞાન સહિત ચાર જ્ઞાનવાળા મન:પર્યાયજ્ઞાની હોય, તે મન:પર્યાયજ્ઞાનથી જાણે છે અને અવધિદર્શનથી જુએ છે. અને જે અવધિજ્ઞાન રહિત ત્રણ જ્ઞાનવાળા મન:પર્યાયજ્ઞાની હોય, તે કેવળ મન:પર્યાયજ્ઞાનથી જાણે જરા પણ જુએ નહિ, કેમકે તેમને અવધિદર્શન નથી હોતું. આ ઉપરથી કેવળ મન:પર્યાયજ્ઞાનની અપેક્ષાએ સંભવ માત્રથીજ જાણે છે અને જુએ છે એમ નન્દીસૂત્રમાં કહ્યું છે. ૮૨૦.

વળી બીજા આચાર્યો, જાણે છે અને જુએ છે, એ પદાનો અર્થ બીજી રીતે કરે છે તે જણાવવાને કહે છે કે—

अन्ने जं सागारं तां तं नाणं न दंसणं तम्मि ।

जम्हा पुण पच्चक्खं पेच्छइ तो तेण तज्जाणी ॥ ८२१ ॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે (મન:પર્યાયજ્ઞાન) સાકાર છે, તેથી તેમાં દર્શન નથી, પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેવડે તે જ્ઞાની જુએ છે. ૮૨૧.

મન:પર્યાયજ્ઞાન અતિશય શ્રેષ્ઠ ક્ષયોપશમથી થતું હોવાથી, તે સાકારજા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપજા હોવાથી માત્ર જાણે છે, પરંતુ તેમાં અવધિ-કેવળજ્ઞાનની ધેડે દર્શન નથી, તેથી તે જુએ નહિ.

શિષ્ય:—ત્યારે મન:પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે એમ કેમ કહી શકાય ?

ગુરુ:—મન:પર્યાયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે જ્ઞાનવાળા મન:પર્યાયજ્ઞાનથી જુએ છે. કેમકે પ્રત્યક્ષ એટલે વધારે સારી રીતે જોવું તે. આ ઉપરથી મન:પર્યાયજ્ઞાની તેવડે જુએ છે અને તે સાકાર હોવાથી જાણે છે. મારે યથોક્તન્યાયથી દર્શન ન હોય તો પણ મન:પર્યાયજ્ઞાની જુએ છે અને જાણે છે એમ કહી શકાય.

આ અભિપ્રાય પણ મૂળ દીક્રાકારે દર્શિત કહ્યો છે. કારણ કે—મન:પર્યાયજ્ઞાન સાકાર હોવાથી તેમાં દર્શન નથી, અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી “જેવડે વસ્તુ દેખાય તે દર્શન.” એમ જે વચનશુદ્ધિ કહી છે તે વિરુદ્ધ છે. કેમકે આ જ્ઞાન સાકાર હોવાથી તેમાં દર્શનના નિર્ણય કરો છે. છતાં પણ “જેવડે દેખાય તે દર્શન” એ બુદ્ધિનિથી દર્શનની પ્રાપ્તિ કહી છે. વળી “જાણે છે” એ પદથી તેનું સાકારપણું સિદ્ધ કર્યું છે. અને “જુએ છે” એ પદથી તેનું અવધિરૂપતાથી તેનું અવધિરૂપણું સિદ્ધ કર્યું છે. આથી પરસ્પર વિરુદ્ધ દર્શનની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી એ અભિપ્રાય પણ અસાધ્ય છે. ૮૨૧.

શિષ્ય:—એ ઉપરોક્ત સર્વ અભિપ્રાયો રાપવાળા હોવાથી મન:પર્યાયજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એમ જાનવામાં રાપરહિત સત્ય અભિપ્રાય હશે છે તે કૃપા કરી જણાવો.

મળ્લણ, પન્નવળાણ મળપજ્જવનાણપાસણા મળિયા ।

તાણ વ પાસણ સો, સંદેહો હેણા કેળ ? ॥ ૮૨૨ ॥

કહીએ છીએ કે, પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં મનઃપર્યાયજ્ઞાનને જોવાપણું કહ્યું છે, તેથીજ જુઓ છે. એમાં કયા હેતુથી સંદેહ રહે છે ? ૮૨૨.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં ત્રીશમાં પદે મનઃપર્યાયજ્ઞાનને સારી રીતે જોવારૂપ સાકાર ઉપયોગ વિષયક જોવાપણારૂપ પર્યક્ત કહી છે, ને તેવડે મનઃપર્યાયજ્ઞાની “જુઓ છે” એમ છે, આ અભિપ્રાયજ આગમોક્ત હોવાથી નિર્દોષ છે, બાકીના અભિપ્રાયો આગમોક્ત હોવાથી દોષવાળા છે, તેથી તે અગ્રાહ્ય છે.

(આ ગાથા પ્રક્ષેપ હોય એમ જણાય છે, કેમકે આ ગાથા જુની બન્ને ટીકા અને કેટલાક ભાષ્યના પુસ્તકોમાં પણ નથી, કોઈક ભાષ્યના પુસ્તકોમાં જણાય છે, કંઈક સાભિપ્રાય હોવાથી એમ અહીં કહી છે.)

સત્પદ પ્રરૂપણાદિદ્વારે અવધિજ્ઞાનની ચેઠ મનઃપર્યાયજ્ઞાનનાં પણ કહેવા, માત્ર પ્રમત્ત સંયત આ જ્ઞાનના ઉત્પાદક સ્વામી છે, તેના અનુસારે સર્વત્ર ભિન્ન વિચાર વિચારી લેવું. ૮૨૨.

મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

કેવલજ્ઞાન.

હવે કેવળજ્ઞાનનો અધિકાર કહે છે.

અહ સઠ્ઠવ્વપરિણામભાવવિન્નત્તિકારણમ્પતંતં ।

સાસયમપ્પડિવાઈ એગવિહં કેવલન્નાણં ॥ ૮૨૩ ॥ ૭૬।૭૭।

સર્વ દ્રવ્યાદિના પરિણામની સત્તાને વિશેષ જાણવાનું કારણ, અનન્ત, શાશ્વત્ત અપ્રતિપાતિ એવું કેવળજ્ઞાન જે છે તે એકપ્રકારે છે. ૮૨૩.

નંદી વિગેરે સૂત્રમાં કહ્યા મુજબ તથા શુદ્ધિ, લાભ અને પૂર્વે ૭૬ મી ગાથા કહ્યા મુજબ અનુક્રમ જણાવવાને મૂળમાં “અહ” શબ્દ મૂક્યો છે. એટલે કે મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું કહ્યા પછી હવે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહીશું. આ કેવળજ્ઞાન જીવાદિ સર્વ પ્રયોગ-સ્વભાવ અને તે બન્ને પ્રકારે પણ થતા પરિણામ-ઉત્પાદાદિ સર્વ પર્યાયો તે સત્તાને વિશેષ પ્રકારે જાણનાર છે. વળી ભેદ વિનાનું છતાં પણ સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાલ ભાવના અસ્તિપણાને જણાવનાર છે. જાણવા યોગ્ય અનન્ત વિષય હોવાથી તેમજ અપર્યાયવાળું હોવાથી કેવળજ્ઞાન અનન્ત છે (અન્તરહિત છે.) નિરન્તર ઉપયોગવાળું વાથી શાશ્વતું છે, નાશ નહિ પામતું હોવાથી અવ્યય છે-અપ્રતિપાતિ છે. સર્વ જ્ઞાન રણનો ક્ષય થએ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેમજ સર્વ જાણવાયોગ્ય પદાર્થને જણાવનાર વાથી અને મતિ આદિ જ્ઞાનોની અપેક્ષા વિનાનું હોવાથી કેવળ એવું જે જ્ઞાન તે કે જ્ઞાન છે, તે એકજ પ્રકારનું છે, એટલે તેમાં બીજા ભેદો નથી. ૮૨૩.

ઉપરોક્ત અર્થ જણાવવાને હવે ભાષ્ય કહે છે.

મળપજ્જવનાણાઓ કેવલમુદ્દેસ-સુદ્ધિ-લાભેર્હિં ।

પુવ્વમણંતરમભિહિયમહાસદ્દોડયં તયત્થમ્મિ ॥ ૮૨૪ ॥

સવ્વદવ્વાણ પઓગ-વીસસા-મીસયા જહાજોમં ।

પરિણામા પજ્જાયા જમ્મ-વિનાસાદઓ સવ્વે ॥ ૮૨૫ ॥

તેસિં ભાવો સત્તા સલક્ષણં વા વિસેસઓ તસ્સ ।

નાણં વિણ્ણતીણ કારણં કેવલંનાણં ॥ ૮૨૬ ॥

કિં વહુણા સવ્વં સવ્વઓ સયા સવ્વભાવઓ નેયં ।

સવ્વાવરણાઈયં કેવલમેગં પયાસેઈ ॥ ૮૨૭ ॥

પજ્જાયઓ અણંતં સાસયમિદ્દં સદોવઓગાઓ ।

અવ્વયઓડપહિવાઈ ઇગવિહં સવ્વમુદ્દીણ ॥ ૮૨૮ ॥

મનઃપર્યવજ્ઞાન પછી પૂર્વે કહ્યા મુજબ ઉદ્દેશ-શુદ્ધિ-અને લાભવડે સર્વ આવરણોના ક્ષય થયે સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ થવાથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સર્વની ઉપર કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે, તેમજ સમસ્ત જ્ઞાનોનો લાભ થયા પછીજ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સર્વની પછી કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે. મનઃપર્યવજ્ઞાન કહ્યા પછી કેવળજ્ઞાન કહીશું એમ કહ્યું છે તે જણાવવા માટે આ અથ શબ્દ છે. સર્વ દ્રવ્યના યથાયોગ્ય પ્રયોગ-વિચારના મિશ્રથી જન્ય પરિણામો એટલે ઉત્પાદ-વ્યય આદિ સર્વ પર્યાયો, તેના ભાવ એટલે સ્વ-લક્ષણ-સત્તા, તેનું જ્ઞાન, અથવા વિશેષ જ્ઞાનનું કારણ તે કેવળજ્ઞાન. વધારે શું કહેવું, સર્વ પદાર્થને સર્વથા પ્રકારે નિરન્તર સવ પર્યાયથી જાણે, સર્વ આવરણરહિત એવું એકજ કેવળજ્ઞાન પ્રકાશે છે. તે પર્યાયથી અનન્ત છે, નિરન્તર ઉપયોગવાળું હોવાથી સાચું છે. નાશ નહિ પામતું હોવાથી અપ્રતિપાતિ છે અને સવગુહિવાળું હોવાથી એકજ પ્રકારે છે. ૮૨૪ થી ૮૨૮.

શિષ્ય:—જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય એવા જે તીર્થંકરાદિ તે શબ્દવડે દેશના આપે છે, તો તે શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે, અને એ દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુત વિના પ્રાયઃ નથી મેળવે. ને એમ હોવાથી કેવળજ્ઞાને ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિ કેમ ન થાય?

ઉપરોક્ત શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કરવાને શ્રીગુરુ કહે છે કે—

કેવલનાણેણાસ્થે નાહં જે તત્થ પન્નવણજોગે ।

તે માસઈ તિત્થયરો વહજોગનુયં હવહ સેનં ॥ ૮૨૯ ॥ ૭૭ ૭૮ ॥

કેવળજ્ઞાનવડે અર્થ જાણીને તેમાં જે અર્થ કોયેા હોય તેમ તેને તીર્થંકર તરીકે કહે, તે બોલણું (તેમને) વચનજોગ છે, પણ તે આદીનાજોગને નહિ છે.

જેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે તીર્થંકરાદિ સર્વ સ્થિતિપાતિ કર્મ કે અનર્થ. આ વિજ્ઞાપ્ય અથવા અનભિજ્ઞાપ્ય પદાર્થો કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને તેઓથી સ્ત્રી મનુષ્ય કેવલ કેમ અપાતિ કહે છે; પણ જુનજ્ઞાનવડે જાણીને તત્ત્વી કહેતા કેમકે જુન ન કહેવાય.

મિક છે અને કેવળીને કેવળજ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, જેમ સર્વથા શુદ્ધ પદમાં થોડી શુદ્ધિ એમ કહેવું અયોગ્ય છે, તેમ કેવળજ્ઞાન છતે શ્રુતજ્ઞાન છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે, કેવળજ્ઞાન ઉપર કહ્યા મુજબ કહી શકાય એવા સર્વ અભિલાષ્ય અર્થોમાંથી ગ્રહણ કરનારની શક્તિની અપેક્ષાએ જેને જેટલા યોગ્ય હોય તેટલા અભિલાષ્ય અર્થોજ કહે છે, જેમ ગદ્ય મહારાજને ઉત્પાદાદિ ત્રણ પદ કહેવાથી સર્વ અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તેમ સર્વ પ્રાણિ યોગ્ય અર્થો કહે છે. પણ સર્વ અભિલાષ્ય અર્થ નથી કહેતા, કેમકે સર્વ અભિલા (કહી શકાય એવા) અર્થો અનન્તા છે અને આયુષ્ય પરિમિત છે, તેથી સર્વ અભિલા પણ કહી શકાય નહિ. તેમાં કેવળજ્ઞાનવડે જણાએલ અર્થ કહેનાર શબ્દોનો સમૂહ કેવળી ભગવન્તને નામકર્મોદય જન્ય વચનયોગજ છે, પરન્તુ શ્રુત નથી, કેમકે શ્રુત ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળીનું જ્ઞાન તો ક્ષાયિક છે, તેથી તેમને ભાવશ્રુત નથી.

શિષ્ય:—વચનયોગ એટલે વચન પરિસ્પંદ અથવા વચનવીર્ય, તે ભલે નામ કર્મોદય જન્ય હોય, પરન્તુ ઉપદેશ આપનાર કેવળીના પુદ્ગલાત્મક શબ્દો શા રૂપ છે?

ગુરુ:—એ શબ્દો પણ સાંભળનારાઓને ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુતજ પણ ભાવશ્રુત નથી. જે છદ્મસ્થ ગણધરાદિનું શ્રુતગ્રંથાનુસારી જ્ઞાન છે, તેજ કેવળીજ્ઞાનની અપેક્ષાએ ભાવશ્રુત છે, પણ કેવળીનું જ્ઞાન તે ભાવશ્રુત નથી, કેમકે તેમને જ્ઞાન ક્ષાયિક છે, અને ભાવશ્રુત તો ક્ષાયોપશમિક છે.

અથવા કેવળીથી બોલાતા શબ્દો, તે વખતે શ્રુત નથી, પરન્તુ તે શબ્દ સાંભળનારાઓને સાંભળ્યા પછી થતા જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી ઉપચારથી શ્રુત છે, જે વખતે બોલાય છે તે વખતે તે શબ્દો શ્રુત નથી. અથવા કેવળી સંબંધી વચનયોગ ઔપચારિક હોવાથી ગૌણભૂત શ્રુત છે. આ સંબંધમાં વળી બીજાઓ એમ કહે છે તે કેવળી એવા વક્તાનો વચનયોગ શ્રોતાને થતા શ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે મતલબ કે પૂર્વોક્તિ અર્થ કેવળજ્ઞાનવડે જણીને કેવળી ઉપદેશે છે તેથી તેમને તે શબ્દ વચનયોગ છે, અને સાંભળનારાઓને ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશ્રુત છે. (૨૬)

એજ અર્થ કહેવાને હવે ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

નારુણ કેવલેણં ભાસઈ ન સુણ જં સુચાર્ણો ।

પણ્ણવણિજ્જે ભાસઈ નાણમિલપ્પે સુચાર્ણે ॥ ૮૩૦ ॥

તત્થવિ જોગ્ગે ભાસઈ નાજોગ્ગે ગાહયાણુવિત્તીણ ।

મણિણ વ જમ્મિ-સેસં સયમૂહઈ મણઈ તમ્મત્તં ॥ ૮૩૧ ॥

વડ્ડજોગો તં ન સુયં સ્વઓવસમિયં સુયં જઓ ન તઓ ।

વિન્નાણં સે સ્વઈયં સદ્દો ડણં દવ્વસુયમેત્તં ॥ ૮૩૨ ॥

સેસં છડમત્થાણં જં વિન્નાણં સુચાણુસારેણં ।

તં ભાવસુયં મણ્ણઈ સ્વઓવસમિઓવઓગાઓ ॥ ૮૩૩ ॥

મણ્ણંતં વા ન સુયં સેસં કાલં સુયં સુણેંતાણં ।

તં ચેવ સુયં મણ્ણઈ કારણઋજ્જોવચારેણ ॥ ૮૩૪ ॥

અહવા વજ્જોગસુયં સેસં સેસંતિ જં ગુણબ્ધયં ।

ભાવસુયકારણાઓ જમપ્પહાણં તઓ સેસં ॥ ૮૩૫ ॥

વજ્જોગસુયં તેસિંતિ કેહ તેસિંતિ ભાસમાણાણં ।

અહવા સુયકારણાઓ વજ્જોગસુયં સુર્ણેતાણં ॥ ૮૩૬ ॥

કેવળી કેવળજ્ઞાનવડેજ જાણીને ઉપદેશે છે, પણ શ્રુતવડે જાણીને નહિ, કેમકે તેમનું જ્ઞાન શ્રુતાતીત છે. (શ્રુતરહિત છે.) અભિલાખ્ય ભાવો બોલે છે, પણ અનભિલાખ્ય ભાવો નથી બોલતા, તેમાં પણ આહુકની અનુવૃત્તિએ ચોખ્ખ અર્થ બોલે છે, અચોખ્ખ નથી બોલતા. જે શબ્દો બોલ્યા પછી શેષકાળે (શ્રોતા) સ્વયં વિચારે છે તે ભાવશ્રુત છે, અને કેવળી બોલે તે માત્ર વચનયોગ છે, પણ શ્રુત નથી. કેમકે શ્રુત ક્ષાયોપશમિક છે, તે તે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તો તેમને નથી, તેમને તો ક્ષાયિકજ્ઞાન છે. તેમના શબ્દો (શ્રોતાને) દ્રવ્યશ્રુતમાત્ર છે. શેષ છદ્મસ્થાનું જે શ્રુતાનુસારે વિજ્ઞાન છે તે ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગથી ભાવશ્રુત કહેવાય છે. બોલાતી વખતે કેવળીના શબ્દો શ્રુત નથી, પણ સાંભળ્યા પછી શ્રોતાઓને તે શબ્દોથી ભાવશ્રુત થાય છે માટે કારણકાર્યના ઉપચારથી તે દ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. અથવા વચનયોગજ શ્રુત છે, પણ તે શેષ ઓટલે ગુણભૂત શ્રુત છે, કેમકે તે ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી અપ્રધાન શ્રુત છે, તેમને ઓટલે બોલનારાઓનેજ તે વચનયોગ શ્રુત છે, એમ કેટલાક કહે છે, અથવા સાંભળનારાઓને શ્રુતનું કારણ હોવાથી વચનયોગ શ્રુત છે. ૮૩૦ થી ૮૩૬.

આ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે એના ગતિ આદિ દ્વારોમાં સત્પદપ્રરૂપ આદિ કહે છે.

તેમાં પ્રથમ ગતિદ્વારમાં મનુષ્યગતિ અને સિદ્ધગતિમાં કેવળજ્ઞાન હોય છે, બીજામાં નહિ. ઇન્દ્રિયદ્વારમાં અતીન્દ્રિયને હોય છે, કાયદ્વારમાં ત્રસકાય અને અકાયમાં હોય છે, યોગદ્વારમાં સયોગી અને અયોગીને હોય છે, વેદદ્વારમાં અવેદીને હોય છે, કપાયદ્વારમાં અકપાયીને હોય છે, લેશ્યાદ્વારમાં સલેશી અને અલેશ્યાવાળાને હોય છે, સમ્યક્ત્વદ્વારમાં સમ્યક્વૃદ્ધિને હોય છે, જ્ઞાનદ્વારમાં કેવળીને હોય છે, દર્શનદ્વારમાં કેવળદર્શનવાળાને હોય છે. સંયતદ્વારમાં સંયતી અને નાસંયતીનાઅસંયતીને હોય છે, ઉપયોગદ્વારમાં આકાર અને અનાકાર બન્ને ઉપયોગમાં હોય છે, આદારકદ્વારમાં આદારી અને અનાદારી બન્નેમાં હોય છે, ભાષકદ્વારમાં વક્ત્રા અને અવક્ત્રા હોયમાં હોય છે, પરીત્તદ્વારમાં પરીત્તને અને નાપરીત્તનોઅપરીત્તને હોય છે. પર્યાપ્તિદ્વારમાં પર્યાપ્તિને અને નાપર્યાપ્તિના અપર્યાપ્તિને હોય છે. સૂક્ષ્મદ્વારમાં આદરને અને નાઆદરનાઅદરને હોય છે. મહીમાદ્વારમાં માસંતીનોઅસંતીને હોય છે, ભવ્યદ્વારમાં ભવ્યને અને નાભવ્યનોઅભવ્યને હોય છે. ચરમદ્વારમાં ચરમ ઓટલે ભવસ્થ કેવળીને અને નાચરમનોઅચરમ સ્વરૂપ સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન હોય છે.

કેવળજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા અને અત્યારે પામતા જે ઉદ્ધો નેના વિગત કેવળજ્ઞાન પૂર્વે પામેલા હોય. દ્રવ્યપ્રમાણદ્વારમાં-કેવળજ્ઞાન પામનારા વધારેમાં વધારે સિદ્ધ અને સિદ્ધને આ હોય છે. અને પૂર્વે કેવળજ્ઞાન પામેલાના ભવસ્થકેવળી કેવળજ્ઞાન ને આ હોય છે. તેમાં વધારે લેથી નવસાદ હોય છે. અને આત્મના સિદ્ધને કેવળજ્ઞાન ને આ હોય છે. તેમાં વધારેમાં વધારે સિદ્ધી હોયના આ સંજ્ઞાનમાં આ. કેવળી ને આ હોય છે. તેમાં વધારેમાં વધારે સિદ્ધી હોયના આ સંજ્ઞાનમાં આ. કેવળી ને આ હોય છે.

(સમુદ્ધાતાવસરે) સર્વલોકમાં હોય છે. કાળદ્વારમાં સાદિ અપર્યવસિત (અનન્ત) કાળ સુધી સર્વ કેવળી હોય છે. કેવલજ્ઞાનનું અન્તર નથી, કેમકે તે ઉત્પન્ન થયા છી નાશ પામતું નથી. ભાગદ્વાર મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવું. ભાવદ્વારમાં કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિકભાવે હોય છે, અને અદ્ય-અહુત્વદ્વાર પણ મતિજ્ઞાનની પેઠે સમજવું. ૮૩૦-૮૩૬.

કેવળજ્ઞાનનો વિચાર પૂર્ણ થયો.

તે પૂર્ણ થવાથી

પાંચે જ્ઞાનનો અધિકાર પૂર્ણ થયો.

સમુદાયાર્થદ્વાર. (૪)

પૂર્વે બીજી ગાથામાં કહેલા ફલ યોગ મંગલાદિ દ્વારોમાંનું ત્રીજું મંગળદ્વાર પૂર્ણ કરીને હવે ચોથું સમુદાયાર્થ દ્વાર કહેવાનો ઉપક્રમ કરે છે.

કેવલનાણં નન્દી મંગલમિતિ ચેહ પરિસમત્તાઈં ।

અહુણા સ મંગલત્યો મળ્ણઈ પગઓડ્ણુઓગો ત્તિ ॥ ૭૩૭ ॥

કેવળજ્ઞાન અહીંઆં સમાપ્ત થયું, અને તે સમાપ્ત થયે છતે નામાદિ ભેદ કરીને ભેદવાદી નંદી સમાપ્ત થઈ, અને તે સમાપ્ત થયે છતે મંગલ સમાપ્ત થયું; હવે તે મંગળે કરીને સાધ્ય એવો પ્રકૃત અનુયોગ કહીએ છીએ. ૮૩૭.

શિષ્ય:—પૂર્વોક્ત પાંચ જ્ઞાન માંહેના કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહ્યો છે ? એ પ્ર-
ના ઉત્તરમાં શ્રીગુરુ કહે છે.

સો મડ્ઝનાણાઈંણં કયરસ્સ ? , સુયસ્સ, જં ન સેસાઈં ।

હોંતિ પરાહીણાઈં ન ય પરવોહે સમત્થાઈં ॥ ૮૩૮ ॥

પાણ પરાહીણં દીવો વ્વ પરપ્પવોહયં જં ચ ।

સુયનાણં તેણ પરપ્પવોહણત્થં તદણુઓગો ॥ ૮૩૯ ॥

મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો આ અનુયોગ કહ્યો છે ?, શ્રુતજ્ઞાનનો બીજા જ્ઞાનનો નહિ; કેમકે બીજા જ્ઞાનો પરાધીન (ગુર્યાધીન) નથી, તેમજ બીજાને યોધ કરવામાં સમર્થ નથી; અને શ્રુતજ્ઞાન પ્રાયઃ પરાધીન છે, વળી જે દીપકની પેઠે (સ્વ) પરતું પ્રયોધક છે, તેથી બીજાઓને યોધ કરવા માટે તે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કહીએ છીએ. ૮૩૮-૮૩૯.

શિષ્ય:—હે ગુરુદેવ ! પૂર્વોક્ત મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનનો અહીં અનુ-
યોગ કહ્યો છે ?

ગુરુ:—શ્રુતજ્ઞાનનો અહીં અનુયોગ કહીએ છીએ, બીજા જ્ઞાનનો નહિ; કારણ કે શ્રુત સિવાયના મતિ આદિ જ્ઞાનો પરાધીન નથી, પરંતુ સ્વઆવરણના ક્ષય અથવા તેના ક્ષયોપશમથી પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેનો અનુયોગ કરાય નહિ, અને

શ્રુતજ્ઞાન પરાધીન હોવાથી તેનો વ્યાખ્યાન કરવારૂપ અનુયોગ કરવો જોઈએ. શ્રુતજ્ઞાનજ પરાધીન છે, પ્રાયઃ પરાધીન છે એમ કહેવાનું કારણ એટલુંજ છે કે પ્રત્યેક બુદ્ધ વિભેદને શ્રુતજ્ઞાન કેવલ ક્ષયોપશમથી ગુર્વાદિ સામગ્રી વિના સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાન પ્રાયઃ (ધણું કરીને) પરાધીન છે એમ કહીએ છીએ, એ રીતે ખીજાં જ્ઞાનો પરાધીન નથી. વળી શ્રુતજ્ઞાનજ ખીજાને બોધ કરવાને સમર્થ છે, કેમકે તે વાચાલ (બોલણું) છે, ખીજાં જ્ઞાનો મૂક હોવાથી ખીજાને બોધ કરી શકતાં નથી. અર્થાત્ ઉપદેશવડે ખીજાને બોધ કરાય છે, અને ઉપદેશ શબ્દવડે થાય છે, એ શબ્દ કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી શ્રુતજ્ઞાનમાંજ અન્તર્ભૂત થાય છે, ખીજા જ્ઞાનોમાં નહિ. તેથી શબ્દાત્મક શ્રુતજ ખીજાને બોધ કરનાર છે. તથા દીપકની પેઠે શ્રુતજ્ઞાનજ ચોતાના અને પરના સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર છે, ખીજાં જ્ઞાનો એ પ્રમાણે સ્વ-પર પ્રકાશક નથી. કેમકે શ્રુતજ્ઞાનજ ચોતાનું અને આ-કીના ચાર જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે છે, ખીજાં નહિ. અને અનુયોગ પણ ખીજાને બોધ કરવા માટેજ પ્રવર્તે છે, આવા કારણથી શ્રુતજ્ઞાન પરપ્રબોધક હોવાથી નચકપણાથી ખીજાઓને તે શ્રુતનું વ્યાખ્યાન જણાવવા માટે શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ કરીશું ૮૩૮-૮૩૯.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સોઽહિમો ચિય આવાસયસ્સ કયરસ્સ કિં ત્ય ચિંતાણં ? ।

તં ચિય સુયંતિ સાહરૂ સુયાણુઓગાભિહાણેણં ॥ ૮૪૦ ॥

પહેલી ગાથામાંજ આવશ્યકનો અનુયોગ કહું છું એમ કહેવાથી આ અધિકૃત અનુ-યોગ આવશ્યકનોજ છે, એમ જણાવેલું છે, તો પછી પાંચ જ્ઞાનમાંના કયા જ્ઞાનનો અનુ-યોગ કરાય છે, એમ અહીં કહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? (ઉત્તર) શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ એ એમ કહેવાથી તે આવશ્યક પણ શ્રુતનો ભાગ છે એમ અહીં કહે છે. ૮૪૦

હવે અનુયોગ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

અણુવયણમણુઓગો સુયસ્સ નિયણ જમભિહિણં ।

વાવારો વા જોગો જોઽણુરૂવોઽણુકૂલો વા ॥ ૮૪૧ ॥

અહવા જમત્થઓ ઘોવ-પચ્છમાવેહિં સુયમણું તસ્સ ।

અભિહેણ વાવારો જોગો તેણં વ સંવંધો ॥ ૮૪૨ ॥

સૂત્રનો ચોતાના અભિધેયની સાથે જે સંબંધ તે અનુયોગ માધવા સૂત્રનો ચોતાના અર્થ સંબંધી જે અનુકૂલ-અનુરૂપ યોગ-વ્યાપાર નિરૂપણ કરવું તે અનુયોગ માધવા સૂત્રનો અર્થ હોવાથી અને જિનેશ્વરના મુખથી ઉત્પાદ વ્યય પ્રાવ્યરૂપી માર્ગની સંપત્તિ સાંભળીને રચેલ હોવાથી અર્થથી સ્તોક (ધાતું) અને પશ્ચાત્ ભાગ-ગાદી વગરની પદ્ય-સમુદાય (નાટું) હોય છે ને તે સૂત્રનો ચોતાના અભિધેયમાં જે વ્ય-ત્તિ (વિશિષ્ટ) અથવા અર્થની સાથે સંબંધ તે અનુયોગ છે. ૮૪૧-૮૪૨.

આવસ્સયસ્સ જહ્ સો તત્તંગાદિણ અટ્ટ પુન્નાઓ ।

તં રોહ સુવચ્ચંવો અણ્ણવણાદિં ચ, ન ડ નેના ॥ ૮૪૩ ॥

જે એ અનુયોગ આવશ્યકનો છે, તો તેમાં અંગાદિ આ-પ્રકારનાં નામો છે (જેનો અર્થ એ અંગ છે કે બહુ અંગો છે ? સ્વરૂપ છે કે બહુ સ્વરૂપો છે ? ના-પદ્ય-સમુદાય) નામ. ૪૪

(૩૪૬) મંગલ તરીકે નન્દીની વ્યાખ્યાનો અનિયમ ને તેનું ફલ.

છે કે બહુ અધ્યયનો છે ? ઉદ્દેશ છે કે બહુ ઉદ્દેશાઓ છે ? (ઉત્તરમાં આ આઠ પ્રશ્નોમાં બે પ્રશ્ન સાંભળે છે.) તે આવશ્યક છ અધ્યયનના સમુદાયરૂપ હોવાથી શ્રુતસ્કંધ છે તે દરેક આવશ્યક અધ્યયનરૂપ હોવાથી અધ્યયનો પણ છે. બાકીના છ પ્રકાર સાંભળી નથી. ૮૪૩

શિષ્ય પૂછે છે કે—

નણું નંદીવક્ષાણે મણિયમર્જનં રૂઢ કઓ સંકા ?

મણ્ણઈ અકળ સંકા તસ્સાનિયમં ચ દાણ્ણ ॥ ૮૪૪ ॥

નન્દી અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરતાં (આવશ્યક) અંગ બાહ્ય કહ્યું છે, તેથી શંકા થાય ? ઉત્તરમાં નન્દી વ્યાખ્યાન ન કર્યું હોય તો શંકા થાય તેના સમાધાન (પ્રશ્નોત્તર) અને અત્રે આ ઉત્તરથી નન્દીની વ્યાખ્યાનો અનિયમ બતાવે છે. અથવા નન્દીની વ્યાખ્યા કર્યા શિવાય પણ આવશ્યકની વ્યાખ્યા થાય એમ જણાવે છે. ૮૪૪

નન્દી અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહ્યું છે કે “આ પ્રસ્થાપકની અપેક્ષાએ અબાહ્યના ઉદ્દેશ સમુદેશ અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવર્તે છે” ઇત્યાદિ વચનથી આવશ્યક અંગબાહ્ય હોવાથી અંગ નથી એમ કહેલું છે. તો અહીંમાં આ શંકા શાથી થાય જેથી ઉપરોક્ત પ્રશ્નો કરાય ?

ગુરુ:—અત્રે શ્રુતસ્કંધાદિ સાંખ્યી તો શંકા થાય, કારણ કે ત્યાં નન્દી અધ્યયન આવશ્યકના આ શ્રુતસ્કંધાદિ બાબતનો નિર્ણય નથી કર્યો, તેથી તે સાંખ્યી પ્રશ્ન જોઈએ. આવશ્યક અંગ છે કે અનંગ (અંગબાહ્ય) છે? એ પ્રશ્નમાં પણ બ્યારે શિષ્ય નન્દી અધ્યયન સાંભળ્યા શિવાય પ્રથમ આવશ્યકજ સાંભળે ત્યારે શંકા થાય અત્રે આ અંગ અનંગનો પ્રશ્ન પણ લીધો કેમકે તેને આવશ્યક અંગ છે કે અંગ છે ? એવી શંકા થાય છે.

શિષ્ય:—“મંગલને માટે પહેલાં નન્દી અધ્યયન સાંભળીને પછી આવશ્યક સાંભળવું” આવો ક્રમ હોવા છતાં કેમ નન્દી અધ્યયનની વ્યાખ્યા કર્યા વિના આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન નન્દી અધ્યયનની પહેલાં શા માટે કરવું જોઈએ, કે જેથી ઉપરોક્ત શંકા થાય ?

ગુરુ:—અંગ-અનંગ સાંખ્યીના પ્રશ્નને નિર્ણયના વચનથી પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવાનો અનિયમ બતાવે છે, એટલે કે પ્રથમ નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ નહિ, પરંતુ વિશિષ્ટ પુરુષાદિની અપેક્ષાએ એથી ઉલટું પણ થાય. ૮૪૪

શિષ્ય:—સર્વ શાસ્ત્રોમાં મંગલને માટે આદિમાં નન્દીનું વ્યાખ્યાન કરવું એમ કહ્યું છે, તો પછી તમે નન્દીના વ્યાખ્યાનનો અનિયમ શાથી કહો છો ?

શિષ્યની એ શંકાના સમાધાન માટે શ્રીગુરુ કહે છે કે—

નાણાભિહાણમેત્તં મંગલમિદ્ધં ન તીર્ણં વક્ષાણં ।

રૂઢમદ્વાણે જુજ્જઈ, જં સા વોસું સુયક્ષંબો ॥ ૮૪૫ ॥

સામાન્ય રીતે પાંચ જ્ઞાન કહેવા માત્રથીજ નન્દીરૂપ મંગળ માન્યું છે, પણ અસ્થાને તે નન્દી (પાંચ જ્ઞાન)નું વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય નથી; કેમકે તે નન્દી શ્રુતસ્કંધ છે. ૮૪૫

શાસ્ત્રની આદિમાં પાંચ જ્ઞાનનું કથન કરવા માત્રથીજ મંગળ માન્યું છે, પણ રૂપ સર્વ નન્દીનું વ્યાખ્યાન મંગળરૂપે નથી માન્યું; કેમકે અહીં અસ્થાને તે નન્દી

વ્યાખ્યાન અથોગ્ય છે. જેમ માર્ગમાં ચાલતાં મંગળભૂત દહીં-દૂધ-અક્ષત વિગેરે વસ્તુ-
ઓનું નામ અથવા દર્શન પ્રમુખજ મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાય છે, પણ તેનું ભક્ષણ કે ગુણ
મવણ વગેરે મંગળરૂપે ગ્રહણ કરાતાં નથી, તેમ અહીં પણ પાંચ જ્ઞાનોનું કીર્તનજ મંગ-
ળરૂપ છે પણ સમગ્ર નન્દી સૂત્રનું વ્યાખ્યાનજ કંઈ મંગળરૂપ છે એમ નહિ. કેમકે અ-
હીઆં તેનું અસ્થાન છે. આવશ્યકશાસ્ત્રના આરંભમાં શાસ્ત્રાન્તરભૂત નન્દીનું વ્યાખ્યાન
અહીં અથોગ્ય છે. વળી એમ પણ ન કહેવું કે નન્દી સર્વ શાસ્ત્રોની અન્તર્ભૂત છે, કેમકે
તે પદ અને વાક્યના સમૂહરૂપ હોવાથી સિદ્ધાન્તમાં તેને ભિન્ન શ્રુતસ્કંધપણે કહેલ છે.
વળી ધણા અધ્યયનના સમૂહરૂપ પણ નથી, કેમકે તે એકજ અધ્યયનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. ૮૪૫

શિષ્ય:—જો અહીં નન્દીનું વ્યાખ્યાન અસ્થાન છે, તો તમે શરૂઆતમાં પાંચે જ્ઞાન
વિસ્તારથી શા માટે કહ્યાં? કેમકે જ્ઞાન એ નન્દીરૂપજ છે, તેથી તમારા કહેવામાં પૂર્વાપર
વિરોધ આવે છે?

શ્રીગુરુ એનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે—

इह साणुगहमुड्यं न उ नियमोऽयमह्वाऽपवादोऽयं ।

दाइज्जइ कहणाए कयाइ पुरिसादवेक्खाए ॥ ૮૪૬ ॥

અહીં આવશ્યક શાસ્ત્રના આરંભમાં પ્રથમ વિસ્તારથી જે પાંચ જ્ઞાનો કહ્યાં છે તે
શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહેલ છે. પરંતુ એવો કંઈ નિયમ નથી કે જ્ઞાનના વિસ્તારે કથ-
નથીજ મંગલ થાય અથવા કોઈ વખત પુરુષાદિની અપેક્ષાએ કથન કરવાની વિધિમાં આ
અપવાદ પણ જણાય છે. એટલે ઉલટી રીતે શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય છે. અને તેથી
આવશ્યકાદિના આરંભે નન્દીરૂપ પાંચ જ્ઞાનોનું પણ વ્યાખ્યાન કરાય છે. ૮૪૬

આ પ્રમાણે આવશ્યક શ્રુતસ્કંધનો અનુયોગ અહીં નહીં થવાથી હવે શું કરવું તે-
નું છે? તે માટે કહે છે.

आवस्सयसुयखंधो नामं सत्यस्स तस्स जे भेया ।

ताइं अज्झयणाइं नासो आवस्सयाइणं ॥ ૮૪૭ ॥

कज्जो पिहप्पिहाणं जहत्थमजहत्थमत्थमुण्णं ति ।

नामे चैव परिच्छा गेज्झं जइ होहिइ जहत्थं ॥ ૮૪૮ ॥

આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ એવું (આ શાસ્ત્રનું) નામ છે, તે શાસ્ત્રનાં (મામાયિકાદિ)
જે ભેદો તે અધ્યયનો છે, તેથી (આવશ્યક, શ્રુતસ્કંધ, અધ્યયન વિગેરે) આવશ્યક-
મારિ પદોનો ભિન્ન ભિન્ન નિક્ષેપ કરવો જોઈએ; કેમકે કેટલાક નામો (દીપો-માત્રિ વિ-
ગેરે) યથાર્થ છે, કેટલાક નામો (પલાશ-મંડપ વિગેરે) અયથાર્થ છે, અને કેટ-
લાક નામો (રિત્ય-ઉવિત્ય વિગેરે) અર્થ શૂન્ય છે, (અને શાસ્ત્રનું નામ અર્થ યુક્ત હોવું
જોઈએ, કેમકે તેમાંજ સમુદાયાર્થનું જ્ઞાન થાય છે) તેથી નામ વગેરે (માત્રની) પરી-
ક્ષા કરવી જોઈએ, જો અર્થ યુક્ત નામવાળું શાસ્ત્ર હોય તો તે પ્રારંભ થાય છે. ૮૪૮-૮૪૯.
હવે તેજ આવશ્યક વિગેરે પદના નિરૂપણા કહે છે.

नामाईओ नासो चउच्चिहो मंगलन्म व न नेओ ।

विण्णेओ व विसेमो सुत्तगओ, किंचि वुत्तामि ॥ ૮૪૯ ॥

નામજની પડે (આવશ્યક વિગેરેના) નિરૂપણા પણ નામાદિ (ન.મ.સંધારણ-સં-
ધારણ)

અને ભાવ) એમ ચાર પ્રકારે છે. તેની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેલા મંગળ પદની પેઠે એમાં જે કંઈ વિશેષ છે તે (અનુયોગ દ્વાર) સૂત્રથી જાણવો અને શિષ્યના માટે કંઈક અમે કહીશું. ૮૪૯

તેમાં નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપ પરિચિત હોવાથી નથી કહેતા, અને દ્રવ્ય ભાવ નિક્ષેપ કહેવા જોઈએ, તેમાં દ્રવ્ય આવશ્યક એ પ્રકારે છે, આગમથી અને નોઆ મથી, તેમાં પ્રથમ આગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક કહે છે.

આગમઓ દન્વાવાસયં તમાવાસયં પર્યં જસ્ય ।

સિચ્ચિવમિચ્છાઈ તયં તયણુવત્તો નિગદમાણો ॥ ૮૫૦ ॥

શિક્ષિતાદિ વિશેષણયુક્ત આવશ્યક પદનો જાણુ છતાં તેમાં અનુપયુક્ત (ઉપશે રહિત) હોય અને તે આવશ્યકને કહેતો હોય તો તે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહેવા છે. ૮૫૦

હવે ઉપરોક્ત શિક્ષિતાદિ વિશેષણો અનુયોગદ્વાર સૂત્રાદિમાં કહ્યાં છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે

સિચ્ચિવમંતં નીયં હિયયમ્મિ ઠિયં જિયં દુયં ઇડ્ ।

સંચિવવળ્લાઈ મિયં પરિજિયમેત્તુક્કમેણંપિ ॥ ૮૫૧ ॥

જહ સિચ્ચિવયં સનામં તહ તંપિ તહા ઠિયાઈ નામસમં ।

ગુરુમણિયઘોસસરિસં ગહિયમુદત્તાદઓ તે ય ॥ ૮૫૨ ॥

ન વિહીણકચ્ચરમહિયચ્ચરં ચ વોચ્ચત્થરયણમાલવ્વ ।

વાઈદ્ધકચ્ચરમેયં વચ્ચાસિયવળ્ણવિળ્ણાસં ॥ ૮૫૩ ॥

ન ચ્ચલિયમુવલહલં પિવ અમિલિયમસરૂવધળ્ણમેલો વ્વ ।

વોચ્ચત્થગંથમહવા અમિલિયપય-વક્કવિચ્છેયં ॥ ૮૫૪ ॥

ન ય વિવિહસત્થપલ્લવવિમિસ્સમદ્વાણછિન્નગહિયં વા ।

વિચ્ચામેલિય કોલિયપાયસમિવ ભેરિકંથ વ્વ ॥ ૮૫૫ ॥

મત્તાઈનિયયમાણં પડિપુણં છંદસાહવડ્ઠથેણં ।

નાકંચાઈસદોસં પુણ્ણમુદત્તાઈઘોસેહિં ॥ ૮૫૬ ॥

કંઠો-ઢ્ઠવિપ્પમુક્કં નાવત્તં બાલ-મૂયમણિયં વ ।

ગુરુવાયણોવયાતં ન ચોરિયં પોત્થયાઓ વા ॥ ૮૫૭ ॥

સર્વ આવશ્યક ભણાણું હોય તે શિક્ષિત, દ્વેદ્યમાં સ્થિર કર્યું હોય તે સ્થિત, જ્ઞ દ્વી સ્મરણમાં આવે તે જિત, વર્ણ આદીની સંખ્યાના જ્ઞાનવાણું તે મિત, ઉલટા ક્રમેથી પણ સ્મરણમાં આવે તે પરિજિત, જેમ થોતાનું નામ શિખેણું હોય અને સ્થિર કરેણું હોય, તેમ આવશ્યક પણ હોય તો તે નામ સમગુરુએ કહેલ ઉદાત્ત-અનુદાત્ત અને સ્વરિત લક્ષણવાળા ઘોષાએ સમાનપણે ઉચ્ચારણ કરી ગ્રહણ કર્યું હોય તે ઘોષસમ, યૂનાદિક અક્ષર રહિત તે પ્રશસ્ત, ભરવાડણે અવળી ગુથેલ રતનમાળાની પેઠે ઉલટ પાલટ વર્ણ (અક્ષર રચના) જેમાં હોય તે વ્યાવિદ્ધાક્ષર, અને તેનું વિપરીત વર્ણવાણું ન હોય તે અવ્યાવિદ્ધાક્ષર, આ અક્ષરમાત્રની અપેક્ષાએ સમજણું. પદ અનેવાક્યની અપેક્ષાએ નહીં, પ

તથા દુકાથી વ્યાપ્ત એવી ભૂમીમાં હળની પેઠે જે સ્ખલના ન પામે તે અસ્ખલિત, બુદ્ધ બુદ્ધ ધાન્યના સમૂહની પેઠે જે ન મળી ગયેલું હોય તે અમિલિત. (અથવા પદ વાક્ય તે ગ્રન્થ મળેલા ન હોય તે અમિલિત) અથવા જ્યાં પદ-વાક્યનું બુદ્ધાપણું હોય તે અમિલિત. વિવિધ શાસ્ત્રોનાં પદ-વાક્યરૂપ ઘણા પક્ષવોથી મિશ્રિત, અથવા અસ્થાને (છેદિત) રચેલું હોય તે વ્યત્યાગ્રેડિત (જેમકે-રાજ્ય પામેલા રામના રાક્ષસો નાશ પામ્યા) રાક્ષસો નાશ પામ્યા પછી રામને રાજ્ય મળ્યું છે. છતાં તેથી ઉલટો ક્રમ છે માટે વ્યત્યાગ્રેડિત ગણાય. કોલિકના દૂધની પેઠે, અથવા ભેરી કંથાની પેઠે ન હોય તે અવ્યત્યાગ્રેડિત. છંદ વડે માત્રાદિ નિયતમાન યુક્ત હોય તે સૂત્રથી પરિપૂર્ણ, અને જે આકાંક્ષાદિ દોષ રહિત હોય તે અર્થથી પરિપૂર્ણ. (એટલે કે ક્રિયાના અધ્યાહારની અપેક્ષા ન રાખે, અવ્યાપક ન હોય અને સ્વતંત્ર હોય તે પણ અર્થથી પરિપૂર્ણ કહેવાય છે.) ઉદાત્તાદિ ઘોષ યુક્ત (પરા-વર્તનાદિ કાળે) હોય તે પરિપૂર્ણઘોષ (પૂર્વે શિક્ષાકાળે અધ્યાપકે કહેલા ઘોષની સમાન શિખનાર જે ઘોષ કરે તો તે ઘોષસમ કહેવાય અને પરિપૂર્ણ ઘોષયુક્ત તો શિખ્યા પછી પુનરાવૃત્તિ કરતાં પણ તેવાજ ઘોષથી બોલે ત્યારે કહેવાય એટલો આ બેમાં તફાવત છે.) બાળક અથવા મુંગાની પેઠે અવ્યક્ત ન બોલે, પણ કંઠ-ગ્રાંઠ રહિત પણે સ્પષ્ટ બોલે, ગુરવાચનાથી પ્રાપ્ત કરેલું બોલે પણ પુસ્કાદિમાંથી ચોરેલું ન બોલે. અથવા સ્વ-તંત્ર શીખેલું કે છાતુંમાતું કાને સાંભળેલું પણ ન બોલે. ૮૫૧-૮૫૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે

આગમઓડણુવત્તો વત્તા દન્વંતિ સિદ્ધમાવાસં ।

કિં સિલ્લિયાઈસુયગુણવિસેસણે ફલમિહ્ડન્વમિહિયં ॥ ૮૫૮ ॥

અનુપયોગી વક્તા આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી શુભતા શિક્ષિતાદિ ગુણરૂપ વિશેષણો વડે શું અધિક લાભ છે ? ૮૫૮

શ્રીગુરુ એનો ઉત્તર આપે છે.

જહ સન્વદોસરહિયંપિ નિગદઓ મુત્તમણુવત્તસ્સ ।

દન્વસુયં દન્વાવાસયં ચ તહ સન્વકિરિયાઓ ॥ ૮૫૯ ॥

ઉવત્તસ્સ ઉ સ્વલિયાઈયંપિ સુદ્ધસ્સ માવઓ મુત્તં ।

સાહઈ તહ કિરિયાઓ સન્વાઓ નિજ્જરફળાઓ ॥ ૮૬૦ ॥

જેમ સર્વદોષ રહિત એલું પણ સૂત્ર ઉપયોગ રહિત બોલનારાને દ્રવ્યયુત અને વ-યમાણ દ્રવ્યાવશ્યક ગણાય છે, તેવી રીતે પડીલેલુણાદી સર્વ ક્રિયાઓ પણ દ્રવ્યક્રિયા ગણાય છે; વળી જેમ શુદ્ધ ઉપયોગવાળાને સ્ખલનાદી દોષ છતાં પણ તે ભાવકૃત છે તેમ ઉપયોગવાળાને સ્ખલનાવાળી પણ સર્વ ક્રિયાઓ નિર્જરણું ફળ આપે છે. ૮૫૮-૮૬૦

શિક્ષિતાદિ વિશેષણો કહેવાતું કારણ એ છે કે શિક્ષિતાદિ ગુણ યુક્ત ભાવાદી સર્વ દોષ રહિત છતાં પણ ઉપયોગ રહિત બોલનારાનું તે શાસ્ત્ર દ્રવ્યાવશ્યક તે દ્રવ્યયુત છે, માત્ર ગોષ્ઠી-પ્રમાર્જન આદિ બધી ક્રિયાઓ પણ ઉપયોગ રહિત કરનારને અન્ય ફળ રહિત ક્રિયાઓજ થાય છે; પરંતુ શુદ્ધ ઉપયોગ રહિત બોલનારને સ્ખલનાદિ દોષયુક્ત છતાં પણ તે સૂત્ર તેને ભાવકૃત થાય છે અને પડીલેલુણાદિ બધી ક્રિયાઓ પણ તે સ્ખલનાદિ દોષવાળી હોય તો પણ ઉપયોગ રહિત કરનારને ફળનિર્જરણું ફળ આપે છે, તેથી જોઈએ તો સર્વ અનુદાનોમાં ઉપયોગયુક્ત રહેવાનો યત્ન કરે. ૮૫૮-૮૬૦

વળી ન્યૂનાધિક અક્ષરવાળું શ્રુત બોલવામાં દોષ થાય છે, તેજ ન્યૂનાધિકતાવાળું લૌકિક ઉદાહરણોથી કહીને લોકોત્તરની સાબીતી કરે છે.

અહિં કુણ્ણલ-કવિણો હીણે વિજ્ઞાહરાદિદંટતા ।

વાલા-હરાઆમોયણ-મેસજ્જવિવજ્જતિ હમણ ॥ ૮૬૧ ॥

અધિકાક્ષર સૂત્ર પાઠમાં કુણ્ણલ અને વાનરનું દૃષ્ટાન્ત, હીનાક્ષર પાઠમાં વિદ્યાધરાદિન દૃષ્ટાન્ત અને હીનાધિક ઉભય પાઠમાં બાળક અને રોગીને વિપરીતપણે ભોજન આપ આપવાનું દૃષ્ટાન્ત. ૮૬૧

પાટલીપુત્ર નગરમાં ગૌર્યવંશથી ઉત્પન્ન થએલો અશોકશ્રી નામનો રાજા હતો, પોતાની એક રાણીથી કુણ્ણલ નામે પુત્ર થયો, રાજાએ તે પુત્રને ઉજ્જયણી નગરી તેન ભોગવટા માટે આપી. તે પછી કુમાર તે નગરીમાં રહીને આઠ વર્ષનો થયો એટલે પત્રવાહક દ્વે (ખેપીયાએ) આવીને 'રાજાને કહ્યું કે " આપનો પુત્ર હવે આઠ વર્ષનો થયો છે. " પત્રવાહકથી એ સમાચાર જાણીને રાજાએ અન્તઃપુરમાં રહીનેજ પોતાના હસ્તે કુમારે પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે " હિદાનીમધોયતાં કુમારઃ એટલે કુમાર હવે ભણે એ પ્રમાણે લખેલો પત્ર બીડયા સિવાય ત્યાંજ મૂકીને રાજા લઘુશંકા માટે ઊઠ્યો, ત્યાં રહેલી બીજી કોઈ રાણીએ તે પત્ર વાંચ્યો. વાંચીને વિચાર્યું કે મારે પણ પુત્ર પરંતુ નાનો છે અને કુણ્ણલ મોટો છે. તેથી રાજ્યને ચોગ્ય કુણ્ણલ ગણાય, પણ મારો ન ગણાય, માટે એવી કોઈ યુક્તિ કરું કે જેથી કુણ્ણલ રાજ્યને અચોગ્ય થાય. એ વિચારી અંજનની સળી થુંકથી ભિંજવીને અધોયતાં પદમાંના અની ઉપર અનુસ્વારકર્ષે એથી " હિદાનીમધોયતાં કુમારઃ એટલે હવે કુમાર અંધ થાઓ. " એમ થયું. તે પછી તે પત્ર રાણાએ એજ પ્રમાણે એ સ્થળે મૂક્યો. રાજાએ આવીને વાંચ્યા સિવાય તે પછી કુમાર પાસે મોકલ્યો. આવેલો પત્ર કુમાર પાસેના કોઈ માણસે મનમાં વાંચીને 'લખેલું' માનીને પ્રગટ ન વાંચ્યો. કુમારના આગ્રહથી જ્યારે પ્રગટ વાંચ્યો, એટલે ભાવ જાણીને કુમારે કહ્યું કે ગૌર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થએલો અમારા વડાલોની આજ્ઞા ત્રણ ભુવ પછી કોઈ ઉદ્ધિધન નથી કરતું તો પછી તેમનાજ વંશમાં જન્મેલો હું પિતાની આજ્ઞાન કમ ઉદ્ધિધન કરું? એ ના થાય, એમ કહીને તે વખતેજ અગ્નિમાં તપાવેલી લોહાની સળી લઈને શોક-આકંઠ કરતા સર્વ પરિજનોએ રોક્યા છતાં પણ આંખમાં આંજીને અંધ થયો. આ બનાવ જાણીને રાજા અતિશય ખેદ પામ્યો, પણ પછી શો ઉપાય? તે પછી કુણ્ણલ પાસેથી ઉજ્જયણી લઈને કોઈ બીજું ચોગ્ય ગામ તેને આપ્યું. તે ગામમાં રહીને કુણ્ણલ કુમાર ઉત્કૃષ્ટ સંગીતકળા શીખ્યો. કેટલાક દિવસ વિત્યા બાદ તેને એક પુત્ર થયો, એટલે રાજા પ્રાપ્તિ માટે તે કુણ્ણલ પાટલીપુત્ર નગરે ગયો. ત્યાં જઈને પોતાની સંગીતકળાથી સમસ્ત નગરવાસી જનનાં ચિત્ત તેણે આકર્ષી લીધાં. તેની એ ખ્યાતિ રાજા પાસે જવાથી રાજાએ કુણ્ણલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. કુણ્ણલે રાજભુવનમાં જઈ પડદા પાછળ રહીને અતિ સુંદર સંગીત કર્યું; એથી રાજા અત્યંત પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે " અરે! તું માગ, તારું ઇચ્છિત હું તને આપીશ. " રાજાનું એ વચન સાંભળીને કુણ્ણલે કહ્યું કે—

ચંદ્રસુત્તપ્પુત્તો હ વિંદુસારસ્સ નત્તુઓ ।

અસોગસિરિણો પુત્તો અંધો જાયહ કાગળિ ॥ ૮૬૨ ॥

ચન્દ્રશુક્લનો પ્રપૌત્ર, બિન્દુસારનો પૌત્ર (પુત્રનો પુત્ર) અને અશોકશ્રીનો અન્ધપુત્ર કાકણિ (રાજ્ય) માગે છે. ૮૬૨

પાટલીપુત્ર નગરમાં નન્દવંશનો નાશ કરનાર એવા ચાણક્યના જીવિ વૈલવથી મૈર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ રાજ થયો, તે પછી અનુક્રમે ખિન્દુસાર અશોકશ્રી અને કૃષ્ણાલ થયા. તેથી કૃષ્ણાલ ચંદ્રગુપ્ત પ્રપૌત્ર થાય ખિન્દુસારનો પૌત્ર એટલે પુત્રનો પુત્ર થાય અને અશોકશ્રીનો પુત્ર થાય. તે તમારી પાસે કાકણિ માગે છે. એટલે ક્ષત્રિય ભાષામાં રાજ માગે છે. કૃષ્ણાલની યાચના સાંભળીને રાજાએ આશ્ચર્ય સહિત પડદા દૂર કરાવ્યોને કૌતુકવાલા રાજાએ પૂછ્યું એટલે કુમારે સર્વ હકિકત સવિસ્તર કહી સંભળાવી. પછી રાજાએ કહ્યું કે તું અન્ધ હોવાથી રાજ્યને શું કરીશ ?

કુમારે કહ્યું-દેવ ! મારે રાજ્યને ચોખ્ખું પુત્ર થયો છે,

રાજા:-ક્યારે ?

કુમાર:-“ સંપ્રતિ ” હમણાં.

રાજાએ કૃષ્ણાલના પુત્રનું નામ એ ઉપરથી “ સંપ્રતિ ” રાખ્યું, અને તેને રાજ્ય આપ્યું. આ પ્રમાણે જેમ અહીં અકાર ઉપર એકજ ખિન્દુથી કુમારને નેત્રનું દુઃખ થયું. તેમ સૂત્રમાં પણ ખિન્દુઆદિ અધિક થવાથી સર્વ અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે. ૮૬૨

ભાવની આધિકતામાં બાળું લૌકિક ઉદાહરણ છે; તે આ પ્રમાણે છે--

કોઈ એક જંગલમાં એક સરોવર હતું, તે લોકમાં “ કામિક તીર્થ ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. તે સરોવરના કાંઠે એક વંજુલનું વૃક્ષ હતું, તે વૃક્ષની શાખા ઉપર ચડીને જો કોઈ તીર્થેય સરોવરના પાણીમાં પડે, તો એ તીર્થના પ્રભાવથી તે તીર્થેય મનુષ્ય થઈ જાય, અને જો મનુષ્ય પડે તો દેવ થાય, પણ જો લોભના અધિકપણથી ધીરજવાર એ શાખા પરથી પાણીમાં પડે તો પડનાર પુનઃ પોતાની ભૂળ અવસ્થાને પામે. એક વખત ત્યાં વાનરમિથુનના દેખતાં મનુષ્ય યુગલ વંજુલ વૃક્ષની શાખા પરથી સરોવરના જળમાં પડ્યું, અને તીર્થના મહાત્મ્યથી દેહીપ્યમાન દેવયુગલ થઈ ગયું. જો જોઈને વાનરમિથુન પણ એ પ્રમાણે સરોવરમાં પડ્યું અને સુંદર મનુષ્યયુગલ થયું. તેમાં મનુષ્યરૂપ થઈને વાનરે આધિક લોભથી સ્ત્રીને કહ્યું કે આપણે પુનઃ સરોવરમાં પડીએ કે જેથી દેવરૂપ બનીએ. સ્ત્રીએ ના પાડી અને કહ્યું કે ફરી પડવાથી કોણ જાણે મૃત્યુ થઈએ. આપણું આ સુંદર મનુષ્યરૂપ છે તેજ બસ છે. શાસ્ત્રોને વિષે અત્યંત લોભ નિર્ગંધ કહેણો છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ વાર્યા છતાં પણ તે પુરૂષ અતિલોભથી ફરી તે સરોવરમાં પડ્યો એટલે પુનઃ પોતાના ભૂળ સ્વરૂપે વાનર થયો. તે પછી તે સ્ત્રીને ત્યાં આવેલા કોઈ રાજાએ પોતાની અતિ વહાલી પત્ની કરી. અને વાનરને કોઈ કંદરવલિક (મદારી) સહ મળીને તેણે તેને નાચતાં શીખવ્યું. એક દિવસે મદારી તેજ વાનરને સહ રમત કરવાને તે સહિત બેઠેલા એવા રાજા પાસે ગયો. વાનરાએ તે રાણીને ઝાળખી માંડે મદારીને પણ તે વાનરને ઝાળખ્યો, એથી બાંધ્યા છતાં પણ વાનર રાણીને લેવા માટે તેની મનમુક્તિ વારંવાર દોરવા લાગ્યો, એટલે રાણીએ કહ્યું કે--

જો જહા વટ્ટા કાલો, તં તહા સેવ વાનરા ! ।

મા વંજુલપરિચ્છદો, વાનરા ! પદ્યં નર ॥ ૮૬૩ ॥

હૈ વાનર ! જે કાળ જેવો વર્તે છે તેવો તેને: અનુભવ કર. વંજુલના પરિચ્છદના અનુભવ કર. એવેલા હૈ વાનર ! હવે તે પતન સંભાળીશ તહી. ૮૬૩

જેમ અધિક લોભનો અભિપ્રાય વાનરને દુઃખ માટે થયો, તેમ મનુષ્યને પણ મનુષ્ય માટે થાય છે.

(૩૫૨) હીનાક્ષરદિ દોષમાં વિદ્યાધર દષ્ટાન્ત ને સૂત્રદોષથી મોક્ષાભાવ.

હવે અક્ષરદિએ હીન એવા સૂત્રપાઠમાં દુઃખ જણાવવાને ઉદાહરણ કહે છે,
વિજ્ઞાહર રાયગિહે ઉપ્પય પઢણં ચ હીણદોસેણ ।

કહણોસરણાગમણં પયાણુસારિસ્સ દાણં ચ ॥ ૮૬૪ ॥

હીનાક્ષરપણાના દોષથી રાજગૃહ નગરમાં ઉત્પાત અને પતન કરતા અર્થાત્ ઇચ્છિ સ્થાને નહિ જઈ શકતા વિદ્યાધરને જોઈને (શ્રેણિકે) સમસરણમાં આવી ભગવન્ત પૂછ્યું. ભગવન્તે તેનો ખુલાસો કર્યો. અને તેથી પદાનુસારી અભય કુમાર તેણે તે વિદ્ય પૂછ કરી ને તેથી વિદ્યાધરે અભયકુમારને) વિદ્યા આપી. ૮૬૪

રાજગૃહનગરમાં એક વખત ભગવાન્ મહાવીર સમવસર્યા, તે વખતે તેમની પા તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને સર્વ સભા ઉઠી, તે સાથે શ્રેણિક પણ રાજભુવન તરફ જવ લાગ્યો, તેવામાં તેમણે દૂર કેઈ વિદ્યાધરને પાંખ વિનાના પક્ષીની પેઠે આકાશમાં ઉત્પા અને પતન કરતો જોયો. તેથી આશ્ચર્ય પામીને શ્રેણિક રાજ પાછા ભગવન્ત પાસે આવીને વિદ્યાધર સંખધી હુકીકત પૂછવા લાગ્યા. ભગવન્તે કહ્યું કે એ વિદ્યાધરને આકાશગામિ વિદ્યાનો એક અક્ષર વિસ્મૃત થયો છે, તેથી તે વિદ્યા સારી રીતે સ્ફુરતી નથી માટે ઉઠીને પાછો નીચે પડે છે. ભગવન્તનું એ કથન પિતા પાસે રહેલા અભયકુમારે સાંભળ્યું. તેથી તેણે તે વિદ્યાધર પાસે જઈને કહ્યું કે જો તું મને આ આકાશગામિની વિદ્યાથી સમાન સિદ્ધિવાળો કરે, તો તે પામીને હું તને એ વિદ્યાનો વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપું. વિદ્યાધરે એ શરત કબુલ કરી, એટલે અભયકુમારે પદાનુસારીલગ્નિય વિસ્મૃત અક્ષર સંભારી આપ્યો. વિદ્યાધર શરત મુજબ એ વિદ્યા અભય કુમારને આપીને મુખપૂર્વક વૈતાલ્ય પર્વતપર જઈ શુન્દરીઓ સાથે સંગમમુખ અતુલવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે જેમ હીનાક્ષરવાળી વિદ્યા સમસરણમાં આવતાં પણ કામ લાગતી નથી અને અનથ કરનારી થાય છે. તેમ સૂત્ર પણ હીનાક્ષર હોયતો અનર્થકારી થાય છે. ૮૬૪

હવે હીનાધિક અક્ષરવાળા સૂત્ર માટે ઉદાહરણ કહે છે.

તિત્ત-કહુમેસયાઈ માણં પીલેજ્જ ઝળણ દેહ ।

પણ્ણં ન તેહિં અહિણ્ણં મરહિં વાલો તહાહારે ॥ ૮૬૫ ॥

તીખા-કઢવા આસડો (રોગી પીડા ન પામે એમ માનીને) રોગીને તેના માતાપિતા કે વૈદ્યાદિ જે તે આછા આપે, તો તેથી ગુણ ન થાય, અને વધારે આપે તો મરણ થાય. એજ પ્રમાણે હીનાધિક આહારમાં બાળક પણ મરણ પામે. ૮૬૫

એજ પ્રમાણે સૂત્રમાં પણ હીનાધિક અક્ષર હોય તો અનેકદોષો પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે—

અત્થસ્સ વિસંવાઓ સુયમેઓ તઓ ચરણમેઓ ।

તત્તો મોક્ષામાવો મોક્ષામાવેડફલા દિવ્વખા ॥ ૮૬૬ ॥

(ન્યુનાધિક અક્ષરથી) સૂત્રનો ભેદ થાય, અને સૂત્રના ભેદથી અર્થમાં વિસંવાદ થાય, ને તેથી ચારિત્રનો ભેદ થાય, ચારિત્રના ભેદથી મોક્ષનો અભાવ થાય, અને મોક્ષના અભાવે દીક્ષા નિષ્ફળ થાય. ૮૬૬

આ પ્રમાણે આગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહ્યું, હવે નોઆગમથી દ્રવ્યાવશ્યક કહે છે.

નોઆગમઓ જાણય-મવ્વસરીરા-ડરિત્તમાવાસં ।

લોહિય લોગુત્તરિયં કુપ્પાવયણં જહા મુત્તે ॥ ૮૬૭ ॥

જાશરીર ભવ્યશરીર અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત, એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ભૂ પ્રકારે છે, તેમાં ઉભય વ્યતિરિક્ત એવું નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક લૌકિક, લોકોત્તર અને કુપ્રાવચનિક એ ત્રણ પ્રકારે જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ જણવું. ૮૬૭

જાશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક, ભવ્યશરીર દ્રવ્યઆવશ્યક, અને તે ઉભયથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-આવશ્યક એમ નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે. જેણે પૂર્વે સારી રીતે આવ-શ્યક શીખેલું મિદ્ધશિક્ષાને વિષે પ્રાપ્ત થયેલું જીવે છોડી દીધેલું એવું મુનિનું જીવરહિત શ-રીર તે જાશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, કેમકે તે શરીરથી પૂર્વે ભાવઆવશ્યક અનુભવેલ છે, જે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં આવશ્યક જાણશે, પણ હાલમાં વર્તમાનકાળે નથી જાણતી તે વ્યક્તિનું જીવવાનું દેવદત્તાદિકનું શરીર યોગ્યપણાથી ભવ્યશરીરદ્રવ્યઆવશ્યક છે, એ ઉભયથી વ્યતિરિક્ત નોઆગમથી દ્રવ્યઆવશ્યક ત્રણ પ્રકારે છે, એક લૌકિક, બીજું લો-કોત્તર અને ત્રીજું કુપ્રાવચનિક. તેમાં પ્રથમ રાજા વિગેરેનાં મુખ ઘોષા આદિ જે અવ-શ્યકનાં કાર્ય તે લૌકિક વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય આવશ્યક, અને જે સાધુઓના ગુણે રહિત, કેવળ વેશ માત્ર ધારણ કરી સાધુ જેવા જણાતા પગલે પગલે અનેક અસંયમ સ્થાનનું સેવન કરનારા મુનિઓ વિગેરે સપાર-સાંજ પ્રતિક્રમશાદિ અવશ્ય કાર્યો કરે તે લોકોત્તર દ્રવ્ય-આવશ્યક, તથા જે પાખંડીજનો ચામુંડા વિગેરે દેવનાના સ્થાનોમાં વિલેપનાદિ આવશ્યક કાર્યો કરે છે તે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યઆવશ્યક છે. એ નોઆગમથી ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-આવશ્યકના ત્રણ ભેદ જણાવા. તેમાં જે નો શબ્દ છે તે આગમના સર્વથા નિયેય અર્થમાં સમજવો, કેમકે ઉપરોક્ત આવશ્યકમાં જરા પણ આગમ-જ્ઞાન નથી. આ નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકનું સ્વરૂપ ભેદપૂર્વક જેમ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ સવિસ્તર જાણી લેવું. ૮૬૭

ઉપર જે લોકોત્તર નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યક કહ્યું છે, તેમાં ઉદાહરણ કહે છે.

લોકોત્તરે અધિક્ષણસાસેવાલોચનો ઉદાહરણં ।

સ રચણદાહમવાગિયનાણ જઈહુવાલક્ષો ॥ ૮૬૮ ॥

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરંતર દાપ સેવનાર અને આસોનના કરનાર સાધ્વાભાસનું દૃષ્ટાન્ત છે, તે સાધ્વાભાસને જીનાર્થમુનિએ રત્નદાહક વર્ણિત-ના ઉદાહરણથી કબ્બકો આપ્યો. ૮૬૮

લોકોત્તરમાં નોઆગમથી દ્રવ્ય આવશ્યકમાં નિરંતર દાપ સેવનીને આસોનના (પ્રા-પચિન) કરનાર સાધ્વાભાસનું ઉદાહરણ છે, તે આ પ્રમાણે—

પસન્તપુર નગરમાં એક ગામીનાર્થ સંવિજ્ઞાભાગ ગઈ જાતાના આગમને મુનિનું નિમરતો હતો. એ ગચ્છમાં એક મુનિ રહેતો હતો તે દમ્ભમાં દાપગુણ-આપને તેને ગમતું ન હતું એવા ભાન-પાણી ઘણું કરીને પ્રતિક્રમનું કરતી વખતે મહાન મરેલી જેવું તેમ દેખાવ કરતો ને કરેલા સર્વ દાપો ગુરૂ સમીપ પ્રગટ કરીને પ્રાયશ્ચિન લેતો હતો. એ સમયે તે મુજબ પ્રાયશ્ચિત આપના હતા. તે આવે પ્રાયશ્ચિત આપનાં વચ્ચેમાં મરેલા જેવો. આ મુનિ કેવો ધર્મશ્રદાળુ મહામાન છે ! જે આ પ્રમાણે ને તે સમયે તે સુખપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત લે છે. ખરેખર મરણ પામ્યાની જે. મુનિ ને તે સમયે તે સુખ રહેલો છે પણ આલોચના કરતી ને મુદ્દીય જે. મરણ તે ને પી ને તે સમયે વિચારવા લાગ્યા કે ખરેખર આલોચના કરતી મરણ ને તે સમયે તે સુખ ને

આવસ્સયં અવસ્સકરણિજ્ઞં ધ્રુવ નિગ્ગહો વિસોહી ય ।

અજ્ઞયણછક્ક વગ્ગો નાઓ આરાહણા મગ્ગો ॥ ૮૭૨ ॥

આવશ્યક-અવશ્ય કરવા યોગ્ય-ધ્રુવ-નિગ્રહ-વિશુદ્ધિ-છાંદ્યયન-વર્ગ-ન્યાય-આરા
અને માર્ગ (એ દશ આવશ્યકનાં જુદાં જુદાં નામો છે.) ૮૭૨

આવશ્યક એટલે શું ? તે કહે છે.

સમણેણ સાવણ ય અવસ્સકાયવ્વયં હવ્વહ જમ્હા ।

અંતો અહો-નિસિસ્સ ડ તમ્હા આવસ્સયં નામ ॥ ૮૭૩ ॥

સાધુ અને શ્રાવકને રાત્રિ અને દિવસના અંતે અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે; તે કાર
આ આવશ્યક કહેવાય છે. ૮૭૩

જદવસ્સં કરણિજ્ઞં તેણાવસ્સયમિદં ગુણાણં વા ।

આવસ્સયમાહારો આ મજ્ઝાયા-ભિવિહિવાઈ ॥ ૮૭૪ ॥

આ વસ્સં વા જીવં કરેહ જં નાણ-દંસણ-ગુણાણં ।

સંનેજ્ઞ-ભાવણ-ચ્છાયણેહિં વાડ્ડવાસયં ગુણઓ ॥ ૮૭૫ ॥

જે કારણથી અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તે કારણથી તે આવશ્યક છે એ અર્થ પૂ
ગાથામાં કહેલ છે. અથવા આવશ્યક પદમાં આ શબ્દ મર્યાદા ને અભિવિધિ અર્થનો વા
છે તેથી મર્યાદા અને અભિવિધિ વડે ગુણોનો આધાર તે આવશ્યક છે. અથવા જે
એટલે સમસ્ત પ્રકારે જીવને જ્ઞાન-દર્શન ગુણોને વશ કરે તે આવશ્યક. અથવા સાંનિધ્ય
વનાચ્છાદનાવડે ગુણથી આત્માને વાસિત કરે તે આવાસક કહેવાય છે. ૮૭૪-૮૭૫

અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી આવશ્યક રહેવાય છે. એ આવશ્યક પદમાં જે અ
શબ્દ છે તે મર્યાદાને અભિવિધિવાચી છે, એટલે મર્યાદાવડે અથવા અભિવિધિવડે (જા
દિ) ગુણોનો આધાર તે આવશ્યક. અથવા જે ક્રિયા આત્માને જ્ઞાનાદિ ગુણોને વશ
તે આવશ્યક. અથવા આત્માને જે જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સાંનિધ્ય કરે-વાસિત કરે તે આવા
અથવા વસ્ત્ર સુગંધ-ધૂપઆદની પેઠે જે આત્માને ગુણો વડે આચ્છાદિત કરી શોભાવે
આવાસક. અથવા જે આત્માનું દાષોથી સંવરણ કરે એટલે દાષો આવવા ન દે તે
વાસક છે. ૮૭૪-૮૭૫

આ પ્રમાણે આવશ્યકપદના જુદા જુદા દસ નામોમાંના પહેલા આવશ્યક અથ
આવાસક પદનો અર્થ કહ્યો. હવે બાકીનાં પદોનો અર્થ કહે છે.

एवं चिय सेसाईं विउसा सुय-लक्खणाणुसारेणं ।

कमसो वत्तव्वाइं तहा सुय-क्खंयनामाइं ॥ ८७६ ॥

એજ પ્રમાણે બાકીના પદો પણ વિદ્વાને શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણને અનુસારે અથ
કહેવાં. તથા શ્રુત-સ્કંધનાં નામો પણ એજ પ્રમાણે કહેવાં. ૮૭૬

મોક્ષાભિલાષી જનોથી અવશ્ય કરાય છે માટે અવશ્યકરણીય કહેવાય છે. તથા અર્થ
શાન્ધિતું હોવાથી-ધ્રુવ. જે વડે ઇન્દ્રિય-કષાય વિગેરે ભાવ શત્રુઓનો નિગ્રહ-રોધ કરી
તે નિગ્રહ. બીજા આચાર્યો ધ્રુવ એટલે પ્રવાહથી અનાદિ કાળના કર્મ તેનો જે વડે નિગ્ર
થાય તે ધ્રુવનિગ્રહ, એમ તે બે પદનું એકજ પર્યાય નામ કહે છે. તથા કર્મથી મક્ષીન
એલા આત્માને વિશુદ્ધિનો હેતુ હોવાથી વિશુદ્ધિ, સામાયિકઆદિ છ અધ્યયન રૂપ હોવા

પ્રધ્યયન, જે વડે રાગ આદિ દ્વાષો દૂરથી ત્યજ્ય તે વર્ગ. બીજાઓ એ બે પદ્મું એક-
જ નામ કહે છે, જેમકે મામ ચિકાદિ છ અધ્યયનનો સપ્રહ હોવાથી છ અધ્યયનનો વર્ગ
કહેવાય છે. ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય હોવાથી ન્યાય, અથવા જીવ અને કર્મનો
સંબંધ દૂર કરનાર હોવાથી ન્યાય, મોક્ષ આરાધનાનો હેતુ હોવાથી આરાધના, મોક્ષનગરે
પહોંચાડનાર હોવાથી માર્ગ, એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના દશ પર્યાય નામોનો અર્થ જાણવો.

તથા તેજ પ્રમાણે શ્રુત અને સ્કંધનાં પર્યાય નામો પણ શ્રુતમાં કહેલા લક્ષણથી જાણવાં,
જેમકે શ્રુત-સૂત્ર-અન્ય- સિદ્ધાન્ત-પ્રવચન-આજ્ઞા ઉપદેશ-અને આગમ એ વિગેરે શ્રુતનાં
એકજ અર્થવાળા નામો છે. તથા ગણ-કાય- નિકાય-સ્કંધ-વર્ગ અને રાશી એ વિગેરે
સ્કંધના એકજ અર્થવાળાં નામો છે, તેના અર્થ વિદ્વાને શ્રુતાનુસારિ લક્ષણથી કરવા. અહીં
વિસ્તાર થવાના ભયથી કહ્યા નથી. ૮૭૬

એ પ્રમાણે આવશ્યક પદના નામાદિ નિક્ષેપો કહ્યા, હવે શ્રુતપદના એ નામાદિ
નિક્ષેપો કહીશું.

આગમઓ દન્વસુયં વત્તા સુત્તોવઓગનિરવેવંસો ।

નોઆગમઓ જાણય-ભવ્વસરીરા-હરિત્તમિદં ॥ ૮૭૭ ॥

શ્રુતોપયોગ રહિત વક્તા તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત છે; અને જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીર
તથા એ ઉભય વ્યતિરિક્ત એમ નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત ત્રણ પ્રકારે છે. ૮૭૭

નામ અને સ્થાપનાશ્રુત મુગમ હોવાથી તેનું કથન અહીં નથી કરતા પણ દ્રવ્ય-
શ્રુત અને ભાવશ્રુતમાં જાણવા જેવું છે તેથી તેને કહીશું. તેમાં દ્રવ્ય શ્રુત બે પ્રકારે છે. આગમ-
થી અને નોઆગમથી. શ્રુતના ઉપયોગ રહિત જે વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે. અને
નોઆગમથી દ્રવ્યશ્રુત જ્ઞશરીર ભવ્યશરીર અને એ ઉભય વ્યતિરિક્ત એમ ત્રણ પ્રકારે
છે. એમાંના પહેલા બે ભેદ આવશ્યક પ્રમાણે જાણવા, અને ત્રીજો ભેદ નીચે પ્રમાણે જા-
ણવો. ૮૭૭

પત્તાઇગયં સુત્તં સુત્તં ચ જમંડજાઈ પંચમિદં ।

આગમઓ માવસુયં સુઓવત્તા તઓડમળ્ળો ॥ ૮૭૮ ॥

પત્રાદિમાં રહેલ શ્રુત અને જે અંડજાદિ પાંચ પ્રકારનું સૂત્ર તે બન્ને નોઆગમથી
ઉભય વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શ્રુત છે. તથા શ્રુતોપયોગવાન જે જીવ તે તેનાથી અનન્ય હોય
તેથી તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

પાના-પુસ્તક-વસ્ત્ર આદિમાં લખેલું શ્રુત અથવા સૂત્ર તે ઉભયવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત
કહેવાય છે. અહીં શ્રુત અને સૂત્ર બંને શબ્દો એકજ અર્થમાં છે, તેથી દ્રવ્ય શબ્દનો સમાન-
નામવડે અપ્રધાન અર્થ રાખી અંડજ-વોંડજ-કીટજ-વાળજ અને વલ્કજ સૂત્ર એમ જે આગ-
મમાં પાંચ પ્રકારે સૂત્ર કહ્યું છે, તે પણ સૂત્રના નામના સરખાપણાથી જુદું ઉભયવ્યતિ-
રિક્તદ્રવ્ય શ્રુત કહેવાય છે. તેમાં ચૈારિન્દ્રિય જાતિના કાડાઓએ બનાવેલ કોરોટામાંથી થ-
એલું સૂત્ર અંડજ સૂત્ર કહેવાય છે. તેને લોકમાં ચરક સૂત્ર (રેશમ) કહે છે. કપાસથી
થએલું સૂત્ર તે વોંડજ સૂત્ર કહેવાય છે. કીટજ સૂત્ર પાંચ પ્રકારે છે. પટ્ટ મલય-અંગુક
ચીનામુક અને કૃમિરાગ. આ પાંચે પટ્ટસૂત્ર કહેવય છે વાળજ (વાળગી થયેલું) સૂત્ર
પણ પાંચ પ્રકારે છે. ચેટાના ઊનનું-કોટના ઊનનું - મૃતન. વ. ગટ્ટ-કોટના વાળનું
અને ચેટાદિના ઊનથી ઉગરેલી કિટ્ટિ થકી ઉત્પન્ન થયેલું સૂત્ર કિટ્ટિજ અથવા ચેટાદિ

ઊનના બે ત્રણના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું કિદ્રિશ; અર્થાદિના વાળનું તથા વક્ત્ર સૂત્ર તે શણ વિગેરેનું સૂત્ર. એ સર્વ ઉભય વ્યતિરક્ત દ્રવ્ય શ્રુત (સૂત્ર) જાણવું.

ભાવ શ્રુત બે પ્રકારે છે-આગમથી અને નોઆગમથી. તેમાં શ્રુતના ઉપયોગથી જે શ્રુતનો જાણનાર હોય તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે અહીં ઉપયોગવાન જે જીવ તે ઉપયોગથી અભિન્ન હોવાથી તે જીવનેજ ઉપચારવડે ભાવ શ્રુત કહેલ છે. ખરી રીતે તો શ્રુતનો ઉપયોગ એજ ભાવશ્રુત છે. ૮૭૮

હવે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે.

નોઆગમઓ ભાવે લોહ્ય લોત્તરં પુરામિહિયં ।

સમ્મત્તપરિગ્રહિયં સમ્મસુયં મિચ્છમિયરંતિ ॥ ૮૭૯ ॥

નોઆગમથી ભાવશ્રુત લૌકિક (ભારત-રામાયણાદિ) અને લોકોત્તર (અંગપ્રવિષ્ટાદિ) એમ બે પ્રકારે છે, તે પહેલાં (શ્રુતજ્ઞાનાધિકારે) કહ્યાં છે. એ સર્વ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અહુષ્ કરેલ હોય તો સમ્યક્ શ્રુત છે, અને મિથ્યાદ્રષ્ટિએ અહુષ્ કરેલ હોય તો મિથ્યાશ્રુત છે. ૮૭૯

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

આગમઓ ભાવસુયં જુત્તં નોઆગમે કહં હોઈ ? ।

જઈ નાગમો ન સુત્તં, અહ સુત્તમણાગમો કિહ ણુ ? ॥ ૮૮૦ ॥

આગમથી ભાવશ્રુત તો યુક્ત છે, પણ નોઆગમમાં ભાવશ્રુત કેમ થયે? (કારકે નોશબ્દ નિષેધાર્થે હોવાથી) જે આગમનો અભાવ છે તો શ્રુત નહિ. અને જે શ્રુત છે તો આગમનો અભાવ કેમ? આ તો મારી મા વાંઝણીની પેઠે વિરૂદ્ધ છે, ૮૮૦

ઉવઓગો જન્મત્તે તં તં જઈ વાગમોડવસેસં તુ ।

નોઆગમોત્તિ एवं કિમણુવત્તમ્મિ દવ્વસુયં ? ॥ ૮૮૧ ॥

જેટલા જેટલા શ્રુતનો ઉપયોગ, તે તે આગમથી ભાવશ્રુત છે, અને બાકીનું (ઉપયોગ રહિત) નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે, જે એમ કહેતા હો તો અનુપયોગમાં દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહ્યું? ૮૮૧

જે જે શ્રુતના જાણનારાઓને વીશે જેને જેને શ્રુતનો ઉપયોગ હોય તે તે જાણનારજ આગમથી ભાવ શ્રુત છે, અને શેષ ઉપયોગ રહિત હોય તેનું શ્રુત નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે. એમ જો કહેતા હો તો ૮૭૭ મી ગાથામાં “ શ્રુતોપયોગ-રહિત વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યશ્રુત છે” એમ જે પૂર્વે અનુપયોગી વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કહ્યો છે, તેનું શું થશે? કારણ કે તે વિષયને તો તમે અહીં હમણાં નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહો છો, તેથી તે દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત થશે. ૮૮૧

અવિસુદ્ધનયમણ વ જઈ લલ્લિમુયમણુવત્તેડવિ ।

ભાવસુયં ચિય પઢઓ કિમણુવત્તસ્સ દવ્વસુયં ? ॥ ૮૮૨ ॥

અથવા જો એમ કહેતા હો કે અવિશુદ્ધ નયના મતે લલ્લિશ્રુત તે ભાવશ્રુત (અને બીજું દ્રવ્યશ્રુત) તો તે ભાવશ્રુત અનુપયોગીમાં પણ છે, અનુપયોગી વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહો છો? ૮૮૨

અથવા વલી આચાર્ય મહારાજ ! કદી એમ કહો કે અવિશુદ્ધનયના મતે શ્રુતલલ્લિ

પણ ભાવશ્રુત કહેવાય છે, તેથી અનુપયોગી છતાં પણ તે લબ્ધિ યુક્ત જીવમાં જે લબ્ધિ-રૂપ શ્રુત છે, તે ભાવશ્રુત છે; અને એ લબ્ધિશાન્ત્યજીવનું શ્રુત તે દ્રવ્ય શ્રુત છે, આમ માનવાથી દ્રવ્યશ્રુત વિષય રહિત નહિ થાય. આ પ્રમાણે જે કહેતા હો, તો અનુપયોગી વક્તાને દ્રવ્યશ્રુત કેમ કહે છે ? કારણ કે તેને પણ શ્રુતલબ્ધિનો સદ્ભાવથી ભાવ-શ્રુતનીજ પ્રાપ્તિ થશે. અને દ્રવ્યશ્રુત તો વિષય રહિતજ રહેશે. કેમકે કોઈ પણ શ્રુતલબ્ધિ વિના બોલતું નથી. તેથી એમ કહેવું એ કેવળ વાણીમાત્રજ છે બીજું કંઈ નથી. ૮૮૨ ઉપરોક્ત બધા પક્ષોનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે--

આગમસુબોવઓગો સુદ્ધો ચિય ન ચરણાઈસંમિસ્સો ।

મોસેડવિ વા વિવક્ષા સુયસ્સ ચરણાઈમિન્નસ્સ ॥ ૮૮૩ ॥

ચારિત્રાદિથી મિશ્ર નહિ, પણ શુદ્ધ શ્રુતોપયોગ તે આગમથી ભાવશ્રુત છે. મિશ્ર ઉપ-યોગમાં પણ ચારિત્રાદિથી ભિન્ન શ્રુતોપયોગની વિવક્ષા કરીએ તો પણ તે આગમથી ભાવ-શ્રુત છે. ૮૮૩

ઉપરના જે પ્રશ્નો કર્યા છે, તે નોશબ્દને નિષેધાર્થમાં સમજીને કર્યા છે. તે અયોગ્ય છે, આચાર્યજી મહારાજ મિશ્રને કહેનાર નોશબ્દને ચિત્તમાં ધારીને કહે છે. “મિશ્ર કહેનાર નો શબ્દ વડે કરીને દ્રવ્ય શ્રુત, આગમથી ભાવ શ્રુત, અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુત એ ત્રણ કેમ જુદા અંગીકાર કરાય છે ? ઉત્તર-ઉપયોગ રહીત શ્રુતના અધ્યયન કરનારનું દ્રવ્ય-શ્રુત અને કેવળ શુદ્ધ શ્રુતનો ઉપયોગ તે આગમથી ભાવ શ્રુત, અથવા ચારિત્રાદિથી મિશ્ર શ્રુતોપયોગ પણ એકલા શ્રુતના ઉપયોગની વિવક્ષાથી આગમથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે. ૮૮૩

ચરણાઈસમેયમ્મિ ઉ ઉવઓગો જો સુદ્ધ તઓ સમદ્ધ ।

નોઆગમોત્તિ મળ્લજ્ઞ નોસદ્ધો મિસ્સમાવમ્મિ ॥ ૮૮૪ ॥

ચારિત્રાદિયુક્ત શ્રુતમાં જે ચારિત્રાદિવડે મિશ્ર શ્રુતોપયોગ, તેને સિદ્ધાન્તમાં નોઆગ-મથી ભાવ શ્રુત કહેવાય છે. નોશબ્દ અહીં મિશ્ર ભાવમાં છે. નિષેધને કહેનારો નોશ-બ્દ અહીંમાં ઇચ્છતા નથી. ૮૮૪

નોશબ્દને દશનિષેધમાં અથવા સર્વનિષેધમાં શ્રદ્ધા કરીએ, તો જે દ્વપણ આવે છે તે ૮૮૫-૮૮૬ એ બે ગાથાથી કહે છે.

સવ્વનિસેહે દોસો સવ્વસુયમણાગમો પસજ્જેજ્જ ।

હોજ્જા વાડનાગમઓ સુયવજ્જમણાગમસુયં તુ ॥ ૮૮૫ ॥

(નોશબ્દ) સર્વ નિષેધાર્થમાં શ્રદ્ધા કરતાં દોષ આવે છે. (કેમકે) તેથી સર્વ શ્રુત અનાગમરૂપ થાય. અથવા અનાગમથી શ્રુત સિવાયના (મતિઆદિ જ્ઞાનો) અના-ગમરૂપ થાય. ૮૮૫

તે નોશબ્દને સર્વનિષેધાર્થમાં શ્રદ્ધા કરીએ તો જે ભાવશ્રુત હોય, તે સર્વ અ-નાગમ રૂપ થાય. એમ માનવું પડે ને એ તો અયોગ્ય છે, કારણકે શ્રુત તો આગમરૂપે પ્ર-સિદ્ધ છે. અથવા સર્વનિષેધાર્થમાં નોશબ્દ માનવાથી શ્રુત વિનાના મતિઆદિ ચાર જ્ઞા-નો જે ભાવ અનાગમરૂપ છે તે ભાવશ્રુત થાય. એટલે કે એ ચાર જ્ઞાનો શ્રુતરૂપ નહિ હોવા છતાં પણ, તેમને શ્રુતપણાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. ૮૮૫

નોશબ્દને દશનિષેધાર્થમાં શ્રદ્ધા કરીએ તો પણ દોષ આવે છે.

દેસનિસેહે સયઝં નોઆગમઓ સુયં ન પાવેજ્ઞા ।

મિત્રંપિ વ તં દેસો ચરણાઈણં પસજ્જેજ્ઞા ॥ ૮૮૬ ॥

(નોશબ્દને) દેશ (નિષેધાર્થમાં) લઈએ, તો સર્વ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય; અથવા વિવક્ષાર્થી ભિન્ન ગણેલું એવું પણ એ ભાવશ્રુત ચારિત્ર આદિનો દેશ થાય. ૮૮૬

અથવા જે નોશબ્દને દેશ નિષેધાર્થમાં ગ્રહણ કરીએ, તો આચારાંગ આદિ મ શ્રુત નોઆગમથી ભાવશ્રુત ન ગણાય; પરંતુ તેનો કેટલોક ભાગજ નોઆગમથી શ્રુત ગણાય. અને નોઆગમથી ભાવશ્રુત તો એ સર્વશ્રુતને કહ્યું છે. કેમકે મમસ્ત દેશાંગી જ્ઞાન-દર્શન ચારિત્રના પર્યાયના પિંડાત્મક છતાં સિદ્ધાન્તમાં નોઆગમથી શ્રુત પણ પ્રસિદ્ધ છે. એ મિશ્રવચન નોશબ્દને માનીયે તો ઘટે છે. અથવા નોશબ્દને વેધાર્થમાં લઈએ, તો ભાવશ્રુત ભિન્ન છતાં પણ, ચારિત્રાદિનો એક ભાગ ગણાય, એ તો ચારિત્રાદિની સાથે અભિન્ન દેશવાળું કહેવાય છે. એમ ન કહીએ તો પાત્વં કપિશેવર્ગક-ની પેઠે સંકર એકત્વાદિ દોષોનો પ્રસંગ થાય. માટે નોશબ્દ દેશનિર્થમાં પણ ન ગ્રહણ કરતાં મિશ્રવચનમાંજ ગ્રહણ કરવો. જેથી ઉપરોક્ત દૂષણ આવે. ૮૮૬

વળી નોશબ્દને દેશનિષેધાર્થમાં માનતાં બીજે પણ દોષ આવે છે, તે કહે છે.

હોજ્ઞ વ નોઆગમઓ સુઓવત્તોડવિ જં સ દેસમ્મિ ।

ઉવડજ્ઞઙ્ઙ ન ઉ સવ્વે તેણાયં માંસમાવમ્મિ ॥ ૮૮૭ ॥

અથવા શ્રુતોપયોગી પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કેમકે તે ઉપયોગ શ્રુ એક દેશમાંજ ઘટે છે, સર્વશ્રુતમાં નહિ. તેથી નોશબ્દ મિશ્રભાવમાંજ ગ્રહણ કરવો. ૮

વળી નોશબ્દને એક દેશાર્થમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો પહેલાં જે શ્રુતોપયોગી નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહેલ છે, તે પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત થાય, કારણકે એ શ્રુતોપયોગી શ્રુતના એક દેશમાંજ ઘટે, પણ સર્વ શ્રુતમાં ન ઘટે. કેમકે સર્વશ્રુત તો અનન્ત અભિલાખ્ય અર્થના વિષયવાળું હોવાથી સર્વશ્રુતમાં એકી વખતે ઉપયોગ ન ઘટે. નોશબ્દને એક દેશવચનમાં માનવાથી એ શ્રુતોપયોગી પુરૂષ નોઆગમથી ભાવશ્રુત અને એમ થવાથી આગમથી અને નોઆગમથી ભાવ શ્રુતનો જે તફાવત છે તે નોશબ્દ માટે નોશબ્દને એક દેશવચનમાં ન માનતાં મિશ્રભાવમાંજ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે. ૮

ફરી શિષ્ય શંકા કરીને પૂછે છે--

આહ નણુ મોસમાવે નામિહિઓ ય નોસહો ।

દેસે તદન્નમાવે દવ્વે કિરિયાય માવે ય ॥ ૮૮૮ ॥

નોશબ્દ મિશ્રભાવમાં નથી કહ્યો, પણ દેશ-તે થકી અન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને વચ્ચેના અર્થમાં નોશબ્દ કહ્યો છે. ૮૮૮

નોશબ્દ સામાન્ય રીતે નિષેધવાચક હોવાથી મિશ્રભાવમાં તો ક્યાં પણ કહ્યો ન દેશ-તદન્યભાવ-દ્રવ્ય-ક્રિયા-અને ભાવ એ પાંચ અર્થમાં કહેલ છે. તેમાં દેશ અર્થ નોશબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તો આ પ્રમાણે અર્થ સમજાય છે. જેમકે 'નોશબ્દ' એટલે ઘટે એક દેશ (ભાગ) કેમકે ઘટનો એક દેશ તે અવદત પણ ન કહેવાય તેમ ઘટ પણ ન કહેવા

પરંતુ 'નોઘટ' કહેવાય. જેમકે-ઘટનો એક ભાગ ગ્રીવાઆદિ નહિ થએ તેના બીજા ભાગો પણ તેની પેઠે નહિ થયાથી આખાએ ઘટનો અભાવ થાય, અને એ પ્રમાણે-પટ શક્ટ આદિમાં પણ અભાવના પ્રસંગથી સર્વ શૂન્યતા પ્રાપ્ત થાય, વળી ઘટનો એક ભાગ તે 'ઘટ' પણ ન કહેવાય કેમકે એમ માનવાથી તો તેના દરેક અવયવો 'ઘટ' કહેવાય, અને એથી એકજ ઘટમાં અનેક ઘટની પ્રાપ્તિ થાય; એમ થવાથી ઘટ સંબંધી બધી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિના વ્યવહારનોજ નાશ થાય. માટે ઘટનો એક દેશ (ભાગ) તે 'નોઘટ'જ કહેવાય.

નોશબ્દ તદન્ય ભાવમાં પણ હોય છે, જેમકે-" નો ઘટ " એમ કહેવાથી ઘટથી ભિન્ન પટ આદિ સમજાય છે. ઉદાહરણ તરીકે " નો બ્રાહ્મણ " એમ કહેવાથી, બ્રાહ્મણ સિવાયના ક્ષત્રિયાદિ સમજાય છે. તેમ એ પણ જાણવું.

દ્રવ્યાર્થમાં નો શબ્દ ઘટાદિનો એક દેશવાચી છે. જેમકે "નોઘટ નોપટ નોસ્તંભ" ઇત્યાદિ પૂર્વે નો શબ્દ દેશવાચી કહેલ છે તેથી આ ભિન્ન છે. કેમકે પહેલાં જે નો શબ્દને દેશ વાચી કહ્યો છે, તે ઘટાદિ સાથે સંબંધવાળો તેના કેટલોક ભાગ તેને નોઘટાદિ કહેલ છે, અને અહીં તો તે ઘટાદિનો એક ભાગ ગ્રીવા આદિ જે ઘટથી જુદા થઇને શરીમાં પડ્યો હોય તે ઘટાદિથી જુદા હોવાથી પૃથગ્-સ્વતંત્ર દ્રવ્ય કહેવાય છે. તેથી નો શબ્દ દ્રવ્યાર્થમાં જુદા એક દેશને કહેનાર પણ છે.

નોશબ્દ ક્રિયા નિષેધવાચી પણ છે, જેમકે-નથી પાકતું- ન પકાવવું વિગેરે. ભાવ-નિષેધાર્થમાં પણ નો શબ્દ છે. જેમકે- નહીં સુવાયછે. નહીં ઉભા રહેવાય છે. અહીંયાં અકર્મક ધાતુને ભાવે પ્રયોગ " જોડેલો પ્રયોગ નો શબ્દ સાથે વાપરેલો છે, ભાવ અને ક્રિયાનો તફાવત કોઇપણ શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ) થી જાણી લેવો. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિવક્ષાથી દેશાદિ અર્થમાં નોશબ્દ જોયો છે, પણ મિશ્રભાવમાં તો ક્યાંઈ નથી જોયો. ૮૮૮

આચાર્યશ્રી ઉપરોક્ત શિષ્યના વચનનું સમાધાન કરે છે કે—

સચ્ચમયં દેસાઙ્ગસુ તદ્વત્યવસેણ સદ્વિવિણિઓગો ।

અમિયત્યા વ નિયાવા જુજ્ઞઙ તો મીસભાવેઽવિ ॥ ૮૮૯ ॥

સત્ય છે કે આ નોશબ્દ દેશાદિ અર્થમાં છે, તો પણ અર્થવશાત્ શબ્દનો વિનિયોગ થાય છે. (જે અર્થ જ્યાં ઘટે તે અર્થમાં ત્યાં તેનો પ્રયોગ કરાય છે.) અને નિપાતો (અવ્યયો) અનેક અર્થવાળા છે, તેથી તે મિશ્રભાવમાં પણ ઘટે છે. ૮૮૯

અથવા નોશબ્દ અહીં દેશવાચી કહીએ તોપણ કંઈ હાની નથી. કેમકે—

અવિસેસિયસંમિસ્સોવઓગદેસુત્તિ વા સુર્ય કાઙં ।

નોઆગમભાવસુણ નોસદ્દો હોજ્ઞ દેસેઽવિ ॥ ૮૯૦ ॥

અવિશેષિત સંમિશ્ર ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોઆગમથી ભાવશ્રુતમાં નોશબ્દ દેશઅર્થમાં પણ હોઇ શકે. ૮૯૦

અખંડ ઘટાદિનો ગ્રીવાદિ એક દેશ છે તેમ સામાન્ય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના અંશિય ઉપયોગનો શ્રુત એક દેશ છે, તેથી નોશબ્દ દેશ વાચી પણ લેવામાં આવી નથી, ગર્વાન સામાન્યથી જેમ પરિપૂર્ણ ઘટનો ગ્રીવાદિ એક ભાગ જેમ નોઘટ કહેવાય છે. તેમ અવિશેષિત (સામાન્યથી) જ્ઞાન-ક્રિયાના પરિણામરૂપ અખંડ વસ્તુનો શ્રુત પણ એક દેશ છે તેથી

જ્ઞાનક્રિયાના પરિણામ એ નોઆગમથી ભાવ શ્રુત છે, કારણ કે તેમાં એક દેશ તત્ત્વ શ્રુત છે ૮૯૦

હવે બીજા આચાર્યનો મત જણાવીને તેમાં દૂષણ આપે છે.

નોઆગમઓ કેઈ સદ્સહાયપુવઓગમિચ્છંતિ ।

નણુ સુતરમાગમત્તં હિ દવ્વ-ભાવાગમે જુત્તં ॥ ૮૯૧ ॥

શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને કેટલાક આચાર્યો નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે. (અયોગ્ય છે) કેમકે તેવા ભાવ આગમમાં નોઆગમપણુંજ સ્ફુટ રીતે યોગ્ય છે. ૮૯૧

કેટલાક આચાર્યો શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી ભાવશ્રુત માને છે, એ કે શ્રુતોપયોગ પૂર્વક બોલનારનો જે શ્રુતોપયોગ સહિત શબ્દ તે નોઆગમથી ભાવ છે, કેમકે તે ઉપયોગ અને શબ્દ એ બેના સમુદાયમાં ઉપયોગ લક્ષણ આગમનો એક તે છે અને શબ્દની અપેક્ષા વિના કેવળ ઉપયોગ માત્ર તે આગમથી ભાવ શ્રુત છે, શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે નોઆગમથી ભાવશ્રુત છે.

ઉપર પ્રમાણે તેઓતું માનવું અચુક્ત છે, કેમકે એમાં શ્રુતોપયોગ એ સ્ફુટ રીતે ભાવ આગમ છે અને શબ્દ એ દ્રવ્ય આગમ છે તેથી તેમાં આગમપણુંજ યોગ્ય છે. એટલે શબ્દ સહિત શ્રુતોપયોગ તે આગમથી શ્રુત કહેવાય, પણ નોઆગમથી શ્રુત ન કહે કેમકે જો કેવળ શ્રુતોપયોગ પણ આગમ કહેવાય છે, તો પછી તેની સાથે શબ્દરૂપ દ્રવ્ય આગમ મળવાથી તો તે સારી રીતે આગમ કહેવાય, પણ નોઆગમ તો નજ કહેવ. કારણ કે નોઆગમ તો આગમ અનાગમરૂપ સમુદાયમાંજ ઘટ છે. ૮૯૧

ઉપર જણાવેલ પક્ષ તરફથી પક્ષ કરીને ખંડન કરતા કહે છે કે—

અહ નાગમોત્તિ સદ્દો નોઆગમયા ય તદહિયત્તળઓ ।

આગમઓ દવ્વસુયં કિહ સદ્દો નાગમો જઈ સો ? ॥ ૮૯૨ ॥

શબ્દ આગમ નથી, માટે અનાગમરૂપ શબ્દથી અધિક હોવાથી ઉપયોગમાં નોઆગમપણું છે, જો તે શબ્દ આગમ નથી, તો પછી આગમથી દ્રવ્યશ્રુત કેમ થાય? ૮૯૨

જો એમ કહેવામાં આવે કે શબ્દ એ આગમ નથી, તેથી કરીને અનાગમરૂપ શબ્દ કરતાં ઉપયોગ અધિક હોવાથી ઉપયોગમાં નોઆગમપણું છે, કેમકે આગમ-અનાગમરૂપ સમુદાયમાં ઉપયોગ એ આગમનો એક દેશ હોવાથી તેમાં નોઆગમપણું યુક્ત છે.

જો એ પ્રમાણે શબ્દ એ આગમ ન હોય, તો આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત કેવી રીતે થાય નજ થાય, કેમકે શબ્દને અનાગમરૂપ માનેલ હોવાથી શબ્દ આગમના ભેદમાં સુપ્રતિષ્ઠાતાં પણ તે આગમથી દ્રવ્ય શ્રુત ન થાય. ખરી રીતે તો શબ્દ એ દ્રવ્યથી આગમજ તેથી દ્રવ્ય આગમ સહિત ભાવ આગમ તે આગમથીજ ભાવ શ્રુત ગણાય છે, પણ નોઆગમથી ભાવશ્રુત ગણાતું નથી. ૮૯૨

પુનઃ મતાન્તર જણાવીને તેમાં દૂષણ આપે છે.

અન્ને નોઆગમઓ સામિત્તાણાસિયં સુયં વૈતિ ।

જઈ ન સુયમણુવઓગે નણુ સુયરમણાસિયં નત્થિ ॥ ૮૯૩ ॥

બીજાઓ સ્વામિની અપેક્ષાએ શ્રુતોપયોગને આગમથી ભાવશ્રુત કહે છે અને

મિત્રી અપેક્ષાવિના નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે. જો અનુપયોગીમાં શ્રુત ન કહ્યું, તો પછી સ્વામિની અપેક્ષા વિના તો ભાવશ્રુત સ્ફુટ રીતે નથીજ. ૮૯૩

બીજો કેટલાક આચાર્યો સ્વામિઆશ્રિત શ્રુતોપયોગને ભાવશ્રુત કહે છે, અને સ્વામી અનાશ્રિત શ્રુતોપયોગને નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહે છે, આ પ્રમાણે તેઓનું માનવું બોલકુલ નકામું છે. કારણ કે અનુપયોગી વક્તામાં ભાવશ્રુત નથી કહ્યું, પરંતુ દ્રવ્યશ્રુતજ કહ્યું છે. તો પછી તે સ્વામિમાં અનાશ્રિત એવું શ્રુત તે તો ભાવશ્રુત પ્રગટ રીતે નથીજ. કેમકે સ્વામિ સિવાય પુસ્તકાદિમાં લખેલા શ્રુતમાં ઉપયોગ નજ હોય અને ઉપયોગ સિવાય ભાવશ્રુત સર્વથા ન હોય “ સ્વામિ અનાશ્રિત શ્રુત ક્યાંઈ પણ છે ” એમ પ્રતિપાદન કરનારનું એ તો મહાસાહસિકપણું છે. માટે તેઓનું તે મન્તવ્ય નકામું છે ૮૯૩

એ પ્રમાણે નોઆગમથી ભાવશ્રુત કહ્યું, હવે શ્રુતના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો કહે છે.

સુચ-સુત્ત-ગંથ-સિદ્ધંત-સાસને આણ-વચન ઉવણસે ।

પણવણ આગમેવિ ચ ઇગદ્દા પજ્જયા સુત્તે ॥ ૮૯૪ ॥

શ્રુત-સૂત્ર-ગંથ-સિદ્ધાન્ત-શાસન-આજ્ઞા-વચન ઉપદેશ-પ્રરૂપણા-અને આગમ એ સૂત્રના એક અર્થવાળા પર્યાય નામો છે. એ નામોનો અર્થ પ્રથમ સંક્ષેપ વડે કરીને કહ્યો છે. એ પ્રમાણે શ્રુતનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો ૮૯૪.

હવે સ્કંધનો કરે છે.

સ્વંધપદ્મણુવત્તો વત્તાડગમઓ સ દવ્વસ્વંધો ઉ ।

નોઆમમઓ જાણય-ભવ્વસરીરા-ડરિત્તોડયં ॥ ૮૯૫ ॥

સ્કંધપદમાં અનુપયોગી વક્તા તે આગમથી દ્રવ્યસ્કંધ છે. અને નોઆગમથી જ્ઞાતીરદ્રવ્યસ્કંધ-ભવ્યશરીરદ્રવ્યસ્કંધ અને તદુભયવ્યતરિક્તદ્રવ્યસ્કંધ. (એમ નોઆગમથી દ્રવ્યસ્કંધ ત્રણ પ્રકારે છે, (અહીં નામસ્કંધ અને સ્થાપનાસ્કંધ સમજી શકાય એવા હોવાથી કહ્યા નથી.) ૮૯૫

હવે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ સચિત્તાદિભેદ ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

સચ્ચિત્તો અચ્ચિત્તો મીસો ચ સમાસઓ જદ્દાસંલં ।

દુપયાઈ દુપણસાઈઓ ચ સેનાઈદેસાઈ ॥ ૮૯૬ ॥

(વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ) સચિત્ત-અચિત્ત-અને મિશ્ર, એમ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે તે અનુક્રમે દ્વિપદાદિ-દ્વિપ્રદેશાદિ અને સૈન્યના અપ્રદેશાદિ જણવા. ૮૯૬

વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધ, સચિત્ત અચિત્ત અને મિશ્ર, એમ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ મનુષ્ય-શુક (પાપટ)-મેના-(સારિકા) વિગેરે દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે-દ્વારિમ આમ્ર-બીજેરા વિગેરે અપદ સચિત્ત દ્રવ્ય સ્કંધ છે, ગાય-ભેસગાદિ-અનુષ્પદ દ્રવ્યસ્કંધ છે. અને બે પ્રદેશથી આરંભીને અનન્તાણુક પચન્તના સ્કંધો તે અચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધ છે. તથા હાથી-પોડા-રથ-પાયદળ-તરવાર-ભાલા-આદિના સમુદરૂપ સેનાનો આગતો-પાછતો કે મંચનો ભાગ તે મિશ્ર દ્રવ્યસ્કંધ છે. આદિ શબ્દથી ગામ નગરઆદિ પણ મિશ્રસ્કંધ છે ૮૯૬

બીજી રીતે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કંધના ત્રણ ભેદ કહે છે.

અહવા કસિણો અકસિણો અગેગદ્વો સ એવ વિણ્ણેઓ ।

દેસાડવચિઓવચિઓ અગેગદ્વો વિતેસોડયં ॥ ૮૯૭ ॥

અથવા કૃત્સ્નસ્કન્ધ-અકૃત્સ્નસ્કન્ધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ. એમ ત્રણ પ્રકારે સ્કન્ધ છે. દેશે અપચિત અને દેશે ઉપચિત તેજ અનેક દ્રવ્ય સ્કન્ધ જાણવો. (પૂર્વોક્તિ મિશ્ર સ્કન્ધથી) આમાં એટલો ભેદ છે. ૮૯૭

અથવા વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ બીજી રીતે પણ ત્રણ પ્રકારે છે. કૃત્સ્નસ્કન્ધ-અકૃત્સ્નસ્કન્ધ-અને અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ. તેમાં જેનાથી બીજો કોઈ મહોટો સ્કન્ધ ન હોય કૃત્સ્ન (પરિપૂર્ણ) સ્કન્ધ જાણવો. તે અધ્વસ્કન્ધ-હસ્તિસ્કન્ધ-અને મનુષ્યસ્કન્ધાદિ જાણ શિષ્ય:—જો એને કૃત્સ્ન સ્કન્ધ કહેતા હો તો તે પ્રકારાન્તર ન થયા, કેમકે પૂર્વોક્તિ સર્વ અધ્વાદિ સ્કન્ધનું બીજું નામ કહ્યું

ગુરુ:—એમ નહિ. પૂર્વે સચિત્તસ્કન્ધનો અધિકાર હોવાથી કેવળ જીવો જ કહી શકાય અને અહીં તો જીવ અને જીવથી વ્યાપ્ત શરીરના અવયવોનો સમુદાય તેને કૃત્સ્નસ્કન્ધ કહેલ છે, આથી અભિધેય (કહેવાયોગ્ય વસ્તુ) ના ભેદથી પ્રકારનો પણ ભેદ થયો.

શિષ્ય:—ભલે એમ હોય, પરંતુ કેવળ અધ્વાદિ સ્કન્ધને કૃત્સ્નસ્કન્ધપણું ધટવું ન કારણકે તેની અપેક્ષાએ હસ્તિ આદિ સ્કન્ધ વધારે મોટા હોય છે.

ગુરુ:—એમ નહિ. કારણકે અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક જીવ, અને જીવાધિષ્ઠિત શરીર પુદ્ગળોનો સમુદાય, તેનેજ અધ્વાદિસ્કન્ધપણું કહેલ છે. વળી જીવ અસંખ્યેય પ્રદેશો હોવાથી સર્વત્ર સમાન છે. તેથી હસ્તિઆદિ સ્કન્ધ મહોટો છે એમ કહી શકાય નહિ. જીવપ્રદેશ અને પુદ્ગળનો સમુદાય બંને સાથે વધે, તો ગજાદિસ્કન્ધ અધ્વાદિ સ્કન્ધ કરે મહોટો કહેવાય, પણ તેમ તો નથી, કારણકે સમુદાયની વૃદ્ધિનો અભાવ હોવાથી માત્ર પુદ્ગળની વૃદ્ધિ-હાની અહીં નહિ કહેલ હોવાથી સર્વત્ર અધ્વાદિ કૃત્સ્નસ્કન્ધપણું વિરૂદ્ધ નથી. વળી બાજબી આચાર્ય પૂર્વોક્તિ સચિત્તસ્કન્ધ વિચારમાં જીવ અને જીવાધિષ્ઠિત શરીર પુદ્ગળોના સમુદાયને સચિત્તસ્કન્ધ કહે અને અહીંયાં બુદ્ધિવડે શરીરથી જુદો કરેલો કેવળ જીવજ કૃત્સ્ન સ્કન્ધ છે એમ કહે આ પ્રમાણે બંને વ્યાખ્યાનમાં ફેરફાર કરીને કહે છે. તેથી તેમનો તો અહીં આ વ્યાખ્યાનમાં કંઈ પ્રતિજ્ઞ નથી, કેમકે અધ્વહસ્તિઆદિના જીવપ્રદેશોમાં ન્યૂનાધિકપણું ન તેથી સર્વત્ર કૃત્સ્નસ્કન્ધપણું વિરૂદ્ધ નથી.

જેનાથી બીજો અત્યંત મહોટો સ્કન્ધ હોય, તે અપૂર્ણ હોવાથી અકૃત્સ્નસ્કન્ધ કહેવાય. તે બે પ્રદેશાદિથી માંડીને છેક સર્વોત્કૃષ્ટ અનન્ત પરમાણુના સમુદાયથી બનેલા સ્કન્ધમાં એક પરમાણુએ ન્યૂન સ્કન્ધ પર્યન્ત જાણવું. કેમકે ઉત્કૃષ્ટઅનન્તાણુસ્કન્ધની અપેક્ષાએ એક પરમાણુએ ન્યૂન એવો ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો સ્કન્ધ અકૃત્સ્ન (અપૂર્ણ) સ્કન્ધ કહેવાય, તેની અપેક્ષાએ બે પરમાણુએ ન્યૂનસ્કન્ધ અકૃત્સ્નસ્કન્ધ કહેવાય. એ પ્રમાણે કેક પરમાણુની હાનીએ છેક ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કન્ધની અપેક્ષાએ બે પ્રદેશવાળો સ્કન્ધ કૃત્સ્નસ્કન્ધ જાણવો. આથીજ પૂર્વોક્તિ અચિત્તસ્કન્ધથી આનો ભેદ છે. પૂર્વે બે પ્રદેશી સ્કન્ધથી આરંભીને સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુક સ્કન્ધ પર્યન્તના સર્વ સ્કન્ધોને સામાન્યથી ચિત્ત સ્કન્ધરૂપે કહેલ છે, અને અહીં સંપૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ અનન્તાણુવાળો એક સ્કન્ધ ગ્રહણ થી કર્યો, કેમકે તે પરિપૂર્ણ હોવાથી કૃત્સ્નસ્કન્ધ છે.

સચિત્ત-અચિત્તરૂપ અનેક દ્રવ્યોથી બનેલા સ્કન્ધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ છે, તે દેશ પચિતોપચિત અધ્વ-હસ્તિઆદિ સ્કન્ધ જાણવો. એટલેકે નખ-દન્ત કેશાદિરૂપ પ્રદેશ

જીવપ્રદેશથી સહિત તે દેશોપચિત, અને ખીઠ-દ્વદ્ય-ખાહુ ઊરઆદિ રૂપ પ્રદેશમાં જીવ-
દેશથી વ્યાપ્ત તે દેશોપચિત. એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ એક પરિણામથી પરિણત સચેતન-અ-
તન દેશના સમુદાયાત્મક એવો જે અર્થાદિ સ્કંધ તે અનેકદ્રવ્યસ્કંધ જાણવો.

શિષ્ય:—જો એમ હોય તો કૃતસ્તસ્કંધથી આમાં શો તફાવત રહ્યો ?

ગુરુ:—ત્યાં અર્થગજઆદિના જેટલા અવયવો જીવપ્રદેશોવડે વ્યાપ્ત હોય, તેટલા
અવયવોનેજ કૃતસ્તસ્કંધપણું કહેલ છે, પણ જીવ પ્રદેશોથી અવ્યાપ્ત નખ આદિ અવય-
વોની અપેક્ષા સહિત નથી કહેલ. અને અહીં તો નખાદિ સહિત બીજા અવયવો જે જીવ-
દેશથી વ્યાપ્ત હોય તે ઉભયને અનેકદ્રવ્યસ્કંધ કહેલ છે. એટલે કૃતસ્તસ્કંધ અને અ-
કદ્રવ્યસ્કંધમાં તફાવત છે.

શિષ્ય:—તો પૂર્વોક્ત મિશ્રસ્કંધથી આનો શો તફાવત છે ?

ગુરુ:—અર્થ-હસ્તિઆદિ જીવો અને ખડ્ગઆદિ અજીવો ભિન્ન ભિન્ન છતાં પણ તે-
ના સમૂહની કલ્પનાવડે તેમને મિશ્રસ્કંધપણું કહ્યું છે. અને અહીં તો જીવપ્રયોગથી
વેશિષ્ટ એક પારિણામે પરિણત સચેતન-અચેતન દ્રવ્યોને અનેકદ્રવ્યસ્કંધપણું કહેલ છે.
એટલે એ મિશ્રમાં ને આ અનેકદ્રવ્યમાં તફાવત છે. આજ કારણથી મૂળ ગાથામાં પણ
‘વિસેસો’ એમ કહીને કૃતસ્તસ્કંધથી અને મિશ્રસ્કંધથી આ અનેકદ્રવ્યસ્કંધનો
મેદ છે, એમ કહ્યું છે. ૮૯૭

એ પ્રમાણે દ્રવ્યસ્કંધ કહ્યો, હવે ભાવસ્કંધ કહે છે.

આગમભાવસ્વંધો સ્વંધપયત્થોવઓગપરિણામો ।

નોઆગમઓ ભાવમ્મિ નાજ-કિરિયા-ગુણસમૂહો ॥ ૮૯૮ ॥

સ્કંધ પદાર્થોપયોગ પરિણામ તે આગમથી ભાવસ્કંધ છે. અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા ગુ-
ણનો સમૂહ તે નોઆગમથી ભાવસ્કંધ છે. ૮૯૮

અહીં આવશ્યકશ્રુતસ્કંધના ઉપયોગરૂપ અવબોધ તે જ્ઞાન જાણવું, અને ક્રિયા તે તે-
માં કહેલી સામાચારી તથા મૂળ-ઉત્તર ગુણ ભેદથી ભિન્ન તે ગુણો જાણવા. એ ત્રણેનો
સમુદાય તે જ્ઞાન-ક્રિયા અને ગુણનો સમૂહ જાણવો. ૮૯૮

એજ જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણનો સમૂહ જાણાવે છે.

સામાઙ્યાઙ્યાણં છળ્હજ્જયણાણ સો સમાવેસો ।

નોઆગમોત્તિ મળ્ણહ નોસહો મીસભાવમ્મિ ॥ ૮૯૯ ॥

સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોનો સમાવેશ તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણનો સમૂહ કહેવાય છે.
(કેમકે તે જ્ઞાન-ક્રિયા-અને ગુણમય છે) અને તે સમૂહ નોઆગમથી ભાવસ્કંધ કહે-
વાય છે. કારણકે નો શબ્દ (અહીં) મિશ્રભાવમાં છે. (અને જ્ઞાન-ક્રિયા-તથા ગુણનો
ઉપયોગ તે પણ મિશ્ર છે.) ૮૯૯

એ પ્રમાણે ભાવસ્કંધનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે સ્કંધના એક અર્થવાણાં નામો કહે છે.

ગણ-કાય-નિકાણ ય સ્વંધે વગ્ગે તહેવ રાસી ય ।

પુંજે પિંડે નિયરે સંઘાણ આહલ સમૂહે ॥ ૯૦૦ ॥

ગણ, કાય, નિકાય, સ્કંધ, વર્ગ, રાશી, પુંજ, પિંડ, નિર, સંઘાત, આદિ અને
સમૂહ. (એ સ્કંધનાં પર્યાયનામો છે. સામાયિકાદિ છ અધ્યયનના સમૂહરૂપ આ શ્રુત છે
તેથી આ સમુદાય તે આવશ્યકશ્રુતસ્કંધ જાણવો.) ૯૦૦

હવે સામાયિકાદિ અધ્યયનોના અર્થના અધિકારો જણાવવાને માટે પ્રસ્તાવના કહે
કિં પુણ અજ્ઞયણં?, જેણ છલત્યાહિગારવિણિરુત્તં ।

સામાઙ્યાઙ્યાણં તે ય ઇમે છ જ્ઞહાસંસ્વં ॥ ૧૦૧ ॥

શા માટે (આવશ્યક) છ અધ્યયનાત્મક છે ?, છ અર્થાધિકારથી જોડાયેલું છે તે આવશ્યક છ અધ્યયનાત્મક છે. એ સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે અનુક્રમે જાણવા. ૯૦૧

ઉપરોક્ત છ અર્થાધિકાર કહે છે.

સાવજ્ઞજોગવિરઈ ઉક્તિત્તણ ગુણવઓ ય પઢિવત્તી ।

સ્વલિયસ્સ નિંદણા વણતિગિચ્છ ગુણધારણા ચેવ ॥ ૧૦૨ ॥

સાવધયોગ (પાપવ્યાપાર)ની વિરતિ, જિનેશ્વરોની સ્તુતિ, ગુણવન્તની પ્રતિપત્તિ સ્ખલના થઈ હોય તેની નિન્દા, અપરાધ રૂપ પ્રણીની ચિકિત્સા, અને ગુણની પ્રતિપત્તિ (એ છ અધ્યયનોના છ અર્થાધિકાર છે.) ૯૦૨

સાવધયોગની વિરતિ (પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ) કરવા રૂપ અર્થાધિકાર સામાયિક અધ્યયનમાં છે. અહીંનોના ગુણનું કીર્તન કરવા રૂપ અર્થાધિકાર ચતુર્વિંશતિ સ્તવાધ્યય (લોગસ્સ)માં છે. ગુણવાન્ ગુરુને વન્દન-પૂજન કરવા રૂપ જે પ્રતિપત્તિ તે અર્થાધિકાર વન્દનાધ્યયન (વાંદણાં)માં છે. શ્રુત-શીલમાં સ્ખલના થઈ હોય તેની નિન્દા કરવા રૂપ અર્થાધિકાર પ્રતિક્રમણાધ્યયન (વંદિતુ કે શ્રમણસૂત્ર)માં છે. થએલા અપરાધની મા માટે ચારિત્રરૂપ આત્માના અપરાધરૂપી પ્રણીની ચિકિત્સા કરવારૂપ અર્થાધિકાર કાર્યોગાધ્યયનમાં છે. વ્રતનો ભંગ અથવા અતિચાર થવાથી લાગેલા કુમ્મી કાઉસ્સગથી દૂર નહિ થયેલાને દૂર કરવાને અનશનાદિગુણધારણ કરવારૂપ અર્થાધિકાર ક્રિયાધ્યાન અધ્યયનમાં છે. એ પ્રમાણે આવશ્યક-શ્રુત-સ્કંધરૂપ ત્રણ પદનો નામાદિ ન્યાસ કર્યો. તેમજ અર્થાધિકાર કહેવારૂપ સમુદાયાર્થનું નિરૂપણ પણ કર્યું. ૯૦૨

હવે પૂર્વે કહ્યા મુજબ અધ્યયનનો નામાદિ ન્યાસ કહેવો જોઈએ. પણ તે અહીં ન કહેતા, કારણકે—

દારકમાગયાણં, વીસું વીસુમિહમોહનિપ્પન્ને ।

અજ્ઞયણાણં નાસં વક્ખામો લાઘવનિમિત્તં ॥ ૧૦૩ ॥

દારોનાં અનુક્રમે આવેલા અધ્યયનોનો ન્યાસ લિત્ત લિત્ત, આધનિપ્પત્ત નિક્ષેપમાં અહીં આગળ જતાં લાઘવાર્થ કહેવાશે. ૯૦૩

હવે ઉપસંહાર કરીને આગળના વિષયનો સંબંધ કરતાં કહે છે કે—

આવસ્સયસ્સ एसो પિંડત્થો વણિઓ સમાસેણં ।

एत्तो एक्केकं પુણ અજ્ઞયણં વણ્ણહસ્સામિ ॥ ૧૦૪ ॥

એ પ્રમાણે આવશ્યકનો (આવશ્યક શ્રુતસ્કંધ એવું જેનું અર્થ યુક્ત નામ છે તેનો) પિંડાર્થ-સમુદાયાર્થ સંક્ષેપથી કહ્યો. હવે પછી સામાયિકાદિ એકેક અધ્યયનનો અર્થ કહીશું. ૯૦૪

સમુદાયાર્થ નામનું ચોથું દ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે પાંચમું દ્વાર કહેવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ સામાયિક અધ્યયન કહે છે.

તત્ત્વઽઙ્ગયણં સામાયંતિ સમભાવલક્ષણં પદમં ।

જં સર્વગુણાહારો વોમં પિત્ર સર્વદન્વાણં ॥ ૧૦૫ ॥

તે છ અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામે પહેલું અધ્યયન છે. જેમ સર્વ-
દ્રવ્યોના આધારભૂત આકાશ છે તેની પેઠે સર્વગુણોનો એ આધાર છે. ૯૦૫

એ છઠ્ઠે અધ્યયનોમાં સમભાવ લક્ષણ સામાયિક નામા અધ્યયન સર્વમાં પહેલું છે,
કારણકે સર્વ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનો આધાર જેમ આકાશ છે, તેમ સામાયિક અધ્યયન
પણ સર્વ મૂળોત્તરગુણોનો આધાર છે. સામાયિક હોય, તોજ તે મૂળોત્તર ગુણો હોય ને
ન હોય તો તે ગુણો પણ નહોય, કેમકે સમતારહિત પ્રાણિની અંદર કદિપણ પરમાર્થિક-
ગુણો હોતા નથી. ૯૦૫

અથવા સામાયિક અધ્યયન પ્રથમ હોવામાં બીજું પણ કારણ છે.

અહવા તન્મેય ચ્ચિય સેસા જં દંસનાયં તિવિહં ।

ન ગુણો ય નાણ-દંસગ-ચરણબ્ધિઓ જઓ અત્થિ ॥ ૧૦૬ ॥

અથવા બાકીનાં અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના ભેદો છે, કેમકે સામાયિક
દર્શનાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. અને જ્ઞાન-દર્શન-ને ચારિત્રથી અધિક બીજા ગુણો નથી. ૯૦૬

બાકીના ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનો સામાયિકઅધ્યયનના ભેદોજ છે. કેમકે
દર્શન-સમ્યક્ત્વ-સામાયિક-શ્રુતસામાયિક અને ચારિત્રસામાયિક એમ ત્રણ પ્રકારે
સામાયિક છે. આ ત્રણ ભેદમાં બધાએ ગુણની જાતિ અન્તર્ભૂત થાય છે. કેમકે જ્ઞાન-
દર્શન અને ચારિત્ર સિવાય ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિગતગુણો ભિન્ન નથી, તેથી બાકીના અધ્ય-
યનો સામાયિક અધ્યયનના ભેદો હોવાથી સામાયિક અધ્યયન સર્વથી પહેલું કહ્યું છે. ૯૦૬

અણુઓગદ્વારાઈં મહાપુરસ્તેવ તસ્સ ચત્તારિ ।

અણુઓગોત્તિ તદત્થો દારાઈં તસ્સ ઉ મુહાઈં ॥ ૧૦૭ ॥

એ સામાયિક અધ્યયનના મહાનગરની પેઠે ચાર અનુયોગદ્વારો છે. અનુયોગ એટલે
તેની (તે અધ્યયનની) વ્યાખ્યા કરવાના દ્વારો એટલે પ્રવેશ કરવાનાં મુખો. ૯૦૭

સામાયિક અને અનુયોગને માટે એ નગર અને દ્વારની કલ્પના અર્થવાળી છે. તે
ખતાવે છે.

અકયદ્વારમનગરં કણદારંપિ દુક્કલસંચારં ।

ચડમૂલદ્વારં પુણ સપટ્ટિદ્વારં સુહાદિગમં ॥ ૧૦૮ ॥

નિરંતર પ્રાકારના વલયે ફરીને વીંટાયેલું દ્વાર [વનાતું] નગર એ નગર નથી, કેમકે માણ-
સોને જવા આવવાનો અભાવ હોય છે અને એક દ્વારવાળું પણ હાથી વીંગેરેથી શાંકાસવાકુ
હોવાથી હુએ સંચાર થાય એવું હોય છે, પરંતુ ચાર મૂળદ્વાર અને પ્રતિદ્વારવાળું નગર
મુખે ગમનાગમનવાળું થાય છે. ૯૦૮

સામાયમહપુરમવિ અકયદ્વારં તહેગદારં વા ।

દુરહિગમં, ચડદારં સપટ્ટિદ્વારં સુહાદિગમં ॥ ૧૦૯ ॥

(એજ પ્રમાણે) સામાયિકરૂપ મહાનગર પણ (અર્થ જાણવાના હિયાય બૂત એવા

ઉપક્રમાદિ) દ્વારે શૂન્ય હોય, તો તેનો અર્થ જાણી શકાય નહિ. એક દ્વાર હોયતો દીથી ઘણા કાળે જાણી શકાય, અને કરેલા ભેદોએ કરીને સહિત ઉપક્રમાદિ ચાર યોગદ્વાર યુક્ત હોય તો સુખપૂર્વક થોડા કાળમાં તેનો અર્થ જાણી શકાય. ૯૦૯ તે દ્વારો આ પ્રમાણે છે.

તાળીમાણિ ઉવક્કમ-નિક્કેવા-ડણુગમ-નયસનામાઈં ।

છ-ત્તિ-દુ-દુવિકપ્પાઈં પમેયઓડ્ણેગમેયાઈં ॥ ૯૧૦ ॥

તે અનુયોગદ્વારો આ પ્રમાણે છે. ઉપક્રમ-નિર્દેશ-અનુગમ અને નય, એ અનુદ્વારોનાં નામો છે, ને તે અનુક્રમે છ, ત્રણ, બે, બે ભેદોવાળા છે, અને ઉત્તરભેદો પ્રકારે છે. ૯૧૦.

એ પ્રમાણે પાંચમું દ્વારોપન્યાસ અને છઠું ભેદ દ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે સાતમું નિરૂપ્તિદ્વાર કહે છે.

સત્થસ્સોવક્કમણં ઉવક્કમો તેણ તમ્મિ વ તઓ વા ।

સત્થસમીવીકરણં આણયણં નાસદેસમ્મિ ॥ ૯૧૧ ॥

તે વડે, તે છતે અથવા તેથી શાસ્ત્રને નિર્દેશ કરવા યોગ્ય કરાય તે ઉપક્રમ, શાસ્ત્રને સમીપ કરવું એટલે ન્યાસ દેશમાં લાવવું તે ઉપક્રમ ૯૧૧

દૂર રહેલી શાસ્ત્રઆદી વસ્તુને તે તે પ્રતિપાદન કરવાના પ્રકારોવડે નિર્દેશ યોગ્ય કરવું તે ઉપક્રમ, ઉપક્રાન્ત વસ્તુ એટલે ઉપક્રમાન્તર્ગત ભેદોવડે વિચારેલ નિર્દેશ થાય છે અન્યથા નહિ. અથવા ગુરૂવચનવડે શાસ્ત્રને નિર્દેશ યોગ્ય કરાય છે તે ઉપક્રમ, અથવા શિષ્યને શ્રવણનો ભાવ છતે જે માટે શાસ્ત્ર નિર્દેશ યોગ્ય કરાય છે ઉપક્રમ અથવા વિનીત શિષ્યના વિનયથી શાસ્ત્રને નિર્દેશ યોગ્ય કરાય તે શ્રવણભાવ તે વિનય ઉપક્રમ. કેમકે વિનયવડે આરાધિત ગુરૂજ શાસ્ત્રને નિર્દેશ કરવા યોગ્ય છે. અહીંઆં સઘળે ઠેકાણે શાસ્ત્રનું સમીપીકરણ, શાસ્ત્રનું ન્યાસ દેશમાં લાવવું નિર્દેશયોગ્ય કરવું. એ રૂપ ઉપક્રમ જાણવો. ૯૧૧

હવે નિર્દેશની નિરૂપ્તિ કહે છે.

નિક્કિવપ્પઈ તેણ તર્હિં તઓ વ નિક્કેવણં વ નિક્કેવો ।

નિયઓ વ નિચ્છિઓ વા સેવો નાસોત્તિં જં મણિયં ॥ ૯૧૨ ॥

જે વડે જે છતે અથવા જેથી શાસ્ત્રનો નામાદિવડે નિર્દેશ (વ્યવસ્થા) કરાય નિર્દેશ અથવા નામાદિવડે શાસ્ત્રનો ન્યાસ-વ્યવસ્થા કરવી તે નિર્દેશ, અથવા “નિ” એ નેશ્વિત, અને “ક્ષેપ” એટલે શાસ્ત્રાદિનો નામાદિવડે ન્યાસ તે નિર્દેશ કહેલ છે. ૯૧૨

હવે અનુગમની નિરૂપ્તિ કહે છે.

અણુગમ્મઈ તેણ તર્હિં તઓ વ અણુગમણમેવ વાડણુગમો ।

અણુજોડણુરૂવઓ વા જં સુત્તથાણમણુસરણ ॥ ૯૧૩ ॥

જે વડે-જે છતે અથવા જેથી સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય તે અનુગમ, અથવા એટલે સૂત્રનું “ગમ” એટલે વ્યાખ્યાન તે અનુગમ, અથવા અનુરૂપ-યોગ્ય રીતે અથવા અનુકરણ કરવું તે અનુગમ, અથવા સૂત્ર અને અર્થનો યોગ્ય સંબંધ કરવો તે અનુગમ.

હવે નયની નિરૂપિત કહે છે.

સ નયઃ તેણ તર્હિં વા તઓઽહવા વત્યુણો વ જં નયણં ।

વહુહા પજ્ઞાયાણં સંભવઓ સો નઓ નામ ॥ ૧૧૪ ॥

તે (વક્તા સંભવ થતા પર્યાયો વડે) વસ્તુને જાણે તે નય, અથવા જે વડે-જે છતે જેથી વસ્તુ જણાય તે નય, અથવા વસ્તુનો જે બોધ તે નય, (અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુમાં એક અંશગ્રાહી બોધ તે નય.) વસ્તુના ઘણા પર્યાયોના સંભવથી અમુક પર્યાય-ડે વસ્તુને જાણવું તે નય. ૯૧૪

સાતમું નિરૂપિતદ્વાર પૂર્ણ થયું.

પ્રથમ ઉપક્રમ-પછી નિર્દેશ-પછી અનુગમ-અને તે પછી નય, આ પ્રમાણે એ અનુગમ દ્વારેનો અનુક્રમ કહેવાતું શું કારણ છે ? એવી શંકાના સમાધાન માટે આઠમું ક્રમ-પર્યાયન દ્વાર કહે છે.

દારકમોઽયમેવ ડ નિર્વિવ્વપ્પઃ જેણ નાસમીવત્થં ।

અણુગમ્મઃ નાણત્થં નાણુગમો નયમયવિહીણો ॥ ૧૧૫ ॥

સંવંધોવક્કમઓ સમીવમાણીય નત્થનિવ્વેવં ।

સત્થં તઓઽણુગમ્મઃ નર્હિં નાણાવિહાણેહિં ॥ ૧૧૬ ॥

દ્વારેનો આજ અનુક્રમ છે, કારણકે જે સમીપ ન લવાયું હોય તેનો નિર્દેશ નથી કરાતો. નામાદિ નિર્દેશ વિના અર્થથી અનુગમન થતું નથી, તેમજ નયમત સિવાય અનુગમ પણ થતો નથી, પરંતુ ક્રમથી સમીપ લાવીને નામ-સ્થાપનાદિ વડે નિર્દેશ એવું જે શાસ્ત્ર તે અર્થથી અનુસરાય છે, અને વિવિધ નયો વડે તેની વ્યાખ્યા કરાય છે. ૯૧૫-૯૧૬

અહીં હવે ઉપક્રમ કહેવાનો અધિકાર છે, તે ઉપક્રમ, ભાવ ઉપક્રમના આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ-વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર એ જે છ ભેદો છે તેથી આગળ વિસ્તારથી કહેવાશે, એ વિસ્તૃત અર્થનું તાત્પર્ય મન્દબુદ્ધિવાળાઓ અહણ કરી શકે નહિ; તેથી તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને ભાવ ઉપક્રમગત આનુપૂર્વીઆદિ છ ભેદો સંક્ષેપથી કહે છે.

ગુરુભાવોવક્કમણં કા પરિવાડો કઠ્ઠત્થમજ્ઞયણં ।

ભાવમ્મિ કમ્મિ વટ્ટઃ કિમિદં દવ્વં ગુણો કમ્મં ? ॥ ૧૧૭ ॥

જીવગુણોઽજીવગુણો કિં નાણં દંસણં ચરિત્તં વા ।

પચ્ચક્કવં અણુમાણં ઓવમ્મમહાગમો વાત્તિ ? ॥ ૧૧૮ ॥

લોહય લોહત્તરિઓ કિં સુયમત્યોઽહવોમયં હોજ્ઞા ।

અપ્પયઓઽણંતરઓ પરંપરં વાઽઽગઓ કસ્સ ? ॥ ૧૧૯ ॥

કિં દિટ્ઠિવાઇયં કાલિયં વ કિં વા મુયત્થપરિમાણં ।

સસમય-પરસમઓમયસિદ્ધંતાણં વ કો વચ્ચો ? ॥ ૧૨૦ ॥

કો વ સમણદેસો સમુદાયત્વાહિયાર ઇહ નિયઓ ।

અજ્ઞયણોવક્કમણં કાયવ્વમિહેવમાઈહિં ॥ ૧૨૧ ॥

કહી રીતે ગુરુ પ્રસન્ન થાય ? કયા અનુક્રમે આ કેટલામું અધ્યયન છે ? કયા ભાવ આ અધ્યયન છે ? ગુ' આ દ્રવ્ય છે, ગુણ છે, કે કર્મ છે ? (ગુણ છે તો) જીવનો ગુણ છે, અજીવનો ગુણ છે ? (જીવનો છે તો) જ્ઞાન, દર્શન કે ચારિત્ર છે ? (જ્ઞાન છે તો) પ્રત્યક્ જ્ઞાન છે, અનુમાન છે, ઉપમાન છે, કે આગમરૂપ છે ? (આગમરૂપ છે તો) લૌકિક આગમ છે કે લોકોત્તર આગમ છે ? (લોકોત્તર આગમ છે તો) સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ છે, ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? દૃષ્ટિવાદ કે કાલિક છે ? આ સૂત્રાર્થનું પરિમાણ કેટલું છે ? આમાં સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અ ઉભયસિદ્ધાન્તમાંથી કયો સિદ્ધાન્ત તથા તેનો કયો ભાગરૂપ અહીં સમુદાયાર્થ અધિકા, નિયત છે ? ઇત્યાદિ પ્રકારે અહીં અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. ૯૧૭-૯૨૧

સામાયિકાદિ અધ્યયનના જ્ઞાન માટે તેની ઇચ્છાવાળા શિષ્યે ગુરુના ભાવનો ઉપક્રમ કરવો, એટલે ગુરુમહારાજ કયા પ્રકારે પ્રસન્ન થાય એમ વિચારવું. પરિપાટી એટલે તે અનુક્રમ ત્રણ પ્રકારે છે, પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમ, પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમ, અને અનાનુપૂર્વીક્રમ. આ ત્રણ અનુક્રમમાંથી કયો અનુક્રમ આ અધ્યયનમાં ઉપયોગી છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું આ ત્રણે અનુક્રમ ઉપયોગી છે, જેમકે પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમથી આ સામાયિકાધ્યયન પહેલું પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમથી છઠું છે અને અનાનુપૂર્વીક્રમથી તો સાતસો અઢાર ભાગા થાય તેથી અનિયત છે. આદ્યિકાદિ છ ભાવનો વિષય હોવાથી આ અધ્યયન કયા ભાગ હોય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય. આ અધ્યયન દ્રવ્ય ગુણ છે કે કર્મ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવું કે આ અધ્યયન ગુણ છે, જો ગુણ છે, તે જીવનો ગુણ છે કે અજીવનો ગુણ છે ? જીવનો ગુણ છે, જો જીવનો ગુણ છે તો તે છે; દર્શન છે કે ચારિત્ર છે ? જ્ઞાન છે તો તે પ્રત્યક્ જ્ઞાન છે અનુમાનરૂપ છે ઉપ છે કે આગમરૂપ છે ? જો આગમરૂપ છે, તો તે લૌકિક આગમ છે, કે લોકોત્તર આગમ છે ? લોકોત્તર આગમ છે. લોકોત્તર આગમ છતાં પણ તે સૂત્રાગમ છે, અર્થાગમ કે ઉભયાગમ છે ? અથવા આત્માગમ છે, અનન્તરાગમ છે, કે પરંપરાગમ છે ? પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજાવું કે તીર્થંકરોને આ અધ્યયન અર્થથી આત્માગમ છે તથા ગણધરે અનન્તરાગમ અને બીજાઓને પરંપરાગમ છે, અને ગણધરોને સૂત્રથી આત્માગમ, જ'બૂ. મીને અનન્તરાગમ, અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. વળી લોકોત્તર આગમ છે તો અધ્યયન દૃષ્ટિવાદિક છે કે કાલિક છે ? કાલિક છે. (એટલે કાળ વખત વર્જિત થાય વા ભણાય તે કાલિક, એવો અર્થ અહીં લેવો) કાલિક છે તો તેના સૂત્ર અને અર્થનું પરિમાણ કેટલું છે ? સૂત્રાક્ષર વગેરે પરિમિત છે, અને અર્થ વગેરે અનન્તા છે; તથા આ અધ્યયન સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત-અને ઉભય સિદ્ધાન્ત એમાંથી કયું કહેવાનું છે ? અહીં સ્વસિદ્ધાન્ત કહેવાનો છે. સ્વસિદ્ધાન્ત છે, તો કયા શાસ્ત્રનો વિભાગ સમુદાયાર્થપણે અધિકૃત છે ? અધ્યયનની વિરતિનો અહીં અર્થાધિકાર છે. સમવતાર તો આનુપૂર્વીઆદિમાં કહી ગયા, જીવો નથી કહેતા. ઇત્યાદિ પ્રકારે આ અધ્યયનનો ઉપક્રમ કરવો. એટલે નિલેખની કરવી. ૯૧૭-થી ૯૨૧

હવે છ પ્રકારે ઉપક્રમ કહે છે.

નામાઈ હ્રમ્એઓ ઉવક્રમો દન્વઓ સચિત્તાઈ ।

તિવિહો દુવિહો ય પુળો પરિક્રમ્મે વત્થુનાસે ય ॥ ૧૨૨ ॥

નામાદિ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે. તેમાં દ્રવ્ય ઉપક્રમ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે, અને તે દરેક પુનઃ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બેબે પ્રકારે છે, ૯૨૨

નામ ઉપક્રમ-સ્થાપના ઉપક્રમ-દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ક્ષેત્રઉપક્રમ-કાળ ઉપક્રમ અને ભાવ ઉપક્રમ એમ છ પ્રકારે ઉપક્રમ છે, એમાંના નામઉપક્રમ અને સ્થાપનાઉપક્રમ સુગમ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ નથી કહેતા. અને દ્રવ્ય ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. આગમથી તથા નોઆગમથી એમ દ્રવ્ય ઉપક્રમ બે પ્રકારે છે; ઉપક્રમ પદના અર્થને જાણનાર હોય, પણ તેના ઉપયોગવાત્ ન હોય તે આગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહેવાય, અને નોઆગમથી દ્રવ્ય ઉપક્રમ તે ત્રણ પ્રકારે છે, જ્ઞશરીર દ્રવ્ય ઉપક્રમ-ભવ્યશરીર દ્રવ્યઉપક્રમ-અને તદ્દવ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ, એમાંના પ્રથમના બે ભેદ સુગમ છે, અને ત્રીજો ભેદ સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારે છે. તેમાં સચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ દ્વિપદ-ચતુષ્પદાદિ જીવોનો, અચિત્ત દ્રવ્ય ઉપક્રમ ગોળ-ખાંડ વિગેરેનો, અને મિશ્ર ઉપક્રમ તે આભરણાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ જીવોનો જાણવો, આ સચિત્તાદિ ઉપક્રમ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશ એમ બે બે પ્રકારે થાય છે. ૯૨૨

એજ પરિકર્મ અને વસ્તુનાશનું સ્વરૂપ કહે છે.

परिकर्मं किरियाए वत्थूणं गुणविसेसपरिणामो ।

तदभावे य विणासो दव्वाइणं जहाजोगं ॥ ९२३ ॥

ક્રિયાવડે વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિકર્મ; અને વસ્તુનો અભાવ થાય તે વિનાશ કહેવાય. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિનો ઉપક્રમ યથાયોગ્ય જાણવો. ૯૨૩

ક્રિયાવિશેષથી વસ્તુઓના ગુણવિશેષનો પરિણામ તે પરિકર્મ કહેવાય છે. જેમકે ધી-રસાયણાદિના ઉપયોગથી સ્નેહ-મર્દનઆદિ ક્રિયા વડે પુરુષાદિના ઉત્તમ વર્ણ-બળ સુવાવસ્થા થવી વિગેરે, તેમજ કર્ણ-સ્કંધઆદિની વૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે ક્રિયા વિશેષથી પુરુષાદિ વસ્તુને બળ-ચૌવનાદિરૂપ ગુણ પરિણામ પામે છે. કેટલાએકના મતે શાસ્ત્ર-શિક્ષા ગન્ધર્વ-નૃત્યઆદિ કળા પ્રાપ્તિ કરવી તે દ્રવ્ય ઉપક્રમ છે, પણ એ શાસ્ત્રાદિ વિજ્ઞાન વિશેષને અહણ કરવા રૂપ હોવાથી ભાવ ઉપક્રમમાં તેનો સમાવેશ થાય, પરંતુ જે આભવ્યના સંસ્કારની અપેક્ષાએ તેને દ્રવ્ય ઉપક્રમ કહીએ તો કંઈ વિરોધ નથી, એજ પ્રમાણે શુક-સારિકા વિગેરે દ્વિપદાદિને શિક્ષાવડે ગુણપ્રાપ્તિ કરવામાં જે દ્રવ્ય ઉપક્રમ તે મનિત્તનો પરિકર્મથી ઉપક્રમ જાણવો.

વસ્તુનો નાશ થએથી વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય છે, જેમકે કાળાન્તરે પુરુષાદિનો નાશ થવાનો હોય તો પણ તે પુરુષાદિ વસ્તુનો તરવાર આદિ વડે હમણાંજ નાશ કરવો, તે વિનાશ ઉપક્રમ કહેવાય. એજ પ્રમાણે હસ્તિ-અર્ધઆદિ ચાર પગવાળા અને દાંડિમ-આદિ અનેકોઠ વિગેરે પગવિનાના જીવોનો પરિકર્મથી અને વિનાશથી જે ઉપક્રમ તે પણ સચિત્તદ્રવ્ય ઉપક્રમ સમજી લેવો તથા મણિ-મોતી-વસ્ત્ર વિગેરે અચિત્ત દ્રવ્યનો ખાર-માટી-પુટપાક આદિ વડે પરિકર્મરૂપી ઉપક્રમ અને ઘણુ ઘણુ આદિ વડે ટીપવાથી નાશરૂપી ઉપક્રમ જાણવો. તેમજ વસ્ત્ર અલંકારાદિ યુક્ત દ્વિપદાદિ મિશ્ર દ્રવ્યનો પણ એજ પ્રમાણે પરિકર્મ અને વિનાશથી ઉપક્રમ જાણવો. જેમ આ દ્રવ્યનો ઉપક્રમ કહ્યો, તેવીજ રીતે કાળ અને ક્ષેત્રનો ઉપક્રમ પણ સમજવો. તે અનુક્રમે આગળજ કહેવાશે. ૯૨૩

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે અને ગુરુ તેનું સમાધાન કરે છે કે—

સ્વેત્તમરૂઢં નિચ્છં ન તસ્સ પરિક્રમ્મણો ન ચ વિનાસો ।

આહેયગતવસેણ ઉ કરણ-વિનાસોવયારોઽત્ય ॥ ૧૨૪ ॥

ક્ષેત્ર અમૃત્ અને નિત્ય હોવાથી તેનો પરિકર્મ અને વિનાશ થઈ શકે નહિ, (૧) એ પરિકર્મ અને વિનાશ (ક્ષેત્રના) આધેયગત દ્રવ્યમાં થતો હોવાથી તે ક્ષેત્રમાં ઉપક્રમ કરાય છે. ૯૨૪

શિષ્ય:—આધેય દ્વારાએ પણ તે કેવી રીતે થઈ શકે? તે માટે કહે છે કે-

નાવાઈ ઉવક્કમણં હલ-કુલિયાઈહિં વાવિ સ્વેત્તસ્સ ।

સંમજ્જભૂમિકમ્મે પંચતલાગાઙ્યાણં ચ ॥ ૧૨૫ ॥

જળના આધારભૂત ક્ષેત્રનો વહાણુ આદિ વડે ઉપક્રમ કરાય છે, અને ભૂમિના આ ભૂત ક્ષેત્રનો હળ-કુલિકા આદિ વડે પરિકર્મરૂપ ઉપક્રમ થાય છે. એજ પ્રમાણે સંખા ભૂમિકર્મ-અને માર્ગમાં તળાવ આદિ કરવા વડે ક્ષેત્રનો પરિકર્મ ઉપક્રમ થાય છે, હસ્તિ આંધવા આદિ વડે ક્ષેત્રનો વિનાશ ઉપક્રમ થાય છે. ૯૨૫

હવે કાળ ઉપક્રમ કહે છે.

જં વત્તણાઈરૂવો કાલો દવ્વાણ ચેવ પજ્જાઓ ।

તો તક્કરણવિનાસે કીરડ કાલોવયારો ઉ ॥ ૧૨૬ ॥

જે વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, તે દ્રવ્યોનો પર્યાય છે, તેથી તે દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિન કાળના પરિકર્મ અને વિનાશનો ઉપચાર કરાય છે. ૯૨૬

કેટલાએક આચાર્યો કાળને વર્તનાદિ રૂપેજ માને છે, પણ સમયાદિરૂપ નથી મા તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશમાં કાલના પરિકર્મ અને વિનાશ થાય છે એટલે કે પર્યાયમાં કાળ ઉપક્રમનો ઉપચાર કરાય છે, કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-દ્રવ્યનું રૂપે પરમાણુઆદિ દ્રવ્યનું રહેવું તે વર્તના, વસ્તુઓનું નવા-જુનાદિરૂપે થવું તે પરિકર્મ અને અતીત-અનાગત-વતમાનરૂપ-ક્રિયા, એ પ્રમાણે વર્તના-પરિણામ અને કાળ છે, તે દ્રવ્યોના પર્યાયો છે અને તેથી દ્રવ્યના પરિકર્મ અને વિનાશનો વર્તન દ્રવ્યના પર્યાયમાં ઉપચાર કરાય છે. તેથી કાળના પણ પરિકર્મ ઉપક્રમ અને ન કહેવાય છે. ૯૨૬

હવે જેઓ સમયાદિરૂપે કાળ માને છે, તેઓના મતે સમયાદિરૂપ કાળના પા અને વિનાશ કેવી રીતે થાય? તે માટે કહે છે કે--

છાયાણ નાલિયાણ વ પરિક્રમ્મં સે જહત્થવિણ્ણાણં ।

રિક્ખાઈચારેહિં ચ તસ્સ વિણાસો વિવજ્જાસો ॥ ૧૨૭ ॥

શંકુઆદિના પડછાયારૂપ છાયાવડે અથવા ઘટિકાદિવડે સમયાદિરૂપકાળનું યથાર્થ થવું તે કાળનો પરિકર્મ અને નક્ષત્રઅહુઆદિની ગતિવડે અનિષ્ટ ફળ દાયકપણે થવું કાળનો વિનાશ-વિપર્યાય કહેવાય. ૯૨૭

એ પ્રમાણે કાળ ઉપક્રમ કહ્યો; ભાવ ઉપક્રમ કહે છે.

જં પરહિયયાકૂયાવધારણમુવક્કમો સ ભાવસ્સ ।

તસ્સાસુભસ્સ મરુદ્ધિ-ગણિયા-મચ્છાદઓઽભિહિયા ॥ ૧૨૮ ॥

જે અભિનિષ્ટ આપણાં દિવસો કીર્તિને બીજાના દ્રવ્યના ભાવને બદલવું તે ભાવ ઉ

તે મોક્ષના કારણભૂત શુભ અને સંસારના કારણભૂત અશુભ એવી રીતે બે પ્રકારે છે, તે માંના અશુભ ભાવઉપક્રમમાં આત્મણી-ગણિકા-અમાત્ય વિગેરેનાં દૃષ્ટાન્તો કહ્યા છે. ૯૨૮

કોઇ એક આત્મણીને ત્રણ કન્યાઓ હતી, તેણીએ વિચાર્યું કે આ કન્યાઓને પરણાવ્યા પછી એવી યુક્તિ કરું કે જેથી તેઓ સુખી થાય. એમ વિચારીને સર્વથી મોટી પુત્રીને પરણાવ્યા પછી કહ્યું કે. તારે વાસભુવનમાં પ્રથમ સમાગમ થતાં તારે તારા પતિનો કંઈક ગુન્હો પ્રગટ કરીને તેના મસ્તકે લાતનો પ્રહાર કરવો, તે પછી જે બને તે મને કહેજે. ' માતાના શીખવ્યા મુજબ તે કન્યાએ તે પ્રમાણે કર્યું, એટલે તેનો પતિ અતિસ્નેહથી તરલીત મનવાળો થઇને કહેવા લાગ્યો, ' અરે! વહાલી ! આમ પ્રહાર કરવાથી તારા સુકુમાળ ચરણને પીડા થઇ હશે,' ઇત્યાદિ, એમ કહીને પ્રિયતમાના ચરણનું મર્દન કરવા લાગ્યો. બીજે દિવસે આ બનાવનો હકીકત તેણીએ પોતાની માતાને કહી, એ બનાવથી તેની માતા જમાઇનો ભાવ જાણીને ખુશી થઇ ને પુત્રીને કહ્યું કે ' હે પુત્રી ! તું તારા ગૃહમાં તારી ઇચ્છા મુજબ કર, તારો પતિ તારા વચનનો કદિપણ અનાદર નહિ કરે,' તે પછી આત્મણીએ બીજી પુત્રીને ઉપર મુજબ શીખવ્યું, અને તેણીએ પણ તે પ્રમાણે પોતાના પતિના મસ્તકપર પ્રહાર કર્યો, એટલે તેનો પતિ બોલ્યો, " અરે ! કુલીન અબળાને આમ કરવું યોગ્ય નથી, " ઇત્યાદિ કહીને ક્ષણવાર રોશ કરીને શાન્ત થઈ ગયો, બીજે દિવસે બનેલો બનાવ તેણીએ પોતાની માતાને કહ્યો, એટલે કહ્યું કે બેટા તું પણ તારા ગૃહમાં ઇચ્છામુજબ વરત, માત્ર થોડીવાર ક્રોધ કરીને તારો પતિ શાન્ત થઇ જશે,' એજ પ્રમાણે ત્રીજી પુત્રીને શીખવવાથી તેણીએ એજ પ્રમાણે પતિને પ્રહાર કર્યો, એટલે તેના પતિએ અતિક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરીને કહ્યું ' અરે! તું ખરેખર કોઈ નીચકુળની જણાય છે, એમ ન હોય તો નીચ અબળાને યોગ્ય આવું નીચ કામ તું કેમ કરે ઇત્યાદિ ઘણું ઘણું કહીને અતિશય માર મારીને ગૃહ બહાર કાઢી મૂકી, બીજે દિવસે બનેલી હકીકત તેણે માતાને જણાવી એટલે તેણે જમાઇનો સ્વભાવ જાણીને વિચાર્યું કે જમાઇને સમજાવવાનું કામ પુત્રિને દુરાસાધ્ય છે, તેથી તે જમાઇ પાસે ગઇ અને બોલી કે " હે પુત્ર ! અમારા કુળનો રીવાજ છે, કે વહુએ પ્રથમ સમાગમે પતિને આ પ્રમાણે કરવું. " આમ હોવાથી તમારો રોષ ઉચિત નથી ઇત્યાદિ રીતે જમાઇને સમજાવીને ખુશી કર્યો, પછી પુત્રીને કહ્યું બેટા ! આ તારો પતિ તારે દુરાસાધ્ય છે, તેથી ઇષ્ટદેવની પેઠે પ્રમાદ રહિત એની સેવા કરજે, નહિ તો તું મહાદુઃખ પામીશ. '

ગણિકાનું દૃષ્ટાન્ત:—કોઇ એક નગરમાં ચોસઠ કુળા જાણનાર દેવદત્તા નામની રૂપાદિ ગુણવાળી વેશ્યા રહેતી હતી. તેણીએ પોતાને ત્યાં આવનાર કામી જનોના અભિપ્રાય જાણવાને માટે રતિભુવનમાં પોતપોતાનો વ્યાપાર કરતી રાજપુત્ર-વૈશ્યપુત્રઆદિ જાતિઓના આલેખો ચીતરાવ્યા. તેથી ત્યાં જે કોઈ રાજપુત્રાદિ આવે, તે તે આલેખોના પોતાને અનુકુળ વ્યાપાર જોઇને તે તે ચિત્રની પ્રશંસા કરે. આ ઉપરથી તે ગણિકા પ્રશંસા કરનારની જાતિનો નિશ્ચય કરીને તે પ્રશંસક યોગ્ય ખાતર ખરદાસ કરતી હતી, જેથી તેઓ પ્રસન્ન થઇને ગણિકાને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપતા.

અમાત્યનું દૃષ્ટાન્ત:—કોઇક નગરનો રાજા પોતાના અમાત્ય (પ્રધાન) સાથે નગર બહાર અર્ધ ફરવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં જતાં કોઇશૂન્ય પ્રદેશમાં રાજાના અર્ધે પગાવ દર્શાવે એ જગ્યાની પૃથ્વીનો ભાગ સ્થિર હોવાથી ત્યાં ' આબોચીયું' બનાઈ રહ્યું, રાજા કરીને પાછો આવ્યો, તો પણ તે પેસાબ સુકાયો નહિ, અને તેજ પ્રમાણે ' આબોચીયું' બનેલું

જેથું. આથી રાજાએ વિચાર્યું કે આ પ્રદેશમાં સુંદર તળાવ બંધાવ્યું હોય, તો ધણી સુધી પાણી સુકાય નહિ. એમ વિચાર કરતો ધણી વખત સુધી રાજા તે પ્રદેશને જોઈ આ ઉપરથી ઇંગિતાકારવડે રાજાને તે અભિપ્રાય જાણીને પ્રધાને તે સ્થળે કેટલાક પછી રાજા । હુકમ રાવાય મેટું સરોવર બોલાવ્યું. અને તે સરોવરની પાળ ઉપર પ્રકારના સર્વ રૂતુમાં પુષ્પ-ફળ આપનાર વૃક્ષોનો સમૂહ રોપ્યો. તે પછી કેટલાક દિ વીત્યાબાદ એજ માર્ગે રાજા પુનઃ ફરવા નિકળ્યો અને તે સરોવર જોયું, તેથી પ્રધાન જોયું, અહો ! આ માનસરોવર જોયું અતિ રમણીય સરોવર અહીં કોણે કરાવ્યું ? કહ્યું-મહારાજ આપેજ કરાવ્યું છે. રાજા એ સાંભળીને વિસ્મય પૂર્વક બોલ્યો, ‘ પ્રધાન શું કહો છો ? મેં એ કરાવવાની કોને ક્યારે આજ્ઞા આપી છે, ? ’ આ ઉપરથી પૂર્વોક્ત સર્વ હકીકત કહી, આથી રાજાએ વિચાર્યું કે ‘ અહો ! બીજાના મનનો અભિપ્રાય જાણવામાં આ પ્રધાન કેવો કુશળ છે, એમ વિચારિ પ્રસન્ન થઈને પ્રધાનના પગ વધારો કરી આપીને બીજી પણ ધણી મહેરબાની કરી. આ પ્રમાણે બીજા પણ મંત્રી ફળવાળા હોવાથી અપ્રશસ્ત ગણાતા એવા ભાવો-ભાવોપક્રમો પોતાની બુદ્ધિથી વિલેવા. ૯૨૮

सीसो गुरुणो भावं जमुवक्कमए सुयं पसत्थमणो ।

सहियत्थं स पसत्थो इह भावोवक्कमोऽहिगओ ॥ ९२९ ॥

શિષ્ય શાસ્ત્રનું ભણવું એ આદિ પોતાના હિત માટે જે ગુરુના શુભ જાણે, તે પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ છે, અને અહીં આ પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમનોજ અધિકાર છે અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

को वक्खाणावसरे गुरुचित्तोवक्कमाहिगारोऽयं ?

भण्णइ वक्खाणंगं गुरुचित्तोवक्कमो पढमं ॥ ९३० ॥

गुरुचित्तायत्ताई वक्खाणंगाई जेण सव्वाइं ।

तो जेण सुप्पसन्नं होइ तयं तं तहा कज्जं ॥ ९३१ ॥

અહીં આવશ્યકાનુયોગનો (આવશ્યકતા વ્યાખ્યાનનો) અવસર છે, તેમાં ચિત્તના ઉપક્રમ (ગુરુના ભાવ જાણવા) નો અપ્રસ્તુત અધિકાર કેમ કહો છો. ? ઉ કહે છે કે જે ગુરુચિત્તોપક્રમ છે, એ વ્યાખ્યાનનું પ્રથમ અંગ છે (કારણ છે) વિના કાર્ય હોતું નથી, માટે ચાલતી બાબતમાં તે બાબતના કારણના અધિકારનું તે કાંઈ અપ્રસ્તુત નથી, માત્ર ગુરુચિત્તોપક્રમ વ્યાખ્યાનનું પ્રથમ અંગ છે, એટલુંજ પરંતુ શાસ્ત્રાદિનાં ઉપક્રમ-પુસ્તક-ઉપાશ્રય-આહાર-વસ્ત્ર-પાત્ર વિગેરે સહાયક કારણો વ્યાખ્યાનના જે અંગ છે, તે સર્વ ગુરુની પ્રસન્નતાને આધીન છે; તેથી જેમ ગુરુ થાય તેમ શિષ્યે કરવું જોઈએ. ૯૩૦-૯૩૧

ગુરુનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય કહે છે.

जो जेण पगारेणं तूसइ करण-विणया-ऽणुवत्तीहिं ।

आराहणाय मगो सो चिय अव्वाहओ तस्स ॥ ९३२ ॥

आगारिं गियकुसलं जइ सेयं वायसं वए पुज्जा ।

तहवि य सिं न विकूडे विरहम्मि य कारणं पुच्छे ॥ ९३३ ॥

નિવપુચ્છિણ મળિઓ ગુરુના ગંગા કઓમુહી વહરૂ ।

સંપાદ્યવં સીસો જહ તહ સવ્વથ કાયવ્વં ॥ ૧૩૪ ॥

ગુરુમહારાજ જે પ્રકારે વિનય-અનુવૃત્તિઆદિવડે પ્રસન્ન થાય, તેમ શિષ્યે કરવું જોઇએ, કારણ કે શિષ્યને તેજ ગુરુઆરાધનાનો નિર્વિઘ્ન માર્ગ છે. આકાર ને ઇગિંતમાં કુશળ એવા શિષ્યને જો ગુરુમહારાજ “ કાગડો સફેદ છે ” એમ કહે, તો પણ તેમનું તે કથન મિથ્યા ન કરે, પરંતુ એકાન્તમાં તેનું કારણ પૂછે. રાજના કહેવાથી ગુરુએ શિષ્યને કહ્યું કે “ ગંગા ક્યા મુખે વહે છે ? ” શિષ્યે તે સાંભળીને ગુરુએ કહ્યું તેજ પ્રમાણે સર્વ કાર્ય કર્યું. ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

કાન્યકુબ્જ નગરમાં (કનોજમાં) કોઇક રાજાએ કોઈ આચાર્ય સાથે વાતચીત કરતાં કહ્યું મહારાજ અમારા રાજપુત્રો વિનીત હોય છે, આચાર્ય કહ્યું—ના, સાધુઓ વિનીત હોય છે, આમ પરસ્પર વિવાદ થતાં આચાર્ય પુનઃ કહ્યું—રાજા વિવાદ કરવાથી શું ફળ ? તમારા રાજપુત્રોમાંથી જે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ વિનયવાન હોય તેની પરીક્ષા કરો, અને અમારા સાધુઓમાંથી જે તમને અવિનીત જણાય તેની પરીક્ષા કરો, એટલે જણાશે કે બન્નેમાં કોણ વિનીત છે અને કોણ અવિનીત છે. આચાર્ય મહારાજનું એ કથન અંગીકાર કરીને જે પોતાનો પુત્ર વિનયગુણથી ઘણાજ પ્રસિદ્ધ હતો તેને આજ્ઞા કરીને કહ્યું—રાજ-કુમાર ! ગંગા ક્યા મુખે વહે છે. તે શોધી લાવ. રાજની આવી આજ્ઞા સાંભળીને કુમારે કહ્યું—મહારાજ ! એમાં શું શોધવાનું છે ? નાના બાળકો પણ જાણે છે કે ગંગા પૂર્વાભિ-મુખે વહે છે, આથી રાજાએ ગુસ્સે થઇને કહ્યું—અરે ! ખાલી અહીં રહીનેજ વિતંડાવાદ શા માટે કરે છે ? ત્યાં જઈ તપાસ કરી આવીને કહે. એ પ્રમાણે રાજાએ કહેવાથી કુમારને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો. પણ તે અન્તરમાં સમાવી મહાક્રોધે રાજદ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો. મુખ્યદ્વારમાંથી નીકળતાં તેના કોઈ મિત્રે પૂછ્યું—‘ભાઈ ! ક્યાં જાઓ છો ?’ કુમારે અસૂચાથી કહ્યું—‘અરણ્યમાં રોજને મીઠું આપવા’ આથી આશ્ચર્ય પામી મિત્રે કહ્યું ‘એમ કેમ કહો છો ? સત્ય વાત શું છે ? તે જો ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય ન હોય તો જણાવો.’ મિત્રના કહેવાથી રાજકુમારે રાજની સર્વ આજ્ઞા જણાવા, આથી મિત્રે હસીને કહ્યું ‘અરે કુમાર ! રાજને એવો કદાચ હ થયો, તો શું તમને પણ એવો કદાચ હ છે, કે જેથી નકામા રખાવા જાઓ છો, થોડો કાળ અતિક્રમીને રાજ પાસે જઇને કહો કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે. રાજપુત્રે પણ તેમજ કર્યું. આ બાબતની ગુપ્તચર પુરૂષે રાજને ખબર આપી, એટલે રાજ વિલમ્બો થઇ બોલ્યો. ‘ઠીક. હવે સાધુની પરીક્ષા કરીએ’ પછી આચાર્યના શિષ્યો-માંથી જે શિષ્ય રાજને અવિનીત જણાયો, તેને ગુરુએ આજ્ઞા કરી કે હે ભદ્ર ! જઈને તપાસ કર કે ગંગા કય તરફ વહે છે. ગુરુની આજ્ઞા સાંભળીને શિષ્યે વિચાર્યું કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે એવું ગુરુ મહારાજ જાણે છે, હંતાં શા માટે મને તપાસ કરવાનું કહેતા રહે, અપર્ય એવી આજ્ઞા કરવાનું કંઈક કારણ હશે. કારણ સિવાય એવી આજ્ઞા કરે નહિ. માટે મારી ફરજ છે, કે મારે ગુરુની આજ્ઞાનુસાર ગંગા કય તરફ વહે છે એ ખતામર તપાસીને કહેવું. એમ વિચારી ગુરુની આજ્ઞા મસ્તક ધરીને તરતજ બહાર નીકળ્યો. મહારાજને ગંગા નદી પર ગયો, ત્યાં જોયું કે ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે. બીજાએ તેને પૂછ્યું પણ જણાયું કે તે પૂર્વ તરફ વહે છે, પુનઃ શુષ્કતુણ્યાદિને પ્રવાહમાં વહેતાં વેધાં, એવ અન્વય-વ્યતિરેકથી પ્રવાહનો નિશ્ચય કરીને ગુરુ પાસે આવી કહ્યું, ‘મહારાજ ! ગંગા પૂર્વ તરફ વહે છે, તે મેં તેની સત્યતા માટે આ પ્રમાણે કર્યું અને તન્નવ તો ગુરુએ

જાણે ઇત્યાદિ સર્વ બીના કહી. ગુરુચરે પણ ખાનગીમાં એજ હકીકત કહી એટલે ગુરુ વચનમાં પ્રતીતિ થઈ કે રાજપુત્રો વિનીત નથી પણ સાધુઓજ વિનીત છે, રાજાએ હર્ષ પૂર્વક ગુરુ વચન અંગીકાર કર્યું. ૯૩૨-૯૩૩-૯૩૪

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

જુત્તં ગુરુમયગહનં કો સેસોવક્ત્રમોવઓગોડત્ય ? ।

ગુરુચિત્તપસાયત્થં તેડવિ જહાજોગમાઓજ્જા ॥ ૯૩૫ ॥

ઉપરોક્ત કારણથી ગુરુભાવોપક્રમ કહેવો યોગ્ય છે, પણ બાકીના નામ-સ્થાપ ઉપક્રમોનો અહીં શું ઉપયોગ છે ? ઉત્તરમાં કહે છે કે ગુરુના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને તે યથાચોગ્ય ઉપયોગી થાય છે. ૯૩૫

જેમકે—

પરિકમ્મ-નાસણાઓ દેસે કાલે ય જા જહા જોગમા ।

તાઓ દવ્વાઈણં કજ્જાહારાડકજ્જેસુ ॥ ૯૩૬ ॥

ઉવહિયજોગદ્વો દેસે કાલે પરેણ વિણણ 。

ચિત્તણૂ અણુકૂલો સીસો સમ્મં સુયં લહ્હ ॥ ૯૩૭ ॥

તે તે દેશ ને કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિના પરિકર્મ અને નાશ એ બન્ને ઉપક્રમો ગુરુના હારાદિ કાર્યમાં કરવા. એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય દ્રવ્યાદિ લે રને ગુરુચિત્ત જાણનાર એવો અનુકૂળ શિષ્ય સારી રીતે શ્રુતને મેળવે છે. ૯૩૬-૯૩૭

મરદેશ આદિ દેશમાં અને ગ્રીષ્મ આદિ કાળમાં, ગુરુના આહારાદિ કાર્યમાં જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-અને કાળનો પરિકર્મ-અને નાશ ઉચિત હોય, તે તે પરિકર્મ-નાશ ગુરુના તની પ્રસન્નતા માટે કરવા. તેમાં દહીં-દુધ-ગોળ-સુંઠાદિ ગુરુને ઉપયોગી દ્રવ્યવડે દ્રવ્યનો પરિકર્મ, ઉપાશ્રયના પ્રમાર્જન આદિવડે ક્ષેત્રનો પરિકર્મ, શિષ્યને દીક્ષા આપવામાં મુઘટિકા આદિ જોવું તે કાળનો પરિકર્મ; અને એજ પ્રમાણે એક દ્રવ્યનો બીજા સાથે સંયોગાદિ કરી આપવા વડે શ્લેષ્માદિ દ્રવ્યનો જે નાશ તે નાશ ઉપક્રમ પણ સમજી લેવો. એ પ્રમાણે તે તે દેશ-કાળને યોગ્ય અશન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર ઔષ્ધ ગુરુના કાર્યમાં પરિકર્મ ને નાશનો કરનાર એવો જે ઉત્કૃષ્ટ વિનયથી વર્તનારો શિષ્ય ગુરુના ચિત્તને જાણવાથી સારી રીતે શ્રુત પ્રાપ્ત કરે છે. ૯૩૬-૯૩૭.

અથવા—

અહવોવક્ત્રમસામણઓ મયા ય તે નિરુવઓગાવિ ।

અણતથ સોવઓગા एवं ચિય સવ્વનિક્કલેવા ॥ ૯૩૮ ॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં નામસ્થાપનાદિ ઉપક્રમો નિરૂપયોગી છે, તો પણ ઉપક્રમ શ કરીને સરખા હોવાથી તે અહીં કહ્યા છે. જો કે અન્યત્ર તે ઉપયોગી છે. એજ પ્ર બીજે રથલે પણ બાકીના સર્વ નિર્દેશો સમજવું. ૯૩૮

અથવા—

ગુરુભાવોવક્ત્રમં કયમજ્ઞયણસ્સ છવ્વિહમિયાણિ ।

તત્થણુપુવ્વાઈસું ઇણમજ્ઞયણં સમોતારે ॥ ૯૩૯ ॥

(નામાદિ છ પ્રકારના ઉપક્રમનો વિચાર કરતાં) ગુરૂના ભાવનો ઉપક્રમ કહ્યો (એ કહેવાથી એક પ્રકારે ઉપક્રમના છ ભેદ કહ્યા) હવે બીજી રીતે સામાયિક અધ્યયનનો છ ભેદ ઉપક્રમ કહે છે. (આનુપૂર્વી-નામ-પ્રમાણ વક્તવ્યતા-અર્થાધિકાર અને સમવતાર.) આનુપૂર્વી આદિ ઉપક્રમ દ્વારેમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો સમવતાર કરવો. ૯૩૯

હવે આનુપૂર્વી નામનો જે પ્રથમ ઉપક્રમ છે તેમાં સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર કરે છે.

અણુપુન્નિસમોયારો કજ્જો સામાયિકસ સંભવઓ ।

નિયમાવતારણં પુણ કિત્તણ-ગણણાણુપુન્નીસુ ॥ ૯૪૦ ॥

જેમ સંભવે તેમ સામાયિક અધ્યયનનો દશ આનુપૂર્વીમાં સમવતાર કરવો, તેમાં ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી તથા ગણનાનુપૂર્વીમાં તેા તેનું અવશ્ય અવતરણ કરવું. ૯૪૦

જે જે આનુપૂર્વીમાં આ સામાયિક અધ્યયનનો અવતાર થઈ શકે, તે તે આનુપૂર્વીમાં અવતાર કરવો. “ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ગણના-ઉત્કીર્તન સંસ્થાન-સામાચારી અને ભાવાનુપૂર્વી આ દશ પ્રકારે આનુપૂર્વી છે તેમાંથી ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી અને ગણનાનુપૂર્વીમાં આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે. સામાયિક-ચતુર્વિંશતિસ્તવર્ગત્યાદિ માત્ર આવશ્ય-કાધ્યયનનાં નામજ બોલવાં તે ઉત્કીર્તન કહેવાય, ” આ સામાયિક અધ્યયન છે એમ કહેવાથી એ અધ્યયનનો ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીમાં સમવતાર થાય છે. તથા એક-એ-ત્રણ ઇત્યાદિ સંખ્યા તે ગણના કહેવાય છે, તેમાં પ્રથમ અને બીજી આદિ જે ગણતરી તેમાં આ અધ્યયનનો સમવતાર થાય છે, તેથી ગણનાનુપૂર્વીમાં પણ એનો સમવતાર થયો કહેવાય. ૯૪૦

ગણનાનુપૂર્વીથી કેટલામું આ સામાયિક અધ્યયન છે, તે કહે છે.

પુન્નાણુપુન્નિઓ તં પઢમં, પચ્છાણુપુન્નિઓ છઠ્ઠં ।

જાયઙ્ ગણિજ્જમાણં અનિયમિયમણાણુપુન્નીણ ॥ ૯૪૧ ॥

પૂર્વાનુપૂર્વીથી તે સામાયિક અધ્યયન પહેલું છે, અને પશ્ચાનુપૂર્વીથી છઠું છે. તથા અનાનુપૂર્વીથી ગણતાં અનિયત છે, (એટલે કોઈ વખત પહેલું-કોઈ વખત બીજું-કોઈ વખત ત્રીજું-કોઈ વખત ચોથું. ઇત્યાદિ થાય છે. આ છઠ્ઠે અધ્યયનના અનાનુપૂર્વીથી સાતસોને અઢાર ભાંગા થાય છે.) ૯૪૧

એ ભાંગા કરવાની રીત બતાવે છે.

एगादेगुत्तरया छगच्छगया परोप्परब्भत्था ।

पुरिमंतिमदुगहीणा परिमाणमणाणुपुन्नीणं ॥ ૯૪૨ ॥

એકથી એકેક વધતા અંક છ પર્યન્ત સ્થાપવા, પછી તેઓને પરસ્પર ગુણવાથી જે સંખ્યા થાય, તેમાંથી પહેલા અને છેલ્લા ભાંગા સિવાય સર્વ ભાંગા અનાનુપૂર્વીના થાય. ૯૪૨

એકોત્તર વધતા છ અંક પર્યન્ત છ અંક અહિં છ અધ્યયન સંખ્યા દેવાથી તે સ્થાપવા, અને તે પછી પરસ્પર તેમનો ગુણાકાર કરતાં જે સંખ્યા આવે તેમાંથી પહેલા અને છેલ્લા એ બે ભાંગા સિવાય બાકી સર્વ ભાંગાની સંખ્યા અનાનુપૂર્વીની ગણવી. જેમકે-૧-૨-૩-૪-૫-૬ આ અકોનો પરસ્પર ગુણાકાર કરવો. એટલે એકને બેને ગુણતાં બે થાય, બેને ત્રણ વડે ગુણતાં છ થાય, છ વડે ચારને ગુણતાં ચાવીસ થાય, ચાવીસથી ચાંચને ગુણતાં એકસોવીસ થાય, એકસોવીસથી છને ગુણતાં સાતસોવીસ થાય. આમાંથી પહેલો ભાંગો પૂર્વાનુપૂર્વીરૂપ છે, અને છેલ્લો ભાંગો પશ્ચાનુપૂર્વીરૂપ છે તેથી તે બે ભાંગા

બાદ કરતાં શેષ સાતસો અઠાર ભાંગા જે રહ્યા તે છ અધ્યયન સંબંધી અનાનુપૂર્વી ભાંગા થાય. આજ પ્રમાણે બીજા પણ સાતઆદિથી અનન્તા પદ સુધી અનાનુપૂર્વી ભાંગા કરવા હોય તો જે આ સામાન્ય રીત છે, તે પ્રમાણે કરવા. ૯૪૨

હવે વિશેષથી અનાનુપૂર્વીના ભાંગા કરવાની રીતિ કહે છે.

પુત્રાણુપુત્રિવેદા સમયામેણ કુળ જહાજે .

ઉવરિમતુલ્લં પુરઓ નસેજ્જ પુત્રકમો સેસે ॥ ૯૪૩ ॥

અનુક્રમે અમુક પદો સ્થાપવા ને તેની નીચે સંકેતનો ભેદ ન થાય તેમ યથાજ સ્થાપવા. અને તેના આગળ ઉપર સમાન પદો સ્થાપવા. ને જે શેષ પદો રહે તે ભાગમાં અનુક્રમે સ્થાપવા. ૯૪૩

જે પદોની વિવક્ષા હોય તે પદોની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી, તેવી સ્થાપના તે પૂર્વા પૂર્વી કહેવાય, તે પૂર્વાનુપૂર્વીની નીચે બેઆદિ ભાંગા કરવાની ઈચ્છાથી પદોની સ્થાપ જ્યેષ્ઠપદને અતિક્રમ્યા સિવાય કરવી. અહિં જ્યેષ્ઠ એટલો મહોટો ન લેવો પણ જે અ જેની આદિમાં હોય તે તેનું જ્યેષ્ઠ પદ કહેવાય. જેમકે બેનો જ્યેષ્ઠ અંક એક તેજ ત્રણ અનુજ્યેષ્ઠ અને ચાર આદિ અંકનો તે જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠ કહેવાય. એજ પ્રમાણે બેનો અ ત્રણનો જ્યેષ્ઠ ચારનો અનુજ્યેષ્ઠ અને પાંચ આદિનો જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠ કહેવાય. એ પ્રમા ઉપરના અંકની નીચે જ્યેષ્ઠ અંક સ્થાપવો, જ્યેષ્ઠ ન હોય, તો અનુજ્યેષ્ઠ સ્થાપવો તે પણ ન હોય તો જ્યેષ્ઠાનુજ્યેષ્ઠ અંક સ્થાપવો. આમ સ્થાપના કરતાં સમય ભેદ કરવો. એટલે જે ભાંગા કરવાના હોય, તેમાં તેને તે આંક ફેર આવે તે સમયભેદ કહેવા તે સમય ભેદ કર્યા સિવાય ઉપરોક્ત સ્થાપના કરવી. વસ્તુતઃ સમયભેદ ક્યારે થાય કે જ્ય કરેલા ભાંગાની અંદર બીજો આંક પહેલાની સમાન આવે ત્યારે સમયભેદ થાય. પ્રમાણે સમય ભેદ (સંકેતનો ભેદ) કર્યા સિવાય જ્યેષ્ઠાદિ અંકની સ્થાપના કરવી. સ્થાપેલા અંકની આગળ ઉપરના ભાંગાના અંકોની સમાન અંકો સ્થાપવા. અને ૧ વધેલા અંકો તેની પૂર્વક્રમે સ્થાપવા. એટલે જે અંક સંખ્યાએ નાનો હોય તે પ્રથમ સ્થાપવો અને જે મોટો હોય તે પછી સ્થાપવો તે પૂર્વક્રમ કહેવાય.

આ રીતી વધારે સ્પષ્ટ સમજાવવાને માટે દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર એ ત્રણ પદ ભાંગા કરીએ, આ ત્રણ પદને પરસ્પર ગુણવાથી સામાન્ય રીતે બધા મળી છ ભાંગા થ છે. અને વિશેષથી તો આ પ્રમાણે છે, ૧-૨-૩ આ પૂર્વાનુપૂર્વી લક્ષણ પહેલો ભાંગા ની નીચે ભાંગા કરવામાં એકનો જ્યેષ્ઠ અંક નથી પણ બેનો જ્યેષ્ઠ એક છે, તેથી બે નીચે એક મૂકવો અને તેની આગળ ઉપર કહ્યા મુજબ ઉપરના અંક સમાન અંક મૂક એટલે ઉપર ત્રણનો આંક હોવાથી અહિં પણ ત્રણનો અંક મૂકવો. અને શેષ રહેલો બે અંક પાછળથી મૂકવો. એટલે ૨-૧-૩ આ બીજો ભાંગા થાય. આની નીચે ત્રીજો ભાંગા કરવાને બેનો જ્યેષ્ઠ અંક એક છે, પણ તે ત્યાં સ્થાપવો નહિ. કેમકે આગળ ઉપરની મુજબ આ મેલવાથી તેની સમાન એક અંક આવવાથી સમય ભેદ થાય. વળી એકનો જ્યેષ્ઠ અંક છે નહિ પણ છેડે ત્રણ છે તેનો જ્યેષ્ઠ અંક બેનો છે તેથી ત્રણની નીચે બેનો અંક મૂકવો. અહિં આગલનો ભાગ નથી. તેથી પાછલના ભાગે એક અને ત્રણનો અંકો પૂર્વક્રમે મૂકવા એટલે ૧-૩-૨ એ ત્રીજો ભાંગા થાય. આની નીચે એકનો જ્યેષ્ઠ અંક નથી અને ત્રણને જ્યેષ્ઠ અંક બે છે. પણ તે તે નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય. માટે ત્રણની

એ અનુજયેષ્ટ અંક એક સ્થાપવો આગળના ભાગમાં ઉપર મુજબ બેનો અંક સ્થાપવો અને પાછળવધેલો ત્રણનો અંક સ્થાપવો એટલે ૩-૧-૨ આ ચોથો ભાગો થાય, આની નીચે ત્રણનો જયેષ્ઠ બે અને અનુજયેષ્ટ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન સ્થાપવો કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય, વળી એકનો જયેષ્ઠ અંક નથી, પણ બેનો જયેષ્ઠ એક છે તે તેની નીચે સ્થાપવો અને પાછળથી વધેલા બે અંક બે અને ત્રણ અનુક્રમે સ્થાપવા, એટલે ૨-૩-૧ આ પાંચમો ભાગો થાય. આગળના ભાગમાં જયેષ્ઠ એક છે, પણ તે તેની નીચે ન મૂકવો, કેમકે આગળ સમાન અંક આવવાથી સમયભેદ થાય, માટે ત્રણનો જયેષ્ઠ અંક બે છે, તે તેની નીચે સ્થાપવો, આગળના ભાગમાં એક મૂકવો અને પાછળના ભાગમાં વધેલો ત્રણનો અંક મૂકવો એટલે ૩-૨-૧ આ છઠ્ઠો ભાગો થાય. આ છઠ્ઠે ભાગોની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે.—

૧-૨-૩

૨-૧-૩

૧-૩-૨

૩-૧-૨

૨-૩-૧

૩-૨-૧

આ છ ભાગોમાંનો પહેલો ભાગો અનુપૂર્વીનો છે અને છેલ્લો ભાગો પશ્ચાત્પૂર્વીનો છે, તેથી એ બે સિવાયના મધ્યના ચાર ભાગો અનાનુપૂર્વીનો છે. બીજા પણ ચાર-પાંચ ૭-સોત આદિ પદોના ભાગો કરવા હોય, તો આજ રીતે કરવા. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી કેટલીકના અને ગણના આનુપૂર્વી કહી, અને વિસ્તારથી તો નામાદિ ભેદ અનુયોગદ્વારથી મળવી. ૯૪૩

એમ અનુપૂર્વીનામનો ઉપક્રમનો પહેલો ભેદ કહ્યા, હવે બીજો ભેદ જે નામ છે, તેનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી કહે છે.

જં વત્થુળોડમિહાણં પજ્જયમેયાણુસારિ તં નામં ।

પડમેયં જં નમણ પડમેયં જાહ જં મણિયં ॥ ૯૪૪ ॥

જે વસ્તુનું નામ હોય અને પર્યાયભેદાનુસારિ દરેક ભેદમાં નમે અને દરેકભેદના વાચકપણે પરિણમે તેને નામ કહેલું છે. ૯૪૪

જે છવાદિ વસ્તુના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-નવા-પુરાણાદિ વિવિધ સ્વભાવોને વાચકપણે અનુસરે, અને દરેક પર્યાયભેદને બોલતાં તેના તેના વાચકપણે પરિણમે તે નામ કહેવાય છે. ૯૪૪ એ નામ એકનામ-બેનામ-ત્રણનામ દત્યાદિ દ્યુતનામ પર્ણનામ દસ ભેદ છે. વળી એ સર્વ અભિલાષ્ય વસ્તુવિષયિ હોવાથી તેને અનુયોગદ્વારનાં દશ અને પેરા ભેદથી ઘણા ભેદવાળું કહ્યું છે. તેમાં છ નામમાં દ્વાયોપદાનિઃ ભાવની અંદર સામાયિકઅધ્યયનનો અવતાર થાય છે. તેજ જણાવે છે.

હવિહનામે ભાવે સ્વઓવસમિણ નુયં સમોવરહ ।

જં મુયનાણાવરણસ્વઓવસમજં તયં સવ્વં ॥ ૯૪૫ ॥

અનુયોગદ્વારમાં છ પ્રકારના નામમાં છ ભાવો કહ્યા છે. તેમાંના દ્વાયોપદાનિઃ ભાવમાં અંદર મુખનો સમવતાર થાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના દ્વાયોપદાનિઃ સર્વકૃત થાય

છે ને સામાયિક અધ્યયન પણ શ્રુતવિશેષ રૂપ હોવાથી તે સામાયિકનો પણ ક્ષયોપ
ભાવમાં જ સમવતાર થાય છે. ૯૪૫

હવે પ્રમાણનું સ્વરૂપ કહે છે.

દ્વવાઇચ્છલભ્યં પમીયણ જેણ તે પમાણં તિ ।

इदमञ्जयणं भावोत्ति भावमाणे समोयरइ ॥ ૯૪૬ ॥

जीवाणणत्तणओ जीवगुणे वोहभावओ नाणे ।

लोउत्तरसुत्तत्योभयागमे तस्सभावाओ ॥ ૯૪૭ ॥

દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકાર જે વડે જણાય તે પ્રમાણ છે. આ અધ્યયન ભાવરૂપ હોવાથી ભ
પ્રમાણમાં ઉતરે છે, જીવથી અનન્ય હોવાને લીધે જીવગુણમાં બોધસ્વરૂપ હોવાથી
નમાં અને લોકોત્તરહોવાથી તથા સૂત્રાર્થોભયરૂપ હોવાથી લોકોત્તર સૂત્રાર્થ ઉભ
આગમમાં ઉતરે છે. કેમકે તે તત્સ્વરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે પ્રમેય છે. એ પ્રમેયના ભેદથી દ્રવ્યપ્રમ
ક્ષેત્રપ્રમાણ-કાળપ્રમાણ-ને ભાવપ્રમાણ. એમ પ્રમાણ પણ ચાર ભેદ છે. જે વડે દ્ર
દિ ચારે જણાય તે પ્રમાણ, એ ચાર પ્રકારના પ્રમાણમાંથી આ સામાયિક અધ્યયનનો
વતાર ભાવપ્રમાણમાં થાય છે, કેમકે તે શ્રુતવિશેષપણાએ જીવપર્યાય હોવાથી જીવ
છે. ભાવપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારે છે. ગુણપ્રમાણ-નયપ્રમાણ-સંખ્યાપ્રમાણ, આ સામાયિક ગુ
હોવાથી એમાંના ગુણપ્રમાણમાં તેનો અવતાર થાય છે. ગુણપ્રમાણ પણ બે પ્રકારે
જીવગુણપ્રમાણ અને અજીવગુણપ્રમાણ. એમાંથી જીવગુણપ્રમાણમાં એનો અવ
થાય છે, કેમકે તે જીવથી અનન્ય છે. જીવગુણ ત્રણ પ્રકારે છે. જ્ઞાનગુણ-દર્શનગુણ-ને
રિત્રગુણ, એમાંના જ્ઞાનગુણમાં સમવતાર થાય છે. કારણકે આ અધ્યયન જ્ઞાનસ્વરૂપ
જ્ઞાન પણ ચાર પ્રકારે છે, પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-અને આગમ, એમ ચાર પ્રકારે
નગુણ છે, તેમાંથી આગમજ્ઞાનમાં આનો સમવતાર થાય છે. આગમજ્ઞાન બે પ્રકારે
લોકિક અને લોકોત્તર. તેમાં આ સામાયિક લોકોત્તર હોવાથી તથા આગમ સૂત્ર-અર્થ
ને સૂત્રાર્થરૂપ ઉભય સ્વરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે હોવાથી ત્રિવિધ લોકોત્તર આગમમાં અ
સમવતાર થાય છે, કેમકે તે તત્સ્વરૂપ-તત્સ્વભાવરૂપ છે. ૯૪૬-૯૪૭

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરંપરાગમ, એવા બીજી રીતે ત્રિવિધ લોકોત્તર
ગમમાંથી કયા આગમમાં એનો અવતાર થાય છે. ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે—

सुयओ गणहारीणं तस्सिस्साणं तहाऽवसेसाणं ।

एयं अत्ता-णंतर-परंपरागमपमाणम्मि ॥ ૯૪૮ ॥

अत्थेण उ तित्थंकर-गणहर-सेसाणमेवमेवेदं ।

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, તેમના શિષ્યોને અનન્તરાગમ
અને એ સિવાયના બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે. તથા અર્થવડે આ અધ્યયન
ચક્રોને આત્માગમ છે, ગણધરોને અનન્તરાગમ છે અને બાકીનાઓને પરંપરાગમ છે.

આ અધ્યયન સૂત્રથી ગણધરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેઓએજ સામાયિકને સૂત્ર
રચેલ છે, માટે આ અધ્યયનનું આગમન એમના પોતાથીજ છે તેથી આત્માગમ છે.
તેમના જંબુસ્વામિ વિશેરે શિષ્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજોથી પ્રાપ્ત થયું છે,
તે જંબુસ્વામિ આદિને તે અનન્તરાગમ છે, તથા તે સિવાયના શેષ પ્રભવસ્વામિ શય

સૂરિ આદિ આચાર્યોને આ અધ્યયન ગણધર મહારાજની અપેક્ષાએ પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી પરંપરાગમ છે. આ સૂત્ર થકી અનુક્રમે આત્માગમાદિની યોજના કરી. અર્થથી આ સામાયિક અધ્યયન તીર્થકરોને આત્માગમ છે, કેમકે તેમણેજ તેની પ્રથમ અર્થથી પ્રરૂપણા કરી છે. ગણધરોને અનન્તરાગમ છે, કેમકે તેમને તે સાક્ષાત્ તીર્થકરોથી પ્રાપ્ત થએલ છે, અને શેષ જંબુસ્વામિ આદિને પરંપરાગમ છે, કેમકે તેમને તે પરંપરાએ પ્રાપ્ત થએલ છે. ૯૪૮

મૂઢનયં તિ ન સંપદ્ નયપમાણેઽવયારો સે ॥ ૯૪૯ ॥

હમણાં તેનો નય પ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો, કેમકે તે મૂઢ નયવાળું છે. ૯૪૯

કાલિક શ્રુત મૂઢનયવાળું કહેવાય છે તેનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી થતો. પૂર્વાચાર્યોએ શિષ્યને વ્યાખ્યાન થવાના ભયથી હમણાં એ કાલિકશ્રુતનો નયપ્રમાણમાં અવતાર નથી કહ્યો. ૯૪૯

શિષ્ય:-કેટલા વખત પછી કાલિકશ્રુતમાં નયવિચારનો નિષેધ 'કર્યો ? તે માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે-

આસિ પુરા સો નિયઓ અણુઓગાણમપુહુત્તભાવમ્મિ ।

સંપદ્ નત્થિ પુહુત્તે હોજ્જ વ પુરિસં સમાસજ્જ ॥ ૯૫૦ ॥ દારં

પહેલાં અનુયોગ જુદા નહિ હતા ત્યારે તેમાં નયવિચાર અવશ્ય હતો, પણ હમણાં તે જુદા હોવાથી નથી, અથવા પુરૂષવિશેષની અપેક્ષાએ નય અવતાર હોય છે. ૯૫૦

પહેલાં જ્યારે ચરણકરણાનુયોગ-ગણિતાનુયોગ-ધર્મકથાનુયોગ-અને દ્રવ્યાનુયોગ પૃથક્ ભાવે નહિ હતા. ત્યારે તે નયાવતાર અવશ્ય હતો, પણ હમણાં એ ચારે અનુયોગ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી નયાવતાર નથી થતો. શ્રીમાન્ આચાર્યરક્ષિત સૂરિએ એકજ સૂત્રમાંથી ચારે અનુયોગનું વ્યાખ્યાન થતું હતું તે બંધ કર્યું. ને તે વખત તેમાં જે નયવિચાર પણ વિસ્તારથી હતો. તે પણ બંધ કર્યો. તેમણેજ એ સંબંધમાં બહુ વિચારથી મુઝાતા શિષ્યોને જોઈને ચારે અનુયોગ જુદા જુદા કર્યા. કાલિકશ્રુતમાં ચરણકરણાનુયોગ, ઉત્તરાધ્યયનાદિમાં ધર્મકથાનુયોગ, સૂર્યપ્રજ્ઞાસિદ્ધિમાં ગણિતાનુયોગ, અને દૃષ્ટિવાદમાં દ્રવ્યાનુયોગ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી, તેથી હમણાં પ્રાયઃ નયવિચારનો નિષેધ છે. જો કે કોઈપ્રાણ પુરૂષની અપેક્ષાએ નયનો વિધિ છે પણ તે પ્રાયઃશબ્દથી અનિયત છે. આ કારણથી સામાયિકનો પણ નયોમાં અવતાર નથી થતો. ૯૫૦

હવે સંખ્યાપ્રમાણમાં તેનો અવતાર કહે છે.

સંસ્વામાણે કાલિયસુયપરિમાણે પરિત્તપરિમાણં ।

સુયઓ તદત્થઓ પુણ મણિયં તમણંતપજ્ઞાયં ॥ ૯૫૧ ॥

(નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ઉપમા-પરિમાણ-અને ભાવ એ આઠ પ્રકારની સંખ્યા અનુયોગમાં કહી છે) તે સંખ્યાપ્રમાણનો વિચાર કરતાં કાલિકશ્રુતના પરિમાણ નામની સંખ્યામાં અવતાર થાય છે. તે કાલિકશ્રુત પરિમાણ બે પ્રકારે છે, સૂત્રથી અને અર્થથી, સૂત્રથી આ સામાયિક અધ્યયન સંખ્યાતા અક્ષરાદવાળું હોવાથી નિયત પરિમાણવાળું છે અને અર્થાદિથી અનન્ત પર્યાયવાળું હોવાથી અનન્ત પરિમાણવાળું છે. ૯૫૧

હવે વક્તવ્યતા કહે છે.

સમઓ જો સિદ્ધંતો સો સ-પરો-ભવગઓ તિવિરનેઓ ।

તત્થ ઇમં અજ્ઞયણં સસમયવત્તવ્વયાનિયયં ॥ ૯૫૨ ॥

જે સમય તે સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે, તે સિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્ત-પરસિદ્ધાન્ત અને ઉ સિદ્ધાન્ત એમ ત્રણ પ્રકારે છે. (તેથી અનુયોગદ્વારમાં સ્વસમયવક્તવ્યતા-પરસમ ક્તવ્યતા અને સ્વ-પર (ઉભય) સમયવક્તવ્યતા એમ વક્તવ્યતા પણ ત્રણ પ્રકારે કહી તેમાંથી આ સામાયિક અધ્યયન સ્વસમયવક્તવ્યતાથી નિયત છે, કેમકે એમાં સ્વસમય પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૯૫૨

આ અધ્યયનજ સ્વસમયવક્તવ્યતાનિયત છે એટલુંજ નહિ, પણ સર્વઅધ્ય સ્વસમયવક્તવ્યતા નિયત છે, સ્વસમયનુંજ આહીઆં અંગીકાર કરવાપણું છે. કારણકે

પરસમઓ ઉભયં વા સમ્મદ્દિદ્દિસ્સ સસમઓ જેણં ।

તો સન્વજ્ઞયણાઈં સસમયવત્તવ્યનિયયાઈં ॥ ૯૫૩ ॥

પરસમય અથવા ઉભયસમય તે સમ્યગ્દષ્ટિને સ્વસમયજ છે, (કારણકે તે તેનો યથ વિષય વિભાગ કરે છે. જે કે કેટલાક અધ્યયનોમાં પરસમય અને ઉભયસમયની વ વ્યતા છે. તોપણ સમ્યગ્દષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલ છે.) તેથી સર્વ અધ્યયનો સ્વસમય વ્યતા નિયત છે. એ વાત પૂર્વે ઘણી વખત કહેલી છે. ૯૫૩

વળી-

મિચ્છત્તમયસમૂહં સમ્મત્તં જં ચ તદુવગારમ્મિ ।

વટ્ટઈ પરસિદ્ધંતો તો તસ્સ તઓ સસિદ્ધંતો ॥ ૯૫૪ ॥

સ્વાત્પદ્યુક્તમિથ્યાત્વમતનો સમૂહ તેજ સમ્યક્ત્વ છે, કેમકે સ્વસિદ્ધાન્તમાં પર દ્ધાન્ત ઉપકારી છે, માટે સમ્યગ્દષ્ટિને તે સ્વસિદ્ધાન્ત છે. ૯૫૪

એકાન્ત ક્ષણિકપણું અથવા અક્ષણિકપણું માનનારા બૌદ્ધાદિદર્શિનાં સમૂ સ્વાત્પદ્યુક્ત ગ્રહણ કરવા તેજ સમકિત છે, કેમકે એ પરસિદ્ધાન્ત સ્વસિદ્ધાન્તમાં ઉ કારી છે, પરસિદ્ધાન્તની વ્યાવૃત્તિથીજ સ્વસિદ્ધાન્તની સિદ્ધિ થાય છે, કારણકે પરસિ ન્તવાળાઓનું અસમજસપણું જોઇને સ્વસિદ્ધાન્તમાં સ્થિરતા થાય છે. તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ એ પરસિદ્ધાન્ત તે પણ સ્વસિદ્ધાન્તજ છે, કેમકે તે પરસિદ્ધાન્તનો તે સમ્યગ્દષ્ટિ સ્વસિ ન્તની રીતિએ વિષય વિભાગથી વિચાર કરે છે, માટે સર્વઅધ્યયનો સ્વસમયવક્ત વા નિયત છે. ૯૫૪

હવે અર્થાધિકાર કહે છે.

સાવજ્જજોગવિરઈં અજ્ઞયણત્યાહિગાર ઇહ સો ય ।

મળ્લણ સમુદાયત્થો સસમયવત્તવ્વયાદેસો ॥ ૯૫૫ ॥

સાવધયોગની વિરતિ તે આહીં સામાયિકઅધ્યયનનો અર્થાધિકાર છે, અને તે સમુદાયાર્થ કહેવાય છે. જે માટે તે વિરતિરૂપ સમુદાયાર્થ તે સંપૂર્ણ સ્વ સમયવક્તવ્યતા એક વિભાગ કહેવાય છે. ૯૫૫

હવે સમવતાર કહે છે.

અહુણા ય સમોયારો જેણ સમોયારિયં પડ્દારં ।

સામંઈયં સોડણુગઓ લાઘવઓ નં તુ પુણો વચ્છો ॥ ૯૫૬ ॥

હવે સમવતારનો અવસર છે, તે સામાયિકનો અવતાર લાઘવમાટે દરેક દ્વારે પહેલ થીજ કહેલ છે, તેથી પુનઃ આહીં નથી કહેતા. ૯૫૬

હવે ભેદે યુક્ત એવું ઉપક્રમદ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે બીજું નિક્ષેપ દ્વાર કહે છે.

મળ્લઙ્ગ ધેવ્વઙ્ગ અ સુહં નિક્કલેવપયાણુસારઓ સત્થં ।

ઓહો નામં સુત્તં નિક્કલેત્તવ્વં તઓઽવસ્સં ॥ ૧૫૭ ॥

નિક્ષેપપદને અનુસારે શાસ્ત્ર અધ્યયન ઉદ્દેશ સુખપૂર્વક ભણાય છે અને મહુણ કરાય છે, માટે શાસ્ત્રનો અવશ્ય નિક્ષેપ કરવો, તે નિક્ષેપ આધનિષ્પન્ન-નામનિષ્પન્ન અને સ્ત્રાણાપકનિષ્પન્ન એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ૯૫૭

આધ એટલે શું ? તે કહે છે.

ઓહો જં સામણ્ણં સુયાભિહાણં ચડવ્વિહં તં ચ ।

અજ્ઞયણં અજ્ઞોણં આડ જ્ઞવણા ય પત્તેયં ॥ ૧૫૮ ॥

નામાઈચડબ્બેયં વણ્ણેઝ્ઞણં સુયાણુસારેણં ।

સામાઈયમાડજ્ઞં ચડસંપિ કમેણ ભાવેસુ ॥ ૧૫૯ ॥

શ્રુતનું જે સામાન્ય નામ તે આધ કહેવાય, તે ચાર પ્રકારે છે, અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણા, એ દરેકનું શ્રુતાનુસારે નામાદિ ચાર પ્રકારે વર્ણન કરીને અનુક્રમે ચારેના ભાવનિક્ષેપામાં સામાયિકની યોજના કરવી, ૯૫૮-૯૫૯.

જિનવચનરૂપ શ્રુતના અંગ-અધ્યયન-ઉદ્દેશ આદિ જે સામાન્ય નામો કહેવા તે આધ કહેવાય, અર્થાત્ શાસ્ત્રનું સામાન્ય નામ તે આધ કહેવાય છે. અહીં સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે. તેથી તેનાં પણ અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-અને ક્ષપણા એ સામાન્ય નામો ભણવાં, આ સામાયિકાદિરૂપ શાસ્ત્રવિશેષના અધ્યયનાદિરૂપ સામાન્યનામો છે તે દરેકના અનુયોગદ્વારમાં નામાદિ ચાર પ્રકારે નિક્ષેપો કહ્યાં છે, જેમકે-નામઅધ્યયન-સ્થાપનાઅધ્યયન-દ્રવ્યઅધ્યયન-ને ભાવઅધ્યયન, તથા નામઅક્ષીણ-સ્થાપનાઅક્ષીણ-દ્રવ્યઅક્ષીણ ને ભાવઅક્ષીણ. આજ પ્રમાણે આય અને ક્ષપણાના પણ નિક્ષેપો અનુક્રમે કહીને તે ચારેમાં ભાવનિક્ષેપામાં એટલે ભાવઅધ્યયન-ભાવઅક્ષીણ-ભાવઆય-અને ભાવક્ષપણામાં આ સામાયિક અધ્યયનની યોજના કરવી, કારણકે સામાયિકજ અહીં ભાવઅધ્યયનાદિપણે વાચ્ય છે. ૯૫૮-૯૫૯

હવે અધ્યયનાદિ ચારેની અનુક્રમે વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

જેણ મુહજ્ઞપ્પજ્ઞણં અજ્ઞપ્પાણયણમહિયમયણં વા ।

બોહસ્સ સંજમસ્સ વ મોક્કલસ્સ વ તો તમજ્ઞયણં ॥ ૧૬૦ ॥

જે વડે શુભ અધ્યાત્મ થાય અથવા પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન અથવા બોધ-સંયમ અને મોક્ષ એ ત્રણને આધિક્યણે પ્રાપ્ત કરાવે તે અધ્યયન. ૯૬૦

અજ્ઞીણં દિજ્ઞંતં અવ્વોચ્છિત્તિનયઓ અલોઓ વ્વ ।

આઓ નાણાઈણં જ્ઞવણા પાવાણ સ્વવણતિ ॥ ૧૬૧ ॥

૧ આપવા છતાં પણ ક્ષીણ ન થાય માટે અક્ષીણ, અથવા અવ્યવસ્થિતિનય-આધિક્યોના અલોકની ધેડે કદિ પણ નાશ નથી થતો માટે અક્ષીણ, તેનાંથી આ

નાદની પ્રાપ્તિ લાભ થાય છે માટે તે આય, જેથી પાપકર્મની નિર્જરા થાય છે મા
પણા. ૯૬૨ સામાયિક એતું જે વિશેષ નામ છે. તેના નિર્દેષા જણાવવા કહે છે,

સામાય્યં તિ નામં વિશેષવિદ્યિયં ચઽવિદ્યં તં ચ ।

નામાઈં નિરુત્તીં સુત્તપ્પાસે ય તં વોચ્છં ॥ ૯૬૨ ॥

આ પ્રસ્તુત અધ્યયનનું “ સામાયિક ” એતું વિશેષ નામ છે, તે નામાદિ ચાર
છે. (નામ સામાયિક- સ્થાપનાસામાયિક-દ્રવ્યસામાયિક-અને ભાવસામાયિક,)
સ્વરૂપ આગળ સૂત્રસ્પર્શકનિર્ણયિમાં કહેવાશે ૯૬૨

અહીં આ સંબંધમાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે ને તેનો શ્રીગુરુ ઉત્તર આપે છે કે

इह जइ कीस निरुत्ते तत्थ व भणियमिह भण्णए कीस ? ।

નિક્ષેવમેત્તમિહં તસ્સ નિરુત્તીં વક્ખાણં ॥ ૯૬૩ ॥

જે ચારપ્રકારનાં વિશેષનામ અહીં કહ્યાં, તે પછી નિરૂક્તિમાં શા માટે કહેવ
અને જે ત્યાં કહેવાશે, તે તે અહીં શા માટે કહ્યાં ? ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે અહીં તે ના
નિર્દેષણ કહ્યા છે, અને ત્યાં નિરૂક્તિમાં તે તેનો અર્થ કહેવાશે. ૯૬૩

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે કે—

तो कीस पुणो सुत्ते, सुत्तालावो अतो न तन्नामं ।

इह उण नामं नत्थं तं वक्खायं निरुत्तीए ॥ ૯૬૪ ॥

(જે નિરૂક્તિમાં તે સામાયિકનો અર્થ કહેવાશે,) તે પછી “કરેમિ મંતે! સ
ઈત્યાદિ પાઠ પુનઃ પશુ સૂત્રાનુગમમાં કેમ કહેવાશે? ઉત્તર-ત્યાં, સામાન્ય સૂત્રની વ્યાખ્યા
કરાય, પશુ સૂત્રાલાપકતું વ્યાખ્યાનજ કહેવાશે, તેના નામતું વ્યાખ્યાન નહિ કરાય,
નામાદિ વડે સામાયિકનો નિર્દેષ કર્યો છે, અને ત્યાં નિરૂક્તિદ્વારમાં તેનો અર્થતું વ્યા
કર્યું છે (એમ વિષય વિભાગથી પુનરૂક્તિ દોષ નથી આવતો.) ૯૬૪

પુનઃ શિષ્ય શંકા કરે છે.

इह पुण कीस न भण्णइ जं निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती ।

નિજ્જુત્તી વક્ખાણં નિક્ષેવો નાસમેત્તં તુ ॥ ૯૬૫ ॥

અહીં સામાયિકની વ્યાખ્યા કેમ નથી કરતા ? ઉત્તર-અહીં નિર્દેષણ પ્રસ્તુત છે
વ્યાખ્યાન તે નિરૂક્તિરૂપ છે, તેથી તે વ્યાખ્યાન-નિરૂક્તિ વ્યાખ્યાનાત્મક છે અને
તે ન્યાસ માત્ર છે. ૯૬૫

શિષ્ય:—અહીં નિર્દેષણદ્વારમાં સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કેમ નથી કરતા ? અને અ
નિરૂક્તિમાં કેમ કરશે ?

ગુરુ:—અહીં નિર્દેષણ પ્રસ્તુત હોવાથી તેજ કહેવો ઉચિત છે, અહીં વ્યાખ્યાન કે
કહી શકાય ? નજ કહી શકાય, એતો નિરૂક્તિમાંજ કહેવ. કારણ કે નિરૂક્તિ તે અનુગ
ભેદ હોવાથી વ્યાખ્યાનાત્મક હોય છે, ને તેથી આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન ત્યાંજ કહેવું
છે, અને નામાદિ નિર્દેષ તે કેવળ ન્યાસ માત્ર છે, વ્યાખ્યાનરૂપ નથી, વ્યાખ્યારૂપ
અનુગમેજ છે, માટે અહીં સામાયિકનું વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય નથી. ૯૬૫

જળ નિજ્જુત્તિઃ કાલ્લુગમે મણિયા સસા વિ નાસ નિજ્જુત્તિ ।

આ નિક્ષેપનિર્ચુક્તિ પણ નિર્ચુક્તિ અનુગમમાં કહી છે એ સત્ય છે, પરંતુ આ નિર્ચુક્તિ નિક્ષેપ માત્રજ છે. ૯૬૫

શિષ્ય:-જે નિર્ચુક્તિમાંજ વ્યાખ્યાન કહેવું યોગ્ય છે એમ આપ કહેતા હો તે અહીં પ્રસ્તુતમાં જે નિક્ષેપ છે, તે પણ આગળ નિર્ચુક્તિઅનુગમમાં નિક્ષેપ નિર્ચુક્તિ પણ કહેવાશે. કેમકે અનુગમ બે પ્રકારે છે, સૂત્રાનુગમ અને નિર્ચુક્તિઅનુગમ. તેમાં નિર્ચુક્તિઅનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે. નિક્ષેપનિર્ચુક્તિઅનુગમ, ઉપોદ્ધાતનિર્ચુક્તિ અનુગમ, અને સૂત્રરૂપશિર્ષિક નિર્ચુક્તિ અનુગમ. વળી આજ ગ્રંથમાં પૂર્વે આવશ્યક આદિ પદોત્તં નામ સ્થાપનાદિ નિક્ષેપદ્વારાએ જે વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે નિક્ષેપનિર્ચુક્તિઅનુગમ કહ્યો છે, એમ સૂત્રાલાપકતું એ વ્યાખ્યાન કરતાં નિક્ષેપના પ્રસ્તાવમાં કહેવાશે, આ પ્રમાણે આ સામાયિકનો નિક્ષેપ પણ નિક્ષેપ નિર્ચુક્તિપણે અનુગમની વખતે કહેવાશે, માટે એમ કેમ કહ્યો છોકે અહીં વ્યાખ્યાન નહિ કરાય પણ નિર્ચુક્તિમાંજ કરાશે?

ગુરુ-સત્ય છે, કે આ નિક્ષેપ લક્ષણ નિર્ચુક્તિ છે, પરંતુ આનિર્ચુક્તિ નામ સ્થાપનાદિ નિક્ષેપનું સ્વરૂપ માત્ર નિરૂપણ કરવા માટેજ છે, વિશેષાર્થ નિરૂપણ કરવા માટે નથી, તે ત્યાં નિર્ચુક્તિમાં તો (ગા. ૨૮૦૪) શબ્દાર્થ આદિનો વિચાર કરાશે. ૯૬૬.

આ બાબત બહુ કહેવાથી શું ? આ વિષય અતિગહન છે, તેથી સંક્ષેપમાં વિશેષ-વિષયવિભાગનું તાત્પર્ય કહીએ છીએ કે—

નિક્ષેવમિત્તમિહ વાં અત્યવિચારો ય નાસજુતીષ ।

સદ્ગઓ ય નિરુત્તે સુત્તપ્પાસમ્મિ સુત્તમઓ ॥ ૧૬૭ ॥

અહીં નિક્ષેપ માત્ર કહ્યો છે, અને અર્થવિચાર તો ન્યાસનિર્ચુક્તિમાં કહેવાશે, તથા જ સંબંધી વિચાર ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિમાં અને સૂત્રગત વિચાર સૂત્રરૂપશિર્ષિક નિર્ચુક્તિમાં કહેવાશે. ૯૬૭.

આ નિક્ષેપદ્વારમાં સામાયિકના કેવળ નામાદિ નિક્ષેપજ કહેલ છે, અને નિક્ષેપ નિર્ચુક્તિમાં તેના અર્થતું માત્ર નિરૂપણ કરાશે, ઉપોદ્ધાતનિર્ચુક્તિમાં સામાયિકનો શબ્દાર્થ કહેવાશે અને સૂત્રરૂપશિર્ષિકનિર્ચુક્તિમાં સૂત્રાલાપદ્વારા આવેલ સામાયિકના અર્થનો વિચાર કરાશે. માત્ર સામાયિકના નામનોજ અર્થ કહેવાશે એમ નહિ. આ પ્રમાણે દરેક દારમાં વેપવિભાગથી વ્યવસ્થા કરી છે, તેથી સર્વ ચુક્તિચુક્તજ છે. ૯૬૭.

આ પ્રમાણે નામ નિષ્પત્ત નિક્ષેપ કહ્યો, હવે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ કહે છે.

જો સુત્તપયન્નાસો સો સુત્તાલાવયાણ નિક્ષેવો ।

इह पत्तलक्खणो सो णिक्खिप्पइ न पुण किं कज्जं ? ॥ ૧૬૮ ॥

सुत्तं चेव न पावइ इह सुत्तालावयाण कोऽवसरो ? ।

सुत्ताणुगमे काहिइ तण्णासं लाववनिमित्तं ॥ ૧૬૯ ॥

(" કરેમિ મન્તે ! સામાદ્ય ") એ સૂત્રના પદોનો નામાદિરૂપે જે ન્યાસ કર્યો તે સમાધાન નિક્ષેપ છે, અને અહીં તેજ કહેવાનો અવસર છે, પણ તેમનો નિક્ષેપ અહીં કરાય, કારણકે અહીં સૂત્રજ નથી, તો સૂત્રાલાપકનો અવસર ક્યાંથી આવે ? એ સમાધાન તો સૂત્રાનુગમમાં કહેવાશે અને લાઘવ માટે તેનો ન્યાસ પણ ત્યાં કરાશે. ૯૬૮-૯૬૯

इह जइ पत्तोऽत्रि तथो न नस्सए कोस भण्णए इहई ? ।

दाइज्जइ सो निक्खेवमेत्तसामणओ नवरं ॥ ९७० ॥

જે અહીં સૂત્રાલાપક નિક્ષેપનો અવસર છતાં પણ તેનો નિક્ષેપ નથી. તેને અહીં ત્રીજાભેદપણે શા માટે કહ્યો? ઉત્તર-ઓધનિષ્પત્તાદિ નિક્ષેપની સાથે પશુની સમાનતાથી માત્ર અહીં તે બતાવ્યો છે, પણ અંત્ય ગૌરવના ભયથી તે ન્યાસ નથી કર્યો. ૯૬૦.

બીજું નિક્ષેપ દ્વાર પૂર્ણ થયું.

હવે અનુગમનામે ત્રીજું અનુયોગદ્વાર કહે છે.

संपयमोद्दार्ढ्यं संनिक्खत्ताणमणुगमो कज्जो ।

सोऽणुगमो दुविगप्पो नेओ निज्जुत्ति-सुत्ताणं ॥ ९७१ ॥

કહેલા ઓધાદિ નિક્ષેપાના વ્યાખ્યાન રૂપ હવે અનુગમ કહીશું. તે અનુ પ્રકારે જાણવો. સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્તિઅનુગમ. ૯૭૧.

તેમાં નિર્યુક્તિઅનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે, તે કહે છે.

निज्जुत्ती तिविकप्पा नासो-वग्वाय-सुत्तवक्खाणं ।

निक्खेवस्साणुगया उद्देसाईहुवग्वाओ ॥ ९७२ ॥

નિર્યુક્તિ ત્રણ પ્રકારે છે, નિક્ષેપનિર્યુક્તિ-ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્તિ-અને સૂત્રસ્પર્શિકા એમાંથી નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ (આવશ્યકાદિ પદના નિક્ષેપદ્વારાએ) કહી છે, અને નિર્યુક્તિ ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ દ્વારે વડે જાણવી. ૯૭૨.

હવે તેજ ઉદ્દેશાદિ દ્વારે કહે છે.

उद्देसे निद्देसे य निग्गमे खेत्त काल पुरिसे य ।

कारण पच्चय लक्खण नए समोयारणाणुमए ॥ ९७३ ॥

किं कइविहं कस्स कहिं केसु कहं केच्चिरं हवइ कालं ।

कइ संतरमविरहियं भवा-गरिस-फोसण-निरुत्ती ॥ ९७४ ॥

આ જે ગાથાની વ્યાખ્યા આગળ કરીશું. કેટલાએક દ્વારમાં યથાસંભવ પરિહાર કહેવાને ઇચ્છતા સતા પ્રથમ ઉદ્દેશ નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે. ૯૭૩-૯૭૪. હવે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

अज्झयणं उद्देसोऽभिहितं सामाज्यंति निद्देसो ।

सामण-विसिट्ठाणं अभिहाणं सत्थ-नामाणं ॥ ९७५ ॥

સામાન્ય-વિશેષ શાસ્ત્રના નામનું જે કથન કર્યું છે, તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશ છે. ‘અધ્યયન’ એવું સામાન્યથી કહ્યું, તે ઉદ્દેશ. અને ‘સામાયિક’ એમ વિશેષ નિર્દેશ છે. ૯૭૫.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

દારોવન્નાસાહસુ નિક્ષેવે વોહ-નામનિષ્ફન્ને ।

ઉદ્દેસો નિદ્દેસો ધણિઓં ઇહ કિં પુણગહણં ? ॥ ૧૭૬ ॥

(આવશ્યક શાસ્ત્રનું પહેલું અધ્યયન સામાયિક છે, તેના ચાર અનુચોગ દ્વાર છે. ઇત્યાદિ) દ્વારેના ઉપન્યાસ કરતાં તેમજ આધનિષ્પન્ન અને નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપામાં સામાન્ય નામ રૂપ ઉદ્દેશ અને વિશેષનામરૂપ નિર્દેશ પૂર્વે અનેક વાર કહેલ છે, ફરીથી અહીં (ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિમાં) તે શા માટે કહેા છે ? ૯૭૬.

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

ઇહ વિહિયાળમણાગયગહણં તત્થઽન્નહા કહં કુણ્ણ ।

તેસિં ગહણમકાઠં દારન્નાસાહકજ્ઞાઈં ? ॥ ૧૭૭ ॥

અહીં ઉપોદ્ધાતમાં કહેલા ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ એ બે દ્વારો જે છે તેજ ત્યાં દ્વારેના ઉપન્યાસ કરતાં શાસ્ત્રકારે અનાગતકાલમાં ગ્રહણ કરેલ છે, અન્યથા સામાન્ય-વિશેષ નામરૂપ ઉદ્દેશ-નિર્દેશ કહ્યા સિવાય તે દ્વારોપન્યાસ આદિ કાર્ય આશ્રય વિના કેવી રીતે કરે ? ૯૭૭.

અહવા તત્થુદ્દેસો નિદ્દેસોઽવિ ય કઓ ઇહં તેસિં ।

અત્યાણુગમાવસરે વિહાણવક્ખાણમારહ્દં ॥ ૧૭૮ ॥

અથવા ત્યાં દ્વારોપન્યાસના પ્રસ્તાવમાં માત્ર સામાન્ય-વિશેષ કથનરૂપ ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ કહ્યા છે, અને અહીં અર્થાનુગમના અવસરે (અર્થવ્યાખ્યાના પ્રસ્તાવમાં) તે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના ભેદ કહેવાનો આરંભ છે. ૯૭૮.

અન્ને ઉ વિસેસમિહં ભણંતિ નોદ્દેસવદ્ધમેયંતિ ।

જાણાવિયમજ્ઞયણં સમાસદારાવયારેણં ॥ ૧૭૯ ॥

ખીજઓ એ સંબંધમાં અહીં વિશેષ કહે છે, કે સમાસદારમાં તે સામાયિકનું અવતરણ કરવાથી આ અધ્યયન ઉદ્દેશબદ્ધ નથી, એમ જણાવ્યું છે. ૯૭૯.

ઉદ્દેશ અને નિર્દેશ આઠ આઠ પ્રકારે છે, તે આગળ કહેવાશે. તેમાંના સમાસદારમાં સંક્ષેપથી કથન કરનાર રૂપ સમાસોદ્દેશ અહિં છે પણ ઉદ્દેશોદ્દેશ નથી એમ કહેવાનો. જેમકે—અંગ-શ્રુતસ્કંધ-અધ્યયન-ઉદ્દેશ-ઇત્યાદિ, તેમાં આ સામાયિક અધ્યયન કેવળ અધ્યયનરૂપ ઉદ્દેશ છે કેમકે ઉદ્દેશ રહિત છે. એવી રીતે ઉદ્દેશ-નિર્દેશના આઠ આઠ ભેદ અહિં કહેવાની છૂટ સમાસ દ્વાર અહિં છે એમ જણાવ્યું. અને એ સમાસ દ્વારથી વિચારતાં આ અધ્યયન ઉદ્દેશ રહિત છે, એમ જણાવ્યું. ૯૮૦.

ઉપરોક્ત કથન કંઈ ઉપયોગી નથી, કારણકે—

અંગાડપ્પહકાલે કાલિયમુચમાણસમવયારે ચ ।

તમણુદ્દેસવદ્ધં ભણિયં ચિય ઇહ કિમ્બહિયં ? ॥ ૧૮૦ ॥

(આવશ્યક, અંગ છે, કે અંગો છે ? એ પ્રમાણે) અંગાદિના પ્રશ્ન વખતે તેમજ શ્રુત (ઉપલક્ષણથી ઉત્કલિક) પરિમાણ સંખ્યાવતારમાં આ અધ્યયનની સંખ્યાનો તાર કર્યો છે, વળી “ ઉદ્દેશ નથી તેમ ઉદ્દેશ પણ નથી ” એમ નિષેધ કરેલ હે સામાયિક અધ્યયન ઉદ્દેશકળાદ્ નથી એમ જણાવ્યું છે, તો પછી અહીં નહિ વધારે શું જણાવ્યું ? માટે ઉપરની ગાથામાં કહેલું કંઈ ઉપયોગી નથી. આ પ્રમાણે નિર્દેશના સંબંધમાં ચાલના પ્રત્યવસ્થાન કર્યા.

હવે સામાયિક ક્યાંથી નીકળ્યું ? એ રૂપ નિર્ગમદ્વાર કહેતાં પ્રથમ આક્ષેપ પા કહે છે.

નણુ નિગમો ગઓ ચિય અત્તા-ળંતર-પરંપરાગમઓ ।

જિણગણહરાઈહિતો આગયમેવં પરંપરયા ॥ ૧૮૧ ॥

આત્માગમ-અનન્તરાગમ-અને પરંપરાગમથી આ અધ્યયન તીર્થંકરાદિ પા પરંપરાએ આવેલું છે, એમ પહેલાં આગમદ્વારે ભાવપ્રમાણના આગમરૂપ જ્ઞાનના કહી ગયા છે, તેથી નિર્ગમદ્વાર તેમાંજ અંતર્ભૂત થાય છે, અહીં પુનઃ કેમ કહો છો ?

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

इह तेंसि चिय भण्णइ निहेसो निगमो जहा तं च ।

उवयातं तेहिंतो खेत्ताइविसेसियं बहुहा ॥ १८२ ॥

અહીં તેમનોજ નિર્દેશ રૂપ નિર્ગમ કહેવાશે, જેમકે આ અધ્યયન તેમનાથી આવેલું છે, તે ક્ષેત્રાદિ વિશેષણ યુક્ત ઘણા પ્રકારે છે.

પૂર્વે સામાન્ય ઉદ્દેશમાત્રથી જાણેલ તીર્થંકરાદિના વિશેષ કથન રૂપ નિર્દેશ કહેવાશે, જેમકે—શ્રીમાન્ મહાવીર જિનેશ્વરથી આ સામાયિક અર્થથી નીકળ્યું છે, સૂત્રથી તો ગૌતમગણધરાદિથી નિકળ્યું છે, એ સર્વ આગળ કહેવાશે. તે સામા ક્ષેત્ર-કાળ-પુરૂષ-કારણ અને પ્રત્યયાદિ વિશેષણ યુક્ત અનેક પ્રકારે છે, તે તીર્થંકરાદિ જેવી રીતે આવ્યું છે, તે પ્રમાણે કહેવાશે. ૯૮૨

હવે લક્ષણ દ્વાર સંબંધી શંકા કરે છે કે—

अञ्जयणलक्खणं नणु खओवसमियं गुणप्पमाणे वा ।

नाणागमाइगहणे भणियं किमिहं पुणो गहणं ? ॥ १८३ ॥

(સાવધ યોગની વિરતિ વિગેરે સામાયિકનું લક્ષણ છે, તે આગળ કહેવાશે.) ચોપશમ ભાવ તે આ અધ્યયનનું લક્ષણ છે, (કેમકે ઉપક્રમના ભેદરૂપ છ નામ ક્ષયોપશમભાવમાં તેનો અવતાર કર્યો છે.) અથવા ભાવ પ્રમાણના પહેલા ગુણ પ્રમાણ આ અધ્યયન આગમાદિ રૂપ કહ્યું છે તેથી તે જ્ઞાન રૂપ છે, એમ એનું લક્ષણ કહેલું છે, ફરી અહીં અનુગમમાં શા માટે કહો છો ? ૯૮૩.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

निहेसमेत्तमुत्तं वक्खाणिज्जइ सवित्थरं तमिह ।

अहवांमुयस्स भणियं लक्खणमिह तं चउण्हं पि ॥ १८४ ॥

પૂર્વે સામાયિકનું લક્ષણ નિર્દેશમાત્રથી કહ્યું છે, અને અહીં તો તેનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે. અથવા ત્યાં તે ક્ષયોપશમરૂપ લક્ષણ શ્રુતસામાયિકનું કહ્યું છે, અને અહીં તો (સમ્યક્ત્વસામાયિક-શ્રુતસામાયિક-દેશવિરતિસામાયિક-અને સર્વવિરતિસામાયિક,) એ ચારે પ્રકારના સામાયિકનું લક્ષણ કહેવાશે. ૯૮૪

હવે નયદ્વાર સંબંધી આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

મળિયા નયપ્પમાણે મળ્લંતોહ પુણો નયા કીસ ? ।

મૂલદારે ય પુણો ઇણસિં કો ણુ વિણિઓગો ? ૯૮૫ ॥

પૂર્વે ભાવપ્રમાણના ભેદરૂપ નયપ્રમાણમાં નયો કહ્યા છે, તો પછી ફરી અહીં શા માટે કહ્યો છે ? અથવા મૂળ અનુયોગદ્વારમાં કહેવાશે, તે છતાં એમનું ફરી કથન કરવાથી શું ફળ છે ? ૯૮૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

જે ચ્ચિય નયપ્પમાણે તે ચ્ચિય ઇહં સવિત્થરા મળિયા ।

જં તમુવક્કમમેત્તં વવરખાણમિણં અણુગમો ત્તિ ॥ ૯૮૬ ॥

અહવા તત્થ પમાણં ઇહં સરૂવસ્સ નિચ્છઓ તેસિં ।

તત્થોવક્કંતા વા ઇહ તદણુમયાવયારોડયં ॥ ૯૮૭ ॥

ત્યાં પ્રમાણદ્વારમાં જે નયો સંક્ષેપથી કહ્યા છે, તેજ નયો અહીં ઉપોદ્ઘાતમાં અને આગળ નયદ્વારમાં વિસ્તારથી કહેવાશે. કારણ કે પૂર્વે ભાવ પ્રમાણમાં જે કહ્યું તે ઉપક્રમ માત્ર છે, અને અહીં અનુગમદ્વાર હોવાથી તેમનું સવિસ્તર વ્યાખ્યાન કરાશે. અથવા ત્યાં પ્રમાણદ્વારનો અધિકાર હોવાથી નયોનું માત્ર પ્રમાણપણું કહ્યું છે અને અહીં તો તેમના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાશે. અથવા ત્યાં નયોનો માત્ર ઉપક્રમજ કર્યો છે, અને અહીં ઉપોદ્ઘાતમાં તો કયા નયને કયું સામાયિક આદિ ઈષ્ટ છે, એવો વિચાર કરાશે. ૯૮૬-૯૮૭

મુળદ્વારમાં કહેલા નયોની સાથે આનો ભેદ સમજાવે છે—

સામાઙ્ગ્યસમુદાયત્થમેત્તવાવારતપ્પરા ઇણ ।

મૂલદારનયા પુણ સુત્તપ્પાસોવઓગપરા ॥ ૯૮૮ ॥

ઉપક્રમ વખતે નયપ્રમાણદ્વારમાં કહેલા અને ઉપોદ્ઘાતનિર્ણયિતદ્વારમાં કહેલા નયો અધ્યયનરૂપ સામાયિકનો સમુદાયાર્થમાત્ર કહેવાને ઉપયોગી છે. પણ સૂત્રાર્થનો વિનિયોગ કરનારા નથી, અને આગળ કહેવાશે એવા મૂળ નયદ્વારમાં તો તે નયો સ્વરૂપનાં પયોગી છે, એટલે અધ્યયનના દરેક પદે સૂત્રાર્થનો વિષય કરનારા છે. ૯૮૮

હવે કિંદારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે—

જીવગુણો નાણં તિ ય મળિણ ઇદ્દ કિં તિ કા પુણો સંજા ? ।

તં ચિય કિં જીવાઓ અણ્ણમણ્ણંતિ મંદેહો ॥ ૯૮૯ ॥

સામાયિક જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જીવનો ગુણ છે, એમ પૂર્વે પ્રમાણદ્વારમાં કહ્યું હતું. પણ સામાયિક શું છે ? એવી શંકા અહીં કેમ ધાવે છે ? કે તેથી ફરી વિચાર કરવો

(૩૯૦) ઉદ્દેશાદિદ્વારોની અપુનરક્રાતાને ઉપક્રમ તથા ઉપોદ્ધાતનો ભેદ.

છો ! ઉત્તર-તે સામાયિક જ્ઞાન છતાં પણ જીવથી અન્ય છે ? કે અનન્ય છે ? એવો
ઢેલ દૂર કરવાને માટે અહીં દ્વિત્વાર કહ્યું છે.

હવે કથંદ્વારમાં આક્ષેપ પરિહાર કહે છે —

મણિર્ સ્વઓવસમિયં કિં પુણો લઙ્ઘર્ કહં તંતિ ।

इह सो चिय चिंतिज्जइ किह लङ्घइ सो स्वओवसमो ? ॥ ૧૯૦ ॥

નામદ્વારમાં સામાયિકને ક્ષાયોપશમિક કહ્યું છે, એથી તદાવરણકર્મના ક્ષયોપશ
તે પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સ્પષ્ટ થયેલું જ છે, છતાં ફરીથી “ તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય
એવો અર્થ પ્રતિપાદન કરનાર કયં દ્વાર પુનઃ કેમ કહોછો ? ઉત્તર-અહીં કથં દ્વાર
ક્ષયોપશમનોજ વિચાર કરાશે, એટલે એ ક્ષયોપશમ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે કહેવાશે.

દ્વાર ઘણાં હોવાથી આ પ્રમાણે દરેક દ્વાર માટે કહેતાં અથ વિસ્તૃત થઈ
ભયથી સંક્ષેપ કરતા સતા કહે છે—

કિં बहुणा, जमुवक्कम-निक्खेवेसु मणियं पुणो भणइ ।

अत्याणुगमावसरे तं वक्खाणाहिगारत्थं ॥ ૧૯૧ ॥

વધારે શું કહેવું ? ઉપક્રમ અને નિક્ષેપદ્વારમાં જે કહ્યું છે, તે અહીં ફરી કો
તેનું કારણ એ છે કે-અહીં અર્થાનુગમનો અધિકાર હોવાથી તે સર્વનું અહીં વ્યા
કહેવાશે. ૯૯૧

હવે સામાન્ય ઉપોદ્ધાતના સંબંધમાંજ ચાલના (શંકા) કરે છે—

सत्थसमुत्थाणत्थो पाणोवक्कमो तहाज्यं पि ।

सत्थस्सोवोग्घाओ को एएसिं पइविसेसो ? ॥ ૧૯૨ ॥

પ્રાયઃ ઉપક્રમ જે છે તે શાસ્ત્રના સમુત્થાન માટે છે, (અનુપૂર્વી આદિ દ્વારોવડે
તે નામાદિ નિક્ષેપ યોગ્ય કરે છે.) તેવી રીતે આ ઉપોદ્ધાત પણ (ઉદ્દેશ-નિર્દેશાદિ
રોવડે-વ્યાખ્યાન યોગ્ય કરે છે) શાસ્ત્ર સમુત્થાન માટે છે, તો આ એમાં તફાવત શું ?

તેનો ઉત્તર કહે છે—

उद्देशमेत्तनियओ उवक्कमोज्यं तु तविवोहत्थं ।

पाणोवग्घाओ नणु मणिओज्यं जओऽणुगमो ॥ ૧૯૩ ॥

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યાદિવડે, તથા આનુપૂર્વી આદિ ભેદોવડે ઉપક્રમ કેવળ શ
ઉદ્દેશ માત્રનેજ કરે છે, અને આ ઉપોદ્ધાત તો ઘણું કરીને શાસ્ત્રનું સવિસ્તર વ્યા
કરે છે, કેમકે ઉપોદ્ધાત તે અનુગમનો ભેદ છે. ૯૯૩

नासस्स व संबंधणमुवक्कमोज्यं तु सुत्तवक्खाए ।

संबंधोवोग्घाओ भणइ जं सा तदंतम्मि ॥ ૧૯૪ ॥

અધ્યયનના નામાદિ નિક્ષેપનો સંબંધ કરીને તેને યોગ્ય કરવું, તે ઉપક્રમ કહે
છે, અને સૂત્રની વ્યાખ્યાનો સંબંધ કરીને તેને યોગ્ય કરવું તે ઉપોદ્ધાત કહેવાય
કારણ તે પછી સૂત્રની વ્યાખ્યા થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપક્રમ અને ઉપોદ્ધાતમાં તફા
વત છે, આ સંક્ષેપથી કહ્યું. ૧૯૪. ૧૯૫. ૧૯૬. ૧૯૭. ૧૯૮. ૧૯૯. ૨૦૦. ૨૦૧. ૨૦૨. ૨૦૩. ૨૦૪. ૨૦૫.

હવે સૂત્ર સ્પર્શિકા નિર્ચુક્તિ કહે છે.

સંપદ્ સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તી જં સુયસ્સ વક્ખાણં ।

તીસેઽવસરો સા ડણ પત્તાવિ ણ મળ્લણે રહ્મં ॥ ૧૯૫ ॥

સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરનારી જે નિર્ચુક્તિ તે સૂત્રસ્પર્શિકાનિર્ચુક્તિ કહેવાય, હવે તે કહેવાનો અવસર છે, પરંતુ તે હમણાં અહીં નથી કહેતા. ૯૮૫

શિષ્ય પૂછે છે કે—

કિં જેનાસદ્ સુત્તે કસ્સ તદ્ તં જયા કમપ્પત્તે ।

સુત્તાણુગમે વોચ્છિદ્દ હોહિદ્દ તીણ તયા ભાગો ॥ ૧૯૬ ॥

તે સૂત્રસ્પર્શિકાનો અવસર છતાં પણ તે કેમ નથી કહેતા ? ઉત્તર-કેમપ્રાપ્ત છતાં પણ અહીં સૂત્ર નહિ હોવાથી કેવો સ્પર્શ કરી તેનો ઉપયોગ થાય ? આગળ સૂત્રાનુગમ કહીશું, ત્યાં તેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થવાથી તે પણ કહીશું. ૯૮૬.

ફરીને શિષ્ય શંકા કરે છે—

અત્થાણમિદં તીસે જદ્ તો સા કીસ મળ્લણે રહ્મં ? ।

રહ્મ સા મળ્લણે નિજ્જુત્તિમેત્તસામન્નઓ નવરં ॥ ૧૯૭ ॥

જે તે સૂત્રસ્પર્શિકાનિર્ચુક્તિનું અહીં સ્થાન નથી, તો તે શામાટે અહીં કહે છે ? ઉત્તર-નિર્ચુક્તિમાત્રની સમાનતાથી તે સૂત્રસ્પર્શિકાનિર્ચુક્તિ અહીં ઉપોદ્ધાત ને નિદેશ નિર્ચુક્તિની સાથે કહીએ છીએ (પણ સૂત્રસ્પર્શિકાપણે નથી કહેતા, કેમકે અહીં સૂત્ર નથી) આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની નિર્ચુક્તિ કહી, અને તે કહેવાથી નિર્ચુક્તિ અનુગમ પણ કહ્યો. ૯૮૭

હવે સૂત્રાનુગમ કહે છે.

તેણેદાણિ સુત્તં સુત્તાણુગમેઽભિધેયમણવજ્જં ।

અવલ્લિયાદ્વિસુદ્ધં સલલ્લણં લલ્લણં ચેમં ॥ ૧૯૮ ॥

(સૂત્ર હોય તો સૂત્રસ્પર્શિકા નિર્ચુક્તિ પ્રવર્તે) તે માટે હવે સૂત્રાનુગમમાં ન્યૂનાધિકાર દોષરહિત, અસ્ખલિતાદિ ગુણોવાડે વિશુદ્ધ, એવું સૂત્ર કહેવું જોઈએ, તે સૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. ૯૮૮

અપ્પગંથ-મહત્થં વત્તીસાદોસવિરહિયં જં ચ ।

લલ્લણજુત્તં સુત્તં અટ્ઠહિ ય ગુણેહિ ડવવેયં ॥ ૧૯૯ ॥

અક્ષરમય અને મહાર્થવાળું, ખત્રીસ દોષરહિત, અને આઠ ગુણ મહિત, એ સૂત્રનું લક્ષણ છે હોય, તે સૂત્ર કહેવાય છે. ૯૮૯

“ હિપાદ-વ્યય-અને ધ્રુવ યુક્ત હોય તે સૂત્ર કહેવાય ” એવા સૂત્રની રીતે તે અક્ષરમય અને મહા અર્થવાળું હોય, તે સૂત્ર કહેવાય. એ સૂત્ર ખત્રીસ દોષરહિત તે જ જોઈએ. તે ખત્રીસ દોષો આ પ્રમાણે છે. “ આ જગત્ પ્રવૃત્ત છે. ” એમ કહીને અક્ષર

ગોપન કરવું, તથા “ આત્મા નથી ” એમ કહીને અસત્યનું પ્રતિપાદન કરવું તે વચન કહેવાય ૧ “ વેદમાં કહેલી હિંસા ધર્મ માટે છે ” ઇત્યાદિ કહેવું તે ઉપધાન ૨. અ-આ-ઇ-ઈ ઇત્યાદિ અક્ષરોનો ક્રમમાત્ર જણાવાય પણ તેમાં કોઈ અર્થ ન નિર્ણયક ૨. દસદાહિમ, છપુડલા, માંસપિંડ, કીટિકા ! ઉતાવળ કર. ઉત્તરદિશા સંબંધ વિનાનું બોલવું તે અપાર્થક. ૩. જે વચનથી વિવક્ષિત વાક્યનો અનિષ્ઠ અર્થાન્તર થઈ જવાથી ઉપધાત કહી શકાય તે છળ. જેમ નવી કાંચળવાલો ૪. પાપ વ્યાપારના પોષક એવો અહિતોપદેશ આપવો તે દુહિલ, જેમકે, “ આખા મારીને પણ જેની જુદી લેપાતી નથી, તેવો મનુષ્ય કાદવવડે આકાશની પેઠે લેપાતો નથી. ઇત્યાદિરૂપ પાપોપદેશ તે દુહિલ ૫. વેદવચનની પેઠે તથાવિધ્યુકિ નિષ્કળ વચન તે નિઃસાર. ૬ અક્ષર માત્રા પદાદિવડે ઓછું-વધતું વાક્ય હોય, તે ધિક્ અથવા હેતુ-ઉદાહરણથી આધિક્ હોય તે આધિક્, જેમકે કૃતક અને પ્રયત્નાનન્ત પાછું હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે. આમાં કૃતક અને પ્રયત્નાનન્તરીયકપણું એ બે હેતુ હોવાથી વાક્ય હેતુ અધિક્ કહેવાય. તથા ઘટ અને પટની પેઠે શબ્દ કૃતક હોવાથી અ છે, આમાં ઘટ અને પટ એ બે ઉદાહરણ હોવાથી ઉદાહરણ અધિક્ છે. ૭ ઘટ શબ્દ અનિત્ય છે. આમાં હેતુ નથી માટે તે હેતુન્યૂન. અને શબ્દ કૃતક હોવાથી અ છે, આમાં ઉદાહરણ નથી માટે ઉદાહરણ ન્યૂન કહેવાય. ૮ નવમે પુનરૂક્તદોષ તે બે છે એક શબ્દથી અને બીજો અર્થથી, ઘટ-ઘટ-ઘટ-ઇત્યાદિ પુનઃ પુનઃ કહેવું તે શ પુનરૂક્ત, અને જાડો દેવદત્ત દિવસે જન્મતો નથી, એમ કહેવાથી અર્થાપત્તિથી જણા કે તે રાત્રે જન્મે છે. તે છતાં એમ કહે કે “ જાડો દેવદત્ત દિવસે જન્મતો નથી, રાત્રે છે. ” આ અર્થથી પુનરૂક્ત છે. ૯ “ કર્મ છે, કર્મનું ફળ છે, પણ કર્મનો કર્તા ન ઇત્યાદિ કથનમાં પૂર્વવચનથી પછીનું વચન હણાય, તે વ્યાહતદોષ ૧૦ તે હસ્તી ગાંડસ્થળથી પડેલા મદના ણિંદુઓવડે હસ્તી-અર્ધ-રથ-અને સેના તણાઈ જાય ભયંકર નદી વહેવા માંડી ઇત્યાદિ અવરિતાર્થ કથન તે અયુક્તદોષ ૧૧ સ્પર્શન-ર ધ્રાણુ-ચક્ષુ-અને શ્રોત્રના સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-રૂપ ને શબ્દ એ વિષયો છે, એમ ક્રમસર ક જોઈએ, તેને બદલે સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-ગન્ધ ને રસ તેમના અર્થો છે, એમ કહે તે ક્રમ દોષ. ૧૨ જે વાક્યમાં વચનનો ફેરફાર હોય તે વચનલિન્ન જેમકે “ વૃક્ષાવેતૌ પુષ્પિતા ૧૩. જે વાક્યમાં વિભક્તિનો ફેરફાર હોય તે વિભક્તિ લિન્ન, જેમકે, “ વૃક્ષં પદ્ય ” કહેવાનું હોય, ત્યાં “ વૃક્ષઃ પદ્ય ” એમ કહે. ૧૪ જે વાક્યમાં લિંગનો ફેરફાર હોય લિંગ લિન્ન “ જેમકે અયં સ્ત્રી ” ૧૫ પોતાના સિદ્ધાન્તમાં નહિ કહેલું કહેવું તે અ ભિહિત દોષ, જેમકે સાત પદાર્થ વેશેષિકના મતે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ સહિત નવ પદા સાંખ્યના મતે દુઃખ-સમુદય-માર્ગ અને નિરોધ એ ચાર આર્યસત્ય બોધના મતે કહ્યા છતાં તેથી અતિરિક્ત-ઉત્તીર્ણ કહેવું તે અનભિહિત દોષ ૧૬ જ્યાં આર્યાઈદનું પદ કહેવા હોય ત્યાં વૈતાલીય ઇદનું પદ કહે તે અપદ્દોષ ૧૭ “ અગ્નિ ઠંડો છે ” “ આકાશ મૂર્તિમા છે. ” ઇત્યાદિ વસ્તુ સ્વભાવને અન્યથા કહેવો તે સ્વભાવહીન દોષ ૧૮. જે વિષય ચાલ હોય તે છોડીને ત્યાં બીજો વિષય વિસ્તારથી કહીને ફેરી પાછો તેજ વિષય કહેવો તે વ્યવહિ દોષ ૧૯ “ રામ વનમાં પેઠા ” એમ ભૂતકાલથી કહેવાનું હોય, ત્યાં “ રામ વનમાં પેસે છે ” એમ વર્તમાનકાલથી કહે, તે કાળ વ્યત્યય દોષ ૨૦ જ્યાં અસ્થાને વિરામ હોય, અથવા સર્વથા વિરામ ન હોય, તે યતિદોષ ૨૧. અલંકાર રહિત હોય, તે છવિદોષ ૨૨ સ્વસિ

દ્વાન્ત વિરોધિ વચન હોય, તે સમય વિરુદ્ધ દોષ ૨૩. જે વાક્યમાં હેતુ વિનાનું કથન હોય તે વચનમાત્ર દોષ ૨૪. જે વાક્યમાં અર્થાપત્તિથી અનિષ્ટ આવે તે અર્થાપત્તિદોષ, જેમકે “ધરના કુતરાને ન મારવો,” આમ કહેવાથી બાળ કુતરાઓને મારવામાં હરકત નથી, એમ ઉપરથીજ સમજાય છે. ૨૫ જે વાક્યમાં સમાસ કરવાનો હોય ત્યાં ન કરે, અથવા વિપરીત સમાસ કરે, તે સમાસદોષ ૨૬ જે વાક્યમાં હીન ઉપમા હોય જેમકે “મેરૂ સરસવ જેવો” તથા જે વાક્યમાં અધિક ઉપમા હોય, જેમકે “મેરૂ જેવો સર્સવ” આવાં વાક્યો ઉપમાદોષવાળા છે. તેથી તે ઉપમાદોષ ૨૭ “મેરૂ સમુદ્ર જેવો” ઇત્યાદિ કથન તે અનુપમાદોષ ૨૮ સ્વરૂપભૂત અવયવોનું નિરૂપણ ન કરે, અથવા વિપરીત નિરૂપણ કરે. જેમકે પર્વતનું નિરૂપણ કરવાનું હોય, ત્યાં તેના અવયવભૂત શિખરોનું નિરૂપણ ન કરે, અને સમુદ્રાદિના અવયવોનું નિરૂપણ કરે. તે રૂપકદોષ ૨૯. દેવદત્ત હાંડલીમાં રાંધે છે, એમ કહેવું હોય ત્યાં રાંધે છે એ પદ ન કહે અને દેવદત્ત હાંડલીમાં, આટલુંજ કહે, તે નિર્દેશ દોષ ૩૦ “વિદ્યમાન ભાવ તે સત્તા” એ પ્રમાણે સત્તા તે પદાર્થનો પર્યાયજ છે, છતાં વૈશેષિકોએ તેને છ પદાર્થોથી જુદા પદાર્થ તરીકે માનેલ છે, એવું વાક્ય હોય, તે પદાર્થ દોષવાળું કહેવાય. એમ માનવું એ અયોગ્ય છે, કારણ કે વસ્તુ અનન્ત પર્યાયવાળી હોવાથી એ પ્રમાણે તો પદાર્થ પણ અનન્ત થાય. ૩૧ જ્યાં સંન્ધ કરવાનો હોય ત્યાં વાક્યનો સન્ધિ ન કરે, અથવા દોષયુક્ત સંધિ કરે, તે સન્ધિદોષ ૩૨. આ બીજીસ દોષરહિત જે સૂત્ર હોય તે લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર કહેવાય.

આ લક્ષણ યુક્ત સૂત્ર છતાં જરૂર આઠ ગુણે સહિત હોય, જેમકે-ઉક્ત અને અનુક્ત દોષ રહ્યાત તે નિર્દોષ, ૧ ‘ગો’ શબ્દની પેઠે બહુપર્યાય યુક્ત તે સારવાળું. ૨ અન્વય-વ્યતિરેક સહિત હેતુયુક્ત. ૩. ઉપમા-ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અસંકારથી વિભૂષિત. ૪. દૃષ્ટાન્તપૂર્વક. ૫. અભામ્યભાષાવાળું સોપચાર. ૬ વર્ણાદિ ઉચિત પ્રમાણયુક્ત ૭. કહ્યુંને મનોહર લાગે તેવું મધુર ૮. બીજાઓ વળી છ ગુણ સહિત સૂત્ર કહે છે. તે આ પ્રમાણે. બહુ અર્થ સંપ્રાપ્તિ પરિમિતઅક્ષરવાળુ ૧ અસંદિગ્ધ ૨. સારવાળું ૩ ચારે પ્રકારના અનુયોગથી વ્યાખ્યા થઈ શકે એવું ૪. ચકાર હિકાર આદિ નિર્રર્થક અવ્યયો વિનાનું ૫. કામ વ્યાપાર આદિ પ્રરૂપક ન હોય ૬. આવા પ્રકારનું જે સૂત્ર હોય, તે સર્વજોએ કહેવું હોય છે. આ ગુણોમાં જેઓ આઠ ગુણ કહે છે, તેઓ પાછળના છ ગુણોનો તેમાં અન્તર ભાવ કે છે, અને જેઓ છ ગુણો યુક્ત એવું સૂત્ર કહે છે, તેઓ તે આઠ ગુણોને આ છ ગુણોમાં અન્તર્વૃત્ત કરે છે. ૬૬૬

આવું દોષરહિત અને ગુણયુક્ત સૂત્ર સૂત્રાનુગમનમાં કહેવું તેમજ. આણ સૂત્ર ૬૬૬ પછી સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચુકિતનો અવસર ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે? તે કહે છે.

મુત્તેડ્ણુગ્ણ મુદ્દે ત્તિ નિચ્છિદ્ણ નહ ક્ણ પવચ્છેદ્ણ.

મુત્તાલાવયનાસે નિવિલ્લેત્તે મુત્તફાસો ૩ ॥ ૧૦૦૦ ॥

(કરેમિ મંતે ! સામાદ્યં સર્વં સાવજ્જજોગં ઇત્યાદિ) સૂત્રનો ઉચ્ચાર. ૬૫૦. પદો આ સૂત્ર ગુરુ છે એવો નિશ્ચય થાય. એટલે (કરેમિ, મદન્ત. માનાદિવં. માગધ. જોમ) પદચ્છેદ કરીને નામ-સ્થાપનાદિ ન્યાસમાં સૂત્રાસાપકનો મન્દુકે નિર્દેશ કર્યો. તેમજ ૬૫૦. આખ્યાનને અંગે સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ચુકિત પ્રવર્તાવવી. ૧૦૦૦

(૩૬૪) સૂત્રાનુગમાદિનું સાથે જણું ને પદ તથા પદાર્થનો વિચાર.

ઉપર પ્રમાણે હોવાથી સૂત્રાનુગમાદિનો વખત જણાવતા કહે છે.

एवं मुत्ताणुगमो मुत्तालावगगओ य निक्खेवो ।

મુત્તપ્પાસિયનિજુત્તી નયા ય વચ્ચંતિ સમયં તુ ॥ ૧૦૦૧ ॥

આ પ્રમાણે સૂત્રાનુગમ-સૂત્રાલાપકગત નિષ્કેપ-સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ચુકિત અને નથો સર્વ એકી સાથે દરેક સૂત્રમાં જવા પામે છે. ૧૦૦૧

સંહિતાદિ છ પ્રકારની વ્યાખ્યાને જણાવવા કહે છે કે—

मुत्तं पयं पयत्थो संभवओ विग्गहो विचारो य ।

દૂસિયસિદ્ધી નયમયવિસેસઓ નેયમણુમુત્ત ॥ ૧૦૦૨ ॥

પ્રથમ ઉપરોક્ત લક્ષણવાળું સૂત્ર કહેણું, તે પછી પદચ્છેદ કરા ખતાવવો, તે પદાર્થ કહેવો, તે પછી સમાસ જો હોય તો સંભવથી વિગ્રહ-સમાસ કહેવો, તે પછી રૂપ ચાલનાનો વિચાર કરીને દૂપણ દૂર કરવા રૂપ પ્રત્યયસ્થાન કહેણું. પછી આ પ્ર નિર્ણય કરેલ અર્થનો દરેક સૂત્રમાં નથોના મત વિશેષથી વિચાર કરવો. ૧૦૦૨

સંહિતા તો સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ હોવાથી પદ અને પદાર્થનો વિચાર કહે

पयमत्थवायग जोयगं च तं नामियाइ पंचविहं ।

કારગ-સમાસ-તદ્વિય-નિરુત્તવચ્છોડવિ ચ પયત્થો ॥ ૧૦૦૩ ॥

परवोहहिओ वत्थो किरिया-कारगविहाणओ वच्चो ।

પજ્ઞાયવયણઓડવિ ચ તહ સૂયત્થાભિહાણેણં ॥ ૧૦૦૪ ॥

पच्चवखओऽहवा सोऽणुमाणओ लेसओ व सुत्तस्स ।

વચ્છો વ જહાસંભવમાગમઓ હેડઓ ચેવ ॥ ૧૦૦૫ ॥

પદ બે પ્રકારે છે. એક અર્થનું વાચક, અને બીજું અર્થનું દોતક, એમ બે પ્રકારે અને તે પદ નામિકાદિ પાંચ પ્રકારે છે, કારકવાચ્ય-સમાસવાચ્ય-તદ્વિતવાચ્ય અને નિ વાચ્ય એમ પદાર્થ ચાર પ્રકારે છે. અથવા ક્રિયા-કારકના ભેદથી, પર્યાયવચનથી, ભૂતાર્થ કહેવાથી, એમ બીજાને બોધ કરવામાં હિતકારી એવો અર્થ ત્રણ પ્રકારે છે. આ સૂત્રનો અર્થ પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી એમ પણ ત્રણ પ્રકારે છે. અથવા ય સંભવ આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ કહેવાય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

૧ વાચક અને દોતક એમ પદ બે પ્રકારે છે. તેમાં “વૃક્ષ ઉભું છે.” ઇત્યાદિ વાચક છે, અને પ્ર. ચ. વિગેરે દોતકપદ છે. ૨ તથા સામાન્યથી નામિકાદિ પાંચ પ્રકારે પણ છે. “અન્ન-અન્નલ” ઇત્યાદિ નામિક પદ છે, “ખલુ” વિગેરે નિપાતિક પદ છે, “પા” વિગેરે ઉપસર્ગિક પદ છે, “ધાવતિ” ઇત્યાદિ વ્યાખ્યાતિક પદ છે, અને “સંયત” વિ. મિશ્રપદ છે. આવી રીતે પદોનો વિચ્છેદ કરવો, એ વ્યાખ્યાનનું બીજું અંગ છે. ૩ ત્રીજું અંગ પદાર્થ તે કારક વાચ્યાદિ ચાર પ્રકારે છે. જેમકે “તે રસોઘડ્યો રાંધે છે” ઇત્યાદિ પ કારક વાચ્ય કહેવાય, “રાજનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ.” આવા પદો સમાસ વાચ્ય કહેવા “વસુદેવનો પુત્ર વાસુદેવ” આવા પદો તદ્વિતવાચ્ય કહેવાય, “જે ભમે છે અને અવા કરે છે તે ભ્રમર” આવા પદો નિરુક્તવાચ્ય કહેવાય. ૪ અથવા શ્રોતાઓને બોધ કરવા

હિતકારી પદાર્થ ત્રણ પ્રકારે છે જેમકે “ ઘડાય છે તે ઘટ ” આવા પદો ક્રિયાકારકના ભેદથી કહેવાય છે, “ ઘટ-કુટ-કુંભ-કળશ, ” આવા પદ પર્યાયવચન કહેવાય છે, જે કોંચા કાંડાવાળો લાંબી ગ્રીવાવાળો અને પહોળા પેદારાવાળો હોય તે ઘટ, આવા પદ ભૂતાર્થ વાચ્ય કહેવાય છે. પ બીજી રીતે પણ પદાર્થ-સૂત્રનો અર્થ ત્રણ પ્રકારે કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષથી-અનુમાનથી અને લેશથી, તેમાં પ્રથમ જેવું પુસ્તકાદિમાં લખેલું જાણીએ, અથવા સાક્ષાત્ ગુરુમુખથી જેવું સાંભળીએ તેવું સાક્ષાત્ પ્રરૂપીએ તે પ્રત્યક્ષથી પદનો અર્થ કહેવાય છે જેમકે- “ સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ”, પ્રત્યક્ષથી જણાએલા એવો અર્થ જાણીનેજે અર્થાપત્તિથી જણાએલા પદાર્થનું કથન કરે તે પદાર્થ અનુમાનથી વાચ્ય કહેવાય, જેમકે “ મિત્ર્યા દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ નથી, ” આવો અર્થ પૂર્વોક્ત કથનથી અર્થથીજ જણાય છે. માટે આવા પદો અનુમાનથી વાચ્ય છે. અહીં જે અનુમાન છે, તે અર્થાપત્તિરૂપ અનુમાન જાણવું, “ સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર, ” આ ત્રણે સમુદિત હોય તોજ મોક્ષ માર્ગ છે, અન્યથા એકેક ભિન્ન હોય તો મોક્ષ માર્ગ નથી. આ પ્રમાણે સમુદિત-સમસ્ત પદાર્થો જે નિર્દેશ કરાય તે લેશથી વાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. ફ તથા આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ પદાર્થ વાચ્ય છે. જેમકે-લઘ્ય-અસઘ્ય-નિગોદ આદિનું પ્રતિપાદન કરનારા પદો આગમથીજ-આજ્ઞામાત્રથીજ એ પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે લઘ્યાલઘ્યાદિ પદાર્થની વિદ્યમાનતામાં આગમ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રમાણ નથી. માટે એવા પદો આગમથી વાચ્ય કહેવાય છે અને જે પદના અર્થમાં હેતુ સંભવે તે હેતુવાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. જેમકે-આત્મા કાય પ્રમાણ છે, પણ સર્વગત નથી; કારણ કે તે કુંભાર આદિની ધોરતી છે. અહીં કોઈ એમ કહે કે આ હેતુથી તો આત્મા મૂર્તિમાન છે, એવું પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુંભારાદિ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન હોવો જોઈએ. આ કથન પણ કંઈ અસત્ય નથી. કેમકે સંસારી આત્માને યર્ન માનવાથી કંઈ હાની નથી, માટે ભલે એ હેતુથી આત્માનું મૂર્તિપણ સિદ્ધ થાય, એથી કંઈ હેતુ દોષવાળો નથી કરતો, આવા પદાર્થ તે હેતુથી વાચ્ય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

હવે ચોથો પદ વિગ્રહ કહે છે.

પાય પયવિચ્છેઓ સમાસવિસઓ તયથનિયમથં ।

પયવિગ્રહો ત્તિ મળ્લહો સો મુદ્ધપણ ન નંમવડ ॥ ૧૦૦૬ ॥

પ્રાયઃ સમાસવિધિ પદોનો તેના અનેક અર્થ સંભવ હોય અર્થના નિયમ માટે પાંચ શ્લોકો કરવો, તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે, તે પદવિગ્રહ મુદ્ધ એક પદમાં નથી સંભવતો ૧૦૦૬ શ્લોકનો પુરૂષ તે રાજપુરૂષ, સ્વેત પટ જેની પાસે હોય તે સ્વેતપટવાળો, પણ નિમગ્ન હાથોએ જે વનમાં હોય તે મત્તબાહુ માતંગવન, આ પ્રમાણે પ્રાયઃ સમાસ સંભવતો નથી અથવા ઘણા પદોનાં જ્યારે અનેક અર્થ થતા હોય, ત્યારે તે પદના કદ્દ અર્થના નિયમને માટે ઉપર મુજબ પદન્દેહ કરવો તે પદવિગ્રહ કહેવાય છે. એ પદ વિગ્રહ નિયમ (૧૦૦૬) પદમાં નથી થતો. માટે બે અથવા ઘણા પદો પદન્દેહ કરવો નિયમ કદ્દ છે. કેમકે ૧૦૦૬ પદન્દેહ થાય, છતાં તે સમાસ વિધિ નથી હોતા; જેમકે-ચામડાં પંદરેક વસ્ત્રો પહેર્યા પછી એકેકે પરશુરામ, આ પદોનો પદન્દેહ થાય છે. જેમકે પદન્દેહ કર્યા પછી તે પદોનો અર્થ જાણીનેજે અર્થાપત્તિરૂપ અનુમાન જાણવું, “ સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-અને ચારિત્ર, ” આ ત્રણે સમુદિત હોય તોજ મોક્ષ માર્ગ છે, અન્યથા એકેક ભિન્ન હોય તો મોક્ષ માર્ગ નથી. આ પ્રમાણે સમુદિત-સમસ્ત પદાર્થો જે નિર્દેશ કરાય તે લેશથી વાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. ફ તથા આગમથી અને હેતુથી એમ બે પ્રકારે પણ પદાર્થ વાચ્ય છે. જેમકે-લઘ્ય-અસઘ્ય-નિગોદ આદિનું પ્રતિપાદન કરનારા પદો આગમથીજ-આજ્ઞામાત્રથીજ એ પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે લઘ્યાલઘ્યાદિ પદાર્થની વિદ્યમાનતામાં આગમ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રમાણ નથી. માટે એવા પદો આગમથી વાચ્ય કહેવાય છે અને જે પદના અર્થમાં હેતુ સંભવે તે હેતુવાચ્ય પદાર્થ કહેવાય છે. જેમકે-આત્મા કાય પ્રમાણ છે, પણ સર્વગત નથી; કારણ કે તે કુંભાર આદિની ધોરતી છે. અહીં કોઈ એમ કહે કે આ હેતુથી તો આત્મા મૂર્તિમાન છે, એવું પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુંભારાદિ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન છે, તેમ આત્મા પણ કર્તા હોવાથી મૂર્તિમાન હોવો જોઈએ. આ કથન પણ કંઈ અસત્ય નથી. કેમકે સંસારી આત્માને યર્ન માનવાથી કંઈ હાની નથી, માટે ભલે એ હેતુથી આત્માનું મૂર્તિપણ સિદ્ધ થાય, એથી કંઈ હેતુ દોષવાળો નથી કરતો, આવા પદાર્થ તે હેતુથી વાચ્ય છે. ૧૦૦૩-૧૦૦૪-૧૦૦૫.

હવે ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન કહે છે.

મુત્તગયમત્થવિસયં વ દૂસણં ચાલણં મયં, તસ્સ ।

સદ્ધ-ત્યળ્ળાયાઓ પરિહારો પચ્ચત્થાણં ॥ ૧૦૦૭ ॥

સૂત્ર સંબંધી દ્વપણ જણાવણુ તે ચાલના કહેવાય, અને તે દ્વપણનો શબ્દ તથા અર્થયુક્તિથી પરિહાર કરવો તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય.

સૂત્ર સંબંધમાં અથવા અર્થસંબંધમાં શિષ્ય આ કોઇ વાદી દ્વપણ બતાવે તે કહેવાય. અને તે દ્વપણનો એટલે શબ્દ સંબંધી દ્વપણનો શબ્દ સંભવિત યુક્તિવડે પરિહાર તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય, અથવા શબ્દાર્થગત દ્વપણનો નયમત વિશેષથી પરિહાર તે પ્રત્યવસ્થાન કહેવાય. આ બાબત ઉદાહરણથી વધુ સ્પષ્ટ કરીએ; જેમકે, કરોમિ સામાયિકં આ પ્રમાણે કોઇએ ગુરુસંબોધન વાચ્ય કહ્યું, તેમાં કોઇ દ્વપણ બતાવે કે ગુરુ ન હોય ત્યારે “મદન્ત” શબ્દ ન કહેવો જોઇએ, અને જો કહેવામાં આવે નિર્ર્થકપણારૂપ દોષનું પાત્ર થાય. આ પ્રમાણે જે દ્વપણ તેનો પરિહાર કરવાને ઉત્તરમાં કે-ગુરુના અભાવે સ્થાપનાચાર્યની આગળ સર્વ સામાયારી કરાય છે, એમ જણ માટે ગુરુ ન હોય ત્યારે પણ મદન્ત શબ્દનો પ્રયોગ ઉપયોગી છે, જેમ સાક્ષાત્ અહ અભાવે તેમની પ્રતિમાની પૂજા સેવા સાર્થક છે, તેમ અહીં પણ સમજણું. અથવા અભાવે, સ્વતંત્રપણનો નિષેધ જણાવવાને માટે તથા વિનયમૂળ ધર્મ છે એમ બતા ગુરુના ગુણનો જ્ઞાનોપયોગ કરવો. એમ પણ એ પદથી જણાય છે. અથવા નામ-સ્થ દ્રવ્ય-અને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે આચાર્ય છે. તેમાં ભાવ આચાર્યરૂપ આચાર્યનો જે શિષ્યના હૃદયમાં વર્તે છે, તે સંબંધી આ “ભદન્ત” શબ્દરૂપ સંબોધન છે. ગુરુનો સર્વથા અભાવ છે એમ સિદ્ધ ન થયું, કેમકે શિષ્યના હૃદયમાં તે ગુણમય ચાર્ય વર્તે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનનું સ્વરૂપ સમજણું. આ સંહિતા-પદ-પદાર્થ-પદવિગ્રહ-ચાલના ને પ્રત્યવસ્થાન એમ છ પ્રકારે તંત્રની વ્ય અન્ય લોકોએ કહી છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ કહી. ૧૦૦૭

શિષ્ય:—આ છ પ્રકારે વ્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે સર્વત્ર વ્યાપક છે, કે નિયતસૂત્ર સંબંધીજ છે? શિષ્યના એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવાને આચાર્ય મહારાજ સંહાર પૂર્વક નૈગમાદિ નયોનો વિષય બતાવતા છતાં કહે છે કે—

एवमणुसुत्तमत्थं सव्वनयमयावयारपरिसुद्धं ।

भासेज्ज निरवसेसं पुरिसं व पडुच्चं जं जोगं ॥ १००८ ॥

એ પ્રમાણે છ પ્રકારના વ્યાખ્યાનથી દરેક સૂત્ર અને સર્વ નયના અભિપ્રાયથી શુદ્ધ સર્વ અર્થ જણાવવો. તેમાં પ્રજ્ઞાદિ ગુણ યુક્ત પુરૂષને આશ્રિને જે વ્યાખ્યા જેને હોય તે તેની આગળ કહેવી (કારણ કે જિનમતમાં સૂત્ર કે અર્થ, નયરહિત કંઈ નથી, માટે નયવિશારદ વક્તાએ યોગ્ય શ્રોતા આગળ તે નયોનું વ્યાખ્યાન કરવું.) ૧

ઉપર જણાવેલ સંહિતાદિની વ્યાખ્યાનો સમવતાર સૂત્રાદિ અનુગમાદિમાં જણાવે

होइ कयत्थो वोत्तुं सपयच्छेयं सुयाणुगमो ।

सुत्तालावन्नासो नामाइन्नासविणिओगं ॥ १००९ ॥

સુત્તપ્પાસિયનિજ્જુત્તિનિઓગો સેસઓ પયત્થાઈ ।

પાયં સો ચ્ચિય નેગમનયાઈમયગોયરો હોઈ ॥ ૧૦૧૦ ॥

અસ્ખલિતાદિ ગુણયુક્ત સૂત્ર અને તેનો પદચ્છેદ કરીને સૂત્રાનુગમ કૃતાર્થ થાય છે, નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપનો સંબંધ માત્ર કરાને સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ કૃતાર્થ થાય છે. અને શેષ પદાર્થાદિ-ચારરૂપ વ્યાખ્યા સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચુકિતમાં ઉપયોગી થાય છે, અને તેજ પદાર્થાદિ પ્રાયઃ નેગમાદિનયના અભિપ્રાયથી જણાય છે, પદાર્થાદિ કહે છતેજ નેગમાદિનયની પ્રવૃત્તિ છે. ૧૦૦૯-૧૦૧૦

પાય પયવિચ્છેઓ ઉ સુત્તપ્પાસોવસંધિઓ જેણ ।

કત્થઈ તયત્થ-કારગ-કાલાઈગઈ તઓ ચેવ ॥ ૧૦૧૧ ॥

પ્રાયઃ પદવિચ્છેદ પણ સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ચુકિતમાં અન્તર્ભૂત છે. કેમકે વિચ્છિન્ન પદોનો અર્થ અને કારક-કાળ તથા ક્રિયાદિનો અવબોધ પદચ્છેદથીજ થાય છે. (તેથી પદવિચ્છેદને સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્ચુકિત કહે છે) આથી પદચ્છેદ પણ તદન્તરભૂતજ છે. અને તેથી પદાર્થાદિજ નેગમાદિ નયના વિષય છે, એમ નહિ. પરન્તુ પદચ્છેદ અને સૂત્રાલાપકન્યાસાદિ પણ પ્રાયઃ નયના વિષય છે. આ પ્રમાણે અહીં અનુગમનું સ્વરૂપ કહ્યું. તે સાથે સપ્રસંગ નયો પણ કહ્યા. આથી આ સ્થળે ચારે અનુયોગ દ્વાર પૂર્ણ થયા. ૧૦૧૧

અણુઓગદારાણં પરુવણ તપ્પઓયણં જં ચ ।

ઈહ ચેવ પરિસમાણિયમદ્વામોહત્થમત્થાણે ॥ ૧૦૧૨ ॥

અહીં અસ્થાનેજ શિષ્યને વ્યાખ્યાન ન થાય તે માટે અનુયોગદારેની પ્રરૂપણા અને તેનું પ્રયોજન અહીં પૂર્ણ કર્યું. ૧૦૧૨

કારણ કે—

દાઈયદારવિભાગો સંત્તેવેણેહ વિત્થરેણાવિ ।

દારાણં વિણિઓગં નાહિઈ કાઉં જહાજોગં ॥ ૧૦૧૩ ॥ પેઢવંયો સમ્મત્તો

અહીં અનુયોગદારેનો વિભાગ સંક્ષેપથી જણાવ્યો, એટલે તેથી શિષ્ય યથાયોગ્યસ્થાને વિસ્તારથી પણ વિનિયોગ કરવાનું જાણી શકશે, સુઝાશે નહીં. ૧૦૧૩

॥ અનુયોગદારે પૂર્ણ થયા. ॥

હવે તિત્થયરે ભગવન્તે એ ૧૦૨૫ મી નિર્ચુકિતગાથાની પ્રસ્તાવના કરતા મના આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

સંપયમત્થાણુગમે સત્થોવોવગ્ધાયવિત્થરં વોચ્છં ।

કયમંગલોવયારો સોઽતિમહન્થોત્તિ કાઝણં ॥ ૧૦૧૪ ॥

હવે અર્થાનુગમનમા ત્રીજા અનુયોગદારમાં મંગલોવચાર કરીને હું માન્યતા દર્શાવવા વિસ્તારથી કહીશ, કેમકે તે સર્વ સિદ્ધાન્તના અનુયોગમાં અમાન દોષથી અતિ મહત્વ ધરાવે છે. ૧૦૧૪

આહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—

નણ મંગલં કયં ચિય કિં મુજ્જી, અહ કયંપિ કાયવં ।

દારે દારે કીરડ તો કીસ ન મંગલગહણં ? ॥ ૧૦૧૫ ॥

મંગળ પ્રથમ કર્યું છે, છતાં ફરીથી કેમ કરે છે ? અને જો મંગળ કર્યા કરવું જોઈએ, તો ઉપક્રમાદિ દરેક દ્વારે શા માટે મંગળ નથી થઈ શકે ? ૧૦

આ પ્રશ્નનો બીજા આચાર્ય ઉત્તર આપે છે, તે અયોગ્ય છે, એમ જણાવ ભાષ્યકાર મહારાજ તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપે છે.

નણ મજ્ઝમ્મિવિ મંગલમાદ્દત્તં તં ચ મજ્ઝમેયં તિ ।

સત્યમણારદ્ધં ચિય એયં કત્તોચ્ચયં મજ્ઝં ? ॥ ૧૦૧૬ ॥

(શાસ્ત્રની આદિમાં-મધ્યમાં-ને અન્તમાં મંગળ કરવું જોઈએ. એમ પૂર્વા કહ્યું છે.) તેમાં આદિમંગળ પ્રથમ કર્યું છે, અને આ મધ્યમંગળ છે. (આ ઉત્તર છે, કેમકે આદિ મંગળ માટે નન્દી કરી છે, અને તે પછી અનુયોગદ્વારે કહ્યું. સામાયિક અધ્યયનરૂપ શાસ્ત્રનો હજી આરંભ નથી થયો, એટલે આ મધ્યમંગળ કહેવાય ?

વળી બીજા આચાર્ય બીજી રીતે આને મધ્યમંગળ સિદ્ધ કરે છે.

ચરણુઓગદ્ધારં જં સત્યં તેણ તસ્સ મજ્ઝમિણં ।

સાહરૂ મંગલગહણં સત્યસ્સંગાઈં દારાઈં ॥ ૧૦૧૭ ॥

આર અનુયોગ દ્વારવાણું શાસ્ત્ર છે, તેથી (ઉપક્રમ અને નિર્દેશ એ બે દ્વાર પછી અનુગમાત્મક ઉપોદ્ધાતરૂપ ત્રીજા દ્વારની આદિમાં આ મંગળ કહ્યું છે તેથી મધ્યમંગળ છે. કેમકે શાસ્ત્રનો આરંભ ન થયો હોય, તોપણ અનુયોગદ્વારે જ અંગભૂત હોવાથી તે તેનાથી ભિન્ન નથી. ૧૦૧૭

આ સમાધાન પણ ખરાબર નથી, તે માટે ભાષ્યકાર પાતે કહે છે કે—

તહવિ ન મજ્ઝં એયં મણિયમિહાવસ્સયસ્સ જં ગેજ્ઝં ।

તં મંગલમાદ્દત્તં પઠમજ્ઝયણસ્સ હોજ્ઝાહિ ॥ ૧૦૧૮ ॥

તમે કહ્યું તેવી રીતે પણ આ મધ્યમંગળ નથી ઘટતું, કેમકે જ અધ્યયનાત્મક રચકનો જે મધ્યભાગ, ત્યાં મધ્યમંગળ કહેવાતું કહ્યું છે. (અને તમે કહ્યું તે આવર મધ્ય ભાગ નથી થતો) પરંતુ આ સામાયિક અધ્યયનનો મધ્યભાગ થાય છે, તેથી તેનું મધ્યમંગળ ના કહી શકાય. ૧૦૧૮

વળી બીજા કોઈ આચાર્ય કહે છે કે—

મણિયં ચ પુદ્ધમેયં સવં ચિય મંગલંતિ કિમણેણં ? ।

મંગલતિયબુદ્ધિપરિગ્ગહંપિ કારાવિઓ સીસો ॥ ૧૦૧૯ ॥

પૂર્વે કહ્યું છે કે આ સર્વશાસ્ત્ર મંગળરૂપજ છે, તો પછી આ મધ્યમંગળાદિ કરવાથી શું ? શિષ્યને પણ ત્રણ મંગળ કર્યા છે એવો બુદ્ધિપરિગ્રહ પણ પૂર્વે કરાવ્યો છે.

લિંગ લિંગ આચાર્યોનાં મતાન્તર બતાવીને હવે આચાર્યશ્રી પોતે યથાવસ્થિત સમા-
પાત કરે છે કે—

આવસ્સયસ્સ તં કયમિણ તુ નાવાસમેત્તયં કિંતુ ।

સવાણુઓગનિજ્જુત્તિસત્થપારંભ એવાયં ॥ ૧૦૨૦ ॥

પૂર્વે (૭૯ મી ગાથામાં) જે મંગળ કહ્યું છે તે આવશ્યકનું પ્રથમ-આદિ મંગળ
કું છે. અને અહીં આ મંગળ કેવળ આવશ્યક માત્રનુંજ નથી, પરંતુ સર્વસૂત્રના અનુ-
ભવમાં સંબદ્ધ એવા ઉપોદ્ધાતનિર્ચુક્તિરૂપ શાસ્ત્રની આદિમાં આ પ્રથમ મંગળ છે. ૧૦૨૦

કારણ કે—

દસગાલિયાઈનિજ્જુત્તિગહણઓ મળિયમુવરિ વા જં ચ ।

સેસેસુવિ અજ્ઞયણેસુ હોઈ એસેવ નિજ્જુત્તી ॥ ૧૦૨૧ ॥

આગળ જે દશવૈકાલિકાદિની નિર્ચુક્તિ અહીં કરાશે, તેમાં અને તે ઉપરાંત ચતુર્વિં-
તિસ્તવાદિ સર્વ સિદ્ધાન્તગત અધ્યયનોમાં સર્વમાં આજ ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિ છે. તેથી
સર્વ અનુયોગની ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિરૂપ શાસ્ત્રનો આ પ્રારંભ છે. ૧૦૨૧

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સામાઙ્યવક્ષણે દસાલિયાઈણ કોડહિગારોડયં ।

જં પાયમુવગ્ધાઓ તેસિં સામન્ન એવાયં ॥ ૧૦૨૨ ॥

હહ તેસિં તમ્મિ ગણ વીસું વીસું વિસેસમેવાયં ।

ધેચ્છિઈ સુહં લહું ચિય તગ્ગહણં લાગવત્થમઓ ॥ ૧૦૨૩ ॥

અહીં સામાયિકઅધ્યયનના વ્યાખ્યાનમાં દશવૈકાલિકાદિ અહીં કરવાનો શા-
સ્ત્રીયકાર છે? (ઉત્તર) પ્રાયઃ તે દશવૈકાલિકાદિનો ઉપોદ્ધાત પણ આ શાસ્ત્રમાં
માન હોવાથી તે અહીં કહેલ છે. અહીં તે દશવૈકાલિકાદિનો સામાન્ય ઉપોદ્ધાત બતાવ-
વાથી નિર્ગમાદિ પૃથક્ પૃથક્ વિશેષતા પણ કંઈક મુખ્યપૂર્વક સહેલાઈથી બતાવી શકાય,
૥ કારણથી લાઘવ માટે દશવૈકાલિકાદિ પણ અહીં કરેલ છે. ૧૦૨૨-૧૦૨૩.

હવે ઉપસંહાર કરીને તાત્પર્ય કહે છે.

તમ્હા જેણ મહત્થં સત્થં સવાણુઓગવિસયમિણં ।

સત્થંતરમેવઽહવા તેણ પુણો મંગલગહણં ॥ ૧૦૨૪ ॥

તે માટે આ ઉપોદ્ધાતરૂપ શાસ્ત્ર સર્વ અનુયોગનો વિષય હોવાથી અનુયોગનાં સ-
ર્વમાં આ હુ વક્તવ્યતા હોવાથી જુદુંજ શાસ્ત્ર છે, તેથી અહીં પુનઃ મંગળ કહ્યું છે.

તેજ મંગળ કહે છે.

તિત્થયરે મગવંતે અણુત્તરપરક્કમે અનિયનાળી ।

તિણ્ણે સુગઙ્ગઙ્ગણ સિદ્ધિપહ્વાનણ વંદે ॥ ૧૦૨૫ ॥

સર્વેશ્વર પરાક્રમવાળા, અપરિમિત જ્ઞાનવાળા, સંસારથી તરેલા, સ્વતંત્ર અને સ્વ-
ચ્છેદનવાળા ઉપદેશક, તીર્થંકર ભગવાનને, હું વંદન કરું છું. ૧૦૨૫

ઉપરોક્ત નિર્ગુણની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર પોતેજ હવે કહે છે.

નિજ્ઞઃ જં તેણ તર્હિં તઓ વ તિત્થં તયં ચ દદ્ધમ્મિ ।

સરિચાર્ણં ભાગો નિરવાયો તમ્મિ ય પસિદ્ધે ॥ ૧૦૨૬ ॥

તરિયા તરણં તરિયવ્યં ચ સિદ્ધાણિ, તારઓ પુરિસો ।

વાહો-હુવાઈ તરણં, તરણિજ્ઞં નિન્નચાર્ણ્યં ॥ ૧૦૨૭ ॥

હુએ તરી શકાય એવી વસ્તુ જેથી તરાય અથવા જે છતાં તરાય, તે તીર્થ ક (એ તીર્થ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ને ભાવ એમ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામ અને ૨ તીર્થ સુગમ હોવાથી તેનું વિવેચન નથી કરતા, અને દ્રવ્યાદિતીર્થનું વિવેચન છીએ) નદી-સમુદ્ર આદિનો જે કોઈ ઉતરવા માટેનો કષ્ટ રહિત નિયત પ્રદેશ તીર્થ છે. એ તીર્થ સિદ્ધ થવાથી તેમાં તરવું-તારનાર અને તરવા યોગ્ય સિદ્ધજ છે. કેમકે તરનાર પુરુષ, તારનાર અર્થ અથવા વહાણ, અને તરવા થો વિગેરે છે. ૧૦૨૬-૧૦૨૭.

આ નદી વિગેરેને દ્રવ્યતીર્થ શાથી કહી શકાય ? તે માટે કહે છે કે—

દેહાદિતારયં જં વજ્જમલોચણયણાદમેત્તં ચ ।

ળેગંતાણચંતિયફલં ચ તો દદ્ધતિત્થં તં ॥ ૧૦૨૮ ॥

આ તીર્થ શરીર આદિનેજ તારનાર છે, અને બાહ્યમળાદિનેજ માત્ર દૂર છે, વળી અનેકાન્તિક ફળવાળું અને અનાત્યંતિક ફળવાળું છે, માટે તે દ્રવ્યતીર્થ વાય છે. ૧૦૨૮.

આ તીર્થ શરીરાદિકનેજ તારે છે એટલે નદી આદિના સામા તીરે પહોંચાડે જીવને સંસારસમુદ્રથી મોક્ષરૂપ સામા તીરે નથી પહોંચાડતું. વળી શરીરના બાહ્ય મે આ તીર્થ દૂર કરે છે, પણ પ્રાણાતિપાતાદિજન્ય અન્તરંગ કર્મરૂપ મેલને દૂર નથી તેમજ આ નદી વિગેરે તીર્થ અનેકાન્તિકફળવાળું છે, એટલે કે કોઈ વખત તરીને તીર જવાય છે અને કોઈ વખત અંદર ડૂબી જવાય છે પણ ખરું. વળી અનાત ફળવાળું છે, એટલે કે એક વખત આ નદી વિગેરે તર્યા હોયએ; તો પણ ફરીથી તે પડે છે, માટે નદી વિગેરે તીર્થ અપ્રધાનતીર્થ હોવાથી દ્રવ્યતીર્થ છે. ૧૦૨૮

હવે બીજા તીર્થવાળાઓના મત બતાવીને તેમાં દૂષણ આપે છે.

ઇહ તારણાફલયંતિ પ્હાણ-પાણા-ડવગાહણાર્હિં ।

ભવતારયંતિ કેઈ તં નો જીવોવઘાયાઓ ॥ ૧૦૨૯ ॥

સૂળંગંપિવ તમુદૂહલં વ ન ય પુણ્ણકારણં પ્હાણં ।

ન ય જહ્જોગં તં મંડળં વ કાર્યમભાવાઓ ॥ ૧૦૩૦ ॥

સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિવડે નદી આદિ તીર્થ જે માટે વિધિ પ્રમાણે સેવ્યું તારકાદિ ફળવાળું છે,—માટે તે સંસાર તારક પણ છે. એમ કેટલાએક કહે છે, તે અ છે. કેમકે તે ખાંડણીયાદિની પેઠે વ્યવસ્થાન જેવું છે. વળી સ્નાન પુન્યનું કારણ પણ અને યતિને યોગ્ય પણ નથી, કેમકે તે આલૂપણની પેઠે કામનું અંગ છે. ૧૦૨૯-૧૦

અન્યદર્શનવાળાઓ નદી વિગેરે સ્નાન-પાન-અવગાહનાદિવડે વિધિપૂર્વક સેવવાથી સંસારથી તારનાર છે માટે તે તીર્થ છે એમ માને છે. કારણ કે શરીરને તારતુ-મેલ ધોવો-તૃપાનો નાશ કરવો-દાહની શાન્તિ કરવી વિગેરે ફળવાળું તે નદી આદિ તીર્થ સ્થાન છે. આ રીતે તૃષાછેદ વિગેરે પ્રત્યક્ષ ફળવાળું તે નદી આદિ તીર્થ જણાય છે, તે ઉપરથી સંસારથી તારવા રૂપ પરોક્ષફળવાળું પણ તે છે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

અન્યદર્શનીઓતુ' આ કથન અયોગ્ય છે. કેમકે સ્નાન વિગેરે, તરવાર ધતુષ આદિની પહે, છવધાતના હેતુ હોવાથી દુર્ગતિ આપનાર છે. તે સંસારથી તારનાર કેવી રીતે હોઈ શકે? છવધાતના હેતુઓ પણ સંસારથી તારનાર છે એમ માનીએ, તો સૂના-વધભૂમિ વિગેરે પણ સંસારથી તારનાર થઈ જાય. તે માટે નદી વિગેરે તીર્થ, આંદણીઆ આદિની પહે, છવધાતના હેતુ હોવાથી સંસાર તારક નથી. વળી એ તીર્થમાં કરેલું સ્નાન પુન્યતું કારણ પણ નથી, અને આભૂષણની પેઠે કામતું અંગ હોવાથી યતિજનને યોગ્ય પણ નથી. કારણકે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ મનાય, તો પુરુષોને તાંબૂલ ભક્ષણ-પુષ્પ પ્રધન-શરીરને સુવાસિત કરવું-મર્દન કરવું વિગેરે કામના અંગો પણ પુન્યના હેતુ થવા જોઈએ, પરંતુ તેમ નથી. માટે શરીરતારણાદિ માત્ર ફળ જોઈને સંસાર તારકાદિ વિશિષ્ટ ફળતું અનુમાન કરવું અયોગ્ય છે, ૧૦૨૯-૧૦૩૦

આ સંબંધમાં તેઓ કહી એમ કહે કે—

દેહોવગારિ વા તેણ તિત્થમિહ દાહનાસર્ગાર્હિં ।

મહુ-મજ્જ-મંસ-વેસાદઓડવિ તો તિત્થમાવર્જં ॥ ૧૦૩૧ ॥

દાહની શાન્તિ-તૃપાનો નાશ ઇત્યાદિ કરવાવડે ગંગા આદિતુ' જળ શરીરને ઉપકારી હોવાથી તીર્થજ છે. (જો એમ હોય.) તો મધુ-મદિરા-માંસ-વેરયા વિગેરે પણ તીર્થ થવા જોઈએ. કેમકે તે પણ શરીરને ઉપકારી છે. ૧૦૩૧

કવ્યતીર્થતુ' સ્વરૂપ કહીને હવે ભાવતીર્થતુ' સ્વરૂપ કહે છે.

ભાવે તિત્થં સંયો સુયવિહિયં તારઓ તર્હિં સાહ ।

નાણાકૃતિયં તરણં તરિયલ્લં ભવસમુદ્ધોડય ॥ ૧૦૩૨ ॥

સંધ તે શ્રુતવિહિત ભાવતીર્થ છે, તેમાં સાધુ તારનાર છે, જ્ઞાનાદિ વગેરે તરવારો મળે છે, અને આ સંસાર સમુદ્ર તે તરવાયોગ્ય છે. ૧૦૩૨

ધીસંધ ભાવતીર્થ છે. આ સંધરૂપ તીર્થમાં સાધુ નાણાજ તારક (નાણાજ) છે. જ્ઞાન-દર્શન-ને ચારિત્ર તરણ (તરવાતું સાધન) છે, અને સંસાર સમુદ્ર તરવાયોગ્ય છે. (તરવા યોગ્ય છે). આ તીર્થ અને તારકાદિ પરસ્પર વિવિધાવધાત વિગેરે વિગેરે એક-અન્યદર્શનાદિપરિણામાત્મક હોવાથી સંધ તીર્થ છે. કેમકે તેમાં વિવિધાવધાત સંસાર સમુદ્રથી તરે છે, એ સંધની અન્તર્ગત તેના વિવિધાવધાત સંસાર સમુદ્ર તરવાયોગ્ય છે. જ્ઞાનાદિ વગેરે તેના પરસ્પર વિવિધાવધાત (નાણાજ) સાધન છે. અને જ્ઞાનચિકાદિ ભાવ પરિણામ એક સંસાર સમુદ્ર ને તરવાયોગ્ય છે. ૧૦૩૨

કારણ કે—

જં નાણ-દંસણ-ચરિત્તભાવઓ તદિવ્રક્ષભાવાઓ ।

ભવભાવઓ ય તારેડ તેણ તં ભાવઓ તિત્થં ॥ ૧૦૩૩ ॥

જે માટે જ્ઞાન-દશન-ને ચારિત્ર ભાવવડે, તેના વિષદ્વભૂત અજ્ઞાનાદિ થ સંસારભાવથી તરી જવાય છે માટે તે ભાવતીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૩૩

જે જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોય છે, તે અજ્ઞાનાદિભાવથી અન્યને તારે છે, કેવળ નાદિ ભાવથી તારે છે એટલુંજ નહિ, પણ તે સાથે સંસારથી પણ ભવ્યાત્માને કારણ કે સ્વયં જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ હોવાથી બીજા ભવ્ય જીવોને અજ્ઞાનથી અને તારે છે, માટે શ્રીસંઘ પણ ભાવતીર્થ છે. ૧૦૩૩

અથવા—

તહ કોહ-લોહ-કમ્મમયદાહ-તળ્હા-મલાવળયણાઈં ।

एगंतेणचंतं च कुणइ य सुद्धि भवोघाओ ॥ १०३४ ॥

કોધરૂપ દાહ-લોભરૂપ તળ્હા-અને કર્મમય મેલ, એ ત્રણેને જે એકાન્તથી દૂર કરે, અને સંસાર સમુદ્રથી (કર્મ મેલ દૂર કરીને) શુદ્ધ કરે તે શ્રીસંઘ ભ કહેવાય. ૧૦૩૪

અથવા “ તિત્થ ” એટલે ત્રિસ્થ એવો અર્થ પણ થાય તે જણાવે છે.

दाहोवसमाइसु वा जं तिसु थियमहव दंसणाईसु ।

तो तित्थं संघो चिय उभयं व विसेसणविसेस्सं ॥ १०३५ ॥

દાહોપશમાદિ અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ અર્થમાં જે રહેલ હોય, અથ માં સ્થિતિરૂપ વિશેષણના વિશેષ્ય રૂપે જે રહેલ હોય, તે શ્રી સંઘ તીર્થ કહેવાય.

અથવા તિત્થ એટલે ત્રણ અર્થ એવો અર્થ પણ થાય છે, જેમકે—

कोहणिदाहसमणादओ व ते चेव जस्स तिण्णत्था ।

होइ तियत्थं तित्थं तमत्थसहो फलत्थोऽयं ॥ १०३६ ॥

કોહાણિનો દાહ સમાવવાદિ રૂપ પૂર્વે કહેલા ત્રણ અર્થ જેના હોય, તે કહેવાય છે, અથવા જ્ઞાનાદિ ત્રણ અર્થ જેનાથી અલિપ્ત હોય, તે પણ ત્રિ અર્થ છે. ને તે શ્રી સંઘ છે. અહીં અર્થશબ્દ ફળવાગી સમજવો. આ ઉપરથી એમ શ્રી સંઘ ને તેથી અલિપ્ત દર્શનાદિક ત્રણ ભવ્યોએ સેવ્યાં થકાં ઉપર કહેલા ઉપ ત્રણ અર્થને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૦૩૬

અથવા અર્થ એટલે વસ્તુ પર્યાય, એવો અર્થ થાય તેને આંગે કહે છે, કે—

अहवा सम्मदंसण-नाण-चरित्ताइं तिन्नि जस्सत्था ।

तं तित्थं पुबोइयमिह अत्थो वत्थुपज्जाओ ॥ १०३७ ॥

અથવા સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન-અને-ચારિત્ર એ ત્રણ અર્થ જેને હોય તે પૂર્વોક્ત તીર્થ કહેવાય, તેજ સંઘ, કેમકે તે તે થકી અલિપ્ત છે તે હેતુ માટે, અહિં અર્થ ૧ વસ્તુપર્યાય અર્થમાં સમજવો. ૧૦૩૭

આ પ્રમાણે ભાવ થકી તીર્થ-ત્રિસ્થ-અર્થ કહીને હવે જૈન તીર્થજ ઇચ્છિત અર્થને સાધનાર છે, તે સિવાય અન્ય બીજું તીર્થ તેવું નથી, એમ પ્રમાણપડે જણાવે છે.

इह सम्मं सद्धाणो-वलद्धिं-किरियासभावओ जइणं ।

तित्थमभिप्पेयफलं सम्मपरिच्छेयकिरिय व ॥ १०३८ ॥

સારી રીતે જાણેલ રોગને દૂર કરવાની ક્રિયાની પેઠે, જૈન તીર્થજ સમ્યક્દશાન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક હોવાથી ઇષ્ટ અર્થ સાધનાર છે. ૧૦૩૮

જેમ કોઈ હુંસીઆર વૈદને સારી રીતે રોગ આદિનું સ્વરૂપ જાણીને શ્રદ્ધાળુ રોગી પ્રત્યે સારી દવા અને પ્રયોગાદિ ક્રિયા કરતાં ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ જૈન-તીર્થથી પણ ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રા-ત્મક છે. ૧૦૩૮

જૈન તીર્થ સિવાયના અન્ય તીર્થ એ પ્રમાણે ઇચ્છિત અર્થ સાધક નથી તે માટે કહે છે.

नाभिप्पेयफलाइं तयंगवियलत्तओ कुतित्थाइं ।

वियलनयत्तणओऽविय विफलाइं वियलकिरिय व ॥ १०३९ ॥

ઇચ્છિત અર્થને સાધક એવા કારણોથી રહિત હોવાથી અન્ય તીર્થો ઇષ્ટાર્થસાધક નથી, વળી સર્વનયરહિત હોવાથી અધુરી ક્રિયાની પેઠે એ તીર્થો ફળ રહિત પણ છે. ૧૦૩૯

ખોદાદિ પ્રણીત અન્યતીર્થો ઇચ્છિત ફળ વાળાં નથી, કેમકે તે સમ્યક્ જ્ઞાનાદિ કારણ રહિત છે. અને વળી તે સંપૂર્ણ નય રહિત છે, તેથી પણ ફળ રહિત છે. કારણ કે એકે-કાંશખાહી સર્વ નયો મળવાથીજ તે વડે સંપૂર્ણ અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે, અને એ ખોદાદિ પ્રણીત તીર્થો તો એક યા બે નયાવલંબી હોવાથી સમગ્ર નયાભિપ્રાય રહિત છે, તેથી તે સંપૂર્ણ ઇષ્ટ ફળ સાધનારા નથી, જેમ કોઈ વૈદને રોગીના રોગ દૂર કરવાને માટે જે યથાર્થ ક્રિયા કરવાની હોય, તે ક્રિયા અધુરી હોય તો સંપૂર્ણ ઇચ્છિત ફળ સાધક નથી થતી, તેમ આ અન્ય તીર્થો પણ ઇષ્ટાર્થસાધક થતા નથી, એવી રીતે દ્રવ્યભાવ તીર્થ કહ્યાં. ૧૦૩૯

હવે બીજી રીતે દ્રવ્ય-અને ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

अहं सुहोत्तारुत्तारणाइं दधे चउविहं तित्थं ।

एवं चिय भावम्मिवि तत्थाइमयं सरक्खाण ॥ १०४० ॥

तच्चणिद्याण वित्थियं विसयसुहकुसत्थभावणावणियं ।

तइयं च वोडियाणं चरिमं जइणं निवफलं तु ॥ १०४१ ॥

અથવા મુખાવતાર અને મુખોત્તાર આદિ ચાર પ્રકારે દ્રવ્યતીર્થ છે. એમાં પ્રથમ ભાવતીર્થ પણ ચાર પ્રકારે છે. તેમાં પ્રથમ પ્રકારનું તીર્થ સ્વમનવાચન; વિષય : જ્ઞાન ને હમાશ્રની ભાવનાવાળું હોવાથી, બીજા પ્રકારનું તીર્થ સ્વામનરસ ને જ્ઞાન ને સ્વ તીર્થ દિગમ્બરોનું; અને ત્રીજા પ્રકારનું તીર્થ આશ્રમ ને ભાવના ને વિષય : સ્વ તીર્થ કહેવાય છે. ૧૦૪૦-૧૦૪૧

અથવા જેમ—

અઙ્કવસ્ત્રં વ કિરિયં રોગો દુઃખં પવજ્જણ પઠમં ।

પઠિવન્નો રોગવસ્ત્રમિચ્છંતો મુંચણ દુઃખં ॥ ૧૦૪૫ ॥

इय कम्मवाहिगहिओ संजमकिरियं पवज्जण दुक्खं ।

પઠિવન્નો કમ્મવસ્ત્રમિચ્છંતો મુંચણ દુઃખં ॥ ૧૦૪૬ ॥

અથવા જેમ રોગનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો રોગી અતિકર્કશ ક્રિયા પ્રથમ દુઃખે કરે છે, પરંતુ તે પામીને રોગનો-દુઃખનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતો તે ક્રિયાને દુઃખે મુકે પ્રમાણે કર્મરૂપ વ્યાધિથી ગ્રહાગ્નેલો જીવ સંયમક્રિયા દુઃખે પ્રાપ્ત કરે છે, પરં પામીને કર્મ ક્ષય ઇચ્છતો છતો તેને દુઃખે મુકે છે અથવા દુઃખથી મુકાય છે. ૧૦૪૫ હવે તીર્થકર શબ્દનો અર્થ કહે છે.

अणुलोम-हेउ-तस्सीलया य जे भावतित्थमेयं तु ।

કુવંતિ પગાસંતિ ય તે તિત્થયરા હિયત્થકરા ॥ ૧૦૪૭ ॥

જે હેતુથી-તત્સ્વભાવથી-અને અનુલોમથી આ ભાવતીર્થ કરે છે અને પ્રકા તે હિતાર્થકારી તીર્થકરો છે. ૧૦૪૭

સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરવામાં તેઓજ હેતુભૂત હોવાથી તે તીર્થકર કહેવાય છે. સ્વયં કૃતાર્થ છતાં પણ તીર્થકર નામકર્મના ઉદયથી સમગ્ર પ્રાણિવર્ગ ઉપરની લીધે સદ્ધર્મરૂપ તીર્થનો ઉપદેશ કરવાનો તેમનો સ્વભાવ હોવાથી તે તીર્થકર કહેવા તેમજ સ્ત્રી-પુરુષ-ખાળ-વૃદ્ધ-સ્થવિરકલ્પ-જિનકલ્પ આદિને અનુરૂપ ઉત્સર્ગ-અપવ દેશનાવડે અનુલોમથી સદ્ધર્મરૂપ તીર્થ કરનારા હોવાથી તે તીર્થકર કહેવાય છે. એ તીર્થકર સર્વ પ્રાણિઓને મોક્ષરૂપ હિતકરનાર હોવાથી હિતાર્થકારી છે. ૧૦૪૭

હવે ભગવન્ત શબ્દનો અર્થ કહે છે.

ईसरिय-रूव-सिरि-जस-धम्म-पयत्ता मया भगाभिक्षा ।

તે તેસિમસામણા સંતિ જઓ તેણ ભગવંતે ॥ ૧૦૪૮ ॥

ઐશ્વર્ય-રૂપ-લક્ષ્મી-યશ-ધર્મ-અને પ્રયત્ન એ છ ભગ શબ્દના અર્થો કહેવાય તે તેમને (તીર્થકરોને) અસામાન્ય છે, તેથી તેઓ ભગવન્ત છે. ૧૦૪૮

ભગ સંજ્ઞાથી કહેવાતા ઐશ્વર્ય આદિ છ અર્થો તીર્થકરોમાં અસાધારણ હોવાથી ભગવાન્ કહેવાય છે. પ્રથમ સ્વાભાવિક, કમક્ષયથી થએલ અને દેવોએ કરેલ એ અતિશય રૂપ પરમ ઐશ્વર્ય તેમને હોય છે. અને રૂપ તો સર્વ દેવો એકત્ર થઈને અંગુઠા પ્રમાણ રૂપ વિકુર્વે, ને તે રૂપને ભગવાન્ના અંગુઠા આગલ રાખે તો તે અંગારાની પેઠે જિનેશ્વરના ચરણના અંગુઠાની પાસે શાભા ન પામે એવું છે. ગણ આહારક લબ્ધિવાળા મુનિ અનુત્તરવિમાનવાસી દેવો-ચક્રિ-વાસુદેવ-બળદેવ-ને મંડ રાજાઓ અનુક્રમે હીન હીન રૂપવાળા હોય છે, અને તે સિવાય બાકીનાઓ છ સ્થાન તિત છે, એ પ્રમાણે તેમનું રૂપ અનુપમ હોય છે, વળી તપ-તેજ-ને વિભૂતિરૂપ લક્ષ પણ અસાધારણ હોય છે. તથા અનુપમ ગુણ સમૂહથી પ્રગટ થએલ શરદ્ ઋતુના ચ સમાન નિર્મળ ત્રણ ભુવનમાં વ્યાપ્ત એવો તેમનો યશ હોય છે, તેમજ સમસ્ત ચારિ

બ્રાહ્મનીય કર્મના ક્ષયથી થએલ ઉત્તમ ક્ષમા-સાદૃશ્ય આદિ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ તેમને હોય છે, તથા સર્વ હિતકારી અનુષ્ઠાનોમાં પ્રમાદ રહિત તેમનો જે યત્ન તે પણ ચારિત્રાવરણનો ક્ષય થવાથી અનુપમ હોય છે. ૧૦૪૮

હવે “અણુત્તરપરક્રમે” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

વિરિયં પરિક્રમો ઇહ પરેડરયો વા જઓ તદ્વક્ષમણં ।

સોડુણુત્તરો વરો સિં અણુનરપરક્રમા તો તે ॥ ૧૦૪૯ ॥

પરાક્રમ એટલે વીર્ય, તે પરાક્રમ ભગવંતોને સમસ્ત વીર્યાન્તરાયના ક્ષયથી સર્વ નરેન્દ્ર-દેવેન્દ્રથી પણ અનન્તગુણ હોવાથી અનુત્તર છે, અથવા પર એટલે કપાયાદિ ભાગ શત્રુઓ, તેમનું આક્રમણ એટલે પરાભવ કરવાથી તે પરાક્રમ પણ તેઓને અનુત્તર-સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ૧૦૪૯

હવે “અભિયનાણી” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

અમિયમણંતં નાણં તં તેસિં અમિયનાણિણો તો તે ।

તં જેણ નેયમાણં તં ચાણંતં જઓ નેયં ॥ ૧૦૫૦ ॥

માપી ન શકાય તે અનન્ત, એટલું જ્ઞાન (કેવળ જ્ઞાન) તેમને હોવાથી તે અમિત જ્ઞાનવાળા છે, કેમકે જેયનું પ્રમાણ અનન્ત છે તેથી જ્ઞાન પણ અનન્ત છે. ૧૦૫૦

હવે “તિણ્ણુ સુગઈગઈગએ” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

તિણ્ણા સમઈક્કંતા ભવણ્ણવં, કં ગઈં ગયા તરિઉં ? ।

સુગઈંણ ગઈં પત્તા સુગઈંગઈંગયા તઓ હોંતિ ॥ ૧૦૫૧ ॥

સંસાર સમુદ્રને અતિક્રમ્યા છે તેથી તરેલા. તરીને કઈ ગતિ પામેલા ? ઉત્તર-નિર્વાણની ગતિ પામેલા, અને તેથી તેઓ સુગતિગતિગત છે. (અર્થાત્ સંસાર સમુદ્ર તરીને નિર્વ્રગતિ પામેલ હોવાથી તેઓ તરેલા-મોક્ષ પામેલા છે.) ૧૦૫૧.

હવે “સિદ્ધિપહપણસયા” એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરે છે.

સ ચિય સુગઈંણ ગઈં સિદ્ધી સિદ્ધાણ જો પહો તોમે ।

તહેસયા પહાણા સિદ્ધિપહપણસયા તો તે ॥ ૧૦૫૨ ॥

તેજ (ઉપરોક્ત) સિદ્ધાંતની ગતિ તે શિદ્ધિગતિ-માર્ગ. તે સિદ્ધિનો જે જ્ઞાન-સંનિ-સાધન રૂપ માર્ગ, તેના ઉપદેશક હોવાથી તે સિદ્ધિ માર્ગના ઉપદેશક છે. ૧૦૫૨.

હવે તે સિદ્ધિ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે.

સિદ્ધિપહો પુણ સમ્પત્ત-નાણ-ચરણાટં વચ્ચવાણાટં ।

ભવહેરવિવક્ષાઓ નિયાણપટિક્કલ્લકરિય ॥ ૧૦૫૩ ॥

સંપત્તિ નિવાસથી પ્રતિજ્ઞા ક્રિયાની પહે. જે હવે કહેવાયે. તે સમસ્ત સંપત્તિ-સંનિ-સાધન એ વળ સંસાર હેતુના વિચારક હોવાથી મોક્ષ માર્ગ છે. ૧૦૫૩.

સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ને આરિત્ર એ મે ક્ષમાર્જ છે, કારણ કે મિથ્યાત્વ-અર અવિરતિ આદિ જે સંસાર હેતુ છે તેના તેઓજ વિદ્યાતક છે, તેથી કરીને જે વિપક્ષ સ્વભાવવાળો હોય છે, તે હેતુ તેના વિપક્ષનો સાધક થાય છે, જેમ અંગ રોગના નિદાનના પ્રતિપક્ષભૂત લઘનાદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે, તેમ અહીં થ્યાત્વાદિ સંસાર હેતુના વિપક્ષભૂત સમક્રિતાદિ છે, તેથી તેઓ સંસારના પ્રતિપક્ષના સાધક છે. અથવા ઇષ્ટ અર્થનો વિદ્યાત કરનાર હેતુના પ્રતિપક્ષભૂત હોવા ક્રિયાદિ ત્રણે ઇષ્ટ અર્થને સાધનારા છે, તેથી કરીને જેના વિદ્યાતકહેતુનો જે પ્રતિ સ્વભાવ તે તેનો સાધક થાય છે, જેમ નિરોગતાના વિદ્યાતક અજીર્ણઆદિના ભૂત લઘન આદિ ક્રિયા નિરોગતા સાધે છે; તેમ અહીં પણ મોક્ષરૂપ ઇષ્ટ અર્થને તક મિથ્યાત્વાદિ છે, અને તેના પ્રતિપક્ષભૂત સમ્યક્ત્વાદિ છે, તેથી તેઓ મોક્ષ અર્થના સાધક છે. ૧૦૫૩.

હવે વંદે શબ્દનો અર્થ કહીને મહાવીરદેવને નમસ્કાર કરવાને પ્રસ્તાવના કે

વંદેઽભિવાદયે અમિથુનામિ વા તે તિલોગમંગલે ।

સામણ્ણવંદનમિણં તિત્થયરત્તાવિસિદ્ધાણં ॥ ૧૦૫૪ ॥

પત્તેયવંદનમિતો સંપદ્ તિત્થાહિવસ્સ વીરસ્સ ।

સુયનાગત્યપ્પમવો સ વિસેસેણોવગારિત્તિ ॥ ૧૦૫૫ ॥

તુલ્લુગુણાણં પરિસં નમિઝ્ઞણ જહ ય સસામિયં નમદ્ ।

તહ તુલ્લુગુણેઽવિ જિણે નમિઝં તિત્થાહિવં નમદ્ ॥ ૧૦૫૬ ॥

તે ત્રણ લોકમાં માંગલિક એવા તીર્થકરોને વન્દન કરે'છું' એટલે પ્રણામ કરે'છું' સ્તુતિ કરે'છું'. અહીં સર્વ જિનોમાં તીર્થકરપણું સમાન હોવાથી ઋષભાદિ સર્વ રોને આ સામાન્ય વન્દન કહ્યું છે. હવે પછી વર્તમાન તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને વંદન કરીશ, કેમકે શ્રુતજ્ઞાનના તેઓજ હેતુ હોવાથી વિશેષ ઉપકારી છે. અથવા વિગેરે સમાન ગુણવાળાના સમૂહને જોઈ જેમ કોઈ સર્વને સમાન પ્રણામ કરે છે, પછી પોતાના સ્વામિને નમસ્કાર કરે છે, તેમ અહીં પણ સમાન ગુણવાળા સર્વ રોને સામાન્યથી નમીને પછી તીર્થના અધિપતિ શ્રીવીરને નમસ્કાર કર્યો છે. ૧૦૫૪-૫૫

વંદામિ મહાભાગં મહાસુણિં સહાયસં મહાવીરં ।

અમર-નરરાયસહિયં તિત્થયરમિમસ્સ તિત્થસ્સ ॥૧૦૫૭॥૭૧

મહાપ્રભાવવાળા-મહાસુનિ-મહાયશવાળા, ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિથી પૂજીત અને તીર્થને પ્રવર્તાવનાર એવા શ્રીમહાવીર જિનેશ્વરને હું વન્દન કરે'છું' ૧૦૫૭.

શ્રી મહાવીર લગવાત અચિન્ત્ય શક્તિવાળા એટલે મહાપ્રભાવવાળા હોવાથી ભાગ છે, તથા જગતની ત્રિકાળસ્થિતિ જાણતા હોવાથી મહાસુનિ, અથવા સર્વ જ

આમાં પ્રધાન હોવાથી મહામુનિ. સર્વત્ર ત્રિભુવનમાં તેમનો યશ વ્યાપેલો હોવાથી મહા-
યશવાળા. કપાયાદિ મહાશત્રુ સૈન્યનો જય કરવાથી મહાવીર, અથવા ઘોરા કર્મ અપા-
વેલા સાધુઓની અપેક્ષાએ જે વિશેષથી કર્મ અપાવે છે તે વીર, અથવા ભવ્યશ્રવણે જે
માત્રપ્રત્યે પહોંચાડે છે તે વીર, અથવા જે સ્વયં શોભે જાય છે તે વીર, અથવા કર્મરૂપ
શત્રુનો નાશ કરવાથી વીર, અથવા ખીજાએ નહિ અનુભવેલ મહાતપરૂપ લક્ષ્મીવડે જે
શોભે છે તે વીર, અથવા અંતરંગ મોહના મહાસૈન્યનો નાશ કરવાને જે અનન્ત તપો-
વર્ચને થાજે છે તે વીર. કહ્યું છે કે “ જે કર્મનો નાશ કરે છે અને તપવડે શોભે છે, તેમજ
તપોવર્ચી કરીને યુક્ત છે, તેથી તે વીર કહેવાય છે.” વળી તે ઇન્દ્રો અને ચક્રવર્તિઓથી પૂજીત
તેમજ આ વર્તમાનતીર્થના પ્રવર્તક હોવાથી મહા ઉપકારી છે, માટે ઉપરોક્ત વિશેષોથી
વિશેષિત એવા શ્રીમહાવીરદેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧૦૫૭

ઉપરોક્ત નિર્ચુક્તિની ગાથા ઉપર હવે ભાષ્ય કહે છે.

भागोऽचिंता सत्तो स महाभागो महप्पभावोत्ति ।
स महामुणी महंतं जं मुण्ड मुणिप्पहाणो वा ॥ १०५८ ॥
तिहुयणविक्रवायजसो महाजसो नामभो महावीरो ।
विक्रंतो व कसायाइस-सेनप्पराजयओ ॥ १०५९ ॥
ईरेइ विसेसेण व खवेइ कम्माइं गमयइ सिवं वा ।
गच्छइ य तेण वीरो स महं वीरो महावीरो ॥ १०६० ॥
अमर-नररायमहियंति पूइयं तेहिं, किमुय सेसेहिं ? ।
संपइतित्वरस पहुं मंगल्ल महोवगारिं च ॥ १०६१ ॥

ભાગ એટલે અચિન્ત્યશક્તિ તેથી તે મહાભાગ અથવા મહાપ્રભાવવાળા, અનન્ત
અર્થ જાણે તે મહામુનિ અથવા મુનીઓમાં પ્રધાન તે મહામુનિ, ત્રિભુવનમાં વિખ્યાત
પદ્મવાળા હોવાથી મહાયશ એવા મહાવીરજિન, અથવા કપાયાદિ શત્રુ સૈન્યનો પરાજય
કરવાથી વીર, અથવા જે વિશેષે કરીને કર્મ અપાવે, અથવા માત્ર પમારે અને પાને મોઢું
જાય, તેથી તે વીર, એવા મહાન્ વીર તે મહાવીર, ખીજાઓથી તો શું? પણ અમર-ન-
રાય પૂજીત એટલે ઇન્દ્ર અને ચક્રવર્તિઓથી પણ પૂજીત, તથા વર્તમાન તીર્થના સ્થાપિ
ભાગવ્યકારી અને મહાઉપકારી એવા શ્રીમહાવીરદેવને વંદન કરું છું. ૧૦૫૮ થી ૧૦૬૧.

એ પ્રમાણે અર્થ પ્રણેતાને મંગળ માટે વંદન કરું. હવે અગ્રકાંડનાં વંદન કરું છે.

एककारसऽवि गणहरे पवायण पवयणम्स वंदामि ।

सर्वं गणहरवंसं वायगवंसं पवयणं च ॥ १०६२ ॥ ८० । ८० ॥

(એકમ જ્ઞાન-દર્શનાદિ ગુણોના સમૂહને ધારે તે ગણધર.) એવા ગણધરને એક
કારક ગણધરો. જે આગમના પ્રથમ ઉપદેશક છે તેમને તથા સર્વ ગણધરોને એક
કારક ગણધરો. અને ઉપાધ્યાયના વંદન, તેમજ ગણધરોને એક કારક ગણધરો
વિ. ભા. પર

એ નિર્યુક્તિની ગાથા ઉપર ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે,

પુજ્ઞો જહઽન્ધવત્તા મુયવત્તારો તદ્વા ગણદ્વરાવિ ।

પુજ્ઞા પવાયગા પવયણસ્સ તે વારસંગસ્સ ॥ ૧૦૬૩ ॥

જહ વા રાયણત્તં રાયનિઉત્તપણઓ મુહં લહહ ।

તહ જિણવરિંદવિદ્ધિયં ગણદ્વરપણઓ મુહં લહહ ॥ ૧૦૬૪ ॥

જહ મૂલમુયપ્પમવા પુજ્ઞા જિણ-ગણદ્વરા તદ્વા જેહિં ।

તદુભયમાણીયમિદં સમપ્પિયં તેસિ કિહ ન પુજ્ઞો ? ॥ ૨૦૬૫ ॥

જિણગણહરુગયસ્સઽવિ મુયસ્સ કો ગહણ-ધરણ-દાણાઈં ।

કુળમાણો જહ ગણદ્વરવાયગવંસો ન હોજ્ઞાહિ ? ॥ ૧૦૬૬ ॥

સીસહિયા વત્તારો ગણાહિવા ગણદ્વરા તયત્થસ્સ ।

સુત્તસ્સોવજ્ઞાયા વંસો તેસિં પરંપરઓ ॥ ૧૦૬૭ ॥

પગયં પહાણવયણં પવયણં વારસંગમિહ તસ્સ ।

જહ વત્તારો પુજ્ઞા તંપિ વિસેસેણ તો પુજ્ઞં ॥ ૧૦૬૮ ॥

જેમ અર્થના વક્તા તીર્થંકર પૂજ્ય છે, તેમ સૂત્રના વક્તા ગણધરો પણ પૂજ્ય છે. કેમકે તેઓ દ્વાદશાંગ પ્રવચનના વાચક છે; અથવા જેમ રાજાએ કહેલા દ્રવ્યાદિ વસ્તુ નિયુક્ત એવા પ્રધાન આદિને નમસ્કાર કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જિનેશ્વરે મંગળ આદિ પણ ગણધરોને પ્રણામ કરવાથી સુખે પ્રાપ્ત થાય છે; વળી જેમ મૂળ શ્રુ હેતુભૂત જિનેશ્વર અને ગણધરો પૂજ્ય છે, તેમ જેઓ એ સૂત્રાર્થમય શ્રુત આટલા કાળે અહીં લાવ્યા તેઓના વંશ કેમ પૂજવા યોગ્ય ન હોય? હોયજ. કેમકે જિનેશ્વર ગણધરોથી શ્રુત ઉત્પન્ન થયું છે, પણ જો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયનો વંશ ન હોત તેનું ગ્રહણ-ધારણ-ને દાન આદિ કોણ કરત? તથા જેમ (ગૌતમ સ્વામિ આદિ) ગ ધિષો અને (જમ્બુસ્વામિ વિગેરે) શેષ આચાર્ય ગણધરો, દ્વાદશાંગ અર્થના વ્યાખ્યા હોવાથી શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, તેમ તે દ્વાદશાંગ સૂત્રને ભણાવનાર ઉપાધ્યાયો-શિષ્યવર્ગને હિતકારી છે, અને તે ઉપાધ્યાયની પરંપરાશ્રય વંશ તે પણ હિતકારી માટે પૂજ્ય છે, અહીં પ્રકૃત અને પ્રધાન એવું વચન જે દ્વાદશાંગી તે પ્રવચન, તેના વંશો જો પૂજ્ય છે, તો તે દ્વાદશાંગશ્રય પ્રવચન વિશેષ પૂજવા યોગ્ય છે. ૧૦૬૩ થી ૧૦૬૮

આ પ્રમાણે તીર્થંકર અને ગણધરોને નમસ્કાર કર્યા પછી શું કરવું છે? તે કહે

તે વંદિઝ્ઞ સિરસા અત્થપુહુત્તસ્સ તેહિં કહિયસ્સ ।

સુચનાણસ્સ ભગવઓ નિજ્જુત્તિં કિત્તહસ્સામિ ॥ ૧૦૬૯ ॥ ૮૧ ॥

તે તીર્થંકર-ગણધરોને મન-વચન-કાયાએ વન્દન કરીને તેઓએ કહેલા સૂત્રાર્થ ભગવાન શ્રુતજ્ઞાનની નિર્યુક્તિ કહીશ. ૧૦૬૯.

એ નિર્યુક્તિની ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર હવે કહે છે.

તે નિત્યયરાઈએડભિવન્દિતં સુક્રયમક્કલાયારો ।

નિવિગ્નમઓ વોચ્છં પગયમુગ્ગાયનિજ્જુત્તિં ॥ ૧૦૭૦ ॥

તે તીર્થક્રશદિને નમસ્કાર કરવા પૂર્વક સારી રીતે મંગળોપચાર કરીને હવે પછી નિર્વિગ્નપણે પ્રકૃત ઉપોદ્ધાત નિર્ણયિત કરીશ. ૧૦૭૦.

અત્યો સુયસ્સ વિસઓ તત્તો મિદ્ધં સુયં પુહુત્તંતિ ।

ઉભયમિદં સુયનાણં નિયોજણં તેસિ નિજ્જુત્તી ॥ ૧૦૭૧ ॥

અર્થ એટલે શ્રુતનો વિષય-અલિધેય, તેથી સૂત્ર કથંચિત્ સિત્ત હોવાથી તે પ્રધ્ન હોવાય, એ સૂત્ર-અર્થરૂપ ઉભય તે શ્રુતજ્ઞાન, તે બેનો પરસ્પર સંબંધ કરવો (આ સૂત્રનો આ અર્થ.) તેરૂપ નિર્ણયિત. (તે કહીશુ). ૧૦૭૧.

હવે “અત્ય પુહુત્ત” શબ્દનો બીજી રીતે અર્થ કરે છે.

અત્યસ્સ વ પિહુમાવો પુહુત્તમત્યસ્સ વિત્થરત્તંતિ ।

ઇહ સુયવિસેસણં ચિય અત્યપુહુત્તં વ સે સઙ્ગા ॥ ૧૦૭૨ ॥

અથવા અર્થથી જેનો કથંચિત્ ભેદ હોય, તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા જેનાથી બિ-
શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષણ સમજાયું, અથવા અર્થપૃથક્ત્વ એ શ્રુતજ્ઞાનનું નામ સમજાયું, (એવા
તે શ્રુતજ્ઞાનની નિર્ણયિત હું કહીશ.) ૧૦૭૨.

અથવા—

અત્યાઓ ય પુહુત્તં જસ્સ તઓ વા પુહુત્તઓ જસ્સ ।

જં વા અત્યેણ પિહું અત્યપુહુત્તંતિ તવમાવો ॥ ૧૦૭૩ ॥

અથવા અર્થથી જેનો કથંચિત્ ભેદ હોય, તે અર્થપૃથક્ત્વ, અથવા જેનાથી બિ-
શ્રુતજ્ઞાનનું વિશેષણ સમજાયું, અથવા અર્થપૃથક્ત્વ એ શ્રુતજ્ઞાનનું નામ સમજાયું, (એવા
તે શ્રુતજ્ઞાનની નિર્ણયિત હું કહીશ.) ૧૦૭૩.

કેની કેની નિર્ણયિત કહેવાશે ? તે કહે છે.

આવસ્સયસ્સ દસકાલિયસ્સ તહ ઉત્તરજ્ઞમાચારે ।

સુયગહે નિજ્જુત્તિં વોચ્છામિ તહા દસાણં ચ ॥ ૧૦૭૪ ॥ ૮૨૧૮૮

કપ્પસ્સ ય નિજ્જુત્તિં વવહારસ્સ વ પરમનિડણમ્મ ।

સૂરિયપણ્ણત્તીણ વોચ્છં ઇસિમાસિયાણં ચ ॥ ૧૦૭૫ ॥ ૮૨૧૮૯

ણણસિં નિજ્જુત્તિં વોચ્છામિ અહં જિણોવણ્ણનેણ ।

આહરણ-હેઝ-કારણપવનિવહમિણં નસાનેણ ॥ ૧૦૭૬ ॥ ૮૨૧૮૯

આપશ્યક-દશકાલિક-ઉત્તરાધ્યયન-આચારાંગ-સૂત્રકૃતાંગની-વગેરે-
નિર્ણયિત કરીશ. તેમજ કલ્પ-પરમનિપુણ એવો વ્યવહાર-અર્થપૃથક્ત્વ-
રૂપિભાષિત ગ્રંથોની નિર્ણયિત કરીશ. એ શ્રુતવિનિયોગની નિર્ણયિત કરીશ. ૧૦૭૬-૧૦૭૭-૧૦૭૮.

જેમ મહાવિદ્યાને સાધવામાં પહેલાંની તેની સેવા સહેલી હોય છે, અને એમ સાધતી વખતે જે ક્રિયા હોય છે, તે મહા મોટી અને પ્રાયઃ વિઘ્નવાળી હોય છે, તે સ્થિતિ અપાવવામાં જે યથાપ્રવૃત્તિ કરણક્રિયા હોય છે, તે સહેલી હોય છે, અને ભેદથી આરંભીને મોક્ષસાધનમાં જે સમ્યગ્દર્શન તથા જ્ઞાનસહિત જે ચારિત્ર ક્રિયા મહામોટી દુર્લભ અને વિઘ્નવાળી હોય છે. અને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનસહિત ચારિત્ર વિના અથવા ગુણરહિત અવસ્થામાં કોઈને કોઈ દીવસ મોક્ષ થતો નથી, ઘણાં કર્મ વ્યાં, તેથી તે ગુણરહિત શેષ કર્મ ન અપાવે, કેમકે (બહુ કર્મનો ક્ષય થઓ તેથી ભેદ થવા પછી) સમ્યક્ત્વ-શ્રુત આદિ ગુણનો લાભ થાય છે. (આ કારણથી શે સ્થિતિ ગુણરહિતપણે ક્ષય નથી પામતી.) ૧૧૯૮-૧૨૦૦-૧૨૦૧

યથાપ્રવૃત્તિ કરણાદિના અનુક્રમે જીવ ગ્રંથી ભેદ કરે છે, તેમાં કેને કેટલાં હોય? તે શંકાનો ઉત્તર કહે છે.

करणं अहापवत्तं अपुव्वमनियट्टिमेव भव्वाण ।

इयरेसिं पढमं चिय भन्नइ करणंति परिणामो ॥ ૧૨૦૨ ॥

યથાપ્રવૃત્તિકરણ-અપૂર્વકરણ-અને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણ લઘ્યોને હે તથા અલઘ્યોને પહેલું માત્ર યથાપ્રવૃત્તિ કરણજ હોય છે. અહિં કરણ એટલે પરિણામવિશેષ જણાવા. ૧૨૦૨

અનાદિકાળથી કર્મ અપાવવામાં પ્રવર્તેલ આત્માના અધ્યવસાય-પરિણામ વિ પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, પૂર્વે કદિપણ પ્રાપ્ત નહિ થએલ એવા અપૂર્વ સ્થિતિ ધાત-૨ આદિ કરનાર અધ્યવસાય વિશેષ તે બીજું અપૂર્વકરણ, સમ્યગ્દર્શનને લ થતા જે પરિણામ પાછા ન પડે તે અનિવર્તિ કરણ, આ ત્રણે અધ્યવસાય કરણો વધારે વધારે વિશુદ્ધ છે. અને તે લઘ્યોને હોય છે. તથા અલઘ્યોને તે પહેલું પ્રવૃત્તિકરણજ હોય છે, બીજાં બે કરણો નથી હોતાં. ૧૨૦૨

એ કરણોમાંનું કયું કરણ કઈ અવસ્થામાં હોય છે? તે કહે છે.

जा गंठी ता पढमं गंठिं समइच्छओ अपुव्वं तु ।

अनियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥ ૧૨૦૩ ॥

અનિચ્છસ્થાન પર્યન્ત પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અનિચ્છો ભેદ કરતાં બીજું અપૂર્વ અને જીવ સમ્યક્ત્વ સન્મુખ થાય, ત્યારે તે ત્રીજું અનિવર્તિકરણ. ૧૨૦૩

અનાદિકાળથી આરંભીને જ્યાં સુધી તીવ્ર રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ અનિચ્છ પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. કારણ કે તે અવસ્થામાં કર્મ અપવાના કે ભૂત અધ્યવસાય માત્ર હોય છે, પણ કર્મ અપાવવાની બુદ્ધિ હોતી નથી, ને તેથી યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેવાય છે, તથા તેમાં ગિરિનદીના પાપાણની ઘોલનાનો ન્યાય કહે છે અને માત્ર ઉદય પ્રાપ્ત આઠે કર્મ પ્રકૃતિનો સર્વદા ક્ષય ત્યાં કરાય છે. અનિચ્છ ભેદ બીજું અપૂર્વકરણ હોય છે, કેમકે પૂર્વના અધ્યવસાય કરતાં વધારે શુદ્ધ અધ્યવસાય અનિચ્છો ભેદ થાય છે. અને તે પછી જીવ સમ્યક્ત્વની સન્મુખ થાય છે અથવા જેને હમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાનું છે, તેને ત્રીજું અનિવર્તિકરણ, કેમકે તેવા અતિ વિશુદ્ધ અધ્યવસાય પછી તરતજ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૦૩

આ ત્રણ કરણથી થતી જે સામાયિક પ્રાપ્તિ તેનાં દૃષ્ટાંતો કહે છે.

પલ્લગ-ગિરિસરિડવલ-પિવીલિયા-પુરિસ-પહ-જરગહિયા ।

કોદ્દવ-જલ-વત્થાણિ ચ સામાયલાભદિટ્ઠંતા ॥ ૧૨૦૪ ॥ ૧૦૫-૧૦૭

પદ્ય-પર્વત નદી પાષાણ-કીડિઓ-પુરુષો-માર્ગ-તાવનાળા-કોદર-જળ-અને વસ્ત્રો નવ દૃષ્ટાંત સામાયિકપ્રાપ્તિનાં થોળવા. ૧૨૦૪

પદ્ય-(પાલા) તું દૃષ્ટાંત કહે છે.

જો પલ્લેડતિમહલ્લે ધણં પક્કિવવ્હ થોવથોવયરં ।

સોહેડ્ વહુવહુયતરં સિજ્જડ્ તં થોવકાલેણ ॥ ૧૨૦૫ ॥

તહ કમ્મધન્નપલ્લં જીવોડનાભોગઓ વહુતરાગં ।

સોહંતો થોવતરં ગિળ્હંતો પાવણ્ ગંટિં ॥ ૧૨૦૬ ॥

જેમ કોઇ કણુખી મ્હોટાપદ્યમાં થોડું થોડું ધાન્ય નાંખે, અને વધારે વધારે કાઢે, તે ન્ય થોડાજ કાળમાં ક્ષય પામે છે; તેમ કર્મરુપ ધાન્યના પદ્યમાંથી જીવ અનાભોગપણે થાં કર્મ ક્ષય કરતો, નવાં કર્મ થોડાં ગ્રહણ કરીને અન્થિસ્થાને પામે છે. ૧૨૦૬

જેમ કોઇ કુટુંબીક ઘણી મોટી ધાન્યથી ભરેલી કોઠીમાં કોઇ વખત થોડું થોડું ધાન્ય ખે છે, અને તેમાંથી શુભવ્યવહાર માટે વધારે વધારે કાઢે છે. એમ કરવાથી કેટલાક કાળે ધાન્ય પૂરું થઇ જાય છે. તેવીજ રીતે ચિર સંચિત કર્મરુપ ધાન્યના પદ્યમાંથી આત્મ-પ્રકારે અનાભોગથી ઘણાં કર્મ ખપાવતો, અને નવાં થોડાંજ ગ્રહણ કરતો અન્થિદેશને પામે છે. તે તે વખતે આયુ સિવાયનાં સાતે કર્મ એક કોડાકોડા સાગરોપમમાં કંઈ ન્યૂન વશેષ સંપૂર્ણ પાકીનાં સર્વ કર્મ ખપાવે છે. આ પ્રમાણે યથાપ્રવૃત્તિ કરણથી થાય છે.

શિષ્ય:—ભગવન્ ! અન્થિ ભેદ થયા પૂર્વે જીવ અસંચિત-અવિરત તે અનાદિ મિત્યાદૃષ્ટિ થાય છે, એવા જીવને ઘણાં કર્મના ક્ષય અને થોડા કર્મના ખંધનો આગમમાં નિવેધ કર્યો છે તે સખંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે—” જેમ અતિ મોટા પદ્યમાં કોઈક મનુષ્ય કુંભ પ્રમાણ ધાન્ય નાંખે, અને નાલિકા પ્રમાણ કાઢે; તેમ અસંચિત-અવિરતજીવ ઘણાં કર્મ ખાંધે અને નાલિકા કર્મની નિર્જરા કરે, તથા મોટા પદ્યમાંથી જેમ કોઈ કુંભ પ્રમાણ કાઢે અને નાલિકા પ્રમાણ નાંખે; તેમ જે પ્રમત્ત સંચિત હોય છે, તે ઘણાં કર્મ નિર્જરે છે. અને થોડાં ખાંધે છે. અને કોઈ મોટા પદ્યમાંથી કુંભ પ્રમાણ કાઢે છે, અને થોડું પણ નાંખતા નથી. તેમ જે અપ્રમત્ત સંચિત હોય છે, તે ઘણાં કર્મની નિર્જરા કરે છે અને થોડાં પણ ખાંધતા નથી. આ રીતે ઉપર મુજબ આવરતિ મિત્યાદૃષ્ટિને દરેક સમયે ખંધ ધણો અને નિર્જરા થતી જાય છે. પણ તમે તો એથી વિપરીત કહો છો, તેનું કેમ ?

ગુરુ:—ભાઈ ! એકાંત એવો નિયમ નથી, કે અવિરત અસંચિત મિત્યાદૃષ્ટિને ખાતા કર્મના ખંધ અને અદ્ય કર્મનીજ નિર્જરા થાય, જે એકાંત એવોજ નિયમ થાય. તે ખંધ કર્મને કંઈપણ સમ્યક્ત્વનો લાભ ન થાય, પણ એમ નથી. કારણ કે અન્ય-દૃષ્ટિ હોય તે સમિતિ પામ્યા પહેલાં ઘણાં કર્મના ક્ષય થવાથી સમિતિ પ્રાપ્ત થાય. પ્રમાણ ૧૦૫-૧૦૭ જે સર્વદા ઘણા કર્મના ખંધ થાય એમજ માનીએ, તો કોઈકને સર્વ કર્મના ક્ષય થાય. સર્વ કર્મપણે ગ્રહણ કરવાનો પ્રસંગ આવે. અને કોઈપણ પુરુષને અદ્ય કર્મના ક્ષય થાય.

પરંતુ એમ થતું નથી, કેમકે સ્તંભ-કુંભ-ગાભ્ર-પૃથ્વી-ગૃહ-શરીર-વૃક્ષ-પર્વત-ન
આદિ ભાવે પરિણામ પામેલા પુદ્ગળો હુમ્મેશાં જણાય છે, અને કર્મબંધ પણ વ
આદિમાં જણાય છે. માટે આ બન્ધ અને નિર્જરાના સંબંધમાં ત્રણ ભાંગા સમ
કોઇકને ઉત્કૃષ્ટ બંધ હેતુથી, અને પૂર્વ બદ્ધ કર્મક્ષયના હેતુની ન્યૂનતાથી કર્મ બ
થાય છે, કોઇકને કર્મ બંધના હેતુની અને કર્મક્ષયના હેતુની સમાનતાથી કર્મ
અને નિર્જરા સમાન થાય છે. તથા કોઇને બંધ હેતુની ન્યૂનતાથી અને ક્ષયના
ઉત્કૃષ્ટતાથી કર્મબંધ થોડો થાય છે અને નિર્જરા વધારે થાય છે. આ ત્રણ ભાં
ત્રીજા ભાંગામાં જ્યારે કોઈ મિથ્યાદૃષ્ટિ વર્તેલા હોય, ત્યારે તેને અનિદેશ પ્રાપ્ત
૧૨૦૫-૧૨૦૬

અનાભોગપણે એટલા બધા કર્મનો ક્ષય કેવી રીતે થાય ? એ શંકાના ઉત્તર
આર્યશ્રી પર્વતની નદીના પાપાણુનું બીજું દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

ગિરિનદ્-વત્તણિપત્થરઘટણોવમ્મેણ પદમકરણેણ ।

જા ગંઠી કમ્મદ્વિઠ્ઠિ સ્વવળમણાભોગઓ તસ્સ ॥ ૧૨૦૭ ॥

પર્વતની નદીના માર્ગમાં પડેલા પથરોના ઘાટના જેવી ઉપમાવાળા એવા
કરણવડે જીવને અનાભોગથી કર્મ સ્થિતિનો ક્ષય થવાથી અનિદેશ થાય છે.

જેમ પર્વતની નદીના માર્ગમાં પથરો અનાભોગથી એટલે “અમે આવી
વાળા થઈએ” એવી ઇચ્છા વિના તે પાણીના પ્રવાહથી ધસાવાથી અથવા પરસ્પ
ડાવાથી, એમ કોઈ પણ રીતે એ પથરો ગાળ-ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ-લાંબા-ઢંકા વિગેરે
આકારવાલા થઈ જાય છે, તેમ અહીં પણ કોઈક રીતે અનાભોગપણે યથાપ્રવૃત્તિ
કર્મ બંધાવીને અનિદેશ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨૦૭

કીડિઓનું દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

સ્થિતિસામાવિયગમણં થાણૂસરણં તઓ સમુપ્પયણં ।

થાણં થાણુસિરે વા ઓરુહણં વા મુહંગાણં ॥ ૧૨૦૮ ॥

સ્થિગમણં પિવ પદમં થાણૂસરણં વ કરણમપ્પુવ્વં ।

ઉપ્પયણં પિવ તત્તો જીવાણં કરણમનિયદ્ધિં ॥ ૧૨૦૯ ॥

થાણુ વ ગંઠિદેસે ગંઠિયસત્તસ્સ તત્થવત્થાણં ।

ઓયરણં પિવ તત્તો પુણોડવિ કમ્મદ્વિઠ્ઠિવિવુહ્ઠી ॥ ૧૨૧૦ ॥

જેમ કેટલીક કીડિઓ હુમ્મેશાં-સ્વાભાવિક પૃથ્વીપર આમ તેમ ગમન કરે છે,
સ્થાણુ-કુંઠાપર ચડે છે; કેટલીક તે ખીલાપરથી ઊડી જાય છે, કેટલીક ખીલા
જળ રહી જાય છે અને કેટલીક ચઢીને ખીલા પરથી ઊતરી જાય છે; તેમાં
સ્વાભાવિક ગમનની પેઠે હુમ્મેશાં પ્રવર્તતું પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, ખીલાપર
સમાન અપૂર્વકરણ છે, ખીલાપરથી ઊડવા સમાન જીવોને અનિવર્તિકરણ છે. (
જુના બળે જીવ મિથ્યાત્વથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાને જાય છે.) અનિદેશસ્ત્વ (અ
નિદેશ કરેલ જીવ) ને સ્થાણુની પેઠે અનિદેશ પ્રાપ્ત અવસ્થાને હોય છે, અને
પુનઃ પાછા ફરવારૂપ કર્મસ્થિતિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨૦૮-૧૨૦૯-૧૨૧૦.

હવે મુસાફર પુ ષાનું દષ્ટાન્ત કહે છે.

જહ વા તિન્નિ મળૂસ જતહવિપહં સહાવગમણેજ ।

વેલાઈકમમીયા તુરંતિ પત્તા યદો ચોરા ॥ ૧૨૧૧ ॥

દદૂં મગતહથે તે ણો મગઓ પઢિનિયત્તો ।

વિતિઓ ગહિઓ તહઓ સમઝકંતો પુરં પત્તો ॥ ૧૨૧૨ ॥

અહવી ભવો મળૂસા જીવો કમ્મઢિઈ પહો દોહો ।

ગંઠો ય મયત્થાણં રાગ-દ્વોસા ય દો ચોરા ॥ ૧૨૧૩ ॥

મગ્ગો ઢિહપરિવહ્ઠો ગહિઓ પુણ ગંઠિઓ ગઓ તહઓ ।

સમ્મનપુરં એવં જોણ્ઝા તિણ્ણિ કરણાઈ ॥ ૧૨૧૪ ॥

અથવા જેમ કોઈ ત્રણ મનુષ્યો સ્વભાવિકગાતએ અટવીમાં જતાં ધણે માર્ગ ચાલી ગયા. તેવામાં વેળાનો અતિક્રમ થવાથી તેઓ ભય પામ્યા, એટલામાં ત્યાં ભયસ્થાનકે જે ચોર તેમને મળ્યા. માર્ગમાં જે ચોરોને જોઈને (ત્રણમાંનો) એક મનુષ્ય માર્ગમાંથી પાછો ફર્યો, બીજાને ચોરોએ પકડયો, અને ત્રીજો ચોરોનો તિરસ્કાર કરીને ઘટનગરે પહોંચી ગયો. અહીં અટવી તે સંસાર, મનુષ્યો તે અન્ધિદેશથી પાછો ફરેલો અન્ધિદેશમાં રહેલો અને અન્ધિનો ભેદ કરેલો એવા તે ત્રણે જીવો, કર્મની સ્થિતિ તે દીર્ઘપંથ, અન્ધિ તે ભયસ્થાન, જે ચોરો તે રાગ-દ્વષ, જે ભાગી ગયો તેની સમાન અભિન્નઅન્ધિ પુનઃ સ્થિતિ વધારનાર જીવ, જે પકડાયો તેની જેવો અન્ધિદેશ આગળ રહેલો જીવ અને જે ચાલ્યો ગયો તેની આદેશ સમ્યક્ત્વરૂપ નગરે પહોંચેલો જીવ જાણવો, આ પ્રમાણે ત્રણ કરણમાં પણ ચોજના પામે ? (ત્રણ પુરૂષનું સ્વભાવિક ગમન તે અન્ધિદેશ આગળ લાવનાર યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અવશેષ ફોજી ચોરોનો તિરસ્કાર કરવો તે અપૂર્વકરણ અને સમ્યક્ત્વાદિરૂપ ઘટનગરે પહોંચાડનાર તે અનિવર્તિકરણ જાણવું. ૧૨૧૧-થી-૧૨૧૪.

શિષ્ય:—પ્રભો ! અન્ધિભેદ કરીને જીવો સમ્યક્ત્વાદિરૂપ મોક્ષમાર્ગ પામે છે, તે પદો-પદેશથી પામે છે ? કે ચોતાની મેળે સ્વભાવિકપણે પામે છે ? અથવા એ બેનો પણ યોગ છતાં એકે પ્રકારે નથી પામતા ? આચાર્યશ્રી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને માર્ગનું દષ્ટાન્ત આપે છે કે—

ઉવણસઓ સયં વા લમહ પહં કોઈ ન લમહ કોઈ ।

ગંઠિયાણં પત્તો સમ્મત્તપહં તહા ભવ્વો ॥ ૧૨૧૫ ॥

જેમ કોઈ મનુષ્ય અટવીમાં આમ તેમ રખડતાં સ્વયં ચોવ્ય માર્ગ પામે છે. કોઈ બીજાના કહેવાથી માર્ગ પામે છે અને કોઈક નથી પણ પામતો; તેવી રીતે કોઈક સ્વયં આ સંસાર અટવીમાં ભ્રમતાં અન્ધિદેશ પાસીને સ્વયં સમ્યક્ત્વાદિ સૂચના પામે છે, કોઈક પદોપદેશથી પામે છે, અને કોઈક દુર્ભવ્ય અભવ્ય નથી પણ પામતો; નાનું નાનું માર્ગ પામેલો પાછો વહે છે. ૧૨૧૫

જવરનાળાનું દષ્ટાન્ત કહે છે.

મેસજ્ઞેણ સયં વા નસ્સહ જરઓ ન નમ્મણ કોટ ।

મવસ્સ ગંઠિદેસે મિચ્છત્તમહાજરો-દેવં ॥ ૧૨૧૬ ॥

જેમ કોઈ તાવવાળા મનુષ્યને સ્વભાવિક રીતે ઓટલે ઔપધ વિના તાવ દૂર કોઈકને ઔપધોપચારથી દૂર થાય છે અને કોઈકને ઔપધોપચાર કરવાથી પણ દૂર થતો; તેમ મિથ્યાત્વરૂપ મહાજ્વર પણ કોઈક ભવ્યાત્માને સ્વાભાવિક રીતે સહે પામે છે, કોઈકને શુદ્ધવચનરૂપ ઔપધોપચારથી નાશ પામે છે અને કોઈકને નાશ ન પામતો. (ભવ્યાત્માને આ ત્રણે પ્રકાર હોય છે અને અભવ્યને તો એક ત્રીજો હોય છે). ૧૨૧૬.

કોદરાનું ઉદાહરણ કહે છે.

નાસઈ સયં વ પરિક્રમઓ વ જહ કોદવાણ મયમાવો ।

નાસઈ તહ મિચ્છમઓ સયં વ પરિક્રમણાણ વા ॥ ૧૨૧૭ ॥

જેમ કોઈક કોદરાનો માદકસ્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે નાશ પામે છે, કોઈકને આદિના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, અને કોઈકનો તે સ્વભાવ નથી નાશ પામતો, તે જીવનો મિથ્યાત્વભાવ સ્વાભાવિક રીતે દૂર થાય છે, કોઈકને શુદ્ધમહારાજના ઉપચાર નાશ થાય છે, અને કોઈકને સર્વથા નથી પામતો. ૧૨૧૭

શાવડે મિથ્યાત્વ શુદ્ધ થાય છે ? તે માટે કહે છે—

અપ્પુદ્ધેણં તિપુંજં મિચ્છત્તં કુણ્ઠ કોદવોવમયા ।

અનિયટ્ટીકરણેણ ઉ સો સમ્મહંસણં લહ્ઠ ॥ ૧૨૧૮ ॥

જીવો મેણા કોદરા સમાન મિથ્યાત્વના અપૂર્વકરણવડે ત્રણપુંજ કરે છે, પણ દર્શન તો અનિવર્તિ કરણવડેજ પામે છે. ૧૨૧૮.

જેમ કોઈક મનુષ્ય છાણ વિગેરેના પ્રયોગથી કોદરાને શુદ્ધ કરે છે, તેમાં તેના પ્રકાર થાય છે. કોઈ કોદરા સર્વથા શુદ્ધ થાય છે, કોઈ અર્ધા શુદ્ધ થાય છે, અને બિલકુલ શુદ્ધ નથી થતા. તેવીજ રીતે જીવો અપૂર્વકરણવડે મિથ્યાત્વ શોધીને તેના—અર્ધશુદ્ધ—અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજ કરે છે. તેમાં સમ્યક્ત્વને આવરનાર એવા અપાવીને શુદ્ધ કરેલા જે મિથ્યાત્વના પુદ્ગળોનો પુંજ તે જિનોક્ત તત્ત્વરૂચિને આ નથી, માટે તેને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્ધશુદ્ધ મિથ્યાત્વ પુદ્ગળોનો પુંજ સમ્યક્મિથ્યાત્વ-મિશ્ર કહેવાય છે. અને સર્વથા, અશુદ્ધ પુદ્ગળપુંજ તે મિથ્યાત્વ કો છે. આ પ્રમાણે અપૂર્વકરણથી ત્રણ પુંજ થાય છે, પરંતુ અનિવર્તિકરણ વિશેષથી સમ્યક્ત્વ પુંજે જાય છે, બીજા બે પુંજે નથી જતો. જ્યારે સમ્યક્ત્વથી પતિત થઈને સમ્યક્ત્વ પામે છે, ત્યારે પણ અપૂર્વકરણવડે ત્રણ પુંજ કરીને અનિવર્તિકરણથી સ પામે છે.

શિષ્ય:—બીજીવાર સમકિત પામતાં અપૂર્વકરણની અપૂર્વકરણતા કેમ કહી શકા કેમકે પૂર્વે તેની પ્રાપ્તિ થએલ છે.

આચાર્ય:—ચોડીજવાર સુધી તેનો લાભ થાય છે, ઓટલે અપૂર્વ જેવું હોવાથી અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. એમ વૃદ્ધોનું કથન છે. સિદ્ધાન્તવાદીઓ પણ એમજ કહે છે. કર્મચન્ધવાળાઓ તો “મિથ્યાત્વનું અન્તરકરણ કરે છે.” તે અન્તરકરણમાં ચેડેલો ઉપશમ સમકિત પામે છે, અને તેવડે મિથ્યાત્વના ત્રણ પુંજ કરે છે, તે પછી ક્ષાયોપ

અભવ્યને શ્રુત સામાયિક લેવાનાં કારણો ને જલ તથા વસ્તુ દેખાત. (૪૪૭)

મિક પુજના ઉદયથી ક્ષાયોપશમિક સમકિત પામે છે. એમ માને છે. અર્થાત્ અપૂર્વકરણથી ત્રણપુજ નથી કરતા ને ઉપશમમાં કરેલ શુદ્ધ પુજના ઉદયથી ફેર સમ્યક્ત્વ પામે છે.

આ પ્રમાણે ભવ્યાત્માને સર્વત્ર સમ્યક્ત્વ લાભ કહ્યો, હવે અંધિપ્રદેશે આવેલ અભવ્યને શું થાય? તે કહે છે.

તિત્યંકરાઈપૂયં દદ્મુગ્ણેણ વાવિ કજ્ઞેણ ।

સુયસામાઈયલાહો હોજ્ઞ અમવસ્સ ગંઠિમ્મિ ॥ ૧૨૧૯ ॥

તીર્થકરાદિની પૂજા જોધને અથવા ખીજા કોઈ પણ પ્રયોજનથી અન્ધિસ્થાન પામેલા અભવ્યને માત્ર શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે. ૧૨૧૯

તીર્થકરની વિભૂતિ વિગેરે જોધને “આધર્મથી આવો સત્કાર થાય છે, દેવપણું-રાજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.” ઇત્યાદિ બુદ્ધિથી અન્ધિસ્થાન પામેલા અભવ્યને તે વિભૂતિ માટે અથવા દેવપણું-રાજ્યપણું-સૌભાગ્ય-રૂપ-બળ વિગેરે ખીજા પ્રયોજનથી, સર્વથા મોક્ષની શ્રદ્ધા વિના પણ કિંચિત્ કષ્ટકારી અનુષ્ઠાન કરવાથી અજ્ઞાનરૂપ શ્રુતસામાયિકનો માત્ર લાભ થાય છે, કેમકે અભવ્યને પણ અગ્નીઆર અંગતું અધ્યયન કહ્યું છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ તો તેમને નથીજ થતો.

હવે “અપુવ્વેણુ તિપુજ” એ ૧૨૧૮ મી ગાથાતું વિવરણ કરે છે.

મયણા દરનિવલિયા નિવલિયા ય જહ કોદવા તિવિહા ।

તહ મિચ્છત્તં તિવિહં પરિણામવસેગ સો કુણહ ॥ ૧૨૨૦ ॥

જેમ પ્રયોગથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે કોદરા થાય છે. તેમ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી શુદ્ધ-અર્ધશુદ્ધ-અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે મિથ્યાત્વ થાય છે. ૧૨૨૦

હવે જળ અને વસ્ત્રનાં દેખાતો કહે છે.

જહ વેહ કિંચિ મલિણં દરસુદ્ધં સુદ્ધમંબુ વત્યં ચ ।

એવં પરિણામવસા કરેહ સો દંસણં તિવિહં ॥ ૧૨૨૧ ॥

અથવા જેમ પાણી તથા વસ્ત્ર મેકું હોય, તે શુદ્ધ કરવા છતાં પણ કોઈક શુદ્ધ ન થાય, કોઈક અર્ધ શુદ્ધ થાય, અને કોઈક સર્વથા શુદ્ધ ન થાય, અને કોઈક સર્વથા શુદ્ધ થાય છે. તેમ જીવ પણ અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામના વશથી દર્શનમોક્ષનીય કર્મને ચારનાં અશુદ્ધ અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ એવા મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ, એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ૧૨૨૧

હવે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી દેશવિરતિ આદિનો લાભ કેવી રીતે થાય? ને કહે છે.

સમ્પત્તમ્મિ ઉ લલ્લે પલિયપુહુત્તેણ સાવઓ દોહ ।

ચરણો-વસમ-સ્વયાણં સાગર સંસ્વંતરા દોંતિ ॥ ૧૨૨૨ ॥

એવં અપ્પરિવહિણ સમ્પત્તે દેવ-મણુયજમ્મેનુ ।

અણયરેદ્ધિવજ્જં એગમવેણં વ સન્વાઈ ॥ ૧૨૨૩ ॥

સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી બાકી રહેલી સ્થિતિમાંથી પદ્મોપમ પૃથક્ત્વ (વેળી નવ પદ્મોપમ)

પમ) જેટલો કાળ વીત્યા બાદ દેશવિરતિ થાય છે, તે પછી સંજોયાતા સાગરોપ બાદ ચારિત્ર પામે છે, તે પછી સંજોયાતા સાગરોપમ વીત્યાબાદ ઉપશમશ્રેણિ અને તે કરતાં સંજોયાતા સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ ઓછી થયા પછી ક્ષપકશ્રેણિ આ પ્રમાણે દેવમનુષ્યભવમાં ગમનાગમન કરતાં સમ્યક્તવથી પડ્યા સિવાય મનુ દેશવિરતિ આદિનો લાભ થાય છે. અથવા અતિશુભ પરિણામથી ઘણા કર્મ ગયેલી સ્થિતિવાલો જીવ એક ભવમાં પણ ઉપશમ અને ક્ષપક એમાંથી એક દેશવિરતિ આદિ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. (સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયે એક ભવમાં બે ન થાય, પણ એકજ થાય.) ૧૨૨૨-૧૨૨૩.

હવે જેના ઉદયથી સમ્યક્તવાદિની પ્રાપ્તિ ન થાય અથવા થઈ તોપણ ન તેવાં સમ્યક્તવાદિનાં આવરણા કહે છે.

અહુણા જસ્સોદયઓ ન લભઈ દંસણાસામઈયં ।

લહ્દં વ પુળો મસ્સઈ તદિહાવરણં કસાયાઈ ॥ ૧૨૨૪ ॥

અહવા સ્વયાઈઓ કેવલાઈં તં જેસિં તે કઈ કસાયા ।

કો વા કસ્સાવરણં કો વ સ્વયાઈકમો કસ્સ ? ॥ ૧૨૨૫ ॥

હવે જેના ઉદયથી (જીવને) દર્શનાદિ સામાયિક પ્રાપ્તિ ન થાય, અને પ્રાપ્તિ, તોપણ નાશ પામે, તે અહીં ક્ષાય વિગેરે (સમ્યક્તવાદિના) આવરણ છે. જે ક્ષાયના ક્ષયાદિથી જે કેવળજ્ઞાનાદિ (કેવળદર્શન-ચારિત્રાદિ) થાય છે, તે ક્ષાય છે ? કયો ક્ષાય કયા સામાયિકનું આવરણ છે ? અથવા કયા ક્ષાયના કે ક્ષય આદિ થાય છે ? ૧૨૨૪-૧૨૨૫

આચાર્યશ્રી એ પ્રશ્નોના અનુક્રમે ઉત્તર આપે છે.

પઠમિલ્લુઆણ ઉદણ નિયમા સંજોયણાકસાયાણં ।

સમ્મદંસણલંભં ભવસિદ્ધીયાડવિ ન લહંતિ ॥ ૧૨૨૬ ॥ ૧૦

પહેલાં સંજોજના નામના અનન્તાનુબન્ધિ ક્ષાયના ઉદયે, સમ્યગ્દર્શનનો ભવસિદ્ધિક (તદ્ભવમોક્ષગામી) જીવો પણ અવશ્ય ન પામે.

પહેલા જે અનન્તાનુબન્ધી અથવા સંજોજના એવા જે ક્રોધ-માન-માયા ને ક્ષાયો તેના ઉદયથી ભવસિદ્ધિક અટલે તદ્ભવ મોક્ષગામી જીવોને પણ સમ્યગ્દર્શન ન થાય, તો પછી અભવ્યોને તો ક્યાંથીજ થાય ?

અનન્તાનુબન્ધી ક્ષાયને પહેલા ક્ષાય શાથી કહ્યો ?

સ્વવર્ણં પઙ્કુચ્ચ પઠમા પઠમગુણવિઘાઈણો ત્તિ વા જમ્હા ।

સંજોયણાકસાયા ભવાદિસંજોયણાઓ (દો) ત્તિ ॥ ૧૨૨૭ ॥

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં અને ક્ષપકશ્રેણિમાં પ્રથમ તેનાજ ક્ષય થાય છે, સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રથમ ગુણનો ધાત કરનાર હોવાથી તે પ્રથમ ક્ષાય છે. અને સંજોજનાર હોવાથી તેને સંજોજના ક્ષાય કહેવાય છે. ૧૨૨૭

કપાય એટલે શું ? એના સમાધાન માટે કપાયની શબ્દ વ્યુત્પત્તિ કહે છે.

કમ્મં કસં ભવો વા કસમાઓ સિં જઓ કસાયા તે ।

કસમાયયંતિ વ જઓ ગમયંતિ કસં કસાય ત્તિ ॥ ૧૨૨૮ ॥

આઓ વ ઉવાદાણં તેણ કસાયા જઓ કસસ્સાયા ।

ચત્તારિ વહુવયણઓ એવં વિહ્યાદઓઽવિ ગયા ॥ ૧૨૨૯ ॥

કપ એટલે કર્મ અથવા ભવ, તેમનો આય, એટલે લાભ જેથી થાય, તે કપાય, અથવા કર્મ યા સંસાર જેથી આવે તે કપાય, અથવા કર્મ કે સંસારને છવ જે છતાં પામે તે કપાય. અથવા આય એટલે ઉપાદાન-હેતુ, સંસાર યા કર્મના હેતુ હોવાથી તે કપાય છે. બહુવચનના પ્રયોગથી એ કપાયો ચાર છે, અને દેશવિરતિ આદિગુણોનો અનુ-ક્રમે ધાત કરનારા હોવાથી તે બીજો-ત્રીજો-ચોથો કહેવાય છે. ૧૨૨૮-૧૨૨૯

ભવસિદ્ધિયાવિ મણિણ નિયમા ન લહંતિ તયમમ્મ વાવિ ।

અવિસદ્દેણ વ ગહિયા પરિત્તસંસારિયાઈયા ॥ ૧૨૩૦ ॥

ભવસિદ્ધિકે છવો પણ (પહેલા કપાયના ઉદયે સમ્યક્ત્વને પામતા નથી એમ કહે-વાથી અભવ્ય તો અવશ્ય તેને નજ પામે, અને અપિ શબ્દથી પરિત્ત સંસારી છવો પણ ન પામે એમ સમજવું. ૧૨૩૦

દેશવિરતિનાં આવરણ કહે છે.

વિતિયકસાયાણુદણ અપ્પચ્ચક્ખાણનામધેયાણં ।

સમ્મદ્દંસણલંભં વિરયાવિરિદં ન ઉ લહંતિ ॥ ૧૨૩૧ ॥ ૧૦૭-૧૦૯ ॥

અપ્રત્યાખ્યાન નામના બીજા કપાયના ઉદયથી (ભવ્યાત્મા) સમ્યક્દર્શન પામે, પરંતુ દેશવિરતિ ન પામે. ૧૨૩૧

સવં દેસો વ જઓ પચ્ચક્ખાણં ન જેસિ ઉદયમ્મિ ।

તે અપ્પચ્ચક્ખાણા સન્નવિસેહે મઓઽકારો ॥ ૧૨૩૨ ॥

સમ્મદ્દંસણલંભં લહેદ્ મવિય ત્તિ વક્કસેસોઽયં ।

વિરયાવિરિદ્ધિસેસણતુસદ્દસંલક્ખિત્તઓઽયં ચ ॥ ૧૨૩૩ ॥

જે માટે આ બીજા કપાયના ઉદયથી છવ, સર્વથી કે દેશથી પ્રત્યાખ્યાન ન પામે, તેથી તે કપાયો અપ્રત્યાખ્યાની કહેવાય છે. આમાં અક્ષર સર્વ નિરંધારક છે. ભવ્યા-ખ્યાને સમ્યક્ દર્શનનો લાભ થાય છે. એ વાક્ય શોષ છે, અને વિરતાવિરતિ શબ્દથી આવરણનો લાભ ન થાય એ વાત સંલક્ષિત છે. ૧૨૩૨-૧૨૩૩.

હવે સર્વવિરતિગુણનું આવરણ કહે છે.

તદ્વિયકસાયાણુદણ પચ્ચક્ખાણાવરણનામધેજ્ઞાણં ।

દેસે-કદેસવિરિદં ચરિત્તલંભં ન ઉ લહંતિ ॥ ૧૨૩૪ ॥ ૧૦૯-૧૧૦ ॥

પ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના ત્રીજા કપાયના ઉદયે દેશ વિરતિનો લાભ થા
સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો લાભ નથી થતો. ૧૨૩૪

ભાષ્યકાર પ્રત્યાખ્યાનાવરણ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

सर्वं पञ्चखाणं वरंति ते जं न देसमेणं ।

પચ્ચક્રાણાવરણા આમજ્ઞાદી-સદત્ત્વેસુ ॥ ૧૨૩૫ ॥

જે માટે ત્રીજા કપાયો સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ કરે, પ
તિનું ન કરે, માટે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહે છે. અહીં આડ્-શબ્દ મર્યાદા
અર્થમાં છે. ૧૨૩૫

આ ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ઉદયથી સર્વ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્ય
રણ થાય છે, પણ દેશ વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ નથી થતું; કારણ
ખ્યાનોનું આવરણ કરે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ એવી વ્યુત્પત્તિ અહીં ન કરવી,
શબ્દના “ આડ્ ” ઉપરથી મર્યાદાએ પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ કરે, અથવા સ
અનુમતિમાત્ર વિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ. અન
ગતું પ્રત્યાખ્યાન કરીને દેશવિરતિવાળો શ્રાવક અગ્નીઆરમ્ભી પ્રતિમા જ્યારે પામ્યો
પણ સાવધયોગની પરિમિત અનુમતિ માત્રનું પ્રત્યાખ્યાન નથી કરતો, તેનું કા
કપાયરૂપ આવરણજ છે. આથી આ કપાયને ઇપત્-પ્રત્યાખ્યાનાવરણ પણ કહેવા

શિષ્ય:—ભગવન્ ! આ આવરણ તે વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું હોય કે અવિદ્ય
ખ્યાનનું હોય ? આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

नासंतस्सावरणं न सतोऽभव्वाङ्गविरमणपसंगा ।

પચ્ચક્રાણાવરણા તમ્હા તસ્સંભવાવરણા ॥ ૧૨૩૬ ॥

એકાન્તે અવિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ હોતું નથી, (કેમકે અવિદ્યમ
વરણ માનીએ, તો અવિદ્યમાન એવા અરવિષાણનું પણ આવરણ માનવું જોઈ
વિદ્યમાન પ્રત્યાખ્યાનનું આવરણ પણ નથી હોતું, કેમકે અભવ્યોને પણ (પ્ર
વરણ કપાયો હોવાથી) વિરતિનો પ્રસંગ થાય. તે માટે પ્રત્યાખ્યાનની પરિણ
રણ કરે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨૩૬.

એજ વાત દૃષ્ટાન્તપૂર્વક વધારે સ્પષ્ટ કહે છે.

उदए विरइपरिणई न होइ जेसिं खयाइओ होइ ।

પચ્ચક્રાણાવરણા ત હહ જહા કેવલાવરણ ॥ ૧૨૩૭ ॥

કેવળજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી જેમ કેવળજ્ઞાન, તેમ જે કપાયના ઉદયથી વિરતિ
ન થાય, પણ જેના ક્ષયાદિથી થાય, તે અહીં પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કહેવાય છે. ૧૨

જેમ કેવળજ્ઞાનાવરણથી વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન નથી અવરાતું; તેમ અવિદ્ય
ળજ્ઞાન પણ નથી અવરાતું; કારણ કે જે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવરાતું હોય, તે
વ્યોને પણ કેવળીપણાનો પ્રસંગ થાય, કેમકે તેમને તે જ્ઞાન પ્રગટ થયું હો
કેવળજ્ઞાનાવરણથી અવરાએલું માનવું પડે. અભવ્યોને પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હતું
તદાવરણથી તે અવરાયેલું છે એમ કહેવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય છે, કેમકે એ

સંજવલનથી યથાખ્યાતનો અભાવ ને રાત્રિભોજન વ્રતનું મૂલોત્તર ગુણપણું. (૪૫૨)

હીયાથી ઠંકાએલા દીપકની પેઠે, તે વડે તે પોતાને તો જરૂર પ્રગટ કરી શકે, પણ અભ-
વોને તેમ તો નથી થતું. વળી અવિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન પણ તદાવરણથી અવરાતું નથી,
કેમકે જો અવિદ્યમાન અવરાતું હોય, તો અવિદ્યમાન એવા ગચેરાતાં રીંગણાં પણ અવ-
રાવવાં જોઈએ. માટે એ ઉભય રીતે ન માનતાં સદસદ્ (વિદ્યમાન-અવિદ્યમાન) રૂપ
કેવળજ્ઞાન તેના આવરણથી અવરાય છે, એટલે કે જીવદ્રવ્યરૂપે વિદ્યમાન કેવળજ્ઞાન અવ-
રાય છે, અને આવિર્ભૂત પરિણતિએ અવિદ્યમાન અવરાય છે. એ સદસદ્રૂપ (વિદ્યમાન
અવિદ્યમાનરૂપ) કોઈક અપેક્ષાએ એકજ છે. આ પ્રમાણે જેમ સદસદ્રૂપ કેવળ જ્ઞાન
તદાવરણથી અવરાય છે, એટલે કે આવરણના સામર્થ્યથી જીવ કેવળજ્ઞાન પરિણતિએ પરિ-
ણામ નથી પામતો, તેમ આ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ઉદયથી વિરતિપરિણામ પણ
સદસદ્રૂપે અવરાય છે, અર્થાત્ વિરતિપરિણામે જીવ પરિણામ પામી શકતો નથી, આટલી
ધણું કહેવા જેવું છે, પણ અન્ય વધી જવાના ભયથી કહેતા નથી. ૧૨૩૭.

યથાખ્યાતચારિત્ર આવરનાર ચોથા કપાયનું સ્વરૂપ કહે છે.

મૂલગુણાણં લંભં ન લહઈ મૂલગુણઘાઈણો ઉદય ।

સંજલણાણં ઉદય ન લહઈ ચરણં અહક્ષાયં ॥ ૧૨૩૮ ॥ ૧૦૯-૧૧૧ ॥

મૂળગુણનો ધાત કરનાર કપાયોના ઉદયથી મૂળગુણોની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને સંજવલન
કપાયના ઉદયથી યથાખ્યાત ચારિત્રનો લાભ ન થાય. ૧૨૩૮

સમ્યક્ત્વ-મહાવ્રત-ને આજીવ્રત, એ ત્રણે ઉત્તર ગુણોના આધારભૂત હોવાથી મૂળ ગુણ
કહેવાય છે. તે મૂળ ગુણોનો ધાત કરનાર અતન્તાતુળધી-અપ્રત્યાખ્યાની અને પ્રત્યાખ્યાના-
વરણ કપાયોના ઉદયથી ઉપરોક્ત મૂળગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી. તથા પરિણહાદિના સંયોગે
ચારિત્રવાળાને થોડો જીજ્ઞવલ્યમાન કરે તે સંજવલન કપાય, આ કપાયના ઉદયથી યથાખ્યાત
ચારિત્ર-કપાયરહિત એવું વીતરાગ ચારિત્ર પ્રાપ્ત ન થાય, અને પ્રાપ્ત થયું હોય, તો નાન
પામે. માત્ર આ વીતરાગ ચારિત્રનોજ આ કપાયો ધાત કરે છે એટલુંજ નહિ પરન્તુ
એવચારિત્રવાળાને પણ તેમના ચારિત્રમાં આ કપાયો દેશોપધાતરૂપ અતિચાર લગાડે છે.

મૂળગુણો ક્યા ? તે ભાષ્યકાર કહે છે.

સમ્પત્તસમેયાઈ મહવ્વયા-ગુન્વયાઈ મૂલગુણા ।

મૂલં સેસાહારો વારસ તગ્યાઈણો ણ ॥ ૧૨૩૯ ॥

સમ્યક્ત્વ સહિત મહાવ્રતો અને આજીવ્રતો તે મૂળગુણો છે, કેમકે તે ગેય ઉત્તરગુણોના
આધારભૂત હોવાથી મૂળ રૂપ છે. તથા એ મૂળગુણોનો ધાત કરનાર એ પ્રથમના આદ્ય
કપાય છે. ૧૨૩૯.

રાત્રિભોજનને મૂળગુણ કેમ ન કહેવાય ?

નિસિમ્પત્તવિરમણંપિ હુ નણુ મૂલગુણો કહં ન નહિયં તેં ।

વયધારિણો ચિય તયં મૂલગુણો નેમયન્મિચરો ॥ ૧૨૪૦ ॥

આદારવિરમણાઓ તવો વ્વ તવ ણ્વ વા નમોઽનનનં ।

અરવ મહવ્વયસંરક્ષણત્તગાઓ નમિદં વ્વ ॥ ૧૨૪૧ ॥

રાત્રિભોજન વિરમણને પણ મૂળગુણરૂપે કેમ ન કહ્યું ? ઉત્તર-વ્રતધારી મૂળગુણ છે, અને શેષ દેશવિરતિને ઉત્તરગુણરૂપ છે. અથવા તપની પેઠે આહારૂપ હોવાથી એ ઉત્તર ગુણ છે. અથવા અશન ત્યાગરૂપ હોવાથી તે તપન તપ તો ઉત્તર ગુણજ છે.) અથવા તે સમિતિની પેઠે મહાવ્રતનું રક્ષણ કરના ઉત્તર ગુણ છે. ૧૨૪૦-૧૨૪૧.

શિષ્ય:—એ ગુણિથી તો વ્રતધારીને રાત્રિભોજન મૂળગુણ ન થાય ? તે આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

તદ્વિ તયં મૂલગુણો મળ્લગુણપાલયં જમ્હા ।
મૂલગુણગ્રહણમ્મિ ય તં ગહિયં ઉત્તરગુણ વ્વ ॥ ૧૨૪૨ ॥
જમ્હા મૂલગુણ ચ્ચિય ન હોંતિ તવ્વિરહિયસ્સ પહિપુત્તા ।
તો મૂલગુણગ્રહણે તગ્રહણમિહસ્ત્યઓ નેયં ॥ ૧૨૪૩ ॥

તોપણ તે રાત્રિભોજન વિરમણ નામનું છટું વ્રત મૂળગુણને પાળનાર હો ગુણ કહેવાય છે. અને તેથી મૂળગુણને ગ્રહણ કરવાથી ઉત્તરગુણની પેઠે તેનું કયું સમજવું. કારણ કે રાત્રિ ભોજન વિરમણ વિના મહાવ્રતાદિ મૂળગુણો પરિથતા, માટે મૂળગુણ કહેવાથી તે પણ કહ્યું છે, એમ અર્થથી જાણી લેવું. ૧૨૪૨

રાત્રિભોજન વિરમણ સિવાય મહાવ્રતાદિ મૂળગુણો, પરિપૂર્ણ થતા નથી, કે ભોજન વિરમણ ન હોય, તો રાત્રિએ ભોજન માટે ભિક્ષાર્થે પર્યટન કરવું તેથી અગ્નિ-પ્રદીપ વિગેરેના સ્પર્શ થાય, અને તેથી પશ્ચાત્કર્માદિ અનેપણ આહાર ગ્રહણ કરવાથી બ્રાહ્મણતિપાત વિરમણ વ્રતનો ભંગ થાય, વળી અધકા પડેલું સુવર્ણ આદિ દ્રવ્ય લેવાની ઈચ્છા થાય, સ્ત્રી સંભોગની પણ સંભાળ ઈત્યાદિ કારણોથી બીજા વ્રતોનો પણ લોપ થાય. માટે રાત્રિભોજન વિરમ બ્રાહ્મણતિપાત વિરતિ આદિ મૂળગુણો સંભવેજ નહિ. આ પ્રમાણે રાત્રિભોજ નામનું વ્રત મહાવ્રતોને અત્યંત ઉપકારી હોવાથી મહાવ્રતો કહેવાથી, તે પ એમ સમજ લેવું. ૧૨૪૨-૧૨૪૩

અહીં શિષ્ય પુનઃ પુછેછેકે—

જહ મૂલગુણો મૂલવ્વઓવગારિ ત્તિ તં તવાઈયા ।
તો સવ્વે મૂલગુણા જહ વ ન તો, તંપિ મા હોજ્જા ॥ ૧૨૪૪ ॥
સવ્વઓવકારી જહ તં ન તહા તવાદઓ વીસું ।
જં તે તેણુત્તરિયા હોંતિ ગુણા તં ચ મૂલગુણો ॥ ૧૨૪૫ ॥

જો રાત્રિભોજન વિરમણ, મૂળવ્રતને ઉપકારી હોવાથી મૂળગુણરૂપ છે. તો પણ ઉપકારી હોવાથી તે બધા પણ સર્વે મૂળ ગુણ થયા, અને જો તપાદિને મૂળ માનો તો તે રાત્રિભોજન વિરમણ પણ મૂળગુણ કહી નહિ થાય. (ઉત્તર) જ ભોજન વિરમણ સર્વ વ્રતને ઉપકારી છે, તેમ તપ આદિ પૃથક્ પૃથક્ ઉપકાર કરે ઉપકારી નથી, માટે તે ઉત્તરગુણ છે, અને રાત્રિભોજન વિરમણ મૂળગુણ છે. ૧૨

[illegible]

એજ વાત નિર્ણયિકાર કહે છે.

સવ્વેડવિ ય અડ્યારા સંજલણાણં તુ ઉદયઓ હોંતિ ।

મૂલચ્છેજ્જં પુણ હોઈ વારસળ્હં કસાયાણં ॥ ૧૨૪૯ ॥ ૧૧

સર્વે અતિચારો સંજવલન કપાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલા ખાર ઉદયથી મૂળગુણનો છેદ-નાશ થાય છે. ૧૨૪૯

આલોચના-પ્રતિક્રમણ વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ કરવા યોગ્ય સર્વ અતિચારો વિરાધના વિશેષો) સંજવલન કપાયના ઉદયથી થાય છે, અને પહેલાના ખાર ઉદયથી મૂળછેદ થાય છે, એટલે આઠમા મૂળ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષનો સમૂહ શકાય તે મૂળછેદ કહેવાય, અથવા મૂલથી સર્વ ચારિત્રનો ઉચ્છેદ થાય, તે પ્રમાણે અતનતાનુબન્ધી કપાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વનો નાશ થાય, અપ્રત્યાખ્યાન ઉદયથી દેશવિરતિનો નાશ થાય, અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના ઉદયથી સર્વ ચારિત્રનો નાશ થાય. ૧૨૪૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

અડ્યારા હેદંતા સવ્વે સંજલણહેયવો હોંતિ ।

સેસકસાઓદયઓ મૂલચ્છેજ્જં વયારુહણં ॥ ૧૨૫૦ ॥

અહવા સંજમમૂલચ્છેજ્જં તડયકલુસોદણ નિયયં ।

સમ્મત્તાઈ મૂલચ્છેજ્જં પુણ વારસળ્હંપિ ॥ ૧૨૫૧ ॥

છેદ પર્યન્ત સાત પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તથી જેનો અન્ત થાય, તે અતિચાર કહેવ સર્વ આતચાર સંજવલન કપાયથીજ જન્ય છે, અને શેષ ખાર કપાયના ઉદયે ચારિત્રનો છેદ કરનાર દોષ સમૂહ થાય છે. (તેની શુદ્ધિ માટે) પુનઃ પ્રતારોપણ કે અથવા ત્રીજા પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કપાયના ઉદયે સર્વ વિરતિરૂપ સંયમનો અવશ્ય છેદ થાય છે, અને શેષ આઠ કપાયના ઉદયથી સમ્યક્ત્વ ને દેશવિરતિગુણનો થાય છે. ૧૨૫૦-૧૨૫૧

મૂલચ્છેજ્જે સિદ્ધે પુવ્વદ્ધે મૂલગુણઘાઈગહણેણં ।

ઇય કીસ પુણો ગહણં, અડ્યારવિસેસણત્થંતિ ॥ ૧૨૫૨ ॥

પગયમહક્કવાયંતિ ય અડ્યારે તમ્મિ ચેવ મા જોણ ।

તો મૂલચ્છેજ્જમિણં સેસચરિત્તે નિઓણ્ઠ ॥ ૧૨૫૩ ॥

(૧૨૩૮ મી ગાથાના) પૂર્વાર્ધમાં મૂળગુણઘાતિ કહેવાથી ખાર કપાયો મૂ છે, એમ સિદ્ધ થવા છતાં, ફરી તે વાતને અહીં શામાટે કહી ? (ઉત્તર) અતિય વિશેષ વ્યવસ્થા કરવા માટે ફરી કહ્યું છે, કેમકે અહીં પ્રસ્તુતમાં યથાખ્યાત ચારિત્ર છે, તેમાં શિષ્ય મૂળચ્છેદની યોજના ન કરે અને આ મૂળચ્છેદની યોજના શેષ સામાર્ ચારિત્રમાં કરે, તેથી અહીં પુનઃ એ વાત કહી છે. (મતલબ કે મૂળચ્છેદ અને પુનઃ આ ગાથાર્થમાં એમ સમજવું, કે સંજવલનના ઉદયથી શેષ ચારિત્રના સર્વે અતિ થાય છે, અને ખાર કપાયના ઉદયથી સર્વવિરતિ આદિ મૂળચ્છેદ થાય છે.) ૧૧૫૨-૧૨

એ પ્રમાણે આવરણદ્વાર કહીને, હવે જે આવરણના ક્ષયોપશમાદિક્ષી ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.

વારસવિહે કસાણે સ્વણે ઉવસામિણે વ જોગેહિં ।

લઘ્મઙ્ગ ચરિત્તલંભો તસ્સ વિસેસા ઇમે પંચ ॥ ૧૨૫૪ ॥ ૧૧૧-૧૧૩ ॥

પ્રશસ્ત મન-વચન-કાયાના યોગવડે ખાર પ્રકારના કપાયના ક્ષય-ઉપશમ-અથવા ક્ષયોપશમ થયાથી ચારિત્રનો લાલ થાય છે. તે ચારિત્રના ૧૨૬૦મી ગાથામાં કહેવાયે એવા પાંચ ભેદ છે. ૧૨૫૪

એજ અર્થે ભાષ્યકાર કહે છે.

સ્વણે ઉવસમિણે વા વાસદેવેણં સ્વઓવસમિણે વા ।

વારસવિહે કસાણે પસત્યજ્ઞાણાજોગેહિં ॥ ૧૨૫૫ ॥

સ્ત્રીણા નિવાયહુયાસણો વ છારપિહિં વ ઉવસતા ।

દરવિજ્ઞાયવિહાડિયજલણોવમ્મા સ્વઓવસમા ॥ ૧૨૫૬ ॥

પ્રશસ્ત મનાદિયોગવડે ખાર પ્રકારના કપાયના ક્ષય-ઉપશમ અને વાસદેવથી ક્ષયોપશમ થયેથી, ચારિત્રનો લાલ થાય છે. યુગાર્થ ગએલા અગ્નિની પેઠે ક્ષીણ કપાયો દોષ, રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિ પેઠે ઉપશાન્ત કપાય હોય, અને કંઈક ઓલવાઈ ગયેલ ને કંદકાંડી રાખેલ અગ્નિ જેવો કપાયનો ક્ષયોપશમ હોય છે. (આ કપાયમાં, કપાયકર્મના દલિલનો અનુભવ થાય છે.) ૧૨૫૫-૧૨૫૬

કપા ચારિત્રનો કેવી રીતે લાલ થાય છે ? તે કહે છે.

સ્વયઓ વા સમઓ વા સ્વઓવસમઓ વ તિણિ લઘ્મન્તિ ।

સુહુમા-હક્ષાયાઈ સ્વયઓ સમઓ ચ નગ્ગત્તો ॥ ૧૨૫૭ ॥

કપાયના ક્ષયથી-ઉપશમથી-અથવા ક્ષયોપશમથી પ્રથમના ત્રણ (સામાયિક-કેટલાક સ્થાપનીય-ને પરિહારવિશુદ્ધિ) નામનાં ચારિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. અને ચતુર્થનામના તથા યથાખ્યાતચારિત્ર (ઉપશમ શ્રેણિમાં) કપાયના ઉપશમથી, અને (કપા શ્રેણિમાં) કપાયના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. (અર્થાત્ આ બે છતાં ચારિત્રો ક્ષયોપશમથી થાય નહિ.) ૧૨૫૭

શિષ્ય:—પ્રભો ! આપે પૂર્વે ૧૨૫૪ મી ગાથાનાં કહ્યું છે, કે તેના ના પાંચ ભેદ છે. તેમાં માત્ર શું સામાન્ય ચારિત્ર વાચક તરફ ગ્રાહ્ય છે. કે ખાર કપાયના ક્ષય અથવા ઉપશમનાં જે ચારિત્ર કહ્યું તેને કહેનાર છે ? આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

લઘ્મઙ્ગ ચરિત્તલામો સ્વચાહઓ વાગ્ગમ્મ નિગ્ગમોઽયં ।

ન ઇ પંચવિહનિયમણં પંચ વિનેવન્તિ નામગ્ગ ॥ ૧૨૫૮ ॥

જ તિણિ વારસઙ્ગં લઘ્મન્તિ સ્વચાહઓ જમાવણે ।

સુહુમં પળ્લરસઙ્ગં ચરિમં પુગ્ગ મોલસઙ્ગં ॥ ૧૨૫૯ ॥

બાર કપાયોના ક્ષયાદિથી ચારિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ છે, પણ યના ક્ષયથી પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનો લાભ થાય છે, એવો નિયમ નથી. કા કપાયના ક્ષયાદિથી પ્રથમનાં ત્રણ (સામાયિક-છેદાપસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, પંદર કપાયના ક્ષયાદિથી સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર પ્રાપ્ત અને એણે કપાયના ક્ષયાદિથી છેલ્લું (ચતુર્થાચાર) ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, મા ભેદ સામાન્ય ચારિત્રનાં છે. ૧૨૫૮-૧૨૫૯

એ પાંચ ચારિત્રોનું સ્વરૂપ કહે છે.

સામાઙ્ય તથ પદમં છેઓવદ્ઠાવણં ભવે વીચં ।

પરિહારવિસુદ્ધીયં સુદુમં તહ સંપરાયં ચ ॥ ૧૨૬૦ ॥ ૧૧

તત્તો ય અહ્વચ્ચાયં ચાયં સત્ત્વમિ જીવલોચમ્મિ ।

જં ચરિત્તણ સુવિહિયા વચ્ચંતઽચરા-મરં ઠાણં ॥ ૧૨૬૧ ॥ ૧

પહેલું આહીં સામાયિક ચારિત્ર છે, બીજું છેદાપસ્થાપનીય, ત્રીજું પરિહાર, ચોથું સૂક્ષ્મસંપરાય અને તે પછી પાંચમું સર્વ જીવલોકમાં પ્રસિદ્ધ એવું નામનું ચારિત્ર છે. જે પાંચમા ચારિત્રને આચરીને સુવિહિત સાધુઓ અજર સ્થાન પામે છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

રાગ-દ્વેષરહિતપણું તે સમ અથવા વિશુદ્ધિ દરેક સમયે અપૂર્વ અપૂર્વ હેતુભૂત તે સમ વિશુદ્ધિનો, આય એટલે લાભ, તે સામાયિક (સર્વ સાવધયોગની આ ઉપરથી સર્વ પણ ચારિત્રો સામાયિકજ છે, પરંતુ છેઃ આદિ વિશેષણોવડે અને નામથી ભિન્ન ભિન્નપણું પામે છે. આમાંનું પહેલું ચારિત્ર છેદાદિ વિશેષણોવાથી સામાન્યપણે સામાયિક ચારિત્ર કહેવાય છે, તેના બે ભેદ છે, એક ઇત્વરકા બીજું યાવતકથિક, ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રોમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થ પંચમહાવ્રતનું આરોપણ ન કર્યું હોય એવા શિષ્યને ઇત્વરકાલિક સામાયિક આ છે; અને એજ ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રમાં મધ્યના બાવીસ તીર્થકરોના સાધુઓને વિદેહ ક્ષેત્રના સર્વ સાધુઓને ઉપસ્થાપનાનો અભાવ હોવાથી યાવજીવ ચારિત્ર હોય છે, તે યાવતકથિક સામાયિક ચારિત્ર છે.

પૂર્વપર્યાયનો છેદ અને મહાવ્રતોમાં આત્માને સ્થાપન કરવો, એમ જે હોય, તે બીજું છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે. તેના પણ બે ભેદ છે, એક સાતિ બીજું નિરતિચાર. ઇત્વરકાલિક સામાયિક ચારિત્રવાળા શિષ્યને ઉપસ્થાપનામાં જે આરોપણ કરાય, અથવા એક તીર્થમાંથી બીજા તીર્થમાં આવતા એટલે કે પા તીર્થમાંથી મહાવીરસ્વામિના તીર્થે આવતાં પંચમહાવ્રત અંગીકાર કરવાં, તે નિ છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે; અને પંચમહાવ્રતરૂપિ મૂળગુણનો જેને ધાત થયો હોવાને પુનઃ મહાવ્રતનું આરોપણ કરવું તે સાતિચાર છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે.

પરિહાર એટલે તપવિશેષ, એ તપવડે કર્મનિર્જરાસ્વ વિશુદ્ધિ જે ચારિત્ર તે ત્રીજું પરિહાર વિશુદ્ધિચારિત્ર કહેવાય, તેના પણ બે ભેદ છે, એક નિર્વિશમા બીજું નિર્વિષ્ટ કાયિક, જેમાં જે સાધુઓ આ ચારિત્રનું સંવન કરનારા હોય, તે નિર્વિ

કહેવાય. આ ચારિત્ર પણ તેમનાથી અલિપ્ત હોવાને લીધે નિર્વિશમાનક કહેવાય, તથા દેઓએ આ ચારિત્રનું સેવન કર્યું હોય તે મુનિયો નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય. તે ચારિત્ર પણ તેમનાથી અલિપ્ત છે. માટે નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય.

જેથી આત્મા સંસારને પામે, તે સંપરાય-કષાય, એ કષાયના મુક્તિલોભાંશો જે ચારિત્રમાં હોય, તે મુક્તિસંપરાય ચારિત્ર, તેના બે ભેદ; એક વિશુદ્ધમાનક, અને બીજું મંડિસર્યમાનક, તેમાં કષપકશ્રેણિ અથવા ઉપશમશ્રેણિ ચડતાં આ વિશુદ્ધમાનક ચારિત્ર હોય છે, અને ઉપશમ શ્રેણિથી પડતાં મંડિસર્યમાનક હોય છે,

સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ અને સર્વથી વિશુદ્ધ એવું પાંચમું યથાગ્રહ્ય ચારિત્ર છે. આ ચારિત્રનું સેવન કરીને સુવિહિતો-સુસાધુઓ અજરામરસ્થાન (મોક્ષ)ને પામે છે. આ ચારિત્ર સર્વથા કષાયોદય રહિત હોવાથી, ઉપશાન્તમોહ તથા ક્ષીણમોહ ઇત્યેવ વીતરાગને, તેમજ સયોગી અને અયોગી કેવળીને હોય છે. ૧૨૬૦-૧૨૬૧

હવે એ પાંચ ચારિત્રનો વિસ્તારાર્થ લાખ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સવમિષ્ણં સામાઙ્ય ટેયાઙ્વિસેસઓ પુણો મિત્તં ।

અવિસેસિયમાઙ્મયં ટિયમિહ સામન્નસન્નાણ ॥ ૧૨૬૨ ॥

સાવજ્જજોગવિરહિત્તિ તત્થ સામાઙ્યં દુદ્ધા તં ચ ।

ઇત્તરમાવકહં ચિય પઢમં પઢમંતિમજિણાણં ॥ ૧૨૬૩ ॥

તિત્થેમુમનારોવિયવયસ્સ સેહસ્સ થોવકાલીયં ।

સેસાણમાવકહિયં તિત્થેસુ, વિદેહયાણં ચ ॥ ૧૨૬૪ ॥

સર્વે ચારિત્રો સામાયિક છે, માત્ર છેદાદિવિશેષણોથી ભિન્ન ભિન્ન છે. પહેલું ચારિત્ર શેષ રહિત હોવાથી સામાન્ય સંજ્ઞામાં છે, એટલે સાવધ યોગની વિરતિ તે સામાયિક ચિત્ર છે તેના બે ભેદ છે, ૧ ઇત્તરમાવકાલિક અને ૨ ચાવતકથિક; પહેલા અને છેદા નિર્વિરતતા થીમાં અનારોપિત મહાવ્રતવાળા શિષ્યને થોડા કાળનું જે ચારિત્ર હોય છે. તે પહેલું ચરકાલિક સામાયિક; અને શેષ તીર્થકરેના તીર્થમાં તથા મહાવિદેહ દેશમાં સર્વ ચારિત્રને ચાવતકથિક સામાયિક હોય છે. ૧૨૬૨-૧૨૬૩-૧૨૬૪

શિષ્ય પૂછે છે—

નણુ જાવજ્જોવાણ ઇત્તિરિયપિ મહિયં મુયંતન્ન ।

દોઢ પઙ્ગણાલોવો જહાવકહિયં મુયંતન્ન ॥ ૧૨૬૫ ॥

“તે ભગવન્ત ! હું ચાવત્તુવન-ઉવન પર્વન્ત સામાયિક કહું છું” એ પ્રશ્નને જવાબ કરતી વખતે લીધેલું સામાયિક ઉપસ્થાપનામાં મૂકી દેવાથી, સામાયિક ન હોય તેના કરવાની પેઠે, પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કેમ ન થાય? ૧૨૬૫

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે.

નણુ મગિયં સવ્વં ચિય સામાઙ્મિયં વિમુદ્ધિયં મિત્તં ।

સાવજ્જવિરહમ્મયં કો વયલોચો વિમુદ્ધીણ ॥ ૧૨૬૬ ॥

(૪૫૮) છેદાપસ્થાપનીયમાં વિશુદ્ધતા અને પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર.

ઉન્નિવ્રતમઓ મંગો જો પુણ તં ચિય કરેડ સુદ્ધયરં ।

સન્નામેત્તવિસિદ્ધં સુદ્ધમં પિવ તસ્સ કો મંગો ? ॥ ૧૨૬૭ ॥

પહેલાંજ કહું છે કે સર્વચારિત્ર સાધનયોગની વિરતિમય હોવાથી અને છેદાદિ વિશુદ્ધિયોથી ભિન્ન ભિન્ન છે, તે પછી વિશિષ્ટ શુદ્ધિમાં વ્રતનો થાય ? (નજ થાય.) કેમકે પ્રવ્રજ્યાનો ત્યાગ કરનારને વ્રતનો ભંગ થાય, અહુષ્ટ કરેલ ચારિત્રને વધારે શુદ્ધ કરે, સંજ્ઞા-નામમાત્રથી વિશિષ્ટતા-ભિત્તેને (સામાયિક ચારિત્રવાળા જે છેદાપસ્થાનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ-કે સૂક્ષ્મ સંપન્નગીકાર કરનારને) વ્રતનો ભંગ ક્યાંથી થાય ? નજ થાય (ઉલટી વધારે થાય.) ૧૨૬૬-૧૨૬૭.

છેદાપસ્થાપનીય ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિયાયસ્મુચ્છેઓ જત્યોવદ્વાવણં વણ્ણં ચ ।

છેઓવદ્વાવણમિહ તમણ્ણયારે-યરં દુવિહં ॥ ૧૨૬૮ ॥

સેહસ્સ નિરણ્ણયારં તિત્થંતરસંકમે સ્થંતં હોજ્ઞા ।

મૂલગુણઘાણો સાણ્ણયારમુમય રીને સુખ્ખે ॥ ૧૨૬૯ ॥

જે ચારિત્રમાં પૂર્વપર્યાયનો છેદ, અને પાપના કરાય, તે પસ્થાપનીય કહેવાય છે. તે સાતિચાર અને શુદ્ધિ દરેક સમયે બેઠે છે. નવદી. અથવા તીર્થાન્તર સંક્રમણ કરતાં સાધુઓ, તે સામાયિક (છેદાપસ્થાપ્ય ચારિત્ર) અને મૂળગુણધાતિને પુનર્વ્રતારોપ કરતાં સંયોગ પરંતુ છેદ આદિનીય હોય છે. સ્થિત કદપમાં હોય છે. સ્થિતાસ્થિત કદપમાં નેહુંડું તો. ૧૨૬૮-૧૨૬૯.

ભરત-એરાવત ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેદા જિનેન્દ્રના સાધુઓનો પ્રમાણ છે. —આચેલકુ-દેસિય-સેજાયર-રાયપિંડ-કિઠ્ઠકમ્મે । વય-જિઠ્ઠ પજ્જોસણાકપ્પે ॥ ૧ ॥ આ દશવિધ કદપમાં તેઓ અવસ્થિત હોય છે, તથા વત ક્ષેત્રમાંના પહેલા છેદા તીર્થકર શિવાયના મધ્યના આવીસજિનેન્દ્રના અને ક્ષેત્રના સાધુઓને સ્થિતાસ્થિત કદપ હોય છે, તે આ પ્રમાણે-સિજાયરિય પુરિસજેઠે ય । કિઠ્ઠકમ્મસ્સ ય કરણે ચત્તારિ અવઢિયા કપ્પા ॥ ૧ ॥ આ એ સાધુઓ સ્થિત હોય છે, અને આકીના છ કદપમાં અસ્થિત હોય છે, તે સ્થિતાસ્થિત કદપ કહેવાય છે.

હવે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

પરિહારેણ વિસુદ્ધં સુદ્ધો વ તવો જહિં વિસેસેણ ।

તં પરિહારવિસુદ્ધં પરિહારવિસુદ્ધિયં નામ ॥ ૧૨૭૦ ॥

તં દુવિગપ્પં નિવિસ્સમાણ-નિવિઢ્ઠકાણ્ણવસેણ ।

પરિહારિયા-ણપરિહારિયાણ કપ્પઢિયસ્સવિ ય ॥ ૧૨૭૧ ॥

પરિહાર એટલે તપ. તેવડે જે માટે ચારિત્રમાં વિશેષ શુદ્ધિ થાય, તેથી તે વિશુદ્ધ કહેવાય અને તેજ પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર છે, તેના બે ભેદ, એક

વાસ કરે.) પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત, એ સર્વને પારણે તે હોય, વિકૃતિ અથવા લેપકૃત આહાર કલ્પિયનું ન બને. આ પ્રમાણેનું તપ સુધી કરે (તે આગળની ગાથાથી કહે છે. ૧૨૭૪

પરિહારિયા-ડણપરિહારિયાણ કલ્પદ્વિયસ્સ વિ ય ભત્તં ।

છ હમ્માસા હ તવો અદ્ધારસમાસિઓ કલ્પો ॥ ૧૨૭૫ ॥

પરિહારિક-અનુપરિહારિક-અને કલ્પ સ્થિત મુનિઓને આહારમાં આંખિત અનુક્રમે એ ત્રણે છ છ માસ પૂર્વે કહ્યા મુજબ તપ કરીને અઢાર મહિને આ કરે છે ૧૨૭૫.

એ પ્રમાણ પરિહારિક-અનુપરિહારિક અને કલ્પસ્થિત મુનિઓને ભોજન આંખીલજ હોય છે. તેઓ અનુક્રમે છ છ મહિના એ પ્રમાણે તપ કરીને અઢા કલ્પ પૂરો કરે. પ્રથમ પૂર્વોક્ત રીતે ગ્રીષ્માદિ ઋતુમાં ચતુર્થાદિ તપ કરનારા મુનિઓ, છ માસ પર્યન્ત ઉપર મુજબ એક ઉપવાસથી પાંચ ઉપવાસ સુધીને તે પછી તેમનું વૈયાવૃત્ય કરનારા અનુપરિહારિક ચાર મુનિઓ છ માસ પર્યન્ત તપ કરે, અને જે પરિહારિક હતા તે તેમના અનુપરિહારિક-વૈયાવૃત્ય કરનાર પછી જે કલ્પસ્થિત હોય તે એકજ પરિહારિકપણું અંગીકાર કરે, અને બાકીના એકજણ વાચનાચાર્ય થાય, અને બીજા સાત તેમનું અનુપરિહારિકપણું-વૈયાવૃત્ય પ્રમાણે અઢાર માસે આ પરિહારવિશુદ્ધિ કલ્પ પૂર્ણ થાય. ૧૨૭૫

કલ્પ પૂરો થયા પછી શું કરે ? તે કહે છે.

કલ્પસમત્તોઈ તયં જિણકલ્પં વા ઉવિંતિ ગચ્છં વા ।

ઠિયકલ્પેચ્ચિય નિયમા દો પુરિસજુગાઈ તે હોજ્જા ॥ ૧૨૭૬ ॥

કલ્પ સમાપ્ત થાય, એટલે પુનઃ કાંતો તેજ કલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા અંગીકાર કરે, અથવા ફરી ગચ્છમાં આવે, આ પરિહારવિશુદ્ધિક, પહેલા અને નેશ્વરના કાળે સ્થિતકલ્પમાંજ હોય છે. ૧૨૭૬

પહેલા અને છેલ્લા તીર્થકરના તીર્થમાંજ ભરત-ઐરાવત ક્ષેત્રની અંદર પરિદ્ધિક ચારિત્રવાળા હોય છે, અન્યકાળમાં નથી હોતા. વળી તેઓ આ કલ્પ તીર્થ અથવા જેણે તીર્થકર પાસે એ કલ્પ અંગીકાર કર્યો હોય, તેમની પાસેજ અંગ બીજા પાસે નહીં. કલ્પ પૂરો થયા પછી તેઓ ફરી પાછા તેજ કલ્પ અંગીકાર જિનકલ્પ અંગીકાર કરે, અથવા પુનઃ પાછા ગચ્છમાં આવે, આ પ્રમાણે પરિહાર ચારિત્રનું સ્વરૂપ છે. ૧૨૭૬

હવે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

કોહાઈ સંપરાઓ તેણ જઓ સંપરીઈ સંસારે ।

તં સુહુમસંપરાયં સુહુમો જત્યાવસેસો સો ॥ ૧૨૭૭ ॥

સેદિં વિલગ્ગઓ તં વિસુજ્જમાણં તઓ ચયંતસ્સ ।

તહ સંકિલિસ્સમાણં પરિણામવસેણ વિન્નેયં ॥ ૧૨૭૮ ॥

ક્રોધ આદિ સંપરાય કહેવાય છે, કેમકે તેથી આત્મા સંસારમાં ભસે છે, ને તે ક્રોધ બ્યાં સૂક્ષ્મ અવશેષ હોય, તે સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય, આ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર શ્રેણિચડતાને વિશુદ્ધ્યમાનક હોય, અને ત્યાંથી પરતાને પરિણામવશાત્ સંકલિતચમાનક હોય છે. ૧૨૭૭-૧૨૭૮.

યથાખ્યાત ચારિત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

અહસદ્દો જાહત્યે આદોઽભિવિહોણ કહિયમકલાયં ।

ચરણમકસાયમુદિતં તહમકલાયં જહકલાયં ॥ ૧૨૭૯ ॥

તં દુવિકલ્પં છુડમત્ય-કેવલિવિહાણઓ પુણેકેકં ।

સ્વય-સમજ-સજોગા-જોગકેવલિવિહાણઓ દુવિહં ॥ ૧૨૮૦ ॥

(અથાખ્યાત એ પદમાં) અથશબ્દ સત્યઅર્થમાં, આદશબ્દ અભિવિધમાં, અને ખ્યાતશબ્દ કથિત અર્થમાં છે; એટલે યથાર્થપણે અભિવિધએ કહેલું કથાય સ્થિત તે ચારિત્ર તે અથાખ્યાત અથવા યથાખ્યાત ચારિત્ર છે. તેના બે ભેદ છે-એક છદ્મસ્થ સંબંધી અને બીજું કેવળી સંબંધી. પુનઃ તે દરેક બે બે પ્રકારે છે, છદ્મસ્થને (અગીઆરમા ગુણ-ઠાણે મોહના) ઉપશમથી થએલું, અને (બારમા ગુણઠાણે મોહના) ક્ષયથી થએલું. સયોગી કેવળીને (તેરમા ગુણઠાણે) અને અયોગીકેવળીને (ચાદમા ગુણઠાણે) એમ કેવળીને પણ બે પ્રકારે છે. ૧૨૭૯-૧૨૮૦

હવે આગળની નિર્ચક્તિની ગાથાનો સંબંધ યોજવાને કહે છે.

મણિયં સ્વઓવસમઓ અહુણોવસમેણં લહ્હ જહ જીવો ।

સામદ્યં તં મણ્ણહ સો જં ચ સ્વઓવસમપુવ્વો ॥ ૧૨૮૧ ॥

અહવા સ્વઓવસમઓ ચરણતિયં ઉવસમેણ સ્વઓ વા ।

સુહુમા-હકલાયાઈ તેણોવસમ-કલાયા કમમો ॥ ૧૨૮૨ ॥

સેઠિગયસ્સ વ સુહુમં સેઠીઓ નિગયમ્મઽહકલાયં ।

સા ઉવસમ-કલાયદ્યા પદમં તત્ત્યોવસમસેઠી ॥ ૧૨૮૩ ॥

એ પ્રમાણે મોહના ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ ક્રોધ, હવે મોહના ઉપશમથી એવી રીતે સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકનો લાભ થાય છે, તે કહે છે. તે ઉપશમ ક્ષયોપશમ પદમં ક્રોધ છે, માટે પહેલાં ક્ષયોપશમથી સામાયિકનો લાભ ક્રોધ. અથવા ક્ષયોપશમથી ક્ષય-મના ત્રણ ચારિત્રનો લાભ થાય છે, અને સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાખ્યાત એ બે ચારિત્રનો મોહના ઉપશમ અથવા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ક્ષયોપશમ કહીને સ્વઓવસમ એમ કહ્યું છે. એ ચારિત્રને કહ્યા છે. (જે બે શ્રેણિ પામે છે, તે પ્રથમ ઉપશમએ મોહના ઉપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ ક્રમની અપેક્ષાએ પ્રથમ ઉપશમશ્રેણિ અને બીજી ક્રમની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મસંપરાય શ્રેણિ અન્તગત હાઉં છે અને શ્રેણિથી નીકળેલાને અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય શ્રેણિ ઉપશમથી અને ક્ષયથી થાય છે. તેમાં પ્રથમ ઉપશમ શ્રેણિ પ્રથમ કહે છે. ૧૨૮૧-૧૨૮૨-૧૨૮૩

ઉપશમશ્રેણિનું સ્વરૂપ.

અળ-દંસ-નપુંસિ-ત્થીવેય-ચ્છકં ચ પુરિસવેયં ચ ।

દો દો ઇગંતરિણ સરિસે સરિસં ઉવસમેઙ્ગ ॥ ૧૨૮૪ ॥ ૧૧

(ઉપશમશ્રેણિમાં) અનંતાનુબંધી-દર્શનમોહનીય-નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ-હુ
પુરુષવેદ-અને તે પછી એકાન્તરિત સમાનગતીય કપાય અનુક્રમે ઉપશમાવે. ૧૨૮

ઉપશમશ્રેણિ આરંભનાર અપ્રમત્તસંયત હોય છે, બીજાઓ વળી એ
કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત ને અપ્રમત્ત, એ ચારમાંથી કોઈપણ પ્રારંભક હોય
થી પાછો ફરે ત્યારે અપ્રમત્ત અથવા પ્રમત્ત ગુણસ્થાને તે અવસ્થાન ફરે છે, અને
પામે તો દેવગતિમાં અવિરતિ થાય છે. કર્મશ્રન્ધવાળાઓના અભિપ્રાયે શ્રેણિ
જીવ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન મુઢી પણ જાય. ઉપશમશ્રેણિનો આરંભ આ પ્રમાણે
પ્રશસ્ત અધ્યવસાયસ્થાનોમાં વર્તનાર આત્મા પ્રથમ એકીસાથે અન્તર્મુહૂર્ત માં
અનંતાનુબંધી કપાય ઉપશમાવે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-અને સમ્યક્ત્વ
એ ત્રણદર્શન મોહનીયને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે. ત્યારપછી ઉપશ
આરંભક જે પુરુષ હોય, તો તે નપુંસકવેદ અનુદીર્ણ હોય તો પણ પહેલા અન્ત
ઉપશમાવે છે, તે પછી અન્તર્મુહૂર્તમાં સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે છે, તે પછી હાસ્ય-રતિ
શોક-ભય-ને જુગુપ્સા, એ હાસ્યષટ્ક એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે છે, અ
અન્તર્મુહૂર્તમાં પુરુષવેદ ઉપશમાવે. પણ જે ઉપશમશ્રેણિ આરંભક સ્ત્રીનો જીવ
તે પ્રથમ નપુંસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે, ને તે પછી હાસ્યષટ્ક
માવે, અને પછી છેવટે સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે. અને જે નપુંસક શ્રેણિઆરંભનાર હો
પ્રથમ અનુદિત સ્ત્રીવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે પછી હાસ્યષટ્ક ઉ
અને તે પછી નપુંસકવેદ ઉપશમાવે. આ ક્રમે ઉપશમ થયા પછી એકાન્તરિત સમા
કોધાદિનો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમ કરે. એટલે કે અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્ર
નના કોધો એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે પછી સંજવલન કોધ અન્ત
ઉપશમાવે. તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણનાં માનો એકી સાથે
હૂર્તમાં ઉપશમાવે. તે પછી એકજ સંજવલન માતને ઉપશમાવે. ત્યારપછી અપ્ર
નાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણની માયાને એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે,
સંજવલન માયાને ઉપશમાવે, તે પછી અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાવરણના
અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાવે, અને તે પછી સંજવલન લોભને ઉપશમાવે, આ
ત્રણભાગે કરે, તેમાંથી બે ભાગ એકી સાથે ઉપશમાવે અને ત્રીજા ભાગના સ
ખંડ કરે, એ ખંડોને પણ જુદા જુદા કાળભેદે ઉપશમાવીને જ્યારે એ ખંડોમાંનો
સંખ્યાતમો ખંડ અવશેષ રહે, ત્યારે ફરી તેના અસંખ્યાતા ખંડ કરે, તે ખંડોને પણ
સમયે એકેકે ખંડ-અંશ ઉપશમાવી એ બધાને ઉપશમાવે. અહીં દર્શન સમ્પદ (અનંતા
અતુષ્ક અને ત્રણ દર્શન મોહનીય) ઉપશાન્ત થાય, ત્યારે અપૂર્વકરણ અથવા નિર્વૃત્તિ
કહેવાય છે. તે પછી સંખ્યાતા લોભાંશનો છેલ્લો સંખ્યાતમો અંશ બાકી રહે ત્ય
અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય છે, અને એ છેલ્લા અંશથી થએલા અસંખ્યાતા ખંડોનો
કરતાં સૂક્ષ્મ સંપરાય કહેવાય છે. આ રીતે સંજવલનનો સર્વ લોભ અન્તર્મુહૂર્તમાં
શમાવે, ઘણા અન્તર્મુહૂર્તો થાય તોપણ તે બધા મળીને પણ એકજ મહોદ્ અન્ત
થાય છે, બીજી પ્રકૃતિનો ઉપશમકાળ પણ અન્તર્મુહૂર્તનો છે, અને આ શ્રેણિ પણ
અન્તર્મુહૂર્તમાં પૂર્ણ કરાય છે.

આ શ્રેણિનું સ્વરૂપ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્ક આદિની પ્રત્યેકે શૂન્ય સ્થાપનાયકે આ પ્રમાણે બજાવું. પ્રથમ અનન્તાનુબંધીના ઉપશમ થાય છે, માટે તેને સ્થાને ચાર શૂન્યની સ્થાપના કરવી. ૦૦૦૦ આના ઉપશમનો આરંભ અને સમાપ્તિ સાથેજ થાય છે, તેથી તિર્થિ સ્થાપના કરી છે. તે પછી દર્શનત્રિકની તિર્થિ ત્રણ શૂન્ય સ્થાપના કરવી ૦૦૦ તે પછી એક વેદની અને તેના ઉપર બીજા વેદની એમ ઉપર નીચે બે શૂન્યની સ્થાપના કરવી ૦ તે પછી હાસ્યાદિ છની છ શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦૦૦૦૦ તે પછી ત્રીજા વેદની શૂન્ય મૂકવી ૦, અને તે પછી બે કોધની બે શૂન્ય મૂકવી ૦૦, એના ઉપર સંજવલન કોધની એક શૂન્ય મૂકવી ૦, તેના ઉપર બે માનની બે શૂન્યો ને પછી સંજવલન માનની એક શૂન્ય, પછી બે માયાની બે શૂન્ય ને તેના ઉપર સંજવલન માયાની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦ તે ઉપર બે લોભની બે શૂન્યો સ્થાપવી ૦૦ તેના ઉપર સંજવલન લોભની એક શૂન્ય સ્થાપવી ૦ આ પ્રમાણે આગળ પણ સ્થાપના કરીને સર્વ સમજી લેવું.

હવે એનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ભાષ્યકાર કહે છે.

ઉવસામગસેઠીણ પઢ્ઢવઓ અપ્પમત્તવિરઓ હ ।

પજ્જવસાણે સો વા હોઈ પમત્તો અવિરઓ વા ॥ ૧૨૮૫ ॥

અન્ને મળંતિ અવિરય-દેસ-પમત્તા-પમત્તવિરયાણં ।

અન્નયરો પઢિવજ્જઈ દંસણસમણમ્મિ હ નિયટ્ઠી ॥ ૧૨૮૬ ॥

ઉપશમશ્રેણિને આરંભનાર અપ્રમત્ત સંયત હોય છે, અને શ્રેણિ પૂર્ણ થયા પછી તે પ્રમત્ત અથવા અવિરતિ થાય છે. બીજાઓ કહે છે કે અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત એમાંના કોઇપણ શ્રેણિ આરંભે છે, શ્રેણિવાળો દર્શનસમક્ષને ઉપશમાવ્યાપી નિવૃત્તિપ્રાદર થાય છે. ૧૨૮૫-૧૨૮૬

મવમણુવંધંતિ જઓડળંતમળંતાણુવંધિણોડળત્તિ ।

તે ચત્તારિવિ સમયં સમેઈ અંતોમુદ્ધુત્તણં ॥ ૧૨૮૭ ॥

જેથી અનન્ત સંસાર બંધાય તે અનન્તાનુબંધી કહેવાય તે તે આજે છે, ને આજે એકી સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં ઉપશમાયે. (ઉદય-ઉત્તરનાદિ કરવાને અયોગ્ય કહે.) ૧૨૮૭

તત્તો ય દંસણતિગં તઓડણુજ્જણં જહ્નયરવેયં ।

તત્તો વિતિયં છક્કં તઓ ય વેયં સયમુદ્ધિન્નં ॥ ૧૨૮૮ ॥

તે પછી દર્શનત્રિકને ઉપશમાયે, તે પછી અનુદીર્ઘ જલન્યતર વેદ ને પછી બીજા વેદ, હાસ્યાદિ છ, અને તે પછી સ્વયંઉદિત એવા વેદને ઉપશમાયે. ૧૨૮૮

અનન્તાનુબંધી કપાયનો ઉપશમ કર્યા પછી, નિવ્યાન્યાનિ દર્શનત્રિક ઉપશમનો તે પછી અનુદિત બે વેદમાંથી જે જલન્ય વેદ હોય તે ઉપશમાવીને પછી બીજા વેદ ઉપશમાયે, તે પછી હાસ્યાદિ છ ઉપશમાવીને જે વેદ ઉપશમાયે તે પછી જલન્ય વેદ એ છે કે જે શ્રેણિ આરંભક પુરુષ હોય. તેના ને તે પુરુષને ઉપશમ કરવાને જલન્ય વેદના સીવેદ ને તપુસકવેદ એ બે અનુદિત છે. તે પછી જલન્ય વેદ ઉપશમાયે તે પછી દર્શનત્રિક ઉપશમાવ્યા પછી પ્રથમ તપુસકવેદ ઉપશમાયે, તે પછી જલન્ય વેદ ઉપશમાયે, અને સ્વઉદિત પુરુષવેદ હાસ્યાદિ છ ને ઉપશમાયે તે પછી જલન્ય વેદ ઉપશમાયે.

(૪૬૪) અણુઆદિનો ઉપશમ તથા ક્ષયોપશમ ને ઉપશમના ફેર.

શ્રેણિ આરંભ કરનારી હોય તો તેને સ્ત્રીવેદ ઉદયમાં હોય છે, અને પુરુષવેદ ત સકવેદ અનુદિત હોય છે, આ બેમાં નપુંસકવેદ જ્યંત્યતર છે, માટે દર્શનત્રિક ઉ પછી પહેલા નપુંસકવેદ ઉપશમાવે, પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે, અને સ્વઉદિત સ્વાદિ છને ઉપશમાવ્યા પછી ઉપશમાવે. અને શ્રેણિ આરંભક બે નપુંસક હો નપુંસકવેદ ઉદયમાં છે, અને સ્ત્રીવેદ તથા પુરુષવેદ અનુદિત છે, તેમાં સ્ત્રીવેદ જ માટે દર્શનત્રિક પછી પુરુષવેદ ઉપશમાવે અને નપુંસકવેદને હાસ્યાદિ છ માવે ૧૨૮૯.

તે પછી—

મઙ્ગિલ્લકસાયાણં કોહાહસમાણજાણ દો દો ।

एकैक्रेणंतरिए संजलणेणं उवसमेइ ॥ ૧૨૮૯ ॥

મધ્યમ કપાયના (અપ્રત્યાખ્યાન તથા પ્રત્યાખ્યાન કપાયના) સમાન જાતી બે કોધાદિ, સંજલનના કપાયના એકેક કોધાદિવડે અંતરિત ઉપશમાવે ૧૨૮૯.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સંજલનાર્ણ સમો જુત્તો, સંજોયણાદઓ જે ઉ ।

તે પુઠ્ઠં ચિય સમિયા નણુ સમ્મત્તાહ્લાભમ્મિ ॥ ૧૨૯૦ ॥

(અહીં) સંજલનાદિ (હાસ્યાદિ છ અને વેદ) નો ઉપશમ કહેવો યોગ્ય જે સંયોજનાદિ કપાયો છે. (અનંતાનુબંધી તથા દર્શનત્રિક) તે તો પૂર્વે સમ્ય પ્રાપ્તિ વખતે ઉપશમાવ્યા છે, (કેમકે તે સિવાય સમકિત થાય નહિ. તેથી ૨ અહીં ઉપશમ કહેવો અયોગ્ય છે.) ૧૨૯૦.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

આસિ સ્વઓવસમો સિં સમોઽહુણા, મળઈ કો વિસેસો સિં ? ।

નણુ સ્વીણમ્મિ ડહ્ણે સેસોવસમે સ્વઓવસમો ॥ ૧૨૯૧ ॥

(સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ વખતે) તે અનંતાનુબંધીઆદિનો ક્ષયોપશમ હતો હમણાં તો તેમનો ઉપશમ કહીએ છીએ, કહે છે કે (ઉપશમ અને ક્ષયોપશમમાં) શો છે? ઉત્તર-ઉદય પ્રાપ્ત કર્મ ક્ષય થયા હોય, અને શેષ અનુદિત કર્મનો ઉપશમ તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે. ૧૨૯૧.

પુનઃશિષ્ય પૂછે છે અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

સો ચેવ નણૂવસમો ડહ્ણે સ્વીણમ્મિ સેસણ સમિણ ।

સુહુમોદયયા મોસે ન તૂવસમિણ વિસેસોઽયં ॥ ૧૨૯૨ ॥

વેણ્ઠ સંતકમ્મં સ્વઓવસમિણસુ નાણુમાવં સો ।

ઉવસંતકસાઓ પુણ વેણ્ઠ ન સંતકમ્મંપિ ॥ ૧૨૯૩ ॥

ઉદયપ્રાપ્ત કર્મનો ક્ષય અને શેષનો ઉપશમ તે પણ ઉપશમજ છે, ક્ષયોપશમ ઉપશમમાં તફાવત શો? (ઉત્તર) ક્ષયોપશમમાં સૂક્ષ્મઉદય-પ્રદેશોદય હોય છે, ઉપશમમાં તો તે પણ નથી. એટલો આ બેમાં તફાવત છે. કારણ કે ક્ષયોપશ કપાય

જીવ તો તે સંબંધી સત્તાગત કર્મનો અનુભવ કરે છે (પ્રદેશોદય વેદે છે) પણ વિષાકથી તેને અનુભવતો નથી, અને ઉપશાંત ક્ષપાથી જીવ તો તેનો પ્રદેશોદય પણ વેદતો નથી. ૧૨૯૨-૧૨૯૩.

ફરી શિષ્યની બીજી શંકાનું આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે.

સંજોયણાઙ્યાણં નણૂદઓ સંજયસ્સ પડિસિદ્ધો ।

સચ્ચમિહ સોઽણુભાવં પડુચ્ચ ન પएसકમ્મં તુ ॥ ૧૨૯૪ ॥

મણિયં ચ સુણ જીવો વેણ્ઙ ન વાણુભાવકમ્મંતિ ।

જં પુણ પएसકમ્મં નિયમા વેણ્ઙ તં સવ્વં ॥ ૧૨૯૫ ॥

નાણુદિયં નિજ્જીરઙ નાસંતમુદેઙ્ગ જં તઓઽવસ્સં ।

સવ્વં પएसકમ્મં વેણ્ઙં મુચ્ચણ સદ્ધો ॥ ૧૨૯૬ ॥

સંયોજનાદિ (અનંતાનુષંધી વિગેરે) ક્ષપાયનો ઉદય, સંયતને નિષિદ્ધ છે, (કેમકે તેના ઉદયે સંયતપણાનોજ અભાવ થાય.) (ઉત્તર) સત્ય છે, એ નિષેધ અનુભાવ (રસ) વિષાકને આશ્રિતે કહ્યો છે, પ્રદેશકર્મની અપેક્ષાએ નથી કહ્યો. સૂત્રમાં (ભગવતીમાં) પણ કહ્યું છે કે અનુભાવ કર્મને જીવ વેદે અથવા ન પણ વેદે, પરંતુ પ્રદેશકર્મ તો સર્વ અવશ્ય વેદે; કેમકે અનુદિત કર્મની નિર્જરા નથી થતી અને અસત્ કર્મ ઉદય પામતું નથી. તેથી અવશ્ય બધા પ્રદેશકર્મને તો વેદીનેજ સર્વ જીવ કર્મથી મૂકાય છે. ૧૨૯૫-૧૨૯૬.

પુનઃ શિષ્ય પૂછે છે અને ગુરુશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

કિંહ દંસણાઙ્ગવાઓ ન હોઙ્ગ સંજોયણાઙ્ગ વેદયઓ ? ।

મંદાણુભાવયાણ જહાણુભાવમ્મિવિ કહિંચિ ॥ ૧૨૯૭ ॥

નિચ્ચોદિન્નંપિ જહા સયલચઙ્ગણાણિણો તદાવરણં ।

ન વિઘાઙ્ગ મંદયાણ પएसકમ્મં તદ્દા નેયં ॥ ૧૨૯૮ ॥

કિરિયાણ કુણઙ્ગ રોગો મંદં પીલં જહાઽવણિજ્જંતો ।

કિરિયામેત્તકયં ચિય પएसકમ્મં તદ્દા તવસા ॥ ૧૨૯૯ ॥

(શંકા) સંયોજનાદિ ક્ષપાયને પ્રદેશથી પણ વેદતાં, સમ્યક્ત્વાદિનો ધ્યાન કેમ ન થાય ? (ઉત્તર) અનુભાવ-રસ છતાં પણ જેમ કોઈ વખત તે પ્રદેશો મંદરસપણાને ક્ષપાથી શુભે વિધાત નથી કરતા; જેમ નિત્ય ઉદિત છતાં પણ મનિ-શ્રુતાદિ ચાર માનવગણનાં મનનાં આવરણ વિધાતક નથી, તેમ મંદરસપણાથી પ્રદેશ કર્મ પણ અનુભવ નથી, વળી જેમ ઔષધાદિ ક્રિયાવડે દુર કરાતો રોગ, એવીનિ તે ક્રિયાજન્ય મનનાં વેદાં કરે છે, તેમ પ્રદેશકર્મ પણ તપરૂપ ક્રિયાવડે દુર કરાતું માત્ર તપરૂપ જીવને વેદે છે. ૧૨૯૭-૧૨૯૮-૧૨૯૯.

અનુભવ મોક્ષગામી આત્માઓને નરકગતિ આદિકર્મ પ્રકૃતિનાં અનુભવો નથી, પરંતુ તે તેમને નરકગતિ અનુભવનાં અનુભવ્યા સિવાય કદિ પણ ક્ષય પામતી નથી, પરંતુ તે તેમને નરકગતિ અનુભવનાં અનુભવવાતી નથી, પણ તપવડે પ્રદેશકર્મ ઉદય પામીને ક્ષય પામીને નરકગતિ કરે છે. તે પ્રકૃતિના વેદનારને કંઈ બાધા નથી થતી. પ્રદેશોદય કર્મ નથી થતું નથી, તેમ પીડા પણ કરતું નથી.

કયા કર્મ ઉપશમાવ્યાથી છવ કેવો કહેવાય ? તે કહે છે.

દંસણમોહાઈઓ મળ્ણઙ્ અનિયદ્વિવાયરો પરઓ ।

જાવ ઉ સેસો સંજલણલોમસંસ્વેજ્જભાગો ત્તિ ॥ ૧૩૦૦ ॥

તદસંસ્વેજ્જઙ્ભાગં સમણ સમણ સમેઙ્ એકેકં ।

અંતોમુહુત્તમેત્તં તસ્સાસંસ્વિજ્જભાગંપિ ॥ ૧૩૦૧ ॥

દર્શન સક્ષકાદિ ઉપશમાવ્યા પછી, નપુ'સક વેદાદિ કર્મ ઉપશમાવતાં યાવ લોભનો સંખ્યાતમો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાં મુઘી (છવ) અનિવૃત્તિ બ છે. (નિવૃત્તિ બાદર કોઈ કર્મનો ઉપશમ નથી કરતો, તેથી તે અહીં નથી પછી એ લોભના સંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યાત ભાગ કરીને, તે દરેક ભ સમયે ઉપશમાવતો અન્તર્મુહુર્ત કાળ પર્યન્ત સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય છે. ૧૩૦૦

એજ સૂક્ષ્મ સંપરાયનું કંઈક વિશેષ સ્વરૂપ નિર્ચક્તકાર કહે છે.

લોમાણૂ વેયેંતો જો ચલુ ઉવસામઓ વ ચવઓ વા ।

સો સુહુમસંપરાઓ અહચાયા ડળઓ કિંચી ॥ ૧૩૦૨ ॥ ૧

જે સૂક્ષ્મ લોભાંશને વેદનાર ઉપશમક અથવા ક્ષપક હોય છે, તે સૂક્ષ્મસ પાય છે, કેમકે તે યથાખ્યાતચારિત્રથી કિંચિત્ માત્ર ન્યૂન છે. ૧૩૦૨

ઉપશમકના અધિકારમાં ક્ષપકનો નિર્દેશ શામાટે કર્યો ? તથા શ્રેણિ પૂર્ણ શી સ્થિતિ થાય છે તે કહે છે—

ઉવસામગાહિગારે તસ્સમભાગોત્તિ ચવગનિદેસો ।

સુહુમસરાગાતીતો અહરચાઓ હોઙ્ નિગંયો ॥ ૧૩૦૩ ॥

વદ્દાઙ્ પઢિવન્નો સેઢિગઓ વા પસંતમોહો વા ।

જઙ્ કુણઙ્ કોઙ્ કાલં વચ્ચઙ્ તોઙ્ણુત્તરસુરેસુ ॥ ૧૩૦૪ ॥

અનિવદ્દાઙ્ હોઙ્ પસંતમોહો મુહુત્તમેત્તદ્ધં ।

ઉદયકસાઓ નિયમા નિયત્તણ સેઢિપઢિલોમં ॥ ૧૩૦૫ ॥

(ઉપશમશ્રેણિમાં નવમા ગુણુસ્થાનક પછી સૂક્ષ્મસંપરાય થાય છે, શ્રેણિમાં પણ થાય છે.) એમ સમાન ભાગ હોવાથી ઉપશમના અધિકાર નિર્દેશ કર્યો છે. લાઘવાર્થ ક્ષપક પણ દેખાડ્યો છે. એ સૂક્ષ્મસંપરાય અતીત ઉપશાન્તમોહનિર્મિત્ર યથાખ્યાત થાય છે, તે પછી જો બદ્ધાયુ શ્રેણિ પામેલ હે શ્રેણિ મધ્યગત ગુણુસ્થાન વર્તી હોય, ને ઉપશાન્તમોહી થઇને જો કોઈ કાળ પામે) તો અવશ્ય અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય (પણ જો શ્રેણિથી પતિત કરે તો તે ગમે તે ગતિમાં જાય, તે માટે કોઈ નિયમ નથી.) અને અબદ્ધાયુ શ્રે અન્તર્મુહુર્ત ઉપશાન્ત મોહી થઇને કોઈ નિમિત્તથી ઉદિત કષાયી થાય, તે શ્રેણિથી પાછો ફરે. (કેમકે ઉપશાન્ત મોહનો તેટલોજ કાળ છે.) ૧૩૦૩-૧૩૦૪

આજ કારણથી કષાયો દુરન્ત છે એમ કહિ તેનું સામર્થ્ય જણાવે છે.

ઉવસામં ઉવળીયા ગુણમહયા જિણચરિત્તસરિસં પિ ।

પઢિવાયંતિ કસાયા કિં પુણ સેસે સરાગત્થે ? ॥ ૧૩૦૬ ॥ ૧૧૬-૧૧૮ ॥

મહા ગુણવાળા ઉપશામકે, કપાયનો ઉપશામ કર્યા છતાં, તે કપાયો જિન સમાન ચારિત્ર-
વાળા ઉપશામકને પણ સંયમથી સંસારમાં પાડે છે, તો પછી શેષ સરાગી ચારિત્રવાળાને
પાડે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૩૦૬

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે ઉદાહરણથી કહે છે.

દવદૂમિયંજણદુમો છારચ્છન્નોડગળી સપચ્ચયઓ ।

દાણંતિ જહ સરૂવં તહ સ કસાઓદણ મુજ્જો ॥ ૧૩૦૭ ॥

તમ્મિ મવે નેવાણં ન લમ્મહ ઉક્કોસઓ વ સંસારં ।

પોગ્ગલપરિયદ્ધં દેસૂણં કોહ્ હિણ્ડેજ્જા ॥ ૧૩૦૮ ॥

અગ્નિથી બળેલું અંજન વૃક્ષ, અને ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, જેમ સ્વનિમિત્તથી પુનઃ
પણ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ કપાયોદય પણ ફરીથી સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે. તે કપાયોથી
બુદ્ધ તે જીવ ઉપશામ શ્રેણિવાળા ભવમાં મોક્ષ ન પામે, અથવા ઉત્કૃષ્ટથી કોઈ જીવ સર્વ-
પુણ્ય પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન કાળ પર્વન્ત પણ સંસારમાં ભમે છે.

જેમ અગ્નિથી બળેલું અંજનવૃક્ષ, પુનઃજળસિંચનાદિ કારણોવડે પત્ર-પુષ્પાદિરૂપ
પાતાતું સ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા ભસ્મથી ઢાંકેલો અગ્નિ, પુનઃ ધારા-કાષ્ટ આદિના મસ-
થી બાળણુ-પકાવણુ વિગેરે સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, અથવા મિથ્યા પ્રકારે દર દરેકો દેવના
અપદ્ધ સેવનથી પુનઃ સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે, તેમ ઉપશાન્ત એવો કપાય દારીર-ઉપધિ વિગેરે
ઉપર મૂર્છા આદિના સંયોગથી પુનઃ ઉદયવાલો થવાથી તે પાતાતું પૂર્વ સ્વરૂપ બતાવે છે.
કંઈ સિદ્ધાન્તના મતે એક જીવ બેમાંથી એકજ શ્રેણિ એક ભવમાં કરે. તેથી તે ઉપશાન્ત
મોહી આત્મા તે ભવમાં ક્ષપક શ્રેણિ ન કરે, અને તે સિવાય મોક્ષ પણ ન પાવે, તેથી
ઉપશામ શ્રેણિથી પડેલો જીવ જઘન્યથી એક ભવ અને વધારેમાં વધારે સર્વપુણ્ય
પરાવર્તમાં કંઈક ન્યૂન કાળ પર્વન્ત સંસારમાં ભ્રમણ કરે. ૧૩૦૭-૧૩૦૮.

આ પ્રમાણે મોક્ષરૂપ મહેલના પગથીઆ સમાન આગીઆરમા શુદ્ધિવાનક મૂર્તિ
પરોચિલો જીવ, ત્યાંથી ભ્રષ્ટ થઈને પુનઃ આટલું બધું દુઃખ અનુભવે છે. આથી વિનય
પામેલા નિર્ચક્ષિતકાર મહારાજ કહે છે કે—

જહ ઉવસંતકસાઓ લહહ અણંતં પુણોડવિ પઢિવાયં ।

ન હુ મે વીસસિયવં થેવેડવિ કસાચસેસમ્મિ ॥ ૧૩૦૯ ॥ ૧૧૭-૧૧૯ ॥

અણ થોવં વણ થોવં અગ્ગી થોવં કસાચ થોવં ચ ।

ન હુ મે વીસસિયવં થોવંપિ હુ તં વહુ હોહ ॥ ૧૩૧૦ ॥ ૧૧૮-૧૨૦ ॥

ઉપશાન્ત કપાયી આત્મા પુનઃ પણ અતન્ત પ્રતિપાત પામે ને તે પાડે જીવે ને
જીવે કોયે કપાય હોય, તો પણ તેના વિવાહ ન કરે. એમને કે જે આત્મા તે પાડે
(પ) કોયે અગ્નિ, અને કોયે કપાય, એ સર્વ આત્માની પાડે ને તે પાડે ને
કે ભવમાં ન કરે. ૧૩૦૯-૧૩૧૦

એ અર્થનેજ ભાષ્યકાર દેવા આદિ વિકારને જણાવતાં તે દેવા આ જણાવે છે—

દાસત્તં દેહ અણં અદ્રા મરણં વળો વિસપ્પંતો ।

સવસ્સ દાહમગ્ગી દેતિ કસાયા ભવમણંતં ॥ ૧૩૧૧ ॥

થોડું પણુ ઝણુ દાસત્વ આપે છે, થોડો પણુ ઘણુ (ધા) ફેલાવાથી થોડ મરણુ આપે છે, અને થોડો પણુ અગ્નિ સર્વ બાળી નાખે છે, તેમ થોડા પણુ નન્ત સંસાર આપે છે. ૧૩૧૧

દીક્ષા ગ્રહણ કરીને વિહાર કરતાં કરતાં આવેલા પોતાના ભાઈના કોઠાની દુકાનેથી દરરોજ એક કર્પની વૃદ્ધિએ એક કર્પ તેલ લાવી આપ્યું સામાં સાધુની સેવામાં કેટલાક દિવસો વિતી ગયા, અને લાવેલું તેલ વણિકને શકવાથી કરાર મુજબ વૃદ્ધિ પામવાથી ઘણું વધી ગયું, ઘડાદિની સંખ્યા એટલે જીવનપર્યન્ત મુતર કાંતવાથી પણ તે તેલ દુકાનદારને આપી શકે બધું વધી ગયું, તેથી તે બાઈ તે દુકાનદારને ત્યાં તે દેવું પૂરું કરવાને જીવન દાસી થઈ રહી. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસો વિત્યા બાદ તેજ સાધુ, જે પો હતા તે આવ્યા, તેમણે તે સઘળો ખનાવ જાણ્યો; પછી તે વેપારીને ઉપદેશ આપાસેથી તે બહેનને છોડાવીને દીક્ષા આપી. આ પ્રમાણે થોડું દેવું પણ કા જવાથી દાસત્વ આપે છે. એજ પ્રમાણે થોડો ઘણુ (ધા) પણ અપથ્ય આ કરવાથી કાળક્રમે ફેલાઈને થોડાજ વખતમાં મૃત્યુ પમાડે છે. અને એજ રીતે અગ્નિ માર્ગ આદિમાં પડ્યો હોય, તો તે ધાસ આદિને લાગવાથી અનુક્રમે ફેલા આબુબાબુના સર્વ ગામ-નગર આદિનો નાશ કરે છે. તેમ અદ્યાવશેષ કષાયો નિમિત્તથી વૃદ્ધિ પામીને અનન્ત સંસાર પમાડે છે. ૧૩૧૧

હવે આગળની નિર્ચક્તિ ગાથાનો સંબંધ જોડવાને માટે કહે છે—

ઓવસમં સામાઙ્યમુઙ્યં સ્વાઙ્યમઓ પવવસ્વામિ ।

સુહુમમહવસ્વાયંપિ ય સ્વયસેદિસમુગ્મવં તં ચ ॥ ૧૩૧૨ ॥

એ પ્રમાણે ઉપશમ સામાયિક ચારિત્ર કહ્યું, હવે ક્ષાયિક સામાયિક ચારિત્ર અથવા સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાબ્યાત ચારિત્ર ઉપશમ શ્રેણિની અપેક્ષાએ કહ્યાં, ક્ષપક શ્રેણિની અપેક્ષાએ કહીશું. ૧૩૧૨

અણ-મિચ્છ-મીસ-સમ્મં અદ્દુ નપુંસિ-ત્થિવેય-છક્કં ચ ।

પુમવેયં ચ સ્વવેદ કોહાર્દિય ય સંજલણે ॥ ૧૩૧૩ ॥ ૧૧૧૧-૧૨

અનન્તાનુબન્ધી કોધાદિ કષાય-મિથ્યાત્વમોહનીય-મિશ્રમોહનીય, સમ્યક્ત્વમે (બીજા-ત્રીજા મળી) આઠ કષાય-નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ-હાસ્યાદિ છ-પુરુષવેદ અને લન કોધાદિ અનુક્રમે અન્તર્મુહૂર્તે-અન્તર્મુહૂર્તે ક્ષય કરે. ૧૨૧૩

ક્ષપકશ્રેણિ માંડનાર ઉત્તમ સંધયણુવાળો, અવિરતિ-દેશવિરત-પ્રમત્ત-અને ગુણસ્થાનમાંથી કોઈ પણ ગુણસ્થાનકે વર્તનારો, અને વિશુદ્ધપરિણામવાળો હો જો અપ્રમત્ત એવો સાધુ જો પૂર્વધર હોય, તો તે શુકલધ્યાને પણ આ ક્ષપકશ્રેણિ કરે, અને એ સિવાયના અવિરત આદિ કોઈ હોય તો ધર્મધ્યાને આ શ્રેણિ શરૂ કરે.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

પઠિવત્તીએ અવિરય-દેસ-પમત્તા-પમત્ત-વિરયાણં ।

અન્નયરો પઠિવજ્જહ મુદ્ધજ્ઞાણોવગયચિત્તો ॥ ૧૩૧૪ ॥

પદમકસાણ સમયં સ્વેદં અંતોમુદુત્તમેત્તેણં ।

તત્તો ચ્ચિય મિચ્છત્તં તથો ય મીસં તથો સમ્મં ॥ ૧૩૧૫ ॥

વદ્ધાઝ પઠિવન્નો પદમકસાયકસવણ જહ મરેજ્ઞા ।

તો મિચ્છત્તોદયઓ ચિણેજ્ઞ મુજ્ઞો ન સ્વીણમ્મિ ॥ ૧૩૧૬ ॥

તમ્મિ મઓ જાહ દિવં તપ્પરિણામો ય સત્તણ સ્વીણે ।

ઉવરયપરિણામો પુણ પચ્છા નાણામહગ્ગઈઓ ॥ ૧૩૧૭ ॥

આ શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરનાર અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ત-અને અપ્રમત્તમાંનો શુદ્ધ ધ્યાનોપયુક્ત ચિત્તવાણો હોય છે; તે પ્રથમ કપાયનો એકી સાથે અન્તર્યુ કરે છે, તે પછી મિથ્યાત્વ, તે પછી મિશ્ર અને તે પછી સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો પદ્માયુ શ્રેણિ પામેલ હોય, તે પ્રથમ કપાયનો ક્ષય કરીને જે મરણ પામે, તે ઉદયથી પુનઃ તેનો બંધ થાય, કેમકે તેનું અસલ કારણ જે મિથ્યાત્વ તેનો ક્ષય થ તે જીવ અનન્તાનુબંધી ચતુષ્કનો ક્ષય કરીને શુભ પરિણામે, અથવા દર્શન સમ્પન્ન અપતિત પરિણામે મૃત્યુ પામે, તે દેવલોકમાં જાય, પણ પતિત પરિણામી હોય, ચારમાંથી ગમે તે ગતિમાં જાય. ૧૩૧૪-થી-૧૩૧૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન્ !

સ્વીણમ્મિ દંસણતિએ કિં હોઈ તઓ તિદંસણાઈઓ ? ।

મળ્લજ્ઞ સમ્મદ્દિટ્ઠી, સમ્મત્તસવણ કઓ સમ્મં ? ॥ ૧૩૧૮ ॥

દર્શનત્રિક્ષય થવાથી તેને ત્રિદર્શનાતીત શું થાય છે ? ઉત્તર-સમ્યગ્દષ્ટિ

પ્રશ્ન—સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્ત્વ ક્યાંથી હોય ?

શિષ્ય:—મિથ્યાત્વાદિ દર્શનત્રિક્ષય થવાથી, તે આત્મા દર્શનત્રિક્ષય થાય ? કેમકે મિથ્યાત્વનો ક્ષય થવાથી મિથ્યાદષ્ટિ નથી, મિશ્રનો ક્ષય થવાથી નથી અને સમ્યક્ત્વના અભાવે સમ્યગ્દષ્ટિ પણ નથી.

આચાર્ય:—દર્શનત્રિક્ષય થવાથી તે આત્મા વિશુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે

શિષ્ય:—પણ સમ્યક્ત્વનો ક્ષય થવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપણું ક્યાં રહ્યું ? કે જેથી તે દષ્ટિ કહેવાય. ૧૩૧૮

આચાર્યશ્રી એનો દૃષ્ટાન્તપૂર્વક ઉત્તર આપે છે કે—

નિવ્વલિયમયણકોદ્ધવરૂવં મિચ્છત્તમેવ સમ્મત્તં ।

સ્વીણં, ન ઉ જો ભાવો સદ્દહણાલક્ષણો તસ્સ ॥ ૧૩૧૯ ॥

સો તસ્સ વિસુદ્ધયરો જાયહ સમ્મત્તપોગ્ગલક્ષયઓ ।

દિટ્ઠિ વ સપ્પહસુદ્ધમ્મપલ્લવિગમે મણુસસ્સ ॥ ૧૩૨૦ ॥

જહ સુદ્ધજલાણુગયં વત્થં સુદ્ધં જલક્ષણં સુતરં ।

સમ્મત્તસુદ્ધપોગ્ગલપરિક્ષણં દંસણંડપેવં ॥ ૧૩૨૧ ॥

સેસન્નાણાવગમે સુદ્ધયરં કેવલં જહા નાણં ।

તહ સ્વાહ્યસમ્મત્તં સ્વઓવસમસમ્મવિગમમ્મિ ॥ ૧૩૨૨ ॥

જે શુદ્ધ કરેલા મદનકોદરો સમાન મિથ્યાત્વનેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, તેનો ક્ષપકને ક્ષય થાય છે, પણ જીવનો શ્રદ્ધાનલક્ષણ જે ભાવ છે તે તો ક્ષીણ થતો નથી. કિંતુ તે તો અબ્રપટલ દૂર થવાથી મનુષ્યની દૃષ્ટિની પેઠે સમ્યક્ત્વ મોહનીયતા પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા શુદ્ધ જળથી ઘોઝેલું ભીનું વસ્ત્ર ચૂકાઈ જવાથી જેમ વધારે શુદ્ધ થાય છે, તેમ સમ્યક્ત્વમોહનીયરૂપ શુદ્ધ પુદ્ગળોનો ક્ષય થવાથી સમ્યક્ગદર્શન વધારે શુદ્ધ થાય છે. અથવા જેમ મતિઆદિ ચાર ક્ષાયોપશમિક્ષ જ્ઞાનોનો અભાવ થવાથી ક્ષાયિક એવું કેવળજ્ઞાન થાય છે (પણ જીવ અજ્ઞાની નથી થતો) તેમ ક્ષાયોપશમિક્ષ સમ્યક્ત્વ દૂર થવાથી બીજું વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ગદર્શન થાય છે. (પણ જીવ દર્શનરહિત નથી થતો.) ૧૩૧૯-થી ૧૩૨૨.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક્ષ સમ્યક્ત્વ કરતાં વધારે શુદ્ધ ક્ષાયી કહેવાય ?

નિવ્વલિયમયણકોદ્ધવમત્તં તેહ્લાહ્મીસિયં મદણ ।

ન તુ સોડ્વાઓ નિવ્વલિય-મોસમયકોદ્ધવણ ॥ ૧૩૨૩ ॥

તહ સુદ્ધમિચ્છસમ્મત્તપોગ્ગલા મિચ્છમોસિયા મિન્હે ।

હોજ્જ પરિણામઓ વા સોડ્વાઓ સ્વાહ્ણ નત્થિ ॥ ૧૩૨૪ ॥

શુદ્ધ કરેલા મદન કોદરવાનું ભોજન તેજ આદિથી ગિદ્ધ કરીને ખાધું હોય, તો તે ખાનારને મદ કરે છે, પણ જો શુદ્ધ અને મિશ્ર મદન કોદરવાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો તે મદરૂપ અપાય નથી થતો. તેવી રીતે શુદ્ધ મિથ્યાત્વરૂપ સમ્યક્ત્વ પુદ્ગળો મિથ્યાત્વથી મિશ્રિત થાય ત્યારે, અથવા કૃતીર્થિકતા સંસર્ગોદિ જન્ય પરિણામ થાય ત્યારે પણ મિથ્યાત્વ થાય છે. એવો અપાય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થજોથી નથી થતો. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

શોધિત અથવા અર્ધ શોધિત મદન કોદરવા તેજે તેજાનિથી નિષ્કર કરીને ખાધું છે, તેને મદ થાય છે; તેવી રીતે અપૂર્વકરણતા અધ્યવસાને મિથ્યાત્વ ભાવ ન કરીને મદ થતો છે. મિથ્યાત્વ પુદ્ગળો, તેજ ઉપચારથી સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. જે મોહિત મિથ્યાત્વ પુદ્ગળો, અન્યતીર્થિકોના સંસર્ગોદિ તથા તેનના વાસ્તવિકરણથી વસ્તવિકરણ થતો છે. મિથ્યાત્વ ભાવ પામે છે, તેથી જીવ મિથ્યાત્વથી મોહ કરી સમ્યક્ત્વ મોહનીયરૂપ અવો અપાય (કટ) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં નથી. કેમકે મદન કોદરવાનો મદ મોહક મિથ્યાત્વના પુદ્ગળો ક્ષય થવાથી વિશુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મોહનીયરૂપ અવો અપાય (કટ) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. અને ક્ષાયોપશમિક્ષ સમ્યક્ત્વ અવો અપાય (કટ) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ થાય છે. ૧૩૨૩-૧૩૨૪.

વદ્દાઝ પટિવલ્લો નિગ્ગમા ગ્ગોન મિવ

શ્વરો અશ્વરઓ નિય નયનં

જે જીવ ખદ્દાશુ હોય તે શ્રેણિ પામે, તે દર્શન સમકનો ક્ષય કરીને અપાવકાય છે, અને અખદ્દાશુ અટક્યા સિવાય સર્વ શ્રેણિ પૂર્ણ કરે છે. ૧૩૨૫

અખદ્દાશુ એવો નર શ્રેણિ પ્રાપ્ત કરતાં દર્શન સમકનો ક્ષય કર્યા પછી તે કહે છે.

તવદ્ય-તદ્દ્ય કસાણ અદ્ધારંમેદ્ સમયમેસિં ચ ।

સ્વયં વિમજ્જભાગં પયડીઓ સોલસ સ્વેદ ॥ ૧૩૨૬ ॥

નરય-તિરિયાણુપુઘી ગઈઓ ચત્તારિ ચાદિજાઈઓ ।

આયાવં ઉજ્જોયં યાવરસાહારણં સુદ્ધમં ॥ ૧૩૨૭ ॥

તિન્નિ મહાનિદ્દાઓ અદ્ધગ સેસં તઓડણુદિણ્ણાણં ।

વેયાણ જહ્નયરં તત્તો વોયં તઓ છકં ॥ ૧૩૨૮ ॥

તત્તો ય તદ્દ્યવેયં એકેકં તો કમેણ સંજલણં ।

સઘ્ધથ સાવસેસે મગિલ્લે લગ્ગડ્ પુરિલ્લે ॥ ૧૩૨૯ ॥

(દર્શનસમકનો ક્ષય કરીને) બીજા-ત્રીજા આઠ કપાય સાથેજ અપાવવાનો કરે, તે અપાવતાં વચમાંજ નરકગતિ-નરકાનુપૂર્વી-તિર્યગગતિ-તિર્યયાનુપૂર્વી-પ્રથ જાતિઓ-આતપનામ-ઉદ્યોતનામ-સ્થાવર નામ-સાધારણ નામ-સૂક્ષ્મનામ-ત્રણ (નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલાપ્રચલા, ને થીણદ્વી) આ સોળ પ્રકૃતિ અપાવે, તે પછી આ પૂર્વની આઠ પ્રકૃતિના અંશ અપાવે, પછી અનુદિત વેદોમાંથી જે જઘન્યતર વેદ પહેલાં અપાવે અને પછી બીજો વેદ અપાવે, ત્યારપછી હાસ્યાદિ છ અપાવીને, ત્રી તવેદ ક્ષય કરે, ને તે પછી અનુક્રમે એકેક સંજલન કપાય અપાવે, આ પ્રકૃતિઓ સર્વત્ર અવશેષ અંશ આગળની પ્રકૃતિઓમાં મેળવીને અપાવે. (છેલ્લે માયાનો અને લોભ સાથેજ ક્ષય કરે.) ૧૩૨૬ થી ૧૩૨૯.

હવે કયા કર્મ ક્ષય થવાથી જીવ કેવો કહેવાય, તે કહે છે.

દંસળમોહસ્વવણે નિયદ્ધિ અનિયદ્ધિવાયરો પરઓ ।

જાવ ઉ સેસો સંજલણલોભસંસ્વેજ્જભાગોત્તિ ॥ ૧૩૩૦ ॥

તદસંસ્વિજ્જહ્મભાગં સમણ સમણ સ્વેદ એકેકં ।

તત્થ ય સુદ્ધમસરાગો લોભાણૂ જાવ એકોડવિ ॥ ૧૩૩૧ ॥

સ્વીણે સ્વવગનિગંઠો વીસમણ મોહસાગરં તરિઉં ।

અંતોમુહુત્તમુદ્દહિં તરિઉં યાહે જહા પુરિસો ॥ ૧૩૩૨ ॥

દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થએ નિવૃત્તિબાદર કહેવાય, અને તે પછી યાવત સં લોભનો સંજ્યાતમો ભાગ અવશેષ રહે ત્યારે અનિવૃત્તિ બાદર કહેવાય, એ લોભ અસંજ્યાત ભાગ કરીને એકેક ભાગ સમયે સમયે અપાવતાં યાવત છેલ્લો અસંજ્યાત ભાગ (લોભાંશ) બાકી રહે ત્યાં સૂક્ષ્મસંપરાય કહેવાય, તે અંશને પણ સર્વ કરીને ક્ષપકનિર્ઋત્ય થાય, તે પછી સમુદ્ર તરીને જેમ કોઈ પુરૂષ વિસામો લે, તેમ સાગર તરીને તે ક્ષપક નિર્ઋત્ય અન્તર્મુહૂર્ત સુધી વીસામો લે છે. ૧૩૩૦-૧૩૩૨

તે પછી—

છઠમત્યકાલદુચરિમસમણ નિદ્ધં સ્વેદં પયલં ચ ।

ચરિમે કેવલલાભો સ્વીનાવરણંતરાવસ્સ ॥ ૧૩૩૩ ॥

ક્ષીણભોલુ છદ્મસ્થ ગુણુસ્થાનકના દ્વિચરમ સમયે એટલે તે ગુણુકાળના અસંખ્યાત સમયમાંના ઉપાંત્ય સમયે નિદ્રા તથા પ્રયત્નાનો ક્ષય કરે. અને છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાય પાંચ (એ ચાલનો) ક્ષય કરીને કેવળ પામે. ૧૩૩૩

આ સંબંધમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર નયનો મત બતાવે છે.

આવરણવલ્લયસમણ નેચ્છદ્ધઅનયસ્સ કેવલુપ્પત્તી ।

તત્તોડ્ડંતરસમણ વવહારો કેવલં મણહ ॥ ૧૩૩૪ ॥

આવરણનો ક્ષય થવાના સમયેજ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ છે એમ નિશ્ચયનય કહે છે; અને વ્યવહારનય આવરણ ક્ષય થવાના પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ કહે છે. ૧૩૩૪

જે સમયે આવરણનો ક્ષય થાય તેજ સમયે કેવળજ્ઞાન થાય છે, એમ નિશ્ચય નયન માનવું છે. કેમકે જે ક્ષય થતું હોય, તે ક્ષય થએલુંજ છે, તેથી ક્રિયાકાળ અને નિષ્ક્રિયાકાળ (સમાપ્તિકાળ) એકજ છે. જો એ કાળ સિદ્ધ માનવામાં આવે તો અન્યકાળમાં ક્રિયા અને અન્યકાળમાં કાર્યોત્પત્તિનો પ્રસંગ થાય, અને એમ થતું તે અશોભ્ય છે. કારણ કે ક્રિયા વિના પણ કાર્યોત્પત્તિ માનવી પડે. વળી એ પ્રમાણે માનવાથી ક્રિયાના ચારણ-કાળની પૂર્વે પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને એથી અતિપ્રસંગ થાય.

વ્યવહારનય આથી ઉલટો છે. તે એમ કહે છે, કે આવરણનો ક્ષય થયા પછીના સમયે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે જે સમયે આવરણ ક્ષય થાય, તેજ સમયે તેના ક્ષય થયો કહેવાય, ક્ષય થતું આવરણ સર્વથા ક્ષીણ નથી થતું, એટલે આવરણનો ક્ષય નથીજ થયો. માટે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ક્રિયાકાળ જુદો છે, અને તે તે કાળ એકજ માનવામાં આવે, તો ક્રિયાકાળમાં પણ કાર્યોત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને ક્રિયા નિષ્ક્રિયા થાય, કેમકે જ્ઞાન-કાળ-એકજકાળે થનારા ક્રિયા અને કાર્યનો, કાળા-જમના ગાયના મીંચાણની પોં કાર્ય કારણ ભાવ ધટે નહિ. ૧૩૩૪

નાણં ન સ્વિજ્જમાણે, સ્વીણે જુત્તં જઓ તદાવરણે ।

ન ય કિરિયાનિદ્ધાણં કાલેગત્તં જઓ જુત્તં ॥ ૧૩૩૫ ॥

તદાવરણ ક્ષય થતું હોય, ત્યારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. (એમ ને ક્રિયા કાળ છે.) પણ તદાવરણ ક્ષય થતું હોય ત્યારેજ જ્ઞાન થાય છે, એમ ને કાર્ય કાળ છે. (કેમકે એ નિષ્ક્રિયાકાળ છે) ક્રિયાકાળ અને નિષ્ક્રિયાકાળ એક કહેવા ને એ એક નથી કહેવા.

એના પ્રત્યુત્તરમાં પુનઃ નિશ્ચયનય કહે છે કે—

જહ કિરિયાણં ન સ્વઓ કો રંઝ તવ્વરિયણં અણો ।

અદ તાણ, કિદ્ધ કાલે અન્નન્ય તદ્ધં તવ્વોડ્ડંતરણં ॥ ૧૩૩૬ ॥

કિરિયાકાલન્મિ સ્વઓ જહ તન્મિ તવ્વો ન રંઝ કન્નારણં ।

જહ વડ્ધકિરિયસ્સ તવ્વો પદમન્મિદિ સિય કિરિયાણં ॥ ૧૩૩૭ ॥

હે વ્યવહારવાદિ જે ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય નથી, તો તેનો ક્ષય થ ક્યો હેતુ છે? અને તે ક્રિયાવડે ક્ષય થાય છે, તો અન્યકાળમાં ક્રિયા અને અ તેનો ક્ષય એમ કેમ કહેવાય? વળી જે ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો તે પણ આવરણનો ક્ષય નહિ થાય. અથવા જે બીજા સમયે ક્રિયા વિના ક્ષય થા પછી, પહેલા સમયમાં પણ ક્રિયાવડે શું? ૧૩૩૬-૧૩૩૭

વ્યવહારવાદી, આવરણનો ક્ષય થયા પછી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માને છે, વરણનો ક્ષય થતી વખતે નથી માનતો, તો તેને અમે પૂછીએ છીએ કે-આવ થવાના કાળે ક્રિયા છે કે નહિ? જે તે વખતે ક્રિયા નથી, તો ક્રિયા વિના ક્ષય થવામાં ત્યાં બીજો ક્યો હેતુ છે? કોઈપણ નથી. જે આવરણનો ક્ષય થ તેના હેતુભૂત ક્રિયા છે, અને તે ક્રિયાવડે આવરણનો ક્ષય થાય છે, એમ કહે ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ એકજ થયો, પછી એમ કેમ કહી શકાય કે અન્યસ અને અન્યસમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે.

અથવા જે ક્રિયાકાળે આવરણનો ક્ષય નથી, તો ક્રિયાના પૂર્વ કાળની પેઠે ઉત્તર કાળે પણ ક્ષય નહિ થાય, અથવા ક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી બીજા સમયે અ આવરણનો ક્ષય માનોછો, તો ક્રિયાયુક્ત પ્રથમ સમયમાં ક્રિયાવડે શું લાભ વિના પણ જેમ બીજા સમયે આવરણનો ક્ષય થાય છે, તેમ તે સમયે પણ ક્ષય? વળી ક્રિયાકાળ અને નિષ્કાકાળ, આગમમાં પણ એકજ કહેલ છે.

जं निज्जरिज्जमाणं निज्जिण्णंति भणियं सुए जं च ।

नोकम्मं निज्जीरइ नावरणं तेण तस्समए ॥ १३३८ ॥

જે નિર્જરાતું હોય, તે નિર્જરું એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે, અને નોકર્મ નિર્જરે તે સમયે આવરણ નથી. ૧૩૩૮

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે “ ચલમાણે ચલિષ જાવ નિજ્જરિજ્જમાણે નિજ્જિણ ” એ ક્ષીણ થતું કર્મ ક્ષીણ થયુંજ, એટલે એ બેમાં કાળભેદ નથી, વળી આગમમાં કહ્યું છે, કે “ કમ્મં વેદજ્જઈ નોકમ્મં નિજ્જરિજ્જઈ ” એટલે વેદમાન અવસ્થામાં કે છે, અને નિર્જરાવસ્થામાં નોકર્મ-અકર્મ થાય છે. વેદના સમય જુદો છે અને સમય જુદો છે. માટે આવરણ ક્ષય થતી વખતે આવરણ-કર્મ પ્રતિબંધક ન જે ક્ષય થતું હોય તે ક્ષય થયેલુંજ છે. આ રીતે પ્રતિબંધકના અભાવે આવ થતી વખતે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કોણ રોકી શકે એમ છે? ૧૩૩૮

जइ नाणमनावरणेऽवि नत्थि तो तं न नाम पच्छा वि ।

जायं व अकारणओ तमकारणओ च्चिय पडेज्जा ॥ १३३९ ॥

नाणस्सावरणस्स य समयं तम्हा पगास-तमसो वा ।

उपाय-व्वयधम्मा तह नेया सब्भावाणं ॥ १३४० ॥

જે આવરણના અભાવે જ્ઞાન નથી, તો તે પછી પણ જ્ઞાન નહિ થાય, કા. વિના જ્ઞાન પછીથી થાય છે, તો કારણ વિનાજ તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે, અને તેજ મુજબ પ્રકાશ અને અંધકારની પેઠે જ્ઞાનનો અને આવરણનો સાથેજ ઉત્પ વ્યય થાય છે, તેજ મુજબ સર્વ ભાવોનું જાણવું. ૧૩૩૯-૧૩૪૦

છેલ્લે સમયે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે પછી—

તેજ કારણથી નિયુક્તિકાર હો છે કે—

पंचत्रिंशत्पञ्चमासं त्रैलोक्ये नृपतिभिः ॥ १०८ ॥

છે, માટે અનુયોગ અને નયવિધિનો વિપર્યય કહ્યો છે, તે બુદ્ધિપૂર્વક છે. ઉપક્ર અનુગમ અને નય, આ પ્રમાણે ક્રમ છે, તેમાં નયો છેલ્લા કહ્યા છે, અને અહીં પહેલા કહે છે, તેથી નિર્બુદ્ધિકાર શ્રીમાન્ ભદ્રબાહુસ્વામી એમ જણાવે છે અનુગમ દરેક સૂત્રે સાથેજ હોય છે. કેમકે કોઇપણ અનુયોગ નય શૂન્ય નથી. એમ કહે કે નય અનુગમ સાથેજ હોય છે, તો એમનો ઉપન્યાસ પણ એકી જોડએ. આમ કહેવું અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ બન્નેનો સાથે તો નિર્દેશ થઈ માટે અનુયોગદ્વારેમાં નયો અન્તે કહ્યા છે, તો પણ અહીં અનુગમની પહેલાં છે, તેથી અનુગમ અને નયની સાથેજ ગતિ છે એમ જણાવવાને ક્રમનો વિપ ૧૩૫૪-૧૩૫૫

શિષ્યની બીજી શંકાનું આચાર્ય સમાધાન કરે છે.

સુત્તાણુગમાવસરે ગુરુ-સીસાણુગહોવણસત્યં ।

વક્ષાણવિદિં જંપદ્ મૂલહારાણદિગયંપિ ॥ ૧૩૫૬ ॥

અહવા સાહિકયચ્ચિય વક્ષાણંગંતિ જં તઓડણુગમે ।

જં જં વક્ષાણગ તં તં સવ્વં જઓડણુગમો ॥ ૧૩૫૭ ॥

સુત્તાણુગમાઈં વક્ષાણવિહી જઓ તદંગં સા ।

જં ચ સુયાવસરે ચ્ચિય સફલાઈં ગવાઈનાયાઈં ॥ ૧૩૫૮ ॥

મૂળદ્વારોમાં નહિ કહ્યા છતાં પણ અહીં સૂત્રાનુગમના અવસરે આચાર્યશ્રી વિધિ કહે છે, તે ગુરુ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે કહે છે. અથવા અનુગમમાં તે વિધિ પણ વ્યાખ્યાનનું અંગ હોવાથી અધિકૃત છે, જે જે વ્યાખ્યાનનું અંગ છે, અનુગમમાં અન્તર્ભૂત છે. કારણ કે સૂત્રાનુગમની આદિમાં સંહિતા પદ પદાર્થો વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી તે તેનું અંગ છે. અને જે વ્યાખ્યાનવિધિ આગળ ગમના અવસરે કહેવાશે, તે ગાય આદિના દૃષ્ટાન્તે સફળ થાય છે. ૧૩૫૬-૧૩૫

શિષ્ય:—ભગવન્ત! ચાર મૂળ અનુયોગદ્વારોમાં વ્યાખ્યાનવિધિ નથી કહી, અનુયોગની આદિમાં તે કહેવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ?

આચાર્ય:—ગુણવન્ત આચાર્ય મહારાજે ગુણવાન્ શિષ્યને સર્વ ગુણ યુક્ત એ વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ. આ રીતે ગુરુ અને શિષ્યના અનુગ્રહ માટે વ્યાખ્યાન હોય, તો શાસ્ત્ર સારી રીતે કહી શકાય અને સાંભળી શકાય. આ કારણથી અનુ વ્યાખ્યાન વિધિ નથી કહી, તોપણ અહીં કહી છે. અથવા વ્યાખ્યાનવિધિ, વ્ય અંગ હોવાથી અનુગમમાં અધિકૃત છે. જે જે વ્યાખ્યાનનું અંગ હોય, તે તે કારણ હોવાથી અનુગમજ છે. અને આ વ્યાખ્યાનવિધિ વ્યાખ્યાનનું અંગ છે અનુગમમાં અન્તર્ભૂત થાય છે. કારણ કે તીર્થંકર-ગણધરોએ સૂત્રાનુગમની આદિ વ્યાખ્યાનવિધિ કહી છે, તેથી અહીં પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેવાનું પહેલાં કહ્યું વ્યાખ્યા અને સૂત્રાનુગમનો નિત્ય સંબંધ છે; તેથી તે તેનું અંગ છે. વળી આગળ ગાથામાં સૂત્રાનુગમના અવસરે વ્યાખ્યાનવિધિ સંબંધિ ગાય આદિનાં ઉદાહરણો વાશે, તે બધું ત્યારેજ સફળ કહેવાય, કે જ્યારે વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ વ્યાખ્યાનવિધિ અનુગમનું અંગ ન હોય, તો તે ઉદાહરણો નિરાસંબંધ થઈ નિરથ ૧૩૫૬-૧૩૫૭-૧૩૫૮.

मेषति कं तसि योत्तुं सति य नो गच्छे : २३३ :

સંગઘાહાણ પુણ અણુઓગાઈણ વિંતિ દાણંતા ।

જો વન્નિઓડણુઓગો સોડયં સ વિહી જદત્યંતિ ॥ ૧૩૬૪ ॥

બીજા આચાર્ય એમ કહે છે કે આગળ અનુયોગ વિભાગ કરાશે, તે પ્રસંગે વ્યાખ્યાનવિધિ પ્રથમ કહેલ છે, કારણ કે તે અનુયોગ કહેવાને તથા સાંભળવાને છે? વળી ૧૩૫૦ મી સંગ્રહ ગાથામાં, અનુયોગની આદિમાં વ્યાખ્યાનવિધિ એમ કહે છે કે જે અનુયોગ પહેલાં કહેલ છે, તેજ આ અનુયોગ ગાથાના છે કે તેને માટેજ તે વ્યાખ્યાનવિધિ પૂર્વે કહી છે, ૧૩૬૩-૧૩૬૪

આ સંબંધમાં બીજા આચાર્યો એમ કહે છે કે આગળ ૧૩૮૫ મી ગાથા નિયોગ-ભાષા વિગેરે પ્રકારથી અનુયોગનો વિભાગ કહેવાશે, તે પ્રસંગે એ અનુ કહેવાને તથા સાંભળવાને કોણ ચોગ્ય છે? તે જાણવા માટે સંગ્રહ ગાથામાં દ્વા આગળ પહેલાંજ વ્યાખ્યાન વિધિ કહેલ છે. વળી જિણપવચન ઇત્યાદિ ૧૩૫૦ ગાથામાં અનુયોગની આદિમાં અને દ્વારવિધિની પછી વ્યાખ્યાનવિધિ બતાવે જણાવે છે કે અનુયોગઆદિનો વિભાગ કરવાના અવસરે દ્વારવિધિની પહેલાં જ કહેલ છે તે અનુયોગ આ સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ છે તેજ જાણવો, મતલબ મી સંગ્રહગાથામાં પ્રથમ દ્વારવિધિ તે પછી પ્રવચનના એકાર્થિક દ્વારની વ્યા “ અણુઓગો ય નિઓગો ” ઇત્યાદિ ૧૩૮૫ મી ગાથાથી અનુયોગ કહ્યો, તે પ “ ચંદણ ” ઇત્યાદિ ૧૪૩૫ મી ગાથાવડે વ્યાખ્યાન વિધિ કહ્યો, તે પછી “ ઉદેસે ઇત્યાદિ ગાથાથી દ્વારવિધિ કહ્યો અને તે પછી સૂત્રાનુયોગ કહ્યો આ પ્રમાણે કેમ જેમ દ્વારવિધિ પૂર્વે સ્વરૂપથી વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ છે, તેમ સંગ્રહ ગાથામાં દ્વારવિધિની પૂર્વે નામથી પણ વ્યાખ્યાનવિધિ કહેલ હોત તો, કોઈને એ થાત કે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગદ્વારવિધિ અને તે પછી કહેલ સૂત્ર એ બેનું એકપણું સમજી શકાય એમ છે, કેમકે સંગ્રહગાથાના અન્તે કહેલ સૂત્રાનુયોગના વ્યાખ્યાનરૂપ છે; પરંતુ પ્રવચનના સમાનાર્થ નામોની વ્યાખ્યા અવસરે જે અનુયોગનિયોગ વગેરે શબ્દોથી અનુયોગ કહ્યો છે, તે અનુયોગ, સંગ્રહ અન્તે કહેલ અનુયોગથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? આ પ્રમાણે સંશય થાય; પ સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની જોડેજ વિધિ કહેવાય, ત્યારે એવો નિશ્ચય થાય છે મી ગાથાના અન્તે કહેલ જે અનુયોગના નિમિત્તે દ્વારવિધિ કહેલ છે તે, અને ગાથાના અન્તે કહેલ અનુયોગ, તે બંને એકજ છે, કારણ કે એ વ્યાખ્યાનવિધિ, ધિની પૂર્વે સ્વરૂપથી કહેલ છે, અને અહીં સંગ્રહગાથામાં અનુયોગની આદિ માત્રથીજ કહેલ છે. ૧૩૬૪

હવે “ જિણપવચન ” એ ગાથાની વ્યાખ્યા કરતાં જે અવશેષ કહેવાનું છે આગળની ગાથાની પ્રસ્તાવના બન્ને વાત ભાષ્યકાર મહારાજ કહે છે.

સુયમિહ જિણપવચનં તસ્સુપ્પત્તી પસંગઓડમિહિયા ।

જિણ-ગણહરવચનાઓ હમાઈ તસ્સામિહાનાઈ ॥ ૧૩૬૫ ॥

જિનપ્રવચન એટલે શ્રુત, તેની ઉત્પત્તિ જિનેશ્વર અને ગણધરોના વચનથી ૧૧૧૯ મી ગાથામાં પ્રસંગથી કહ્યું છે. હવે એ જિન પ્રવચનના નામો આ પ્રમાણે છે

જિનપ્રવચનનાં નામો કહે છે.

एगद्वियाईं तिन्नि उ पवयण सुत्तं तहेव अत्थो य ।

एकैकस्स य एत्तो नामा एगद्विया पंच ॥ १३६६ ॥ १२२-१२३॥

પ્રવચન-સૂત્ર-તથા અર્થ એ ત્રણ એક અર્થવાળાં નામો છે, અને એ એકેકના પાંચ પાંચ એક અર્થવાળાં નામો છે. ૧૩૬૬

ભાષ્યકાર પ્રવચનશબ્દનો અર્થ કહે છે.

जमिह पगयं पसत्थं पहाणवयणं च पवयण च ।

सामन्नं सुयनाण विसेसओ सुत्तमत्थो य ॥ १३६७ ॥

જે પ્રકૃત-પ્રશસ્ત-અને પ્રધાન એક પ્રવચન તેને આહીં પ્રવચન કહ્યું છે. એ પ્રવચન સામાન્યથી શ્રુતજ્ઞાન છે, અને વિશેષથી સૂત્ર તથા અર્થરૂપ છે. ૧૩૬૭

સૂત્ર તથા અર્થ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

सिंचइ खरइ जमत्थं तम्हा सुत्तं निरुत्तविहिणा वा ।

सूएइ सवइ सुवइ सिवइ य सरए व जेणन्यं ॥ १३६८ ॥

अविवरियं सुत्तं पिव मुट्ठिय-वावित्तओ सुवुत्तंति । दां ।

जो सुत्ताभिप्पाओ सो अत्थो अज्जए जम्हा ॥ १३६९ ॥

બેથી અર્થ સિંચે એટલે ખરે તેથી તે વ્યુત્પત્તિવડે સૂત્ર કહેવાય, અથવા નિરુત્તિથી અર્થોને જણાવે સ્વે તે સૂત્ર, અથવા સંભળાય તે સૂત્ર, વિમિષ્ટ પરના પ્રમાણ ને સૂત્ર, અથવા અર્થને અનુસરે તે સૂત્ર, તથા સુક્ષ્મની પેઠે જ્યાં મુધી અર્થથી વિવરણ ન હોય તેવા ત્યાં મુધી તે સૂત્ર કહેવાય, અથવા સુસ્થિત (પ્રમાણથી અભિપ્રાય) મેળવેલી અને વ્યાસ હોવાથી સૂત્ર કહેવાય. અને જે તે સૂત્રનો અભિપ્રાય તે અર્થ કહેવાય. જેમ કે જણાય તે અર્થ. ૧૩૬૮-૧૩૬૯

આહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

सह पवयणेण जुत्ता न नुयन्येगन्यया परोप्पग्गओ ।

जं सुत्तं वक्खेयं अत्थो जं तस्स वक्ख्याणं ॥ १३७० ॥

जुज्जइ च विभागाओ तिण्हवि भिन्नन्यया न वेयग्गा ।

एगत्थाण पि पुग्गो किमिहेगन्याभिदागेहि ? ॥ १३७१ ॥

પ્રવચન સાથે સૂત્ર અને અર્થનું એકાર્થિયણું થાય છે. પરંતુ સૂત્ર અને અર્થનાં એકાર્થિયણું થાય નથી. કારણ કે સૂત્ર વ્યાખ્યાય છે અને તે સૂત્રને સૂત્ર કહેવાય. (આનો અર્થાન્નભેદ છે.) અથવા પ્રવચન-સૂત્ર-અને અર્થ એક અર્થવાળાં નામો છે. પણ આભિપ્રાય-એકાર્થિયણું થાય નથી. (જેમ કે પ્રવચન-સૂત્ર-અર્થ એક અર્થવાળાં નામો છે.) અને સૂત્ર-અર્થ વિશેષ વિષયવાળાં છે. તેનાં સૂત્ર-અર્થ એક અર્થવાળાં નામો છે. તેથી તે એકેકનાં એકાર્થિક પાંચ પાંચ નામો કહેવાય. ૧૩૭૦-૧૩૭૧

(૪૮૨) સૂત્રાદિનાં જુદાં જુદાં એકાર્થિક થવામાં શંકા સમાધાન.

એકાર્થપણું ચોખ્ખું નથી; કેમકે સૂત્ર વ્યાખ્યેય છે અને અર્થ તેનું વ્યાખ્યાન તેમાં અત્યંત ભેદ છે. અથવા પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થ એ ત્રણે ભિન્ન અર્થ-કારણ કે તે ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળાં છે. પ્રવચન સામાન્ય વિષયવાળું છે અને વિશેષ વિષયવાળાં છે. જેમ માટી-ઘટ આદિ ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી કાર્થપણું ચોખ્ખું નથી, તેમ આ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન વિષયવાળા હોવાથી તેઓ પાણું ચોખ્ખું નથી. અને જો એ ત્રણે એકાર્થિક છે. તો એ દરેકના જુદા જુદા એકાર્થિક નામો થશે નહિ. અને જો થશે એમ કહ્યે તો ઇન્દ્ર-શક-પુરન્દર અર્થવાળા શબ્દોમાં પણ દરેકના પાછા ખીજ એક અર્થવાળા નામો થશે. મા ભિન્ન અર્થવાળાજ છે, પાણું સમાનાર્થ નથી. ૧૩૭૦-૧૩૭૧

આચાર્યશ્રી એના ઉત્તર આપે છે કે—

મડલં ફુલં તિ જહા સંકોચ-વિવોહમેત્તભિન્નાઈ ।

અત્યેનાભિન્નાઈ કમલં સામણઓ ચેગં ॥ ૧૩૭૨ ॥

અવિવરિયં તહ મુત્તં વિવરીયમત્યો તિ વોહકાલમ્મિ ।

કિંચિમ્મત્તવિહિન્ના સામન્નં પવયણં નેયં ॥ ૧૩૭૩ ॥

જેમ મુકુલ અને ફુલ કમળમાં સંકોચ અને વિકાસરૂપે માત્ર ભેદ છે, અભિન્ન છે, કેમકે એ બન્નેમાં કમળ અર્થ સામાન્યથી એક છે. તેમ વિવરણ ન ત્યાં સુધી સૂત્ર, અને બોધકાળે-ઉપદેશ વખતે વિવરણ થાય તે અર્થ, એમ કિં ભેદ છે. પણ સામાન્યથી તે પ્રવચનજ જાણવું. ૧૩૭૨-૧૩૭૩.

જેમ મુકુલ (નહિ ખીલેલું) અને ફુલ (ખીલેલું) કમળ હોય તેમાં મા અને વિકાસરૂપે ભેદ છે, પણ સામાન્ય અર્થપણે કમળ તેથી અભિન્ન-એકજ છે. સમાનાર્થનામો ન ઘટે એમ નહિ, પરંતુ ઘટે, જેમકે નહિ ખીલેલા કમળનાં મુકુલ-કોરક-નીલક-કલિકા-વૃન્ત વિગેરે સમાનાર્થવાળાં નામો છે; અને ખીલેલાનાં ફુલ-વિકાશ-વિકસિત-ઉન્મીલિત-ઉન્મિષિત-સ્મિત-ઉન્નિદ્ર-વિજૃંભિત-હસિત-ઉદ્બુદ્ધ વિગેરે સમાનાર્થવાળાં નામો છે. તેમજ કમળ-પદ્મ-અકરવિન્દ-પંકજ-સરોજ વિગે સમાનાર્થવાળાં નામો છે. એજ પ્રમાણે અહીં પણ જ્યાં સુધી અર્થરૂપે વ્યાખ્ય હોય, ત્યાં સુધી તે અવિકસિત કમળ જેવું સૂત્ર સમજવું, અને વ્યાખ્યાન વ વિવરણ કર્યું હોય ત્યારે વિકસિત કમળ સમાન અર્થ કહેવાય, આ રીતે વિશેષરૂપે કિંચિત્ માત્ર ભેદ છે, અને સામાન્યરૂપે તો તે એક પ્રવચન-શ્રુતજ્ઞાન છે તેમ જ પ્રમાણે પ્રવચન-સૂત્ર અને અર્થનાં સમાનાર્થ નામો કહેવામાં કંઈ બાધા નથી. ૧૩૭

હવે પ્રવચનાદિ ત્રણેનું એકાર્થપણું ખીજ દૃષ્ટાન્તદ્વારાએ પણ સિદ્ધ કરે છે.

સામન્ન-વિસેસાણં જહ વેગા-જેગયા વવત્થાણ ।

તદુભયમત્યો ય જહા વીસું બહુપજ્જયા તે ય ॥ ૧૩૭૪ ॥

एवं सुत्त-त्थाणं एगा-जेगत्थया ववत्थाण ।

पवयणमुभयं च तयं तियं च बहुपज्जयं वीसुं ॥ १३७५ ॥

જેમ સામાન્ય-વિશેષની એકાર્થતા અને અનેકાર્થતા વ્યવસ્થાથી જણાય જેમ એ ઉભયને અર્થ પણ કહેવાય છે, ને તે સામાન્ય વિશેષ અને અર્થ એ ત્ર

પૃથક્ પૃથક્ અર્થપર્યાયવાળા છે; તેમ સૂત્ર અને અર્થની પણ વ્યવસ્થાવડે એકાર્થતા અને એકાર્થતા છે, તે એ ઉલ્લેખને પ્રવચન કહેવાય છે, અને એ સૂત્ર અર્થ ને પ્રવચન ત્રણે પૃથક્ પૃથક્ અર્થપર્યાયવાળા છે. ૧૩૭૪-૧૩૭૫.

માત્ર વિજ્ઞતીયથી વ્યાવૃત્તિ-સિદ્ધિ આકાર પ્રત્યયના હેતુભૂત હોય તે સામાન્ય, અને સ્વજ્ઞતીય તથા વિજ્ઞતીયના સિદ્ધિપણને જણાવનાર તે વિશેષ; એવા સામાન્ય વિશેષ પદાર્થોની એકતા અને અનેકતા છે, એટલે કે એકજ અર્થમાં સામાન્ય-વિશેષ રૂપોની મના છે તેથી એકતા છે, અને એ બન્નેની સિદ્ધિ સિદ્ધિ સ્થિતિ હોવાથી અનેકતા છે. તેમજ એ સામાન્ય-વિશેષ બન્નેને અર્થ કહેવાય છે. આ ત્રણે સામાન્ય-વિશેષ અને અર્થ પૃથક્ પૃથક્ અર્થપર્યાયવાળા પણ છે. જેમકે-સામાન્ય-સત્તા-ભાવ વિશેષે સામાન્યતા પર્યાય છે, વિશેષ-ભેદ-પર્યાય વિશેષે વિશેષતા પર્યાય છે, અને અર્થ-કલ્પ-વસ્તુ વિશેષે અર્થતા પર્યાય છે. આ પ્રમાણે જેમ આ ત્રણે અર્થપર્યાયવાળા છે, તેમ પ્રસ્તુત સૂત્ર અને અર્થની પણ એકતા અને અનેકતા છે. જેમકે પ્રવચનરૂપ એકજ અર્થમાં સૂત્ર અને અર્થ બન્ને વિચરતા છે તેથી એકતા છે, અને સૂત્ર વાચક છે તથા અર્થ વાચ્ય છે તેથી અનેકતા છે. તેમજ એ સૂત્ર અને અર્થ ઉલ્લેખને પ્રવચન કહેવાય છે, એ ત્રણે સૂત્ર-અર્થ-ને પ્રવચન પૃથક્ પૃથક્ અર્થપર્યાયવાળા છે. તે હમણાંજ આગળ ૧૩૭૮ મી ગાથામાં કહેવાયું. ૧૩૭૪-૧૩૭૫

અથવા એ ત્રણેની નયોની અપેક્ષાએ એકતા અને અનેકતા વિશેષ તરીકે મનાઈ પડવાને કહે છે કે—

અહવા સર્વં નામં વંજણમુદ્ધિયનયન્ત મિન્નત્યં ।

इयरस्साभिन्नत્યं संवहारो य तदवेवखो ॥ ૧૩૭૬ ॥

સંવહારત્યાણ જમ્હા એગટ્ટયા, ન નિન્નયઓ ।

तो जुत्ताइं तेसिं वीमुं पज्जायनामाहं ॥ ૧૩૭૭ ॥

અથવા વ્યંજન શુદ્ધિ નય (સમભિદ્ધનય) ના અભિપ્રાયે માન્યતા અને અર્થ-વર્ણનની યોગ્યતા સર્વ નામો સિદ્ધિ અર્થવાળાં છે, અને બીજા નયનાનિયતા સર્વ અભિન્ન અર્થવાળાં છે, તથા જે સંવ્યવહાર (ભેદ વ્યવહાર) ને પણ તે નયના અર્થ-વર્ણન પ્રાયઃ વર્તે છે. માટે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ નામોની એકતા અને અનેકતા નિદ્રાય નયની અપેક્ષાએ નથી, (જેમકે નિદ્રાયનયના અને તેના નિદ્રાયનયના અર્થવાળા છે) તેથી તે પ્રવચનાદિના પૃથક્ પૃથક્ અર્થપર્યાયવાળાં એકાનેકાર્થપાણું.

ભિન્ન અર્થવાળાં હોવાથી કેમપણ નામ એકાર્થિક નથી. તેથી તે પ્રવચન અર્થનાં ભિન્ન ભિન્ન એકાર્થિક પર્યાયનામો વ્યવહારનયના મતે યોગ્ય છે. ૧૩૭

હવે પ્રવચન અને સૂત્રનાં પાંચ પાંચ સમાનાર્થિક નામો કહે છે.

સુચધમ્મ તિત્થ મગ્ગો પાવયણં પવયણં ચ એગટ્ઠા ।

સુત્તં તંતં ગંથો પાઠો સત્થં ચ એગટ્ઠા ॥ ૧૩૭૮ ॥ ૧૨૩

શ્રુતધર્મ-તીર્થ-માર્ગ-પ્રાવચન-અને પ્રવચન એ પાંચ પ્રવચનના એકાર્થિક સૂત્ર-તંત્ર-ગ્રંથ-પાઠ-અને શાસ્ત્ર એ પાંચ સૂત્રના એકાર્થિક નામો છે. ૧૩૭૮

શ્રુતધર્મ એટલે શું ?

વોહો મુયસ્સ ધમ્મો સુયં વ ધમ્મો સ જીવપજ્જાઓ ।

મુગ્ગઈ મંજમમ્મિ ય ધરણાઓ વા મુયં ધમ્મો ॥ ૧૩૭૯ ॥

શ્રુતનો ધર્મ એટલે સ્વભાવ તે બોધ એટલે શ્રુતને બોધસ્વભાવપણું છે ધર્મરૂપ, અથવા શ્રુત ધર્મ તે શ્રુતધર્મ એ જીવનો પર્યાય અથવા સદ્ગતિમાં કે ધારી રાખનાર શ્રુત હોવાથી તે ધર્મ, તેથી શ્રુતધર્મ કહેવાય છે. ૧૩૭૯

તીર્થ એટલે શું ?

તિત્થંતિ પુલ્લભણિયં સંઘો જો નાણ-ચરણ-સંઘાઓ ।

इह पवयणंपि तित्थं तत्तोऽणत्थंतरं जेण ॥ १३८० ॥

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના સમુદાયરૂપ જે સંઘ, તે તીર્થ, અથવા અહીં પ્ર તીર્થ કહેવાય છે, કેમકે પ્રવચન એ સંઘથી અભિન્ન છે. આ સર્વ પહેલાં કહેલું જ.

માર્ગ એટલે શું ?

મજ્જિજ્ઞઈ સોહિજ્ઞઈ જેનાયા પવયણં તઓ મગ્ગો ।

अहवा सिवस्स मगो मगणमन्नेसणं पंथो ॥ १३८१ ॥

જેવડે, કર્મથી મલિન આત્મા શુદ્ધ કરાય, તેથી પ્રવચન તે માર્ગ કહેવાય, પંથ જેથી શોધાય વિચારાય, તેથી પ્રવચન માર્ગ કહેવાય. માર્ગથી કે અન્યેષણ ૨ ૧૩૮૧.

પ્રાવચન એટલે શું ?

पगयाइअभिविहीण पवयणं पावयणमाइवयणं वा ।

— सिवपावयवयणं वा पावयणं, पवयणं भणियं ॥ १३८२ ॥

પ્ર ગતાદિ અર્થવાળો પ્ર, અને આડ-શબ્દ મર્યાદા અને અભિવિધિમાં ગ્રહણ એટલે પ્રગતવચન-પ્રશસ્તવચન-પ્રધાનવચન આદિવચન અથવા જીવાદિને વિશે અને મર્યાદાવડે કરીને મોક્ષ પમાડનાર વચન તે પ્રાવચન કહેવાય. અને પ્રવચન અર્થ પહેલાં કહ્યો છે. ૧૩૮૨.

હવે સૂત્ર-તંત્ર-અને ગ્રંથ શબ્દોના અર્થ કહે છે.

સુત્તં ભણિયં તંતં તણિજ્ઞણ તેણ તમ્મિ વ જમત્થો ।

गंथिज्जइ तेण तओ तम्मि व तो तं मयं गंथो ॥ १३८३ ॥

पठणं पाठो तं तेण तम्मि व पढिज्जएऽभिधेयं ति ।

જેથી અથવા જેમાં અભિધેય સંખ્યા એટલે પ્રગટ કરાય તે પાઠ કહેવાય છે. અને
જેવો અથવા જેમાં આત્મા શિક્ષા પામે તે શાસ્ત્ર, અથવા જેમાં જોય કહેવાય તે માત્ર, ૧૨૧૮

अणुओगो य निओगो भास-विभासा य वक्तियं चैव ।

અનુયોગ-નિયોગ-ભાષા-વિભાષા અને વાર્તિક એ પાંચ અનુયોગનાં ગ્રંથાંશ-
નામો છે. ૧૩૮૫

वावारी वा जोगो जो अणुस्वोऽणुकूलो वा ॥ १३८६ ॥

अभिधेए वावारी जोगो तेणं व संवन्धो ॥ १३८७ ॥

અનુયોગશબ્દનો અર્થ પહેલાં કહ્યો છે, છતાં વિસ્મરણપ્રતીતિ ગિયના અનુયોગ માં
 હતા કહે છે. સૂત્રનો પોતાના અભિધેય સાથે સંબંધ કરવો તે અનુયોગ, નાવવા મુદ્દા
 પોતાના અભિધેયમાં અનુરૂપ યા અનુકૂળ યોગ એટલે વ્યાપાર તે અનુયોગ (તેમાં નિમિત્ત માત્ર નો
 મત કહેવાય છે એ અનુયોગ) અથવા સૂત્ર આજ કહેવાય છે. (કેમકે અર્થ માન્યતાને પાત્રી
 તેની અધેક્ષાએ સૂત્ર આજ છે-અદ્ય છે) (અથવા ઉપજેદ્યા કાપાતિ નીવિષ્ણુ માર્ગ ને
 કહેલા અર્થ પછી ગણધરો સૂત્ર કરે છે.) વત્રી કવિઓ પત્ર દ્વયમાં નાથને નિમિત્ત
 કરીને પછી કાવ્ય કહે છે, તેથી એમ અર્થ પછી થએલ દોષાત્રી પણ સૂત્ર માત્ર નો અર્થ
 નો તે સૂત્રનો અભિધેયમાં યોગ-વ્યાપાર તે આજ્યોગ, નાવવા મુદ્દા માત્ર નો અર્થ નો
 સંબંધ તે આજ્યોગ. ૧૩૮૬-૧૩૮૭.

एवं अनुयोगता नामादि निक्षेप इति चे.

नामं ठवणा द्रविण खेत्ते काले य वयण-भावे य

पसो अणुओगस्त उ निक्खवेवो होट ननगिहो॥१०५८॥१०५९॥१०६०॥

[illegible]

કે. વ. શાસ્ત્રી વિજ્ઞાનશીલો અર્થે સુવર્ણ ભાષાનાર મહાશયે મે. સ. ૧૯૧૧
૧૦ માર્ચનારુ સ્વરૂપે સ્ક્રી લે.

નામસ્સ જોડણુઓગો અહવા જસ્સામિહાણમણુઓગો ।

નામેણ વ જો જોગો જોગો નામાણુઓગો સો ॥ ૧૩૮૯ ॥

ઠવણાણુ જોડણુઓગોડણુઓગ ઇતિ વા ઠવિજ્જણુ જં તુ ।

જા વેહ જસ્સ ઠવણા જોગા ઠવણાણુઓગો સો ॥ ૧૩૯૦ ॥

ઇન્દ્રાદિ નામનું જે વ્યાખ્યાન તે નામાનુયોગ, અથવા જે વસ્તુનું “અનુયે નામ તે નામાનુયોગ, અથવા નામની સાથે જે કંઈ ચોગ્ય સંબંધ તે નામાનુયો નામ સાથે અનુકૂળ યોગ તે નામાનુયોગ (જેમકે-દીપક વસ્તુનો દીપક નામ સાથે સૂર્યનામ સાથે, અગ્નિનો અગ્નિનામ સાથે ઇત્યાદિ). એજ પ્રમાણે સ્થાપનાની સ્થાપનાનુયોગ, અથવા કાષ્ટાદિમાં અનુયોગ કરતા એવા આચાર્યાદિની જે સ્થા તે સ્થાપનાનુયોગ અથવા સ્થાપનાને અનુરૂપ-અનુકૂળ જે યોગ-સંબંધ તે સ્થાપ

હવે દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ કહીને ક્ષેત્રાદ્યનુયોગની ભલામણ કહે છે.

દહસ્સ જોડણુઓગો દવ્વે દવ્વેણ દવ્વહેઉં વા ।

દવ્વસ્સ પજ્જવેણ વ જોગો દવ્વેણ વા જોગો ॥ ૧૩૯૧ ॥

વહુવચણઓડવિિ એવં નેઓ જો વા કહેતડણુવડત્તો ।

દવ્વાણુઓગ एसो એવં સ્વેત્તાઙ્ગ્યાણંપિ ॥ ૧૩૯૨ ॥

દ્રવ્યનું જે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યની અંદર દ્રવ્યવડે અથવા દ્રવ્ય મ કૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યનો પર્યાય સાથે ચોગ્ય સંબંધ અથવા પર્યાયનો સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, એ પ્રમાણે બહુવચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ બધું જે ઉપયોગ રહિતપણે કહે તે દ્રવ્યાનુયોગ, એજ રીતે ક્ષેત્રાદિ અનુયોગ પણ

દ્રવ્યનો અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા ભૂમિ આદિ અ ભૂત દ્રવ્યપર રહેલા પદાર્થનો અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા પાષા આદિ કરણભૂત દ્રવ્યવડે અનુકૂળ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા આંબડી આદિ દ્રવ્યવડે વસ્ત્રાદિનો રક્ત-પીત રંગાદિ પર્યાયની સાથે ચોગ્ય સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, શિષ્યરૂપ દ્રવ્યને પ્રતિબોધ કરવાને માટે અનુરૂપ યોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ. આજ પ્રમા વચનથી પણ દ્રવ્યાનુયોગ સમજવો. જેમકે દ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન તે દ્રવ્યાનુયોગ, સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, દ્રવ્યવડે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તથા દ્રવ્યના માટે અનુકૂળ તે દ્રવ્યાનુયોગ, અથવા દ્રવ્યનો પર્યાય સાથે સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, કરણભૂત અનુરૂપ સંબંધ તે દ્રવ્યાનુયોગ, તેમજ જે ઉપયોગ રહિત અનુયોગ કહે અ તે દ્રવ્યાનુયોગ.

આ દ્રવ્યાનુયોગ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવ અનુયોગમાં પણ સમજ જેમકે-ક્ષેત્રનું અથવા ક્ષેત્રોનું વ્યાખ્યાન તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રવડે અથવા ક્ષેત્રોવડે સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, ક્ષેત્રમાં અથવા ક્ષેત્રોમાં અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ, અથવા ક્ષેત્રો માટે અનુકૂળ સંબંધ તે ક્ષેત્રાનુયોગ. આવીજ રીતે કાળ-વચન-અ સંબંધી અનુયોગ પણ એક વચન અને બહુવચનવડે બુદ્ધિમાને કહેવા. ૧૩૯૧-૧૩

હવે દ્રવ્ય કેટલા પ્રકારે છે ? અને તેનો અનુયોગ કેવા સ્વરૂપે છે ? તે કહે

दव्वस्स उ अणुओगो जीवदव्वस्सऽजीवदव्वस्स ।

एकैकस्मि य भैया हवति दद्याइया चउरो ॥ १३९३ ॥

જે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો છે, તે જીવદ્રવ્યનો અને અજીવદ્રવ્યનો. એમ બે પ્રકારે જ. એ જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય પ્રત્યેકમાં દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી એમ ચાર પ્રકારે અનુયોગ પ્રવર્તે છે. ૧૩૯૩.

એન અર્થ ભાષ્યકાર વિસ્તારથી કહે છે. તેમાં પ્રથમ એકવચનવાળા કવ્યાનરોગ
પદ્ધતી વ્યાખ્યા કરે છે.

द्वेणेगं द्वं संखाय्यप्पएसमोगाढं ।

कालेऽगाइअनिहणो भाये नाणाइयाणंता ॥ १३९४ ॥

एमेव अजीवस्सऽपि परमाणू द्व एगद्वं तु ।

खेत्ते एगप्पएसे ओगाढो सो भवे नियमा ॥ १३०५ ॥

समयाङ्किर् असंखा उसप्पिणीओ ह्वंति कालम्मि ।

वण्णाइ भावणंता एवं दुपएसमाईवि ॥ १३५.६ ॥

દ્રવ્યથી જીવ એક દ્રવ્ય છે, ક્ષેત્રથી તે જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે, કાળથી તે અનાદિ અનન્ત છે, અને ભાવથી જ્ઞાનાદિ અનુરૂપ જ્ઞાનના અવસ્થામાં છે. એજ પ્રમાણે અજીવદ્રવ્યનો પણ ચાર પ્રકારે અનુચોગ છે. તેમાં દ્રવ્યથી વસ્તુના સ્વરૂપ દ્રવ્ય છે, તે ક્ષેત્રથી એક પ્રદેશમાં અવગાહી રહેલ છે, કાળથી એક સમયથી અનાદિ અનન્ત અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી મુદ્ધી, અને ભાવથી વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-શક્તિ-જ્ઞાનના અવસ્થામાં છે. (આ પ્રમાણે દ્વીઅણુકસ્કંધોનો પણ દ્રવ્યાદિ ચાર પ્રકારે અનુચોગ અવગાહી રહેલ છે.)

હવે “ દ્વિતીયોત્તર અનુચોગ ” એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે.

द्वानं अणुओगो जीवा-जीवाण पज्जवा नेया ।

तत्थवि य मग्गणाओऽग्गेगा सट्ठाण-परट्ठाणे ॥ २:५:७ ॥

દ્વ્યોતો અનુયોગ વિચારતાં જીવ અને અજીવ દ્વ્યોતા પદોમાંની વ્યાપકતા અને તેમાં પણ સ્વસ્થાન તથા પરસ્થાનતમાં અનેક આચ્છાદિતો ૧૧. ૧૩૬૦

ત્યારે દ્રવ્યોનો અનુયોગ વિચારીએ ત્યારે હવે અને આટલે દ્રવ્યોના અવસ્થાઓ, અવસ્થાઓ, તેમાં પણ સ્વસ્થાત અને પરસ્થાતમાં અનેક માર્ગજા-વિચારણાઓ, તેમાં અવધી વિચારતાં હવેદ્રવ્ય અતન્તાં છે, અને આટલે દ્રવ્ય પણ અતન્તાં છે, તેમાં માર્ગજા-વિચારણા સમજવી. તથા ક્ષેત્રથી-કાળથી અને ભાવથી વિચારવા તે સમજવા માર્ગજા સમજવી. તેમાં ક્ષેત્રથી સર્વજીવ અને આટલે દ્રવ્યો સમજવા તે સમજવા માર્ગજા અતન્તાં છે અને ભાવથી અતન્ત પદોપવામાં છે. ૧૩૨.

ઉપર દર્શાવેલ અથવા દર્શાવેલ, દર્શાવેલ અથવા દર્શાવેલ નહોતી. જે નથી થયું છે.

पञ्चीष्ट अवस्थेण व कङ्कुत्तारिण नरि वीर्यः

अगच्छन्ति य ददन्ति दा० अग्निमान् ११-

વર્તી-અક્ષ-અથવા હાથની અંગુલી આદિ દ્રવ્યવડે જે વ્યાખ્યા કરાય તે તથા અક્ષોવડે અને કલ્પનીય અધિકરણ અથવા અધિકરણોરૂપ દ્રવ્યોવડે કરાય તે દ્રવ્યાનુયોગ. ૧૩૬૮.

ખડી અથવા ચાકના ભૂકાથી બનાવેલ સળીવડે અક્ષર અથવા પદ વિ વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યવડે અનુયોગ, ભાંગાઓના વિચારમાં અક્ષોવડે-પાસાઓવડે કરાય તે પણ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા હાથની અંગુલીઆદિવડે કંઈ જે વ્યાખ્યા કરાય તેપણુ દ્રવ્યવડે અનુયોગ કહેવાય છે. તથા ઘણા અક્ષ-પાસ વ્યાખ્યા કરાય તે દ્રવ્યોવડે અનુયોગ, અને એક કાંબળીથી બનાવેલ કલ્પનીય અધિકરણપર બેસીને જ્યારે વ્યાખ્યા કરે ત્યારે તે દ્રવ્યમાં અનુયોગ કહેવાય, કામળીઓથી બનાવેલ કલ્પનીય સંત્રારારૂપ દ્રવ્યોપર રહીને જ્યારે વ્યાખ્યા તે દ્રવ્યોમાં અનુયોગ કહેવાય. ૧૩૬૯

એ છ પ્રકારે દ્રવ્યાનુયોગ કહ્યો, હવે છ પ્રકારે ક્ષેત્રાનુયોગ કહે છે.

પન્નત્તિ જંતુદીવે સ્વેત્તસ્સેમાઈ હોઈ અણુઓગો ।

સ્વેત્તાણં અણુઓગો દીવ-સમુદાણ પન્નત્તી ॥ ૧૩૯૯ ॥

ક્ષેત્રનો અનુયોગ આ પ્રમાણે છે. જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર તે ક્ષેત્રાનુયોગ તેમાં એક જંબૂદ્વીપ ક્ષેત્રનું વ્યાખ્યાન છે, અને દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં દ્વીપ-જે પ્રજ્ઞપ્તિ, તે ક્ષેત્રોનો અનુયોગ છે, કેમકે તેમાં ઘણા દ્વીપ-સમુદ્રોનું વ્યાખ્યાન

જંબૂદ્વીપમાણં પુઠ્ઠવિજિયાણં તુ પત્યયં કાઠં ।

एवं मविज्जमाणा हवंति लोका असंखेज्जा ॥ ૧૪૦૦ ॥

જંબૂદ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક (પાલો) કરીને તેને ભરવા અને ખાલી કરવાનું જ્યારે સર્વ સૂક્ષ્મ અને બાહર પૃથ્વીકાય જીવો તેથી મપાય, ત્યારે અસંખ્યેય (પ્રદેશ જેટલા જંબૂદ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય; એવી પ્રરૂપણામાં ક્ષેત્રવડે અનુયોગ છે. અને બહુ દ્વીપ જેવડો પ્રસ્થક કરીને નિરન્તર ભરવા અને ખાલી કરવાના તેમાં સર્વ પૃથ્વીકાયના જીવો મપાય, ત્યારે અસંખ્ય લોકાકાશ પ્રદેશના સમૂહ બહુ દ્વીપ જેવડા પ્રસ્થ થાય છે. આ પ્રરૂપણામાં ક્ષેત્રોવડે અનુયોગ જાણવો. અસંખ્યાતું છે, ને પૂર્વના જંબૂદ્વીપના અસંખ્યાતા કરતા નાતું છે, કેમકે અહીં પ્ર મોટા માનેલ છે. ૧૪૦૦-૧૪૦૧.

સ્વેત્તમ્મિ ઉ અણિઓગો તિરિયં લોગમ્મિ જમ્મિ વા સ્વેત્તે ।

અહઠાઈયદીવેસું છલદ્ધવીસાઈ સ્વેત્તેસુ ॥ ૧૪૦૧ ॥

તિર્યંગ્લોક ક્ષેત્રમાં, અથવા જે ગામ-નગરાદિમાં વ્યાખ્યાન સભા વિગેરે રહીને અનુયોગ કરનાર અનુયોગ કરે, તે ક્ષેત્રમાં અનુયોગ કહેવાય; અને અઢીદ્વીપ દ્રમાં અથવા સાઢી પચીસ આર્ય ક્ષેત્રોમાં રહીને જે અનુયોગ પ્રવર્તે, તે ક્ષેત્રોમાં અ કહેવાય. ૧૪૦૨

હવે છ પ્રકારે કાળાનુયોગ કહે છે.

કાલસ્સ સમયસ્વળ કાલાળ તદાઙ જાવ મહદ્ધા ।

કાલેળડનિલડવહારો (। દારં ।) કાલેહિ ડ સેનકાવાળં ॥ ૧૪૦૨ ॥

સમયની પ્રકૃષ્ટા કરવી તે કાળનો અનુયોગ, સમયથી માંડીને સર્વ કાળની પ્રકૃષ્ટા કરવી તે કાળનો અનુયોગ, વાયુકાયના અપહારથી કાળવડે અનુયોગ, અને ગેષકાયના અપહારથી કાળવડે અનુયોગ કહેવાય છે. ૧૪૦૨.

ક્રમગપત્રને ભેદવાના અથવા છર્ણવસ્ત્ર ફાડવાના દૃષ્ટાન્તથી સમયની પ્રકૃષ્ટા કરવા કરવી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય. અને સમયથી આરંભીને સર્વકાળની પ્રકૃષ્ટા કરવા કરવી તે કાળનો અનુયોગ કહેવાય. વૈક્રિયશરીરવાળા બાદર પર્યાક્ષ વાયુકાય ઉપર અર્ધા પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળે અપહરી મકાય, આ પ્રમાણ પ્રકૃષ્ટા કરવી તે કાળવડે અનુયોગ કહેવાય. કોડ્યાચાયનું કહેવું એ પ્રમાણ છે. અને તે વિવાદ મીત્રે અનુયોગદ્વારાદિમાં તે એમ કહ્યું છે કે વૈક્રિયશરીરવાળા વાયુકાય ઉપર ગેષકાયના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રદેશ જેટલા છે. આ બે અભિપ્રાયમાં મન્ય નાં છે, તે જાણી જાણે, તથા શેષ પૃથ્વીકાયાદિના અપહારથી કાળવડે અનુયોગ થાય છે. તેમજ એક આવલિકામાં જેટલા સમયો છે, તેનો વર્ગ કરીએ, અને તેના અસંખ્યાના વર્ગમાં જેટલા સમયો હોય, તેટલા બાદર પર્યાક્ષ તેડકાય છવો છે તે, તથા કોડ્યાચાયના વર્ગકાય છવો એ સર્વ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળે અપહરી મકાય. તેમજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાયાદિમાં પણ ચત્રાસંભવ કહેવું. ૧૪૦૨

હવે શેષ કાલાનુયોગના બે પ્રકાર તથા વચનાનુયોગના પાંદલા બે પ્રકાર આપવાઈ શકે છે.

કાલમ્મિ વિતિયપોરિસિ સમાનુ તિનુ દોનુ વાચિ કાલેનુ ।

વચનસ્સેગવયાઙ વચનાળં સોલસણં તુ ॥ ૧૪૦૩ ॥

છે, ને તે વચનાનુયોગ તે સોળ પ્રકારે થાય છે, તે આ પ્રમાણે -
 પુરૂષ, આ નપુંસક' એમ લિંગપ્રધાન વચનો તે લિંગત્રિક કહેવાય. એક-
 વ્યક્તિનું કથન કરનાર શબ્દો તે વચનત્રય કહેવાય. કર્તુ છે કરે છે અને કરશે ૨
 કાળનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દો તે કાળત્રિક કહેવાય. 'તે' એમ પરોક્ષ અર્થ
 કરનાર વચન તે પરોક્ષવચન, "આ" એમ પ્રત્યક્ષ અર્થનો નિર્દેશ કરવો તે
 ઉપનય ગ્રંથલે સ્તુતિવચન અને અપનય ગ્રંથલે નિન્દાવચન, તે બેના આ
 જેમકે—“ આ સુન્દર સ્ત્રી છે. ” આ ઉપનય વચન કહેવાય, “ આ કુરૂપા ૨
 અપનયવચન કહેવાય. “ આ સ્ત્રી સુન્દર છે, પરંતુ દુઃશીલા છે, ” એ ઉ
 વચન કહેવાય. “ આ સ્ત્રી કુરૂપા છે, પરંતુ સુશીલા છે. ” એ અપનય
 કહેવાય. મનમાં કંઈ બીજું ધારીને વિપ્રતારક બુદ્ધિએ (ઠગવાની બુદ્ધિએ)
 જ કહેવાની ઇચ્છા હોય, પણ સહસા જે મનમાં હોય, તેજ બોલી જવાય, તે
 વચન કહેવાય. આ પ્રમાણે ત્રણ લિંગ-ત્રણવચન-ત્રણકાળ-પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-ચાર
 ન્યાપનય અને અધ્યાત્મવચન એ સોળ પ્રકારના વચનોની વ્યાખ્યા કરવી
 અનુયોગ કહેવાય, તેમજ સાતવિભક્તિઓનાં ત્રણ ત્રણ વચન હોવાથી એકવી
 વ્યાખ્યા, તે પણ વચનોનો અનુયોગ જાણવો. ૧૪૦૩

હવે વચનવડે-વચનોવડે અને વચનમાં અનુયોગ, એ ત્રણ ભેદોનું સ્વરૂપ કા

વચણેણાયરિયાર્ઁ એકેણુત્તો વહૂર્હિં વચણેર્હિં ।

વચણે સ્વઓવસમિષ્ણ વચણેસુ ઉ નત્તિય અણુઓગો ॥ ૧૪૦૪ ॥

એકવાર કહેવાવડે આચાર્ય આદિ વ્યાખ્યા કરે તે વચનવડે અનુયોગ કહે
 બહુવચનો કહેવાથી વ્યાખ્યા કરે તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષા
 વચનમાં વ્યાખ્યા કરે તે વચનમાં અનુયોગ કહેવાય, અને વચનોમાં અનુયોગ
 નથી. ૧૪૦૪.

કોઈ આચાર્ય મહારાજ સાધુએ એકવાર એકજ વચન કહેવાથી વ્યાખ્યા
 વચનવડે અનુયોગ કહેવાય, અને ઘણીવાર ઘણા વચનોથી પ્રાર્થના કર્યાથી વ્યા
 તે વચનોવડે અનુયોગ કહેવાય. તથા ક્ષાયોપશમિક વચનમાં રહેલા આચાર્યનું
 તે વચનમાં અનુયોગ કહેવાય. અને વચનોમાં અનુયોગ સંભવતો નથી. કારણ કે
 ક્ષાયોપશમિકપણું અનેક પ્રકારે હોતું નથી. આ સંબંધમાં બીજાઓ વ્ય
 વિવક્ષાએ બહુ ક્ષાયોપશમિક વચનોમાં પણ અનુયોગ જ્ઞાને છે, તે પણ અવિર
 રીતે પાંચ અથવા છ પ્રકારે વચનાનુયોગ કહ્યો. ૧૪૦૪

હવે છ પ્રકારે ભાવાનુયોગ કહે છે—

ભાવસ્સેગયરસ્સ ઉ અણુઓગો જો જહદ્વિઓ ભાવો ।

દોમાઈસંનિગાસે અણુઓગો હોઈ ભાવાણં ॥ ૧૪૦૫ ॥

ઔદયિકાદિ ભાવોમાંના કોઈપણ એક ભાવનું યથાવસ્થિત વ્યાખ્યાન કરવું
 અનુયોગ, અને બે-ત્રણ આદિનાં સંયોગે એ ભાવોનું વ્યાખ્યાન કરવું તે ભાવો
 યોગ કહેવાય. ૧૪૦૫

भावेण संगर्हाणऽण्यरेण दुगाहभावेति ।

भावे स्वओवसमिण भावेनु य नत्थि अणुओगो ॥ १४०६ ॥

अहवा आयाराइनु भावे ३ उ एत होइ अणुओगो ।

सामित्तं आमज्ज व परिणामेनुं बहुविहेनुं ॥ १४०७ ॥

अंशलुद्धिमांता डोअपणु लावे व्याख्या कराय, ते भावने अनुयोग, द्वायोपमम भावमां
रक्षिते व्याख्या करवी, ते भावमां अनुयोग, अने भावोमां अनुयोग नथी. नागरा भा-
वान्नादि विषयसेदथी सिद्ध जेवा द्वायोपशमिभावां व्याख्या करवी ते भावोमां अनु-
योग अथवा स्वाभिपणु पासीते अहु प्रकरना पारंगुभावां व्याख्या करवी. ते भावोमां
अनुयोग, १४०६-१४०७

સંપ્રહાદિ પાંચ પ્રકારના અધ્યવસાય-મનના ભાવ છે, તેમાંના કોઈપણ એક ભાવથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવપરે અનુયોગ કહેવાય. તથા એ પાંચ ભાવોમાંના બે-ત્રણ ભાવો ભાવોથી વ્યાખ્યાન કરાય, તે ભાવોપરે અનુયોગ કહેવાય. એ પાંચ ભાવો આ પ્રમાણે છે. જેમકે આ શિષ્યો કેવી રીતે સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરાનારા થશે? ૧ આ હોદ્દા ગીતાર્થ મને વ્યાપ્તિપરે મચ્છતે કેવી રીતે ઉપકાર કરશે? ૨ મને પણ આ વ્યાખ્યા કરનાં કંઈ નિર્જેસા પદો. ૩ તથા એથી મારું શ્રુતજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામશે. ૪ અને વળી એમ કરવાથી મને અવ્યય ભાવ પણ થશે. ૫ આ પાંચ પ્રકારના અભિપ્રાયથી મનની સૂત્રાર્થના વ્યાખ્યાનને પાંચ.

તથા ક્ષાયોપશમ ભાવમાં વર્તનારાને વ્યાખ્યા કરતાં ભાવમાં અનુયોગ નથી. એવા ભાવોમાં અનુયોગ નથી હોતો, કેમકે ક્ષયોપશમપણે તે કોઈક જે. સ્વપક્ષ કોઈક પ્રતિપક્ષ મનભાવ આવ્યારંગાદિ શાસ્ત્રના વિષયભેદથી ભેદ પામે છે તેથી આવ્યાર્થમાં સ્વપક્ષ વિષયભેદવાળા ક્ષાયોપશમિકની અપેક્ષાએ ભાવોમાં પણ અનુયોગ નથી, એમ કહેવામાં આવેલું નથી. અથવા સ્વામીપણ પાત્રીને ઘણા વ્યાખ્યાન કરનારાઓની નિંદા કરીને ક્ષાયોપશમિક પશ્ચિમાત્મામાં-ભાવોમાં અનુયોગની પ્રવૃત્તિ બાધ છે. તેમ જ ક્ષાયોપશમ અનુયોગ કહેવામાં કંઈ દુરુક્ત નથી. ૧૪૦૬-૧૪૦૭

एवे आ अनुयोगता विषयवृत्त इत्यादिना. केतो यथा अकार्षमः २१३ ७ ११
११ नो शो. ६.

दहे नियमा भावो न विष्ठा ते यापि तेज-तलेपि ।

खेत्ते विण्दवि भयणा कान्तो भयणा न रीरंति ॥ २४ ॥ १

અવધાનમાં આવે-પર્યાય અવશ્ય હોય છે. કેમકે તે વિના કામ નહીં થાય. તથા આવે દેવ વિના નથી હોતા. વળી દેવતામાં એ નોંધી જાય તો એમાં અવધાન પાડી ભજવતા છે. ૧૪૮૮

[illegible]

શિષ્ય:—ભગવન્ ! એ ત્રણેની ક્ષેત્રમાં ભજના કેમ કહે છે ? કારણ કે પણ આકાશ દ્રવ્ય છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ છે, અને અગુરૂલઘુઆદિ અનન્તા ભાવ પણ છે, તો ત્યાં એ ત્રણેની ભજના કેમ કહેવાય ?

ગુરુ:—ભાઈ ! ત્હારું કહેવું સત્ય છે, પરન્તુ ત્યાં અલોકમાં જે આકાશ નથી, તે અયોગ્ય છે, કેમકે તે તો ક્ષેત્રનું અલ્પ કરવાથી તેમાંજ આવી ગયું, વળી પણ સમયાદિરૂપ વિચારવાનો છે, વર્તનાદિરૂપ કાળ નથી કહ્યો, તેથી તે સમયામુખ્યક્ષેત્ર શિવાય અન્યત્ર નથી અને વર્તનાદિરૂપકાળ તો ક્ષેત્રનું અલ્પ કરવાથી આવે ગયો. અને પર્યાયો જે ભાવો, તે પણ ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-પુદ્ગલ-અને જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યસંબંધીજ કહેલા છે, અને તે ભાવો-પર્યાયો તો અલોક આકાશના અગુરૂલઘુ પર્યાયો ક્ષેત્રઅલ્પ કરવાની સાથેજ અલ્પ થયા એટલે નથી કહ્યા. માટે અલોકમાં દ્રવ્ય-કાળ-અને ભાવનો અભાવ છે. વળી દ્રવ્ય ભાવ એ ત્રણમાં કાળ ભજનાએ છે. કારણ કે સમયક્ષેત્ર (મુખ્યક્ષેત્ર) ની સાથે એ ત્રણેમાં સમયાદિરૂપ કાળ છે, અને સમયક્ષેત્રની બહારના એ ત્રણેમાં કાળ નથી. આ પ્રમાણે રહેલા આ દ્રવ્યાદિનો અનુયોગ-વ્યાખ્યાન પ્રવર્તે છે-થાય

હવે પ્રસંગથી દ્રવ્યાદિ સંબંધી બીજું પણ કંઈક સ્વરૂપ કહે છે.

આહારો આહેયં ચ હોઈ દદ્ધં તદેવ ભાવો ય ।

સ્વેત્તં પુણ આહારો કાલો નિયમાત આહેઓ ॥ ૧૪૦૯ ॥

દ્રવ્ય પર્યાયોનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમાં આધેય છે, તેવીજ રીતે ભાવ-કાળનો આધાર છે અને દ્રવ્યમાં આધેય છે. ક્ષેત્ર સર્વનો આધાર અને કાલ-આધેય છે. ૧૪૦૯

દ્રવ્ય, પર્યાયોનો આધાર છે અને ક્ષેત્રમાં આધેય છે, તથા ભાવ-પર્યાયોની સ્થિતિવાળા હોવાથી કાળનો આધાર છે, અને દ્રવ્યમાં એ આધેય છે. વળી ક્ષેત્ર સર્વ ધર્મ-અધર્મ-પુદ્ગલ-કાળ અને જીવ દ્રવ્યોનો, તથા અગુરૂલઘુ પર્યાયો રજ છે. પણ આધેય નથી, કેમકે સર્વ વસ્તુઓ તેમાંજ અવગાહીને રહી છે. અને કોઈમાં રહ્યું નથી પણ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી તે કોઈનું આધેય નથી. કાળ અવશ્ય છે, પણ કોઈનો આધાર નથી, કેમકે તે દ્રવ્ય-પર્યાયોમાં રહે છે, અને કાળમાં સ્થિતિ નથી. ૧૪૧૦ આ પ્રમાણે નામાદિ ભેદ સાત પ્રકારનો અનુયોગ કહ્યો. હવે વિપરીત અનુયોગ અને તે અનુયોગ અને અનનુયોગનાં ઉદાહરણો કહે છે. ૧૪૦૯

एसोऽणुख्वजोगो गओऽणुओगो अओ विवज्जत्थं ।

जो सो तु अणुओगो तत्थेमे होंति दिट्ठंता ॥ १४१० ॥

वच्छगगोणी खुज्जा सज्झाए चेव बहिरउल्लावे ।

गामेल्लए य वयणे सत्तेव य होंति भावम्मि ॥ १४११ ॥ ૧૨૬

सावगभज्जा सत्तवइए य कोंकणगदारए नउले ।

कमलामेला संवस्स साहसं सेणिए कोवो ॥ १४१२ ॥ ૧૨૭ ॥

આ ઉદારહુણોમાંનું પહેલું વત્સ અને ગાયનું ઉદારહુણ બાળ્યકાર કાળમાં જ
મૃત્યુએ છે.

तत्तो मोक्खाभावो मोक्खाभावेऽफला दिक्खा ॥ १४१६ ॥

[illegible]

પરંતુ એ પ્રમાણે અનુયોગ કરતાં-વિપરીત વ્યાખ્યા કરતાં તે વક્તાના પૂર્વપ્રાધાત થાય છે, તેમજ એ રીતે અવિધિએ પ્રરૂપણ કરતાં રોગાદિની ઉત્પત્તિ થ શરીરને પણ બાધા પીડા થાય છે. વળી એ પ્રમાણે વિપરીત પ્રરૂપણ કરતાં નિ આશાતના થવાથી ઉન્માદ-રોગ-મરણ આદિ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ વ્રતનો છે, અને સમકિતનો પણ નાશ થાય છે. કારણ કે વિપરીત પ્રરૂપણથી દ્રવ્યને થાય છે, અને તેમ થવાથી સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિ સાધનનો ભેદ થાય છે, સાધનનો નાદિકનો) ભેદ થવાથી ચારિત્રનો ભેદ થાય છે અને ચારિત્રના ભેદથી ભોક્ષરૂપ ભેદ થાય છે. એટલે કે સાધનના અભાવે સાધ્યનો પણ અભાવ થાય છે, ભોક્ષ માટે ગ્રહણ કરેલી દીક્ષા નિષ્ફળ થાય છે, કેમકે તે દીક્ષાનું ફળ ભોક્ષ એ પ્રાપ્ત નથી થતું. એ પ્રમાણે દ્રવ્યનો અનુયોગ કરવાને બદલે અનુયોગ કરવ એટલે વિપરીત વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો ઉપરોક્ત દાષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૧ ૧૪૧૫-૧૪૧૬

હવે દ્રવ્યનો સમ્યગ્ અનુયોગ કરવામાં જે ગુણો થાય છે, તે કહે છે.

સમ્મં પયં પયચ્છદ્ધં સ વચ્છવિણિઓગઓ જહા ધેણૂ ।

તહ સયપજ્જવજોણ દઘં ચરણં તઓ મોક્ખો ॥ ૧૪૧૭ ॥

જેમ ગાય પોતાના વત્સના વિનિયોગથી સારી રીતે દૂધ આપે છે, તેમ સ્વ વિનિયોગથી દ્રવ્ય પણ ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે ચારિત્રથી ભોક્ષ પ્રાપ્ત થા દૂધના અનુયોગ ને અનુયોગના દૃષ્ટાંત કહ્યાં. ૧૪૧૭

હવે ક્ષેત્રાદિના અનુયોગ અને અનુયોગમાં અનુક્રમે ઉદાહરણ પૂર્વક ઉ દાષો કહે છે.

एवं खेत्ताईसुवि सधम्मविणिओगओऽणुओगो त्ति ।

विवरीए विवरीओ सोदाहरणोऽणुगंतवो ॥ १४१८ ॥

એજ પ્રમાણે ક્ષેત્રાદિમાં સ્વધર્મના વિનિયોગથી અનુયોગ થાય છે, અને એથ રીત પરધર્મના વિનિયોગથી અનુયોગ થાય છે, તે ઉદાહરણ પૂર્વક જણાવું. ૧૪

ઉપર કહ્યા મુજબ ક્ષેત્ર-કાળ-વચન-અને ભાવમાં પણ સ્વધર્મના સંયોગથી કરતાં અનુયોગ થાય છે, અને પરધર્મના સંયોગથી વ્યાખ્યા કરતાં અનુયોગ તેનાં દૃષ્ટાંતો પોતાની બુદ્ધિએ કરીને બીજા અંથોથી જણાવ્યાં. આ પ્રમાણે સંક્ષેપ કરે પણ શિષ્યના અનુગ્રહને માટે તેનાં દૃષ્ટાંત અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહે છે.

પ્રતિષ્ઠાન નગરનો શાતવાહન રાજા, નભોવાહન રાજાની રાજધાની ભરત્ય ન દર વર્ષે આવીને ઘેરો નાંખી રોધ કરતો હતો અને વર્ષાઋતુમાં પાછો પોતાના જતો હતો. અને તે સીવાયના કાલમાં ત્યાં રહેતો. એમ કરતાં એક વખત રોધ કરવા છતે પોતાના નગર તરફ જવાની ઇચ્છાવાળા તે રાજાએ તંબુના સભામંડપમાંજ ભૂ પાત્ર વિના થુંક નાંખ્યું, તે ઉપરથી રાજાને થુંકવાનું પાત્ર ધારણ કરનાર કુખ્જા, ઉભી હતી, તેણે વિચાર્યું કે—‘રાજા આ સ્થાનનો ત્યાગ કરીને અવશ્ય પ્રભાતે પે નગર તરફ જશે, કેમકે જે જલદી જવાનો નહોત્ય, તો આ સ્થાનકે આમ પાત્ર વિના થુંકે

હમણાં અહીંથી જતા મુસાફરોએ કહ્યું કે ‘આ બળદો બહુ સારા શાંભાવાળા મુસાફરોની ધારણા બલદોને ઉપાડી જવાની હતી, આના ઉત્તરમાં તેની ભા ‘શાક ખાઈ’ હોય, કે મોળું હોય, હું કંઈ જાણતી નથી, કેમકે એ તમારી છે.’ ત્યાર પછી ત્યાંથી તેની સ્ત્રી મેર ગમ અને પોતાની વૃદ્ધ સાસુ સુતર કાં તેને કહ્યું કે ‘આજે તો શાક ખાઈ થયું છે, એમ તમારા પુત્ર કહેતા હતા.’ રમાં સુતર કાંતલી ડાસીએ ક્રોધથી કહ્યું કે—‘સુતર ઝીણું થાઓ કે જાડું ? તેણું થાઓ, પણ ડાસાને તો તેનું વસ થશે.’ થોડીવાર પછી ડાસો જે બ. રક્ષા કરતો હતો તે મેર આવ્યો, એટલે ક્રોધાયમાન થએલ વૃદ્ધાએ ડાસાને કહ્યું કાલની આવેલી વહુ મને કહે છે કે સુતર જાડું કંતાય છે, એ મને કહેના આના જવાબમાં ડાસાએ કહ્યું કે ‘મેં તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો, તહા હું સત્ય કહું છું કે મેં તલનો એક દાણો પણ નથી ખાધો.’ આ રીતે એક હોય, તે બીજા પ્રકારે સાંભળે, અને તેવીજ રીતે બીજાને પ્રરૂપે, તે વચનનો કહેવાય, અને જેણે સાંભળ્યું હોય, તેણેજ પ્રરૂપે તો તે વચનનો અનુયોગ વચનાનુયોગને પ્રધાન જણાવવાને અર્થ આ સંબંધમાં બીજું એક ગામડીય છે. તે આ પ્રમાણે—

કોઈ એક ગામમાં કોઈ સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામ્યો, તેથી તે સ્ત્રી ત્યાં ધન્ય-કષ્ટથી પીડા પામતી મહામુશ્કીબતે પણ નિર્વાહ ન થવાથી પોતાના નાના પુ બીજે ગામ ગઈ, ત્યાં તે પુત્ર અનુક્રમે મોટા થયા એટલે તેણે તેની માતાને ‘મારા પિતા આપણે નિર્વાહ કેવી રીતે કરતા હતા?’ માતાએ કહ્યું, ‘જે રાજસેવા કરીને આપણે નિર્વાહ કરતા હતા. પુત્રે કહ્યું, ‘તો હું પણ રાજસે આપણે નિર્વાહ ચલાવીશ.’ માતાએ કહ્યું ‘બેટા! રાજસેવા બહુ દુષ્કર છે, ધ યથી તે કરવી પડે છે.’ પુત્રે કહ્યું ‘કેવી રીતે એ વિનય કરવો, તે તું જાણે છે? એ કહ્યું—‘! જે સાંભળ! જે કોઈ મળે, તે સર્વને જોઈને પ્રણામ કરવા, સર્વ નમ્રતાથી વર્તવું, સર્વની ઇચ્છાને અનુસરીને વર્તવું. ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારે એમાં રહેલું જોઈએ.’ એ સાંભળીને પુત્રે કહ્યું, ‘માતા! હું એ પ્રમાણે વર્તીશ, મને રજા આપ.’ પછી માતાની આજ્ઞા લઈને તે રાજધાની તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં જ લની અંદર વૃક્ષના મૂળમાં બેઠેલા ને હરિણો પર ધનુષ્યબાણ તાકીને છુપાઈ રહેલા લોકોને જોયા, એટલે તેણે તે શિકારીઓને મોટા અવાજથી પ્રણામ કર્યો. તેથી ત્યા હરિણો ભય પામીને એકદમ ભાગી ગયા. આથી ક્રોધાયમાન થએલા તે શિકારીએ બાંધીને ખુબ માર્યો. આથી તેણે કહ્યું, ‘અરે ભાઈ સાહેબ! મેં તમારું શું બગા મારી માતાએ મને શીખવ્યું છે કે જે કોઈ મળે તેને પ્રણામ કરવા, તેથી મેં તમને પ્રણામ કર્યો, એમાં મેં તમારો શા ગુન્હો કર્યો?’ આમ કહેવાથી શિકારીઓએ ‘‘બિચારો ભાગો છે.’ તેથી તેને છોડી મૂક્યો, અને કહ્યું કે ‘જ્યારે અમારી ગુપ્તગુપ્ત છુપાઈ બેઠા હોય, ત્યારે કંઈ પણ બોલ્યા વિના છાનામાના આવવું.’ ડીઓ તેઓની તે શીખામણ અંગીકાર કરીને આગળ ચાલ્યો. આગળ જતાં કોઈ નજીકમાં ઘોખીલોકોને લુગડાં ઘોતાં તેણે જોયા. તે ઘોખીનાં લુગડાં દરેજ ચોર લઈ જતા હતા તેથી તે લોકો ત્યાં આગળ હાથમાં લાકડીઓ લઈ ચોરની રાહ છુપાઈને બેઠા હતા, તેમને તે પ્રમાણે છુપાઈને બેઠેલા જાણીને તે ગામડીઓ છાને કંઈ બોલ્યા વિના શરીર નમાવીને ધીમે ધીમે ત્યાં આવ્યો, એટલે, ઘોખી લોકોએ

માર જાણીને ખુબ મારીને બાંધ્યો. જ્યારે ગામડીઆએ મન્ય દુકીકન કહી ત્યારે તેમણે
 ને છોડ્યો અને કહ્યું કે. “જ્યારે અમારી માંક કોઈ લોકો એકઠા થયા હોય, ત્યારે” કેવળ તેમ
 બહી ઘણો પડો, અને શુદ્ધ થાઓ એમ કહેવું.” તેઓની આ શિક્ષા અંગીકાર કરીને
 ગામડીઆ આગળ આલ્યો, ત્યાં તે ગામમાંથી ઘણા મંજળો પૂર્વક ગુજામુદનેમાં પ્રવેશ
 જોવાની ક્રિયા કરવા નીકલતા લોકોને જોયા, એટલે થોડીઓના કહેવા મુજબ તે
 કહ્યું કે “અહીં ઉસ-ખારો ઘણો પડો અને બહુ સાંક થાઓ.” તેનું આપું આગળ
 બેસું બોલવું સાંભળીને એકતોએ તેને પકડીને ઘણાજ માર માર્યો, જ્યારે તેને પકડી
 પકડીને કહી ત્યારે તેને છોડ્યો અને કહ્યું કે—જ્યાં આપું નું દેજો. ત્યાં મોઢા મોઢા
 આવી ગાડીઓ ભરાઓ, ઘણુંજ આપું થાઓ. તિરતર આપુંજ થાઓ.” એક
 નાની શિખામણ ધ્યાનમાં રાખીને તે આગળ આલ્યો, એટલામાં ત્યાં કોઈ મરી મરીલાત
 મળને લોકો સ્મશાનમાં લઈ જતા હતા, તે લોકોને તેણે જોયા, તેથી એમનાના કોઈ
 મુજબ તે મૂર્ખાએ કહ્યું કે ગાડીઓ ભરાઓ ને આપું ઘણુંજ થાઓ એટલે તે લોકોને
 તેને માર મારીને બાંધ્યો. પૂછતાં જ્યારે સત્ય બીના કહી ત્યારે છોડ્યો. અને કહ્યું કે
 આપું જોવામાં આવે ત્યારે “તમોને-આપું કહી પણ ન થાઓ, આપા બનાવના મરણમાં
 વિયોગ થાઓ.” એમ કહેવું; તેઓની તે શિક્ષા મન્ય કરીને તે આગળ વળતા એટલે
 એક જગ્યાએ વિવાહનો સમારંભ જોયો, તે જોઈને તેણે પૂર્વે કહ્યા મુજબ આપું
 ન થાઓ વિગેરે કહ્યું, એટલે ત્યાં પણ તેને ઘણાજ માર પડ્યો. અને મન્ય રાત મરી
 મળ કર્યો, અને કહ્યું કે જ્યાં આપું જુએ ત્યાં એમ કહેવું કે—તમે મન્યમાં માર મારીને
 આ સંબંધ શાશ્વતો થાઓ. કદિપણ વિયોગ ન થાઓ. આ પ્રમાણે કહેવું. તેમની તે
 શિખામણ અંગીકાર કરીને તે આગળ આલ્યો, એટલે કોઈ અધિકારિને સાંભળીને
 તેને પૂર્વે કહ્યા મુજબ બોલ્યો. એટલે ત્યાં પણ લોકોએ તેને ખુબ માર મારીને
 મન્ય બીના જાણી ત્યારે છુટો કર્યો, અને શીખવ્યું કે જ્યાં આપું વિયોગ થાઓ
 મારી શીખવિયોગ થાઓ, કદિપણ આપું ન થાઓ. એમ કહેવું. તેમની તે માર
 મારીકાર કરીને આગળ આલ્યો, એટલે ત્યાં આગળ કોઈ સમજનારી મરી
 કાતમીન થતી હતી, તે સાંભળીને તેણે કહ્યું કે—આપું કહી પણ ન થાઓ. મરી
 વિયોગ થાઓ.” આ સાંભળીને લોકોએ તેને ત્યાં પકડીને ખુબ માર મારીને
 છોડી દીધો. આ પ્રમાણે એ મૂર્ખ ગામડીઆ એક કરતાં નાર નાર
 એકેક વિવેચ વિતાના નિર્ધન હોદારને ઘેર તોડર આપે ત્યાં હોદાર નિર્ધન
 એક સમાધિ લેવાથી હોદારની સ્ત્રીએ ઘેર રાજા તયાર કરી અને કહ્યું કે
 એક ગામની સભામાં બેઠેલા હોદારને કહે કે—મને તમારું
 બોલું તરિ તો પછી હરી જશે મૂર્ખ તોફાન સભામાં જાને ખાતર
 હોદાર સાહેબ! જહીં ઘેર ચાલે અને તેમ જમી
 તેમ તેમ કથન સાંભળીને હોદાર વિચારે કાલે પામીને
 એ મારી કહ્યું કે—અરે મૂર્ખ! પણ આજનાની વચ્ચે
 આપું પરવું હાથે લાય. ત્યાં ગામે મારીને મુઠે
 એકેક હોદાર. હોદારની સ્ત્રી ગામને તેમ જાણ કરીને
 એકેક હોદારને ઘેર લેવાય લાગી. એટલે હોદારને
 એકેક હોદાર આવી, મુઠે પરવું રાતે હોદાર
 એકેક હોદાર સાંભળી હોદાર મરણને આજે

ઐટલામાં તો દ્રવ્યે કરીને સહીત સર્વ ઘર બળીને ભસ્મ થઈ ગયું. આથી થએલા ઠાકોરે તે મૂર્ખ નોકરને ખૂબ માર મારીને કહ્યું, ‘ અરે મૂર્ખ ! જ્યારે હતું, ત્યારે પ્રથમ ધુમાડો નીકળતાંજ તેં પાણી ધૂળ-ભસ્મ વિગેરે કેમ કંઈ અને મોટો અવાજ કરીને બીજા લોકોને પણ બખર કેમ ન કહી ? ’ મૂર્ખ ગામડે ‘ સાહેબ ! જો હવે ફરી એમ થશે તો એ પ્રમાણે કરીશ, મારો ગુનો માફ કરો તે દિવસે તેને જતો કર્યો. કેટલાક દિવસો ગયા પછી એક દિવસ ઠાકોર સુગંધી ધુપ લેવા બેઠા. તે વખતે ઠાંકેલા પાટલા ઉપરથી અગરવંદનના ધુનીકળી, તે જોઈને પેલા મૂર્ખ ગામડીઆએ, ઝાસામણથી ભરેલું તપેલું ત્યાં તે ઉપાડીને ઠાકોર ઉપર રેડ્યું, તે સિવાય પાણી ધૂળ-ભસ્મ વિગેરે નાંખીને ઠાંકેલા કરી નાંખ્યા અને પછી મોટી બૂમો પાડીને લોકોને એકઠા કર્યા. આથી ઠાંકેલાને તેને રજા આપી.

આ પ્રમાણે શિષ્ય પણ ગુરૂ મહારાજ જે વચન કહે તે વચન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર પરનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના સ્વયં બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય, અક્ષેત્રાદિની ઉચિતતાથી બોલે તે વચનનો અનુયોગ કહેવાય.

ભાવ અનુયોગ અને અનુયોગના સાત ઉદાહરણ છે, તેમાં પ્રથમ શ્રાવકર્ન ઉદાહરણ કહે છે-કોઈ યુવાન શ્રાવકે પાંચ અણુવ્રત ગ્રહણ કર્યા હતાં. તેણે એક વેષ અને શૃંગારયુક્ત રૂપવતી પોતાની સ્ત્રીની સખીને જોઈ, તે સ્ત્રીને જોઈને તે યુવા તેના પર ગાઠ કામાભિલાષ થયો. પરંતુ લજ્જાદિના કારણથી કોઈને પણ તે સં શક્યો નહિ, અને તેને મેળવવાની ચિન્તાથી દરરોજ દુર્બળ થવા લાગ્યો. આ સ્ત્રીએ તેને ઘણા આગ્રહથી દુર્બળ થવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે તેણે તેને મહા પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો, સ્ત્રી ચતુર હતી, તેથી તેણે ડહાપણ પૂર્વક પ ‘ બહાલા ! આટલાજ માટે ખેદ પામો છો ? એમાં શું મુશ્કેલ છે ? પહેલાથીજ કેમ ન કહ્યું ? મહારી સખી મારે આધીન છે, એટલે જેમ હું કહીશ તેમ કરશે. સંબંધી જરાપણ ચિન્તા કરશે નહિ, થોડા વખતમાંજ હું આપને તેનો સમાવેશીશ. ’ ઇત્યાદિ અનુકૂળ વચનોથી પતિને સંતોષ પમાડીને બાજે દિવસે પતિ ‘ બહાલા ! મહારી સખીએ આપનું ઇચ્છિત પૂર્ણ કરવા કબુલ્યું છે, પરંતુ તે શરૂઆતમાં આપની પાસે આવશે, અને લજ્જાપણથી વાસભુવનમાં પેસતાં બુઝાવી નાંખશે. ’ યુવાન શ્રાવકે કહ્યું, ‘ ભલે, તેને તેમ ઇષ્ટ હોય, તો મને એમ કંઈ હાની નથી. ’ ત્યાર પછી તે ચતુર શ્રાવિકાએ પોતાની સખી પાસેથી તેણે જે વસ્ત્ર અને આભૂષણો પહેર્યા હતાં, તે કોઈ બહાને માગી પછી રાત્રિના મળવાનો સંકેત કર્યો હતો, તે વખતે તેણે તે વસ્ત્ર અને આભૂષણો, પોતાની જેવી ઢબથી પહેર્યા, અને ગોળીના પ્રયોગથી અવાજ પણ તેના જેવોજ કર્યો. પ જેવાજ મનોહર વિલાસ અને અભિનય યુક્ત ધારણ કરેલા શ્રેષ્ઠ ફૂલ તાંબુલ સુખડ બરાશ કસ્તુરિ વીગરે સમસ્ત ભોગના અંગવાલી તે શ્રાવકની પત્ની નિર્મલ પ્રકાસુદર સંકેતવાળા વાસભુવનમાં દાખલ થઈ, પછી ઉત્કંઠાપૂર્વક વિકસિત નેત્રવાલા, નદીના કિનારા સરખા પદ્યંક ઉપર બેઠેલા, એવા તે જુવાન પુરુષે અમૃતની વૃષ્ટિ કરતી હોયની શું એમ આંખો તથા મનને આનંદ ઉપજવતી તેણે જોઈ તેણીને

આવમાં ચતુર ચતુરાએ દીપક જુઝાવી નાખ્યો, અને પછી વિવિધ વિલાસ મુજબ કંઈ સોપાન-
પરક તેની સાથે સંપૂર્ણ કીડા કરી. તે પછી થણા વખત એમ વિલાસમાં ગાળીને મે
વેમધારી સ્ત્રી ચાલી ગઈ, તે ગયે છતે સવારમાં કીડીને પોતે કરેલા નકારાના પસ્તાવો
કરતાં શ્રાવક ચિન્તવવા લાગ્યો કે “ સર્વ સુર અને અસુર દેવોએ જેઓનીના ચરણમાં પડે
પ્રજામ કરેલા છે, એવા જિનેશ્વરોએ પરભવના શબ્દ સમાન અને દિવસારી ને મોડવન
કરું છે, તે શીલ અરેરે ! મેં મૂર્ખાએ ગુમાવ્યું.” કત્યાદિ સંવેગવરો કરીને પશ્ચાન્નાપ
વાર્ધી નિરંતર અન્તઃકરણમાં એક ધારણ કરવા લાગ્યો અને પ્રતિદિન વધારે વધારે વર્ણ
થવા લાગ્યો. આથી પુનઃ તેની સ્ત્રીએ કારણ પૂછ્યું, એટલે શ્રાવકે નિઃશ્વાસપૂર્વક કહ્યું
“ પ્રિયતમે ! ચિરકાળ પર્યન્ત પાળેલું, સ્વર્ગ અને મોક્ષનું કારણ એવું ને શીલવન તેનું
મેં ખરત કર્યું, અરેરે ! મેં મૂર્ખ અને કામાન્ધે એવું અકાર્ય કર્યું છે. કે જે અકાર્ય પીપા
નાનાનીજનો પણ ન કરે, હવે આ પ્રત ખંડિત થયું, તેથી મારું મું થયે. આવા વચન
ની ચિન્તાથી બહાલિ ! હું દરરોજ કૃદા થતો જાઉં છું.” આ પ્રમાણે પતિન સંવેગ
મુજબ પશ્ચાન્નાપ કરતું ચિત્ત જાણીને સ્ત્રીએ સર્વ યથાર્થ હકીકત કહી અને મરતમત
મમયે થએલ વાતચિત વિગેરે નિશાનીઓ આપીને પ્રતીતિ કરાવી. આથી તે સ્વચ્છ રહ્યો.
આ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રીને પણ પરસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ભોગવવાથી તેને ભાવનો નાનકો પ
પ્રયોગ અને જ્યારે તે સત્ય હકીકત જાણી ત્યારે તેને ભાવનો અનુભવ થયો. એટલે પ્રમાણ
સાદ્યકાદિ ભાવોની વિપરીત પ્રરૂપણા કરતાં ભાવનો અનુભવ થાય. અર્થે યથાર્થ થયો
તેનું સ્વરૂપ કથન કરવાથી ભાવનો અનુભવ થાય.

[illegible]

વિચારીને કહ્યું, ‘ મહારાજ ! બહુ સારું ! આપ ભલે અહીં આવ્યા, આ ગૃહમાં પરંતુ જ્યાં મુઘી મહારી સીમામાં રહે, ત્યાં મુઘી મને ધર્મનો એક અક્ષર ખાવવો નહિ, જો આ શરત કબુલ હોય, તો મુજેથી આ ગૃહમાં વર્ષાન્કુ કરો. ’ સાધુજીએ તે પ્રમાણે કબુલ કર્યું, અને ચાતુર્માસી સંપૂર્ણ કરી ત્યાંથી આવ કરવા તૈયાર થયા, તેમને થાડે મુઘી માર્ગ ખતાવવા તે પુરૂષ મુનિજીની સાથે ચોતાની સીમા પૂરી થયે કહ્યું કે હવે આપને ધર્મોપદેશ કરવો હોય તે કરો, એટલે કહ્યું, હે સત્તર ! આતારો સારો વિચાર છે એમ શિક્ષા આપી અને કહ્યું કે ‘ જો તમારાથી મધ-માંસ-છવહિ’સા આદિના નિયમો ન લઈ શકાય એમ હોય એક સહેલો અને તમારાથી પાળી શકાય એવો નિયમ લેવો, તે આ પ્રમાણે તમે કોઈ પંચેન્દ્રિય પ્રાણીનો ધાત કરો, ત્યારે સાત પગલાં ભરીને ઉભા રહે કાળ લાગે તેટલો કાળ થોભીને પછી તેનો ધાત કરવો. ’ સેવક પુરૂષે તે નિર્ધાર્યું. મુનિજી ચોતાના જ્ઞાનથી ભવિષ્યમાં એનું એ નિયમથીજ કલ્યાણ જોડે આવ્યો. અને તેઓ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. પેલો પુરૂષ ચોતાને ઘેર આવ્યો કેટલાએક દિવસ વિત્યાબાદ તે પુરૂષ કોઈક દિવસ રાત્રિએ કોઈક સ્થળે ચોરી કરી એ લઈને કોઈ ગામ તરફ ગયો, પણ માર્ગમાં અપશુકન થવાથી રાત્રિએજ તરફ આવ્યો, માર્ગમાં આવતાં વિચાર થયો, કે મારી ગેરહાજરીમાં ઘેર શું થા મારે આજે જાણુ, એમ વિચારીને રાત્રિએ ગુપ્તપણે ગૃહમાં દાખલ થયો, અશયનભુવનમાં ગયો. ત્યાં આગળ તેજ રાત્રિએ તેની બહેન ગામથી આવેલી, કારણથી પુરૂષનો પોપાક પહેરીને નટ લોકોનું નૃત્ય જોયું હતું અને જોઈને આ-અતિપ્રબળ નિદ્રાના વશથી પુરૂષ વેશ ઉતાર્યા સિવાય, ચોતાની ભાભી સાથે ‘ સૂઈ ગઈ હતી. તેને તે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશમાં સૂતેલ જોઈને ગૃહમાં ગુપ્તપણે તે સેવક પુરૂષે જાણ્યું કે ‘ અરે ! આ કોઈ નીચ-લપટ પુરૂષ મારી સ્ત્રી સાથે સુ આ દેખાવથી તેનું મસ્તક કોંધથી ભમવા લાગ્યું, અને તરવાર ખેંચીને મારવા થયો. એવામાં તેને પેલો નિયમ યાદ આવ્યો કે સાત પગલાં ખસવા જેટલો કાળ કરીને પછી મારું, એમ વિચારીને જરાવાર ઉભો રહ્યો, તે વખતે પુરૂષ વેષ ધા બહેનનો હાથ, ચોતાની સ્ત્રીના મસ્તક નીચે આવેલો, તેની પીડાથી તે જાગીને ‘ સખી ! મારો હાથ મૂક ! હું પીડા પામું છું. ’ આ અવાજથી તેણે જાણ્યું કે ‘ આતો મહારી બહેન છે, જો મેં જરા વિલંબ ન કર્યો હોત, તો કેવો અનર્થ થઈ એના અવાજથી તેની સ્ત્રી અને બહેન બન્ને એકદમ જાગી ઉઠ્યા, અને સર્વેએ ‘ સર્વ બનાવ યથાર્થ ’ કહ્યો. તે પછી તે પુરૂષ આટલા અભિગ્રહમાત્રનું પણ આ જોઈને સંવેગ પામી દીક્ષા અંગીકાર કરી, અહીં ચોતાની ભગિનીને પરપુરૂષના આ મારવાની ઇચ્છા થઈ, તે ભાવનો અનુયોગ કહેવાય અને સત્ય હકીકત જાણ્યા પ બહેનરૂપે જાણી તે ભાવનો અનુયોગ કહેવાય. પ્રસ્તુત દષ્ટાન્તથી ભાવને પ્રરૂપણ ચોજના પૂર્વે કહ્યા મુજબ જાણવી.

આજ સંબંધમાં કોંકણક પુત્રનું ત્રીજું ઉદાહરણ છે-કોંકણક દેશના એક પુરૂષ નાનો પુત્ર હતો, તેની સ્ત્રી મરણ પામી હતી, ફરી બીજી સ્ત્રી પરણવાની ઇચ્છા પણ તેને શોક્યનો પુત્ર છે, એમ જાણીને કોઈ કન્યા આપતું નહિ. એક દિવસે પુત્રને લઈને તે પુરૂષ અરણ્યમાં કાષ્ટ લેવા ગયો. ત્યાં પિતાએ કોઈના પર તીર ફેંક્યું, તે લેવાને તેણે પુત્રને મોકલ્યો, પુત્ર તે લેવા ગયો એવામાં દુષ્ટ પિતાની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ

મને તો શું પરંતુ ત્રિભુવનને આશ્ચર્ય કરે એવું કમળામેળા નામે રાજકન્યાનું જોયું છે. સાગરચંદ્રે કહ્યું, ‘ ભગવન ! શું તે કન્યા કોઇને આપેલી છે ? ’ ‘ આપેલી છે, પરંતુ પરણાવી નથી. ’ સાગરચંદ્રે કહ્યું, ‘ પ્રભો ! ત્યારે મ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ’ નારદે કહ્યું, ભાઈ ! તે હું શું જાણું ? મને તો તે જે યોગ્ય ઉત્તર મેં આપ્યો, તે કેમ પ્રાપ્ત કરવી, તે તારું કામ છે. ’ એમ કહીને ન ચાલ્યા ગયા. નારદમુનિના ગયા પછી સાગરચંદ્રને કમળામેળાના અનુરાગને બેસતાં-કે ઉઠતાં કોઇપણ સ્થળે પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઈ નહીં. કેવળ પાટીઆ ઉપર ક રૂપનું જ ચિત્ર કહાડી તેનું ધ્યાન કરતો અને નિરંતર તેનાજ નામનો જાપ કરતો તદ્દીન ગઇ ગયો. આ બાળું નારદમુનિ સાગરચંદ્રની પાસેથી નીકળીને કમળ ગયા, ત્યાં તે રાજકન્યાએ પણ બહુમાન પૂર્વક આદર સત્કાર કરીને આશ્ચર્ય પૂર્વક હાલપ્રિય નારદે કહ્યું કે ‘ આશ્ચર્યકારી બે વસ્તુઓ મેં જોઈ છે, એક તો સાગરચ ભૂતરૂપ અને બીજું નભઃસેનનું અત્યંતકુરૂપ આ બન્નેનું સામ્ય ત્રિભુવનમાં નથી, વચનથી તે રાજકન્યા નભઃસેનપર વિરક્ત થઈ અને સાગરચંદ્ર ઉપર અનુરાગ સાગરચંદ્રની પ્રાપ્તિ માટે ચિંતાતુર થઈ પૃથ્વતાં નારદે આશ્વાસન આપીને કહ્યું ‘ ધીરજધર, થોડાજ વખતમાં તે તને પ્રાપ્ત થશે. ’ આ પ્રમાણે કરીને નારદમુનિ પાસે ગયા અને કહ્યું કે ‘ ભદ્ર ! તે સુંદરી તને ઇચ્છે છે, માટે તેને મેળવવા ય એટલું કહીને તે પોતાને સ્થાનકે ગયા. તે પછી વિરહવ્યથાથી પીડા પામતો ગમે તેમ પ્રલાપ કરવા લાગ્યો, એની એ પ્રમાણેની સ્થિતિ જોઈને સર્વ સ્વજન દુઃખી થવા લાગ્યો, અને જાદવો ખેદ કદવા લાગ્યા, એ દરમિયાન કોઇ કારણથી નંદને મળવાની ઇચ્છાથી શાંખકુમાર ત્યાં આવ્યો, તેણે તેને તેવી અવસ્થામાં જોઈ રહ્યાને સાગરચંદ્રની આંખો પોતાના બે હાથથી ઢાંકી દીધી, તેથી સાગર ‘ કોણ ? કમળામેળા છે ? ’ તેના ઉત્તરમાં શાંખકુમારે કહ્યું, ‘ ભાઈ ! હું કમળામે પણ કમળામેળાક છું. ’ આથી સાગરચંદ્રે જાણ્યું કે ‘ આતો શંખ છે, ’ તેથી તે રનેહને લીધે કહ્યું કે-‘ ખરેખર ભાઈ ! તું સત્ય કહે છે, તુંજ મને તે કમળ સમા લોચનવાળી કમળામેળાને મેળવી આપનાર છે, તારા સિવાય, બીજો મને તે મે પવાને સમર્થ નથી. ’ બીજા ચાદવકુમારોએ શાંખકુમારને મદીરા પાઇને તે નીશ સાગરચંદ્રને તે કન્યા મેળવી આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી, પછી જ્યારે નશા ઉત એટલે વિચાર્યું કે ‘ અરે ! મેં આ કેવું મોટું કષ્ટ વહોર્યું ? કેમકે તે કન્યા મેળવ અશક્ય છે. હવે કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે ? ’ ઇત્યાદિ વિચાર કર પ્રહુમ્નકુમાર પાસેથી પ્રજ્ઞાસિનામની વિદ્યા માગી, પછી જે દિવસે કમળામેળા થવાના હતા, તે દિવસે બીજા ચાદવકુમારો સાથે મળીને તેણે નગર બહારના ઉ માંડીને કમળામેળાના પિતાના શૃહ પર્યંત લાંબી સુરંગ કરાવી અને તે વાટે લઇને બહારના ઉદ્યાનમાં આવ્યો, ત્યાં નારદમુનિને સાક્ષી કરીને સાગરચંદ્ર સાથે મેળાનું પાણી ગ્રહણ કરાવ્યું. તે પછી પ્રજ્ઞાસિવિદ્યાના પ્રભાવથી તે સર્વ વિદ્યાધરે કરીને ઉદ્યાનમાં કીડા કરવા લાગ્યા. શંખકુમારે જે વખતે કમલામેલાનું મહેલમાંથ કર્યું ત્યારે ત્યાં વિદ્યાના જોરથી બનાવટી કમલામેલાને રાખી હતી તે તેની સાથે વિ લવધિ હતી તેવા વખતમાં તે વિદ્યારૂપ એકદમ હાંસી કરીને લોપ થઈ ગયું, પછી તપા સાચી કમલામેલાને અને બધાને કીડા કરતા જોયા, ને તે વાતની તે કન્યાના સંખ અખર આપી, તેમણે પણ તે વાત વાસુદેવને કહી કે ‘ વિદ્યાધરોએ કમળામેળાનું

ફરીને પાણીચડણ કર્યું છે. કન્યાના સાસરીઆ પક્ષના લોકોએ પણ સોયનાં વિદ્યાર્થના ફર-
વાસી અને ના પરણવાના વીચાર કરનારી તે કન્યાને જાણી, આપાત આંખમાં ફરવા મુજબ
વિદ્યાર્થેપર દોષાયમાન થઇને સૈન્ય સહિત તેઓને શિક્ષા કરવા નગરની પાસે આવ્યા.
અને પક્ષ બન્ને ધોર સંગ્રામ શરૂ થયો. તે વખતે શાંખકુમાર નિઃશસ્ત્ર નહોતો. તે
પાસે આવી તેમના ચરણમાં પડ્યો, અને કહ્યું કે કન્યા આપવાનું કન્યાને તેને તેને
અંદાજે ગયાવીને આ લગ્ન કર્યું એમ જણાવ્યું એટલે સંગ્રામ બંધ રહ્યો. પાસે આવ્યા
નેવાના પેદાશના સંખ્યાથી નભસેન તે તેના પિતા વગેરેને સમજાવી તે કન્યા સારી
જાતની આપી, કેમકે તેનું તેની સાથે પાણી ચડણ થઈ ગયું હતું, એટલે બીજાને
દિવાય નહોતો. પછી સર્વ પોતપોતાને સ્થાને ગયા. આ ઉદાસનમાં શાંખકુમારને તે જ્ય-
ર્થાંગના માની, તે સાગરચંદ્રને ભાવનો અનુયોગ થયો, અને પછી ચર્ચાઓમાં તે
લાવ્યા, ત્યારે તેને ભાવનો અનુયોગ થયો.

કહ્યું શાંખકુમારનું ઉદારહણ આ પ્રમાણે—જાણુવતી, કુન્નવામુદેવ પાસેથી તેમના
બીજાના પાસેથી ઘણીવાર એવું સાંભળતી કે ‘દેવી ! તમારો પુત્ર શાંખકુમાર નથી
મરીર છે. પણ માતાને પુત્રના દોષ જણાતા નથી. એથી જાણુવતી પોતાના કુમારને પાં-
ચોતી, છતાં ઘણીવાર કુમાર તરફની ફરીઆદો બ્યારે આવી, ત્યારે તેનીમાં કોઈ અપમાન
કર્યું કે ‘મહારાજ ! સર્વ લોકો અને આપ પણ મારા પુત્રના દોષો ઉપર નિર્ભર નથી
મને તેનો એક પણ દોષ હજી સુધી જણાતો નથી.’ તેના ઉત્તરમાં કુમારના પાંચ
દોષો ! તમે તેના દોષ નથી જોયા, તો આજે મારી સાથે આવો. તમે તમારો પુત્ર
જાણુવતી. એમ કહીને જાણુવતીને ઉત્કૃષ્ટ સાન્દર્ય અને સાવણ્યવતી બન્ને સાથે
માન્ય, અને પોતે ભરવાડનું રૂપ લીધું. આ પ્રમાણે વેળા પાસેથી જઈને નગરના
એક જગ્યા નગરમાં દાખલ થયા. દહીંનું ગોરસ માથે ધરીને આગળ વેળાની સાથે
નેવવા લાગી. પાછળ હાથમાં લાંબી લાકડી લઈને વેળાધારી આવિને
વેળાધાર્યવતી આભિરણને દહીં વેચવા આવેલી જોઈને માથે દહીં નાખીને
તેને મળ્યું દહીં લેવું છે, તું જે મૂલ્ય માગીશ તે આપીશ. માં મને જે મૂલ્ય માગીશ
તે આપી તે અને વેશધારી ગોપ અને ગોપાંગના શાંખની સાથે નગરની સાથે
એ મૂલ્ય દેવાલયની ભૂમિ આગળ આવીને માથે ગોપાંગનાને દહીં નાખીને
માથે દહીં નીચું મૂક. વેશધારી ગોપાંગનાએ તેના મૂલ્ય માગીને તેને
માથે દહીં નાખી. આવી દહીંનેજ દહીં આપીશ. તે નાંખે તેને
માથે દહીં નાખી. તે આંદર નહિ આવે. તો ગળાંદાંથી નહર નીચી જાય. તે
જોઈને હાથ આડીને જોવવા લાગ્યો, તેને તેમ કહેતા કે તેને
તેને મેલકમ ગોપાંગનાનો બીજો હાથ આડ્યો. જાંતી તેને
તેને દહીંની મટકી પડીને બાંગી ગઈ. એટલે તે જાણુવતી
જાણુવતી તે જોઈને શાંખકુમાર અનિલવત પાસેની પાસે
જાણુવતી લગભગ ઘડ કે રાજદારમાં દોષ ઉત્તર નેવતે. તેને
જાણુવતી વિવા પછી કુન્નવામુદેવે તેના પુત્રને તે દહીં
નેવા. તે વખતે તે ટરીવો વાંસની પીસી મેલકમ
જેને પ્રજામ ફરીને એકા. એટલે કુન્નવામુદેવે
તેને કહ્યું. જે મારી પાસેથી આવે. તે દહીં

વાને આ ખીલી તૈયાર કરું છું.’ આ ઉદાહરણમાં માતાને ગોખાંગના માન રને ભાવનો અનુયોગ થયો અને પછી યથાર્થ માતારૂપે જાણતાં ભાવનો જાણવો. પ્રસ્તુત અનુયોગમાં પણ યોજના પૂર્વની પેઠે જ જાણવી.

સાતમું શ્રેણિકના કોપનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે— એક વખત માહ મહિના નગરીએ શ્રીમાન ભગવંત મહાવીર દેવ સમવસ્યાં, તે વખતે તેમને હિમના કણી નારી મોટી ઠંડી પરતી હતી શ્રીમહાવીર મહારાજને વંદન કરવા માટે શ્રેણિક મહા રાણી રાણી સહિત ગયા; વન્દન કરીને પાછા ફરતાં માર્ગમાં, તપથી કૃશ થએ હિમકણને વર્ષતી એવી શીતઋતુ છતાં સર્વથા આવરણ (વસ્ત્ર) રહિત, મેર જેવા નિષ્કંપ, અને કાર્યોત્સર્ગી ધ્યાનમાં રહેલા કોઈ તપસ્વી મુનિને સંધ્યા સ રાણીએ જોયા, આવા દૈર્યવાન મુનિને જોઈ તેમના ગુણોનું મનમાં ધ્યાન કરી રાજાની સાથે રાજમહેલમાં ગઈ. રાત્રિએ શયન સમયે શીત હરણ કરનાર વસ્ત્રો વાન પલંગમાં સૂતી, કેટલીકવાર પછી ઓઢેલા વસ્ત્રોમાંથી રાણીનો હાથ બહાર ગયો, ને તે અતિશય ઠંડીને લીધે ચક્રાક્રમ ગયો, તે હાથની શીતે કરીને આખું શ વ્યાપ્ત થઈ ગયું, આથી ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલી રાણી જાગી ઉઠી અને હાથ લઈ લીધો. તે વખતે તેણીએ પેલા મહાગુણી અને દૈર્યવાન કાર્યોત્સર્ગીમાં ત્યાદ આવ્યા. તેથી તેમના ગુણોના બહુ માનવડે આશ્ચર્ય પામેલી તેણીએ કહ્યું, તે આવા સમયે શું કરતા હશે ? ” અહીં રાણીનો કહેવાનો ભાવ એવો બહાર નીકળી ગયેલા એક હાથને ઠંડી લાગવાથી હું આખા શરીરે આટલી છું, તો અરણ્યમાં કંઈપણ વસ્ત્ર રહિત તપથી કૃશ થએલા તે મુનિ આવી ઠંડી શકતા હશે ? ” રાણીનો આ અભિપ્રાય તો રાણીના મનમાં જ રહ્યો, પ. શબ્દો પાસે સૂતેલા રાજાએ સાંભળ્યા, અને ઇર્ષાનુપણાથી તે શબ્દોનો અર્થ રીત ભાર્યો; તેને એમ જણાયું કે ‘ જરૂર આણે કોઈ જરને સંકેત આપેલો તેની પાસે હોવાથી તે ત્યાં જઈ શકી નહી. ’ આવા વિચારથી રાજાનું ચિત્ત થયું, તેથી અતિખેદ પૂર્વક રાત્રિ વિતાવી. પ્રભાતમાં ઊઠીને રાજા ભગવંત પ નીકળ્યો, જતાં જતાં અતિ ક્રોધાવેશથી અભયકુમારને બોલાવીને આજ્ઞા કરી સહિત આખું અન્તઃપુર સળગાવી દેજે. ’ રાજાની આવી ભયંકર આજ્ઞા સાંભળીને મારે વિચાર્યું કે ‘ કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધવડે રાજાએ આવી અયોગ્ય આપણ એવી રીતે ક્રોધમાં કરાવેલી આજ્ઞા મુજબ જો કરવામાં આવે, તો તેનું પરિણામ આવે નહીં, અને પતાની આજ્ઞા પણ કરવી; આવો વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન અ અન્તઃપુર પાસેની એક શૂન્ય જીની હસ્તિશાળાને સળગાવી, અને પછી પોતે પણ વન્દન કરવા ચાલ્યો. અન્તઃપુરને સળગાવવાની આજ્ઞા આપીને શ્રેણિકરાજ ભગ આવ્યા, ત્યાં આવીને ભગવંતને વંદન કરી પૂછ્યું, ‘ ભગવન્ ! ચેલ્લણા એક પતિવા અનેક પતિવાળી છે ? ’ ભગવંતે કહ્યું, ‘ રાજા ! ચેલ્લણા એક પતિવાળી છે. ’ ભ વચનથી રાજાનો સંદેહ દૂર થયો, અને ક્રોધ શમી ગયો, તેથી સત્વર ત્યાંથી પા અભયકુમારને કરેલી આજ્ઞાનો નિષેધ કરવા રાજમહેલ તરફ આવવા લાગ્યા. મ અભયકુમાર સામા મળ્યા, એટલે રાજાએ પૂછ્યું, ‘ કેમ અભય ! અન્તઃપુર સળગ કુમારે કહ્યું ‘ હા, સળગાવ્યું. ’ આથી ક્રોધાયમાન થએલા રાજાએ કહ્યું, ‘ અરે વિચાર કર્યા વિના તેં એમ કર્યું, તો તું પણ તેમાં પેશીને કેમ સળગી મૂએ.

વિવિધ પ્રકારે અનેક પર્યાયથી શ્રુતને પ્રગટ કરવું તે વિભાષા, અથવા ભાષાની અપેક્ષાએ વિશેષપણે શ્રુતને પ્રગટ કરવું તે વિભાષા, તે વિભાષા એ ચોવાળી છે; જેમકે “ કરેભિ મંતે । સામાદ્યં ” ઇત્યાદિ સૂત્ર તે સામાયિક અથવા સામાયિક એટલે સર્વે મુમુક્ષોના મંકેત સમયમાં થયું હોય તે સામાયિક સર્વ મુમુક્ષો-મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓ સર્વ સાવધનો ત્યાગ કરવારૂપ આ સા પ્રથમ આવે છે, અને તે પછી ઉત્તરોત્તર ગુણ પ્રાપ્તિવડે સર્વ કલેશોથી મુકાય સમ્યક્ અયન એટલે જેથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે સમય અને તેજ અથવા સર્વ જીવોને પ્રિય એવી શાંતિની પ્રાપ્તિ જેથી થાય તે સામાય અને યિક અથવા રાગ-દ્વેષરહિત સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય, એટલે દરેક સમયે આ કર્મ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય તે સામાયિક, ઇત્યાદિ લિન્ન લિન્ન પર્યાયથી શબ્દનો અર્થ કરવો તે વિભાષા કહેવાય છે. ૧૪૨૧. હવે વાર્તિકનું સ્વરૂપ :

વિત્તીણ વક્ષાણં વત્તિયમિહ સઘપજ્જવેહિં વા ।

વિત્તીઓ વા જાયં જમ્મિ વ જહ વત્તણ સુત્તે ॥ ૧૪૨૨ ॥

ઉક્કોસયસુયનાણી નિચ્છયઓ વત્તિયં વિયાણાઈ ।

જો વા જુગપ્પહાણો તઓ ય જો ગેણ્ણ સર્વ ॥ ૧૪૨૩ ॥

(જેમ સામાયિક અધ્યયનની નિર્ચુક્તિપર આ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય છે તેમ એટલે સૂત્રના વિવરણનું વ્યાખ્યાનરૂપ ભાષ્ય તે વાર્તિક કહેવાય, અથવા સર્વ જે વ્યાખ્યાન તે, તથા સૂત્ર વિવરણથી આવેલું સૂત્રાર્થકથનરૂપ વ્યાખ્યાન તે, સૂત્રમાં જે પ્રકારે હોય તે પ્રકારે સૂત્રની ઉપર ગુરૂપરંપરાએ આવેલું જે વ્યાખ્યાન વાર્તિક કહેવાય. (નિશ્ચયથી તો એવું વાર્તિક ઉત્કૃષ્ટશ્રુતજ્ઞાની કરી જાણે છે, અથવા બાહુસ્વામિ આદિની પેઠ) જે યુગમાં જે પ્રધાન આચાર્ય હોય તે, અથવા એ પ્રધાન આચાર્ય પાસેથી (સ્થૂલભદ્ર સ્વામિઆદિની પેઠ) જેણે સર્વ શ્રુત ગ્રહણ તે વાર્તિક કરી જાણે છે. ભાષકાદિ ત્રણેનું સ્વરૂપ બીજી રીતે કહે છે—

ઝળં સમમહિયં વા મણિયં માસંતિ માસગાઈયા ।

અહવા તિણિણિ સાહેજ્જ કટ્ઠકમ્માઈનાઈહિં ॥ ૧૪૨૪ ॥

અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાનથી ઓછું વ્યાખ્યાન જે બીજાને કહે, તે કહેવાય, અનુયોગાચાર્યે કહેલા વ્યાખ્યાન જેટલુંજ વ્યાખ્યાન બીજાને જે કહે તે ષક કહેવાય, અને અતિશય બુદ્ધિમાન તેથી અધિક વ્યાખ્યાન કહે તે વાર્તિકકાર; અથવા આ ત્રણેનું સ્વરૂપ કાષ્ટકર્માદિના ઉદાહરણથી કહેવું. ૧૪૨૪.

ઉપરોક્ત કાષ્ટકર્માદિ સંબંધી ઉદાહરણો કહે છે.

કટ્ઠે પોત્થે ચિત્તે સિરિઘરિણ વોંડ-દેસિણ ચેવ ।

માસગ-વિમાસણવિય વિત્તીકરણ ય આહરણા ॥ ૧૪૨૫ ॥ ૧૨૧

કાષ્ટ-પુસ્ત (લેખ્ય) ચિત્ર-ભંડારી-કમળ અને માર્ગ દેશકના ઉદાહરણો, વિભાષક અને-વાર્તિકકાર સંબંધી જાણવાં. ૧૪૨૫.

જેમ કોઈ કળાવાન કારીગર કાષ્ટની અંદર અમુક પ્રકારનો આકાર માત્ર કોતરી શકે છે, બીજો કોઈ તેવાં સ્થૂલ અવયવોવાળું કંઈક રૂપ કોતરી શકે છે. અને વળી ત્રીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન કારીગર સર્વ અવયવો યુક્ત સંપૂર્ણરૂપે ઉત્પન્ન કરી શકે છે; તેવીજ રીતે બાપક કાષ્ટસમાન સામાયિકાદિ સૂત્રનો કંઈક અર્થ માત્ર કહે છે. વિગાપક તેમાં તેજ અર્થ અનેક પ્રકારે વિસ્તારીને કહે છે, અને વાર્તિકકાર તેજ અર્થ સર્વ વ્યાખ્યાના પ્રકારથી અતિ વિસ્તારથી કહે છે ૧ પુસ્ત્ર એટલે લેખ્ય વસ્તુ, તેનું ઉદાહરણ એક કાષ્ટની થેઠે સમજવું, ૨ ચિત્રતું દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે, જેમ કોઈ ચિત્રકાર બીજા સ્તરે ઉપર સામાન્યથી કોઈ રૂપનો આકાર માત્ર આલેખે છે, બીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન તેની અંદર હકતાળ આદિના રંગથી ગૌરવર્ણાદિ ભાવો ખતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ વિશેષ કળાવાન તેની અંદર સર્વ હાવભાવો ખતાવી ચિત્રિતરૂપવાળાની આયોજન માયમ્સ ખતાવે છે, આ દૃષ્ટાન્તમાં દાર્શનિકની યોજના પૂર્વવત સમજવી કે ચોપા બંધારીનાં સમજવું. જેમ કોઈ ભંડારી “આ ભાજનમાં આટલાં રત્નો છે.” એટલુંજ માત્ર જણાવે, ત્રીજો ભંડારી તે રત્નોની જાતિ-પ્રમાણ વિગેરે પણ જણાવે. અને ત્રીજો ભંડારી તે રત્નોના સર્વ ગુણ-દોષ પણ જણાવે. આ દૃષ્ટાન્તમાંના પહેલા-બીજા-તે ત્રીજા ભંડારી સમાન માન્યતા બાપક-વિભાપક અને વાર્તિકકાર જાણવા. ૪ આ સંબંધમાં પાંચમું ઉદાહરણ આપવા છે. જેમ કોઈ કમળ અવિકસિત હોય છે, કોઈ અર્ધ વિકસિત હોય છે, અને ત્રીજો અર્ધ વિકસિત હોય છે; તેમ ભાષકાદિનાં વ્યાખ્યાનો પણ એકેકથી વધારે વિવિધતા ધરાવે છે. ૫ ઉદાહરણ માર્ગોપદેશકતું છે. જેમ કોઈ માર્ગોપદેશક એવા પુરુષને માર્ગ બતાવે તે સામાન્યથી માર્ગની દિશા માત્ર ખતાવે છે. બીજો કોઈ વળી એ માર્ગમાં માલગા નાં નગરાદિની નિશાનીઓથી વધારે સ્પષ્ટ માર્ગ ખતાવે છે, અને ત્રીજો કોઈ માર્ગોપદેશક વધારે સ્પષ્ટ જણાવે છે કે એ માર્ગ જવાથી આવો લાભ છે અથવા નાશ નાશનું છે. એ પ્રમાણે ભાષકાદિ પણ અતુકમે એકેકથી વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન દે છે.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

પઠમો સ્વાગારં ધૂલાવયવોવદંસણં વીધો ।

તદ્વિધો સદ્વાવયવે નિદોમે મદદા કુણઃ ॥ ૧૪૨૬ ॥

કદ્દસમાણં મુત્તં તદત્યસ્ત્રેગમાનણં માના ।

ધૂલ્કથાણ વિમાસા સદેસિં વાનિયં નેયં ॥ ૧૪૨૭ ॥

કાષ્ટની અંદર કોઈ પુરૂષ રૂપનો આકાર માત્ર કહે છે, બીજો તેમાં સર્વ અવયવો આપે છે. અને ત્રીજો સર્વથા પ્રકારે સર્વ નિર્દોષ અવયવો દે છે. એક કોઈ રૂપનો આકાર માત્ર કહેનાર બાપક છે. બીજો સર્વ અવયવો આપનાર વિભાપક છે. ત્રીજો સર્વ અર્થ કહેનાર વાર્તિકકાર છે. ૧૪૨૬-૧૪૨૭.

પુસ્ત્ર (લેખ્ય વસ્તુ) હું દૃષ્ટાન્ત રૂપે કહે છે.

પોત્યં દૃષ્ટાગારં દૃષ્ટાવયવં મમનપલ્લાયં ।

જદ્ જદ્ મુત્તં માના વિમાનણં વાનિયં નેયં ॥ ૧૪૨૮ ॥

જેમ કોઈ લેખ્ય વસ્તુમાં પ્રથમ દૃષ્ટાદિ સૂત્ર દે છે તે બાપક છે. બીજો તેમાં સર્વ અવયવો આપે છે. ત્રીજો તેમાં સર્વ અર્થ કહે છે. એ પ્રમાણે ભાષકાદિ પણ અતુકમે એકેકથી વધારે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન દે છે.

પણ ભાષકની ભાષા, વિભાષકની વિભાષા અને વાર્તાકારના વાર્તાકથી જથ્થા અને ઉત્કૃષ્ટ વ્યાખ્યાવાળું થાય છે. ૧૪૨૮ ચિત્રનું દૃષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ કરે છે.

कुटुंबं वत्तिलिखियं वण्णुन्मित्रं समत्तपज्जयं ।

जह तह सुत्तं भासा विभासणं वत्तियं चरिमं ॥ १४२९ ॥

જેમ કોઈ લીસી ભીંત ઉપર પીંછીવડે પ્રથમ સામાન્ય આકાર માત્ર થા હડતાલ આદિના રંગથી ગારવણાદિ ભાવવાળું થાય છે, અને પછી સંપૂર્ણ સર્વ ભાવ યુક્ત તે ચિત્ર થાય છે; તેમ સૂત્ર ભાષક-વિભાષક અને વાર્તાકથુ-અનુક્રમે વિસ્તીર્ણ થાય છે. ૧૪૨૯. ભંડારીનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

भाणे जाई-माणं गुणे य रयणाण मुणइ सिरिघरिओ ।

जह तह सुयभाणे भासगादओ अत्थरयणाणं ॥ १४३० ॥

જેમ કોઈ ભંડારી ભાજનમાંના રત્નોની ભરકતાદિ જાતિ માત્રને જાણે છે, રત્નોનું માષ-વાલ-ગદિઆણાદિ પ્રમાણ જાણે છે, અને કોઈ તે રત્નોનાં રોગાપ તૃષા-અને શ્રમનો અપહારઆદિ ગુણોને પણ જાણે છે; તેવી રીતે શ્રુતરૂપ ભા અર્થને ભાષકાદિ એકેકથી વધારે વધારે વિસ્તૃત જાણે છે. ૧૪૩૦ કમળનું ઉદાહરણ

पोंडं विभिन्नमीसिं दरफुल्लं वियसियं विसेसेण ।

जह कमलं चउरुवं सुत्ताइचउक्कमप्पेवं ॥ १४३१ ॥

જેમ અવિકસિત-અદ્યવિકસિત-અર્ધ વિકસિત અને સર્વથા વિકસિત એમ વાળું કમળ હોય છે; તેમ સૂત્રાદિ પણ ચાર રૂપવાળું હોય છે. (એટલે અવિકા જેવું વિવરણ રહિત સૂત્ર, પછી અદ્ય વિવરણ-તેથી અધિક વિવરણ અને તેથી પ કતર વિવરણ ભાષકાદિની ભાષાઆદિથી હોય છે.) ૧૪૩૧

भार्ग अतावनारनुं उदाहरणुं जणावे छे.

पंथो दिसाविभागो गाम-पुराइ गुण-दोसपेयालं ।

जह पहदेसणमेवं सुत्तं भासापतिययं च ॥ १४३२ ॥

જેમ કોઈ ગામનો માર્ગ પૂછવાથી કોઈક માર્ગદેશક દિશામાત્રથીજ માર્ગ બ બીજો વળી તે માર્ગમાં આવતા ગામ-નગરાદિ સહિત માર્ગ બતાવે છે, અને માર્ગના ગુણદોષ પણ જણાવે છે; એ પ્રમાણે સૂત્ર પણ ભાષાદિ ત્રણ પ્રકારે છે.

આ કાષ્ઠાદિ સર્વ દૃષ્ટાન્તોમાં પરમાર્થ આ છે કે ભાષક-વિભાષક અને વા અનુક્રમે જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વક્તા છે. આ પ્રમાણે અહીં સુધી જિન પ્રવચનની પ્રવચનના એકાર્થિક નામો, અને તેના વિભાગ કહ્યા. હવે અનુક્રમે આવેલ દ્વારવિ નોધએ, પણ પૂર્વે ૧૩૬૦ મી ગાથામાં કહેલ દ્વારવિધમાં પણ વિપર્યાસ ન થવો એ કારણથી દ્વારવિધિ કહેવાનું બાકી રાખીને પ્રથમ વ્યાખ્યાન વિધિ કહે છે.

एयस्स को णु जोगो वत्तुं ? सोउं च ? केण विहिणा वा ? ।

पुव्वोइयसंबद्धा वक्खाणविही विभागाओ ॥ १४३३ ॥

માટે ગાયને ઊભી કરવા લાગ્યા, પણ પેલો વેચનાર તેમને તેમ કરવા દેતો કહે છે કે મેં આ પ્રમાણે બેઠેલીજ ખરીદી છે, માટે તમે પણ તે પ્રમાણે બેઠે તેના આવા કથનથી કોઈપણ તેની તે ગાય લેતું નહોતું, પણ સામી તેની ચાલ્યા જતા હતા.

આ ઉદાહરણની યોજના પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે કરવી, જેમ ભાંગી ગયે બેઠેલી ગાય બીજાને વેચવા ઈચ્છનાર મુગ્ધ મનુષ્ય ખરીદનારની હાંસીને પા તેમ જ આચાર્ય એ પ્રમાણે કહે કે—‘મેં આ પ્રમાણે વિચાર્યા વિનાજ દુ. છે, માટે તમે પણ વિચાર્યા વિનાજ ગ્રહણ કરો.’ આ રીતે શિષ્યને કહે અયોગ્ય છે, એવા આચાર્યની પાસેથી શ્રુત ગ્રહણ કરવું નહીં. કેમકે તેવા આચાર્યનું નિશ્ચય પૂર્વક સમાધાન કરી શક્તા નથી, તેથી મિથ્યાત્વ પામવાનો પ્ર છે. એવા આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને અયોગ્ય છે, અને પૂર્વે કહેલા મુ. પેઠે વગર વિચારેલું શ્રુત ગ્રહણ કરનાર શિષ્ય પણ અયોગ્ય છે. પરંતુ જે આચાર્ય ગંભીર હોય, અને આદ્યેષ-પરિહારના પ્રસંગમાં પારંગત હોય (શંકાનું યથાધાન કરવામાં નિપુણ હોય.) તે આચાર્ય વ્યાખ્યાન આપવાને તથા શ્રુત સાંભળા છે, અને શિષ્ય પણ તેજ શ્રુત ગ્રહણ કરવા ને સાંભળવાને યોગ્ય છે કે જે વિચાર્ય વસ્તુમાં વિચાર કરનાર હોય, તેમજ કદાચહરહિત હોય. ૧૪૩૫-૧૪૩૬-૧

બીજું ચંદનકંથાનું ઉદાહરણ કહે છે.

જો સીસો સુત્તત્યં ચંદનકંથં વ પરમયાર્હિં ।

મીસેઈ ગલિયમહવા સિક્કિચમાણેણ સ ન જોગો ॥ ૧૪૩૮ ॥

કંથીકયસુત્તત્યો ગુરુવિ જોગો ન માસિયવ્વસ્સં ।

અવિણાસિયસુત્તત્યા સીસા-ચરિયા વિણિદિદ્દઢા ॥ ૧૪૩૯ ॥

જે શિષ્ય સૂત્ર અને અર્થને ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણા માનથી કોઈને ન પૂછતાં તે સૂત્ર કે અર્થને ચંદનકંથાની પેઠે પરમતાદિ અથ અથાદિવડે મિશ્ર કરે, તે શિષ્ય અનુયોગ સાંભળવાને લાયક નથી; એ પ્રમાણે સૂત્રાર્થને મિશ્ર કરનાર હોય, તો તે પણ અનુયોગ કહેવાને લાયક નથી, પરંતુ અર્થને મિશ્રિત કરીને નાશ ન કરે, તે શિષ્ય અને આચાર્ય અનુયોગ સાંભળવ કહેવાને યોગ્ય છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯.

દ્વારિકાધિપતિ કૃષ્ણ વાસુદેવ પાસે દેવતાથી પ્રાપ્ત થએલી ગોશીર્ષ ચંદન ભેરીઓ હતી. તેમાંની એક ભેરી, જ્યારે કોઈ યુદ્ધ પ્રસંગ આવે ત્યારે વગાડાતી સાંઘામિકી ભેરી કહેવાતી, બીજી ભેરી જ્યારે કોઈ પ્રયોજન આવે ત્યારે સામંત-વિગેરે લોકોને જણાવવાને માટે વગાડાતી તે ઔદભૂતિકી ભેરી, ત્રીજી ભેરી કૌમુદસવ જેવા ઉત્સવ વખતે લોકોને ઉત્સવ જણાવવાને વગાડાતી તે કૌમુદીકા ભેરી કે ચોથી ભેરી છ છ મહીનાના અન્તરે વગાડાતી, તે ચોથી ભેરીના પ્રભાવ એવો જે કોઈ મનુષ્ય તે ભેરીના શબ્દ સાંભળે, તેના અતીત કાલના છ માસ સંબંધી શાન્ત થઈ જતા. અને અનાગતકાલમાં છ મહિના સુધી નવા થતાં નહિ. અહીં પ્ર. આ ચોથી ભેરીની વાતજ ઉપયોગી છે, તેથી તેની ઉત્પત્તિ પ્રથમ જણાવવી જોઈ

એક દુકડો આપે તો હું તને દસલાખ સોનામહોરો આપું. ' દ્રવ્યના લોભ તેમાંથી એક દુકડો તેને આપ્યો, અને બીજા ચંદનના દુકડાથી તે છિદ્ર પૂરી પ્રમાણે બીજાઓને પણ ભેરીમાંથી દુકડા આપીને બીજા દુકડાથી સાંધીને સાંધાવાળી કરી મૂકી. જ્યારે કોઇક કાલાંતરે કોઇક વ્યાધિનો ઉપદ્રવ થયો, તે ભેરી વગાડાવી, પણ આખી ભેરી સાંધેલી હોવાથી તેનો અવાજ આખી પણ સંભળાયો નહીં. તપાસ કરતાં જણાયું કે 'ભેરીરક્ષકે આખી ભેરી સાં કરી નાંખી છે. ' આથી તે રક્ષકને મારી નાંખ્યો અને વાસુદેવે અક્રમ્ભે તપ દેવને આરાધ્યો, દેવે આવીને પુનઃ બીજી તેવીજ ભેરી આપી. પછી તે ભેરીનું વાને બીજો સારો પ્રામાણિક માણસ રાખ્યો, ને તે તેનું યતનથી રક્ષણ કરવા વાસુદેવને પણ તે ભેરીનો યોગ્ય લાભ મળ્યો.

આ ઉદાહરણની યોજના અહીં પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે ઘટાવવી, જેથ દે ચંદનની ભેરી, બીજા ચંદનના દુકડાઓથી સાંધાવાળી કરી, તેથી તે ભેરી રે કરવાના સામર્થ્યથી હીન થઇ ગઇ, તેમજે કોઇ શિષ્ય અથવા આચાર્ય ભણી ગ ભૂલી જવાથી અથવા પોતાના શિક્ષિતપણાના અભિમાનથી અન્યમતાદિના અથવા અન્યગ્રન્થોવડે તે સૂત્રાર્થ ભિન્ન કરે, તો એ પ્રમાણે કરનાર શિષ્ય અથ અનુયોગ સાંભળવાને તથા કહેવાને લાયક નથી, પણ જે સૂત્રાર્થનો નાશ ન અન્યદર્શનીના તે સ્થાનનું અભિધેય અભિપ્રાયથી ભિન્ન ન કરતાં જે સ્વ હોય તે પ્રમાણેજ અન્યને ઉપદેશ કરે. તે શિષ્ય અને ગુરુ અનુયોગ સાંભળ કહેવાને લાયક છે. ૧૪૩૮-૧૪૩૯. ત્રીજું બે શ્રેષ્ઠિપુત્રીઓનું ઉદાહરણ.

અત્યાણત્યનિહત્તાભરણાણં જિણ્ણસેટ્ઠિધૂય વ્વ ।

ન ગુરુ વિહિમણિણ વા વિવરીયનિઓયઓ સીસો ॥ ૧૪૪૦ ॥

સત્થાણત્યનિહત્તા ઈસરધૂયા સમૂસણાણં વ ।

હોઈ ગુરુ સીસો-વિય વિણિઓણંતો જહામણિયં ॥ ૧૪૪૧ ॥

અસ્થાને આભરણ યોજનાર જીર્ણ (જુના) શેઠની પુત્રીની પેઠે, જે શિ વિધિપૂર્વક કહેલ અર્થને વિપરીતપણે યોજે તે અયોગ્ય છે; અને સ્વસ્થાને યોજનાર નવીન શેઠની પુત્રીની પેઠે યથાર્થ સ્થાને અર્થને યોજનાર શિષ્ય ગુરુ ૧૪૪૦-૧૪૪૧.

વસન્તપુર નગરમાં ત્યાંના રાજાએ જુના શેઠને તેના પદથી ભ્રષ્ટ કરીને તે બીજા નવા શેઠને સ્થાપ્યો. તોપણ જીર્ણ શેઠની પુત્રીને નવા શેઠની પુત્રી સાથે થઈ, પરન્તુ જુના શેઠની પુત્રી તે ઉપરનો દ્વેષ હૃદયમાંથી છોડતી નહિ; ચિત્તમ એમજ વિચારતી કે 'અમે આ લોકોના લીધે પદથી ભ્રષ્ટ થયા છીએ. એક વખ સખીઓ કોઇ જળાશયમાં સ્નાન કરવા ગઇ. ત્યાં જળાશયના તીર ઉપર આભર નવા શેઠની પુત્રી જુના શેઠની પુત્રી સાથે સ્નાન કરવા પેઠી. સ્નાન કરીને જી પુત્રી એકદમ પહેલી બહાર નીકળી અને નવા શેઠની પુત્રીના આભરણો પહેરી લાગી, આથી જળાશયમાં રહેલી નવા શેઠની પુત્રીએ મોટા અવાજવડે તેને તે અટકવા કહ્યું, પણ તેણે તે માન્યું નહીં, અને ઉલટી કહેવા લાગી કે 'આ તો મારા

આભરણો છે. ત્યારાં નથી.' ઇત્યાદિ આદેશ કરતી તે પોતાને ઘર ગઈ, અને માર્ગ દીકન પોતાના માતા-પિતાને જણાવી. તેઓએ તેની વાતને આદર આપેલો. અને કહ્યું કે, 'એકા! તું તારે કંઈ પણ બોલ્યા વિના જોયા કર, મું થાય તે તે જોયે પણ સેવકે કીમ્તિ.' નવા શેઠની પુત્રી પણ જળાશયમાંથી નીકળીને ઘર ગઈ. તેણે પણ માર્ગ દીકન પોતાના માતાપિતાને કહી. તેના માતા-પિતાએ તે આભરણો જુના મેઘ પાને આપ્યાં. પણ તેણે આખ્યાં નહિ. આથી બન્નેની તકરાર રાજદ્વારમાં ગઈ. ન્યાયાધિકારીએ આ મંત્રાંશમાં કોઈ સાક્ષી છે કે નહિ? એમ પૂછતાં બન્ને તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે ના. આમાં કોઈ સાક્ષી નથી.' તેથી જુદિમાન ન્યાયાધિકારીએ બન્ને પારીખાને પાંચાતીને પૂરેલું જુના શેઠની પુત્રીને કહ્યું કે 'જે આ આભરણો ત્યારાં પોતાનાં મેળા. તે તે ન અમારી દેખતાંજ એકદમ પહેરી બતાવ.' ન્યાયાધિકારીના કહેવાથી તેણે તે સત્વરે મંત્રર પહેરવા માંડ્યાં, પરંતુ અતલ્ક્યાસથી અન્યસ્થાનનું આભરણ અન્યસ્થાને પડેલું. લાગી, કેટલેક સ્થાને તેણે પહેર્યા પણ તેને બરાબર બંધ બેસતાં આવ્યાં નહોતં. તે સેવકે અભરામણથી જાણ્યું નહિ. પછી ન્યાયાધિકારીએ નવિન શેઠની પુત્રીને તે આભરણો તેજ પ્રમાણે જલદીથી પહેરવાનું કહ્યું, એટલે તેણે નિરંતરના અભ્યાસથી માર્ગ દીકનને પોતાના સ્થાને આવર ધારણ કરી લીધાં, તે તેને બરાબર બંધ બેસતાં પણ આવ્યાં. તેથી તેને મળ્યાં આવવા લાગ્યાં. ફરી તેને ન્યાયાધિકારીએ કહ્યું કે 'એકદમ આ આભરણો પારી નાંખ.' તેણે તરતજ સત્વર સત્વર ઉતારી નાંખ્યાં. જુના શેઠની પુત્રીને તેમ ઉતારવાનું કહ્યું હતું ત્યારે તે સત્વર તે પ્રમાણે કરી રાકી નભેતી. અમારી ન્યાયાધિકારીએ નિશ્ચય કર્યો કે 'આ આભરણો નવિન શેઠની પુત્રીનાં મેળા. તે તેજ પ્રમાણે પુત્રીનાં નથી, તે તો કેવળ આને ગળેજ પડે છે.' આ ન્યાયાધિકારીને મેળાના મેળાના કાળે એટલે રાત્રીએ તે આભરણો નવાશેઠની પુત્રીને અપાવ્યાં. અને જાતે નવા શેઠની દરબમાં મોકલ્યો, કેમકે તેણે પુત્રીના બોલે પદ્ય અંગીકાર કરીને તેના આભરણોને જાતે આપ્યાં હતાં. આથી તેની પત્ની પણ મળી રહી થઈ.

(૫૧૪) અન્યોત્તર અને સૂત્રવિનય વિનિયોગમાં બધિર અને ટંકણકનું દષ્ટ

(આ કથા પાછળ ૧૪૧૨ મી ગાથાના વિવરણમાં આવી ગઈ છે તેથી ફરી નથી) ૧૪૪૨.

પાંચમું બહેરા ગામડીઆનું ઉદાહરણ.

અન્નં પુટ્ટો અન્નં જો સાહરૂ સો ગુરુ ન વહિરો વ્વ ।

ન ય સીસો જો અન્નં મુળેરૂ પરિમાસણ અન્નં ॥ ૧૪૪૩ ॥

બહેરા મનુષ્યની પેઠે જે ગુરૂ અન્ય વાત પૂછવામાં આવી હોય અને આપે, તે ગુરૂ અચોગ્ય છે; અને જે અન્યથા સાંભળીને બીજાને અન્યથા કં પણ અચોગ્ય છે. (આ ઉદાહરણ પૂર્વે આવી ગયું છે, એટલે ફરી નથી ઉદાહરણનો ઉપનય એ છે કે જે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ આદિની યોગ્યતા વિના સ્વ બોલે તે શિષ્યપણાને યોગ્ય નથી, તો પછી ગુરૂપણાને તો યોગ્ય ક્યાંથીજ હો

છઠું ટંકણક સાથેના વ્યવહારનું ઉદાહરણ.

અક્ષેવ-નિણય પસંગદાણગહણાણુવત્તિણો દોડવિ ।

જોગા સોસાયરિયા ટંકણ-વણિઓવમા સમણ ॥ ૧૪૪૪ ॥

અહવા ગુરુવિણય-સુયપ્પયાણમ્હવિણિઓગઓ દોડવિ ।

નિજ્જરલાભયસહિયા ટંકણ-વણિઓવમા જોગા ॥ ૧૪૪૫ ॥

સિદ્ધાન્તમાં કહેલ ટંકણક અને વણિકની પેઠે, આક્ષેપ અને નિર્ણય, પ્રા દેશ અને તેનું ગ્રહણ, તેને અનુસરનારા શિષ્ય તથા આચાર્ય બન્ને અનુયોગને અથવા ગુરૂવિનય અને શ્રુતપ્રદાન રૂપ ભાંડના વિનિયોગથી શિષ્ય તથા આ નિર્જરાનો લાભ થાય છે, તેથી ટંકણક અને વણિકના જેવા તે બંને ગુરૂ અને યોગને લાયક છે. ૧૪૪૪-૧૪૪૫.

ઉત્તરદિશામાં આવેલા મ્હેચ્છ દેશમાં ટંકણ નામના મ્હેચ્છો રહેતા હતા, તે દેશમાંથી આવેલા વેપારીઓ પાસેથી સુવર્ણના બદલામાં કરિઆણું ખરીદતા, વેપારીઓ મ્હેચ્છની ભાષા જાણતા નહિ, અને મ્હેચ્છો તેમની ભાષા જાણતા ન બંને જણાઓ વ્યવહાર ચલાવવાને સુવર્ણનો અને કરિઆણાનો ઢગલો કરતા, સુધી એક બીજાની ઇચ્છા મુજબ તે ઢગલા થતા નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ તે ઉઠાવતા નહિ, જ્યારે બંનેને સંમત થાય, ત્યારે તેઓ તેપરથી હાથ ઉઠાવી પ્રમાણે અન્યોન્ય વ્યવહાર કરતા.

આ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે, જેમ ટંકણકો અને વેપારીઓ એક ઇચ્છા પૂર્ણ થતા સુધી સુવર્ણનો અને કરિઆણાનો ઢગલો કરે છે, તેમ શિષ્ય પક્ષ કરીને ત્યાં સુધી પૂછે કે જ્યાં સુધી સૂત્રાર્થ ખરાબર સમજી શકાય; પરંતુ ભ અહંકાર આદિવડે સૂત્રાર્થ ખરાબર સમજ્યા વિના ગમે તેમ આગળ ચાલ્યો ન પણ શિષ્યને ત્યાં સુધી નિર્ણય કરી આપે, કે જ્યાં સુધી તેને ખરાબર સૂત્રા શકાય. અને પ્રાસંગિક પણ એટલુંજ કહે કે જેટલું શિષ્ય ગ્રહણ કરી શકે, એ ન કહે. શિષ્ય પણ ચોતાની શક્તિ મુજબજ ગ્રહણ કરે, વધારે ગ્રહણ ન કરે. યોગ્યતાનુસાર શ્રુતોપદેશ દેનાર અને ગ્રહણ કરનાર આચાર્ય અને શિષ્ય બં ગને લાયક છે.

વિનયથી નમ્ર, બે હાથ જોડીને પૃચ્છા કરનાર, ગુરૂના અભિપ્રાયને અનુસાં ધત્યાદિ શિષ્યના ગુણોવડે આરાધિત ગુરૂમહારાજ બહુ પ્રકારનું શ્રુત શિષ્યને ૨ છે-શીખવે છે. ૧૪૫૧.

એજ અર્થ લાખ્યકાર સ્પષ્ટ કરે છે.

વિળઓળઓઽભિવંદઈ પઢઈ પુચ્છઈ પડિચ્છઈ વા ણં ।
પંજલિયહોઽભિમુહો કયંજલી પુચ્છણાઈસુ ॥ ૧૪૫૨ ॥
સદ્દહઈ સમત્યેઈ ય કુળઈ કરાવેઈ ગુરુજનાભિમયં ।
છંદમણુયત્તમાણો સ ગુરુજનારાહણં કુળઈ ॥ ૧૪૫૩ ॥

વિનયાવનત એટલે ગુરૂને વંદન કરે, તેમની પાસે ભણે, અને પૂછે, અને શ્રદ્ધ પ્રાંજલી એટલે કંઈ પૃચ્છા વિગેરે કરતાં ગુરૂ સન્મુખ બે હાથ જોડીને ઉભો રહે; એટલે ગુરૂને સમ્મત હોય તે પોતે માન્ય કરે, તેનું સમર્થન કરે, તે કાર્ય પોતે બીજા પાસે કરાવે. એ પ્રમાણે વર્તનાર શિષ્ય ગુરૂજનની આરાધના કરે છે. ૧૪૫

બીજી રીતે ચોગ્યાચોગ્ય શિષ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.

સેલઘણ-કુડગ-ચાલણિ-પરિપૂળગ-હંસ-મહિસ-મેસે ય ।

મસગ-જલૂગ-વિરાલી-જાહગ-ગો-મેરિ-આમીરી ॥ ૧૪૫૪ ॥ ૧૨

પાષાણ અને મેઘનું-ધડાનું-ચાલણીનું-સુધરી (પક્ષી વિશેષ)ના માળાનું મહિષનું-બકરાનું-મશકનું-જળોનું-બિલાડીનું-જાહકનું-ગાયનું-ભેરીનું-અને અ એ ચૌદ ઉદાહરણો શિષ્યની ચોગ્યતા અને અચોગ્યતાના વિષયમાં છે. ૧૪૫૪.

એ ઉદાહરણોમાંનું 'પહેલું' પાષાણ અને મેઘનું ઉદાહરણ લાખ્યકાર કહે

ઉલ્લેક્ષણ ન સકો ગજ્જઈ ઇય મુગસેલઓડરન્ને ।

તં સંવટ્ટયમેહો સોહં તસ્સુપ્પરિં પડઈ ॥ ૧૪૫૫ ॥

રવિહ ત્તિ ઠિઓ મેહો, ઉલ્લોડમિ નવ ત્તિ ગજ્જઈ ય સેલો ।

સેલસમં ગાહેસ્સં નિન્વિજ્જઈ ગાહગો एवं ॥ ૧૪૫૬ ॥

આયરિણ સુત્તમ્મિ ય પરિવાઓ સુત્ત-અત્થપલિમંયો ।

અન્નેસિંપિય હાણી, પુટ્ટાવિ ન દુદ્ધયા વંજ્ઞા ॥ ૧૪૫૭ ॥

બુદ્ધેવિ દોળમેહે ન કણ્ઠમોમાઓ લોટ્ટણ ઉદયં ।

ગહણ-ધરણાસમત્થે ઇય દેયમહિત્તિકારિમ્મિ ॥ ૧૪૫૮ ॥

અરણ્યમાં (પર્વત નજીક પ્રદેશમાં) એક મુદ્ગશૈલ (મગ જેવડો કળો અભિમાનથી ગર્જના કરવા લાગ્યો, કે મને કોઇપણ ભિંજાવી શકે તેમ નથી. તે જીને સંવર્તક મેઘ તેનાપર સાત રાત્રિ-દિવસ વર્ષ્યા. પછી હવે તે ભીંજાયો હે માનીને મેઘ વર્ષતો બંધ રહ્યો. એટલે પત્થર બોલ્યો કે 'જો હું ભીંજાયો ન પ્રમાણે પત્થર જેવા શિષ્યને શ્રુત શ્રદ્ધ કરાવીશ એમ માનીને ગુરૂ પ્રયાસ કે

ધત્યાદિ કારણોથી એવા અયોગ્ય શિષ્યને ભણાવવામાં વળતનો દુરપયોગજ થા
ગાયના ઘણીવાર આંચલ સ્પર્શને ઘણીવાર પર્યન્ત દોહ્યા છતાં પણ જેમ દૂધ
તેમ તેવા શિષ્યને ભણાવવાથી કંઈ પણ ફળ નથી થતું. છતાં જે આગ્રહથી તે
ભણાવે તે તે ગુરૂએ આગમમાં કહ્યા મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતું નેહએ.

આથી ઉલટું યોગ્ય શિષ્ય માટે દ્રોણમેધનું ઉદાહરણ આપે છે. આકાશ
વૃષ્ટિના જળ બિંદુઓવડે ધડો ભરાય, તેટલા જળ પ્રમાણ વર્ષનાર મેધને દ્રોણ
એવો દ્રોણમેધ વર્ષ્યા છતાં તેનું એટલું બધું વધેલું પણ પાણી કાળીભૂમિમાં
ચાલ્યું જતું નથી, પરન્તુ તે ભૂમિમાંજ સમાઈ જાય છે. એ પ્રમાણે કોઈ શિષ્ય
હોય કે જે ગુરૂમહારાજે કહેલું સર્વ ગ્રહણ કરી લે, તેમાંથી એક અક્ષર પણ ૮
ન જવા દે. એવા સૂત્રાર્થને ગ્રહણ તથા ધારણ કરવામાં સમર્થ અને શિષ્ય-
પરંપરાએ આપવાથી સૂત્રાર્થનો વિચ્છેદ નાહ થવા દેનાર એવા યોગ્ય શિષ્ય
ત્રાર્થરૂપ શ્રુત આપવું, પરન્તુ પૂર્યોક્ત અયોગ્ય શિષ્યને ન આપવું, કેમકે તેથી
દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૫૫-૧૪૫૮.

બીજું ધડાનું ઉદાહરણ કહે છે:—

માવિય ઇયરે ય કુડા અપસત્ય-પસત્યમાવિયા દુવિહા ।

પુષ્પાર્દિહિં પસત્યા સુર-તેષ્ઠાર્દિહિં અપસત્યા ॥ ૧૪૫૯ ॥

વમ્મા ય અવમ્માવિ ય પસત્યવમ્મા ઉ હોંતિ અગેજ્ઞા ।

અપસત્યઅવમ્માવિ ય, તપ્પડિવક્કવા ભવે ગેજ્ઞા ॥ ૧૪૬૦ ॥

કુપ્પવયણઓસન્નેહિં માવિયા એવમેવ માવકુડા ।

સંવિગ્ગેહિં પસત્યા વમ્માડવમ્મા ય તહ ચેવ ॥ ૧૪૬૧ ॥

જે ઉળ અમાવિયા તે ચડવિહા, અહવિમો ગમો અન્નો ।

છિટ્ઠકુડ-ભિન્ન-સ્વંદે સગલે ય પરુવણા તેસિં ॥ ૧૪૬૨ ॥

(ભાવિત અને અભાવિત એમ બે પ્રકારના ધડા હોય છે.) તેમાં ભાવિતધડ
કેટલાક પ્રશસ્તભાવિત અને કેટલાક અપ્રશસ્ત ભાવિત એમ બે પ્રકારના હોય છે
દિવડે ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત અને મદિરા તેલ આદિવડે ભાવિત તે અપ્રશસ્ત
વળી તે દરેક વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. તેમાંના પ્રશસ્ત ભા
છતાં વામ્ય હોય અને અપ્રશસ્ત ભાવિત જે અવામ્ય હોય તે તે ધડા અગ્રાહ્ય છે,
વિપરીત ધડા ગ્રાહ્ય છે. ભાવધડા તરીકે જીવો પણ એજ પ્રમાણે છે. એમાં કુપ્રા
દિના સમીપપણાથી ભાવિત તે અપ્રશસ્ત ભાવિત અને સાધુઆદિના સંગથી
પ્રશસ્ત ભાવિત ગણાય છે, પુનઃ તે વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે બે પ્રકારે છે.
અ ભાવિત ધડા છે તે પણ ચાર પ્રકારે છે આ ધડાઓનો બીજો પ્રકાર જાણવો. ૧
ફાટેલો ૩ ભાગેલો ૪ પૂર્ણ. ૧૪૫૯-૧૪૬૨.

એજ દૃષ્ટાંતને વિશેષ કહે છે:—ધડા બે પ્રકારના હોય છે, જે નવા પાકીને તૈયાર
પુખ્ત-જળ-તેલ આદિ વસ્તુને અંગે ન વપરાયેલા હોય, તે અભાવિત ધડા કહે
અને જે તે વસ્તુને અંગે વપરાયેલા હોય, તે ભાવિત ધડા કહેવાય છે, તેમાં

વાસનાવાળા પુખ્ત્યાદિ રાખવામાં વપરાએલા હોય તે પ્રશસ્ત ભાવિન કહેવાય અને અશિષ્ટ નેશ આદિ અશુભ વસ્તુ રાખવામાં વપરાએલા હોય તે અપ્રશસ્ત ભાવિન કહેવાય. વધી પ્રશસ્ત ભાવિત વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારના છે. વામ્ય એટલે કે પ્રશસ્ત અથવા અપ્રશસ્ત જે ભાવ લાગ્યો હોય તે તણ દે તે વામ્ય, અને જે ભાવ ન લાગે તે અવામ્ય. એ પ્રકારે અપ્રશસ્ત ભાવિન પણ વામ્ય અને અવામ્ય એમ બે પ્રકારના છે. એમાં જે પ્રશસ્ત ભાવ તણ દેનાર થયો તે અગ્રાહ્ય છે, તથા જે અપ્રશસ્તભાવ નહિ તજનાર થયો તે અપ્રશસ્ત અવામ્ય તે પણ અગ્રાહ્ય છે; પરંતુ એથી વિપરીત જે પ્રશસ્તભાવ નહિ તજનારા અને અપ્રશસ્તભાવ તજનારા થયા હોય, તે ચારી મુજબ એ પ્રશસ્ત અવામ્ય જેમ દ્રવ્ય થયો છે, તેમ ભાવ થયો તરીકે જીવો પણ પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત નહિ તજનાર થાવનાર શિષ્ય-જીવો ભાવિત ને અભાવિનાદિ બેદવાળા છે. એમાં પ્રશસ્ત આદિના સંસર્ગથી ભાવિત તે અપ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે અને અશિષ્ટ આદિના સંસર્ગથી ભાવિત તે પ્રશસ્તભાવિત કહેવાય છે. એની વામ્ય અને અવામ્ય ભાવનાના સંસર્ગથી રીતેજ સમજવી, એટલે કે પ્રશસ્તભાવ વમનાર અને અપ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર અગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્ય છે, અને એથી વિપરીત એટલે પ્રશસ્તભાવ નહિ વમનાર તથા પ્રશસ્ત-અપ્રશસ્ત ભાવ વમનાર શિષ્ય ગ્રાહ્ય-ગ્રાહ્ય છે.

કરતો હતો અને બીજા કાને નીકળી જતો હતો.’ આ પ્રમાણે સાંભળીને પત્થર બોલ્યો કે ‘તમે બન્ને ધન્ય છો, કેમકે તમારે તો અર્થ પ્રવેશ કરે છે અને , છે, પરંતુ મારે તો તેમ પણ થતું નથી.’ ૧૪૬૩-૧૪૬૪

પૂર્વોક્ત ઉદાહરણના અનુસારે શિષ્યોની પણ ચોગ્યાચોગ્યતા જાણવી; કહેલા ત્રણ પ્રકારના શિષ્યો ગુરૂની પાસે વ્યાખ્યાન સાંભલી ઉઠીને બીજે માંહોમાંહે કેહેતા હવા-તેમાં પ્રથમ સંછિદ્ર ઘટ સમાન શિષ્ય બીજાઓને કહે ‘ગુરૂસમીપે હું હતો ત્યારે જે સૂત્રાર્થ તેમણે કહ્યો હતો તે મને સાંભરતો અત્યારે એમાંનો એક અક્ષર પણ યાદ નથી.’ જેમ નીચે છિદ્રવાળા ઘડામાં ન પણ ધાન્યાદિ વસ્તુ, ઘડો એક સ્થાને પડ્યો હોય, ત્યાં સુધી તેમાં રહે છે, તે સ્થળેથી ઉપાડીએ કે તરતજ તેમાંની સઘળી વસ્તુ છિદ્રદ્વારા નીકળી જાય રીતે એવા શિષ્યો પણ જ્યાં સુધી ગુરૂ પાસે બેસીને સૂત્રાર્થ શ્રવણ કરે, ત્યાં તેમને સ્મરણ રહે, પણ ત્યાંથી ઊઠ્યા પછી એક અક્ષર પણ યાદ ન રહે. સંછિદ્ર શિષ્યની વાતો સાંભળીને ચાલણી સમાન શિષ્ય બોલ્યો, ‘ભાઈ! તું તો માર દરજ્જે સારો છે, કેમકે જ્યાં સુધી તું ગુરૂ પાસે રહ્યો, ત્યાં સુધી તો તેં એ જુમાં રાખ્યું, અને પછી વિસ્મરણ થયું; પરંતુ મારે તો ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થ પેશીને બીજા કાનમાંથી નીકળી ગયો, જેમ ચાલણીમાં આટો આદિ ઉપરથી અને નીચેથી જતો રહે તેમ ક્ષણવાર પણ દ્વિધ્યમાં એની સ્મૃતિ નથી રહી.’ અ હકીકત સાંભળીને મુદ્ગશૈલ જેવો શિષ્ય બોલ્યો, ‘અરે ભાગ્યો! તમે બન્ને શ્રેષ્ઠ છો. કારણ કે તમારે ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થ એક કાનમાં પેશીને બીજા કાનેથી ગયો, એટલુંએ થયું, મારે તો એટલું પણ ન થયું, પત્થરપર પડેલું પાણી અંદરના ભાગમાં જરા પણ જતું નથી, તેમ મારે ગુરૂએ કહેલ સૂત્રાર્થનો અ અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ પામ્યો નથી.’ આ પ્રમાણે આ ત્રણ પ્રકારના શિષ્યો પતા સમજવી. ૧૪૬૩-૧૪૬૪

હવે એ ચાલણી ઉદાહરણના પ્રતિપક્ષમાં ખઉર ક્રમઠકનું ઉદાહરણ કહે સાથે બીજું સુધરીના માળાનું ઉદાહરણ કહે છે.

તાવસખરકિઢિણયં ચાલણિપડિવકૂલુ ન સવઙ્ગ દવંપિ ।

પરિપૂણગમ્મિ ઉ ગુણા ગલંતિ દોસા ય ચિદ્વંતિ ॥ ૧૪૬૫ ॥

ચાલણીના પ્રતિપક્ષમાં ખઉર કઠિનનું ઉદાહરણ છે, તેમાં નાખેલ દ્રવ-પ્રવાહી વસ્તુ હોય પણ તે નીકળતી નથી; સુધરીના માળા જેવા શિષ્યમાંથી નીકળી જાય છે અને દાષો રહે છે. ૧૪૬૫.

તાપસોના ભોજનાદિ મારેનું ઉપકરણ વિશેષ, તેને ખઉર ક્રમઠક કહેવાય છે ઉદાહરણ ચાલણીના પ્રતિપક્ષમાં છે. આ ઉપકરણ વાંસ શુભ આદિને અતિ સ કુટીને ક્રમઠકના આકારે બનાવેલું હોય છે. એ ઘણું નિખર હોય છે, તેથી તેમાં ગ પ્રવાહી પદાર્થ નાખેલ હોય, તોપણ તેમાંથી તે નીકળતો નથી. એવીજ રીતે તેના જે શિષ્ય હોય, તે ગુરૂએ કહેલું સર્વ યાદ રાખે છે, જરાપણ ભૂલી જતો નથી, શિષ્ય હોય તે આદ્ય છે, તેજ અનુયોગને લાયક છે. પણ પૂર્વોક્ત ચાલણી આ શિષ્યો ચોગ્ય નથી.

તે શંકાઓના સમાધાનોમાં ચારિત્રની નિર્મલતાની ચહાના રાખનાર બા અને મૂર્ખ મનુષ્યોને પણ ઉપકાર થાય એટલા માટે તત્ત્વના જાણકારોએ સૂત્રો ધામાં રચેલા છે, ખેલનાં કહેલ વસ્તુ બીજી વખત કહેવામાં આવે છે તેમાં ખેલનાં કહેલનો કોઈ કારણથી નિષેધ કરવો હોય અથવા નિષેધ કર્યો હોય છ લીધે આજ્ઞા દેવી હોય અથવા તે વસ્તુમાં કંઈક વિશેષતા જણાવવી વખત કહેવામાં આવતું એક વાક્ય પણ નિષ્પ્રયોજન નથી, ને કાલ અકાલ આદિમાં પ્રત્યક્ષ છે માટે તે શંકા નકામી છે. ૧૪૬૬

હવે હંસનું ઉદાહરણ કહે છે.

અંવત્તજેણ જીહાઈ કૂચિયા હોઈ સ્ત્રીરમુદગમ્મિ ।

હંસો મોત્તજૂળ જલં આઈયઈ પયં તહ સુસીસો ॥ ૧૪૬૭ ॥

હંસની જીભ ખાટી હોવાથી પાણીમાંના દૂધના દ્રાવ્ય થઈ જાય છે, ને મૂકીને હંસ દૂધ પી જાય છે; તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ દોષો તણને ગુણો ગ્રહણ કરે

કોઈ ભાજનમાં દૂધ અને પાણી મેળવીને તે હંસને પીવા માટે મૂક્યું હંસની જીભ સ્વાભાવિક આમ્લ (ખાટી) હોવાથી, જળ મિશ્રિત દૂધમાં તે એટલે જીભની ખટાશથી પાણીમાંનું દૂધ મળીને પરપોટા જેવા તેના દ્રાવ્ય થ તેથી હંસ એ પાણી મૂકીને પરપોટા જેવું થએલું દૂધ પી જાય છે; તેવી ચોખ્ખ-સુશિષ્ય હોય છે, તે ગુરૂના દોષો તણ દધને માત્ર તેમના ગુણોજ ગ્રહણ કરે

હવે પાડાનું ઉદાહરણ કહે છે.

સયમવિ ન પિયઈ મહિસો ન ય જૂહં પિયઈ લોહિયં ઉદગં ।

વિગ્ગહ-વિક્કહાહિં તહા અયકપુચ્છાહિ ય કુસીસો ॥ ૧૪૬૮ ॥

જળાશયમાં પેઠેલો જંગલી પાડો, જેમ પોતે ડાળેલું પાણી પોતે પીતો બીજા ટોળાને પીવા દેતો નથી; તેમ કુશિષ્ય પણ કલહ તથા વિક્કથાદિવડે તથા ગરની અયોગ્ય પૃચ્છાથી વ્યાખ્યાન ડાળી નાખે છે, ને તેથી તેમાંનું પોતે કંઈ ગ્ર નથી અને બીજાઓને પણ ગ્રહણ કરવા દેતો નથી. ૧૪૬૮.

જેમ કોઈ જંગલી પાડો પોતાના ટોળા સાથે કોઈ જળાશયમાં પેશીને તેમાં આમ તેમ ઉછાળીને ડાળું કરી નાખે છે, તેથી એ મલિન થએલું પાણી એ પીતો નથી અને બીજા ટોળાને પણ પીવા દેતો નથી; તેવીજ રીતે કુપાત્ર શિ વ્યાખ્યાન મંડળીમાં આવીને ગુરૂ સાથે અથવા બીજા કોઈ શિષ્ય સાથે કલહ કરે કરે, અસંબદ્ધ અયોગ્ય વગર વખતની પૃચ્છા આદિથી વ્યાખ્યાન ડાળી નાંખે એ વ્યાખ્યાનમાંથી પોતે કંઈ ગ્રહણ કરે નહિ અને બીજા શિષ્યાને પણ ગ્રહ દે નહિ. ૧૪૬૮. હવે તે પાડાથી ઉલટું ચેટાનું ઉદાહરણ કહે છે.

અવિ ગોપયમ્મિવિ પિવે સુદિઓ તણુયત્તજેણ તુંડસ્સ ।

ન કરેઈ કલ્હસતોયં મેસો એવં સુસોસોઽવિ ॥ ૧૪૬૯ ॥

અંગ સંકેતીને આગલા ખંને પગે નમીને તેનું નાનું સુખમાત્ર આગલ જળથી ભરેલા ગોપદમાંથી (ગાયના પગથી પડેલા ખાડામાંનું પાણી) પણ મેડું પીએ છે, પરંતુ તે તેને ડાળી નાંખતું નથી, તેવી રીતે સુશિષ્ય પણ ગુરૂ પાસેથી

સીસા પડિચ્છગાળં મરોત્તિ તેઽવિય દુ સીસગમરોત્તિ ।

ન કરેતિ સુત્તહાળી અન્નત્યવિ દુલ્લહં તેસિં ॥ ૧૪૭૨ ॥

કાલે આ ગાયને બીજે દોહશે, તો આને નિરર્થક ચાર (ધામ) શા મ એ પ્રમાણેનો વિચાર અને વર્તન ચારે જણાએ કરવાથી ગાય મરી ગઈ, તે નિન્દા ને હાની થઈ, અને ગૌહત્યા લાગી. મહારી નિન્દા ન થાઓ, અને વર્ણ કરનાર, પણ ન ગણાઈએ કેમકે જો એમ થશે તો ફરીથી કોઈ બીજી ગાય અ (એમ માનીને ચાર નીરી) વળી ફરીથી એને હમેજ દોહીશું, અને બીજા પણ અનુગ્રહ થશે. એ પ્રમાણે આગન્ટુક શિષ્યો વિચારે કે ગુરૂનો વિનય કરવો શિષ્યોનો આચાર છે. અમારે શુ ? તે શિષ્યો વિચારે કે આ નવીન શિષ્યો ગુરૂ કરશે. કેમકે હમણાં તેમને તે વધારે વહાલા છે, એ રીતે એક બીજાની ધષ વિનય ન કરે, તો તેમને સૂત્રની હાની થાય અને અન્યત્ર બીજે સ્થળે પણ તેમને થાય. ૧૪૭૩ થી ૧૪૭૫.

કોઈ યજમાને વેદના અંદર રહેલા અધ્યયનના નિમિત્તભૂત ચરણ શબ્દે બોલ ચતુઃચરણદ્વિજ (કોઈ ચાર આહાર) ને એક ગાય દક્ષિણામાં આપી, અને કે ચારેજણા આ ગાયને વારાફરતી દોહજો. અને બીજા ચાર આહારોને પણ તેણે આપીને તેમને પણ એજ પ્રમાણે વારાફરતી દોહવાનું કહ્યું. હવે પહેલાં જે ચાર ગાય આપી, તેમાંનો એક મોટો આહાર પ્રથમ તે ગાયને પોતાને ઘેર લઈ ગયો પછી ચારો આપતી વખતે તેણે વિચાર્યું કે આ ગાયને વારાફરતી દોહવાની આજે એને નકામો શામાટે ચારા નાંખુ ? કાલે જે બીજે લઈ જશે તે દોહશે ને ચારે એમ વિચારીને તેણે ચારો નાખ્યો નહિ. બીજે દિવસે બીજે આહાર ગાય તેણે પણ એજ પ્રમાણે કર્યું, એ રીતે ત્રીજાદિવસે ત્રીજાએ અને ચોથા દિવસ આહારે પણ કર્યું, એટલે ચારા વિના દોહવાતી એ ગાય બિચારી થોડાજ દિવસ પામી. આથી એ સમ્રાજાને ગૌહત્યા લાગી, લોકોમાં નિન્દા થઈ અને ફરી બીજા પાસેથી ગાય નહિ મળવાથી હાની પણ થઈ. ૧૪૭૬.

હવે પેલા બીજા જે ચાર આહારો ગાય લઈ ગયા હતા, તેમાંના પહેલા પ્રથમ દિવસે ગાય દોહીને વિચાર્યું કે જો હું ગાયને ચારો નહિ આપું તો લોકો થશે, અને ચારો નહિ મળવાથી ગાય મરી જશે એથી ગૌહત્યા લાગશે, ને લો દાન આપશે નહિ, તેથી એમ ન થાય તેટલા માટે હું તેને ચારો આપું, જો ન તો ગૌહત્યાના કલંકથી અમને બીજા કોઈ ફરી ગાય આપશે નહિ. વળ ચારો આપવાથી ઘણો લાભ થશે, કેમકે ચારો ખાવાથી પુષ્ટ થએલી ગાયને બીજા વારે હુંજ દોહીશ અને બીજા દોહશે તો એમાં પણ મહત્તે ઉપકાર એમ માનીને તેણે ચારો આપ્યો. એ પ્રમાણે બીજાઓએ પણ ચારો આપ્યો. એ બચી, સૌને દુધ મળ્યું, અને તેમની પ્રશંસા થઈ.

એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે. ગુરૂનો વિનય કરવામાં પોતાના શિષ્યો એમ વિચારે કે ‘ અહીં ભણવા આવેલા બીજા શિષ્યો ગુરૂનો વિનય કર શા માટે કરીએ ? કેમકે તે શિષ્યોનેજ હમણાં ગુરૂ મહારાજ વધુલ છે, માટે વિ વાની ફરજ તેમની છે, અને એ આવેલા શિષ્યો વળી એવું વિચારે કે ગુરૂનો વિ

કોનો આચાર એમના શિષ્યોનો છે, અમારે શું? અમે તો કોણ વિચારીએ છીએ? આ પ્રમાણે બન્ને જણા વિચારીને કોઈ પણ ગુરૂનો કોઈ પણ વિનય-સ્વચ્છતા નહોતી, તેથી ગુરૂ પીડા પામવાથી, તે શિષ્યોને સૂત્રાર્થની દાની થાય અને બન્ને જણા સહુ તેમને એવી પ્રવૃત્તિથી સૂત્રાર્થ દુર્લભ થાય અને અવર્જવાદ વ્યવસ્થાની સાધના દ્વારા આ પ્રમાણે દુર્વિનીત શિષ્ય મારે સમજાયું, અને મુવિનીત શિષ્ય મારે સમજાયું. એટલે કે બીજેથી ભણવા આવેલા શાધુઓ વિચારે કે જમનમાં જમન દુર્લભ ત્રીનરાગ પ્રણીત સૂત્રાર્થ આપે છે તેથી એમનો ઉપકાર કોઈ પ્રકારે થઈ શકે તેમ નથી. વળી હમારા વેચાવચ્ચથી જો શિષ્યો ભણે તો તેથી પણ હમને નિર્જન થઈ જાય. આ શિષ્યો વિચારે કે હમને સંસારથી તાર્યા અને વળી પરમદુર્લભ સૂત્રાર્થ મારે મળે. આ મહારાજ હમારા ઉપકારી છે. મારે તેઓની વેચાવચ્ચ કચ્ચી તો હમારી કચ્ચી. ૧૮૭૩-૧૮૭૫. હવે ભેરીનું ઉદ્ઘાટન કરું છું.

કોમુદ્યા તહ સંગમિયા ચ ડમ્બુગાઢ મેરીઓ ।

કન્હસ્સાસિ ણ્હુતયા અસિવોવસમી ચડન્યો ડ ॥ ૧૪૭૬ ॥

મકપસંસા ગુણગાહિ કેસયો નેમિવંદનુગદંતા ।

આમરયણસ્સ હરણં કુમારમંને ચ પુયજુદં ॥ ૧૪૭૭ ॥

નેહિ જિઓડમ્હિ ત્તિ અહં અસિવોવસમી ચ સંપદાણં ચ ।

હમ્પાસિયવોસળયા પસમડ ન ચ જાયણ વત્તો ॥ ૧૪૭૮ ॥

આગંતુવાહિલ્લોભો મહિહ્લિમોલ્લેગ વંચકંદનયા ।

અટાઆગાળણ અન્ન મેરિ અત્તમ દવણં ચ ॥ ૧૪૭૯ ॥

(૫૨૬) * ધી વેચનાર આભીર આભીરીનું દષ્ટાન્ત ને ઉપનય.

કરનાર એવા બીજા રક્ષક પુરૂષની જેમ, જે શિષ્ય એ પ્રમાણે અન્યદર્શનીન થથી મિશ્ર ન કરે-અખંડ રાખે તેજ લાયક શિષ્ય છે. ૧૪૭૬ થી-૧૪૭૯.

હવે આભીરીનું ઉદાહરણ કહે છે.

मुक्तं तया अगहिण दुपरिगहियं कयं तया, कलहो ।

પિટ્ટણ-અગ્નિચરવિક્રય ગણસુ ચોરા ય ઝળગ્યે ॥ ૧૪૮૦ ॥

(આભીરી) ‘ અહણ કયાં સિવાય તે’ ઘડો મૂકી દીધો તેથી તે ભાંગ (આભીર:-) ‘ તે’ બરાબર અહણ ન કર્યો, તેથી ભાંગી ગયો. ’ આમ કહેવા કહ્યો થયો. આભીરે આભીરીને મારી, મોઢું થવાથી બીજા વેચનારા આદ તેથી ધીનું મૂલ્ય ઓછું આવ્યું અને માર્ગમાં ચોરોએ સર્વ લુપ્તી લીધું. ૧૪૮૦

કોઇ ગામ અથવા ગોકુળમાંથી એક આભીર (ભરવાડ) પોતાની ધીના ઘડા ભરીને ગાડી લઇને શહેરમાં તે વેચવા ગયો. શહેરમાં વેચવાના સ્થ કરીને ગાડી છોડી, ત્યાંની ભૂમિ ઉપર આભીરી ઉભી રહી, અને આભીર ગાડી ધીના ઘડા લઇને તેને આપવા લાગ્યો. એવામાં ઉપયોગ રહિત ઘડો આપત લેતાં એક ઘડો નીચે પડી ગયો અને કુટ્યો, આથી આભીરી ગુસ્સે કે-‘ અરે ! અભાગીઆ શહેરની સ્ત્રીઓના મુખ જોવામાં તક્ષીન થએલા તે’ મેં અહણ કયાં સિવાય મૂકી દીધો તેથી ભાંગી ગયો. ’ સ્ત્રીના આવા વચનથી પણ ગુસ્સે થઇને બોલ્યો કે-‘ હે રાંડ ! તુંજ શહેરના યુવાનોના મુખ જોવામાં થઇ ગઇ છે, તેથી ઘડો બરાબર અહણ કર્યો નહિ, એટલે ભાંગી ગયો. ’ આ પ્ર સ્પર બોલવાથી બન્નેને કહ્યો થયો, આભીરે સ્ત્રીને મારી, બંનેના કહ્યાથી બ પણ ઢાળાયું, જે વધ્યું તે અસૂરે વેચવાથી મૂલ્ય પણ ઓછું આવ્યું, ધી વેચવા બીજા લોકો મોઢું થવાથી ચાલ્યા ગયા, અને આ બે જણા એકલાજ રહ્યા, બ બીજા સાથ વિના જવા લાગ્યા, માર્ગમાં ચોરો મળ્યા, તેમણે ગાડી-બળદ-અને ડ લઇ લીધું. ૧૪૮૦. એ ઉદાહરણનો ઉપનય આ પ્રમાણે છે.

मा निण्हवह य दाउं उवजुज्जिय देहि किं विचिंतेसि ? ।

વિજ્ઞામેલિયદાણે કિલિસ્સસી તં ચડહં ચેવ ॥ ૧૪૮૧ ॥

હે આચાર્ય ! એ પ્રમાણે આપીને હવે અસત્ય ન બોલો, ઉપયોગ રાખીને આપો, શું વિચારો છો ? એમ અયોગ્ય સૂત્રાર્થ આપવાથી આપણે બન્ને પામીએ છીએ. ૧૪૮૧.

સૂત્રાર્થની પુનરાવૃત્તિ કરતાં કંઈક વિપરીત બોલતા શિષ્યને જાણીને આચાર્ય ભૂલ સુધારવાને શિખામણ આપે, ત્યારે મૂર્ખ શિષ્ય કહે કે ‘ મહારાજ ! તમેજ મ પ્રમાણે શીખવ્યું છે, અને હવે શીખામણ શાની આપો છો ? એમાં તમારોજ દો મને શાની શીખામણ આપો છો ? આથી આચાર્ય કહે કે ‘ ભાઈ ! મેં તને એ નથી શીખવ્યું. ’ ત્યારે નાલાયક શિષ્ય કહે ‘ અરે મહારાજ ! તમે સાક્ષાત્ એ મને સૂત્રાર્થ આપેલ છે, ને હવે અસત્ય કેમ બોલો છો ? ’ શિષ્યના એમ કહેવાથી ચાર્ય મહારાજ કંઈક મનમાં વિચાર કરે, એટલે પુનઃ તે નાલાયક શિષ્ય કહે કે ‘ રાજ ! શું વિચારો છો ? સારી રીતે ઉપયોગ રાખીને સૂત્રાર્થ આપો, અસત્ય રીતે સ

આપવાથી તમે અને હું બન્ને કલેશ પામીએ છીએ, આ પ્રમાણે પાતાના દોષ ન સંકલિ-
કર કરતાં ગુરના દોષોજ કહે, તેથી આભીરયુગલની પેઠે ગુર-શિષ્યને પરસ્પર વિવાદ ન હો-
વાય, અને કહ્યો અવાથી વ્યાખ્યાનમાં અન્તરાય પડે, તથા સ્વચાર્યની વાની વિરો-
ધેયો પ્રાપ્ત થાય.

આના પ્રતિપક્ષમાં બીજું ઉદાહરણ છે, કેઈ બીજો આભીર પાતાની સ્ત્રી મલિન બી-
લેવાને નગરમાં ગયો. ત્યાં જઈને ઘડો સ્ત્રીને આપતાં પડીને ભાંગી ગયો, એ સ્ત્રી તેને
કહું કે 'અરે ! મેં ઉપયોગ વિના તમને ઘડો આપ્યો, તેથી તે કદી ગયો' એમ કહીને
અંકુશ ગાંગંપરથી ઉતરીને વેરાએકું ધી ઘડાની હીખમાં એકડું કરવા લાગ્યો, તેથી મેં
તે એમ કહું કે 'મેં ઉપયોગ વિના અરાખર ઘડો અદણ ન ક્યો, તેથી તે અભી-
રના' એમ કહીને તે પણ તેની સાથે દોળાએકું ધી એકડું કરવા લાગી. તમ
અનોઅન્ય પાતાના દોષ ગ્રહણ કરવાથી કલેશ ન થયો, અને અને જો પોં મોકલે સ્ત્રીને
દેખાસર વેચીને બીજા સાથની સાથે જલદીથી ચેર ગયાં. આ પ્રમાણે, ગુર-શિષ્ય પેર
પાતાના દોષ અંગીકાર કરીને પરના દોષ છુપાવે અને પરસ્પર વિવાદ ન હો, તેને તેજ
સ્વાર્થ આપવા અને લેવાને ચોખ્ય છે, તેમજ તે નિર્જરાદિ લાભના બાળી થાય છે.

એ પ્રમાણે ચોખ્યાચોખ્ય ગુર-શિષ્યનું સ્વરૂપ બનાવીને હવે ઉપાદયાતકાર કહેવાય છે.

મળિયા જોગા જોગા સીના ગુરવો ચ તન્ય દો-દંડાર :

પેવાલિયગુણ-દોસો જોગો જોગમ્મ માનેજા ॥ ૧૪૮૨ ॥

સાચાચોખ્ય શિષ્ય અને ગુરનું સ્વરૂપ કહું : એ બંનેના ગુણ તમને લખવામાં આવેલા
ચોખ્ય ગુરુએ ચોખ્ય શિષ્યને સૂત્રાર્થ કહેવા.

હવે ઉપાદયાતકાર કહેવાને પ્રસ્તાવના કહે છે.

(૫૨૮)

પહેલો ઉદ્દેશ કહેવાનું કારણ ને ઉદ્દેશના ભેદો

કેટલા કાળ સુધી હોય? સામાયિક પ્રાપ્ત કરનાર કેટલા હોય? કેટલું અંતર હો
રહિત કેટલા કાળ સુધી તેના પ્રાપ્ત કરનાર હોય? કેટલા ભવ સુધી સામાયિક
એક ભવમાં કેટલા આકર્ષ થાય? સામાયિકવાળા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે? અ
કની નિરૂક્તિ ઇત્યાદિ દ્વારો કહેવાશે. ૧૪૮૩-૧૪૮૫.

ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્તિના દ્વારો અનુક્રમે આ પ્રમાણે કહેવાશે.

પ્રથમ ઉદ્દેશ એટલે વસ્તુનું સામાન્ય નામ કહેવું તે, જેમકે અધ્યયન, ત
એટલે વસ્તુનું વિશેષ નામ કહેવું, જેમકે સામાયિક, નિર્ગમ એટલે સામાયિક ક
ણું તે કહેવાશે, કયા ક્ષેત્ર અને કાળમાં સામાયિક ઉત્પન્ન થયું તે કહે
પુરૂષથી એ સામાયિક નીકળ્યું?, કયા કારણથી ગૌતમાદિ ગણધરો ભગવન્ત પા
યિક સાંભળે છે તે કારણ કહેવાશે. કયા પ્રત્યયથી ભગવન્તે સામાયિક ઉપ
અથવા કયા પ્રત્યયથી ગણધરો તેને સાંભળે છે તે રૂપ પ્રત્યય કહેવાશે. ત
શ્રદ્ધાન એ સમ્યક્ત્વ સામાયિકનું, જીવાદિ પદાર્થનો બોધ તે શ્રુત સામાયિકનું,
વિરતિ દેશવિરતિ એ ચારિત્ર સામાયિકનું એમ ત્રિવિધ સામાયિકનું લક્ષણ કહેવાશે
આદિનયોનું સ્વરૂપ અને એ નયો ક્યાં ક્યાં ઘટે છે તે, તથા કયા નયને કયું
માન્ય છે તે કહેવાશે. વળી સામાયિક એ શું છે? કેટલા પ્રકારનું છે? કેને
ક્યાં હોય છે? શામાં હોય છે? કેવી રીતે તે પ્રાપ્ત થાય છે? કેટલા કાળ પ
છે? એક સમયે સામાયિક પામેલા અને પામતા કેટલા હોય? પુનઃ સામા
યવાનું અંતર કેટલું હોય? અંતર રહિત સામાયિક પ્રાપ્ત કરનારા કેટલા ક
હોય? ઉત્કૃષ્ટથી કેટલા ભવ સુધી હોય? ઉત્કૃષ્ટથી કેટલા ભવ સુધી સામા
થાય? એક ભવમાં અથવા જુદા જુદા ભવમાં પુનઃ પુનઃ સામાયિકના આક
હોય? સામાયિકવાળા આત્મા કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે? તે, તથા સામાયિકની
(તેનો અર્થ) એટલાં દ્વારો હવે અનુક્રમે કહેવાશે. ૧૪૮૪-૧૪૮૫.

ઉપરોક્ત બન્ને ગાથાઓનો વિસ્તારાર્થ કહેવાને માટે લાખ્યકાર મહારાજ પ્રથ
અને નિર્દેશ સંબંધી શંકા-સમાધાન કહે છે.

उद्देशं निदिस्सइ पायं सामन्नओ विसेसोत्ति ।

उद्देशो तो पदमं निद्देशोऽणंतरं तस्स ॥ १४८६ ॥

(પહેલાં ઉદ્દેશ કહીને પછી નિર્દેશ શામાટે કહેવાય છે?) ઉંઘણું કરીને પહેલાં
ન્યથી વસ્તુનો ઉદ્દેશ કહીને પછી વિશેષપણે વસ્તુ નિર્દેશાય છે, (એમ શાસ્ત્ર અને
વ્યવહાર છે, વળી બોધમાં પણ પહેલાં સામાન્યકારનું ગ્રહણ થાય છે, અને પછીજ
પ્રકારનું ગ્રહણ થાય છે.) માટે વસ્તુના સામાન્ય કથનરૂપ પહેલાં ઉદ્દેશ અને પ
વિશેષ કથનરૂપ નિર્દેશ કરાય છે. ૧૪૮૬.

હવે ઉદ્દેશના આઠ ભેદ કહે છે.

नामं ठवणा दविण खेत्ते काले समासउद्देशे ।

उद्देशुद्देशम्मि य भावम्मि य होइ अट्टमओ ॥ १४८७ ॥ ૧૩૫૧૪

નામ ઉદ્દેશ-સ્થાપનાઉદ્દેશ-દ્રવ્યઉદ્દેશ-ક્ષેત્રઉદ્દેશ-કાલઉદ્દેશ-સમાસઉદ્દેશ-ઉદ્દેશ
અને આઠમો ભાવ ઉદ્દેશ એમ આઠ પ્રકારે ઉદ્દેશ છે. ૧૪૮૭

ગુરુ:—ભાઈ ! તહારા કહેવા મુજબ વાચ્ય અર્થથી અન્યત્ર પ્રત્યય માનવ તો સર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થાય, એ એક દોષ પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર કહ્યો છે, અભિધેય સાંકર્ય થાય. કારણ કે વક્તા પોતાને જણાવવા બોલ્યો ન હોય છ. વચનથી તે વક્તામાં પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો વક્તાની પેઠે નહિ બોલેલ ખર બગલા વિગેરે ધણી વસ્તુઓ છે, તો તે બધામાં પણ જેમ વક્તામાં થાય છે તેમ શ્રો થાય, અને તેથી સર્વ અભિધેયનો, ઘટાદિ એક અભિધેયની સાથે અથવા વ. સાથે સાંકર્ય થાય, એટલે કે શ્રોતાની એકજ પ્રતીતિમાં એકી સાથે તદાકાર સં પણ એમ થતું નથી. એકવચનથી એકજ પ્રતિનિયત ઘટાદિ આકારની પ્રતી માટે વચન અર્થ-વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી વસ્તુનો પર્યાય છે; કહેલ સામાયિક શબ્દના અર્થરૂપ સામાયિકને રૂઢિથી નપુંસકલિંગ કહેવાય છે શાત સંશ્લેષ તથા વ્યવહાર સામાયિક શબ્દને નપુંસકલિંગે કહે છે. અથવા સા છવ સ્ત્રી-પુરૂષ કે નપુંસક હોય, તો તેમના પરિણામ તે સામાયિકથી અભિ લીધે સામાયિકને ત્રણે લિંગે પણ આ બે નય માને છે. યથા સામાયિક સ્ત્રી ધ પોતાની મેળે બહુ લેવું. ૧૫૧૩-૧૫૧૪ હવે ઋણુસૂત્રનયના મતે નિર્દેશ કહે

उज्जुमुओ निद्वेदेसगवसेण सामाइयं विणिद्दिसइ ।

वयण वत्तुरहीणं तप्पज्जाओ य तं जम्हा ॥ १५१५ ॥

करणत्तणओ मण इव सपज्जयाओ घडाइरूवमिव ।

साहीणत्तणओ विय सधणं व वओ वयंतरस्स ॥ १५१६ ॥

तह सुत्त-दुरूत्ताओ तरसेवाणुगहो-वघायाओ ।

तस्स तयमिंदियं पिव इहरा अकयागमो होज्जा ॥ १५१७ ॥

ઋણુસૂત્રનય નિર્દેશક-વક્તાના વશથી સામાયિકનો નિર્દેશ કરે છે. (જે લિ હોય તે લિંગે આ નય સામાયિક માને છે.) કારણ કે વચન વક્તાને અને તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે. વળી વચન એ મનની પેઠે કરણ છે, તેમજ રૂપની પેઠે સ્વપર્યાય છે, અને સ્વધનની પેઠે સ્વાધીન છે, વળી સારા અને ખર નથી વક્તાને તેની ઇન્દ્રિયોની પેઠે અનુગ્રહ—ઉપધાત થાય છે, (જેને જેના અનુગ્રહ—ઉપધાત થાય, તે તેનું પોતાનું કહેવાય તેથી વચન વક્તાસંબંધી કે જે વચન વક્તાનું ન હોય, તો તેના અનુગ્રહ—ઉપધાતનો અકૃત અભ્યાગ ૧૫૧૫-૧૫૧૬-૧૫૧૭. આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, તેનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર

निद्दिट्ठस्सवि कस्सति नणूवघायाइओ तयं जुत्तं ।

ते तस्स सकारणओ इहरा थाणुरसवि हवेज्जा ॥ १५१८ ॥

सरनामोदयजणियं वयणं देहो व्व व तुपज्जाओ ।

तं नाभिधेयंધम्मो जुत्तमभावाभिहाणाओ ॥ १५१९ ॥

भावम्मिव संबद्धं तमसंबद्धं व तं પગાસેજ્જા ।

જડ્ સંબદ્ધં તિહુયણવાવિ ત્તિ તયં પગાસેઝ ॥ ૧૫૨૦ ॥

निव्विण्णाणत्तणओ नासंबद्धं तयं पईवो व्व ।

भासइ य असंबद्धं अह तो सर्वं पगાસેઝ ॥ ૧૫૨૧ ॥

જઈવિ વચ્ચિજ્જ વત્તા વજ્જ-ઘંતરનિમિત્તસામણ્ણં ।

વત્તા તહવિ પહાણો નિમિત્તમઘંતરં જં સો ॥ ૧૫૨૨ ॥

કોઇક નિર્દેશ્યને પણ ઉપધાતાદિ જણાય છે, તો તે સંબંધી વચન છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. ? (ના) તે ઉપધાતાદિ તેને સ્વકારણથી થાય છે, અન્યથા સ્થાણુ-કુદાને પણ તેમ થવું જોઈએ. વળી શરીરની પેઠે વચન સ્વરનામકર્મોદયથી થાય છે માટે તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે, અભાવ પણ કહેવાય છે તેથી વચન તે અભિધેય-નિર્દેશ્યનો પર્યાય નથી, કહેવાતી વસ્તુમાં વચન માનવામાં આવે, તો તે વચન તે વસ્તુની સાથે સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે કે અસંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે ? જો સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે, તો તે ત્રિભુવન ગત સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે, અને અસંબંધ રહીને પ્રગટ કરે, તો વિજ્ઞાન રહિત હોવાથી હીપકની પેઠે અસંબંધ એવા અર્થને પ્રગટ ન કરે. અને અસંબંધ પણ અર્થ પ્રગટ કરે, તો સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે. જો કે કહેવા યોગ્ય અને કોનાર અને વચનનાં બાહ્ય તથા અભ્યન્તર કારણ સમાન છે, તો પણ વક્તા તેમાં મુખ્ય કારણ છે, કેમકે તે અભ્યન્તર કારણ છે. ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨.

[શંકા:-વચન એકલા નિર્દેશક વક્તાનું જ કહેવાય એમ નહિ, પરંતુ નિર્દેશ્ય વચન પણ કહેવાય, કારણ કે કોઇક વખત વચનથી તસ્કરાદિને પણ ઉપધાતાદિ થતા જણાય છે. જેમકે "આ ચોરને બાંધો અને મારો, અથવા છોડી મૂકો." ઇત્યાદિ વચનથી તેને વિપ્રાદાદિ ઉત્પન્ન થવાથી ઉપધાતાદિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આથી નિર્દેશ્ય-વસ્તુ સાંખ્યની પણ વચન કહી શકાય.

માટે ભાવમાં અસંખ્ય રહીને વચન વસ્તુને જણાવી શકે નહિ, અને એમ છતાં આગ્રહથી અસંખ્ય છતાં પણ વસ્તુને જણાવે છે, એમ માનવામાં આવે, તો સર્વવસ્તુને તે જણાવી શકે, કારણ કે સર્વ વસ્તુમાં તેના સંબંધનો અભાવ સમાન છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થયું કે વચન વાચ્ય વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તેનો ધર્મ છે.

શિષ્ય:—પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુને પ્રદીપ પ્રગટ કરે છે, તેથી તે પ્રદીપ કહેવાય છે. તેવી રીતે વચન પણ અર્થથીજ સ્વસ્વરૂપ પામે છે, એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તો પછી વચન કેવળ વક્તા સંબંધીજ છે, એમ કેમ કહેવાય?

આચાર્ય:—કહેવા યોગ્ય વસ્તુ અને કહેનાર-વક્તા, આ બન્ને અનુક્રમે વચનનાં બાહ્ય અને અભ્યંતર કારણ છે, પણ તેમાં વક્તા મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે તે અભ્યંતર અને નજીકનું કારણ છે. માટે વચન વક્તાને આધીન હોવાથી જે લિંગ વક્તાનું છે તે લિંગ વાચ્યનું-સામાયિકનું છે, એમ ઋણુસૂત્રનયનું મન્તવ્ય છે. ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨

હવે શબ્દનયના મતે નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

સદ્દો સમાળિંગં નિદ્દેસં મળઈ વિસરિસમવત્થું ।

ઉવડત્તો નિદ્દેદ્ધા નિદ્દેસસાઓ જઓડણણો ॥ ૧૫૨૩ ॥

થીં નિદ્દિસઈ જઈ પુમં થી ચેવ તઓ જઓ તદુવડત્તો ।

થીવિન્નાણાણ્ણો નિદ્દિદ્ધસમાળિંગોત્તિ ॥ ૧૫૨૪ ॥

જઈ સ પુમં તો નત્થી અહ થી ન પુમં નવા તદુવડત્તો ।

જો થીવિન્નાણમઓ નો થી સો સવ્હા નત્થિ ॥ ૧૫૨૫ ॥

માસઈ વાણુવડત્તો જઈ અન્નાણી તઓ ન તદ્વયણં ।

નિદ્દેસો જેણ મયં નિચ્છિયદેસોત્તિ નિદ્દેસો ॥ ૧૫૨૬ ॥

સો જઈ નાણુવડત્તોડણુવડત્તો વા ન નામ નિદ્દેસો ।

નિદ્દેસોડણુવડત્તો ય વેઈ સદ્દો ન તં વત્થું ॥ ૧૫૨૭ ॥

તમ્હા જં જં નિદ્દિસઈ તદુવડત્તો સ તમ્મઓ હોઈ ।

વત્તા વયણિજ્ઞાઓડનન્નોત્તિ સમાળિંગો સો ॥ ૧૫૨૮ ॥

શબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકનું સમાન-એકજ લિંગ માને છે, અને અસમાન લિંગવાળી વસ્તુજ નથી. એમ કહે છે. કારણ ઉપયોગવન્ત નિર્દેશક નિર્દેશ્યથી અલિપ્ત છે. જો પુરૂષ સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે, તો તે સ્ત્રીજ છે, કેમકે તે તદુપયોગવાન્ હોવાથી સ્ત્રીવિજ્ઞાનથી લિપ્ત નથી, તેથી નિર્દેશ્યના સમાન લિંગવાળોજ નિર્દેશક છે. અને જો તે નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ સ્ત્રી રૂપ ન કહેવાય તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ નથી, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાન્ હોય તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, અથવા તે ઉપયોગવાન્ ન કહેવાય, કેમકે સ્ત્રીના વિજ્ઞાનમય છે અને સ્ત્રીરૂપ નથી. એવી કેઈ વસ્તુજ નથી. વળી જો ઉપયોગ રહિત બોલે-નિર્દેશ કરે, તો તે અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી તે વચન તેનું ન કહેવાય, કેમકે નિશ્ચયથી ઉપયોગપૂર્વક બોલવું તેને નિર્દેશ કહેલ છે. એ પ્રમાણે જો નિર્દેશ માનીએ, તો તે કદાપિ પણ ઉપયોગ રહિતનો ન હોય, અને ઉપયોગ રહિતનો માનીએ તો તે વચન-નિર્દેશ પણ ન કહેવાય. કારણ કે “નિર્દેશ કરે અને ઉપયોગ રહિત હોય” એમ જે કહે છે, તે વાતને શબ્દનય માનતોજ નથી, કેમકે વક્તા જે જે વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે, તે તદુપયોગવાન્ થઈને તન્મય થાય છે, તેથી વક્તા અને વાચ્ય પદાર્થ અનન્ય હોવાથી નિર્દેશકના

સમાન લિંગવાળોનું નિર્દેશ હોય છે. એવી શબ્દનયની માન્યતા છે ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮. શબ્દનય નિર્દેશ્ય (કહેવા યોગ્ય વસ્તુ) અને નિર્દેશક (વક્તા) એ બન્નેને સમાન લિંગવાળા માને છે, વિસદ્દશ લિંગવાળો નિર્દેશ સંભવતો નથી ને તેથી તે વસ્તુ નિર્દેશ્ય અર્થમાં ઉપયોગવાનું એવો વક્તા નિર્દેશ્યથી અનન્ય છે, એટલે કે સ્ત્રી વક્તા પુરૂષનો નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ પુલિંગ કહેવાય, સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે સ્ત્રીલિંગ કહેવાય, અને નપુંસકનો નિર્દેશ કરે, તો તે નપુંસક નિર્દેશ કરે. આ પ્રમાણે કર. ” આ રીતે પુરૂષ સ્ત્રીના નિર્દેશ કરે, તો તે નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ સ્ત્રીરૂપ જ છે, કારણ કે સ્ત્રીઉપયોગવાનું પુરૂષ સ્ત્રીરૂપ વિજ્ઞાનથી અનન્ય હોવાને લીધે નિર્દિષ્ટ એવી સ્ત્રીના સમાનલિંગવાળોનું તે પુરૂષ થાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે પુરૂષ, નપુંસક અથવા સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે પણ તે નપુંસક ઉપયોગવાનું હોવાથી તેના સમાનલિંગવાળો થાય છે.

સ્ત્રીવિજ્ઞાનથી અનન્ય એવો પુરૂષ, સ્ત્રીરૂપ થાય છે, તો તે પુરૂષરૂપ પણ કેમ ન થાય. એવી શાંકા ન કરવી. કારણ કે એ પ્રમાણે સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર જે પુરૂષ કહેવાય, તે ને સ્ત્રી ઉપયોગવાનું ન કહેવાય, અને સ્ત્રી ઉપયોગવાનું હોવાથી સ્ત્રી માનીએ, તો તે પુરૂષ ન કહેવાય, પરંતુ સ્ત્રીજ કહેવાય, જે તેમ માનવામાં ન આવે, તો તે સ્ત્રી ઉપયોગવાનું ન કહેવાય, સ્ત્રી ઉપયોગવાનું હોય, ત્યાં પુરૂષત્વનો સર્વથા વિરોધ હોય છે, મતલબ કે તે સ્ત્રી-વિજ્ઞાનમય-સ્ત્રીઉપયોગવાનું છતાં પણ સ્ત્રી ન કહેવાય, અને પુરૂષ અથવા નપુંસક કહેવાય. એવો કોઈ ભિન્નલિંગના ઉપયોગવાળો પદાર્થજ ગદ્યેડાના શીંગડાની પેઠે ત્રણ સંક્રમાં ન હોય. અર્થમાં અનુપયોગી રહીને સ્ત્રીનો નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ પુરૂષ કહી શકારો, એમ કહે છે, તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરનાર-વક્તા વચ્ચાની જેનું ઉપયોગ રહિત હોવાથી અજ્ઞાની કહેવાય, અને તેથી ઉન્મત્ત મનુષ્યના વચનના જેમ તેનું અનુ ઉપયોગ રહિત હોવાથી નિર્દેશ ન કહેવાય, કારણ કે ઉપયોગ પૂર્વક નિર્દેશ કરીને પોલવું, તેનેજ પાડિતો નિર્દેશ કહે છે. અથવા જ્યાં નિશ્ચિત ભાષણ હોય ત્યાંજ નિર્દેશ કહેવાય, એવો નિર્દેશ ઉપયોગ રહિત વક્તાને હોઈ શકે નહિ. છતાં એ પ્રમાણે ઉપયોગવાળા વાક્યને નિર્દેશ માનવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ કરનાર-દેવતાદિ વક્તા ઉપયોગવાનું ન કહી શકાય, અને જે તે ઉપયોગ રહિત કહેવામાં આવે, તો તે નિર્દેશ તેના નિર્દેશકના અર્થ એ છે કે— “ઉપયોગ રહિત હોય ને નિર્દેશ કરનાર હોય” એ પ્રમાણેની માન્યતા શબ્દનયના મતે અવસ્તુજ છે, અર્થાત્ અચેતન આત્મા. અધ્રાવ્ય શબ્દ, અચાલિત, અપરોક્ત માન્યતા અત્યંત વિરૂદ્ધ હોવાથી શબ્દનય તેને વસ્તુજ નથી કહેતો. આવી રીતે શબ્દનયનો મત એવો છે કે જે પુરૂષાદિ વક્તા, જે જે સ્ત્રીઆદિ અર્થને નિર્દેશ કરે છે, તે તે વક્તા તે તે વાચ્ય-અર્થમય થાય છે, કારણ કે તે વક્તા ઉપયોગવાનું હોવાથી તેનાથી અલિપ્ત બને છે, માટે વક્તા અને વાચ્ય એકબીજાના નિર્દેશક-નિર્દેશ્યના સમાનલિંગવાળા અલિપ્ત થાય છે. ૧૫૨૩ થી ૧૫૨૮.

હવે એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન નયોના અલિપ્ત થતાવીને મત્યાસન્યનો વિવેચન કરીએ.

સામાદ્યોવડત્તો જીવો સામાદ્યં મયં ચેવ ।

નિદ્દિસઈ જઓ સઘો સમાળલિંગો ન નેજેવ ॥ ૧૫૨૯ ॥

इय सव्वनयमयाई परित्तविसयाई, नमुदियाई तु ।

સામાયિકમાં ઉપયોગવાળો જીવ સામાયિકજ છે, અને તેથી તે સામાયિક નિર્દેશ કરતાં ચોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કેમકે સર્વ નિર્દેશકનો નિર્દેશ સામાયિકના થાય છે. એ પ્રમાણે સર્વ નયના અભિપ્રાયો એકેક અંશગ્રાહી છે, અને એ સર્વ હોય, તો બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિમિત્તનો સંગ્રહ કરનાર સંપૂર્ણ વસ્તુ થાય છે. ૧૫૨૯ થી ૧૫૩૦. કહેવાય છે.

અહીં પ્રસ્તુતમાં નિર્દેશ કરવા યોગ્ય સામાયિકમાં ઉપયોગવાનું આત્મા સંપૂર્ણ પછી વચન છે, અને તેથી તે સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં ચોતાનોજ નિર્દેશ કરે છે. કારણ અથવા નપુંસક નિર્દેશ કરનાર આત્મા, સામાયિકમાં ઉપયોગવાનું હોવાથી સામાયિક સમાન લિંગવાળો થાય છે. સામાયિકરૂપ અર્થ રૂઢિથી નપુંસક લિંગે છે, અને તેથી સ્ત્રી-પુરૂષ અથવા નપુંસક આત્મા સામાયિકનો નિર્દેશ કરતાં, તેનો નપુંસક લિંગેજ નિર્દેશ થાય છે.

શિષ્ય:—ભાવ બે પ્રકારના હોવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉભયની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કરવામાં આવે, તો શું હરકત છે? જેમકે—વિજ્ઞાન અને પરિણતિ એમ બે પ્રકારે અર્થનો ભાવ છે, અને શુદ્ધનયો ભાવનેજ કહેનારા છે; તેમાં જ્યારે ઉપયોગવાનું પુરૂષ સામાયિકને નપુંસક કહે, ત્યારે તે વક્તા નપુંસક વિજ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાને લીધે નપુંસક નિર્દેશ થાય, અને નિર્દેશ કરનાર પુરૂષ પરિણતિરૂપ હોવાથી તેની અપેક્ષાએ પુરૂષિંગ નિર્દેશ થાય.

આચાર્ય:—ભાવ બે પ્રકારનો હોવા છતાં પણ અહીં તો વસ્તુનું વિજ્ઞાનજ ઉપયોગરૂપ સનાય છે, પણ તેની પરિણતિ નથી માની, તેથી અહીં વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ માનેલ છે.

શિષ્ય:—જે નિર્દેશાય-કહેવાય તે નિર્દેશ, આ ઉપરથી પુરૂષલ દ્રવ્યરૂપ શબ્દજ નિર્દેશ કહેવાય છે, તો પછી તદુપયોગરૂપજ નિર્દેશ કેમ સનાય?

આચાર્ય:—એમ નહિ, શબ્દ કેવળ દ્રવ્ય માત્ર છે, અને શબ્દનય જ્ઞાનરૂપ ભાવગ્રાહી છે, આથી પુરૂષ પરિણતિરૂપ ભાવ છતાં પણ તે પરિણતિનો નિર્દેશ અહીં નથી માનેલ, પરંતુ વિજ્ઞાનરૂપજ નિર્દેશ અહીં માનેલ છે.

શિષ્ય:—પણ શબ્દનય મુખ્યત્વે શબ્દને માનનાર છે, તો પછી શબ્દરૂપ નિર્દેશ અહીં ન સનાય?

આચાર્ય:—શબ્દનય, શબ્દથીજ અર્થજ્ઞાન માને છે, એથી કરીને શબ્દ તે જ્ઞાનનું કારણ છે, કારણ તે દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય તે ભાવ શૂન્ય છે, અને શબ્દનય ભાવગ્રાહી છે, આથી શબ્દનય કેવળ શબ્દનેજ મુખ્યત્વે માનનાર છે, એમ કહેવું અયોગ્ય છે. એટલે શબ્દરૂપ નિર્દેશ કેમ સનાય?

શિષ્ય:—ઉપયોગવાનું વક્તા જે અર્થ કહે છે, તદ્વશાત્ નિર્દેશ સનાય છે, અને તેથી નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએ નિર્દેશ થયો. એમ થવાથી સંગ્રહ-વ્યવહાર અને શબ્દનયમાં શો તફાવત રહ્યો?

આચાર્ય:—સંગ્રહ-વ્યવહારનય, ઉપયોગવન્ત અથવા ઉપયોગરહિત વક્તાની અપેક્ષા વિના કેવળ અભિધેયવશાત્ શબ્દ માત્રનેજ નિર્દેશ માને છે, અને આ નય, બાહ્યવસ્તુની પ્રતીતિ અંગીકાર કરીને જે ઉપયોગ થાય, તે ઉપયોગથી અભિન્ન અભિધાયક જીવના ઉપયોગરૂપ સ્વરૂપને નિર્દેશ કહે છે.

શિષ્ય:—જે એમ હોય તો ઋણસૂત્ર નયથી આનો શો તફાવત છે? ઋણસૂત્રનય પણ નિર્દેશકની અપેક્ષાએ નિર્દેશ કહે છે, અને એવોજ નિર્દેશ આ નયમાં કહ્યો છે?

આચાર્ય:—ઋણસૂત્રનયના અભિપ્રાયે ઉપયોગરહિત વક્તાનો કેવળ શબ્દ માત્ર નિર્દેશ કહેવાય છે, અને આ નયમાં તો વાચ્ય-વસ્તુના જ્ઞાનનો ઉપયોગ તે નિર્દેશ કહેવાય છે. એટલે એ નય ને આ નયમાં તફાવત છે.

એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત નૈગમાદિ સર્વ નયો પરસ્પર અપેક્ષા વિના એકેક અંશચાતુરી છે તેથી તેઓ મિથ્યારૂપ હોવાથી અપ્રમાણ છે. પણ જો તે સર્વ મળીને પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષાએ જો વસ્તુ ગ્રહણ કરે તો તે સંપૂર્ણ વસ્તુચાહી થવાથી જૈનમત રૂપ થઈ સંન્ય સ્વરૂપ થાય છે. કારણ કે જૈનમત નિર્દેશના બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિમિત્તને ગ્રહણ કરનાર છે, તેમાં બાહ્ય નિમિત્ત ઘટ-પટ શકટ (ગાડું) વિગેરે અભિધેય વસ્તુ છે, અને અભ્યન્તર નિમિત્ત સ્વરનામકર્મના ઉદય-તાણુ-ઇન્દ્રિયપ્રયત્ન વિગેરે નિમિત્તો છે. એ ઉભય પ્રકારના નિમિત્તરૂપ સામગ્રી જન્ય નિર્દેશ માનનાર હોવાથી જૈનમત સમ્યક્-પ્રમાણરૂપ છે.

અહીં એવી શંકા ન કરવી કે ‘ખાદ્ય-પીણદ્રવ્યોદિ અર્થ સંબંધ રહિત હોવાથી માખનું નિમિત્ત કેવી રીતે થાય ?’ કારણ કે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે, તેથી તે તેનું કારણ થઈ શકે છે. ‘જો શબ્દ અર્થનો વાચક હોય, તો જેણે સંકેતક્રમ-હણ નથી કર્યો, એવા મ્હેન્ગાદિને પણ તે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકે-જણાવી માટે.’ આવી શંકા પણ ન કરવી, કેમકે કર્મના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા યુક્ત તે શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને તે ક્ષયોપશમ, સંકેતાદિની અપેક્ષાયુક્ત હોય છે, જેમ દીપક પ્રકાશક છે, છતાં પણ અન્ય વિગેરેને અર્થ જણાવી શકતો નથી, કારણ કે તે સાથે જોનારને ચક્ષુ નથી એટલે તે અર્થ જણાવી શકતો નથી, તેવીજ રીતે શબ્દ વાચક છે, છતાં પણ ક્ષયોપશમની અપેક્ષા વિના તે અર્થ જણાવી શકતો નથી.

શિષ્ય:—જો ક્ષયોપશમની અપેક્ષાયુક્ત શબ્દ અર્થને જણાવે છે, એમ કહેના હો, તો સંકેત કર્યા છતાં પણ અર્થ પ્રગટ થવો ન જોડાય; પણ એમ તો થતું નથી, જેવાં સંકેતગ્રહણ કર્યા હોય, તેઓને અર્થ પ્રતીતિ થતી જણાય છે. તો પછી વચ્ચે નકામો ક્ષયોપશમ માનવાનું શું પ્રયોજન છે ?

આચાર્ય:—એમ કહેવું અયોગ્ય છે, કારણ કે કેટલાક જડબુદ્ધિવાળાઓ વિરાટ કાંત-પશમના અભાવે, શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનાદિમાં વિવિધપદવાળા વાક્યોમાં સંકેત પણ કરી શકતા નથી, અને કેટલાએક સંકેત કર્યા છતાં પણ અર્થ સમજી શકતા નથી. વળી કેટલાએકને પૂર્વે નહિ સાંભળેલી મ્હેન્ગાદિ ભાષા સાંભળીને સંકેત ગ્રહણ નહિ કર્યા છતાં પણ સંકેત રીતે એકદમ શીઘ્ર અર્થની પ્રતીતિ જણાય છે, આ સર્વમાં ક્ષયોપશમની અપેક્ષા કે પડતાજ હેતુ છે. માટે કર્મક્ષયોપશમાદિ સામગ્રી યુક્તજ શબ્દ વાચક છે અને સંકેત વાચ્ય છે, એ રીતે શબ્દ અને અર્થનો પરસ્પર વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે. ૧૫૨૬-૧૫૨૭

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશ તથા નિર્દેશ, એ બે દ્વાર ઉપોદ્ધાત નિર્ચુજિનાં કર્યાં. તેથી નિર્ગમનામનું દ્વાર કહેવાને માટે તેની પ્રસ્તાવના કરે છે.

निदिदृक्ष पसूँ सा दध-कुलेत्त-काल-भावंहि ।

किं तं ? जीवद्वं पसूयमेयं जओ जह वा ॥ १५३ ? ॥

खेत्ते कम्मि व काले पुरिसविसेसो व भावओ को मो ? ।

खेत्ताइतिगं निगममेउ चिय छव्विहो जं सो ॥ १५३ ॥

નિર્દિષ્ટ એવા સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાયે, તે કલ્પના છે અને ભાવવડે છે. જેમકે-કયું તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જોનારી આ અધ્યયન ઉત્પત્તિ છે ? કયા ક્ષેત્રમાં ? કયા કાળે ? ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષ તે પ્રકારનો ?

જોનાદિ ત્રણ નિર્ગમનાજ ભેદ છે, કેમકે તે છ પ્રકારે છે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨.

પૂર્વે ઉદ્દેશ અને નિર્દેશથી કહેલ સામાયિક અધ્યયનની ઉત્પત્તિ હવે કહેવાયે, તે કલ્પના છે અને ભાવવડે છે. જેમકે-કયું તે જીવ દ્રવ્ય છે કે જોનારી આ અધ્યયન ઉત્પત્તિ થયું ? અથવા ક્ષાયિક ભાવે વર્તના કયા પ્રકારનો ?

(૫૪૨) નિર્ગમની પ્રસ્તાવના અને તેના નામાદિ છ નિર્દેષો દ્રવ્યનિર્ગમ.

પ્રશ્ન ? તથા કયા ક્ષેત્રમાં અને કયા કાળમાં ભગવન્તે પહેલીજ વખત સામાયિકની પ્રશ્ન પછા કરી ? અને ભાવથી કયા પુરૂષ વિશેષે-હવે આ સામાયિક કહ્યું છે ? આ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ-અને ભાવવડે ઉત્પત્તિ કહેવાશે. આ સર્વ નિર્ગમનાજ ભેદો છે, કેમકે નિર્ગમ છ પ્રકારે છે, તે હવે પછીની નિર્ણયિતની ગાથામાં કહેવાશે. ૧૫૩૧-૧૫૩૨.

નામં ઠવણા દવિણ્ સ્વેત્તે કાલે તહેવ માવે ચ ।

एसो उ निग्गमस्सा निक्खेवो छविहो होइ ॥ १५३३ ॥ १३८। १४५॥

નામનિર્ગમ-સ્થાપનાનિર્ગમ-દ્રવ્યનિર્ગમ-ક્ષેત્રનિર્ગમ-કાળનિર્ગમ, અને ભાવનિર્ગમ એ છ પ્રકારે નિર્ગમનો નિર્દેષ છે. ૧૫૩૩.

એ છ પ્રકારના નિર્ગમમાંના નામ અને સ્થાપના નિર્ગમ પૂર્વે કહેલ નામઆવશ્ય અને સ્થાપનાઆવશ્યકની પેઠે સમજવા, તેથી તેની વ્યાખ્યા અહીં નથી કરતા, અન્ય ત્રીજા દ્રવ્ય નિર્ગમની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર કહે છે. ૧૫૩૩

दवाओ दवस्स व विणिग्गमो ददनिग्गमो सो य ।

तिविहो सच्चित्ताई तिविहाओ संभवो नेओ ॥ १५३४ ॥

પમવો સચ્ચિતાઓ મૂમેરંકુર-પયંગ-વપ્પાઈ ।

किमि-गव्म-सोणियाई मीसाओ थीसरीराओ ॥ १५३५ ॥

કિમિ-ઘુણ-ઘુણચુણાઈ દારુઓ જં વ નિગયં જત્તો ।

दद्वं विगप्पवसओ जहसव्भावो-वयारेहिं ॥ १५३६ ॥

દ્રવ્યથી અથવા દ્રવ્યનો નિર્ગમ (ઉત્પત્તિ) તે દ્રવ્યનિર્ગમ, તે દ્રવ્યનિર્ગમ સચિત્તાદિ ત્રણથી સચિત્તાદિ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થનો છે. પૃથ્વીમાંથી અંકુર-પતંગ-ને બાષ્પાદિ ત્રણની જે ઉત્પત્તિ તે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ, સ્ત્રીના શરીરમાંથી કૃમિ-ગર્ભ ને રૂધિર વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને કાષ્ટ-માંથી કૃમિ-ધુણ-ને ધુણાએ કરેલું કાષ્ટનું ચૂર્ણ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્ય-નિર્ગમ જાણવો. તેમજ વિકલ્પવશાત્ યથાર્થપણે અને ઉપચારથી જે દ્રવ્ય જે દ્રવ્યથી નિકળે તે પણ દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬.

ભૂમિરૂપ સચિત્ત દ્રવ્યથી અંકુરાની ઉત્પત્તિ તે સચિત્ત દ્રવ્યનિર્ગમ, પતંગની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્યનિર્ગમ; કેમકે પતંગની પાંખો વિગેરે અવયવો અચિત્ત હોય છે અને એ સિવાયના અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય છે, અને બાષ્પની ઉત્પત્તિ તે અચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમજાણવો. એ પ્રમાણે સચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્ત-અચિત્ત ને મિશ્ર દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે. એજ પ્રમાણે મિશ્રદ્રવ્યથી પણ સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો નિર્ગમ છે. જેમકે-સ્ત્રીના શરીરમાંથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે સચિત્તદ્રવ્યનિર્ગમ, બાળકરૂપ ગર્ભની ઉત્પત્તિ તે મિશ્રદ્રવ્યનિર્ગમ, કેમકે બાળકના કેશ નખ વિગેરે અચિત્ત હોય છે અને શેષ અવયવો સચિત્ત હોય છે, તેથી તે મિશ્રદ્રવ્ય કહેવાય. અને સ્ત્રીના શરીરથી રૂધિરની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ જાણવો. એમ મિશ્રદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ ત્રિવિધ દ્રવ્યનિર્ગમ છે, તથા કાષ્ટથી કૃમિની ઉત્પત્તિ તે અચિત્ત દ્રવ્યથી સચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ, ધુણાની ઉત્પત્તિ તે મિશ્ર દ્રવ્ય નિર્ગમ, અને ધુણાએ ખોતરીને કાષ્ટનું ઝીણું ચૂર્ણ કર્યું હોય તે અચિત્ત દ્રવ્ય નિર્ગમ, એ પ્રમાણે અચિત્તદ્રવ્યથી સચિત્તાદિ-ત્રિવિધ દ્રવ્ય નિર્ગમ જાણવો. વળી વિકલ્પના વશથી સદ્ભૂતપ્રકારે અથવા ઉપચારથી જે દ્રવ્યનો જે દ્રવ્યથી નિર્ગમ થાય, તે પણ ત્યાં દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય, જેમકે-દૂધમાંથી ધી વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે વિકલ્પ-

વશાત્ સદ્ભાવપણે દ્રવ્યનિર્ગમ કહેવાય, અહાં ભૂમિમાંથી સંમૂર્છિત તીરની ઉત્પત્તિની જે દૃશ્યમાંથી ધી નીકળતું જણાતું નથી, પણ ધી આદિના પરિણામ કારણપણે દૃશ્ય જણાય છે, તેથી વિકલપવશાત્ સદ્ભાવથી દ્રવ્ય નિર્ગમ કહેવાય છે, તથા રૂપીઆથી ભોજન વિગેરેની ઉત્પત્તિ તે ઉપચારવડે દ્રવ્યથી દ્રવ્યનો નિર્ગમ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે બીજું પણ સર્વ યથાસંભવ પોતાની બુદ્ધિથી વિચારીને કહેવું. ૧૫૩૪-૧૫૩૫-૧૫૩૬.

હવે ક્ષેત્ર નિર્ગમ કહે છે.

સ્વેત્તસ્સ વિનિગ્ગમણં સરુવઓ નત્થિ તં જમક્કિરિયં ।

સ્વેત્તાઓ સ્વેત્તમ્મિ વ હવેજ્જ દવ્વાઈનિગ્ગમણં ॥ ૧૫૩૭ ॥

ઉવચારઓ વ સ્વેત્તસ્સ નિગ્ગમો લોગનિક્કુલ્લુડાણં વ ।

લલ્લં વિનિગ્ગયંતિ ય જહ સ્વેત્તં રાડલ્લાડત્તિ ॥ ૧૫૩૮ ॥

સ્વરૂપથી ક્ષેત્રનો નિર્ગમ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે, પણ ક્ષેત્રથી અથવા ક્ષેત્રમાં અપદિનો નિર્ગમ થાય. અને ઉપચારથી તો ક્ષેત્રનો નિર્ગમ થાય છે, જેમકે લોક ક્ષેત્રથી નિષ્કૃટ નીકળ્યા, અથવા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું, અથવા નીકળ્યું. ૧૫૩૯-૧૫૪૦.

જેમ ઉપર દુધથી ધી નીકલવાને અંગે દ્રવ્યનો નિર્ગમ કલ્પનાથી કહેવાય છે, પણ સ્વરૂપથી નથી કહેવાતો; તેમ ક્ષેત્રનો નિર્ગમ પણ સ્વરૂપથી નથી, કારણ કે તે અક્રિય છે. પરંતુ ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય નિર્ગમન થાય છે, જેમકે આયુક્ષ્યાદિ સમયે ઉર્ધ્વ યા અધોલોકાદિ ક્ષેત્રમાંથી દેવ-નારકાદિ દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે. વળી ક્ષેત્રમાં ધાન્યાદિ દ્રવ્યનો પણ નિર્ગમ થાય છે. આ રીતે ક્ષેત્રથી દ્રવ્યનો નિર્ગમ થાય છે, પરંતુ ક્ષેત્રથી કે ક્ષેત્રનો નિર્ગમ સ્વરૂપથી નથી થતો, ઉપચારથી-કલ્પના માત્રથી થાય છે, લોકક્ષેત્રથી નિષ્કૃટ નીકળ્યા, એ નિષ્કૃટ સ્વરૂપથી અવસ્થિત છે, તેમની નિર્ગમ ક્રિયા નહિ હોવા છતાં પણ નીકળ્યા હોય એમ જણાય છે, તેથી તેમાં નિર્ગમનો ઉપચાર કરાય છે. તથા રાજમહેલથી ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું. અથવા નીકળ્યું, દુઃષમાદિ કાળથી, દુકાળના ઉપદ્રવથી ભરતાદિ ક્ષેત્ર નીકળ્યું. ૧૫૪૦-૧૫૪૧.

હવે કાળનિર્ગમનું સ્વરૂપ કહે છે.

કાલોડ્ધિ દવ્વધમ્મો નિક્કિરિઓ તસ્સ નિગ્ગમો પમવો ।

તત્તો ચ્ચિય દવ્વાઓ પમવ્વકાલે વ જં જમ્મિ ॥ ૧૫૪૨ ॥

ઉવચારઓ વ સરઓ વિનિગ્ગઓ નિગ્ગઓ ય તત્તોડ્ધં ।

અહવા દુક્કાલાઓ નરો વ લાલાઈકાલાઓ ॥ ૧૫૪૩ ॥

કાળ પણ વર્તનારૂપ દ્રવ્યનો ધર્મ હોવાથી સ્વરૂપે નિષ્ક્રિય છે, તેથી દ્રવ્યકારણના નિર્ગમ કહેવાય છે, જેમકે જે વર્ષાદિકાળમાં જે વનસ્પતિઆદિની ઉત્પત્તિ, તે કાળનિર્ગમનું અથવા ઉપચારથી કાળનિર્ગમ શરદઋતુ પ્રગટ થઈ, શરદઋતુ અથવા દુકાળથી જે ઉત્પત્તિ આદિ અવસ્થાથી આ મનુષ્ય ઉત્તીર્ણ ગયો. ઇત્યાદિ ઉપચારથી કાળનિર્ગમ છે. ૧૫૪૩-૧૫૪૪.

હવે ભાવનિર્ગમ કહે છે.

ભાવો વિ દવ્વધમ્મો તત્તો ચ્ચિય તસ્સ નિગ્ગમો પમવો ।

દવ્વસ્સ વ ભાવાઓ વિનિગ્ગમો ભાવઓડ્ધવમો ॥ ૧૫૪૪ ॥

રુવાઈ પોગ્ગલાઓ કસાય-નાણાઓ ય જીવાઓ ।

નિતિ પમવંતિ તે વા તેહિંતો તવ્વિઓગમ્મિ ॥ ૧૫૪૫ ॥

ભાવ પણ (કાળની જે) દ્રવ્યનો ધર્મ છે, અને તેથી ભાવનો દ્રવ્ય નિર્ગમ કહેવાય (સંપાદ) તે ભાવનિર્ગમ અથવા ભાવની અવેશાગ્ને દ્રવ્યનો નિર્ગમ કહેવાય.

ભાવનિર્ગમ (જેમકે જ્યારે પૂર્વપર્યાયથી દ્રવ્ય નાશ પામે છે, અને નવીન પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પૂર્વ પર્યાયથી-પૂર્વ ભાવથી દ્રવ્યનો અપગમ થયો હોવાથી ભાવથી નિર્ગમ કહેવાય છે.) તથા રૂપાદિ ભાવો (પુદ્ગલ દ્રવ્યથી) અને કપાય-જ્ઞાન વિગેરે જીવથી નીકળે છે, એ ભાવોનો નિર્ગમ તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. અથવા તે પુદ્ગલ-જીવાદિ પદાર્થો, તે રૂપાદિ અને કપાયાદિ ભાવોથી વિયોગ પામે છે-પૂર્વ ભાવનો વિનાશ થયે નીકળે છે, માટે તેમનો તે ભાવોથી નિર્ગમ થાય છે, તેથી તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. ૧૫૪૧-૧૫૪૨.

એ રીતે છ પ્રકારનો નિર્ગમ કહીને, હવે અહીં પ્રસ્તુતમાં જે નિર્ગમનું પ્રયોજન છે, તે પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમનું સ્વરૂપ કહે છે.

તત્થ પસત્થં મિચ્છત્તણ્ણાણાવિરહભાવનિગ્ગમણં ।

જીવરસ સંભવંતિ ય જં સમ્મત્તાદઓ તત્તો ॥ ૧૫૪૩ ॥

एत्थ उ पसत्थभावप्पसूइमेत्तं विसેसओऽद्विगयं ।

अपसत्थावगमोऽविय सेसाऽवि तदंगभावाओ ॥ १५४४ ॥

वीरो दवं खेत्तं महसेणवणं पमाणकालो य ।

भावो उ भावपुरिसो समासओ निगमंगाइं ॥ १५४५ ॥

सामइयं वीराओ महसेणवणे पमाणकाले य ।

भावपुरिसा हि भावो विणिग्गओ वक्खमाणोऽयं ॥ १५४६ ॥

इच्चेवमाइं सव्वं दवाहीणं जओ जिणस्सेव ।

તો નિગ્ગમણં વોત્તું વોચ્છં સામાઇયસ્સ તઓ ॥ ૧૫૪૭ ॥

मिच्छताइतमाओ स निग्गओ जह य केवलं पत्तो ।

તત્તો ય જહ પસૂયં સામઇયં તં પવક્ખામિ ॥ ૧૫૪૮ ॥

મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ અપ્રશસ્તભાવથી જીવનું નીકળવું-છુટા પડવું, તે પ્રશસ્તભાવનિર્ગમ કહેવાય છે, કારણ કે તેથી ભોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુભૂત સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે, તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે તેથી) અહીં પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવની શ્રીમાન્ મહાવીર દેવથી ઉત્પત્તિ પ્રસ્તુત છે, તેનો તથા અપ્રશસ્ત મિથ્યાત્વાદિ ઔદયિક ભાવનો વિનાશ, તેનો વિશેષ કરીને અધિકાર છે. આ સિવાયના ણીજા નિર્ગમના દ્રવ્યાદિ ભેદો પ્રસ્તુત પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમના (અનન્તર અથવા પરંપરાએ) કારણરૂપ છે. જેમકે મહાવીર દેવદ્રવ્ય, મહાસેન વન ક્ષેત્ર, પહેલી પૌરૂષીરૂપ પ્રમાણકાળ, અને ભાવપુરૂષ તે ભાવ, એ સંક્ષેપથી સામાયિક નિર્ગમના અંગો છે. શ્રીમાન્ મહાવીર દેવના જીવથી મહાસેન વનમાં પ્રથમ પૌરૂષીએ સામાયિક નીકળ્યું, કારણ કે હમણાં મહાવીર દેવરૂપ ભાવપુરૂષથીજ સર્વ નીકળ્યું છે. (સામાયિક ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે, તેથી તેને ભાવ કહેવાય છે.) એ સર્વ (ક્ષેત્ર નિર્ગમ કાળ નિર્ગમ-સામાયિક અધ્યયન-આવશ્યક શ્રુત સ્કંધ-આચારાંગ વિગેરે) મહાવીરના જીવરૂપ દ્રવ્યને આધીન છે, તેથી પહેલાં તે જીનેશ્વર મહારાજનો નિર્ગમ કહીને પછી સામાયિકનો નિર્ગમ કહીશું. મિથ્યાત્વાદિ અધિકારથી તે નીકળ્યા, અને અનુક્રમે કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તે પછી તેમનાથી સામાયિક નીકળ્યું, તે સામાયિક હવે કહીશું. ૧૫૪૩ થી ૧૫૪૮.

આ પછી પંથ કિર દેસિત્તા ઇત્યાદિ નિર્ચક્તિમાં નિર્ગમ સંબંધી ગાથાઓ સહેલી છે, તેથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી. એમાં જે કંઈ અધર્મ ન સમજાય તેવું હોય તે મૂળ આવશ્યકના વિવરણથી જાણી લેવું.

પરિશિષ્ટ.

જે નિર્ચુક્તિની ગાથાઓ મધ્વધારી હેમચંદ્રાચાર્યે ટીકામાં લીધી નથી તે ગામા-
ન્ય અર્થ સહિત નીચે આપીયે છીયે.

આભિણિવોધિયનાળે, અઢાવીસઙ્ગ હવન્તિ પયડીઓ

સુચનાળે પયડીઓ, વિત્થરઓ આવિ વોચ્છામિ ॥ ૧૬ ॥

(એ પ્રમાણે) આભિણિવોધિક જ્ઞાનના અઢાવીસ ભેદ છે. હવે શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ
વિસ્તારથી અને સંક્ષેપથી કહીશું અને અવધિજ્ઞાનના ભેદો કહીશું. ૧૬.

एत्थं पुण अहिगारो सुयनाणेणं जओ सुएणं

सेसाणमप्पण ऽविअ अणुओगु पईवदिट्ठंतो ॥ ७९ ॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં શ્રુતજ્ઞાનથી અધિકાર છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન વડે જ હીપકની ધેડે રાપ-
જ્ઞાનોતું અને પોતાતું (શ્રુતજ્ઞાનનું) વ્યાખ્યાન કરાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન, સ્વ અને
પરને પ્રકાશ કરનાર છે. ૭૯.

गइ आणुपुष्ठी दो दो जाइनामं च जाव चउरिदो ।

आयावं उज्जोयं थावरनामं च सुहुमं च ॥ १२२ ॥

साहारणमपजत्तं निहानिहं च पयलपयलं च ।

धीणं खवेइ ताहे अवसेमं जं च अट्ठहं ॥ १२३ ॥

वीसमिऊण नियंठो दोहि उ समएहि केवले सेसे ।

पढमे निहं पयलं नामस्स इमाओ पयडीओ ॥ १२४ ॥

देवगइ आणुपुष्ठी विउवि संत्रयण पढमवज्जाइ ।

अन्नयरं संठाणं तित्थयराहारनामं च ॥ १२५ ॥

चरमे नाणावरणं पंचविहं दंसणं चउवियप्पं ।

पंचविहमंतरायं खइत्ता केवलो होइ ॥ १२६ ॥

બે ગતિ, નરક-તિયક અને તેજ બે આનુભૂતિ, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, માન-
પનામ, ઉદ્યોતનામ સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મતામ, સાધારણનામ, અપર્યાયનામ, નિર્દાનનામ,
પ્રત્યલાપ્રત્યલા, અને થીણુદ્ધી (નિદ્રા અપાવીને પછી આઠ કપાયમાંથી બાકીનો ભાગ અપાવે
તે વાર પછી નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ તથા હાસ્યાદિ પદ્ય તથા પુરુષવેદ, સંવચસનનો દેવનામ
માયા-ને બાદર લોભ અપાવીને દશમે ગુણુઠાણે સૂક્ષ્મજ્ઞેમનો નામ કહીને પદ્યજ્ઞાન
ચારિત્રિયો થઈને બારમે ગુણુઠાણે તે નિર્ગન્થ વિસામે લગ્ને બેસમય માત્ર પાની વડે નાન
પહેલાસમયે નિદ્રા, પ્રત્યલા, અને નામ કર્મની આ પ્રકૃતિઓ, દેવનામ, દેવનામ, દેવનામ,
પંચનામ, પહેલા સિવાયનાં પાંચ સમયણ, કોણપણ એક સંસ્થાન સુત્રીને નામિત પાંચ
સંસ્થાન, તીર્થંકર નામકર્મ ઉદયમાં આવવાનું ન હોય તો તે અને ઉદયમાં આવવાનું
હોય તો તેના વિના આહારકનામનો ક્ષય કરે. છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ રંગનામ,
ચાર અને અન્તરાયની પાંચ પ્રકૃતિ અપાવીને કેવળી ધાય. ૧૨૨ થી ૧૨૬.

ભાવનિર્ગમ (જેમકે જ્યારે પૂર્વપર્યાયથી દ્રવ્ય નાશ પામે છે, અને નવીન પર્યાયે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પૂર્વ પર્યાયથી-પૂર્વ ભાવથી દ્રવ્યનો અપગમ થયો હોવાથી ભાવથી નિર્ગમ કહેવાય છે.) તથા રૂપાદિ ભાવો (પુદ્ગલ દ્રવ્યથી) અને કષાય-જ્ઞાન વિગેરે જીવથી નીકળે છે, એ ભાવોનો નિર્ગમ તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. અથવા તે પુદ્ગલ-જીવાદિ પદાર્થો, તે રૂપાદિ અને કષયાદિ ભાવોથી વિયોગ પામે છે-પૂર્વ ભાવનો વિનાશ થયે નીકળે છે, માટે તેમનો તે ભાવોથી નિર્ગમ થાય છે, તેથી તે ભાવનિર્ગમ કહેવાય છે. ૧૫૪૧-૧૫૪૨.

એ રીતે છ પ્રકારનો નિર્ગમ કહીને, હવે અહીં પ્રસ્તુતમાં જે નિર્ગમનું પ્રયોજન છે, તે પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમનું સ્વરૂપ કહે છે.

તત્થ પસત્થં મિચ્છત્તણ્ણાણાવિરહભાવનિગ્ગમણં ।

જીવસ્સ સંભવંતિ ય જં સમ્પત્તાદઓ તત્તો ॥ ૧૫૪૩ ॥

एतथ उ पसत्थभावप्सूइमेत्तं विसेसओऽहिगयं ।

अपसत्थावगमोऽविय सेसाऽवि तदंगभावाओ ॥ १५४४ ॥

वीरो दवं खेत्तं महसेणवणं पमाणकालो य ।

भावो उ भावपुरिसो समासओ निगमंगाइं ॥ १५४५ ॥

सामइयं वीराओ महसेणवणे पमाणकाले य ।

भावपुरिसा हि भावो विणिग्गओ वक्खमाणोऽयं ॥ १५४६ ॥

इच्चैवमाइं सव्वं दवाहीणं जओ जिणस्सेव ।

તો નિગ્ગમણં વોત્તું વોચ્છં સામાઇયસ્સ તઓ ॥ ૧૫૪૭ ॥

मिच्छताइतमाओ स निग्गओ जह य केवलं पत्तो ।

તત્તો ય જહ પસૂયં સામઇયં તં પવક્ખામિ ॥ ૧૫૪૮ ॥

મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન-અવિરતિરૂપ અપ્રશસ્તભાવથી જીવનું નીકળવું-છુટા પડવું, તે પ્રશસ્તભાવનિર્ગમ કહેવાય છે, કારણ કે તેથી મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુભૂત સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં સામાયિક અધ્યયન પ્રસ્તુત છે, તે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે તેથી) અહીં પ્રશસ્ત ક્ષાયોપશમિક ભાવની શ્રીમાન્ મહાવીર દેવથી ઉત્પત્તિ પ્રસ્તુત છે, તેનો તથા અપ્રશસ્ત મિથ્યાત્વાદિ ઔદયિક ભાવનો વિનાશ, તેનો વિશેષ કરીને અધિકાર છે. આ સિવાયના બીજા નિર્ગમના દ્રવ્યાદિ ભેદો પ્રસ્તુત પ્રશસ્તભાવ નિર્ગમના (અનન્તર અથવા પરંપરાએ) કારણરૂપ છે. જેમકે મહાવીર દેવદ્રવ્ય, મહાસેન વન ક્ષેત્ર, પહેલી પૌરૂષીરૂપ પ્રમાણકાળ, અને ભાવપુરૂષ તે ભાવ, એ સંક્ષેપથી સામાયિક નિર્ગમના અંગો છે. શ્રીમાન્ મહાવીર દેવના જીવથી મહાસેન વનમાં પ્રથમ પૌરૂષીએ સામાયિક નીકળ્યું, કારણ કે હમણાં મહાવીર દેવરૂપ ભાવપુરૂષથીજ સર્વ નીકળ્યું છે. (સામાયિક ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં હોય છે, તેથી તેને ભાવ કહેવાય છે.) એ સર્વ (ક્ષેત્ર નિર્ગમ કાળ નિર્ગમ-સામાયિક અધ્યયન-આવશ્યક શ્રુત સ્કંધ-આચારાંગ વિગેરે) મહાવીરના જીવરૂપ દ્રવ્યને આધીન છે, તેથી પહેલાં તે જીનેશ્વર મહારાજનો નિર્ગમ કહીને પછી સામાયિકનો નિર્ગમ કહીશું. મિથ્યાત્વાદિ અધિકારથી તે નીકળ્યા, અને અનુક્રમે કેવળજ્ઞાન પામ્યા, તે પછી તેમનાથી સામાયિક નીકળ્યું, તે સામાયિક હવે કહીશું. ૧૫૪૩ થી ૧૫૪૮.

આ પછી પંથં કિર દેસિત્તા ઇત્યાદિ નિર્ચીકિતમાં નિર્ગમ સંબંધી ગાથાઓ સહેલી છે, તેથી ભાષ્યકારે તેની વ્યાખ્યા નથી કરી. એમાં જે કંઈ અધર્મ ન સમજાય તેવું હોય તે મૂળ આવશ્યકતા વિવરણથી બાણી લેવું.

પરિશિષ્ટ.

જે નિર્ચુક્તિની ગાથાઓ મધ્યધારી હેમચંદ્રાચાર્યે દીકામાં લીધી નથી તે સામાન્ય અર્થ સહિત નીચે આપીએ છીએ.

આભિણિબોધિયનાણે, અઢાવીસઈ હવન્તિ પયડીઓ
સુયનાણે પયડીઓ, વિત્થરઓ આવિ વોચ્છામિ ॥ ૧૬ ॥

(એ પ્રમાણે) આભિણિબોધિક જ્ઞાનના અઢાવીસ ભેદ છે. હવે શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ વિસ્તારથી અને સંક્ષેપથી કહીશું અને અવધિજ્ઞાનના ભેદ કહીશું. ૧૬.

एत्थं पुण अहिगारो सुयनाणेणं जओ सुएणं
सेसाणमप्पण ऽविअ अणुओगु पईवदिट्ठंतो ॥ ७९ ॥

અહીં પ્રસ્તુતમાં શ્રુતજ્ઞાનથી અધિકાર છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન વડે જ દીપકની પેઠે શેષ-જ્ઞાનોનું અને પોતાનું (શ્રુતજ્ઞાનનું) વ્યાખ્યાન કરાય છે, કેમકે શ્રુતજ્ઞાન, સ્વ અને પરને પ્રકાશ કરનાર છે. ૭૯.

गइ आणुपुष्ठी दो दो जाइनामं च जाव चउरिदो ।
आयावं उज्जोयं थावरनामं च सुहुमं च ॥ १२२ ॥
साहारणमपजत्तं निहानिहं च पयलपयलं च ।
थीणं खवेइ ताहे अबसेसं जं च अट्ठण्हं ॥ १२३ ॥
वीसमिऊण नियंठो दोहि उ समण्हि केवले सेसे ।
पढमे निहं पयलं नामस्स इमाओ पयडीओ ॥ १२४ ॥
देवगइ आणुपुष्ठी विउघि संघयण पढमवज्जाइं ।
अन्नयरं संठाणं तित्थयराहारनामं च ॥ १२५ ॥
चरमे नाणावरणं पंचविहं दंसणं चउवियर्णं ।
पंचविहमंतरायं खवइत्ता केवलो होइ ॥ १२६ ॥

બે ગતિ, નરક-તિથક અને તેજ બે આનુપૂર્વી, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર જાતિ, આત્મનામ, ઉદ્યોતનામ સ્થાવરનામ, સૂક્ષ્મનામ, સાધારણનામ, અપર્યાપ્તિનામ, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રયલાપ્રયલા, અને થીણુદ્રી નિદ્રા અપાવીને પછી આઠ કષાયમાંથી બાકીતો ભાગ અપાવે. તે વાર પછી નપુંસકવેદ-સ્ત્રીવેદ તથા હાસ્યાદિ પદ્ધતિ તથા પુરુષવેદ, સંજ્વલનનો દોષ-માન માયા-ને બાદર લોભ અપાવીને દશમે ગુણકાણે સૂક્ષ્મજ્ઞાનનો નાશ કરીને યથાખ્યાત ચારિત્રિયો થઈને બારમે ગુણકાણે તે નિર્ચન્થ વિસામે લગતે બેસમય માત્ર બાકી રહે ત્યાં પહેલાસમયે નિદ્રા, પ્રયલા, અને નામ કર્મની આ પ્રકૃતિઓ, દેવગતિ, દેવાનુપૂર્વી, પૈકિયનામ, પહેલા સિવાયનાં પાંચ સંઘયણ, કોઝપણ એક સંસ્થાન મુટીને બાકીનાં પાંચ સંસ્થાન, તીર્થંકર નામકર્મ ઉદ્યમાં આવવાનું ન હોય તો તે અને ઉદ્યમાં આવવાનું હોય તો તેના વિના આહારકનામનો ક્ષય કરે. છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ પાંચ, દર્શનાવરણ ચાર અને અન્તરાયની પાંચ પ્રકૃતિ અપાવીને કેવળી થાય. ૧૨૨ થી ૧૨૬.

પંથં કિર દેસિત્તા સાહૂણં અઢવિવિષ્ણદ્વાણં ।

સમ્મત્તપદ્મલંભો બોદ્ધવો વદ્ધમાણસ્સ ॥ ૧૪૬ ॥

અટવીમાં ભુલા પડેલા સાધુઓને માર્ગ બતાવીને (તેઓ પાસેથી દેશના સાંભળીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું) એ વર્ધમાન સ્વામિને પ્રથમ સમ્યક્ત્વ લાભ બાંધ્યો. ૧૪૬.

અવરવિદેહે ગામસ્સ ચિંતઓ રાય દારુ વણગમણં ।

સાહૂ ભિક્ષવનિમિત્તં સત્થાહીણે તહિં પાસે ॥ મૂલ ભાણ્યમ્ ॥ ૧ ॥

દાણન્નપંથ નયણં અણુકંપ ગુરુકહણસમ્મત્તં ।

સોહમ્મે ઉવવન્નો પલિયાઉ સુરો મહિઠ્ઠીઅ ॥ મૂલ ભાણ્યમ્ ॥ ૨ ॥

અપર એટલે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ગ્રામની ચિન્તા કરનાર રાજાને માટે કાષ્ટ લાવવા કાષ્ટના વનમાં ગયો, ત્યાં સાર્થથી હીન અને ભિક્ષા માટે ભ્રમણ કરતા એવા સાધુઓને જોયા. તેઓને અન્નપાનનું દાન આપી, માર્ગ બતાવીને તેમના ઉપદેશથી સમ્યક્ત્વ પામ્યો. ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મદેવલોકમાં પલ્લેપમના આયુષાળો મહર્ષિક દેવ થયો. ૧-૨. આ બે ભૂળ ભાણ્યની ગાથાઓ છે.

લઙ્ગણ ય સમ્મત્તં અણુકંપાણ ઉ સો સુવિહિયાણં ।

માસુરવરવોંદિધરો દેવો વેમાણિઓ જાઓ ॥ ૧૪૭ ॥

ચ્છઙ્ગણ દેવલોગા ઇહ ચેવ ય મારહંમિ વાસંમિ ।

ઇક્ષ્વાગકુલે જાઓ ઉસમસુઅસુઓ મરીઠ્ઠિત્તિ ॥ ૧૪૮ ॥

ઇક્ષ્વાગકુલે જાઓ ઇક્ષ્વાગકુલસ્સ હોઈ ઉપ્પત્તી ।

કુલગરવંસેઈણ ભરહસ્સ મુઓ મરીઠ્ઠિત્તિ ॥ ૧૪૯ ॥

ઓસપ્પિણી ઇમીસે તદ્દિયાણં સમાણ પચ્છિમે ભાગે ।

પલિઓવમદ્ધમાણ સેસંમિ ઉ કુલગરુપ્પત્તી ॥ ૧૫૦ ॥

અદ્ધમરહ મઙ્ગિલ્લુત્તિભાગે ગંગસિધુમજ્જંમિ ।

ઇત્થ વહુમજ્જદેસે ઉપ્પણ્ણા કુલગરા સત્ત ॥ ૧૫૧ ॥

પુવ્વભવજન્મનામં પમાણ સંઘયણમેવ સંઠાણં

વણિત્થિયાઉભાગા ભવગોવાઓ અનીઈ ય ॥ ૧૫૨ ॥

પુવ્વભવ કુલગરાણં ઉસમજિણિંદસ્સ મરહરન્નો ય

ઇક્ષ્વાગકુલુપ્પત્તી જેયવ્વા આણુપુવ્વીણ ॥ (આ ગાથા પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાત નથી.)

અનુક્રમ્યા વડે સાધુઓ પાસેથી સમ્યક્ત્વ પામીને દેદીપ્યમાન સુદર દેહધારી વૈમાનિક દેવ થયો. દેવલોકથી અર્વાને આ ભરતક્ષેત્રમાં ઇક્ષ્વાકુકુળની અંદર ભરતચક્રિનો પુત્ર મરીચિ નામે થયો. કુલકર વંશ વીત્યાપછી ઇક્ષ્વાકુકુળની ઉત્પત્તિ થઈ. તે ઇક્ષ્વાકુકુળમાં ભરતના પુત્ર મરીચીપણે તે ઉત્પન્ન થયો. આ અવસર્પિષ્ણ કાળના સુપ્રમ દુપ્રમા નામે ત્રીજા આરાના પાછલા ભાગમાં પલ્લેપમના આઠમો ભાગ બાકી રહ્યો, ત્યારે કુલકરની ઉત્પત્તિ થઈ. અર્ધભરત (અર્ધભરત તે વિદ્યાધરનું સ્થાન જે વૈતાલ્ય તે થકી દક્ષિ-

શુનો ભાગ)ના મધ્યમ ત્રિજા ભાગની અંદર ગંગા અને સિન્ધુની મધ્યમાં, અહીં અત્ય-
ન્ત મધ્ય પ્રદેશમાં સાત કુલકરો ઉત્પન્ન થયા. કુલકરોના પૂર્વભવ, જન્મ, પ્રમાણ, સંઘયણ,
સંસ્થાન, વર્ણ, સ્ત્રીઓ, આયુ, ભાગ, ભવનોપપાત (ભવનપતિની કાયમાં ઉપજવું)
અને નીતિ એ અનુક્રમે કહેનારો. (કુલકરોના પૂર્વભવ, ઋષભજનેશ્વરની, ભરતરાજની
અને ધર્મવાકુ કુળની ઉત્પત્તિ અનુક્રમે જાણવી.) ૧૪૭ થી ૧૫૨.

હવે કુલકરોના પૂર્વભવાદિ જણાવવાને નિર્ચુક્તિકાર કહે છે.

અવરવિદેહે દો વણિય વયંસા માઈ ઉજ્જુણ ચેવ
કાલગયા ઇહ મરહે હત્થી મણુઓ અ આયાયા ॥ ૧૫૩ ॥
દહું સિજેઝકરણં ગયમારુહણં ચ નામણિપ્ફ ॥
પરિહાણિ ગેહિકલહો સામત્યણ વિન્નવણત્તિ ॥ ૧૫૪ ॥
પઠમિત્થ વિમલવાહણ ચક્ખુમ જસમં ચત્ત્યમભિચંદે ॥
તત્તો અ પસેણઈએ મરુદેવે ચેવ નામી ય ॥ ૧૫૫ ॥
નવ ધણુસયા ય પઠમો અટ્ટ ય સતદ્વસત્તમાઈ ચ ॥
છચેવ અદ્ધછટ્ટા પંચ સયા પળ્લવીસં તુ ॥ ૧૫૬ ॥
વજ્જરિસહસંઘયણા સમચરંસા ય હંતિ સંઠાજે ॥
વળ્લંપિય વુચ્છામિ પત્તેયં જસ્સ જો આસો ॥ ૧૫૭ ॥
ચક્ખુમ જસમં ચ પસેણઈયં એ પિઅંગુવળ્લ ॥
અભિચંદો સસિગોરો નિમ્મલકળગળ્પમા સેસા ॥ ૧૫૮ ॥
ચંદજસ ચંદકંતા સરુવ પડિરુવ ચક્ખુકંતા ય ॥
સિરિકંતા મરુદેવી કુલગરપત્તીણ નામાઈ ॥ ૧૫૯ ॥
સંઘયણં સંઠાણં ઉચ્ચત્તં ચેવ કુલગરેહિ સમં ॥
વળ્લેણ એગવળ્લા સવ્વાઓ પિયંગુવળ્લાઓ ॥ ૧૬૦ ॥
પલિઓવમદસમાણ પઠમસ્સાહં તઓ અસંખિજ્ઞા ॥
તે આણુપુવ્વિહીણા પુવ્વા નામિસ્સ સંખેજ્ઞા ॥ ૧૬૧ ॥
જં ચેવ આહયં કુલગરાણ તં ચેવ હોઈ તાસિંપિ ॥
જં પઠમગસ્સ આહં તાવઈયં ચેવ હત્થિસ્સ ॥ ૧૬૨ ॥
જં જસ્સ આહયં સ્વલુ તં દસ ભાગે સમં વિમહઝ્ઞણં ॥
મજ્ઞિલ્લટ્ઠતિભાગે કુલગરકાલં વિયાણાહિ ॥ ૧૬૩ ॥
પઠમો ય કુમારત્તે ભાગો ચરમો ય વુમાઠ્ઠવંમિ ॥
તે પયણુપિજ્ઞદોસા સવ્વે દેવેસુ ઉવવળ્લા ॥ ૧૬૪ ॥
દો ચેવ સુવળ્ણેસુ ઉદહિકુમારેસુ હંતિ દો ચેવ ॥
દો દીવકુમારેસુ એગો નાગેસુ ઉવવળ્લા ॥ ૧૬૫ ॥

તેસિં હત્થી છન્નિતિયાઓ નાગેસુ ચેવ ઉવવન્ના ।

एगा सिद्धिं पत्ता मरुदेवी नाभिणो पत्ती ॥ ૧૬૬ ॥

હકારે મકારે ધિકારે ચેવ દંડનીઈઓ ।

बुच्छं तासि विसेसं जहकमं आणुपुवीए ॥ ૧૬૭ ॥

પઠમવીયાણ પઠમા તદ્યચઉત્થાણ અભિનવા વીયા ।

पंचम छट्सस य सत्तमस्स तइया अभिनवा उ ॥ ૧૬૮ ॥

સેસા ઉ દંડનીઈ માણવગનિહીઓ હોંતિ ભરહસ્સ ।

उसभस्स गिहावासे असक्कओ आसी आहारो ॥ ૧૬૯ ॥

પરિભાસણા ઉ પઠમા મંડલિબંધંમિ હોઈ વીયા ઉ

चारगछविछेआई भरहस्स चउव्विहा नोई ॥ ૩ ॥ ण्यम् ॥

અપર મહાવિદેહમાં બે વણિક મિત્ર હતા, એક કપટી અને બીજો સરળ હોતો. કેટલોક કાળ ગયા પછી તેમાં ભરતક્ષેત્રમાં કપટી હસ્તિ થયો અને સરળ મનુષ્ય થયો. તેઓને પરસ્પર જોવાથી સ્નેહ થયો, પછી હસ્તિ પર આરૂઠ થયો, નામની ઉત્પત્તિ થઈ, કલ્પવૃક્ષની હાની થઈ, લોભ થયો, કલહ થયો, પર્યાલોચન (વિચારણા) થઈ, વિજ્ઞાપના થઈ અને હાકાર નીતિ થઈ. અહીં પ્રથમ કુલકર વિમળવાહન, બીજા ચક્ષુષ્માન, ત્રીજા ચશસ્વી, ચોથા અભિચંદ્ર, પાંચમા પ્રસેનજિત, છઠ્ઠા મરુદેવ અને સાતમા નાલી થયા. પહેલાનું નવસો ધનુષ પ્રમાણ શરીર, બીજાનું આઠસો ધનુષ પ્રમાણ, ત્રીજાનું સાતસો ધનુષનું, ચોથાનું સાડાછસોનું, પાંચમાનું છસોનું, છઠ્ઠાનું સાડાપાંચસોનું અને સાતમાનું પાંચસો પચીસ ધનુષ પ્રમાણનું શરીર જાણવું. બધાએ કુલકરો વજ્રઋષભનારાચસંધયણ-વાળા અને સમચતુરસ્ત્ર સંસ્થાનવાળા હોય છે. હવે જેનો જેવો વર્ણ છે, તે પણ કહીશું. ચક્ષુષ્માન-ચશસ્વી અને પ્રસેનજિત એ ત્રણે પ્રિયંશુવૃક્ષના જેવા વર્ણવાળા, અભિચંદ્ર ચંદ્ર જેવા ગૌરવર્ણવાળા અને બાકીના નિર્મળ કનકની પ્રભા જેવા વર્ણવાળા હોય છે. ચંદ્રચંદ્રશા, ચંદ્રકાન્તા, સુરૂપા, પ્રતિરૂપા, ચક્ષુકાન્તા, શ્રીકાન્તા, અને મરુદેવી, એ કુલકરની પત્નીઓનાં નામો જાણવા. સંધયણ, સંસ્થાન, અને ઉંચાઈ કુલકરના જેટલીજ (કંઈક ન્યૂન) જાણવી, તથા વર્ણવડે બધીએ એકજ વર્ણની પ્રિયંશુવૃક્ષના જેવી જાણવી. પહેલા કુલકરનું આયુ પદ્યોપમના દસમા ભાગનું, તે પછી બીજાઓનું અસંખ્યાતાપૂર્વનું પછી અનુક્રમે હીન થતું થતું નાલીકુલકરનું સંખ્યાતાપૂર્વનું આયુ જાણવું. જેટલું આયુષ કુલકરનું, તેટલુંજ આયુ તેમની સ્ત્રીઓનું હોય છે. પહેલા કુલકરનું જેટલું આયુ તેટલુંજ તેમના હસ્તિનું હોય છે. જેનું જેટલું આયુષ હોય, તેના સરખા દસ ભાગ કરીને (પહેલા અને છેલ્લા ભાગ સિવાયના) મધ્યના આઠ ભાગ તે કુલકરપદવીના કાળ જાણવો. તેઓ અદ્ય રાગ-દ્રેષવાળા હોય છે, અને તે સર્વે વિમલવાહનાદિ મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા છે. બે કુલકર સુવર્ણકુમાર નિકાયમાં, બે ઉદધિકુમાર નિકાયમાં, બે દ્વીપકુમાર નિકાયમાં, એક નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થએલ છે. તેઓના હસ્તિઓ અને છ કુલકરની સ્ત્રીઓ નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ, તથા એક નાલીકુલકરની પત્ની મરુદેવી મોક્ષ પામ્યાં. હકાર-મકાર અને ધિકાર એ દંડનીતિઓ છે. તેઓમાં જેમને જે નીતિ છે, તે હવે અનુક્રમે કહીશું. પહેલા અને બીજા કુલકરની પહેલી હકાર નીતિ, ત્રીજા ચોથાની અભિનવ-બીજી મકાર નીતિ, તથા પાંચમા-છઠ્ઠા અને સાતમાની ત્રીજી

અભિનવ ધિક્કાર નીતિ જાણવી. બાકીની દંડનીતિઓ ભરતના માણવક્રનિધિમાંથી થઈ છે. રૂપભદ્રેવનો શૃંગવાસમાં અસંસ્કૃત આહાર હતો. પહેલી પરિભાષણ, (ન જઈશ, એમ ક્રોધ કરીને અપરાધીને કહેવું તે,) બીજી મંડલી બંધ. (આ સ્થળેથી તારે ન જવું, એમ અપરાધીને કહેવું તે,) ત્રીજી ચારક (જલ-બંધીખાતું) અને ચોથી છ-ધિચ્છેદ (અપરાધીના હાથ-પગાદિ કાપી નાંખવા તે,) આ ચાર પ્રકારની ભરતની દંડ-નીતિ છે. ૧૫૩ થી ૧૬૮.

હવે ધક્કાકુ વંશોત્પત્તિ જણાવવાને કહે છે.

નામી વિણોયભૂમી મરુદેવી ઉત્તરા ય સાઠા ય ।

રાયા ય વડરણાહો વિમાણ સઘટ્ટસિદ્ધાઓ ॥ ૧૭૦ ॥

ધનસત્યવાહ ઘોસણ જડ ગમણ અઢવિ વાસઠાળં ચ ।

બહુ બોલીણે વાણે ચિંતા ઘયદાણમાસી તયા ॥ ૧૭૧ ॥

ઉત્તરકુરુ સોહમ્મે મહાવિદેહે મહબ્બલ રાયા ।

ઈસાણે લલિયંગો મહાવિદેહે વડરજંઘો ॥ (પ્રક્ષિપ્તા)

ઉત્તરકુરુ સોહમ્મે વિદેહિ તેગિચ્છિયસ્સ તત્થ સુઓ ।

રાયસુય સેટ્ઠિમ્માસત્થાહસુયા વયસા સે ॥ ૧૭૨ ॥

વિજ્ઞસુઅસ્સ ય ગેહે કિમિકુટ્ટોવહુઅં જઈં દહું ।

બિંનિ ય તે વિજ્ઞસુયં કરેહિ ઇઅસ્સ તેગચ્છિં ॥ ૧૭૩ ॥

તિલ્લં તેગિચ્છસુઓ કંબલગં ચંદળં ચ વાણિયઓ ।

દાઠં અભિણિક્ખંતો તેણેવ ભવેણ અંતગહો ॥ ૧૭૪ ॥

સાહું તિગિચ્છિઝ્ઞણં સામહં દેવલોગ ગમણં ચ ।

પુંડરિગિણિણં ડ ચુયા તઓ સુયા વડરસેણસ્સ ॥ ૧૭૫ ॥

પઠમિત્થ વડરણામો બાહુ સુબાહુ ય પીઠ મહપીઠે ।

તેસિ પિઆ તિત્થયરો ણિક્કલંતા તેડવિ તત્થેવ ॥ ૧૭૬ ॥

પઠમો ચડદસપુવ્વી સેસા ઇકારસંગવિડ ચડરો ।

બીઓ વેયાવચ્ચં કિઙ્કમ્મં તડઅઓ કાસી ॥ ૧૭૭ ॥

મોગફલં વાહુબલં પસંસણા જિટ્ઠ ઇયર અચિયત્તં ।

પઠમો તિત્થયરત્તં વીસહિ ઠાણેહિ કાસી ય ॥ ૧૭૮ ॥

વિનીતાભૂમિમાં નાલીકુલકર થયા, મરુદેવી તેમનાં સ્ત્રી હતાં, પૂર્વ ભવે વન (વૈશ) નાભ રાજા હતા તે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી ઉત્તરણાદા નક્ષત્રમાં મરુદેવીને વિષે રૂપભદ્રેવળે ઉત્પન્ન થયા. પ્રથમ ભવે તે ધનસાર્થવાદ હતો, દેશાન્તર જવાને તેમણે ભાષણ કરાવી, તેમની સાથે સાધુઓ ગયા, માર્ગમાં ચાર-વીની અંદર વર્ષાઋતુ આવી, તેનો ધણો ભાગ વિત્યા-મણી સાર્થવાહને સાધુઓની ચિન્તા થઈ, અને તેમને ધીતું દાન આપ્યું. સાર્થવાહનો ભવ પૂર્ણ થયે ઉત્તરદેશમાં ધુનલિટ થયા,

ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, ત્યાંથી ચ્યવી મહાવિદેહમાં મહાબળરાજ,
ત્યાંથી મરણ પામી ઇશાન દેવલોકે લલિતાંગ દેવ થયા, તે પછી મહાવિદેહમાં વજ્રજંઘ
રાજ થયા, ત્યાંથી ઉત્તરકુરમાં યુગલિક થયા, આયુક્ષયે સૌધર્મ દેવલોકે દેવ થયા, પછી
મહાવિદેહમાં વૈદના પુત્ર થયા, ત્યાં રાજપુત્ર, શ્રેષ્ઠિપુત્ર, પ્રધાનપુત્ર અને સાર્થવાહનો
પુત્ર એ ચાર તેના મિત્ર થયા. તે મિત્રોએ વૈદપુત્રના ઘેર કૃત્તિમવાળા કોઠથી ઉપદ્રવ પામેલા
યતિને જોઈને વૈદપુત્રને કહ્યું કે આમની ચિકિત્સા કરો, તેથી વૈદપુત્રે તૈલ આપ્યું, વાંચુ-
કુપુત્રે ચંદન અને કામળ આપ્યાં, પછી દીક્ષા લઈને તેજ ભવે અન્તકૃત થયા. સાધુની
ચિકિત્સા કરીને શ્રમણપણું પાળીને પાંચે દેવલોકમાં ગયા, ત્યાંથી ચ્યવીને પુ'ડરિકીણી નગ-
રીમાં વજ્રસેન રાજના પુત્ર થયા. પ્રથમ વૈદનો જીવ વજ્રનાભ થયા, બાકીના મિત્રો અનુ-
ક્રમે બાહુ, સુબાહુ, પીઠ, અને મહાપીઠ થયા. તેમના પિતા વજ્રસેન તીર્થંકર થયા, તેમની
પાસે તેઓએ દીક્ષા લીધી. વજ્રનાભ ચૌદપૂર્વી થયા, અને બાકીના ચાર અગીઆર અંગ
જાણનારા થયા. એમાંના બીજા બાહુએ વૈયાવૃત્યથી ભોગનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું, ત્રીજા સુબા-
હુએ કૃતિકર્મથી બાહુનું બળ પ્રાપ્ત કર્યું તેમનાથી મોટા વજ્રનાભે તેમની પ્રશંસા કરી,
અને સર્વથી નાના પીઠ-મહાપીઠ તેમનું માત્સયે કર્યું, તેમાં પહેલા વજ્રનાભે વીસસ્થાન
આરાધન કરીને તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું. ૧૭૦ થી ૧૭૮

હવે તીર્થંકર નામકર્મના હેતુભૂત વીસસ્થાનકાદિ કહે છે.

અરિહંત સિદ્ધ પવયણ ગુરુથેરબહુસ્સુણ તવસ્સીસું
વચ્છલયા એણંસિં અભિક્ખનાણોવઓગે ય ॥ ૧૭૯ ॥

દંસણ વિણણ આવસ્સણ ય સીલઘણ નિરઙ્ગારો ।
સ્વણલવતવચ્ચિયાણ વેયાવચ્ચે સમાહી ય ॥ ૧૮૦ ॥

અપ્પુલ્લનાગગહણે સુયમત્તી પવયણે પમાવણયા ।
એણંહિં કારણેહિં તિત્થયરત્તં લહ્હ જીવો ॥ ૧૮૧ ॥

પુરિમે પચ્છિમેણ ય એણ સઘેઽવિ ફાસિયા ઠાણા ।
મજ્ઞિમએણંહિં જિણેહિં એકં દો તિણિ સઠ ॥ ૧૮૨ ॥

તં ચ ક્કહં વેઙ્ગજ્ઞ ? અગિલાણ ધમ્મદેસણાઈંહ ।
વજ્ઞજ્ઞ તં તુ ભગવઓ તઙ્ગમવોસક્કજ્ઞાણં ॥ ૧૮૩ ॥

નિયમા મણુયગંઘેણ ઇત્થી પુરિસેયરો ય સુહલેસો ।
આસેવિયવહુલેહિં વીસાણ અણ્ણયરએણંહિં ॥ ૧૮૪ ॥

ઉવવાઓ સઘેઢે સઘેસિં પદમઓ ચુઓ ઉસમો ।
રિક્કલેણ અસાઢાહિં અસાઢવહુલે ચઉત્થીણ ॥ ૧૮૫ ॥

અરિહંત, સિદ્ધ, પ્રવચન, ગુરુ, સ્થવિર, બહુશ્રુત, અને તપસ્વી, એઓને વિષે
વત્સલતા; નિરન્તર જ્ઞાનોપયોગ; દર્શન-વિનય-આવશ્યક-અને શીલવ્રતમાં નિરતિચાર-
પણું; નિરન્તર તપસ્વીને દાન-વૈયાવૃત્ય, અને સમાધિ, નવીન જ્ઞાનનું મહત્ત્વ, શ્રુતની
ક્ષિતિ, અને પ્રવચનની પ્રસાવના એ કારણોવડે જીવ તીર્થંકરપણું પામે છે, પહેલા અને

છેલ્લા જિનેશ્વરે એ બધાએ સ્થાનકો સ્પર્શ્યા છે. તથા મધ્યના જિનેશ્વરોએ એક-બે-ત્રણ અથવા સર્વ સ્થાનક સ્પર્શ્યા છે. તે તીર્થંકર નામકર્મ કેવી રીતે વેદાય? એના ઉત્તરમાં ગ્લાનીરહિત ધર્મદેશનાવડે તે તીર્થંકર નામ ભોગવાય છે ને તે ભગવાનના પાછળના ત્રીજા ભવે બંધાય છે. જેણે મનુષ્યગાત્રમાં વીસસ્થાનકમાંથી કોઈપણ સ્થાનક અનેક પ્રકારે સેવેલ હોય, તે શુભલેશ્યાવાન સ્ત્રી-પુરૂષ-અથવા નપુંસક અવશ્ય જિનનામ બાંધે છે. તે પાંચેના સર્વાર્થસિદ્ધમાં ઉપપાત થયો. તેમાંથી પ્રથમ અષાઠ વદ ચતુર્થીએ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ઋષભદેવ ચ્યવ્યા. ૧૭૯-થી-૧૮૫.

હવે જન્મવિધિ આદિ કહે છે.

જન્મણે નામવુઢ્ઠી અ, જાઈએ સરણે રૂઅ ।
 વીવાહે અ અવચ્ચે અમિસેએ રજસંગહે ॥ ૧૮૬ ॥
 ચિત્તવહુલટ્ટમીએ જાઓ ઉસમો અસાઢળવ રવત્તે
 જન્મણમહો અ સવો જેયવો જાવ ઘોસણયં ॥ ૧૮૭ ॥
 સંવટ્ટમેહ આયંસગા ય મિંગાર તાલિયંટા
 ચામર જોઈ રવવં કરેતિ એએ કુમારીઓ ॥ ૧૮૮ ॥
 દેસૂણગં ચ વરિસં સક્કાગમણં ચ વંસઢવણા ય ।
 આહારમંણુલીએ ઢવંતિ દેવા મણુણં તુ ॥ ૧૮૯ ॥
 સક્કો વંસઢવણે રૂવણુ અગૂ તેણ હુંતિ રૂવણાગા ।
 જં ચ જહા જંમિ વણે જોગં કાસી ય તં સવં ॥ ૧૯૦ ॥
 અહ વડ્ઢહ સો મયવં દિયલોયચુઓ અણોવમસિરીઓ ।
 દેવગણસંપરિવુઢો નંદાઈસુમંગલાસહિઓ ॥ ૧૯૧ ॥
 અસિઅસિરઓ સુનયણો વિંબુઢો ધવલદંતપંતીઓ ।
 વરપડમગબ્મગોરો ફુલલુપ્પલગંધનીસાસો ॥ ૧૯૨ ॥
 જાઈસસરો અ મયવં અપ્પરિવડિએહિ તિહિ ઉ નાણેહિં ।
 કંતીહિ ય બુદ્ધીહિ ય અબ્મહિઓ તેહિ મણુએહિં ॥ ૧૯૩ ॥
 પઢમો અકાલમચ્ચૂ તહિં તાલફલેણ દારઓ પહઓ ।
 કણ્ણા ય કુલગરેણં સિટ્ટે ગહિઆ ઉસહપત્તી ॥ ૧૯૪ ॥
 મોગસમત્થં નાઉં વરકમ્મં તસ કાસિ દેવાડ ।
 ઢુણં વરમહિલાણં વહુકમ્મં કાસિ દેવીડ ॥ ૧૯૫ ॥

ભગવન્તની જન્મવિધિ, નામવિધિ, વૃદ્ધિ, નીતિ, સ્મરણ, વિવાહવિધિ, અપત્યક્રમ, ભિષેકવિધિ અને રાજ્યસંપ્રદાવિધિ કહેવાશે. ચૈત્રવદી આઠમે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ઋષભદેવનો જન્મ થયો. જન્મમહોત્સવ સર્વ જાણી લેવો-દેવોએ ઘોષણા કરી ત્યાંસુધીના, તે વખતે વર્તક મેઘની વૃષ્ટિ, આદર્શ, ભૃંગાર (કુશ) વિંજણા, ચામર, જ્યોતિ અને રક્ષા એ સર્વ રૂપમારીઓ કરે છે. ભગવન્તના જન્મ પછી એક વરસમાં કંઈ ન્યૂનકાળ વિત્યાબાદ દેવેન્દ્ર

આવીને વંશસ્થાપના કરી, તથા દેવોએ ભગવન્તની અંગુલીમાં મનોજ્ઞ આહાર સ્થાપન કર્યો, ભગવન્ ! ઇક્ષુ જમશો? આથી ભગવન્તે તે લીધી, તેથી તે ઇક્ષ્વાકુ થયા, એ પ્રમાણે ઇન્દ્રે વંશસ્થાપન કર્યો. પછી જે વંશમાં જે યોગ્ય હોય, તે સર્વ ભગવન્તનું ઇન્દ્ર મહારાજે કર્યું, તે પછી અનુક્રમે અનુપમશોભાવાળા દેવલોકથી ચ્યવેલા તે ભગવાન્ દેવગણથી સેવાતા નંદા અને સુમંગળા સહિત વૃદ્ધી પામવા લાગ્યા. શ્યામકેશ, સુંદર, નયન, ગોલાના ફળ જેવા હોઈ, શ્રેષ્ઠ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગૌર ધવળ દન્તપંક્તિ અને પુષ્પકમળના ગંધ જેવો ઉશ્વાસ હતો, વળી ભગવન્ત જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા, અપ્રાતપ્રતિત ત્રણ જ્ઞાને સહિત, કાન્તિ અને યુદ્ધિમાં તે વખતના મનુષ્યોથી અધિક ચડીઆતા હતા. (તે દરમિયાન કોઈ મિથુનક પોતાના અપત્યયુગલને તાલવૃક્ષની નીચે મૂકીને કીડા કરવા ગયું) તે વખતે તાલફળ પડવાથી બાળકપુત્ર મરી ગયો, આ પ્રથમ અકાળ મૃત્યુ થયું. તે શ્રેષ્ઠકન્યાને કુલ-કરે ગ્રહણ કરી અને ઋષભદેવની પત્ની કરી. આ વખતે ભગવાનને ભોગસમર્થ બાણીને ઇન્દ્રે તેમનું વરકર્મ કર્યું, અને દેવીઓએ બન્ને ઉત્તમ સ્ત્રીઓનું વધુકર્મ કર્યું. ૧૮૬ થી ૧૮૫

હવે ભગવન્તના અપત્યાદિ દ્વારો કહે છે.

છપુવસયસહસ્સા પુર્વિં જાયસ્સ જિણવરિંદસ્સ ।

તો મરહવંમિસુંદરિબાહુબલી ચેવ જાયાઈ ॥ ૧૯૬ ॥

દેવી સુમંગલાઈ મરહો બંમી ય મિહુણયંજાયં ।

દેવીઈ સુનંદાઈ બાહુબલી સુંદરી ચેવ ॥ ૪ ॥ (મૂં ભાષ્યમ્)

અડળાપન્નં જુઅલે પુત્તાળ સુમંગલા પુળો પસવે ।

નીર્જનમઙ્કમળે નિવેઅળં ઉસમસામિસ્સ ॥ ૧૯૭ ॥

રાયા કરેઈ દંડં સિદ્ધે તે વિંતિ અમ્હવિ સ હોડ ।

મગ્ગઈ ય કુલગરં સો અ વેઈ ઉસમો ય મે રાયા ॥ ૧૯૮ ॥

આમોણં સક્કો ઉવાગઓ તસ્સ કુણઈ અમિસેઅં ।

મહાઈ અલંકારં નરિંદજોગં ચ સે કુણઈ ॥ ૧૯૯ ॥

મિસિળીપત્તેહિઅરે ઉદયં ધિત્તું હુહંતિ પાણસુ ।

સાહુ વિળીઆ પુરિસા વિળીયનયરી અહ નિવિદ્ધા ॥ ૨૦૦ ॥

આસા હત્થો ગાવો ગહિઆઈ રજ્જસંગહનિમિત્તં ।

ધિત્તૂળ એવમાઈ ચડવિહં સંગહ કુણઈ ॥ ૨૦૧ ॥

હમ્મા ૧ મોગા ૨ રાયણ્ણ ૩ સ્વત્તિઆ ૪ સમહો મવે ચડહા ।

આરવિલ્લ ૧ ગુરુ ૨ વયંસા ૩ સેસા જે સ્વત્તિઆ ૪ તે હ ॥ ૨૦૨ ॥

આહારે ૧ સિપ્પ ૨ કમ્મે ૩ અ, મામણા ૪ અ વિમૂસણા ।

લેહે ૬ ગણિણ ૭ અ રૂવે અ, લક્ખણે ૯ માણ ૧૦ પોઅણ ॥ ૨૦૩ ॥

વવહારે ૧૨ નોઈ ૧૩ જુદ્ધે ૧૪ અ, રૂસત્થે ૧૫ અ ઉવાસણા ૧૬ ।

તિગિચ્છા ૧૭ અત્થસત્થે ૧૮ અ, વધે ૧૯ ઘાણ ૨૦ અ મારણા ૨૧ ॥ ૨૦૪ ॥

જન્મ ૨૨ સવ ૨૩ સમવાપ ૨૪, મંગલે ૨૫ કોડગે ૨૬ રૂ. ૧.

વત્થે ૨૭ ગંધે ૨૮ અ મલ્લે ૨૯ અ, અલંકારે ૩૦ તહેવ ય ॥ ૨૦૫ ॥

ચોલો ૩૧ વળ ૩૨ વિવાહે ૩૩ અ, દત્તિઆ ૩૪ મહયપૂઅળા ૩૫.

જાવળા ૩૬ થૂમ ૩૭ સદે ૩૮ અ, છેલાવળય ૩૯ પુચ્છળા ૪૦ ॥ ૨૦૬ ॥

ભગવન્તના જન્મ પછી છ લાખ પૂર્વ વિત્યાબાદ ભરત અને આહી, તથા બાહુ-બલી અને સુંદરી એ ચાર બાળકો થયાં. સુમંગળાદેવીથી ભરત અને આહીનું યુગલિક થયું, તથા સુંદરા દેવીથી બાહુબલી અને સુંદરી (મથુનક) થયું. તે પછી પુનઃ સુમંગળાએ આગણપચાસ પુત્રના યુગલોને જન્મ આપ્યો. આ વખતે પૂર્વનિરૂપિત દંડનીતિનું લોકો ઉદ્ધવન કરવા લાગ્યા, તેથી તેઓએ ઋષભદેવ સ્વામીને તે બાબત નિવેદન કર્યું. આથી ભગવન્તે કહ્યું કે એ પ્રમાણે વર્તનારાને રાજ દંડ કરે છે. તેમનું તે શાષ્ટ કથન સાંભળીને યુગલિયાઓ બોલ્યા કે અમારે પણ તેવો રાજ હો. તેથી ભગવન્તે કહ્યું કે કુલકર પાસે યાચના કરો. (તેઓએ તેમ કર્યું એટલે કુલકરે કહ્યું) ઋષભદેવ તમારો રાજ હો. આ વખતે ઉપયોગવડે અવધિજ્ઞાનથી જાણીને ધન્દ ત્યાં આવ્યા અને ભગવન્તનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી રાજાને યોગ્ય મુકુટ અલંકાર વિગેરે તેમને માટે કર્યા. તે વખતે પશ્ચિમીના પત્રોવડે પાણી લાવીને યુગલીયાઓએ ભગવન્તના ચરણમાં સીંચ્યું, તેથી ધન્દે 'આ સારા વિનીત પુરૂષો છે' એમ કહ્યું. પછી ધન્દની આજ્ઞાથી વૈશ્રમણે ત્યાં વિનીતા નગરી બનાવી. પછી ભગવન્તે અર્ધ હસ્તી-બળદ વિગેરે રાજ્યસંઘ્રહ માટે ગ્રહણ કર્યા. એ વિગેરે ગ્રહણ કરીને પછી આ આગળ કહીએ છાએ તે ચાર પ્રકારનો સંઘ્રહ કર્યો. ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય અને ક્ષત્રિયો એ ચાર પ્રકારનો સંઘ્રહ છે. તેમાં ઉગ્ર દંડ કરનારા તે ઉગ્ર, ગુરજનના સ્થાનકે ગણાવા યોગ્ય તે ભોગ, ભિત્ર જેવા હોય તે રાજન્ય, અને એ સિવાયના બાકીના જે રહ્યા તે સામાન્ય ક્ષત્રિયો ગણવા. હવે પછી આહારવિધિ, શિલ્પકળા, કૃષિઆદિ કર્મ, મમત્વ, આભૂષણવિધિ, લેખનકળા, ગણિત, કાષ્ઠકર્માદિરૂપ, પુરૂષાદિનાં લક્ષણ, માન, પ્રોત્સાહ, વ્યવહારવિધિ, નીતિ, યુદ્ધવિધિ, ધનુર્વેદ, ગુરજનની ઉપાસના, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, બંધન, ધાત, મારણ, યજ્ઞ, હિસાબ, મેળા, મંગળ, કૌતુક, વસ્ત્ર, ગંધ, માલ્ય, તેમજ અલંકાર, ચૂલાકર્મ, ઉપનયન, વિવાહવિધિ, આપેલી કન્યા પરણવી, મરેલાની પૂજા, અગ્નિસંસ્કાર, સ્તૂપ, રૂદનશબ્દ, બાળકીડાના પ્રકાર, અને પૃથ્થા સંબંધી વિધિ કહેવાશે. ૨૦૬.

આસી અ કંદાહારા મૂલાહારા ય પત્તહારા ય ।

પુપ્ફફલમોહનોઽવિ અ જહઆ કિર કુલગરો ઉસમો ॥ ૫ ॥ મૂ. માખ્યમ.

આસી અ ઇક્ષુમોઈ ઇક્ષ્વાગા તેણ સ્વત્તિઆ હંતિ ।

સળસત્તરસં ધન્નં આમં ઓમં ચ મુંજીઆ ॥ ૬ ॥ મૂ. માખ્યમ.

ઓમંપાહારંતા અજીરમાણંમિ તે જિણમુવિતિ ।

હત્થેહિં ઘંસિઝળં આહારેહત્તિ તે મણિઆ ॥ ૭ ॥ મૂ. માખ્યમ

આસો અ પાણિઘંસિ તિમ્મિઅ તંદુલપવાલપુઢમોઈ ।

હત્થતલપુઢાહારા જહઆ કિર કુલકરો ઉસહો ॥ ૮ ॥ મૂ. માખ્યમ

ઘંસેઝળં તિમ્મણ ઘંસળ તિમ્મણ પવાલપુઢમોઈ ।

ઘસણ તિમ્મપવાલે હથિડહે કવલ સેણ ॥ ૧ ॥ મૂ. ભાષ્યમ્
 અગણિસ્સ ય ઉદ્ધાણં દુમઘંસા દઢુ મીઅપરિકહણં ।
 પાસેસું પરિહિંદહ ગિહ્હ પાગં ચ તો કુણહ ॥ ૧૦ ॥ મૂ. ભાષ્યમ્
 પક્ષેવ ઢહણમોસહિ કહણં નિગ્ગમણ હથિસીસંમિ ।
 પયણારંભપવિત્તી તાહે કાસી અ તે મણુઆ ॥ ૧૧ ॥ મૂ. ભાષ્યમ્
 મિઠેણ હથિવિંડે મટ્ટિયપિંડં ગહાય કુડગં ચ ।
 નિવત્તેસિ અ તદ્દા જિણોવદ્દેણ મગ્ગેણ ॥ (પ્રક્ષિપ્તા)
 નિવત્તિણ સમાણે મણ્ણઈ રાયા તઓ બહુજણસ્સ ।
 એવદ્દા મે કુવ્વહ પયટ્ટિયં પઢમસિપ્પં તુ ॥ (પ્રક્ષિપ્તા)
 પશ્ચેવ ય સિપ્પાઈં ઘડ ૧ લોહે ૨ ચિત્ત ૩ ણંત ૪ કાસવણ ૫ ।
 ઇક્કિક્કસ્સ ય ઇત્તો વીસં વીસં મેવે મેયા ॥ ૨૦૭ ॥

જ્યારે ભગવાન ઋષભદેવ કુલકર હતા, ત્યારે યુગલિયાઓ કંઠાહારી, મૂળાહારી, પત્રાહારી, અને પુષ્પફળ ભોજી પણ હતા. ક્ષત્રિયો શેરડી ખાતા, તેથી તેઓ ધક્કાકુ થયા. ભીંજાઓ શણુ વિગેરે સત્તર પ્રકારનું ધાન્ય કાચું અને થોડું ખાતા. કાચું ધાન્ય ખાતાં અભણું થવાથી યુગલિયાઓએ ભગવન્તને પૂછ્યું. તેમણે 'હાથવડે ધસીને ખાઓ' એમ તેમને કહ્યું. એટલે તેઓ તે ઔષધીઓ હાથે ધસીને ખાનારા થયા. (પછી અનુક્રમે કાળ-દોષથી તે પણ નાહ પચવાથી) પત્રપુટમાં તંદુલ ભીંજવીને ખાનારા થયા, પછી હસ્તપુટમાં તે ગરમ કરી ખાનારા થયા. (આ પ્રમાણે) જ્યારે ઋષભદેવ કુલકર હતા ત્યારે હું. તે પછી ધસીને, હાથની ગરમીવાળા કરીને, ધસી-હાથમાં રાખીને, પ્રવાળપુટમાં ભીંજવીને ખાનારાઓ, ધસી રાખી પ્રવાલપત્ર હસ્તપુટ અને કક્ષાને વિષે મૂકીને ખાવા લાગ્યા. આ વખતે વૃક્ષો ધસાવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો, તેથી ભય પામેલા તેઓએ ભગવન્તને કહ્યું. ભગવન્તે કહ્યું. ખાણુમાંથી ધાસ દૂર કરીને તેથી પાકેલ પાક ગ્રહણ કરો. નાખેલ ઔષધી બળી ગઈ, તેઓએ ભગવન્તને તે કહ્યું, તે વખતે ભગવન્ત હસ્તપર ચઢીને નીકળ્યા હતા, (પછી હસ્તિના મસ્તકપર તૃપિડનો આકાર બતાવી તેવામાં પકાવીને ખાવાનું કહ્યું.) ત્યારથી રાંધવાની પ્રવૃત્તિ તે મનુષ્યોએ કરી. કુલકારનું કાર્ય, હુહારનું કાર્ય, ચિતારાનું કાર્ય, વણકરનું કાર્ય, અને હળમનું કાર્ય એ પાંચ મૂળ શિલ્પો હતા. તે પછી એ દરેકના વીસ વીસ ભેદ થયા. ૨૦૭

હવે કૃષિકર્માદિના ભાષ્યકાર અર્થ કહે છે.

કમ્મં કિસિવાણિજ્ઞાઈ ૩ મામણા જા પરિગ્ગહે મમયા ૪ ।
 પુવ્વિં દેવેહિં કયા વિમૂસણા મંઢણા ગુરુણો ૫ ॥ ૧૨ ॥ મૂ. ભાષ્યમ્
 લેહં લિવોવિહાણં જિણેણ વંમ્મીઈ દાહિણકરેણં ૬ ।
 ગણિયં સંત્વાણં સુંદરીઈ વામેણ ઉવદ્દં ૭ ॥ ૧૩ ॥
 મરહસ્સ રુવકમ્મં ૮ નરાઈલક્ષણમહોદ્ધયં બલિણો ૯ ।
 માણુમ્માણવમાણપ્પમાણ ગણિમાદવત્થૂણં ૧૦ ॥ ૧૪ ॥

मणिआई दोराइसु पोआ तह सागरमि वहणाई ११ ।
ववहारो लेहवणं कज्जपरिच्छेदणत्थं वा १२ ॥ १५ ॥
णीई हकाराई सत्तविहा अहव सामभेआई १३ ।
जुद्धाई बाहुजुद्धाईआइ वट्टाईआणं वा १४ ॥ १६ ॥
ईसत्थं धणुवेओ १५ उवासणा मंसुकम्ममाईआ १६
गुरुरायाईणं वा उवासणा पज्जुवासणया ॥ १७ ॥
रोगहरणं तिगिच्छा १७ अत्थागमसत्थमत्थसत्थंति १८ ।
निअलाइजमो बंधो १९ घाओ दंडाइताडणया २० ॥ १८ ॥
मारणया जीववहो २१ जण्णा नागाइआण पूआओ २२ ।
इंदाइमहा पायं पइनिअया ऊसवा हुंति २३ ॥ १९ ॥
समवाओ गोट्ठीणं गामाईणं च संपसारो वा २४ ।
तह मंगलाई सत्थिअसुवण्णसिद्धत्थयाईणि २५ ॥ २० ॥
पुविं कयाइ पहुणो सुरेहि रक्खाइ कोउगाई च २६ ।
तह वत्थगंधमल्लालंकारा केसभूसआई २७-२८-२९-३० ॥ २१ ॥
तं दहूण पवत्तोऽलंकारंउं जणोऽवि सेसोवि ।
विहिणा चूलाकम्मं बालाणं चोलया नाम ३१ ॥ २२ ॥
उवणयणं तु कलाणं गुरुमूले साहुणो तओ धम्मं
घित्तुं हवंति सड्ढा केई दिक्खं पवज्जंति ३२ ॥ २३ ॥
दहं कयं विवाहं जिणस्स लोगोऽवि काउमारद्धो ३३ ।
गुरुदत्तिआ य कन्ना परिणिज्जंते तओ पायं ॥ २४ ॥
दत्तिव्व दाणमुसभं दितं दहं जणंमिवि पवत्तं ।
जिणभिक्षादाणं पिहु दहं भिक्षवा पवत्ताओ ३४ ॥ २५ ॥
मडयं मयस्स देहो तं मरुदेवीइ पढमसिद्धत्ति ।
देवेहि पुरा महिअं ३५ झावणया अगिसक्कारो ॥ २६ ॥
सो जिणदेहाईणं देवेहि कओ ३६ चआमु धूमाइ ३७
सद्दो अ रुणसद्दो लोगोऽवि तओ तहा पगओ ३८ ॥ २७ ॥
छेलावणमुकिट्ठाइ बालकीलावणं व सेंटाई ३९ ।
इंखिणिआइ रुअं वा पुच्छा पुण किं कहं कज्जं ॥ २८ ॥
अहव निमित्ताईण सुहसइआइ सुहदुक्खपुच्छा वा ४० ।
इच्चेवमाइ पाणुप्पन्नं उसभकालंमि ॥ २९ ॥
किंचिच्च(त्थ)भरहकाले कुलगरकालेवि किंचि उप्पन्नं ।
पहुणा य देसिआई सवकलासिप्पकम्माई ॥ ३० ॥ मू. भाष्यम्

કર્મ એટલે કૃષિ-વાણિજ્યાદિ, મામણા એટલે પરિગ્રહમાં જે મમતા, વિભૂષણા એટલે શોભા, તે પ્રથમ ઇન્દ્રે ભગવન્તે કરી, (પછીથી લોકમાં પણ પ્રવર્તી.) લેખન એટલે લખવાની કળા, તે પ્રથમ જિનેશ્વરે જમણા હાથે આક્ષીને શીખવી. ગણિત એટલે સંખ્યા ગણવાની રીતિ, તે જિનેશ્વરે ડાબા હાથે સુંદરીને ઉપદેશી. રૂપકર્મ ભરતને શીખવ્યું અને મનુષ્યાદિનાં લક્ષણ બાહ્યબલિને શીખવ્યાં. તથા વસ્તુઓનું માન-ઉન્માન અવમાન-પ્રમાણ એ ગણિમાદિ વસ્તુઓનું તેમજ દેરાઆદિમાં મણકા વિગેરે પરીવવા, સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવવા રાજદ્વારે સ્વકાર્ય જણાવવાને દસ્તાવેજ વિગેરે હક્કારાદિ સાત પ્રકારની નીતિ, અથવા સામ ભેદ વિગેરે ચાર પ્રકારના ઉપાય. બાહ્યુદ્ધ વિગેરે યુદ્ધો અને જે હુમણાં પણ વર્તે છે તે સર્વ ત્યારથી પ્રવર્ત્યાં. ઇષુ શાસ્ત્ર એટલે ધનુર્વેદ, ઉપાસના એટલે હજામનું કાર્ય, અથવા ઉપાસના એટલે વડિલ-રાજા વિગેરેની સેવા, ત્રિકલ્પા એટલે રોગ દૂર કરવાની રીતિ, દ્રવ્ય મેળવવાની કળા તે અર્થશાસ્ત્ર, નિગડાદિવડે જે બાંધી રાખવું તે બંધ, દંડાદિ વડે મારવું તે ધાત, જીવનો વધ તે મારણ, નાગ વિગેરેની પૂજા તે યજ્ઞ, ઇન્દ્રમહોત્સવાદિ ઉત્સવો, જે દર વર્ષે પ્રતિનિયત દિવસે થાય. ગોષ્ટિનો મેળો તે સમવાય, અથવા ગામ વિગેરેના કોઈ કાર્યને ઉદ્દેશીને એકઠા થવું તે સમવાય. તથા મંગળ એટલે સ્વસ્તિક સુવર્ણ સિદ્ધાર્થક વિગેરે. દેવોએ પ્રથમ પ્રભુને રક્ષાદિકૌતુકો કરેલા તદનુસાર લોકમાં પણ તે થયા. વસ્ત્ર-ગંધ-પુષ્પમાળા અલંકાર એટલે કેશની શોભા વિગેરે, તે ભગવંતની દેવોએ કરેલી જોધને બાકીના લોક પણ પોતાને શોભાવવા પ્રવર્ત્યાં. વિધિપૂર્વક બાળકના વાળ ઉતારવા તે ચોલયા કહેવાય. કળા શીખવવાને બાળકને ગુરૂ પાસેલઈ જવો અથવા ધર્મ માટે સાધુ પાસે લઈ જવો તે ઉપનયન કહેવાય. તેમાંથી ધર્મ ગ્રહણ કરીને કેટલાક શ્રાવક થાય અને કેટલાક દીક્ષા અંગીકાર કરે. દેવોએ જિનેશ્વરના વિવાહ કરેલો જોધને લોકો પણ વિવાહ કરવા લાગ્યા અને તે પછી પ્રાયઃવડાલોએ આપેલી કન્યા પરણવાનો રીવાજ થયો. અથવા દત્તિ એટલે દાન, તે ભગવંતને ભિક્ષાદાન આપેલું જોધને લોકો પણ દાન આપવા લાગ્યા. અથવા જિનેશ્વરને ભિક્ષા આપવા લાગ્યા. મૃતક એટલે મરેલાનો દેહ, મરદેવી પ્રથમ સિદ્ધ થયા, તેને દેવોએ પ્રથમ પૂજ્યું, (ત્યારથી લોકમાં મૃતક પૂજા થઈ.) ધ્યાપના એટલે મરેલાને અગ્નિસંસ્કાર કરવો, તે દેવોએ પ્રથમ જિનેશ્વરના દેહ માટે કર્યો, ત્યારથી લોકમાં ચૈત્ય-સ્થૂભાદિ થયા. ભગવન્ત મોક્ષે જવાથી ભરત અને ઇન્દ્રે રૂદ્રન શબ્દ કર્યો, ત્યારથી લોકમાં રૂદ્રન પ્રવર્ત્યું. છલાપન એટલે ગર્જનાદિ કરવું તે, અથવા બાળકને રમાડવાને તેના કર્ણ આગળ ધડી આદિ વગાડવી તે. અથવા શું કરવું? કેમ કરવું? ઇત્યાદિરૂપ પૂછવું તે પૃચ્છા. અથવા સુખશયિતાદિ સુખ-દુઃખનું પૂછવું તે પૃચ્છા. ઇત્યાદિ સર્વ પ્રાયઃ ઋષભદેવ-સ્વામિના વખતે ઉત્પન્ન થયું. એમાંનું કેટલુંક ભરત મહારાજના વખતે થયું. કેટલુંક કુલકરના વખતમાં થયું, અને સર્વ કળા તથા શિલ્પકર્માદિ વિગેરે ભગવન્તે ઉપદેશ્યા. ૧૨ થી ૩૦.

ઋષભાદિ જિનેશ્વરના સંબોધનાદિ દ્વારે કહે છે.

ઉસમચરિઆહિગારે સન્વેસિં જિણવરાણ સામન્નં ।

સંવોહણાઇ વુત્તુ વુચ્છં પત્તેઅમુસમસ્સ ॥ ૨૦૮ ॥

સંવોહણ ૧ પરિચ્છા ૨, પત્તેઅં ૩ ઉવહિંમિ અ ૪

અન્નાલિંગે કુલિંગે અ ૫, ગામાયાર ૬ પરિસદે ॥ ૨૦૯ ॥

जीवोवलंब ८ सुयलंबे ९, पञ्चखाणे १० अ संजमे ११ ।

छउमत्थ १२ तवोकम्मे १३, उप्पाया नाण १४ संगहे १५ ॥ २१० ॥

तित्थं १६ गणो १७ गणहरो १८ धम्मोवायस्स देसगा १९ ।

परिआअ २० अंतकिरिआ, कस्स केण तवेण वा २१ ? ॥ २११ ॥

ऋषभदेवना यत्रिना अधिकारमां सर्व जिनेश्वरनां सामान्यथी संशोधनादि द्वारे
कडेवांने प्रथम ऋषभदेवनां ये प्रत्येक द्वारे कडेवाशे. संशोधन विधि, १ परित्यागविधि.
२, हरेक जिनेश्वर केटला परिवार साथे नीकल्या ते, ३ उपधिना विधि, ४ क्या लिगे नीकल्या
ते, ५ आभ्याचार (विषयो), ६ क्षुधादि परिसह, ७ श्रवोपलंभ, ८ श्रुतलाभ, ९ भत्याभ्यान,
१० संयम, ११ छद्मस्थकाण, १२ तपकर्म, १३ ज्ञानोत्पत्ति, १४ शिष्यादिना संभ्रह्म, १५
कोटु तीर्थ क्यारे उत्पन्न थयु ? ते. १६ गण, १७ गणधरो, १८ धर्मोपायना उपदेशक,
१९ दीक्षापयाय, २० मोक्षरूप अन्तर्किया कोने क्या तप वडे थय ते २१ अटलां द्वारे
कडेवाशे. २०८ थी २११.

हुवे संशोधन अंते परित्यागद्वार कडे छे.

सव्वेवि सयंबुद्धा लोगन्ति अबोहिआ य जीएण ।

सव्वेसिं परिआओ संवच्छरिअं महादाण ॥ २१२ ॥

रज्जाइआओऽवि य पत्तेअं को व कत्तिअसमणो ।

को कस्सुवही १ को वाऽणुण्णाओ केण सीसारणं ? ॥ २१३ ॥

सारस्सय १ माइआ २ वण्ही ३ वरुणा ४ यं गद्धतोयो ५ य ।

तुमिआ ६ अवावाहा ७ अग्निआ ८ चेवरिद्धा ९ य ॥ २१४ ॥

एए देवनिकाया भयवं बोहिंति जिणवरिंदं तु ।

सव्वजगज्जीवहिअं भयवं ! तित्थं पवत्तेहि ॥ २१५ ॥

संवच्छरेण होही अभिणिक्खमणं तु जिणवरिंदाण ।

तो अत्थसंपयाणं पवत्तए पुव्वसूरमि ॥ २१६ ॥

एगा हिरण्णकोडी अट्टेव अणूणगा सयसहस्सा ।

सूरोदयमाईअं दिज्जइ जा पायरासाओ ॥ २१७ ॥

सिंघाडगतिगचउक्कचच्चरउमुहमहापहपहेसुं ।

दारेसु पुरवराणं रत्थामुहमज्झयारेसुं ॥ २१८ ॥

वरवरिआ घोसिज्जइ किमिच्छिअं दिज्जए बहुविहीअं ।

सुरअसुरदेवदाणवदरिंदमहिआण निक्खमणे ॥ २१९ ॥

तिण्णेव य कोडिसया अट्टासीई च हुंति कोडीओ ।

असिइ च सयसहस्सा एअं संवच्छरे दिण्णिं ॥ २२० ॥

બધાએ તીર્થકરો સ્વયંબુદ્ધ છે, (પણ) લોકાન્તિક દેવોથી બોધિત છે; (કેમકે તેવો તેમનો આચાર છે.) વળી સર્વે તીર્થકરો સાંવત્સરીક મહાદાનરૂપ પરિત્યાગ કરે છે. રાજ્યાદિનો પરિત્યાગ પણ કોણે કેટલો અથવા સમગ્ર કર્યો ? કોને કંઈ ઉપધી છે ? અથવા શિષ્યાને કોણે કંઈ ઉપધિની અનુજ્ઞા આપેલ છે ? (તે કહેવાશે.) સારસ્વત ૧, આદિત્ય ૨, વન્હી ૩, વરુણ ૪, ગર્દતોય ૫, તુષિત ૬, અવ્યાબાધ ૭, અગ્નિ બીજી નામ મરૂત ૮, અને રિષ્ટ ૯ (આ નવ લોકાન્તિક છે) આ દેવાનકાચો ભગવાન જિનેશ્વરને જણાવે છે કે હું ભગવંત ! સર્વ જગતના જીવોને હિતકારી એવું તીર્થ પ્રવર્તાવો. તે પછી એક વર્ષે જિનેશ્વરોનું નિષ્ક્રમણ થાય છે, અને ત્યારથી દિવસના પૂર્વાર્દ્ધમાં અર્થપ્રદાન પ્રવર્તે છે. (દાન આપે છે) એક કોડ અને સંપૂર્ણ આઠ લાખ સુવણનું દાન સૂર્યોદયથી આરંભીને પ્રાતઃકાળના ભોજનના વખત સુધીમાં અપાય છે. શૃંગાટક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્ભુજ, અને રાજમાર્ગ ને સામાન્યમાર્ગની અંદર, તેમજ મોટા નગરોના દરવાજામાં, બજારોનાં મુખમાં અને મધ્યમાં 'વરદાન માર્ગો, વરદાન માર્ગો' એવી આઘોષણા કરાવાય છે. જેને જે જોઈએ તે તેને બહુ પ્રકારનું અપાય છે. આ પ્રમાણે સુર-અસુર-દેવ-દાનવ અને નરેન્દ્રોથી પૂજીત એવા તીર્થકરોનાં નિષ્ક્રમણ વખતે થાય છે. ત્રણસો અઠ્યાસી કોડ અને એસી લાખ (સોનૈયાનું) દાન એક સંવત્સરમાં અપાય છે. ૨૧૨ થી ૨૨૦.

હવે પરિત્યાગાદિ દ્વારો કહે છે.

વીરં અરિદ્વનેમિં પાસં મલ્હિ ચ વાસુપુજ્જં ચ ।

एए मुत्तूण जिणे अवसेसा आसि रायाणो ॥ २२१ ॥

रायकुलेसुऽवि जाया विसुद्धवंसेसु खत्तिअकुलेसुं ।

नय इच्छियाभिसेआ कुमारवासंमि पव्वइआ ॥ २२२ ॥

संती कुंथू अ अरो अरिहंता चेव चक्कवट्ठी अ ।

अवसेसा तित्थयरा मंडलिआ आसि रायाणो ॥ २२३ ॥

एगो भयवं वीरो पासो मल्ली अ तिहि तिहि सएहिं ।

भयवं च वासुपुज्जो छहि पुरिससएहि निक्खंतो ॥ २२४ ॥

उग्गाणं भोगाणं रायन्नार्णं च खनिआणं च ।

चउहि सहस्सेहुसभो सेसा उ सहस्सपरिवारा ॥ २२५ ॥

वीरो अरिद्वनेमी पासो मल्ली अ वाસુપુજ્જો અ ।

पढमवए पव्वइआ सेसा पुण पच्छिमवयंमि ॥ २२६ ॥

सव्वेऽवि एगदूसेण निग्गया जिणवरा चउव्वीसं ।

न य नाम अण्णलिंगे नो गिहिलिंगे कुलिंगे वा ॥ २२७ ॥

मुमइ त्य निच्चभत्तेण निग्गओ वाસુપુજ્જ જિણો ચડત્યેણં ।

पासो मल्लीवि अ अट्टमेण सेमा उ छट्ठेणं ॥ २२८ ॥

સસમો અ વિણીઆઈ બારવડ્ડેઈ અરિદ્ધવરનેમો ।

अवसेसा तित्थयरा निक्खंता जम्मभूमीसुं ॥ २२९ ॥

ઉસમો સિદ્ધત્થવર્ણમિ વાસુપુજ્જો વિહારગેહંમિ ।

ધમ્મો અ વપ્પગાણ નીલગુહાણ અ મુળીનામા ॥ ૨૩૦ ॥

આસમપર્ણમિ પાસો વીરજિર્ણિદો અ નાયસંઢંમિ ।

અવસેસા નિક્ખંતા સહસંબવર્ણમિ ઉજ્જાણે ॥ ૨૩૧ ॥

મહાવીરસ્વામી, અરિષ્ટનેમિ, પાર્થનાથ, મહીનાથ અને વાસુપૂજ્યસ્વામિ; એ સિવાયના અવશેષ તીર્થકરો રાજઓ હતા. વિશુદ્ધ વંશવાળા ક્ષત્રિય જાતિના રાજકુળમાં જન્મ્યા છતાં પણ રાજ્યાલિષેકની ઈચ્છા વગર કૌમાર અવસ્થામાંજ દીક્ષા લીધી હતી. શાન્તિનાથ, કંથુનાથ અને અરનાથ તીર્થકર રાજ તથા ચક્રવર્તિની બન્ને પદવી પામ્યા હતા. બાકીના તીર્થકરો માંડલિક રાજઓ હતા. ભગવન્ત મહાવીરે એકલાજ દીક્ષા લીધી હતી, પાર્થનાથ અને મહીનાથે ત્રણસો પુરૂષોની સાથે દીક્ષા લીધી, વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ છસો પુરૂષોની સાથે દીક્ષા લીધી, ઋષભદેવ સ્વામીએ ઊંચ-લોચ-રાજન્ય અને ક્ષત્રિય જાતિના ચાર હજાર પુરૂષો સાથે દીક્ષા લીધી અને બાકીના જિનેશ્વરોએ એક હજારના પરિવારે દીક્ષા લીધી. મહાવીરસ્વામી, અરિષ્ટનેમિ, પાર્થનાથ, મહીનાથ અને વાસુપૂજ્ય સ્વામીએ પ્રથમ વયમાં દીક્ષા લીધી, બાકીના તીર્થકરોએ પાછલી વયમાં દીક્ષા લીધી હતી. સર્વે-થોડીસે જિનવરો એક વસ્ત્રથી નીકળ્યા હતા. (બધા તીર્થકરો તીર્થકરલિંગેજ દીક્ષા પામ્યા હતા) અન્યલિંગે, ગૃહસ્થલિંગે, કે કુલિંગે નહોતા પામ્યા. સુમતિનાથ નિત્ય ભકતે દીક્ષા પામ્યા હતા. વાસુપૂજ્યજિન ચોથ ભકતે, પાર્થનાથ તથા મહીનાથ અકુમના તપે, અને બાકીના તીર્થકરો છકુ ભકતે દીક્ષા પામ્યા હતા. ઋષભદેવે વિનીતા નગરીમાં, અરિષ્ટનેમીએ દારિકામાં અને બાકીનાઓએ જન્મભૂમિને વિષે દીક્ષા લીધી હતી. ઋષભદેવે સિદ્ધાર્થવનમાં, વાસુપૂજ્યે વિહારગૃહમાં, ધર્મનાથે વપ્રકામાં મુનિમુવ્રતસ્વામીએ નીલગુહામાં, પાર્થનાથે આશ્રમપદમાં, વીરજિનેશ્વરે જ્ઞાતખંડમાં અને બાકીના તીર્થકરોએ સહસ્રાશ્રવન ઉદ્યાનમાં દીક્ષા લીધી.

હવે નિર્ગમન કાળાદિ દ્વારે કહે છે.

પાસો અરિષ્ટનેમી સિજ્જંસો સુમઈ મલ્લિનામો અ ।

પુવ્વહે નિક્ખંતા સેસા પુણ પચ્છિમણંમિ ॥ ૨૩૨ ॥

ગામાયારા વિસયા નિસેવિઆ તે કુમારવજ્જેહિં ।

ગામાગરાઈણસુ વ કેસુ વિહારો ભવે કસ્સ ? ॥ ૨૩૩ ॥

મગહારાયગિહાઈસુ મુળઓ ચિત્તારિણસુ વિહરિંસુ ।

ઉસમો નેમી પાસો વીરો અ અણારિણસુંમિ ॥ ૨૩૪ ॥

ઉદિઆ પરિસહા સિં પરાઈઆ તે અ જિણવરિંદેહિં ।

નવ જીવાઈપયથે ઉવલમિહ્ણં ચ નિક્ખંતા ॥ ૨૩૫ ॥

પદમસ્સ વારસંગં સેસાગિક્કારસંગં સુયલંભો

પંચ જમા પદમંતિમજ્જિણાણ સેસાણ ચત્તારિ ॥ ૨૩૬ ॥

પષ્ઠકલાણમિણં સંજમો અ પદમંતિમાણ દુવિગપ્પો ।

સેસાણં સામઙ્ગો સત્તરસંગો અ સર્વેસિં ॥ ૨૩૭ ॥

વાસસહસ્સા બારસા ચૌદસા અઢાર વીસવરિસાઈ ।

માસા છ ચેવ તિણિ અ ચૌકતિગમિક્કગદુગં ચ ॥ ૨૩૮ ॥

તિગદુગમિક્કગ સોલસ વાસા તિણિ અ તહેવઽહોરત્તં ।

માસિકારસ, નવગં ચૌપન્નદિણાઈ ચુલસીઈ ॥ ૨૩૯ ॥

તહ બારસ વાસાઈ જિણાણ છૌમત્થકાલપરિમાણં ।

ઊગં ચ તવોકમ્મં વિસેસઓ વદ્ધમાણસ્સ ॥ ૨૪૦ ॥

આખ્યાયાર-વિષયો તે કુમારવાર્જીત તીર્થકરોએ સેવ્યા છે. હવે કયા ગામ અથવા આકરાદિકને વિષે, કેનો વિહાર થયો, ? તે કહેવાશે. મગધ અને રાજગૃહાદિ આર્ય ક્ષેત્રોમાં મુનિયો વિચર્યા હતા, ઋષભદેવ, નેમનાથ, અને મહાવીર સ્વામી અનાર્યદેશોમાં પણ વિચર્યા હતા. તેમને ઉદય થએલા પરિસહો, તે જિનેશ્વરોએ પરાજીત કર્યા હતા, અને જીવાદિ નવે પદાર્થો જાણીને બધાએ દીક્ષા લીધી હતી. પ્રથમાજનને (છદ્મસ્થકાળે) દ્વાદશાંગ શ્રુતનો લાભ હતો, અને બાકીનાઓને અગ્નીઆર અંગનો લાભ હતો. પહેલા અને છેલ્લા જનને પાંચ મહાવ્રત હતાં, બાકીનાઓને ચાર હતા. પ્રત્યાખ્યાન તથા સંયમ પહેલા અને છેલ્લા જનને સામાયિકને છેદાપસ્થાપનીય એમ બે પ્રકારે હતું, અને બાકીનાઓને સામાયિકજ હતું, સત્તર પ્રકારનો સંયમ સવને હતો. પહેલા જનનો છદ્મસ્થકાળ (દિક્ષા લીધા પછી) એક હજાર વર્ષનો ૧, બાર વર્ષ ૨, ચૌદ વર્ષ ૩, અઠાર વર્ષ ૪, વીસ વર્ષ ૫, છ માસ ૬, ત્રણ માસ ૮, ચાર માસ ૯, ત્રણ માસ ૧૦, બે માસ ૧૧, એક માસ ૧૨, બે માસ ૧૩ ત્રણ વર્ષ ૧૪, બે વર્ષ ૧૫, એક વર્ષ ૧૬, સોળ વર્ષ ૧૭ ત્રણ વર્ષ ૧૮, તેમજ અઢોરાત્ર ૧૯, અગ્નીઆર માસ ૨૦, નવ માસ ૨૧, ચોપન દિવસ ૨૨, ચોરાશી દિવસ ૨૩, તથા બાર વર્ષ ૨૪ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોનાં છદ્મસ્થકાળનું પરિમાણ છે. તેમાં વિશેષ કરીને વર્ષમાનસ્વામીનું તપઃકર્મ ઊંચ છે. ૨૩૨ થી ૨૪૦.

હવે જ્ઞાનોત્પાદ દ્વાર કહે છે.

ફગ્ગુણબહુલિકારસિ ઉત્તરસાઢાહિ નાણમુસમસ્સ ૧ ।

પોસિકારસિ સુદ્ધે રોહિણિજોણ અજિઅસ્સ ૨ ॥ ૨૪૧ ॥

કત્તિઅવહુલે પંચમિ મિગસિરજોગેણ સંભવજિણસ્સ ૩ ।

પોસે સુદ્ધ ચૌદસિ અમ્મોઈ અભિનંદણજિણસ્સ ૪ ॥ ૨૪૨ ॥

ચિત્તે સુદ્ધિકારસિ મહાહિ સુમઙ્ગસ્સ નાણમુપ્પન્નં ૫ ।

ચિત્તસ્સ પુણિમાણ પડમાભજિણસ્સ ચિત્તાહિં ૬ ॥ ૨૪૩ ॥

ફગ્ગુણવહુલે છટ્ટી વિસાહજોગે સુપાસનામસ્સ ૭ ।

ફગ્ગુણવહુલે સત્તમિ અણુરાહ સસિપ્પહજિણસ્સ ૮ ॥ ૨૪૪ ॥

કત્તિઅસુદ્ધે તદ્દા મૂલે સુવિહિસ્સ પુપ્ફદંતસ્સ ૯ ।

પોસે વહુલચૌદસિ પુવાસાઢાહિ સીઅલજિણસ્સ ૧૦ ॥ ૨૪૫ ॥

પળરસિ માહબહુલે સિજ્ઞંસન્નિજ્ઞસ્સ સવળજોણં ૧૧ ।
 સયમિસય વાસુપુજ્ઞે વીયાણ માહસુદ્ધસ્સ ૧૨ ॥ ૨૪૬ ॥
 પોસસ્સ સુદ્ધછટ્ઠો ઉત્તરમહવય વિમલનામસ્સ ૧૩ ।
 વહસાહ બહુલ ચઉદસિ રેવહજોણડળંતમ્સ ૧૪ ॥ ૨૪૭ ॥
 પોમસ્સ પુળ્લિયાણ નાળં ધમ્મસ્સ પુસ્સજોણં ૧૫ ।
 પોસસ્સ સુદ્ધનવમી મરણીજોગેણ સંતિસ્સ ૧૬ ॥ ૨૪૮ ॥
 ચિત્તસ્સ સુદ્ધતટ્ઠા કિત્તિઅ જોગેણ નાળ કુંથુસ્સ ૧૭ ।
 કત્તિઅસુદ્ધે વારસિ અરસ્સ નાળં તુ રેવહિં ૧૮ ॥ ૨૪૯ ॥
 મળ્લસિરસુદ્ધિકારસીહ મલ્લિસ્સ અસ્સિળીજોગે ૧૯ ।
 ફળ્લુણબહુલે વારસિ સવળેણં સુવ્વયજિજ્ઞસ્સ ૨૦ ॥ ૨૫૦ ॥
 મળ્લસિરસુદ્ધિકારસિ અસ્સિજિજોગેણ નમિજિણિંદસ્સ ૨૧ ।
 આમોઅમાવાસાણ નેમિજિણિંદસ્સ ચિત્તાહિં ૨૨ ॥ ૨૫૧ ॥
 ચિત્તે બહુલચઉત્થી વિસાહજોણ પાસનામસ્સ ૨૩ ।
 વહસાહસુદ્ધદસમી હત્થુત્તરજોગિ વીરસ્સ ૨૪ ॥ ૨૫૨ ॥
 તેવીસાણ નાળં ઉપ્પન્નં જિજ્ઞવરાણ પુવ્વળે ।
 વીરસ્સ પચ્છિમહે પમાણપત્તાઈ ચરિમાણ ॥ ૨૫૩ ॥
 ઉસમસ્સ પુરિમતાલે વીરસ્સુજુવાલિઆનઈતીરે ।
 સેસાળ કેવલાહં જેસુજ્ઞાણેસુ પવહિઆ ॥ ૨૫૪ ॥
 અટ્ઠમમત્તંતમી પાસોસહમલ્લિગિદ્ધેનેમીણં ।
 વસુપુજ્ઞસ્સ ચઉત્થેણ છટ્ઠમત્તેણ સેસાળં ॥ ૨૫૫ ॥

ફલ્લુણ વહી અગ્નીઆરશે ઉત્તરાષાઢાનક્ષત્રમાં ઋષભદેવને જ્ઞાન થયું; પોસ શુદ્ધી અગ્નીઆરશે રોહિણીનક્ષત્રનો યોગ થતાં અશ્વત્થનાથને, કાર્તિકવહી પાંચમે મૃગશિરના યોગે સંભવનાથને, પોસ શુદ્ધી ચૈત્રશે અભિજિતનક્ષત્રમાં અભિનંદન જિનેશ્વરને, ચૈત્ર શુદ્ધી અગ્નીઆરશે મધ્યાનક્ષત્રના યોગે શુભતિનાથને જ્ઞાન થયું. ચૈત્રમાસની પૂર્ણિમાએ ત્રયત્રાસનક્ષત્રના યોગે પદ્મપ્રભજિતને જ્ઞાન થયું; ફાગણ વહી છઠે વિશાખાના યોગે સુપાર્થનાથને જ્ઞાન થયું; ફાગણ વહી સાતમે અનુરાધા નક્ષત્રમાં ચંદ્રપ્રભજિતને જ્ઞાન થયું; કાર્તિક શુદ્ધી ત્રીજના દિવસે મૂળ નક્ષત્રમાં સુવિધિનાથ અથવા પુષ્પદંતને જ્ઞાન થયું; પોસ વહી ચૈત્રશે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં શીતગનાથને, મહા વહી પત્રરમીનાથ (અમાવાસ્યા) એ શ્રવણ નક્ષત્રમાં શ્રેયાંસજિતને, મહા શુદ્ધી બીજના દિવસે શતભિષગ નક્ષત્રમાં વામુ-પૂજ્ય જિતને, પોસ શુદ્ધી છઠના દિવસે ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં વિમળનાથને, વૈશાખ વહી ચૈત્રશે રેવતી નક્ષત્રના યોગે અનંતજિતને, પોસ શુદ્ધી પૂર્ણિમાએ પુષ્પ નક્ષત્રમાં ધર્મનાથને જ્ઞાન થયું; પોસ શુદ્ધી નવમીએ ભરણીનક્ષત્રમાં શાન્તિનાથને થયું. ચૈત્ર શુદ્ધી ત્રીએ કૃત્તિકાના યોગે કુંથુનાથને, કાર્તિક શુદ્ધી આરશે રેવતી નક્ષત્રના યોગે અરનાથને, મગશીર શુદ્ધી અગ્નીઆરશે અશ્વિની નક્ષત્રના યોગે મહાનાથને, ફાગણ વહી આરશે શ્રવણ

(૫૬૨) શ્રી તીર્થકરોના સાધુ સાધ્વીનું પરિભાણ તથા તીર્થનું સ્વરૂપ.

નક્ષત્રમાં મુનિસુવ્રત સ્વામીને, માગશર શુદ્ધી અગીઆરશે અર્ધિની નક્ષત્રના ચોગે નમિ-
જિનને, આસો વદી અમાવાસ્યાએ ચિત્રાનક્ષત્રમાં અરિષ્ટનેમિને, ચૈત્રવદી ચોથના દિવસે
વિશાખાનક્ષત્રના ચોગે પાર્શ્વનાથને, અને વૈશાખ શુદ્ધી દશમે હસ્તોત્તર નક્ષત્રમાં મહા-
વીરદેવને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, ત્રેવીસ તીર્થકરોને પૂર્વાંહે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, અને મહાવીર-
દેવને દિવસના પશ્ચાંહે-છેલ્લી પોરિશીમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, ઋષભદેવને પુરિમતાલ નગરના
શકટમુખ ઉદ્યાનમાં મહાવીર સ્વામીને ઋણુવાલુકા નદીના કાંઠે, અને બાકીના જિનેશ્વ-
રોને જે ઉદ્યાનોમાં તેમણે દીક્ષા લીધી તે ઉદ્યાનોમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પાર્શ્વનાથ,
ઋષભદેવ, મહ્મીનાથ અને અરિષ્ટનેમિને અષ્ટમલક્તના અન્તે, વાસુપૂજ્યને ચોથમલક્તના
અન્તે, અને બાકીનાઓને છઠ્ઠમલક્તના અન્તે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ૨૪૩ થી ૨૫૫.

હવે સંગ્રહદ્વાર અને તીર્થદ્વાર કહે છે.

ચુલસીઈં ચ સહસ્સા એગં ચ દુવે અ તિણિ લક્ષ્વાઈં ।
તિણિ અ વીસહિઆઈં તીસહિઆઈં ચ તિણેવ ॥ ૨૫૬ ॥
તિણિ અ અઢાઝ્જા દુવે અ એગં ચ સયસહસ્સાઈં ।
ચુલસીઈં ચ સહસ્સા વિસત્તરી અટ્ઠસઢિં ચ ॥ ૨૫૭ ॥
છાવઢિં ચડસઢિં વાસઢિં સઢિમેવ પન્નાસં ।
ચત્તા તીસા વીસા અટ્ઠારસ સોલસ સહસ્સા ॥ ૨૫૮ ॥
ચડદસ ય સહસ્સાઈં જિણાણ જડસીસસંગહપમાણં ।
અજ્ઞાસંગહમાણં ડસમાઈંણં અઓ વુચ્છં ॥ ૨૫૯ ॥
તિણેવ ય લક્ષ્વાઈં તિણિ અ તીસા ય તિણિ છત્તીસા ।
તીસા ય છચ્ચ પંચ ય તીસા ચડરો અ વીસા અ ॥ ૨૬૦ ॥
ચત્તારિ અ તીસાઈં તિણિ અ અસિઆઈ તિણ્હેમત્તો અ ।
વીસુત્તરં છલહિઅં તિસહસ્સહિઅં ચ લક્ષ્વં ચ ॥ ૨૬૧ ॥
લક્ષ્વં અટ્ઠ સયાણિ અ વાવઢિસહસ્સ ચડસયસમગ્ગા ।
એગટ્ઠી છચ્ચ સયા સઢિ સહસ્સા સયા છચ્ચ ॥ ૨૬૨ ॥
સઢિ પળપન્ન વન્નેગચત્ત ચત્તા તહડ્ઢત્તીસં ચ ।
છત્તીસં ચ સહસ્સા અજ્ઞાણં સંગહો એસો ॥ ૨૬૩ ॥
પઢમાનુઓગસિદ્ધો પત્તેઅં સાવયાઈઅણંપિ ।
નેઓ સન્વજિણાણં સીસાણ પરિગ્ગહો (સંગહો) કવસો ॥ ૨૬૪ ॥
તિત્થં ચાડવન્નો સંઘો સો પઢમણ સમોસરણે ।
ઉપ્પન્નો અ જિણાણં વીરજિણિંદસ્સ વીઅંમિ ॥ ૨૬૫ ॥

પહેલાજિનના ચોરાશી હજાર, બીજાના એક લાખ, ત્રીજાના બે લાખ, ચોથાના
ત્રણ લાખ, પાંચમાના ત્રણ લાખ ને વીસહજાર, છઠ્ઠાના ત્રણ લાખને ત્રીસ હજાર, સાત-
માના ત્રણ લાખ, આઠમાના અઠી લાખ, નવમાના બે લાખ, દસમાના એક લાખ, અ-

ગીઆરમાના ચોરારી હજાર, આરમાના બહોંતેર હજાર, તેરમાના અડસઠ હજાર, ચૌદ-
માના છાસઠહજાર, પંદરમાના ચોસઠહજાર, સોળમાના બાસઠ હજાર, સત્તરમાના સાઠહ-
જાર, અઠારમાના પચાસહજાર, ઓગણીસમાના ચાળીસ હજાર, વીસમાના ત્રીસ હજાર,
એકવીસમાના વીસ હજાર, બાવીસમાના અઠારહજાર, તેવીસમાના સોળહજાર, અને ચો-
વીસમાના ચૌદ હજાર, એ પ્રમાણે તીર્થંકરોના યતિશિષ્યોના સંગ્રહનું પ્રમાણ છે. હવે
ઋષભાદિજિનની આર્યાઓના સંગ્રહનું પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલાની ત્રણ લાખ, બીજાની
ત્રણ લાખ ને ત્રીસ હજાર, ત્રીજાની ત્રણ લાખ ને છત્રીસ હજાર, ચોથાની છ લાખ ને ત્રીસ
હજાર, પાંચમાની પાંચ લાખ ને ત્રીસ હજાર, છઠ્ઠાની ચાર લાખ ને વીસ હજાર, સાતમાની
ચાર લાખ ને ત્રીસ હજાર, આઠમાની ત્રણ લાખ ને એંસી હજાર, નવમાની એક લાખ ને
વીસ હજાર, દસમાની એક લાખ ને છ, અગીઆરમાની એક લાખ ને ત્રણ હજાર, આરમાની
એક લાખ, તેરમાની એક લાખને આઠસો, ચૌદમાની બાસઠ હજાર, પંદરમાની બાસઠ
હજાર ને ચારસો, સોળમાની એકસઠ હજાર ને છસેં, સત્તરમાની સાઠ હજારને છસો, અ-
ઠારમાની સાઠ હજાર, ઓગણીસમાની પંચાવન હજાર, વીસમાની પચાસ હજાર, એકવી-
સમાની એકતાલીશ હજાર, બાવીસમાની ચાળીસ હજાર, ત્રેીસમાની અડત્રીસ હજાર,
અને ચોવીસમાની છત્રીસ હજાર, આ પ્રમાણે આર્યાઓના સંગ્રહનું પ્રમાણ છે. તીર્થ
એટલે ચતુર્વિધ સંઘ, તે સર્વજિનોનો પ્રથમ સમયસરણમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, અને વીર-
જિનનો બીજા સમયસરણમાં થયો હતો. ૨૫૬ થી ૨૬૫

હવે ગણદ્વાર-ગણધરદ્વાર-અને ધર્મોપાયના દેશકર્તું દ્વાર કહે છે.

चुलसीइ १ पंचनउई २ बिउत्तरं ३ सोलमुत्तर सयं च ।
 सत्तहिअं ६ पणनउई ७ तेणउई ८ अट्ठमोई अ ९ ॥ २६६ ॥
 इकासोई १० बावत्तरो अ ११ छावट्ठि १२ सत्तवण्णा य १३ ।
 पण्णा १४ तेयालीसा १५ छत्तीसा १६ चेव पणतीसा ॥ १६७ ॥
 तित्तीस १८ अट्ठवोसा १९ अट्ठारस २० चेव तहय सत्तरस २१ ।
 इकारस २२ दस २३ नवगं २४ गणाण माणं जिणिंदाणं ॥ २६८ ॥
 एकारस उ गणहरा जिणस्स वीरस्स सेसयाणं तु ।
 जावइआ जस्स गणा तावइआ गणहरा तस्स ॥ २६९ ॥
 धम्मोवाओ पवयणमहवा पुट्ठाईं देसगा तस्स
 सब्बजिणाण गणहरा चउदसपुट्ठी व जे जस्स ॥ २७० ॥
 सामाइयाइया वा वय जीवणिकाय भावणा पढमं ।
 एसो धम्मोवाओ जिणेहि सब्बेहि उवइट्ठो ॥ २७१ ॥

પહેલા જિનના ચોરાશી ગણ, બીજાના પંચાણ, ત્રીજાના એકસો ને એ, ચોથાના સો ને સોળ, પાંચમાના એકસો, છઠાના એકસો સાત, સાતમાના પંચાણ, આઠમાના નવમાના અઠ્યાસી, દસમાના એકાશી, અગીઆરમાના બહોંતેર, આરમાના ઇસક, ત્રીસમાના સત્તાવન, ચૌદમાના પચાસ, પદરમાના તેંતાલીસ, સોળમાના છત્રીસ, સત્તરમાના પાંત્રીસ, અઠારમાના તેત્રીસ, આગણીસમાના અઠ્યાવીસ, વીસમાના અઠાર એક-

વીસમાના સત્તર, બાવીસમાના અગીઆર, ત્રેવીસમાના દસ, અને ચોવીસમાના નવ એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના ગણોનું પ્રમાણ છે. વીરજિનેન્દ્રના અગીઆર ગણધર, અને બાકીનાઓના તે જાેમના જેટલા ગણ તેમના તેટલા ગણધરો જાણવા. પ્રવચન અથવા પૂર્વો તે ધર્મનો ઉપાય છે, તેના ઉપદેશક સર્વજિનોના ગણધરો, અથવા જેટલા જેના ચૌદ પૂર્વધર હોય તે છે. પ્રથમ સામાયિકાદિ વ્રત જીવનિકાય અને ભાવના, આ પ્રમાણે ધર્મનો ઉપાય સર્વ જિનેશ્વરોએ ઉપદેશ્યો છે. ૨૬૬ થી ૨૭૧.

હવે પર્યાયદ્વાર કહે છે.

ઉસમસ્સ પુવ્વલક્ખં પુવ્વગૂણમજિઅસ્સ તં ચેવ ।

ચરંગૂણં લક્ખં પુણો પુણો જાવ સુવિહિત્તિ ॥ ૨૭૨ ॥

પણવીસં તુ સહસ્સા પુવાણં સીઅલસ્સ પરિઆઓ ।

લક્ખાઈં ઇક્કવીસં સિજ્જંસજિણસ્સ વાસાણં ॥ ૨૭૩ ॥

ચડપણં પણારસ તત્તો અદ્ધટ્ટમાઈ લક્ખાઈં ।

અઢ્ઢાઈજ્ઞાઈં તઓ વાસસહસ્સાઈં પણવીસં ॥ ૨૭૪ ॥

તેવીસં ચ સહસ્સા સયાણિ અદ્ધટ્ટમાણિ અ હવંતિ ।

ઇગવીસં ચ સહસ્સા વાસસઙ્ગા ય પણપણ્ણા ॥ ૨૭૫ ॥

અદ્ધટ્ટમા સહસ્સા અઢ્ઢાઈજ્ઞા ય સત્ત ય સયાઈં ।

સયરી વિચત્તવાસા દિક્ખાકાલો જિણિંદાણં ॥ ૨૭૬ ॥

ઋષભદેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, એક લાખ પૂર્વમાં એક પૂર્વાંગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય અજીતનાથનો, સંભવનાથથી સુવિધનાથ પર્યન્તના જિનનો એક બીજાના દીક્ષાપર્યાયથી ચાર ચાર વધતા પૂર્વાંગે ન્યૂન એક લાખ પૂર્વ જાણવો એટલે કે ત્રીજાનો ચાર પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, ચોથાનો આઠ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, પાંચમાનો બાર પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, છઠાનો સોળ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, સાતમાનો વીસ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, આઠમાનો ચોવીસ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ અને નવમાનો અઠાવીસ પૂર્વાંગોન એક લાખ પૂર્વ, પચીસ હજાર પૂર્વ દીક્ષા પર્યાય શીતળનાથનો, એકવીસ લાખ વષ શ્રેયાંસનાથનો, વાસુપૂજ્ય સ્વામીનો ચોપનલાખ વર્ષનો, વિમળનાથનો પંદર લાખનો, અનંતનાથનો સાડા સાતલાખ વર્ષનો, ધર્મનાથનો અઠીલાખ વર્ષનો, પચીસહજાર વર્ષ શાન્તિનાથનો, કુંથુનાથનો તેવીસહજાર ને સાડાસાતસો વર્ષનો, અરનાથનો એકવીસ હજાર વર્ષનો, મહીનાથનો ચોપનહજાર નવસોં યુનિસુવ્રતસ્વામીનો સાડાસાત હજાર વષનો નમિનાથનો અઠીહજાર વર્ષનો, નેમનાથનો સાતસો વર્ષ, પાર્શ્વનાથનો સીતેર વર્ષ, અને મહાવીર સ્વામીનો બેંતાળીસ વર્ષ, એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોનો દીક્ષાપર્યાય જાણવો. ૨૭૬

હવે કૌભોરોદિ પર્યાય કહે છે.

ઉસમસ્સ કુમારત્તં પુવાણં વીસઈં સયસહસ્સા ।

તેવટ્ટી રજ્જંમી અણુપાલેડણ ણિક્ખંતો ॥ ૨૭૭ ॥

અજિઅસ્સ કુમારત્તં અટ્ટારસ પુવસયસહસ્સાઈં ।
 તેવણ્ણં રજ્જંમી પુવંગં ચેવ બોદ્ધવં ॥ ૨૭૮ ॥
 પણ્ણરસ સયસહસ્સા કુમારવાસો અ સંભવજિણસ્સ ।
 ચોઆલીસં રજ્જે ચડરંગં ચેવ બોદ્ધવં ॥ ૨૭૯ ॥
 અદ્ધત્તેરસ લક્ખા પુઘ્વાણઽભિર્ણંદણે કુમારત્તં ।
 છત્તીસા અદ્ધં ચિય અદ્ધંગા ચેવ રજ્જંમિ ॥ ૨૮૦ ॥
 સુમદ્ધસ્સ કુમારત્તં હવંતિ દસ પુવસયસહસ્સાઈં ।
 અડ્ઢનાતોસં રજ્જે બારસ અંગા ય બોદ્ધવા ॥ ૨૮૧ ॥
 પડમસ્સ કુમારત્તં હવંતિ દસ પુવસયસહસ્સાઈં ।
 અદ્ધં ચ ઇગવીસા સોલસ અંગા ય રજ્જંમિ ॥ ૨૮૨ ॥
 પુવસયસહસ્સાઈં પંચ સુપાસે કુમારવાસો ઉ ।
 ચડદસ પુણ રજ્જંમી વીસં અંગા ય બોદ્ધવા ॥ ૨૮૩ ॥
 અદ્ધ-ઇજ્ઞા (અદ્ધુદ્ધા ઉ) લક્ખા કુમારવાસો સસિપ્પહે હોઈ ।
 અદ્ધં છત્તિય રજ્જે ચડવોસંગા ય બોદ્ધવા ॥ ૨૮૪ ॥
 પણ્ણં પુવસહસ્સા કુમારવાસો ઉ પુપ્પદંતસ્સ ।
 તાવદ્ધં રજ્જંમી અટ્ટાવોસં ચ પુવંગા ॥ ૨૮૫ ॥
 પળવીસ સહસ્સાઈં પુઘ્વાણં સીઅલે કુમારત્તં ।
 તાવદ્ધં પરિઆઓ પન્નાસં ચેવ રજ્જંમિ ॥ ૨૮૬ ॥

ઋષભદેવનું કુમારપણું વીસલાખ પૂર્વનું અને રાજ્યને વિષે ત્રેસઠલાખ પૂર્વ પાળીને પછી દીક્ષા લીધી. અત્તનાથનું કુમારપણું અઠારલાખ પૂર્વનું અને રાજ્યને વિષે ત્રેપ-
 નલાખ પૂર્વ એક પૂર્વાંગે અધિક પ્રમાણુ જાણુ. સંભવનાથની કુમાર અવસ્થા પંદર લાખ
 પૂર્વની અને રાજ્યાવસ્થા ચુંવાલીશ લાખ પૂર્વ અધિક ચાર પૂર્વાંગ જાણવી. અભિનંદન
 સ્વામીનું કુમારપણું સાડાપ્પાર લાખ પૂર્વનું અને રાજ્યાવસ્થા સાડીછત્રીસ લાખ પૂર્વ
 અધિક આઠ પૂર્વાંગ, સુમતિનાથનું કુમારપણું દસ લાખ પૂર્વનું અને રાજ્યાવસ્થા આગણ-
 ત્રીસ લાખ પૂર્વ અધિકપ્પાર પૂર્વાંગ જાણવી. પદ્મપ્રભુનું કુમારપણું સાડાસાત લાખ પૂર્વનું
 અને રાજ્ય વિષે સાડી એકવીસ લાખ પૂર્વ અધિક સોળપૂર્વાંગ, સુપાર્થનાથની કુમારા-
 વસ્થા પાંચ લાખ પૂર્વની અને રાજ્યને વિષે ચૌદલાખ પૂર્વ અધિક વીસ પૂર્વાંગ જાણવા.
 અઢીલાખ પૂર્વ પ્રમાણુ ચંદ્રપ્રભુની કુમારાવસ્થા અને સાડા છ લાખ પૂર્વ અધિક ચોવીસ
 પૂર્વાંગ રાજ્યાવસ્થા જાણવી. પુપ્પદંત (સુવિધિનાથ) ની કુમારાવસ્થા પચાસ હજાર
 પૂર્વ અધિક અઠ્યાવીસ પૂર્વાંગ તે અધિકકાલ રાજ્યને વિષે; અને શીતળનાથનું
 કુમારપણું પચીસહજાર પૂર્વનું અને તેટલો દીક્ષા પર્યાય અને પચાસહજાર પૂર્વ રાજ્યને
 વિષે. ૨૭૭ થી ૨૮૬.

વાસાણ કુમારત્તં ઇગવીસં લક્ખ હંતિ સિજ્જંસે ।
 તાવદ્ધં પરિઆઓ વાયાલીસં ચ રજ્જંમિ ॥ ૨૮૭ ॥

ગિહવાસે અદ્ધારસ વાસાણં સયસહસ્સ નિઅમેણં ।
 ચડપણ્ણ સયસહસ્સા પરિઆઓ હોઈ વસુપુજ્જે ॥ ૨૮૮ ॥
 પણ્ણરસ સયસહસ્સા કુમારવાસો અ તીસઈ રજ્જે ।
 પણરસ સયસહસ્સા પરિઆઓ હોઈ વિમલસ્સ ॥ ૨૮૯ ॥
 અદ્ધટ્ઠમલક્ખાઈં વાસાણમણંતઈં કુમારત્તે ।
 તાવઈં પરિઆઓ રજ્જંમી હંતિ પણ્ણરસ ॥ ૨૯૦ ॥
 ધમ્મસ્સ કુમારત્તં વાસાણઢાઈંઆઈં લક્ખાઈં ।
 તાવઈં પરિઆઓ રજ્જે પુણ હંતિ પંચેવ ॥ ૨૯૧ ॥
 સંતિસ્સ કુમારત્તં મંડલિયે ચક્કિ પરિઆઅ ચડસુંપિ ।
 પત્તેયં પત્તેયં વાસસહસાઈં પણવીસં ॥ ૨૯૨ ॥
 એમેવ ય કુંથુસ્સવિ ચડસુવિ ઠાણેસુ હંતિ પત્તેઅં ।
 તેવીસ સહસ્સાઈં વરિસાણદ્ધટ્ઠમસયા ય ॥ ૨૯૩ ॥
 એમેવ અરજિણિંદસ્સ ચડસુવિ ઠાણેસુ હંતિ પત્તેયં ।
 ઇગવીસ સહસ્સાઈં વાસાણં હંતિ ણાયવા ॥ ૨૯૪ ॥
 મલ્હિસ્સવિ વાસસયં ગિહવાસે સેસઅં તુ પરિઆઓ ।
 ચડપણ્ણ સહસ્સાઈં નવ ચેવ સયાઈ પુણ્ણાણં ॥ ૨૯૫ ॥
 અદ્ધટ્ઠમા સહસ્સા કુમારવાસો ઉ સુત્તયજિણસ્સ ।
 તાવઈં પરિઆઓ પણ્ણરસ સહસ્સ રજ્જંમિ ॥ ૨૯૬ ॥
 નમિણો કુમારવાસો વાસસહસ્સાઈં દુણિ અદ્ધં ચ ।
 તાવઈં પરિઆઓ પંચ સહસ્સાઈ રજ્જંમિ ॥ ૨૯૭ ॥
 તિણ્ણેવ ય વાસસયા કુમારવાસો અરિદ્ધનેમિસ્સ ।
 સત્ત ય વાસસયાઈં સામણે હોઈ પરિઆઓ ॥ ૨૯૮ ॥
 પાસસ્સ કુમારત્તં તીસ પરિઆઓ સ ત્તરી હોઈ
 તીસા ય વદ્ધમાણે બાયાલીસા ઉ પરિઆઓ ॥ ૨૯૯ ॥

શ્રેયાંસનાથતું એકવીસ લાખ વર્ષ તું કુમારપણ્ણ, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષાપર્યાય,
 અને બેતાળીસ લાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, વાસુપૂજ્યસ્વામી અઠાર લાખ વર્ષ ગૃહવાસમાં
 અને ચોપન લાખ વર્ષનો દીક્ષાપર્યાય, વિમળનાથનો પંદરલાખ વર્ષ કુમારવાસ, ત્રીસ લાખ
 વર્ષ રાજ્યમાં અને પંદર લાખ વર્ષનો દીક્ષા પર્યાય, અનન્તનાથતું કુમારપણ્ણ સાડાસાત
 લાખ વર્ષતું, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષાપર્યાય, અને પંદરલાખ વર્ષ રાજ્યને વિષે, ધર્મના-
 થતું કુમારપણ્ણ અઢીલાખ વર્ષતું તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષાપર્યાય, અને પાંચ લાખ વર્ષ
 રાજ્યને વિષે, શાન્તિનાથતું કુમારપણ્ણ માંડળીકપણ્ણ, ચક્રિપણ્ણ, અને દીક્ષાપર્યાય, એ દરેક
 પચીસ પચીસ હજાર વર્ષ પ્રમાણ જાણવાં. એજ પ્રમાણે કુંથુનાથની ચારે અવસ્થામાં
 દરેકની અંદર તેવીસહજાર અને સાડા સાતસો વર્ષજાણવાં, એજ પ્રમાણે અરનાથની ચારે

અવસ્થામાં દરેકની અંદર એકવીસ-એકવીસ હજાર વર્ષ જાણવા, માલ્લનાથ એકસો વર્ષ
શ્રુતવાસમાં અને શેષ ચોપનહજાર ને નવસો વર્ષ દીક્ષાપર્યાયમાં, મુનિસુવ્રત સ્વામિ સાડા
સાત હજાર વર્ષ કુમારવાસમાં, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષા પર્યાય, અને પંદર હજાર વર્ષ
રાજ્યને વિષે, નમિનાથનો કુમારવાસ અઢીહજાર વર્ષનો, તેટલાજ પ્રમાણનો દીક્ષા પર્યાય
અને પાંચ હજાર વર્ષ રાજ્યને વિષે, અરિષ્ટનેમિનો કુમારવાસ ત્રણસો વર્ષનો અને દીક્ષા
પર્યાય સાતસો વર્ષનો પાર્શ્વનાથનું કુમારપણું ત્રીસ વર્ષનું અને દીક્ષા પર્યાય સીતેર
વર્ષનો, વર્ધમાન સ્વામીનો કુમારવાસ ત્રીસ વર્ષનો અને દીક્ષાપર્યાય બેતાળીસ વર્ષનો
૨૮૭ થી ૨૯૯

હવે શેષ તીર્થકરોનો દીક્ષાપર્યાય જિનકાલ અને સર્વ તીર્થકરોનું આયુઃપ્રમાણ કહે છે.

उसभस्स पुत्तलक्खं पुवंगूणमजिअस्स तं चेव ।

चउरंगूणं लक्खं पुणो पुणो जाव सुावेहिति ॥ ३०० ॥

सेसाणं परिआओ कुमारवासेण सहिअओ भणिओ ।

पत्तेअं पिय पुवं सीसाणमणुगहट्ठाए ॥ ३०१ ॥

छउमत्थकालमित्तो सोहेउं-सेसओ उ जिणकालो ।

सवाउयंपि इत्तो उसभाईणं निसामेह ॥ ३०२ ॥

चउरासीइ १ विसत्तरि २ सट्ठी ३ पन्नास ४ चेव लक्खाई ।

चत्ता ५ तीसा ६ वीसा ७ दस ८ दो ९ एगं १० च पुव्वार्ण ॥ ३०३ ॥

चउरासीई ११ बावत्तरी १२ अ सट्ठी १३ अ होइ वासाणं ।

तीसा १४ य दस १५ य एगं १६ च एवमेए सयसहस्सा ॥ ३०४ ॥

पंचाणउइ सहसा १७ चउरासीई अ १८ पंचवग्णा १९ य ।

तीसा २० य दस २१ य एगं २२ सयं २३ च बावत्तरी २४ चेव ॥ ३०५ ॥

ઋષભદેવનો દીક્ષાપર્યાય એક લાખ પૂર્વનો, અજીતનાથનો લાખ પૂર્વમાં
મેક પૂર્વાગન્યૂન તે પછી સંભવનાથથી મુવિધિનાથ પર્યન્ત લાખ પૂર્વમાં ચાર
||૨ વધતા પૂર્વાગે ન્યૂન દીક્ષા પર્યાય (પ્રથમ બતાવ્યા પ્રમાણે) બાકીનાઓનો
રેકનો દીક્ષાપર્યાય શિષ્યોના અનુગ્રહ માટે કુમારવાસ સહિત પૂર્વે કહેલ છે.
||માંથી હ્રદસ્થદ્રાજા માત્ર બાદ કરીને શેષ જે રહે તે જિનકાળ જાણવો. હવે પછી
ઋષભદિકતું સર્વ આયુ કહેવાશે તે સાંભળો. ૧ ચોરાશી લાખ પૂર્વનું; ૨ બહોતેરલાખ
ર્વનું; ૩ સાઠ લાખ પૂર્વનું; ૪ પચાસ લાખ પૂર્વનું; ૫ ચાળીસ લાખ પૂર્વનું; ૬ ત્રીસ
ાખ પૂર્વનું; ૭ વીસ લાખ પૂર્વનું; ૮ દસ લાખ પૂર્વનું; ૯ બે લાખ પૂર્વનું; ૧૦ લાખ
ર્વનું; ૧૧ ચોરાશી લાખ વર્ષનું; ૧૨ બોતેર લાખ વર્ષનું; ૧૩ સાઠ લાખ વર્ષનું ૧૪
ીસ લાખ વર્ષનું; ૧૫ દસ લાખ વર્ષનું; ૧૬ એક લાખ વર્ષનું; ૧૭ પંચાણ હજાર વર્ષનું
૮ ચોરાશીહજાર વર્ષનું; ૧૮ પંચાવન હજાર વર્ષનું; ૨૦ ત્રીસ હજાર વર્ષનું ૨૧ દસ
ાખ વર્ષનું; ૨૨ એક હજાર વર્ષનું; ૨૩ સો વર્ષનું; અને ૨૪ માતું બહોતેર વર્ષનું. ૩૦૫.

હવે કોને ક્યા તપવડે ક્યાં ભાક્ષરૂપ અન્તક્રિયા થઈ? તે કહે છે.

निवाणमंतकिरिआ सा चउदसमेण पढमनाइस्स ।

સેસાણ માસિણં વીરજિણિદસ્સ છટ્ટેણં ॥ ૩૦૬ ॥
 અટ્ટાવયચંપુજ્જિતપાવાસમ્મેઅસેલસિહરેસું ।
 ઉસભવસુપુજ્જનેમીવીરો સેસા ય સંઘિગયા ॥ ૩૦૭ ॥
 ઇગો ભયવં વીરો તિત્તીસાઈ સહ નિવ્વુઓ પાસો ।
 છત્તીસઈ પંચઈ સઈ નેમી ઉ સિદ્ધિગઓ ॥ ૩૦૮ ॥
 પંચઈ સમણસઈ મલ્લી સંતી ઉ નવસઈ તુ ।
 અટ્ટસણં ધમ્મો સઈ છઈ વાસુપુજ્જજિણો ॥ ૩૦૯ ॥
 સત્તસહસ્સાણંતઈજિણસ્સ િમલસ્સ છસ્સહસ્સાઈ ।
 પંચ સયાઈ સુપાસે પડમાથે તિણ્ણિ અટ્ટ સયા ॥ ૩૧૦ ॥
 દસઈ સહસ્સેઈ ઉસમ્મો સેસા ઉ સહસ્સપરિવુડા સિદ્ધા ।
 કાલાઈ જં ન ભણિઅં પઢમણુઓગાઉ તં જેઅં ॥ ૩૧૧ ॥
 ઇચ્ચેવમાઈ સઘં જિણાણ પઢમાણુઓગઓ જેઅં ।
 ઠાણાસુણત્થં પુણ ભણિઅં પગઅં અઓ વુચ્છં ॥ ૩૧૨ ॥
 ઉસમ્મજિણસમુટ્ટાણં ઉટ્ટાણં જં તઓ મરીઈસ્સ ।
 સામાઈઅસ્સ एसो જં પુઘ નિગમોઽહિગઓ ॥ ૩૧૩ ॥

પહેલા તીર્થંકરની નિર્વાણરૂપ અન્તક્રિયા તે છ ઉપવાસે થઈ, બાકીનાઓની એક માસના ઉપવાસે, અને વીરજીનની બે ઉપવાસે અન્તક્રિયા થઈ. અષ્ટાપદ ચંપાપુરી-ગી-રનાર-પાવાપુરી અને સમ્મેતાશખર ઉપર અનુક્રમે ઋષભદેવ, વાસુપૂજ્ય, નેમીનાથ, મહા-વીરસ્વામી, અને બાકીના તીર્થંકરો ભોક્ષે ગયા. ભગવાન મહાવીર દેવ એકલાજ ભોક્ષે ગયા, પાર્શ્વનાથ તેત્રીસની સાથે, પાંચસો છત્રીસની સાથે નેમિનાથ, પાંચસો શ્રમણો સહિત મક્ષી-નાથ, નવસો સાધુ સાથે શાન્તિનાથ, આઠસો સાથે ધર્મનાથ, છસો સાથે વાસુપૂજ્ય, સાત હજાર સાધુ સહિત અનંતનાથ, છ હજાર સાથે વિમળનાથ, પાંચસો સાધુ સાથે સુપાર્શ્વનાથ, આઠસો ને ત્રણ સાધુ સાથે પદ્મપ્રભુ સ્વ.મી, દસહજાર સાધુ સહિત ઋષભદેવ અને બાકીના જિનેશ્વર એક હજારના પરિવારે સિદ્ધિ પામ્યા. અહીં નિર્વાણના કાળ (વગેરે જે નથી કહ્યા તે પ્રથમ અનુયોગથી જાણવા. એ વિગેરે સર્વ જિનેશ્વર સંબંધી પ્રથમ અનુયોગથી જાણી લેવું. પરંતુ સ્થાન શૂન્ય ન રહે એટલા માટે અહીં તે કહ્યું છે. હવે પ્રસ્તુત કહીશું. ઋષભજિનનું સમુત્થાન, અને તે પછી મરીચિનું ઉત્થાન એ પ્રમાણે જે પૂર્વે સામાયિકનો નિર્ગમ આધકૃત છે, તે કહેવાશે. ૩૦૫ થી ૩૧૩

ચિત્તવહુલટ્ટમીણ ચહિ સહસ્સેઈ સો ઉ અવરણે ।

સીઆ સુદંસણાણ સિદ્ધત્થવણંમિ છટ્ટેણં ॥ ૩૧૪ ॥

ચરો સાહસ્સીઓ લાઅં કાઝ્ઞ અપ્પણા ચેવ ।

જં एस જહા કાહી તં તહ અમ્હેઽવિ કાહામો ॥ ૩૧૫ ॥

ઉસમ્મો વરવસમ્મર્ગઈ ચિત્તૂણમમિગહં પરમઘોરં ।

વોસટ્ટચત્તદેહો વિહરઈ ગામાણુગામં તુ ॥ ૩૧૬ ॥

ળવિ તાવ જળો જાણઈ કા મિક્ષા ૯ કેરિસા વ મિક્ષયરા ૧ ।

તે મિક્ષમલભમાણા વળમજ્ઞે તાવસા જાયા ॥ ૩૧ ॥ (મૂં ભા.)

નમિવિનમીણં જાયણ નાગિંદો વિજ્ઞદાણ વેઅહુદે ।

ઉત્તર દાહિણ સેઢી સઢી પન્નાસ નગરાઈ ॥ ૩૧૭ ॥

ભગવં અદીળમણસો સંવચ્છરમણસિઓ વિહરમાણો ।

કળ્ણાદિ નિમંતિજ્ઞઈ વત્થાભરણાસણેહિં ચ ॥ ૩૧૮ ॥

સવચ્છરેણ મિક્ષા લહ્હા ઉસમેળ લોગનાહેણ ।

સેસેહિ બોયદિવસે લહ્હાઓ પઢમમિક્ષાઓ ॥ ૩૧૯ ॥

ઉસમસ્સ ઉ પારણણ ઇક્કુરસો આસિ લોગનાહસ્સ ।

સેસાણં પરમન્નં અમયરસરસોવમં આસી ॥ ૩૨૦ ॥

ઘુટ્ટં ચ અહોદાણં દિઘાણિ અ આહયાણિ તૂરાણિ ।

દેવા ય સંનિવહયા વસુહારા ચેવ વુઢ્ઠા ય ॥ ૩૨૧ ॥

ગયડરસિજ્ઞંસિક્કુરસદાણવસુહાર પીઠ ગુરૂપ્પા ।

તક્કસિલાયલગમણં બાહુબલિનિવેઅણં ચેવ ॥ ૩૨૨ ॥

ચૈતરવદી આઠમના દિવસે તે ચાર હજાર પુરુષોની સાથે અપરાહ્લ વખતે સુદ-
ર્શના નામે શિખીકામાં આરૂઢ થઇને સિદ્ધાર્થ વનમાં છૂટું ભક્ત કરીને દીક્ષા લીધો. તેમની
સાથે જે ચાર હજાર પુરુષો હતા તેમણે પોતાના હાથેજ પંચમુષ્ટિક લોચ કરીને એવી પ્રતી-
જ્ઞા કરી કે “ જે પ્રમાણે આ ભગવાન ક્રિયાનુષ્ઠાન કરશે, તે પ્રમાણે અમે પણ કરીશું.”
ઉત્તમવૃષભસમાન ગતિવાળા ભગવાન ઋષભદેવ પરમશ્રેય આભરણ ગ્રહણ કરીને શરીર
સંબંધી પ્રીતકર્મ-શુશ્રૂષા રહિત ગ્રામાનુગ્રામ વિચરવા લાગ્યા. તે વખતે મનુષ્યો જાણતા નહિ કે
લિક્ષા કેવી હોય? અને લિક્ષુક પણ કેવા હોય? આથી તે હજાર સાધુઓ લિક્ષા ન પામવાથી
વનની અંદર તાપસો થયા. નામિવિનમી ભગવન્ત પાસે રાજ્યની યાચના કરવા લાગ્યા, પ્રસન્ન
થએલા નાગેન્દ્રે તેમને વિદ્યાઓ આપી, અને વતાઢય પર્વત ઉપર ઉત્તર-દક્ષિણ શ્રેણીમાં
અનુક્રમે સાઠ અને પચાસ નગરો વસાવી રહેવા કહ્યું. ભગવાન ઋષભદેવ એક વર્ષ પર્યન્ત
આહાર ન મળવા છતાં અદીનમનથી વિહાર કરતા હતા, (અને લોકો તેમને) કન્યાઓ
વસ્ત્ર-આભરણ તથા આસનો વડે નિમંત્રણ કરતા હતા. એ પ્રમાણે વિહરતા લોકના
નાથ ભગવાન ઋષભદેવે એક વર્ષે લિક્ષા પ્રાપ્ત કરી, અને બાકીના તીર્થકરેઓ બીજેજ
દિવસે પ્રથમ લિક્ષાઓ પ્રાપ્ત કરી. લોકના નાથ ઋષભદેવના પ્રથમપારણે ઇન્દુ (શરદી)નો
રસ હતો, અને બાકીનાઓના પ્રથમપારણે અમૃતરસ જેવા રસાસ્વાદવાળું પરમાત્મ (ખીર)
હતું. તે વખતે દેવોએ અહોદાન! અહોદાન! એવી ઘોષણા કરી, દિવ્ય વાતિકા
વગાડ્યાં, અને તેજ વખતે દ્રવ્યની વૃષ્ટિ કરી, ગજપુર નગરમાં (હસ્તિનાપુરમાં) દેવો-
મહુમારે ઇશુરસત્ત્વ દાન આપ્યું; દ્રવ્યની વૃષ્ટિ થઇ, ત્યાં ખીડ રચતા કરી, ગુરુપ્રજા પ્રવતિ,
પછી ભગવન્ત તક્ષશિલાએ ગયા, અને બાહુબલીને નિવેદન થયું. ૩૧૪ થી ૩૨૨.
હવે બાકીના અજીતાદિ તીર્થકરેને જે જે સ્થાનકે જેઓએ પ્રથમ લિક્ષા આપી
તેમનાં નામે અને સ્થાનો કહે છે.

હત્થિજરં ૧ અઝ્ઝા ૨ સાવત્થી ૩ તહય ચેવ સાકેઅં ૪ ।
 વિજયપુર ૫ વંભયલયં ૬ પાડલિસંઢં ૭ પડમસંઢં ૮ ॥ ૩૨૩ ॥
 સેયપુરં ૯ રિટ્ઠપુરં ૧૦ સિદ્ધત્થપુરં ૧૧ મહાપુરં ચેવ ૧૨ ।
 ધન્નકઢ ૧૩ વદ્ધમાણં ૧૪ સોમણસં ૧૫ મંદિરં ૧૬ ચેવ ॥ ૩૨૪ ॥
 ચક્કપુરં ૧૭ રાયપુરં ૧૮ મિહિલા ૧૯ રાયગિહમેવ ૨૦ બોદ્ધવં ।
 વીરપુરં ૨૧ બારવઈ ૨૨ કોઅગઢં ૨૩ કોલ્લયગ્ગામો ૨૪ ॥ ૩૨૫ ॥
 એસુ પઠમભિક્ખા લદ્ધાઓ જિણવરેહિ સવેહિં ।
 દિન્ના ઉ જેહિ પઠમં તેસિં નામાણિ વોચ્છામિ ॥ ૩૨૬ ॥
 સિજ્ઞંસ ૧ વંભદત્તે ૨ સુરેદ્દત્તે ૩ ય ઇંદદત્તે ય ૪ ।
 પડમે ૫ અ સોમદેવે ૬ મહિંદ ૭ તહ સોમદત્તે ૮ અ ॥ ૩૨૭ ॥
 પુસ્સે ૯ પુણવસુ ૧૦ પુણનંદ ૧૧ સુનંદે ૧૨ જણ ૧૩ અ વિજણ ૧૪ ય ।
 તત્તો અ ધમ્મસીહે ૧૫ સુમિત્ત ૧૬ તહ વગ્ગસીહે ૧૭ અ ॥ ૩૨૮ ॥
 અપરાજિઅ ૧૮ વિસ્સસેણે ૧૯ વીસડમે હોઈ વંભદત્તે અ ૨૦ ॥
 દિન્ને ૨૧ વરદન્ને ૨૨ પુણ ધન્ને ૨૩ બહુલે ૩૪ અ બોદ્ધવે ॥ ૩૨૯ ॥
 એણ કયંજલિઉડા મત્તીવહુમાણસુક્કલેસાગા ।
 તક્કાલ પહટ્ઠમણા પડિલાભેસું જિણવરિંદે ॥ ૩૩૦ ॥
 સવેહિંપિ જિણેહિં જહિઅં લદ્ધાઓ પઠમભિક્ખાઓ ।
 તહિઅં વસુહારાઓ વુઠ્ઠાઓ પુપ્ફવુટ્ઠીઓ ॥ ૩૩૧ ॥
 અદ્ધત્તેરસ કોડી ઉક્કોસા તત્થ હોઈ વસુહારા ।
 અદ્ધત્તેરસ લક્ખા જહન્નિઆ હોઈ વસુહારા ॥ ૩૩૨ ॥
 સવેસિંપિ જિણાણં જેહિં દિણ્ણા ઉ પઠમભિક્ખાઓ ।
 તે પયણપિજ્ઞદોસા દિવ્વવરપરક્કમા જાયા ॥ ૩૩૩ ॥
 કેઈ તેણેવ ભવેણ નિવ્વુઆ સવ્વકમ્મઉમ્મુક્કા ।
 અન્ને તઈયભવેણં સિઝ્ઝિસ્સંતી જિણસગાસે ॥ ૩૩૪ ॥

હસ્તિનાપુર, અયોધ્યા, શ્રાવસ્તી, સાકેતપુર, વિજયપુર, અહમ્મથળ, પાટલીખંડ,
 પદ્મખંડ, શ્વેતપુર, રિષ્ઠપુર, સિદ્ધાર્થપુર, મહાપુર, ધાન્યકર, વર્ધમાનપુર, સૌમનસપુર,
 માન્દર, ચક્રપુર, મિથિલાનગરી. રાજગૃહ, વીરપુર, દ્વારિકા, કોપકટ અને કોલ્લિકગ્રામ એ
 ગામોમાં અતુલ્ય બધા જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા મેળવી છે. જેણે એ પ્રથમ ભિક્ષા
 આપી તેમનાં નામો હવે કહેવાશે. શ્રેયાંસકુમાર, અહમ્મદત્ત, સુરેન્દ્રદત્ત, ઈન્દ્રદત્ત, પદ્મ, સો-
 મદેવ, મહેન્દ્ર, સૌમદત્ત, પુષ્પ, પુનર્વસુ, પૂર્ણનન્દ, સુનન્દ, જય, વિજય, ધર્મસિંહ, સુ-
 મિત્ર, વ્યાધસિંહ, અપરાજિત, વિશ્વસેન, અહમ્મદત્ત, દત્ત, વરદત્ત, ધન્ય, અને બહુલ. એ-
 ઝાએ એ હાથ જોડી ભક્તિ અને બહુમાનપૂર્વક શુકલલેશ્યાવાળા થયા થકા, તત્કાળ
 પ્રસન્ન ચિત્તવંત થઈ જિનેશ્વરોને પ્રતિલાખ્યા હતા. જે જે સ્થળે જિનેશ્વરોએ પ્રથમ ભિક્ષા

લીધી ત્યાં ત્યાં વસુધારા અને પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થઈ. તેમાં ઉત્કૃષ્ટથી સાડાખાર કોડ અને જ્યન્યથી સાડાખાર લાખ વસુધારાની વૃષ્ટિ થાય છે. સર્વ જિનેશ્વરોને જેઓએ પ્રથમ ભિક્ષા આપી છે, તેઓ અતિઅદ્ય રાગદ્વેષવાળા, અને દિવ્ય તથા શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા થયા. એમાંના કેટલાક તેજ ભવે સર્વક્રમથી મુકાઇને મોક્ષે ગયા, કેટલાક ત્રીજે ભવે, અને કેટલાક જિનેશ્વરની સાથે મોક્ષે ગયા. ૩૨૩ થી ૩૩૪.

કલં સદ્વિઙ્ઘીણ પૂર્ણમહદદટ્ટુ ધમ્મચક્રં તુ ।

વિહરઈ સહસ્સમેગ છઝમત્થો મારહે વાસે ॥ ૩૩૫ ॥

વહલી અહંબહિલ્લા જોણગવિસઓ સુવન્નભૂમી અ ।

આહિંદિઆ મગવઆ ડસમેણ તવં ચરંતેણં ॥ ૩૩૬ ॥

વહલી અ જોણગા પલ્હગા ય જે મગવયા સમણુસિદ્ધા ।

અન્ને અ મિચ્છજાઈ તે તડઆ મદ્દયા જાયા ॥ ૩૩૭ ॥

તિત્થયરાણં પઢમો ડસંમરિસી વિહરિઓ નિરુવસણો ।

અદ્ધાવઓ જગવરો અગ્ગયભૂમી જિણવરસ્સ ॥ ૩૩૮ ॥

છઝમત્થપ્પરિઆઓ વાસસહસ્સં તઓ પુરિમતાલે ।

જગ્ગોહસ્સ ય હેદ્ધા ઉપ્પણં કેવલં નાણં ॥ ૩૩૯ ॥

ફગ્ગુણવહુલે ઇકારસીઈ અહ અદ્ધમેણ મત્તેણં ।

ઉપ્પણંમિ અણંતે મદ્દવયા પંચ પણવણ ॥ ૩૪૦ ॥

ઉપ્પન્નંમિ અણંતે નાણે જરમરણવિપ્પમુક્કસ્સ ।

તો દેવદાણવિંદા કરિંતિ મહિમં જિણિંદસ્સ ॥ ૩૪૧ ॥

ઉજ્જાણ પુરિમતાલે પુરી (૩) વિણીઆઈ તત્થ નાણવરં ।

ચવકુપ્પાયા ય મરહ નિવેઅણં ચેવ દોણંપિ ॥ ૩૪૨ ॥

આઝહ વરસાલાણ ઉપ્પન્નં ચક્કરયણમરહસ્સ ।

જવલ્લસહસ્સપરિવુડં સઘરયણામયં ચક્રં ॥

તાયંમિ પૂઠ્ઠણ ચક્ર પૂઠ્ઠં પૂઅનારિહો તાઓ ।

ઈહલોઈઅં ચ ચક્રં પરલોઅસુહાવહો તાઓ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રાતઃકાળે સર્વ ઋદ્ધિ સહિત હું ભગવંતને પૂજીશ એમ બાહુબલીએ વિચાર્યું. આ પ્રાતઃકાળે ભગવંતને ન જોવાથી ત્યાં ધર્મચક્ર કર્યું. છદ્મસ્થપણે ભગવંત એક દુત્તર પંચમી ભારત વર્ષમાં વિચરવા લાગ્યા. બહુલીદેશ, અંબુગ્રહ, ચાનકવિપય, સુવર્ણ-ભિમાં ભગવાન ઋષભદેવ તપ આચરતા ફરતા હતા. જે બહુલી-ચાનક-અને પદ્મ-શાસી લોકો ને બીજા પણ જે મ્હેન્છો મિથ્યાદૃષ્ટિ હતા તેમને ભગવંતે શિક્ષા આપી. આ તે વખતે ભદ્રકાવને પામ્યા. તીર્થંકરોમાં પ્રથમ શ્રી ઋષભદેવ ઉપસર્ગ રહિત વિદ્યાર-રીતે અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર મોક્ષે ગયા. જિનેશ્વરનો છદ્મસ્થપર્યાય એક દુત્તર વર્ષના રત્નો-હી પુરિમતાલ ઉદ્યાનમાં ન્વગ્રાધ વૃક્ષની નીચે તેમને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. કાગજવર્તી મગીઆરશને દિવસે અકુમતપ યુક્તે હતા ત્યારે અનંત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, પછી પાંચ મહામતોની દેશના આપી. જરા અને મરણ રહિત એવા જિનેશ્વરને અનંત જ્ઞાન

ઉત્પન્ન થયા પછી દેવ અને દાનવેદ્રો ભગવન્તનો મહિમા કરે છે. વિનીતા નગરીમાં પુરિમતાલ ઉદ્યાનની અંદર ભગવન્તને જ્ઞાન થયું, (અને આયુધશાળામાં) ચક્ર ઉત્પન્ન થયું, એ બન્નેનું એકી સાથે ભરતને નિવેદન થયું, ભરતની આયુધશાળામાં જે ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થયું, તે હજાર યજ્ઞોથી અધિષ્ઠિત અને સર્વ રત્નમય હતું. (આ બન્નેમાંથી પ્રથમ કોની પૂજા કરવી ? એવો વિચાર કરતાં નિર્ણય કર્યો કે) તાતને પૂજ્યાથી ચક્ર રત્ન પૂજેલું છે, કેમકે પિતાશ્રીજ પૂજાને લાયક છે. ચક્રરત્ન આ લોકમાં સુખકારી છે અને પિતાજી પરલોકમાં સુખકારી છે. ૩૩૫ થી ૩૪૩

સહ મરુદેવાઈ નિગ્ગઓ કહણં પવ્વજ્જ ઉસમસેણસ્સ ।

બંભી મરીઈ દિક્ખા સુંદરી ઓરોહ સુઅદિક્ખા ॥ ૩૪૪ ॥

પંચ ય પુત્તસયાઈં મરહસ્સ ય સત્ત નત્તુઅસયાઈં ।

સયરાહં પવ્વજ્જા તંમિ કુમારા સમોસરણે ॥ ૩૪૫ ॥

મવળવજ્જ વાળમંતર જોઈસવાસી વિમાળવાસી અ ।

સવ્વિઢ્ઢીઈ સપરિસા કાસી નાણુપ્પયામહિમં ॥ ૩૪૬ ॥

દઢ્ઢૂળ કીરમાણિં મહિમં દેવેહિ સ્વત્તિઓ મરિઈં ।

સમ્મત્તલલ્લુબ્ધી ધમ્મં સોઝ્ઝણ પવ્વજ્જઓ ॥ ૩૪૭ ॥

(ભરતરાજ) મરુદેવીની સાથે (ભગવન્તને વંદન કરવા) નીકળ્યો, ધર્મકથા (સાંભળીને) ઋષભસેનની પ્રવ્રજ્યા અને ત્યાં ગ્રાહી અને મરીચિએ દીક્ષા લીધી, સુંદરીને અટકાવી. તેથી દીક્ષા લીધી નહી. ભરતના પાંચસો પુત્રોએ અને સાતસો પૌત્રોએ તે સમયસરણમાં શીઘ્ર દીક્ષા લીધી. પર્ષદા યુક્ત ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષી, અને વિમાનવાસી દેવોએ સર્વ ઋદ્ધિસહિતપણે ભગવન્તને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાનો મહિમા કર્યો. દેવોવડે મહિમા કરાતો જોધને ક્ષત્રિય મરિચી સમ્યક્ત્વબુદ્ધિ પામ્યો અને ધર્મ સાંભળીને દીક્ષા લીધી. ૩૪૪ થી ૩૪૭.

માગહવરદામપમાસ સિંધુસ્વંહપ્પવાય તમિસગુહા ।

સટ્ઠિં વાસસહસ્સે ઓઅવિહં આગઓ મરહો ॥ (પ્રક્ષિપ્તા)

માગહમાઈં વિજયો સુંદરિપવ્વજ્જ વારસમિસેઅં ।

આળવળ માઝગાણં સમુસરણે પુચ્છ દિટ્ઠંતો ॥ ૩૪૮ ॥

વાહુવલિકોવકરણં નિવેઅણં ચક્કિદેવયાકહણં

નાહમ્મેણં જુજ્ઞે દિક્ખા પહિમા પડ્ડણા ય ॥ ૩૪૯ ॥

પઠમં દિટ્ઠોજુહં વાયાજુહં તહેવ વાહાહિં ।

મુઠ્ઠીહિ અ દંઢેહિ અ સવ્વત્થવિ જિપ્પણ મરહો ॥ ૩૨ ॥ (મૂ. મા.)

તાહે ચક્કં મળસી કરેઈ પત્તે અ ચક્રરયણંમિ ।

વાહુવલિણા ય મળિયં ધિરત્થુ રજ્જસ્સ તો તુજ્ઞ ॥

ચિંતેઈ ય સો મજ્ઞં સહોઅરા પુવ્વદિક્ખયા નાણી ।

અહયં કેવલિહોહં વચ્છેહામિ ઠિઓ પહિમં ॥ (પ્રક્ષિપ્તે)

સો એવ જિપ્પમાણો વિહુરો અહ નસ્સઈં વિચિંતેઈ ।

કિં મન્નિ એસ ચક્રી ? જહ દાણિં દુબ્બલો અહયં ॥ ૩૩ ॥
 સંવચ્છરેણ ધૂઅં અમૂઢલક્ષ્મી ઉ પેસણ અરિહા ।
 હત્થિઓ ઓયરત્તિ અ વુત્તે ચિન્તા પણ નાણં ॥ ૩૪ ॥ (સૂ. મા.)
 ઉપ્પણ્ણનાણરયણો તિણ્ણપણ્ણો જિણસ્સ પામૂલે ।
 ગતું તિત્થં નમિડં કેવલિપરિસાહ આસોણો ॥ ૩૫ ॥ (સૂ. મા.)
 કાઝ્ઞણ એગહ્મંતં મરહોઽવિ અ મુંજણ વિઝલમોણ ।
 મરિઈવિ સામિપાસે વિહરહ તવસંજમસમગ્ગો ॥ ૩૬ ॥ (સૂ. મા.)
 સામાહઅમાઈઅં ઇક્કારસમાઝ જાવ અંગાઝ ।
 ઉજ્જુત્તો મત્તિગત્તો અહિજ્જિઓ સો ગુરુસગાસે ॥ ૩૭ ॥ (સૂ. મા.)

માગધ, વરદામ, પ્રભાસ, સિન્ધુ, ખંડપ્રપાત, અને તમિસ્સાગુહા પર્યન્ત જઇ સર્વ દેશોનો સાઠ હજાર વર્ષે વિજય કરીને ભરત પાછા આવ્યા. માગધાદિ તીર્થ વિગેરેના વિજયકરી આવ્યા પછી સુન્દરીને દીક્ષા અપાવી, ખાર વષ પર્યન્ત અલિષેક થયો, ભાઇઓને આજ્ઞા માનવા કહ્યું તેઓએ ભગવન્તે પ્રશ્ન કર્યો, દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. બાહુબલિ એ કોપ કર્યો, ચક્રિને નિવેદન કરવું, દેવતાનું આવવું, હું અધર્મથી યુદ્ધ નહિ કરું, એમ વિચારીને રાજ્ય ત્યાગ, દીક્ષા લઇને પ્રતિમા ધારણ કરી, નાના ભાઇઓને નહિ વાંદવા પડે માટે કેવલજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી, પ્રથમ દષ્ટિયુદ્ધ, તે પછી વચનયુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, મુષ્ઠિયુદ્ધ અને દંડયુદ્ધ એ સર્વ પ્રકારના યુદ્ધમાં ભરતચક્રિ જિતાયા. (ત્યારે તેણે ચક્રનું સ્મરણ કર્યું, ચક્ર પ્રાપ્ત થયું, એટલે બાહુબલિએ કહ્યું, ધિક્કાર છે આ રાજ્યને અને તને, પછી રાજ્યનો ત્યાગ કરી સ્વયં પંચમુષ્ઠિ લોચ કરીને ધ્યાનમાં ઉભા રહી ચિન્તવવા લાગ્યા કે) મારા નાના ભાઇઓ પૂર્વે દીક્ષા પામ્યા છે તેઓ જ્ઞાની થયા છે, તેથી હું પણ કેવળી થઈને ત્યાં જઈશ, એમ વિચારીને પ્રતિમા અંગીકાર કરી ઉભા જિતાવાથી વિદુર થએલ તે ભરતરાજાએ વિચાર્યું કે) શું આ ચક્રિ છે ? હું હવે નિષ્પળ છું ?, એક વર્ષ પછી ભગવાન અમૂઢ-લક્ષ્મીવાલા ઋષભદેવે બાહુબલિને પુત્રીને (બે પુત્રીઓને) મોકલી અને કહાવ્યું કે “ હસ્તીપરથી ઉતરો ” એમ કહે છતાં તેનો વિચાર કરીને પણ ઉપાડતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. જ્ઞાનરત્ન ઉત્પન્ન થએ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી જિનેશ્વરના ચરણ મૂળે જઈને તીર્થને નમસ્કાર કરીને કેવળીની પર્ષદામાં બાહુબલિ બેઠા. પછી એકછત્ર રાજ્ય કરીને ભરત ચક્રી વિપુલ ભોગો ભોગવવા લાગ્યા, અને મરીચિ પણ તપ-સંયમયુક્ત સ્વામિની પાસે વિચરવા લાગ્યા, ઉદ્યમવાન થઈને ભક્તિયુક્ત થઈ શુર પાસે તે સામાયિકાદિથી આરંભીને અંગીઆર અંગ પર્યન્ત ભણ્યા. ૩૨ થી ૩૭ મૂળ ભાષ્ય.

અહ અણયા કયાઈ ગિમ્હે ઉઠ્ઠેણ પરિગયસરીરો ।
 અણ્ણાણ્ણ ચહ્ઓ રમં કુલિંગં વિચિંતેહ ॥ ૩૮ ॥
 મેરુગિરીસમમારે ન હુમિ સમત્યો મુહુત્તમવિ વોહું ।
 સામણ્ણંણ ગુણે ગુણરહિઓ સંસારમણુકંત્તી ॥ ૩૯ ॥
 એવમણુચિંતંતસ્સ તસ્સ નિઅગા મઈ સમુપ્પજ્જા ।
 લલ્લો મણ ઉવાઓ જાયા મે સાસયા વુદ્ધી ૩૯૨ ॥

સમણા તિદંડવિરયા ભગવંતો નિહુઅસંકુદ્ધઅંગા ।
 અજિંદિઅદંડસ્સ ડ હોડ તિદંડ મહં ચિધં ॥ ૩૫૩ ॥
 લોંદિઅમુંડા સંજયા ડ અહયં સુરેણ સસિહો અ ।
 થૂલગપાણિવહાઓ વેરમણં મે સયા હોડ ॥ ૩૫૪ ॥
 નિક્કિંચણા ય સમણા અકિંચણા મજ્ઞ કિંચણં હોડ ।
 સીલસુગંધા સમણા અહયં સીલેણ દુગંધો ॥ ૩૫૫ ॥
 વવગયમોહા સમણા મોહચ્છણ્ણસ્સ છત્તયં હોડ ।
 અણુવાહણા ય સમણા મજ્ઞં તુ ઉવાહણા હોડ ॥ ૩૫૬ ॥
 સુક્કંબરા ય સમણા નિરંબરા મજ્ઞ ધાડરત્તાઈ ।
 હુંતુ ઇમે વત્થાઈં અરિહોમિ કસાયકલુસમઈ ॥ ૩૫૭ ॥
 વજ્જંતડવજ્જમીરુ બહુજીવસમાડલં જલારંભં ।
 હોડ મમ પરિમિણં જલેણ ણ્હાણં ચ પિઅણં ચ ॥ ૩૫૮ ॥
 એવં સો રુદ્ધઅમઈ નિઅગમદ્ધિગપ્પિઅં ઇમં લિંગં ।
 તદ્ધિતહેડસુજુત્તં પારિવજ્જં પવત્તેઈ ॥ ૩૫૯ ॥
 અહ તં પાગડરૂવં દદ્ધું પુચ્છેઈ વહુજણો ધમ્મં ।
 કહઈ જઈણં તો સો વિઆલણે તસ્સ પરિકહણા ॥ ૩૬૦ ॥
 ધમ્મકહાઅવિસત્તે ઉવટ્ઠિએ દેઈ ભગવઓ સીસે ।
 ગામનગરાઈઆઈં વિહરઈ સો સામિણા સદ્ધિ ॥ ૩૬૧ ॥
 સમુસરણ ભત્ત ઉગ્ગહ અંગુલિ ઘ્ઘય સક્ક સાવયા અહિઆ ।
 જેઆ વડ્ઢઈ કાગિણિ લંછણ અણુસજ્જણા અટ્ઠ ॥ ૩૬૨ ॥
 રાયા આદ્ધજસો મહાજસે અદ્ધવલે અવલભદ્દે ।
 બલવિરિએ કત્તાવરિએ જલવિરિએ દંડવિરિએ અ ॥ ૩૬૩ ॥
 એઈં અદ્ધભરહં સયલં ભુત્તં સિરેણ ધરિઓ અ ।
 પવરો જિણિંદમડ્ઢો સેસેઈં ન ચાઈઓ વોહું ॥ ૩૬૪ ॥
 અસ્સાવગપહિસેહો છદ્દે છદ્દે અ માસિ અણુઓગો ।
 કાલેણ ય મિચ્છત્તં જિણંતરે સાહુવંચ્છેઓ ॥ ૩૬૫ ॥

તે પછી અન્યદા કેઈ વખત શ્રીખન્નુપુમાં ગરમીથી વ્યાસ શરીરવાળો તે અસ્નાન
 (નહીં નાહાવું તે) પરિસહવડે (સંયમથી) ત્યજાએલો આ પ્રમાણે કુત્સિતલિંગતું
 ચિન્તવન કરવા લાગ્યો. ગુણરહિત અને સંસારની આકાંક્ષાવાળો હું મેરૂપર્વત સમાન-
 ભાર વાળા સાધુના ગુણો ધારણ કરવાને મુહૂર્ત માત્ર પણ સમર્થ નથી. એ પ્રમાણે વિચા-
 રતાં તેને સ્વમતિ ઉત્પન્ન થઈ કે મેં ઉચિત ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, અને શાશ્વત ખુદ્દી થઈ.
 નિમૂત (મનના અશુભવ્યાપાર ચિંતનના ત્યાગવાળા) સંકુચિત અંગવાળા ભગવાન
 શ્રમણ ત્રણ દંડથી વિરામ પામેલા છે, અને હું તો અણુતેન્દ્રિય તથા દંડથી વિરામ નહિ

પામેલો હોવાથી માફ ચિન્હ (લિંગ) ત્રિદંડ હો. શ્રમણો લે.ચવડે અને ઇન્દ્રિયવડે મુંડ અને હું અસંચત છું તેથી અસ્ત્રવડે મુંડન અને શિખાવાળો થઈ તેમજ સ્થૂલ પ્રાણિ-વધથી મારે હુમ્મેશાં વિરમણ હો. સાધુઓ અકિંચન હોવાથી નિષ્કંચન છે, (હું તેવો નથી તેથી) મારે કિંચન (સુવર્ણાદિ) હો. વળી શ્રમણો શીલવડે મુવાસીત છે, અને હું તો શીલવડે દુર્ગંધ છું. સાધુઓ મોહરહિત છે અને હું મોહથી આચ્છાદિત છું તેથી મારે છત્ર હો. સાધુઓ ઉપાનહ (જોડા) રાહત છે, મારે ઉપાનહ (જોડા) હો. સાધુઓ શ્વેત વસ્ત્રવાળા અને વસ્ત્ર વિનાન છે, મારે ધાતુથી રંગેલા વસ્ત્ર હો. કેમકે કપાયથી કલુ-પિતમતિવાળો હું છું, તેથી તે વસ્ત્રો મને યોગ્ય છે. પાપભીરૂ હોવાથી સાધુઓ બહુ જીવો-થી સમાકુલ જળના આરંભનો ત્યાગ કરે છે, મારે પરિમિત જલવડે સ્નાન અને પાન હો. એ પ્રમાણે રૂચિત મતિવાળા તેણે સ્વમતિથી વિકલિપત તેના હિતકારી એવા હેતુથી યુક્ત એવું પરિગ્રાજક લિંગ પ્રવર્તાવ્યું. પછી તેવા પ્રકારનું પ્રગટરૂપ જોઈને ઘણા માણસો તેને ધર્મ પૂછતા, તેથી તે તેઓને ઉત્તરમાં સાધુઓનો ક્ષાન્ત્યાદિ ધર્મ સારી રીતે કહેતો. ધર્મ-કથાથી બોધ પામી આવેલા શિષ્યો ભગવન્તને આપતો, અને ગામ-નગરાદિને વિષે સ્વા-મિની સાથે તે વિચરતો. તે પછી અષ્ટાપદ પર્વતપર ભગવન્તનું સમવસરણ થયું. ભરત-મહારાજ આહાર લાવ્યા, ભગવન્તે તે ગ્રહણ ન કર્યો, ઇન્દ્રે અવગ્રહ પૂછ્યો, ભગવન્તે તે કહ્યો, ઇન્દ્રનું રૂપ જોવાની ભરત રાજાની ઇચ્છા થવાથી ઇન્દ્રે અંગુલી બતાવી, તે બાબતનો ઓ-ચવ કર્યો ત્યારથી ઇન્દ્રધ્વજેત્સવ પ્રવર્ત્યો, લાવેલા આહારને શું કરે ? એમ ભરતે પૂછ-વાથી ઇન્દ્રે કહ્યું કે તારાથી જે અધિક હોય તેઓને આપ, વિચાર કરતાં “ શ્રાવકો મારા-થી અધિક છે ” એમને તે આપ્યો, જમ્યા પછી ભરતરાજાના કહેવાથી તેઓ કહેતા કે “ તું જિતાયો છે, ભય વધે છે ” કાકિણીરત્નથી શ્રાવકનાં ચિન્હ કર્યાં, આ પ્રમાણે આઠ પાટ લગી ચાલ્યું અને ધર્મનું પ્રવર્ત પણ આઠ તીર્થંકર સુધી ચાલ્યું. ભરતપછી આદિત્યચંદ્ર, મહાયશા, અતિબળ, બળભદ્ર, બળવીર્ય, કાર્તવીર્ય, જળવીર્ય, અને દંડ વીર્ય રાજાઓ થયા, તેમણે સકળ અર્ધભરત ભોગવ્યું, અને જિનેશ્વરનો શ્રેષ્ઠમુકુટ મસ્ત-કે ધારણ કર્યો, બીજાઓવડે તે ધારણ કરી શકાયો નહી. પછી જે શ્રાવક નહતા તેમનો વિવેક કર્યો, છ છ મહિને અનુયોગ (પરીક્ષા) થતી, કેટલાક કાળ ગયા પછી નવમા જિ-નના આંતરે સાધુઓનો ત્રિયોગ થવાથી તેઓ મિથ્યાત્વ પામ્યા. ૩૬૫

હવે ઉક્તાનુક્તાર્થદ્વારસંબ્રહ્મની ગાથા અને દ્વારો કહે છે.

દાણં ચ માહણાણં ? વેણુ કાસી અ ૨ પુચ્છ ૩ નિશ્વાણં ૪ ।

કુંડા ૫ ધૂમ ૬ જિણહરે ૭ કવિલો ૮ મર પ દિક્ષવા અ ૯ ॥ ૩૬૬ ॥

(મૂલદારગાદા)

પુનરવિઅ સમોસરણે પુચ્છીઅ જિણં તુ ચક્કિણા મરહે ।

અપ્પુટ્ટો અ દસારે તિત્થા ને કો હં મરહે ? ॥ ૩૬૭ ॥

જિણચક્કિદસારાણં વણ્ણ પમાણાં ૨ નામ ૩ ગોચાં ૪ ।

આઝ ૫ પુર ૬ માઈ ૭ પિયરો ૮ પરિયાય ૯ ગઈં ૧૦ મારીઅ ॥ ૩૬૮ ॥

જારિસયા લોઅગુરુ મરહે વાનંમિ કેવલી તુલ્લે ।

પરિસયા કહ અન્ને તાયા ! દોદ્ધિનિ નિત્યચરા ? ॥ ૩૬૯ ॥ (મૂ. મા.)

અહ મળઈ જિણવારિંદો ભરહે વાસંમિ જારિસો અહયં ।

एरिसया तेवीसं अण्णे होहिंति तित्थयरा ॥ ३६९ ॥

હોહી અજિઓ સંભવ અભિણંદણ સુમઈ સુપ્પમ સુપાસો ।

ससि पुप्फदत्त सीअल सिज्जंसो वासुपुज्जा अ ॥ ३७० ॥

વિમલમણંતઈ ધમ્મો સંતી કુંથૂ અરો અ મહ્લી અ ।

मुणिसुवय नमि नेमी पासो तह वद्धमाणो अ ॥ ३७१ ॥

ભરતરાજાએ માહુણેને--શ્રાવકોને દાન ૧ તીર્થંકરની સ્તુતિનું સ્વરૂપ છે જેમાં એવા અને શ્રાવક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેઓને સ્વાધ્યાય માટે ભરતે આર્યવેદો કર્યા, ૨ (અનાર્યવેદો હુમણાં ચાલે છે, તે પાછળથી સુલસા યાજ્ઞવલ્ક્યઆદિકે રચ્યા,) ભગવન્તને પ્રશ્ન ૩, ભગવન્તનું અષ્ટાપદે નિર્વાણ ૪, દેવોએ અગ્નિકુંડ કર્યા ૫, સ્તૂપ બનાવ્યા ૬, ભરતે જનગૃહ રચાવ્યાં ૭, કપિલની દીક્ષા ૮, ભરતની દીક્ષા ૯. (આ નવ દ્વારો કહેવાશે. એમાંનાં પહેલાં બે દ્વાર પ્રથમ કહેવાઈ ગયાં છે.) પુનઃ પણ ભરતે સમવસરણમાં જિનેશ્વરને પૂછ્યું કે ભગવન્ ! આ ભરતક્ષેત્રમાં અહીં કોણ ચક્રવર્તિ અને તીર્થંકર છે, અને વાસુદેવ છે ? (આથી) જન-ચક્રિ અને વાસુદેવના વર્ણ પ્રમાણ નામ ગોત્ર આયુ-નગર-માતા-પિતા-પર્યાય-અને ગતિ કહી, હે તાત ! જેવા લોકગુરુ કેવળી ભગવન્ત આપ છો, તેવા બીજા તીર્થંકરો હે પીતાણ ! કેટલા થશે ? જિનેશ્વરે કહ્યું-ભરત ! જેવા અમે છીએ, તેવા બીજા ત્રેવીસ તીર્થંકરો આ ભરતને વિષે થશે. અમારા પછી અનુક્રમે અણ્ણતનાથ, સંભવનાથ, આભિનંદન, સુભાતનાથ, પદ્મપ્રભુ સુપાર્થનાથ, ચંદ્રપ્રભ, પુષ્પદંત, શીતળનાથ, શ્રેયાંસનાથ, વાસુપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાન્તિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મહિનાથ, મુનિસુવ્રત, નમિનાથ, નેમીનાથ, પાર્થનાથ અને વર્ધમાન સ્વામિ થશે. ૩૬૬-થી-૩૭૧.

અહ મળઈ નરવારિંદો ભરહે વાસમિ જારિસો ડ અહં ।

तारिसया कइ अन्ने ताया होहिंति रायाणो ? ॥ ३७२ ॥

અહ મળઈ જિણવારિંદો જારિસઓ તં નરિંદસહૂલો ।

एरिसया एकारस अण्णे होहिंति रायाणो ॥ ३७३ ॥

હોહી સગરો મઘવં સણંકુમારો ય રાયસહૂલો ।

संती कुंथू अ अरो होइ सुभूमो य कोरवो ॥ ३७४ ॥

ળવમો અ મહાપડમો હરિસેણે ચેવ રાયસહૂલો ।

जयनामो अ नरवई वारसमो वंभदत्तो अ ॥ ३७५ ॥

હોહિંતિ વાસુદેવા નવ અણ્ણે નીલપીઅકોસિજ્જા ।

हलमुसलचक्रजोही सतालगरुडज्झया दो दो ॥ ३९ ॥ (मू० भाष्यम्)

તિવિઢૂ અ ૧ દિવિઢૂ ૨ સયંભૂ ૩ પુરિસુત્તમે ૪ પુરિસસોદે ૫ ।

तह पुरिसपुंडरीए ६ दत्ते नारायणे ८ कण्हे ९ ॥ ४० ॥ (मू० भाष्यम्)

અયલે ૧ વિજણ ૨ મદે ૩, સુપ્પમે અ ૪ સુદંસણે ૫ ।

આળંદે ૬ ણંદળે ૭ પડમે ૮, રામે ૯ આંવ અપચ્છમે ॥ ૪૧ ॥ (ભાષ્યમ્)

આસગોવે ૧ તારય ૨ ષેરય ૩ મહુકેઢવે ૪ નિસુંમે ૫ અ ।

બલિ ૬ પહરાણ ૭ તહ રાવળે ૮ અ નવમે જરાસિંધુ ॥ ૪૨ ॥ (ભાષ્યમ્)

एए खलु पडिसत्तू किन्तीपुरिसाण वासुदेवाणं ।

सवे अ चकजोही सवे अ हया सचकेहिं ॥ ४३ ॥ (भाष्यम्)

ચક્રવર્તિ ભરતે કહ્યું, હે તાત ! ભારતવર્ષમાં જેવો હું ચક્રવર્તિ રાજા છું, તેવા બીજા કેટલા રાજાઓ થશે ? પછી જિનેન્દ્રે કહ્યું, જેવો તું નરેન્દ્રશાહીલ છે, તેવા બીજા અગીઆર રાજાઓ થશે. સગર, અધવા, સનતકુમાર, શાન્તનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, સુભૂમ (કૌરવ્યગોત્રી) નવમા મહાપદ્મ, હરિષેણ, જયસેનરાજા અને બારમા બ્રહ્મદત્ત ચક્રિ થશે. બીજા નવ વાસુદેવ અને બલદેવ થશે, તેઓ લીલા-પીળા વસ્ત્ર પહેરનારા, હળ-મુશળ અને ચક્રથી યુદ્ધ કરનારા તેમજ તાલ ગરડના ચિન્હની ધનવાળા એ બન્ને હોય છે. ત્રિપૃષ્ઠ, દ્વિપૃષ્ઠ, સ્વયંભૂ, પુરષોત્તમ, પુરુષસિંહ, પુરુષપુંડરીક, દત્ત, નારાયણ અને કૃષ્ણ (એ નવ વાસુદેવ) અચળ, વિજય, ભદ્ર, સુપ્રભ, સુદર્શન, આનંદ, નંદન, પદ્મ અને રામ (એ નવ બળદેવ) અધિગ્રીવ, તારક, મેરક, મહુકેટલ, નિશુલ, બલિ, પ્રહલાદ, રાવણ, અને નવમો જરાસિંધુ, એ નવ પ્રતિવાસુદેવ કીર્તિપુરુષ વાસુદેવના શત્રુઓ છે. તે બધા ચક્રથી યુદ્ધ કરનારા અને પોતાનાજ ચક્રથી શત્રુ પામેલા હોય છે. ૩૭૨ થી ૩૭૫ ભા. ૩૮ થી ૪૩.

હવે તીર્થંકરોના વર્ણ તથા શરીરનું પ્રમાણ કહે છે.

પડમામ વાસુપુજ્ઞા રત્તા સસિપુષ્પદંત સસિગોરા ।

સુવય નેમી કાલા પાસો સહી પિયંગામ્બા ॥ ૩૭૬ ॥

વરકળગતવિઅગોરા સોલસ તિત્થંકરા મુણેયદા ।

एसौ वण्णविभागो चउदीसाए जिणवराणं ॥ ३७७ ॥

उसभो पंचधणुसय पासो नव सत्तरयणियो वीरो ।

સેસટ્ટ પંચ અઢ્ય પળ્લા દસ પંચ પરિહીળા ॥ (પ્રક્ષિપ્તા)

पंचेव १ अद्धपंचम २ चत्तार ३ छुट्ट ४ तहूनिगं ५ चेव ।

अड्ढाज्जा ६ दुण्णि ७ अ दिवड्ढ ८ मेगं धणुसयं ९ च ॥ ૩૭૮ ॥

નડ્ડ૧૦ અસીઈ૧૧ સત્તરિ૧૨ સટ્ટી૧૩ પળ્લા સ૧૪ દોઢ નાયદા ।

पण्याल १५ चत्त १६ पणतोत्त १७ तीसा १८ पणवीत्त १९ वीमार २० च ॥ ૩૭૯ ॥

પળ્ણરસ૨૧ દસ ધણૂણિ ચર૨૨ નવ પાસો૨૩ સત્તરયણિઓ વીરો૨૪ ।

नामा पुव्वुत्ता खलु नित्यवराणं मुणैयदा ॥ ૩૮૦ ॥

પદ્મપ્રભ અને વાસુપૂજ્ય રક્તવર્ણના. ચંદ્રપ્રભ અને પુષ્પદંત નાંડમુખના નિરંજન-ર્ણવાળા, મુનિમુદ્રત અને નેમીનાથ શ્યામવર્ણવાળા, પાર્શ્વનાથ અને મહાનરાયના દ્વિપૃષ્ઠ જેવા વર્ણવાળા, બાહીના સોળ તીર્થંકર તપાવેલા હિનમ સુવર્ણના તેવા વર્ણવાળા.

જાણવા. એ પ્રમાણે ચોવીસે જિનવરોનો વર્ણ વિભાગ છે. પેહેલા રીષભદ્રેવ તીર્થ- કરતું પાંચસો ધનુષ્ય અને તેવીસમા પાર્શ્વનાથનું નવ ધનુષ્ય અને મહાવીર સ્વામિનું સાત હાથનું અને બીજાથી નવ સુધીના તીર્થકરોનું શરીર એક બીજાથી પચાસ પચાસ ધનુષ્ય ઓછાં કરવાં અને દશમાથી ચૈાદ સુધીના તીર્થકરોનું શરીર એક બીજાથી દશ દશ ધનુષ્ય ઓછું કરવું અને બાકીના આઠનું શરીર એક બીજાથી પાંચ પાંચ ધનુષ્ય ઓછું કરવું. ૫૦૦ ધનુષ્ય (૧) સાડા ચારસો ધનુષ્ય (૨) ચારસો ધનુષ્ય, (૩) સાડા ત્રણસો ધનુષ્ય (૪) ત્રણસો ધનુષ્ય (૫) અઠીસો ધનુષ્ય (૬) બસો ધનુષ્ય (૭) દોઢસો ધનુષ્ય (૮) સો ધનુષ્ય (૯) નેવું ધનુષ્ય (૧૦) એંસી ધનુષ્ય (૧૧) સીતેર ધનુષ્ય (૧૨) સાઠ ધનુષ્ય (૧૩) પચાસ ધનુષ્ય (૧૪) પીરતાલીસ ધનુષ્ય (૧૫) ચાલીસ ધનુષ્ય (૧૬) પાંત્રીસ ધનુષ્ય (૧૭) ત્રીસ ધનુષ્ય (૧૮) પચીસ ધનુષ્ય (૧૯) વીસ ધનુષ્ય (૨૦) પંદર ધનુષ્ય (૨૧) દસ ધનુષ્ય (૨૨) નવ ધનુષ્ય (૨૩) અને સાત હાથનું પ્રમાણ ૨૪ (એ પ્રમાણે વર્ધમાન પર્યન્તના જિનોનું અનુક્રમે જાણવું.) તીર્થકરના નામો પૂર્વે કહ્યા છે તેજ જાણવાં. ૩૭૬ થી ૩૮૦.

હવે તીર્થકરના ગોત્ર, નગર અને માતા-પિતાનાં નામો કહે છે.

મુણિસુવ્વઓ અ અરિહા અરિઠ્ઠનેમી અ ગોઅમસગુત્તા ।

સેસા તિત્થયરા સ્વલ્લ કારુવગુત્તા મુણેયવા ॥ ૩૮૧ ॥

ઈકૈલાગભૂમિ ૧ ઉજ્જા ૨ સાવત્થિ ૩ વિળોઅ ૪ કોસલપુરં ચ ૫ ॥

કોસંબી ૬ વાણારસી ૭ ચંદ્રાણ ૮ તહય કાકંડી ૯ ॥ ૩૮૨ ॥

મહોલપુર ૧૦ સીહપુરં ૧૧ ચંપા ૧૨ કંપિલ્લ ૧૩ ઉજ્જ ૧૪ રયણપુરં ૧૫ ।

તિળ્ણેવ ગયપુરંમી ૧૮ મિહિલા ૧૯ તહ ચેવ રાયગિહં ૨૦ ॥ ૩૮૩ ॥

મિહિલા ૨૧ સોરિઅનયરં ૨૨ વાણારસિ ૨૩ તહય હોઈ કુંડપુરં ૨૪ ।

ઉસમાઈણ જિણાણં જમ્મણભૂમી જહાસંલે ॥ ૩૮૪ ॥

મરુદેવિ ૧ વિજય ૨ સેણા ૩ સિદ્ધત્થા ૪ મંગલા ૫ સુસીમા ય ૬ ।

પુહવી ૭ લક્ષ્વણ ૮ સામા ૯ નંદા ૧૦ વિળ્હૂ ૧૧ જયા ૧૨ રામા ૧૩ ॥ ૩૮૫ ॥

સુજસા ૧૪ સુવય ૧૫ અડરા ૧૬ સિરિ ૧૭ દેવી ૧૮ પમાવઈ ૧૯ ।

પડમાવઈ અ ૨૦ વપ્પા ૨૧ અ, સિવ ૨૨ વમ્મા ૨૩ તિસલા ૨૪ ઇઅ ॥ ૩૮૬ ॥

નામી ૧ અ જિઅસત્તૂ ૨ આ, જિયારિ ૩ સંવરે ઇઅ ૪ ।

મેહે ધરે ૬ પડ્ઢે ૭ અ, મહસેણે ૮ અ સ્વત્તિ ॥ ૩૮૭ ॥

સુગીવે ૯ દઢરહે ૧૦ વિળ્હૂ ૧૧ વસુપુજ્જે ૧૨ અ સ્વત્તિ ॥

કયવમ્મા ૧૩ સીહસેણે ૧૪ અ, માણૂ ૧૫ વિસસેણે ૧૬ ઇઅ ॥ ૩૮૮ ॥

સૂરે ૧૭ સુદંસણે ૧૮ કુંખે ૧૯ સુમિત્તુ ૨૦ વિજણ ૨૧ સમુદવિજણ ૨૨ અ ।

રાયા અ અસ્સસેણે ૨૩ સિદ્ધત્થે વિ ય ૨૪ સ્વત્તિ ॥ ૩૮૯ ॥

સવેડવિ ગયા મુકલ્ જાઝરામરણવંધનવિમુક્તા ।

તિત્થયરા મગવંતો સાસયમુકલ્ નિરાબાહં ॥ ૩૯૦ ॥

મુનિસુવ્રતજિન અને અરિષ્ટનેમી ગૌતમગોત્રીય, તથા બાકીના તીર્થંકરો કાશ્યપ-ગોત્રીય જાણવાં. ઇક્ષ્વાકુ ભૂમિ ૧ અથોધ્યા ૨, શ્રાવસ્તી ૩, વિનીતા ૪, કોશલપુર ૫, કૌશાંબી ૬ વાણારસી ૭, ચંદ્રાનન ૮, કાકંદી ૯, ભદિલપુર ૧૦, સિંહપુર ૧૧ ચંપાપુરી ૧૨, કંપીલ ૧૩, અથોધ્યા ૧૪, રત્નપૂર, ૧૫, પછા ૧૬, ૧૭, ૧૮, ગજપુર, મિથિલા ૧૯, રાજગૃહ ૨૦, મિથિલા, ૨૧, શૌચનગર ૨૨, વાણારસી ૨૩, અને કુંડપુર ૨૪, એ પ્રમાણે ઋષભાદિ ચોવીસ જિનોની અનુક્રમે જન્મભૂમિઓ છે. મરૂદેવી ૧, વિજયા ૨ સેના ૩, સિદ્ધાર્થ ૪, મંગળા ૫, સુસીમા ૬, પૃથ્વી ૭, લક્ષ્મણા ૮, શ્યામા ૯, નંદા ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧ જયા ૧૨ રામા ૧૩ સુયશા ૧૪, સુવ્રતા ૧૫; અચિરા ૧૬, શ્રી ૧૭, દેવી ૧૮, પ્રભાવતી ૧૯, પદ્માવતી ૨૦, વપ્રા ૨૧, શિવા ૨૨, વામા ૨૩ અને ત્રિશલા ૨૪, (એ ચોવીસ જિનની માતાઓનાં નામ જાણવાં) નાભી ૧, જિતશત્રૂ ૨, જિતારિ ૩, સંવર ૪, મેઘ ૫ ધર ૬ પ્રતિષ્ઠ ૭, મહાસેન ૮, સુગ્રીવ ૯, દૃઢરથ ૧૦, વિષ્ણુ ૧૧, વસુપૂજ્ય ૧૨, કૃતવર્મા ૧૩, સિંહસેન ૧૪, ભાનૂ ૧૫, વિશ્વસેન ૧૬, સૂર ૧૭, સુદર્શન ૧૮, કુંભ ૧૯, મુખિત્ર ૨૦, વિજય ૨૧, સમુદ્રવિજય ૨૨, અશ્વસેન રાજા ૨૩ અને સિદ્ધાર્થ રાજા (એ ચોવીસ જિનના પિતાઓનાં નામો જાણવાં.) બધાં તીર્થંકર ભગવન્તો જન્મ જરા મરણ અને બંધનથી મુક્ત થઇને નિરાપાધ શાશ્વત સુખવાળા માક્ષમાં ગયા છે ૩૮૧ થી ૩૯૦.

હવે ચક્રવર્તિના વર્ણ-શરી પ્રમાણ-ગોત્ર-આયુષ-નગર-માતપિતાનાં નામો અને ગતિ કહે છે.

સવેડવિ ઇગવળ્લા નિમ્મલકળગપ્પમા મુણેયવા ।

છંકૂલંડમરહસામી તેસિ પમાણં અઓ હુચ્છં ॥ ૩૯૧ ॥

પંચસય ૧ અદ્ધપંચમ ૨ વાયાલીસા ય અદ્ધધણુઅં ચ ૩ ।

ઇગયાલ ધણૂસદ્ધં ૪ ચ ચડત્થે પંચમે ચત્તા ૫ ॥ ૩૯૨ ॥

પળતીસા ૬ તીસા ૬ પુળ અઠ્ઠાવીસા ૮ ય વીસઈ ધણૂણિ ૯ ।

પળ્ણરસ ૧૦ વારસેવ ૧૧ ય અપચ્છિમો સત્ત ય ધણૂણિ ૧૨ ॥ ૩૯૩ ॥

કાસવગુત્તા સવે ચડદસરયણાહિવા સમક્કવાયા ।

દેવિંદવંદિણ્હિં જિણેહિં જિઅરાગદોસેહિં ॥ ૩૯૪ ॥

ચડરાસીઈ ૧ વાવત્તરી અ પુદ્ધાણ સહસહસ્સાઈ ૨ ।

પંચ૩ ય તિણિ ૪ ય ઇમં ચ ૫ સયસહસ્સા ૭ વામાણં ॥ ૩૯૫ ॥

પંચાણડઈ સહસ્સા ૬ ચડરાસીઈ અ ૭ અઠ્ઠમે સટ્ઠી ૮ ।

તીસા ૯ ય દસ ૧૦ ય તિણિ ૧૧ ય અપચ્છિમે નત્ત વામસગ ૧૨ ॥ ૩૯૬ ॥

જમ્મણ વિણીય ૧ ડઙ્ગા ૨ સાવત્થી ૩ પંચ દન્ધિણમુરંમિ ૮ ।

વાણારસિ ૯ કંપિલ્લે ૧૦ રાયગિહે ચેવ ૧૧ કંપિલ્લે ૧૨ ॥ ૩૯૭ ॥

સુમંગલા ૧ જસવર્દ ૨ મહા ૩ સહદેવિ ૪ અહર ૫ સિરિ ૬ દેવી ૭ ।

તારા ૮ જાલા ૯ મેરા ૧૦ ચ વપ્પગા ૧૧ જહય ચૂલની અ ॥ ૩૯૮ ॥

ઉસમે ૧ સુમિત્તવિજયે ૨ સમુદ્રવિજય ૩ અ અસ્સસેણે અ ૪ ।

તહ વીસસેણ ૫ સૂરે ૬ સુદંસણે ૭ કત્તવિરિણે અ ૮ ॥ ૩૯૯ ॥

પડમુત્તરે ૯ મહહરી ૧૦ વિજયે રાયા ૧૧ તહેવ વંમે અ ૧૨ ।

ઓસપ્પિણી ઇમીસે પિડનામા ચક્કવટ્ટીણં ॥ ૪૦૦ ॥

અદ્દેવ ગયા મોક્કલં સુસુમો વંમો અ સત્તમિં પુઢવિં ।

મઘવં સળંકુમારો સળંકુમારં ગયા કપ્પં ॥ ૪૦૧ ॥

છ ખંડ ભરતના સ્વામી બધાએ ચક્રિઓ નિર્મળ સુવર્ણના જેવા એકજ વર્ણ-
વાળા જાણવા. હવે પછી તેઓના શરીરનું પ્રમાણ કહેવાશે. પહેલા ચક્રિનું પાંચસો ધનુષ
ખીજનું સાડાચારસો ધનુષ, ત્રીજનું સાડીબેંતાળીસ ધનુષ, ચોથાનું સાડીએકતાલીસ
ધનુષ, પાંચમાનું ચાળીસ ધનુષ, છઠ્ઠાનું પાંત્રીસ; સાતમાનું ત્રીસ, આઠમાનું અઠ્યાવીસ
નવમાનું વીસ, દસમાનું પંદર, અગીયારમાનું બાર અને છેલ્લા બારમાનું સાત ધનુષ પ્રમાણ
શરીર જાણવું. દેવેંદ્રોથી વંદિત અને જેમણે રાગદ્વેષ છુટ્યા છે એવા જિનેશ્વરોએ બધાએ
ચક્રિઓને કાર્યપગોત્રવાળા અને ચૌદ રત્નોના સ્વામિ કહ્યા છે. પહેલા ચક્રિનું ચારાશી
લાખ પૂર્વનું, ખીજનું બહોંતેર લાખ પૂર્વનું ત્રીજનું પાંચલાખ વર્ષનું ચોથાનું ત્રણ
લાખનું પાંચમાનું એક લાખ વર્ષનું, છઠ્ઠાનું પંચાણું હજાર, સાતમાનું ચારાશી હજાર,
આઠમાનું સાઠ હજાર, નવમાનું ત્રીસ હજાર, દસમાનું દસ હજાર, અગીયારમાનું ત્રણ
હજાર અને છેલ્લા બારમાનું સાતસો વર્ષનું આયુ જાણવું. પહેલાની જન્મ ભૂમિ વિનીતા;
ખીજની અયોધ્યા, ત્રીજની શ્રાવસ્તી, પછી પાંચ (૪ થા-૫ મા-છઠ્ઠા-સાતમા ને આઠમા)
ની હસ્તિનાપુર, નવમાની વાણાશી, દસમાની કાંપીલ્યપુર, અગીયારમાની રાજગૃહિ,
અને બારમાની કાંપીલ્યપુર છે. હવે માતાનાં નામ કહે છે-સુમંગલા, ચશસ્વતી, ભદ્રા,
સહદેવી, અચિરા, શ્રી, દેવી, તારા, જવાળા, મેરા, વપ્રકા, અને ચુલની (એ બાર ચક્રીની
માતાઓ જાણવી.) હવે પિતાનાં નામ કહે છે. ઋષભદેવ, સુમિત્રવિજય, સમુદ્રવિજય,
અશ્વસેન વિશ્વસેન, સૂર, સુદર્શન, કાર્તવીર્ય, પદ્મોત્તર, મહાહરિ, વિજયસેન, અને બ્રહ્મ-
સેન (એ આ અવસર્પિણીના બાર ચક્રવર્તિના પિતા જાણવા) બારમાંથી આઠ ચક્રિ મોક્ષે
ગયા, સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત સાતમીનરકે ગયા, મધવા અને સનતકુમાર ચક્રિ સનતકુમાર દેવ-
લોકમાં ગયા ૩૮૧ થી ૪૦૧.

હવે વાસુદેવ-બળદેવનાં વર્ણ-પ્રમાણાદિ કહે છે.

વર્ણેણ વાસુદેવા સર્વે નીલા વલા ય સુક્લિયા ।

एएसि देहमाणं बुच्छायि अहाणुपुष्पीए ॥ ૪૦૨ ॥

પઢમો ધણૂણડસોઈ ૧ સત્તરિ ૨ સટ્ટી ૩ અ પળ્ળ ૪ પળયાલા ૫ ।

અડળત્તીસં ચ ધણૂ ૬ છવ્વીસા ૭ સોલસ ૮ દસેવ ૯ ॥ ૪૦૩ ॥

વલદેવવાસુદેવા અદ્દેવ હવંતિ ગોયમસગુ ત્તા ।

નારાયણપદમા પુર્ણ કાસવગુત્તા મુજેઅન્ના ॥ ૪૦૪ ॥
 ચડરાસોઈ ૧ વિમ્ભત્તરિ ૨ સઢી ૩ ચત્તા ય ૪ દસ ૫ ય લક્ષ્માં ૬ ।
 પળ્ળાદિ સહસ્સાઈ ૬ છપ્પન્ના ૭ વારસેગં ચ ૮ ॥ ૪૦૫ ॥
 પંચાસીઈ ૧ પળ્ળત્તરિ ૨ અ પળ્ળઢી ૩ પંચવળ્ળા ય ૪ ।
 સત્તરસ ય સહસ્સા ૫ પંચમણ આહઅં હોઈ ॥ ૪૦૬ ॥
 પંચાસીઈ સહસ્સા ૬ પળ્ળઢી ૭ તહય ચેવ પળ્ળરસ ૮ ।
 વારસ સયાઈ ૯ આહં વલદેવાળં જહાસંસં ॥ ૪૦૭ ॥
 પોઅળ ૧ વારવહિતિગં ૪ અસ્સપુરં ૫ તહય હોઈ ચક્રપુરં ૬ ।
 વાળારસી રાયગિહં ૮ અપચ્છિમો જાઓ મહુરાણ ॥ ૪૦૮ ॥
 મિગાવઈ ૧ હમા ચેવ ૨, પુહ્લી ૩ સીઆ ય ૪ અમ્મયા ૫ ।
 લચ્છીમઈ ૬ સેસમઈ ૭, કેગમઈ ૮ દેવઈ ૯ ઇઅ ॥ ૪૦૯ ॥
 મદ્દ ૧ સુમદ્દા ૨ સુપ્પમ ૩ સુદંસળ ૪ વિજય ૫ વેજયંતી ૬ અ ।
 તહય જયંતી ૭ અપરાજિઆ ૮ ય તહ રોહિણી ૯ ચેવ ॥ ૪૧૦ ॥
 હવઈ પયાવઈ ૧ વંમો ૨ રુદ્ધો ૩ સોમો ૪ સિવો ૫ મહસિવો ૬ અ ।
 અગ્ગિસિહે ૭ અ દસરહે ૮ નવયે મળિણ અ વસુદેવે ૯ ॥ ૪૧૧ ॥
 પરિઆઓ પવજ્ઞાઽમાવાઓ નત્થિ વાસુદેવાળં ।
 હોઈ વલાળં સો પુળ પદ્મઽણુઓમાઓ જાયદો ॥ ૪૧૨ ॥
 ઇગો અ સત્તમાણ પંચ ય છઢીઈ પંચમી ઇગો ।
 ઇગો અ ચડત્થીઈ કળ્હો પુળ તચ્છપુહ્લીઈ ॥ ૪૧૩ ॥
 અઠંતગઢા રામા ઇગો પુળ વંમલોગકપ્પમિ ।
 ઉવવળ્ણુ તઓ ચઈહં સિજ્ઞિસ્સઈ મારહે વાસે ॥ ૪૧૪ ॥
 અળિઆળકઢા રામા સઘેઽવિ અ કેસઢા નિઆળકઢા ।
 ઉઢંગામી રામા કેસવ સઘે અહોગામી ॥ ૪૧૫ ॥

બધા વાસુદેવો નીલવર્ણવાળા, અને બળદેવો શુક્લવર્ણવાળા હોય છે. હવે પછી
 અતુલ્ય તેઓના દેહનું પ્રમાણ કહીશું. પહેલા વાસુદેવનું શરીર એકાદશી ધનુષ પ્રમાણ,
 બીજાનું સીતેર, ત્રીજાનું સાઠ ધનુષ, ચોથાનું પચાસ ધનુષ, પાંચમાનું પચાસાડીસ ધનુષ,
 છઠાનું એગણત્રીસ ધનુષ, સાતમાનું છવીસ ધનુષ, આઠમાનું એળ ધનુષ, અને નવમાનું
 દસ ધનુષનું જ શરીર હોય છે. આઠ બળદેવ-વાસુદેવ જાતમગોત્રીય હોય છે, અને ત્રીસ
 યજુ તથા પદ્મ એ બે કાશ્યપગોત્રીય બ્રાહ્મણ. હવે તેમનું આયુષ્ય કહે છે. પહેલાનું
 ચોરાશી લાખ વર્ષનું; બીજાનું બહોંતેર લાખ વર્ષનું; ત્રીજાનું આઠ લાખ વર્ષનું; ચોથાનું
 ત્રીસલાખ વર્ષનું; પાંચમાનું દસલાખ વર્ષનું; છઠાનું પાંચાઠ લાખ વર્ષનું; સાતમાનું
 ઇપ્પનહજાર વર્ષનું; આઠમાનું બારહજાર વર્ષનું; અને નવમા વાસુદેવનું ત્રીસહજાર વર્ષનું
 આયુષ્ય બ્રાહ્મણ. પહેલા બળદેવનું પચાસાડીસ લાખ વર્ષનું; બીજાનું પચાસાડીસ લાખ વર્ષનું

ત્રીજાનું પાંસઠ લાખનું ચોથાનું પંચાવન લાખ વર્ષનું, પાંચમાનું સત્તરલાખ વર્ષનું, છઠ્ઠાનું પંચાશીહજાર વર્ષનું, સાતમાનું પાંસઠ હજાર વર્ષનું, આઠમાનું પંદર હજાર વર્ષનું અને નવમાનું આરસો વર્ષનું, એ પ્રણાણે અનુક્રમે બળદેવોનું આયુષ્ય જાણવું. હવે નગરીઓ કહે છે પહેલો વાસુદેવ પોતાનદ્વારમાં પછીના ૨-૩-૪ દ્વારીકામાં, પાંચમો અધિપુરમાં છઠ્ઠો ચક્રપુરમાં, સાતમો વાણારશીમાં, આઠમો રાજગૃહીમાં અને છેલ્લો નવમો વાસુદેવ મથુરા નગરીમાં થયો. હવે માતાના નામ કહે છે. મૃગાવતી, ઊમા, પૃથ્વી, સીતા, અમૃતા, લક્ષ્મીવતી, શેષવતી, કૈકેયી, અને દેવકી. (એ નવ વાસુદેવની માતાઓ) ભદ્રા, સુભદ્રા, સુપ્રભા, સુદર્શના, વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી, અપરાજિતા, અને રોહીણી. (એ નવ બળદેવની માતાઓ) પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા, રૂદ્ર, સોમ, શિવ, મહાશિવ, અગ્નિસિંહ, દશરથ, અને નવમા વસુદેવ (એ નવ બળદેવ-વાસુદેવના પિતા જાણવા,) વાસુદેવોને દીક્ષાના અભાવથી પર્યાય નથી, બળદેવોને છે, પણ તે પહેલા અનુયોગથી જાણવો. એક સાતમી નરકે, પાંચ છઠ્ઠી નરકે, એક પાંચમી નરકે, એક ચોથી નરકે, અને કૃષ્ણ ત્રીજી નરકે જશે. આઠ બળદેવ અન્તકૃત થશે, એટલે કર્મનો અંત કરીને મોક્ષ ગયા અને એક બળદેવ બ્રહ્મદેવલોકમાં ઉત્પન્ન થશે. ત્યાંથી ચ્યવીને ભરતક્ષેત્રમાં મોક્ષે જશે. બળદેવોએ નિઆણું નથી કર્યું, વાસુદેવોએ નિઆણું કરવા વાલા હોય છે; બધા બળદેવો ઉર્ધ્વગામી હોય છે, અને વાસુદેવો અધોગામી હોય છે. ૪૦૨-થી ૪૧૫.

હવે જિન i આંતરાઓ કહે છે.

ઉસમ્મો વરવસમ્મગ્ગં તતિઅસમાપચ્છિમંમિ કાલંમિ ।
 ઉપ્પન્નો પઠ્ઠમજિણો ભરહપિઆ ખારહે વાસે ॥ ૧ ॥
 પળ્ળાસા લક્ખેહિં કોડીળં સામરાણ ઉસમાઓ ।
 ઉપ્પળ્ળો અજિઅજિણો તતિઓ તીસાણ લક્ખેહિં ॥ ૨ ॥
 જિણવસહસંભવાઓ દસહિ ઉ લક્ખેહિ અયરકોડીળં ।
 અભિનંદણો ઉ મગ્ગવં એવઙ્કાલેણ ઉપ્પળ્ળો ॥ ૩ ॥
 અભિનંદણાઉ સુમતી નવહિ ઉ લક્ખેહિ અયરકોડીળં ।
 ઉપ્પળ્ળો સુહપુળ્ળો સુપ્પમનામસ્સ વોચ્છામિ ॥ ૪ ॥
 ણઉર્ઘય સહસ્સેહિ કોડીળં સામરાણ પુળ્ળાણં ।
 સુમઙ્ગિણાઉ પડમો એવતિકાલેણ ઉપ્પન્નો ॥ ૫ ॥
 પડમપ્પહનામાઓ નવહિ સહસ્સેહિ અયરકોડીળં ।
 કાલેણેવઙ્કાણં સુપાસનામો સમુપ્પન્નો ॥ ૬ ॥
 કોડીસણિં નવહિ ઉ સુપાસનામા જિણો સમુપ્પન્નો ।
 ચંદપ્પમ્મો પમાણ પમાસયંતો ઉ તેલોક્કં ॥ ૭ ॥
 ણઉર્ઘય-કોડીહિં સસીઉ સુવિહો જિણો સમુપ્પન્નો ।
 સુવિહિજિણાઓ નવહિ ઉ કોડીહિં સીઅલો જાઓ ॥ ૮ ॥

સીઅલજિનાઝ મયવં સિજ્જંસો સાગરાણ કોઢીએ ।
સાગરસયઝ્ઞાણ વરિસેહિં તહા ઇમેહિં તુ ॥ ૯ ॥
છઘીસાણ સહસ્તેહિં ચેવ છાવઠિ સયસહસ્તેહિં ।
એતેહિં ઝાણિઆ સ્વલ કોઢી મણિલ્હિઆ હોઈ ॥ ૧૦ ॥

ચડપન્ના અયરાણં સિજ્જંસાઓ જિણો ડ વસુપુજ્ઞો ।
વસુપુજ્ઞાઓ વિમલો તીસહિ અયરેહિ ઉપ્પણ્ણો ॥ ૧૧ ॥
વિમલજિણા ઉપ્પન્નો નવહિં અયરેહિ ણંતરૂં જિણોડવિ ।
ચડ સાગરનામેહિં અણંતરૂં જિણો ધમ્મો ॥ ૧૨ ॥
ધમ્મજિણાઓ સંતો તિહા ડ તિચડભાગપલિઅઝ્ઞેહિં ।
અયરેહિ સમુપ્પણ્ણો પલિઅઢ્ઢેણં તુ કુંથુજિણો ॥ ૧૩ ॥

પલિઅચડભાગૂણં કોઢીસહસ્સૂણ્ણણ વાસાણં ।
કુંથૂઓ અરનાથો કોઢીસહસ્સેણ મલ્હિજિણો ॥ ૧૪ ॥

મલ્હિજિણાઓ મુણિસુવ્વઓ ય ચડપન્ન વાસલક્ષેહિં ।
સુવ્વયનામાઓ નમી લક્ષેહિં છહી ડ ઉપ્પણ્ણો ॥ ૧૫ ॥

પંચહિં લક્ષેહિં તઓ અરિઢ્ઢનેમી જિણો સમુપ્પણ્ણો ।
તેસીઈ સહસ્તેહિં સણ્ણેહિ અઢ્ઢઢમેહિં ચ ॥ ૧૬ ॥

નેમીઓ પાસજિણો પાસજિણાઓ ય હોઈ વીરજિણો ।
અઢ્ઢાઈજ્જસણ્ણેહિં ગણ્ણેહિ વાસેહિ ઉપ્પણ્ણો ॥ ૧૭ ॥

ઉત્તમ વૃષભના જેવી ગતિવાળા ભરતના પિતા પ્રથમ જિતેન્દ્રેય ઋષભદેવ ભારત
વર્ષની અંદર ત્રીજા આરાના પાછલા ભાગમાં ઉત્પન્ન થયા. ઋષભદેવ પછી પચાસલાખ
કોટી સાગરોપમ પછી અલ્પતનાથ થયા, તે પછી ત્રીસલાખ કોટી સાગરોપમે સંભવનાથ
થયા. સંભવનાથથી દસલાખ કોટી સાગરોપમ વીત્યા પછી અસિનંદન જિન થયા. અસિન-
નંદન પછી નવલાખ કોટી સાગરોપમે સુમતિનાથ ઉત્પન્ન થયા. તે પછી તેયુદ્ધનર કોટી
સાગરોપમે પદ્મપ્રભુ થયા. પદ્મપ્રભુ પછી નવહજાર કોટી સાગરોપમે સુપાર્શ્વનાથ થયા.
તે પછી નવસોકોટી સાગરોપમે ચંદ્રપ્રભુ થયા, ચંદ્રપ્રભુ પછી તેયુ કોટી સાગરોપમે પુ-
દંત થયા, તે પછી નવકોટી સાગરોપમે શીતળનાથ થયા. શીતળનાથ પછી ઝન-કોટી
સાગરોપમમાં સો સાગરોપમ ઇસક લાખ છઠીસહજાર ન્યૂન વર્ષે દેયામનાથ થયા. તે પછી
સનાથ પછી ચોપન સાગરોપમે વાસુપૂજ્ય થયા, વાસુપૂજ્ય પછી ત્રીસ સાગરોપમે વિન-
ળનાથ ઉત્પન્ન થયા, વિમળનાથ ઉત્પન્ન થયા પછી નવ સાગરોપમે માનવનાથ થયા.
અનંતનાથ પછી ચાર સાગરોપમે ધર્મનાથ થયા, ધર્મનાથ પછી એક પદ્મ-જનનાથ થયા. તે પછી
ત્રણ ભાગ ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમમાં શાન્તીનાથ થયા, શાન્તીનાથ પછી એક પદ્મ-જનનાથ થયા.

કુંથુનાથ થયા, કુંથુનાથ પછી પદ્યોપમના ચોથા ભાગમાં એક હજાર કોટી વર્ષ ન્યૂન-
કાળે અરનાથ થયા, અરનાથ પછી એકહજાર કોટી વર્ષે મહ્વીનાથ થયા, મહ્વીનાથ પછી
ચોપનલાખ વર્ષે સુનિસુવ્રત થયા, તે પછી છ લાખ વર્ષે નમીનાથ, પછી પાંચલાખ
વર્ષે નેમીનાથ, તે પછી ત્યાસીહજાર સાતસો પચાસ વર્ષે પાર્શ્વનાથ, તે પછી અઢીસો
વર્ષે વધમાન સ્વામી ઉત્પન્ન થયા. ૧ થી ૧૭.

હવે ચક્રવર્તિની અપેક્ષાએ જિનેશ્વરના આંતર કહે છે.

उसमे भरहौ अजिए सगरो मघवं सणकुमारो अ ।

धम्मस्स य संतिस्स य जिणंतरे चक्रवट्टिदुगं ॥ ४१६ ॥

संती कुंथू अ अरो अरहंता चैव चक्रवट्टी अ ।

अरमल्लीअंतरे उ हवइ सुभूमो अ कोरवो ॥ ४१७ ॥

सुणिसुवणं नमिमि अ हुंति दुवे पउनामहरिसेणा ।

नमिनेमिसु जयनामो अरिठ्ठपासंतरे बंभो ॥ ४१८ ॥

ઋષભદેવના સમયે ભરતચક્રિ, અશ્વત્થનાથના સમયે સગરચક્રિ, ધર્મનાથ અને
શાન્તીનાથની વચ્ચે મધ્વના અને સનતકુમાર એ બે ચક્રિ થયા. શાન્તીનાથ કુંથુનાથ અને
અરનાથ એ ત્રણ જિનેશ્વર તથા ચક્રવર્તિ હતા, અરનાથ અને મહ્વીનાથની અંતરે સુભ
મચક્રિ થયા, સુનિસુવ્રત અને નામનાથના વખતે પદ્મનાભ અને હરિષેણ એ બે ચક્રિ થયા
નેમીનાથ અને નેમનાથના અંતરે જયનામે ચક્રિ થયા, નેમનાથ અને પાર્શ્વનાથના અંતરે
બ્રહ્મચક્રિ થયા. ૪૧૬ થી ૪૧૮.

पंचऽरहंते वंदंति केसवा पंच आणुषुवीण ।

सिज्जंसतिविट्ठाई धम्मपुरिससीहपेरंता ॥ ४१९ ॥

अरमाल्लेअंतरे दुण्णि केसवा पुरिसपुंडरिअदत्ता ।

सुणिसुवयनमि अंतरि नारायण कण्हु नेमिमि ॥ ४२० ॥

चक्रिदुगं हरिपणगं पणगं चक्कीण केसवो चक्की ।

केसव चक्की केसव दु चक्की केसो अ चक्की अ ॥ ४२१ ॥

ત્રિપૃષ્ઠાદિથી પુરુષસિંહ પર્યન્તના પાંચ વાસુદેવો અનુક્રમે શ્રેયાંસાદિથી ધર્મનાથ
પર્યન્તના પાંચ જિનેશ્વરોને વંદન કરે છે. અરનાથ અને મહ્વીનાથના અંતરે પુરુષપુંડરી
તથા દત્ત એ બે વાસુદેવ થશે, સુનિસુવ્રત અને નમિનાથના અંતરે નારાયણ વાસુદેવ
નેમનાથની સાથે કૃષ્ણ વાસુદેવ થશે. પ્રથમ બે ચક્રવર્તિ થશે, પછી પાંચ વાસુદેવ થશે
તે પછી પાંચ ચક્રવર્તિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ, એક ચક્રિ, બે વાસુદેવ
એક ચક્રિ, એક વાસુદેવ અને એક ચક્રવર્તિ એમ અનુક્રમે થશે. ૪૧૯ થી ૪૨૧.

જિન-ચક્રવર્તિ-અને વાસુદેવના આંતરાની સ્થાપના.

ઋષભદેવ:	ભરત:	૦	ધનૂર્ધ્ર ૫૦૦	પૂર્વલક્ષા: ૮૪૦૦૦૦૦
આજિત:	સગર:	૦	૪૫૦	૭૨
સંભવ:	૦	૦	૪૦૦	૬૦
અભિનંદન:	૦	૦	૩૫૦	૫૦
સુમતિ:	૦	૦	૩૦૦	૫૦
પદ્મપ્રભ:	૦	૦	૨૫૦	૩૦
સુપાથિ:	૦	૦	૨૦૦	૨૦
ચંદ્રપ્રભ:	૦	૦	૧૫૦	૧૦
સુવિધિ:	૦	૦	૧૦૦	૨
શીતલ:	૦	૦	૯૦	૧
ત્રેયાંસ:	૦	ત્રિપૃષ્ઠ:	૮૦	વર્ણલક્ષ: ૮૪૦૦૦૦૦
વાસુપૂજ્ય:	૦	દ્વિપૃષ્ઠ:	૭૦	૭૨
વિમલ:	૦	સ્વયંભૂ:	૬૦	૬૦
અનન્ત:	૦	પુરુષોત્તમ:	૫૦	૩૦
ધમ:	૦	પુરુષસિંહ:	૪૫	૧૦
૦	મધવાન્	૦	૪૨૧	૫
૦	સનહુમાર:	૦	૪૧૧	૩
શાન્તિ:	શાન્તિ:	૦	૪૦	૧
હંધુ:	હંધુ:	૦	૩૫	૯૫૦૦૦
અર:	અર:	૦	૩૦	૮૪૦૦૦
૦	૦	પુરુષપુરુષી:	૨૯	૬૫૦૦૦
૦	શુભ્રમ:	૦	૨૮	૬૦૦૦૦
૦	૦	દત્ત:	૨૬	૫૨૦૦૦

भक्षि:	०	०	२५	५५०००
सुप्रत:	५५:	०	२०	३००००
०	०	नारायण:	१६	१२०००
नभि:	हरिवेष:	०	१५	१००००
०	४५:	०	१२	३०००
नेभि:	०	कृष्ण:	१०	१०००
०	अक्षत:	०	७	७००
पार्थ:	०	०	८ हस्ता:	१००
वीर:	०	०	७ हस्ता:	७२

अह भणइ नरवरिंदो ताय ! इमीसित्तिआइ परिसाए ।

अण्णोऽवि कोऽवि होही भरहे वासंमि तित्थयरो ? ॥ ४४ ॥ (मू० भा०)

तत्थ मरीई नामा आइपरिव्वायगो उसमनत्ता ।

सज्झायझाणजुत्तो एगंते ज्ञायइ महप्पा ॥ ४२२ ॥

तं दाएइ जिणिंदो एव नरिंदेण पुच्छिओ संतो ।

धम्मवरचक्कवट्ठी अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥ ४२३ ॥

आइगरु दसाराणं तिवट्ठनामेण पोअणाहिवई ।

पिअमित्तचक्कवट्ठी मूआइ विदेहवासंमि ॥ ४२४ ॥

तं वयणं सोऊणं राया अंचियतणूरुहसरीरो ।

अभिवंदिऊण पिअरं मरीइमभिवंदओ जाइ ॥ ४२५ ॥

सो विणएण उवगओ काऊण पयाहिणं च तिकखुत्तो ।

वंदइ अभित्थुणंतो इमाहि महराहि वग्गूहिं ॥ ४२६ ॥

लाहा हु ते सुलद्धा जंसि तुमं धम्मचक्कवट्ठीणं ।

होहिसि दसचउदसमो अपच्छिमो वीरनामुत्ति ॥ ४२७ ॥

णावि अ पारिवज्जं वंदामि अहं इमं च ते जम्मं ।

जं होहिसि तित्थयरो अपच्छिमो तेण वंदामि ॥ ४२८ ॥

एवण्हं थोऊणं काऊण पयाहिणं च तिकखुत्तो ।

आपुच्छिऊण पिअरं विणीअणगरिं अह पविट्ठो ॥ ४२९ ॥

तवयणं सोऊणं तिवइं अप्फोडिऊण तिकखुत्तो ।

अवभहिअजायहरिसो तत्थ मरीई इमं भणइ ॥ ४३० ॥

જઈ વાસુદેવ પદમો મૂઆઈ ત્રિદેહિ ચક્રવર્તિત્તં ।

ચરમો નિત્યયરાણં હોઝ અલં ઇત્તિઅં મજ્ઞ ॥ ૪૩૧ ॥

અહયં ચ દસારાણં પિઆ ય મે ચક્રવર્તિવંસસ્સ ।

અજ્ઞો તિત્યયરાણં અહો કુલં ઉત્તમં મજ્ઞ ॥ ૪૩૨ ॥

ચક્રવર્તિએ કહ્યું કે હું તાત ! આ આટલી પર્ષદામાંથી બીજો કોઈ તીર્થંકર આ ભારતવર્ષમાં થશે ? તે વખતે ત્યાં ભરતનો પુત્ર અને આઘ પરિવ્રાજક મરીચિ રીપભનો પૌત્ર સ્વાધ્યાય ધ્યાન યુક્ત એકાન્તે મહાત્મા ધ્યાન કરતો હતો; તેને ચક્રવર્તિએ પૂછેલા જિનેશ્વરે બતાવીને કહ્યું કે “આ” વીર નામે છેલ્લા ધર્મચક્રવર્તિ થશે, તથા પોતાનપુત્રનો અધિપતિ ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રથમ વાસુદેવ, અને મહાવિદેહમાં મૂકાનગરીની અંદર પ્રિયમિત્રનામે ચક્રવર્તિ થશે. તે વચન સાંભળીને ભરતરાજ અત્યંતરોમાંચિત થયો થકો પિતાને વંદન કરીને મરીચિને વંદન કરવા ગયો, તે વિનયથી મરીચી પાસે ગયો, ત્યાં ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને આ પ્રમાણે મધુરવાણીથી સ્તુતિ કરતો વંદન કરવા લાગ્યો. અહો ! તમે અત્યંત અભ્યુદય પામ્યા છો, કેમકે તમે છેલ્લા ચોવીસમા વીર નામે ધર્મચક્રવર્તિ થશો. તમારા આ પરિવ્રાજકપણા કે આ જન્મને હું નથી વંદન કરતો, પણ છેલ્લા તીર્થંકર થશો, તેથી વંદન કરું છું. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી, ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા આપીને, પિતાજીને પૂછીને પછી તે ભરત રાજા વિનીતા નગરીમાં પેઠા. ભરતનાં તે વચન સાંભળીને ત્રિપાદી કરી ભૂમીરેશ્વર ત્રણવાર કરીને અધિક હર્ષવન્ત થયો થકો, ત્યાં મરીચિ આ પ્રમાણે બોલ્યો. જોહું પ્રથમ વાસુદેવ, મહાવિદેહમાં મૂકાનગરીની અંદર ચક્રવર્તિ, અને આ ક્ષેત્રમાં છેલ્લો તીર્થંકર થઈશ, તો એટલાથીજ મારે બસ છે. અહો ! હું પ્રથમ વાસુદેવ થઈશ, મારા પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તિ, અને પિતામહ આઘતીર્થંકર, અહો ? મારું કુળ ઉત્તમ છે. ૪૩૨

હવે નિર્વાણદ્વાર કહે છે.

અહ મગવં મવમહ્ણો પુદ્ધાણમણૂગણં સયસહરસં ।

અણુપુદ્ધિ ત્રિહરિઝ્ઞં પત્તો અટ્ટાવયં સેલં ॥ ૪૩૩ ॥

અટ્ટાવયંમિ સેલે ચહ્દસમત્તેણ સો મહરિસીણં ।

દસહિ સહસ્સેહિ સમં નિદ્ધાણમણુતરં પત્તો ॥ ૪૩૪ ॥

નિદ્ધાણં ૧ ચિદ્ગાગિર્દિ જિણન્સ ઇવત્તાગ સેનવાણં ચ ૨ ।

સકહા ૩ ધૂમ જિણહરે ૪ જાયગ ૫ તેજાદિર્જાગિનિ ૬ ॥ ૪૩૫ ॥

ધૂમ સય માહનાણં ચહ્દવીમં નેવ જિણહરે રાત્તી ।

સહજિણાણં પટિમા વગ્ગપમાણેતિ નિવર્ણદિ ॥ (મૂ. મા.) ॥ ૪૬ ॥

આયંનવરપવેસો મગ્ગે પહ્ણં ચ ઐત્તનિજ્ઞાનમ્ ।

સેસાણં હમ્મુત્તરણં સંવેગો તાણ દિગ્ગહા ચ ॥ ૪૩૬ ॥

સંસારતું મધન કરનાર ભગવાન સંતોષે એક જાતના હવે વર્ષ પર્વત પિરસે કરીને અતુકમે અણપદ પર્વતપર આનંદ. ત્યાં અણપદ પર્વત ઉપર એક સમયે જુદા તે ભગવાન દસહજાર મહર્ષિ-રુનિવાની આદિ મહત્તર નિર્વાણ ને એક જાતના

નિર્વાણ પામ્યા પછી દેવોએ ત્રણ ચિતાઓ કરી, (પૂર્વદિશાની ચિતામાં તીર્થંકર, દક્ષિણ દિશાની ચિતામાં ઇક્ષ્વાકુવંશના પુરૂષો અને પાશ્ચિમ દિશાની ચિતામાં બાકીનાઓને અગ્નિદાહ દેવોએ કર્યો) ભગવન્તની દાઢાઓ ઇન્દ્રોએ ગ્રહણ કરી, ભરતે સ્તૂપ અને જિન-ગૃહ કરાવ્યાં, શ્રાવકોએ ભક્તિથી દેવો પાસે યાચના કરી, તેથી તેઓ આહિતાગ્નિ (ગૃહમાં અગ્નિ સ્થાપન કરીને પૂજનારા) થયા, ભરતે સો ભાઈઓનાં સો સ્તૂપ કરાવ્યા, અને દેરાસરમાં ચોવીશી (ચોવીશ પ્રતિમા) વાળું જિનગૃહ કરાવ્યું, અને સર્વ જિનોની પ્રતિમાઓ પોતાના વર્ણ તથા પ્રમાણ મુજબ કરાવી. તે પછી ભરત રાજા ઘેર આવીને આદર્શ ભુવનમાં ગયા, ત્યાં વીંટી પડી જવાથી તે આંગલી શોભા વિનાની જણાવા લાગી, તેથી બાકીનાં આભૂષણો પણ તણ દીધા, આથી સંવેગ થયો, સંવેગ થવાથી જ્ઞાન થયું, અને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું પછી દીક્ષા લીધી. ૪૩૩ થી ૪૩૬.

પુચ્છંતાણ કહેઈ ઉવટ્ટિણ દેઈ સાહુણો સીસે ।

ગેલન્નિ અપહિઅરણં કવિલા રૂપિણિ રૂપિણિ ॥ ૪૩૭ ॥

દુબ્ભાસિણેણ રૂપેણ મરીઈ દુક્ખસાયરં પત્તો ।

મમિઓ કોઢાકોઢિં સાગરસરિનામધેજ્ઞાણં ॥ ૪૩૮ ॥

તમ્મૂલં સંસારો નોઆગોત્તં ચ કાસિ તિવંપિ ।

અપહિકંતો વંમે કવિલો અંતરિઆ કહેણ ॥ ૪૩૯ ॥

પાસે આવીને ધર્મ પુછનારા જીવોને તે જિનોક્ત ધર્મ કહેતો, અને બોધ પામેલા શિષ્યો સાધુઓને આપતો. અન્યદા મરીચી જ્ઞાન થવાથી કોઈ સાધુએ તેની પ્રતિયર્ચા ન કરી, (નિરોગી થયા પછી કપિલ નામે રાજકુમાર તેની પાસે આવ્યો, તેને જિનોક્ત ધર્મ કહ્યો, તેથી તેણે પૂછ્યું, શું તમારી પાસે ધર્મ નથી ? મરીચીએ તેને બહુલકર્મી અને પોતાનો સહચારી માનીને કહ્યું કે ત્યાં ધર્મ છે, અને અહીં પણ ધર્મ છે. આ એકજ દુર્ભાષણથી મરીચીએ દુઃખનો સમુદ્ર પ્રાપ્ત કર્યો, અને કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણ સંસારમાં ભળ્યો, પૂર્વોક્ત ત્રિપદી દુર્ભાષણ અને ફલરૂપ સંસાર અને નીચગોત્ર પ્રાપ્ત કર્યું. દુર્ભાષણનું પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના તે મરણ પામીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થયો. તેના શિષ્ય કાપલ મૃત્યુ પછી દેવલોકમાંથી અંતરીક્ષ રહીને સ્વશિષ્ય આસુરીને તત્ત્વનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યો, ત્યારથી વૈશેષિક દર્શન પ્રવર્ત્યું. ૪૩૭ થી ૪૩૯.

રૂપાગેસુ મરીઈ ચરસીઈ અ વંમલોગંમિ ।

કોસિહ કુલ્લાગંમી (ગેસું) અસીઈમાહં ચ સંસારે ॥ ૪૪૦ ॥

થૂણાઈ પૂસમિત્તો આહં વાવત્તરિં ચ સોહમ્મે ।

ચેઈઅ અગિજ્જોઓ ચોવટ્ટોસાણકપ્પંમિ ॥ ૪૪૧ ॥

મંદિરે અગિમૂઈ ચપપ્પાહ સળંકુમારંમિ ।

સેઅવિ મારદ્દાઓ ચોઆલીસં ચ માર્હિદે ॥ ૪૪૨ ॥

સંસરિઅ યાવરો રાયગિહે ચત્તીસ વંમલોગંમિ ।

છસ્સુવિ પારિવજ્જં મમિઓ તંત્તો અ સંસારે ॥ ૪૪૩ ॥

રાયગિહ વિસ્સનંદી વિસાહમૂર્દે અ તસ્સ જુવરાયા ।

જુવરણ્ણો વિસ્સમૂર્દે વિસાહનંદી અ ઇઅરસ્સ ॥ ૪૪૪ ॥

રાયગિહ વિસ્સમૂર્દે વિસાહમૂર્દેસુઅ સ્વત્તિણ ।

કોઢી વાસસહસ્સં દિવ્વા સંભૂઅજહસ્સ પાસંમિ ॥ ૪૪૫ ॥

ઇક્ષ્વાકુવંશમાં મરીચી એત્રાશી લાખ પૂર્વતું આયુષ પાળીને બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવ થયો, ત્યાંથી ચ્યવીને કોટ્ઠાક સંનિવેશમાં બ્રાહ્મણ થયો, ત્યાં એત્રાશી લાખ પૂર્વતું આયુષ્ય લોગવીને સંસારમાં જુદા જુદા લવો ગ્રહણ કર્યા. કેટલાક કાળ પછી સ્ત્રૂણા નગરીની અંદર પુષ્પમિત્ર નામે બ્રાહ્મણ થયો, ત્યાં બહોતેર લાખ પૂર્વતું આયુષ્ય લોગવીને (પરિવ્રાજક થઇને) સૌધર્મ કલ્પમાં દેવ થયો, ત્યાંથી ચ્યવીને એત્રસંનિવેશમાં ચોસહલાખ પૂર્વના આયુષવાળો અગ્નિદ્યોત નામે બ્રાહ્મણ થયો, (ત્યાં પારવ્રાજક દીક્ષા પાળીને) ઈશાન કલ્પમાં દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને મંદીર સંનિવેશમાં છપ્પન લાખ પૂર્વના આયુષવાળો અગ્નિભૂતિ નામે બ્રાહ્મણ થયો, (ત્યાં પર્વિવ્રાજક થઇને) સનતકુમાર કલ્પમાં દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને શ્વેતવી નગરીમાં ચુમ્માળીસ લાખ પૂર્વના આયુષવાળો ભારદ્વાજ નામે બ્રાહ્મણ થયો, (પરિવ્રાજક દીક્ષા પાળીને) માહેન્દ્ર કલ્પમાં દેવ થયો. ત્યાંથી ચ્યવીને કેટલોક કાળ સંસારમાં ભ્રમણ કરી રાજગૃહ નગરમાં ચોત્રીસલાખ પૂર્વના આયુષવાળો સ્થાવર નામે બ્રાહ્મણ થયો, એ પ્રમાણે છ વાર પરિવ્રાજક બનીને દેવલોક પામ્યો. પછી ત્યાંથી ચ્યવીને ઘણું કાળ સંસારમાં ભ્રમ્યો, તે પછી રાજગૃહ નગરમાં વિદ્યનંદી રાજા હતો, વિશાખભૂતિ તેનો ભાઈ યુવરાજ હતો. યુવરાજને કોટી વર્ષના આયુષ્યવાલા વિદ્યભૂતિ અને રાજાને વિશાખનંદિ નામે પુત્રો હતા. રાજગૃહ નગરમાં વિદ્યભૂતિ રાજા થયો અને વિશાખભૂતિએ સંભૂતમુનિ પાસે દીક્ષા લીધી, કોટી હજાર વર્ષ પયન્ત દીક્ષા પાળી. ૪૪૦ થી ૪૪૫.

ગોત્તાસિહ મહુરાણ સનિઆણો માસિણ મત્તેણં ।

મહસુકે ઉવવત્તો તઓ ચુઓ પોઅણપુરંમિ ॥ ૪૪૬ ॥

પુત્તો પયાવહસ્સા મિઆવહ્દેવિકુચ્છિસંભૂઓ ।

નામેણ તિવિદ્ધુત્તિ આઈ આસી દસારાણં ॥ ૪૪૭ ॥

ચુલસીદમ્પ્પહ્દે સીહો નરણ્ણુ તિરિયમણ્ણુમ્મુ ।

પિઅમિત્ત ચક્કવટ્ટી મૂઆઈ ત્રિદેહિ ચુલમીઈ ॥ ૪૪૮ ॥

પુત્તો ધર્ણજયસ્સા પુટ્ટિલ પરિઆહ કોઢી નવ્વંદં ।

ખંદણ છત્તગાણ પળવીસાહં સયમહસ્સા ॥ ૪૪૯ ॥

પવ્વજ્જ પુટ્ટિલે સયસહસ્સ સઘન્થ મામ્મમત્તેણં ।

પુપ્ફુત્તરિ ઉવવણ્ણો તઓ ચુઓ માત્તણ્ણુરંમિ ॥ ૪૫૦ ॥

અરિહંત સિદ્ધં ॥ ૪૫૧ ॥ દંનણં ॥ ૪૫૨ ॥ અપ્પમં ॥ ૪૫૩ ॥

પુરિમેણં ॥ ૪૫૪ ॥ તં ચ કં ॥ ૪૫૫ ॥ તિઅમં ॥ ૪૫૬ ॥

માહણકુંડગામે કોડાલસગુત્ત માહણો અતિથિ ।

તસ્સ ઘરે ઉવવણ્ણો દેવાણંદાઙ્ગ કુચ્છિસિ ॥ ૪૬૭ ॥

માસભક્તના પારણે મથુરાનગરીમાં પેઠો, ત્યાં ગાયત્રી ત્રાસ પામ્યો, નિયાણુ કરીને મહાશુક કંદપમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી સ્વવીને પોતનપુર નગરમાં મૃગાવતી રાણીની કુક્ષીથી ઉત્પન્ન થયેલો ત્રિપૃષ્ઠ નામે પ્રજાપતિ રાજનો પુત્ર, અને પ્રથમ વાસુદેવ થયો. ત્યાં ચોરા-શીલાખ વર્ષાનું આયુષ પાળીને સાતમી નરકમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી નીકળીને સીંહ થયો, તે મરીને પુનઃનરકે ગયો, પછી તિર્યચ-મનુષ્યમાં કેટલાક ભવ ગ્રહણ કરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મૂકા નગરીની અંદર ચોરાશી લાખ પૂર્વના આયુષવાળો પ્રિયમિત્ર નામે ચક્રવર્તિ થયો. ધનજયનો પુત્ર પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તિના ભોગો ભોગવીને પ્રાષ્ટિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, કોડ વર્ષ પર્યન્ત દીક્ષા પાળીને મહાશુક કંદપની અંદર સર્વાર્થ વિમાનમાં દેવ થયો. ત્યાંથી સ્વવીને છત્રાત્રા નગરીમાં પચીસલાખ વર્ષના આયુ-વાળો નંદન નામે રાજકુમાર થયો. ત્યાં પ્રાષ્ટિલાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી, એક લાખ વર્ષ પર્યન્ત નિરંતર માસભક્તના તપથી ચારિત્ર પાળીને (વીસ સ્થાનકનું આરાધન કરી, તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચીને) પુષ્પોત્તર વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી સ્વવીને બ્રાહ્મણ કુંડ ગામમાં બ્રાહ્મણ કુળની અંદર ઉત્પન્ન થયો. (અરિહંત સિદ્ધ ઇત્યાદિ છ ગાથાનો અર્થ પૂર્વે ૧૭૮ થી ૧૮૪ મી ગાથામાં લખાઈ-ગયો છે, તેથી ફરી નથી લખતા.) બ્રાહ્મણકુંડ ગામની અંદર કોડાલસગોત્રી ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણના ઘરે દેવાનંદાની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો. ૪૪૬ થી ૪૫૭.

હવે વર્ધમાનસ્વામિ સંબંધી હકીકત જણાવવાને દ્વાર ગાથા કહે છે.

સુમિણ ૧ મવહાર ૨ મિગ્ગહ ૩ જમ્મણ ૪ મમિસેઅ ૫ વુહ્મિ ૬ સરણં ૭ ચ ।
મેસણ ૮ વિવાહ ૯ સ્વચ્છે ૧૦ દાણે ૧૧ સંબોહ ૧૨ નિવસમણે ૧૩ ॥ ૪૬૮ ॥

ગય વસહ સીહ અમિસેઅ દામ સસિ દિણયરં ઘયં કુંભં ।

પડમસર સાગર વિમાણભવણ રયણુચ્ચય સિહિં ચ ॥ ૪૬ ॥ મૂ. મા.

एए चउदस सुमिणे पासइ सा माहणी सुहपसुत्ता ।

जं रयणिं उववण्णो कुच्चिंसि महायसो वीरो ॥ ४७ ॥ भा० ॥

अह दिवसे वासीई वसइ तहिं माहणीइ कुच्चिंसि ।

चितइ सोहम्मवई साहरिउं जे जिणं कालो ॥ ४८ ॥ भा०

अरहंत चक्कवट्टी वलदेवा चेत्र वासुदेवा य ।

एए उत्तमपुरिसा नहु तुच्छकुलेसु जायंति ॥ ४९ ॥ भा०

उगकुलभोगवत्तिअकुलेसु इवखागनायकोरवे

हरिवंसे अ विसाले आयति तहिं पुरिससीहा ॥ ५० ॥ भा०

अह भगइ जेगमेसिं देविदो एस इत्थ तित्थयरो ।

લોગુત્તમો મહપ્પા ઉવવણ્ણો માહણકુલંમિ ॥ ૫૧ ॥ भा०

स्वत्तिअकुंडगामे सिद्धत्यो नाम स्वत्तिओ अत्थि ।

સિદ્ધત્યભારિઆણ સાહર તિસલાઈ કુચ્છિસિ ॥ ૫૨ ॥ भा०

વાઢંતિ ખાણિઝળં વાસારત્તસ્સ પંચમે પવ્થે ।

સાહરઈ પુઘરત્તે હત્થુત્તર તેરસીદિવસે ॥ ૫૩ ॥ भा०

गय-वसह० ॥ ५४ ॥ भा०

एए चोदस सुमिणे पासइ सा माहणी पडिनिअत्ते ।

जं रयणी अवहरिओ कुच्छिओ महायसो वीरो ॥ ५५ ॥ भा०

गय-वसह० ॥ ५६ ॥ भा०

एए चोदस सुमिणे पासइ सा तिसलया सुहपसुत्ता ।

जरयणिं साहरिओ कुच्छिंसि महायसो वीरो ॥ ५७ ॥ भा०

સ્વપ્ન, અપહાર, અભિષેક, જન્મ, અભિષેક, વૃદ્ધિ, જાતિસ્મરણ, ભીતિ, વિવાહ-
વિધિ, અપત્ય, દાન, સંબોધન, અને નિષ્ક્રમણ એ તેર દ્વારો કહેવાશે. ગજ, વૃષભ,
સીંહ, શ્રીદેવીનો અભિષેક, પુષ્પમાળા, ચંદ્ર, સૂર્ય, ધ્વજ, કુંભ, પદ્મસરોવર, સમુદ્ર,
વૈભાનિકથી અવેલાને વિમાન અને અધોલોકથી નીકલેલાને ભુવન, રત્નસમૂહ અને અગ્નિ,
એ ચાદ સ્વપ્નાં સુખે સુતેલી તે દેવાનંદાબ્રાહ્મણીએ જે રાત્રીએ મહાયશ વીરભગવાન
તેની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા ત્યારે જોયાં. તે બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં ખ્યાસી નિવસ ભગવન્ત
રહ્યા, તે પછી સૌધર્મપતિએ જિનેશ્વરને ત્યાંથી હરણ કરવાનો કાળ વિચાર્યો. અરિહંત,
મહાવર્તિ બળદેવ અને વાસુદેવ એ ઉત્તમપુરુષો પુરુષકુળની અંદર ઉત્પન્ન થતા નથી;
પણ ઉગ્રકુળ, ભોગકુળ, ક્ષત્રિયકુળ, ઇક્ષ્વાકુકુળ, જ્ઞાતકુળ, કૌરવ્યકુળ અને વિશાળ હરિયંશને
વિષે એવા પુરુષસીંહો આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી દેવેદે હરિયુગમેષિદેવને કળું કે
આ લોકોત્તમ-મહાત્મા-તીર્થંકર ભગવાન આ બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છે, (તે ગોત્ર
નથી, માટે) ક્ષત્રિયકુળ ગામની અંદર સિદ્ધાર્થ નામે ક્ષત્રિય છે, તેની ભાર્યા ત્રિશલાની
કુક્ષિમાં ભગવન્તને સંહરીને લઈ જા. “ બહુ સાડ ” એમ કહીને હરિયુગમેષિદેવે વર્ષા-
રાત્રના પાંચમા પખવાડીઆમાં હસ્તોત્તર (ઉત્તરાશ્લેષુની) આસો વદ નેરમના નિવસે
રાત્રિના પૂર્વભાગમાં પહેલા એ પોહોર પછી ગર્ભનું સંહરણ કર્યું. ગાથી કરીને જે રાત્રિએ
મહાયશ ભગવાન વીરપ્રભુ કુક્ષિમાંથી સંહરણ કરાયા તે રાત્રિએ ગજ-વૃષભાદિ ચાદ સ્વપ્નાં
તે બ્રાહ્મણીએ પાછાં ફરતાં જોયાં, અને એજ ગજ-વૃષભાદિ ચાદ સ્વપ્નાં જે રાત્રિએ મહા-
યશ વીરભગવાન પોતાની કુક્ષિમાં સંહરણ કરીને મૂકાયા તે રાત્રિએ મુખે મુતેલી ત્રિશ-
લાએ જોયાં. ૫૭

હવે અભિષેકદ્વાર અને જન્મદ્વાર કહે છે.

विहि नाणेति समगो देवीतिव्याट मो अ मुच्छिन्ति ।

अह वसइ मण्णिगम्भो छम्माने अद्धमाणं च ॥ ५८ ॥ भा०

अह सत्तमंमि मात्ते गम्भन्पो नैवअभिगतं गितं ।

नाहं समगो होहं अम्मापिअरंमि नीयं ॥ ५९ ॥ भा०

दोहं परमहिन्नाणं गम्भे वमिअण गम्भहृत्तायो ।

નવમાસે પડિપુણે સત્ત ય દિવસે સમરેગે ॥ ૬૦ ॥ માં
 અહ ચિત્તસુદ્ધપક્ષસ્સ તેરસો પુદ્ધરત્તકાલંમિ ।
 હત્થુત્તરાહિં જાઓ કુંડગામે મહાવીરો ॥ ૬૧ ॥ માં
 આભરણરયણવાસં વુદ્ધં તિત્થંકરંમિ જાયંમિ ।
 સક્કો અ દેવરાયા ઉવાગઓ આગયા નિહઓ ॥ ૬૨ ॥ માં
 તુટ્ટાઓ દેવોઓ દેવા આણંદિઆ સપરિસાગા ।
 ભયવંમિ વદ્ધમાણે તેલુક્કસુહાવહે જાણ ॥ ૬૩ ॥ માં

ત્રિશલાદેવીની કુક્ષિમાં તે સંજીગભ ત્રણ જ્ઞાન સહિત સાડાછમાસ રહ્યો. તે પછી સાતમા મહીને ગર્ભમાં રહ્યા થકાજ ભગવન્તે અભિષેક બહુ કર્યો કે-માતા-પિતા જીવતાં છતાં હું સાધુ નહિ થાઉં. બન્ન ઉત્તમસ્ત્રીઓના ગર્ભમાં ગર્ભસુકુમાર ભગવન્ત રહીને સંપૂર્ણ નવ માસ અને સાત દિવસ અધિકકાળે ચૈતર સુદી ત્રયોદશીના દિવસે રાત્રિના પહેલા બે પ્રહર પછી હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર-ઉત્તરાફાલગુનીની અંદર ક્ષત્રિયકુંડ ગામને વિષે ભગવન્ત મહાવીર જન્મ્યા. તીર્થંકર મહાવીર દેવ જન્મ્યા એટલે આભરણ-રત્ન-અને વસ્ત્રોની વૃષ્ટિ થઈ, દેવોના રાજ ઇન્દ્ર આવ્યા, અને પદ્માદિ નિધિઓ પણ આવ્યા. ત્રણ લોકને સુખકારી ભગવાન વર્ધમાન દેવનો જન્મ થવાથી દેવીઓ પ્રસન્ન થઈ અને દેવો પર્વદ્ધસહિત આનંદ પામ્યા. ૫૮ થી ૬૩

ભવણવૃદ્ધવાણમંતર જોડસવાસી વિમાણવાસી અ ।
 સલ્લિહ્લિહ્ સપરિસા ચઝલ્લિહ્ આગયા દેવા ॥ ૬૪ ॥ માં
 દેવેહિં સંપરિવુડો દેવિંદો ગિણિહજ્ઞ તિત્થયરં ।
 નેહજ્ઞ મંદરગિરિં અભિસેઅં તત્થ કાસી અ ॥ ૬૫ ॥ માં
 કાહજ્ઞ ય અભિસેઅં દેવિંદો દેવદાણવેહિ સમં ।
 જણણીહ સમણિત્તા જમ્મણમહિમં ચ કાસી અ ॥ ૬૬ ॥ માં
 સ્વોમં કુંડલજુઅલં સિરિદામં ચેવ દેહ સક્કો સે ।
 મણિકણ્ઠરયણવાસં ઉવચ્છુમે જંભગા દેવા ॥ ૬૭ ॥ માં
 વેસમણવયણસંચોઈઆ ઉ તે તિરિઅજંભગા દેવા ।
 કોડીગસો હિરણં રયણાણિ અ તત્થ ઉવણિંતિ ॥ ૬૮ ॥ માં
 અહ વ હૈ સો ભયવં દિઅલોઅચુઓ અણોવમસિરીઓ ।
 દાસીદાસપરિવુડો પરિકિણ્ણો પીઠમદેહિં ॥ ૬૯ ॥
 અસિઅસિરઓ સુનયણો ॥ ૭૦ ॥ જાડસ્સરો અ ભયવં ॥ ૭૧ ॥ માં

ભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિષિ-અને વિમાનવાસી એ ચાર પ્રકારના દેવો સર્વશ્રદ્ધિ યુક્ત પર્વદ્ધ સહિત આવ્યા. દેવોથી વીંટાએલા ઇન્દ્ર તીર્થંકરને બહુ કરીને મેરૂપર્વત પર લઈ જઈને ત્યાં અભિષેક કર્યો. દેવ-દાનવો સહિત ઇન્દ્રે અભિષેક કરીને ભગવન્ત માતાને સોંપ્યા, અને જન્મ મહોત્સવ કર્યો, દેવવસ્ત્ર, કુંડળપુગત, અને શ્રીદામ ઇન્દ્રે

તેમને આપ્યા, તથા જૂંભક દેવોએ મણિ-કનક-અને રત્નની વૃષ્ટિ કરી. વૈશ્રમણ દેવથી પ્રેરાએલા તે તિર્યંજૂંભકદેવો કોટીગમે સુવર્ણ અને રત્નો ત્યાં લાવ્યા. દેવસોકથી સ્વયેના અનુપમશોભાવાળા દાસ-દાસી તથા મોટા રાજઓથી વીંટાએલા તે ભગવાન અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. શ્યામકેશ, સુંદરનયન, ખિંબફળ જેવા ઓષ, ચૈત દંતપંક્તિ, શ્રેષ્ઠ પદ્મના ગર્ભ સમાન ગાર, વિકસિત કમળના જેવા ગંધવાળા, જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા, અપ્રતિપાતિ ત્રણ જ્ઞાન સહિત એવા ભગવાન તે તે મનુષ્યોથી કાન્તી અને ખુદ્ધિમાં અધિક હતા. ૬૪ થી ૭૨

હવે લેખણાદિ દ્વારે કહે તે.

અહ ઝળઅઠ્ઠવાસસ્સ ભગવઓ સુરવરાણ મજ્જંમિ ।
 સંતગુણુક્કિત્તણયં કરેહ સક્કો સુહમ્માણ ॥ ૭૨ ॥ મા૦
 વાલો અબાલભાવો અબાલપરક્કમો મહાવીરો ।
 નહુ સક્કહ મેસેહં અમરેહિ સહંદિણ્હિંપિ ॥ ૭૩ ॥ મા૦
 તં વયણં સોહણં અહ ઇગુ સુરો અસહંતો હ ।
 ઇહ જિણસણિગાસં તુરિઅં સો મેમણઢાણ ॥ ૭૪ ॥ મા૦
 સપ્પં ચ તસ્સવંમી કાહં તિંદૂસણ ઢિંમં ચ ।
 પિઠી મુઠ્ઠીહ હઓ વંદિઅ વીરં પઢિનિઅત્તો ॥ ૭૫ ॥ મા૦
 અહ તં અમ્માપિઅરો જાણિત્તા અહિઅઅઠ્ઠવાસં તુ ।
 કયકોહઅલંકારં લેહાયરિઅસ્સ ઉવણિંતિ ॥ ૭૬ ॥ મા૦
 સક્કો અ તસ્સમક્કવં ભગવંતં આસણે નિવેસિના ।
 સહસ્સ લક્કણં પુચ્છિ વાગરણં અવયવા હંદં ॥ ૭૭ ॥
 હમ્મુક્કવાલભાવો કમેણ અહ જોહણં અણુપ્પત્તો ।
 ભોગસમત્થં ણાહં અમ્માપિઅરો હ વીરસ્સ ॥ ૭૮ ॥
 તિહિરિક્કવંમિ પસત્થે મહન્તસામન્તકુલપમૂઆણ ।
 કારંતિ પાણિગહણં જસોઅવરરાયકણ્ણાણ ॥ ૭૯ ॥

જ્યારે ભગવાન આઠ વર્ષમાં કંઈક ન્યૂન ઉમ્મરના હતા ત્યારે હન્ડ મહારાજે મુખર્જી-સભામાં દેવોની મધ્યે તેમના સદ્ગુણોનું કીર્તન કર્યું, કે ભગવાન મહાવીરદેવ બાળક હતા પણ બાળભાવ રહિત અને મોટાના જેવા પરાક્રમવાળા છે; તેમને હન્ડ મહારાજે દેવોની પણ ભય પમાડી શકાય નહિ. તે પછી હન્ડનાં તે વચન સાંભળીને કોઈ દેવ તે ભગવાનનાં નહિ માનતો થકો. સત્વર જિનેશ્વરની પાસે તેમને ભય પમાડવા આજ્ઞા, તે વચને ભગવાન બાળકોની સાક્ષે વૃક્ષઉપર કીડા કરતા હતા, ત્યાં પડેલા દેવ હાડની નીચે પડીને રૂપ ધરીને ઉચું મુખ કરી રહ્યો, ભગવન્તે તેને માત્ર યાચા મુખર્જીજી તમે દેવોની પછી ભગવાન તિન્હસક નામની રમત રમવા લાગ્યા, તે દેવ પણ બાળકના જેવો રમવા લાગ્યો, ભગવન્તે રમતમાં તેને છુટ્યો, તેથી તેના કંઈક સ્વભાવ નહોતો, તે દેવે પશાચરૂપ ધરીને વધવા માંડ્યું, ભગવન્તે ભય પામ્યા નિવાપ તેની પીઠ ઉપર નહોતો

ના પ્રહાર કર્યો, તેથી તે દેવ ત્યાંજ નિમગ્ન થયો. પછી વીર પ્રભુને વંદન કરીને તે પોતાના સ્થાને ગયો. પછી ભગવન્તને આઠ વર્ષથી અધિક ઉમ્મરના બાણીને માતા-પતા તેમને રક્ષા-અલંકારાદિથી શણગારીને લેખાચાર્ય પાસે લઇ ગયા. તે વખતે ઈન્દ્રમહારાજે ઉપાધ્યાયની સમક્ષ ભગવન્તને મોટા આસન ઉપર બેસારીને શબ્દતું લક્ષણ પૂછ્યું, ભગવન્તે વ્યાકરણના અવયવો કહ્યા, ત્યારથી ઐંદ્ર વ્યાકરણ થયું. અતુકમે બાળભાવથી મુક્ત થઇને યૌવન વય પામેલા વીરપ્રભુને ભોગ સમર્થ બાણીને માતા-પતાએ પ્રશસ્તિથી અને નક્ષત્રમાં મોટા સામન્તના કુળમાં ઉત્પન્ન થએલી યશોદા નામે શ્રેષ્ઠ રાજકુમારી સાથે પાણિગ્રહણ કરાવ્યું. ૭૨ થી ૭૯

પંચવિહે માણુસ્સે મોગે મુંજિત્ત સહ જસોઆણ ।

તેયસિરિં વ સુરુવં જણેહ પિઅંદંસણં ધૂઅં ॥ ૮૦ ॥ માં

હત્થુત્તરજોણં કુંડગ્ગામંમિ સ્વત્તિઓ જત્તો ।

વજ્જરિસહસંવયણો મવિઅજણવિવોહઓ વીરો ॥ ૪૫૧ ॥

સો દેવપરિગ્ગહિઓ તીસં વામાહ વસહ મિહવાસે ।

અમ્માપિર્હિં મયવં દેવત્તગણ્હિં પવ્વહઓ ॥ ૪૬૦ ॥

સંવચ્છરેણં ॥ ૮૧ ॥ એગા હિરણ્ણકોડીં ॥ ૮૨ ॥

સિંઘાડયં ॥ ૮૩ ॥ વરવરિઆં ॥ ૮૪ ॥ તિણ્ણેવ યં ॥ ૮૫ ॥

સારસ્સયમાહચ્ચાં ॥ ૮૬ ॥ એદ દેવનિકાયાં ॥ ૮૭ ॥ માં

એવં અભિત્થુવંતો બુદ્ધો બુદ્ધારવિંદસરિસમુહો ।

લોગંતિગદેવેહિં કુંડગ્ગામે મહાવીરો ॥ ૮૮ ॥ માં

યશોદાની સાથે મનુષ્યના પંચવિધ ભોગો ભોગવતાં તેજની લક્ષ્મી જેવી સુરપા પ્રિયદર્શના નામે પુત્રી થઈ. ત્રીસ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમાં રહીને માતા-પતા દેવગતિ પામ્યા પછી ક્ષત્રિયકુંડ ગામમાં હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર-ઉત્તરાફાલગુનીની અંદર ઉત્તમ ક્ષત્રિય બળિવાળા, વજ્રઋષનારાચસંધયણવાળા, ભવ્યજનને બોધ પમાડનાર મહાવીર પ્રભુએ દીક્ષા લીધી. (આ પછીની સાત ગાથાઓના અર્થ પૂર્વે ૨૧૬ મી ગાથાથી ૨૨૨ સુધીની ગાથાઓમાં આવી ગયો છે, તેથી ત્યાંથી જોઈ લેવો.) એ પ્રમાણે લોકાન્તિક દેવોથી કુંડ ગામની અંદર સ્તુતિ કરાતા વિકસિત કમળ જેવા મુખવાળા ભગવાન મહાવીરદેવ બોધ પામ્યા. ૮૦ થી ૮૮.

હવે નિષ્કમણ દ્વાર કહે છે.

મણપરિણામો અ કઓ અભિનિક્કમણંમિ જિણવરિંદેણ ।

દેવેહિ ય દેવીહિ ય સમંતઓ ઉચ્છયં ગયણં ॥ ૮૯ ॥ માં

ભવણવહ વાણમંતર જોહસવાસી વિમાણવાસી અ ॥

ધરણિયલે ગયણયલે વિજ્જુજ્ઞોઓ કઓ સ્વિપ્પં ॥ ૯૦ ॥ માં

જાવ ય કુંડગ્ગામો જાવ ય દેવાણ ભવણઆવાસા ।

દેવેહિ ય દેવીહિ ય અવિરહિયં સંચરંતેહિં ॥ ૯૧ ॥ માં ॥

ચંદ્રપ્પમા ય સીઆ ઉવળીઆ જસ્મજરણમુક્કસ્સ ।
 આસત્તમલ્લદામા જલયથલયદિલ્લુસુમેહિં ॥ ૧૨ ॥ મા૦
 પંચાસઙ્ આયામા ધણૂણિ વિચ્છિન્ન પણ્ણવીસં તુ ।
 છત્તીસઙ્મુલ્લિદ્ધા સીઆ ચંદ્રપ્પમા મણિઆ ॥ ૨૩ ॥ મા૦
 સીઆઙ્ મજ્ઝયારે દિલ્લં મણિકળગરયણવિચ્છઙ્ગં ।
 સીહાસણં મહરિહં સપાયવીઠં જિણવરસ્સ ॥ ૨૪ ॥ મા૦
 આલઙ્ગમાલમહાદો માસુરવોંદી પલંબવજમાલો ।
 સેયયવત્થનિયત્થો જસ્સ ય મોલ્લં સયસહસ્સં ॥ ૨૫ ॥ મા૦
 છલ્લેણં મત્તેણં અજ્ઝવસ્સાણેણ સોહણેણ જિણો ।
 લેસાહિ વિસુજ્ઞંતો આરુહં ઉત્તમં સોઙ્ ॥ ૨૬ ॥ મા૦

અભિનિષ્ક્રમણને વિષે જિનેશ્વરે મનઃપરિણામ કર્યા, તેથી દેવ અને દેવી-
 ઓથી સર્વ દિશાઓમાં આકાશ વ્યાપ્ત થયું. ભવનપતિ-વ્યન્તર-જ્યોતિર્ષો અને ધર્મા-
 નિક દેવોના આગમનથી ધરણી ઉપર અને આકાશમાં એકદમ વિજળીના જેવો પ્રકાશ
 થયો. અને કુંડલામ તે વખતે દેવ-દેવીઓના નિરંતર સંચરણથી દેવોના સ્થાન જેવું થઈ
 ગયું. જન્મ અને જરાથી મુક્ત એવા ભગવન્તે આટલે દેવોએ જળા અને સ્થળમાં પવિત્રતા
 પુષ્પોથી ખનાવેલી સુંદર માળાઓથી તે શિખિકા આણી, પ્રચાળમાં પ્રચાલ ધનુષ લાંબી,
 પચીસ ધનુષ પહોળી, અને છત્રીસ ધનુષ ઉંચી હતી, તે શિખિકાની મધ્યમાં નિવ્યમણી-
 કનક અને મુવર્ણથી જેડેલું મહામૂલ્યવાન જિનેશ્વરનું પાદપીઠિકા શીલન વિદ્યાગત કર્મ,
 માળા-મુકુટસહિત દેહીધ્યમાન શરીરવાળા, લાંબી-તનમાળાશુદ્ધ, ચંદનવસા પાંદરેલ, તે વસ્ત્રનું
 મૂલ્ય એક લાખ દીનારોનું હતું, છૂલ્લકતના તપશુદ્ધ, ગુણ અધ્યવસાય મહિત, અને
 વિશુદ્ધલેશ્યાવન્ત એવા જિનેશ્વર તે ઉત્તમ શિખિકામાં આક્રમ થયા. ૮૬ થી ૯૬ વ્યાખ્ય.

સીહાસણે નિસણ્ણો સલ્લેસાણા ય દોદિ પાસેદિં ।
 વીઙ્ઞંતિ ચામરેદિં મણિકળગવિચિત્તદંદેદિં ॥ ૨૭ ॥ મા૦
 પુલ્લિં ઉલ્લિલ્લત્તા માણમેદિ નાદ્દગ્ગેમહ્હેદિ ।
 પચ્છા વહેંતિ સીઙ્ અનુરિંદ તુરિદ નામિદા ॥ ૨૮ ॥ મા૦
 ચલ્લચલ્લભૂત્તણથગા સચ્ચંદાવિદાં આનન્નમણા ।
 દેવિંદાણવિંદા વંતિ સીઙ્ નિર્નિરસ ॥ ૨૯ ॥ મા૦
 કુનુમાણિ પંચવન્નાણિ મુલ્લંતા દંદદી સ ॥ ૩૦ ॥ મા૦
 દેવગણા ય પચ્છા નર્મવપ્પો ઉરુરે રુવવપ્પો ॥ ૩૧ ॥ મા૦
 વણસંદોટ તુનુમિપ્પો વચ્ચનગે ॥ ૩૨ ॥ મા૦
 સોહદ તુનુમમરેણં દમ્મ સમસરં મુલ્લંદે ॥ ૩૩ ॥ મા૦
 નિલ્લત્થવણં ચ (૨) ॥ ૩૪ ॥ મા૦

ચૂઅવળંવ કુસુમિઅં ઇઅ ગયળયન્તં સુરગળેહિં ॥ ૧૦૨ ॥ ભા૦
 અયસિયળં વ કુસુમિઅં કળિઆરવળં વ ચંપયવળંવ ।
 તિલયવળં વ કુસુમિઅં ઇય ગયળતલં સુરગળેહિં ॥ ૧૦૩ ॥ ભા૦
 વરપઢહભેરિઙ્ગલ્લરિદુંદુહિસંસ્વસહિણ્ણિ તૂરેહિં ।
 ધરળિયલે ગયળંયલે તૂરનિનાઓ પરમરમ્મો ॥ ૧૦૪ ॥ ભા૦
 ઇવં સદેવમળુઆસુરાઈ પરિસાઈ પરિવુડો ભયવં ।
 અભિથુવંતો ગિરાહિ સંપત્તો નાયસંઢવળં ॥ ૧૦૫ ॥ ભા૦

વીરપ્રભુ સિંહાસન ઉપર બેઠા એટલે શક અને ઇશાનેંદ્ર બે બાબુએ મણિરત્નથી
 વિચિત્ર ઢંડવાળા ચામરોથી વીંજવા લાગ્યા. પછી તે સિખિકા પ્રથમ હર્ષવન્ત રોમવાળા
 મનુષ્યોએ ઉપાડી, અને પાછળથી અસુરેંદ્ર, સુરેંદ્ર, અને નાગેંદ્રોએ ઉપાડી, ચપળ આભૂ-
 ષણ ધરનારા અને સ્વ અભિપ્રાયથી બનાવેલા દિવ્ય આભરણોને ધરનારા દેવેંદ્ર અને દાન-
 વેંદ્રોએ જિનેંદ્રની શિખિકા વહુન કરી. તે વખતે પંચવર્ણ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા, દુંદુભી
 વગાડતા, અને પ્રસન્ન થએલા એવા દેવસમૂહથી આકાશ વ્યાપ્ત થયું. જેમ વનખંડ કુસુમિત
 થયું હોય, અથવા, જેમ શરદ ઋતુમાં પદ્મસરોવર પુષ્પના સમૂહથી શોભે તેમ દેવસમૂહથી
 આકાશતલ શોભવા લાગ્યું. સિદ્ધાર્થનું સણનું અસણનું અશોકનું અને આંબાનું વન
 જેમ પુષ્પવાળું શોભે તેમ સંચરતા દેવતાથી ગગનતલ શોભતું હતું પુષ્પિત થએલું
 અતસીનુંવન, કર્ણિકારનું વન ચંપકવન, અને તિલકવન જેમ શોભે, તેમ દેવોના
 સમૂહથી આકાશતલ શોભવા લાગ્યું. શ્રેષ્ઠ પડહ, ભેરી, ઝાલર, દુંદુભી અને શંખસ-
 હિત વાજંત્રોથી પૃથ્વીતલ અને આકાશતલમાં પરમરમ્ય વાજંત્રોનો નાદ થઈ ગયો
 એ પ્રમાણે દેવ-મનુષ્ય અને અસુરોની પર્ષદાવડે વીંટાએલા ભગવાન, વાણીવડે સ્તુતિ
 કરતા થકા જ્ઞાતખંડ વનમાં આવ્યા. ૯૭ થી ૧૦૫ ભાગ્ય.

ઉજ્જાળં સંપત્તો ઓરુમઈ ઉત્તમાડ સીઆઓ ।
 સયમેવ કુળઈ લોઅં સક્કો ય પઢિચ્છઈ કેસે ॥ ૧૦૬ ॥ ભા૦
 જિળવરમળુળ્ણવિત્તા અંજળઘળ્ણયગવિમલસંકાસા ।
 કેસા સ્વળેળ નીઆ સ્વોરસરિસનામયં ઉદહિં ॥ ૧૦૭ ॥ ભા૦
 દિવ્વો મળુસઘોસો તૂરનિનાઓ અ સક્કવળ્ણેળં ।
 સ્વિપ્પામેવ નિલુક્કો જાહે પઢિવજ્જઈ ચરિત્તં ॥ ૧૦૮ ॥ ભા૦
 કાઙ્ગળ નમોક્કારં સિદ્ધાળમભિગ્ગહં તુ સો ગિળ્ણે ।
 સવં મે અકરળિજ્જં પાવંતિ ચરિત્તમારુઢો ॥ ૧૦૯ ॥ ભા૦
 તિહિં નાળેહિં સમગ્ગા તિત્થયરા જાવઠુંતિ ગિહવાસે ।
 પઢિવળ્ણંમિ ચરિત્તે ચડનાળો જાવ છડમત્થા ॥ ૧૧૦ ॥ ભા૦
 વહિઆ ય ણાયસ્વંડે આપુચ્છિત્તાળ નાયણ સવ્વે ।
 દિવસે મુહુત્તસેસે કુમારગામં સમળુપત્તો ॥ ૧૧૧ ॥ ભા૦

ગોવનિમિત્તં સક્રસ્ત આગમો વાનરૈઃ દેવિંદો ।

કોલ્લાવહુલે છટ્સ્ત પારણે પયસ વસુહારા ॥ ૪૬૧ ॥ નિ.

ઉદ્યાનમાં આવીને ભગવાન ઉત્તમ શિખિકામાંથી ઉતર્યા, અને પોતાના હાથેજ લોચ કર્યા, ઇન્દ્ર તેમના કેશો અહણ કર્યા. જિનેશ્વરની આજ્ઞા લઈને અંજનની ગાઠ કાનિ જેવા નિર્મળ કેશો ક્ષણવારમાં ક્ષીર સમુદ્રમાં નાંખ્યા. આ વખતે જ્યારે ભગવન્તે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું, ત્યારે દેવો અને મનુષ્ય સંખ્યા વાજિંત્રોનો નાદ ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી એકદમ વિરામ પામ્યો. સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને ચારિત્રમાં આરૂઢ થએલા ભગવન્તે આવે અભિ- અહ અહણ કર્યા, કે મારે સર્વ પાપમય કાર્ય ન કરવું. તીર્થકરો જ્યાં સુધી શુદ્ધ- વાસમાં હોય છે, ત્યાં સુધી ત્રણ જ્ઞાન સહિત હોય છે, અને ચારિત્ર અંગીકાર કર્યા પછી યાવત્ છદ્મસ્થ અવસ્થા પર્યન્ત ચાર જ્ઞાનવાળા હોય છે. કુંડપુરની બહાર ગાતળાંડ ઉદ્યાનમાં સર્વ સ્વાધીને પૂછીને ભગવાન કર્માર ગામ તરફ ચાલ્યા, મુર્ત માત્ર દિવસ બાકી રહ્યો ત્યારે ત્યાં પહોંચ્યા. ત્યાં ચારવા ચાટે તૈયાર થએલા ગોવાળને શિક્ષા કરવા ઇન્દ્ર આવ્યા, અને કહ્યું કે (ભગવાન બાર વર્ષ સુધી હું આપનું વૈયાવૃત્ય કરું, ભગ- વન્તે ના કહી.) પછી ભગવાને કોક્ષાક સન્નિવેશમાં બહુલ નામના બ્રાહ્મણના મેર પુત્ર ભક્તના તપનું ક્ષીરથી પારણું કર્યું, ત્યાં તેથી દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થઈ. ૧૦૬ થી ૧૧૨ ભા. ૪૬૧ નિ.

દૂઃજંતગ પિઝ્ઞગો વયંસ તિલા અભિગદા પંચ ।

અચિયત્તુગહિન વસણ ૨ ણિચં વોસટ્ટ ૨ મોજેણ ૩ ॥ ૪૬૨ ॥

પાણી પત્તં ૪ ગિહિવંદણં ચ ૫ તઓ વહ્મણ વેગવર્દ ।

ધણદેવ સૂલપાણિંદસમ્મ વામાડટ્ટિઅગામે ॥ ૪૬૩ ॥

રોહા ય સત્ત વેયણ શુદ્ધ દસમુમિણુપ્પલહ્મમાસે ય ।

મોરાણ સકારં સકો અચ્છંદણ કુવિઓ ॥ ૪૬૪ ॥

भीमट्टहास हत्थी पिसाय नागे य वेदणा नत्त ।

સિરકણ નાસદન્તે નહઽચ્છિ પટ્ટી ય સનપિઆ ॥ ૪૬૫ ॥ મા.

तालपिसाओ १ दो कोइला य ३ कामदुग्गेव ४ गोवर्ग ५ ।

સર ૬ સાગર ૭ સૂરંતે ૮-૯ મન્દર ૧૦ સુવિણ કાલે વેગ ॥ ૪૬૬ ॥ મા.

મોહે ય ૧ જ્ઞાણ ૨ પવવણ ૩ ધમ્મે ૪ મેવે ૫ ય દેવલોચ ૬ ય

સંસારં ૭ જ્ઞાણ ૮ જસે ૯ ધમ્મે પન્નિસાર મર્ગેમ ॥ ૪૬૭ ॥ મા.

મોરાગસન્નિવેસે વાહિ મિહન્ય નાન્મર્ગેમ ।

સાહઃ જણસ્સ અચ્છંદ પચોત્તો દેવમે નતો ॥ ૪૬૮ ॥ મા.

तण्ठेयंगुलि कम्मार वीरवीम गतिमिदु दमर्गिणी ।

વિદ્દ્દંસમ્મચરણ વચનીય વાનિદુ ॥ ૪૬૯ ॥ મા.

तदमवचं भज्जा रुतीहि नां वरुणं विहायस ।

દાહિણવાયાલ સુવર્ણવાલુગા કંદણ વત્થ ॥ ૪૬૬ ॥

ઉત્તરવાચાલંતરવળસંઢે ચંડકોસિઓ સપ્પો ।

ન ઢહે ચિંતા સરણં જોહસ કોવાઠહિ જાઓઠહં ॥ ૪૬૭ ॥

ઉત્તરવાયાલા નાગસેળ સ્ત્રીરેળ મોયણં દિવ્વા ।

સેયવિયાય પણ્ણી પંચરહે નિજ્જરાયાણો ॥ ૪૬૮ ॥

દ્વિતીયે તકે જે પિતાના મિત્રો હતા, તેમણે ભગવન્તને રહેવાનું સ્થાન આપ્યું; પુનઃ વિહાર કરીને ભગવન્ત ત્યાં આવ્યા, અને પાંચ તીવ્ર અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યા, જ્યાં રહે ત્યાં તેના માલિકની અપ્રીતિ થાય તો ત્યાં ન રહેવું; હસ્તેશાં વ્યુત્સ્રષ્ટ કાયાથી રહેવું; મૌનપણે વિહરવું; હસ્ત રૂપ પાત્રથીજ ભોજન કરવું; અને ગૃહસ્થને વંદન ન કરવું. આ પ્રમાણે અભિગ્રહ લઇને ત્યાંથી નીકળી અસ્થિગ્રામે આવ્યા, તે ગામ પૂર્વે વર્ધમાનપુર નામે હતું; ધનસાર્થવાહુ તે નગરની વેગવતી નદી પોતાના યુગ્મ્ય બળદવડે ઉતર્યો, અતિપરિશ્રમથી તે બળદ મરીને ગડામનિર્જરાથી ત્યાં શૂલપાણિ નામે યક્ષ થયો. ભગવન્તે તે યક્ષના મંદીરમાં વાસ કર્યો, યક્ષે સાત ભયંકર વેદનાઓ ભગવન્તને ઉત્પન્ન કરી, છેવટે બોધ પામી, સ્તુતિ કરીને ગયો. પાછલી રાત્રે ભગવન્તે દસ સ્વપ્નાં જોયાં, ઉત્પલે તેનું ફળ કહ્યું, પક્ષ-પક્ષના ભગવન્તે ઉપવાસ કર્યા, મોરાકમાં લોકોએ સત્કાર કર્યો, અને અચ્છંદકપર ઇન્દ્રે કોપ કર્યો. (યક્ષે જે વેદનાઓ કરી તે આ પ્રમાણે) પ્રથમ ભયંકર અટ્ટહાસ્ય કર્યું, હસ્તિ, પિશાચ, અને સર્પથી ભય પમાડ્યા છતાં ભય ન પામ્યા, ત્યારે મસ્તક, કર્ણ, નાસિકા, દાંત, નખ, આંખ, અને પીઠમાં એમ સાત પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરી. (દસ સ્વપ્નાં જોયાં તે આ પ્રમાણે) તાલપિશાચ માર્યો, બે કોકિલા, બે પુષ્પની માળા, ગાયોનો સમૂહ, સરોવર, સમુદ્ર, સૂર્ય, આંતરડાથી મનુષ્યોત્તર વીંટયો, મેરુ એનું ફળ ઉત્પલે (ઉત્પન્ન) આ પ્રમાણે કહ્યું, મોહનો નાશ, શુક્લ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ, પ્રવચન રચના, ધર્મ સ્થાપન, સંઘ, દેવલોક, સંસાર, જ્ઞાન, યશ, અને પર્ષદામાં ધર્મ, ત્યાંથી ભગવાન મોરાકસન્નિવેશમાં ગયા, તેની બહાર સિદ્ધાર્થ લોકોને અતીત આદિ દિવસોનું નિમિત્ત કહેતો હતો, ભગવાનનો લોકો સત્કાર કરવાથી અચ્છંદકને દ્વેષ થયો. તુણને લીધે ઇન્દ્રનું આગમન થયું, અચ્છંદકે તુણ લીધું, ઇન્દ્રે તેની આંગળીઓ છેદી નાંખી, કર્મકર વીરજોષનું દસ પલ પ્રમાણ કરોટક (વાટકો) મહિસેન્દ્ર વૃક્ષની (બળુરીના વૃક્ષની) નીચે સ્થાપ્યું છે, બીજું ઇન્દ્રશર્માના બકરાને મારી ખાઇને તેનાં હાડકાં બોરડી નીચે દક્ષિણ બાજુએ ઉકરડામાં દાટ્યા છે. ત્રીજું અવાચ્ય છે તે તેની સ્ત્રી કહેશે, હું નહિ કહું; કેમકે હું તેના પિતાનો મિત્ર છું. (સ્ત્રીએ કહ્યું, તે તેની બેનનો પતિ છે, મને નથી ચાહતો, આથી લોકોએ તેનો બહુ તિરસ્કાર કર્યો.) ચહી ભગવન્ત ત્યાંથી દક્ષિણવાયાલ તરફ ચાલ્યા, ત્યાં પિતૃવયસ્યે પારણું કરાવ્યું માર્ગમાં સુવર્ણ વાલુકા નદીને કિનારે કંટકમાં વસ્ય ભરાઈ ગયું. આગળ જતાં ઉત્તર વાયાલના અંતરવનખંડમાં ચંડકૌશિક સર્પ હતો, તે ડશી શક્યો નહિ, વિચાર કરતાં જાતિસ્મરણ થયું, કે હું જ્યોતિષક હતો ને કોપથી સર્પ થયો છું. આથી તે બોધ પામ્યો, પછી ભગવાન ત્યાં ઉત્તરવાયાલ તરફ ગયા, ત્યાં નાગસેને ક્ષીરનું ભોજન કરાવ્યું, પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં, ત્યાંથી શ્વેતાંબી નગરીમાં ગયા, ત્યાં પ્રદેશી રાજા અને નૈયક ગોત્રી રાજાઓએ ભગવન્તની સેવા-ભક્તિ કરી. ૧૬૨ થી ૧૪૪ ભાષ્ય. ૪૬૨ થી ૪૬૮ નિર્ણય.

સુરહિપુર સિદ્ધજત્તો ગંગા કોસિઅ વિઝ ય સ્વેમિલઓ ।
 નાગ સુદાઢે સીહે કંવલસવલા ય જિણમહિમા ॥ ૪૬૯ ॥
 મહુરાણ જિણદાસો આહિર વીવાહ ગોણ ઉવવાસે ।
 મંડીર મિત્ત અવચ્ચે મત્તેનાગોહિ આગમણં ॥ ૪૭૦ ॥
 વીરવરસ્સ મગવઓ નાવારૂઢસ્સ કાસિ ઉવસણં ।
 મિચ્છાદિદ્વિપરહં કંવલસવલા સમુત્તારે ॥ ૪૭૧ ॥
 થૂળાણે વહિં પૂસો લક્ષણમભંતરં ચ દેવિંદો ।
 રાયગિહિ તંતુસાલા માસકલમણં ચ ગોસાલો ॥ ૪૭૨ ॥
 મંચલિ મંચ સુમદ્દા સારવણ ગોવહુલમેવ ગોસાલો ।
 વિજયાણંદ સુણંદે મોઅણ સ્વજ્ઞે અ કામગુણે ॥ ૪૭૩ ॥

ત્યાંથી ભગવાન સુરહિપુર ગયા, ત્યાં સિદ્ધયાત્ર નામના નાવિકે ભગવાનને ગંગા ઉતારવા માંડી, તે વખતે ક્ષેમિલ નામે શુકન જાણનારાએ ધ્રુવડ બોલવાથી પ્રાણાન્ત ભય જણાવ્યો. (ભગવન્તના પૂર્વના વાસુદેવના ભવનો વૈરી સિંહનો ઇવ સંસારમાં ભગનાં સુદંબૂ દેવ થયો હતો) તે દેવે નાવ કુખાવવા પ્રયત્ન સંવર્તક વાયુ વિકૃત્યો, કંબળ-સંબળ બલ દેવોએ તેનો પરાભવ કરીને જિનેશ્વરનો મહીમા કર્યો. મથુરાનગરીમાં જિનનાગ શ્રાવક અને સાધુદાસી નામે તેની સ્ત્રી હતી, તે સ્ત્રીને આલીની સાથે ગાદો મળ્યો થયો, અન્યદા ગોવાળને ત્યાં વિવાહ પ્રસંગે શેઠે જોઈતી વસ્તુ આપી, કૃતજ્ઞતામાં ગોવાળે કંબળ-સંબળ નામના બે વાઇરણ શેઠને ભેટ આપ્યા, શેઠના સંસર્ગથી તે બન્ને દ્રષ્ટ પુષ્ટ થયાથકા ધર્મવાસિત થયા, અન્યદા શેઠના મિત્રે પુત્રયા પિતા તે બન્નેને બાંધિયદારી યાત્રામાં દેડાવ્યા, અતિશ્રમથી કંઈ પણ તે આદાર પાળી ન દેવા હાવ્યા. તેને તેમની અન્યાવસ્થા જાણી ધર્મ સંભળાવ્યો, તેના પ્રભાવથી સર્વ પામીને તે બન્ને નાગકુમારમાં કંબળ-સંબળ નામે નાગકુમાર દેવ થયા, તેઓ અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તને યતે ગુપ્તર્થ જાણીને ત્યાં આવ્યા, મિધ્યાદૃષ્ટિ દેવથી નાવમાં બેઠેલા ભગવાન વીરપ્રભુને વિવર્ણ બનેલા અટકાવ્યો અને ભગવન્તને નદીથી ઉતાર્યા. ત્યાંથી ભગવાન ગાદીને ધાર નામની બહાર આવ્યા, પુષ્પનામે સામુદ્રક શારૂ જાળનારો ભગવન્તના પગલાં પાડી નાક-વર્તિ ગએલ જાણીને સેવા કરવાના બદાને ત્યાં આવ્યો. ભગવન્તને તેને સમર્થક માન્ય પર અશ્રદ્ધા થઇ, દેવેદ્રે આવીને ધર્મ વ્યવર્તિનાં અન્યન્ત સદાકારનાં નામ પાડ્યો. ત્યાંથી રાજશૃલિમાં તંતુશાળામાં માસદમણ કરી ગયા. ત્યાં નિશાદેવનો અનર્થ નોંધ્યો. તિના મંબાલ અને સુભદ્રાનો પુત્ર મરવનુ સદિવેશનાં બદા ની ને મરવનું જન્મિત હતો, તેથી તેનું નામ ગોશાલક પાડ્યું. વિન્ધ્ય-વસન્તે રાજ સુભદ્રાને ભગવન્તે અતુક્રમે વજ્ર માર્યું ઉપસર્ગના પાસણે સ્વા ઇ ભગવન્તે નાગકુમારને સંસારમાંથી ત્યાં પાંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં. ૪૬૬ થી ૪૭૩

સુદાઢે સીહે કંવલસવલા ય જિણમહિમા ।
 મહુરાણ જિણદાસો આહિર વીવાહ ગોણ ઉવવાસે ।
 મંડીર મિત્ત અવચ્ચે મત્તેનાગોહિ આગમણં ॥ ૪૭૦ ॥
 વીરવરસ્સ મગવઓ નાવારૂઢસ્સ કાસિ ઉવસણં ।
 મિચ્છાદિદ્વિપરહં કંવલસવલા સમુત્તારે ॥ ૪૭૧ ॥
 થૂળાણે વહિં પૂસો લક્ષણમભંતરં ચ દેવિંદો ।
 રાયગિહિ તંતુસાલા માસકલમણં ચ ગોસાલો ॥ ૪૭૨ ॥
 મંચલિ મંચ સુમદ્દા સારવણ ગોવહુલમેવ ગોસાલો ।
 વિજયાણંદ સુણંદે મોઅણ સ્વજ્ઞે અ કામગુણે ॥ ૪૭૩ ॥

કાલાઈ સુળગારે સીહો વિઝ્જુમઈ ગોઢિદાસી ય ।

સ્વંદો દંતિલિયાઈ પત્તાલગ સુળગારંમિ ॥ ૪૭૬ ॥

મુણિચંદ કુંમારાઈ કૂવળય ચંપરમણિજ્જ ઉજ્જાળે ।

ચોરાય ચારિ અગઢે સોમજયંતી ઉવસમેઈ ॥ ૪૭૭ ॥

પિઢીચંપાવાસં તત્થ ચડમ્માસિણ સ્વમણેજં ।

કયગલ દેડલ વરિસે હરિદ્ધ થેરા ય ગોસાલો ॥ ૪૭૮ ॥

સાવત્થી સિરિભદ્ધા નિંદૂ પિડદત્ત પયસ સિવદત્તે ।

દારગણિ નક્કલ વાલા હલિદ્ધ પઢિમાડગણી પહિઆ ॥ ૪૭૯ ॥

તત્તો ય ણંગલાઈ ઢિંમમુણી અચ્છિક્કઠ્ઠણં ચેવ ।

આવત્તે મુહતાસે મુણિઓત્તિ અ વાહિ વલદેવો ॥ ૪૮૦ ॥

ચોરા મંડવ ધોજ્જં ગોસાલો વહણ તેયજ્ઞામણયા ।

મેહો ય કાલહત્થી કલંબુયાઈ ઉ ઉવસગા ॥ ૪૮૧ ॥

એથા માસક્ષપણના પારણે ભગવાન કોલ્લાક સન્નિવેશે ગયા, ત્યાં બહુલ નામના બ્રાહ્મણે પરમાત્મથી પારણું કરાવ્યું, ત્યાં પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં. ગોશાળો ભગવંતને ફરી મળ્યો, ભગવંત સુવર્ણબલ તરફ ગયા, માર્ગમાં ગોવાળોએ ખીર કરવા માંડી તે જોઈ ગોશાળે કહ્યું-ભગવન અહીં આપણે જમીએ, સિદ્ધાર્થ દેવે કહ્યું એ તૈયાર થયા વિનાજ થાળી (હાંદલી) ભાંગી જશે. બન્યું પણ એમજ, આથી ગોશાળો નિયતિને દૃઢપણે માનનારો થયો. ત્યાંથી ભગવાન બ્રાહ્મણગામમાં ગયા, ત્યાં નંદ અને ઉપનંદ નામના બે ભાઈઓ હતા, નંદના ઘેર પ્રભુએ પારણું કર્યું, ઉપનંદને ઘેર ગોશાળાને કંઈ ન મળ્યું, તેથી ક્રોધિત થઈને ગુરના તેજઃ પ્રતાપે શ્રાપ આપીને તેનું ઘર બાળ્યું. (વ્યંતરે બાળ્યું) ત્યાંથી ભગવાન ચંપા પુરીએ ગયા, બે બે માસના ઉપવાસ કરીને ત્યાં વર્ષાઋતુમાં ઉત્કૃષ્ટકાદિ આસને કાચો-તર્સા કરી વીતાવી ત્યાંથી ભગવાન કોલ્લાક સન્નિવેશમાં ગોશાળા સહિત ગયા. ત્યાં શૂન્ય ગૃહમાં કાઉસગે રહ્યા, ગોશાળો બારણામાં બેઠો. તે વખતે તે ગામનો સીંહનામે રાજકૂટ પુત્ર પોતાની વિદુન્મતી દાસીની સાથે અનાચાર માટે ત્યાં આવ્યો. ગોશાળો ત્યાં છે એમ જણાઈ જવાથી પેલાએ માર બાધો, ભગવાન ત્યાંથી પાત્રાલક ગામમાં ગયા, ત્યાં પણ શૂન્યગૃહમાં કાઉસગે રહ્યા, રાત્રિએ સ્કંદક નામનો ગામનો રાજકૂટપુત્ર પોતાની દાસી દન્તિ-લિકાનીસાથે અનાચાર માટે ત્યાં આવ્યો, પૂર્વવત્ ત્યાં પણ ગોશાળાએ માર બાધો. ત્યાંથી ભગવાન કૂમારક સન્નિવેશ તરફ ગયા, ત્યાં ચંપરમણીય ઉદ્યાનમાં કાઉસગમાં રહ્યા, તેજ ગાયમાં કૂપનય કુંભારને ઘરે પાર્થનાથના સંતાનીયા મુનિચંદ્રાચાર્ય પરિવાર સહિત આવ્યા હતા, તે જિનકલ્પ અંગીકાર કરવાના હોવાથી પાંચ તુલના કરતા હતા, તેમાંની બીજી તુલના કરતા ઉપાશ્રયની બહાર ધ્યાનમાં હતા, તેમને ચોર જાણીને આરક્ષકે ગળામાંથી પકડ્યા, છેવટે દેવલોક પામ્યા, ત્યાંથી ભગવાન ચોરાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં કોટ-વાળે ચારક જાણીને હેડમાં નાંખ્યા, ફરી બહાર કાઢ્યા, ત્યાં સોમા અને જયન્તી નામે બે બહેનો પાર્થનાથના સંતાનીકમાંની હતી, તેમણે તેમને છોડાવ્યા અને આરક્ષકોએ ખમાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન પૃષ્ઠચંપાએ ગયા, ત્યાં એથું એમાયું વર્ષારાત્ર કરી, ચાર માસના ઉપવાસ

કરા, વિવિધ પ્રકારના કાચોત્સગ કરીને ત્યાંથી કૃતાંગલાએ ગયા અને દેવકુલમાં ધ્યાનમાં રહ્યા, ત્યાં સ્ત્રીવાળા અને આરંભપરિવ્રજવન્ત દ્રરિદ્રસ્થવિરો હતા, તેઓ નૃત્ય-વાજ-ત્રથી જાગરણ કરતા હતા, ગોશાળાએ તેમની ચેષ્ટા કરી તેથી તેઓએ તેને બહાર કાઢી મૂક્યો. ભગવાન ત્યાંથી આવસ્તી નગરીએ ગયા અને બહાર કાચોત્સર્ગમાં રહ્યા, તે નગરીમાં પિતૃદત્તની સ્ત્રી શ્રીભદ્રા મરેલા બાળકને જન્મ આપતી, તેણે શિવદત્ત નૈમિત્તિકને બાળક જીવવાનો ઉપાય પૂછ્યો, શિવદત્તે મરેલા બાળકને રાંધીને કોઈ તપસ્વીને ખવરાવવાનું કહ્યું, તેણીએ તે પ્રમાણે કર્યું, અને ગોશાળાને વહોરાવ્યું પછી વમન કરવાથી નખ-વાળાદિ જોઈને ખબર પડતાં તેનું ઘર શોધવા આવ્યો, પણ બાળક બદલી નાખ્યું તેથી તે જાણી શક્યો નહી, છેવટે ગુરૂપ્રતાપે તેનો વાસ અગ્નિથી સળગાવ્યો. ભગવાન ત્યાંથી હરિદ્રાક ગામે ગયા, અને મોટા હરિદ્રાક વૃક્ષની નીચે પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, જતા-આવતા લોકોએ અગ્નિ સળગાવ્યો, તે સળગતો સળગતો ભગવન્ત પાસે આવ્યો, ભગવન્તના પગ બળી ગયા, ગોશાળો ભાગી ગયો. ત્યાંથી ભગવાન નંગલા ગામે ગયા, ગોશાળો પણ ત્યાં ગયો. ગોશાળાએ રમતા બાળકોને આંખો કાઢીને ભય પમાડ્યા, ત્યાંથી ભગવાન આવર્ત ગામ ગયા. ત્યાં પણ ગોશાળાએ તેમજ કર્યું, આથી લોકોએ ભગવન્તને તેના ગુરૂને મારો એમ ધારી મારવાનો વિચાર કર્યો, તેથી બળદેવની પ્રતિમા હજી ઉગામીને મારવા તૈયાર થઈ, લોકો પગે પડ્યા, અને ભગવન્તને ખમાવ્યા. ભગવાન ત્યાંથી ચોરાક સન્નિવેશમાં ગયા; ત્યાં મંડપમાં રસોઈ થતી હતી તે નીચે વળીને ગોશીલો જોતો હતો, તે લોકોએ ચોર ધારીને ત્યાં ગોશાળાને માર્યો ગુરૂ પ્રભાંય મંડપ બાળ્યો, ત્યાંથી કલંબુકા સન્નિવેશમાં ગયા, મેઘ અને કાળ હસ્તીએ ચોર બાળીને બાંધ્યા, ખબર પડતાં ભગવન્તને ખમાવ્યા. ૪૭૬ થી ૪૮૧

લાઠેસુ ય ઉવસગ્ગા ઘોરા પુણ્ણકલસા ય દો તેણા ।
 વજ્જહયા સક્કેણં મહ્ધિઅ વાસાસુ ચડમાસં ॥ ૪૮૨ ॥
 કયલિસમાગમ મોયણ મંઝલિ દહિકૂર ભગવઓ પડિમા ।
 જંવૂસંઢે ગોટ્ટીય મોયણં ભગવઓ પડિમા ॥ ૪૮૩ ॥
 તંવાણ નંદિસેણો પડિમા આરવિલ્લ વઢ્ઢણ મય ટઢ્ઢણં ।
 કૂવિય ચારિય મોક્કલે વિજયપગલ્લા ય પત્તયં ॥ ૪૮૪ ॥
 તેણેહિ પહે મહ્ધિઓ ગોસાલો માલ્લોત્તિ વાટણયા ।
 મગવં વેસાલીણ કમ્માર વણેણ દેવિંદો ॥ ૪૮૫ ॥
 ગામાગ વિહેલ્લગ જવલ્લ તાવમી ઉવમમાવમાણગુરં ।
 હટ્ટેણ સાલિસીસે ત્રિગુલ્લમાણન્ન લોગોત્તી ॥ ૪૮૬ ॥

ત્યાંથી ભગવાન પણા કામની નિર્જરા કર્યા માટે નાના પાંચ દેવોને લઈને નંગલા ત્યાં ચોર ઉપસર્ગ થયા; ત્યાંથી દેવકુલમાં ગામે આવ્યા. માર્ગમાં તે દેવોને જાણવાના ગુરૂનથી અપમાન થયેલા માનીને તેમને મારવા કાચ્યો, અને તેને તે વાજ ત્રીજાની નાખ્યા. ત્યાંથી વિહાર કરતા આવડેને બહાર નગરીમાં આવ્યા, અને તેમને રાજાને રાજ્ય કરી પાંગમી વર્ષાસ્તુ વિનાવી. ત્યાંથી ભગવાન કૃત્તિકા નગરમાં ગયા, તે નગરમાં દર્શિ-કુરુત્તોજાન મહારાજનાવાન પ્રતિમા હતી, તેને મારવાની યોજના કરવામાં આવી હતી, તેને જાણીને ભગવાન ત્યાંથી પસાર થયા.

ગામે ગયા.ત્યાં પણ ગોશાળાને તેવુંજ દહિ ને ચોખાનું ભોજન મળ્યું, અને ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા. ત્યાંથી ભગવાન તમ્બાકુ ગામે ગયા, ત્યાં પાર્શ્વનાથના સંતાનીયા સ્થવીર-બહુશ્રુત મુનિ ચોથી તુલના કરી રહ્યા હતા, તેમને રાત્રિના વખતે આરક્ષકના પુત્રે ચોર જાણીને મારી નાંખ્યા. ભગવાન ત્યાંથી કૂંપકા સન્નિવેશમાં ગયા. ત્યાં લોકોએ ચોર જાણીને બન્નેને બાંધ્યા, વિજયા અને પ્રગટલાએ તીર્થકર જાણીને બન્નેને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન વિશાલા નગરી તરફ ચાલ્યા, ગોશાળો અહીંથી જુદા પડ્યો, માર્ગમાં ચોરોએ ગોશાળાને જોયો, અને પકડ્યો, ભગવન્ત પ્રતાપે છુટીને પ્રભુને શોધતો વિશાળાએ ગયો. ત્યાં ભગવાન કર્મકરની શાળામાં ધ્યાનમાં રહ્યા. ત્યાં કોઈ કારીગરે છ માસ બિમારી ભોગવી સુંદર આયુધ બનાવવાને સારી તિથીએ આવી આરંભ કર્યો, તેવ.માં ભગવન્તને જોઈને અમંગળ થએલું જાણી ધણના પ્રહારથી ભગવાનને મારવા ઉદ્યુક્ત થયો, ધન્દ્રે નિમેષ માત્રમાં ત્યાં આવી, તેજ ધણ તેનાપર પાડ્યો અને મારી નાખ્યો. ત્યાંથી ભગવાન આમાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં બિલેલક ઉદ્યાનમાં પ્રતિમા ધારણ કરી રહેલા ભગવન્તનો બિલેલક યદ્યે મહિમા કર્યો. ત્યાંથી શાલિશિર્ષ ગામે ગયા, ઉદ્યાનમાં પ્રતિમા ધરી સ્થીર રહ્યા, ત્યાં કટપૂતના વ્યંતરીએ તાપસીનું રૂપ ધરીને અનેક ઉપસર્ગ કર્યા, ભગવન્ત ચળાયમાન ન થય. છેવટે શાન્ત થઈને સ્તુતિ કરી ચાલી ગઈ. ત્યાં છઠ્ઠલક્ષ્યુક્ત વિશુદ્ધમાન ભગવન્તને લોકાવાધ જ્ઞાન થયું. ૪૮૨ થી ૪૮૬

જુગરવિ મહિઅનગરે તવં વિચિત્તં ચ છટ્ઠવાસંમિ ।

મગહાઈં નિરુવસગં મુણિ ઉવવહંમિ વિહરિત્થા ॥ ૪૮૭ ॥

આલભિઆણ વાસં કુડમે તહ દેવલે પરાહુત્તો ।

મહ્ણ દેવલસારિઅ મુહમૂલે દોસુવિ મુણિત્તિ ॥ ૪૮૮ ॥

વહુસાલગસાલવણે કહપૂઅણ પહિમ વિગ્વણોવસમે ।

લોહ્મગલંમિ ચારિય જિઅસત્તૂ ઉપ્પલે મોક્કલો ॥ ૪૮૯ ॥

તત્તો અ પુરિમતાલે વગ્ગુર ઈસાણ અચ્છણ પહિમા ।

મલ્લીજિણાયણ પહિમા ઉણ્ણાણ વંસિ વહુગોટ્ટી ॥ ૪૯૦ ॥

ગોભૂમિવજ્જલાદે ગોવક્કોવે ય વંસિ જિણુવસમે ।

રાયગિહ્સદ્ધમવાસા વજ્જભૂમી વહુવસગ્ગા ॥ ૪૯૧ ॥

પુનઃ પણ ત્યાંથી વિચિત્ર પ્રકારના તપ કરતા છઠી વર્ષાઋતુમાં ભદ્રિકા નગરીએ આવ્યા. (ત્યાં છઠા મહીને ગોશાળાનો ફરી સમાગમ થયો.) ત્યાંથી ભગવાન ઋતુબદ્ધ આઠ મહીના જોનપણે અગધદેશમાં વિહાર કરીને આલંભિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં સાતમી વર્ષાઋતુ થઈ. ત્યાંથી ભગવાન કુંડાક સન્નિવેશમાં ગયા, ત્યાં વાસુદેવના મંદિરમાં ભગવાન ધ્યાનમાં રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમાં અધિષ્ઠાન કરીને રહ્યો, પૂજારીએ આવીને માર્યો પિશાચ જાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાંથી નીકળીને ભગવાન મર્દન ગામે આવ્યા, ત્યાં બળદેવના મંદીરના ખુણામાં ભગવન્ત કાઉસગે રહ્યા, ગોશાળો પ્રતિમાના મુખમાં શુદ્ધ ભાગ મૂકીને રહ્યો, ત્યાં પણ પિશાચ જાણીને છોડી મૂક્યો. ત્યાંથી ભગવાન બહુ શાલક ગામે ગયા, ત્યાં શાલવન ઉદ્યાનમાં સક્ષિજની વ્યંતરી પ્રતિમા ધારી ભગવાનને કટપૂતનાની પેઠે ઉપસર્ગ કરીને શાન્ત થઈ મહિમા કરીને ગઈ. ત્યાંથી ભગવાન લોહાર્ગલા રાજવા-

નીમાં ગયા, ત્યાંના રાજા જિતશત્રુએ ચાર પુરુષ જાણીને બન્નેને પકડયા, ઉત્પલે તેમની આ-
જખાણ પડાવીને સુક્ત કરાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન પુરિમતાલ નગરે ગયા, ત્યાં વગ્ગુર નામના
શ્રેષ્ઠિની ભદ્રા નામે ભાર્યા વધ્યા હતી, તેણીએ બાળકની પ્રાપ્તિ માટે અનેક દેવ-દેવતાની
ભક્તિ કરી પણ કંઈ વલ્યું નહી. એક વખત શકટમુખ નામના ઉદ્યાનમાં જુજી મંદીરમાં
મધ્વીનાથ ભગવાનની પ્રતિમા જોઇ ભક્તિથી તેમને નમી, પોતાની કામના માટે પ્રાર્થના
કરી. મંદીર કરાવવાનું કહ્યું. નજીકમાં રહેલ કેાઇ ભક્તવ્યન્તરીએ તેમની તે કામના પૂર્ણ
કરી, ભદ્રા-શેઠાણી ગર્ભવતી થઇ. કામના પૂર્ણ થવાથી શેઠ-શેઠાણી મંદીર તરફ ગયા,
વચમાં ભગવન્ત રહેલા હતા, ઇન્દ્રે તેમને પ્રત્યક્ષ તીર્થકરની ભક્તિ કરવાનું કહ્યું. ત્યાંથી
ભગવાન ઊર્ણક ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં વિરૂપ વહુ-વર મળ્યાં, તેમને જોઈ ગોશા-
ળાએ હાંસી કરી, તેથી માર આધો, છેવટે સુકી દીધો. ત્યાંથી ભગવાન ગોભૂમિ તરફ
ચાલ્યા, માર્ગમાં અટવી આવતાં ગોશાલાએ ગોવાળોને મ્હેન્છે કહીને માગ પૂછ્યો,
ગોવાળોએ ક્રોધથી તેને મારી બાંધીને વાંસીના વનમાં નાંખી દીધો, જિનેશ્વરના ઉપશ-
નથી આખરે છોડી મૂક્યો. ત્યાંથી ભગવાન રાજગૃહિએ આવ્યા, ત્યાં ગાઠમી વર્ષારાત્રિ
થઈ. ત્યાંથી ભગવાન અનાર્થ દેશમાં વજ્ર ભૂમિએ ગયા, ત્યાં ધણા ઉપસર્ગો સહન કરી
નવમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ૪૯૭ થી ૪૯૧

અનિઅયવાસં સિદ્ધત્થપુરં નિલત્થંવપુચ્છ નિપ્પત્તી ।
ઉપ્પાડેઙ્ગ અણજ્જો ગોસાલો વાસવહુલાણ ॥ ૪૯૨ ॥
મગ્ગહા ગોઘ્વરગામો ગોસંઘો વેસિઆણ પાણામા ।
કુમ્મગ્ગામાયાવણ ગોસાલે ગોવણ પડદ્ધ ॥ ૪૯૩ ॥
વેસાલીણ પડિમં ડિંમ મુણિઉત્તિ તત્થ ગણરાયા ।
પૂણ્ણ સંઘનામો ચિત્તો નાવાણ મગ્ગિણિમુખો ॥ ૪૯૪ ॥
વાણિયગામાયાવણ આનંદો ઓહિ પરીસદ્ધ સહંતિ ।
સાવત્થીણ વાસં ચિત્તતવો સાણુલદ્ધિ વહિ ॥ ૪૯૫ ॥
પડિમા મદ્ધ મહામદ્ધ સઘ્ગોમદ્ધ પદ્ધમિઆ ચરરો ।
અદ્ધ ય વીસાણંદે વહુલિય તદ્ધ ઉચ્ચિણ્ણ ઝિદ્ધા ॥ ૪૯૬ ॥

તેજેલેશ્યાનો ઉપાય પ્રાપ્ત કર્યો, ભગવાનથી છુટો પડ્યો. ભગવાન ત્યાંથી વિશાળાનગરીએ ગયા, પ્રતિમા ધારણ કરી રહ્યા, બાળકોએ પિશાચ જાણી ચટકાવ્યા, ત્યાં ગણરાજ શંખનામે કોઈ સિદ્ધાર્થ રાજના મિત્રે ભગવન્તને ઝાળખીને પૂજા કરી. ત્યાંથી ભગવાન વાણિજ ગામ તરફ ચાલ્યા, માર્ગમાં ગંડીકા નદી ઉતરવાને નાવમાં બેઠા, નાવિકોએ ભાડૂ માગ્યું, તે વખતે શંખરાજનો દૂત ચિત્ર નામનો ભાણેજ નાવિક સૈન્યસહિત દૂતકાર્ય માટે ગયો હતો, તેણે ત્યાં આવી ભગવન્તને મૂકાવીને પૂજા કરી. ત્યાંથી વાણિજ્ય ગામે જઈ ગામ બહાર પ્રતિમા ધરીને રહ્યા, ત્યાં આનંદ શ્રાવકને અવધિ જ્ઞાન થયું, તેણે તીર્થકરને પરિસહ સહન કરતા જોયા, વંદના કરી અને કહ્યું, ભગવન્ થોડા વખતમાંજ કેવળ જ્ઞાન થશે. ત્યાંથી ભગવાન શ્રાવસ્તી નગરીએ ગયા, અને દસમી વર્ષાઋતુ વિતાવી. ત્યાંથી સાનુલષ્ટ ગામે ગયા, ત્યાં ભદ્રા, મહાભદ્રા, સર્વતાભદ્રા, વિગેરે પ્રતિમા વહન કરી, પછી આનંદ શ્રાવકના ઘેર બહુલિકા દાસીએ ભગવન્તને વહોરાવ્યું, અને પંચદિવ્ય પ્રગટ થયાં. ૪૯૨ થી ૪૯૬.

દઢભૂમીએ વહિઆ પેઢાલં નામ હોઈ ઉજ્જાળં ।

પોલાસચેઈયંમી ટિણગરાઈં મહાપડિમં ॥ ૪૯૭ ॥

સકો અ દેવરાયા સમાગઓ મળઈ હરિસિઓ વયળં ।

તિણિવિ લોગડસમત્યા જિણવીરમળં ન ચાલેહં ॥ ૪૯૮ ॥

સોહમ્મકપ્પવાસી દેવો સક્કસ્સ સો અમરિસેળં ।

સામાણિઅ સંગમઓ બેઈ સુરિંદં પડિનિવિટ્ઠો ॥ ૪૯૯ ॥

તેલોક્કં અસમત્યંતિ પેહ એતસ્સ ચાલળં કાહં ।

અજ્જેવ પાસહ ઇમં મમ વસગં મટ્ટજોગતવં ॥ ૫૦૦ ॥

અહ આગઓ તુરંતો દેવો સક્કસ્સ સો અમરિસેળં ।

કાસીય હવસગં મિચ્છહિટ્ઠિપ્પડિનિવિટ્ઠો ॥ ૫૦૧ ॥

ત્યાંથી ભગવાન દઢભૂમિએ ગયા, ત્યાં બહારના ભાગમાં પેઢાલ નામે ઉદ્યાન છે, તેમાં પોલાસ ચિત્રની અંદર એકરાત્રિની મહાપ્રતિમા ધરીને ઉભા રહ્યા. તે વખતે સુધર્મ સભામાં દેવરાજ ઇન્દ્રમહારાજ હાજર થઈને આ પ્રમાણે વચન બોલ્યા કે ત્રણેલોક આ વીર પ્રભુને ચળાયમાન કરવાને સમર્થ નથી, આ ઉપરથી સૌધર્મ કલ્પવાસી ઇન્દ્રનો સંગમક નામે સામાનિક દેવ ત્યાં બેઠો હતો, તેણે ઇન્દ્રને અમર્ષથી કહ્યું કે જેને ચળીત કરવાને ત્રણ લોકને પણ તમે અસમર્થ કહો છો, તેને તપ અને યોગથી ભ્રષ્ટ થઈને મારે વશ થએલ જુઓ. પછી ઇન્દ્રનો તે સામાનિકદેવ અમર્ષથી સત્વર ત્યાં આવ્યો, અને પ્રતિનિવિષ્ટ મિથ્યાદાષ્ટ તેણે ઉપસગ કરવા માંડ્યા. ૪૯૭ થી ૫૦૧

ધૂલી પિવીલિઆઓ ઉદંસા ચેવ તહય ઉળ્હોલા ।

વિંહુય નહલા સપ્પા ય મૂસગા ચેવ અટ્ટમગા ॥ ૫૦૨ ॥

હત્થી હત્થીણિઆઓ પિસાયણ ઘોરુવ વગ્ધો ય ।

થેરો થેરોઈ સુઓ આગચ્છઈ પક્કળો ય તહા ॥ ૫૦૩ ॥

લોકોને જણાવ્યું. તે વખતે ત્યાં મહાભૂતિ નામે ઇન્દ્રજલિક હતા તેણે ભગવન્તને ઓળખીને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન મોસલિ ગામે ગયા, ત્યાં પણ તેવુંજ કર્યું, ગામના લોકોએ શીક્ષા કરવા માંડી ત્યાં ભગવન્તના પિતાના મિત્ર સુમાગધે મુકાવ્યા. તોસલિ ગામમાં ગયા, ત્યાં ચોર જાણીને દોરડે બાંધી અધર લટકાવવા માંડ્યા, સાતવાર દોરડું તુટી ગયું, તેથી નિર્દોષ જાણી છોડી મૂક્યા. ત્યાંથી સિદ્ધાર્થપુરે ગયા, ત્યાં ચોર જાણીને પકડ્યા, કૌશિક નામના અશ્વના વેપારીએ ઓળખીને છોડાવ્યા. ત્યાંથી ભગવાન વ્રજગામે ગયા, આહાર માટે ગામમાં જતાં પ્રભુએ વિચાર્યું કે દીર્ઘકાળ ઉપસર્ગ કરીને દેવ ગયો. માર્ગમાં તે દેવે અનેસણાકરી તેથી ભગવાન પ્રતિમા ધરીને ઉભા હતા, દેવે અવધિજ્ઞાનથી ભગવન્તના પરિણામ જોયા, અને બીજે દીવસે ઉપશાન્ત થઈ બોલ્યો કે ૫૦૭ થી ૫૧૧

વચ્ચહ હિંદહ ન કરેમિ કિંચિ ઇચ્છા ન કિંચિ વત્તવો ।

તત્થેવ વચ્છવાલી થેરી પરમન્ન વસુહારા ॥ ૫૧૨ ॥

છમ્માસે અણુવદ્ધં દેવો કાસીય સો ઉ ઉવસગ્ગં ।

દઢ્ઢૂગ વયગ્ગામે વંદિય વીરં પઢિનિયત્તો ॥ ૫૧૩ ॥

દેવો ચુ(ઠિ)ઓ મહિંદઠોઓ વરમંદરચૂલિયાઈ સિહરંમિ ।

પરિવારિઉ સુરવહૂહિં આડંમી સાગરે સેસે ॥ ૫૧૪ ॥

આલભિયાણ હરિ વિજ્ઞૂ જિણસ્સ મત્તીઈ વંદઓ ણ્હ ।

મગવં પિયપુચ્છા જિય ઉવસગ્ગત્તિ થેવમવસેસં ॥ ૫૧૫ ॥

હરિસહ સેયવિયાણ સાવત્થો સ્વંદપડિમ સક્કો ય ।

ઓયરિઉં પઢિમાણ લોગો આઉટ્ઠિઓ વંદે ॥ ૫૧૬ ॥

ભગવન્ ! હવે ગોચરી માટે જાઓ, હું કંઈ પણ ઉપસર્ગ નહીં કરું. ભગવન્તે કહ્યું, હું કોઈના કહેવાથી નહીં જાઉં, મારી ઇચ્છાથી જઈશ અથવા નહિ જાઉં. બીજે દિવસે તેજ ગોકુળમાં વાછરડા પાળનારી વૃદ્ધાએ પરમાત્મથી ભગવન્તને પ્રતિલાભ્યા, તેથી ત્યાં દિવ્ય થયાં વસુધારા થઈ. છ માસ પચન્ત નિરન્તર ઉપસર્ગ કરીને ભગવન્તને નિશ્ચળ જોઈને તે દેવ વ્રજગામમાં વાંદીને પોતાના સ્થાને પાછો ફર્યો. ઇન્દ્ર મહારાજે તિરસ્કાર કરીને તે મહર્ષિક દેવને તેની દેવાંગના અને પરિવાર સહિત ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો, તેથી તે મેરૂપર્વતની ચૂલિકાના શિખરપર જઈ રહ્યો, તે વખતે તેનું આયુષ્ય એક સાગરોપમમાંથી કેટલુંક બાકી હતું. તે પછી ભગવાન વ્રજગામથી આલંભિકા નગરીએ ગયા. ત્યાં વિદ્યુતકુમારેન્દ્ર જિનેશ્વરને ભક્તિથી વંદન કરવા આવ્યો અને બોલ્યો, ભગવાન્ ! આપને સુખ શાતા પુણ્યું, આપ ઉપસર્ગો તરી ગયા છે, આવરણ થોડુંજ બાકી છે, થોડાજ કાળમાં કેવળજ્ઞાન થશે. ત્યાંથી ભગવાન શ્વેતાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં હરિસહ સુખશાતા પૂજવા આવ્યો. ત્યાંથી ભગવાન શ્રાવરતી નગરીએ ગયા, ત્યાં સ્કંદની પ્રતિમાનો લોકો મહોત્સવ કરતા હતા, તે જોઈ ઇન્દ્ર તે પ્રતિમામાં દાખલ થયો, તેથી તે પ્રતિમા સ્વયંભગવન્ત પાસે ગઈ, અને ભગવન્તને વંદન કરવા લાગી, તેથી લોકોએ દેવાધિદેવ જાણીને ભગવન્તનો મહિમા કર્યો. ૫૧૨ થી ૫૧૬.

કોસંવી ચંદમૂરોયરણં વાણારસીય સક્કો ઉ ।

રાયગિહે રૂંસાણો મહિલા જણઓ ય ધરણો ય ॥ ૫૧૭ ॥

વેસાલિ ભૂયણંદો ચમરુપ્પાઓ ય સુંસુમારપુરે ।
 મોગપુરિ સિંદકંદગ માર્હિંદો સ્વત્તિઓ કુણતિ ॥ ૫૧૮ ॥
 વારણ સળંકુમારે નંદીગામે પિરસહા વંદે ।
 મેઢિયગામે ગોવો વિત્તાસણયં ચ દેવિંદો ॥ ૫૧૯ ॥
 કોસંવિણે સયાણીઓ અભિગ્રહો પોસવહુલ પાડિવૈ ।
 ચાહમ્માસ મિગાવૈ વિજય સુગુત્તો ય નંદા ય ॥ ૫૨૦ ॥
 તચ્ચાવાઈ ચંપા દહિવાહણ વસુમૈ વિજયનામા ।
 ધળવૈ મૂલાલોચણ સંપુલદાણે ય પદ્મજા ॥ ૫૨૧ ॥

ત્યાંથી ભગવાન કૌશાંબી નગરીએ ગયા, ત્યાં ચંદ્ર-સૂર્યે ઉતરીને ભગવન્તને મહિમા કર્યો. ત્યાંથી વાણારશીએ ગયા, ત્યાં ઇન્દ્રે સુખશાતા પૂછી વંદના કરી, ત્યાંથી રાજગૃહિએ ગયા, ત્યાં ઈશાનેન્દ્રે ભગવન્તને સુખશાતા પૂછી, ત્યાંથી મિથિલા નગરીએ ગયા, ત્યાં જનક રાજાએ પૂજા કરી અને ધરણેન્દ્રે શાતા પૂછી. ત્યાંથી વિશાખાનગરીએ ગયા, ત્યાં ભૂતાનન્દે શાતા પૂછી (અહીં અગ્નીઆરમી વર્ષારાત્રિ થઈ) ત્યાંથી મુગુમાર પુરે ગયા, ત્યાં ચમરેન્દ્રને ઉત્પાત થયો. ત્યાંથી ભોગપુરે ગયા ત્યાં માહેન્દ્ર નામનો ક્ષત્રિય ખજૂરી લઈ ભગવન્તને મારવા દોડ્યો, તે વખતે વંદન કરવા આવેલા મનન્દુર મારેન્દ્રે અટકાવ્યો અને ભય પમાડ્યો. ત્યાંથી ભગવાન નંદી ગામે ગયા, નંદી નામે ભગવાનના પિતાનો મિત્ર હતો તેણે ભગવન્તને આવીને વંદના કરી. ત્યાંથી ચંદીકા ગામે ગયા, ત્યાં કુર્મારગામની પેઠે ગોવાળે ભગવન્તને ઉપચાર કરવા માંડ્યા, તેમને ઇન્દ્રે ત્રાસ પમાડી કાઢી મૂક્યા. ત્યાંથી ભગવાન કૌશાંબી નગરીએ ગયા. ત્યાં શતાનીક રાજા, મૃગાવતી રાણી, વિજયમુગુરુ અમાત્ય, નંદા તેની બાઈ. તત્તવાવાદી નામે ધર્મપાઠક, ધનાવહ શેઠ, મૂલા નામે તેની મી રહેતાં હતાં તે વખતે ત્યાં પોસ વદી પ્રતિપદાએ ચતુર્વધ અભિગ્રહ લઈને ભગવન્ત ભિક્ષા માટે હતાં હતાં. પણ અભિગ્રહ પૂર્ણ થતો નહિ, છેવટે ચંપાનગરીના દ્વિવાદન રાજાની પુત્રી વસુમતી (ચંદનબાળા) ધનવહુને ત્યાં દાસી તરીકે હતી તેની પાસે અભિગ્રહ પૂર્ણ થયો. ત્યાંથી બાહલા ભિક્ષા લીધી. ૫૧૬ થી ૫૨૧

તત્તો સુમંગલાણે સળંકુમાર મુછેત્તણ ય માર્હિંદો ।
 પાલગ વાહલવણિણે અમંગલે અપ્પણો અગ્નિજા ॥ ૫૨૨ ॥
 ચંપા વાસાવાસં જવસોંદે સાહદત્ત પુન્નહા વ ।
 વાગરણ દુહ પણસણ પચ્ચવણે વ. દુગ્ધિં ૩ ॥ ૫૨૩ ॥
 જંમિયગામે નાણમ્મ ઉપ્પયા ગગરેંદ્ર દેવિંદો ।
 મિંદિયગામે ચમરો વંદણ વિવપુન્નત્તે મુગુ ॥ ૫૨૪ ॥
 હમ્માણિ ગોવ કહમ્મલ પદેન્નયં મહિમ્મણે પામણ ॥
 સ્વરઓ વિજ્ઞો સિદ્ધન્થ વાનિવરો નાંચરણે ॥ ૫૨૫ ॥

ત્યાંથી નીહળીને ભગવાન સુમંગલ અને અમંગલ બંને મળ્યાં તેથી મનન્દુર નામે

શાતા પૂછી, ત્યાંથી સુક્ષેત્ર ગામે ગયા, ત્યાં આહેન્દ્ર શાતા પૂછવા આવ્યો, ત્યાંથી પાલક ગામે ગયા, ત્યાં વાતબળ વણિક મુસાફરીએ જતો હતો તે ભગવન્તના શુકનથી અમંગળ માનીને યોતાની તરવારથી મારવા આવ્યો. તેને સિદ્ધાર્થ દેવે મારી નાંખ્યો. ત્યાંથી ભગવાન ચંપાનગરીએ ગયા, ત્યાં ચક્ષેન્દ્રે શાતા પૂછી ને સ્વાતિદત્ત ગ્રામ્યે પૃચ્છા કરી, ભગવન્તે તેને બે પ્રકારનો ઉપદેશ અને બે પ્રકારનું પ્રત્યાખ્યાન કર્યું. ત્યાંથી ભગવાન જલિકા ગામે ગયા, ત્યાં ઇન્દ્રે આવીને જ્ઞાનોત્પત્તિનો કાળ કહ્યો, ત્યાંથી મિન્દિકા ગામે ગયા, ત્યાં ચમરેન્દ્રે આવી વંદના કરી અને શાતા પૂછી, ત્યાંથી ભગવાન પન્માણી ગામ ગયા, ગામ બહાર પ્રતિમા ધરીને રહ્યા, ગોવાળ તેમને બળદ ભળાવી ગામમાં ગયો, બળદ અટવીમાં ચાડ્યા ગયા, ગામમાં ગએલા ગોવાળે આવી ભગવન્તને પૂછ્યું, ભગવન્ત જ્ઞાન રહ્યા, આથી કુપિત થઈ ગોવાલે ભગવન્તના કાનમાં બે શલાકા બેસારી દીધી. સમભાવ ધારી ભગવાન ત્યાંથી મધ્યમા નગરી-એ ગયા, ત્યાં ખરક વૈદ્ય અને સિદ્ધાર્થ વણિકે તે શલાકા બહાર કાઢી. પરર થી પરપ.

॥ ઉપસર્ગો સમાપ્ત થયા. ॥

જંભિય વહિ ઉજુવાલિય તીર વિયાવત્ત સામસાલ અહે ।

છટ્ટેણુકુડુયસ્સ ડ ઉપ્પન્નં કેવલં નાણં ॥ ૫૨૬ ॥

જો ય તવો અણુચિન્નો વીરવરેણં મહાણુભાવેણં ।

છડમત્થકાલિયાણ અક્કમં કિત્તિહસામિ ॥ ૫૨૭ ॥

જવ કિર ચાડમ્માસે છકિર દોમાસિણ ઉવાસીય ।

વારસ ય માસિયાઈં વાવત્તરિ અદ્દમાસાઈં ॥ ૫૨૮ ॥

ણગંઃકિર છમ્માસં દો કિર તેમાસિણ ઉવાસીય ।

અદ્દહાઝ્જાઝ દુવે દો ચેવ દિવહ્હમાસાઈં ॥ ૫૨૯ ॥

મહં ચ મહામહં પડિમં તત્તો ય સવ્વઓમહં ।

દો ચત્તારિ દસેવ ય દિવસે ઠાસીય અણુવહ્હં ॥ ૫૩૦ ॥

ગોયરમભિગ્ગહજુયં સ્વમણં છમ્માસિયં ચક્રાસીય ।

પંચદિવસેહિ ઝળં અવ્વહિઓ વચ્છનંયરીણ ॥ ૫૩૧ ॥

દસ દો ય કિર મહપા ઠાઝં મુણી ણગરાઝયં પડિમં ।

અટ્ટમભત્તેણ જઈં એકેકં ચરમરાઈંયં ॥ ૫૩૨ ॥

દો ચેવ ય છટ્ઠસણ અઝ્ઞાતાસે ઉવાસિયા ભગવં ।

ન કયાઝ નિચ્ચમત્તં ચડત્થમત્તં ચ સે આસિ ॥ ૫૩૩ ॥

વારસ વાસે અહિણ છં મત્તં જહ્ઝયં આસિ ।

સવ્વં ચ તવોક્કમ્મં અપાણયં આસિ વીરસ્સ ॥ ૫૩૪ ॥

જલિકા ગામની બહાર, ઋણુવાલુકા નદીના તીરે, વૈયાવૃત્ય (જર્ણ) ચૈત્યની સમીપે શાલવૃક્ષની નીચે ઉત્કટિકાસને છકુ ભક્ત યુક્ત ભગવન્ત હતા ત્યારે તેમને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. મહાનુભાવ વીર પ્રભુએ ઇન્દ્રસ્થ અવસ્થામાં જે તપ કર્યું, તે હવે અનુક્રમે

કહીયું. નવ ચાતુર્માસિક, છ દ્વિમાસિક, બાર એક માસીક, બહોંતેર પાક્ષિક, એક છ માસિક
બે ત્રિમાસિક, બે અઢીમાસિક, બે દોઢ માસિક, બે દિવસ નિરન્તર ભદ્રા, ચાર દિવસ મહા-
ભદ્રા, અને તે પછી દસ દિવસ સર્વતોભદ્રા નામે પ્રતિમા ધારી સ્થિર રહ્યા. પીડા
રહિત કૌશાંબી નગરીમાં છ મહીનામાં પાંચ દિવસ નૂન કાળ પર્યન્ત ગોચરી કરતાં અ-
ભિબ્રહ્મ યુક્ત ઉપવાસ કર્યા. ગૌતમપણે તે મહાત્માએ બાર એક રાત્રિની પ્રતિમાઓ કરી,
અષ્ટમ ભક્તે છેલ્લી એક ચરમ રાત્રિની કરી. બશેાં ઓગણસાઠ છડે કરી ભગવાન ઉપોષિત
હતા, તેમને કદી પણ નિત્ય ભોજન અથવા એક ઉપવાસ ન હતો. બાર વર્ષથી અધિકકાળ
પર્યન્ત જઘન્યથી છટ્ઠભક્તનું તપ હતું, વળી વીરપ્રભુને બધુંએ તપકર્મ પાણી પીધા
વિનાનું હતું. ૫૩૪

તિણિ સર્વ દિવસાણં અરુણાવન્નં તુ પારણાકાલો ।

ઉત્કુલુય નિસેજ્ઞાણં ટિયપડિમાણં સર્વં બહુણ ॥ ૫૩૫ ॥

પવજ્ઞાણં પઢમં દિવસં એત્થં તુ પક્કિલ્લવિત્તાણં ।

સંકલિયંમિ ઉ સંતે જં લલ્લં તં નિસામેહ ॥ ૫૩૬ ॥

વારસ ચેવ ચ વાસા માસા છ ચેવ અદ્દમાસો ય ।

વીરવરસ્સ ભગવઓ એસો છુડમત્થપરિયાઓ ॥ ૫૩૭ ॥

એવં તવોગુણરઓ અણુપુલ્લેણં મુળી વિહરમાણો ।

ઘોરં પરિસહચમું અહિયાસિત્તા મહાવીરો ॥ ૫૩૮ ॥

ઉપ્પન્નંમિ અણંતે નદ્દંમિ ય છાઉમત્થિયે નાણે ।

રાઈએ સંપત્તો મહસેણવર્ણમિ ઉજ્જાણે ॥ ૫૩૯ ॥

અમરનરરાયમહિઓ પત્તો ધમ્મવરચક્કવટ્ઠિત્તં ।

વિયંપિ સમોસરણં પાવાણં મજ્ઞિમાણં ઉ । ॥ ૫૪૦ ॥

તત્થ કિલ સોમિલજ્જોત્તિ માહણો તસ્સ દિવલ્લકાલંમિ ।

પડરા જણજાણવયા સમાગયા જન્નવાડંમિ ॥ ૫૪૧ ॥

એગંતે ય વિવિત્તે ઉત્તરપાસંમિ જન્નવાડસ્સ ।

તો દેવદાણવિંદા કરેંતિ મહિમં જિણિંદસ્સ ॥ ૫૪૨ ॥

ભવણવડ્ઢ વાણમંતર જોડસવાસી વિમાણવાસી ય ।

સવિહિલ્લે સપરિસા કાસી નાણુપ્પયામહિમં ॥ ૧૧૫ ॥ માં ॥

ત્રણસોને ઓગણ પચાસ દિવસ પારણાનો કાળ હતો, તથા ઉત્કુલિકા નિષદ્યા વિગેરે
સ્થિતપ્રતિમાઓ સેંકડો ગમે કરી. પ્રવ્રજ્યાના પ્રથમનો દિવસ આ કહેલા દિવસોમાં
મેળવીને એકઠા કરતાં જે પ્રાપ્ત થાય તે સાંમળો. બાર વર્ષ અને સાડા છમાસ
એટલો વીર ભગવાનનો છદ્મસ્થકાળ છે. એ પ્રમાણે તપગુણમાં રક્ત મુનિ મહાવીર દેવ
ભાર પરિસહની સેનાને સહન કરીને અનુક્રમે વિહાર કર્યા લાગ્યા. અનંતજ્ઞાન ઉત્પન્ન
થયું અને છાક્ષિસ્થંક જ્ઞાન નષ્ટ થયું, પછી રાત્રિએ મહાસેનવન નામના ઉદ્યાને આવ્યા,
ત્યાં દેવોએ સમવસરણ કર્યું. દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રોએ પૂજિત, ઉત્તમ ધર્મનું ચક્રવર્તિપણું
પામેલા એવા ભગવાનનું પુનઃ બીજું સમવસરણ મધ્યમાપાપા નગરીમાં થયું, ત્યાં સોમિ-

હાર્ય નામે બ્રાહ્મણ હોતો. તેની યજ્ઞદીક્ષા કરવાની વખતે નગરવાસીઓ અને દેશવાસીઓ યજ્ઞભૂમિમાં આવ્યા હતા. તે વખતે યજ્ઞભૂમિની ઉત્તર બાજુએ એકાન્ત વિવિક્ત પ્રદેશમાં દેવ-દાનવેન્દ્ર જિનેશ્વરનો મહિમા કરતા હતા. ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષિ, અને વૈમાનિક દેવો પોતાની પર્ષદા અને સર્વ ઋદ્ધિ સહિત જિનેન્દ્રના જ્ઞાનોત્પત્તિનો મહોત્સવ કરવા લાગ્યા. ૫૩૫ થી ૫૪૨, ૧૧૫ લા.

હવે સમવસરણ સંબંધી નવ દ્વારો કહે છે.

સમુસરણે કેવદ્ રૂઢ પુચ્છ વાગરણ સોયપરિણામે ।

દાણં ચ દેવમલ્લે મલ્લણયણે ઉવરિ તિત્થં ॥ ૫૪૩ ॥ દારગાહા ॥

જત્થ અપુહ્વોસરણં જત્થ વ દેવો મહદ્દિઠ્ઠો એહ ।

વાઓદયપુષ્પવદ્ધલપાગારતિયં ચ અભિઓગા ॥ ૫૪૪ ॥

મણિકળગરયણચિત્તં ભૂમીભાગં સમંતઓ સુરભિં ।

આજોઅણંતરેણં કરેતિ દેવા વિચિત્તં તુ ॥ ૫૪૫ ॥

વેંટટ્ટાઈં સુરભિં જલથલયં દિઘ્વકુસુમણીહારિં ।

પરંતિ સમન્તેણં દસદ્ધવણ્ણં કુસુમેવાસં ॥ ૫૪૬ ॥

મણિકળગરયણચિત્તં ચતુદ્ધિસિં તોરણે વિહંતિ ।

સચ્છત્તસાલમંજિયમયરદ્ધયચિંધસંઠાણે ॥ ૫૪૭ ॥

તિન્નિ ય પાગારવરે રયણવિચિત્તે તહિં સુરગણિંદા ।

મણિકંચળકવિસીસગવિભૂસિણે તે વિહંતિ ॥ ૫૪૮ ॥

અભંતરમજ્જવહિં વિમાણજોઙ્ઘવળાહિવકયા ઉ ।

પાગારા તિન્નિ ભવે રયણકળગે ય રયણ ય ॥ ૫૪૯ ॥

મણિરયણહેમયાવિય કવિસીસા સઘરયણિયા દારા ।

સઘરયણામયચ્ચિય પઢાગધયતોરણવિચિત્તા ॥ ૫૫૦ ॥

સમવસરણવિધિ, કેટલા સામાયિકની પ્રરૂપણા, ભગવન્તના રૂપનું વર્ણન, પૃથ્વી, ઉત્તર, શ્રોતૃપરિણામ, વૃત્તિદાન, દેવમાલ્ય, માલ્યાનયનવિધિ અને પ્રથમ પૌરિષી વીત્યા બાદ ગણધરની દેશના એ નવ દ્વાર કહેવાશે. જ્યાં પૂર્વે સમવસરણ ન થયું હોય, અને જ્યાં મહર્દ્ધિક દેવો આવે, ત્યાં વાયુ, ઉદકવદ્ધલ, અને પુષ્પવદ્ધલ વિકુર્વીને આલિયોગીક દેવો ત્રણ પ્રકાર કરે છે. મણિ-કનક-અને રત્નથી વિચિત્ર પ્રકારના ભૂભાગને સર્વ દિશાઓમાં સુગંધમય કરીને યોજન પર્યન્ત પૃથ્વીને દેવો વિવિધ પ્રકારની સુગંધવાળો કરે છે. વૃન્તસ્થાયિ જળ અને સ્થળમાં થએલાં અતિ ગંધ પ્રસરવાવાળાં સુવાસિત દિવ્ય પુષ્પો ચારે બાજુ વેરે છે અને પંચવર્ણ પુષ્પની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી સુંદર છત્ર, પુતળીઓ, મગરધ્વજના ચિન્હ વાળા આકારો અને મણિ કનક તથા રત્નથી જડિત તોરણો ચારે દિશામાં વિકુર્વે છે. વળી ત્યાં મણિ-કાંચનના કાંગરાથી વિભૂષિત રત્નજડિત ત્રણ પ્રકાર તે દેવસમૂહ અને ઇન્દ્રો વિકુર્વે છે. અંદરનો, મંધ્યનો, અને બહારનો એ ત્રણ પ્રકાર અનુક્રમે રત્ન, કનક, અને રજતના હોય છે, તે વૈમાનિક, જ્યોતિષ અને તે ભવનપતિ દેવોએ કરેલા હોય છે. મણિ-રત્ન અને સુવર્ણમય કાંગરાઓ પ્રથમ આદિ પ્રકારમાં વૈમાનિક આદિ દેવો કરે છે, તે સર્વ

પ્રાકરોનાં દ્વારો રત્નમય હોય છે તેમજ સર્વરત્નમય પતાકા-ફવજ-અને તોરણોથી વિચિત્ર પ્રકારે સુશોભિત કરે છે. ૫૪૩ થી ૫૫૦

तत्तो य समंतेणं कालागरुकुंदुरुक्मीसेणं ।

गंधेण मणहरेणं धूवघडीओ विउद्धंति ॥ ५५१ ॥

उक्कट्टिसीहणायं कलयलसद्देण सवओ सद्दं ।

नित्यगरपायमूले करेंति देवा णिव्यमाणा ॥ ५५२ ॥

चेद्दुम पेठछंदय आसणछत्तं च चामराओ य ।

जं चऽणं करणिज्जं करेति तं वाणमंतरिया ॥ ५५३ ॥

साधारण ओसरणे एवं जल्यडिढमं तु ओसरइ ।

एककुचिय तं सत्वं करेइ भयणा उ इयरेसिं ॥ ५५४ ॥

सुरोदयपच्छिमाए ओगाहंतीए पुत्रओऽईह ॥

दोहिं पउसेहिं पाया मग्गेण य होइ सत्तन्ने ॥ ५५५ ॥

आयाहिण पुवमुहो तिदिसिं पडिरुवगा उ देवकया ।

जेदृगणी अन्नो वा दाहिणपुर्वे अदूरमि ॥ ५५६ ॥

जे ते देवेहिं कया तिदिसिं पडिरुवगा जिणवरस्स ।

त्वेसिंपि तप्पभावा तथाणुरूवं हवइ रूवं ॥ ५५७ ॥

तित्थाइसेस संजय देवी वेमाणियाण समणीओ ।

भवणवड् वाणमंतर जोइसियाणं च देवीओ ॥ ५५८ ॥

केवलिणो तिउणं जिणं तित्थपणामं च मग्गओ तस्स ।

मणमादीवि^३णसंता वयंति सट्टाण सट्टाणं ॥ ५५९ ॥

भवणवई जोइसिया बोद्धवा बाणमंतरसुरा य ।

वेमाणिया य मणुया पयाहिणं जं च निस्साए ॥ ५६० ॥

તે પછી મનોહર ગંધવાળા કુંદરૂક સીંચ કાલાગર ધૂપની ધૂપ ઘટીકાઓ સર્વ બાળુએ વિકુર્વે છે, અને ત્યાં તીર્થંકર પાદમુળમાં નમીને સર્વ દેવો સર્વ દિશાઓમાં કલકલ શબ્દથી ઉત્કૃષ્ટ સીંહનાદ કરે છે, અશોકવૃક્ષ પીઠિકા દેવચ્છદંદ, સીંહાસન, છત્ર, ચામર અને બીજું પણ જે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે સર્વ વાણવ્યંતર દેવો કરે છે. સાધારણ સમવસરણમાં એ પ્રમાણે થાય છે, પણ જ્યાં ઋદ્ધિમાન દેવ આવે છે, ત્યાં તો તે એકજ સઘળું કરે છે, બીજે વખતે તો ભજના જાણવી. ઉપરોક્ત સમવસરણમાં પ્રથમ પોરિષિએ અથવા છેલ્લી પોરિષિએ પૂવ દિશાના દ્વારથી બે સુવર્ણ કમળપર પગ મૂકીને અને બીજા સાત કમળ પાછલ રહે છે તે ભગવન્ત આવે છે, અને ચૈત્યવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા કરી પૂર્વાભિ-મુખે બેસે છે, બાકીની ત્રણ દિશાઓમાં દેવકૃત તેમનાં પ્રતિરૂપો હોય છે, જ્યેષ્ઠ ગણધર અથવા બીજા કોઈ ગણધર ભગવન્તની નજીકમાં દક્ષિણ પૂર્વ દિશાના ભાગમાં (અગ્નિ કુંભમાં) બેસે છે. ત્રણ દિશાઓમાં જિનેશ્વરનાં જે દેવકૃત પ્રતિરૂપકો હોય છે, તે પણ તીર્થંકરના પ્રભાવથી તેમના જેવાજ રૂપ વાળાં હોય છે. ગણધર મહારાજ બેઠા પછી અતિશયવાળા સંયમીઓ, વૈમાનીક દેવીઓ, સાધવીઓ, અને ભવનપતિ-વાણવ્યંતર

તથા જ્યોતિષીની દેવીઓ કેવળી જિનેશ્વરને તથા ત્રણવાર તીર્થને પ્રણામ કરીને તેમજ મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓ પણ જિનેશ્વર ગણધર ને કેવાલને નમસ્કાર કરીને સ્વસ્થ સ્થાનકે યેસે છે, લવનપતિ, વ્યન્તર, અને જ્યોતિષીદેવો સાધુઓની બાજુમાં વાયવ્ય દિશામાં યેસે છે. વૈમાનીક દેવો અને મનુષ્યો પ્રદક્ષિણા કરીને ઇશાન દિશામાં સ્વસ્થાને યેસે છે. ૫૫૧-૫૬૦

સંજય વેમાણિત્થી સંજય (૩) પુલ્લેણ પવિસિડં વીરં ।

કાઉં પયાહિણં પુલ્લદક્ષિણેઃ ઠંતિ દિસિભાગે ॥ ૧૧૬ ॥ મા૦ ॥

જોડસિયભવણવંતરદેવીઓ દક્ષિણેણ પવિસંતિ ।

ચિદંતિ દક્ષિણાવરદિસિમિ તિગુણં જિણં કાઉં ॥ ૧૧૭ ॥ મા૦ ॥

અવરેણ ભવણવાસીવંતરજોડસંસુરા ય અડગંતું ।

અવરુત્તરદિસિભાગે ઠંતિ જિણં તો નમંસિત્તા ॥ ૧૧૮ ॥ મા૦ ॥

સમાહિંદા કપ્પસુરાં રાયા ણરણારીઓ ઉદીણેણં ॥

પવિસિત્તા પુલ્લુત્તરદિસીઈ ચિદંતિ પંજલિઆ ॥ ૧૧૯ ॥ મા૦ ॥

एकोकीय दिसाए तिगं तिगं होइ सन्निविद्ध तु ।

आदि चरिम विमीस्सा थीपुरिसा सेसपत्तेयं ॥ ५६१ ॥

एतं मइड्ढियं पणिवयंति ठियमवि वयंति पणमंता ।

णवि जंतणा ण विकहा ण परोप्पर मच्छरो ण भयं ॥ ५६२ ॥

विइयंमि होंति तिरिया तंइये पागारमंतरे जाणा ।

पागारजंढे तिरियाडवि होंति पत्तेय मिस्सा वा ॥ ५६३ ॥

सव्वं च देसविरतिं सम्मं घेच्छंति व होंति कहणाउ ।

इहरा अमूढलक्खो न कहेइ भावस्सइ ण तं च ॥ ५६४ ॥

સાધુઓ, વૈમાનીક દેવીઓ અને સાધ્વીઓ પૂર્વ તરફથી દાખલ થઈ વીરપ્રભુને પ્રદક્ષિણા કરીને અગ્નિકોણે યેસે છે. જ્યોતિષિ, લવનપતિ, અને વ્યન્તરની દેવીઓ દક્ષિણ બાજુ દાખલ થઈ જિનેશ્વરને ત્રણ વાર પ્રણામ કરીને નૈઋત્ય કોણે યેસે છે. લવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષિ દેવો પાશ્વર તરફથી આવી જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને વાયવ્ય કોણે યેસે છે. ઈન્દ્ર સહિત કલ્પના દેવો, રાજાઓ, મનુષ્યો અને સ્ત્રીઓ ઉત્તર દિશાથી આવીને ઇશાન કોણે યેસે છે, એકેકી દીશામાં ત્રણ ત્રણ સંનિવિષ્ટ હોય છે, આદિ અને છેલ્લી દિશામાં મિશ્રિત હોય છે, અને બાકીની બે દિશામાં પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષો હોય છે. અલ્પ ઋદ્ધિવાળા દેવો પૂર્વે બેઠેલા હોય તેઓ આવતા મહદ્ધિક દેવને પ્રમાણ કરે છે, અને પૂર્વે બેઠેલા મહદ્ધિકને પાછળથી આવે તે પણ પ્રણામ કરીને જાય છે. વળી ત્યાં ચંત્રણા (ખીડા) નથી હોતી, વિકથા નથી હોતી, પરસ્પર મત્સર નથી હોતો, તેમજ ભય પણ નથી હોતો. ખીજા પ્રાકારમાં તિર્યચો હોય છે, ત્રીજા પ્રાકારની અંદર વાહનો હોય છે, અને પ્રાકારની બહાર તિર્યચો પણ હોય છે, તેમજ બધા મિશ્રિત પણ હોય છે. ભગવન્તની દશનાથી સવ વિરતિ, દશવિરતિ, અથવા સમ્યક્ત્વ, એમાંનું ગમે તે એક સામાયિક કોઈપણ ગ્રહણ કરે છે, અન્યથા-એમ ન હોય તો ભગવાન અમૂઢલક્ષ ન કહે છે. ૫૬૧ થી ૫૬૪

મણુષ્ય ચતુર્મુખયરં તિરિષ્ઠિતિ તિન્નિ વ દુવે વ પદિવજ્જે ।

જહ નત્થિ નિયમસો ચ્ચિય સુરેસુ સંમત્તપદિવત્તી ॥ ૫૬૫ ॥

તિત્થપણામં કાર્ઠં કહેહ સાહારણેણ સદ્દેણં ।

સવેસિં સણ્ણીણં જોયણનીહારિણા ભગવં ॥ ૫૬૬ ॥

તપ્પુવિયા અરહયા પૂઠ્ઠપૂયા ઉ વિણયકમ્મં ચ ।

કયકિચ્ચોઽવિ જહ કહં કહણ્ણમણ તહા તિત્થં ॥ ૫૬૭ ॥

જત્થ અપુવોસરણં ન દિટ્ઠપુવં વ જેણ સમણેણં ।

વારસાહિં જોયણેહિં સો ઇહ અણાગમે લહુયા ॥ ૫૬૮ ॥

સવસુરા જહ રૂવં અંગુટ્ઠપમાણયં વિરુવેજ્જા ।

નિણપાયંગુટ્ઠં પહ્ણ સોહણ તં જાહિંગાલો ॥ ૫૬૯ ॥

ગણહર આહાર અણુત્તરા(ય) જાવ વણ ચક્કિ વાસુ બલા ।

મંડલિયા તા હીણા છઠ્ઠાણગયા ભવે સેસા ॥ ૫૭૦ ॥

સમવસરણમાં મનુષ્યોની અંદર ચારમાંથી કોઈપણ એક સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તિર્યચોમાં બે અથવા ત્રણ સામાયિક પામનાર હોય, જે કોઈપણ જીવ કોઈપણ જાતનું સમ્યક્ત્વ પામનાર ન હોય, તો દેવોમાં અવશ્ય સમ્યક્ત્વ સામાયિકની પ્રાપ્તિ થાય છેજ. તીર્થને પ્રણામ કરીને સર્વ સંશીલવો સમજી શકે એવા ચોળન વ્યાપિ સાધારણ શબ્દવડે ભગવાન ધર્મ કહે છે. તીર્થપૂર્વક તીર્થકરપણુ હોય છે, તેથી તીર્થને નમસ્કાર કરીને અરિ-હંતો પૂજીત પૂજા અને વિનયકર્મ થાય માટે તીર્થને પ્રણામ કરે છે, જેમ કૃતકૃત્ય છતાં પણ તે ભગવાન ધર્મ કહે છે તેમ તીર્થને નમે છે. જ્યાં અપૂર્વ સમવસરણ થયું હોય, તેમ તેને જે સાધુએ પૂર્વે ન દીધું હોય, તો તે બાર ચોળનથી પણ ત્યાં આવે છે, જે ન આવે તો ચારલધુ પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે. બધાએ દેવો જે અંગુઠા જેવડું રૂપ દિવ્ય શક્તિથી વિકુર્વે તો તે અંગારાની ચેઠ જિનેશ્વરના પગના અંગુઠા આગલ શોભા ન પામે. તીર્થકરના રૂપથી ગણધર, આહારક શરીરી, અનુત્તર દેવો, ચાવત વ્યન્તર દેવો, ચક્રિ, વાસુદેવ, બળ-દેવ અને મંડળીક રાજાઓ અનુક્રમે એકેકથી અનન્તગુણ હીનરૂપવાળા હોય છે, અને બાકીના છ સ્થાનગત હોય છે. એટલે બીજાઓ છઠાણવડીયા હોય છે. ૫૬૫ થી ૫૭૦

સંઘયણરૂવસંઠાણ વણ્ણ ગહ સત્ત સાર ઉસ્સાસા ।

પમાહણુત્તરાઈં હવંતિ નામોદણ તસ્સ ॥ ૫૭૧ ॥

પગહીણં અણ્ણાસુવિ પસત્થઉદયા અણુત્તરા હોંતિ ।

સ્વયંવસમેઽવિય તહા સ્વયમ્મિ અવિગપ્પમાહંસુ ॥ ૫૭૨ ॥

અસ્સાયમાહ્યાઓ જાવિઅ અસુહા હવંતિ પગહીઓ ।

ગિંવરસલવોવ્વ પણ્ણ જ ન હોંતિ તા અસુહયા તસ્સ ॥ ૫૭૩ ॥

ધમ્મોદણ રૂવં કરેંતિ રૂવસ્સિણોઽવિ જહ ધમ્મં ॥

ગિજ્જવઓ ય સુરુવો પસંસિમો તેણ રૂવં તુ ॥ ૫૭૪ ॥

કાલેણ અસંસ્વેણવિ સંસ્વાતીતાણ સંસઈણં તુ ।

મા સંસયવોચ્છિત્તી ન હોજ્જ કમવાગરણદોસા ॥ ૫૭૫ ॥

સવત્ય અવિસમત્તં રિદ્ધિવિસેસો અકાલહરણં ચ ।

સવણ્ણપચ્ચઓઽવિ ય અર્ચિતગુણભૂતિઓ જુગવં ॥ ૫૭૬ ॥

વાસોદયસ્સ વ જહા વણ્ણાદી હોંતિ ભાયણવિસેસા ।

સવેસિંપિ સમાસા જિણમાસા પરિણમે એવં ॥ ૫૭૭ ॥

સંધયણ, રૂપ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગતિ, સત્ત્વ, સાર, અને ઉદ્યાસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ પણ તેમને તીર્થકરનામકર્મના ઉદયથી અનુત્તર હોય છે, બીજી કર્મપ્રકૃતિઓ પણ પ્રશસ્ત ઉદયવાળી હોય છે, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમમાં પણ તેવીજ રીતે હોય છે, અને ક્ષય થતાં તો વર્ણન પણ ન કરી શકાય એવી હોય છે. અશાતા વેદનીયાદિ જે અશુભ પ્રકૃતિઓ હોય છે, તે પણ દૂધમાં લીંબડાના રસના બીંદુની પેઠે તેની અશુભતા નહિં જોવાય હોય છે. ધર્મના ઉદયથી તેણે અનુપમ રૂપ હોય છે, વળી રૂપવન્ત પણ જો ધર્મ કરે છે, તો બીજાઓએ તો તે સારી રીતે કરવો જોઈએ, તથા રૂપવન્તનું વચન સર્વ કોઈ માન્ય કરે છે, તેથી ભગવન્તનું રૂપ અમે વખાણીએ છીએ. અસંખ્યાત સંશયી જીવોના સંશયનો અનુક્રમે બોલવાના દોષને લીધે અસંખ્યાતા કાળે પણ નાશ ન થાય, સર્વ જીવોપર ભગવાન સમભાવવાળા એકીકાળે સંશય છેદવાથી ગણાય, ઋદ્ધિવિશેષ પણ સંશય દૂર કરવાથી ગણાય. અચિંત્ય ગુણ વિભૂતીને લીધે જીવોને સર્વજ્ઞપણાનો પ્રત્યય થાય છે, તેથી યુગપદ્દેશનાથી સર્વના સંશયનો નાશ કરે છે, વૃષ્ટિનાં પાણી જેમ બુદ્ધા બુદ્ધા ભાજનોથી વિવિધ વર્ણાદિવાળા થાય છે, તેમ જનેશ્વરની વાણી પણ સર્વને સ્વભાષામાં પરિણમે છે. ૫૭૧ થી ૫૭૯

સાહારણાસવત્તે તદુવઓગો ડ ગાહગગિરાણ ।

ન ય નિવિજ્જહ સોયા કિઠિવાણિયદાસિઆહરણા ॥ ૫૭૮ ॥

સન્વાડઅંપિ સોયા સ્વેજ્જ જહ સયયં જિણો કહણ ।

સીડણ્ણહુણ્ણિવાસાપરિસ્સમખણ અવિગળેંતો ॥ ૫૭૯ ॥

વિત્તી ડ સુવણ્ણસ્સા વારસ અહં ચ સયસહસ્સાઈ ।

તાદિયં ચિય કોહી પીતાદાણં તુ ચક્કિસ્સ ॥ ૫૮૦ ॥

એયં ચેવ પમાણં નવરં રયયં તુ કેસવા દિંતિ ।

મંડલિઆણ સહસા પીડિદાણં સયસહસ્સા ॥ ૫૮૧ ॥

ભત્તિવિહવાણુરૂઢં અણ્ણેવિ ય દેંતિ હિમમાઈયા ।

સોહ્ણ જિણાગમણં નિડત્તમણિઓહણ્ણં વા ॥ ૫૮૨ ॥

દેવાણુઅત્તી ભત્તી પૂયા ધિરકરણ સત્તઅણુકંપા ।

સાઓદય દાણગુણા પમાવણા ચેવ તિત્થસ્સ ॥ ૫૮૩ ॥

રાયા વ રાયમચ્છો તસ્સડસઈ પડર જણવઓ વાઽવિ ।

દુવ્વલિલ્લંહિય વલિહ્હિય તંદુલાણાઢગં કલમા ॥ ૫૮૪ ॥

માઈયપુણાણિયાણં અલ્લંહિયણ ફલગસરિયાણં ।

કીરહ વલ્લીસુરાવિ ય તત્થેવં હુહંતિ ગંધાઈ ॥ ૫૮૫ ॥

સર્વ સાધારણ અને અદ્વિતીયપણાથી આહુગિરામાં તેના ઉપયોગવન્ત થએલા શ્રોતાઓ નિર્વેદ પામતા નથી, આ સંખ્યામાં કાષ્ઠ લાવનાર વાણિકની વૃદ્ધ દાસીનું ઉદાહરણ બહુકં.

શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા, પીપાસા, પરિશ્રમ અને નયની ગણના કર્યા સિવાય જિનેશ્વર ભગવાન જે નિરંતર ધર્મોપદેશ કરે, તે ક્રોતાન્ત ભગવત સમીપે સદ્યુગ્મ આશુપ પાત્ર બધાવી નાંખે, જિનેશ્વરના આગમનની ખબર આપનારને ચક્રવર્તિ સાડાખાર લાખ પ્રમાણ સુવર્ણ વૃત્તિ-દાનમાં આપે અને તેટલાજ કોટી પ્રમાણ સુવર્ણ પ્રીતિદાનમાં આપે છે. એટલાજ પ્રમાણવાળું રજત (રૂપું) વાસુદેવ આપે છે, અને માંડલિક રાજાઓ સાડાખાર હજાર પ્રમાણ વૃત્તિ-દાન તથા સાડાખાર લાખ પ્રમાણ પ્રીતિદાન આપે છે. એ સિવાય બીજા પણ ધનવાનો પાત્રની ભક્તિ અને વિલવાનુસાર જિનાગમન સાંભળીને નિયુક્ત-અનિયુક્ત પુરવેને દાન આપે છે. એ પ્રમાણે કરવાથી દેવાનુવૃત્તિ, ભક્તિ, સ્થિરીકરણ, સત્વાનુકંપા, શાખધ તથા તીર્થની પ્રભાવના એ ગુણો થાય છે. રાજા અથવા રાજાનો ના અભાવે વિશિષ્ટ લોક સમુદાય દુર્ગલિકાથી ખાંડેલા અને સારી રીતે છાક પ્રમાણ ક્રોધના ચોખ્ખા વેહુઓને પુનઃ લાવેલા અખંડીત, રાશ્વરહિત, આઠક પ્રમાણનો બલિ કરે છે, અને તેમાં દેવો પણ ગંધાદિક નાખે છે. ૫૭૮

વલિપવિસળસમકાલં પુષ્પદારેણ ટાતિ પરિક્રમણા ।

તિગુણં પુરઓ પાડળ તસ્તદ્દં અવડિયં દેવા ॥ ૫૮૬ ॥

અદ્દદં અદિવડ્ડળો અવસેસં હવડ પાગયજળસ્સ ।

સદ્વામયપ્પસમણી કુપ્પડ્ડ ણણો ય છમ્માસે ॥ ૫૮૭ ॥

સ્વેયવિણોઓ સીસગુણદોવળા પચઓ ઉભયઓડવિ ।

સીસાયરિયકમોડવિ ય ગળહરકહણે ગુણા હોંતિ ॥ ૫૮૮ ॥

રાઓવળીઅસીહાસળે નિદિદ્ધો વ પાયવીઢંમિ ।

જિદ્ધો અન્નયરો વા ગળહરો કહહ વીઆણ ॥ ૫૮૯ ॥

સંત્વાઈણડવિ ભવે સાહહ જં વા પરો ઉણ્ણિજ્જા ।

ળ ય ણં અણાઈસેસી વિયાળઈ ણસ છઉમત્થો ॥ ૫૯૦ ॥

તં દિવ્વદેવધોસં સોહ્ણજં માણુસા તર્હિં તુદ્ધા ।

અહોં (હુ) જળિણ્ણજ્જહં દેવા કિર આગયા ઇહયં ॥ ૫૯૧ ॥

ણકારસવિ ગળહરા સવ્વ ઉણ્ણયવિસાલકુલવંસા ।

પાવાણ મજ્ઝિમાણ સમોસઢા જન્નવાડમ્મિ ॥ ૫૯૨ ॥

પૂર્વદ્વારથી બલિ પ્રવેશ થતાના સમકાળેજ ધર્મકથા ઉપરમ પામે છે, બલિ આપનાર રાજાઆદિ ભગવન્તને ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરીને ભગવન્તના ચરણ કમળ આગળ પાત્રી નાંખે છે, તેમાંનો અડધો ભાગ અધરથીજ દેવો ગ્રહણ કરે છે. બાકીના અડધા ભાગમાંથી અર્ધ રાજા લેછે અને અવશેષ ભાગ પ્રાકૃતજનો લેછે, એ બલિ મસ્તકપર નાંખવાથી સર્વ રોગનો નાશ થાય છે, અને છ માસ પર્યાન્ત અન્ય રોગનો પ્રકોપ પણ નથી થાય. તે પછી બીજી ચોરિધીમાં ગણધર મહારાજ દેશના આપે છે, કારણ કે એથી ભગવન્તના ખેદનો અપગમ, શિષ્યના ગુણની ઉદ્દીપના થાય છે, અને પ્રકારે યથાથ વાદીપણાનો પ્રયત્ન અને શિષ્ય તથા આચાર્યનો એ પ્રમાણે ક્રમ જણાવાય છે, ઇત્યાદિ ગુણો ગણધર મહારાજની દેશનાથી થાય છે. ભગવન્તના પાદપીઠ ઉપર અથવા રાજાએ આણેલા સિંહાસન ઉપર બેસીને જ્યેષ્ઠ અથવા બીજા કોઈ ગણધર મહારાજ બીજી ચોરિધીમાં દેશના

(૬૧૬) ગણધર દેશનાની રીતિ તેનું ફલ અને ઇન્દ્રભૂતિ આદિનું સમાગમન.

આપે છે. અસંખ્યાતા લવ પર્યન્તનું, અથવા અન્ય જે કોઈ કંઈ પૂછે, તે સંધળું ગણધર મહારાજ કહે છે, તેમના કથનથી અનતિશયી મનુષ્ય આ છદ્મસ્થ છે, એમ કોઈપણ જાણે નહિ. આ વખતે તે દિવ્ય દેવદુઃકલિ સાંભળીને નજીકમાં રહેલી યજ્ઞભૂમિમાંના મનુષ્યો ખુશી થયા, કે અહો ! શું આ યાજ્ઞિકના યજ્ઞ કે જેથી દેવો અહીં આવે છે, ત્યાં તે યજ્ઞ સમારંભમાં મધ્યમાપાપા નગરીમાં ઉત્તત અને વિશાળ કુળ તથા અન્વયવાળા અગ્નારે ગણધરે આવ્યા હતા. ૫૮૬ થી ૫૮૨.

પઠમિત્ય ઇંદમૂર્ઈ વિઙ્ઓ ઉળ હોઙ અગ્નિમૂઙ્તિ ।

તઙ્ણ ય વાઙમૂર્ઈ તઓ વિયત્તે સુહમ્મે ય ॥ ૫૯૩ ॥

મંડિય મોરિયપુત્તે અકંપિણ ચેવ અલભાયા ય ।

મેયજ્ઞે ય પમાસે ગણહરા હોંતિ વીરસ્સ ॥ ૫૯૪ ॥

જંકારણ ણિક્કવમણં વોચ્છં ણ્ણસિ આણુપુલ્લીણ ।

તિત્થં ચ સુહમ્માઓ ણિરવચ્છા ગણહરા સેસા ॥ ૫૯૫ ॥

જીવે કમ્મે તજ્જીવ ભૂય તારિસય વંધમોક્ષે ય ।

દેવા ણેરઙ્ણ યા પુણ્ણે પરલોય ણેવાણે ॥ ૫૯૬ ॥

પચ્છં પંચસયા અદ્ધુટ્ટ સયા ય હોંતિ દોણ્ણ ગણા ।

દોણ્ણં તુ જુલયાણં તિસઓ તિસઓ ભવે ગચ્છો ॥ ૫૯૭ ॥

સોઙ્ગણ કિરમાણીં મહિમં દેવેહિ જિણવરિંદસ્સ ।

અહ ણ્ણ અહમ્માણી અમરિસિઓ ઇંદમૂઙ્તિ ॥ ૫૯૮ ॥

આમટ્ઠો ય જિણેણં જાઙ્ગરામરણવિપ્પમુક્કેણં ।

ણામેણ ય ગોત્તેણ ય સવ્વણ્ણસવ્વદરિસીણં ॥ ૫૯૯ ॥

કિં મન્નિ અત્થિ જીવો ડ આહુ નત્થિત્તિ સંસઓ તુઙ્ગ ।

વેયાપયાણ ય અત્થં ન યાણસી તેસિમો અત્થો ॥ ૬૦૦ ॥

અહીં ગણધરોમાં પહેલા ઇન્દ્રભૂતિ, બીજા અગ્નિભૂતિ, ત્રીજા વાયુભૂતિ, ચોથ વ્યક્ત, પાંચમા સુધમ, છઠ્ઠા મંડિક, સાતમા મૌર્યપુત્ર, આઠમા અકંપિત, નવમા અલભાતા, દસમા મેતાર્ય, અને અગ્નારમા પ્રભાસ, એ વીર પ્રભુના ગણધરો છે. હવે જે કારણથી તે ગણધરોનું નિષ્ક્રમણ થયું, તે અનુક્રમે કહેવાશે, સુધર્મ સ્વામીથી તીર્થ આદ્યું, અને બાકીના ગણધરો શિષ્યપરિવરની પરંપરા વિતાના થયા. જીવ, કર્મ, શરીર એજ જીવ, પૃથ્વી આદિભૂતો આ લવમાં જેવો હોય તેવોજ પરલવમાં થાય, અંધ, મોક્ષ, દેવ, નારકી, પુન્ય, પરલોક, અને નિર્વાણ એ અગ્નીઆર વિષયમાં અનુક્રમે અગ્નીઆરે ગણધરોને સંશય હતો. અગ્નીઆરમાંના પાંચ ગણધરો, પાંચસો શિષ્યના પરિવારવાળા, એ ગણધરો સાડા ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા, અને એ યુગલ ગણધરો એટલે ચાર ગણધરો ત્રણસો ત્રણસો શિષ્યના પરિવારવાળા હતા. દેવોપડે જિનેશ્વરનો મહિમા કરાતો સાંભળીને મત્સરવાળો અભિમાની ઇન્દ્રભૂતિ ભગવન્ત પાસે આવે છે, તેને જન્મ-જરા અને મરણથી મુક્તિએલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી જિનેશ્વરે નામ ગોત્રથી બોલાવ્યા અને કહ્યું કે તું એમ માને છે કે “ જીવ છે કે નથી ” આવો તને સંશય વેદપદાથી છે, તે વેદના પદોનો અર્થ તું નથી જાણતો. ૫૯૩ થી ૬૦૦

11

व्यागमोदय समितिना ग्रंथ.

હાલમાં મળતા ગ્રંથો.	મૂલ્ય.
નાંગસૂત્ર ઉત્તરાર્ધ.	૪—૦—
ગવતી સૂત્ર ભાગ ૩-જો.	૩—૪—૦
શેષાવશ્યકની ગાથા તથા વિષયનો અકારાદિકમ.	૦—૫—૦
રિયાવલી સૂત્ર.	૦—૧૨—૦
ચારસાર.	૦—૮—૦

ଜାଣିଲୁ.—

।तराग स्तोत्र तथा तत्त्वार्थाधिगम सूत्रानुं भाषांतर	०—१२—०
।तुर्भासी व्याख्यान.	०—४—०
वस्मरण तथा गौतमरास.	०—३—०
।... प्र० जे षट्दर्शन समुच्चय....	०—४—०

દે. લા. ફંડ અને ગ્રાં સમિતિના કલાકે,

માસ્તર વિજયચંદ મોહનલાલ.

ૠ૦ શ્રી ઢવચંદ લાલભાઈ જૈન ધર્મશાલા, ગાપીપુરા

Surat--સુરત.

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જેનપુસ્તકોદ્ધાર ફંડ.

અંક,	હાલમાં મળતા ગ્રંથો.	મૂલ્ય.
૩૦	આનંદ કાવ્ય મં ભૌતિક ૪ થું.	૦—૧૨—૦
૩૨	" " " " ૫ મું.	૦—૧૦—૦
૪૩	" " " " ૬ ઠું.	૦—૧૨—૦
૪૮	શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રવૃત્તિ.	૨—૦—૦
૫૦	જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર.	૩—૪—૦
૫૧	સેનપ્રશ્ન.	૧—૦—૦
૫૨	જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિ પૂર્વાર્ધ.	૪—૦—૦
૫૩	આવશ્યક દિપ્તિ.	૧—૧૨—૦
૫૪	જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિ ઉત્તરાર્ધ.	૨—૦—૦
૫૬	શ્રીપાલ ચરિત્ર સંસ્કૃત.	૦—૧૪—૦
	શ્રીપાલ ચરિત્ર ૧૨ મું (A) પાનું જેમની પ્રતમાં નહીં મોકલાયું હોય તેમને	
૫૭	સુક્ત મુક્તાવલી.	૨—૦—૦
૫૮	પ્રવચન સારોદ્ધાર પૂર્વાર્ધ.	૩—૦—૦
૫૯	તાંદુલ વૈચારિક.	૧—૮—૦
૬૦	વિંશતિ સ્થાનક.	૧—૦—૦
૬૧	શ્રી કલ્પસૂત્ર સુબોધિકા.	૨—૦—૦
૬૨	સુબોધ સમાચારી	૦—૮—૦
૬૩	શ્રીપાલ ચરિત્ર (માગધી.)	૧—૪—૦

શા. માનચંદ વેલચંદવાળાં પુસ્તકો.—

ધન્યચરિત્ર પુર્વાર્ધ.	૪—૦—૦
" ઉત્તરાર્ધ.	૪—૦—૦
નવસ્મરણ તથા તત્વાર્થસૂત્ર.	૦—૪—૬
ત્રૈલોક્યદીપિકા સંગ્રહણી.	૦—૪—૦

હવે ભાષ્યકાર મહારાજ હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણનું સ્વરૂપ કહે છે.

હેઝ અણુગમ-વરેગલક્ષણો સઙ્ગવત્પુપજ્ઞાઓ ।

આહરણં દિદ્વંતો કારણમુવવત્તિમેત્તં તુ ॥ ૧૦૭૭ ॥

एवं पयाण निवहो हेऊ-दाहरण-कारणत्याणं ।

अहवा पयनिवहो चिय कारणमाहरण-हेऊणं ॥ १०७८ ॥

અન્ય-વ્યતિરેક લક્ષણ સાધ્ય વસ્તુનો પર્યાય તે હેતુ, અને ઉદાહરણ એટલે તથા ઉપપત્તિમાત્ર હોય તે કારણ. એ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણરૂપ અર્થોવાળાં સમૂહ, અથવા કારણ-ઉદાહરણ-અને હેતુના પદનો સમૂહ (જેમાં હોય એવી કહીશ,) ૧૦૭૭-૧૦૭૮.

‘જ્યાં સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોયજ, એ પ્રમાણે સાધનનો સાધ્યની સાથે તે અનુગમ. અને સાધ્યના અભાવે સાધનનો અભાવ તે વ્યતિરેક. આ પ્રમાણે વ્યતિરેક સ્વરૂપ જે હોય તે હેતુ કહેવાય. જેમકે-“શબ્દ કૃતક હોવાથી અનિત્ય અહીં અનિત્યપણું સાધ્ય છે અને કૃતકપણું હેતુ છે, તેમાં કૃતકપણું એ વસ્તુનો છે, જો તે અન્યનો પર્યાય હોય, તો વેયધિકરણાદિ દોષયુક્ત થવાથી સાધ્યને સા નહિ. તથા જે સાધર્મ્યથી અથવા વૈધર્મ્યથી સાધ્ય સાધવાને કહેવાય તે ઉદાહરણ દૃષ્ટાન્ત કહેવાય. જેમકે-જે ભોક્તા છે તે દેવદત્તની પેઠે કર્તા પણ છે, આ સાધર્મ્ય હરણ કહેવાય, અને જે કર્તા નથી તે આકાશની પેઠે ભોક્તાપણુ નથી, આ વૈધર્મ્ય ન્ત કહેવાય.

હવે કારણનું સ્વરૂપ કહે છે. જો કે અન્યત્ર કારણને હેતુજ કહેલ છે, પરંતુ હેતુથી તેને સાક્ષાત્ પૃથક્ કહ્યું છે. કારણ એટલે ઉપપત્તિમાત્ર. જેમકે-“જ્ઞાન અને બાધાની ઉત્કર્ષતાથી સિદ્ધા અનુપમ સુખી છે.” અહીં ઉપપત્તિમાત્ર છે. કેમકે સ પ્રતીત એવું સાધ્ય-સાધન ધર્માનુગત કોષપણુ દૃષ્ટાન્ત અહીં જણાવી શકાય તેમ પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવાળા અને રાગ-દ્વેષ-ક્ષુધા-પિપાસા-પરપરાભવાદિવડે મનોબાધારહિત સા પરમસુખી જણાય છે. આમાં અતિપ્રકર્ષ પામેલ કેવલજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનની સાથે અને સ નિરાબાધપણાની સાથે અનુપમ સુખનો અન્યથા જો કે નથી જણાતો, તોપણુ ગી પ્રશાન્ત સાધુને સુખી જોવાથી સિદ્ધાની નિરૂપમ સુખ સમૃદ્ધિની સંભાવના કરા તેથી અહીં ઉપપત્તિમાત્રજ છે.

અહીં ભાષ્યકારે પ્રથમ હેતુ કહ્યો છે અને પછી ઉદાહરણ કહ્યું છે, તે એમ જણવાને કે પ્રાયઃ એજ પ્રમાણે પ્રયોગનો ઉપન્યાસ થાય છે. પણ નિર્યુક્તિકારે જે પ્રથમ દ અને તે પછી હેતુ કહ્યો છે, તે એમ જણાવવાને કે એ પ્રમાણે હેતુ કહ્યો સિવાય પ્ર દૃષ્ટાન્તજ બતાવાય એવો પણ ન્યાય છે. જેમકે મત્સ્યાદિને પાણીની પેઠે ગતિપરિ પામેલ જીવ-પુદ્ગલોને ધર્મોસ્તકાય ગતિઉપશ્લેષક છે, વળી કોઈ સ્થળે દૃષ્ટાન્ત સિ કેવળ હેતુજ કહેવાય છે, જેમકે-પૂર્વે મેં જોયેલ ચિન્હવાળો હોવાથી આ મારો અર્થ અહીં દૃષ્ટાન્ત નથી. નિર્યુક્તિકારે કહ્યું છે કે-“જિનવચન સિદ્ધજ છે, પણ કોઈ વખત હરણ કહેવાય છે, અને કોઈ વખત તેવા પ્રકારનો શ્રોતા પામીને હેતુ પણ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે હેતુ-ઉદાહરણ-અને કારણને કહેનારા પદાનો સમૂહ જેમાં હોય, એ

નિર્ચુક્તિ કહીશ. અથવા હેતુ અને ઉદાહરણના કારણભૂત પદોનો સમૂહ જેમાં હોય એવી નિર્ચુક્તિ હું કહીશ. ૧૦૭૭-૧૦૮૮.

હવે આગળની નિર્ચુક્તિની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને કહે છે કે.

इय सवसंगहार्दैर् जेणमावासयं अहिकयं च ।

सामाइयं च तस्सवि तो पढमं तस्स वोच्छामि ॥ १०७९ ॥

(પૂર્વે ૧૦૭૪ મી ગાથાના) સંબંધમાં પ્રથમ આવશ્યકની નિર્ચુક્તિ કહેવાનું કહ્યું છે, અને અહીં અધિકાર પણ તેનોજ છે. તેમાં પણ સામાયિક પહેલું છે, તેથી પ્રથમ સામાયિકની નિર્ચુક્તિ કહીશ. ૧૦૭૯.

એજ વાત નિર્ચુક્તિકાર કહે છે.

सामाइयनिज्जुत्तिं वोच्छं उवएसियं गुरुजणेणं ।

आयरियपरंपरण आगयं आणुपुव्वीए ॥ १०८० ॥ ૮૫૮૭

ગુરૂજનોએ ઉપદેશેલ અને આચાર્યોની પરંપરાએ અનુક્રમે આવેલ સામાયિકની નિર્ચુક્તિ કહીશ. ૧૦૮૦.

ગુરૂજન એ શબ્દનો અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

जिण-गणहरगुरुदेसियमायरियपरंपरागयं तत्तो ।

आयं व परंपरया पच्छा सयगुरुजणोद्धिट्ठं ॥ १०८१ ॥

જિનેશ્વર-ગણધર આદિ ગુરૂજનોએ ઉપદેશેલ એવી તથા તેમના પછી થયેલ જ'ણુ-સ્થામિ વિગેરે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ અને તે પછી વર્તમાન પોતાના ગુરૂએ કહેલ સામાયિકની ઉપોદ્ધાત નિર્ચુક્તિ કહીશ. ૧૦૮૧.

પરંપરા શબ્દનો ભાવાર્થ કહે છે.

उज्जेणोओ नीया जहेट्ठगाओ पुरा परंपरया ।

पुरिसेहिं कोसंबिं तहागएयं परंपरया ॥ १०८२ ॥

જેમ પૂર્વે ઉજ્જયિણીથી રાજપુરમાં પરંપરાએ ઇંદો કોશાંબીમાં આણી, તેમ આચાર્યની પરંપરાએ આ નિર્ચુક્તિ પણ આવી છે. ૧૦૮૨.

આનો ભાવાર્થ કથાનકથી જાણી શકાય એમ છે, તેથી સંક્ષેપથી તે સંબંધી કથા કહીએ છીએ.

આ ભરતક્ષેત્રમાં યમુના નદીના તીરે પૂર્વદિશાએ વધુના કંઠમાં મુક્તાદાર સમાન કોશાંબી નામે મહાનગરી હતી. ત્યાં સહસ્રાનીકરાજનો પુત્ર પોતાના કુલરૂપી સંસારને પીએ કમલ સમાન શતાનીક નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો, તેને અનિશય રૂપવતી ચેટ-કાંજની પુત્રી અને શ્રી મહાવીરસ્વામીના ચરણકમલને વિશે ભમરીસમાન મૃગાયતીનામે પકડાણી હતી. કોઈએક દિવસ શતાનીક રાજાએ પોતાના નગરમાં રહેતાર અને આદા ન કરેલા એવા શાકેતપુર નગરના પ્રતિષ્ઠિત સુર પ્રિય યજ્ઞ પાસેથી વરદાન પામેલા નિરંજનનાં કોઈ ચિત્રગરના અંગુડાનો અને તેની જોડેની (તર્જની) આંગળીનો અગ્રમાન તે વિચક જામાં અને ઉપયોગી હતો, તેને મનઃસંકલ્પિત મિથ્યા અપરાધથી ઠેઠી નાંખ્યા. આથી

અપમાન પામેલા ચિત્રકારે અત્યંત ક્રોધિત થઈ તેનું વેર લેવાનો ઉપાય ચિન્તવતીનું યથાવસ્થિતરૂપ પુનઃવરદાન મેળવીને ચિત્રપટમાં આલેખ્યું. પછી એ ચિત્રપ અને અતિખળવાન એવા ઉબ્બચિનીના ચંડપ્રદોત રાજાને બતાવ્યું. તે જોઈને શય કામથી પરાધીન થએલા રાજાએ મૃગાવતીની યાચના માટે પોતાના દૂતને રાજા પાસે મોકલ્યો. શતાનીક રાજાએ આથી અતિક્રોધિત થઈ તે દૂતને અપતિરસ્કાર કરીને પાછો કાઢ્યો. તેથી ચંડપ્રદોતે અતિક્રોધાયમાન થઈ મહાબલ અનેક સુભટોની કેડીઓવાલા મુકુટમુદ્ર યોદ્ધા રાજાઓની સાથે મોટા લશ્ શતાનીક રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી. ચંડપ્રદોતને મોટા લશ્કર યુક્ત આવતો સાંભળી પોતે તેનાથી અત્યંત લશ્કરવાળો છે એમ જાણીને ભયથી શતાનીક રાજાને અથડાવ્યો અને તેથી તે મરણ પામ્યો.

આથી મૃગાવતીએ વિચાર્યું, કે અરે! ચિત્રકાર છે મારા આ રૂપને કે જેને સ્વામી મરણ પામ્યા, પરંતુ આ વ્યતિકર આટલાથીજ અટકે એમ જણાતું ન ભવમાં પણ અતિ દુઃપ્રાપ્ય અને શ્રીમાન મહાવીર પ્રભુના ઉપદેશથી ચિરકા પાળેલું મારું શીળરત્ન લુંટાય એવો પ્રસંગ આવ્યો છે, તો તે માટે કંઈક ઉપાય એમ વિચારતી મૃગાવતીએ સ્વપ્રત્યક્ષથી ઉપાય ચિન્તવીને ચઢી આવતા ચંડ સન્મુખ દૂત મોકલ્યો. તે દૂતે ત્યાં જઈને મૃગાવતીના વચનથી કહ્યું, કે મહારા મૃગાવતી આપ શ્રીમાન દેવને વિનંતિ કરે છે કે મારા સ્વામી દેવગત થયા હો હું તમારે સ્વાધીનજ છું, પરંતુ મારો પુત્ર ઉદયન જે રાજનો વારસ છે, તે હો છે, તેને સ્વસ્થ-નિર્ભય કર્યા સિવાય જો હું તમારી પાસે આવું, તો સીમાડાના તેનો પરાભવ કરીને રાજ લઈ લેશે, માટે આપ ત્યાં દૂર રહીનેજ મારા પુત્રને કરો. એમ કર્યા સિવાય જો આપ મારા દેશની સીમામાં આવશો તો હું વિપ્રેગથી મરણ પામીશ.

દૂતનાં વચનો સાંભળીને ચંડપ્રદોતે કહ્યું, અરે? મારા વિદ્યમાન છતાં તે કુમાર ઊંચી દૃષ્ટિ પણ કોણ કરી શકે એમ છે?

દૂત:—દેવ! એ સત્ય છે, પરંતુ ઊંચી દૃષ્ટા કરીને ઓશીકે રહેલા વિષધર થાજન દૂર રહેલો વૈદ્ય શું કરી શકે? માટે આપ જેમ ઉદયન કુમાર નિભ તેમ કરો.

ચંડપ્ર:—જો એમ છે, તો શું કરું કે જેથી તે નિર્ભય થાય?

દૂત:—દેવ! આપની નગરીની ઇંટો ઘણી મજબુત કહેવાય છે, તો તે ઇંટોથી બીનગરીને મજબુત કોટ કરાવી આપો. દૂતના વચનથી રાજાએ તેમ કરવાને કમુદ ઉબ્બચિનીથી કૌશાંબીનગરી અતિ દૂર હોવાથી ગાડા-ગાડી વિગેરે વાહનોથી ઇંટો લાવીશકાય એમ ન હોવાથી પોતાના અસંખ્ય પદ્ધતિ પુરૂષોની પરંપરાએ ઉબ્બ ઇંટો લાવીને કૌશાંબીને ફરતો મહાન કિલ્લો કરાવ્યો, તે પછી મૃગાવતીના કહેવા ધાન્ય-જળ-ધાસ આદિવડે તે નગરીને પૂર્ણ કરી. જ્યારે એ પ્રમાણે સર્વ મા નગરી પૂર્ણ થઈ અને નગરીને લાંબા કાળ સુધી ઘેરો નાખવામાં આવે તોપણ લોકોને કંઈપણ હરકત ન થાય એ પ્રમાણે થયું એટલે મૃગાવતીએ નગરીના દ્વારે કરીને ચંડપ્રદોતને ઠગ્યો. ચંડપ્રદોત પણ ત્યાં આવીને નગરીના દ્વારો બંધ જોઈને

ધર્મ રહ્યા. તે અવસરે મૃગાવતીએ વિચાર્યું કે-હવે પુત્રના રાજ્યોપદ્રવથી તો હું નિશ્ચિંત થઈ પણ આ દુરંત સંસારનું સ્વરૂપ એવું અગમ્ય છે કે ક્યારે કઈ આપત્તિ આવશે તે જાણી શકાતું નથી. ધન્ય છે તે ગ્રામ-નગરઆદિ દેશો કે જ્યાં ભગવત મહાવીરદેવ વિચરે છે, અને તે લોકો તે ધન્ય છે કે જેઓ ભગવાનના ચરણકમલની રજવડે કરીને રંગેલા કપાલવાલા નીરંતર તેમની સેવા કરવાવાલા છે અને તેમના વચનરૂપી અમૃતવૃષ્ટિવડે કરીને કાલને નિર્ગમન કરે છે. હમણાં તે પ્રભુ અહીં આવે તો હું તેમની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરું. તેનો આવો અભિપ્રાય જાણીને જગતખન્ધુ સર્વજ્ઞ મહાવીરદેવ ત્યાં પધાર્યા. એટલે મૃગાવતી તથા ચંડપ્રદ્યોત રાજા ભગવન્તને વન્દન કરવા આવ્યા, તે અવસરે ધર્મોપદેશ થઈ રહ્યા બાદ મૃગાવતીએ ચંડપ્રદ્યોત પાસેથી દીક્ષા લેવાની આજ્ઞા માગી, રાજાએ ભગવન્તની લજ્જાથી અને દેવ-મનુષ્યને અસુરોની પરપદાથી લજ્જા પામેલાએ તેને આજ્ઞા આપી એટલે તેણીએ વ્રતગ્રહણ કર્યું.

આ કથાનો ઉપનય એ છે, કે જેમ પુરૂષની પરંપરાએ ઉજ્જયિનીથી કૌશાંબીમાં ઇંટો આવી, તેમ આ નિર્ચુક્તિ પણ આચાર્યની પરંપરાથી મારા સુધી આવી છે. ૧૦૮૨

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

દ્વસસ પરંપરઓ જુતો ભાવમુયસંકમો કત્તો ? ।

સદ્દોડવિ નાગઓડયં સ એવ જિણ-ગણહરુચ્ચરિઓ ॥ ૧૦૮૩ ॥

દ્રવ્યનું પરંપરાએ આગમન યુક્ત છે, પણ ભાવરૂપ શ્રુતનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થાય ? વળી જિનેશ્વર-ગણધર મહારાજે કહેલ શબ્દ પણ આવેલ નથી. ૧૦૮૩.

ઘટિકાદિ (ઇંટો વીગેરે) દ્રવ્યનું આગમન પુરૂષપરંપરાએ યુક્ત છે, પણ નિર્ચુક્તિ તો ભાવશ્રુતરૂપ હોવાથી તેનો એ પ્રમાણે સંક્રમ કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમકે ભાવશ્રુત તે ઇવનો ગુણ છે. કદાચ એમ કહો કે કારણભૂત શબ્દાત્મક દ્રવ્યશ્રુત એ પ્રમાણે પરંપરાએ આવે છે, તેથી ભાવ શ્રુતમાં પણ ઉપચારથી આગમન કહ્યું છે. તો આ કથન પણ અયોગ્ય છે. કેમકે જિનેશ્વર-ગણધરોએ જે શબ્દો પ્રથમ કહેલ છે, તેજ શબ્દો અહીં આવેલ નથી, કારણ કે તે શબ્દો તો ઉચ્ચાર કર્યા પછી તરતજ ઉપરમ પામેલ છે, એટલે તેની અપેક્ષાએ પણ આગમન કેમ સંભવે ? નજ સંભવે. ૧૦૮૩.

શિષ્યની એ પૃચ્છાનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

આગયમિવાગયં તં તત્તો જત્તો સમુઘ્મવો જસ્સ ।

સ પરંપરઓ ય જઓ તમાગયમિઓ તદુવયારો ॥ ૧૦૮૪ ॥

જેનો જેનાથી ઉદ્ભવ હોય, તે તેનાથી આવેલું કહેવાય છે, અને તે પરંપરા જેનાથી ઉદ્ભવે છે તે આચાર્યોથી તે આવેલ છે. એમ તેનો ઉપચાર કરાય છે. ૧૦૮૪.

જેમ રૂપીઆ વિગેરેથી અથવા ઘટ વિગેરેથી ભોજન આદિની કે ઘટરૂપાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ભોજનાદિ અથવા રૂપાદિ વસ્તુ, રૂપીઆથી અથવા ઘટાદિથી આવેલ છે, એમ કહેવાય છે. જેમ ગંગાનો પ્રવાહ હિમવાન પર્વતથી આવેલો છે, તેમાં દિમવાન તેનો સ્ત્રોત છે. તેવી રીતે આ નિર્ચુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ આચાર્યોની પરંપરાથી છે, અને તેની જે પદ્ધતિવામિ વિગેરે આચાર્યોની પરંપરાએ આ સામાયિક આવેલ છે, તેમનાથીજ આ નિર્ચુક્તિનો ઉદ્ભવ પણ છે, આ કારણથી સામાયિક નિર્ચુક્તિ તેમનાથી આવેલ છે. એવા ઉપચાર કરાય છે, અહીં તે તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, અથવા તેમના પાસેથી આવેલો અર્થ સમજવો. ૧૦૮૪.

હવે નિર્ચુક્તિ શબ્દનો અર્થ કહે છે.

નિજ્જુત્તા તે અત્યા જં વદ્ધા તેણ હોઈ નિજ્જુત્તી ।

તહવિ ચ ઇચ્છાવેઈ વિમાસિતં સુત્તપરિવાડી ॥ ૧૦૮૫ ॥

જે કારણથી નિશ્ચયવડે કરીને અથવા અધિકપણાવડે કરીને અથવા પ્રથમ સિદ્ધ છે તથા કહેલા તેજ અર્થો અહિં ગુપ્ત્યા છે એટલે કે જીવાદિ અર્થો સૂત્રમાં । એટલે સંબદ્ધ છે તે કારણથી તે નિર્ચુક્તિ કહેવાય છે, (જે કે પ્રથમજ સૂત્રમાં અર્થ છે,) તેા પણ (શ્રોતા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને ગુરૂને) સૂત્રપરિવાડી તે અર્થો કાઢ્ય છે, ૧૦૮૫.

એ ગાથાનો વિસ્તારાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

જં નિચ્છયાજ્જુત્તા સુત્તે અત્યા ઇમીઈ વક્ષાયા ।

તેણેયં નિજ્જુત્તી નિજ્જુત્તત્યાભિહાણાઓ ॥ ૧૦૮૬ ॥

જે કારણથી સૂત્રમાં નિશ્ચયથી-અધિકતાથી-આદિમાં-અથવા સારી રીતે વિદ્યમાન અર્થો નિર્ચુક્તિ-સંબદ્ધ છે, તે અર્થો આ નિર્ચુક્તિવડે કહેવાય છે, તે આને નિર્ચુક્તિ કહેવાય છે. ૧૦૮૬.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

સુત્તે નિજ્જુત્તાણં નિજ્જુત્તોણ પુગો કિમત્યાણં ? ।

નિજ્જુત્તે વિ ન સઘે કોઈ મવક્ષાણિણ સુણઈ ॥ ૧૦૮૭ ॥

સૂત્રમાં નિર્ચુક્તિ એવા જીવાદિ અર્થોનું વ્યાખ્યાન કરવાને માટે નિર્ચુક્તિ કરવ લાભ છે ? (સૂત્રમાં જે વિદ્યમાન અર્થો કહ્યા છે, તે અર્થો શિષ્ય વર્ગ સ્વયં જાણી માટે નિર્ચુક્તિ કહેવી નિર્વર્થક છે.) ના એમ નહિ. સૂત્રમાં કહ્યા છતાં પણ (તથા પ્રબુદ્ધિરહિત શિષ્યો) નિર્ચુક્તિથી કહ્યા સિવાય સર્વ ને છતાં અર્થને જાણી શકતા નથી

એ કારણથી.

તો સુયપરિવાડિ ચ્ચિય ઇચ્છાવેઈ તમણિચ્છમાણંપિ ।

નિજ્જુત્તે વિ તદત્થે વોત્તું તદણુમહદ્દાણ ॥ ૧૦૮૮ ॥

તે કારણથી કહેવાને નહિ ઇચ્છતાં છતાં પણ તે સૂત્ર પદ્ધતિજ નિર્ચુક્તિકાર કર્યને, સૂત્ર નિર્ચુક્તિ જીવાદિ અર્થોને કહેવાને અજાણા શ્રોતાપર અનુગ્રહ કરવાને પ્રેરે છે. ૧૦૮૮.

એ સંબંધમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે.

... ફલયલિહિયંપિ મંલો પઢઈ પમાસઈ તહા કરાઈહિં ।

ઇંદો લાવીને જાણઈ ચ પડવત્થું સુહવોહત્થં તહ ઇંહંપિ ॥ ૧૦૮૯ ॥

ધાન્ય-જળ-ધારુ-અ (ચિત્રામણ બતાવનાર ગૌરીપુત્ર) પાટીઆમાં અનેક પ્રકારની નગરી પૂર્ણ થઈ છે, તેની વ્યાખ્યા કરે છે અને મુગ્ધજનોને સહેલાઈથી બોધ લોકોને કંઈપણ હંમેશા બતાવે છે. (જેમકે આ સ્ત્રીએ અન્યજન્મમાં પોતાના સ્વ કરીને અંડપ્રદોષને પુત્રો, તેથી તેને આ જન્મમાં આવી માતંગમ કુળમાં જન્મ

વિપાક થયો. વળી આ સ્ત્રી પોતાના સ્વામિના મિત્રો અથવા પ્રાહુણ આવતા ત્યારે મોડું ચડાવતી હતી. અને આ સ્ત્રી પોતાની પાસે વૈભવ છતાં પણ આવેલા યાત્રકોને નિરંતર “નથી નથી” એમ કહેતી હતી. (નિરાશ કરતી હતી) તેથી તેને આવા આવા પ્રકારના દુઃખ વિપાક અનુભવવા પડ્યા. ઇત્યાદિ પ્રકારે) તેમ અહીં પણ વિવિધ શ્રોતાઓના વિચિત્રપણાને જોઈને આચાર્યશ્રી સર્વની ઉપર અનુગ્રહ કરવાની બુદ્ધિથી સૂત્રમાં સંબંધ એવા અર્થોને નિર્ણયક્રિયા સવિસ્તર કહે છે. ૧૦૮૮.

અહવા સુયપરિવાડી સુઓવણસોડ્યમેવ જદવસ્સં ।

સોયઘં નિસ્સંકિયસુયવિણયત્થં સુઓહંપિ ॥ ૧૦૯૦ ॥

અથવા શ્રુતપરિપાટી એટલે શાસ્ત્રનો રીવાજ તે આવો છે કે શંકારહિત થવાને તથા શ્રુતના વિનયોપચારને માટે શ્રુત સુબોધ હોય છતાં પણ શાસ્ત્ર મોક્ષની ઇચ્છા વાલાએ સાંભળવું એટલા માટે એ પ્રકારની સૂત્રની પરિપાટી સૂત્રમાં સંબંધ અર્થો છે તેને પણ કહેવાને પ્રેરે છે એટલે આચાર શ્રુતમાં રહેલા જવાદિકોને કહેવડાવવા પ્રેરે છે, ને અવશ્ય સાંભળવું જોઈએ ૧૦૯૦

શ્રુતપરિપાટીની જગોપર કેટલીએક પ્રતોમાં સૂત્ર પરિપાટી પાઠ છે. તે માટે કહે છે.

इच्छह विभासिउं मे सुयपरिवाडिं न सुहु दुज्झामि ।

नातिमई वा सीसो गुरुमिच्छावेइ वोत्तुं जे ॥ १०९१ ॥

હે ભગવન્ત ! હું મન્દમતિ સૂત્ર પરિપાટી સમ્યક્ જાણતો નથી, માટે આપ તે મને કહો, એ પ્રમાણે શિષ્ય ગુરુને નિયુક્તિ કહેવાને પ્રેરે છે. અથવા આ શિષ્ય મંદબુદ્ધિવાળો છે માટે નિર્ણયક્રિયા પ્રેરણા કરે છે કે તમે આ શિષ્યને મહારા અર્થો સમજાવો ૧૦૯૧.

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને શંકા કરે છે કે —

कत्तो पसूयमागयमायरियपरंपराए सुयनाणं ।

सामाइयाइयमिदं सव्वं चिय सुत्तमत्थो वा ? ॥ १०९२ ॥

પ્રથમ આપે કહ્યું છે કે આચાર્યની પરંપરાએ આવેલી સામાયિકનિર્ણયક્રિયા કહીશ. પણ આ સામાયિક નિર્ણયક્રિયા પ્રથમ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈને આચાર્યની પરંપરાએ આવેલ છે? તથા સામાયિકથી લઈને બિન્દુસાર પર્યન્તનું સૂત્રાર્થરૂપ સર્વ શ્રુત પણ કોનાથી ઉત્પન્ન થઈને આચાર્યપરંપરાએ આવેલું છે ? ૧૦૯૨.

આ સ્થલે વચમાં પ્રશ્ન કરાવી સમાધાન આપના કહે છે કે —

एयं नणु भणियं चिय अत्थपुहुत्तस्स तेहिं कहियन्म ।

इह तेसिं चिय सीलाइकहण-गहणप्फलविसेसो ॥ १०९३ ॥

એ વાત પૂર્વે કહેલ છે કે તે તોર્થકર-ગણધરોએ કહેલ અર્થપ્રથક-વરૂપ શ્રુતજાનની નિર્ણયક્રિયા એટલે અહિં કહેવાની જરૂર નથી. ઉત્તરમાં જણાવે છે કે આ ત્યાં કહેલ છે કે તોર્થકરોથી સૂત્રાર્થની ઉત્પત્તિ થઈ છે પણ અહીં તો હવે તેમનાં શીલાદિનું કથન થઈને અને રૂઢવિશેષ એ ત્રણ વસ્તુ વિશેષથી કહેવાશે ૧૦૯૩.

૧૦૯૨ ગાથામાં કહેલ પ્રશ્નાના ઉત્તર માટે કહે છે,
 તવ-નિયમ-નાણરુક્ષં આરૂઠો કેવલી અમિયનાળી ।
 તો મુચ્છ નાણવૃદ્ધિં ભવિયજણવિવોહણદ્વાણ ॥ ૧૦૯૪ ॥
 તં બુદ્ધિમણ પડેણ ગણહરા ગિણિહરં નિરવસેસં ।
 તિત્થયરમાસિયાઈં ગંથંતિ તઓ પવચણદ્વા ॥ ૧૦૯૫ ॥

તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઠ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી મહારાજનોને યોધ કરવા માટે તે વૃક્ષથી જ્ઞાનરૂપ પુષ્પનીવૃષ્ટિ કરે છે. તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પને પટમાં ગણધરો અહણુ કરીને તીર્થકરોએ કહેલ વચનો પ્રવચન માટે ગુથે છે. ૧૦૯૨ વૃક્ષ બે પ્રકારનાં છે દ્રવ્ય વૃક્ષ તથા ભાવવૃક્ષ જેમ કોઈકે મનુષ્યકલ્પવૃક્ષપર ચ સુવાસિત પુષ્પો એકઠા કરીને નીચે રહેલા બીજા ચડવાને અસમર્થ મનુષ્યને અનુકંપા છે, અને તે મનુષ્ય તે પુષ્પો જમીન પર પડી ધૂળવાળા ન થાય તે માટે સ્વચ્છ અને વસ્ત્રમાં લઈ લે છે, તે પછી તેના ચથાચોચ ચોતે ઉપભોગ કરે છે અને બીજાઓ પણ તેના ઉપભોગ કરાવીને ઉપકાર કરી સુખ પામે છે. તેવીજ રીતે તપ-નિ જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઠ થએલ અનન્તજ્ઞાનવાળા કેવળી ભગવન્ત ભવ્યજનો કરવાને જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે, ગણધરો બુદ્ધિરૂપી પટમાં તે લે છે ને ચો કરવા પૂર્વક બીજાને પણ ગુથીને આપી પરોપકાર કરે છે એમ ઉપનય જોડ્યો. તે બાહ્ય છ ભેદ અને અભ્યન્તર છ ભેદ એમ બાર પ્રકારે છે. ઇન્દ્રિય અને નો નિગ્રહરૂપ સંયમ તે નિયમ, એમાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયાનો નિગ્રહ તે ઇન્દ્રિયસંયમ અ આદિનો નિગ્રહ તે નોઈન્દ્રિયસંયમ, જ્ઞાન તે સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન, એ પ્રકારના તપ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ વૃક્ષપર આરૂઠ થએલા સર્વજ્ઞ ભગવન્ત તે વૃક્ષથી ભો યોધ કરવા માટે જ્ઞાનના કારણભૂત શબ્દરૂપ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરે છે, તે પુષ્પવૃષ્ટિ નિર્મળ-બુદ્ધિરૂપ પટમાં ગાતમાદિ ગણધરો સંપૂર્ણ અહણુ કરે છે, અને તે પછી માટે વિવિધ પુષ્પમાળાની ચેઠ તે વચનોની સૂત્ર તરીકે રચના કરે છે. ૧૦૯૪-૧૦

હવે એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

રુક્ષાઈરુવચનિરુવણત્થમિહ દવરુક્ષવદિદ્વંતો ।
 જહ કોઈ વિરલવણસંડમજ્જયારદ્વિયં રમ્મં ॥ ૧૦૯૬ ॥
 તુંગં વિરલવણં સાઈસઓ કપ્પરુક્ષમારૂઠો ।
 પજ્જવગહિયબહુવિહસુસુરમિકુસુમોડણુકંપાણ ॥ ૧૦૯૭ ॥
 કુસુમત્થિભૂમિચિદ્વિયપુરિસપસારિય પહેસુ પવિરવ્વ ।
 ગંથંતિ તેડવિ ઘેતું સેસજણાણુગહદ્વાણ ॥ ૧૦૯૮ ॥
 લોગવણસંડમજ્જો ચોત્તીસાઈસયસંપદોવેઓ ।
 તવ-નિયમ-નાણમચ્ચં સ કપ્પરુક્ષં સમારૂઠો ॥ ૧૦૯૯ ॥
 મા હોજ્જ નાણગહણમ્મિ સંસઓ તેણ કેવલિગહણં ।
 સોડવિ ચહહા તઓડયં સવણ્ણૂ અમિયનાણિત્તિ ॥ ૧૧૦૦ ॥

પજ્જતનાણકુસુમો તાઈં છડમત્થભૂમિસંથેસુ ।

નાણકુસુમત્થિગણહરસિયવુદ્ધિપહેસુ પક્કિચ્ચવડ્ ॥ ૧૧૦૧ ॥

પૂર્વોક્ત વૃક્ષાદિતું રૂપક નિરૂપણ કરવા માટે અહિં દ્રવ્યવૃક્ષતું દૃષ્ટાન્ત છે. જેમ કેાઈ અતિશય શક્તિમાન પુરૂષ, વિસ્તીર્ણ વનખંડની મધ્યમાં રહેલ મનોહર, ઉંચા અને વિસ્તીર્ણ સ્કંધવાળા કદપવૃક્ષપર ચઢીને, સંપૂર્ણ બહુ પ્રકારનાં સુવાસિત પુષ્પો ગ્રહણ કરીને અનુકંપાથી, બીજા પુષ્પના અર્થાં એવા ભૂમિપર પટ પ્રસારીને રહેલા પુરૂષને આપે છે. તે પૂરૂષો પણ બીજા જતોના અનુગ્રહ માટે તેને ગુંથે છે. તેવીજ રીતે વિશ્વરૂપ વનખંડની મધ્યમાં રહેલા, તપ-નિયમ-અને જ્ઞાનરૂપ કદપવૃક્ષપર ચઢેલા ચોત્રીસ અતિશયરૂપ સંપત્તિયુક્ત ભગવન્ત, સંપૂર્ણજ્ઞાનરૂપ પુષ્પો છન્નસ્થરૂપ ભૂમિપર રહેલા-અને જ્ઞાનરૂપ પુષ્પના અર્થાં ગણધર મહારાજાઓની નિર્મળ બુદ્ધિરૂપ પટમાં નાંખે છે. અહીં જ્ઞાનશબ્દ ગ્રહણ કરવાથી કયા જ્ઞાનવાળા એમ સંશય ન થાય તે માટે મૂળમાં કેવળી શબ્દ ગ્રહણ કરેલ છે, તે કેવળી પણ શ્રુતઅવધિઆદિથી ચાર પ્રકારે છે, તેથી અમિતજ્ઞાની એટલે સર્વજ્ઞ એમ કહ્યું છે. ૧૦૯૬-થી-૧૧૦૧.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે—

કોસ કહેઈ કયત્થો કિં વા ભવિયાણ ચેવ વોહત્થં ।

સવોપાયવિહિણ્ણે કિં વાડમથ્થે ન વોહેઈ ? ॥ ૧૧૦૨ ॥

ભગવન્ત કૃતાર્થ છતાં શા માટે ધર્મોપદેશ કહે છે ? તેમાં પણ સર્વ ઉપાય-અને વિધિ બાજુવા છતાં ભવ્ય જીવોને બોધ કરવાનેજ શામાટે ધર્મ કહે છે ? અભવ્યને પણ કેમ બોધ નથી કરતા ? ૧૧૦૨.

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

નેગંતેણ કયત્થો જેણોદિઘ્ઘં જિણિન્દનામં સે ।

તદવંઙ્ગફલં તસ્સ ય સ્વવણોવાઓડયમેવ જઓ ॥ ૧૧૦૩ ॥

જં વ કયત્થસ્સવિ સે અણુવકયપરોવગારિસાભવં ।

પરમહિયદેસયત્તં માસયસાભવમિવ રવિણો ॥ ૧૧૦૪ ॥

કિં વ કમલેસુ રાઓ રવિણો વોહેઈ જેણ સો તાઈં ।

કુમુણસુ વ સે દોસો જં ન ત્રિવુજ્ઞંતિ સે તાઈં ? ॥ ૧૧૦૫ ॥

જં વોહ-મહલ્લાઈં સૂરકરામરિસઓ સમાણાઓ ।

કમલ-કુમુયાણ તો તં સાભવં તસ્સ તેસિં ચ ॥ ૧૧૦૬ ॥

જહ વોલ્લાઈં પગાસધમ્માવિ સો સદોસેણં ।

હિઓડવિ તમોરૂવો એવમભવાણ જિણમૂરો ॥ ૧૧૦૭ ॥

સજ્ઞં તિગિચ્છમાણો રોગં રાગી ન મણ્ણે વેજ્ઞો ।

મુણમાણો ય અસજ્ઞં નિસેહયંતો જહ અદોમો ॥ ૧૧૦૮ ॥

તહ ભવકમ્મરોગં નાસંતો રાગવં ન જિણવેજ્ઞો ।

ન ય દોસિ અભવાસજ્ઞકમ્મરોગં નિસેહંતો ॥ ૧૧૦૯ ॥

મોત્તુ અજોગં જોગે દલિણ સુવં કરેડ સુવારો ।

ન ય રાગદ્વોસિદ્ધો તદેવ જોગે વિદોહેતો ॥ ૧૧૧૦ ॥

તીર્થંકર એકાન્તે કૃતાથ નથી. કેમકે તેમને જિન નામ કર્મનો ઉદય છે, ને તે ક નથી થતું, તેથી તેનો ક્ષય કરવાને ધર્મોપદેશ આપવો એજ ઉપાય છે. અથવા છતાં પણ સૂર્યના પ્રકાશ સ્વભાવની પેઠે તે ભગવાનનો અનુપકૃત છતાં પરોપકા પરમહિત કરવાનો સ્વભાવ છે. જેમ કમળો સૂર્યથી બોધ પામે છે, તેથી શું તે રાગી છે? અને કુમુદ પુષ્પો તેથી વિકસ્વર નથી થતા એટલે શું કુમુદ પુ દેખી છે? (ના.) જેમ સૂર્ય કિરણોનો પરમર્શ સમાન છે, તોપણ કમળોને િ છે અને કુમુદને વિકસ્વર નથી કરતો. તેથી તે કમલ વગેરેનો અને તે સૂર્યનો તેવે ભાવ છે. અથવા જેમ ઉદય પામેલ સૂર્ય, ધ્રુવગાદિને પોતાના દાપથી અંધકારના અભવ્યોને જિનેશ્વર મહારાજરૂપ સૂર્ય પણ બોધ કરી શકતા નથી. અથવા જે રોગની ચિકિત્સા કરનાર વૈદ્ય તે રોગીપર રાગી નથી કહેવાતો, અને અસાધ્ય રો ચિકિત્સા નહિ કરવાથી દેખી નથી કહેવાતો; તેમ ભવ્યના કર્મરૂપ રોગનો ના જિનેશ્વરરૂપ વૈદ્ય તે ભવ્યો ઉપર રાગી નથી અને અભવ્યના અસાધ્ય એવા કર્મ હોવાથી તેનો નાશ ન કરવાથી દેખી પણ નથી. અથવા જેમ અયોગ્ય કાષ્ઠાદિ મૂકી કાષ્ઠાદિમાં સુથાર રૂપ કરે છે, તેથી તે સુથારાદિ તે કાષ્ઠાદિ ઉપર રાગી-દેખી ન જિનેશ્વર પણ યોગ્યને બોધ કરવાથી રાગી નથી અને અયોગ્યને બોધ નહિ કરવા પણ નથી. ૧૧૦૩-થી-૧૧૧૦.

હવે નિર્ચુક્તિની બીજી ગાથાની વ્યાખ્યા ભાષ્યકાર કહે છે.

તં નાણકુસુમવૃદ્ધિં વેત્તું વીયાદ્વુદ્ધઓ સદ્ધં ।

ગંથંતિ પવયણદ્વા માલ્યા ઇવ ચિત્તકુસુમાણં ॥ ૧૧૧૧ ॥

પગયં વયણં પવયણમિહ સુયનાણં કહં તયં હોજ્ઞા ? ।

પવયણમહવા સંઘો ગર્હેતિ તયણુગદ્વાણ ॥ ૧૧૧૨ ॥

તીર્થંકરે મૂકેલ જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની વૃદ્ધિને બીજાદિબુદ્ધિવાળા (જે એક પદથી પદો ગ્રહણ કરે તે બુદ્ધિને બીજાબુદ્ધિ કહેવાય તેવા અને આદિશબ્દથી કોઠારમાં ધ માફક અખંડ સૂત્રાર્થ ધારણ કરે એવી જે કોષ્ટબુદ્ધિ તેવાળા) ગણધર મહારાજે સ ગ્રહણ કરીને, વિચિત્ર પુષ્પમાળાની પેઠે તે જ્ઞાનરૂપ પુષ્પની પ્રવચન માટે (સૂત્ર) કરેછે. પ્રવચન એટલે પ્રધાનવચન અથવા-(પ્રશસ્ત વચન, અથવા આદિવચન, અથવા પ્રવચન જે દ્વાદશાંગ શ્રુત તે કેવી રીતે થાય? તેથી દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચન માટે સંઘના અનુગ્રહ માટે સૂત્ર રચના કરે છે. ૧૧૧૧-૧૧૧૨.

અથવા બીજા કારણથી પણ તેની રચના કરે છે તે કારણ જણાવે છે.

વેત્તું વ સુહં સુહગુણ-ધારણા દાઝં પુચ્છિઝં ચેવ ।

एएहिं कारणेहिं जीयं ति कयं गणहरेहिं ॥ १११३ ॥ ૮૧

ગાથાઓનું મહત્ત્વાદિ
 -પ્રાભુતાદિ નિયત-
 કરી શકાય (જેમકે)
 તે પ્રમાણે નિયમિત
 પ્રાય, આ કારણથી
 થવા સર્વ ગણધર્મો
 કટીપણ વિગેરેના
 કર્મના ઉદયથી
 ૧૧૪-થી-૧૧૬.
 હવે છે કે--
 ૧ ? ૧
 ૧૧૮ ॥
 તથા તીર્થસ્થ
 ગણધર્મોની બુદ્ધિ
 પ્રાપ્તી તથા
 રૂપે તે રૂપ

સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય, ગણી શકાય, ધારી શકાય, ખીજને આપી શકાય અને પૂજી શકાય, એ કારણોથી પણ ગણધરોએ શ્રુત રચના કરી છે. ૧૧૧૩.

છુટા વેરાએલા પુષ્પ સમૂહની પેઠે ભગવન્તે કહેલા વચનવૃન્દને સૂત્રરૂપે ગુથેલ હોય, એટલે પદ-વાક્ય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભૃતાદિના નિયતક્રમ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપન કરેલ હોય, તો તે સુખે ગ્રહણ કરી શકાય; જેમકે “આ શાસ્ત્રનો આટલો ભાગ ગ્રહણ કર્યો અને હવે આગળ આટલો ગ્રહણ કરવાનો બાકી રહ્યો” વગી એ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેનું પરાવર્તન સારી રીતે કરી શકાય અને તેની સ્મૃતિ પણ રાખી શકાય, શિખ્યને શિખવતું હોય તોપણ સુગમ થાય, શંકા પડવાથી તેનો નિશ્ચય કરવાને ગુરૂને સુખપૂર્વક પ્રશ્ન પણ કરી શકાય. આવા કારણોથી ગણધર મહારાજેએ જીવિતની સુજળ અવ્યવચ્છિન્ન એવા દ્વાદશાંગશ્રુતની ગણધરનો કલ્પ હોવાથી રચના કરી છે.

એજ અર્થ હવે ભાષ્યકાર કહે છે.

મુક્કુસુમાણ ગહણાઙ્યાઈ જહ દુકરં કરેહં જે ।

ગુચ્છાણં ચ સુહયરં તહેવ જિણવયણકુસુમાણં ॥ ૧૧૧૪ ॥

પય-વક-પગરણ-જ્ઞાય-પાહુડાઈનિયતકમમાણં ।

તદણુસરના સુહં ચિય ઘેપ્પઈ ગહિયં ઇદં ગેઝ્ઞં ॥ ૧૧૧૫ ॥

एवं गुणणं धरणं दाणं पुच्छा य तदणुसारेण ।

होइ सुहं जीयंति य कायवमियं जओऽवस्सं ॥ ૧૧૧૬ ॥

सवेहिं गणहरेहिं जीयंति सुयं जओ न वोच्छिन्नं ।

गणहरमज्जाया वा जीयं सद्याणुचिन्नं वा ॥ ૧૧૧૭ ॥

જેમ છુટા પુષ્પોતું ગ્રહણ આદિ દુષ્કર છે, અને (પુષ્પના) ગુચ્છાઓતું ગ્રહણાદિ મુશ્કર છે, તેમ જિનવિચનરૂપ પુષ્પો પણ, પદ-વાક્ય-પ્રકરણ-અધ્યાય-પ્રાભૃતાદિ નિયત-ક્રમાનુસારે વ્યવસ્થિત હોય, તો તેને અનુસારે સૂત્રને સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય (જેમકે) “આટલું ગ્રહણ કર્યું, અને આટલું ગ્રહણ કરવાનું રહ્યું.” વગી એ પ્રમાણે નિયમિત હોય તો, પરાવર્તન-સ્મરણ-દાન-અને પૃચ્છા પણ તદનુસારે સુખે થાય, આ કારણોથી ગણધરોએ શ્રુત રચ્યું છે, કેમકે તેઓએ તે અવશ્ય કરવું જોઈએ. અથવા સર્વ ગણધરોએ જીવના જીવિતની પેઠે અવ્યવચ્છિન્ન એવું શ્રુત રચ્યું છે, કેમકે શ્રુતનો કટ્ટીપણ વિચેદનથી થતો. અથવા ગણધરોની એજ મર્યાદા છે, કે તેઓએ ગણધરનામકર્મના ઉદ્યથી શ્રુત રચના કરવીજ જોઈએ, કેમકે સર્વ ગણધરોએ તે પ્રમાણે કરેલ છે. ૧૧૧૪-થી-૧૧૧૭.

હવે આગળની નિશ્ચુક્તિની ગાથાનો સંખંધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે--

જિણમણિઈ ચિય સુત્તં ગણહરકરણમ્મિ કો વિસેસો વ્ય ? ।

सो तदविकलो भासइ न उ वित्थरओ नुयं किंतु ॥ ૧૧૧૮ ॥

(તીર્થંકર ભાષિત વચનને ગણધરો સ્વરૂપે રચે છે.) એ વચનથી તીર્થંકરે કહેલ વચનોનેજ સૂત્ર કરે છે, એમાં શું વિશેષ છે? તીર્થંકર જે શ્રુત કહે છે તે ગણધરોની શ્રુતિની અપેક્ષાએજ અલ્પ માત્ર કહે છે, પણ સર્વને સાધારણ એવા વિસ્તારથી તરીકે કહેતા, પશ્ચાત્તઃ જિનેશ્વર મહારાજ શું કહે છે તે ગણધરોના માટે સૂત્ર રચે છે તે તે તરીકે.

(૪૨૨) અરિહંત અર્થના વક્તા ને સૂત્રના સ્થાનાર ગણધરે ઉબજેવાદિનું અર્થ

અર્થં માસઙ્ અરહા સુત્તં ગંથંતિ ગણહરા નિઉણં ।

સાસણસ્સ હિયદ્ઢાણ તઓ સુત્તં પવત્તેઈ ॥ ૧૧૧૯ ॥ ૧

અરિહંત અર્થ કહે છે, અને ગણધરે તેનું સૂત્રમાર્થ ને ઘણાએ અર્થવાણું મ
છે.-૨એ છે. તેથી શાસનના હિત માટે સૂત્ર પ્રવર્તે છે. ૧૧૧૯.

આગળ એજ અધિકાર વિસ્તારથી કહેતાં ભાષ્યકાર શંકા સમાધાન કહે છે

નણુ અત્થોડણખિલણ્ણો મ કહે માસઙ્ ન સદરુવો સો ? ।

સહમિમ તદુવયારો અત્થપ્પચાયણફલમ્મિ ॥ ૧૧૨૦ ॥

અર્થ અનભિલાપ્ય હોવાથી તીર્થકર તે અર્થને કેવી રીતે બોલી શકે? કેમ
શબ્દરૂપ નથી? ઉત્તર-અર્થની પ્રતીતિ કરાવવામાં કારણભૂત એવા શબ્દની અંદર
ઉપચાર ક્યો છે. (“તેથી અર્થ કહે છે એમ કહ્યું.”) ૧૧૨૦

પુનઃ શંકા કરે છે કે—

તો સુત્તમેવ માસઙ્ અત્થપ્પચાયણં, ન નામત્થં ।

ગણહારિણોડવિ તં ચિય કરિંતિ કો પઙ્ગવિસેસો ત્થ ? ॥ ૧૧૨૧ ॥

(જે એમ હોય) તો અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર સૂત્ર તેજ તીર્થકરે પણ
પણ અર્થ નથી કહેતા એમ થયું. અને ગણધરે પણ તેનેજ સૂત્ર કરે છે, તો એ
તર્કાવત શું છે? ૧૧૨૧.

એ શંકાનું આચાર્યશ્રી સમાધાન કરે છે—

સો પુરિસાવેક્ખાણ થોવં મણઙ્ ન ડ વારસંગાઙ્ ।

અત્થો તદવિક્ખાણ સુત્તં ચિય ગણહરાણં તં ॥ ૧૧૨૨ ॥

તીર્થકર મહારાજ ગણધરરૂપ પુરૂષની અપેક્ષાએ થોડુંજ કહે છે, પણ દ્વાદશાંગ
કહેતા, દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ તે અર્થ છે, અને તેજ અર્થ ગણધરેની અપેક્ષાએ
સૂચક હોવાથી સૂત્ર છે.

ભગવાન તીર્થકર ગણધર જેવા પુરૂષની અપેક્ષાએ “ ઉપ્પજ્ઞેઈ વા, વિગમેઈ
ધુવેઈ વા ” એટલે ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, અને સ્થિર રહે છે. એ પ્રમાણે
ત્રણ માતૃકાપદ રૂપ અદ્ય અર્થ કહે છે, પણ બારે અંગો નથી કહેતા. એ ત્રણ જે
પદો તે શબ્દરૂપ છતાં પણ દ્વાદશાંગની અપેક્ષાએ સંક્ષિપ્ત હોવાથી અર્થ કહેવાય છે,
ગણધરેની અપેક્ષાએ એજ માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી સૂત્ર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે
યમાં-જિતોક્ત અર્થ અને ગણધરોક્ત સૂત્રમાં તર્કાવત છે. ૧૧૨૨.

[શબ્દ્ય:—માતૃકાપદ શબ્દરૂપ હોવાથી તે સૂત્રરૂપ છે, એ સમજી શકાય છે, પણ
માતૃકાપદ અર્થરૂપ પણ છે, એ કેવી રીતે? તેનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

અંગાઙ્સુત્તરયણાનિરવેક્ખો જેણ તેણ સો અત્થો ।

અહવા ન સેસપવયણહિયડત્તિ જહ વારસંગમિણં ॥ ૧૧૨૩ ॥

પવયણહિયં પુણ તયં જં સુહગહણાઙ્ ગણહરેહિંતો ।

વારસવિહં પવત્તઙ્ નિઉણં સુહુમં મહત્થં ચ ॥ ૧૧૨૪ ॥

અંગાદિ સૂત્ર રચનાથી નિરપેક્ષ હોવાથી તે ત્રણ માતૃકાપદ અર્થ કહેવાય છે. અથવા જેમ આ દ્વાદશાંગ શેષ પ્રવચનને હિતકારી છે, તેમ તે હિતકારી નથી. પ્રવચન (સંધ) ને હિતકારી તો તેજ છે, કે જેનું સુખે ગ્રહણ-ધારણ થઈ શકે, અને એવું તો ગણધરોએ રચેલું આચારાંગાદિ બાર પ્રકારનું સૂત્રજ છે. તેથી દ્વાદશાંગીસૂત્ર છે ને તે નિપુણ એટલે સૂક્ષ્મ અર્થ પ્રતિપાદક અને મહા અર્થવાળું છે ૧૧૨૩-૧૧૨૪.

નિપુણ એવો અર્થ કર્યો તેની અપેક્ષાએ અર્થાન્તર કહે છે.

નિયયગુણં વા નિરૂપણં નિદ્ધોસં ગણહરાઽહવા નિરૂપણા ।

તં પુનઃ કિમાઈ-પજ્જંતમાણમિહ કો વ સે સારો ? ॥ ૧૧૨૫ ॥

અથવા તે શ્રુત નિયતગુણવાળું એટલે સર્વ સંનિહિત સૂત્રના ગુણવાળું હોવાથી નિર્દોષ છે કેટલીક જગાપર નિરૂપણ એવો પાઠ છે તેની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ અર્થને દેખનાર એવા હોવાથી ગણધરોજ નિપુણ કહેવાય. તે શ્રુતની આદિમાં શું ? અન્તમાં શું ? અને તેનો સાર શું છે ? ૧૧૨૫.

એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવાને નિર્ચક્તિકાર કહે છે કે—

સામાઈયમાઈયં સુચનાણં જાવ બિંદુસારાઓ ।

તસ્સવિ સારો ચરણં સારો ચરણસ્સ નિરૂપણં ॥ ૧૧૨૬ ॥ ૧૧૧૨૩

સામાયિકથી યાવત્ બિન્દુસાર પર્યન્ત શ્રુતજ્ઞાન છે, તેમાં સામાયિક આદિ શ્રુત છે અને બિન્દુસાર અન્તિમ છે. એ શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. ૧૧૨૬

સમગ્ર શ્રુતમાં સામાયિક આદિશ્રુત છે, કેમકે ચારિત્રગ્રહણ કરતાં શરૂઆતમાં સામાયિકનું જ દાન કરાય છે. અને તે પછી છેક અન્તે બિન્દુસાર નામનું ચોક્કસ પૂર્વ શ્રુત છે. એ શ્રુતના બે-અનેક-અને બાર ભેદ છે. અને તે શ્રુતનો સાર ચારિત્ર છે. આથી સાર શબ્દનો અર્થ પ્રધાન અથવા ફળ સમજવો. એટલે શ્રુતજ્ઞાનથી ચારિત્ર પ્રધાન છે, અને તેજ તેનું ફળ છે. અથવા સમ્યક્ત્વનો સાર પણ ચારિત્ર છે, અથવા શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર પણ અને અપિશબ્દ કહ્યો છે તેથી મોક્ષ પણ સાર છે. તે એમ માનવામાં ન આવે તો જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ ન થાય, પરંતુ જ્ઞાનરહિત એકલું ચારિત્રજ મોક્ષનો હેતુ થાય. ને એમ માનવું એ અનુચિત છે કેમકે " સમ્યગ્ દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ (તત્ત્વાર્થ. ૧-૧) તથા " તાણ-કિરિયાહિ મોક્ષો " એટલે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્-જ્ઞાન-અને સમ્યક્ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે, અથવા જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે. આ સૂત્રનાં પદો અયોગ્ય ઠરે. અહીં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્ને મોક્ષના સમાન હેતુ છે. પરંતુ એક જોણું હેતુ છે અને બીજો મુખ્ય હેતુ છે, તેથી " જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે. અને ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે. " એમ કહ્યું છે. અહીં સારશબ્દ ફળવાચી સમજવો. એટલે તથા સમ્યક્ ચારિત્રનું ફળ મોક્ષ છે. શેલેશી અવસ્થામાં થનારા સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર વિના મોક્ષ ન થાય, સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર હોય, તો મોક્ષ થાયજ. તેથી ચારિત્રનું ફળ-મોક્ષ કહ્યું, અન્યથા તો સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ સમુદિતજ મોક્ષના હેતુ છે, કેમકે મોક્ષરૂપ અવસ્થામાં પણ ક્ષાયિકદર્શન અને ક્ષાયિકજ્ઞાન અવશ્ય હોય છે ૧૧૨૬.

તેનું સાર ચારિત્ર છે એ પદની વ્યાખ્યા ધીજી રીતે કરે છે.

સોઝં મુયઃપત્રં વા દુર્ગેઽર્જં સારમેત્તમેતસ્સ ।

ઘેચ્છં તયંતિ પુચ્છઙ્ઞ સોસો ચરણં ગુરુ મળઙ્ઞ ॥ ૧૧૨૭ ॥

અથવા સામાયિકાદિ બિન્દુસાર પર્યંત શ્રુતાર્થેવ દુર્ગાદિ છે, એમ શ્રવણ કરીને સાર માત્ર ગ્રહણ કરીશ, તેથી શિષ્ય પૂછે છે કે આ દ્વાદશાંગશ્રુતનો સાર શું છે? કહે છે કે તેનો સાર ચારિત્ર છે, (ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે એ વાત તો વગર પૂછેજ ન અંતે જણાવી છે) ૧૧૨૭.

શિષ્ય પૂછે છે કે—

અન્નાણઓ હયત્તિ ય કિરિયા નાણ કિરિયાહિં નેવાણં ।

મણિયં તો કિહ ચરણં સારો નાણસ્સ તમસારો ? ॥ ૧૧૨૮ ॥

અજ્ઞાનથી ક્રિયા હણાએલી છે, એવા આગળના વચનથી જ્ઞાન અને ક્રિયા સં હોય તોજ તેનાથી મોક્ષ થાય એમ આગમમાં કહ્યું છે તો જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે કેમ કહેવાય? કેમકે ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન તો અસાર છે? ૧૧૨૮.

આત્યાર્થશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે—

ચરણોવલદ્ધિહંઙ્ઞ જં નાણં ચરણઓ ય નેવાણં ।

સારોત્તિ તેણ ચરણં પહાણ-ગુણભાવઓ મણિયં ॥ ૧૧૨૯ ॥

નાણં પયાસયં ચિય ગુત્તિ-વિસુદ્ધિપ્પલં ચ જં ચરણં ।

મોક્ષો ય દુગાહોણો ચરણં નાણસ્સ તો સારો ॥ ૧૧૩૦ ॥

જે માટે ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાં મતિશ્રુતાદિ જ્ઞાન એ મુખ્ય હેતુ છે, કેમકે જ્ઞાન છાંડવા લાયક તથા ગ્રહણ કરવા લાયક પદાર્થનો યોગ થતો નથી અને ચારિત્રથી મોક્ષ છે, તેથી ચારિત્ર એ જ્ઞાનનો સાર છે. વળી સર્વસંવરરૂપ ચારિત્ર મોક્ષનું પ્રધાન છે અને જ્ઞાન ગૌણભાવે કારણ છે. જ્ઞાન કરવા લાયક નહીં કરવા લાયક વીગેરે વ. પ્રકાશક છે અને ચારિત્ર ગુપ્તિ તથા વિશુદ્ધિના ફળવાળું છે. અને મોક્ષ તો એ આધીન છે તેથી જ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે. ૧૧૨૯-૧૧૩૦

મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞાન ચારિત્ર પ્રાપ્તિનું મુખ્ય કારણ છે કેમકે જ્ઞાન વિના ચારિત્રના ભૂત જીવ-અજીવ આદિનું અને હેય-ઉપાદેય આદિનું જ્ઞાન નથી થતું. અને જા હોવાથી યથાર્થ ક્રિયા કરી શકાય નહિ. વળી તપ-સંયમરૂપ ચારિત્રથી મોક્ષ થા આ કારણથી સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે. અને જ્ઞાન તો મોક્ષના ણનું કારણ હોવાથી ગૌણભાવે કારણ છે. કારણ કે અકૃત્યાદિ વસ્તુનું પ્રકાશક હે જ્ઞાન તો માત્ર વસ્તુનું જ્ઞાન કરવામાંજ વ્યાપારાય છે, અને ચારિત્ર તો સંવર અને નિર્જરારૂપ ગુપ્તિ અને વિશુદ્ધિ આત્મક ફળવાળું છે. તેથી મોક્ષ, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એને આધીન છે. માત્ર મુખ્યતાએ મોક્ષ ચારિત્રને આધીન છે, અને ગૌણપણે જ્ઞાનને આ છે. આ કારણથી ચારિત્રને જ્ઞાનનો સાર કહ્યો છે. ૧૧૨૯-૧૧૩૦

ધીજી રીતે પણ જ્ઞાનથી ચારિત્ર મુખ્ય છે, તે જણાવે છે.

જં સવનાણલંભાણંતરમહવા ન મુચ્છણ સહો ।

મુચ્છઙ્ઞ ય સવસંચરલાભે તો સો પહાણયરો ॥ ૧૧૩૧ ॥

અથવા કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ થયા પછી તરતજ સર્વ છવો મોક્ષ નથી પામતા, પરંતુ શેલેશી અવસ્થામાં સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થએ સર્વ છવો મોક્ષ પામે છે. તે કારણથી તે સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રજ અન્વયપણા તરીકે કરીને મોક્ષનું પ્રધાનતર કારણ છે. ને તે સંવરક્રિયારૂપ હોવા થકી ચારિત્ર છે. ૧૧૩૧.

આ કહેલી વાતજ સ્પષ્ટ સમજાવે છે.

લાભેઽવિ જસસ મોક્ષો ન હોઝ જસસ ચ સ હોઝ સ પહાળો ।

एवं चिय सुद्धनया नेवाणं संजमं वेति ॥ ૧૧૩૨ ॥

જે માટે મત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનનો લાભ થયા છતાં પણ તરતજ મોક્ષ નથી મળતું, તેથી તે તેનું જાણ કરણ છે, અને જેનો લાભ થવાથી તરતજ અવશ્ય મોક્ષ થાય છે એવો સંવર તે જ્ઞાનથી મોક્ષનું પ્રધાન કારણ છે. આ પ્રમાણે ઋણસૂત્રાદિ શુદ્ધનયો સંયમનેજ મોક્ષ કહે છે. કારણ કે અત્યંત નજીક કારણ એવા સર્વ સંવરરૂપ સંયમનેજ નિર્વાણરૂપ કાર્યના ઉપચાર થકી મોક્ષ કહે છે, પણ જ્ઞાનને મોક્ષ નથી કહેતા. કેમકે વ્યવહારનય, તપ-સંયમ-નિર્ગન્થ-પણ-અને પ્રવચન તેને મોક્ષ કહે છે, તથા શબ્દ અને ઋણસૂત્રનયો ચારિત્રનેજ મોક્ષ કહે છે. ૧૧૩૨.

આ સ્થળે કોઇ જ્ઞાનવાદી કહે છે કે—

आह पहाणं नाणं न चरित्तं, नाणमेव वा सुद्धं ।

कारणमिह न उ किरिया सावि हु नाणफलं जम्हा ॥ ૧૧૩૩ ॥

જ્ઞાનજ પ્રધાન છે, પણ ચારિત્ર પ્રધાન નથી, અથવા આહીં જ્ઞાનજ મોક્ષનું કારણ છે, પરંતુ ક્રિયા નથી; કેમકે તે ક્રિયા તો જ્ઞાનનું ફળ છે. ૧૧૩૩

મોક્ષના કારણોમાં જ્ઞાનજ મુખ્ય છે, ચારિત્ર મુખ્ય નથી; અથવા જ્ઞાનજ એકનું મોક્ષનું કારણ છે પણ ક્રિયા મોક્ષનું કારણ નથી. કેમકે એ ક્રિયા પણ જ્ઞાનનું ફળ-કાર્ય છે. જેમ મૃત્તિકા ઘટનું કારણ છે, છતાં ઘટની અપાન્તરાસવર્તિ પિંડ-શિવક-કુશુલઆદિનું પણ કારણ થાય છે. એવીજ રીતે જ્ઞાન પણ મોક્ષનું કારણ છે, અને મોક્ષ થવા પહેલાં થતી જે સર્વ સંયમાદિ ક્રિયા તેનું પણ કારણ છે. વળી જેમ ક્રિયા જ્ઞાનનું કાર્ય છે, તેમ તે ક્રિયા પછી થનાર મોક્ષ આદિ પણ જ્ઞાનનું કાર્ય છે. તેમજ ક્રિયાની પૂર્વે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિગણે તત્ત્વપરિજ્ઞાનાદિ અને રાગ દ્વેષનો નિગ્રહ વિગેરે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાનનું જ કાર્ય છે. અને આ દુનિઆમાં પણ સર્વજનને પ્રત્યક્ષ છે કે મનચિન્તિત અદિમંત્રથી પાંચ ધર્મેસ મનુષ્ય, વિષલક્ષણ વિષાપહાર-ભૂત-શાકિનીઆદિનો નિગ્રહ કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા સંહિત જ્ઞાનનું જ ફળ-કાર્ય છે. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મોક્ષ જ્ઞાનનું જ કાર્ય છે ૧૧૩૩.

સ્પષ્ટપણા માટે એજ વાત ખતાવે છે—

जह सा नाणस्स फलं तह सेसंपि तह वोढकालेवि ।

नेयपरिच्छेयमयं रागादिविणिग्गहो जो य ॥ ૧૧૩૪ ॥

जं च मणोचिंतियमंतपूयविसमक्खणाइवहुमेयं ।

फलमिह तं पच्चक्खं किरियारहियस्स नाणम्म ॥ ૧૧૩૫ ॥

એમ તે ક્રિયા જ્ઞાનનું ફળ છે, તેમ બીજું મોક્ષાદિ પણ જ્ઞાનનું ફળ છે, તથા ક્ષત્ર પ્રાપ્તિકાળે તત્ત્વપરિજ્ઞાન અને રાગાદિનો નિગ્રહ જે થાય છે, તે સર્વ જ્ઞાન છે, અને મનોચિન્તિત મંત્રથી પવિત્ર વિપલક્ષણાદિ બહુ પ્રકારનું જે ફળ અહીં જણાય છે, તે ક્રિયારહિત કેવલ જ્ઞાનનું જ ફલ છે. ૧૧૩૪-૧૧૩૫.

આચાર્યશ્રી જ્ઞાનવાદીને ઉત્તર આપે છે કે—

જેનં ચિય નાનાઓ કિરિયા તત્તો ફલં ચ તો દોવિ ।

કારણમિહરા કિરિયારહિયં ચિય તં પસાહેજ્ઞા ॥ ૧૧૩૬ ॥

જે માટે જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, અને તે ક્રિયાથી મોક્ષરૂપ ઇષ્ટફળ પ્રાપ્ત થાય તેથી જ જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને મોક્ષનું કારણ છે. અન્યથા મોક્ષ થવામાં પરિકલ્પ નિરર્થકતાને લીધે ક્રિયા રહિત જ્ઞાનજ ઇષ્ટફળ સાધક થાય ૧૧૩૬.

અને વળી—

નાળં પરંપરમણંતરા ઉ કિરિયા તયં પહાણયરં ।

જુત્તં કારણમહવા સમયં તો દોન્નિ જુત્તાઈ ॥ ૧૧૩૭ ॥

જ્ઞાન પરંપરાએ કાર્યને ઉપકાર કરે છે, અને ક્રિયા અનન્તર ઉપકાર કરે છે, ક્રિયાજ પ્રધાન કારણપણે યુક્ત છે, અને જે બન્ને એકી સાથે ઉપકાર કરતા હોય તે પ્રધાન કારણ કહેવાં યોગ્ય છે. ૧૧૩૭

જ્ઞાનથી ક્રિયા થાય છે, પણ તે ક્રિયાને તમે જ્ઞાનવાદી મોક્ષનું કારણ માનો નહિ? જો ન માનતા હો, તો તેની અપેક્ષા વિના માત્ર જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થવો કેમકે જે કારણ નથી તેની અપેક્ષાની શું જરૂર છે? અને ક્રિયા પણ કાર્યનું કા એમ જો માનતા હો, તો—

કારણમંતં મોત્તું કિરિયમણંતં કહ મયં નાળં ? ।

સહચારિત્તે વ કહં કારણમેકં ન પુણરેકં ? ॥ ૧૧૩૮ ॥

એમ છે તો આંતરા રહીતપણે ઉપકાર કરનાર ક્રિયારૂપ અન્ય કારણ જ્ઞાનરૂપ પરંપરાએ કાર્ય કરનારને કારણ કેમ માનો છો? એ જણાવો, બન્ને સાથે ઉપકાર કરે છે. (એમ કહેતા હો તો) એક જ્ઞાનને જ કારણ શા માટે કહો છો? ક્રિયાને કારણ કેમ નથી કહેતા? ૧૧૩૮ વળી—

રાગાહસમો સંજમકિરિય ચિય નાણકારણા હોજ્ઞ ।

તોસે ફલે વિવાઓ તં તત્તો નાણસહિયાઓ ॥ ૧૧૩૯ ॥

રાગાદિનો ઉપશમ તે સંયમ ક્રિયાજ છે, અને તે ક્રિયા જ્ઞાનરૂપ કારણવા (જ્ઞાનથી થાય છે) તે ક્રિયાના ફળમાં વિવાદ છે, જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે? કે મોક્ષ થાય છે? કે જ્ઞાન સહિત ક્રિયાથી થાય છે? આમાં જ્ઞાનસહિત ક્રિયાથી જ થાય.

રાગઆદિનો નિગ્રહ તે સંયમ ક્રિયાજ છે બીજું-કંઈ નથી. અને તે સંયમ જ્ઞાનનું ફળ છે, એમ માનવામાં અમારે કોઈ વિરોધ નથી; પરંતુ તે ક્રિયાના ફળ ધર્માં વિવાદ છે કે તેથી જ મોક્ષરૂપ ફળ થાય છે, તે માત્ર એકલા જ્ઞાનથી જ થાય

અથવા એકલી ક્રિયાથીજ થાય છે? એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ તો નહિ કહી શકાય? કેમકે જ્ઞાન પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ પહેલાં ક્રિયાની ઉત્પત્તિ તમે પણ માનો છો. વળી એકલી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ નહિ કહી શકાય, કેમકે જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા ઉન્મત્ત મનુષ્યની ક્રિયા જેવી છે, અને તેવી ક્રિયાથી પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. માટે જ્ઞાનરહિત ક્રિયાથી મોક્ષ થાય એમ કહેવું તે પણ અયોગ્ય છે. અને તેથી ત્રીજો પક્ષ જ્ઞાનસાહિત્ય જે ક્રિયા, તેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવું તેજ યોગ્ય છે. ૧૧૩૯

અને વળી—

परिजवणार्ई किरिया मंतेसुऽवि साहणं न तम्मत्तं ।

तण्णाणओ य न फलं तं नाणं जेणमकिरियं ॥ ११४० ॥

મંત્રોમાં પણ જપ કરવાદિરૂપ ક્રિયા છે, એકલું મંત્રજ્ઞાનજ કાર્ય સાધક નથી. જ્ઞાનથીજ તે ફળ થાય છે, (એમ કહેતા હો તો) ના, જ્ઞાનનું તે ફળ નથી, કેમકે તે ક્રિયા રહિત છે. ૧૧૪૦

વિષયવિધાત-આકાશગમનાદિના હેતુભૂત મંત્રોમાં પણ જપ કરવો-સાધના કરવી વિગેરે મંત્રસહાયવાળી ક્રિયા કાર્યસાધક છે, કેવળ મંત્રજ કાર્યસાધક છે એમ નહિ. અહીં કોઈ એમ કહે કે આ કથન તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, કેમકે કોઈ વખત મંત્ર સ્મરણરૂપ જ્ઞાન માત્રથીજ ઇષ્ટફળની સિદ્ધિ થાય છે. એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે મંત્રસ્મરણરૂપ જ્ઞાનનુંજ એ ફળ નથી, કેમકે ક્રિયારહિત એકલું જ્ઞાન અમૂર્ત છે. અને જે ક્રિયારહિત અમૂર્ત હોય છે, તે આકાશની પેઠે કાર્ય કરતું નથી. અહીં જ્ઞાનને ક્રિયારહિત માન્યું છે, એટલે તે કેવી રીતે કાર્ય સાધક થાય? જે કાર્યસાધક હોય છે, તે કુંભારની પેઠે ક્રિયા સહિતજ હોય છે. તમારું માનેલું જ્ઞાન એવું નથી, એટલે તે એકલું કંઈપણ ન કરી શકે, આ કથન પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ પણ નથી. કારણ કે ક્રિયાની મદદ વિના એકલું જ્ઞાન કદિપણ ફળપાત્રું જણાતું નથી. ૧૧૪૦

तो तं कत्तो, भन्नइ तं समयनिवद्धदेवओवहियं ।

किरियाफलं चिय जओ न मंतनाणोवओगस्स ॥ ११४१ ॥

તો તે કાર્ય કોનાથી થાય છે? કહીએ છીએ કે તે કાર્ય સંકેતનિબદ્ધ દેવતાઓ કરે છે, તેથી તે ક્રિયાનુંજ ફળ છે, મંત્રના જ્ઞાનોપયોગનું નથી. ૧૧૪૧.

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે વિષયવિધાત-આકાશગમનાદિ કાર્ય મંત્રજ્ઞાનથી નથી થતું, તો કોનાથી થાય છે? તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તે કાર્ય મંત્રાધીન દેવોથી કરાએલું છે, કેવળ મંત્રજ્ઞાનના ઉપયોગનુંજ એ ફળ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે સંકેત પૂર્વક-ન્યાં ન્યાં રીતોના મંત્રો સંકેતમાં જોડાએલા હોય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે દેવોથી કરાએલું કાર્ય. તેનું ફળ છે, અને દેવતાઓ સક્રિય હોવાથી એ કાર્ય ક્રિયાનુંજ ફળ છે. એટલે કદા જ્ઞાનોપયોગ માત્રનુંજ ફળ છે એમ નહિ.

જ્ઞાનવાદી:—દેવતાને આમંત્રણ કરવું કેવળ મંત્રાનું સ્મરણ જ્ઞાનોપયોગથી થાય છે કે નહિ? એ ધાય છે, તો શેષ બીજા કાર્યો પણ મંત્રજ્ઞાનોપયોગથી કેમ ન થાય? અને એ પ્રમાણે દેવતાનું આમંત્રણ ન થતું હોય. તો તેઓ અહીં આવીને આકાશગમનાદિ નિર્ધારિત કાર્યો કેવી રીતે કરે છે?

આચાર્ય:—મંત્રોના સ્મરણથી દેવતાનું આમંત્રણ થાય છે, પરંતુ એકલા રણના જ્ઞાનોપયોગથી નથી થતું, પણ વારંવાર મંત્રનો જાપ પૂજન વિગેરે ક્રિયા યવાળા મંત્રસ્મરણથીજ તે આમંત્રણ થાય છે. ૧૧૪૧

શિષ્ય:—પ્રભો ! શું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ક્રિય છે ? અથવા કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયા ક્ષાએ નિષ્ક્રિય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

વત્થુપરિચ્છેયફલં હવેજ્જ કિરિયાફલં ચ તો નાણં ।

ન ઉ નિવ્વત્તયમિદ્દં મુદ્ધં ચિય તં જઓઽમિહિયં ॥ ૧૧૪૨ ॥

જ્ઞાન, વસ્તુનો યોધ થવારૂપ અને ચારિત્રક્રિયામાં સહકારિ થવારૂપ ફળ પરંતુ મોક્ષ રૂપ ઇષ્ટફળ ઉત્પન્ન કરવામાં તે અનંતર શુદ્ધ કારણ નથી, તે છે કે—૧૧૪૨.

સુયનાણમ્મિવિ જીવો વટ્ટંતો સો ન પાઉણઙ મોક્ખં ।

જો તવ-સંજમમદ્દે જોગે ન ચણ્ણ વોદું જે ॥ ૧૧૪૩ ॥ ૧૨૧

કેવલ શ્રુતાદિજ્ઞાનમાં જીવ વર્તતો હોય, તે મોક્ષ પામતો નથી, કેમકે તે ત માત્રમક યોગો વહન કરી શકતો નથી. ૧૧૪૩

ઉપરોક્ત અર્થ લાખ્યકાર મહારાજ શુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે.

સકિરિયાવિરહાઓ ન ઇચ્છિયસંપાવયંતિ નાણંતિ ।

મગ્ગણૂ વાઽચ્છેદ્ધો વાયવિહીણોઽહવા પોઓ ॥ ૧૧૪૪ ॥

જેમ માર્ગને જાણનાર મનુષ્ય ગમનાદિ ચેષ્ટારહિત હોવાથી ઇષ્ટસ્થળે પ નથી, અથવા ઇષ્ટદિશામાં લઈ જનાર વાયુની ક્રિયા વિનાનું વહાણ, ઇચ્છિત શામાં પહોંચાડતું નથી; તેમ ચારિત્રરૂપ સત્ક્રિયા રહિત જ્ઞાન પણ મોક્ષરૂપ થઈ પ્રાપ્ત કરાવતું નથી. ૧૧૪૪

જેમકે—

જહ છેયલદ્ધનિજ્ઞામઓઽવિ વાણિયગદ્ધિચ્છયં ભૂમિં ।

વાણ વિના પોઓ ન ચણ્ણ મહણ્ણવં તરિડં ॥ ૧૧૪૫ ॥ ૧૨

તહ નાણલદ્ધનિજ્ઞામઓઽવિ સિદ્ધિવસહિં ન પાઉણઙ ।

નિડણોઽવિ જીવપોઓ તવ-સંજમમારુયવિહૂણો ॥ ૧૧૪૬ ॥ ૧

સંસારસાગરાઓ ઉચ્છુદ્ધો મા પુણો નિબુદ્ધેજ્ઞા ।

ચરણગુણવિપ્પહૂણો બુદ્ધિ સુવહું પિ જાણંતો ॥ ૧૧૪૭ ॥ ૧૫૧૭

જેમ હુંશીઆર ખલાસીયાણું વહાણ, અનુકૂળ પવન વિના વણિકની ઇષ્ટ દાસ્યુદ્ધ તરીકે પહોંચતું નથી, તેમ જ્ઞાનરૂપ ખલાસીયુક્ત, જીવરૂપ વહાણ યમ દિરૂપ વાયુ રહિત મોક્ષરૂપ ભૂમિએ પહોંચતું નથી. માટે હે દેવાનુપ્રિય !

કૃત્વડે કરીને શ્રીજીનેશ્વરના ધર્મે કરીને યુક્ત એવો માનવજન્મ પામીને સંસાર સાગરની ઉપર આવેલો છે, તો હવે ચરણ-કરણાદિ ગુણ રહિત થઈને કરી તેમાં યુક્ત નહિ. તું એમ નહીં બોલ કે હું વિશેષ શ્રુતજ્ઞાને કરીને યુક્ત છું તેથી તેના બલે કરીને મુક્તિને પામીશ, કેમકે ધણું સાડું જાણનારા શ્રુતજ્ઞાની પણ સંસારમાં કુળ્યા છે. (તેથી જ્ઞાનનો અભિમાન દૂર કરીને ચરણકરણાદિ અવુષ્ઠાનમાં પ્રમાદ રહિત થઈ ઉદ્ધમ કરવો.) ૧૧૪૫-૧૧૪૬-૧૧૪૭.

ઉપરની ત્રીજી ગાથાનો ભાવાર્થ ભાષ્યકાર દૃષ્ટાન્તપૂર્વક સમજાવે છે.

સંસારસાગરાઓ કુમ્મો ઇવ કમ્મચમ્મવિવરેણ ।

ઉમ્મજ્જિઉમિહ જઈણં નાણાઈપગાસમાસજ્જ ॥ ૧૧૪૮ ॥

દુલહં પિ જાણમાણો સયણસિણેહાઈણા તયં તત્તો ।

સંજમકિરિયારહિઓ તત્થેવ પુણો નિવુઢેજ્જા ॥ ૧૧૪૯ ॥

કૂર્મની પેઠે આ જીવ સંસાર સાગરમાંથી કૂર્મરૂપ સેવાળના છિદ્રવડે બહાર નીકળીને જૈનદર્શન સંબંધી જ્ઞાનાદિરૂપ પ્રકાશ પામીને પુનઃ તે પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સ્વજનના સ્નેહાદિવડે તે જીવ સંયમક્રિયારહિત કરી આજ સંસારમાં રૂપે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

જેમ કેાઇ કૂર્મ (કાચબો) અતિશય તૃણ-પત્રાદિ યુક્ત ને ગાઢ સેવાળથી આચ્છાદિત મહાઅંધકારવાળા મોટા દ્રહમાં રહેલા અનેક જળચર પ્રાણિઓથી વ્યથિત ચિત્તવાળો થઈ ચારે બાજુ ભ્રમણ કરતો મહામુશીબતે સેવાલતું છિદ્ર પામીને, તેવડે દ્રહ ઉપર આવીને, શરદપૂર્ણિમાના ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાના સ્પર્શના સુખનો અનુભવ કરી, પોતાના બન્ધુ એવા જળચરજીવોના સ્નેહથી આકૃષ્ટ ચિત્તવાળો થઈને વિચારવા લાગ્યો, કે મારા સ્નેહીઓ બિચારા આ અપૂર્વ સુરલોકસમાન સુખ ક્યારે અનુભવશે? તેઓને પણ આ સુખનું દર્શન કરાવું, એમ વિચારીને કૂર્મ પુનઃ દ્રહમાં પેશી ગયો, તે પછી સર્વ સ્નેહી જળચરોને લઈ પૂર્વતું છિદ્ર સોધવા લાગ્યો, પરન્તુ એ છિદ્ર તો કૂર્મ ગયા પછી તુરતજ પૂરાઈ ગયું. એટલે ગમે તેટલી શોધ કરવા છતાં એ છિદ્ર ન મળ્યું, તેથી તે મહાદુઃખ અનુભવવા લાગ્યો. એજ પ્રમાણે આ જીવરૂપ કૂર્મ અનાદિકર્મસંતાનથી અવરાએલ, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અંધકાર યુક્ત જુદી જુદી જાતની માથાની નેત્રની જવર કેાઢ-ભગન્દર આદિની શારીરિક વેદના અને ઇષ્ટવિશેષ-અનિષ્ટસંયોગાદિ માનસિક વેદનારૂપ જળચરના સમુદ્રવાળા અંગાગ-સમુદ્રથી મહા મુશીબતે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિને શોધ્ય કર્મોદયરૂપ છિદ્ર પામીને. મનુષ્યપણ પામવારૂપ ઉપરના ભાગે આવીને જિનેશ્વરરૂપ ચંદ્રના વચનરૂપ ચન્દ્રિકાના સંગમ સુખને અનુભવીને “આ જિનવચનરૂપબોધિના લાભ દુર્લભ છે” એમ જાણવા છતાં સ્વજન-સ્નેહ અને વિષયાસક્ત ચિત્તથી આ જીવ પુનઃ સંસારસાગરમાં રૂપે છે. આજ કાચબોની નિર્બુદ્ધિગરે કહ્યું છે કે આ પ્રમાણે સંસારસમુદ્રમાં હે ભવ્ય! તું રૂપ નહિ, પરન્તુ માન-પ્રદાન કરવામાં અપ્રમાદી થા. આનો વિશેષ ખુલાસો કરે છે “મનુષ્યભવ પ્રાપ્તિને રોકનાર કૂર્મ તે સેવાલ જાણવી અને તેની અનુદય અવસ્થા ને કૂર્મ ચીવર જાણવું અને માન-દર્શન-ચારિત્રના સ્વરૂપનો જે બોધ તેરૂપ જિનેશ્વર રૂપ ચંદ્ર સંબંધી જ્ઞાનપ્રદાન તેને ચરણરૂપે પામીને જ્ઞાનાદિકને દુર્લભ જાણતો છતાં સ્વજનના સ્નેહાદિકથી વિચલિત થઈને સંયમક્રિયાએ રહિત થઈ સંસાર સમુદ્રમાં સંસારીજીવ કરીને જુદે છે. ૧૧૪૮-૧૧૪૯.

પુનઃ જ્ઞાનવાદી શંકા કરીને પૂછે છે કે—

અહ અણ્ણાણી કુમ્મો પુણો નિમજ્જેજ્જ ન ઉણ તન્નાણી ।

સક્કિરિયાપરિહીણો બુહ્હ નાણી જહ્હન્નાણી ॥ ૧૧૫૦ ॥

નેચ્છંદ્યનયમણ વ અન્નાણી ચેવ સો મુણેન્તોઽવિ ।

નાણફલાભાવાઓ કુમ્મો વ નિબુહ્હણ જીવો ॥ ૧૧૫૧ ॥

હિતા-હિત નહિ જાણનાર-અજ્ઞાની એવો કૂર્મ પુનઃ જળમાં ડૂબે એમાં નથી, (પરંતુ હિતા-હિતનો જાણનાર જ્ઞાની સંસારસાગરમાં કેમ ડૂબે ?) ઉ છે કે જ્ઞાની છતાં અજ્ઞાનીની પેઠે સત્ક્રિયા રહિત હોવાથી (સંસારમાં) ડૂબે છે, નિશ્ચયનયના મતે તે જ્ઞાની છતાં પણ અજ્ઞાનીજ છે, કેમકે તેને જ્ઞાનના રૂપ અભાવ છે. એટલે તે કૂર્મની પેઠે પુનઃ જનમ જરા રોગ મરણરૂપ પ્રવાહવાલા સ ડૂબે છે. ૧૧૫૦-૧૧૫૧

એજ કારણથી નિર્ચુક્તિકાર કહે છે કે—

સુવહુંપિ સુયમહીયં કિં કાહિતી ચરણવિપ્પહૂણસ્સ ।

અંધસ્સ જહ પલિત્તા દીવસયસહસ્સકોડીઽવિ ? ॥ ૧૧૫૨ ॥ ૧

ધણું શ્રુત ભણ્યો હોય તો પણ ચારિત્ર રહિતને અજ્ઞાનજ જાણવું, કેમકે તે જ્ઞાન રૂપવાળું થાય; જેમ અન્ધ મનુષ્યને લાખ્ખો કોડ પ્રદીપ દીવાઓ નકામા છે, તેમ વિનાનો મનુષ્ય અતિધણું શ્રુત ભણેલો હોય, તોપણ તે શું કરી શકે ? કંઈજ નહીં.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

સંતંપિ તમણ્ણાણં નાણફલાભાવઓ સુવહુયંપિ ।

સક્કિરિયાપરિહીણં અંધસ્સ પઈવકોડિ વ ॥ ૧૧૫૩ ॥

અન્ધમનુષ્યને કોડો દીપકની પેઠે સત્ક્રિયા રહિત ધણું જ્ઞાન હોય તોપણ, રૂપરૂપ વિરતિનો અભાવ હોવાથી તે અજ્ઞાન છે. ૧૧૫૩.

એ વાદી પૂર્વે કહેલ દૃષ્ટાન્ત અને દાર્શનિકની વિષમતા જણાવે છે.

અંધોઽણવબોહો ચ્ચિય બોહફલં પુણ સુયં કિમણ્ણાણં ? ।

બોહોઽવિ તઓ વિફલો તસ્સ જમંધસ્સ વઽવબોહો ॥ ૧૧૫૪ ॥

અહીંયાં દૃષ્ટાન્તનું વૈષમ્યપણું છે, અન્ધ મનુષ્યને આંધળાપણાને લીધે ધણું દી હોય તોપણ ઘટાદિ અર્થનો બોધ થતો નથી. પરંતુ શ્રુત તો ચક્ષુવાળાને દીપકન બોધક હોવાથી અજ્ઞાન કેમ કહેવાય ? ઉત્તર કહે છે કે તે બોધ છે, પણ ચારિત્ર ર બોધ અન્ધના બોધની પેઠે તેને તે નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૪

પરંતુ જો—

અપ્પંપિ સુયમહીયં પગાસયં હોઈ ચરણજુત્તસ્સ ।

એકોઽવિ જહ પઈવો સચક્ખં અસ્સ પયાસેઈ ॥ ૧૧૫૫ ॥ ૧૭૧૧

જેમ ચક્ષુવાળાને એક દીપક પણ ત્યાગ અને ગ્રહણ ક્રિયાના હેતુપણા થકી પ્રકાશક થાય છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડું ભણાએલું શ્રુત પણ પ્રકાશક થાય છે. ૧૧૫૫.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

કિરિયાફલસંભવઓ અર્પંપિ સુયં પગાસયં હોઝ ।

एकोऽवि हु चक्खुमओ किरियाफलदो जह पईवो ॥ ११५६ ॥

જેમ ચક્ષુવાળાને એક દીપક પણ ક્રિયારૂપ ફળ આપનાર છે, તેમ ચારિત્રવાળાને થોડું પણ શ્રુત, ક્રિયારૂપ ફળના સંભવથી પ્રકાશક થાય છે. ૧૧૫૬.

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે—

न हि नाणं विहलं चिय किलेसफलयंपि चरणरहियस्स ।

निष्फलपरिवहणाओ चंदणभारो खरस्सेव ॥ ११५७ ॥

ચારિત્ર રહિતનું જ્ઞાન સર્વથા નિષ્ફળજ છે એમ નથી, પણ પઠન-ગુણન-ચિંતનાદિ ક્લેશરૂપ ફલવાળું છે. જેમ ગધેડાને ચંદનભાર નિષ્ફળ વહુન કરવાથી ક્લેશ થાય છે, તેમ આ સમજવું ૧૧૫૭

નિર્યુક્તિકાર પણ એમજ કહે છે કે—

जहा खरो चंदणभारवाही, भारस्स भागी न हु चंदणस्स ।

एवं खु नाणी चरणेण हीणो, नाणस्स भागी न हु सोग्गईए ॥ ११५८ ॥ ૧૧૫૮ ॥ ૧૧૫૯ ॥

જેમ ચંદનનો ભાર વહુન કરનાર ગધેડો, તેના ભારનોજ ભાગી છે, પણ ચન્દનની મુગન્ધનો ભાગી નથી, તેમ ચારિત્ર રહિત એવો જ્ઞાની માત્ર જ્ઞાનનોજ ભાગી છે, તે જ્ઞાનનું પઠન-ગુણન-પરાવર્તન-ચિંતનાદિકથી થયેલા કષ્ટનું ભાજન છે. પરંતુ દેવપણું મનુષ્યપણું તથા સિદ્ધિ લક્ષણરૂપ સદ્ગતિનો ભાગી નથી. ૧૧૫૮.

એ ઉપરોક્ત કથનથી કોઇને એકાન્તે જ્ઞાનમાં અનાદર અને જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયામાં આદર ન થાય તે માટે પુનઃ નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે—

हयं नाणं कियाहीणं, हया अन्नाणओ किया ।

पासंतो पंगुलो दहो, धावन्नाणो य अंधओ ॥ ११५९ ॥ ૧૧૫૯ ॥ ૧૧૬૦ ॥

શહેરમાં થયેલ દાહ સમયે દહાતા એવા પંચુ અને દોડતા એવા આંધળા બગીચા તેની પેઠે, ક્રિયા વિનાનું જે જ્ઞાન તે નિષ્ફળ છે અને જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા તે પણ નિષ્ફળ છે. ૧૧૫૯

એજ અર્થ ભાષ્યકાર સ્પષ્ટપણે કહે છે.

हयमिह नाणं किरियाहीणंति जओ हयंति जं विफलं ।

लोयणविन्नाणं पिव पंगुस्स महानगरदाहं ॥ ११६० ॥

काहिइ नाणच्चायं किरियाए चेव मोक्खमिच्छंती ।

मा सीसो, तो भन्नइ हया च अन्नाणओ किरिया ॥ ११६१ ॥

અહંકાદકપુરદાહમિ અંધપરિધાવણાદકિરિયદ્વ ।

તેળું અન્નોન્નવેવલા સાહળમિહ નાળ-કિરિયાઓ ॥ ૧૧૬૨ ॥

મહોટા નગરનો દાહ થયો હોય, ત્યારે અશુભાળા પાંચુના જ્ઞાનની પેઠે ક્રિય જ્ઞાન નિષ્ફળ છે. (આ ઉપરથી) ક્રિયાવડેજ મોક્ષ ઇચ્છનાર શિષ્ય જ્ઞાનનો ત્યાગે માટે કહે છે કે જ્ઞાનવિનાની ક્રિયા પણ અતિ સાંકડું નગર બળે છતે તેમાંથી દોડતા અન્ધની ક્રિયાની પેઠે નિષ્ફળ છે. માટે અન્યોઅન્યની અપેક્ષાએ જ્ઞાન-ક્રિયા મોક્ષનાં સાધન છે. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

જેમ કોઈ મોટું નગર સળગ્યું હોય, ત્યારે તેમાંથી ભાગવાને માટે અશુભા જેમ અશક્ત છે, તેમ સત્ક્રિયા રહિત એવું એકલું જ્ઞાન પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરા હોવાથી નિષ્ફળ છે. આ ઉપરથી કોઈ માત્ર ક્રિયાવડેજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર સર્વથા અનાદર કરે તો તેને માટે પણ આચાર્યશ્રી કહે છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન વિના પણ સળગતા એવા સાંકડાનગરમાંથી નીકળવા ઇચ્છનાર અન્ધમનુષ્યની પેઠે છે. પરંતુ અન્ધપુરૂષ જે પાંચુપુરૂષને ખાંધપર લઈ લે ન તેણે બતાવેલા માર્ગે, તે બંને જણા બચીને ઉપદ્રવ રહિત સ્થળે ગુપ્ત પામે છે, તેમ મોક્ષ સુખ ઇચ્છે પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેને સમુદિત સેવવાંજ જોઈએ. ૧૧૬૦-૧૧૬૧-૧૧૬૨.

અહીં કોઈ શંકા કરે છે કે—

પત્તેયમભાવાઓ નિવાળં સમુદિયાસુઽવિ ન જુત્તં ।

નાળ-કિરિયાસુ વોત્તું સિકતાસમુદાયતેલ્લં વ ॥ ૧૧૬૩ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રત્યેક અવસ્થામાં નિર્વાણનો અભાવ હોવાથી સમુદિત યામાં પણ સમુદિત રેતીના કણીયામાં તેલની પેઠે, નિર્વાણ કહેવું યુક્ત નથી.

જુદી જુદી જ્ઞાનાવસ્થા અને ક્રિયાવસ્થામાં મોક્ષ સાધવાતું સામર્થ્ય નથી, એ બંને જ્ઞાન-ક્રિયાવડે મોક્ષ થાય છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે-અવસ્થામાં નથી હોતું તે તેના સમુદાયમાં પણ નથી હોતું, જેમ રેતીના જુદા જુદા આમાં તેલ નથી, તેથી તેના સમુદાયમાં પણ નથી. એવીજ રીતે ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન વડે મોક્ષ નથી થતું, તેથી તે બંને સમુદિત હોય, તોપણ તેઓથી મોક્ષ થવું નથી.

એ કથન એકાન્ત સત્ય નથી, કેમકે માટી-તંતુ-ચક્ર-ચીવરાદિ પ્રત્યેકથી ઘટાદિ નથી થતા, પણ તેના સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતા જણાય છે. તેવીજ રીતે પ્રત્યેક ક્રિયાથી મોક્ષ નથી થતો પણ તેના સમુદાયથી થાય છે.

અને વળી—

વોસું ન સદ્વહ ચિય સિકતાતેલ્લં વ સાહળાભાવો ।

દેસોવગારિયા જા સા સમવાયમિ સંપુણ્ણા ॥ ૧૧૬૪ ॥

જુદા જુદા રેતીના કણીયામાં તેલની પેઠે, જ્ઞાન-ક્રિયામાં સર્વથા મોક્ષના સાધન અભાવ નથી. પરંતુ એ પ્રત્યેક અવસ્થામાં મોક્ષ પ્રત્યે જે થોડું ઉપકારીપણું છે, કારીપણું સમુદિત અવસ્થામાં પૂર્ણ થાય છે. (આથી જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ તેજ સાધક છે. એમ સિદ્ધ થયું.) ૧૧૬૪.

નિર્ચક્ષિતકાર પણ એમજ કહે છે.

સંજોગસિદ્ધીય ફલં વયંતિ, ન હુ એગચક્રેણ રહો પયાઈ ।

અંધો ય પંગૂ ય વળે સમેચ્છા, તે સંપડતા નગરં પવિટ્ટા ॥૧૧૬૫॥ ૧૦૦૧૧૦૨

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ હોય, તોજ મોક્ષરૂપ ફળ કહ્યું છે, લોકમાં પણ એક ચક્રથી રથ નથી ચાલતો, અંધ અને પંગુ વનમાં ભેગા થયા, તે બન્ને જોડાઈને નગરમાં પેઠા (તેમ અહીં પણ જાણુ') ૧૧૬૫.

જ્ઞાન-ક્રિયાનો સંયોગ હોય, તોજ તીર્થંકરોએ મોક્ષરૂપ ફળ કહ્યું છે, જેમ લોકમાં પણ એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી, તેમ એકજ જ્ઞાન અથવા ક્રિયાથી મોક્ષ થતો નથી. આજ પ્રમાણે બીજા પણ સર્વ કાર્યો સામગ્રીજન્યજ છે. અહીં અન્ધ અને પંગુનું ઉદાહરણ સમજવા જેવું છે. કેઈ નગરના લોક રાજાના કંઈક ભયથી અરણ્યમાં ગયા, ત્યાંથી પણ ચોરના ભયથી વાહનાદિનો ત્યાગ કરીને ભાગ્યા. તેવામાં ત્યાં અનાથ એવા એક અન્ધ અને બીજો પંગુ એ બે બિચારા ભાગવાની શક્તિ વિનાના હોવાથી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા, એવામાં એ જંગલમાં દાવાનળ લાગ્યો, એટલે એ બન્ને અથેડાતા કુટાતા ભેગા થયા. તે વારે એ ભયમાંથી બચવાને અન્ધપુરૂષે પંગુને પોતાની ખાંધ ઉપર ઉપાડ્યો. પંગુ પુરૂષ આંધળાને સમવિષમ કુંડું-કંટકાદિએ રહિત યોગ્ય માર્ગ કહેતો અને તેના અનુસારે તે આંધલો ચાલતો, તેથી પંગુના ચક્ષુજ્ઞાનવડે અને અન્ધની ગતિક્રિયાવડે સારા માર્ગે જવાથી બન્ને સુખપૂર્વક નગરમાં પહોંચ્યા. આજ પ્રમાણે સર્વ કાર્યસિદ્ધિમાં સંયોગજ હેતુ છે, એમ જાણુ' ૧૧૬૫.

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

દુગસંજોગમ્મિ ફલં સમ્મંકિરિઓ-વલદ્ધિમાત્રાઓ ।

દ્વૃષ્ટપુરાગમણં પિવ સંજોગ અન્ધ-પંગૂણં ॥ ૧૧૬૬ ॥

વડેરેગો જં વિફલં ન તત્ત્વ સમ્મકિરિઓ-વલદ્ધીઓ ।

દોસંતિ ગમણવિફલે જહેગચક્રે ભુવિ રહમ્મિ ॥ ૧૧૬૭ ॥

દૃષ્ટનગરમાં આવવા માટે અન્ધ અને પંગુના સંયોગની પેડે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ ઉપ-
ચારો સંયોગ હોય, તો મોક્ષરૂપ ફળ થાય છે, કેમકે તેમાં સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાનનો
સંભાવ છે. એથી ઉલટું જેમ એક ચક્રવાળો રથ પૃથ્વીપર ગમન કરવાને નિષ્ફળ જાય
છે. તેમ જેમાં મોક્ષરૂપ ફલ ન થાય, તે સમ્યક્ ક્રિયા અને જ્ઞાન રહિત છે. એમ જાણુ'.
માટે જ્ઞાન ક્રિયા એ બન્નેના સંયોગે મોક્ષ થાય છે. એમ નહીં સમજવું.

હવે આગળની નિર્ચક્ષિતની ગાથાનો સંબંધ જોવાને કહે છે.

સહકારિત્તે તેસિં કિં કેળોવકુરુને સહાવેણ ।

નાણ-ચરણાણમહવા સહાવનિદ્ધારણમિયાણિ ॥ ૧૧૬૮ ॥

જ્ઞાન અને ક્રિયા તેમના સહકારીપણામાં તે જ્ઞાન અને ક્રિયા કયા કયા સ્વરૂપે હો-
ય છે ? ઉત્તરમાં કહે છે કે ભિન્નસ્વભાવે, અથવા બીજા રીતે સંબંધ હોય છે કે
એક-ચરિતના સ્વભાવનું અહીં હવે નિર્ધારણ કરાય છે. ૧૧૬૮

શિષ્ય:—હે પ્રભો ! જ્ઞાન-ક્રિયાના સહકારીપણામાં તેઓ કયા સ્વભાવે છે ? શું શિષ્યિકા વહન કરનારા પુરુષોના સમૂહની પેઠે સામાન્યથી સરખી રી કરે છે ? કે ગતિક્રિયામાં અશુભ અને ખગ આદિની પેઠે ભિન્ન સ્વભાવપણે ઉપકાર

ગુરુ:—ભિન્ન સ્વભાવપણે તેઓ મોક્ષગમનમાં ઉપકાર કરે છે, તે સમજવામાં સ્વતંત્ર રીતે જ્ઞાન-ક્રિયાના સ્વભાવનું નિરૂપણ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહે છે.

નાણં પયાસયં સોહઓ તવો સંજમો ય ગુત્તિકરો ।

તિળહં પિ સમાઓગે સોઘલો જિણસાસણે મણિઓ ॥૧૧૬૯॥ ૧

જ્ઞાન પ્રકાશક છે. તપ શોધક છે, અને સંયમ ગુપ્તિ કરનાર છે, એ ત્રણેનો યે તોજ જિનશાસનમાં મોક્ષ કહેલ છે. ૧૧૬૯

જેમ કોઈ ઉઘાડા દ્વારવાળું અને ઘણી ખારીઓ તથા જાળીઓથી છિદ્રવા ઘર, વાયુઆદિથી આવી પડેલ રજ અને કચરાથી પૂર્ણ ભરેલું હોય, તેમાં ઇચ્છાથી કોઈ તે શૂન્ય ઘર સાફ કરવાને માટે તે ઘરના સર્વ ખારી-ખારણાં બહાર ન આવે તે માટે બંધ કરે, અને શુભમંડ્યમાં દીવો સળગાવીને મૂકે, તે પછી કે અંદરનો સર્વ કચરો દૂર કરવાને યાજે, એ પ્રમાણે કરવાથી શુભ સ્વચ્છ થાય એ એમાં નિવાસ કરે. એ શુભ સ્વચ્છ કરવામાં દીપક કચરાને પ્રગટ કરવારુપ ૦ ઉપકારી છે, ખારણાં બંધ કરવાં, તે બહારનો કચરો અંદર ન આવે, તેમાં ઉપ અને પુરુષ અંદરનો કચરો કાઢી નાખીને સ્વચ્છ કરવા વડે ઉપકારી છે, જેમ ભિન્ન સ્વભાવે ઉપકારી છે; તેમ અહીં પણ આશ્રવરૂપ ઉઘાડા દ્વારવાળો જીવરૂપ સદ્ગુણમયમોક્ષના વાસે કરીને શૂન્ય છે, અને સિંધ્યાત્વાદિ હેતુરૂપ પવનવડે આકે કર્મરૂપ કચરાથી ભરેલો છે, તેને મોક્ષ સુખના નિવાસ માટે શુદ્ધ કરવાનો છે. તેમાં પદાર્થ પ્રગટ કરનાર જ્ઞાન દીપકને સ્થાને છે, કર્મરૂપ કચરો દૂર કરનાર એવું તપ સ્થાને છે, અને નવિન કર્મરૂપ કચરાનો પ્રવેશ ન થવા દેનાર સંયમ ખારણા વાને સ્થાને છે. એ રીતે જ્ઞાનાદિત્રણનો સંયોગ થયો હોય, તોજ જિનશાસનમ મોક્ષ કહેલ છે—એવા શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા જીવમંદિરમાં નિરંતર મોક્ષ સુખ સ્થિતિ કરે છે

આત્મા શુદ્ધ કરવાને જ્ઞાનાદિ ત્રણેની શી જરૂર છે ? એમાંના એકથી પણ શુદ્ધિ કેમ ન થાય ? એ પ્રશ્નના સમાધાનાર્થે ભાષ્યકાર કહે છે કે—

અસહાયમસોહિકરં નાણન્નિહ પગાસમેત્તમાવાઓ ।

સોહેઈ ઘરકચારં જહ સુપગાસોઽવિ ન પડ્ધવો ॥ ૧૧૭૦ ॥

ન ય સવ્વવિસોહિકરી કિરિયા વિ જમપગાસધમ્મા સા ।

જહ ન તમોગેહમલં નરકિરિયા સવ્વહા હરઈ ॥ ૧૧૭૧ ॥

દીવાઈપયાસં પુણ સકિરિયાણ વિસોહિયકચારં ।

સંવરિયકચારાગમદારં સુદ્ધ ઘરં હોઈ ॥ ૧૧૭૨ ॥

તહ નાણદોવિમલં તવકિરિયાસુદ્ધકમ્મયકચારં ।

સંજમેસંવરિયપહં જીવઘરં હોઈ સુવિસુદ્ધં ॥ ૧૧૭૩ ॥

જેમ સારા પ્રકાશવાળો દીપક પણ ગૃહનો કચરો શુદ્ધ કરતો નથી, તેમ જ્ઞાન પણ પ્રકાશ માત્ર સ્વભાવવાળું હોવાથી સંયમાદિની સહાય વિના જીવગૃહને શુદ્ધ કરી શકતું નથી, તથા અંધકારવાળા ગૃહનો કચરો જેમ મનુષ્યની ક્રિયા દૂર કરી શક્તી નથી, તેમ એકલી ચારિત્રરૂપ ક્રિયા પણ અપ્રકાશ ધર્મવાળી હોવાથી સર્વથા વિશુદ્ધિ કરી શક્તી નથી, પરંતુ દીપાદિના પ્રકાશ અને સત્ક્રિયાવડે કચરો આવવાના દ્વારો બંધ કરવાથી ગૃહ જેમ શુદ્ધ થાય છે, તેમ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે અને તપરૂપ ક્રિયાવડે કર્મરૂપ કચરો શુદ્ધ કરવાથી તથા સંયમવડે આશ્રવદ્વારો બંધ કરવાથી જીવરૂપ ગૃહ સુવિશુદ્ધ થાય છે. ૧૧૭૦-થી-૧૧૭૩

શિષ્ય:—પહેલાં જ્ઞાન-ક્રિયા બેથી મોક્ષ કહ્યો, અને હવે જ્ઞાન-તપ-તથા સંયમ એ ત્રણથી મોક્ષ કહ્યો છે. આમ કહેવાથી તો પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે. તેના ઉત્તરમાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—

સંજમ-તવોમઈ જં સંવરનિજ્જરફલા મયા કિરિયા ।

તો તિગસંજોગોઽવિ હુ તાઽ ચિય નાણ-કિરિયાઓ ॥ ૧૧૭૪ ॥

સંયમ અને તપોમય જે ક્રિયા તે સંવર અને નિર્જરારૂપ ફળવાળી છે. તેથી એ ત્રણનો સંયોગ પણ તે જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. ૧૧૭૪

જ્ઞાન-તપ-ને સંયમ, એ ત્રણ છે તે પણ પૂર્વોક્ત જ્ઞાન-ક્રિયારૂપજ છે. કેમકે ચારિત્રરૂપ ક્રિયાનાજ તપ અને સંયમ એ બે ભેદ છે. તથા સંવર અને નિર્જરા તેનું ફળ છે. કેમકે સંયમ, આશ્રવદ્વાર રોકવામાં હેતુ છે, અને તપ કર્મ નિર્જરાતું કારણ છે. એટલા માટે જો કે જ્ઞાનાદિ ત્રણથી મોક્ષ કહ્યું છે, પરંતુ તપ અને સંયમનો એક ક્રિયામાંજ અન્તર્ભાવ કરવાથી જ્ઞાન-ક્રિયારૂપ બેથીજ મોક્ષ છે.

શિષ્ય:—“ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ” એટલે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ, મોક્ષમાર્ગ છે. એમ પ્રસિદ્ધ છે, અને તમે તો અહીં જ્ઞાન-ક્રિયાવડે મોક્ષ કહ્યો છે. માટે એમ કહેવાથી પણ વિરોધ જણાય છે.

આચાર્ય:—હે ભદ્ર ! તહારી આ શંકા અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાયની છે. કેમકે જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ એમાં આવેજ ગયું. સમ્યક્ત્વ સિવાય જ્ઞાન હોય શકેજ નહિ. કેમકે નિધ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન તે અજ્ઞાનપણેજ પૂર્વે અનેકવાર કહ્યું છે, અથવા સમ્યક્ત્વ એ જ્ઞાન વિશેષજ છે. તે સંબંધમાં પૂર્વે પડક મી ગાથામાં કહ્યું છે. માટે સમ્યક્ત્વ તે જ્ઞાનની અન્તર્ગતજ છે. અને તેથી જ્ઞાન કહેવાથી સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે કહેલુંજ છે. ૧૧૭૬

હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને ભાષ્યકાર કહે છે કે—

ન લહ્હ સિવં સુયમ્મિવિ વદંતો અચરણો ત્તિ જં તન્મ્મ ।

હેઝ સ્વઓવસમઓ જહ વદંતોઽવહિણ્ણાણે ॥ ૧૧૭૭ ॥

સક્કિરિયમ્મિવિ નાણે મોક્કલો સ્વહ્યમ્મિ ન ડ સ્વઓવસમે ।

મુત્તં ચ સ્વઓવસમે ન તમ્મિ તો ચરણજુત્તેવિ ॥ ૧૧૭૮ ॥

જેમ અવધિજ્ઞાનમાં વર્તમાન જીવ મોક્ષ પામતો નથી. તેમ ચારિત્ર વિદાને જ્ઞાનમાં વર્તમાન છતાં પણ મોક્ષ પામતો નથી. કેમકે તેને તે જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન છે.

સતિકયા યુક્ત ક્ષાયિકજ્ઞાનમાં વર્તનારાનેજ મોક્ષ થાય છે, પણ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનને મોક્ષ થતો નથી. શ્રુત ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં છે, તેથી તેમાં ચારિત્ર યુક્ત પણ મોક્ષ થતો નથી. ૧૧૭૬

શિષ્ય:—જે એમ છે, તો ક્ષાયોપશમિક ભાવવૃત્તિ શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષનો નિઃસર્ગ અને તેથી પૂર્વે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે, એમ જે કહ્યું તે શૂન્યચિ

શુર:—ના, એ કથન અસત્ય નથી, કેમકે અહીં શ્રુતજ્ઞાનથી સાક્ષાત્-અ મોક્ષનો નિષેધ કર્યો છે, પણ પરંપરાએ નિષેધ નથી કર્યો, પરંપરાએ તો તેથી થાય છેજ, કારણ કે—

જં સુય-ચરણેહિંતો સ્વાદ્યનાણ-ચરણાણિ લબ્ધંતિ ।

તત્તો સિવં સુયં તો સચરણમિહ મોક્ષહેતુત્તિ ॥ ૧૧૭૭ ॥

શ્રુતજ્ઞાન અને ચારિત્રવડે ક્ષાયિકજ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનો લાભ થાય તેનાથી મોક્ષ થાય છે, માટે ચારિત્ર સહિત શ્રુતજ્ઞાન પરંપરાએ મોક્ષ હેતુ છે. ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં શ્રુત જ્ઞાન વર્તે છે એમ સાથી કહો છો. તેનો ઉત્તર ૧૧૮૦ મી ગાથાથી જાણવો. ૧૧૭૭

પૂર્વે કહેલ રીતિ કરતાં બીજી રીતે આગલી ગાથાનો સંબંધ શંકા કરી જે.

આહ વ નિજ્જિણ્ણે સ્વિય કમ્મે નાણં તિ કિંત્ય ચરણેણં ? ।

ન સુયં સ્વયંબો કેવલનાણ-ચરિત્તાઈં સ્વદ્યાહં ॥ ૧૧૭૮ ॥

તેસુ ય ઠિયસ્સ મોક્ષો તો સુયમિહ સચરણં તદદ્દાણ ।

તં કિહ મીસં સ્વદ્યં ચ કેવલં જં સુણ્ણમિહિયં ॥ ૧૧૭૯ ॥

કોઇ કહે છે કે-સર્વથા સ્વાવારક કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, હૃદયમાં થતું નથી (અને તેથી મોક્ષ થશે) તો જ્ઞાનને રોકનાર કર્મના ક્ષય મોક્ષને રોકનાર કર્મનો નાશ થવાથી મોક્ષ થશે તો પછી ચારિત્રવડે શું લાભ છે? શ્રુતજ્ઞાન તેમજ મતિ-અવધિ અને મન:પર્યાય આ ચાર જ્ઞાન કર્મના ક્ષયથી પણ સ્વાવારક કર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન અને ક્ષાયિક ચારિત્ર થાય છે, ને તે ક્ષાયિક ચારિત્રમાં રહેલાને અનંતરપણે મોક્ષ મળે છે. અહીં કહેલ ચારિત્ર સહિત શ્રુત જ્ઞાનનાર ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ચારિત્રના લાભને માટે થાય છે. શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયિક થાય કહો છો? અને કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે છે એમ સાથી કહો છો? ઉત્તરમાં માં તે જ્ઞાનાદિને તેવાં કહ્યાં છે. ૧૧૭૮-૧૧૭૯

અહીં કોઇ પૂછે છે કે-જેમ સર્વથા સ્વઆવરણીય કર્મનો ક્ષય થએ સર્વ જ્ઞાન થાય છે, અને તેથી કરીને જેમ ચારિત્ર વિના પણ એ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થ તેમ મોક્ષપ્રાપ્તિને આવરનાર કર્મ પણ કોઇક પ્રકારે ક્ષય થશે, અને તેથી મોક્ષ થશે. પછી એમાં ચારિત્રનું શું પ્રયોજન છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સર્વજ્ઞાન આવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી નથી થતાં, પણ મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મન: પર્યાય ચાર જ્ઞાનો સ્વઆવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે, ક્ષયથી તો માત્ર એક કેવળજ્ઞ થાય છે. એટલે આ કેવલરૂપ ક્ષાયિકજ્ઞાન અને મોહનીયનો ક્ષય થવાથી થએલ .

ચારિત્ર આ બન્નેમાં વર્તનારાને અનન્તર-તરતજ મોક્ષ થાય છે. તથા ચારિત્ર સહિત શ્રુત-જ્ઞાન, તો તે ક્ષાયિક જ્ઞાન અને ક્ષાયિકચારિત્રનું કારણ થાય છે, તેથી તે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ છે, એમ જે પૂર્વે કહ્યું છે, તે કંઈ વિરૂદ્ધ નથી.

શિષ્ય:—ગુરુદેવ ! એ તો સમજાયું, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે અને કેવળ-જ્ઞાન ક્ષાયિક છે. એમ શાથી જણાય ? આચાર્યશ્રીએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે શાસ્ત્રમાં તેનું કથન છે.

આગમમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે તે જણાવે છે કે—

ભાવે સ્વઓવસમિષ્ણ દુવાલસંગંપિ હોઈ સુચનાણં ।

કેવલિયનાણલંભો નણતથ સ્વઘ્ન કસાયાણં ॥૧૧૮૦॥ ૧૦૨-૧૦૪

ક્ષયોપશમ ભાવમાંજ સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, સર્વ કષાયોનો ક્ષય થવાથી થાય છે, તે સિવાય નહિ. ૧૧૮૦

સર્વ દ્વાદશાંગ શ્રુત, તેમજ તે સિવાયનું પ્રકીર્ણ અંગબાહ્ય શ્રુત, મતિ-અવાધ-ને મનઃ પર્યવ જ્ઞાન, તથા ક્ષાયિક-ઔપશમિક ભાવવૃત્તિ સિવાયનાં ચાર સામાયિક, એ સર્વ ક્ષયોપશમ ભાવમાંજ થાય છે, પણ ઔદયિકાદિ ભાવમાં નથી થતા, અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો ક્રોધાદિ સર્વ કષાયોનો સર્વથા ક્ષય થવાથીજ થાય છે. જો કે ચારે ધાતિકર્મનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન થાય છે, એકલા કષાયનો ક્ષયથીજ નથી થતું, પરંતુ તે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તે કષાયોનો ક્ષય એજ મુખ્ય હેતુ છે, કષાયોનો ક્ષય થવાથી શેષધાતિ કર્મનો પણ અવશ્ય ક્ષય થાય છે. ૧૧૮૦

એજ અર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

સર્વંપિ કિમુય દેસો કેવલવજ્ઞાણિ વાવિસદ્દેણં ।

ચત્તારિ સ્વઓવસમે સામઙ્યાઈં ચ પાણં ॥ ૧૧૮૧ ॥

સર્વકસાયાવગમે કેવલમિહ નાણ-દંસણ-ચરિત્તં ।

દેસકસ્વણ્ણવિ સમ્મં ધુવં સિવં સર્વસ્વણ્ણમું ॥ ૧૧૮૨ ॥

સર્વશ્રુત, અને અપિશબ્દથી કેવળજ્ઞાન સિવાયના બીજાં જ્ઞાનો, તથા પ્રાયઃ ચાર સામાયિક (સમ્યક્ત્વ-શ્રુત-દેશવિરતિ-અને સર્વવિરતિ સામાયિક) ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય છે. કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-અને ક્ષાયિક ચારિત્ર એ ત્રણ સર્વ કષાયોનો ક્ષય થવાની કારણ થાય છે. અને અનંતાનુબંધિ કષાયની ચોક્કસીરૂપ દેશનો ક્ષય થવાથી પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે, પણ ક્ષાયિકજ્ઞાન-દર્શન-સમ્યક્ત્વ-અને ચારિત્ર થાય ત્યારેજ અવશ્યરૂપને મોક્ષ થાય છે. ૧૧૮૧-૧૧૮૨

હવે આગલની નિર્ચુક્તિની ગાથાનો સંબંધ જોડવાને કહે છે કે—

કહમેયાણમલામો લામો વ કમો તદાવરણયા વા ।

આવરણસ્વઓવસમો સમો વ સ્વઓ વ કદં કમ્મ ? ૧૧૮૩ ॥

અહવા તવાઈમદ્દયં કહમારુદ્ધો નરં જિગો કદ વા ।

તત્તો પવક્કમાણા જાયા જિણપવચણ્ણત્તી ? ॥ ૧૧૮૪ ॥

એ સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ શાથી થાય ? કેને કેનું આવરણ છે ? કેના અ કેવી રીતે ક્ષયોપશમ-ઉપશમ-અથવા ક્ષય થાય છે ? અથવા તપનિયમાદિ વૃક્ષપર કેવી રીતે કેવા હેતુએ કેવા ક્રમવડે ચડ્યા ? અથવા હ્રમણાં કહેવાશે તે જિનપ્ર ઉત્પત્તિ એ જિનેશ્વરથી કેવી રીતે થઈ ? ૧૧૮૪.

નિજ્જુત્તિસમુત્થાનપ્પસંગઓ નાળતરુસમારોહો ।

વચ્ચઈ ચ વક્ષમાણા સમયં જિણપવયણુપ્પત્તી ॥ ૧૧૮૫ ॥

(કયા પુરૂષથી આ સામાયિક નિર્ચુક્તિ નીકળી એમ નિર્ચુક્તિના સમુત્થાન થકી જે તપ-નિયમ જ્ઞાનરૂપ વૃક્ષારોહ પૂર્વે કહ્યો હતો તે, અને હ્રમણાં કહેવાશે પ્રવચનની ઉત્પત્તિ આ બંને સાથેજ કહેવાશે.

સમ્યક્ત્વાદિ નહિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ છે.

અટ્ટપહં પયડીણં ઉક્કોસઠિઈઈ પવટ્ટમાણો ઉ ।

જીવો ન લહઈ સામાઙ્ગયં ચઉપહંપિ ઇગયરં ॥૧૧૮૬॥ ૧૦

આઠ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, ચાર પ્રકારના સામાયિક એક પણ સામાયિક ન પામે. ૧૧૮૬

જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મ પ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ વર્તમાન જીવ, સમ્યક્ત્વ ચિક-શ્રુતસામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સામાયિક, એ ચારેમાં પણ સામાયિક ન પામે. તેમજ મતિ આદિ જ્ઞાન પણ ન પામે. અને આયુ સિવ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં તો પૂર્વે પામેલ વર્તે તો પણ ન હોય. કારણ કે સમ્યક્ત્વ પામ્યા તેનો ત્યાગ થાય, ત્યારે કર્મપ્રકૃતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે. એમ કર્મગ્રન્થનો પ્રાય છે, અને સિદ્ધાન્તના અભિપ્રાયથી તો ગ્રન્થનો ભેદ કર્યા પછી ફરી ઉત્કૃષ્ટ બંધ થતોજ નથી; અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તમાન જીવ સમ્યક્ત્વ સામ અને શ્રુતસામાયિક એ બે સામાયિક અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે પૂર્વે પ હોય છે, પણ ત્યાં પામતા નથી. તેમજ આયુ સિવાય બાકીના સાત કર્મની સ્થિતિમાં વર્તમાન સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણ ઠાણાવાળા વિગેરે, સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુત ચિક-અને સર્વવિરતિ સામાયિક એ ત્રણ પૂર્વે પામેલ હોવાથી ત્યાં કંઈપણ નવું પામતા. વળી આયુની જઘન્ય સ્થિતિમાં વર્તનાર જીવ, પૂર્વે પામેલ નથી હોતા પામતા પણ નથી, કેમકે આયુની જઘન્ય સ્થિતિ ક્ષુદ્ધિકલવપ્રમાણ છે, અને એ ક્ષુદ્ધિ વાળા જીવોને સમ્યક્ત્વાદિ નથી હોતા, તેમજ તેમનામાં સાસ્વાદનપણાનો પણ અ હોય છે. ૧૧૮૬

આઠ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ ભાષ્યકાર કહે છે.

વીસમરોવમાણં કોઢાકોઢીઝ નામ-ગોયાણં ।

સયરી મોહસ્સ ઠિઈ સેસાણં તીસમુક્કોસા ॥ ૧૧૮૭ ॥

આડસ્સ સાગરાઈં તેત્તીસં, અવરઓ મુહુત્તંતો ।

અટ્ટ યે નામાં-ગોઈં વેઅણિણ વારસ મુહુત્તા ॥ ૧૧૮૮ ॥

નામ અને ગોત્રકર્મની-વીસ કોડા કોડી સાગરોપમ, મોહનીયની સિત્તેર કોડા કોડી સાગરોપમ અને બાકીના (જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-વેદની અને અન્તરાય) કર્મની ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તથા આયુષ્યની તેત્રીસસાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તથા જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ આયુ-મોહનીય-અને અન્તરાય કર્મની અન્તર્ભૂતર્તની છે. નામ-ગોત્રની આઠ મુહૂર્તની, અને વેદનીયની બાર મુહૂર્તની જઘન્ય સ્થિતિ છે, ૧૧૮૭-૧૧૮૮

અનિવૃત્તિ બાદર ગુણસ્થાનકે વર્તનાર મહાત્મા મોહનીયનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ કરે છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિર્યચ-મનુષ્યો આયુનો જઘન્ય સ્થિતિ બંધ કરે, જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ વેદનીય, નામ-ગોત્ર-અને અન્તરાય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ સૂક્ષ્મ સંપ્રસાદે બંધાય છે. અહીં જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે, તે કષાય પ્રત્યયિક કહી છે, અને યોગ પ્રત્યયિક વેદનીયની જઘન્ય સ્થિતિ ઉપશાંતમોહ આદિ ગુણસ્થાનકે એક સમયની પણ હોય છે. ૧૧૮૭-૧૧૮૮

શિષ્ય:—આ બધી કર્મપ્રકૃતિયો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી સાથેજ બંધાય છે કે એકનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ થતાં, પછી બીજોનો પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ થાય છે કે તેમાં કોઈ બીજી રીતે ઉત્કૃષ્ટ બંધ થાય છે !

આચાર્યશ્રી:—એમાં આ પ્રમાણે વિચિત્રતા છે.

મોહસ્સુક્ષ્મોસાણ ઠિર્દિર્દે સેસાણ છળ્હમુક્ષોસા ।

આહસ્સુક્ષ્મોસા વા મજ્ઝિમિયા વા ન ઉ જહણ્ણા ॥ ૧૧૮૯ ॥

મોહવિવજ્જુક્ષોસયઠિર્દિર્દે મોહસ્સ સેસિયાણં ચ ।

ઉક્ષોસ મજ્ઝિમા વા કાસઙ્ગ વ જહણ્ણિયા હોજ્જા ॥ ૧૧૯૦ ॥

મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય ત્યારે શેષ છ કર્મની તો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ બંધાય છે, અને આયુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય છે, પણ જઘન્ય નથી બંધાતી, તથા મોહનીય સિવાયના કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં, મોહનીયની અને બીજા કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિ બંધાય, અને કોડકની જઘન્ય સ્થિતિ પણ બંધાય.

ન્યારે મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય, ત્યારે શેષજ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ-વેદનીય નામ-ગોત્ર અને અન્તરાય, એ છ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિજ હોય છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ મંદ-લેશમાં મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે. તેમાં વર્તનારે જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે છે. તથા ન્યારે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મોહનીયની સાથે ઉત્કૃષ્ટ નરકાયુ બાંધીને સાતમી પૃથ્વીમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તે નરકાયુની અવેશાએ આયુ-કર્મની પણ તેત્રીસ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, અને ન્યારે છઠ્ઠી આદિ પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે આયુની મધ્યમ સ્થિતિ હોય છે, પણ જઘન્ય નથી હોતી. કેમકે એવા મંદલેશે વર્તનારે જીવ નરકમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા મંદલેશમાં વર્તનારને કુદૃષ્ટ ભવ પ્રમાણ એવી આયુની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી. વળી ઉત્કૃષ્ટ મંદલેશમાં દેવ-માન-સાધુ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું મોહનીય કર્મ બાંધીને તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પણ આયુષ્યની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી, કેમકે કુદૃષ્ટ ભવ પ્રમાણ જઘન્ય સ્થિતિ આયુષ્યના મંદલેશમાં રેવનારડી ઉત્પન્ન નથી થતા.

મોહનીય સિવાય જ્ઞાનાવરણ આદિ કોડકપણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય, અને વેદનીયની અને અમુક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા કર્મથી બીજા કર્મની ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમ મધ્યમ

સ્થિતિ હોય છે. પણ જઘન્ય નથી હોતી. કેમકે જ્યારે સર્વોત્કૃષ્ટ સંકલેશ વર્ત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ બાંધે ત્યારે શેષ મોહનીય આદિકર્મ સ્થિતિ હોય છે, અને જ્યારે સ્વપ્રાયોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા જ્ઞા આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચોખ્ખ સંકલેશમાં મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના ક સંકલેશની અપેક્ષાએ મધ્યમ હોય છે, ત્યારે ત્યાં વર્તનાર જીવ મોહનીય કર્મ સ્થિતિવાળું પણ બાંધે છે. અને દર્શનાવરણ તથા વેદનીય આદિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ કારણભૂત સંકલેશની અપેક્ષાએ તો, તે ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિવાળું બંધા ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશમાં દર્શનાવરણ આદિકર્મો તીવ્રરસયુક્ત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બંધાય મધ્યમ સંકલેશમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળા બંધાય છે, પણ જઘન્ય સ્થિતિ તેમની સંભવતી, કારણ કે મોહનીય અને દર્શનાવરણીય વિગેરે કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ હોવાદિ પ્રમાણ કહી છે ને તે સ્થિતિ તો અનિવૃત્તિબાદર અને સૂક્ષ્મ સંપ્રસય શુ બંધાય છે, અને તે બે ગુણુદાણમાં રહેનાર જીવ જ્ઞાનાવરણ આદિકર્મની ઉત્કૃષ્ટ કદિપણ ન કરે, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિજ કરે, માટે જ્ઞાનાવરણ આદિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં મે અને દર્શનાવરણીય આદિની જઘન્ય સ્થિતિ નથી હોતી. કોઇક આયુકર્મની જઘન્ય હોય છે, પણ તે જ્યારે મનુષ્ય અથવા તિર્યચ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું જ્ઞાનાવરણ બાંધે ત્યારે તેમને જઘન્ય કુદૃષ્ટ લવતું આયુ બાંધતાં જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે. આ આ બે ગાથાની વ્યાખ્યા વૃત્તિકારે પોતાના જ્ઞાનના અનુસારે ઉત્કૃષ્ટ મધ્યમાદિ અંગે કહી. એમાં જે પરમાર્થ-સત્ય હોય તે કેવળી અથવા બહુશ્રુત જાણે. ૧૧૮૯

આ ઉપરોક્ત બંધની સ્થિતિના કારણથી;

સમ્મ-સુય-દેસ-સવ્વવયાણ સામાઙ્યાણમેકંપિ ।

उकोसठिई न लहइ महाउए पुव्वलद्धाई ॥ ११९१ ॥

सव्वजहण्णठिईओ वि न लभए जेण पुव्वपडिवन्नो ।

आउयजहण्णठिईओ न पवज्झंतो न पडिवन्नो ॥ ११९२ ॥

સમ્યક્ત્વ સામાયિક-શ્રુત સામાયિક-દેશવિરતિ સામાયિક-અને સર્વ વિરતિ સા એ ચારેમાંનું એક પણ સામાયિક ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિવાળો જીવ ન પામે, પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા આયુષ્યની અંદર વર્તતા અનુત્તરદેવાદિ કોઇકને પહેલાનું કોઇક સામાયિક અને બીજાઓને ન હોય. જ્ઞાનાવરણાદિ જઘન્ય સ્થિતિવાળા પણ એ ન પામે, કેમ પૂર્વે પામેલ હોય છે, અને જઘન્ય સ્થિતિવાળા આયુષ્યમાં પૂર્વે પામેલ પણ ન હોય પામતા પણ ન હોય.

હવે સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિનું કારણ કહે છે.

सत्तण्हं पयडीणं अविंभरओ उ कोडिकोडीए ।

काऊण सागराणं जइ लहइ चउण्हमेगयरं ॥११९४॥ १०४-

આયુસિવાયના સાતે કર્મની અન્તઃકોડાકોડી સાગરોપમ (દરેક કર્મ પ્રકૃતિની કોડાકોડી સાગરોપમમાં કંઈક ન્યૂન) પ્રમાણ જે સ્થિતિ કરે, તોજ એ ચારમાંથી એક પણ સામાયિક પામે. ૧૧૯૩

એજ અથે ભાષ્યકાર કહે છે.

અંતિમકોઢાકોડીણ સન્વકમ્માણમાહવજ્જાણં ।

પલિયાસંસ્થિજ્જહમે ભાગે સ્વીણે હવહ ગંઠી ॥ ૧૧૯૪ ॥

આગુ સિવાયના સર્વ કર્મની અંતિમ કોઢાકોડી સાગરોપમપ્રમાણુ સ્થિતિમાંથી પદ્મો-
પમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ સ્થિતિ ક્ષય પામે એટલે અંતિ દેશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૯૪
અંતિ એટલે શું ? તે કહે છે.

ગંઠિ ત્તિ સુદુબ્ધેઓ કક્કલ્લઘણરૂઢગૂઢગંઠિ વ્વ ।

જીવસ્સ કમ્મજણિઓ ઘણરાગ-હોસપરિણામો ॥ ૧૧૯૫ ॥

કોઠાર-નિબિડ-શુદ્ધ-અને અત્યન્ત પ્રત્યય પામેલ વાંશની ગાંઠ જેવી દુર્લેધ હોય છે
તેવી કર્મજનિત એવા જીવના ગાઢરાગદ્વેષના પરિણામ છે તે રૂપ અંતિ તે પણ ઘણીજ દુર્લેધ છે.

મિન્નમ્મિ તમ્મિ લામ્મો સમ્મત્તાઈણ મોક્કલ્લહેઝ્ઞણં ।

સો ય દુલ્લહો પરિસ્સમ-ચિત્તવિઘાયાહિવિગ્ધેહિં ॥ ૧૧૯૬ ॥

સો તત્થ પરિસ્સમ્મહ ધોરમહાસમરનિગ્ગયાહિ વ્વ ।

વિજ્ઞા ય સિદ્ધિકાલે જહ વહુવિઘા તહા સોઽવિ ॥ ૧૧૯૭ ॥

એ અંતિનો ભેદ થાય છે ત્યારેજ મોક્ષના હેતુભૂત સમ્યક્ત્વાદિનો લાભ થાય છે.
અને એ અંતિભેદ મનોવિઘાત તથા પરિશ્રમદિવડે અતિદુર્લભ છે. કેમકે ત્યાં અંતિભેદ
કરવામાં પ્રવર્તેલ જીવ, મહાભાર સંગ્રામમાંથી જય પામીને નીકળેલા મુલતની પેઠે પરિશ્રમ
પામે છે, અથવા વિદ્યાસિદ્ધિ વખતે જેમ તે વિદ્યા ધણા વિઘ્ને સિદ્ધ થાય છે, તેમ તે અંતિ-
ભેદ પણ મહામુશીબતે થાય છે. ૧૧૯૬-૧૧૯૭.

ગાહી શિષ્ય પૂછે છે કે—

કમ્મઢિઈ સુદીહા સ્થવિયા જહિ નિગ્ગુણેણ, સેસંપિ ।

સ સ્થવેઽ નિગ્ગુણો ચ્ચિય કિંથ પુણો દંસણાઈહિં ? ૧૧૯૮

જો સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ વિના પણ જીવે કર્મની ઘણી લાંબી-ઘંગણોતેર કોઢાકોઢ સાગરો-
પમની સ્થિતિ અપાવી, તો પછી શેષ-ખાડીની અંતઃકોઢાકોડીની સ્થિતિ પણ તે સુદુર્લભ
ગુણ સિવાય અપાવે, (અને મોક્ષ પણ એજ પ્રમાણે પામે.) એમાં સમ્યક્દશનાદિ ગુણાનું
શું પ્રયોજન છે ? ૧૧૯૮

આચાર્યશ્રી એનો ઉત્તર આપે છે કે—

પાણ પુન્નસેવા પરિમહઈ સાહણમ્મિ ગુરુતરિયા ।

હોઈ મહાવિજ્ઞાણ કિરિયા પાયં સવિગ્ધા ય ॥ ૧૧૯૯ ॥

તહ કમ્મઢિઈસ્થવણે પરિમહઈ મોક્કલ્લસાહણે ગુરુહિં ।

ઈહ દંસણાઈકિરિયા દુલ્લહા પાયં સવિગ્ધા ય ॥ ૧૨૦૦ ॥

અહવ જઓ ચ્ચિય સુવહું સ્થવિયં તો નિગ્ગુણો ન નેનંપિ ।

સ સ્થવેઈ લહઈ ય જઓ સમ્મત્ત-સુચાણગુમ્મખં ॥ ૧૨૦૧ ॥

જેમ મહાવિદ્યાને સાધવામાં પહેલાંની તેની સેવા સહેલી હોય છે, અને એ મા સાધતી વખતે જે ક્રિયા હોય છે, તે મહા મોટી અને પ્રાયઃ વિપ્લવાળી હોય છે, તે સ્થિતિ અપાવવામાં જે યથાપ્રવૃત્તિ કરણ ક્રિયા હોય છે, તે સહેલી હોય છે, અને ભેદથી આરંભીને મોક્ષસાધનમાં જે સમ્યગ્દર્શન તથા જ્ઞાનસહિત જે ચારિત્ર ક્રિયા મહામોટી દુર્લભ અને વિપ્લવાળી હોય છે, અને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનસહિત ચારિત્ર વિના અથવા ગુણરહિત અવસ્થામાં કોઈને કોઈ દીવસ મોક્ષ થતો નથી, ઘણાં કર્મ વ્યાં, તેથી તે ગુણરહિત શેષ કર્મ ન અપાવે, કેમકે (ખડુ કર્મનો ક્ષય થયો તેથી ભેદ થવા પછી) સમ્યક્ત્વ-શ્રુત આદિ ગુણનો લાભ થાય છે. (આ કારણથી શે સ્થિતિ ગુણરહિતપણે ક્ષય નથી પામતી.) ૧૧૮૮-૧૨૦૦-૧૨૦૧

યથાપ્રવૃત્તિ કરણાદિના અનુક્રમે જીવ ગ્રંથી ભેદ કરે છે, તેમાં કેને કેટલાં હોય? તે શંકાનો ઉત્તર કહે છે.

करणं अहापवत्तं अपुव्वमनियट्टिमेव भव्वाण ।

इयरेसिं पढमं चिय भन्नइ करणंति परिणामो ॥ १२०२ ॥

યથાપ્રવૃત્તિકરણ-અપૂર્વકરણ-અને અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણ ભવ્યોને હે તથા અભવ્યોને પહેલું માત્ર યથાપ્રવૃત્તિ કરણજ હોય છે. અહિં કરણ એટલે પરિણામવિશેષ જાણવા, ૧૨૦૨

અનાદિકાળથી કર્મ અપાવવામાં પ્રવર્તેલ આત્માના અધ્યવસાય-પરિણામ વિ પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, પૂર્વે કદિપણ પ્રાપ્ત નહિ થયેલ એવા અપૂર્વ સ્થિતિ ધાત-ર આદિ કરનાર અધ્યવસાય વિશેષ તે બીજું અપૂર્વકરણ, સમ્યગ્દર્શનને લ થતા જે પરિણામ પાછા ન પડે તે અનિવર્તિ કરણ, આ ત્રણે અધ્યવસાય કરણો વધારે વધારે વિશુદ્ધ છે. અને તે ભવ્યોને હોય છે. તથા અભવ્યોને તે પહેલું પ્રવૃત્તિકરણજ હોય છે, બીજાં બે કરણો નથી હોતાં. ૧૨૦૨

એ કરણોમાંનું કયું કરણ કઈ અવસ્થામાં હોય છે? તે કહે છે.

जा गंठी ता पढमं गंठिं समइच्छओ अपुव्वं तु ।

अनियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥ १२०३ ॥

અનિયટ્થસ્થાન પર્યન્ત પહેલું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અનિયતો ભેદ કરતાં બીજું અપૂર્વ અને જીવ સમ્યક્ત્વ સન્નિબળ થાય, ત્યારે તે ત્રીજું અનિવર્તિકરણ. ૧૨૦૩

અનાદિકાળથી આરંભીને જ્યાં સુધી તીવ્ર રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ અનિય પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. કારણ કે તે અવસ્થામાં કર્મ અપવાતા કે ભૂત અધ્યવસાય માત્ર હોય છે, પણ કર્મ અપાવવાની બુદ્ધિ હોતી નથી, ને તેથી યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેવાય છે, તથા તેમાં ગિરિનદીના પાષાણની ઘોલનાનો ન્યાય કહે છે અને માત્ર ઉદય પ્રાપ્ત આઠે કર્મ પ્રકૃતિનો સર્વદા ક્ષય ત્યાં કરાય છે. અનિય ભેદ બીજું અપૂર્વકરણ હોય છે, કેમકે પૂર્વના અધ્યવસાય કરતાં વધારે શુદ્ધ અધ્યવસાય અનિયતો ભેદ થાય છે. અને તે પછી જીવ સમ્યક્ત્વની સન્નિબળ થાય છે અથવા જેને હમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવાનું છે, તેને ત્રીજું અનિવર્તિકરણ, કેમકે તેવા અતિ વિશુદ્ધ અધ્યવસાય પછી તરતજ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૦૩

આ ત્રણ કરણથી થતી જે સામાયિક પ્રાપ્તિ તેનાં દૃષ્ટાંતો કહે છે.

પલ્લગ-ગિરિસરિડવલ-પિવીલિયા-પુરિસ-પહ-જરગ્ગહિયા ।

કોદ્દવ-જલ-વત્થાણિ ચ સામાઙ્ગ્યલાભદિટ્ઠંતા ॥ ૧૨૦૪ ॥ ૧૦૫-૧૦૭

પદ્ય-પર્વત નદી પાષાણ-કીડિઓ-પુરુષો-માર્ગ-તાવવાળા-કોદર-જળ-અને વસ્ત્રો
આ નવ દૃષ્ટાંત સામાયિકપ્રાપ્તિનાં થોળવા. ૧૨૦૪

પદ્ય-(પાલા) તું દૃષ્ટાંત કહે છે.

જો પલ્લેડતિમહલ્લે ધણં પક્કિવવ્ઢ થોવથોવયરં ।

સોહેઢ વહુવહુયતરં શિજ્જઢ તં થોવકાલેણ ॥ ૧૨૦૫ ॥

તહ કમ્મયન્નપલ્લં જીવોડનાભોગઓ વહુતરાગં ।

સોહંતો થોવતરં ગિણંતો પાવણ ગંઢિ ॥ ૧૨૦૬ ॥

જેમ કોઇ કણખી મ્હોટાપદ્યમાં થોડું થોડું ધાન્ય નાંખે, અને વધારે વધારે કાઢે, તે
ધાન્ય થોડાજ કાળમાં ક્ષય પામે છે; તેમ કર્મરૂપ ધાન્યના પદ્યમાંથી જીવ અનાભોગપત્તે
ધણાં કર્મ ક્ષય કરતો, નવાં કર્મ થોડાં ગ્રહણ કરીને અન્ધિસ્થલને પામે છે. ૧૨૦૬

જેમ કોઇ કુદ્દમ્બિક ધણી મોટી ધાન્યથી ભરેલી કોઠીમાં કોઇ વખત થોડું થોડું ધાન્ય
નાંખે છે, અને તેમાંથી ગૃહવ્યવહાર માટે વધારે વધારે કાઢે છે, એમ કરવાથી કેટલાક કાળે
ધાન્ય પૂરું થઇ જાય છે. તેવીજ રીતે ચિર સંચિત કર્મરૂપ ધાન્યના પદ્યમાંથી આત્મ-
પ્રકારે અનાભોગથી ધણાં કર્મ ખપાવતો, અને નવાં થોડાંજ ગ્રહણ કરતો અન્ધિદેશને
પામે છે. ને તે વખતે આયુ સિવાયનાં સાતે કર્મ એક કોડાકોડા સાગરોપમમાં કંઈ ન્યૂન
અવશેષ રહીને બાકીનાં સર્વ કર્મ ખપાવે છે. આ પ્રમાણે યથાપ્રવૃત્તિ કરણથી થાય છે.

શિષ્ય:—ભગવન્ ! અન્ધિ ભેદ થયા પૂર્વે જીવ અસંચિત-અવિરત ને અનાદિ મિત્યાદૃષ્ટિ
હોય છે, એવા જીવને ધણાં કર્મના ક્ષય અને થોડા કર્મના ખંધતો આગમમાં નિગેધ કર્યો
છે. તે સખંધમાં અન્યત્ર કહ્યું છે કે—” જેમ અતિ મોટા પદ્યમાં કોઈક મનુષ્ય કુંભ પ્રમાણ
ધાન્ય નાંખે, અને નાલિકા પ્રમાણ કાઢે; તેમ અસંચિત-અવિરતજીવ ધણાં કર્મ ખાંધે અને
થોડાં કર્મની નિર્જરા કરે, તથા મોટા પદ્યમાંથી જેમ કોઈ કુંભ પ્રમાણ કાઢે અને નાલિકા
પ્રમાણ નાંખે; તેમ જે પ્રમત્ત સંચિત હોય છે, તે ધણાં કર્મ નિર્જરે છે. અને થોડાં ખાંધે
છે, અને કોઈ મોટા પદ્યમાંથી કુંભ પ્રમાણ કાઢે છે, અને થોડું પણ નાંખતા નથી. તેમ
જે અપ્રમત્ત સંચિત હોય છે, તે ધણાં કર્મની નિર્જરા કરે છે અને થોડાં પણ ખાંધતા નથી.
આ રીતે ઉપર મુજબ આવરતિ મિત્યાદૃષ્ટિને દરેક સમયે ખંધ ધણો અને નિર્જરા થતો
હોય છે. પણ તમે તો એથી વિપરીત કહો છો, તેવું કેમ ?

શુદ્ધ:—ભાઈ ! એકાંત એવો નિયમ નથી, કે અવિરત અસંચિત મિત્યાદૃષ્ટિને માત્ર
થોડાં ખંધ અને અલ્પ કર્મનીજ નિર્જરા થાય, જે એકાંત એવોજ નિયમ હોય. તેના ઉપરથી
દરેકે કદિપણ સમ્યક્ત્વનો લાભ ન થાય, પણ એમ નથી. કારણ કે મન્યદૃષ્ટિ ધરતી
કર્મની પામ્યા પહેલાં ધણાં કર્મનો ક્ષય થવાથી સમક્ષિત પ્રાપ્ત થએલું પ્રમાણ થાય છે.
જો એ સર્વદા ધણાં કર્મનો ખંધ થાય એમજ માનીએ. તો કાલકર્મ નવું પ્રમાણ જેને
જે કર્મપણું ગ્રહણ કરવાનો પ્રસંગ આવે, અને કોઈપણ પુનરાવર્તન કરે તે સમયે

દવ્યુદ્દેસો દ્વં દ્વપર્ઈ દ્વં સદ્વોત્તિ । દારં ।

एवं खेत्तं खेत्तो खेत्तपर्ई खेत्तजायंति ॥ ૧૪૯૨ ॥

સ્થાપનાનું સામાન્યથી કથન કરવું તે, અથવા તેની અક્ષ-અક્ષરોદિ સ્થાપના કરવી તે સ્થાપના ઉદ્દેશ; દ્રવ્યાદિનો ઉદ્દેશ તે દ્રવ્યોદ્દેશ (આદિ : પ્રમાણે સમજવું જોઈએ) “ દ્રવ્ય ” એમ સામાન્યથી કહેવું તે દ્રવ્યોદ્દેશ, “ એમ દ્રવ્યવડે કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, “ દ્રવ્યવાન ” એમ કહેવાય તે દ્રવ્યોદ્દેશ, “ હાસન ઉપર રાજા-આમ્રપર કોકિલા-વનમાં મયૂર ” ઇત્યાદિ કહેવાય તે પણ આજ પ્રમાણે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રી-ક્ષેત્રપતિ-ક્ષેત્રમાં થએલ-ક્ષેત્રજન્ય ઇત્યાદિ સર્વ ક્ષેત્ર મળવા. ૧૪૯૧-૧૪૯૨. હવે કાળ અને સમાસ ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે. ૧૪૯૧-

કાલો કાલાર્થં કાલોવેયંતિ કાલજાયંતિ । દારં ।

संखेवोत्ति समासो अंगार्थं तओ तिण्हं ॥ ૧૪૯૩ ॥

अंग-सुयखंध-ज्झयणाणं नियमितप्पभेयसंगहओ ।

होइ समासुद्देसो जहंगमंगी तदज्जेया ॥ ૧૪૯૪ ॥

एमेव य सुयखंधो तस्सज्जेया तयत्थविण्णाया ।

अज्झयणं अज्झयणी तस्सज्जेया तयत्थणू ॥ ૧૪૯૫ ॥

કાળ-કાળાતીત વસ્તુ-કાલોપેત વસ્તુ અને તે કાળે થએલ વસ્તુ ઇત્યાદિ કાળોદ્દેશ છે. વિસ્તૃતનો સંકેત કરવો તે સમાસ કહેવાય, તે સમાસ અંગોદિ ત્ર છે. અંગ-શ્રુતસ્કંધ-ને અધ્યયન, એના પોતપોતાના ભેદના સંગ્રહથી સમાસોદ્દેશ જોઈએ અંગ-અંગી-ને અંગનો અધ્યેતા, એજ પ્રમાણે શ્રુતસ્કંધ-શ્રુતસ્કંધનો અને શ્રુતસ્કંધના અર્થનો જાણનાર, તથા અધ્યયન-અધ્યયની-અધ્યયન જાણનાર ૨ યનના અર્થને જાણનાર ઇત્યાદિ કહેવું તે સમાસોદ્દેશ કહેવાય. ૧૪૯૩-૧૪૯૫.

હવે ઉદ્દેશોદ્દેશ અને ભાવોદ્દેશ કહે છે.

उद्देसो उद्देसी उद्देसणू तयत्थवेत्ता वा ।

उद्देसुद्देसोऽयं भावो , भावित्ति भावम्मि ॥ ૧૪૯૬ ॥

ઉદ્દેશ-ઉદ્દેશી-ઉદ્દેશ જાણનાર અને ઉદ્દેશના અર્થને જાણનાર, ઇત્યાદિ કહેવું શોદ્દેશ કહેવાય. ઔદયકોદિ ભાવ-ને તે ભાવથી ભાવી તથા તે ભાવને વિષે જે તે ભાવોદ્દેશ છે. ૧૪૯૬

એ પ્રમાણે ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ કહીને હવે નિર્દેશનું સ્વરૂપ કહે છે.

एमेव य निद्देसो अट्टविहो सोऽवि होइ नायवो ।

अविसेसियमुद्देसो विसेसिओ होइ निद्देसो ॥ ૧૪૯૭ ॥ ૧૩

એજ પ્રમાણે નિર્દેશ પણ આઠ પ્રકારે છે. વિશેષરહિત કેવલ નામ સ્થાપ કહેવું, તે ઉદ્દેશ; અને વિશેષનામાદિરૂપે કહેવું તે નિર્દેશ છે. ૧૪૯૭.

એના વિશેષાર્થ ભાષ્યકાર કહે છે.

नामं जिणदत्ताई ठवणा य विसिद्धवत्थुनिकखेवो ।

दवे गोमं दंडी रहित्ति तिविहो सचित्ताई ॥ ૧૪૯૮ ॥

હવે ક્ષેત્ર અને કાલ નિર્દેશ કહે છે.

विस्तार वस्तुना विशेष इतीत तेषां सामान्यशी हीन अहो देव
हेन से. ज्ञान माली के समानतः विशेष नामहीन हीन अहो देव

(૫૩૨) ભાવ અને સમાસ એ બે પ્રકારનાં ઉદ્દેશ નિર્દેશનો અધિકાર,

વાય છે. અંગ-શ્રુતસ્કંધ-અને અધ્યયન એમ ત્રણ પ્રકારે સમાસોદ્દેશ પૂર્વે કહેત
પણ એ ત્રણેના વિશેષનામપૂર્વક કથન કરવાનું હોવાથી એ નિર્દેશ પણ ત્રણ
જેમકે “આચારાંગ” અથવા એ આચારસૂત્રવડે આચારવાન અથવા અ
એમ વિશેષનામપૂર્વક કહેવું તે અંગસમાસનિર્દેશ છે. તથા “આવશ્યક
આવશ્યકવડે “આવશ્યકી” અથવા આવશ્યકના સૂત્રાર્થને ધારણ કરનાર એમ
શ્રુતસ્કંધસમાસનિર્દેશ, એવી રીતે આચારાંગમાં પહેલું અધ્યયન શસ્ત્રપરિ
“શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયન” અથવા એ શસ્ત્રપરિજ્ઞા અધ્યયનનો આ ભણનાર
કહેવું તે અધ્યયનસમાસનિર્દેશ છે. ઉદ્દેશ એટલે અધ્યયનનો અંશ તેનું વિ
જેમ કે ભગવતીમાં પુદ્ગળોદ્દેશક છે, તેનું કથન કરવું તે ઉદ્દેશનિર્દેશ કહેવાય.

હવે ભાવનિર્દેશ, તથા એ બધા જણાવેલ ઉદ્દેશ નિર્દેશોમાં, જે ઉદ્દેશ-
અહીં અધિકાર છે, તે કહે છે.

ઓદઇઓ સ્વઇઉત્તિ વ નાણં ચરણંતિ ભાવનિદેસો ।

एत्थ विसेसाहिगओ समासउद्देशनिदेसो ॥ १५०२ ॥

अज्झयणं उद्देशो तं चिय सामाइयंति निदेसो ।

बुद्धीए जहसंभवमाओज्जं सेसएसुंपि ॥ १५०३ ॥

ઔદયિક ભાવ-ક્ષાયિકભાવ એમ કહેવું તે, અથવા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર
કાદિ ભાવમાં વર્તતા હોવાથી તેનું કથન કરવું તે ભાવનિર્દેશ કહેવાય. (
પ્રકારના ઉદ્દેશ-નિર્દેશમાંથી) સમાસોદ્દેશ અને સમાસનિર્દેશ એ બે અહીં વિશે
કૃત છે. જેમકે “અધ્યયન” એ સમાસોદ્દેશ, અને “સામાયિક અધ્યયન”
નિર્દેશ છે, આજ પ્રમાણે બીજા શ્રુતસ્કંધ-ચતુર્વિંશતિ સ્તવાદિ અધ્યયનોમાં પણ એ
જેમકે શ્રુતસ્કંધ એ સમાસોદ્દેશ, અને આવશ્યક એ સમાસનિર્દેશ, ૧૫૦૨-૧૫૦
હવે આગળની ગાથાનો સંબંધ યોજવાને કહે છે કે—

सामाइयंति नपुंसयमस्स पुमं थी नपुंसगं वावि ।

निद्दिट्ठा तत्थिच्छइ कं निदेसं नओ को णु ? ॥ १५०४ ॥

“સામાયિક” એ શબ્દ નપુંસકરૂપે રૂઢ છે, તેનો ઉચ્ચાર કરનાર પુરૂષ
નપુંસક એમ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં કયો નય કયા નિર્દેશને ધરે છે? વળી તે નિર્દેશને
વશાત્ ધરે છે કે નિર્દેશક વશાત્ ધરે છે? ૧૫૦૪

એ પ્રશ્નનો આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે—

दुविहंपि नेगमनओ निद्दिट्ठं संगहो य ववहारो ।

निद्देसयमुज्जुसुओ उभयसरिच्छं च सद्वदस्स ॥ १५०५ ॥ ૧૩

નિર્દેશક તથા નિર્દેશ્યના વશથી એમ નૈગમનય બન્ને પ્રકારે નિર્દેશને ધરે
તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ કરાતી વસ્તુ અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ધરે છે,
નય નિર્દેશકને અંગીકાર કરીને નિર્દેશ ધરે છે, અને શબ્દનય ઉભયના સાદ
નિર્દેશને ધરે છે. ૧૫૦૫

અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરવામાં તત્પર હોય, તે નૈગમનય કહેવાય.
નિર્દેશ્ય તથા નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશને ધરે છે. કારણ કે આ નય લોક

રૂમાં તત્પર છે, અને અનેક પ્રકારે વસ્તુ અંગીકાર કરે છે. વળી લોકમાં પણ નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકના વશથી નિર્દેશની પ્રવૃત્તિ જણાય છે. નિર્દેશ્યતા વશ થકી આ પ્રમાણે, જેમકે વાસવદત્તા-તરંગવતી-પ્રિયદશના કથા ઇત્યાદિ લોકિક ગ્રંથોમાં નિર્દેશ્યવશાત્ વ્યવહાર થાય છે. તથા નિર્દેશકતા વશ થકી નિર્દેશ માને છે, જેમકે મનુષ્યે રચેલો ગ્રંથ તે મનુ, અક્ષપાદ મુનિએ રચેલો ગ્રંથ અક્ષપાદ, ઇત્યાદિ લોકીકમાં નિર્દેશક વશાત્ પણ વ્યવહાર થાય છે. લોકોત્તર માર્ગમાં પણ છત્રવનિકાયતું પ્રતિપાદન કરનાર અધ્યયન તે પદ્મવતીકા, સાધુનો આચાર પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથ તે આચાર ઇત્યાદિ નિર્દેશ્યને લીધે વ્યવહાર થાય છે. અને કપિલરૂપિએ કહેલું જે અધ્યયન તે કાપિલીય અધ્યયન, હરિકેશીમુનિએ કહેલ વાદયાત્રું અધ્યયન તે હરિકેશીય અધ્યયન, કેશી અને ગાતમ ગણધરે કહેલ વાક્યોથી રચેલું તે કેશીગાતમીય અધ્યયન, નન્દસંહિતા, જિતપ્રવચન ઇત્યાદિ સર્વ લોકોત્તર ગ્રંથોનો નિર્દેશ નિર્દેશકવશાત્ થાય છે. આ પ્રમાણે સાવધ વિરમણરૂપ સામાયિક રૂઢિથી નપુંસક છે, તેથી નિર્દેશ્યવશાત્ નૈગમનય સામાયિકનો નપુંસક નિર્દેશ માને છે, એટલે કે “સામાયિક નપુંસક છે” એમ માને છે. તેમજ સ્ત્રી-પુરુષ-અને નપુંસક નિર્દેશકવશાત્ આ નય ત્રણે સિંગે સામાયિક માને છે, એટલે કે સામાયિકનો નિર્દેશ કરનાર સ્ત્રી હોય, તો સામાયિક સ્ત્રી સિંગે પુરુષ નિર્દેશ કરનાર હોય તો સામાયિક પુરુષ સિંગે અને નિર્દેશ કરનાર નપુંસક હોય તો સામાયિક નપુંસક સિંગે છે, ઉદાહરણ તરીકે જેમ કોઈ દેવદત્તાદિ મનુષ્યે ઘટાદિ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હોય, તો તે ઘટાદિરૂપ શબ્દ તેને ઉચ્ચારણ કરનાર દેવદત્તાદિનો પરિણામ હોવાથી, તે શબ્દનાદિનો શબ્દ કહેવાય છે, તથા એ શબ્દથી વાચ્ય પહોળા પેટાદિ આકારવાળો પેટાદિ પાત્ર પણ તેવા પરિણામપણા થકી લોકમાં ઘટ શબ્દથી કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે સામાયિકનાં સ્વઅભિધેય જે સાવધ વિરમણ તે પર્યાયરૂપ હોવાથી સામાયિકનો નૈગમનય નપુંસક નિર્દેશ માને છે, અને એ સામાયિક શબ્દ કહેનાર સ્ત્રી-પુરુષાદિના પરિણામથી પણ સિંગે પણ આ નય નિર્દેશ માને છે. જેમ સામાયિક સ્ત્રી ઇત્યાદી, અને પ્રકારના નિર્દેશને નૈગમનય માને છે આટલું માત્ર કહેવાથી નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશકવશાત્ નૈગમનય એ વસ્તુ નિર્દેશને ઇચ્છે છે તે કેવી રીતે કહેવાય, તેનો ઉત્તર આપે છે. સંત્ર ઘટિનાં નિર્દેશ્ય નય મનુષ્યમાં નિર્દેશક લીધો છે તેથી અત્રે નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક બંને લીધા છે.

નિર્દેશ્ય એટલે અભિધેય વસ્તુ તેને અંગીકાર કરીને સંગ્રહ તથા વ્યવહારનય નિર્દેશ માને છે, જેમકે વચન તે નિર્દેશ્યનો પર્યાય છે. આતું સ્પર્શીકરણ ગાગળ વમનગંગ નય મનુષ્યનય નિર્દેશક એટલે વક્તાની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, જેમકે સ્ત્રી નિર્દેશ્યવશાત્ હોય, તો નિર્દેશ પણ સ્ત્રીજ કહેવાય, જેમકે વચન એ વક્તાનો પર્યાય છે. આ વચનોથી ક્ષણ પણ આગળ કહેવાશે. શબ્દનય નિર્દેશ્ય અને નિર્દેશક ઉચ્ચારના મુખમંત્રીની અપેક્ષાએ નિર્દેશ માને છે, એટલે કે નિર્દેશ્ય વસ્તુ નપુંસક હોય, તો તેને નિર્દેશ કરનાર સ્ત્રી-પુરુષ કે નપુંસક ગમે તે હોય, તોપણ નપુંસક કહેવાય. જેમકે વચન વચન નય નયની ભિન્ન નથી, પણ તદૂપજ છે, અને આ શબ્દ નય ઉપરના પ્રકારને લીધે નિર્દેશ્યવશાત્ હોય. તે તદૂપજ કહેવાય; જેમ અગ્નિમાં ઉપયોગવાળા અગ્નિ કેટલાકે પણ અગ્નિ એ સિદ્ધ થયું કે સ્ત્રી અથવા પુરુષ વ્યારે રૂઢિથી નપુંસક હોય એમ સ્વભાવે સ્વભાવે હોય, ત્યારે તે નપુંસક નિર્દેશ્યમાં ઉપયોગવાળા હોય તેમજ નપુંસક નયને નિર્દેશ્યવશાત્ એ શબ્દ નયનામને અનાલયિત છે. ૧૧૨૪

નિર્દેશકવશ નિર્દેશ માનનાર સંગ્રહવ્યવહારનું મત અને તેનું શંકાસતાવાન. (૫૩૫)

પરંતુ જે પ્રગટ કરવા યોગ્ય વસ્તુજ ન હોય, તો તે કેની અપેક્ષાએ પ્રતીપ કહેવાય? નજ કહેવાય; તેથી કરીને જેમ પ્રગટ કરવા યોગ્ય અર્થની અપેક્ષાથીજ પ્રતીપ આત્મસ્વરૂપને પામે છે, તેમ ઘટાદિ વાચ્ય અર્થની અપેક્ષાએજ ઘટાદિ વચન-શબ્દ આત્મસ્વરૂપને પામે છે. આ કારણથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય, નિર્દેશ્ય -વાચ્ય વસ્તુને આધીન વચન છે, એમ-કહે છે. અહીં સાવધવિરતિ રૂપ અર્થ, સામાયિક શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે, અને તે રૂઢિથી નપુંસકપણે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર નય સામાયિકને નપુંસક લિંગેજ માને છે; અથવા સામાયિક યુક્ત સ્ત્રી-પુરુષ કે નપુંસક હોય તો તે સામાયિકના પરિણામથી અલિખ્ત હોવાને લીધે સામાયિકરૂપ અર્થ આદિ રૂપ હોવાથી વાચ્યવશાત્ સામાયિકને ત્રણે લિંગે સંગ્રહ અને વ્યવહાર માને છે.

અથવા વચન-શબ્દ એ વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી તે વાચ્ય-વસ્તુનો પર્યાયજ છે. જેમ ઘટાદિના આકાર વિગેરે ધર્મો, ઘટની પ્રતીતિનાં કારણ છે, અથવા રત્ના રૂપ વિગેરે ઘટની પ્રતીતિનાં કારણ છે, તેથી તે તેના પર્યાય છે, તેમ તે પણ તેના પર્યાય છે. “જે જેની પ્રતીતિનું કારણ હોય, તે તેના સ્વપર્યાય છે.” આથી વચન અથવા શબ્દ એ વાચ્ય વસ્તુનો પર્યાય છે, અને પર્યાય તે પર્યાયવાળાને આધીનજ હોય છે, તેથી ઉપર કહ્યા મુજબ નિર્દેશ્યની અપેક્ષાએજ નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે. ૧૫૧૧-૧૫૧૨.

આ સંબંધમાં શિષ્ય શંકા કરે છે, અને આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે.

વચનં વિણ્ણાણફલં જડ્ઙ તં મણિર્ણવિ નત્વિ કિં તેગ ? ।

અણ્ણત્થ પચ્ચણ્ણ વા સવ્વત્થવિ પચ્ચઓ પત્તો ॥ ૧૫૧૩ ॥

અભિધેયસંકરો વા વત્તરિ ચે પચ્ચઓડ્ણમિર્ણવિ ।

તમ્હા નિદ્દિઢ્ઢવસા નપુંસગં વૈતિ સામડ્ઢય ॥ ૧૫૧૪ ॥

વચન અર્થવિજ્ઞાન રૂપવાળું હોય છે, તે વચન કહ્યા છતાં પણ તે અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો તે કહેવાથી શું? વાચ્ય અર્થ સિવાય અન્યત્ર પ્રત્યય ધરતો એમ નિર્દેશનાં નાતે તે સર્વ અર્થમાં પ્રત્યય થવો જોઈએ; અથવા વક્ત્રાએ વચન નહિ કહી જતાં પણ વક્ત્રામાં અર્થ પ્રત્યય માનવામાં આવે, તો અભિધેય સાંકર્ય થાય; માટે આ વચને વાચ્ય નિર્દેશ્ય વશાત્ સામાયિકને નપુંસિકલિંગે અથવા ત્રણે લિંગે માને છે. ૧૫૧૩-૧૫૧૪.

શિષ્ય:—વચન, અર્થનો પર્યાય એ કેવી રીતે ?

ગુરુ:—વચન અથવા શબ્દ તે અર્થનું વિજ્ઞાન કરે છે, તે વચન કહેવામાં તે અર્થજ્ઞાન ન થાય, તો કંઈ અને હોઈ મુકવનારા એવા નિર્દેશ્ય વસ્તુના નિર્દેશ કરી શકે નહીં.

જઈવિ વચ્ચાણજ્જ વત્તા વજ્જ-અંતરનિમિત્તસામણ્ણં ।

વત્તા તહવિ પહાણો નિમિત્તમઅંતરં જે સો ॥ ૧૫૨૨ ॥

કોઇક નિર્દેશ્યને પણ ઉપધાતાદિ જણાય છે, તો તે સંબંધી વચન છે, એમ કહેવાય છે. ? (ના) તે ઉપધાતાદિ તેને સ્વકારણથી થાય છે, અન્યથા સ્વાદુ-ફાલને પણ તેમ થવું જોઈએ. વળી શરીરની પેઠે વચન સ્વરનામકર્મોદયથી થાય છે માટે તે વચન વક્તાનો પર્યાય છે, અભાવ પણ કહેવાય છે તેથી વચન તે અભિધેય-નિર્દેશ્યનો પર્યાય નથી, કહેવાતી વસ્તુમાં વચન માનવામાં આવે, તો તે વચન તે વસ્તુની સાથે સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે કે અસંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે છે ? જો સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરે, તો તે ત્રિભુવન ગત સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે, અને અસંબંધ રહીને પ્રગટ કરે, તો વિજ્ઞાન રહિત હોવાથી હીપકની પેઠે અસંબંધ એવા અર્થને પ્રગટ ન કરે. અને અસંબંધ પણ અર્થ પ્રગટ કરે, તો સર્વ વસ્તુ પ્રગટ કરે. જો કે કહેવા યોગ્ય અને કોઈ વસ્તુ અને વચનનાં બાહ્ય તથા અભ્યંતર કારણ સમાન છે, તો પણ વક્તા તેમાં મગ્ન થાય છે, કેમકે તે અભ્યંતર કારણ છે. ૧૫૧૮ થી ૧૫૨૨.

[શંકા:-વચન એકલા નિર્દેશક વક્તાનું જ કહેવાય એમ નહિ, પરંતુ નિર્દેશ્ય વસ્તુના પણ કહેવાય, કારણ કે કોઇક વખત વચનથી તસ્કરાદિને પણ ઉપધાતાદિ થતા જણાય છે, જેમકે "આ ચોરને બાંધો અને મારો, અથવા છોડી મૂકો." ઇત્યાદિ વચનથી તેને વિપ્રાદાદિ ઉપપન્ન થવાથી ઉપધાતાદિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આથી નિર્દેશ્ય-વસ્તુ સંબંધી પણ વચન કહી શકાય.

આચાર્ય:-ના, ન કહી શકાય, કારણ કે જે ઇષ્ટાનિષ્ટ વચન સાંભળવાથી વસ્તુનાદિ નિર્દેશ્ય-વસ્તુને અનુગ્રહાદિ જણાય છે, તે તેને પોતાના અર્થાન્દ્રિય મન-ચેત્તુ અને પાપાદિ કારણથી છે, કેવળ ઇષ્ટાનિષ્ટ વચન સાંભળવા માત્રથી નથી, તે કામ ન હોય તો ઓત્રાદિ ઇન્દ્રિય વિનાના સ્થાણ આદિને પણ એવા વચનથી ઉપધાતાદિ થતા જોઈએ, પણ તેમ થવું નથી. વળી વચન સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય હોવાથી તે વચનને પર્યાય છે, જે જેના નામકર્મોદયથી જન્ય હોય તે તેનો પર્યાય હોય છે. જેના નામકર્મોદય જન્ય શરીર વક્તાનો પર્યાય છે, તેમ વચન પણ વક્તાનો સ્વરનામકર્મોદયથી જન્ય છે માટે તેનો પર્યાય છે. માટે વચન અભિધેય-નિર્દેશ્યનો પર્યાય નથી. નિર્દેશક એટલે વક્તાનો ધર્મ છે. વળી અભાવ પણ વચન રીત કહેવાય છે. જે અભાવનો ધર્મ ન કહેવાય, કેમકે અભાવ એ અસત છે, અને તે વચનને વક્તાનો ધર્મ છે, એમ માનવામાં આવે, તો તે અભાવ પણ ભાવના સાથે સમાન થઈને ઉપધાતાદિની પેઠે વચનનો આશ્રય છે. વળી જે ઇષ્ટાદિ ભાવ-અનર્થાદિ ઉપધાતાદિના અર્થ શબ્દ તે વિવિધાન અર્થની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી અભાવ-અસતના અર્થને માનવામાં આવે, તો તે સંબંધમાં અમે પૂછીએ છીએ કે જે વચનને વક્તાનો ધર્મ છે, તે વચન તે ભાવમાં સંબંધ રહીને તે ભાવને પ્રગટ કરે છે કે નહીં? જો નહીં, તો તે સંબંધ રહીને વચન વસ્તુને પ્રગટ કરતું હોય. તે વચનને વક્તાનો ધર્મ કહી શકાય છે તો તેથી વચન ત્રિભુવનવ્યપ્તિ હોવાનો અર્થ થાય છે. તે વચનને વક્તાનો ધર્મ કહી શકાય, કારણ કે તેનો સંબંધ સર્વ સ્થાને સમાન છે. અને તે વચનને વચન વસ્તુને જણાવે છે, એમ કહેવામાં આવે તે તે વચનને વક્તાનો ધર્મ કહી શકાય, કારણ કે તેને રહિત અને ભાવમાં અસંબંધ હોવાથી વસ્તુને પ્રગટ કરીને વિજ્ઞાન રહિત છે તેથી અસંબંધ રહીને તે વસ્તુને પ્રગટ કરે છે. અને તે સંબંધ રહીને વસ્તુ પ્રગટ કરી શકે, તે વચનને વક્તાનો ધર્મ કહી શકાય.